

त्रिविक्रमभट्टविरचितः

चौखम्बा

नलचम्पूः

* दमयन्ती-कथा *

‘सुधा-संस्कृत-हिन्दीव्याख्याद्वयोपेता

व्याख्याकारः

श्री परमेश्वरदीन पाण्डेय

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला

५४

त्रिविक्रमभट्टविरचितः

नलचम्पूः

अथवा

दमयन्ती-कथा

‘सुधा’-संस्कृत-हिन्दी-व्याख्याद्वयोपेता

व्याख्याकारः

पं० श्रीपरमेश्वरदीन पाण्डेय

एम.ए. (संस्कृत-हिन्दी) साहित्याचार्य, साहित्यरत्न

सम्पादकः

श्री राजेन्द्रप्रसाद कोठ्यारी

एम.ए.

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

वाराणसी

©सर्वाधिकार सुरक्षित। इस प्रकाशन के किसी भी अंश का किसी भी रूप में पुनर्मुद्रण या किसी भी विधि (जैसे- इलेक्ट्रॉनिक, यांत्रिक, फोटो-प्रतिलिपि, रिकॉर्डिंग या कोई अन्य विधि) से प्रयोग या किसी ऐसे यंत्र में भंडारण, जिससे इसे पुनः प्राप्त किया जा सकता हो, प्रकाशक की पूर्वलिखित अनुमति के बिना नहीं किया जा सकता।

नलचम्पू: (सम्पूर्ण:)

पृष्ठ : 4+36+582

प्रकाशक

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

के० 37/117, गोपालमन्दिर लेन, वाराणसी-221001

दूरभाष : +91-542-2335263; 2335264; Whats app +91 9473744252

e-mail : chauhambasurbharatiprakashan@gmail.com

website : www.chauhamba.co.in

 : @chauhambabooks

 : @chauhamba

© सर्वाधिकार सुरक्षित

संस्करण 2024 ई०

मूल्य : 400.00

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस

4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)

गली नं. 21-ए, अंसारी रोड

दरियागंज, नई दिल्ली-110002

दूरभाष : +91 11-23286537, 41530947, (मो) +91 9811104365

e-mail : chauhambapublishinghouse@gmail.com

• **चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान**

4360/4, अंसारी रोड दरियागंज

दिल्ली-110002

• **चौखम्बा विद्याभवन**

चौक (बैंक ऑफ बडौदा भवन के पीछे)

वाराणसी-221001

THE
CHAUKHAMBA SURBHARATI GRANTHAMALA

54

NALACAMPŪ

Or

DAMAYANTĪ KATHĀ

Of

TRIVIKRAMA BHATṬA

With

'SUDHA' SANSKRIT & HINDI COMMENTARIES

By

Shri Pt. Parmeshwardin Pandey

M. A. (Sanskrit-Hindi), Sahityacharya, Sahityaratna

Edited by

Shri Rajendra Prasad Kothyari *M.A.*

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
VARANASI

© Publishers

Published by :

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
(*Oriental Publishers & Distributors*)

K. 37/117, Gopal Mandir Lane

Post Box No. 1129

Varanasi 221001

Tel. # 0542-2335263

e-mail : csp_naveen@yahoo.co.in

Also can be had from :

CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE

4697/2, Ground Floor, Street No. 21-A

Ansari Road, Darya Ganj

New Delhi 110002

Tel. # 011-23286537

e-mail : chaukhambapublishinghouse@gmail.com

•

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN

38 U.A. Bungalow Road, Jawahar Nagar

Post Box No. 2113

Delhi 110007

•

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

Chowk (Behind Bank of Baroda Building)

Post Box No. 1069

Varanasi 221001

प्राक्कथन

अद्यावधि उपलब्ध समस्त चम्पू-काव्यों में 'नल-चम्पू' का सर्व-प्रथम स्थान है। साहित्यिक दृष्टि से सर्वोत्तम होने के साथ ही इसका कथानक अत्यन्त लोकप्रिय भी है। ऐतिहासिक ग्रन्थ 'महाभारत' के वन-पर्व में नल-दमयन्ती-कथा का सुन्दर वर्णन मिलता है। परवर्ती कवि हर्ष की 'नेषघोषचरित', लक्ष्मीधर की 'नल-वर्णन-काव्य', श्रीनिवास दीक्षित की 'नेषधानन्द' आदि रचनाएँ इसी आख्यान का आश्रय लेकर हुई हैं। कविवर श्रीत्रिविक्रमभट्ट ने अपनी सभङ्गश्लेषात्मक-शैली में इसी कथा को चम्पू-काव्य के रूप में प्रस्तुत किया है। निःसन्देह महाकवि त्रिविक्रमभट्ट के 'नल-चम्पू' में निहित भाव-गम्भीर्य तक पहुँचना अति दुष्कर कार्य है।

संस्कृत-वाङ्मय में नल-चम्पू की उत्कृष्टता के कारण ही इसका न्यूनाधिक भाग विभिन्न विश्वविद्यालयों की संस्कृत-विषयक स्नातकोत्तर उपाधि कक्षाओं में पाठ्य-ग्रन्थ के रूप में शासन द्वारा स्वीकृत किया गया है। यद्यपि 'नलचम्पू' पर चण्डपाल, गुण-विनयमणि, दामोदरभट्ट तथा नागदेव आदि कतिपय विद्वानों की प्राचीन टीकाएँ उपलब्ध हैं तथापि उनमें किसी भी टीका द्वारा छात्रों की आवश्यकता पूर्ण नहीं हो पाती है। प्रस्तुत सुधा-संस्कृत-हिन्दी-टीका द्वारा सरलतम पद्धति से इसकी दुर्बुद्धता को स्पष्ट करने का प्रयास किया गया है। इसके अतिरिक्त चम्पूसाहित्येतिहास, चम्पूकाव्य-वर्गीकरण, कथा-वस्तु, उच्छ्वास-सारांश, तात्कालिक विधान, पात्र-चरित्र-चित्रण आदि अन्यान्य सामग्री का समावेश भी कर दिया गया है जिनके लिए पाठकों की इतस्ततः भटकना पड़ता था। आशा है सुधा-टीकायुक्त किराताजुनीय (सर्ग ४ से ८), रत्नावली चारुदत्त, अभिषेक (नाटक) तथा शुकनाशोपदेश (कादम्बरी कथा-भाग) संस्करणों के समान ही 'नल-चम्पू' का संस्करण भी पाठकों को सन्तुष्ट करने में सहायक सिद्ध हो सकेगा।

सुधा-टीका-युक्त 'नलचम्पू' संस्करण प्रस्तुत करने में जिन महानुभावों की कृतियों से सहयोग लिया गया है, मैं सबका हृदय से आभारी हूँ। मुख्यतया चण्डपाल कृत 'विषम-पद-प्रकाश' की ही आधार मानकर इसकी रचना की गई है। इसके लेखन-कार्य में मेरे कनिष्ठात्मज आयुष्मान् अवन्तिकुमार पाण्डेय एम० ए०, शास्त्री ने भी सराहनीय योग प्रदान किया है।

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन के अध्यक्ष महोदय भी धन्यवाद के पात्र हैं जिनकी प्रेरणा से इसका लेखन-कार्य पूर्ण हो सका है।

शमिति

नाहिल, (शाहजहाँपुर) }
२६-८-८०

—परमेश्वरदीन पाण्डेय

प्रस्तावना

संस्कृत साहित्य की धारा वैदिक-काल से ही अजस्र गति से प्रवाहित होती रही है। सम्पूर्ण साहित्यशास्त्र तथा काव्य दो रूपों में मिलता है। किसी विषय का क्रमबद्ध गहन-विवेचन शास्त्र कहलाता है। शास्त्र कालान्तर में पुरातन हो सकता है। परन्तु रागात्मक साहित्य के रूप में काव्य नित्य नूतन बना रहता है। रमणीय अर्थ प्रतिपादन करने वाला काव्य-पुरुष शब्द तथा अर्थ रूपा शरीर का निवास होता है जिसके प्राण ध्वनि, गुण माधुर्य ओज तथा प्रसाद, शृङ्गार अलङ्कारों तथा आचरण रीतियों द्वारा प्रकट होते हैं। काव्य दृश्य तथा श्रव्य दो प्रकार का होता है। दृश्य-काव्य के अन्तर्गत रूपक उपरूपक आदि गिने जाते हैं। श्रव्यकाव्य को प्रबन्ध तथा मुक्तक एवम् प्रबन्ध को भी महाकाव्य तथा खण्डकाव्य में विभक्त किया गया है। श्रव्य काव्य के लिए गद्य, पद्य तथा मिश्र शैलियाँ अपनायी जाती हैं। मिश्र शैली के अग्निपुराण में दो भेद कहे गये हैं—“ख्यात तथा प्रकीर्ण। यथा—मिश्रवपुरिति ख्यातं प्रकीर्णमिति च द्विधा (३३७, ३८) इति।” मिश्र अर्थात् गद्य-पद्यमय काव्य के करम्भक, विरुदावली जयघोषणा आदि अनेक विभेद भी कहे गये हैं। इसी गद्य-पद्यमय मिश्रशैली में लिखा प्रबन्ध ‘चम्पूकाव्य’ कहलाता है।

चम्पू शब्द की प्रत्ययान्त चुरादि गण की चप्पि धातु से ‘उ’ प्रत्यय लगाकर “चम्पयति चम्पतीति वा चम्पूः” व्युत्पन्न किया जाता है। परन्तु इस व्याख्या से चम्पू शब्द का वास्तविक अर्थ नहीं निकलता है। गति के गमन-ज्ञान-प्राप्ति तथा मोक्ष अर्थ हैं तदनुसार मोक्ष-सहोदर ‘आनन्द’ प्राप्त कराने वाली श्रव्यकाव्य की मिश्रशैली चम्पू कहलाती है। हरिदास भट्टाचार्य के मतानुसार—“चमत्कृत्य पुनाति सहृदयान् विस्मितीकृत्य प्रसादयति इति चम्पूः” अर्थात् गद्य-पद्य-युक्त प्रबन्ध काव्य की वह शैली जो सुपाठक के हृदय में चमत्कार उत्पन्न कर विस्मित करती तथा पवित्र करती है, चम्पू कहलाती है। द्वादश शताब्दी के हेमचन्द्राचार्य ने अपने काव्यानुशासन में साङ्का तथा सोच्छ्वासा चम्पूकाव्य को माना है। इनके मतानुसार चम्पूकाव्य में अङ्क तथा उच्छ्वास होने अनिवार्य हैं। परन्तु कतिपय चम्पूकाव्य ऐसे भी उपलब्ध हुए हैं जिनमें अङ्क अथवा उच्छ्वास होना अनिवार्य नहीं है यतः विभिन्न कवियों ने अपने चम्पूकाव्यों में उच्छ्वास से स्थान पर स्वेच्छया अध्याय-विभाजन का नामोल्लेख किया है।

इस प्रकार अतिव्याप्ति तथा अव्याप्ति दोषों से रहित चम्पूकाव्य की आज तक कोई स्थिर परिभाषा नहीं हो सकी है। वस्तु, नायक, रस, छन्द एवं वर्णन-शैली आदि अनेक विशिष्टताओं से युक्त होने के कारण मिश्रशैली में प्रबन्धकाव्य की उत्कृष्ट कृति ‘चम्पू’ कहलाती है—“गद्य-पद्यमयं श्रव्यं सम्बन्धं बहुवर्णितम्। सालङ्कृतैः रसैः सिक्तं चम्पूकाव्यमुदाहृतम्॥” इति। सारांश में गद्यपद्यमिश्रित श्रव्य प्रबन्धकाव्य वर्णनप्रधान अलङ्कार-बहुल सरस होने पर चम्पूकाव्य कहलाता है। गद्य-पद्यमय होकर भी पञ्चतन्त्रादि ग्रन्थों तथा दानपत्रादि को ‘चम्पूकाव्य’ नहीं माना जा सकता है यतः वह प्रबन्धकाव्य न होकर मुक्तककाव्य की श्रेणी में आते हैं।

गद्य, पद्य तथा मिश्र तीनों शैलियों में रचनाओं का आरम्भ वैदिककाल से ही हो चुका था। कृष्णयजुर्वेद की तैत्तरीय, मैत्रायणी तथा कठ तीनों संहिताओं में यह शैलियाँ स्पष्टरूप से प्रयुक्त की गई हैं। ऐतरेय ब्राह्मण (अध्याय ३३) का हरिश्चन्द्रोपाख्यान उपर्युक्त मिश्रशैली का ही उत्कृष्टतम उदाहरण है—“हरिश्चन्द्रो ह वैषस, ऐक्ष्वाको राजाऽपुत्र आस। तस्य शतं जाया बभूवुः। तासु पुत्रं न लेभे। तस्य ह पर्वतनारदो गृहं ऋषतुः। स ह नारदं पप्रच्छ इति।”

उपर्युक्त उपाख्यान परवर्ती मिश्रशैली में मुक्तक न होकर चम्पूकाव्य शैली का ही उदाहरण है। उपनिषदों में प्रदत्त, मुण्डक तथा कठ भी इसी मिश्रशैली की रचनाएँ हैं—ॐ उशनः ह वै

वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १।१।१ । केनोपनिषद् का तृतीय-चतुर्थखण्ड यक्षोपाख्यान जो केवल गद्य में है, प्रथम खण्ड का पद्यात्मक तृतीय मन्त्र अपनी एक विशेषता रखता है—“न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विष्वा न विजानामी” । इसी मन्त्र का विस्तार पद्य में किया गया है—यद्वाचानभ्युदितं येन वाग्भ्युच्यते । तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ १।४ । कठोपनिषद् का यमनचिकेतोपाख्यान गद्य से ही आरम्भ होता है—ॐ उशनू इ वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य इ नचिकेता नाम पुत्र आस । तं इ कुमारं सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा आविवेश सोऽमन्यत ॥ १।१-२ ।

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहाः निरिन्द्रियाः ।

अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥ १।३ ।

स हो वाच पितरं तात कस्मै मां दास्यसि इति । द्वितीयं तृतीयं तं होवाच मृत्यवे त्वां ददमीति ॥ १।१।४ ।

प्रबन्धशैली में किया गया कथा का आरम्भ कठोपनिषद् के प्रमुख-पात्र नचिकेता के अन्त-द्वन्द से होता है—

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।

किं स्वियमस्य कर्तव्यं यन्मयाऽयं करिष्यति ॥ १।१।५ ।

इस प्रकार वेदों ब्राह्मण-ग्रन्थों से उपनिषदों तथा अग्निपुराण से होती हुई यह परम्परा पौराणिक जीवन्धर आदि चम्पूकाव्यों तक दिखलाई पड़ती है । वेदाङ्गकाल में सभी ग्रन्थ सूत्रशैली में ही लिखे गये । वह सूत्र इतने सूक्ष्म होने लगे थे कि कवित्व का नाम तक नहीं रह गया । लौकिक संस्कृत में वाङ्मय का अभ्युदय होते ही गद्य का हास होने लगा । इस काल में गद्य केवल व्याकरण तथा दर्शन तक ही सीमित रह गया जो कि अत्यन्त दुरूह एवं नीरस और प्रसाद-गुणहीन था । ईसा की प्रथमशताब्दी में लिखा गया अवदानशतक गद्य-पद्यमय मिश्रशैली की रचना है । दण्डी के पूर्व गद्य की अलङ्कार युक्त दुरूह रचनाएँ शिलाओं तथा ताम्रपत्रों पर ही लिखी जाती थी । लौकिक संस्कृत साहित्य में गद्यशैली का सर्वप्रथम स्वरूप हरिपेण कृत ‘समुद्र-गुप्तप्रशस्ति’ में मिलता है । इस प्रकार चतुर्थ शताब्दी में चम्पूकाव्य का भी आगम हो चुका था । यद्यपि इस समय तक चम्पूकाव्य से भिन्न गद्य-पद्यमय शैली के तीन पृथक् स्वरूप भी बन चुके थे—१-नीतिउपदेश तथा कथात्मक, २-पौराणिक एवं ३-दृश्यकाव्यात्मक रूप । परन्तु इनकी गद्य-पद्य शैली में परस्पर अत्यन्त भिन्नता थी । गद्यभाग में न समास-गाढता थी और न अलङ्कार-प्रचुरता थी । इनका पद्यभाग अधिकांश सूक्तियुक्त तथा उपदेशात्मक था । दण्डी, सुबन्धु तथा बाणभट्ट के गद्यकाव्य और सोमदेव, हरिचन्द्र, भोजादि के गद्य-पद्यमय काव्यों की रचनाएँ होने के पश्चात् पूर्ववर्ती शैली में किसी प्रकार का परिवर्तन नहीं हो सका, उनमें कवित्व तथा अलङ्कारिता का सर्वथा अभाव ही बना रहा । ईसा की चतुर्थ शताब्दी तथा पञ्चम शताब्दी में गद्य एवं पद्यमय शैली में लिखे गये शिलालेखों तथा प्रशस्ति-पत्रों के अनेक सुन्दरतम उदाहरण देखने को मिलते हैं । वसुभट्टि (४७३ ई०) की मन्दसौर प्रशस्ति, मौखरी-नरेश ईशान वर्मन् के आश्रित कवि रविशान्ति (५५५ ई०) की हरहा-प्रशस्ति आदि उत्तम-गद्य शैली के ही रूप बने रहे, कोई उत्कृष्ट चम्पूकाव्य नहीं लिखा जा सका ।

ईसा की दशम शताब्दी के पूर्वार्द्ध से पूर्व तक यद्यपि कालिदास, अश्वघोष, भारवि, भट्टि, माघ तथा रत्नाकर आदि सुप्रसिद्ध कवि तथा अन्यान्य नाटककार अपनी रचनाएँ कर चुके थे परन्तु चम्पूकाव्य का कोई भी उत्कृष्ट ग्रन्थ सामने नहीं आ सका था । विविध दानपत्र शिलालेखादि मिश्रशैली के सुक्तक रूप की ही अधिक स्पष्ट करते रहे । सप्तम शताब्दी के चन्द्रगिरि का शिलालेख चम्पूकाव्य के उस पूर्वरूप को उपस्थित करता है जिसको जैन चम्पूकाव्यों, जीवन्धर, पुरंदर आदि में अपनाया गया—

जितम्भगवता श्रीमद्धर्मतीर्थविधायिना । वर्धमानेन सम्प्राप्तसिद्धिसौख्यामृतात्मना ॥ १ ॥
लोकालोकद्वयाधारवस्तुस्थाम्नु चरिणु वा । सम्बिदालोकशक्तिः स्वाव्यदनुते यस्य केवला ॥ २ ॥
जगत्यचिन्त्यमाहात्म्यपूजातिशयमीयुषः । तदनु श्रीविशालायां जयत्यद्य जगद्धितम् ॥ ३ ॥
अथ खलु सकलजगदुदयवर्णोद्दिनानरनिशयगुणास्पदाभूतपरमजितशासनसरः समभिवर्धितभन्य-
जनकमलविकसनविनिमिरगुणकिम्पतहस्त्रमङ्गोनिमङ्गावीरमवितरि परिनिवृत्ते भगवत्परमर्षिः ॥

दशमशताब्दी के पूर्वार्द्ध में त्रिविक्रमभट्ट द्वारा लिखा गया सर्वप्रथम महत्त्व-पूर्ण चम्पूकाव्य नलचम्पू मिलता है । यहीं में चम्पूकाव्य का विधिवत् निर्माण आरम्भ हुआ । यद्यपि दशमशताब्दी से पन्द्रहवीं शताब्दी तक नलचम्पू (९१५ ई०) यशस्तिलकचम्पू (९५९ ई०) रामायणचम्पू (१०१८ ई०) भोजप्रबन्ध (एकादश शताब्दी) उदयसुन्दरी कथा (१०६० ई०) पुरुदेव चम्पू (१३ वीं शताब्दी) तथा अनन्तभट्ट कृत भारतचम्पू एवम् भागवतचम्पू (१५ वीं शताब्दी) आदि सीमित चम्पूकाव्यों की रचना हो सकी जिनमें अधिकांश का रचना-स्थल दक्षिण भारत बना । पन्द्रहवीं शताब्दी से अठारहवीं शताब्दी तक के मध्यकाल में चम्पूकाव्यों की संख्या में पर्याप्त वृद्धि हुई । अब तक प्राप्त चम्पूकाव्यों की संख्या ढाँ० छविनाथ त्रिपाठी के 'चम्पूकाव्य का आलो-
चनात्मक एवम् ऐतिहासिक अध्ययन' के अनुसार २४५ है जिनमें कुछ प्रकाशित एवं शेष अब तक अप्रकाशित हैं ।

वर्ण्य वस्तु के आधार पर सम्पूर्ण चम्पूकाव्य का निम्न प्रकार से वर्गीकरण किया जा सकता है:—

१-रामायण पर आधारित । २-महाभारत पर आधारित । ३-पुराणों पर आधारित । ४-जैन ग्रन्थों पर आधारित । ५-महापुरुषों के जीवनवृत्त पर आधारित । ६-यात्राप्रबन्धात्मक । ७-देवताओं तथा महोत्सवों पर आधारित । ८-दार्शनिक । ९-काव्यनिक ।

(१) रामायण पर आधारित—(क) संक्षिप्त रामकथा वाले चम्पूकाव्य—१-रामायणचम्पू (३) । ४-अनीवराधवन । ५-काकुत्स्थविजय । ६-रामचन्द्रचम्पू (२) । ८-रामकथासुषोदय । ९-रामचर्यामृत । १०-रामाभ्युदय । ११-रामचम्पू । १२-अभिनवराामायण (२) । १४-राघवचम्पू । कुल १३ चम्पूकाव्य ।

(ख) काण्डविशेष कथा वाले चम्पू—१-उत्तररामचरित । २-उत्तरचम्पू (७) । ९-सीताविजय । १०-सीताचम्पू । ११-रामायण युद्धकाण्ड (४) । कुल १४ काव्य ।

(ग) हनुमान के चरित्र पर आधारित—१-मारुतिविजय । २-आजनेयविजय । ३-हनुमदापातान । ४-चूडामणिचम्पू । कुल ४ ।

(२) महाभारत पर आधारित—(क) पूर्णकथा वाले—१-भारतचम्पू (२) । ३-भारतचम्पूतिलक । ४-भारतचरितचम्पू । ५-अभिनवभारतचम्पू । कुल ५ ।

(ख) आंशिककथा वाले—१-राजसूयप्रबन्ध । २-पाञ्चालीस्वयंवर । ३-सुभद्राहरण । ४-नलायणीचरित । ५-कौन्तेयाष्टक । ६-द्रुतवाक्य । ७-किरातचम्पू । ८-द्रौपदीपरिणय । ९-शंकरानन्दचम्पू । १०-कणचम्पू । ११-वक्रवध । १२-पञ्चेंद्रोपाख्यान । १३-अश्वमेधचम्पू । १४-किरातार्जुनीयचम्पू । कुल १४ ।

(ग) उपाख्यानों पर आधारित—१-नलचम्पू । २-वसुचरित्रचम्पू । ३-मत्स्यावतारप्रबन्ध । ४-शिवविलास । ५-दमयन्तीपरिणय । ६-सत्यसन्धचरित । ७-हरिश्चन्द्रचरित । ८-कुबलयश्वविलास । कुल ८ काव्य ।

(३) पुराणों पर आधारित—(क) भागवत के आश्रयी—१-भागवतचम्पू (४) । ५-रुक्मिणीपरिणय (२) । ७-आनन्दवृन्दावन (२) । ९-गोपालचम्पू (४) । १३-पञ्चकल्याणचम्पू । १४-मन्दारमरन्दचम्पू । १५-माधवचम्पू । १६-नृगमीक्षचम्पू । १७-आनन्दकन्दचम्पू । १८-भैष्मीपरिणय । १९-मद्रकन्यापरिणय । २०-कालिन्दीमुकुन्दचम्पू । २१-सम्प्राजती-

परिणय । २२-यादवशेखरचम्पू । २३-कृष्णचम्पू (२) । २५-बालभागवतचम्पू । २६-आनन्द-
दामोदर । २७-वृन्दावनविनोद । २८-वासुदेवानन्दिनी । २९-गजेन्द्रचम्पू । ३०-प्रणयीमाधव ।
३१-गंगावतरण । ३२-भागीरथीचम्पू । ३३-गंगाविलास । ३४-गंगागुणादर्श । कुल ३४
चम्पूकाव्य ।

(ख) हरिवंशपुराण पर आधारित—१-पारिजातहरण । २-वाणासुरविजय । ३-उषापरिणय ।
४-अनिरुद्धचम्पू । ५-सुदर्शनचम्पू । ६-शंकरासुरविजय । ७-यादवचम्पू । कुल ७ ।

(ग) शिवपुराण पर आधारित—१-कल्याणवल्लीकल्याण । २-कल्याणचम्पू । ३-कुमार-
भागवत । ४-कुमाराभ्युदय । ५-कुमारविजय । ६-कुमारसम्भव (३) । ९-त्रिपुरविजय ।
१०-दक्षयाग । ११-पार्वतीपरिणय । १२-वल्लीपरिणय । १३-वीरभद्रविजय । १४-गौरीपरिणय ।
१५-पार्वतीस्वयंवर । १६-शिवचरित्रचम्पू । १७-नीलकण्ठविजय । १८-मीनाक्षीपरिणय ।
१९-मीनाक्षीकल्याणचम्पू ।

(घ) देवीभागवत पर आधारित—१-चिन्तामणिविजय । २ जगदम्बाचम्पू ।

(ङ) नृसिंहपुराण पर आधारित—१-नृसिंहचम्पू ।

(च) ब्रह्मपुराण पर आधारित—१-पुरुषोत्तमचम्पू । २ स्वाहासुधाकरचम्पू ।

(छ) मार्कण्डेय पुराण पर आधारित—१-मदालसाचम्पू (२) । ३-शिवचरितचम्पू ।
४-दत्तात्रेयचम्पू ।

(ज) स्कन्दपुराण पर आधारित—१-लक्ष्मीश्वरचम्पू (२) ।

(झ) हयग्रीवतन्त्र पर आधारित—१-हयवदनविजय ।

(४) जैन ग्रन्थों पर आधारित—१-जीवनन्धरचम्पू (४) । ५-पुरुदेवचम्पू । ६-भरते-
श्वराभ्युदय । ७-यशस्तिलकचम्पू । ८ समरादित्यकथा ।

(५) महापुरुषों के जीवनवृत्त पर आधारित—(क) धार्मिक आचार्य—१-आचार्य-
दिग्विजय । २-जगद्गुरुदिविजय । ३-शंकरचम्पू । ४-शंकराचार्यचम्पू । ५-शंकरमन्दारसौरभ ।
६-नाथमुनिविजय । ७-रामानुजचम्पू । ८-वेदान्ताचार्यविजय । ९-यतिराजविजय । १०-आनन्द-
कन्दचम्पू । ११-गोदापरिणय । १२-जैनाचार्यविजय । कुल १२ ।

(ख) ऐतिहासिक पुरुष १-आनन्दरंगविजय । २-कृष्णविजय । ३-कृष्णराजाभ्युदय । ४-कृष्ण-
प्रावोदय । ५-कृष्णराजकालोदय । ६-कृष्णराजेन्द्रयशोविलास । ७-गुणेश्वरचरित । ८-चोलचम्पू ।
९-प्रतापचम्पू । १०-भारतचम्पू । ११-भोजप्रबन्ध । १२-भोसलवंशावली । १३-महोदधिश्रावणवृद्धि ।
१४-महोदधिश्रावणवृद्धि । १४-मानभूपालचरित । १५-मृगयाचम्पू । १६-रघुनाथविजय । १७-राज-
शेखरचरित । १८-वरदाभिकापरिणय । १९-विशाखकीर्तिविलास । २०-विशाखातुलाप्रबन्ध ।
२१-विशाखासेतुयात्रावर्णन । २२-वीरचम्पू । २३-वीरभद्रदेवचम्पू । २४-श्रीकृष्णरामाभ्युदय ।
२५-श्रीकृष्णनृपोदयप्रबन्ध । २६-शंकरचेतोविलास । २७-शालिवाहनकथा । २८-शाहाराजसभा-
सरोवर्णिनी । २९-धर्मविजय । ३०-सुमतीन्द्रजयघोषणा । ३१-किशोरचरित । ३२-चन्द्रशेखर-
चरित । ३३-रथशेखरचरित । ३४-श्रीकृष्णचम्पू (व्यापारी) । कुल ३४ ।

(६) यात्राप्रबन्धप्रकार—१-कविमनोरञ्जकचम्पू । २-केरलाभरण । ३-चित्रचम्पू ।
४-विष्णुआनन्दप्रबन्ध । ५-यात्राप्रबन्धचम्पू । ६-विश्वगुणादर्शचम्पू । ७-वैकुण्ठविजयचम्पू (२) ।
८-श्रीनिवामसुनियत्राविलास । १०-श्रुतकीर्तिविलासचम्पू । कुल १० ।

(७) देवतार्थ तथा महोत्सवों पर आधारित—१-अश्वस्थक्षेत्रयाग । २-इन्दिराभ्युदय ।
३-कृष्णविलासचम्पू । ४-गौरीमायूरमाहात्म्य । ५-ज्योतिस्तोत्रचम्पू । ६-दिव्यचापविजय ।
७-पद्मावतीचरित । ८-पद्मावतीपरिणय । ९-बाणाशुपचम्पू । १०-भद्राचलचम्पू । ११-मिल्लकन्या-
परिणय । १२-मानीसहायचम्पू । १३-यदुगिरिभूषण । १४-लक्ष्मणचम्पू । १५-व्याघ्रालयेशाष्टमी-
महोत्सव । १६-वज्रमुक्तिविलास । १७-वरदाभ्युदय । १८-विरूपाक्षमहोत्सव । १९-वैकटेशचम्पू ।

२० श्रीनिवासचम्पू । २१-श्रीनिवासविलास । २२-त्यानन्दूरवर्णन । २३-सम्पत्कुमारविलास । कुल २३ ।

(८) दार्शनिक चम्पूकाव्य—१-तत्त्वगुणादर्श । २-विद्वन्मोदतरंगिणी । कुल २ ।

(९) काल्पनिक कथाओं पर आधारित—१-उदयसुन्दरीकथा । २-कोटिविरह । ३-यमुनावर्णन । ४-विक्रमसेनचम्पू । ५-सारावतीजलपातवर्णन । कुल ५ ।

इनके अतिरिक्त कतिपय चम्पूकाव्य मिश्र रूप में हैं । इन सबको मिलाकर सम्प्रति उपलब्ध चम्पूकाव्य संख्या २४५ हो जाती है ।

कालक्रम की दृष्टि से चम्पू काव्यों को चार भागों से विभक्त कर सकते हैं—१-दशम शताब्दी से १५ वीं शताब्दी तक । २-सोलहवीं से सत्रहवीं शताब्दी तक । ३-सत्रहवीं शताब्दी के उत्तरार्द्ध से १८ वीं शताब्दी तक तथा ४-१९ वीं शताब्दी से वर्तमान तक ।

कवि-परिचय

उपलब्ध प्रकाशित तथा अप्रकाशित समस्त चम्पूकाव्यों में नलचम्पू अथवा दमयन्तीकथा सर्वप्रथम तथा साहित्यिक दृष्टि से महत्त्वपूर्ण कृति है । इसके रचयिता श्री त्रिविक्रमभट्ट का जन्म शाण्डिल्यगोत्रीय कर्मनिष्ठ ब्राह्मण परिवार में हुआ था । इनके पिता नेमादित्य या देवादित्य तथा पितामह श्रीधर थे ।

क्रतुक्रियाकाण्डशौण्डस्य शाण्डिल्यनाम्नो महर्षेर्वंशः । (नल च० प्र० उ०)

तेषां वंशे विशदयशसां श्रीधरस्यात्मजोऽभूद् देवादित्यः स्वमतिविकसद् वेदविद्याविवेकः ।

उत्कल्लोलां दिशि दिशि जनाः कीर्तिषीयूषसिन्धुं यस्याद्यापि श्रवणपुटकैः कृणितास्त्राः पिबन्ति ।

.....तस्मादस्मि सुतो जातः जाड्यपात्रं त्रिविक्रमः ॥ (न० च० प्र० उ० १९-२०)

यह हैदराबाद के मान्यखेट नरेश राष्ट्रकूटवंशीय इन्द्रराज के राजसभा पण्डित थे । बड़ोदा के निकट नौसारी ग्राम में प्राप्त हुए ताम्रपत्र के लेख के अनुसार इन्द्रराज का राज्याभिषेक कृष्णगंगा के संगम पर स्थित कुरुण्डक ग्राम में फाल्गुन शुक्ल ७ विक्रम संवत् ९७२, (२४ फरवरी ९१५ ई०) में हुआ था धारावाड़ के ह्यत्तिन्नूर ग्राम में प्राप्त हुए अन्य अभिलेख के अनुसार भी इन्द्रराज का राज्याभिषेक काल संवत् ९७२ का उत्तरार्द्ध (९१५-१६ ई०) ही सिद्ध होता है । यह अभिलेख इन्द्रराज तृतीय के किसी महासामन्त द्वारा ९१६ ई० में लिखाया गया था । इन्द्रराज तृतीय ने अपने पट्टबन्धोत्सव पर बहुत-सा दान पुण्य किया था जिसकी प्रशस्ति लिखने वाले नेमादित्यपुत्र त्रिविक्रम भट्ट ही थे । गुजरात के वगुप्ता नामक ग्राम में प्राप्त अभिलेख जो कि ९१४ ई० (शक ८३६) का लिखा हुआ है इसे भी नेमादित्य पुत्र त्रिविक्रमभट्ट ने इन्द्रराज तृतीय की प्रशस्ति में लिखा था ।

इस प्रकार अन्यान्य प्रमाणों के आधार पर नलचम्पू के रचयिता त्रिविक्रमभट्ट का स्थितिकाल दशम शताब्दी के पूर्वार्द्ध में ही सिद्ध होता है । गुजरात से प्राप्त एक अन्य श्लोक में भी यही दिखलाया गया है—

श्रीत्रिविक्रमभट्टेन नेमादित्यस्य सूनूना । कृताशस्ता प्रशस्तेयमिन्द्रराजाभिसेविना ॥

नलचम्पू के षष्ठ उच्छ्वास के श्लोक की भोजराज कृत सरस्वतीकण्ठाभरण में उद्धृत किये जाने से त्रिविक्रम भट्ट का सरस्वतीकण्ठाभरण के रचयिता धाराधीश राजा भोज के पूर्ववर्ती होना सिद्ध होता है । जिनका १०१५-१०५५ कार्यकाल रहा है । बम्बई से प्रकाशित 'नलचम्पू' की भूमिका में दी गई किंवदन्ती के अनुसार 'नलचम्पू' के अधूरेपन पर प्रकाश पड़ता है :—

वेदविद्याविवेक सकल शास्त्रार्थतत्त्वज्ञ देवादित्य नाम के राजपण्डित रहते थे जिनके त्रिविक्रम नामक जाड्यपात्र (महामूर्ख) पुत्र हुआ । कदाचिद् कार्यवश एक दिन विद्वान् देवादित्य के किसी दूसरे गाँव को चले जाने के उपरान्त राज-सभा में आकर किसी विद्वान् में अपने सभापण्डित से शास्त्रार्थ कराने अथवा विजयपत्र दिये जाने का आग्रह किया । राजा ने तत्काल घर से देवादित्य

को बुलाने मेवक भेजा । घर से बाहर देवादित्या को गया सुनकर राजा ने उनकी अनुपस्थिति में उनके पुत्र की ही शास्त्रार्थ करने हेतु बुला लिया । इस स्थिति में मूर्ख त्रिविक्रम ने सरस्वती देवी की बड़ी स्तुति की । माँ भारती ने उसके पिता के वापस न आने तक के लिए उसके मुख में वास करने का वरदान दे दिया । तदनुसार शास्त्रार्थ में विजयी होकर त्रिविक्रम राजपुरस्कृत हो घर लौट आये तथा पिता के वापस लौटने तक सरस्वती माँ के प्रसाद का लाभ उठाने के लिए नलचम्पू की रचना आरम्भ की परन्तु इसका सप्तम उच्छ्वास समाप्त होते ही देवादित्य घर आ गये तथा वरदान के अनुसार मुख से सरस्वती वास समाप्त हो जाने पर नलचम्पू सप्तम उच्छ्वास से आगे न लिखा जा सका, अपूर्ण ही रह गया ।

इन्द्रराज तृतीय के युवराज पद पर रहते ही इनके पिता की मृत्यु हो गई थी तथा उन्होंने अपने पितामह कृष्णराज द्वितीय से ही राज्याधिकार प्राप्त किया था, ऐसा इतिहास ग्रन्थों में मिलता है । इसमें त्रिविक्रम भट्ट का केवल इन्द्रराज तृतीय का ही राजसभापण्डित न होकर कृष्णराज का भी सभापण्डित होना प्रतीत होता है । डा० भाऊ दा ने नासिक के समीप प्राप्त ताम्रलेख से ज्योतिषिद्व भास्कराचार्य को त्रिविक्रमभट्ट की ही छठी पीढ़ी में होना सिद्ध किया है । (विद्यापति-भास्कर गोविन्द-प्रभाकर-मनोरथ-महेश्वर भास्कराचार्य ।) :—

शाण्डिल्यवंशे कविचक्रवर्ती त्रिविक्रमोऽभूत्तनयोऽस्य जातः ।

यो भोजराजेन कृताभिधानो विद्यापतिर्भास्करभट्टनामा ॥ १६ ॥

तस्माद् गोविन्दसवंशे जातो गोविन्दसन्निभः । प्रभाकरमुत्तस्तस्मात् प्रभाकर इवापरः ॥ १७ ॥

तस्मान्मनोरथो जातः सर्वो पूर्णमनोरथः । श्रीमान् माहेश्वराचार्यस्ततोऽजनि कवीश्वरः ॥ १८ ॥

तत्पुत्रः कविवृन्दवन्दितपदः सद्देवविद्यालता-

कन्दः कन्दरिपुप्रसादितपदः सर्वज्ञविद्यासदः ।

यच्छिष्यः सह कोऽपि नो विवर्द्धितुं दक्षो विवादो क्वचित्

श्रीमान्भास्करकविदः समभवत्सत्कीर्तिपुण्यान्वितः ॥ १९ ॥

त्रिविक्रमभट्ट की रचनाएँ

कवि श्री त्रिविक्रमभट्ट को 'मदालसाचम्पू' तथा 'नलचम्पू' दो चम्पू ग्रन्थों का रचयिता माना जाता है । मदालसाचम्पू एक प्रणय गाथा है । इसके नायक कुवल्याश्व तथा नायिका मदालसा हैं । इन दोनों की प्रणय-लीला का वर्णन मार्कण्डेयपुराण के अध्याय १८ से २१ तक में वर्णित है । कुवल्याश्व चरित, पातालकेतु का वध, मदालसापरिणय, मदालसासंयोग, कुवल्याश्व का नागराज-गृह-गमन तथा मदालसा की पुनः प्राप्ति इस चम्पू की मुख्य घटनाएँ हैं ।

काव्य-सौष्ठव की दृष्टि से अद्यावधि उपलब्ध मगरन चम्पूकाव्यों में नलचम्पू को सर्वश्रेष्ठ रचना माना जाता है । इसका कथाश्रोत महाभारत के वनपर्व का नल्योपाख्यान है । इसमें सान उच्छ्वास है जिनमें नल का दमयन्ती के पास पहुँच कर इन्द्र आदि लोकपालों के सन्देश भेजने मात्र पर्यन्त कथा का वर्णन है । यद्यपि नल्योपाख्यान की दमयन्ती परिवारादि मार्मिक कथा का भाग इसमें नहीं आ सका है जिनसे ग्रन्थ के अपूर्ण होने वाली बात का और भी अनुमान किया जा सकता है । 'नलचम्पू' में सरस रमणीय प्रसादगुणयुक्त इल्लश का बाहुल्य है । समस्त इल्लश प्रधान चम्पूकाव्य का होना स्वयं मानकर पाठकों की उद्देश्य न करने की सम्मति कवि देता है—

वाचः काठिन्यमायाति भङ्गइलेपविशेषतः ।

नोऽप्येवमस्तत्र कर्त्तव्यो यस्मात्त्रेको रसः कवेः ॥ न० च० १-२६ ॥

कवियों की अकुशलता पर व्यङ्ग्य करने हुए कवि कहता है—

अप्रगल्भाः पद्व्यासे जननीरागहेतवः । सन्त्येकं बहुधात्यापाः कवयो बालका इव ॥ न० च० १६ ॥

कवि की अज्ञान मनोहारिणी कल्पना इतना मर्मश पाठक के हृदय को आकृष्ट कर लती है—

उदयगिरिगतायां प्राक्प्रभापाण्डुतायामनुसरति निशीथे शृङ्गमस्ताचलस्य ।

जयति किमपि तेजः साम्प्रतं व्योममध्ये सलिलमिव विभिन्नं जाह्नवं यामुनं च ॥ न० च० ६:१
त्रिविक्रमभट्ट की दृष्टि से कवि का काव्य तथा धनुर्धारी का बाण एक-सा ही कार्य करता है—

किं कवेस्तेन काव्येन किं काण्डेन धनुष्मता ।

परस्य हृदये लग्नं न धूर्णयति यच्छिरः ॥ न० च० ॥ १।५ ।

इलेपयुक्त अनुप्रास तथा यमक की अनुपम छटा नलचम्पू में देखते ही बनती है—

यः शृङ्गारं जनयति नारीणां नारीणाम्, यः करोत्याश्रितस्य नवं धनं न बन्धनम्, यो गुणेषु
रज्यते नरमणीनां न रमणीनाम्, यस्य च नमस्याग्रहारेषु श्रूयते नलोपाख्यानं न लोपाख्यानम् ।
न० च० द्वि० उ० ॥

इसमें ३३ पुरुष, २९ स्त्रियाँ तथा १ किन्नर-मिथुन कुल मिलकर ६३ पात्र हैं जिसके निषधा-
धिपति नल नायक तथा कुण्डिनपुर के राजा भीम की पुत्री दमयन्ती नायिका है । प्रबन्धपद्धता,
काव्यसौष्टव तथा प्रगाढ़ पाण्डित्य की दृष्टि से यह सर्वोत्कृष्ट चम्पूकाव्य है ।

नलचम्पू काव्य की कथा-वस्तु

नलचम्पू की कथावस्तु महाभारत पर आधारित है । यद्यपि इसी कथा-वस्तु को लेकर अनेक
कवियों ने विभिन्न रचनाएँ की परन्तु त्रिविक्रमभट्ट ने अपनी एक नवीन विचारधारा को ही
नलचम्पू काव्य द्वारा प्रस्तुत किया है । नलचम्पू के जिस कथाभाग पर अवसान होता है वह
दुःखान्तक है । पर कवि ने अपनी विशिष्ट वर्णन शैली द्वारा उसको दुःखान्तता को भी सुखान्तता में
परिणत कर दिया है ।

प्रथम उच्छ्वास

कवि त्रिविक्रमभट्ट भूतभावन भगवान् शिव तथा कवियों के वाग्विलास की प्रशंसा कर जगद
के उद्भवस्थल कामदेव एवम् युवनियों के नेत्र-विभ्रम की सर्वोत्कृष्टता का समर्थन करते हैं । विदु-
धानन्दमन्दिर रमान्तर प्रीण सरस्वती के प्रवाह की वन्दना कर वह दौर्जनी-संसेक को लोगों को
नमस्कार कर लेने की सलाह देते हैं । कवि अपने श्लिष्ट वाग्वैन्दध्य द्वारा रामायणी एवं महाभा-
रती कथाओं की प्रशंसा करता हुआ व्यास को प्रणाम कर समझ इलेप की दुरुहता से पाठकों को
उद्ब्रजित न होने को कहता है । तदनन्तर अपने शाण्डिल्यगोत्रीयवंश, आर्यावर्त देश का वर्णन कर
उसकी तुलना स्वर्गलोक से करता है । पुनः निषधा नगरी खलवृन्दकन्दलदावानलसदृश नल,
सालङ्कायनयुग्म महामन्त्री श्रुतशील के वर्णनान्तर एक दिन राजा का मृगयावनपालक कुजरसदृश
किसी करालकाल कोल के आ जाने का समानार निवेदन करता है, कोल लीला-सरोवर को
मथ कर अस्त व्यस्त कर देता है । विप्लवकारी वाराह की सूचना पाकर राजा सेनापति बाहुक के
साथ आखेट सामग्री साथ लेकर घोड़े पर सवार हो यमदूत के समान चल देता है । वन में प्रवेश
करते ही व्याध सेना वनस्थली को व्यथित कर देती है । शराघात से वन्य पशुओं के धर-उधर
भागने तथा षड्भङ्ग भूमि पर गिरने लगते हैं । चिरकाल तक पराक्रम प्रदर्शन करने के अनन्तर
सम्राट नल राघव की राक्षसेन्द्र रावण पर विजय के समान झुकर पर विजय प्राप्त करते हैं ।

आखेट श्रम से क्लान्त राजा एक सालवृक्ष के नीचे विश्राम करने लगते हैं इसी बीच एक
दुर्बल पथिक हाथ में भिक्षापात्र लिए वहाँ आ जाता है तथा राजा के असामान्य सौन्दर्य को देखकर
उसके महापुरुष होने का निश्चय करता है । वह राजा को सम्बोधित कर कहता है—कामविजयिन्
आपका मङ्गल हो ।

राजा साश्चर्य शिर उठाकर पथिक का अभिनन्दन करता हुआ कहता है—कहिये तीर्थयात्रिन् !
कहाँ से आगमन हो रहा है, क्या गन्तव्य है ? बैठिये । थोड़ा विश्राम कर कुछ सुनाइये । आकस्मिक
दर्शन के कारण आशंका न करें, प्रथम बार भी रत्न देखे जाने पर वह अपनी सुन्दर कान्ति नहीं
छिपाते हैं । पथिक बोला—अपूर्व कौतुककथाकर्णनरसिक ! सुनिये—सम्पूर्ण संसार में कमनीयता

के लिए विख्यात दक्षिण दिशा में स्त्री एवं पुरुषरत्नों का सागर विदर्भ देश है जहाँ शूलपाणि-शिव से अलंकृत कैलासश्री को भी तिरस्कृत करने वाला 'श्रीशैल' पर्वत है जहाँ फूलों से सम्पन्न गोदावरी तट पर सुरासुरों से पूजित स्वामि कार्तिकेय के दर्शनार्थ मैं गया। वहाँ से वापस आने पर किसी वटवृक्ष के नीचे मार्ग-श्रम से थका विश्राम करते हुए मैंने एक आश्चर्य देखा कोई अत्यन्त सुन्दरी राजकुमारी प्रौढ सखियों से विरि आकर उसी वटवृक्ष के नीचे बैठ गई। चारों से वायु किये जाने के कारण उसकी अलकवल्लरी नाँच रही थी। अधमुँदी आँखें करके सरस राग से गाने वाले गन्धर्वों की कण्ठकन्दरा से निकलने वाली संगीत-लहरी में वह दत्तचित्त थी। सम्प्रति जिस प्रकार आप मुझे दक्षिण दिशा की बात पूछ रहे हैं उसी प्रकार वह भी किसी उत्तर दिशा के पथिक से कुछ पूछती हुई थोड़ी देर तक वहीं बैठी रही और मैं भी उस पथिक द्वारा किसी उत्तर दिशा के प्रसशंनीय सम्राट् का वर्णन सुनने लगा—'वे आँखें धन्य हैं जो उस कामविजयी नृपति के मुख मण्डल को देखकर तृप्त होती है तुम मन्मथमञ्जरी हो तो वह युवा तुम्हारे अनुकूल भूङ्ग है। तुम दोनों के मिलन से विधि की रचना का संकलन सफल हो जाएगा। पता नहीं वह कौन पुण्यात्मा था जिसके वर्णन मात्र ने उस अनिधिसुन्दरी को पुलकित कर दिया। आश्चर्यचकित, निश्चितन मैं भी उस सुन्दरी से पूछने का आग्रह न कर सका कि वह कौन थी और कहाँ से आई थी? उसके चले जाने पर भी मैं ग्रहग्रस्त सा अन्धा-मौन-मूर्च्छित जैसा बहुत देर तक उसी वटवृक्ष के नीचे बैठा रहा। जिस प्रकार उस सुन्दरी राजकुमारी को देखकर मेरी दक्षिण की यात्रा सफल हो गई थी उसी प्रकार आज सौन्दर्य मूर्ति आपको देखकर मैं कृतकृत्य हो गया हूँ। "अब मुझे जाने की आज्ञा दीजिये" यह कहकर पथिक चुप हो गया। पथिक की बातें सुनकर राजा सोचने लगा—

निश्चित ही वह देश स्त्री-रत्नों का आकर तथा पथिक भी यथार्थवक्ता है। क्योंकि विधाता का व्यापार ही विचित्र रचना का है। खेद है कि मैं उस रूप-सम्पत्ति को न देख सका जिसके सुनने मात्र से मेरा उच्च मनोबल गिरता जा रहा है। मुझे तो उसके श्रवण मात्र से ज्वर के बिना ही अस्वस्थता, आत्मसमर्पण के बिना ही परवशता, आँख कान के ठीक होते हुए भी अन्धता, बधिरता छा रही है। इस प्रकार सज्जनों पर भी दुर्जन जैसा व्यापार करने वाले कामदेव को नमस्कार है। यह सोचकर अपने अङ्गों से आभूषण उतार कर देते हुए राजा ने उसे अभीष्ट स्थान को जाने की अनुमति दे दी तथा स्वयं भी अपने व्याध परिजनों के साथ वह अपने राजभवन को चल दिया परन्तु उसी क्षण से उसकी मानस पर्णकुटीर में उस सुन्दरी के प्रति कामाग्नि धधकने लगी। उसके वर्षा-काशीन दिन दमयन्ती का वृत्तान्त जानने वाले पथिक जनों से पूछते ही पूछते व्यतीत होने लगे।

द्वितीय उच्छ्वास

वर्षा-काल समाप्त हो गया। शरद् ऋतु के आगमन पर स्वागत करने के लिये अमर तथा हंसों ने गीत गाने आरम्भ कर दिये। राजा ने समीपवर्ती वन से धूमते हुए एक दिन किन्नर युगल द्वारा स्पष्ट गायें जा रहे तीन श्लोक सुने। राजा उनकी गतिलहरी सुनकर उत्कण्ठा से विह्वल होकर उद्यान की ओर चल दिया। उद्यान में पहुँचते ही वनपालिका ने अत्यन्त कौतुक से भङ्ग-श्लेषांकि कुशलता के साथ वन विनोद के स्थान दिखलाये। उसने कहा—देव! देवराज इन्द्र को भी आनन्दित करने वाले इस उद्यान की क्या-क्या विशेषताएँ वर्णन करूँ। खिले हुए पेड़ों के ऊपर उमड़ते हुए बादलों जैसे काले भौंरे तथा ध्वनि करता एवं नाचता हुआ मयूर शनैः शनैः पंखों की तरलित कर रहा है। इस क्रीडापर्वत पर मृगों के बीच किन्नरी मधुर गीत गाती है जिसे सुनकर किसीका मन प्रसन्न नहीं हो उठता है। राजा ने उसके उक्तिवैचित्र्य से प्रसन्न होकर वनपालिका को अपने शरीर पर से आभूषणों को उतार कर उसे पुरस्कृत किया। तदनन्तर सर्वतुनिवास नामक वन में उसने धूमना आरम्भ किया। इसी समय वहाँ सहसा श्वेत कमल सदृश शुभ्र पंखों वाले राजहंस आ उतरे। राजा सपरिजन निनिमेष नयनों से उन हंसों को देखने लगा तथा इधर-उधर आगते हुए हंसों की पकड़ने का प्रयत्न करने लगा। अन्ततः सुन्दरता से विचरण करते हुए पंख पकड़-

फड़ाते मन्द पदविन्यास करने वाले उन हंसों में से एक को राजा ने पकड़ लिया। हाथों में आते ही हंस मधुरता से बजाई गई रजतघर्वरी की ध्वनि सदृश घर्घर स्वर से 'स्वस्ति' शब्द कह कर राजा की स्तुति करने लगा। राजा ने भी हंस की निर्भीकता तथा स्वरमाधुरी से उसे किसी देवता का अवतार समझ कर हंस का स्वागत किया तथा कुशल क्षेम पूछी। इतने में दूर से राजा के द्वारा हंस को पकड़े हुए देखकर हंसपत्नी मधुर स्वर से कहने लगी—हे राजन् ! मुक्ताहार परिच्छेद एकान्त विचरक सारसों आदि के साथ जल में रहने वाला हंस कहीं बाँधा जाता है जिसे कमलवन प्रिय है। राजा भी श्लिष्ट उक्तियों द्वारा हंसपत्नी को उत्तर देने लगा। हंस ने इस प्रकार अपनी पत्नी को कटुव्यङ्ग्यों द्वारा पिडित करने से राजा को मना किया। इसी बीच अन्त-रिक्ष मण्डल से अत्यन्त स्पष्टाक्षरों में मनोरम वाणी सुनाई पड़ी—हे राजीवपत्राक्ष, राजन् ! शीघ्र यह हंस छोड़ दो, यह तुम्हारे लिए दमयन्ती को तुम्हारी ओर आकृष्ट करने में दूत बनेगा। राजा आकाशवाणी सुनकर कुछ सोचता हुआ एक छायादार लतामण्डप में शीतल शीलातट पर बैठकर हंस से कहने लगा—मैत्री सात कदम भी साथ रहने पर हो जाती है। आपमें मैत्री करने योग्य सत्पुरुष वाले सभी लक्षण विद्यमान हैं। अतः निःशङ्क होकर कद्यो—दमयन्ती कौन, किसकी पुत्री, कैसी तथा कहाँ रहने वाली है। राजा की उत्कण्ठा युक्त जिज्ञासा जानकर हंस कहने लगा। देव ! उस सौन्दर्यलता की वार्ता सुनिये—

गंगा तथा गोदावरी जल से दुरित दावानल को दूर करने वाला सभी देशों में श्रेष्ठ दक्षिण देश है। उसी देश के वैदर्भ मण्डल को अलंकृत करने वाला कुण्डिन नाम का नगर है जिसके समीप ही गंगा का उपहास-सा करती हुई पुण्यसलिला पयोष्णी नदी बहती है। उस नगरी में राजा भीम हैं जिनकी पटरानी प्रियङ्गुमञ्जरी अपनी सुन्दरता के लिए विख्यात है। एक दिन सन्तानहीन राजा भीम तथा रानी प्रियङ्गुमञ्जरी वरदा नदी के पवित्र तट पर विहार करते हुए अपने बच्चे को पेट से चिपकाये वानरी को देखा। उसे देखकर सन्तानहीन दम्पति का मन व्यग्र हो उठा। दोनों ने सन्तानप्राप्ति हेतु अम्बिकापति महेश्वर की आराधना करने का विचार किया। उधर भगवान् भुवनभास्कर दिन भर परिक्रमा करने के कारण थक कर विश्राम करने वारुणी (पश्चिम) दिशा को प्रस्थान कर रहे थे। राजा भीम सहित रानी प्रियङ्गुमञ्जरी ने भगवान् शिव को प्रणाम कर अपने राजभवन को प्रस्थान किया तथा चन्द्रमा की आह्लादकारिणी किरणों के दर्शों दिशाओं में फैल जाने पर रानी प्रियङ्गुमञ्जरी भगवान् शिव के चरणकमलों में मन लगाये हुए पवित्र कुशों की शय्या पर लेट कर गाढ़ निद्रा में डूब गई।

तृतीय उच्छ्वास

उपः काल में सोती हुई रानी प्रियङ्गुमञ्जरी स्वप्न देखने लगी—सकल सुरासुर वर्ग द्वारा वन्दितचरणकमल तथा विष्णु द्वारा स्तुति किये गये त्रिलोचन शिव ने हाथ में कपाल तथा त्रिशूल, शरीर पर भस्म, कानों कुवलय तथा शिर पर मन्दाकिनी गंगा धारण किये हुए भवानी जी को साथ लिये हुए चन्द्रमण्डल से उतर कर, "प्रियङ्गुमञ्जरी ! यह मञ्जरी लो। डरो मत। प्रातःकाल मेरी आज्ञा से दमनक नामक महामुनि आयेंगे और वही तुम पर अनुग्रह करेंगे"। यह कहकर मादक सुगन्धयुक्त-पारिजातमञ्जरी पकड़ा दी। रानी ने भी स्वप्न में ही स्वीकार कर उन्हें प्रणाम किया। इतने में मङ्गल वाद्य बजने लगे। रानी ने उठकर भगवान् सूर्य को प्रणाम किया। गीत वाद्यध्वनि से निद्रामुक्त होकर राजा भी प्रातःकृत्य से निवृत्त हो पुरोहित के साथ रानी को देखने अन्तःपुर में प्रविष्ट हुए तथा रानी को अत्यन्त प्रसन्न वदन देखकर प्रसन्नता का कारण पूछा। रानी ने स्वप्न का सम्पूर्ण वृत्तान्त कह सुनाया। राजा ने भी स्वप्न में शक्तिधारी स्वामी कार्तिकेय तथा मङ्गलमूर्ति गणेश को लिए हुए भगवती पार्वती के साथ भगवान् शिव के दर्शन की बात बतलाई तथा पुरोहित जी से एक से स्वप्नों के फल का विचार करने के लिए प्रार्थना की। उसने भी समस्त राजचक्रचूडामणि अपत्य के भावी जन्म को बताकर प्रशंसा की। इसी अवसर पर प्रसाद

के प्रासाद, साधुता के सिन्धु, महान् तेजस्वी कोई मुनि तरुण अर्कमण्डल से अवतीर्ण हुए। राजा ने मुदितमन उठकर उन्हें प्रणाम किया। मुनि बोले—चिरजीविन् ! हम शिव जी की आज्ञा से ही यहाँ आये हैं। आप शीघ्र ही सागरजलतरङ्गमाला से अलंकृत, सर्वप्रशंसनीय असामान्य कन्यारत्न प्राप्त करेंगे।

प्रार्थिनी प्रियङ्गुमञ्जरी 'कन्या-रत्न' के वरदान की सुनकर अतीव दुःखी हुई। तथा श्लेषात्मक वचनों द्वारा मुनि को बुरा-भला कहने लगी। तपस्वी द्वारा कर्मानुसार ही शुभाशुभ फल प्राप्त होने की बात समझाये जाने पर प्रियङ्गुमञ्जरी अपराध के लिए क्षमा माँगती हुई उन्हें बहुमूल्य आभूषण उतार कर देने लगी परन्तु मुनि उनको अपने लिए अनुपयोगी बताकर अपना कमण्डल उठा। नील गगन में उड़ गये। कालक्रम से रानी प्रियङ्गुमञ्जरी ने गर्भ धारण किया। लावण्य परमाणुपुत्र गर्भ से रानी सुशोभित होने लगी। उपयुक्त समय पर प्रियङ्गुमञ्जरी ने उसी प्रकार कन्यारत्न को जन्म दिया जैसे पृथ्वी ने पुण्यतीर्थ को। नामकरण संस्कार के दिन राजा ने दमनक मुनि द्वारा वरदान दिया जाना स्मरण कर उसका नाम दमयन्ती रखा। शैशवोचित बालक्रीडाओं द्वारा पिता को आनन्दित करती हुई कन्या सबको आश्चर्य चकित करने लगी। बड़े होकर शीघ्र ही उसने वीणा-वादन, शलाकालेखन, प्रबन्धालोचन, चिकित्सा आदि समस्त कार्यों में परमप्रवीणता प्राप्त कर ली। उसका अत्यन्त सौन्दर्य स्वर्णमयी शिलासदृश उल्लसित हो उठा।

यह सुनकर राजा नल ने उसकी कथा से प्रसन्न होकर हंस से पूछा—उसकी वयःसन्धि का वृत्तान्त बतलाओ। हंस कहने लगा—देव ! जिसके समस्त अङ्ग सर्वदेवमय हैं, उसका वर्णन मैं अकेला पक्षी क्या कर सकूँगा। उसकी दृष्टि सुतारा, कटाक्ष सकाम, हाथ-पाँव सुकुमार, मुस्कराइत सुधाकान्ति तथा सकल अङ्गभोग सौन्दर्ययुक्त दिखलाये पड़ने लगे। ऐसा लगता जैसे विधाता ने उसे नक्षत्रमयी बनाया हो। अधिक क्या—भगवान् शिव की आराधना करने वाला वह पुरुष उत्कृष्ट पुण्यों का मूल ही होगा जो उस दुर्लभ कन्यारत्न को प्राप्त करेगा। यह कह कर हंस चुप हो गया।

चतुर्थ उच्छ्वास

हंस की बातें सुनकर राजा नल आश्चर्यचकित होकर अनुमान करने लगा—प्रायः यह वही है जिसकी चर्चा मैंने पथिक द्वारा सुना थी। उसने कुछ सोचकर पुनः हँसते हुए हंस से कहा—“वयस्य ! मैं सुनने योग्य सब सुन चुका। अब नित्यक्रिया का समय हो चुका है। अतः हम समयोचित कार्य में लग रहे हैं, आप भी अब मनोरम क्रीडा सरोवर में बिहार करें। हे वन-पालिके ! तुम भी इसके कमलक्रीड़ा से निवृत्त होने पर मेरे पास इसे ले आना।” यह कहकर राजा राजभवन को चला गया। इधर हंस भी ‘कृतकमलक्रीड़ा’ इत्यादि कहे हुए राजा के वाक्य का स्मरण कर कमलक्रीड़ापरान्त राजहंसवर्ग के साथ ही आकाश में उड़ गया। शीघ्र ही वह राजहंस समुदाय विदर्भदेश के अलङ्कार कुण्डिन नगर में पहुँच कर राजभवन के निकट कन्यान्तःपुर के उद्यान-क्रीडासरोवर में उतर पड़े। शीघ्रता से सरोवर तट पर बिहार करने की अभ्यास-मेनी कन्यान्तःपुर की कन्याओं ने भागकर दमयन्ती की बताया और उसने आकर चञ्चल चरणों तथा चञ्चुओं के प्रहार से कमलकन्दों पर प्रहार करने वाले हंसों को पकड़ने का सखियों की आदेश दिया तथा स्वयं भी चञ्चल कंकण की मनोरम ध्वनियुक्त मणिबन्ध वाले करपल्लव से उस राज-हंस को लीलापूर्वक उठा लिया। पकड़े जाने पर हंस ने चित्तचमत्कारी अलौकिक सौन्दर्ययुक्त दमयन्ती की पहिचान कर उसे दीर्घायु तथा सुखिनी होने का आशीर्वाद देते हुए कहा कि ‘द्रष्टव्य स्वरूप वाले विशाल नयनों वाले राजा नल को पतिरूप में प्राप्त करो’।

दमयन्ती हंस की संस्कृत-वाणी सुनकर आश्चर्यचकित हो सोचने लगी—“कदाचित् यह वही नल के विषय में कह रहा है जिसके सम्बन्ध में मैंने गौरीमहोत्सव में जाते समय पथिक

द्वारा सुना था ।” उसने पूछा—कन्दर्प-दर्प-दावानल यह नल कौन है, कहिये । उस हंस ने भी—
“सावधान होकर सुनिये” कहकर इस प्रकार कहना आरम्भ किया—

निषध देश के राजा वीरसेन हैं जिनकी शरच्चन्द्रिका के समान यशोराशिरूप राजहंसों ने चारों समुद्रों के तटों को चिह्नित कर दिया है । एक बार उन्होंने सन्तान-कामना से भगवान् अम्बिकापति की उपासना की । समय बीतने पर रानी गर्भवती हुई । उसने सौम्यग्रहों के उच्च-स्थान पर होने पर प्रमापुञ्ज से समस्त तेजःपुञ्ज को तिरस्कृत करने वालें तथा अपने अरुण किरण पल्लव से कमलकान्ति को उल्लसित करने वाले सूर्यमण्डल जैसे कान्तिमान् पुत्र को जन्म दिया । सुतक दिवस व्यतीत होने पर ब्राह्मणों ने उसका नल नाम प्रतिष्ठित किया । क्रमशः चूड़ाकरणादि संस्कार हो जाने पर वह अनायास ही समस्त विद्याओं में पारंगत हो गया है । उस राजपुत्र के समान ही शील, अवस्था, विद्या तथा अन्य समस्त गुणों से युक्त अद्वितीय हृदय मन्त्री सालङ्कायन का पुत्र श्रुतशील मन्त्री और मित्र है ।

एक दिन राजा वीरसेन मन्त्री सालङ्कायन सहित अपनी राज्यसभा में बैठे थे, नल ने सभा में आकर अपने पिता वीरसेन को प्रणाम किया; किन्तु सालङ्कायन मन्त्री को नहीं किया । उसके इस अविनय से तिलमिलाकर सालङ्कायन इस प्रकार प्रणय, परुषाक्षरों में कहने लगे—राजकुमार ! राजहंस होकर भी ‘अहम्’ स्वरूप मोहवान् मत बनो । सुविषम मेघवर्ती अस्थिर विषुद्द विलास रूपी तरुणार्ध में आकर विनय को भूल मत जाओ । जड़ता छोड़कर स्वभाव से मधुर बनो । कियों तथा श्री का विश्वास मत करो । आयुष्मन्, लोभ नहीं करना चाहिये । वृद्धि पाकर गुणों से द्वेष नहीं करना चाहिये । वत्स ! चित्त को स्वच्छन्द मत बनाओ.....इत्यादि । वीरसेन ने सालङ्कायन का समर्थन किया ।

राजा ने अनुकूल समय पर मौहूर्तिकों के परामर्श से नल का राज्याभिषेक कर दिया । सालङ्कायन मन्त्री ने भी उन्हें कनक-दण्डयुक्त राजछत्र धारण कराया । मुनिजनों ने वेदों के प्रशस्त मन्त्रों का उच्चारण करते हुए उठकर शिर पर अक्षत छोड़ते हुए आशीर्वाद दिये एवं मंगल-कामनाएँ कीं । कुछ समय व्यतीत होने पर युवराज नल से एक दिन राजा ने कहा—‘आयुष्मन् ! तुम्हें देखा, पूछा, आलिंगित किया, क्षमा किया तथा अम्रद बातें भी की हैं’ यह कहकर उन्हें गोद में बिठाकर अश्रुधारा बहाते हुए नल के शिर को सूँघ कर पत्नीसहित राजा ने वन को प्रस्थान किया । राज्य छोड़कर राजा के चले जाने पर प्रजा ने करुण-क्रन्दन किया । युवराज नल भी आँसू बहाते हुए ‘हा पिताजी !’ कहकर विलाप करने लगे ।

यह सुनकर दमयन्ती सोचने लगी—“ओह, महानुभाव स्नेही तथा सहृदय प्रतीत होते हैं । अतः सर्वथा प्रीतिपात्र हो सकते हैं ।” वह पुनः पूछने लगी—हाँ हंस ! इसके आगे क्या हुआ ? राजहंस ने कहा—सुन्दरोदरि ! इस समय परिजन कुछ-कुछ मनोविनोद द्वारा पिता के वियोग से उत्पन्न क्लेश को भुलावा देते हुए भगवान् शंकर के चरण-कमलों में ध्यान लगाकर व्यतीत कर रहे हैं ।

पञ्चम उच्छ्वास

जब राजहंस निषधराज का वर्णन कर चुप हो गया तो दमयन्ती के हृदय में कथाश्रवण कर स्वाभाविक अनुराग जाग पड़ा । उसकी आन्तरिक मन्मथव्यथा को देख, संकेत ज्ञान में चतुर हैंसोइ परिहासशीला नाम की सखी दमयन्ती पर कटाक्ष करती हुई राजहंस से वार्तालाप करने लगी—महानुभाव ! आप तो ऐसी कथा कह गये हैं जिससे हम लोगों को वृत्ति ही नहीं हो रही है । कृपया पुनः इस कथा सुधारस का पान कराइये । उसने कहा—सुन्दरि ! समस्त स्त्रियों के हृदय प्रासाद में प्रतिष्ठापित प्रतिमा वाले उन (नल) की और क्या प्रशंसा की जाय । इस संसार-सागर में दो स्त्री-पुलव-रत्न उत्पन्न हुए हैं—नारियों में रत्न आप (दमयन्ती) तथा पुरुषरत्न वह (नल) है । अतः हे कुरंगशावनयने ! तुम उस पृथ्वीपति (नल) के ही योग्य हो, यह मैं कह चुका हूँ । अच्छा,

अब जा रहा हूँ तुम्हारा कल्याण हो। हाँ, तुम्हें किसी योग्य दूत को वहाँ भेज देना चाहिए। जाने के लिए उचित परिहासशीला पुनः कहने लगी—महानुभाव ! जिस प्रकार तुमने अनुरागालाप से इनमें प्रेमाङ्कुरण किया है वैसे ही उनसे भी उत्सुकता उत्पन्न करने वाली बातें कहनी चाहिए। इतने पर दमयन्ती अपनी सखी से कहने लगी—“सखि ! अकारण बन्धु से क्या निवेदन करना है। हे कल्याणबन्धो, मित्र ! पुनः दर्शन दीजियेगा। लीजिये—यह हारलता आपके प्रिय (नल) के लिए उपहार तथा स्मृति नाटक का सूत्रधार बनेगी।” यह कह दमयन्ती ने अपने गले से अपनी प्रिय मुक्तावली उतार कर हंस के गले में पहना दी। “हे सुन्दरि ! मुक्तावली के वहाने उस (नल) के समक्ष आपका वर्णन का भार मुझे स्वीकार है।” यह कहकर हंस अन्य पक्षियों के साथ उड़ गया। श्वर दमयन्ती ने नल के चिन्तन में खाना, पीना, बोलना, सोना आदि सब भुला दिया।

वे राजहंस भी वन-पर्वत-नगर-गाँव आदि को लौघते हुए कुछ दिनों में निपधनगरी के उद्यान में पहुँच गये और स्वच्छन्दता से विचरण करने लगे। उनमें से एक राजहंसी को क्रीडातडाग के बीच पद्मजों में विचरण करते देखकर सरोवर पालिका ने जाकर राजा (नल) को सरोवर में राजहंसी के आने का समाचार कह सुनाया। इतने में ही शरदऋतु की मूर्ति जैसी वनपालिका ने हंसों को साथ लेकर प्रवेश करके राजा को बतलाया कि उत्कण्ठा उत्पन्न करने वाला यह वही हंस है। राजा ने सरसिका का साधुवाद कर जाने की अनुमति दी तथा प्रसन्नता से सामने बैठ हंस को निर्निमेष देखते हुए स्वागत किया। उसे हाथ से उठाकर सस्नेह स्पर्श किया। हंस ने एक चरण से अपनी गर्दन में से मुक्तावली उतार कर दमयन्ती की बाहुलता के समान गले में पहनने के लिए राजा से आग्रह किया। राजा ने दोहरी की गई उस मुक्तावली को बड़ी उत्कण्ठा से देखा तथा पहन लिया। वह बहुत देर तक पक्षी में अनेक प्रकार के वार्तालाप करता हुआ बैठा रहा। प्रहरसमाप्ति सूचक नगाड़े की ध्वनि सुन राजहंस को बिना अनुमति से न जाने के लिए कहकर राजा स्वयं दैनिक कृत्य करने के लिए उठ खड़ा हुआ।

कदाचित् प्रभात होते ही सुन्दरपंखों वाले राजहंस कदम्ब के साथ धीरे-धीरे हंस ने राजभवन में राजा के पास आकर अपने प्रस्थान करने का समाचार सुनाया तथा राजा की अनुमति पाकर अभीष्ट स्थान को चला गया। तदनन्तर व्याकुल भूपाल की दक्षिण दिशा के लोगों के प्रति स्वाभाविक प्रीति रहने लगी। दमयन्ती भी हंस-दर्शन के दिन से ही कामव्यथा से पीड़ित रहने लगी। नाचना उसकी आँखों में खटकने लगा। कर्पूरजलसिक्त कमलदलों से बनी शय्या पर भी वह निरन्तर करवटें बदलती रहती। दोनों एक दूसरे के गुणों की ही चर्चा करते रहते ! श्वर शृङ्गार रस की राजधानी दमयन्ती की तरुणता की देखकर विदर्भराज भीम ने अपने मन्त्रियों के परामर्श से उसका स्वयंवर करने का निश्चय किया तथा शीघ्र ही चारों ओर राजाओं को इसकी सूचना हेतु दूतों को भेज दिया। स्वयं दमयन्ती ने एक वृद्ध ब्राह्मण को स्वयंवर की सूचना नल को देने के लिए भेजा। महाराज भीम का निमन्त्रण पाकर राजा नल ने बड़े सज्जध से स्वयंवर में भाग लेने के लिए विदर्भ देश को प्रस्थान किया। अनेक गिरिग्रामों, सरिताओं, वनों को पारकर विन्ध्याचल की रमणीयता देखते हुए नर्मदा नदी के मनोरमतट पर पड़ाव डालकर ठहर गए। श्रुतशील तथा राजा अनेक प्रकार के प्रमोदालाप कर ही रहे थे कि उनकी वृष्टि आकाश से उतरते हुए एक पुरुष पर पड़ी। उस व्यक्ति ने आकर नल से निवेदन किया कि इन्द्रादि लोकपाल आ रहे हैं। राजा यह सुनकर ससम्भ्रम उठकर पैदल ही कुछ कदम उनकी ओर बढ़े। इतने में कानों पर पारिजात मञ्जरी चढ़ाये हुए अन्य लोकपालों के साथ देवराज इन्द्र पूर्व दिशा से अवतरित हुए। इन्द्र के संकेत से कुबेर ने विदर्भराज भीम के द्वारा किये जा रहे दमयन्ती स्वयंवर में भाग लेने जाने का समाचार सुनाया। दूत बनकर कुण्डिन नगर के पूर्व पहुँचने के लिए भी लोकपालों ने नल से निवेदन किया जिससे दमयन्ती इन्द्रादि देवताओं में से किसी लोकपाल को अपना पति वरण कर सके। अत्यन्त असमय में पड़े राजा नल ने देवताओं का यह प्रस्ताव स्वीकार कर

लिया। अत्यन्त चिन्तातुर नल को और भयातुर परिजनों को देखकर श्रुतशील ने नल को समझाया—आप निश्चिन्त रहें, दमयन्ती देवताओं का वरण नहीं करेगी। वह सर्वथा आप पर अनुरक्त है। आप अपने प्रयत्न में शिथिल न हों।

इस प्रकार सान्त्वना दिये जाने पर भी नल को शान्ति नहीं मिल सकी। वह मन्त्री श्रुतशील के साथ एकान्त विहार के लिए निकल गया। इतने में उसने सरोवर में किरातकामिनियों को स्नान करते देखा। वह उनके क्रीडा-कौतुक को बड़े आनन्द से देखता रहा। श्रुतशील ने नल का ध्यान हटाकर रेवातट की सुन्दरता दिखलाने के लिए आकृष्ट किया। लीला-विहार वाले इस रेवातट पर राजहंस रमण कर रहे थे। चकोर कमल की कलियों को चुन रहे और चकवा भ्रमरवर्ग से डर रहे थे। श्रुतशील द्वारा प्रेरित राजा नल शबरकामिनियों की ओर से अपना मन हटाकर सुषमा स्थल रेवातट पर आकर सोचने लगे। इतने में सन्ध्या हो गयी। अतः परिजनों के साथ राजा शिविर की ओर लौट आये परन्तु विषादवश अपने नित्यकृत्य सन्ध्यावन्दनादि को भी भूल गये। ऐसे अवसर पर स्मरण कराने के लिए किन्नरमिथुन गान करने लगे। राजा ने भी आह्विक सन्ध्यावन्दन किया, शिवजी के चरणकमल की सेवा कर मधुर वीणा के पञ्चमस्वर से अनुगत गीत के श्रवण-मुख से वहीं पर रात्रि व्यतीत की।

षष्ठ उच्छ्वास

तदनन्तर तिमिरमलिन आकाश में पी फटते ही प्राभातिक भेरी ध्वनि होने लगी। वैतालिक ने राजा को जगाने के लिए स्तुति पाठ किया। अनेक प्रकार के प्रस्थान-कोलाहल को सुनते ही राजा ने उठकर शौच-स्नानादि क्रियाओं से निवृत्त होकर भगवान् भुवनभास्कर को प्रणाम किया। तदनन्तर भगवान् नारायण की स्तुति कर अपनी सेना सहित स्वयं विजयी गजेन्द्र पर आरूढ़ होकर प्रस्थान किया। उन्होंने निरन्तर तपस्या में लगे ब्रह्मर्षियों द्वारा पूजित शिव-लिंगों से घिरी समुद्र की दूसरी राजपत्नी, मेकल नाम पर्वत की पुत्री नर्मदा को पार किया। फिर वे विकसित एवं पल्लवित अंकोल, सल्लकी, साल, अर्जुन, कदम्ब, खैर, करञ्ज, अश्वत्थ, अशोक आदि वृक्षों से व्याप्त, मृगों के प्रियस्थान, स्वर्ग के सदृश पवित्र अरण्य को पार कर विन्ध्यादवी में पहुँचे। इस प्रकार हंसध्वनि युक्त नदों एवं करेणुओं से युक्त रेणुस्थलों, सुनीर तथा अगवृक्षों से युक्त वन, पर्वतों तथा गाँवों को पार कर ऐसे स्थल पर पहुँचे जहाँ उत्कण्ठित राजहंससमूह कमलों को चूम रहा था। वहीं पर वृक्ष की छाया में थककर विश्राम करते हुए एक पथिक को उन्होंने देखा। पथिक ने राजा को देखते ही मनोरम शब्दों में आशीर्वाद दिया।

राजा ने पथिक से सम्मुख प्रवाहित नदी का परिचय पूछा। पथिक ने भानुसुता राजा सम्बरण की भार्या, पाप-विनाशिका यमुना नदी का वर्णन किया; जिसके तट के पुष्पों से सुगन्धित वायु द्वारा नचाये गये कमल-पत्र रूप पंखों से कम्पित मधुर जल का पानकर लोग एक बार अमृत को भी भूल जाते हैं। उसने अपना नाम पुष्कराक्ष संदेशवाहक बताया। पथिक पुष्कराक्ष ने कहा कि मुझे विशालाक्षी दमयन्ती ने आपका समाचार लाने के लिए भेजा है। जिस मार्ग से आप वहाँ पहुँचेंगे, राजकुमारी उसी ओर सामने की खिड़की में बैठकर आपकी प्रतीक्षा करेंगी। यहाँ से थोड़ी ही दूर पर दमयन्ती द्वारा भेजा हुआ, ऊँचे साल-सर्ज-अर्जुन आदि वृक्षों के नीचे घूमता हुआ पयोष्णी नदी के तट पर किन्नरमिथुन मिलेगा। उसने राजा के समक्ष भोजपत्र पर दमयन्ती द्वारा लिखी चिट्ठी निकाल कर रखी। राजा ने बड़ी उत्सुकता से उसे पढ़ा—“नैषध, नल होकर भी तुम मेरे लिए अनल हो गये हो। मानरूप सागर से भरे हुए अबलाओं के मानस को इस प्रकार ग्रहण करना तुम जैसों का धर्म नहीं है। दैव भी दुर्बल को ही सताता है। न जाने कब कुण्डिननगर की भूमि आपके चरणकमलों से अलङ्कृत होगी।”

प्रणयपत्र की सुधाधारा से राजा नल का मानस लहराने लगा। उन्होंने मृदु मुस्कराते हुए कहा—पुष्कराक्ष ! यह राजपुत्री सर्वथा प्रशंसनीय है। उसने उत्कण्ठित होकर दमयन्ती के सम्बन्ध

में पुष्कराक्ष से अनेकों प्रश्न पूछे। पुष्कराक्ष भी उसकी उत्कण्ठा को अपने उत्तरों द्वारा और भी उद्दीप्त करने लगा। दोपहर हो जाने के कारण पयोष्णी नदी के तट पर पड़ाव डाल दिया गया और स्वयं भी पुष्कराक्ष से सूचित आधे मार्ग में ही थके हुए किन्नरमिथुन को देखने की इच्छा से मृगया के व्याज से कुछ विभ्रस्त परिजनों को साथ लेकर विचरण करने लगा। उसने एक पर्वत की शिलासन्धि पर अपने प्रियतम को निमित्त कर गाती हुई किन्नरी को देखा। पुष्कराक्ष ने आगे बढ़कर उस किन्नर से कहा—“सुन्दरक देखते नहीं, महाराज नल तुम्हारी आँखों के सामने है।” उसने सुन्दरक तथा विहंग वागुरिका नाम से किन्नरमिथुन का राजा से परिचय कराया। किन्नरमिथुन ने राजा नल को प्रणाम किया।

सुन्दरक ने नामाङ्कित अङ्गुलीयक (अंगूठी) तथा सुन्दर लाल देशमी वस्त्रों का जोड़ा निकाल कर राजा को दिया। राजा ने भी मनोरम अङ्गुलीयक तथा वस्त्र युगल को सस्नेह स्वीकार कर कहा—“सुन्दरक ! मैं देवी के नाम से ही मुद्रित तथा उनके प्रेम से ही आच्छादित हूँ यह मुद्रिका तथा वस्त्रयुगल पुनरुक्तमात्र है। दमयन्ती का सन्देश मात्र ही ‘कर्णपूर’ आभूषण है। आप जैसे प्रेमी परिजनों को भेज कर देवी ने क्या नहीं भेज दिया है।”

भगवान् विवस्वान् ने अस्ताचल को प्रस्थान किया। मन्दराचल के लाल धूलि पटल की लालिमा रूप सन्ध्या राग उमड़ पड़ा। पूर्वदिशा में वन के वृद्ध मयूर के गर्दन की रोमपंक्ति के के समान अन्धकार फैलने लगा। परिजनों के साथ राजा शिविर को वापस लौट आये। दैनिक कृत्य के पश्चात् सब ने सुगन्ध युक्त, घी में बना गरम पौष्टिक सामिष रसमय भोजन किया। कपूरखण्ड मिश्रित ताम्बूल खाकर सुन्दरक को कुछ मधुर गायन करने का आदेश दिया तथा स्वयं मृदु मणिमय पर्यङ्क पर सुख से आसीन हुए। किन्नरमिथुन गान्धार-पञ्चम-राग स्थानक हृदयाकर्षक कानों में अमृतवर्षा करने वाला गीत गाने लगा। इसी अवसर पर बैतालिक ने गीत की प्रशंसा की। किन्नरयुवक ने गीत की तुलना दमयन्ती से की थी। उसकी दृष्टि में दमयन्ती तथा तात्कालिक गीत में बहुत-सी समानताएँ थी। विहंगवागुरा ने गीत में अनेक दोषों तथा दमयन्ती में अनेक गुणों की उद्घाटना की। उत्कण्ठापूर्ण वातावरण में रात्रि व्यतीत हुई।

प्रभात होते ही दैनिक कृत्य से निवृत्त होकर उत्तम कोटि के अभ्यसेन्य और परिजनों से परिवृत्त राजा नल ने प्रस्थान कर दिया। मार्ग में राजा ने एक विशाल हाथी को देखा, जो रमणेच्छा से रसिकतया आँखें निमीलित कर करेणुका की चाटुकारिता कर रहा था। “मोदयुक्त अनुरागी गज दम्पति के क्रीडा-विलास में विघ्न नहीं डालना चाहिये” यह कहकर उसे छेड़ा नहीं, किन्तु राजा स्वयम् अत्यन्त विह्वल हो उठा। मार्ग में इसी प्रकार अन्य भी उद्दीप्त दृश्य दिखलाई पड़े। विन्ध्याटवी के मनोरम दृश्य देखते हुए आगे चलकर राजा ने पुष्कराक्ष से व्यग्र होकर कुण्डिन नगर की दूरी पूछी। वह बोला—“देव ! हम लोग अब आ चुके हैं।” यह वीरों से युक्त वरदा तट पर महाराष्ट्र देश है; जहाँ दक्षिण की सरस्वती विदर्भा नदी बहती है। यह कामदेव के उद्यान जैसे बगीचों, परिपक्व शालेवाले खेतों एवं कमल-वनों से सुशोभित जलाशयों से युक्त स्वर्ग की बिम्बवना करने वाला यही कुण्डिन नगर है”। मत्त कलहंसें से युक्त दोनों (वरदा तथा सरस्वती) नदियों के सङ्गम तट पर सेना का पड़ाव डाल दिया गया। सैनिकों के पाँवों से उठी हुई धूल ने राजा नल के आगमन की सूचना कुण्डिननगरवासियों को दी।

शिविर में सैन्य तथा परिजनों के सुख्यवस्थित हो जाने के कुछ समय पश्चात् कुण्डिननगर से थोड़ी ही दूर पर दण्डपाशिक की ऊँची आवाज सुनाई पड़ी। वह घोषणा कर रहा था—“निषधदेश के सम्राट् आ चुके हैं। अतः राजमार्ग चन्दन जल से सींच दिये जायें, पुष्पयुक्त तोरण पताकाएँ फहरा दी जायें। घर-घर प्राङ्गणों में धान्य युक्त जलपूर्ण कुम्भ स्थापित किये जायें। विविध वस्त्राभूषणों से बिभूषित पुराङ्गनाएँ मङ्गलगान करती हुई बाहर निकलें तथा कुलवधुएँ

भगवान् शिव की कृपा से स्वर्गलोक से अवतरित अनङ्ग के सदृश सुन्दर महाराज नल के दर्शनों से कृतार्थ हो !

सप्तम उच्छ्वास

इस प्रकार निरन्तर उच्छ्वस्वर से दण्डपाशिक की घोषणा हो ही रही थी कि सोने की जंजीर धारण किये पदानुकूल वेषधारी प्रतीहार ने आकर प्रणाम कर सविनय निवेदन किया—“देव मंगल-वेष धारण किये पुष्प-फलाक्षतपूर्ण स्वर्णपात्र लिये मन्त्रपाठ करते हुए ब्राह्मण तथा कुण्डिनपुर के नागरिक एवं पुराङ्गनार्थ आपके दर्शनार्थ द्वार पर प्रतीक्षा कर रही हैं। विदर्भराज भी दर्शनार्थ समीप ही आ रहे हैं।” यह सुनकर राजा ने तुरन्त आगे बढ़कर विदर्भ राजा को सत्स्वागत लाने के लिए दौवारिक को आदेश दिया। उसने भी वैसा ही किया। प्राङ्गण के निकट भीमभूपाल के आते ही निषधराज ने सामन्तों के साथ कतिपय पद आगे बढ़कर उनका स्वागत किया। प्रसन्नता से दोनों ने बोंहें फैलाकर एक दूसरे का आलिंगन किया। कुशलप्रश्नानन्तर विदर्भ-राज ने निषधाधिपति से कहा कि “हमारे महान् पुण्य से आपका यहाँ आगमन हुआ है। आपके सङ्ग-सुखानृत से हमारा संसारचक्र-भ्रमण सफल हो गया है।” यह कहकर उन्होंने अतिथि-सत्कार किया। भीम की नम्रता एवम् आत्मसमर्पण पर राजा नल मुग्ध हो गये। कुछ समय पश्चात् विदर्भराज बड़े सन्तोष के साथ राजभवन को वापस गये। दमयन्ती की भेजी गई कुबरी तथा नारी परिचारिकाएँ नल के पास विविध उपहार ले गईं जिन्हें नल ने अति पुरस्कृत किया। पर्वतक बौने पुष्कराक्ष तथा किन्नर मिथुन को भी राजा ने पुरस्कार दिये तथा उन सबको दमयन्ती के पास भेज दिया तथा स्वयं माध्याह्निक कर्म करने में लग गये। इतने में दमयन्ती द्वारा भेजे गये पाचकों ने सैनिकों आदि सबको सुरुचिकर भोजन करवाया। इस प्रकार राजा दमयन्ती के पाचन कौशल की प्रशंसा करते-करते अवृत्त हो बने रहे। इतने में प्रतिहार से अनुमति पाकर पर्वतक ने प्रवेश किया। वह निवेदन करने लगा—महाराज यहाँ से जाकर मैंने स्वर्ग से भी मनोरम मागों चौराहों को पार कर सुन्दर भवनों को देखते हुए उस राजभवन में प्रवेश किया जो सरस पीतमञ्जरी युक्त आम्बोपान से परिबृत्त था। मणिवाजिशालाओं में बँधे सुन्दर घोड़े दिनदिना रहे हैं। ऊँचे शिखर मंगल ध्वज तोरणों से सुशोभित हैं। कमलपंक्तियुक्त विनोद बावलियाँ आलान युक्त हाथियों के समूह, परिचारक-परिचारिकाएँ, कवि, गायक, वादक आदि से सुशोभित राजभवन में सुवर्ण और कुङ्कुम मालाएँ लटकायी गई हैं। रत्नों का तो वह निलय है।

दमयन्ती का वर्णन करते हुए उसने कहा—“महाराज ! उस बाला के निर्माण में विधाता ने अपना समस्त कौशल ही लगा दिया। आपके दूत रूप में मुझे वहाँ उपस्थित जानकर राजकुमारी ने मेरा बड़ा सत्कार किया। कुशल पृच्छा के अनन्तर मैंने आपका उपहार उन्हें समर्पित किया जिसे उन्होंने सानन्द स्वीकार कर लिया। वार्तालाप में पुष्कराक्ष ने कह दिया—देवि ! यद्यपि महाराजा नल आप पर सर्वथा अनुरक्त हैं तथापि वह इन्द्रादि लोकपालों के दूत बनकर उन्हीं में से किसी को वरण करने के लिए आप से निवेदन करने आये हैं। जब पुष्कराक्ष के कथन का मैंने समर्थन किया तो राजकुमारी अतीव व्यग्र हो उठी। चिन्तामग्न मीन होकर मेरे चलने पर वह केवल कुछ हाथ उठाकर ही रह गई, कुछ कह न सकी। इस विषण्ण दशा में मुझे न तो कोई उपहार ही दिया और न वे कुछ और पूछ या कह सकीं। केवल चञ्चल दृष्टि से अपने कर-कमल को उठाकर मुझे जाने की अनुमति दे दी।”

इतने में अवसर पाठक ने सन्ध्या होने की सूचना दी। उदयाचल की गिरि गुफाओं से निकले अन्धकाररूप हाथियों की धकेलता हुआ पूर्व में दूध के फेन के समान उज्ज्वल चन्द्रमारूपसिंह निकल आया, चाँदनी से सराबोर समस्त नगर श्वेतद्वीप-सा प्रतीत होने लगा। उलकण्ठा से व्याकुल निषध-राज ने इन्द्रादि दिग्पालों द्वारा सौंपे गए अतिवृष्ण कार्य की अत्यन्त संकट-दशा की सोचा—अब

मुझे क्या करना चाहिए क्या नहीं ? वे अकेले ही पैदल निकल पड़े तथा कुछ ही क्षणों में कैलासकूट जैसे अट्टालक भोग-भन्य-भीम-भूपाल के भवन के पास पहुँच कर 'पुरन्दर वरदान' से अदृश्यमान रूप कन्यकान्तःपुर में प्रविष्ट हो गए। कस्तूरी कर्पूरमिश्रित सुगन्धित पवन तथा सखियों की गीत-ध्वनि से अनुमान कर राजा दमयन्ती वाले महल की ओर गए। दमयन्ती की सहेलियाँ उसका मनोविनोद कर रही थीं। दमयन्ती के सम्मुख पहुँचते ही उन्होंने अपना रूप सर्वदृश्य बना लिया। अपने समक्ष कन्यागृह में राजा नल को खड़ा देखकर दमयन्ती तथा उसकी सहेलियाँ सभी निनिमेष दृष्टि से उनको देखने लगीं। उनका हृदय काँप उठा, अज्ञों में रोमांच हो आया। दमयन्ती उनके मुख को बारबार देखकर सोचने लगी—'वह युवती अवश्य ही अत्यन्त भाग्यशालिनी होगी जो इसके गले में मुक्तामाल सदृश अपनी भुजाओं की फैलाकर आलिङ्गन करेगी। विधातः तात ! इसे बनाने के कारण शायद आपका भी परिश्रम धन्य हो गया है। और क्या कहें, हे पृथ्वी मातः ! तुम भी वन्दनीय हो जिसका यह पति है।

विहंगवागुरा को पहचानने के कारण राजा नल ने उससे कहा कि तुम्हारी स्वामिनी का कैसा आचरण है कि जो अभ्यागत के साथ स्वागत आलाप से भी व्यवहार नहीं कर रही हैं ? उसने कहा—“लज्जावनतमुख स्वामिनी ने आपके चरणकमलों को अपने नेत्रोत्पल में रख कर काँपते हाथों की कंकण ध्वनि से स्वागत किया तथा स्तनयुगल रूपी दो मङ्गल-घटों से युक्त द्वारवाले हृदय में प्रवेश कराया है। अतः आप जैसे अतिथि के लिए मेरी इस सखी ने क्या-क्या नहीं किया है ? आप धरादृष्ट के साथ उठकर इसके द्वारा समर्पित सुन्दर मणिमय आसन पर बैठें। दूसरों के मुख से आप दोनों ने एक दूसरे के सम्बन्ध में सुना है। अब आप दोनों की आँखें अन्योन्य दर्शन का आनन्दानुभव प्राप्त करें। सखी के इस प्रकार कहने पर दोनों शीघ्रता से सखियों द्वारा पोंछे गये स्फटिक तथा प्रवाल निर्मित पलंगों के बीच बैठ गये। उत्सुकता से स्तब्ध एवं लज्जा से संकुचित एक दूसरे को देखते ही दोनों के हृदयों में सभी रस उमड़ पड़े। सखियों के कहने पर अर्घ्य देने के लिए उद्यत दमयन्ती को राजा नल ने हँसते हुए मना कर दिया। फिर मन में कुछ सोचते हुए उन्होंने दमयन्ती से इन्द्रदेव का सम्पूर्ण आदेश सप्रसङ्ग सुना डाला।

कुछ मुस्कराहट से स्निग्ध नम्रमुखी दमयन्ती प्रियम्बदिका सखी से अन्य बातें करने लगी। नल भी लोकपालों में श्रेष्ठ इन्द्र की वरण कर स्वर्ग-सुख भोगने की बात राजकुमारी को समझाने लगा, जिसे सुनकर जंगली इथिनी के समान दमयन्ती ने सहन न कर शिर को कुछ कम्पित कर, मन को थोड़ा कर निःश्वास छोड़कर दूसरी ओर देखना आरम्भ किया। उसके मुख-कमल पर मलिनता छा गई। तब विचारचतुर प्रियम्बदिका कहने लगी—“देव ! सब कुछ सुन लिया है, देवताओं का आदेश समझ लिया है। किन्तु यह स्वतन्त्र नहीं है। पियों की प्रवृत्ति तथा निवृत्ति ईश्वर की इच्छा से होती है। अज्ञानजनों का यह अनुराग विचारपूर्वक नहीं चलता है। अनुराग में कोई विशेष गुण कारण नहीं बनता है।”

इस प्रकार अनेकविधोपाख्याननिपुण प्रियम्बदिका के साथ समयोचित हास्यसुधास्निग्ध, शटपाशून्य, कठोरताविहीन, प्रियतायुक्त बातें करते हुए राजा नल दमयन्ती से यह कहते हुए पलंग में उठ खड़े हुए—“कन्यका-गृह में अधिक समय तक ठहरना ठीक नहीं है।” प्रथमोत्थित लज्जावनत सखीवृन्द सहित दमयन्ती के साथ दो तीन डग चलकर—“अब कह न करें, सुख से ठहरेँ” यह कहकर राजा अपने पड़ाव की ओर चले गये तथा शिविर में शिरीषकुसुमसदृश कोमल शय्या पर लटकर सोचने लगे—उस मृगनयनी का नव-मिलन के अवसर प्रसन्नता से रोमाञ्चित, कौतुक से विकसित, शृङ्गारभावसे सालस्य, लज्जाभार से नम्र रमणीयमुख क्या फिर दिव्यन्यास पड़ेगा ! वह सुन्दरी न आँखों से ओझल हो रही है, न तो रात ही व्यतीत हो रही है और न नींद ही आ रही है। मदन प्रहार करने लगा है। दुःखियों के विनाश का बहुत सी सामग्री सामने आनी आ रही है।

इस प्रकार चिन्तातुर, आँख बताते हुए पलक बन्द कर भगवान् शिव के चरणों में चित्त लगा-
कर राजा नल ने वह सम्पूर्ण रात्रि जगते-जगते ही व्यतीत कर दी ।

नलचम्पू का कथा-स्रोत

इसकी कथा का मूल स्रोत महाभारत के वनपर्वका नल्पोपाख्यान है । यह आख्यान अति-
प्राचीनकाल से ही कवियों के आकर्षण का प्रमुख केन्द्र रहा है । इस पर कवि इर्ष ने नैषधीयचरितम्
लक्ष्मीधर ने नलवर्णन-काव्य, श्रीनिवास दीक्षित ने नैषधानन्द जैसे प्रमुख काव्यों भी रचनाएँ कीं ।
वैसे इसके आश्रित नल-विक्रम, विधिविलासिता, दमयन्तीपरिणय आदि अन्य भी अनेकानेक ग्रन्थों
का निर्माण किया गया । इस प्रकार नलचम्पू की कथा अतिप्राचीन एवं पौराणिक है । इसमें सात
उच्छ्वास हैं, जिनमें सरस, रमणीय, प्रसादगुण-युक्त श्लेष का बाहुल्य है । इसकी शैली सुबन्धु की
दिलष्ट शैली से भी दुरूह है । यद्यपि गुणविनयगणि, दामोदरभट्ट तथा नागदेव आदि की नलचम्पू
पर अनेक संस्कृत टीकाएँ हैं तथापि त्रयोदश शताब्दी की चण्डपाल कृत 'विषमपदप्रकाश' टीका
अधिक प्रसिद्ध है ।

नलचम्पू की काव्यगत विशेषताएँ—कविश्रीत्रिविक्रमभट्ट स्वभाव से रसानुगुणी थे; किन्तु
तत्कालीन प्रभाव से वह मुक्त नहीं थे । प्रसादगुण अभीष्ट होने पर भी बाण के शब्द-जाल तथा
सुबन्धु के श्लेषमय पदविन्यास से अधिक प्रभावित हुए । अतः इनकी रचना रस-प्रधान तथा भाव-
प्रधान घटनाओं से उठकर चमत्कार-प्रधान-सूक्तियों एवं पाण्डित्य-प्रधान पद-बन्धों वाली बन गई ।
कवि स्वयं कह बैठे—'किं कवेस्तेनकाव्येन किं काण्डेन धनुष्मता । परस्य हृदये लग्नं न पूर्णयति
यच्छिरः ॥' अर्थात् धनुषारी के बाण के समान कवि का वही काव्य समाज में आदृत हो सकता है
जो अपने चमत्कार से दूसरे के हृदय को मुग्ध कर सके तथा लोग उसकी प्रशंसा सिर हिला-हिलाकर
कर सकें । पदन्यास पर कवि ने विशेष ध्यान देते हुए अप्रगल्भ कवियों की निन्दा की है—
अप्रगल्भाः पदन्यासे जननीरागहेतवः । सन्त्येके बहुलालापाः कवयो बालका इव ॥ (न० च० १।६) ।
नलचम्पू में पद-पद पर अर्थगुरुता एवं मृदुतापूर्ण श्लेषपूर्ण सूक्तियों दिखलाई पड़ती हैं । नलचम्पू
जैसा उत्तम श्लेषप्रयोग संस्कृत-साहित्य में अन्यत्र कहीं भी उपलब्ध नहीं होता । यद्यपि कवि ने
अतीव सरल शैली द्वारा समझ दिल्ष्ट रचना की, तथापि वह कहीं कहीं अत्यन्त दुरूह बन गई है ।
कवि ने अपने काव्य में शृङ्गाररस के विप्रलम्भ को सुसज्जित करने के लिए उहीपन सामग्री
का यथास्थान रोचक प्रयोग किया है । छोटे-छोटे श्लोकों में दिल्ष्टपदों की चमत्कारपूर्ण योजना
में वे पर्याप्त सफल रहे हैं—पर्वतभेदिपवित्रं जेत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम् । हरिमिव हरिमिव
हरिमिव वहति पयः पश्यत पयोष्णी ॥ (न० च० ६।९) । पर्वतों को तोड़कर बहने वाला, नरक से
बचाने वाला पवित्र पयोष्णी-जल वज्रधारी इन्द्र, नरकासुरविजेता विष्णु तथा बहुमतङ्ग संहारक सिंह
जैसा कवि मानता है । 'चक्रधरं विषमाक्षं कृतमदकलराजहंससञ्चारम् । हरिहरविरञ्चि सद्गुं
भजत पयोष्णीतटं मुनयः ॥ (न० च० ६।३२) । पयोष्णी के तट को ही भगवान् विष्णु, शिव तथा
विरञ्चि के समान मानकर ऋषियों मुनियों को वहाँ यम-नियम साधन करने का वह सुसाध देता
है । 'बहुलक्षणा सुधावन्तो दृश्यन्तेऽन्तः प्रचुराः प्रासादाः बह्विध वारणेन्द्राः ॥' (न० च० १) ।
निपधानगरी के भीतरी भाग बहुल-क्षण (पर्याप्त भूमि वाले) सुधावन्त (चूने से पुते, प्रचुर प्रासादों
वाले तथा बाह्य भाग) बहुलक्षण (विविध सुन्दर लक्ष्णों से युक्त) सुधावन्त (अच्छे दौड़ाक)
वारणेन्द्रों वाले दिखलाई पड़ते हैं ।

कवि की अद्भुत कल्पना ने तो उसे 'यामुन-त्रिविक्रम' नाम ही दे डाला—उदयगिरिगतायां
प्राक्प्रभापाण्डुतायामनुसरति निशीथे भृङ्गमस्ताचलस्य । जयति किमपि तेजः साम्प्रतं ध्योममध्वे
सलिलमिव विभिन्नं जाह्नवं यामुनं च ॥ (न० च० ६।१२) । त्रिविक्रम को परिसंख्या तथा विरोध का
तो कविसम्राट् ही माना गया है—'अव्ययभावो व्याकरणोपसर्गेषु न धनिनां धनेषु, दानविच्छित्ति-

हन्माघत्करिकपोलमण्डलेषु न त्यागिगृहेषु, भोगमङ्गो भुजङ्गेषु न विलासिलोकेषु, स्नेहक्षयो विरमप्रदीपपात्रेषु, न प्रतिपन्नजनहृदयेषु ॥' (न० च० प्र० ३०) ।

अनुप्रास तथा यमक की भी अनुपम छटा देखते ही बनती है—'यः शृङ्गारं जनयति नारीणाम् नारीणाम्, यः करोत्याश्रितस्य नवं धनं न बन्धनम्, यो गुणेषु रज्यते नरमणीनाम् न रमणीनाम्, यस्य च नमस्याहारेषु श्रूयते नलोपाख्यानं, न लोपाख्यानम् ॥' (न० च० द्वि० ३०) । राजा नल नारियों के शृङ्गार को उत्पन्न करता है, शत्रुओं को नहीं, जो आश्रित को नूतन धन से पुरस्कृत करता है उनका बन्धन नहीं बनता । जो उत्तम पुरुषों के गुणों पर ही अनुरक्त होता है, रमणियों पर मुग्ध नहीं होता तथा जिस नल की कहानी पूज्य लोगों के यहाँ सुनी जाती है, किसी अच्छी कहानी के वृत्तान्त का लोप नहीं सुना जाता है । शृङ्गार रस के साथ ही वीर, रौद्र, करुण, भयानक तथा हास्य रसों की भी सुन्दर योजना इनके चम्पू काव्य में देखते ही बनती है ।

कवि ने अपनी अलौकिक कल्पना-तूलिका से स्वाभाविक चित्रणों पर ऐसा रंग चढ़ाया है कि वह परम्परागत कवियों के वर्ण्य-विषय होकर भी सर्वथा नूतन प्रतीत होते हैं—रक्तेनाक्तं विनिहित-मधोवक्त्रमेतत्कपालं तारामुद्राः किमु कलयता कालकापालिकेन । सन्ध्यावध्वाः किमु विलुठिता कौङ्कुमी शुक्तिरेवं शंकां कुर्वत्यति जलधावर्द्धमग्नाकं बिम्बम् ॥' (न० च० ५।७६) । "क्या काल-कापालिक हथिरभरे कपाल को नीचे उलटकर तारक मुद्राओं को धारण कर रहा है । सन्ध्यावधू की कुङ्कुमभरी शुक्ति क्या उलट गई है । समुद्र में अधडूबा सूर्यबिम्ब इन शङ्काओं को उत्पन्न कर रहा है ।" इसी से मिलती-जुलती कल्पना नैषधीयचरित में भी देखने को मिलती है—'ऊर्ध्वापितन्युञ्जकटाहकल्पे यद्यव्योम्नि दीपेन दिनाधिपेन । न्यधापि तदभूमभिलङ्गुहस्वं भूमी तमः कञ्जलमसखत्वं किम् ॥' (न० च० २२.३१) ।

इस प्रकार त्रिविक्रमभट्ट की श्लेषयुक्त रमणीयतर चित्रण शैली अपनी मौलिक देन है । उनकी कृति में रस, वस्तु अलङ्कार का एक अद्भुत सम्मिश्रण है जो कि संस्कृत-कवि-कदम्ब में उन्हें अति सम्मानजनक श्रेणी में प्रतिष्ठित करने में सिद्ध हुआ है ।

नलचम्पू में सामाजिक-विधान

कवि की कृति दर्पण होती है । उसकी रचना में तात्कालिक वातावरण स्पष्टरूप से परिलक्षित होता है । अर्थात् वह अतीत में अपने वर्तमान को प्रतिबिम्बित करता है । पुराण-प्रसिद्ध नलोपाख्यान अत्यन्त प्रसिद्ध है जिसे त्रिविक्रम ने एक नया रूप देकर प्रस्तुत किया है । कवि ने नलचम्पू के माध्यम से राष्ट्रकूट-हिन्दू-संस्कृति तथा तत्कालीन समाज का चित्रण किया है । देश में राजतन्त्र था । वंशानुक्रम से राजा मोहूर्तियों द्वारा निर्दिष्ट शुभ मुहूर्त पर सुशिक्षित योग्य राजकुमार को गंगा, गोदावरी, 'नर्मदादि पवित्र नदियों के जल से अभिषिक्त कर राज्यभार युवराज को सौंपकर वृद्धावस्था में अन्तिम जीवन वन में व्यतीत करता था । विद्या-व्य-शील तथा अन्य समस्त गुणों से निष्णात उच्च वर्ण (प्रायः ब्राह्मण) का मन्त्री होता था जिसकी मन्त्रणा से राज्य-कार्य संचालित होता था । मन्त्री राजा की स्वच्छन्दता पर रोष भी प्रकट करता था ; जिससे राजा सम्मार्ग में प्रवृत्त होकर कार्य निर्वहण कर सके । समाज में वेदपाठी विद्वान् ब्राह्मणों द्वारा यज्ञादि करने कराने का विधान था । ब्राह्मण सत्यवादी, निश्छल, त्यागी तथा तेजस्वी होते थे । वे सिर मुँहाते थे । राज्य-व्यवस्था के लिए सेना रहती थी । चतुरङ्गिणी सेना में सैनिकों का मुख्य अस्त्र धनुर्बाण तथा खड्ग थे । सैन्यप्रयाण-काल में उन्मत्तों जैसा सैनिकों द्वारा आचरण कर तीर्थस्थलों, यज्ञस्थलों, यक्षस्तम्भों तथा उद्यानों आदि का विनाश न करने की उद्-घोषणा राजा द्वारा की जाती थी । गैरिक, रक्त तथा शुभ्रवर्ण के पट-मण्डपों से सैन्य-शिविर बनाये जाते थे । आखेट सैन्य में कुत्तों का भी समुदाय रहता था ।

राजकन्यायें स्वर्ग्वर विधि से पतिव्रत करती थीं, जिसका आयोजन किया जाता था । विशिष्ट-अतिथियों के स्वागत के लिए राजपथ चन्दन तथा अन्य सुगन्धित जल से छिड़के जाते थे । तोरण

वन्दनवारों, ध्वजपताकाओं से घर-नगर सजाने की प्रथा थी। द्वारों तथा घर के प्राङ्गणों में शुभाव-सरो पर मंगलजलकलश स्थापित किये जाते थे तथा नगरांगनाएँ बख्शभरणों से अलंकृत हो दधि, दूर्वादल, अक्षत, पुष्प, फलादि मङ्गलद्रव्यों से थाल सजाकर मंगलगीत गाती थी। लोग अपनी योग्यतानुसार वेषभूषा रखते थे। अश्वारोही चुस्त वस्त्र पहनते तथा कटिभाग पर विशेष प्रकार की पेटो बाँधते थे। शिर पर वस्त्र बाँधने की प्रथा थी। पगड़ी बाँधी-जाती थी। कुण्डलहार, कंकण, अंगुलीयक मुख्य आभूषण थे। उत्तरीय वस्त्र भी लोग पहनते थे। सामान्य वस्त्रों के अतिरिक्त चीनांशुक पट्टांशुक रेशमी वस्त्र भी पहने जाते थे। काजल लगाने, बड़े-बड़े मोतियों के हार पहनने, कस्तूरी से पत्र-रचना करने, त्रिपुण्ड लगाने व भस्म धारण करने की भी प्रथा थी। ग्राम्य स्त्रियाँ कणिकार मालाओं से अपनी वेणियाँ सजातीं, जौ-चावल के चूर्ण में तज वगुच आदि मिला उबटन करतीं, अंगराग के लिए हल्दी का लेप करतीं तथा लाख के कङ्कण पहनती थीं। लोगों को चित्रकला का ज्ञान था। भित्तियों पर चित्र बनाये जाते थे। काठ की पट्टियों पर चित्र बनाकर घर सजाये जाते थे। बीणा, मृदङ्ग, नगाड़ा तथा झाल और वंशी उस युग के मुख्य वाद्य थे। बह्व्रज, मध्यम, गान्धार तथा पञ्चमस्वर आदि का लोगों की अच्छा ज्ञान था।

लोग त्रिकाल सन्ध्या करते थे। सूर्य भगवान् के अतिरिक्त शङ्कर स्वामिकांतिकेय नारायण की उपासना की परम्परा थी। कुमारिकाएँ गौरीपूजन करती थीं। लोग दान देते थे। बलिवैश्वदेव करने, गोघ्रास देने, ब्राह्मणों को भोजन कराने की भी प्रथा थी। पेय, आस्वाष, आलेख्य तथा आलेख्य चार प्रकार के भोज्य पदार्थ सेवन किये जाते थे। घी डालकर पकाये तण्डुलों के अतिरिक्त दाल, मधु, दुग्ध, दधि, फल, शाक आदि के बह्व्रस पदार्थों का उपयोग किया जाता था। लोगों की मांस खाने में रुचि नहीं थी। पाकविज्ञान अत्युन्नत दशा में था।

नलचम्पू में भौगोलिक विधान

इसमें तत्कालीन विभिन्न प्रसिद्ध जनपदों, नगरों, पर्वतों तथा नदियों का वर्णन मिलता है। दक्षिण देश से सुपरिचित होने के कारण उन्होंने इस भाग का सविस्तार वर्णन किया है। आर्यावर्त, महाराष्ट्र जनपद, कुण्डिनपुर, निषधा नगरी, बरदा, गोदावरी पयोष्णी नदियाँ, श्री शैलविन्ध्या-चलादि पर्वत कवि के प्रमुख वर्ण्य-विषय रहे हैं।

आर्यावर्त—आर्यों की प्रतिष्ठा के अनुकूल उपदेशों का भव्य भवन आर्यावर्त है। मनुस्मृति में इसकी स्थिति बतलाई है—“आसमुद्रात्तु वै पूर्वात् आसमुद्राच्च पश्चिमात्। तयोरेवान्तरं गिर्योरायावर्तं विदुर्मुधाः ॥” अर्थात् समुद्र के पूर्वी तट से लेकर पश्चिमी तट तक हिमालय पर्वत से दक्षिण तथा विन्ध्याचल से उत्तर का समस्त भूभाग आर्यावर्त कहलाता है। बशिष्ठधर्मसूत्र १।८।९ के अनुसार यह आदर्श (विनशन सरस्वती नदी के लोप का स्थान) के पूर्व कालक वन (प्रयाग) के पश्चिम तथा विन्ध्याचल के उत्तर और हिमालय के दक्षिण का भूभाग है। गुप्तकाल में यह कुमारी द्वीप के नाम से प्रसिद्ध था। पुराणों में आर्यावर्त को भारतवर्ष का ही पर्याय माना गया है। कुछ भी हो, आर्यावर्त सदा सर्वदा से आर्यों की संस्कृति तथा सभ्यता का केन्द्र रहा है।

महाराष्ट्र—इसकी स्थिति बरदा तट पर बतलायी गयी है जिसके समीप विदर्भा नदी बहती है।

कुण्डिननगर—यह विदर्भ की राजधानी थी। त्रिविक्रम ने इसका वर्णन करते हुए लिखा है—“देशानां दक्षिणो देशस्तत्र वेदधर्ममण्डलम्। तत्रापि बरदातीरमण्डलं कुण्डिनं पुरम् ॥” (न० च० २.२८) अर्थात् देशों में महान् दक्षिण देश, उसमें भी रमणीय विदर्भ (बरार) है जिसमें बरदातीर को अलंकृत करने वाला कुण्डिन नगर है। नागपुर के पं० राजेश्वर मनोहर काटे के मतानुसार विदर्भ के बुल्ढाना जिले का लोणार नामक गाँव ही प्राचीन कुण्डिनपुर है। अधिकांश लोगों के विचार से बरार में सुखती जिले का कौडिन्यपुर कुण्डिन नगर रहा होगा। यह वर्षा नदी के तट पर है। विदर्भ में विदर्भा नदी के किनारे का एक क्षेत्र ऐसा है जिसमें बरदा नामक एक स्रोत है जिसे भोगवती गंगा कहते हैं। लोणार इसी बरदा स्रोत के तट पर स्थित है। गंगा की तीन

धाराओं में भोगवती की धारा पृथ्वी के नीचे बहती है। किंवदन्ती है कि महाराज नन्द को वरदान देने के कारण इसका नाम वरदा पड़ा था। यह धारा प्रयाग से लोणार तक भीतर ही भीतर प्रवाहित है। लोणार के अति प्राचीन कुण्ड की उत्पत्ति ज्वालामुखी के आघात से हुई थी। कुण्डिन नाम भी कुण्ड से सम्बन्धित है। त्रिविक्रम ने भी वरदा के साथ नदी का प्रयोग कहीं नहीं किया है—वरदा, वरदातट, वरदातीर ही कहा है जबकि विदर्भा के वर्णन में उन्होंने—‘वहति विदर्भा नदी यत्र’, ‘तेषां विदर्भा नदी’ ही कहा है।

नलचम्पू के अनुसार कुण्डिन नगर के पश्चिम में भार्गव का आश्रम था—‘यस्य च पश्चिम देशे.....भगवतो भार्गवस्याश्रमः।’ (न० च० २)। यह आश्रम कोणार के निकट अब भी भग्नावशेष रूप में खड़ा है जिसकी छत में बलराम-रुक्मी का सुख-दृश्य गुदा है। इस प्रकार कुण्डिन नगर की प्रामाणिकता अथावधि विवादास्पद हो बनी हुई है।

निषधा नगरी—त्रिविक्रम ने आर्यावर्त में ही पुरुषोत्तम के निवास योग्य निषध जनपद में निषधापुरी की अवस्थिति मानी है—‘तस्य विषयमध्ये निषधो नामास्ति जनपदः प्रथितः। तत्र पुरी पुरुषोत्तम-निवासयोग्याऽस्ति निषधेति ॥ (न० च० १।२९)। लैसेन ने निषध को वरार के उत्तर-पश्चिम सतपुड़ा की पहाड़ियों में स्थित माना है। वरणेस ने भी इसे मालवा के दक्षिण में माना है।

वरदा—अधिकांश विद्वानों के मतानुसार आधुनिक वर्षा नदी को ही वरदा मानते हैं परन्तु कदाचित् त्रिविक्रम की वरदा नदी न होकर वरदा स्रोत ही रही होगी। उसे ही श्रीगंगा भोगवती माना जाता है जिसका विवेचन कुण्डिन नगर के साथ किया जा चुका है।

गोदावरी—इसका उद्गम ब्रह्मगिरि से है जो कि नासिक से २० मील की दूरी पर ‘व्यम्बक’ नामक गाँव के पास है।

पयोऽणी—यह दक्षिण भारत में कुण्डिनपुर के पास बहती थी। इसका वर्तमान नाम पूर्णा है।

श्रीशैल—दक्षिण में कैलास पर्वत की रमणीयता को भी तिरस्कृत करने वाला यह पर्वत है सम्भवतः विन्ध्याचल के दक्षिण ही कोई पर्वत श्रेणी इस नाम से प्रसिद्ध रही होगी।

प्रमुख-पात्र—चरित्र-चित्रण

नल—त्रिविक्रमभट्ट के इस चम्पूकाव्य का नायक निषध देश का राजा धीरललित नल है, जिसकी तुलना में लोकपालों का दिव्य वैभव भी दमयन्ती को तुच्छ दिखलाई पड़ता है। उसकी विमल कीर्ति दूर देशान्तरी में भी फैली है। एक दिन महाराज नल एक पथिक द्वारा दक्षिण के कुण्डिननगर के राजा भीम की पुत्री दमयन्ती की आंशिक ख्याति सुनकर उस पर अनुरक्त हो जाते हैं। परन्तु उनकी यह अनुरक्ति विषयासक्ति की उद्दामता की द्योतक नहीं बनती है, क्योंकि जिस दमयन्ती की अलौकिक सुन्दरता तथा कीर्ति को सुनकर इन्द्रादि देवता मुग्ध हो सकते हों उसकी ओर मनुष्य का आकृष्ट होना स्वाभाविक ही है। दमयन्ती की अलौकिक सुन्दरता पर मुग्ध इन्द्रादिलोकपाल भी उसे पाने के लिए लालायित हो उठते हैं। इधर दमयन्ती के स्वयंवर के सन्देश जाते हैं और नल से दमयन्ती के पास दूत बन कर जाने के लिए कहते हैं। देवोत्तमों का दौत्यकर्म पुरुषोत्तम नल स्वीकार कर लेता है परन्तु उसकी मनःस्थिति बड़ी दयनीय बन जाती है किन्तु नल अपने धैर्य से विचलित नहीं होता है। एक ओर मदन अपने बाणों से नल को आहत करता है तो दूसरी ओर लोकपालों की अनुकूलघनीय आशा उसे बेचैन कर देती है। स्वार्थ और परार्थ के इस अन्तर्द्वन्द्व में परार्थ की विजय होती है। नल उनकी आशा शिरोधार्य कर देवताओं के अवृथ्थत्व उठता है। निखिल-सुख-सदन दमयन्ती को देखकर वह अपने को कृतार्थ मानने लगता है। वह मदन पीड़ा से व्यग्र हो उठता है किन्तु इतने पर भी नल अपनी उद्दाम स्वार्थ-प्रवृत्ति पर विजय पाता है। वह अपने ऊपर पूर्णरूप से दमयन्ती को भी अनुरक्त देखकर अपने कर्तव्य का पालन

करता हुआ पुरन्दर के आदेश को दमयन्ती के समक्ष कह देता है—‘लोलाक्षि ! लोकपाल मेरे सुँह से तुम्हें चुनते हैं ।’

नल दमयन्ती को मर्त्यलोक के स्वल्प सुखों का पात्र नहीं मानता है—“अभूमिरसि मर्त्यलोक-स्तोकसुखानाम्” । उसका देवत्व मनुष्यत्व को पराजित कर देता है तथा वह स्वर्ग के देवताओं के लिए दुर्लभ होकर भी सुलभ दमयन्ती की कामना त्याग कर देवकार्य करना ही अपना परम कर्तव्य समझता है । यह नल की वास्तव में धैर्य-पराकाष्ठा है । इस प्रकार इस चम्पूकाव्य का नायक नल वास्तव में धीर-ललित, उत्कृष्ट गुणों से सम्पन्न महान् पुरुष है ।

दमयन्ती—विश्वविश्रुत सुन्दरी दमयन्ती जिसकी लावण्य-सुधा का पान करने के लिए इन्द्रादि लोकपाल भी लालायित हो जाते हैं, नलचम्पू की मुख्या नायिका है । बाल्यकाल में ही वह अनेक विद्याओं तथा कलाओं में निपुणता प्राप्त कर लेती है । सर्वप्रथम किसी पथिक द्वारा राजा नल की अनुपम कीर्ति सुनकर अनुरक्त हो जाती है, परन्तु वह अपनी शालीनता को शिथिल नहीं होने देती । वह नल के शब्दों में अखिल विश्व की सुन्दरता की अधिष्ठात्री है तथा एक मात्र नल पर अनुरक्त है । परन्तु अपने कुलाचार के निर्वाह में वह बड़े धैर्य तथा संयम से काम लेती है । कहीं तो दमयन्ती सर्वदेवमयी दिखलायी पड़ती है तो कहीं वह नक्षत्रमयी बन जाती है । किन्नरमिश्रुन नल के समक्ष उसका वर्णन करने में उसकी तुलना वेद-विद्या से करने लगता है—‘वेद विद्योपमा देवी मनोहरपदकमा । उद्योतिता पुराणाङ्ग-मन्त्रमाह्वण-शिक्षया ॥’ (न० च० ५।५३) वर्णन करते समय हंस भी दमयन्ती की पवित्रता को ही प्रधानता देता है । नल के द्वारा सप्रपञ्च पुरन्दर का आदेश कहे जाने पर भी दमयन्ती व्यग्रता से शालीनता की निरन्तर रक्षा करती रहती है—“वन्धा खलु गुरवो देवाश्च विभेमि तेभ्योऽहम्” ॥ वह अत्यन्त क्लेश से दूसरी ओर देखने लगती है । इस प्रकार दमयन्ती की विद्या-कला में प्रवीणता, एकमात्र नलानुरक्तता के साथ ही उसके पुण्य कर्मों की निपुणता तथा कुलाचार-निर्वाह पवित्रता के प्रतीक हैं ।

वीरसेन—अपनी विमल कीर्ति से सम्पूर्ण सुरासुर वर्ग के कानों को भर देने वाले, कामदेव के समान कमनीय शरीरवाले, अत्यन्त प्रभावशाली, निषध राज्य के पालक, महान् पराक्रमी राजा वीरसेन प्रकृत काव्य के नायक राजा नल के पिता थे । इनकी मनोवृत्ति अतीव उदार तथा आज्ञा अखण्डनीय थी । वह रमणियों के जितने रमणीक थे शत्रुओं के लिए उतने ही भयानक भी थे । पर-दाराओं में अनासक्त वीरसेन वार्तालाप से विनम्र तथा शरणागत की रक्षा करने वाले थे । निरुपम रूपराशि से युक्त रूपवती इनकी प्रधान पत्नी थी । भगवान् शिव की आराधना से प्राप्त सूर्य-मण्डल की प्रभा के समान तेजस्वी पुत्र नल को युवराज योग्य समझ कर अपने मन्त्रियों से परामर्श कर वीरसेन ने राज्यभार सौंप दिया तथा रानी सहित कुलधर्मानुसार वन में तपस्या करने चले गये । इस प्रकार राजा वीरसेन का विद्वान्, बुद्धिमान् दूरदर्शी होना तो सिद्ध होता ही है, वह बड़ी धार्मिक प्रवृत्ति वाले भी थे । प्रजा उनमें अतीव अनुरक्त थी । यद्यपि अपने इकलौते पुत्र नल से अत्यन्त प्रेम था तथापि कालक्रम से राज्यभार का मोह त्यागकर पुत्र, मन्त्रिपरिवर्ष एवं प्रजा-वर्ग के कष्टन कन्दन की परवाह किये बिना ही वीरसेन का वन की चले जाना उनके वृद्धप्रतिष्ठ तथा धर्मवीर होने का प्रतीक है ।

भोम—वह विदर्भदेश के सम्राट् प्रकृत काव्य की नायिका दमयन्ती के पिता हैं । चिरकाल तक सन्तान न होने पर अपनी रानी प्रियङ्गुमञ्जरी सहित भगवान् शिव की आराधना से एक-मात्र दमयन्ती की कन्या के रूप में पाते हैं । यह स्वयं लावण्य की पुण्य-प्रतिमा, पुरन्दर के समान अति प्रख्यात, तेजस्वी, धीरता के आधार तथा वीरों में अग्रणी है । यह नारियों के शृङ्गार है शत्रुओं के नहीं, आश्रितों को नवधन से युक्त कर देते हैं बन्धन युक्त नहीं तथा यह उत्तम पुरुषों के गुणों पर अनुरक्त होते हैं रमणियों पर नहीं—“यः शृङ्गारं जनयति नारीणां नारीणाम्, यः करोत्या-

श्रितस्य नवं धनं न बन्धनम्, यो गुणेषु रज्यते नरमणीनाम् न रमणीनाम् ॥” यह अतिथि-वत्सल, उदारशय तथा आसेतु विन्ध्याचल समस्त दक्षिण देश के शासक है।

श्रुतिशील—राजा वीरसेन के प्रधानामात्य सालङ्कायन के पुत्र नल के मित्र तथा मन्त्री है। स्वभाव, अवस्था, विद्या तथा अन्य समस्त गुणों में यह नल के समान ही है। यह नल के सब प्रकार से सहायक है। प्रजा की रक्षा तथा सुख-सुविधा का सम्पूर्ण उत्तरदायित्व इन्हीं पर है। कुण्डिननगर की यात्रा में भी श्रुतिशील नल के साथ ही रहते हैं। इन्द्रादि लोकपालों के दीत्य-कर्म की स्वीकार करने के अनन्तर जब नल अत्यन्त व्याकुल हो जाते हैं तब यही उन्हें अनेक उक्तियों द्वारा धैर्य बँधाते हैं—“किं देवेन न श्रुतम् अमृतमन्थनावसरे सुरासुरकरपरिवर्त्यमानमन्दर-मन्थाननिर्घोषः” ॥ (न० च० ५) “देवताओं की तो यह प्रकृति ही है, देखो अमृत पान के लिए ललचा कर देवता भगवान् विष्णु से ही लड़ बैठे। फिर लक्ष्मी के लिए देवता आपस में लड़ते झगड़ते रहे और उसने वैकुण्ठवासी भगवान् विष्णु के कण्ठ में जयमाला डाल दी। तुम अधीर मत बनो। निःसन्देह दमयन्ती देवताओं की वञ्चित कर तुम्हारा ही वरण करेगी।” इत्यादि। वह नल को अनुचित मार्ग पर चलने से रोकने का भी प्रयास करता है—“विकलयति कलाकुशलं हसति शुचि पङ्क्तिं विदम्बयति। अपरयति धीरपुरुषं क्षणेन मकरध्वजो देवः ॥ (न० च० ५।६६) वास्तव में श्रुतिशील प्रज्ञावान् मन्त्री, सुहृदय मित्र तथा हितचिन्तक के रूप में उत्तम चरित्रवान् पात्र है।

प्रियङ्गुमञ्जरी—विदर्भदेश के राजा भीम की शृङ्गार की आगार, रमणीयता की पताका, खिली हुई यौवनश्री अन्तःपुर की कुलाङ्गनाओं में प्रमुख रानी तथा दमयन्ती को जन्म देनेवाली है। स्वप्न में भगवान् शिव का दर्शन पाने के पश्चात् चिरकाल से अपस्यकामना की हुई उसे पुत्र होने का विश्वास था, परन्तु दमनक मुनि शिव के वरदानानुसार जब उसे कन्या होने की बात बतलाते हैं तो रानी प्रियङ्गुमञ्जरी अत्यन्त अधीर हो उठती है, क्योंकि उसे अपने वीर पुत्र होने का ही विश्वास है। वह क्रुद्ध होकर निन्दा तथा स्तुति-युक्त वचनों में कहने लगती है—“अलमनेन तापसहितेन कन्यावरप्रदानेन।” (न० च० ३) अर्थात् ताप सहित इस कन्या उत्पन्न होने के वरदान को रहने दीजिये। परन्तु उसके रोषयुक्त कथन को द्रिष्ट भाषा में कहने से प्रियङ्गुमञ्जरी का अति बुद्धिमती, व्यवहारकुशलिनी तथा मृदुभाषिणी होना सिद्ध होता है। वह तत्क्षण—“महर्षे मर्षणीयोऽयमेकस्यैककुलवधू-धर्मो नर्मापराधः।” (न० च० ३) हे महर्षे ! कुलवधूओं के विरुद्ध यह नम्रतापूर्ण किया गया मेरा एक अपराध क्षमा करने की कृपा करें।” कहकर क्षमा भी माँग लेती है। अर्थात् कुलवधू-धर्म की अच्छी जानकारी भी है। रानी की यह नम्रता उसके उत्तम चरित्र में और भी निखार ला देती है।

प्रियम्बदिका—यह दमयन्ती की अत्यन्त शिष्ट, मृदुभाषिणी तथा सुख-दुःख में सदा सहयोग देने वाली प्रिय सखी है। यद्यपि काम्य में यह अत्यल्प काल के लिए सामने आती है पर उतने में ही उसकी प्रत्युत्पन्नयति होने की छाप सहृदयों के मानस पटल पर पड़े बिना नहीं रहती है। नल के द्वारा दमयन्ती से सप्रपन्न पुरन्दर का आदेश कहे जाने पर जब राजपुत्री अत्यन्त खिन्न स्वतन्त्र नहीं है। प्राणियों की प्रवृत्ति तथा निवृत्ति ईश्वरेच्छा से होती है तथा रमणीजनों का स्वतन्त्रेयम्। ईश्वरेच्छाय प्रवृत्तिनिवृत्त्यो यतः प्राणिनाम्, अवधारितो देवादेशः। किन्तु न जनस्य। उसका कहना है कि प्रेम में किसी विशेष गुण का बन्धन आवश्यक नहीं होता है। किसी का किसी से भी अनुराग हो सकता है—

भवति हृदयहारी क्वापि कस्यापि कश्चिन्न खलु गुणविशेषः प्रेमबन्धप्रयोगे।

किसलयति वनान्ते कोकिलालापस्ये विकसति न वसन्ते मालती कोऽत्र हेतुः ॥

इस प्रकार प्रियम्बदिका अपने वाक्चातुर्य से श्रुतिशील के अनन्तर सबसे अधिक महत्त्वपूर्ण स्थान रखती है।

हंस—इस काव्य में हंस की भी दूत के रूप में प्रमुख भूमिका रही है। वैसे प्राचीनकाल से ही मनुष्येतर प्राणियों का दूत बनाया जाना मिलता है। ऋग्वेद की सरमा नाम की देवमुनी, वाल्मीकि रामायण में हनुमान वानर तथा कालिदास के मेघदूत में मेघ आदि दूत के रूप में हमारे सामने आते हैं, परन्तु नलचम्पू अथवा दमयन्ती-कथा में हंस का चरित्र, स्वरूप की अपेक्षा दूत रूप में अधिक उत्तम निखरता है। दमयन्ती उसे निष्कारण वत्सल निरपेक्ष पक्षपाती कहकर उसके महत्त्व की स्वीकार करती है। उसके लिए स्वाभाविक स्नेहयुक्त हंस के प्रेम तथा सौहार्द की समता किसी अन्य से नहीं की जा सकती है। वह समर्पित कार्य को बड़े मनोयोग और निष्ठा के साथ करता है। जब दमयन्ती अपने गले की मुक्तावली हंस के गले में नल को समर्पित करने के लिए पहना देती है तो वह भी सहर्ष कहता है—“सुन्दरि ! सोऽयं स्कन्धीकृतो मया मुक्तावलीच्छलेन तस्य पुरो भवद्वर्णनभारः।” (न० च० ५)। हे सुन्दरि ! मैंने यह मुक्तावली के बहाने नृप नल के समक्ष आपके वर्णन करने का भार अपने कन्धे पर रख लिया है। इतना ही नहीं, हंस राजा नल के लिए भी अकारण वत्सल तथा अनिमित्त मित्र बन जाता है। दिव्यबाणी के अनुसार वह हंस से दमयन्तीविषयक अनेक पूछ-ताछ करने लगता है—“केयं दमयन्ती, कस्य सुता, कीदृग्ग्राम, कुत्र सा वसति।” (न० च० २)। और हंस दमयन्ती का नल के समक्ष इस प्रकार वर्णन करता है कि नल को दमयन्ती के प्रति और उत्कण्ठा बढ़ जाती है। इस प्रकार नल और दमयन्ती दोनों को स्नेहमूत्र में बाँधने के लिए हंस विशेष माध्यम बन जाता है। वस्तुतः हंस जितना दमयन्ती के लिए प्रिय और पवित्र है उससे अधिक राजा नल के लिए भी।

दमनक मुनि—अन्य नलोपाख्यानों से विशेषता रखने वाले दमनक मुनि की कल्पना त्रिविक्रमभट्ट की बुद्धि की देन है। रानी प्रियङ्गुमञ्जरी और राजा भीम के हृदयों में बन्दर के बच्चे की देखकर सन्तान-कामना प्रबल हो उठती है। एतदर्थ पति की आज्ञानुसार रानी प्रियङ्गुमञ्जरी भगवान् शिव की आराधना करती है। स्वप्न में रानी तथा राजा दोनों को भगवान् शिव के दर्शन होते हैं जिसके अनन्तर ही रानी के गर्भधारण करने से दोनों को पुत्र होने का विश्वास हो जाता है। इसी अवसर पर दमनक मुनि राजभवन में आते हैं और शिवजी के वरदान से उन्हें कन्यारत्न प्राप्त होने का आशीर्वाद सुनाते हैं। वह अत्यन्त स्पष्टवादी तथा निर्भीक हैं। कन्या होने के आशीर्वाद से जब रानी उनसे रह हो जाती है तब भी मुनि अपने सहज ज्ञान स्वभाव से उसी प्रकार उत्तर दे देते हैं—‘दोषाकरमुखि किं मामुपालभसे। प्रायः प्राणिनामीशः शम्भुरेव शुभाशुभं कर्मलोक्य तुलाधर इव तुलितं फलमुपकल्पयति। यथावचादृशं येन कृतं कर्म शुभाशुभम्। तत्तावत्तादृशं तस्य फलमीशः प्रयच्छति॥’ (न० च० १।१७)। इस प्रकार दमनक मुनि की त्रिविक्रम कवि की कल्पना घटनाक्रम में दिव्यता के स्थान पर स्वाभाविकता ला देती है।

नलचम्पू में प्रयुक्त वृत्त

प्रथम उच्छ्वासः

१—मालिनीवृत्त—न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥

छन्द में नगण, नगण, मगण तथा दो यगण क्रमशः आने पर मालिनी वृत्त होता है ।

श्लोक सं०—१, २, ३२, ५०, ५१, ६४ । कुल ६ श्लोक ।

२—भनुष्टुप्—श्लोके पष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

दिचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

अनुष्टुप् श्लोक में चारों चरणों में पञ्चमवर्ण लघु, तथा पष्ठ वर्ण गुरु होता है । प्रथम एवं तृतीय चरण में सप्तम वर्ण गुरु तथा द्वितीय एवम् चतुर्थ में लघु होता है ।

श्लोक सं०—३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १६, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २८, ३१, ३३, ३६, ४२, ५९ । कुल २९ श्लोक ।

३—शार्दूलविक्रीडित—सूर्याश्वैर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ॥

श्लोक में मगण, सगण, जगण, सगण, तगण, तगण और गुरु क्रमशः आने पर शार्दूलविक्रीडित वृत्त होता है ।

श्लोक सं०—१५, ३४, ३५, ४०, ४१, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५८, ६०, ६१, ६२, ६३ । कुल २० श्लोक ।

४—मन्दाक्रान्ता—मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगीर्माभनौ गौ ययुग्मम् ॥

श्लोक में क्रमशः मगण, भगण, नगण, गुरु, गुरु तथा दो यगण आने पर मन्दाक्रान्ता वृत्त कहलाता है ।

श्लोक सं०—१९ । केवल एक श्लोक ।

५—आर्या—यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रा तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥

जिस श्लोक के प्रथम तथा तृतीय चरण में द्वादश मात्राएँ, द्वितीय चरण में अष्टादश मात्राएँ तथा चतुर्थ चरण में पञ्चदश मात्राएँ हों, वह आर्यावृत्त कहलाता है ।

श्लोक सं०—२९, ३० । कुल दो श्लोक ।

६—उपजाति—उपेन्द्रवज्रा अथ इन्द्रवज्रा एतद् द्वयं यत्र हि सोपजातिः ॥

छन्द में इन्द्रवज्रा और उपेन्द्रवज्रा के चरण मिश्रित होने पर उपजाति छन्द होता है ।

श्लोक सं०—३७, ३८ । कुल दो श्लोक ।

७—शालिनी—मात्तौगौ चेच्छालिनी बंद लोकैः ॥

छन्द के प्रत्येक चरण में क्रमशः मगण, दो तगण और दो गुरु हो तो शालिनी छन्द होता है ।

श्लोक सं०—३९ । केवल एक श्लोक ।

८—द्रुतविलम्बित—द्रुतविलम्बितमाह नभी भरी ॥

श्लोक में क्रमशः नगण, भगण, भगण, और रगण होने पर द्रुत-विलम्बित वृत्त होता है ।

श्लोक सं०—४३ । केवल एक श्लोक ।

९—शिखरिणी—रसैः रुद्रेदिच्छाः यमनसभलागाः शिखरिणी ॥

जिस श्लोक में क्रमशः यगण, मगण, नगण, सगण, भगण, लघु तथा गुरु हों, वह शिखरिणी वृत्त कहलाता है ।

श्लोक सं०—४९ । केवल एक श्लोक ।

१०—खग्धरा—अग्नेर्याणां त्रयेण त्रिमुनियतियुतं खग्धरा कीर्तितम् ॥

श्लोक में क्रमशः मगण, रगण, भगण, नगण तथा तीन यगण होनेपर स्रग्धरा वृत्त कहलाता है ।
श्लोक सं०—५७ । केवल एक श्लोक ।

द्वितीय उच्छ्वासः

१—अनुष्टुप्—१, २, ३, ७, ८, १०, १४, १८, १९, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २८, ३१, ३२, ३३ । कुल १९ श्लोक ।

२—मालिनी—४, ६, ९, ११, १३, ३९ । कुल ६ श्लोक ।

३—उपजाति—५ । केवल एक श्लोक ।

४—आर्या—१२, १५, १६, १७ । कुल ४ श्लोक ।

५—उपेन्द्रवज्रा—उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गी ॥

श्लोक में जगण, तगण, जगण तथा दो गुरु क्रमशः आने पर उपेन्द्रवज्रा वृत्त कहलाता है ।

श्लोक सं०—२० । केवल एक श्लोक ।

६—इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवज्रा यदि ती जगौ गाः ॥

तगण, तगण, जगण और दो गुरु क्रमशः श्लोक में होने पर इन्द्रवज्रा वृत्त कहलाता है ।

श्लोक सं०—२७ । केवल एक श्लोक ।

७—शार्दूलविक्रीडित—२९, ३०, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८ । कुल ७ श्लोक ।

तृतीय उच्छ्वासः

१—अनुष्टुप्—१, २, ४, ५, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, २०, २३, २४, २५, २६, २७, २८ । कुल २० श्लोक ।

२—वसन्ततिलका—३ । केवल एक श्लोक ।

३—शार्दूलविक्रीडित—६, ७, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४ । कुल ७ श्लोक ।

४—मालिनी—८, १८, २१, ३५ । कुल ४ श्लोक ।

५—आर्या—१९ । केवल एक श्लोक ।

६—स्रग्धरा—२२ । केवल एक श्लोक ।

७—पुष्पिताग्रा—अयुजि नयुग रेफनो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥

श्लोक के तृतीय पाद में क्रमशः दो नगण, रगण, यगण तथा द्वितीय-चतुर्थ पाद में नगण तीन जगण और एक गुरु होने पर पुष्पिताग्रा छन्द कहलाता है । श्लोक सं० २९ । केवल एक श्लोक ।

चतुर्थ उच्छ्वासः

१—अनुष्टुप्—१, २, ३, ६, ८, १०, ११, १२, १३, १४, १७, १९, २०, २९, ३० । कुल १५ श्लोक ।

२—स्रग्धरा—४, १६ । कुल दो श्लोक ।

३—आर्या—५ । केवल एक श्लोक ।

४—शार्दूलविक्रीडित—७, ९, २१, २७, ३१ । कुल ५ श्लोक ।

५—इन्द्रवज्रा—१५ । केवल एक श्लोक ।

६—वंशस्थ—१८, २८ । केवल दो श्लोक ।

७—मालिनी—२२, २३ । कुल दो श्लोक ।

८—शिखरिणी—२४, २५, २६ । कुल ३ श्लोक ।

पञ्चम उच्छ्वासः

१—मालिनी—१, ८, ९, १५, ३३, ५०, ५१, ५२, ६१, ७०, ७२, ७३, ७७ । कुल १३ श्लोक ।

२—शार्दूलविक्रीडित—२, ५, १६, १७, १८, २०, २१, २५, ३१, ३२, ३४, ३६, ३७, ३८, ४९, ५७, ५८, ५९, ७१, ७४, ७५ । कुल २१ श्लोक ।

३—अनुष्टुप्—३, ४, १३, १९, २२, २३, २४, २६, २७, २९, ३०, ४५, ४६, ४७, ५३, ६० । कुल १६ श्लोक ।

४—आर्या—६, ७, ४३, ४४, ५५, ५६, ६६, ६७ । कुल ८ श्लोक ।

५—वसन्ततिलका—१०, ११, १२, ५४, ६४, ६५, ६८ । कुल ७ श्लोक ।

६—स्वागता—स्वागता रमनैर्गुरुणा च ॥

छन्द के प्रत्येक चरण में क्रमशः रगण, नगण, भगण और दो गुरु होने पर स्वागता छन्द कहलाता है ॥ १४, ६२ । कुल दो श्लोक ।

७—स्रग्धरा—३५, ७६ । कुल दो श्लोक ।

८—मन्दाक्रान्ता—३९ । केवल एक श्लोक ।

९—शिखरिणी—४८ । केवल एक श्लोक ।

१०—पुष्पिताग्रा—२८, ४०, ४१, ४२, ५९, ६८ । कुल ६ श्लोक ।

११—द्रुतविलम्बित—६३ । केवल एक श्लोक ।

षष्ठ उच्छ्वासः

१—मालिनी—१, १२, ४४, ४५, ४७, ५४, ५५, ५६, ५८, ७३, ७५, ७६, ७७, ८० । कुल १४ श्लोक ।

२—शार्दूलविक्रीडित—२, १६, २२, २३, ६१, ६२, ६९, ७०, ७१, ७२ । कुल १० श्लोक ।

३—अनुष्टुप्—३, १४, २१, ४६, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५७ । कुल ११ श्लोक ।

४—पृथ्वी—जसौ जसयला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ॥

छन्द में क्रमशः जगण, सगण, जगण, सगण, यगण और दो लघु होने पर पृथ्वी वृत्त कहलाता है । ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११ । कुल ८ श्लोक ।

५—आर्या—२९, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ६३, ६५, ६६ । कुल १६ श्लोक ।

६—वसन्ततिलका—१३, १८, ६४ । कुल ३ श्लोक ।

७—इन्द्रवज्रा—१५, २६ । कुल दो श्लोक ।

८—स्रग्धरा—१७, २७, ७८, ७९ । कुल ४ श्लोक ।

९—उपेन्द्रवज्रा—१९, ३० । कुल दो श्लोक ।

१०—शिखरिणी—२४ । केवल एक श्लोक ।

११—उपजाति—२८ । केवल एक श्लोक ।

१२—पुष्पिताग्रा—२० । केवल एक श्लोक ।

१३—मन्दाक्रान्ता—२५, ६०, ६७ । केवल ३ श्लोक ।

१४—पृथ्वी—३६ । केवल एक श्लोक ।

१५—द्रुतविलम्बित—७४ । केवल एक श्लोक ।

सप्तम उच्छ्वासः

१—शार्दूलविक्रीडित—१, २, ३, ४, ६, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १५, १६, १८, २४, ३१, ३६, ३७, ३८, ३९, ४१, ४३, ४५, ४८, ५० । कुल २५ श्लोक ।

२—आर्या—५, ७, १९, २०, २१, २३, ३५, ४९ । कुल ८ श्लोक ।

३—अनुष्टुप्—१४, २९, ३०, ३४, ४४, ४६ । कुल ६ श्लोक ।

४—शिखरिणी—१७, २५, ३२ । कुल ३ श्लोक ।

५—वसन्ततिलका—२२, ४० । केवल २ श्लोक ।

६—स्रग्धरा—२६ । केवल एक श्लोक ।

७—मालिनी—२७, ४२, ४७ । कुल ३ श्लोक ।

८—मन्दाक्रान्ता—२८ । केवल एक श्लोक ।

९—पृथ्वी—३३ । केवल एक श्लोक ।

सूक्तियाँ

प्रथम उच्छ्वासः

अगाधान्तः परिस्पन्दं विबुधानन्दमन्दिराम् ॥ ३ ॥
करोति कस्य नाह्लादं कया कान्तेव भारती ॥ १३ ॥
काचोऽप्युच्चैर्मणीयते ॥ ८ ॥
कान्तेत्युन्नतचेतसोऽपि कुरुते ताम्नेव निम्नं मनः ॥ ६१ ॥
ते धन्या न्यपतन्येषां कन्दर्पसदृशे दृशः ॥ ५९ ॥
नैको रसः कवेः ॥ १६ ॥
वेत्ति विश्वम्भरा भारं गिरीणां गरिमाश्रयम् ॥ १८ ॥
महनीयाः महानुभावाः भवन्ति ॥
युवजनोन्मादिनी यौवनश्रीः ॥ ५७ ॥
सर्वसहाः सूरयः ॥ १५ ॥
सौख्यस्यायतनं भवन्ति रसिकाः कन्दर्पशास्त्रं स्त्रियः ॥ ५५ ॥

द्वितीय उच्छ्वासः

इह स्थितः सर्वजगज्जयाय धनुः भ्रमं पुष्पशरः करोति ॥ ५ ॥
कुलीनमनुकूलं च कलयं कुत्र लभ्यते ॥ २२ ॥
केदारेषु विनिःस्पृहाः ॥ २ ॥
क्रुद्धोलूककदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हंसायते ॥ ३४ ॥
सान्द्राचन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका ॥ ३६ ॥
संसारमुखसर्वस्वं प्राणिनां हि प्रयो जनः ॥ २१ ॥
शुभ्रान् विभ्रमकारिणः शशिकरान् पश्यन्न को मुह्यति ॥ ३७ ॥

तृतीय उच्छ्वासः

केनेन्दुः शिशिरीकृतः ॥ १४ ॥
चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता ॥ १५ ॥
प्रायः प्राणिनामीशः शम्भुरेव शुभाशुभकर्मा लोक्य तुलाधर इव तुलितं फलमुपकल्पयति ॥
बलाध्यः शिल्पपरिश्रमः ॥ २६ ॥

चतुर्थ उच्छ्वासः

अनार्यसंगता स्त्री श्री कं न प्रतारयति ॥
अबिनीतोऽग्निरिव वहति ॥

अविभवः पुरुषः मेष इव कम्बलस्योपयोगं गच्छति ॥

तृप्यते केन वानन्दकन्दे कान्ताकथानके ॥ २ ॥

धैर्यं धामवतां धनम् ॥ ३ ॥

मुखरतां न शंसन्ति साधवः ॥

पञ्चम उच्छ्वासः

अधरयति धीरपुरुषं क्षणेन मकरध्वजो देवः ॥ ६६ ॥

केन याच्यन्ते चन्द्रचन्दनसज्जनाः परोपकाराय ॥ ५ ॥

को वान्योऽपि विलीयते न सरसः सीमन्तिनीसङ्गमे ॥ ५९ ॥

छलयति मदनपिशाचः पुरुषं हि मनागपि स्खलितम् ॥ ६७ ॥

तिरयति स्वातन्त्र्यं प्राणिनां परपस्त्रिहः ॥

नह्येकतलेन तालिका वाद्यते ॥

वलीयान् परतो विधिः प्रमाणम् ॥

विधेरिव वामभुवामचिन्त्यानि चरितानि भवन्ति ॥

हृदयतृणकुटीरे दीप्यमाने स्मराग्नावुचितमनुचितं वा वेत्ति कः पण्डिताऽपि ॥ ५० ॥

हृद्यं किमुद्वेगिनाम् ॥ १७ ॥

षष्ठ उच्छ्वासः

उन्मादयति यूनो मनो युवतीनां यौवनश्रीः ॥

कुलवधूनां सेवको लोक एषः ॥ ५४ ॥

निपतति किल दुर्बलेषु देवम् ॥ २० ॥

हृदयं ग्राम्या हरन्ति स्त्रियः ॥ ७० ॥

सप्तम उच्छ्वासः

अनालोचनगोचरश्चायमनुरागोऽङ्गनाजनस्य ॥

कार्येण कारणविशेषगुणोऽनुमेयः ॥ २२ ॥

दग्धोविधिर्विघ्नते न सर्वं गुणसुन्दरं जनं कमपि ॥ २१ ॥

न खलु गुण-विशेषः प्रेमबन्धप्रयोगे ॥ ४७ ॥

न खलु पारिजातमञ्जरी जरठपवनप्रेल्लोलनायासं सहते ॥

नानामङ्गिभिरिन्द्रजालसदृशं दैवं हि चित्रीयते ॥ ६ ॥

वीणायां वाद्यमानायां वेदोद्गारो न रोचते ॥ ४६ ॥

शृङ्गाररङ्गशाला हरति न बाला मनः कस्य ॥ २० ॥

स्मरापस्मारोऽयं ध्रमयति दृशं धूर्णयति च ॥ १७ ॥

संक्षिप्त विषयानुक्रम

प्रथम उच्छ्वास

१ मंगलाचरण	१
२ सत्काव्यप्रशंसा	२
३ खलनिन्दा तथा सज्जनप्रशंसा	५
४ वाल्मीक्यादि कवि-प्रशंसा	७
५ कविवंश-परिचय	११
६ कवि का काव्यगतोद्देश्य	१४
७ चम्पूकाव्य-प्रशंसा	१६
८ आर्यावर्त-वर्णन	१६
९ आर्यावर्त-वासियों का सौख्यवर्णन	१८
१० निषधजनपद तथा निषधानगरी-वर्णन	२६
११ नल-वर्णन	३३
१२ मन्त्री श्रुतशील-वर्णन	४५
१३ नल का व्यावहारिक जीवन	४७
१४ वर्षा-वर्णन	५३
१५ आखेटवन-रक्षक का आगमन, सुकरोपद्रव की सूचना तथा नल का आखेटार्थ प्रस्थान ।	५७
१६ आखेट-वर्णन	६७
१७ शालवृक्ष के नीचे विश्राम करते हुए नल के पास दक्षिणदेश के पथिक का आगमन ।	७३
१८ पथिक द्वारा दक्षिणदिशा, कावेरी भूमि तथा एक युवती का वर्णन ।	७९
१९ युवती (दमयन्ती) को देखकर पथिक की आश्चर्यानुभूति ।	८२
२० पथिक द्वारा युवती (दमयन्ती) के समक्ष उत्तर दिशा के युवक (नल) की प्रशंसा होने की सूचना देना ।	८६
२१ नल का दमयन्ती के प्रति आकर्षण तथा पथिक का प्रस्थान ।	८९
२२ कामाकुल नल	९२

द्वितीय उच्छ्वास

१ वर्षानन्तर शरदागमन ।	९४
२ किन्नरमिथुन द्वारा गाये गये तीन श्लोक ।	९६
३ उत्कण्ठित राजा का वनविहार ।	९८
४ वनपालिका द्वारा वनसुषमा-वर्णन ।	१०१
५ सर्वर्तुनिवास वन का वर्णन, नलभ्रमण तथा हंसमण्डली का आगमन ।	११०
६ नल द्वारा हंस का पकड़ा जाना ।	११३
७ हंस द्वारा नलस्तुति ।	११४
८ हंस की उक्ति पर नल का आश्चर्य ।	११६

९ हंस के पकड़े जाने पर हंसी की कुपित इलेपोक्ति ।	११८
१० नल का हंसी को प्रत्युत्तर ।	१२०
११ हंस-हंसी का प्रणय-कलह ।	१२४
१२ हंस द्वारा राजा नल तथा अनुकूल कलत्रसुख-वर्णन ।	१२५
१३ आकाशवाणी द्वारा हंस के दूत बनने की सूचना ।	१२६
१४ नल द्वारा हंस से दमयन्ती विषयक प्रश्न पूछना ।	१२७
१५ हंस द्वारा दक्षिणदेश-वर्णन ।	१२९
१६ कुण्डिनपुर-वर्णन ।	१३४
१७ राजा भीम तथा प्रियङ्गुमञ्जरी वर्णन ।	१४०
१८ सन्तानार्थ उत्कण्ठित प्रियङ्गुमञ्जरी द्वारा महेश्वर की आराधना ।	१४९
१९ चन्द्रिका-वर्णन ।	१५४

तृतीय उच्छ्वास

१ प्रियङ्गुमञ्जरी को स्वप्न में शिवदर्शन ।	१६१
२ दमनक मुनि के आगमन की सूचना ।	१६३
३ प्रभातवर्णन तथा प्रियङ्गुमञ्जरी द्वारा सूर्य की प्रार्थना ।	१६६
४ राजा भीम का स्वप्न में शिवदर्शन तथा पुरोहिता द्वारा स्वप्न-फल का कथन ।	१६९
५ दमनक मुनि का आगमन ।	१७१
६ भीम द्वारा दमनक मुनि का अभिवादन तथा दमनक द्वारा कन्या-लाभ का वरदान ।	१७७
७ असन्तुष्टा प्रियङ्गुमञ्जरी की दिलष्ट कटूक्तियाँ कहना ।	१८४
८ दमनक मुनि का प्रत्युत्तर ।	१८७
९ प्रियङ्गुमञ्जरी द्वारा क्षमा-याचना तथा दमनकमुनि का प्रस्थान ।	१८९
१० मध्याह्न-वर्णन ।	१९१
११ राजा भीम का स्नानाहारादि-वर्णन ।	१९४
१२ प्रियङ्गुमञ्जरी का गर्भधारण तथा दोहद वर्णन	२०५
१३ दमयन्ती की उत्पत्ति ।	२०९
१४ दमयन्ती का शिशु-वर्णन	२१२
१५ दमयन्ती की युवावस्था का सौन्दर्य-वर्णन	२१९

चतुर्थ उच्छ्वास

१ हंस द्वारा दमयन्ती-वर्णन सुनकर नल का उत्कण्ठित होना ।	२२३
२ हंस-विहार एवं प्रधान ।	२२६
३ हंस का कुण्डिनपुर जाना, दमयन्ती के समक्ष नल-प्रशंसा तथा दमयन्ती को रोमाञ्च ।	२२८
४ दमयन्ती द्वारा नल विषयक प्रश्न तथा हंस द्वारा वीरसेन और रूपवती का वर्णन ।	२३३
५ नलोत्पत्ति ।	२४०
६ नल की शिक्षा, तारुण्य तथा मन्त्री भुतशील का वर्णन ।	२४४
७ सालकायन का नल के प्रति उपदेश ।	२५०
८ वीरसेन द्वारा सालकायन का समर्थन ।	२६६
९ नल का राज्याभिषेक-वर्णन ।	२६९

१० सपत्नीक वीरसेन का अरण्य-प्रस्थान ।	२८०
११ पिता के वियोग में नल की उदासीनता ।	२८१

पञ्चम उल्लास

१ नल-प्रशंसा सुनकर दमयन्ती की नलविषयिणी उत्कण्ठा ।	२८५
२ दमयन्ती द्वारा हंस के माध्यम से नल को हार-प्रेषण, हंस का प्रस्थान ।	२९४
३ दमयन्ती को नलविषयक उत्सुकता ।	२९७
४ राजहंसों का निषधोद्यान में अवतरण ।	२९८
५ सरोवररक्षिका द्वारा राजहंसागमन की सूचना ।	३००
६ वनपालिका द्वारा राजा नल के समीप हंस का समर्पण ।	३०२
७ हंस द्वारा नलस्तुति ।	३०३
८ हंस द्वारा हार-समर्पण तथा दमयन्ती-समाचार-वर्णन ।	३०६
९ हंस-नल-संवाद तथा हंस का नल-मवन से प्रस्थान ।	३११
१० नल-विप्रलम्भ-वर्णन ।	३१४
११ दमयन्ती-विप्रलम्भ-वर्णन ।	३१८
१२ दमयन्ती-स्वयंवरोपक्रम ।	३२२
१३ उत्तरदिशा से आये दूत से नल का वृत्तांत-श्रवण ।	३२५
१४ सेना सहित नल का विदर्भदेश को प्रस्थान ।	३३१
१५ श्रुतशील द्वारा अरण्य-शोभा-वर्णन ।	३३७
१६ नर्मदातट पर सैन्यवास ।	३४४
१७ इन्द्रादि लोकपालों का आगमन तथा नल की दौत्यकार्य में नियुक्ति ।	३५४
१८ दूत बनने के कारण नल को चिन्ता तथा श्रुतशील द्वारा सान्त्वना ।	३६५
१९ स्वयंवर में नल की सफलता विषयक श्रुतशील द्वारा तर्क ।	३६७
२० मनोविनोदार्थ गये नल द्वारा किरात-कामिनियों का दर्शन ।	३७२
२१ श्रुतशील द्वारा नल की मनोवृत्ति का परिवर्तन ।	३८४
२२ रेवातट-दर्शन ।	३८५
२३ संध्या-वर्णन ।	३८८

षष्ठ उल्लास

१ प्रभात-वर्णन ।
२ शिबिर समेट कर प्रस्थान ।
३ नल द्वारा भगवान् सूर्य की स्तुति ।
४ बिन्ध्याटवी-वर्णन ।
५ विदर्भ-मार्ग में दमयन्ती दूत पुष्कराक्ष से नल-मिलन तथा दमयन्ती-प्रणयपत्र-प्राप्ति ।
६ नल-पुष्कराक्ष-संवाद ।
७ मध्याह्न-वर्णन ।
८ पयोष्णीतट पर सैन्य-विश्राम ।
९ पयोष्णी तटवासी मुनियों का वर्णन ।
१० मुनियों द्वारा राजा नल को आशीर्वाद-प्रदान ।

- ११ किन्नरयुगल से नल-मिलन ।
- १२ सन्ध्या-वर्णन ।
- १३ किन्नरमिथुन के साथ राजा नल का शिविर की ओर प्रस्थान ।
- १४ शिविर में किन्नरमिथुन द्वारा दमयन्तीवर्णन-विषयक गीत तथा रात्रि-विश्राम ।
- १५ प्रभात-वर्णन, आगे जाते समय मार्ग में प्रियानुरक्त हाथी को नल द्वारा देखा जाना ।
- १६ हस्ती-वर्णन ।
- १७ विन्ध्याचल-वर्णन ।
- १८ विदर्भ नदी, विदर्भ-प्रजा तथा अग्रहारभूमि वर्णन ।
- १९ ग्राम्य-स्त्रियों द्वारा नल का चित्राङ्कन ।
- २० शाकवाटिका, उद्यान, वरदा, विदर्भा-संगम-वर्णन ।
- २१ सैन्य-शिविर-वर्णन ।
- २२ कुण्डिनपुर में नलागमन सम्बन्धी हर्षोल्लास ।

सप्तम उच्छ्वास

- १ नल के समीप विदर्भराज का आगमन तथा कुशलक्षेम पूछना ।
- २ विदर्भराट् द्वारा विनम्रता-प्रदर्शन ।
- ३ विदर्भराट् द्वारा राजभवन-प्रस्थान तथा नल की उत्सुकता ।
- ४ दमयन्ती द्वारा कुबड़ी नारी, किरात कन्याओं से उपहार नल के पास भेजना ।
- ५ सविस्मय नल द्वारा उपहार स्वीकृति तथा कुशल पृच्छानन्तर कन्याओं का दमयन्तीभवन प्रस्थान ।
- ६ नल द्वारा पर्वतक, पुष्कराश्व तथा किन्नरमिथुन को दमयन्ती के पास भेजना ।
- ७ ससैन्य नल का मध्याह्न भोज-वर्णन ।
- ८ दमयन्ती के पास पर्वतक का प्रत्यागमन ।
- ९ पर्वतक द्वारा कन्यकान्तःपुर सहित दमयन्ती-वर्णन ।
- १० पर्वतक द्वारा दमयन्ती की नल तथा देवदूत विषयक विषण्णता का वर्णन ।
- ११ सन्ध्या-वर्णन ।
- १२ चन्द्रोदय-वर्णन ।
- १३ इन्द्र के वर प्रभाव से नल का अदृश्य कन्यकान्तःपुर-प्रेक्षण तथा स्वागत-वर्णन ।
- १४ कन्यकान्तःपुर में नल का प्रत्यक्ष होना, ससखी दमयन्ती का विस्मय करना ।
- १५ नल-वायुरिका-सम्वाद ।
- १६ नल-दमयन्ती का अन्योन्य-दर्शन ।
- १७ नल द्वारा इन्द्रसन्देश-कथन, दमयन्ती की देवताओं के प्रति अनिच्छा प्रकट करना ।
- १८ नल द्वारा देव-वैभव वर्णन ।
- १९ दमयन्ती की विषण्णता, प्रियम्बदिका द्वारा नल को प्रत्युत्तर ।
- २० नल का दमयन्ती-भवन से प्रस्थान ।
- २१ उत्कण्ठित नल का हरचरणसरोज ध्यान में रात्रि-यापन ।

पात्र-परिचय

पुरुष-पात्र

नल	: नायक, निषधदेश के राजा वीरसेन के पुत्र ।
वीरसेन	: निषधराज, नायक नल के पिता ।
सालङ्कायन	: वीरसेन के मन्त्री ।
श्रुतशील	: नल-मन्त्री, सालङ्कायन-पुत्र ।
मौहूर्तिक	: ज्योतिषी राजा वीरसेन के ज्योतिषी ।
पथिक	: उत्तर तथा दक्षिण दिशाओं से आये हुये पथिक ।
पर्वतक	: नल का सेवक ।
प्रतीहार	: „
प्रस्तावपाठक	: „
सुगया वनपालक	: „
वैतालिक	: „
बाहुक	: नल का सेनापति ।
भद्रभूति	: दौवारिक ।
भीम	: कुण्डिनपुर के राजा, दमयन्ती के पिता ।
पुरोध	: राजा भीम के पुरोहित ।
पुष्कराक्ष	: दमयन्ती का दूत ।
सुन्दरक	: दमयन्ती का किन्नर ।
सोमशर्मा	: स्वयंवर निमन्त्रण के लिए उत्तर को जाने वाला ब्राह्मण ।
हंस	: दमयन्ती को बुझाने वाला नल का दूत ।
हृन्म-कुबेर-यम-वरुण	: लोकपाल—दमयन्ती के वरण के इच्छुक ।
पुरुष	: लोकपालों का अनुचर ।
महर्षि	: नल का अभिषेक करने के लिये आये ऋषि ।
मुनि	: पयोष्णी तट के तपस्वी ।
अवसरपाठक	: भीम तथा नल के सेवक ।

स्त्री-पात्र

दमयन्ती	: नायिका—कुण्डिननरेश भीम की पुत्री ।
प्रियंगुमंजरी	: दमयन्ती की माता—कुण्डिन की राजमहिषी ।
वाक्कोलिका, कलिका, चकोरी, चङ्गी चन्दना, चन्द्रप्रभा चन्दवदना, चन्दी चम्पा मालती नन्दनी परिहासशीला प्रियम्बदिका लवङ्गी गौरी सुन्दरी	} दमयन्ती की चेटियाँ ।
विहङ्गवागुरिका	
मजन-कामिनियाँ	
किरात-कामिनियाँ	
गोपी	
रूपवती	
लवङ्गिका	
सारसिका	: नल की माता—राजा वीरसेन की रानी ।
हंसी	: नल की सरोवर-रक्षिका ।
	: नल की वनपालिका ।
	: इस की पत्नी ।

॥ श्रीः ॥

महाकवित्रिविक्रमभट्टविरचितः

नलचम्पूः

‘सुधा’-संस्कृत-हिन्दीटीकाद्वयोपेतः

—: ० :—

प्रथम-उच्छ्वासः

जयति गिरिसुतायाः कामसन्तापवाहि-

न्युरसि रसनिषेकश्चानन्दनश्चन्द्रमौलिः ।

तदनु च विजयन्ते कीर्तिभाजां कवीना-

मसकृदमृतबिन्दुस्यन्दिनो वाग्विलासाः ॥ १ ॥

अन्वयः— गिरिसुतायाः कामसन्तापवाहिनि उरसि चानन्दनः रसनिषेकः चन्द्रमौलिः जयति । तदनु च कीर्तिभाजां कवीनाम् असकृत् अमृतबिन्दुस्यन्दिनः वाग्विलासा विजयन्ते ।

सुधा—शरदिन्दुनिभां शुभ्रां शुभ्रवस्त्रैरलङ्कृताम् ।

कलहंसकृतावासां वरदां शारदां नुमः ॥

तत्रादौ विचित्रपदपङ्क्तिसरित्पाथोवोचिसङ्घट्टः कविस्त्रिविक्रमभट्टः प्रतिपादनीय सर्वरसकथोपक्रमे सर्वरसात्मकं परमेश्वरं शङ्करमेव प्रणुवन् आह—जयति गिरिसुताया इति । गिरिसुतायाः—गिरेः=पर्वतस्य हिमालयस्य, सुता=जाता, तस्याः=हेमवत्याः, नलपक्षे तु—गिरिः=भीमनृपः (‘गिरिर्भीमनृपे सूत्रे स्वभावे पर्वते जले’ । इत्युक्तिः ।) तस्य सुता=दुहिता दमयन्ती तस्याः । कामसन्तापवाहिनि—कामस्य=मदनस्य, सन्तापः=पीडा, तं वहती=धारयतीति, तस्मिन्=कन्दर्पपीडावाहिनि । उरसि=वक्षसि । चानन्दनः=चन्दनस्यायं चानन्दनः=चन्दनविषयकः । रसनिषेकः—रसाः निषिध्यन्तेऽस्मिन्निति रसनिषेकः=रसधारः (इव) । चन्द्रमौलिः—चन्द्रः मौलो यस्य सः=शशाङ्कशेखरः, नलपक्षे तु—चन्द्रः=चन्द्रवंशः, तस्य मौलो वर्तते यः सः=चन्द्रवंशीयनृपशिरोमणिः । जयति=सर्वोत्कृष्ट भवति । ‘सर्वोत्कृष्टं सर्वेषां नमस्यः स्वात्’ इति नमस्कारः प्रतीयते । नमस्कारेण च प्रबन्धकर्तु-आख्यातु-श्रोतुणामभीष्ट-

फलसम्प्राप्तिः । तदनु च=तत्पश्चाच्च । कीर्तिभाजाम्=यशोभाजाम् । कवीनाम्=व्यासवाल्मीकिकालिदासादीनां सूरिणाम् । असकृत्=वारम्वारम् । अमृतबिन्दुस्यन्दिनः=अमृतस्य=सुधायाः, बिन्दवः=निषेकाः, स्यन्दन्ते यस्यस्ते । वाग्विलासाः=वाचः=वाण्याः, विलासाः=आनन्दानुभवाः । विजयन्ते=सर्वोत्कृष्टाः भवन्ति । मालिनी वृत्तमत्र । तद्यथा—

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥ १ ॥

हिन्दी—गिरि-सुता पार्वतीजी के (नलपक्ष में—भीमपुत्री दमयन्ती के) काम-सन्तप्त वक्षःस्थल पर चन्दन रसधार के समान शीतल लगनेवाले चन्द्रमौलि भगवान् शिव (नलपक्ष में—चन्द्रवंश के राजाओं में शिरोमणि, नल) सर्वोत्कृष्ट हैं तथा तदनन्तर यशस्वी कविजनों के निरन्तर सुधारस बरसानेवाली वाणी के आनन्दानुभव सर्वोत्कृष्ट हैं ।

टिप्पणी—रसाः—रस्यन्त इति रसाः शृङ्गारादयः । ते च—शृङ्गारहास्यकरुण-रोद्रवीरभयानकाः । वीभत्सोऽद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ शान्तोऽपि नवमो रसः इति केचित् । आधुनिकास्तु 'वात्सल्यरसोऽपि दशमः' इति मन्यन्ते । रस-निष्पत्तिस्तु विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् भवति ॥ १ ॥

जयति मधुसहायः सर्वसंसारवल्ली-

जननजरठकन्दः कोऽपि कन्दर्पदेवः ।

तदनु पुनरपाङ्गोत्सङ्ग सञ्चारितानां

जयति तरुणयोषिल्लोचनानां विलासः ॥ २ ॥

अन्वयः—मधुसहायः सर्वसंसारवल्ली जननजरठकन्दः कः अपि कन्दर्पदेवः जयति । तदनु पुनः अपाङ्गोत्सङ्गसञ्चारितानां तरुणयोषिल्लोचनानां विलासः जयति ।

सुधा—जयतीति । मधु-सहायः—मधुः=वसन्तः, सहायः=सहायकः, यस्य सः=वसन्तसखः । सर्वसंसारवल्लीजननजरठकन्दः—संसार एव वल्ली संसारवल्ली, सर्वस्याः संसारवल्याः जननाय=उत्पादनाय, जरठः=कठिनः कन्दः, तादृशः । कः अपि=कश्चिद् अपि अद्भुतवैभवः । कन्दर्पदेवः=कामदेवः । जयति=सर्वोत्कृष्टो भवति । तदनु=तदनन्तरम् । च पुनः=भूयः । अपाङ्गोत्सङ्गसञ्चारितानाम्—अपाङ्ग एव उत्सङ्गम् तस्मिन्=अपाङ्गक्रोडे, सञ्चारितानाम्=सञ्चालितानाम् । तरुणयोषिल्लोचनानाम्=योषिताम्=तरुणीनाम्, लोचनानि=नेत्राणि तेषाम् । तरुणेषु=युवजनेषु, योषिल्लोचनानाम् इति । विलासः=कटाक्षादिविभ्रमः । जयति=सर्वोत्कृष्टो भवति । मालिनी-वृत्तम् । अक्षयं तु प्रागुक्तम् ।

हिन्दी—जिसके वसन्त जैसे सहायक हैं तथा जो सम्पूर्ण संसाररूपी वेल (लता) को उत्पन्न करने के लिए कठोर कन्द के समान हैं, इस प्रकार का कामदेव सर्वोत्कृष्ट हैं ।

तदनन्तर पुनः युवतियों के नेत्रों के छोररूपी गोद से संचालित होनेवाले नेत्रों का कटाक्ष आदि विलास सर्वोत्कृष्ट होता है ॥ २ ॥

अगाधान्तः परिस्पन्दं विबुधानन्दमन्दिरम् ।

वन्दे रसान्तरप्रौढं स्रोतः सारस्वतं बहत् ॥ ३ ॥

अन्वयः—अगाधान्तः परिस्पन्दं विबुधानन्दमन्दिरं रसान्तरप्रौढम् बहत् सारस्वतं स्रोतः वन्दे ।

सुधा—अयं श्लोकत्रयेण कविर्वाग्विलासगुणान् एव वर्णयति—अगाधेति—अगाधान्तः—अगाधः महार्थतया लब्धमध्येऽन्तर्मध्ये प्रकरणात् मनसि परिस्पन्दः = चमत्कारी स्फूर्तिविशेषः यस्य तत् तथा । नदीपक्षे तु—अगाधः = गम्भीरः अन्तः गच्छे परिमन्तात् स्पन्दः = चलनम् आवर्तविशेष । यस्य तत् तथा । विबुधानन्द-मन्दिरम्—विबुधानाम् = सुराणाम्, पण्डितानां वा, मन्दिरम् = हर्षस्थानम् । रसान्तर-प्रौढम्—रसानाम् = शृङ्गारादीनाम् अन्तरेण विशेषेण प्रौढम् = प्रगल्भम् । पक्षे तु—रसायाः = पृथिव्याः अन्तरेण = मध्येन प्रौढम् = प्रगल्भम् । बहत् = प्रबहत् । सारस्वतम्—सारस्वत्याः = भारत्याः इदम्, पक्षे तु—सारस्वती नदी विशेषायाः इदम् सारस्वतम् । स्रोतः = प्रवाहम् । वन्दे = नमस्कुर्वे । अनुष्टुप्वृत्तम् ।

हिन्दी—(भारती पक्ष में) हृदय में महान् अर्थ के कारण चमत्कार उत्पन्न करने-वाले, देवताओं तथा विद्वानों के आनन्द के घर विभिन्न रसों (शृङ्गारादि) की विशिष्टता से समृद्ध, प्रवाहित होनेवाले सरस्वती भारती के स्रोत (प्रवाह) को मैं (त्रिविक्रमभट्ट) प्रणाम कर रहा हूँ ॥ ३ ॥

(सरस्वती नदी पक्ष में) अथाह गहराई के मध्य चारों ओर तरंगित होनेवाले, देवताओं या विद्वानों के आनन्द के घर पृथ्वी के मध्य में प्रगल्भता से बहते हुए सरस्वती नदी के स्रोत (प्रवाह) को मैं प्रणाम करता हूँ ॥ ३ ॥

प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः ।

भवन्ति कस्यचित्पुण्यंमुंखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥ ४ ॥

अन्वयः—प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यः नानाश्लेषविचक्षणाः कस्यचित् पुण्यं मुखे वाचः गृहे स्त्रियः भवन्ति ॥ ४ ॥

सुधा—प्रसन्ना इति । प्रसन्नाः = प्रसादगुणोपेताः, स्त्रीपक्षे तु—प्रसन्नवदनाः । कान्तिहारिण्यः—कान्तिः = औज्ज्वल्यम्, दीप्तरसत्वं च, हर्तुं = वशीकर्तुम् शीलं यासां ताः, पक्षे तु—कान्त्याः शरीरगुणविशेषेण हर्तुम् = मनोवशीकर्तुं शीलं यासां ताः । नानाश्लेषविचक्षणा—नाना = अनेकधा शब्दगुणार्थगुणार्थालङ्कार-शब्दालङ्काररूपश्लेष-विशेषेण चक्षते यास्ताः, पक्षे तु—नाना अनेकविधाः श्लेषेषु = आलिङ्गनेषु विचक्षणाः =

चतुराः यास्ताः । कस्यचित् = विरलस्यैवाद्भुतजनस्य । पुण्यैः = सुकृतैः । मुखे = आनने । वाचः = वाण्यः । गृहे = हर्म्ये । स्त्रियः = नार्यः । भवन्ति = सञ्जायन्ते, न तु सर्वेषामिति शेषः । अनुष्टुब्धुत्तम् ॥ ४ ॥

हिन्दी—(वाणी पक्ष में) प्रसादगुण से युक्त औज्ज्वल्यमान तथा दीप्तरसत्वादि गुणों से युक्त मन को प्रसन्न करने वाली, अनेक प्रकार के श्लेषों में दक्ष वाणी किसी अद्भुत व्यक्ति के पुण्यों से ही मुख में आती है ।

(स्त्री पक्ष में) प्रसन्नवदन शरीर की कान्ति से मनोहर तथा अनेक प्रकार के आलिंगनों में चतुर स्त्रियाँ किसी अलौकिक व्यक्ति के पुण्यों से घर में आती हैं ।

टिप्पणी—प्रसादगुण—काव्य में होने वाले माधुर्यादि गुणों में एक प्रसादगुण जिसमें शब्द के सुनने मात्र से अर्थ का बोध हो जाता है । यथा—श्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थ-प्रत्ययो भवेत् । साधारण-समग्राणां स प्रसादो गुणः स्मृतः ॥ (काव्यप्रकाश)

श्लेष—काव्य में श्लिष्ट पदों से अनेकार्थ प्रकट करने वाला अलङ्कार । यह शब्द-गुणश्लेष, अर्थगुणश्लेष, शब्दालङ्कारश्लेष तथा अर्थालङ्कारश्लेष भेदों से चार प्रकार का होता है । सामान्यार्थ में श्लेष आलिङ्गन के लिए आता है । चण्डपाल ने जिसको द्वादश भेदों में बाँटा है—स्पृष्टक, विद्धक, उद्घृष्ट, पीडन, लतावेष्टक, वृक्षाधिरूढक, तिलतण्डुल, क्षीरनीरोपगूढ, ऊरूपगूढ, जघनोपश्लेष, स्तनालिङ्गन तथा लालाटिक ॥४॥

किं कवेस्तेन काव्येन किं काण्डेन धनुष्मतः ।

परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥ ५ ॥

अन्वयः—कवेः तेन काव्येन किम्, वा धनुष्मतः (तेन) काण्डेन किं यत् परस्य हृदये लग्नं शिरः न घूर्णयति ।

मुषा—किमिति । कवेः = सूरैः । तेन = तथाविधेन । काव्येन = ग्रन्थेन । किम् = कः लाभः । वा = अथवा । धनुष्मतः = धनुर्धारिणः । (तेन) काण्डेन = बाणेन । किम् = कः लाभः । यत् = यत्काव्यम् वा शिरः । परस्य = अन्यस्य श्रोतुः श्रोत्रोर्वा । हृदये = चेतसि वक्षसि वा । लग्नम् = संलग्नम् । शिरः = उत्तमाङ्गम् । न घूर्णयति = न चालयति ।

हिन्दी—कवि के ऐसे काव्य से क्या लाभ है जो कि दूसरे श्रोता के हृदय में लगकर उसको प्रभावित न कर दे अथवा धनुर्धारी के ऐसे बाण से क्या लाभ जो कि शत्रु के वक्ष पर लगकर उसे हिला न दे ॥ ५ ॥

अप्रगल्भाः पवन्यासे जननीरागहेतवः ।

सन्त्येके बहुलालापाः कवयो बालका इव ॥ ६ ॥

अन्वयः—एके कवयः पवन्यासे अप्रगल्भाः बहुलालापाः जननीरागहेतवः बालकाः इव सन्ति ॥ ६ ॥

सुधा—अथ कविः कुर्वन् निन्दयन्नाह—अप्रगल्भाः इति । एके कवयः=केचन मूरयः । पदन्यासे=पदानाम्—सुतिङन्तरूपाणाम् न्यासे=सम्यक् प्रयोगे, पक्षे=चरणक्षेपे । अप्रगल्भाः=अदक्षाः । बहुलालापाः=बह्वचः लालाः अप्स्वरूपाः येषु ते । अथवा बह्वीः लालाः=ष्ठीवनजलानि पिबन्तीति बहुलालापाः । जननीरागहेतवः=जनानां=लोकानाम्, नीरागे=रागाभावे हेतवः=कारणानि ये ते तथाभूताः । पक्षे तु—जननी=माता, तस्याः रागे प्रेम्णि हेतवः=कारणानि ये तथाभूताः । बालकाः इव=बालाः इव सन्ति=भवन्ति ।

हिन्दी—(कवि पक्ष में) कुछेक कवि सुबन्त तिङन्तादि पदों के प्रयोग में अकुशल, लोगों की अरुचि (विरक्ति) का कारण बने हुए अत्यधिक आलाप करनेवाले बच्चों जैसे अपरिपक्व बुद्धिवाले होते हैं । (बालक पक्ष में) पाँव रखने में अकुशल (लड़-खड़ाते कदमों वाले) केवल माता के मन को आनन्दित करने के कारण बने हुए बच्चे जैसे बहुत-सी लार पीते रहते हैं; उसी प्रकार कुछ कवि व्यर्थ बकवास करते रहते हैं ॥ ६ ॥

अक्षमालापवृत्तिज्ञा कुशासनपरिग्रहा । ब्राह्मीव दीर्जनी संसद्वन्दनीया समेखला ॥ ७ ॥

अन्वयः—अक्षमालापवृत्तिज्ञा कुशासनपरिग्रहा दीर्जनी संसद समेखला ब्राह्मी इव वन्दनीया ।

सुधा—कारणं विनापि परोत्कर्षमसहिष्णून् क्षुद्रान् काव्यप्रवृत्तिभङ्गहेतून् शब्द-मात्रेण गौरवन्नाह—अक्षमालापेति । अक्षमालापवृत्तिज्ञा—न क्षमा अक्षमा तथा=रूपा आलापस्य=सम्भाषणस्य वृत्ति जानातीति यः सः=असह्यसम्भाषणवृत्तिवेशी, पक्षे तु—अक्षमाला=जपमाला, तस्याः अपवृत्तिः=भ्रमणम् जानातीति तथाविधः । कुशासनपरिग्रहा—कुत्सितं शासनं कुशासनं तस्य परिग्रहः=स्वीकारो यस्याः सा । पक्षे तु—कुशासनं=कुशानाम्=दर्शानाम् आसनम्=आस्थानम्, तस्य परिग्रहः=स्वीकारो यस्याः सा । दीर्जनी=दुर्जनानाम्=दुष्टानाम् इयं सा दीर्जनी=दुष्टजनसम्बन्धिनी । संसद=परिषद् । समेखला=समे=सज्जने खला=दुष्टा या तादृशी । पक्षे तु—मेखलया सहिता समेखला=मीमीसहिता । ब्राह्मी इव=ब्राह्मणानाम्=विप्राणाम् (इयम्) संसद् इव, विप्रसभेव । वन्दनीया=पूजनीया ।

हिन्दी—(दुष्ट पक्ष में) असह्य आलापवृत्ति को जाननेवाली, निन्दनीय शिक्षा स्वीकार करने वाली, सज्जनों पर दुष्टता दिखलाने वाली ब्राह्मणों की सभा के समान दूर से ही नमस्कार कर लेना चाहिए । (विप्रगोष्ठी पक्ष में) जपमाला को फिराने की विधि जानने वाली, कुशों के आसन को ग्रहण करने वाली, मेखलायुक्त ब्राह्मणों की सभा को दुष्टों की सभा की भाँति प्रणाम कर लेना चाहिये ॥ ७ ॥

रोहणं सूक्तरत्नानां वृन्दं वन्दे विपश्चिताम् ।

यन्मध्यपतितो नीचः काचोऽप्युच्चैर्मणीयते ॥ ८ ॥

अन्वयः—सूक्तरत्नानां रोहणं विपश्चितां वृन्दं वन्दे । यन्मध्यपतितः नीचः काचः अपि उच्चैः मणीयते ।

सुधा—रोहणमिति । सूक्तरत्नानाम्—सूक्तानि=सुभाषितानि, एव रत्नानि तेषाम् । अथवा प्रशस्तरत्नानाम् । रोहणम्=आरोहणम्, उत्पत्तिस्थानम् वा । विपश्चिताम्=विदुषाम् । वृन्दम्=समूहम् । वन्दे=नमि । यन्मध्यपतितः—येषां मध्ये=अन्तरे, पतितः=च्युतः । नीचः=निम्नकोटिकः । काचः—कच्यन्तेऽर्था अनेनास्मिन् सः=प्रबन्धः, सहृदयग्राह्यार्थनिबन्धं काव्यम्, क्षीरमृद्विकारो वा । उच्चैः=उत्कृष्टगुणैः । मणीयते=मणि सदृशं भवति ।

हिन्दी—(काव्य पक्ष में) सुभाषित रत्नों के उत्पत्तिस्थान (रोहण) विद्वद्वृन्द को मैं प्रणाम करता हूँ जिस विद्वद्वृन्द में पड़ा हुआ अधम काव्य भी उत्कृष्ट बन जाता है ।

(रत्न पक्ष में) प्रशंसनीय रत्नों के आरोहण स्थान विद्वद्वृन्द को मैं प्रणाम करता हूँ जिनके बीच में पड़ा हुआ काँच भी उच्च कोटि की मणि के समान लगता है ॥ ८ ॥

टिप्पणी—काच=शीशा जो कि रेह मिट्टी से बनाया जाता है । कच् बन्धनार्थक धातु से बना हुआ काच शब्द काव्यार्थबोधक भी है जिसका अर्थ सहृदयग्राह्य अर्थों का निबन्धन करने वाला अर्थात् काव्य होता है ।

अत्रिजातस्य या मूर्तिः शशिनः सज्जनस्य च ।

क्व सा वै रात्रिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च ॥ ९ ॥

अन्वयः—अत्रिजातस्य शशिनः च सज्जनस्य या मूर्तिः सा वै रात्रिजातस्य तमसः च दुर्जनस्य क्व ।

सुधा—अत्रिजातस्येति—अत्रिजातस्य—अत्रेः=अत्रिमुनेः, जातस्य=सुतस्य, शशिनः=चन्द्रस्य । अथवा—न त्रिभिः जातस्य=अजारजस्य । च=तथा । सज्जनस्य=नन्दुरूपस्य । या मूर्तिः=यत्स्वरूपं सा सर्वाभीष्टा मूर्तिः । वै=तूतम् । रात्रिजातस्य रात्री=निणायाम् । जातस्य=जायमानस्य । तमसः=अन्धकारस्य । दुर्जनस्य=दुष्टस्य, क्व=कुत्र, क्वापि नास्ति । यतो दुर्जनस्य वैरप्रधानस्य मूर्तिः सज्जनस्य चात्रैरा भवति ।

हिन्दी—अत्रि ऋषि से उत्पन्न हुए चन्द्रमा के समान सज्जनों की प्रसन्न तथा कल्याणमय मूर्ति कहीं ! तथा रात्रि से उत्पन्न होनेवाले अन्धकार एवं वैरप्रधान वर्ण-संकर दुष्ट पुरुष की अमङ्गलमय मूर्ति कहीं ! अर्थात् सज्जनों तथा दुष्टों की समानता कदापि नहीं की जा सकती है । उनमें स्वाभाविक रूप से महान् भेद होता है ॥ ९ ॥

टिप्पणी—अत्रिजात=चन्द्रमा । चन्द्रमा को उत्पत्ति अत्रि ऋषि से मानी गई है, अतः चन्द्रमा को अत्रिजात कहा जाता है ।

अ + त्रिजात । माता-पिता तथा अन्य से किसी से जन्म न लेनेवाला अर्थात् वर्ण संकरतारहित सज्जन ।

रात्रिजात अन्धकार (रात्रि में ही होनेवाला) अथवा रात्रिजात=राक्षस जैसी दुष्ट प्रकृतिवाला दुर्जन व्यक्ति ॥ ९ ॥

निश्चितं ससुरः कोऽपि न कुलीनः समेऽमतिः ।

सर्वथासुरसम्बद्धं काव्यं यो नाभिनन्दति ॥ १० ॥

अन्वयः—सुरसं बद्धं काव्यं यः न अभिनन्दति । (सः) निश्चितं ससुरः कः अपि न कुलीनः, सर्वथा समे अमतिः ।

सुधा—निश्चितमिति । सुरसम्—सष्ठु रसाः=शृङ्गारादयः यत्र तादृशम् । बद्धम्=रचितम् । काव्यम्=ग्रन्थम् । यः=यः पुरुषः । न अभिनन्दति=अभिनन्दनं न करोति । सः । निश्चितम्=निःसन्देहम् । ससुरः—सुरया=मद्येन सहितः, ससुरः=मद्यपः (शराबीति भाषायाम्) । कः अपि=कश्चिदपि पुरुषः । न कुलीनः=नाभिजातः । सर्वथा=सदा । समे=सज्जने । अमतिः=दुर्बुद्धिः । पक्षे 'सर्वथा-सुर' शब्दयोर्मध्ये-कारकल्पना कृते सति—असुरसम्बद्धम्—असुरैः=दुष्टैः राक्षसैः सम्बद्धम् । काव्यम्=कविपुत्रं भृगुम् । यः न अभिनन्दति=अभिनन्दनं करोति । सः=तथाविधिः । सुरः=देवः कः अपि=कश्चिदपि । कुलीनः—कौ=पृथिव्यां लीनः=आश्लिष्टः न कुलीनः=अपार्थिवः स्वर्गं एव तस्य अधिष्ठानात् । तथा समे—मा=लक्ष्मीः ई कामः, ताभ्यां सहितः, अथवा—अमेविष्णुस्तत्र सेवनाय मतिर्यस्य सः (अस्तीति) ।

हिन्दी—(काव्य पक्ष में) श्रेष्ठ शृङ्गारादि रसों से युक्त काव्य का जो व्यक्ति अभिनन्दन नहीं करता है निश्चय ही वह मद्यप है, अकुलीन है तथा सदा सत्पुरुष में स्नेह नहीं रखता है ।

(भृगु पक्ष में) जो व्यक्ति राक्षसों से सम्बद्ध भृगु का अभिनन्दन नहीं करता है निश्चित रूप से (वह) कोई सुर है । वह पृथ्वी पर लीन नहीं रहता है तथा लक्ष्मी एवं कामदेव के साथ विष्णु भगवान् में सदा ध्यान (मति) रखता है ।

टिप्पणी—असुरों के गुरु शुक्राचार्य के पुत्र भृगु हैं । असुरों से सम्बन्ध रखने के कारण देवता उनका अभिनन्दन नहीं करते हैं । देवताओं का स्वर्ग में निवास होने के कारण पृथ्वी में लीन नहीं होते हैं, वे लक्ष्मी तथा काम सहित भगवान् विष्णु में सदा मन लगाये रहते हैं ॥ १० ॥

सदूषणापि निर्दोषा सखरापि सुकोमला ।

नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ॥ ११ ॥

अन्वयः—सदूषणा अपि निर्दोषा सखरा अपि सुकोमला रम्या रामायणी कथा येन कृता तस्मै नमः ।

सुधा—सम्प्रति कविर्वाल्मीकिप्रभृतीन् कतिचित्कवीन् वर्णयति—सदूषणापि इत्यादि । सदूषणा अपि—दूषणेनसहिता=दूषणनाम्ना राक्षसेन युक्ता अपि । निर्दोषा—निर्गताः दोषाः यस्यास्तथा=दोषरहिता । सखरा अपि—खरेण सहिता सखरा=खर नाम्ना राक्षसेन युक्ता अपि । सुकोमला=सुन्दरैः कोमलभावैर्युक्ता । रम्या=रमणीया । रामायणी कथा=रामचरित्रव्यापिनी कथा । येन=येन कविना वाल्मीकिना । कृता=रचिता । तस्मै=आदिकवये वाल्मीकिने । नमः=प्रणामः । (अस्ति) अत्र विरोधाभासः ।

हिन्दी—दूषण तथा खर राक्षसों के कथानक से युक्त होने पर भी निर्दोष एवं सुन्दर कोमल भावों वाली रमणीक रामायण की कथा जिसने बनायी उस आदिकवि वाल्मीकि के लिए प्रणाम है ॥ ११ ॥

व्यासः क्षमाभृतां श्रेष्ठो वन्द्यः स हिमवानिव ।

सृष्टा नौरीदृशी येन भवे विस्तारिभारता ॥ १२ ॥

अन्वयः—येन भवे विस्तारिभारता ईदृशी नौ सृष्टा सः क्षमाभृतां श्रेष्ठः व्यासः हिमवान् इव वन्द्यः ।

सुधा—व्यास इति । येन=येन महाकविना । भवे=लोके; पक्षे=शिवे । विस्तारि-भारता=विशाल महाभारतरूपा, पक्षे=विस्तारिणी भा=कान्तिः; यस्यास्तथा रता=अनु-रक्ता । नौः=तरणिः (संसारसागरतरणाय) । सृष्टा=निर्मिता । सः=तादृशः । क्षमा-भृताम्-क्षमां=शान्तिं भरतीति, तेषाम्=शान्तिधारिणाम्, पक्षे=क्षमायां धरतीति, तेषां=पर्वतानाम्, अथवा-क्षमाम्=भूमिं धरतीति तेषाम्=भूभृताम् । श्रेष्ठः=वरः । व्यासः=विश्व्यास वेदान् यस्मात् तस्मात् व्यास=कृष्णद्वैपायनः । हिमवान् इव=हिमालयसदृशः धैर्यवान् । वन्द्यः=वन्दनीयः (अस्ति) ।

हिन्दी—(व्यास पक्ष में) जिन्होंने संसार में विशाल महाभारत जैसे ग्रन्थ के रूप में भवसागर को पार करने के लिए नाव बना दी, वह शान्तिधारकों में श्रेष्ठ तथा हिमालय के समान धैर्यवान् व्यास वन्दनीय हैं ।

(हिमालय पक्ष में) जिन्होंने शिव में अनुरक्त विशाल कान्तिवाली गौरी को उत्पन्न किया वह पर्वतों में श्रेष्ठ, विस्तार वाला हिमालय वन्दनीय है ॥ १२ ॥

कर्णान्तिविभ्रमभ्रान्तकृष्णार्जुनविलोचना ।

करोति कस्य नाह्लादं कथा कान्तेव भारती ॥ १३ ॥

अन्वयः—कर्णान्तिविभ्रमभ्रान्तकृष्णार्जुनविलोचना कान्ता इव भारती कथा कस्य आह्लादं न करोति ।

सुधा—कर्णान्तेति । कर्णान्तिविभ्रमभ्रान्तकृष्णार्जुनविलोचना—कर्णस्य=राधेयस्य, अन्ते=विनाशे सति विभ्रमेण=विस्मयेन भ्रान्ताः=विचरितुं प्रवृत्ताः, कृष्णः=माधवः,

अर्जुनः=पार्थः, विलोचनः=धृतराष्ट्रः, इत्यादयः यस्याम् । कान्तापक्षे तु—कर्णयोः=श्रोत्रयोः, अन्ते=पर्यन्ते, विभ्रमेण=विलासेन, भ्रान्ते=स्फुरिते, कृष्णार्जुने=श्यामश्वेत-
माम्ने, विलोचने=नेत्रे यस्यास्तथा । भारती कथा=महाभारतसम्बन्धिनी कथा,
पक्षे—संस्कृतवार्ता । कान्ता इव=रमणीरिव । कस्य=कस्य नरस्य ।
आह्लादम्=मनोरञ्जनम् । न करोति=न विदधाति, अपि तु करोत्येव ।

हिन्दी—(महाभारत पक्ष में) कर्ण के युद्ध में मारे जाने पर विस्मित होकर
कृष्ण, अर्जुन तथा धृतराष्ट्र आदि जिसमें इधर-उधर घूमते रहे; ऐसी महाभारत की
कथा, किसको आह्लादित नहीं कर लेती है ।

(कान्ता पक्ष में) कानों पर्यन्त विलास से स्फुरित (चञ्चल) काली तथा सफेद
पुतलियों वाली कान्ता के समान भारती कथा किसे आह्लादित नहीं करती है ? ॥ १३ ॥

शश्वद्बाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा ।

धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः ॥ १४ ॥

अन्वयः—शश्वद्बाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा गुणाढ्येन धनुषा इव निःशेषः
जनः रञ्जितः ।

सुधा—शश्वदिति । शश्वद्=निरन्तरम् । बाणद्वितीयेन—बाणः=बाणनामा
कविः, पक्षे—बाणः=शरः, द्वितीयः=अपरः, यस्य, तेन । नमदाकारधारिणा=न
मत्तस्वरूपधारिणा । पक्षे—बाणकर्षणाय नमदाकारं धरतीति तथाविधेन ।
गुणाढ्येन=गुणाढ्य नाम्ना कविना । पक्षे—गुणं=ज्या, तेन आढ्येन=गुणयुक्तेन
वा । धनुषा इव=कामुकेणैव । निःशेषः—निर्गतं शेषं यस्मात् सः=निखिलः । जनः=
लोकः । रञ्जितः=आह्लादितः, । पक्षे—अरम्=शत्रुम्, जितः=विजितः ।

हिन्दी—(कवि पक्ष में) निरन्तर बाण कवि को अपने साथ रखने वाले, अभिमान-
युक्त आकार को न धारण करने वाले गुणाढ्य नामक कवि ने सभी लोगों को (अपनी
कविता द्वारा) रञ्जित कर दिया ।

(धनुष पक्ष में) निरन्तर बाणों को अपने ऊपर चढ़ाये रखने वाले बाण खींचने के
समय झुके हुए आकारवाली डोर से मजबूत धनुष से सम्पूर्ण शत्रुवर्ग को जीत
लिया ॥ १४ ॥

इत्थं काव्यकथाकथानकरसरेषां कवीनाममी

विद्वांसः परिपूर्णकर्णहृदयाः कुम्भाः पयोभिर्यथा ।

वाचो वाच्यविवेकविकलवधियामीदृग्बिधा मावृशां

लप्स्यन्ते वयं किलावकाशमथवा सर्वसहाः सूरयः ॥ १५ ॥

अन्वयः—इत्थं एषां कवीनां काव्यकथाकथानकरसैः परिपूर्णकर्णहृदयाः अमी

विद्वांसः यथा पयोभिः कुम्भाः किल वाच्यविवेकविकलवधियां मादृशाम् इदृग्विधाः वाचः क्व अवकाशं लप्स्यन्ते । अथवा, सूरयः सर्वसहाः (भवन्ति) ।

सुधा—इत्यमिति । इत्थम् = अनेन प्रकारेण । एषाम् = एतेषाम् । कवीनाम् = सूरी-
णाम् । काव्यकथाकथानकरसैः—काव्यकथानां कथानकानाञ्च रसैः=काव्यकथोपाख्याना-
नन्दैः । परिपूर्णकर्णहृदयाः—परिपूर्णाः कर्णाः=श्रोत्राः, हृदयानि=चेतांसि च येषाम्, ते=
पूर्णश्रोतृचेताः । विद्वांसः=पण्डिताः । यथा=येन प्रकारेण । पयोभिः=जलैः दुग्धैर्वा ।
(पूर्णाः) कुम्भाः=घटाः यथा स्युस्तथा । किल=नूनम् । वाच्यविवेकविकलवधियाम्-
वक्तुं योग्यं वाच्यम्, वाच्यस्य विवेके=ज्ञाने, विकलवा=व्याकुलिता, धीर्येषां तेषाम्=
कथनज्ञानशून्यबुद्धीनाम् । मादृशाम्=अस्मद्विधानाम् । ईदृग्विधाः=इत्थं प्रकाराः ।
वाचः=वाण्यः । क्व=कुत्र । अवकाशम्=अवसरम् । लप्स्यन्ते=प्राप्स्यन्ति ।
अथवा=वा । सूरयः=कवयः । सर्वसहाः—सर्वं सहन्ते ये ते=सर्वसहिष्णवः (भवन्ति) ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तद्यथा—सूर्याश्वैर्मंसजास्ततः स गुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ।

हिन्दी—इस प्रकार इन कवियों के काव्य, कथा-कथानक आदि रसों से परिपूर्ण कानों तथा हृदयों वाले विद्वान् जल अथवा दूध से भरे घड़ों के समान हैं । वास्तव में वर्णनीय ज्ञान से शून्य बुद्धिवाले हमारे जैसे व्यक्तियों की इस प्रकार की (तुच्छ) वाणी कहीं से अवसर पा सकेगी । अथवा (निराश होने की आवश्यकता नहीं) कविजन सब कुछ सहन कर लेते हैं ॥ १५ ॥

वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्लेषविशेषतः ।

नोद्वेगस्तत्र कर्तव्यो यस्मान्नैको रसः कवेः ॥ १६ ॥

अन्वयः—भङ्गश्लेषविशेषतः वाचः काठिन्यम् आयान्ति । तत्र उद्वेगः न कर्तव्यः । यस्मात् कवेः एकः रसः न (भवति) ।

सुधा—कविभङ्गश्लेषकाठिन्यं वर्णयन्नाह—वाचः काठिन्यमित्यादि । भङ्गश्लेष-
विशेषतः—दृशिष्ट्येन सभङ्गश्लेषवर्णनात् । (कवेः) वाचः=वाण्यः । काठिन्यम्=
दुरूहताम्, क्लिष्टतां वा । आयान्ति=आगच्छन्ति । (अतः) तत्र = सभङ्गश्लेषकाठिन्ये
काव्ये । उद्वेगः=उद्विग्नता । न कर्तव्यः=न करणीयः । यस्मात्=यतः । कवेः=
सूरेः । एकः रसः न=नैका रुचिः भवति, प्रत्युत प्रसक्तिलक्षणा, व्युत्पत्तिलक्षणाप्यस्ति ।

हिन्दी—विशेष रूप से सभङ्गश्लेष में कवि की वाणी कठिन बन जाती है, तथापि वहाँ पर उद्वेग नहीं करना चाहिए, क्योंकि कवि के लिए केवल एक ही रस, एक ही अभिरुचि नहीं होती है ॥ १६ ॥

काव्यस्याम्रफलस्येव कोमलस्येतरस्य च ।

बन्धच्छायाविशेषेण रसोऽप्यन्यादृशो भवेत् ॥ १७ ॥

अन्वयः—आम्रफलस्य इव कोमलस्य इतरस्य च काव्यस्य रसः अपि बन्धच्छाया-
विशेषेण अन्यादृशः भवेत् ।

मुधा—काव्यस्येति । आम्रफलस्य इव=रसालफलस्येव । कोमलस्य=प्रसादगुण-
युक्तस्य, पक्षे—मृदोः । इतरस्य=क्लिष्टस्य, पक्षे—कठोरस्य । काव्यस्य=ग्रन्थस्य ।
रसः=शृङ्गारादि रसः, पक्षे—आनन्दानुभवः । बन्धच्छायाविशेषेण—बन्धस्य=
रचनायाः छायाविशेषः=छायावैशिष्ट्यं तेन, पक्षे—बध्यतेऽनेनेति बन्धः=वृत्तम्
छायाविशेषश्च=छायायां पक्वविशेषस्तेन । अन्यादृशः अन्यसदृशः । भवेत्=स्यात् ।

हिन्दी—जिस प्रकार कोमल (पके हुए) एवं कठोर (कच्चे) आम के फल के
स्वाद से डण्ठल तथा छाया में पके आम के फल का स्वाद कुछ और ही प्रकार का
होता है, उसी प्रकार कोमल प्रसादादि गुणों से युक्त काव्य तथा भङ्गश्लेषादियुक्त कठिन
काव्य का आनन्द भिन्न प्रकार का ही होता है ॥ १७ ॥

अस्ति समस्तमुनिमनुजवृन्दवृन्दारकवन्दनीयपादारविन्दस्य भगवतो
विधोर्विश्वव्यापिव्यापारपारवश्यादवतीर्णस्य संसारचक्रे क्रतुक्रियाकाण्ड-
शौण्डस्य शाण्डिल्यनाम्नो महर्षेर्वंशः ।

मुधा—अस्तीति । सकलमुनिमनुजवृन्दवृन्दारकवन्दनीयपादारविन्दस्य=सकलानाम्=
समस्तानाम्, मुनीनाम्, मनुजानाम्=मानवानाञ्च, वृन्दानि=कुलानि, तेषां वृन्दारकाणां=
समूहानाम्, वन्दनीयो=पूजनीयो, पादारविन्दो=चरणकमलो यस्य तस्य । विश्वव्यापि-
व्यापारवश्यात्=विश्वस्मिन्=संसारे, व्यापी=व्याप्तः, यः व्यापारः=कार्यकलापः, तस्य
यद् पारवश्यम्=पराधीनता तस्मात् । संसारचक्रे=विश्वचक्रे । अवतीर्णस्य=अवतार-
गृहीतस्य । भगवतः=ऐश्वर्यशालिनः विधेः=ब्रह्मणः । क्रतुक्रियाकाण्डशौण्डस्य=क्रतोः
=यज्ञस्य, क्रियाकाण्डे=कर्मविधाने, शौण्डस्य=निपुणस्य निष्णातस्य वा । शाण्डिल्य
नाम्नः=शाण्डिल्यनामकस्य, महर्षेः=परमर्षेः । वंशः=अन्वयः । अस्ति=वर्तते ।

हिन्दी—समस्त मुनिजनों, तथा मनुष्यों के वृन्द के श्रेष्ठ व्यक्तियों द्वारा वन्दनीय
चरणकमलों वाले भगवान् ब्रह्मा के विश्व-व्यापार (जन्म-मरण) से पराधीन होकर
संसारचक्र में अवतीर्ण हुए यज्ञ-कर्म विधान में निष्णान्त शाण्डिल्य नाम के महर्षि का
वंश है ।

टिप्पणी—जिस प्रकार भगवान् विष्णु भी ब्रह्मा के विश्व-व्यापार का विषय बन-
कर इस संसार-चक्र में राम-कृष्ण आदि के रूप में अवतार लेते हैं, उसी प्रकार देव-
कोटिवाले महर्षि शाण्डिल्य को भी ब्रह्मा के द्वारा विश्व-व्यापार का विषय बना दिये
जाने पर इस संसार-चक्र में फँसकर जन्म लेना पड़ा ।

श्रूयन्ते च यत्र श्रवणोचिताश्रन्दनपल्लवा इव केचिदनुचानाः शुचयः
सत्यवाचो विरिञ्चिवंचसोऽर्चनीयाचारा ब्रह्मविदो ब्राह्मणाः । पुण्यजनाश्च न
च ये लङ्कापुरुषाः, ससूत्राश्च न च ये लम्पटाः, प्रसिद्धाश्च न च ये लम्पाकाः,
कामवर्षाश्च न च ये लङ्घनाः सन्मार्गस्य, नववयसोऽपि न च ये लम्बालकाः
महाभारतिकाश्च न च ये रङ्गोपजीविनः, सेविताप्सरसोऽपि न च ये
रम्भयान्विताः ।

सुधा—श्रूयन्त इति । च = तथा । यत्र = यस्मिन् वंशे । श्रवणोचिता—श्रवणे = आकर्णने, उचिता = योग्याः । चन्दनपल्लवा—चन्दनस्य = मन्दारस्य, पल्लवाः = दलानि, इव, चन्दनपल्लवास्तु कर्णयोरवतंसीकरणयोग्याः भवन्ति । केचित् = कतिपयाः । अनूचानः = विद्वांसः, शुचयः = पवित्राः । सत्यवाचः—सत्याः = तथ्याः, वाचः = वाण्यः येषां ते । विरश्चिर्वचंसः—विरश्चे. = ब्रह्माणः, वचंसा समो वचं = तेजः येषां ते । अचंनोयाचाराः—अचंनोयाः = पूजनीयाः, आचाराः = आचरणानि येषां ते । ब्रह्मविदः—ब्रह्म जानन्तीति ब्रह्मविदः = ब्रह्मज्ञाः । ब्राह्मणाः = विप्राः । श्रूयन्ते = आकर्ण्यन्ते । तथा । ये = ये ब्राह्मणाः । पुण्यजनाः—पुण्याः = पवित्राः, जनाः = लोकाः । पक्षे—पुण्यजनाः = राक्षसः, सन्तः अपि, लङ्कापुरुषाः—लङ्कायाः पुरुषाः = जनाः न । ससूत्राः—सूत्रैः = यज्ञोपवीतैः सहिता = ब्रह्मसूत्रधारिणः । लम्पटाः न = धूर्तपुरुषाः न । पक्षे—ससूत्राः = धर्मसूत्रादिसूत्रविदः, न च ये, अलम्पटाः = पर्याप्तवस्त्रधारिणः । प्रसिद्धाः—प्रकर्षेण सिद्धाः = ख्याताः । पक्षे—अग्निसिद्धा । लम्पाकाः = नीचाः । पक्षे—अलं पाकाः न । कामवर्षाः—कामं = यथेप्सं, वर्षन्तीति = ददातीति = अभिमतदातारः । अलं घनाः = पर्याप्तमेघाः न । पक्षे—न च सन्मार्गस्य = मुपयः लङ्घनाः = उल्लङ्घन-कर्तारः । नववयसः अपि = नवम् वयः, नूतनमायुः येषां ते = अल्पावस्थाः अपि । लम्बालकाः—लम्बाः = प्रलम्बमानाः अलकाः = केशाः येषां ते । पक्षे—अलं बालकाः = शिशवः न । महाभारतिका—महान्तः भारतिकाः = नटाः अपि, रङ्गोपजीविनः = नाट्यशास्त्रोपजीविनः न । पक्षे—महाभारतिका = महाभारताख्यायकाः अपि न च ये अरङ्गोपजीविनः—अरं = पर्याप्तं गोपं = भूपति, उपजीवन्तीति, राजाश्रयिणः । सेविताप्सरसः अपि—सेवितानि अप्सरांसि = जलतडागानि यैस्तथाविधाः अपि अरम्भयान्विता = पर्याप्तिभीताः । पक्षे—सेविताः अप्सरसः यैस्तथाविधाः, न च ये रम्भयान्विताः = रम्भाद्यप्सरायुक्ताः न ।

हिन्दी—जहाँ (जिस शाण्डिल्यवंश में) कानों पर लगाये जानेवाले चन्दन-पल्लवों के समान प्रिय, कतिपय विद्वान्, पवित्र, सत्यवादी ब्रह्मा के तेज के समान तेजस्वी, पूजनीय आचरणवाले ब्रह्मज्ञानी सुने जाते हैं । तथा वे पुण्य लोग हैं, लङ्कापुरुष राक्षस नहीं, ब्रह्मसूत्र (यज्ञोपवीत) धारण किये रहते हैं, पर धूर्त पुरुष नहीं है, सुविख्यात होते हुए भी लम्पाक (नीच) नहीं है, अभिमत फल देनेवाले हैं पर उचित मार्ग का उल्लंघन करनेवाले नहीं हैं, नूतन आयुवाले होते हुए भी लटाएँ छिटकानेवाले बालक नहीं हैं । महाभारत के आख्यान सुनानेवाले हैं पर नाटक आदि पर जीविका निर्वाह करनेवाले नट नहीं हैं, तडागों के जल का सेवन करनेवाले हैं रम्भा आदि अप्सराओं के मोह में फँसनेवाले नहीं हैं ।

किं बहुना—

जानन्ति हि गुणान्वक्तुं तद्विधा एव तावद्विशाम् ।

वेत्ति विश्वम्भरा भारं गिरीणां गरिमाश्रयम् ॥ १८ ॥

अन्वयः—तद्विद्या एव तादृशां गुणान् वक्तुं जानन्ति । हि विश्वम्भरा गिरीणां गरिमाश्रयं भारं वेत्ति ।

मुधा—जानन्तीति । तद्विद्याः=तादृशाः एव उपर्युक्तगुणयुक्ताः एव जनाः । तादृशम्=उपर्युक्तगुणसम्पन्नानाम् जनानाम् । गुणान्=वैशिष्ट्यान् । वक्तुम्=वर्ण-
यितुम् । जानन्ति=विदन्ति । हि=यतः । विश्वम्भरा—विश्वम्=जगद्, भरतीति=
भूमिः । गिरीणाम्=महीधराणाम् । गरिमाश्रयम्—गरिमायाः=गुरुतयाः आश्रयम् ।
भारम्=गुरुत्वम् । वेत्ति=जानाति ।

हिन्दी—अधिक कहने से क्या—उपर्युक्त गुणों से सम्पन्न व्यक्ति ही उस प्रकार के गुणों से युक्त पुरुषों के गुणों को कहना—वर्णन करना जानते हैं । क्योंकि विश्व का भार धारण करने वाली (विश्वम्भरा) पृथ्वी ही पर्वतों के गरिमामूलक भार को जानती है ॥ १८ ॥

तेषां वंशे विशदयशसां श्रीधरस्यात्मजोऽमृद्-
देवादित्यः स्वमतिविकसद्देवविद्याविवेकः ।
उत्कल्लोलां दिशि दिशि जनाः कीर्तिपीयूषसिन्धुं
यस्याद्यापि श्रवणपुटकैः कूणिताक्षाः पिबन्ति ॥ १९ ॥

अन्वयः—विशदयशसां तेषां वंशे श्रीधरस्य आत्मजः स्वमतिविकसद्देवविद्या-
विवेकः देवादित्यः अभूत् । यस्य अद्य अपि कूणिताक्षाः उत्कल्लोलां कीर्तिपीयूषसिन्धुं
श्रवणपुटकैः पिबन्ति ।

मुधा—तेषामिति । विशदयशसाम्—विशदानि यशांसि येषां तेषां=पृथुलकीर्त्ती-
नाम् । तेषाम्=उपर्युक्तानाम् । वंशे=कुले । श्रीधरस्य=श्रीधरनाम्नः ब्राह्मणस्य ।
आत्मजः—आत्मना जातः=औरस पुत्रः । स्वमतिविकसद्देवविद्याविवेकः—स्वस्य मतिः
स्वमतिः, तया विकसन्=स्फुटन्, देवविद्यायाः=वेदशिक्षायाः, विवेकः=ज्ञानं यस्य
तथाविधः । देवादित्यः=देवादित्याभिधः विप्रः । अभूत्=अभवत् । यस्य=देवादित्यस्य ।
अद्यापि=सम्प्रत्यपि । कूणिताक्षाः—कूणितानि=निमीलितानि अक्षीणि=नेत्राणि, येषां
ते । जनाः=पुरुषाः । उत्कल्लोलाम्=उद्वेलिताम् । कीर्तिपीयूषसिन्धुम्—पीयूषस्य=
अमृतस्य, सिन्धुः=सागरा, कीर्तिरेव पीयूषसिन्धुस्ताम् । दिशि दिशि=काष्ठासु ।
श्रवणपुटकैः—श्रवणानि एव पुटकानि=कर्णपुटकानि, तैः । पिबन्ति=पानं कुर्वन्ति ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । तद्यथा—मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मां भनी तो गयुग्मम् ।

हिन्दी—उपर्युक्त पृथुल कीर्तिवाले उनके वंश में श्रीधर के पुत्र, अपनी बुद्धि से
देवविद्या के ज्ञाता देवादित्य हुए जिनकी आज भी आँखें मूँदकर लोग उमड़ती हुई
कीर्तिरूपी सुधा-सिन्धु को कानरूपी पुटकों (दोनों) से पान कर रहे हैं ॥ १९ ॥

तैस्तरात्मगुणैरेन त्रिलोक्यास्तिलकायितम् ।

तस्मादस्मि सुतो जातो जाड्यपात्रं त्रिविक्रमः ॥ २० ॥

अन्वयः—येन तैः तैः आत्मगुणैः त्रिलोक्याः तिलकायितम् । तस्मात् जाड्यपात्रं त्रिविक्रमः सुतः जातः अस्मि ।

मुधा—नैस्तेरिति । येन=येन देवादित्यब्राह्मणेन । तैः तैः=उपरि कथितैः । आत्मगुणैः—आत्मनः गुणैः=स्वगुणैः । त्रिलोक्याः=त्रिभुवनस्य । तिलकायितम्=तिलकमदृशं कृतम् । तस्मात्=देवादित्यात् । जाड्यपात्रम्—जाड्यम्=अज्ञानम्, तस्य पात्रम्=भाजनम्, मूर्खः । त्रिविक्रमः=त्रिविक्रमनाम्ना ब्राह्मणः अहम् । सुतः=पुत्रः । जातः=उत्पन्नो अस्मि ।

हिन्दी—जिन देवादित्य ने अपने को उन उपर्युक्त गुणों से त्रिभुवन का तिलक बना दिया, उन्होंने मे जड़ता का भाजन, मूर्ख बना हुआ मैं त्रिविक्रम नामक जन्मा हूँ ॥ २० ॥

सोऽहं हंतायितुं मोहाद् बकः पङ्गुयथेच्छति ।

मन्दधीस्तद्विच्छामि कविवृन्दारकायितुम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—यथा पङ्गुः बकः मोहात् हंतायितुम् इच्छति तद्वत् सः मन्दधीः अहं कविवृन्दारकायितुम् इच्छामि ।

मुधा—सोऽहमिति । यथा=येन प्रकारेण । पङ्गुः=भग्नपादः । बकः=बलाकः पक्षी । मोहात्=अज्ञानात् । हंतायितुम्=हंसवदाचरितुम्, शोभनगत्या चलितुम् । इच्छति=अभिलषति । तद्वत्=तथैव । सः=तादृशः । मन्दधीः—मन्दा=क्षीणा, धीः=बुद्धिर्यस्य सः=क्षीणबुद्धिः । अहम्=त्रिविक्रमः । कविवृन्दारकायितुम्—कवीनाम्=सूरीनाम्, वृन्दारकम्=मनूयः, तस्य नेतृत्वं कर्तुम् । इच्छामि=अभिलषामि ।

हिन्दी—जिस प्रकार लंगड़ा बगुला अज्ञानता से हंस के समान सुन्दर चाल चलना चाहता है उसी प्रकार मन्द बुद्धिवाला मैं त्रिविक्रम कविवृन्द में अभगण्य बनना चाहता हूँ ॥ २१ ॥

भङ्गश्लेषकथाबन्धं दुष्करं कुर्वता मया ।

दुर्गंस्तरीतुमारब्धो बाहुभ्यामम्भसां पतिः ॥ २२ ॥

अन्वयः—दुष्करं भङ्गश्लेषकथाबन्धं कुर्वता मया बाहुभ्यां दुर्गः अम्भसां पतिः तरीतुम् आरब्धः ।

मुधा—भङ्गश्लेषेति । दुष्करम्=अतिकठिनम् । भङ्गश्लेषकथाबन्धम्—भङ्गश्लेषेण=तन्नाम्नालङ्कारेण युतं कथाबन्धम्=कथात्मकं काव्यम् । कुर्वता=रचयता । मया=त्रिविक्रमेण कविना । बाहुभ्याम्=दोभ्याम् । दुर्गः=दुस्तीर्णः । अम्भसाम्=अपाम्, पतिः=प्रभूः सागराः, तरीतुम्=पारं गन्तुम् । आरब्धः=प्रारब्धः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

हिन्दी—अत्यन्त कठिन भङ्गश्लेष से युक्त कथात्मक काव्य की रचना करते हुए मैंने (त्रिविक्रम भट्ट ने) मानों दोनों बाँहों से दुस्तर समुद्र को पार करना प्रारम्भ कर दिया है ॥ २२ ॥

उत्फुल्लगल्लैरालापाः क्रियन्ते दुर्मुखंः सुखम् ।

जानाति हि पुनः सम्यक्कविरेव कवेः श्रमम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—उत्फुल्लगल्लैः दुर्मुखैः सुखम् आलापाः क्रियन्ते । हि पुनः कवेः श्रमं कविः एव सम्यक् जानाति ।

मुधा—उत्फुल्लेति । उत्फुल्लगल्लैः—उत्=उत्कर्षण, फुल्लैः=प्रफुल्लैर्गल्लैः=कण्ठैः । दुर्मुखैः=दुष्टानि मुखानि येषां तैः=दुराननैः निन्दितपुरुषैः । सुखम्=सरलतया आलापाः=प्रलापाः । क्रियन्ते=विधीयन्ते । हि=यतः । कवेः=सूरेः । श्रमम्=परिश्रमम् काव्यनिर्माणम् । कविः एव=सूरिरेव । सम्यक्=समीचीनम् । जानाति=वेति ।

हिन्दी—गला फाड़-फाड़कर निन्दा करने वाले पुरुष आनन्द से आलाप (दूसरों की निन्दा) करते रहते हैं क्योंकि किसी भी कवि का किया गया परिश्रम (काव्य निर्माणश्रम) कवि ही भलीभाँति जानता है ॥ २३ ॥

सङ्गता सुरसार्थेन रम्या मेरुचिराश्रया ।

नन्दनोद्यानमालेव स्वस्थैरालोक्यतां कथा ॥ २४ ॥

अन्वयः—सुरसार्थेन सङ्गता रम्या मेरुचिराश्रया नन्दनोद्यानमाला इव कथा स्वस्थैः आलोक्यताम् ।

मुधा—सङ्गतेति । सुरसार्थेन—शोभनो रसः सुरसः शृङ्गारादिः यत्र, तथोक्तेन अर्थेन । सङ्गता=उचिता, पक्षे—सुराणाम्=देवानाम् सार्थो वृन्दम्, तेन सङ्गता=कृत-सङ्गा । रम्या=रमणीया । मे=मम । रुचिराश्रया—रुचिरः=रम्यः आश्रयः=नलोपाख्यानलक्षणः यस्याः सा, पक्षे—मेरुः=सुमेरुपर्वतः, चिरम्=बहुकालम् यावद् आश्रयः यस्यास्तथा । नन्दनोद्यानमाला इव—नन्दन नाम्नः देवराजेन्द्रस्य, उद्यानमाला=आराम-श्रेणिरिव । आनन्ददायिनी कथा=सुखदायिनलोपाख्यानम् । स्वस्थैः=स्वस्थचित्तजनैः पक्षे—स्वः=स्वर्गम्, तस्मिंस्तिष्ठन्तीति तैः=सूरैः । आलोक्यताम्=विमृश्यताम् ।

हिन्दी—(कथा पक्ष में) सुन्दर शृङ्गारादि रसार्थपूर्ण रमणीय मेरी रुचिर नलाख्यान पर आधारित नन्दन वन के समान मनोहारिणी कथा को स्वस्थचित्त व्यक्ति देखें, विमर्श करें ॥ २४ ॥

(नन्दनवन पक्ष में) देववृन्द से युक्त रमणीय तथा सुमेरु पर्वत पर चिरकाल तक आश्रय बनाने वाली प्रसिद्ध नन्दनवन श्रेणी को स्वर्ग में रहने वाले देवता देखते हैं ॥ २४ ॥

टिप्पणी—काव्य में रस का औचित्य अत्यन्त महत्त्वपूर्ण होता है । भङ्गश्लेषयुक्त मनोद्वार काव्य बिना रसौचित्य के नहीं लिखा जा सकता है । रसौचित्ययुक्त लिखा गया

प्रसिद्ध काव्य रस की उपनिषद् जैसा मनोरम बन जाता है । यथा—अनीचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् । प्रसिद्धोचित्यबन्धो हि रसस्योपनिषद् परा ॥ २४ ॥

उदात्तनायकोपेता गुणवद्वृत्तमुक्तका ।

चम्पूश्च हारयष्टिश्च केन न क्रियते हृदि ॥ २५ ॥

अन्वयः—उदात्तनायकोपेता गुणवद्वृत्तमुक्तका चम्पूः हारयष्टिः च केन हृदि न क्रियते ।

सुधा—उदात्तेति । उदात्तनायकोपेता—उदात्तेन=महात्मना, नायकेन=प्रधानपात्रेण (नलेन), उपेता=युक्ता, पक्षे—उज्ज्वलहारमध्यमणिसूत्रग्रथिता । गुणवद्वृत्तमुक्तका—गुणवद्=प्रसादादिगुणयुक्तम्, वृत्तम्=छन्दोबद्धम् । मुक्तकम्=गद्यात्मकञ्च यस्यां सा, पक्षे—गुणवत्यः=तन्तुमत्यः वृत्तमुक्ताः=वर्तुलमौक्तिकानि यस्यां सा । चम्पू=गद्यपद्यमयी कथा । च=तथा । हारयष्टिः=मालालता । केन=केन पुरुषेण । हृदि=चित्ते, वक्षसि वा । न क्रियते=न धार्यते, अपि तु सर्वेरेव धार्यत इत्याशयः ॥ २५ ॥

हिन्दी—(चम्पू पक्ष में) उदात्त नायक (नल) से युक्त प्रसादादि गुणों, छन्दों तथा मुक्तकों (गद्यात्मक) से परिपूर्ण चम्पू को माला के समान कौन व्यक्ति हृदय में धारण नहीं कर लेता है ।

(हार पक्ष में) उज्ज्वल मध्यमणि से ग्रथित, तन्तुओं में पिरोई गई मोतियों वाली माला को कौन व्यक्ति अपने वक्षःस्थल पर धारण नहीं करता है ? ॥ २५ ॥

अस्ति समस्तविश्वम्भराभोगभास्वल्लामलीलायमानः समानः सेव्यतया नाकलोकस्य, ग्राम्यकविकथाबन्ध इव नीरसस्य मनोहरः, भीम इव भारतालङ्कारभूतः, कान्ताकुचमण्डलस्पर्श इवाग्रणीः सर्वविषयाणाम् । अनधीतव्याकरण इवादृष्टप्रकृतिनिपातोपसर्गलोपवर्णविकारः पशुपतिजटाबन्ध इव विकसितकनकमलकुवलयोच्छलितरजःपुञ्जपिञ्जरितहंसावतंसया प्रचुरचलच्चकोरचक्रवाककारण्डवमण्डलीमण्डिततीरया भगीरथभूपालकीर्तिपताकया स्वर्गगमनसोपानवीथीयमानरिङ्गतरङ्गया गङ्गया पुण्यसलिलः प्लावितश्चन्द्रभागालङ्कृतकदेशश्च, सारः सकलसंसारचक्रस्य, शरण्यः पुण्यकारिणाम्, आरामो रामणीयककदलीवनस्य, धाम धर्मस्य, आस्पदं सम्पदाम्, आश्रयः ध्येयसाम्, आकरः साधुव्यवहाररत्नानाम्, आचार्यभवनमार्यमर्यादोपवेशानामार्यावर्तो नाम देशः ।

सुधा—अस्तीति । समस्तविश्वम्भराभोगभास्वल्लामलीलायमानः—समस्तायाः=सम्पूर्णया, विश्वम्भरायाः=पृथिव्याः, भोगः, तथा भास्वद्=प्रकाशवत्, ललामः=मुन्दरः, लीलायमानः, च=शोभायमानश्च तथा । नाकलोकस्य=स्वर्गलोकस्य । सेव्यतया सेवितुं योग्यः सेव्यस्तस्य भावः सेव्यता, तया=सेव्यत्वेन । समानः=सदृशः । ग्राम्यकविकथाबन्धः इव—ग्राम्याणाम्=सामान्यजनानाम्, कवीनाम्=सूरीणाम्, कथाबन्धः इव कथात्मक काव्यम् इव । नीरसस्य मनोहरः—नीरसस्य=अरसिकजनस्य मनोहरः=मनोरमः

अथवा नीरेण = जलेन, शस्येन = अन्नेन च मनोरमः । भीम इव = वृकोदरसदृशः । भार-
तालङ्कारभूतः — भारतस्य = महाभारतनाम्नः काव्यस्य, अथवा — भारतवर्षस्य, अल-
ङ्कारभूतः = आभूषणसदृशः । कान्ताकुचमण्डलस्पर्श इव — कान्तयाः = प्रियायाः, कुच-
मण्डलस्य = पयोधरवृत्तस्य स्पर्शसदृशः । सर्वविषयाणाम् = सर्वानन्दानाम् । पक्षे — सर्वदेशा-
नाम् । अग्रणी = अग्रगण्यः । अनधीतव्याकरण इव — न अधीतं व्याकरणं येन तथा =
अपठितपदशास्त्रसमः । अदृष्टप्रकृतिनिपातोपसर्गलोपवर्णविकारः — प्रकृतिप्रत्यय-
निपात-उपसर्गलोपवर्णविकृत्यनभिज्ञः, अथवा प्रकृतिः = प्रजा, निपातः = पतनम्, उपसर्गः =
उपद्रवः, लोप-वर्ण-विकारः = लोपवर्णव्यवस्थाविकृतिः । पशुपतिजटाबन्ध इव — पशु-
पतेः = शिवस्य जटाबन्धः इव = जटाजूटसदृशः । कनककमलकुवलयोच्छलितरजःपुञ्ज-
पिञ्जरितहंसावतंसया — विकसितानि = उत्फुल्लानि, कनककमलानि = पीतपद्मानि
कुवलयानि = नीलकमलानि च तेषामुच्छलितं = सस्तम्, यद् रजःपुञ्जम् = केसरराशिः,
तेन पिञ्जरितम् = पीतवर्णीकृतम् तथा, तथा हंसावतंसया = कलहंसतया । प्रचुरचलच्च-
कोरचक्रवाककारण्डवमण्डलीमण्डिततीरया — प्रचुराणाम् = बहुलानाम्, चलताम् = चञ्चला-
नाम्, चकोराणाम् = चक्रवाकानाम्, कारण्डवानाञ्च मण्डली, तथा मण्डितं = शोभितम्,
तीरम् = तटम् यस्यास्तया । भगीरथभूपालकीर्तिपताकया — भगीरथस्य = तन्नाम्नः
भूपालस्य = राज्ञः कीर्तिः = प्रशंसा एव पताका = तोरणम्, तथा । स्वर्गगमनसोपान-
वीथीयमानरिङ्गतरङ्गया — स्वर्गे गमनं स्वर्गगमनम् = नाकप्रयाणम्, तस्य सोपानम् = सोपान-
मार्गम् तस्य वीथीयमानाः = वीथीरिव सम्भूता रिङ्गास्तरङ्गाः = चञ्चलवीचयः यस्यास्तया
गङ्गाया = जाह्नव्या, पुण्यैः = पवित्रैः, सलिलैः = जलैः, प्लावितः = जलपूरितः । चन्द्रभागा-
लङ्कृतकदेशः — चन्द्रभागानद्या, अलङ्कृतः = शोभितः, एकदेशः = एकभागः, यस्य तथा ।
सकलसंसारचक्रस्य — संसारमेव चक्रम्, संसारचक्रम्, सकलम् = सम्पूर्णम् यत् संसार-
चक्रम् तत् = निखिलविश्वचक्रम्, तस्य । सारः = तत्त्वभूतः । पुण्यकारिणाम् = सुकृत-
कारिणाम्, शरण्यः = शरणभूतः, रमणीयकदलीवनस्य — रमणीयकम् = सुन्दरम् यत्
कदलीवनम् = रम्भारण्यम् तत् तस्य । आरामः = उद्यानम् । धर्मस्य = धर्मकर्मणः,
धामः = भूमिः, सम्पदाम् = विभवानाम्, आस्पदम् = स्थानम् । श्रेयसाम् = कल्याणानाम् ।
आश्रयः = आश्रयस्थानम् । साधुव्यवहाररत्नानाम् — साधूनाम् = सत्पुरुषाणाम्, व्यवहाराः =
आचाराः, त एव रत्नानि तेषाम्, आकरः = निधिः । आर्यमर्यादोपदेशानाम् — आर्या-
णाम् = श्रेष्ठानाम् मर्यादा, तासामुपदेशाः = शिक्षणानि तेषाम् । आचार्यभवनम् =
गुरुकुलम् । आर्यावर्तनाम = आर्यावर्त्ताभिधः । देशः = भूभागः । अस्ति = वर्तते ।

हिन्दी — सम्पूर्ण पृथ्वीमण्डल तथा प्रकाशयुक्त सुन्दर शोभायमान, नागलोक के
समान सेवनीय, ग्रामीण (सामान्य) कवियों के कथात्मक काव्य के समान नीरस लोगों
को भी मनोहर लगनेवाला (नीर तथा फसलों से सुन्दर लगनेवाला) महाभारत के भीम
के समान अलङ्कार बना हुआ (भीम के समान भारत की शोभा बना हुआ) कान्तापयो-
धरमण्डल के स्पर्श के समान सभी विषयों (आनन्दों अथवा सभी देशों) में अग्रगण्य,
बिना व्याकरण पढ़े के समान प्रकृति, प्रत्यय, निपात, उपसर्ग, लोप तथा वर्णविकार

को न देखा हुआ (प्रजा में पतन, उपद्रव, लोप तथा वर्ण-व्यवस्था में किसी प्रकार का विकार न दिखलाई पड़नेवाला), भगवान् शिव के जटाजूट के समान विकसित पीत तथा नीलकमलों से झड़ते हुए परागपुञ्ज से पीले बने सुन्दर हंसों के समान प्रतीत होनेवाली अत्यन्त चञ्चल चकोर, चक्रवाक, सारसों के झुण्डों से शोभित तट-वाली, राजा भगीरथ की कीर्तिपताका-सी बनी हुई, स्वर्ग पहुँचने की सीढ़ियोंवाली गलियों में लहराती हुई लहरोंवाली गंगा के द्वारा पवित्र जल से प्लावित चन्द्रवंश के समान शोभित एक भाग जो कि सम्पूर्ण संसार-चक्र का तत्त्वभूत, पुण्यजनों की शरण, सुन्दर कदली वन का उद्यान-सा बना हुआ, धर्म का घाम, सम्पदाओं का स्थान, कल्याण कार्यों का आश्रय, सद्व्यवहाररूपी रत्नों का खजाना तथा आर्य-मर्यादाओं की शिक्षा देने का गुरुकुल-सा बना हुआ आर्यावर्त नाम का देश है ।

टिप्पणी—आर्यावर्त देश हिमालय से दक्षिण तथा विन्ध्याचल से उत्तर (दोनों पर्वतों का मध्यभाग) जिसके पूर्व तथा पश्चिम में समुद्र है, आर्यावर्त कहलाता है जैसा कि मनुस्मृति में वर्णित है—

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात् तु पश्चिमात् ।

तोरेवान्तरङ्गिर्योरायावर्तं विदुर्बुधाः ॥

यस्मिन्ननवरतधर्मकर्मोपदेशशान्तसमस्तव्याधिव्यतिकराः पुरुषायुष-जीविन्यः सकलसंसारमुखभाजः प्रजाः । तथाहि । कुष्ठयोगो गान्धिकापणेषु, स्फोटप्रवादो वैयाकरणेषु, सन्निपातस्तालेषु, ग्रहसंक्रान्तिज्योतिःशास्त्रेषु, भूतविकारवादः सांख्येषु, क्षयस्तिथिषु, गुल्मवद्विर्वनभूमिषु, गलग्रहो मत्स्येषु गण्डकोत्थानं पर्वतवनभूमिषु, शूलसम्बन्धश्चण्डिकायतनेषु दृश्यते न प्रजासु ।

सूचा—यस्मिन्निति । यस्मिन्=यस्मिन्नार्यावर्तदेशे । अनवरतधर्मकर्मोपदेशशान्त-समस्तव्याधिव्यतिकराः—अनवरतम्=निरन्तरम् । धर्मकर्मोपदेशः=धर्मकर्मशिक्षणैः, शान्ताः=विरताः, समस्ताः=निखिलाः, व्याधिव्यतिकराः=विपत्तिबाधाः यासां ताः । पुरुषायुषजीविन्यः—पुरुषस्यायुः प्रमाणं जीवन्तीति ताः । सकलसंसारमुखभाजः—सकलस्य=अखिलस्य, संसारस्य=विश्वस्य, मुखम्=आनन्दम् भजन्तीति तथामृताः । प्रजाः वसन्ति । तथा हि=यतो हि—गान्धिकापणेषु—गान्धिकाणाम्=सुगन्धविक्रेतृणाम्, आप-णेषु=त्रिपणेषु । कुष्ठयोगो—कुष्ठम्=ओषधिविशेषः तस्य योगो दृश्यते, न न प्रजामु, कुष्ठयोगः=कुष्ठरोगयुक्तस्त्वम् । वैयाकरणेषु=व्याकरणशास्त्रज्ञेषु, स्फोटवादः=व्याकरण-प्रसिद्ध—शब्दब्रह्मवादः (दृश्यते) । प्रजासु, न तु स्फोटस्य=पिटकस्य प्रवादः । तालेषु=सङ्कीर्ते दत्ततालध्वनिषु । सन्निपातः=उभयहस्तयोजनम् प्रजासु न तु सन्निपातः=रोगविशेषः (दृश्यते) । ज्योतिःशास्त्रेषु=गणनाशास्त्रेषु । ग्रहसंक्रान्तिः—ग्रहाणाम्=सूर्यचन्द्रादिनक्षत्राणाम्, संक्रान्तिः=सङ्क्रमणम्, न तु प्रजामु, ग्रहसंक्रान्तिः=ग्रहकलहः । सांख्येषु=सांख्यदर्शनेषु । भूतविकारवादः—भूतानि=पृथिव्यस्तेज-

वाय्वादयस्तेषां विकारस्तेषु वादः दृश्यते । न तु प्रजासु, भूतविकारवादः = भूतप्रेतादिविकारवादः । तिथिषु = प्रतिपदादिषु, क्षयः = नाशः । न तु प्रजानु क्षयः = नाशः, रोगविशेषो वा । वनभूमिषु = वनस्थलीषु । गुल्मवृद्धिः = गुल्मलतादीनां वर्द्धनम् । न तु प्रजासु; गुल्मवृद्धिः = गुल्मरोगस्य वर्द्धनम् । मत्स्येषु = मीनेषु । गलग्रहः = कण्ठबन्धः नत्वन्यत्र गल-ग्रहरोगः । पर्वतवनभूमिषु = भूधरारण्यस्थलेषु । गण्डकोत्थानम् — गण्डकानाम् = गण्डकपशुविशेषाणाम्, उत्थानम् = उत्प्लवनम् । नत्वन्यत्र, गण्डकोत्थानम् = ह्रस्वस्फोटकम् । चण्डिकायननेषु — चण्डिकायाः = देव्याः आयतनेषु = मन्दिरेषु । शूल-सम्बन्धः — शूलम् = आयुधविशेषः, तस्य सम्बन्धः = छेदनादिकम् । न तु प्रजासु, शूलम् = पीडा, रोगः, तस्य सम्बन्धः । प्रजासु = जनेषु । दृश्यते = अवलोक्यते ।

हिन्दी — जिस (आर्यावर्त देश) में निरन्तर धर्म-कर्म के उपदेशों में सब प्रकार की (दैहिक-दैविक-भौतिक) विपत्तियों को शान्त किये हुए पुरुष-प्रमाण (सौ वर्ष) तक जीवित रहनेवाली, सम्पूर्ण सुखों का भोग करनेवाली प्रजा थी, क्योंकि (वहाँ) कुष्ठयोग (एक प्रकार की औषधि) केवल मुग्ध बेचनेवालों की दुकानों पर ही दिखलाई पड़ती है (प्राणियों में कुष्ठ रोग नहीं) । स्फोटवाद (शब्द-ब्रह्मवाद) व्याकरण के ज्ञाताओं में था (सामान्य व्यक्ति में स्फोटवाद — फोड़ा-फुंसी का होना नहीं) । ताल (लय-यति संगीत) में सन्निपात (एक साथ दोनों हाथ बाँधना या बजाना) होता था प्रजाओं में सन्निपात रोग नहीं । ग्रहों — सूर्यादि ग्रहों की संक्रान्ति ज्योतिषशास्त्र में होती थी, (कोई ग्रह-कलह से आक्रान्त नहीं), भूतविकारवाद अर्थात् पृथ्वी, अप, तेज, वायु, आकाश आदि तत्त्वों में विकृति सांख्यदर्शन में ही थी (प्राणियों में भूत-प्रेत आदि का विकार नहीं था), क्षय प्रतिपदादि तिथियों में ही होता था (प्राणियों में क्षयरोग नहीं), गुल्म-लतावृद्धि वनभूमि में ही थी (प्राणियों में गुल्म रोग नहीं), गल-ग्रहण (गला फाँसना) मछलियों में ही होता था (अन्य प्रजा में फाँसी लगाना नहीं), गण्डक (गैंडा पशु) का उत्थान (उठना) पर्वतीय वनस्थलियों में था (प्रजा में फोड़ों का गण्डस्थल पर निकलना नहीं), शूल सम्बन्ध (शूल नामक अस्त्रविशेष का सम्बन्ध) चण्डी देवी के मन्दिरों में ही दिखलाई पड़ता है, प्रजाजनों में नहीं दिखलाई पड़ता है ।

टिप्पणी — स्फोटवाद — व्याकरणशास्त्र में प्रसिद्ध शब्द ब्रह्मवाद । यह वाक्यस्फोट यथा पदस्फोट दो प्रकार का होता है ।

सन्निपात — सङ्गीतशास्त्र में सन्निपात का अर्थ है दोनों हाथों को मिलाकर ताली बजाना । यथा — यस्यां दक्षिणहस्तेन तालं वामेन योजयेत् ।

उभयोर्हस्तयोः पातः सन्निपातः स उच्यते ॥

स्वास्थ्य-विज्ञान में वात-पित्त-कफ का एक साथ कुपित होना सन्निपात कहलाता है ।

संक्रान्ति — सूर्य एक वर्ष या १२ मासों में क्रमशः मेष, वृष, मिथुन, कर्क, सिंह, कन्या, तुला, वृश्चिक, धनु, मकर, कुम्भ, मीन राशियों पर संक्रमण (खलांग) करता

है। इस प्रकार सूर्य १२ मासों में पृथ्वी की एक परिक्रमा कर लेता है। ज्योतिःशास्त्र में इसी को संक्रान्ति कहते हैं।

भूतवाद—सांख्यदर्शन में प्रधान—महद्, अहंकार, पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, तन्मात्राएँ तथा उनके रूप, रस, गन्ध, स्पर्श तथा शब्द पञ्चमहाभूत, दश इन्द्रियाँ एवं मन यह २४ तत्त्व होते हैं, इनमें २५वाँ पुरुष होता है जो कि प्रकृति तथा विकृति से पृथक् होता है। इन सबका तर्क-वितर्क ही भूतवाद कहलाता है।

यत्र चतुरगोपशोभिताः सङ्ग्रामा इव ग्रामाः, तुङ्गसकलभवनाः सर्वत्र नगा इव नगरप्रदेशाः, सदाचरणमण्डनानि नूपुराणीव पुराणि, सदानभोगाः प्रभञ्जना इव जनाः, प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि, विटपिहिताश्चेटिका इव वापिकाः, निवृत्तिस्थानानि सुकलत्राणीविक्षुक्षेत्रसत्राणि, जलाविलक्षणाः पशुपुरुषा इवाप्रमाणास्तडागभागाः कुपितकपिकुलाकुलिता लङ्केश्वरकिङ्करा इव भग्नकुम्भकर्णघनस्वापाः कूपाः, पीवरोधसः सरित इव गावः, सतीव्रतापदोषाः सूर्यद्युतय इव कुलस्त्रियः।

सुधा—यत्रेति। यत्र=यस्मिन् देशे। चतुरगोपशोभिताः—च=तथा तुरगैः=अश्वैः, उपशोभिताः=अलङ्कृता। सङ्ग्रामाः=सङ्गराः इव। ग्रामाः=ग्राम्यावासाः। पक्षे—चतुरैः=कुशलैः, गोपैः=गोपालैः, शोभिताः=अलङ्कृताः। सर्वत्र=सर्वेषु स्थानेषु। तुङ्गसकलभवनाः—तुङ्गानि=उन्नतानि, सकलभानि=करिशावकयुक्तानि, वनानि येषु तथाविधाः, नगाः=पर्वताः, इव। तुङ्गसकलभवनाः—तुङ्गानि=उन्नतानि, सकलानि=निखिलानि, भवनानि=हर्म्याणि येषु तथा। नगरप्रदेशाः=नगरस्थानानि। सदाचरणमण्डनानि—सदा=सर्वदा चरणमण्डनानि=पादशोभितानि, नूपुराणि=पादाङ्गदानि, इव। सदाचारमण्डनानि—सताम्=सज्जनानाम्, आचरणैः=आचार-कर्मभिः, मण्डनानि=शोभितानि। पुराणि=नगराणि। सदानभोगा—सदा=सर्वदा, नभसि=आकाशे, गच्छतीति=आकाशगामिनः। प्रभञ्जनाः=महावाताः, इव सदान-भोगाः—दानभोगाभ्यां सहिताः=सदानभोगाः। जनाः=लोकाः। प्रियालपनसाराणि—प्रियायाः=दयितायाः, आलपनम्=वार्त्ताकरणम्, तदेव सारा, यत्र तानि, यौवनानि=तरुण्यानि, इव। प्रियाल-पनस आदि फलानामुपलब्धिद्युतानि। वनानि=अरण्यानि। विटपिहिताः—विटैः=नीचजनैः, पिहिताः=आवृताः, चेटिकाः=चेत्य इव। विटपि-नाम्=वृक्षाणाम्, हिताः=हितकराः। वापिकाः=वावत्यः इति भाषायाम्। सुकल-त्राणि इव=सुकान्ता इव। निवृत्तिस्थानानि=सुखस्थलानि। पक्षे—तृप्तिस्थानानि। इक्षुक्षेत्रसत्राणि—इक्षुक्षेत्रेषु=इक्षुदण्डकेदारेषु, सत्राणि=दानशालाः। जलावि-लक्षणाः—जडाः=पशुतुल्याः, विलक्षणाः=लक्षणहीनाः, तथा। पशुपुरुषा इव=पशु-नरसमाः। जलाविलक्षणाः—जलैः, आविलाः=नीरन्ध्राः पूर्णाः, क्षणाः=स्वातकानि यत्र तथा, अथवा जलानि विलक्षणानि सन्ति यत्र तथाभूताः अप्रमाणाः=न प्रमाण-युक्ताः, विशाला इत्यर्थः। तडागभागाः=सरोभागाः। कुपितकपिकुलाकुलिताः—

कुपितः=कुदः, कपीनां कुलं कपिकुलम्=वानरयूयम्, तेन आकुलिताः=पीडिताः । लङ्केश्वरकिङ्करा इव-लङ्काया ईश्वरः=प्रभुः, लङ्केश्वरः=रावणः, तस्य किङ्कराः=सेवकाः, इव । भग्नकुम्भकर्णधनस्वापाः—भग्नानि=नष्टानि, कुम्भकर्णस्य=तन्नाम्नः राक्षसस्य घनानि स्वपदानि, षण्मासाधिकशयनानि यत्र तथा । पक्षे—भग्नानि=स्फुटितानि, कुम्भानां=घटानां, कर्णाः=कण्ठप्रदेशा येषु ते तथा च, घनानि=सघनानि, गभीराणि वा, स्वापाः—सुष्ठु अपांसि=सलिलानि येषु तथाविधाः कूपाः । पीवरो-घसः—पीवे=विशाले, रोघसी=तटे यासां ताः । सरितः इव=नद्य इव । पीवरोघसः—पीवरं=स्थूलम् ऊघः=पयोधरस्थलम्, यासाम्, तादृश्यः, गावः=धेनवः । सतीव्रताप-दोषाः=तीव्रतापदोषयुक्ताः अथवा तीव्रतापदोषेण सहिताः, सूर्यद्युतय इव—सूर्यस्य द्युतय इव=कान्त्यः इव (सन्ति) । सतीव्रतापदोषः—सतीनां व्रतम्, तस्य धारणेन अपदोषाः=दोषरहिता इव । कुलस्त्रियः=कुलीनाः वध्वः ।

हिन्दी—जहाँ घोड़ों से सुशोभित संग्रामों के समान (चतुर ग्वालों से सुशो-भित) गाँव, सर्वत्र ऊँचे गजकलशों से संयुक्त वनोंवाले पहाड़ों, जैसे (ऊँचे-ऊँचे सम्पूर्ण भवनोंवाले) नगर, उत्तम आचरणों से शोभित (सदैव पाँवों को शोभित करनेवाले नूपुरों के समान) पुर, सदैव आकाश में चलनेवाली आँधी के समान (दान तथा भोग से युक्त) लोग (जन), कान्ताओं के वार्तालापरूपी तत्त्ववाले यौवन के समान (प्रियाल और पनस फलों के) वन, विट (लम्पट) पुरुषों से घिरी हुई चेटी (सेविकाओं) के समान (वृक्षों की हितकर) बावली, निवृत्ति के स्थान सुन्दर कलत्रजनों (स्त्रियों) के समान, गन्ने के खेतों में होनेवाले सत्र (निर्बाध रसप्याऊ), मूर्ख और लक्षणहीन पशुओं के समान (अच्छे जलवाले अथवा जल से बन्द हुए रन्ध्रोंवाले) पशुओं के समान ऊँचे वेडौल पुरुषों की नाप के तालाब भाग, कुपित वानरसमूह से व्याकुल लङ्केश्वर रावण के अनुचरों के समान, फूटे कण्ठवाले घड़ों से युक्त सुन्दर गहरे जलवाले कुएँ, विशाल तटवाली नदियों के समान, स्थूल पयोधर-स्थलवाली गाये, तीव्रतापरूपी दोषोंवाली सूर्यकान्ति के समान, सती व्रत से निर्दोष कुलाङ्गनाएँ हैं ।

यत्र च मनोहारिसारसद्वन्द्वास्तत्पुरुषेण द्विगुना चाधिष्ठिताः कादम्बरी-गद्यबन्धा इव दृश्यमानबहुव्रीहयः केदाराः ।

सुधा—यत्रेति । च=तथा । यत्र=यस्मिन् देशे । मनोहारिसारसद्वन्द्वाः—मनोहारीणि सारसानां द्वन्द्वानि येषु ते, अथवा मनोहारिणा सारेण द्वन्द्वसमासेन सहिताः । तत्पुरुषेण=तत्स्वामिना । द्विगुना=द्वौ भावौ, बलीवदौ यस्य तेन, अथवा द्विगुसमासेन । अधिष्ठिताः=समन्विताः । कादम्बरीगद्यबन्धा इव—कादम्बरीग्रन्थस्य गद्यबन्धाः=गद्यलिखिताः प्रबन्धाः इव । दृश्यमानबहुव्रीहिनः—दृश्यमानाः बहवः व्रीहयः=शस्यसम्पदः येषु ते । केदाराः=क्षेत्राणि । सन्ति ।

हिन्दी—जहाँ मनोरम सारस पक्षियों के जोड़े, खेतों के स्वामी एवं उसके दो

बैलों के जुट से समन्वित बहुत से घागों की फसलों से भरपूर दिखाई पड़ने वाले क्षेत्र उसी प्रकार हैं जैसे तत्पुरुष तथा त्रिगुसमास से युक्त और बहुव्रीहि समासों की छटा से युक्त कादम्बरी ग्रन्थ का गद्यबन्ध है ।

किं बहुना—

नास्ति सा नगरी यत्र न वापी न पयोधरा ।

दृश्यते न च यत्र स्त्री नवापीनपयोधरा ॥ २६ ॥

अन्वयः—यत्र सा नगरी नास्ति (यत्र) न वापी, न पयोधरा च नवापीनपयोधरा स्त्री न दृश्यते ।

सुधा—नास्ति सेति । यत्र=यस्मिन् देशे । सा नगरी नास्ति=तादृशी नगरी नास्ति । यत्र न वापी=निपानम्, न पयोधरा=पयःप्रधानभूमिः । च=तथा नवापीनपयोधरा—नवी=नूतनी, पीनी=स्थूलो, पयोधरो=उरोजो यस्यास्तादृशी तरुणी । दृश्यते=अवलोक्यते, अपि तु सर्वत्र वाप्यः पयःप्रधाना भूमयः, नूतनघनस्तनास्तरुण्याः सन्ति । यदि पुनः तत्रत्यमपि चतुर्थपादेन विशेषणकर्तुमाग्रहस्तर्हि—नवं स्तुतिं माप्नुतोऽभीक्षणम् इति नवापिनी । तथाभूते इनपयसी=स्वामिजले धरतीति तादृशा वापी । भूस्तु वपन्तभीक्षणमिति वापिनः=कर्षकाः तेषां स्वामिना आजीवहेतुत्वात् स्वामिनः । पयोधराः=मेघाः यस्यां तथाभूता, पश्चात्तत्र सम्बन्धः । अवृष्टिनिष्पाद्यसस्येति भावः । अर्थात् प्रशस्त स्वामिपयस्का वापी, अवृष्टिनिष्पादितसस्या भूमिः तरुणी पीनस्तनी च कान्ता यस्यां दृश्यते सैव नगरीति ।

हिन्दी—अधिक क्या—जहाँ (जिस आर्यावर्त में) ऐसी कोई नगरी दिखलाई नहीं पड़ती जहाँ न बावली हो, न जलप्रधान भूमि हो और न नूतन स्थूल पयोधरो वाली नारी हो अर्थात् वहाँ प्रत्येक नगरी में बावली, जलप्रधान भूमि तथा नूतन उन्नत उरोजोंवाली युवतियाँ सर्वत्र दिखलाई पड़ती हैं ॥ २६ ॥

अपि च—

भवन्ति फाल्गुने मासि वृक्षशाखा विपल्लवाः ।

जायन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लवाः ॥ २७ ॥

अन्वयः—वृक्षशाखाः फाल्गुने मासि विपल्लवाः भवन्ति । लोकस्य तु कदापि विपल्लवाः न जायन्ते ।

सुधा—भवन्तीति । वृक्षशाखाः—वृक्षाणां शाखाः=पादपसताः । फाल्गुने मासि=वसन्तमासि । विपल्लवाः—विगतानि पल्लवानि येषां ते=दलरहिताः भवन्ति=जायन्ते । (परम्) लोकस्य=जनस्य तु, कदापि=कदाचिदपि, विपल्लवाः=विपदां=विपन्नानाम्, लवाः=अंशाः । न जायन्ते=न भवन्ति ।

हिन्दी—और भी—वृक्षों की शाखाएँ तो फाल्गुन मास में पल्लवहीन (पतझड़-वाली) हो जाती हैं पर मनुष्य में विपत्तियों का अंश भी कभी नहीं होता है ॥ २७ ॥

यत्र सौराज्यरञ्जितमनसः सकलसमृद्धिवर्धितमहोत्सवपरम्परारम्भ-निर्भराः, सततमकुलीनं कुलीनाः, प्राप्तविधानमप्राप्तविमानमङ्गाः, कति-

पयवसुविराजितमनेकवसवः, समुपहसन्ति स्वर्गवासिनं जनं जनाः । कथं चासौ स्वर्गान्न विशिष्यते ।

सुधा—यत्रेति । यत्र=यस्मिन् देशे । सौराज्यरञ्जितमनसः—शोभनं राज्यं सुराज्यम्, सुराज्यमेव सौराज्यम्; तेन रञ्जितानि=प्रसन्नानि, मनांसि=चेतांसि तेषां ते । सकलसमृद्धिर्वर्धितमहोत्सवपरम्परारम्भनिर्भराः—सकलामिः=सर्वाभिः, समृद्धिभिः=सम्पन्नताभिः, वर्धिता=प्रवर्द्धिताः, महोत्सवस्य परम्पराः=प्रथाः, तासाम् आरम्भाः तेषु निर्भराः । सततम्=निरन्तरम् । अकुलीनम्—को=पृथिव्यां लीनं=लग्नम्, पक्षे—कुलहीनम् । कुलीनाः=उत्तमकुलजाताः । प्राप्तनिमानम्—प्राप्तम्=अधिगतम्, विमानं येन तम्, अथवा—प्राप्ता=अधिगता विमानता=तिरस्कारो येन तम् । अप्राप्तविमानभङ्गाः—अप्राप्तः विमानभङ्गः=तिरस्कारभङ्गो येस्ते । कतिपयवसुविराजितम्—कतिपयैः वसुभिः=धनैः, अथवा—ध्रुवादिवसुभिः, विराजितम्=शोभितम् । अनेकवसवः—अनेकानि=बहूनि, वसूनि=घनानि सन्ति येषां ते । स्वर्गवासिनम्—स्वर्गे=नाके वसतीति, तम् । जनम्=पुरुषम् । समुपहसन्ति=उपहासम् कुर्वन्ति । जनाः=लोकाः । असौ=एषः । स्वर्गात्=नाकलोकात् । कथम्=केन अपि प्रकारेण । न विशिष्यते=विशिष्टो भवेत् ।

हिन्वी—जहाँ (आर्यावर्त में) उत्तम राज्य से प्रसन्न मनवाले सर्वप्रकार की समृद्धि से बढ़े हुए महोत्सवों की परम्पराओं को आरम्भ रखनेवाले लोग निरन्तर स्वर्गवासी कुलीन (उत्तम कुलवाले—पृथ्वी पर लीन रहनेवाले) अकुलीन (कुलहीन—पृथ्वी पर लीन न रहनेवाले देवता) को, अप्राप्त विमानभङ्ग (अप्राप्त अहङ्कार की वक्रतावाले) प्राप्त-विमान (देवराज प्राप्त किये हुए देवता) को, अनेक वसुवाले (विपुल धनवाले,) कतिपय वसु (कुछ धन—कतिपय ध्रुवादि वसुजन) वाले देवताओं का उपहास करते हैं कि कैसे यह स्वर्ग से बढ़कर नहीं है ।

यत्र गृहे गृहे गौर्यः स्त्रियः, महेश्वरो लोकः सश्रीका हरयः पदे पदे धनदाः सन्ति लोकपालाः । केवलं न सुराधिपो राजा । न च विनायकः कश्चित् ।

सुधा—यत्र गृह इति । यत्र=यस्मिन् आर्यावर्ते । गृहे गृहे=हर्म्ये हर्म्ये । गौर्यः=गौराङ्गणः, बुद्धभावाङ्गिताः वा । स्त्रियः=नार्यः । महेश्वरः—महान् ईश्वरः=अति-समृद्धः, लोकः=जनसमुदायः । सश्रीकाः—सह श्रिया=शोभया युताः । हरयः=अशवाः, पदे पदे=स्थाने, स्थाने धनदाः, धनानि—ददतीति=धनदातारः । लोकपालाः=लोकान्=जनान् पालयन्तीति लोकपालाः=लोकरक्षकाः, सन्ति=वर्तन्ते । अर्थात् स्वर्गे तु एकैव एकाएक गौरी=उमा, महेश्वरः=शिवः, एकः हरिः=विष्णुः, धनदः=कुबेरः एकः, परम् आर्यावर्ते तु सर्वत्र सन्ति । केवलम्=मात्रम् । सुराधिपः—सुराम्=मदिराम्, अधिपिबतीति सुराधिपः=मद्यपः, सुराणामधिपः=देवराज इन्द्रः, राजा=नृपः । न=नास्ति । कश्चित्=कः अपि (तत्रत्यः) । विनायकः—विरुद्धः नायकः यस्मात् तथा, अथवा=गणेशः । न=नास्ति ।

हिन्दी—जहाँ गोरी (गौर वर्णवाली अथवा शुद्ध भावों वाली) स्त्रियाँ, अतिसमृद्ध लोग, शोभायमान घोड़े तथा धन देनेवाले एवं लोकरक्षक घर-घर में हैं। केवल शराब पीनेवाला ही वहाँ राजा नहीं है तथा वहाँ कोई नायक (राजा) के विरुद्ध भी नहीं है।

टिप्पणी—स्वर्गलोक में गोरी (उमा) महेश्वर (शिव) हरि (विष्णु) धनद (कुबेर) केवल एक हैं पर आर्यावर्त में गोरी स्त्रियाँ, महान् समृद्ध, शोभायुक्त घोड़े-धन देनेवाले दाता तथा लोकपाल घर घर हैं। स्वर्ग में सुराधिप राजा इन्द्र हैं पर यहाँ सुराधिप (मद्यपान करनेवाला) राजा नहीं है। स्वर्ग में भले ही विनायक (गणेशजी) रहते हैं पर यहाँ विनायक (राजा के विरुद्ध) कोई नहीं है।

यत्र चलतासम्बन्धः कलिकोपक्रमश्च पादपेषु दृश्यते न पुरुषेषु ।

सुधा—यत्रेति । च=तथा । यत्र=यस्मिन् देशे लतासम्बन्धः=वल्लीयोगः । अथवा चलता=चञ्चलता, तस्याः योगः । कलिकोपक्रमः—कलिकायाः, उपक्रमः=उद्भवः, अथवा कलेः=कलियुगस्य कोपक्रमः=क्रोध-परम्परा । पादपेषु=वृक्षेषु । दृश्यते=अवलोक्यते । पुरुषेषु=जनेषु, न दृश्यते=नावलोक्यते ।

हिन्दी—जहाँ लता सम्बन्ध और कलियों का उद्भव (केवल) वृक्षों में दिखलाई पड़ता है, चञ्चलता का सम्बन्ध तथा कलियुग के क्रोध की परम्परा पुरुषों में दिखलाई नहीं पड़ती है ।

यत्र चमरकवार्ता परमहिमोपघातश्च तुहिनाचलस्थलीषु श्रूयते न प्रजासु ।

सुधा—यत्रेति । यत्र=यस्मिन् आर्यावर्ते । चमरकवार्ता—चमरकाः=गोविशेषाः तासाम्, वार्ताः=कथाः, अथवा-मरकवार्ता=मृत्युचर्चा । परमहिमोपघातः=परमम्=उत्कृष्टम् हिमम्=तुहिनम्, तेनोपघातः=हानिः, अथवा परेपाम्=अन्येषाम्, महिमा=महत्त्वम्, तस्योपघातः=हननम् । तुहिनाचलस्थलीषु=पर्वतस्थलेषु । श्रूयते=आकर्ण्यते प्रजासु=जनेषु न श्रूयते ।

हिन्दी—जहाँ चमरी गायों की चर्चा तथा उत्कृष्ट हिमपात से हानि पहाड़ी स्थानों पर सुनी जाती है, प्रजा में मृत्युचर्चा अथवा अन्य लोगों का प्रतिष्ठा-हनन नहीं सुना जाता है ।

यश्च नीतिमत्पुरुषाधिष्ठितोऽप्यनीतिः, सटोऽप्यवटसङ्कुलः कारूपयुतोऽप्यपगतरूपशोभः ।

सुधा—यश्चेति । च=तथा । यः=यो देशः । नीतिमत्पुरुषाधिष्ठितः—नीतिमद्भिः पुरुषैः=लोकैः, अधिष्ठितः=युक्तः अपि, अथवा अनीतिः=न विद्यते ईतिरूपद्रवोऽस्मिन्नित्यनीतिः, अनीतिमत्पुरुषाधिष्ठितः=ईतिनामोपद्रवरहितपुरुषयुतः । सटः=जटायुतः अपि=अन्यघोषोऽपि । अवटसङ्कुलः=अवटाः=कूपादिगर्ताः, तैः सङ्कुलः=सङ्कीर्णः । कारूपयुतः अपि=कारवः=णिलिपनः उपयुतः=संयुक्तः अपि, पक्षे=कुतिसतमीपद् वा रूपं कारूपम् तेन युतः=युक्तः अपि । अपगतरूपशोभः=अपगता=न भ्रष्टा, रूपशोभा=

रूपश्रीः यस्य सः, अथवा—अगैः=नगैस्तरुभिश्चोपशोभा यस्य सः । अपि विरोधे । स च तुल्यार्थव्याख्यया ।

हिन्दी—तथा जो नीतिमान् पुरुषों से अधिष्ठित होता हुआ भी ईति-भीति आदि उपद्रवों से रहित, जटायुक्त होकर भी अवर—कुएँ आदि के गड्ढों से संकुल, शिल्पियों से युक्त होकर भी रूप-शोभाहीन नहीं हैं ।

यत्र च गुरुव्यतिक्रमं नक्षत्रराशयः, मात्राकलहं लेखशालिकाः, मित्रोदय-द्वेषमुलूकाः, अपत्यत्यागं कोकिलाः, बन्धुजीवविघातं ग्रीष्मदिवसा, कुर्वन्ति न जनाः ।

सधा—यत्र चेति । च=तथा । यत्र=यस्मिन्नार्यावर्ते । नक्षत्रराशयः—नक्षत्राणां=सूर्यादिग्रहाणाम्, राशयः=समूहाः । गुरुव्यतिक्रमम्-गुरोः व्यतिक्रमम्=बृहस्पति-परिवर्त्तनम्, अथवा—गुरुपरिवर्त्तनम् न । लेखशालिकाः=लेखपट्टिकाः, मात्राकलहम्—मातासम्बन्धिविरोधम्, अथवा—मात्रा=जनन्या, कलहम्=विरोधम् । उलूकाः=घ्नकाः । मित्रोदयद्वेषम्—मित्रस्य=सूर्यस्य उदयः, तस्मात् द्वेषम्=विरोधम् अथवा सुहृदु-त्थानविरोधम् । कोकिलाः=पिकाः । अपत्यत्यागम्—अपत्यस्य=सुतस्य, त्यागम्=परित्यागम् । ग्रीष्मदिवसाः—ग्रीष्मर्तौदिवसाः=दिनानि । बन्धुजीवविघातम्—बन्धुजीवस्य=तन्नाम्नः पुष्पविशेषस्य, विघातम्=विनाशम्, अथवा—बन्धोः=भ्रातुः जीवस्य=जीवनस्य, विघातम्=विनाशम् । कुर्वन्ति=विदधन्ति । पुनः जनाः=लोकाः, न कुर्वन्ति=न सम्पादयन्ति ।

हिन्दी—जहाँ नक्षत्र-राशियाँ गुरु (बृहस्पति) का परिवर्त्तन करती हैं, मनुष्य गुरुपरिवर्त्तन नहीं करते । लेखशालिकाएँ ही मात्रा में विरोध डालती हैं, जननी से विरोध लोग नहीं करते । उलूक ही सूर्योदय से द्वेष करते हैं, मनुष्य अपने मित्रों के उत्थान से द्वेष नहीं करते । कोयलें सन्तान-त्याग करती हैं, मनुष्य नहीं करते । ग्रीष्म-कालीन दिवस ही बन्धुजीव नामक विशेष पुष्प का विनाश करते हैं, लोग अपने भाई के जीवन का विनाश नहीं करते हैं ।

टिप्पणी—गुरुव्यतिक्रमम्—नक्षत्रों की गति में बृहस्पति नक्षत्र (ग्रह) अपनी चाल से अन्य सूर्य, मंगल आदि ग्रहों से आगे-पीछे हो जाता है । यही नक्षत्र-राशि में गुरु-व्यतिक्रम कहलाता है । परन्तु मनुष्य जीवन में जिसको एक बार अपना गुरु चुन लेता है, उसे कभी बदलता नहीं । यही भारतीय सभ्यता है ।

अपत्यत्याग—लोक-प्रसिद्ध है कि कोयल चालाक होने के कारण अपने अण्डों को सेने के लिए कौवे के घोंसले में रख देती है । कौवा मादा भी एक जैसे होने के कारण उनको सेती रहती है । उनसे बच्चे निकलते हैं, वे भी कौवों के बच्चों के समान ही होते हैं जो कि बड़े होकर उड़ जाते हैं परन्तु वे वास्तव में रहते तो कोयल ही हैं, कौवे नहीं बन जाते । इस प्रकार पक्षी अपनी सन्तान का त्याग कर देता है परन्तु मनुष्य उस आर्यावर्त में अपनी सन्तान का त्याग नहीं करते थे यद्यपि अब युग-प्रभाव से सब कुछ होने लगा है ।

किं बहुना—

देशः पुण्यतमोदेशः कस्यासौ न प्रियो भवेत् ।

युक्तोऽनुक्रोशसम्पन्नैर्यो जनैरिव योजनैः ॥ २८ ॥

अन्वयः—अनुक्रोशसम्पन्नैः योजनैः इव जनैः यः युक्तः असौ पुण्यतमोदेशः देशः कस्य प्रियः न भवेत् ।

सुधा—देश इति । अनुक्रोशसम्पन्नैः—अनुक्रोशः=दया, तथा सम्पन्नैः=युक्तैः, अथवा अनु=पश्चात्, क्रोशम्=क्रोशमात्रम् दूरीपर्यन्तम्, तत्सम्पन्नैः=युक्तैः । योजनैः—योजनदूरीभिः । इव जनैः=लोकैः । यः युक्तः=यः संयुक्तः । एषः=अयम्, पुण्यतमोदेशः—पुण्यतम=अतिपवित्रः, देशः=उद्देश्यः, अथवा—ऊर्ध्वभागः हिमालयः यस्य तादृशः, देशः=भूभागः । कस्य=कस्य जनस्य । प्रियः=अभीष्टः । न भवेत्=न स्यात्, अपितु सर्वेषां प्रियो भवेत् ।

हिन्दी—अधिक क्या—जो कि लोगों के द्वारा अनुक्रोशयुक्त योजनों वाला यह पुण्यतम देश, जिसके उत्तरी भाग में ऊर्ध्व भाग वाला हिमालय है, ऐसा आर्यावर्त किसे प्रिय न हो ।

टिप्पणी—क्रोश तथा योजन—भाषा का कोश शब्द ही संस्कृत के क्रोश का रूपान्तर है जिसका अर्थ दो मील अर्थात् ३५२० गज दूरीवाला भाग है । इसी प्रकार ४ कोश अर्थात् ८ मील या १४०८० गज दूरी का भाग योजन कहलाता है । यह क्रोश तथा योजन दूरीवाला नाप पौराणिक है । अब इसी को मीलों अथवा किलोमीटरों में माना जाता है ॥ २८ ॥

तस्य विषयमध्ये निषधो नामास्ति जनपदः प्रथितः ।

तत्र पुरी पुरुषोत्तमनिवासयोग्यास्ति निषधेति ॥ २९ ॥

अन्वयः—तस्य विषयमध्ये निषधः नाम प्रथितः जनपदः अस्ति । तत्र पुरुषोत्तम-निवासयोग्या निषधा इति पुरी (अस्ति) ।

सुधा—तस्येति । तस्य=उपर्युक्तस्य । विषयमध्ये—विषयस्य=देशस्य, मध्ये=अन्तरे । निषधो नाम=निषधाख्यः । प्रथितः=प्रख्यातः । जनपदः=नगरप्रदेशः । अस्ति=वर्तते । तत्र=तस्मिन् जनपदे । पुरुषोत्तमनिवासयोग्या—पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तमः, तस्य=भगवतः विष्णोः, निवासयोग्या=वासार्हा, अथवा—पुरुषाश्च उत्तमाः इति पुरुषोत्तमास्तेषाम्=श्रेष्ठजनानाम्, निवासयोग्या=आवासोपयुक्ता । निषधा इति=निषधाख्या । पुरी=नगरी, अस्ति=वर्तते । आर्यावृतम् ।

हिन्दी—उस आर्यावर्त के मध्यभाग में निषध नामक प्रसिद्ध जनपद है जहाँ भगवान् विष्णु के निवास योग्य (विष्णुपुरी के समान) उत्तम पुरुषों के रहने योग्य निषधा नाम की पुरी है ॥ २९ ॥

जननीतिमुदितमनसा सततं सुस्वामिना कृतानन्दा ।

सा नगरी नगनया गौरीय मनोहरा भाति ॥ ३० ॥

अन्वयः—सा नगरी सततं जननीतिमुदितमनसा सुस्वामिना कृतानन्दा नगननया गौरी इव मनोहरा भाति ।

सुधा—जननीति । सा=निषधा नाम्नी, नगरी=पुरी । सततम्=निरन्तरम् । जननीतिमुदितमनसा—जनस्य नीत्या=लोकनीत्या मुदितमनसा=हृष्टचेतसा, अथवा—जननी=माता इति, मुदितमनसा=हृष्टचेतसा । सुस्वामिना—शोभनः स्वामी सुस्वामी तेन=सुप्रभुणा, अथवा स्वामिकार्तिकेयेन । कृतानन्दा—कृतम्=विहितम् आनन्दं यया सा=कृतहर्षा । नगस्य=पर्वतस्य, तनया=दुहिता । पक्षे—न मतः नयो यस्मात्सा । गौरी इव=पार्वतीव । मनोहरा=मनोरमा । अथवा—मनसि हरः यस्याः तादृशी । भाति=शोभते ।

हिन्दी—(नगरी पक्ष में) वह निषधा नगरी जनसाधारण की नीति से प्रसन्न चित्तवाले उत्तम स्वामी (शासक) से हर्षित बनायी हुई पर्वतपुत्री (पार्वती) के समान मनोहर शोभित होती है ।

(गौरी पक्ष में) 'जननी है' इस कारण प्रसन्न मन, सुन्दर स्वामिकार्तिकेय के द्वारा आनन्दयुक्त बनायी गयी मन में 'हर' का ध्यान रखनेवाली गौरी शोभित हो रही है ॥ ३० ॥

यस्यामभ्रलिहेंद्रनीलशालशिखरसहस्रनिभृतांशुजालबालशाद्वलाङ्कुराग्रग्रामलालसाः स्खलन्तः खेदयन्ति मध्येदिनं सादिनं रविरथतुरङ्गमाः ।

सुधा—यस्यामिति । यस्याम्=निषधानगर्याम् । अभ्रलिहेंद्रनीलशालशिखरसहस्रनिभृतांशुजालबालशाद्वलाङ्कुराग्रग्रामलालसाः—इन्द्रनीलमणीनां शालाः=प्राकाराः, अभ्रलिहाश्च ते इन्द्रनीलमणिशालाः=गगनचुम्बीन्द्रनीलमणिप्राकाराः, तेषां शिखरैः=श्रेणिभिः, सहस्राणि=दशशतानि, निभृतान्यंशुजालानि=सूर्यकिरणाः, तैः बालशाद्वलानां=लघुदूर्वादलानाम्, अग्रग्रासाः=अग्रकवलानि, तेषां या लालसाः=अभिलाषास्तेषां । तादृशाः रविरथतुरङ्गमाः—रवेः=सूर्यस्य, रथतुरङ्गमाः=रथघोटकाः । स्खलन्तः=पदस्खलनं कुर्वन्तः । खे=आकाशे । मध्यंदिनम्=मध्याह्ने । सादिनं=रथचालकम्, खेदयन्ति=खिन्नतां नयन्ति ।

हिन्दी—जिस नगरी में इन्द्रनीलमणि से बने गगनचुम्बी प्राकारों की चोटियों से निकलनेवाली हजारों छिपी हुई सूर्यकिरणों से छोटी-छोटी हरी दूब के अग्र भाग के कवलों को खाने की लालसा रखने वाले, सूर्य के रथ के घोड़े लड़खड़ाते हुए आकाश में मध्याह्न काल में सारथी को खेद पहुँचा रहे हैं ।

यस्यां च स्फटिकमणिशिलानिबद्धभवनप्राङ्गणगतासु सञ्चरद्गृहिणी-
चरणालक्तकपदपङ्क्तिषु पतन्ति निर्मलसलिलाभ्यन्तरतरत्तरुणकमल-
काङ्क्षया मुग्धमधुपपटलानि ।

सुधा—यस्यामिति । च=तथा । यस्याम्=निषधायाम् । स्फटिकमणिशिलानिबद्धभवनप्राङ्गणगतासु स्फटिकमणेः=चन्द्रमणेः याः शिलाः, ताभिर्निबद्धानि=निर्मितानि, भवनानि=हृष्याणि, तेषाम् प्राङ्गणानि=अजिराणि, तेषु गताः=प्रयाता-

स्तासु । सञ्चरद्गृहिणीचरणालक्तकपदपङ्क्तिषु—सञ्चरन्तीनाम्=भ्रमन्तीनाम्, गृहिणी-
नाम्=नारीणाम्, चरणेषु=पादेषु, यद् अलक्तकम्=लाक्षारसम्, तेन पदपङ्क्तयः=चरण-
चिह्नानि तासु । निर्मलसलिलाभ्यन्तरतरत्तरुणकमलकाङ्क्षया—निर्मलं च तत्
सलिलम्=स्वच्छजलम्, तस्याभ्यन्तरे=मध्ये, तरन्ति तरुणानि=नूतनानि, फुल्लानि
वाऽरुणानि=रक्तानि, कमलानि=पद्मानि, तेषां या काङ्क्षा=भ्रान्तिस्तया । मुग्धमधु-
पपटलानि—मधूनि पिबन्तीति मधुपाः, मुग्धाः=मत्ताश्च, ये मधुपाः=भ्रमराः, तेषां
पटलानि=यूषानि, पतन्ति=पतनं कुर्वन्ति ।

हिन्दी—तथा जिस निषधा नगरी में स्फटिकमणिशिला से निर्मित भवनों के
आँगन में गयी हुई घूमती हुई गृहिणियों के चरणों में लगे महावर से बनी चरणपंक्तियों
पर निर्मल जल के अन्दर तरते हुए उत्फुल्ल खतकमलों की भ्रान्ति से मुग्ध भ्रमरों के
झुण्ड गिरते हैं ।

यस्यां च विविधमणिनिर्मितवासभवनभव्यभित्तिषु स्वच्छासु स्वां छाया-
मवलोकयन्त्यः कृतापरस्त्रीशङ्काः कथमपि प्रत्यानीयन्ते प्रियैः प्रियतमाः ।

सुधा—यस्यामिति । च=तथा । यस्यां=नगर्याम्, स्वच्छासु=निर्मलासु । विविध-
मणिनिर्मितवासभवनभव्यभित्तिषु—विविधैः=अनेकैः, मणिभिः निर्मितानि=रचितानि,
वासभवनानि=निवासगृहाणि, तेषां याः भव्याः=सुन्दराः भित्तयस्तासु । स्वाम्=
निजाम् । छायासु=प्रतिबिम्बम्, अवलोकयन्त्यः=पश्यन्त्यः । कृतापरस्त्रीशङ्काः—कृता
=विहिता, अपरस्त्रियाः=परनार्याः, शङ्काः=सन्देहः याभिस्ताः । कथमपि=केनापि
प्रकारेण । प्रियैः=प्रियजनैः । प्रियतमाः=प्रेयस्यः । प्रत्यानीयन्ते=प्रत्यर्पिताः क्रियन्ते ।

हिन्दी—तथा जिस नगरी में विविध मणियों से निर्मित भवनों की भव्य दीवारों
पर अपनी परछाई को देखती हुई, परस्त्री की शङ्का करने वाली प्रियतमाएँ जैसे-तैसे
(किसी प्रकार से) प्रियजनों के द्वारा (मनाकर) लौटायी जाती हैं ।

यस्यां च दिव्यदेवकुलालङ्कृताः स्वर्गा इव मार्गाः सततमपांसुवसनाः
सागरा इव नागराः, समत्तवारणानि वनानीव भवनानि, सुरसेनान्विताः
स्वर्गभूपाः इव कूपाः, अधिकन्धरोद्देशमुञ्जासयन्तो हारा इव विहाराः ।

सुधा—यस्यामिति । च=तथा । यस्याम्=पुर्याम् । दिव्यदेवकुलालङ्कृताः—
दिवि भवाः दिव्याः तैः, देवकुलैः=देवगृहैः, पक्षे—दिव्यैः=भव्यैः स्वर्गोद्भवैः
कल्पद्रुमादिभिः, देवानाम्=मुराणाम्, कुलैः=वंशैः, अलङ्कृताः=भूषिताः ।
मार्गाः=पन्थानः । स्वर्गाः इव=नाकलोकाः इव । सततम्=निरन्तरम् । अपांसुवसनाः
=न पांसुरापांसुः, अपांसुः यद् वासः=निर्धूलवस्त्रम् येषां ते । पक्षे—अपांसु=जलानाम्
सुष्ठु वसन्ति येषु, इति सुवसनाः=सुधाराः जलधारा वा । नागराः=चतुराः नाग-
रिकाः । सागराः इव=समुद्राः इव । समत्तवारणानि—मत्तैः=मदयुतैः, वारणैः=
गर्जैः, सहितानि=युक्तानीति तानि भवनानि=हृष्याणि । वनानि इव=काननानीव ।
सुरसेनान्विताः—सुष्ठुना रसेन सुरसेन=सुन्दरजलेन, अन्विताः=युक्ताः, कूपाः=
निपातानि । पक्षे—गुराणां=देवानां, सेना=बाहिनी, तथा अन्विताः=संयुक्ताः ।

स्वर्गभूपाः=सुरलोकनृपाः इव । अधिकन्धरोद्देशम् 'अधिकम्' इति क्रियाविशेषणम् धरोद्देशः=पृथ्वीप्रदेशः, तम् । पक्षे—कन्धरोद्देशम्=स्कन्धभागं तस्मिन् । उद्भासयन्तः=प्रकाशयन्तः । हाराः इव=मालाः इव । विहाराः=बौद्धमठाः, चैत्यानि वा (सन्ति) ।

हिन्दी—तथा जिस नगरी में रमणीक देवगृहों (मन्दिरों) से शोभित मार्ग स्वर्ग में होने वाले कल्पवृक्षादि (दिव्य) देवताओं के वंशों से शोभित स्वर्ग के समान, निरन्तर शुद्ध वस्त्रों वाले नागरिकजन जल के सुन्दर स्थान समुद्रों के समान, मतवाले हाथियों से परिपूर्ण भवन बनैले हाथियों से परिपूर्ण जङ्गलों के समान, स्वादिष्ट जल से युक्त कुएँ, देवसेना से युक्त स्वर्गीय राजाओं के समान, पृथ्वीप्रदेश को अत्यधिक उद्भासित करनेवाले हारों के समान बौद्ध मठ हैं ।

यस्यां च बहुलक्षणाः सुधावन्तो दृश्यन्तेऽन्तः प्रचुराः प्रासादाः बहिश्च वारणेन्द्राः । सुशोभितरङ्गाः समालोक्यन्तेऽन्तः संगीतशाला बहिश्च क्रीडा-कमलदीधिकाः । बहुधान्यनिरुद्धाः कथमप्यभिगम्यन्तेऽन्तः पण्यस्त्रियो बहिश्च क्षेत्रभूमयः । नानाशुकविभूषणाः शोभन्तेऽन्तः सभा बहिश्च सहकारवन-राजयः । ससौगन्धिकप्रसाराः विराजन्तेऽन्तर्विपणयो बहिश्च सलिलाशयाः ।

सुधा—यस्यामिति । च=तथा । यस्याम्=निषधानगर्याम् । बहुलक्षणाः—बहुलाः=अत्यधिकाः, क्षणाः=भूमिवन्तः । पक्षे—बहूनि=अनेकानि, लक्षणानि येषां ते=अनेक, लक्षणयुताः । सुधावन्तः—मुधा=लेपविशेषः, तद्युक्ताः, पक्षे—सुष्ठु धावन्तः अन्तः-प्रचुराः—अन्तः=मध्ये, प्रचुराः=बहुलाः, प्रासादाः=भवनानि । बहिः=बाह्यतः । वारणेन्द्राः=गजेन्द्राः । दृश्यन्ते=अवलोक्यन्ते । सुशोभितरङ्गाः—सुशोभिताः=सुशोभनाः, रङ्गाः=नर्तनस्थानानि, यासु ताः । सङ्गीतशालाः=रङ्गभूमयः, अन्तः=अन्तरे, समालोक्यन्ते=दृश्यन्ते । च बहिः=बाह्यतः । सुशोभिनः तरङ्गाः=वीचयः यासु ताः । क्रीडाकमल-दीधिकाः—क्रीडायाः=खेलनस्य, कमलदीधिकाः=कमलैर्युताः, दीधिकाः=पद्मनिपानानि । बहुधान्यनिरुद्धा—बहुधाः=अनेकधाः, वारम्बारं वा, अन्यैः=धूर्तैः, निरुद्धाः=अवरुद्धाः । पण्यस्त्रियः=वाराङ्गनाः, अन्तः=मध्ये । कथम् अपि=कष्टेन । अभिगम्यन्ते—अभि=अभितः, गम्यन्ते=प्राप्यन्ते । बहिश्च=बाह्यतश्च । बहुभिः=बहुप्रकारैः, धान्यैः=अन्नैः, निरुद्धाः=अवरुद्धाः, क्षेत्रभूमयः=केदाराः, अभिगम्यन्ते । नानाशुकविभूषणाः नानाभिः=विभिन्नैः आशुकविभिः=त्वरितरचनाकारसूरिभिः, भूषणाः=शोभिताः । अन्तःसभाः=मध्यपरिषदः । शोभन्ते=शोभिताः भवन्ति । बहिश्च, नानाशुकविभूषणाः=विविधकीरशोभिताः । सहकारवनराजयः—सहकाराणां वनानि तेषां राजयः=आम्रवनपङ्क्तयः । शोभन्ते=विराजन्ते । समौगन्धिकप्रसाराः=सुगन्धिनि द्रव्याणि पण्यमेषां ते सौगन्धिकाः, सौगन्धिकैः सहिताः ससौगन्धिकाः, तेषां प्रसारः=लघ्वापणः, यासु ताः । अन्तः=मध्ये । विपणयः=विक्रयस्थानानि । बहिश्च सुगन्धप्रसारयुक्ताः, सलिलाशयाः=जलाशयाः । विराजन्ते=शोभन्ते ।

हिन्दी—तथा जहाँ अन्दर बहुत से चूने से पुते हुए महल तथा बाहर अनेक गुणों से युक्त दीड़ते हुए उत्तम हाथी दिखलाई पड़ते हैं, जहाँ अन्दर सुन्दर रङ्गशालाओं से

युक्त संगीतशालाएँ तथा बाहर सुन्दर रङ्गविरङ्गी लहराती हुई क्रीड़ावाली कमलों से भरपूर भोलों, अनेक बार धूर्तों से अवरुद्ध की गयीं अन्दर वाराङ्गनाएँ तथा बाहर अनेक प्रकार की फसलों से भरपूर खेत प्राप्त होते हैं। नगरी के अन्दर अनेक आशु कवियों से विभूषित सभाएँ तथा बाहर अनेक प्रकार के सुकादि पक्षियों से शोभित व्याघ्रवन पङ्क्तियाँ शोभित होती हैं। अन्दर सुगन्धित द्रव्य देवनेवालों की छोटी-छोटी दूकानों वाले बाजार तथा बाहर सुगन्ध फेंकने वाले जगन्नाथ शोभित हो रहे हैं।

किं बहना—

भूमयो वहिरन्तश्च नानारामोपशोभिताः ।

कुर्वन्ति सर्वदा यत्र विचित्रवयसां मुदम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—बहिः अन्तः च नानारामोपशोभिताः भूमयः यत्र सर्वदा विचित्रवयसां मुदं कुर्वन्ति ।

सुधा—किं बहना—किमधिकेन । भूमय इति । यत्र—यस्यां, नानारामोपशोभिताः—नानाभिः=विविधाभिः, रामाभिः=सुन्दरीभिः, उपशोभिताः=समीपत एवालङ्कृताः । अन्तर्भूमयो=नगरी अन्तःस्थ भूभागाः । विचित्रवयसां=सुरम्ययूतां । मुदं=प्रीति । कुर्वन्ति=विदधति । पक्षे—नानारामोपशोभिताः बहुविधोद्यानैः सुवासिताः=बहिर्भूमयः । विचित्रवयसां=नानाविधपक्षिणां । मुदं=प्रीति । कुर्वन्ति=विदधतीति ।

हिन्दी—विविध रामाओं (रमणियों) से सुशोभित जहर का भीतरी भाग विचित्र वयस् (अद्भुत यौवनावस्था से युक्त) पुरुषों को सदैव आनन्दित करते हैं। दूसरे पक्ष में—अनेक आरामों (घर के बगीचों) से सुशोभित सुवासित नगर के बाहरी भाग भी विचित्र वयस् (रंगविरंगे पक्षियों) को सदैव आनन्दित करते हैं।

यस्यां च भक्तभाजो देवतायतनेषु देवताः सन्निधाना दृश्यन्ते हृदयेषु वणिग्जनाः । अक्षरसावधानाः कविगोष्ठीषु कवयो विलोक्यन्ते द्यूतस्थानेषु द्यूतकाराः । कान्तारागप्रियाः करिणो राजद्वारेषु सञ्चरन्ति वेश्याङ्गणेषु भुजङ्गाः ।

सुधा—यस्यामिति । यस्यां=नगरी । देवतायतनेषु=देवमन्दिरेषु । भक्तभाजो=भक्ताः=पूजकाः, भक्तम्=अग्रम्, तेन युक्ताः । देवताः=मुराः । सन्निधानाः=समीपस्थाः । दृश्यन्ते=दृशोत्रिपयतां गच्छन्ति । हृदयेषु=आपणेषु । वणिग्जनाः=व्यापारिणः । अक्षरसावधानाः=अक्षराणि वर्णाः, तत्र सावधानाः । पक्षे—अक्षः=पाशकः । तस्य रसे स्थितम् अवधानं येषां ते । कवयः स्वरचितकविताश्रावणे प्रत्यक्षरं सावधाना भवन्ति । द्यूतक्रीडासक्ताः—अक्षप्रयोगावसरे सविशेषं दत्तावधाना भवन्तीति सुविदितम् । कविगोष्ठीषु कवयः । द्यूतक्रीडायां द्यूतकाराः । कान्तारागप्रियाः—गजपक्षे—कान्तारे=वने, ये अगा=वृक्षाः ते प्रिया येषां ते । विदपक्षे—रमणीस्नेहासक्ताः, करिणः=गजाः, राजद्वारेषु । वेश्याङ्गणेषु=वारवधूनाम् अङ्गणेषु । भुजङ्गा=विद्याः सञ्चरन्ति ।

हिन्दी—जिस नगरी में देवनाओं के मन्दिरों में देवनाओं के ममीप भक्तजन और बाजारों में बनिया (अन्न बेचनेवाले) दिखलाई देते हैं, कवि-गोष्ठियों में कविजन अक्षरविन्यास में मादधान (अग्रमन) और झून्क्रीडा में जुआड़ी झून्क्रीडामत्त (अक्ष + रम + अवधान) दिखलाई देते हैं, राजद्वारों में (कान्ता + अग + प्रिय) जंगली वृक्षों से प्रेम करनेवाले हाथी और वेश्याओं के आँगनों में (कान्ता + राग + प्रिय) कान्ता के प्रेम के प्यारे विटजन भ्रमण करते हैं ।

यस्यां च चतुरुदधिवेलाविराजितसकलधराचक्रचूडामणौ मणिकर्म-
निमित्तरम्यहर्म्यतया सुरपतिपुरीपराभवकारिण्याम्, अव्ययभावो व्याकर-
णोपसर्गेषु न धनिनां धनेषु, दानविच्छित्तिरुन्माद्यत्करिकपोलमण्डलेषु न
त्यागिगृहेषु, भोगभङ्गो भुजङ्गेषु न विलासिलोकेषु, स्नेहक्षयो रजनी-
विराम विरमत्प्रदीपपात्रेषु न प्रतिपन्नजनहृदयेषु, कूटप्रयोगो गीततान-
विशेषेषु न व्यवहारेषु, वृत्तिकलहो वैयाकरणच्छात्रेषु, न स्वामिमृत्येषु,
स्थानकभेदश्चित्रकेषु न सत्पुरुषेषु ।

सुधा—यस्यामिति । च = तथा । चतुरुदधिवेलाविराजितसकलधराचक्रचूडामणौ—
चत्वार उदधयस्तेषाम् चतुरुदधीनाम् = चतुःसमुद्राणाम्, वेलारूपस्य = तटरूपस्य,
विराजितस्य = शोभितस्य, सकलधराचक्रस्य = सम्पूर्णपृथ्वीचक्रस्य या चूडामणिः =
शिरोमणिः इव, तादृशाम् । मणिकर्मनिमित्तरम्यहर्म्यतया—मणिकर्म = रत्नखचनम् । तेन
निमित्तानि = रचितानि, रम्याणि = रमणीयानि, हर्म्याणि = सौधानि, तेषां भावः तया
तथोक्तया । सुरपतिपुरीपराभवकारिण्याम्—सुराणां पतिः सुरपतिः = इन्द्रः, तस्या या
पुरी = नगरी, ताम् पराभवं करोति इति सा, तस्याम् = निषधापुर्याम् । अव्ययभावः =
अव्ययत्वम् । व्याकरणोपसर्गेषु = व्याकरणशास्त्रे प्रपराद्युपसर्गप्रयोगेषु (भवति) । अव्यय-
भावः—नास्ति व्ययभावः = व्ययकरणत्वम् यत्र सः = कृपणत्वम् । धनिनाम् = धनिक-
जनानाम् । धनेषु = वित्तेषु न (भवति) । अर्थात् धनिनः स्वधनानि दानभोगादिषु
उपयोजयन्ति । दानविच्छित्तिः—दानस्य = मदस्य, विच्छित्तिः = शोभा । उन्मा-
द्यत्करिकपोलमण्डलेषु—उन्मादयुताः मत्ताः ये करिणः = दन्तिनः, तेषां कपोलानाम् =
गण्डस्यलानाम्, मण्डलानि = वृत्तानि, तेषु (भवति) । दानविच्छित्तिः = त्यागविच्छेदः
त्यागिगृहेषु—त्यागीनाम् = विरक्तानाम्, गृहेषु = उद्वेगेषु न (भवति) । भोगभङ्गः—
भोगस्य = सर्ववपुषः, भङ्गः = कोटिल्यम् । भुजङ्गेषु = सर्पेषु (भवति) । भोगभङ्गः—
भोगानाम् = विषयसुखानाम्, भङ्गः = विनाशः । विलासिलोकेषु—विलासिनः =
कामुकाः, ये लोकाः = जनाः, तेषु न (भवति) । स्नेहक्षयः—स्नेहस्य = तैलस्य, क्षयः =
नाशः । रजनीविरामविरमत्प्रदीपपात्रेषु—रजःशय्याः = निशायाः, विरामे = समाप्ती,
प्रकाशात्, विरमन्तः = निर्वाप्यतः, ये प्रदीपाः = दीपकास्तेषां, पात्राणि = भाजनानि,
तेषु (भवति) । स्नेहक्षयः = प्रेमनाशः, प्रतिपन्नस्य = भक्तजनस्य न (भवति) । कूट-
प्रयोगः = कूटाभिधः विशेषप्रयोगः गीततानविशेषेषु—पङ्कीते तानलयादिषु (भवति) ।

कूटप्रयोगः=कपटाचारः । व्यवहारेषु=आचरणेषु न (भवति) । वृत्तिकलहः—
 वृत्तिः=शास्त्रविवरणम्, तस्मिन् कलहः=वितर्कः । व्याकरणच्छात्रेषु=व्याकरणा-
 ध्येतृवदेषु (भवति) । वृत्तिकलहः—वृत्तेः=आजीविकायाः, कलहः=विवादः ।
 स्वामिभृत्येषु—स्वामिषु=प्रभुषु, भृत्येषु=सेवकेषु च न भवति । स्थानभेदः=
 उच्चावच भेदः । चित्रकेषु=चित्रणकार्येषु (भवति) । स्थानभेदः—पतच्चलतादि
 नवस्थानेषु भेदः=भिन्नत्वम् । सत्पुरुषेषु—सन्तः पुरुषाः सत्पुरुषास्तेषु=सज्जनेषु न
 (भवति) ।

हिन्दी—चारों समुद्रों के तटरूप में शोभित सम्पूर्ण धराचक्र के चूड़ामणि रत्न-
 खचित रमणीक भवन होने के कारण सुरपति इन्द्र की अन्कापुरी को पराजित करने-
 वाली जिस नगरी में अव्ययभाव व्याकरणशास्त्र में प्र-परा आदि उपसर्गों में होता है,
 घनी लोगों के धन में अव्ययभाव या कृपणत्व (दान-भोगादि में) नहीं होता है । मद
 का शोभा मतवाले हाथियों के गण्डस्थलमण्डलों में होती है, त्याग-विच्छेद त्यागी पुरुषों
 के घरों में नहीं होता है । भोगभंग अर्थात् साँप के शरीर का टेढ़ापन आदि भुजंगों
 में होता है, विलासी पुरुषों में विषयभोगादि विनाश नहीं होता है । स्नेहक्षय या तेल
 की समाप्ति रात्रि के अवसान अर्थात् अन्तिम प्रहर में, शान्त होते अथवा बुझते हुए
 दीपकों के पात्रों में होता है, प्रेम का नाश भक्तजन का नहीं होता है । कूट-प्रयोग
 संगीत में तान-लय में होता है, कूट-प्रयोग अर्थात् कपट का प्रयोग आचरण में नहीं
 होता है । वृत्ति-कलह अर्थात् वृत्ति, शास्त्रविवरण का विवाद व्याकरण पढ़नेवाले
 छात्रों में होता है, स्वामी तथा नौकरों में वेतन सम्बन्धी विवाद नहीं होता है ।
 स्थान-भेद चित्रण कार्य में (ऊँचा, नीचा, छोटा, बड़ा आदि) होता है, सत्पुरुषों
 में स्थान-भेद ऊँच-नीच आदि का भेदभाव नहीं होता है ।

टिप्पणी—कूट—सङ्गीतशास्त्र में कुण्ड आदि ऊँचाम प्रकार के लय (तान)
 भेदों में एक प्रकार की तान होती है ।

स्थान-भेद—पतत् तथा चलत् दो भेदों में क्रमशः ऋजु आदि ५ भेद पतत् के
 तथा यमनालीढादि ४ भेद चलत् के, कुल नौ भेद होते हैं ।

किं बहुना—

त्रिदिवपुरसमृद्धिस्पर्द्धया भान्ति यस्यां

सुरसदनशिखाप्रेष्वग्रहग्रन्थिनद्धाः ।

नभसि पवनवेल्लत्पल्लवैरुल्लसद्भिः ।

परममिह वहन्त्यो वैभवं वैजयन्त्यः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—यस्यां त्रिदिवपुरसमृद्धिस्पर्द्धया, सुरसदनशिखाप्रेषु आग्रहग्रन्थिनद्धाः
 उल्लसद्भिः पवनवेल्लत्पल्लवैः नभसि परमं वैभवं वहन्त्यः इह वैजयन्त्यः भान्ति ।

सूत्रा—किं बहुना=अधिकेन किम् । त्रिविवेति । यस्याम्=यत्र नगर्याम् । त्रिदिव-
 पुरसमृद्धिस्पर्द्धया=त्रिदिवानाम्=सुराणाम्, पुरम्=लोकम्, तस्य या समृद्धिः=सम्पन्नता,
 तस्याः स्पर्द्धा, तथा । सुरसदनशिखाप्रेषु—सुराणां सदनानि, तेषां याः शिखाः=

शिखराणि; तेषामग्रेषु = अग्रभागेषु । आग्रहग्रन्थिनद्धाः — आग्रहात् = बलात्, ग्रन्थिभिः, नद्धाः = पिनद्धा । उल्लसद्भिः = शोभितैः । पवनवेल्लत्पल्लवैः — पवनेन = वायुना, वेल्लद्भिः = चलद्भिः, पल्लवैः = पत्रैः । नभसि = विहायसि । परमम् = अत्यन्तम् । वैभवम् — ऐश्वर्यम् । वहन्त्यः = धारयन्त्यः । इह = अत्र । वैजयन्त्यः = विजयपताकाः । भान्ति = शोभन्ते । मालिनीवृत्तम् ॥ ३२ ॥

हिन्दी — अधिक क्या — स्वर्गलोक की समृद्धि की स्पष्टी से देवताओं के भवनों के शिखरों के अग्रभागों पर बलपूर्वक गाँठें लगाकर (खूब कसकर) बाँधी गयीं, सुन्दर वायु से हिलते हुए पत्तों के रूप से आकाश में परम वैभव को वहन करती हुई विजयपताकाएँ यहाँ शोभित हो रही हैं ॥ ३२ ॥

अपि च —

चार्वी सदा सदाचारसज्जसज्जनसेविता ।

नगरी न गरीयस्या सम्पदा सा विवर्जिता ॥ ३३ ॥

अन्वयः — सदा सदाचारसज्जसज्जनसेविता चार्वी सा नगरी गरीयस्या सम्पदा विवर्जिता न (अस्ति) ।

सुधा — चार्वीति । सदा = सर्वदा । सदाचारसज्जसज्जनसेविता — सदाचारे = सदाचरणे, सज्जाः = तत्पराः, ये सज्जनाः = सत्पुरुषास्तैः, सेविता = संश्रिता । चार्वी = हचिरा । सा = निषधाभिधा । नगरी = पुरी । गरीयस्या = महत्या । सम्पदा = सम्पत्त्या । विवर्जिता = परित्यक्ता । न = नास्ति ।

हिन्दी — और भी — सदैव सदाचार में तत्पर सज्जनों से सेवित मनोरम वह नगरी विशाल सम्पदा से वर्जित नहीं है । अर्थात् सब प्रकार वैभवसम्पन्न है ॥ ३३ ॥

तस्यामासीन्निजभुजयुगलबलविदलितसकलवैरिवृन्दसुन्दरीनेत्रनीलोत्पलगलद्वहलबाष्पपूरप्लवमानप्रतापराजहंसः, सकलजलनिधिवेलावननिखातकीर्तिस्तम्भभूषितभुवनवलयः, विश्वम्भराभोग इव बहुधारणक्षमः, प्रासाद इव नवसुधाहारी, रविरिवानेकधामाश्रयः । दनुजलोक इव सदानवः स्त्रीजनस्य, वसिष्ठ इव विश्वामित्रत्रासजननः, जनमेजय इव परीक्षिततनयः, परशुराम इव परशुभासितः, राघव इवालघुकोदण्डभङ्गरञ्जितजनकः;

सुधा — तस्यामिति । तस्याम् = एतस्यां नगर्याम् । निजभुजयुगलबलविदलितसकलवैरिवृन्दसुन्दरीनेत्रनीलोत्पलगलद्वहलबाष्पपूरप्लवमानप्रतापराजहंसः — निजयोः सकलवैरिवृन्दसुन्दरीनेत्रनीलोत्पलगलद्वहलबाष्पपूरप्लवमानप्रतापराजहंसः — निजयोः भुजयोः युगलम् = स्वबाहुयुगलम्, तस्य बलेन, विदलितम् = नाशितम्, सकलानाम् = सम्पूर्णानाम्, वैरीणाम् = अरीणाम्, यद् वृन्दम् = समूहः, तस्य सुन्दरीणां = कामिनीनाम्, नेत्राणि = नयनानि एव नीलोत्पलानि = नीलकमलानि, तैर्गलति = स्रवति वहले = पर्याप्ते, बाष्पपूरे = अश्रुपूरे, प्लवमानः = तरन् प्रतापः एव राजहंसो यस्य तादृशः । सकलजलनिधिवेलावननिखातकीर्तिस्तम्भभूषितभुवनवलयः — सकलानां = सम्पूर्णानां, जलनिधीनाम् = समुद्राणाम्, बेलावनानि = तटकाननानि, तेभ्यः निखातैः = स्थापितैः,

कीर्तिस्तम्भैः=जयस्तम्भैः भूषितः=मण्डितः, भूवल्यः=पृथ्वीमण्डलम् यस्य तादृशः । विश्वम्भराभोग इव-विश्वम्भरायाः=वसुन्धरायाः, भोग इव=भोगरूपसादृशः, अथवा-आभोगः=पूर्णता इव । बहुधारणक्षमः—बहूनाम्=अत्यन्तानाम्, धारणे=स्थापने, क्षमः=समर्थः, अथवा—बहुधा=अनेकधा, रणे=युद्धे, क्षमः=समर्थः । प्रासाद इव=सौध इव । न वसुधाहारी—न=नैव; वसुधाम्=देवद्विजसम्बद्धाम् हरत्येवं शीलो यः सः । पक्षे—नवया=नूतनया, सुधया=लेपविशेषेण, हारी=रम्यः । अथवा—नवाम्=नूतनाम्, सुधाम्=सुखशान्तिरूपामृतम् हरतीति । रविः इव=सूर्यः इव । अनेकधामाश्रयः—अनेकधा=सप्ताङ्गत्वाद् बहुधा मा=मायायाः लक्ष्म्याः, आश्रयः । पक्षे—अनेकधाम्नः=प्रचुरतेजसः आश्रयः । आसीत्=अभूत् । दनुजलोक इव—दनुजानाम्=राक्षसानाम् लोक इव=लोकसदृशः । सदानवः—दानवैः=राक्षसैः, सहितः । पक्षे—सदा=नित्यम्, नवो=रम्यः । स्त्रीजनस्य=नारीजनस्य । वशिष्ठ इव=वशिष्ठ-मुनिरिव । विश्वामित्रत्रासजननः—विश्वेषाम्=सर्वेषाम्, अमित्राणाम्=शत्रूणाम् त्रासजननः=त्रासकरः । पक्षे—विश्वामित्रो मुनिः, तस्य त्रासजननः=भयकारणः । परीक्षिततनयः—परीक्षितो नयः=षाड्गुण्यं येन सः । पक्षे—परीक्षितस्य=अभिमन्यु-सुतस्य तनयः=पुत्रः । जनमेजय इव=जनमेजयसमः । परशुराम इव=परशुराम-सदृशः । परशुभासितः—परे=परस्मिन् शुभे आसितः=आस्थावान् । पक्षे—परशुः=कुठारः, तेन भासितः=शोभितः । राघव इव=रामसदृशः । अलघुकोदण्डभङ्गरजित-जनकः—अलघुकः=गौरवार्हः, दण्डस्य=परिकलेशार्थहरणलक्षणस्य भङ्गेव=मुक्त्या रजितलोकः । पक्षे—बृहद्घनुभङ्गरहितजनकनृपः (आसीत्) ।

हिन्वी—उस (निपधा) नगरी में अपनी दोनों भुजाओं के बल से सम्पूर्ण अरि-मण्डल को नष्ट करनेवाला राजा (नल नामक) रहते थे जो कि शत्रु-पत्नियों के नीलकमल के समान सुन्दर नेत्रों से गिरती हुई पर्याप्त अश्रुधारा में तैरते हुए प्रतापी राजहंस के समान थे । उन्होंने समस्त समुद्रतट पर कीर्तिस्तम्भों को स्थापित कर भू-मण्डल को भूषित कर रखा था । वे वसुन्धरा के भोग के समान अथवा पृथ्वी की पूर्णता (विशालता) के समान अत्यन्त भार धारण करने में अथवा अनेक युद्धों में समर्थ थे । वे देवताओं तथा ब्राह्मणों से सम्बन्धित वसुधा को हरनेवाले गुण से उसी प्रकार युक्त थे जैसे नवीन चूने से पुता महल होता है, अथवा सुख-शान्तिरूपी अमृत का हरण करनेवाले थे । वे अनेक लोकों में उसी प्रकार आश्रय लेनेवाले थे जैसे सूर्य सतरंगी किरणोंवाला होने के कारण प्रचुर तेज का कारण होता है । वे स्त्रीजनों के लिए नित्य नवीन उसी प्रकार दिखलाई देते थे जैसे दानवयुक्त दानवलोक स्त्रियों के लिए होता है । वे समस्त शत्रुजनों को उसी प्रकार त्रास उत्पन्न करनेवाले थे जैसे विश्वामित्र का त्रास उत्पन्न करनेवाले वशिष्ठ मुनि थे । वे सब प्रकार से अपनी नीति का परीक्षण उमी प्रकार किये रहते थे जैसे परीक्षित-सुत जनमेजय थे । वे फरसे से शोभित परशुराम के समान दूसरों के शुभ कर्मों (कल्याणकर कार्यों) में आस्था

रखते थे । शिवजी के विशाल घनुष को तोड़कर राजा जनक को प्रसन्न करनेवाले राघव के समान वे गौरव के योग्य दण्डों की युक्ति से प्रजा को प्रसन्न रखनेवाले थे ।

सुमेरुरिव जातरूपसम्पत्तिः, तुहिनाचल इव पुण्यभागीरथीसहितः, चिन्तामणिः प्रणयिनाम्, अग्रणीः सांग्रामिकाणाम्, उपाध्यायोऽध्यायविदाम्, आदर्शो दर्शनानाम्, आचार्यः शौर्यशालिनाम्, उपदेशकः शस्त्रशास्त्रस्य, परिवृढो दृढप्रहारिणाम्, अग्रगण्यः पुण्यकारिणाम्, अपश्चिमो विपश्चिताम्, अपाश्चात्यस्त्यागवताम्, अचरमश्चातुर्याचार्याणाम्, अपर्यन्तभूभाराधारस्तम्भभूतभुजकाण्डकीलितशालभञ्जिकायमानविजयश्रीः श्रीवीरसेनसूनुः, समस्तजगत्प्रासादशिरःशेखरीभूतकान्तकीर्तिध्वजो राजा, राज्यलक्ष्मीकरेणुकाचापलसंयमनशृङ्खलः, खलवृदकन्दलदावानलो नलो नाम ।

मुधा—सुमेरुरिति । सुमेरुः इव = सुमेरुपर्वत इव । जातरूपसम्पत्तिः—जातरूपम् = सवर्णम्, सम्पत्तिः = सम्पदा यस्य तादृशः । पक्षे—जाता = सञ्जाता, रूपसम्पत्तिः = रूपसम्पदा यस्य तादृशः । तुहिनाचल इव—तुहिनस्य = हिमस्य, अचलः = पर्वतः, हिमालय इव । पुण्यभागीरथीसहितः—पुण्यया = पवित्रया, भागीरथ्या = गङ्गाया, सहितः = युक्तः । पक्षे—पुण्यभागी = पुण्यभजनशीलः, रथी = रथवान्, सहितः = हितैः = कल्याणकार्यैः, सहितः = युक्तः । प्रणयिनाम् = याचकानाम् (अर्थिनाम्) चिन्तामणिः = चिन्तामणिमन्त्र इवाभीष्टप्रदः, अथवा चिन्तितम् = याचितम्, प्रकर्षण ददातीति = चिन्तितप्रदः, मणिः = रत्नम् इव । साङ्ग्रामिकाणाम्—सङ्ग्रामं कुर्वन्तीति साङ्ग्रामिकास्तेषाम् = युद्धकर्तृणाम् वीराणाम् अग्रणीः = अग्रेसरः । अध्यायविदाम्—अध्ययनमध्यायः, तं विदन्तीति तेषाम् = अध्ययनविज्ञानाम् । उपाध्यायः = अध्यापकः । दर्शनानाम् = वेदान्तादिदर्शनशास्त्राणाम् । आदर्शः = दर्पणः । शौर्यशालिनाम् = वीराणाम् । आचार्यः = गुरुः । शस्त्रशास्त्रस्य = आयुधविद्यायाः शास्त्राणां च, उपदेशकः = शिक्षकः । दृढप्रहारिणाम्—दृढम् प्रहरन्तीति दृढप्रहारिणस्तेषाम् = पुष्टप्रहारकुर्वताम् । परिवृढः—परितः वृढः = वर्धनशीलः । पुण्यकारिणाम्—पुण्यं कुर्वन्तीति तेषाम् = पुण्यकृताम्, अग्रगण्यः = अग्रेसरः । विपश्चिताम् = विदुषाम् । अपश्चिमः = पूर्ववर्ती-त्यागवताम् = त्यागकारिणाम्, अपाश्चात्यः—पश्चाद् भवः पाश्चात्यः, न पाश्चात्यः अपाश्चात्यः = पूर्ववर्ती । अचरमः = सर्वोत्कृष्टः । चातुर्याचार्याणाम्—चातुर्यस्य = चतुरतायाः, आचार्याः = उपदेशकास्तेषाम् । अपर्यन्तभूभाराधारस्तम्भभूतभुजकाण्डकीलितशालभञ्जिकायमानविजयश्रीः—अपर्यन्तस्य = समग्रस्य, भूभारस्य = धराभारस्य, आधारस्तम्भभूते = आधारशिलारूपे, भुजकाण्डे, कीलिता = स्थिरीकृता, शालभञ्जिकायमाना = काष्ठपुत्तलिकायमाना, विजयश्रीः = जयलक्ष्मीः यस्मिन् सः । श्रीवीरसेनसूनुः—श्रीवीरसेनस्य सूनुः = मुतः । समस्तजगत्प्रासादशिरः—शेखरीभूतकान्तकीर्तिध्वजः—समस्तस्य = सम्पूर्णस्य, जगतः = संसारस्य, प्रासादानाम् = सीधानाम्, शिरःसु = मस्तकेषु, शेखरीभूतः कान्तः = प्रभावान्, कीर्तिध्वजः = यशःपताकारूपः । राज्य-

लक्ष्मीकरेणुकाचापलसंयमनशृङ्खलः—राज्यस्य लक्ष्मीः, राज्यलक्ष्मीरूपा करेणुका = गजस्त्री तस्याः चापलस्य = चपलतायाः, संयमनाय = संरोधाय, शृङ्खला तादृशः । खलवृन्दकन्दलदावानलः—खलानां वृन्दम् = दुष्टदलम्, तदेव कन्दलम्, तस्मै दावानलः = काननानलस्तादृशः । नलः नाम = नलाभिधः । राजा = नृपः (आसीदिति पूर्वोणान्वयः) ।

हिन्दी—स्वर्णसम्पत्तिवाले सुमेरु पर्वत के समान उत्पन्न हुई रूपसम्पत्तिवाले, पुण्य भागीरथी गङ्गा सहित हिमालय के समान पुण्यभागी, रथयुक्त तथा हितयुक्त, प्रणयी लोगों के चिन्तामणि मन्त्र के समान, धन चाहनेवाले याचकों के लिए सोची हुई वस्तु प्रदान करनेवाली मणि के समान, संग्राम करनेवालों में अग्रणी, अध्ययन-वेत्ताओं के उपदेशक के समान, दर्शनशास्त्रों के आदर्श, शूर-वीरों के आचार्य, आयुध-विद्या और शास्त्रों के उपदेशक, दूढ़ प्रहार करनेवालों की ओर उत्साह से बढ़नेवाले, पुण्य कर्म करनेवालों में अग्रगण्य, विद्वानों में श्रेष्ठ, त्यागी पुरुषों में अग्रगामी, चतुरता की शिक्षा देनेवालों में सर्वश्रेष्ठ, समस्त भूभार को धारण करने के लिए आधारस्तम्भ बनी हुई भुजाओं में कठपुतली के समान विजयश्री को कीलित रखनेवाले श्रीवीरसेन के पुत्र, राज्यलक्ष्मीरूपी हृयिनी की चञ्चलता को नियन्त्रित करने के लिए जञ्जीर के समान तथा दुष्टदलरूपी कड़री को नष्ट करनेवाले दावानल के समान नल नामक राजा हुए ।

यस्येन्दुकुन्दकुमुदकान्तयः सकललोककर्णप्रियातिथयो गुणाः सततमेक-
ब्रह्माण्डसम्पुटसङ्कीर्णनिवासव्यसनविषादिनः पुनरनेकब्रह्माण्डकोटिघटनाम-
भ्ययंयमाना इव भगवतो विश्वसृजः कमलसम्भवस्य कर्णलग्नाः स्वर्गलोक-
मधिवसन्ति स्म ।

सुधा—यस्येति । यस्य = राज्ञः नलस्य गुणाः । इन्दुकुन्दकुमुदकान्तयः—इन्दुश्च = चन्द्रश्च कुन्दश्च = कुन्दपुष्पाणि च कुमुदानि च, तेषां कान्तिरिव कान्तिः येषां ते । सर्वलोककर्णप्रियातिथयः—सर्वेषां = निखिलानाम्, लोकानाम् = जनानाम्, कर्णप्रियाः = श्रुतिमधुराः अतिथयः यथा तथा । सततम् = निरन्तरम् । एकब्रह्माण्डसम्पुटसङ्कीर्ण-
निवासव्यसनविषादिनः—एकब्रह्माण्डे = एकस्मिन् विश्वे सम्पुटं संकीर्णं = संकीर्णतया निवासेन व्यसनस्य = दुःखस्य, विषादिनः = दुःखार्तस्य । पुनः = भूयः । अनेकब्रह्माण्ड-
कोटिघटनाम् इव = बहुब्रह्माण्डनिर्माणं कारयिष्यन्त इव । भगवतः = ऐश्वर्यशालिनः प्रभोः । विश्वसृजः—विश्वं = भुवनम् स्रजतीति विश्वसृक् तस्य = भुवनोत्पादकस्य । कमलसम्भवस्य—कमलं सम्भवम् = जन्मस्थानम् यस्य तस्य = ब्रह्मणः । कर्णलग्नाः = कर्णयोः लग्नाः = संलग्नाः । स्वर्गलोकम् = सुरलोकम् । अभ्ययंयमानाः = प्रार्थयमानाः, अधिवसन्ति स्म = निवसन्ति स्म ।

हिन्दी—जिन (राजा नल) के चन्द्रमा, कुन्द तथा कुमुद पुष्प के समान कान्ति-
वाले और समस्त लोगों के कर्णप्रिय अतिथियों के समान गुण सदैव एक ब्रह्माण्ड में

सम्पुट (बन्द) सङ्कीर्ण निवास के दुःख से दुःखी पुनः अनेक ब्रह्माण्डों को बनाने के लिए विश्व का सृजन करनेवाले कमल से जन्म लेनेवाले भगवान् के कानों में लगे हुए (पड़े हुए वा सुने हुए) प्रार्थना करते हुए स्वर्ग में निवास किया करते थे ।

यस्मिंश्च राजनि जनितजनानन्दे नन्दयति मेदिनीम्, गीतेषु जातिसङ्कराः, तालेषु नानालयभङ्गाः, नृत्येषु विषमकरणप्रयोगाः, वाद्येषु दण्डकरप्रहाराः, पुण्यकर्मरम्भेषु प्रबन्धाः, सारिद्यूतेषु पाशप्रयोगाः, पुष्पितकेतकीषु हस्तच्छेदाः, व्यग्रोधेषु पादकल्पनाः, कञ्चुकमण्डनेषु नेत्रविकर्तनानि, आसन् न प्रजासु ।

सुधा—यस्मिन्निति । च=तथा । यस्मिन् राजनि=यस्मिन्नुपे । जनितजनानन्दे—जनितानाम्=उत्पन्नानाम्, जनानाम्=लोकानाम्, आनन्दः=आनन्दरूपः, तस्मिन् । मेदिनीम्=पृथ्वीम् । नन्दयति=मोदयति सति । गीतेषु=गायनेषु, जातिसङ्कराः—नन्दयन्तीनां जातीनाम् सङ्कराः=मिश्रप्रतीतयः, यथानुचितसम्बन्धेन विप्लवा (आसन्) । तालेषु=चञ्चत्पुटादिषु, नानालयभङ्गाः—नानालयः=द्रुतविलम्बितमध्यमलक्षणाः, लयास्तेषां भङ्गाः=नाशाः । विषमकरणप्रयोगाः—विषमानां तलपुष्पपटादिकरणानां प्रयोगाः=भयङ्करयुद्धप्रयोगाः, नृत्येषु=गात्रविक्षेपेषु (आसन्) । करदण्डप्रहाराः—करः=पाणिः, पक्षे—करः=राज्ञो देयांशः, दण्डः=वधादिः प्रहारः=ताडनम्, पक्षे—प्रहारः=घातनम्, प्रबन्धाः=सातत्यानि, प्रकृष्टबन्धाश्च । पुण्यकर्मरम्भेषु=पुण्यकर्मणाम् आरम्भेषु=प्रारम्भेषु, पाशप्रयोगाः=पाशः=अक्षः, बन्धनरज्जुश्च, तेषां प्रयोगाः । सारिद्यूतेषु=सारिद्यूतक्रीडनेषु । हस्तच्छेदाः—हस्तः=केतकीगर्भः पाणिश्च तेषां छेदः=कर्तनम् । पुष्पितकेतकीषु=कुसुमितकेतकीषु, पादकल्पनाः=पादस्य =मूलस्य कल्पनाः=रचनाः, पक्षे—पादस्य=अङ्घ्रेः कल्पनाः=कर्तनम् । व्यग्रोधेषु=वटवृक्षेषु, नेत्रविकर्तनानि—नेत्रं वस्त्रविशेषः नयनं च तेषां विकर्तनानि—विशेषेण=अङ्गप्रमाणेन कर्तनानि=खण्डनानि च । आसन्=अभवन्, प्रजासु=जनेषु च नाभवन् ।

हिन्वी—और जिस राजा के शासन में प्रजा आनन्दित थी, पृथ्वी पर सब प्रसन्न थे । जाति संकर (नन्दयन्ती आदि) गीतों में ही थे, जातिसंकरता प्रजा में नहीं थी । अनेक प्रकार के द्रुत मध्य विलम्बित आदि लय तालों में होते थे, प्रजा में अनेक प्रकार से घरों के विनाश नहीं होते थे । विषम-करण-तल-पुष्प-पट आदि के प्रयोग नृत्यों में होते थे, भयङ्कर युद्ध-प्रयोग जनता में नहीं होते थे । दण्ड तथा हाथ बाजों पर ही मारे जाते थे, जनता में दण्ड तथा कर आदि के प्रयोग नहीं होते थे । प्रबन्ध पुण्य कार्यों के आरम्भ में होते थे, जनता में विशेष प्रकार का बन्धन (फाँसी आदि) नहीं । पाशप्रयोग (अक्षों का प्रयोग) जुए (सारी बूत) में होते थे, प्राणी को फँसाने के लिए जालों का प्रयोग नहीं होता था । हस्तच्छेद (केतकी या केवड़े का मध्य भाग काटना) फूली हुई केतकी या केवड़े में होता था, अपराध के कारण प्राणियों के हाथ नहीं काटे जाते थे । पादकल्पना (जड़ की रचना) वटवृक्षों में ही

पायी जाती थी, पंरों की काटा नहीं जाता था। विशेष प्रकार के वस्त्रों का काटना चोली आदि की सजावट में होता था, किसी व्यक्ति का नेत्र विकर्तन नहीं होता था।

यश्च कोप्यन्योदृश एव लोकपालः। तथाहि—अपूर्वो विबुधपतिः, अदण्डकरो धर्मराजः, अजघन्यः प्रचेताः, अनुत्तरो धनदः।

सुधा—यश्चेति। यः=यः नलः। कः अपि=कश्चित्। अन्योदृशः=विसृष्टः एव। लोकपालः—लोकं=प्रजाम्, पालयतीति=लोकरक्षकः। तथाहि=यतो हि। विबुधपतिः=सुरेन्द्रः, पूर्वः पूर्वदिग् युक्तत्वात्, परं नलः अपूर्वः=अद्वितीयः पक्षे-विशिष्टः=उत्कृष्टः, बुधानाम्=विदुषाम्, पतिः=स्वामी। धर्मराजः=यमराजः, दण्डकरः=दण्डपाणितात्, परं नलः अदण्डकरः—न दण्डः=वधादिकम्, करः=राज्ञे देयांशो यस्मात् इति, तथाविधः धर्मराज=धर्मप्रधानः राजा। प्रचेताः=वरुणलोकपालस्तु, जघन्यः—जघन्यया=पश्चिमया दिशा सह वर्तत इति। परं नलः अजघन्यः=अकुत्सितः। प्रचेताः—प्रकृष्टः चेतः=चित्तम् यस्य सः। धनदः=कुबेरलोकपालः, उत्तरः=उत्तरया दिशा सह वर्तत इति तत्कारणात्। परं नलस्तु अनुत्तरः—न विद्यते उत्तरः=उत्कृष्टो यस्मात्सः, धनदः=धनं ददातीति।

हिन्दी—यह राजा नल तो कोई और प्रकार के ही लोकपाल थे, अर्थात् यम, कुबेरादि लोकपालों से भिन्न थे क्योंकि विबुधपति इन्द्र पूर्व दिशा के स्वामी हैं पर नल अपूर्व उत्कृष्ट विद्वानों के पति थे। यमराज दण्डपाणि होते हैं। पर राजा नल अदण्डपाणि (दण्ड=वध आदि न करने तथा कर न लेने के कारण) तथा धर्म से राज्य करनेवाले थे। प्रचेता अर्थात् वरुण जघन्य (जघन्या=पश्चिम दिशा के स्वामी होने के कारण) हैं पर राजा नल जघन्य (कुत्सित) कर्म न करनेवाले तथा उत्कृष्ट चित्तवाले थे। धनद कुबेर उत्तर दिशा के लोकपाल हैं पर राजा नल अनुत्तर धनद थे अर्थात् धन देने में उनसे श्रेष्ठ और कोई नहीं था।

येन प्रचण्डदोर्दण्डमण्डलीविश्रान्तविजयश्रिया श्रवणोत्पलदलायमान-मानिनीमानलुण्ठाकलोचनेन पृथ्वी प्रिया च कामरूपधारिणी सा तेन भुक्ता।

सुधा—येनेति। येन=राज्ञा नलेन, प्रचण्डदोर्दण्डमण्डलीविश्रान्तविजयश्रिया—प्रचण्डाभ्याम्=उग्राभ्याम्, दोर्दण्डाभ्याम्=भुजदण्डाभ्याम्, मण्डलीकृता विश्रान्ता=विगतक्लान्ता, विजयश्रीः=जयलक्ष्मीः या तथा। श्रवणोत्पलदलायमानमानिनीमानलुण्ठाकलोचनेन—श्रवणयोः=कर्णयोरुपरि ये उत्पलदलायमाने, मानिनीनाम्=कामिनीनाम्, मानस्य, लुण्ठाके=लुण्ठनकारके, लोचने यस्य तेन=कर्णोपरि कमलदलायमानमुन्दरीलुण्ठनकारकलोचनेन तेन=नलेन कामरूपधारिणी—काम्यत इति कामम्=अभिनवणीयम् रूपम्, कामम्=अतिशयेन रूपम्, अथवा कामरूपा=देश-प्रियेणः। धरतीत्येवशीला पृथ्वी, प्रिया=दयिता भुक्ता=संविता।

हिन्दी—जिन राजा नल ने अपनी प्रचण्ड भुजाओं द्वारा चारों ओर से विश्रान्त यनार्थी गयी विजयश्री द्वारा कामरूप देश की पृथ्वी का तथा कानों के ऊपर कमलदल य ममान मुन्दर मानिनी कामिनियों को लुटनेवाले नेत्र होने के कारण कामरूपधारिणी प्रिया का भोग किया।

यस्याः सकलजनमनोहारिविशेषकम् पृथुललाटमण्डलम्, अभिलषणीय-
कान्तयः कुन्तलाः, श्लाघनीयो नासिक्यभागः, बहुलवलीकः सरोमालिका-
लङ्कारश्च मध्यदेशः, प्रकटितकामकोटिविलासः काञ्चीप्रदेशः ।

मुधा—यस्या इति । यस्याः=भुवः, पक्षे—प्रियायाः, सकलजनमनोहारि-
सकलानाम्=निखिलानाम्, जनानाम्=लोकानाम्, मनांसि हरतीति तत् । विशेष-
कम्=विशेषकखण्डम् पक्षे—विशेषकम्=तिलकम् । पृथुललाटमण्डलम्—पृथुलम्=
विशालम्, यललाटमण्डलम्=लाटदेशस्य मण्डलम् । पक्षे—पृथु=विस्तृतम्, यद् ललाट-
मण्डलम्=मस्तकमण्डलम्, तत् । अभिलषणीयकान्तयः—अभिलषणीया=अभीप्सिता
कान्तिः=प्रभा येषां ते । कुन्तलाः=कुन्तलप्रदेशाः, पक्षे—केशाः । श्लाघनीयः=
प्रशंसनीयः । नासिक्यभागः=नासिक्यप्रदेशः, पक्षे—नासिकायाः=घ्राणेन्द्रियस्य
भागः । बहुलवलीकः—बहुला=बह्वयः, वलीकाः=उच्चावचो भूमयः यस्मिन् सः ।
पक्षे—बह्वयः वत्यः=उदररेखा त्रिवल्यो वा यस्मिस्तथा । सरोमालिकालङ्कारः=
रोमपङ्क्तिमण्डलेनालङ्कारेण सह । पक्षे—तडागपङ्क्तिभूषणः, मध्यदेशः=मध्यभागः,
पक्षे—कटिभागः । प्रकटितकामकोटिविलासः—प्रकटितः=स्फुटितः, कामकोटीनाम्=
सहस्रकामदेवानाम्, विलासः=आनन्दः यस्मात् सः । काञ्चीप्रदेशः=काञ्चीदेशः,
पक्षे—श्रोणीदेशः ।

हिन्दी—(भूमि पक्ष में) जिस भूमि का सभी लोगों के मन को मोहित करने-
वाला विशेषक प्रदेश, विशाल लाटप्रदेशमण्डल, अभीष्ट कान्तिवाले कुन्तलप्रदेश,
प्रशंसनीय नासिक्यप्रदेश, अत्यधिक ऊँची-नीची भूमिवाला तथा तडागपङ्क्तियों का
अलङ्कार मध्यदेश एवं करोड़ों कामदेवों की सुन्दरता को प्रकट करनेवाला काञ्ची
प्रदेश है ।

(प्रिया पक्ष में) जिस (प्रिया) का सभी लोगों के मन को मोहित करनेवाला
तिलक, विशाल ललाटमण्डल, अभीष्ट कान्तिवाले केश, प्रशंसनीय नासिका भाग,
बहुत-सी त्रिवली तथा रोमपङ्क्तियों से अलंकृत कटिदेश (कमर) तथा करोड़ों कामदेवों
के विलास को प्रकट करनेवाला काञ्ची (श्रोणी) भाग है ।

टिप्पणी—त्रिवली—पेट की तोंदी से ऊपर पड़नेवाली तीन रेखाएँ त्रिवली
कहलाती हैं ।

काञ्चीप्रदेश—स्त्रियों के करधनी पहनने का स्थान (कमर का भाग) काञ्ची-
प्रदेश कहलाता है । इसी को श्रोणी भाग भी कहते हैं ।

किं बहुना—यस्याः कृष्णागरुचन्दनामोदबहुलकुचाभोगभूषणा नृत्यती-
वाङ्गरङ्गे रमणीयतया निरुपमानवायौवनश्रीः ।

मुधा—किं बहुनेति । यस्याः=भुवः, पक्षे—प्रियायाः । कृष्णागरुचन्दनामोदबहुल-
कुचाभोगभूषण—कृष्णागरुचन्दनयोः=कालागरुचन्दनयोः, आमोदः=सुगन्धिः, तथा
बहुनाम् लकुचानाम्=लकुचपादपानाञ्च, आभोगः=विस्तारः, भूषणं यस्यास्तादृशी ।

पक्षे—कालागरुचन्दनयोः आमोदेन=सुगन्धिना बहुलयोः=उन्नतयोः कुचयोः=उरोजयोः, आभोगः=विस्तारः, तदेव भूषणम्=अलङ्करणम्, यस्यास्तादृशी । अङ्गरङ्गे-अङ्गाख्य देश एव रङ्गम्=रङ्गस्थलम् नृत्यस्थानं वा तस्मिन्, पक्षे—अङ्गम्=शरीरमेव रङ्गम्=नृत्यस्थानम् तस्मिन् । नृत्यन्ती इव=नृत्यं कुर्वन्ती इव । रमणीयतया=मनोरमतया । निरुपमानवायोवनश्रीः—निरुपमाने=निगंते उपमाने यस्मात्तथाविधे, वायो=पवने, वनश्रीः=अरण्यसुपमा, उद्यानसुपमा वा । पक्षे—उपमारहिता नवा=नूतना, यौवनश्रीः=तारुण्य-सुपमा ।

हिन्दी—अधिक क्या—(भूमि पक्ष में) जिस (भूमि) की कृष्णागरु एवं चन्दन वृक्षों की सुगन्ध तथा अत्यधिक लकुच वृक्षों के विस्तार से अलंकृता अङ्गप्रदेश के भूमिरूपी रङ्गमञ्च पर थिरकती हुई-सी, रमणीयता से उपमारहित वायु में वनश्री है ।

(प्रिया पक्ष में) जिस (प्रिया) की कृष्णागरु तथा चन्दन की सुगन्ध और उन्नत उरोजों के विस्तार से भूषित शरीररूपी रङ्गमञ्च पर नाचती हुई-सी, रमणीयता से उपमारहित नूतन यौवन सुपमा है ।

किं चान्यत्—अन्य एव नवावतारः स कोऽपि पुरुषोत्तमो यो न मीनरूप-दूषितः, नाङ्गीकृतविश्वविश्वम्भराभारोऽपि कूर्मोऽकृतात्मा, न वराहवपुषा-क्लेशेन पृथ्वीं बभार, न च नरसिंहः समुत्सन्नहिरण्यकशिपुः, न बलिराज-बन्धनविधौ वामनो दैन्यमकरोत्, नापि रामो लङ्केश्वरश्रियमपाहरत्, नापि बुद्धः कल्किकुलावतारो ।

सुधा—किं चेति । सः=असौ । पुरुषोत्तमः=विष्णुः, वा पुरुषेषु उत्तमः=पुरुष-श्रेष्ठः । कः अपि=अपरिच्छेद्यमहिमा । अन्यः=अपरः एव । नवावतारः—नवः=पूर्वविलक्षणः अवतारः=जन्म यस्य सः । अथवा 'णु' स्तुति इत्यत्र नवः=स्तुतयो अवतार-यन्ते यस्मिन्प्रति=स्तवास्पदम् सर्वोर्वीपतिभ्योऽसाधारण एव सः । यः मीनरूपदूषितः—मीनेन=मत्स्यावतारेण रूपेण, दूषितः=दोषयुक्तः न । पक्षे—अमः=रोगोऽस्यास्तीत्यमी, न अमीति अनमी=नीरोगः, अथवा नमयति शत्रून् अवश्यमिति कृत्वा नमी=प्रतापा-क्रान्तिरिचक्रः । तथा रूपदूषितः—रूपे=स्वरूपे, दूषितः=दोषयुक्तः न । अङ्गीकृत-विश्वविश्वम्भराभारः अपि—अङ्गीकृतः=स्वीकृतः, विश्वस्याः=सम्पूर्णायाः, विश्व-म्भरायाः=पृथिव्याः, भारः=धुरः येन सः अपि । कूर्मोऽकृतात्मा न=भङ्गुरीकृतप्राणः नास्ति । अङ्गीकृतभारो हि पीडवान् भवति । यत्कृत्म्—ऊर्मिः पीडा ज्वोत्कण्ठा-भङ्गप्राकाशयवीचिपु । वराहवपुषा—वराहस्य=शूकरस्य, वपुः=शरीरम्, तेन । क्लेशेन=कष्टेन, पृथ्वीम्=धराम्, न बभार=न धारयामास । तथा वरम्=श्रेष्ठम्, आहवम्=मुद्गम्, पुषा=पुष्पना, क्लेशेन न, अपितु मुक्तेन धरां बभार । च=तथा । समु-त्सन्नहिरण्यकशिपुः—समुत्सन्नः=नाशितः, हिरण्यकशिपुः=हिरण्यकशिपुनामराक्षसराजः येन सः, न सिंहः=नरमिहावतारः न । अथवा न च समुत्सन्नम्=नाशितम्, हिरण्यम्=

धनम्, कशिपु—भोजनाच्छादनादिः यस्मात् सः नरसिंहः—नरेषु सिंह वीरपुरुषः । बलिराजबन्धनविधौ—बलिराजस्य = दैत्यराजस्य बलेः, बन्धनस्य विधौ—विधाने, वामनः=वामनावताररूपः, दैन्यम्=दीनताम्, नाकरोत्=नासम्पादयत् । अथवा बलिनाम्=राजाम्, बन्धने=बधाने वा दैन्यम्=मनोदैन्यम् नाकरोत् । रामः=रामरूपः अपि, लङ्केश्वरस्य=रावणस्य, श्रियम्=शोभाम्, नापहरत्=अपहरणम् नाकरोत् । अथवा रामः=सुन्दरः, अपि अलम्=अत्यर्थम् कस्य=ब्रह्माणः, ईश्वरस्य=शम्भोः, श्रियम्=शोभाम्, नापहरत्=देवस्वापहारी न । बुद्धः=बुद्धावतारः, पक्षे—विद्वान् अपि । कल्किकुलावतारी=कलियुगावतारी अथवा पापिकुलोत्पन्नो न ।

हिन्दी—और यह (राजा नल) कोई दूसरे ही नवावतारी पुरुषोत्तम थे जो कि मीन (मत्स्य) अवतार से दूषित न होकर अनमी (नीरोग) रूप दूषणरहित थे । सम्पूर्ण विश्व के भरण पोषण के भार को स्वीकार करके भी कूर्मरूप धारण करनेवाले नहीं थे तथा शूकरावतार में शरीर धारण कर क्लेश के साथ धरणी को धारण नहीं किया था । नरसिंह थे पर हिरण्यकशिपु का विनाश नहीं किया था । राक्षसराज बलि के बन्धन विधान में वामनावतार पुरुषोत्तम ने दीनता की थी पर इन्होंने बल-शाली राजाओं के बन्धन विधान में दीनता भी नहीं की थी । और सुन्दर होकर भी राजा नल ने राम के समान लङ्केश्वर रावण की श्री का अपहरण नहीं किया । बुद्ध (विद्वान्) होकर कलियुग से उनका कोई सम्बन्ध नहीं था ।

टिप्पणी—यहाँ पर भगवान् विष्णु के नवावतार से भिन्न राजा नल को कोई अन्य पुरुषोत्तम माना गया है । भगवान् विष्णु के नव अवतार, जो कि हो चुके हैं, निम्न प्रकार हैं :—

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नृसिंहो वामनस्तथा ।

रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धश्च कल्किरित्यपि ॥

अर्थात् मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण और बुद्ध कल्कि भगवान् का अवतार आगे चलकर होगा अतएव दशावतार न कहकर नवावतार की गणना की गयी है ।

किं बहुना—

धन्यास्ते दिवसाः स येषु समभूत् भूपालचूडामणि-

लोकालोकगिरीन्द्रमुद्रितमहीविश्रान्तकीर्तिर्नलः ।

लोकास्तेऽपि चिरन्तनाः सुकृतिनस्तद्वक्त्रपङ्केरुहे

यैर्विस्फारितनेत्रपत्रपुटकैर्लावण्यमास्वादितम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—ते दिवसाः धन्याः येषु लोकालोकगिरीन्द्रमुद्रितमहीविश्रान्तकीर्तिः भूपालचूडामणिः नलः समभूत् । ते सुकृतिनः लोका अपि चिरन्तनाः (धन्याः) यैः विस्फारितनेत्रपत्रपुटकैः तद् वक्त्रपङ्केरुहे लावण्यम् आस्वादितम् ॥ ३४ ॥

सूधा—धन्या इति । किं बहुना=किमधिकेन । ते दिवसाः=तानि दिनानि । धन्याः=धन्यवादाहर्णिणि । येषु=दिवसेषु । लोकालोकगिरीन्द्रमुद्रितमहीविश्रान्तकीर्तिः—

लोकेन=लोकनाम्ना, आलोकेन=आलोकनाम्ना च, गिरीन्द्राभ्याम्=पर्वताभ्याम्, मुद्रिता=आवृता या, मही=मूमिः, तस्यां विश्रान्ता=विस्तृता, कीर्तिः=यशः, यस्य तादृशः । भूपालचूडामणिः—भूपालानाम्=नृपाणाम्, चूडामणिः=शिरोमणिः । नलः =नलाख्य राजा । समभूत्=समभवत् । ते=अमी, मुकुतिनः=पुण्यवन्तः, चिरन्तनाः=प्राचीनाः, लोकाः=जनाः, अपि (धन्याः) यैः=लोकैः । विस्फारितनेत्रपत्रपुटकैः—विस्फारितानि=विस्तृतानि, नेत्राणि=नयनानि, तान्येव पत्रपुटकानि=दलपुटकानि तैः । तद्वक्त्रपङ्केहे—तस्य=नलस्य, वक्त्रम्=मुखमेव, पङ्केरुहम्=कमलम् तस्मिन् । लावण्यम्=सौन्दर्यम् । आस्वादितम्=आस्वादनपथे नीतम् । अत्र शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—अधिक क्या कहें—वे दिन धन्य हैं जिनमें वह लोक और आलोक नामक पर्वतों से विरी हुई पृथ्वी पर फैली हुई कीर्तिवाले राजाओं के चूडामणि नल राजा उत्पन्न हुए । पुण्यवान् वे प्राचीन लोग भी धन्य थे जिन्होंने विस्तारित नेत्ररूपी पत्र-पुटकों से राजा नल के मुखरूपी कमल में लावण्य का आस्वादन किया ॥ ३४ ॥

अपि च—

ये कुन्दद्युतयः समस्तभुवनैः कर्णावतंसीकृता

यैः सर्वत्र शलाकयेव लिखितं दिग्भित्तयश्चित्रिताः ।

यैर्वक्तुं हृदि कल्पितैरपि वयं हर्षेण रोमाञ्चिता-

स्तेषां पार्थिवपुङ्गवः स महतामेको गुणानां निधिः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—ये कुन्दद्युतयः (गुणाः) समस्तभुवनैः कर्णावतंसीकृताः । यैः लिखितैः (गुणैः) दिग्भित्तयः सर्वत्र शलाकया चित्रिताः इव । कल्पितैः यैः हर्षेण वयं हृदि रोमाञ्चिताः । तेषां महतां गुणानां निधिः सः एकः पार्थिवपुङ्गवः (नलः) (आसीत्) ।

सुधा—ये कुन्वेति । कुन्दद्युतयः—कुन्द इव द्युतिः=कान्तिर्येषां ते=कुन्दकान्तयः । ये=पूर्वोक्ताः (गुणाः) । समस्तभुवनैः—समस्तानि=सर्वाणि, भुवनानि=लोकानि, तैः । कर्णावतंसीकृताः=कर्णोपरि धारिताः । यैः लिखितैः=अङ्कितैः (गुणैः) । दिग्भित्तयः—दिशः एव भित्तयः=दिशारूपाः भित्तयः । सर्वत्र=सर्वेषु स्थानेषु । शलाकया=तूलिकया (वृश इति भाषायां, तेन) । चित्रिताः इव=चित्राङ्किता इव (आसन्) । वक्तुम्=वर्णयितुम् । कल्पितैः=सम्भावितैः यैः गुणैः हर्षेण=हर्षाधिक्येन । वयम्=श्रोतारः । हृदि=चित्ते । रोमाञ्चिताः—लोमाञ्चपूर्णाः । तेषाम्=तादृशानाम् । महताम्=श्रेष्ठानाम् । गुणानाम्=वैशिष्ट्यानाम् । निधिः=कोषः । सः=उपर्युक्तः । एकः=अद्वितीयः । पार्थिवपुङ्गवः—पार्थिवेषु पुङ्गवः=नृपश्रेष्ठः । (नलः) आसीदिति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

हिन्दी—कुन्द पुष्प के समान कान्तिवाले जिन गुणों को समस्त लोकों ने अपने कानों का आभूषण-सा बना लिया, जिन (गुणों) से लिखित दिशारूपी दीवारें सर्वत्र तूलिका (वृश से) चित्राङ्कित-सी थीं । वर्णन करने के लिए जिन गुणों की मन में

कल्पना करने से हम (श्रोताओं और वक्ताओं) को हर्ष से रोमाञ्च हो जाता है । इस प्रकार महान् गुणों की निधि वह अकेले नृपश्रेष्ठ राजा नल थे ॥ ३५ ॥

यस्य च युधिष्ठिरस्येव न कश्चिदपार्थो वचनक्रमः मरुमण्डलमिवापापं मानसम्, महानसमिव सूपकारसारं कर्म, कार्मुकमिव सत्कोटिगुणं दानम्, दानवकुलमिव दृष्टवृषपर्वोत्सवं राज्यम्, राजीवमिव भ्रमरहितं सर्वदा हृदयम् ।

मुधा—यस्य चेति । च = तथा । यस्य = राज्ञः नलस्य । युधिष्ठिरस्य इव = अर्जुन-नामजस्येव, पक्षे—युधि = युद्धे, स्थिरस्य = स्थितस्य । कश्चित् = कोऽपि । अपार्थः—अर्थाद् अपेतः = अर्थरहितः, अन्यत्र—पृथायाः = कुन्त्याः, अपत्यः पार्थः न पार्थः इति अपार्थः । वचनक्रमः—वचनानां क्रमः = कथनक्रमः । न आसीत् । मरुमण्डलम् इव = मरुस्थलमिव । अपापम्—अपेतः आपो यस्मात् तादृशम् । अथवा—अपापम् = पापरहितम् । मानसम् = हृदयम् । महानसम् इव = पाकशालेव । सूपकारसारम्—सूपकारैः = सूदैः, सारम् = तत्त्वम् । पक्षे—मुष्टु उपकारेण सारम् । कर्म = कृत्यम् । कार्मुकम् इव = धनुरिव । सत्कोटिगुणं दानम्—सत् = शोभनम्, कोटिः = सख्या, अथवा—अटनिः गुणं = ज्या, दानम् तत् । पक्षे—सत्पात्रप्रतिपादनं दानम् । दानवकुलम् इव—दानवानां कुलम् = राक्षसदलम् इव । दृष्टम् = अवलोकितम्, यद् वृषपर्व = दानवः, तस्य उत्सवम् । अथवा—वृषः = धर्मः च, पर्व = पूर्णिमादिकम् च उत्सवः = पुत्रजन्मादिकम्, तेषां समाहार इति वृषपर्वोत्सवम्, दृष्टम् = अवलोकितम् यद् वृषपर्वोत्सवम् तत् तादृशम् । राज्यम् = शासनम् । राजीवम् इव = कमलमिव भ्रमरहितम्—भ्रमरेभ्यो हितम् = अलिहितकरम् । पक्षे—भ्रमेण रहितम् = भ्रान्तिशून्यम् । सर्वदा = सदा हृदयम् = अन्तःकरण (आसीत्) ।

हिन्दी—युधिष्ठिर जिस प्रकार पार्थ के बिना कोई बात नहीं करते थे उसी प्रकार जिसका अपार्थ = अर्थरहित कोई बातचीत का क्रम नहीं होता था । मरुमण्डल जिस प्रकार अपाप (जलरहित) होता है वैसे ही अपाप = पापरहित जिसका मन था । जिस प्रकार रसोई घर में सूपकार (पाचक या भोजन बनाने वाले) का मुख्य कर्म भोजन बनाना होता है वैसे ही सुन्दर उपकाररूप कर्म ही जिसका सार था । जिस प्रकार धनुष सुन्दर यष्टि तथा प्रत्यश्वा के गुणों से युक्त होता है उसी प्रकार सत्कोटि-दान = उत्तम करोड़ों गुना जिसका दान कार्य था । जिस प्रकार दानवकुल दृष्टवृष-पर्वोत्सव (वृषपर्व नामक दानव का उत्सव देखा हुआ) था उसी प्रकार जिसके राज्य में धर्म, पूर्णिमादि पर्व तथा पुत्रजन्म, विवाहादि उत्सव दिखलाई पड़ते थे । जिस प्रकार कमल सदा भोरो से घिरा (भ्रमरहित) रहता है उसी प्रकार जिस राजा नल का हृदय सदा भ्रमरहित रहता था ।

यश्च परमहेलाभिरतोऽप्यपारदारिकः । शान्तनुतनयोऽपि न कुरूपयुक्तः ।

मुधा—यश्चेति । च = तथा, यः = राजा नलः । परमहेलाभिरतः अपि—परमा = महती, हेला = शृङ्गारचेष्टा, तथा अभिरतः = तत्परः अपि । अथवा—परः = उत्कृष्टः महः = उत्सवः, यस्यां तस्याम्, इलायाम् पृथिव्याम्, अभिरतः = तत्परः अपि । अपार-

दारिकः—परदारिकासु रतः पारदारिकः, न पारदारिक इत्यपारदारिकः=शत्रुकन्या-
स्वनभिरतः । अथवा—अपाराः=बह्वचः दारिकाः=कन्याकाः सन्ति यस्य तादृशः ।
शान्तनुतनयः अपि शान्तश्चासी नुतनयश्च=स्तुत्यनीतिश्च यस्तादृशः अपि । पक्षे—शान्तनु-
तनयः अपि=शान्तनुकुलजातः अपि । कुरूपयुक्तः—कुरूप उपयुक्तः नासीत्, अथवा—
कुत्सितम् रूपम्, कुरूपम्=निन्दितरूपम्, तेन युक्तः=संयुक्तः नासीत् ।

हिन्दी—तथा जो (राजा नल) महती शृङ्गार चेष्टाओं में रत होता हुआ भी
(अथवा उत्तम उत्सवों वाली पृथ्वी में तत्पर होकर भी) अपार दारिकाओं (कन्याओं)
वाला (अथवा-शत्रुकन्याओं में अनुरक्त न रहनेवाला) था । (जो) शान्त तथा
प्रशंसनीय नीतिवाला होकर भी (अथवा-शान्तनुकुल का होता हुआ भी) कुरूपयुक्त
(अथवा कुछ वंश में उपयुक्त होनेवाला अर्थात् कौरवों के समान आततायी) नहीं था ।

किं बहुना—

सदाहंसाकुलं बिभ्रन्मानसं प्रचलज्जलम् ।

भूभृन्नाथोऽपि नो याति यस्य साम्यं हिमाचलः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—सदाहंसाकुलं प्रचलज्जलं मानसं बिभ्रन् भूभृन्नाथः अपि हिमाचलः यस्य
साम्यं नो याति ।

मुधा—सदेति । सदाहंसाकुलम्—सदा=सर्वदा, हंसैः=हंसपक्षिभिः, आकुलम्=
आकीर्णम् । अथवा—राहेन सहितम् सदाहम्=सखेदम्, साकुलम्=व्यग्रम् । प्रचलज्ज-
लम्—प्रचलत्=प्रकम्पमानम्, जलम्=नीरम्, यस्मिस्तत् । पक्षे—जडम्=व्यामूढम् ।
मानसम्=मानसरोवरम्, पक्षे—चेतः । बिभ्रन्=धारयन् । भूभृन्नाथः अपि—
भूभृताम्=पर्वतानाम् नाथः=स्वामी अपि, हिमाचलः=हिमालयः । यस्य=नलस्य ।
साम्यम्=समताम् । न याति=न गच्छति ॥ ३६ ॥

हिन्दी—अधिक क्या—सदा हंसों से परिपूर्ण प्रकम्पमान् (चञ्चल) जलवाले
मानसरोवर को धारण करता हुआ पर्वतराज हिमालय जिन (राजा नल) की समता
नहीं कर पा रहा है । (अथवा)—

दाह और खेद से युक्त प्रकम्पमान् जड़ मानस (चित्त) धारण करता हुआ पर्वत-
राज हिमालय जिस राजा नल की समानता नहीं कर पा रहा है क्योंकि हिमालय
सदैव हंसों से युक्त, दाह तथा व्यग्रता से पूर्ण लहराते जलवाले मानसरोवर या
चञ्चल जड़ मन को धारण करता है पर राजा नल सदा हंसों जैसे उज्ज्वल गुणोंवाले
मन्त्रियों आदि से युक्त जल के समान चञ्चल चित्तवत् होकर भी भूपालों के स्वामी
थे ॥ ३६ ॥

अपि च—

नक्षत्रभूः क्षत्रकुलप्रसूतेर्युक्तं नभोगैः खलु भोगभाजः ।
सुजातरूपोऽपि न याति यस्य समानता काञ्चनकाञ्चनाद्रिः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—नक्षत्रभूः नभोगैः युक्तः सुजातरूपः अपि काञ्चनाद्रिः भोगभाजः
क्षत्रकुलप्रसूतैः यस्य काञ्चनसमतां न याति ॥ ३७ ॥

सुधा—नक्षत्रभूरिति । नक्षत्रभूः—नक्षत्राणाम् भूः=स्थानम्, अत्युच्चः । पक्षे—
नक्षत्रभूः=नास्ति क्षत्राद् भवः यस्य तयोविधः । नभोगैः—नभसि=आकाशे, गतैः=
यातैः, देवैः, युक्तः=पूर्णः । पक्षे—भोगैः=भोग्यविषयेन युक्तः । सुजातरूपः—
सुजातम्=स्वर्णम् रूपम् यस्य सः । पक्षे—सुन्दरः अपि । काञ्चनाद्रिः=हेमाद्रिः । भोग-
भाजः—भोगम्=मुख्यैश्वर्यादि पदार्थम्, भजतीति तस्य । क्षत्रकुलप्रसूतेः=क्षत्रियकुल-
जातस्य । यस्य=राज्ञः नलस्य, काञ्चन=कामपि, समानताम्=साम्यम् । न
याति=न गच्छति, अक्षत्रियभुक्त्वात् भोगैरयुक्तत्वाच्च ॥ ३७ ॥

हिन्दी—और भी—नक्षत्रों का स्थान (अत्यन्त उच्च) देवताओं से युक्त (यक्ष-
किन्नर-गन्धर्वादि का निवासस्थान होने से) सुजात रूप (स्वर्णरूप या सुन्दर) होकर
भी हेमाद्रि भोग (सुख-ऐश्वर्यादि) भोगनेवाले क्षत्रिय कुल में उत्पन्न हुए जिन राजा
नल की किसी बराबरी को नहीं पहुँच पाता है क्योंकि वह न तो क्षत्रिय कुल में जन्मा
है और न भोग-सुखों से युक्त है ।

तस्य च महामहीपतेरस्ति स्म प्रशस्तिस्तम्भः सकलश्रुतिशास्त्रशासना-
क्षरमालिकानाम्, न्यग्रोधपादपः पुण्यकर्मप्ररोहाणाम् आकरः साधुव्यवहार-
रत्नानाम्;

सुधा—तस्य चेति । च=तथा । तस्य=उपर्युक्तगुणसम्पन्नस्य । महामहीपतेः=
महतः महीपतेः=भूपतेः नलस्य । सकलश्रुतिशास्त्रशासनाक्षरमालिकानाम्—सकला-
नाम्=समस्तानाम्, श्रुतीनाम्=वेदानाम्, शास्त्राणां=षट्शास्त्राणाम्, शासनाक्षर-
मालिकानाम्=नीतिविद्यानाञ्च समाहारस्तेषाम् । प्रशस्तिस्तम्भः—प्रशस्तेः=प्रशंसायाः,
स्तम्भः=स्तूपरूपः । पुण्यकर्मप्ररोहाणाम्—पुण्यकर्मरूपाणां, प्ररोहाणाम्=वृक्षाणाम्,
न्यग्रोधपादपः=वटवृक्षसदृशः । साधुव्यवहाररत्नानाम्—साधुव्यवहार एव=सदा-
चरणमेव, रत्नं तेषाम् । आकरः=निधिः । (ब्राह्मणः श्रुतशीलो नाम महामन्त्री)
अस्ति स्म=आसीत् ।

हिन्दी—तथा उन महान् महीपति (नल) का समस्त वेदों, शास्त्रों तथा नीति
विद्याओं का प्रशस्तिस्तम्भ, पुण्यकर्मों के प्ररोहण का वटवृक्ष, साधु-व्यवहाररूपी रत्नों
का आकर (खजाना) (श्रुतशील नामक ब्राह्मण महामन्त्री) था ।

इन्दुः पार्थिवनीतिज्योत्स्नायाः, कन्दः सकलकलाङ्कुरकलापस्य,
सागरः समस्तपुरुषगुणमणीनाम्, आलानस्तम्भश्चपलराज्यलक्ष्मीकरेणु-
कायाः, सकलभुवनव्यापारपारावारनौकर्णधारः, सुधाम्भोनिधिडिण्डोर-
पिण्डपाण्डुरयशः कुशेशयखण्डभण्डितसकलसंसारसराः, सरागीकृतसमस्त-
पार्थिवानुजीवी, जीवितसमः, प्राणसमः, हृदयसमः, शरीरमात्रभिन्नो द्वितीय
इवात्मा, कुलक्रमागतः, संक्रान्तिदर्पणः सूखदुःखयोः, स्वभावानुरक्तः, शुचिः
सत्यपूतवाक्, कृतज्ञः, ब्राह्मणः, सालङ्कायनस्य सूनुः श्रुतशीलो नाम
महामन्त्री ।

सुधा—इन्दुरिति । पार्थिवनीतिज्योत्स्नायाः—पार्थिवानां नीतिः=राजनीतिः, तद्रूपा या, ज्योत्स्ना=चन्द्रिका तस्याः । इन्दुः=चन्द्रः । सकलकलाङ्कुरकलापस्य—सकलानाम्=निखिलानाम्, कलानाम्, अङ्कुराणि=प्ररोहाणि, तेषाम् कलापः=ममूहस्तस्य । कन्दः=मूलम् । समस्तपुरुषगुणमणीनाम्—समस्तेषु सम्पूर्णेषु पुरुषेषु=जनेषु, ये गुणरूपाः मणयस्तेषाम् । सागरः=सिन्धुः । चपलराज्यलक्ष्मीकरेणुकायाः—राज्ञः लक्ष्मी=राजलक्ष्मीः, राजलक्ष्मी एव करेणुका=हस्तिनी, चपला=चञ्चला, या राजलक्ष्मीकरेणुका तस्याः । आलानस्तम्भः=आधारस्तम्भः बन्धनस्तम्भो वा । सकलभुवनव्यापारपारावारनौकर्णधारः—सकलानाम्=सम्पूर्णानाम्, भुवनानाम्=लोकानाम्, व्यापार एव पारावारः=सिन्धुस्तस्मिन्, नौः=तरिस्तस्याः, कर्णधारः=संचालकः । सुधाम्भोनिधिडिण्डीरपिण्डपाण्डुरयशःकुशेशयखण्डमण्डितसदासंसारसाराः—सुधायाः=अमृतस्य, अम्भोनिधिः=सागरः, तस्य डिण्डीरपिण्डम् इव=फेनपिण्डमिव, तेन पाण्डुरम्=स्वच्छम्, यशः, तदेव कुशेशयखण्डम्=कमलमूहः, तेन मण्डितानि, सकलसंसारस्य=अखिलविश्वस्य, सारांसि=तडागानि, येन तादृशः । सरागीकृतसमस्त-पार्थिवानुजीवी—सरागीकृताः=अनुरञ्जिताः, समस्ताः=सर्वे, पार्थिवाः=राजानः, अनुजीविनश्च=सेवकाश्च, येन सः । जीवितममः=जीवनसदृशः । प्राणसमः—प्राणः=जीवनेन समः=समानः । हृदयसमः=चेतःसमः । शरीरमात्रमित्रः—शरीरेण मात्रम् मित्रः=केवलशरीरेण पृथग्भूतः । द्वितीयः आत्मेव=अपरः जीवसदृशः । कुलक्रमागतः—कुलक्रमेण=वंशानुक्रमेण, आगतः=आयातः । सुखदुःखयोः=आनन्दक्लेशयोः । संक्रान्ति-दर्पणः=सन्धिदर्पणः । स्वभावानुरक्तः—स्वभावेन=प्रकृत्या, अनुरक्तः=प्रियः । शुचिः=पवित्रचरितः । सत्यपूतवाक्—सत्या=श्रुता, पूता=पवित्रा, च वाक्=वाणी, यस्य सः । कृतज्ञः=कृतमन्यः ब्राह्मणः=द्विजः । सालङ्कायनस्य=सालङ्कायननाम्नः पुरुषस्य । सूनुः=सुतः । श्रुतशीलः नाम=श्रुतशीलनामक । महामन्त्री—महेश्वासो मन्त्री=महामात्यः (आसीत्) ।

हिन्दी—राजनीतिरूपी ज्योत्स्ना का चन्द्रमा, समस्त कलाओं के अंकुरणसमूह की जड़, समस्त पुरुषों में गुणरूपी रत्नों का सागर चञ्चल राजलक्ष्मीरूपा हस्तिनी का बन्धन स्तम्भ, सकल भुवन व्यापाररूपी सागर में नाव का खेनेवाला (कर्णधार) अमृतसागर के फेनपिण्ड के समान स्वच्छ कीर्तिरूपी कमलममूह से मण्डित पूर्ण संपूरित तडागों के समान, समस्त राजाओं तथा अनुजीवियों को अनुरंजित करनेवाला, जीवन के समान, प्राणसदृश, हृदयसदृश, शरीर मात्र से पृथक् द्वितीय आत्मा जैसा कुलक्रम से बना हुआ (पीढ़ी-दर पीढ़ी से बननेवाला) सुख और दुःख के संक्रान्ति-दर्पण के समान प्रकृति में अनुरक्त, शुद्ध सत्य तथा पवित्र वाणीवाला, कृतज्ञ ब्राह्मण, सालङ्कायन का पुत्र श्रुतशील नाम का महामन्त्री था ।

मित्रं च मन्त्री च सुहृत्प्रियश्च विद्यावयःशीलगुणैः समानः ।

बभूव भूपस्य स तस्य विप्रो विश्वम्भराभारसहः सहायः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—च तस्य भूपस्य मित्रं च मन्त्री च सुहृत्, प्रियः, विद्यावयः शीलगुणैः समानः विश्वम्भराभारसहः सः विप्रः सहायः बभूव ॥ ३८ ॥

सुधा—मित्रमिति । च=तथा । तस्य=उपर्युक्तस्य । भूपस्य=राज्ञः । मित्रम्=सखा । (च) मन्त्री=मन्त्रिवः । (च) सुहृत्=सहृदयः । प्रियः=अभीष्टः । विद्यावयः-शीलगुणैः—विद्या=ज्ञानम्, च वयः=आयुः, च शीलम्=सदाचारः, च गुणास्तैः । समानः=सदृशः । विश्वम्भराभारसहः—विश्वम्भरायाः=पृथिव्याः, भारसहः=धुरसहः, शासक । सः विप्रः=श्रुतशीलाख्यो ब्राह्मणः । सहायः=सहयोगी । बभूव=अभवत् । उपजातिवृत्तम् ॥ ३८ ॥

हिन्दी—(तथा) उस भूपाल (नल) का मित्र, मन्त्री, सुहृद्, प्रिय और विद्या, आयु तथा सदाचार गुणों से समान, विश्वम्भरा का भार सहनेवाला वह ब्राह्मण सहायक हुआ ।

अपि च—

ब्रह्मण्योऽपि ब्रह्मवित्तापहारी स्त्रीयुक्तोऽपि प्रायशो विप्रयुक्तः ।

सद्वेषोऽपि द्वेषनिर्मुक्तचेताः को वा तादृग्दृश्यते श्रूयते वा ॥ ३९ ॥

अन्वयः—ब्रह्मण्यः अपि ब्रह्मवित्तापहारी, स्त्रीयुक्तः अपि प्रायशः विप्रयुक्तः, सद्वेषः अपि द्वेषनिर्मुक्तचेताः, तादृक् कः दृश्यते वा श्रूयते ॥ ३९ ॥

सुधा—ब्रह्मण्य इति । ब्रह्मण्यः—ब्राह्मणे हितः ब्रह्मण्यः । पक्षे—ब्रह्मवेत्ता अपि । ब्रह्मवित्तापहारी—ब्राह्मणानां वित्तं अपहरतीति विरोधः । तत्परिहारः—ब्रह्मवित्=ब्रह्मज्ञः तथा तापहारी—तापं हरतीति=कष्टहरः । अथवा ब्रह्मविदाम्=ब्रह्मज्ञानाम् तापहारी=दुःखहारकः । स्त्रीयुक्तः—अपि स्त्रीभिः=नारीभिः, युक्तः=युतः अपि, प्रायशः=प्रायः, विप्रयुक्तः=वियोगी, इति विरोधः । तत्परिहारः—विप्रैः=ब्राह्मणैः युक्तः=संयुक्तः । सद्वेषः—द्वेषेण सहितः अपि । द्वेषनिर्मुक्तचेतः—द्वेषेण=विरोधेण, निर्मुक्तः=वियुक्तम्, चेतः=मनो यस्य सः इति विरोधः । तत्परिहारः—सद्वेषः=सताम्=सज्जनानाम्, वेपः यस्य सः=श्रेष्ठवेषयुक्तः । तादृक्=तथाविधः (लोके), कः दृश्यते=अवलोक्यते, वा --अथवा, कः श्रूयते=आकर्ण्यते, अर्थात् न कोऽपि दृश्यत आकर्ण्यते वेति भावः ॥ ३९ ॥

हिन्दी—वह ब्रह्मण्य (ब्राह्मणों का हितकर या ब्रह्मज्ञ) होता हुआ भी ब्रह्मवित् (ब्रह्मविद् या ब्रह्मविदों के) कष्टों को हरनेवाला था । स्त्रियों से युक्त होकर भी ब्राह्मणों से घिरा रहता था । सद्वेष होकर भी (उनमें पुरुषों के घेप को धारण करनेवाला होकर भी) उसका चित्त सदा द्वेष से मुक्त रहता था । उनके समान कोई अन्य व्यक्ति न दिखलाई पड़ता था और न सुना जाता था ॥ ३९ ॥

अथ स पार्थिवस्तस्मिन्नमात्ये परिजनपरिवृद्धे प्रौढप्रेमणि निगूढमन्त्रे मन्त्रिणि तृणीकृतस्त्रेणविषयरसे सौराज्यरागजनने जननीयमाने जनस्य, सर्वोपधाशुद्धबुद्धौ निधाय राज्यप्राज्यचिन्ताभारमभिनवयौवनारम्भरमणीये

रम्यरमणीयजननयनहृदयप्रिये प्रियङ्गुभासि जितमदनमहस्यपहसितसुरा-
सुरसौभाग्ययशसि विस्मापितसमस्तजनमनसि लसत्लावण्यपुञ्जपराजित-
सकलसमुद्राम्भसि कान्तिकटाक्षितचन्द्रमसि वयसि वर्तमानो मानित-
मानिनीजनयौवनसर्वस्वः स्वयमनवरतं सकलसंसारसुखसन्दोहमन्वभूत् ।

सुधा—अथ=अनन्तरम् । सः पार्श्वि=सः भूपतिः (नलः) । तस्मिन् अमात्ये=
तस्मिन् मन्त्रिणि । परिजनपरिवृद्धे=परिजनैः=परिजनसमूहैः, परिवृद्धे=दृढे सञ्जाते ।
प्रौढप्रेमणि=प्रगाढानुरागे । निगूढमन्त्रे—निगूढं मन्त्रणम् यस्य तस्मिन्=गुप्तमन्त्रे ।
तृणीकृतस्त्रैणविषयरसे—स्त्रीणामिमे स्त्रैणाः = कामिनीविषयो, विषयरसः=भोगानन्दः,
तृणीकृतः=तृणवत् तुच्छं मानितः स्त्रैणविषयरसः येन तस्मिन् । सौराज्यरागजनने—
सुष्ठु राज्यं सुराज्यं तदेव सौराज्यम्, रागस्य=प्रेमणः, जननम्=उत्पादनं सौराज्ये
रागजननं यस्मिन् तस्मिन् । जनस्य=प्रजाजनस्य । जननीयमाने=जननीवत् परि-
पाल्यमाने । सर्वोपधाशुद्धबुद्धौ—सर्वाः=निखिलाः, उपधाः=कटादिदुष्टताः, ताभिः
शुद्धा=पूता, बुद्धिः=मतिः, यस्य तस्मिन् । राज्यप्राज्यचिन्ताभारम्=राज्यविषयक-
चिन्तनधुरम् । निधाय=धृत्वा । अभिनवयौवनारम्भरमणीये—अभिनवः=नूतनः,
यौवनारम्भः, स च रमणीयः, तस्मिन्=नूतनतारुण्यारम्भशुन्दरे । रम्यरमणीयजननयन-
हृदयप्रिये—रम्याणाम्=रमणीकानाम्, रमणीयजनानाम्=कामिनीनाम्, नयनानि=
नेत्राणि, हृदयानि=मनांसि, च तेषां प्रियस्तस्मिन् । प्रियङ्गुभासि—प्रियङ्गुवद् भा-
यस्मिस्तस्मिन्=प्रियङ्गुपुष्पकान्तो । जितमदनमहसि—जितम्=विजितम्, मदनस्य =
कामदेवस्य, महः=कान्तिः, येन यस्मिन् । अपहसितसुरामुरसौभाग्ययशसि—अपहसि-
तम्=तिरस्कृतम्, सुरासुराणाम्=देवदेत्यानाम्, सौभाग्ययशः=सौभाग्यकीर्तिः, येन
तस्मिन् । विस्मापितसमस्तजनमनसि—विस्मापितानि=विस्मये नीतानि, जनमनांसि=
लोकचेतांसि, येन यस्मिन् । लसत्लावण्यपुञ्जपराजितसकलसमुद्राम्भसि—लावण्यस्य
पुञ्जम् लावण्यपुञ्जम्, लसत्=शोभितम्, यत्लावण्यपुञ्जम्=शोभितसौन्दर्यराशि, तेन,
चन्द्रमसि—कान्त्या=दीप्त्या, कटाक्षितः=तिरस्कृतः, चन्द्रमा येन तस्मिन् । वयसि=
आयुसि । वर्तमानः=स्थितः । मानितमानिनीजनयौवनसर्वस्वः—मानितानाम्, मानिनी-
नाम्=अभिमानयुक्तानाम्, जनानाम्=स्त्रीणाम्, यौवनस्य=तारुण्यस्य, सर्वस्वः=सार-
भूतः । स्वयम्=आत्मना । अनवरतम्=निरन्तरम् । सकलसंसारसुखसन्दोहम्—
सकलस्य=अखिलस्य संसारस्य जगतः यः सुखसन्दोहः=आनन्दसमूहस्तम् । अन्वभूत्=
अनुभवम् अकरोत् ।

हिन्दी—अनन्तर उस राजा (नल) ने परिजनों से समृद्ध, प्रगाढ़ प्रेमवाले,
गोपनीय मन्त्रणावाले, स्त्रीमुख मन्वन्धी विषयभोग को समृद्ध, प्रगाढ़ प्रेमवाले,
सुन्दर राज्यानुराग उत्पन्न करनेवाले, माता के समान प्रजा पर प्रेम करनेवाले,
प्रकार की आपदाओं में शुद्ध बुद्धि रखनेवाले मन्त्री पर राज्य के चिन्ताभार को सौंप-

कर नूतन यौवन प्राप्त करने के कारण रमणीक, रम्य रमणियों के नयन तथा हृदय को प्रिय लगनेवाली, प्रियङ्गुसदृश कान्तिवाली, कामदेव की कान्ति को जीतनेवाली, देवताओं तथा असुरों के सौभाग्य एवं कीर्ति को तिरस्कृत करनेवाली, सभी लोगों के मन को विस्मित कर देनेवाली, शोभित सौन्दर्यसमूह से सम्पूर्ण समुद्रजल को पराजित कर देनेवाली चन्द्रकान्ति को भी कटाक्ष करनेवाली आयु (तरुणावस्था) में पहुँचकर मान करनेवाली अभिमानिनी युवतियों के यौवन का सर्वस्व (तत्त्व) बने हुए स्वयम् निरन्तर सम्पूर्ण संसार के सुखसमूह का अनुभव किया ।

तथा हि—कदाचिदनुत्पन्नविषमरणो गरुड इवाहितापकारी हरिवाहन-विलासमकरोत् ।

सुधा—कदाचिविति । कदाचित्=कदापि । अनुत्पन्नविषमरणः—अनुत्पन्नम्=असञ्जातम्, विषेण=गरलेन, मरणम्=निधनम् येन सः । पक्षे—अनुत्पन्नम्=असञ्जातम्, विषमः=भयङ्करः, रणः=युद्धम्, येन सः । गरुड इव=वैनतेय इव । अहि-तापकारी—अहीनाम्=सर्पिणाम् तापकारी=दुःखदायी । पक्षे—अहितानाम्=अमङ्गलानां शत्रूणां वा, अपकारी=अपकर्ता । हरिवाहनविलासम्—हरेः=विष्णोः वाहन एव विलासस्तम्=विष्णुवाहनानन्दम् । पक्षे—हरेः=अश्वस्य, वाहनम्=प्रवहणम्, तस्य विलासः=आनन्दः, तम्=अश्वप्रवहणलीलाम् । अकरोत्=चकार ।

हिन्दी—कदाचित् विष के कारण मरण की स्थिति न उत्पन्न होने देनेवाले (कभी भयङ्कर युद्ध की स्थिति उत्पन्न न होने देनेवाले) गरुड के समान सर्पों को सन्ताप देनेवाले (अहितकर लोगों का अपकार करनेवाले) (राजा नल ने) हरिवाहन विलास (विष्णु भगवान् का गरुड की सवारी करने का आनन्द) (अथवा) रथप्रवहणविलास (रथलीला) किया ।

कदाचिच्चन्द्रमोलिरिव मदनबाणासनातिमुक्तशरसञ्छादितायां पर्वत-भुवि विचचार ।

सुधा—कदाचिदिति । कदाचित्=कदापि । चन्द्रमोलिः इव—चन्द्रः मौली यस्य सः=शशाङ्कशेखरः शिवः इव । मदनबाणासनातिमुक्तशरसञ्छादितायाम्—मदनस्य=कामदेवस्य, बाणासनेन=धनुषा, अतिमुक्ताः=परित्यक्ताः, ये शराः=बाणास्तेः, सञ्छादिता, तस्याम्=आवृतायाम्, पक्षे—मदनः, बाणः, असनः, अतिमुक्तकः, शरश्च, एभिः वृक्षैः सम्यक् छादितायाम्=आवृतायाम् । पर्वतभुवि=पर्वतभूमौ, विचचार=विचरणमकरोत् ।

हिन्दी—कदाचित् चन्द्रमोलि शिव के समान कामदेव के धनुष से छोड़े गये बाणों से सञ्छादित (पक्ष में—मदन, बाण, असन, अतिमुक्तक, शर आदि वृक्षों से आच्छादित) पर्वतभूमि पर (राजा नल ने) विचरण किया ।

कदाचिदच्युत इव शिशिरकमलाकरावगाहनोत्पन्नपुलककोरकिसतनुर-नन्तभोगभावसुखमन्वतिष्ठत् ।

सुधा—कदाचिविति ! कदाचित् = कदापि । अच्युत इव = विष्णुरिव । शिशिर-
कमलाकरावगाहनोत्पन्नपुलककोरकिततनुः—शिशिरे = शिशिरकाले, कमलायाः =
लक्ष्म्याः, करयोः = पाण्योः, अवगाहनम् = निमज्जनम्, तेन उत्पन्नः = सञ्जातः, यः
पुलकः = रोमाञ्चम्, तेन कोरकितम्, तनुः = शरीरं, यस्य सः । पक्षे—शिशिरकाले
कमलानाम् = पद्मानाम्, आकरः = वनम्, तस्मिन् अवगाहनेन = भ्रमणेन, उत्पन्नः =
सञ्जातः, यः पुलकः = रोमाञ्चम्, तेन कोरकितम् तनुर्यस्य, तादृशः । अनन्तभोग-
भावसुखम्—अनन्तभोगभाजः = शेषाहिवपुषः, सुखम् = आनन्दम् तत् । पक्षे—अनन्त-
भोगभाक् = असंख्यविलासभाजनम्, सुखम् = आनन्दम् । अन्वतिष्ठत् = अनुवभूव ।

हिन्दी—कदाचित् विष्णु भगवान् के समान शिशिर काल में लक्ष्मी के हाथों का
आलिङ्गन करने से रोमाञ्चित शरीर (पक्ष में) शिशिर काल में कमलवन में प्रवेश
करने के कारण उत्पन्न पुलकायमान शरीर वाला शेषनाग के शरीरस्पर्श वाले सुख
(पक्ष में—असंख्य भोग-विलास वाले सुख) का वह अनुभव किया करता था ।

कदाचन नलिनयोनिरिव राजसभावस्थितः प्रजाव्यापारमचिन्तयत् ।

सुधा—कदाचनेति । कदाचन = कदाचित् । नलिनयोनिः इव—नलिनम् =
जलजम्, योनिः = उत्पत्तिस्थानम् यस्य, सः = ब्रह्मा इव । राजसभावस्थितः—राज-
सम् = रजोगुणसम्बन्धि, यो भावः, तस्मिन् अवस्थितः = स्थितः । पक्षे—राजां सभा
राजसभा = राजपरिषद्, तस्यामवस्थितः = स्थितः । प्रजाव्यापारम्—प्रजायाः = सृष्टेः,
यः व्यापारः = सृजनम्, तम् । पक्षे—प्रजायाः = प्रजाजनस्य, व्यापारः = रक्षणादिकम्
कर्म, तम् । अचिन्तयत् ।

हिन्दी—कदाचित् ब्रह्मा के समान राजस भाव में स्थित (रजोगुण में युक्त—
राजसभा में बैठे) प्रजा व्यापार (संसार का सृजन करना—प्रजा के रक्षण, भरण-
पोषण) सोचा करता था ।

कदाचिन्मयूर इव कान्तोन्नमत्पयोधरमण्डलिविलासेन हर्षमभजत् ।

सुधा—कदाचिविति । कदाचित् = कदापि । मयूर इव = केकीव । कान्तोन्न-
मत्पयोधरमण्डलिविलासेन—कान्तेषु = कान्तिमत्सु, उन्नमत्सु = उदगच्छत्सु, पयोधरेषु =
जलदेवेषु, यः मण्डलिविलासः = मण्डलाकारं नृत्यम्, तस्मिन् । पक्षे—कान्तानाम् =
अङ्गनानाम्, उन्नमन्ति = उदगच्छन्ति, यानि पयोधराणि = उरोजानि, तेषां यो मण्डलि-
विलासः = आलिङ्गनसुखम्, तेन । हर्षम् = प्रसन्नताम् । अभजत् = असेवत ।

हिन्दी—जिस प्रकार वर्षाकाल में मयूर कान्तिमान् ऊँचे उभड़ते हुए बादलों
को देखकर मण्डलाकार पुछांड बना कर नाच कर प्रसन्न होता है उसी प्रकार कभी
राजा नल कामिनियों के उन्नत उरोजों के आलिङ्गनानन्द से हर्ष प्राप्त किया
करता था ।

**कदाचिन्नक्षत्राशिरिवाश्विन्या सेनया समन्वितो मृगानुसारी बहु-
शायनमार्गं बभ्राम ।**

सुधा—कदाचिदिति । कदाचित्=कदापि । नक्षत्रराशिः इव । सेनः, इनेन=सूर्येण, सह । आश्विन्या=अश्विनीनक्षत्रेण । समन्वित=संयुक्तः । मृगानुसारी=मृगशिरानक्षत्रानुचरः । बहुशः=बहुधा । पवनमार्गम्=पवनस्य=वातस्य, मार्गम्=पन्थानम्, आकाशम् । बभ्राम=अभ्रमत् । तथा आश्विन्याः—अश्वाः=घोटकाः सन्ति यस्यां (सेनायाम्), तादृश्या । सेनया=बलेन, समन्वितः=युक्तः (नक्षत्र-राशिः=तारकसमूहः इव, कान्तिमान्) (राजा नलः) । मृगानुसारी—मृगम्=हरिणम्, अनुसरति=अनुधावति, इति मृगानुसारी=हरिणानुगामी । बहुशःपवन-मार्गम्=बहुतृणयुक्तं पन्थानम् । बभ्राम=अभ्रमत् ।

हिन्दी—जिस प्रकार नक्षत्रों का समूह सूर्य के साथ अश्विनी नक्षत्र से मृगशिरा नक्षत्र तक आकाश में भ्रमण करता है उसी प्रकार नक्षत्रराशि के समान कान्तिमान् राजा नल कभी घुड़सवार सेना से युक्त होकर मृगों का पीछा करता हुआ अत्यन्त घास वाले वनमार्ग में घूमा करता था ।

कदाचिदाञ्जनेय इवाक्षविनोदमन्वतिष्ठत् ।

सुधा—कदाचिदिति । कदाचित्=कदापि । आञ्जनेयः इव—अञ्जनायाः पुत्रः आञ्जनेयः=हनुमान् इव, अक्षस्य=रावणसुतस्य, विनोदम्=वधम् । पक्षे—अक्षैः=पाशकैः, विनोदम्=मनोरञ्जनम् । अन्वतिष्ठत्—अनु=पश्चादवस्थितो बभूव ।

हिन्दी—जिस प्रकार अञ्जनिपुत्र हनुमान् ने अक्षयकुमार का वध किया था वैसे ही (खेल में) कभी (राजा नल) पाँसों से मनोरञ्जन करने बैठ जाता था ।

**कदाचिद् वानरेश्वर इव सुग्रीवो वंदेहीति ब्रुवाणस्यालघुकाकुत्स्थ-
स्यार्थिनः प्रार्थना क्रियतां सफलेति वानरपुङ्गवानादिदेश ।**

सुधा—कदाचिदिति । कदाचित्=कदापि । (यथा) वानरेश्वरः—वानराणाम्=कपीनाम्, ईश्वरः=स्वामी, सुग्रीवः=वाल्मीकुजः । 'वंदेहि'='हा सीते' । इति ब्रुवाणस्य=इत्थं भाषमाणस्य । अलघुकाकुत्स्थस्य—अलघोः=गुरोः, काकुत्स्थस्य=रामस्य । अर्थिनः=सप्रयोजनस्य । प्रार्थना=निवेदनम् । सफला=सिद्धा । क्रियताम्=विधीयताम् । इति=इत्थम् । वानरपुङ्गवान्—वानरेषु पुङ्गवाः वानरपुङ्गवास्तान्=वानरश्रेष्ठान् । आदिदेश=आज्ञापयामास । तथैव सुग्रीवः—सुष्ठु=शोभना, ग्रीवा=कण्ठदेशः यस्य सः=सुकण्ठः । नरेश्वरः=नृपः नलः । वै=नूनम्, देहि=प्रदानं कुरु । इति ब्रुवाणस्य=इत्थं प्रार्थ्यमानस्य, अलघुकाकुत्स्थस्य—आसमन्तात् लब्धां, काको=भिन्नकण्ठध्वनौ, तीष्ठतीति तस्य । याच्ञावशात् अर्थिनः=स्वरभेदवतीर्थिनो याचकस्य, प्रार्थना=याच्ञा, सफला=सिद्धा । क्रियताम्=विधीयताम् । इति=एवम् । नर-पुङ्गवान्=नरश्रेष्ठान् । आदिदेश=आज्ञापयामास ।

हिन्दी—जिस प्रकार वानरेश्वर सुग्रीव ने—'वंदेही' इस प्रकार चिल्लाते हुए महान् राम की, की गई प्रार्थना को सफल करो, यह वानरभटों को आदेश दिया था उसी प्रकार कदाचित् सुन्दर गर्दन वाले नरेश नल ने 'मुझे दो' 'यह कहने वाले भिन्न

कण्ठध्वनि वाले याचक व. प्रार्थना पूरी की जाय' यह अपने वीरों को आदेश दे रहा था ।

टिप्पणी—यहाँ पर राजा नल की दानशीलता का वर्णन किया गया है अर्थात् राजा नल इतने दानशील थे कि यदि कोई याचक बहुत धीरे से भी यह कह देता कि 'मुझे दो' तो वह उसे भी पूर्ण मनोरथ किये जाने का अपने सैनिकों या वीरों को आदेश दे देता था ।

कदाचिन्मकरकेतन इव सुमनसो मार्गणान् विधाय स्वगुणं कर्णपूरीचकार ।

सुधा—कदाचिन्मकरेति । कदाचित्=कदापि । मकरकेतनः=मकरध्वजः कामदेवः । मार्गणान्=बाणान् । सुमनसः=पुष्पाणि । विधाय=कृत्वा । स्वगुणम्=स्वस्य आत्मनः गुणम्=प्रत्यञ्चान् । कर्णपूरीचकार=कर्णान्तं चकर्प । तथैव मकरकेतन इव=कामदेवसदृशः सुन्दरः (राजा नलः) । मार्गणान्=याचकान् । सुमनसः=सन्तुष्टचित्तान् । विधाय=कृत्वा । स्वगुणम्=आत्मवैशिष्ट्यम् । (जगतः) कर्णपूरीचकार=कर्णेषु, पूरीचकार=पूरयामास ।

हिन्दी—कदाचित् जिस प्रकार कामदेव ने बाणों को पुष्पों का बनाकर अपनी प्रत्यञ्चा (धनुष की डोरी को) कानों तक खींच लिया था उसी प्रकार कामदेव के समान सुन्दर राजा नल ने याचकों को सन्तुष्टचित्त करके अपने गुणों को लोगों के कानों में भर दिया था ।

कदाचिदम्भोनिधिरिवोच्चैः स्तननाभिरभ्याः कृतानिमेषनयनविभ्रमाः, सकन्दर्पाः, सिपेवे वेलाविलासिनीः ।

सुधा—कदाचिदम्भोनिधिरिति । कदाचित्=कदापि । वेलाविलासिनी=तटानन्ददायिनीः । अम्भोनिधिः—अम्भसां निधिः=जलवृद्धीः । उच्चैः=तीव्रस्वरैः । स्तननाभिरभ्याः, स्तननेन=शब्देन, अभिरभ्याः=रमणीयाः । कृतानिमेषनयनविभ्रमाः—कृतम्, अनिमेषाणाम्=मत्स्यानाम्, नयनम्=प्रापणम् यैस्तथोक्ताः, विविधाः भ्रमाः=आवर्त्ताः यासु तथा । सकन्दर्पाः—कम्=जलम्, तस्य दर्पणं=मोक्षेण सहेति । सिपेवे=भेजे । तथा—उच्चैः स्तननाभिरभ्याः—उच्चैः स्तनाभ्याम्, नाभ्या च रभ्याः=उन्नतपयोधराभ्यां नाभ्या च रमणीयाः । कृतानिमेषनयनविभ्रमाः—कृतम्=विहितम्, अनिमेषाणाम्=निनिमेषाणां नयनानां, विणिष्टाः भ्रमाः=विलासाश्च, यासु ताः—सकन्दर्पाः=सकामाः । वेलाविलासिनी=वाराङ्गनाः । सिपेवे=भेजे ।

हिन्दी—समुद्र जैसे तटों पर आनन्द देने वाली जल की बाढ़ें गर्जन करती हुई ध्वनि से रम्य, मधुलियों तथा विशेष प्रकार के आवर्त्तों वाली जलतरङ्गों के मोक्ष के साथ सेवित होता है । उसी प्रकार राजा नल उच्च स्तनों तथा नाभि से अभिरमणीय, निनिमेष नयनों के विलास को प्रकट करने वाली सकामा वेला-विलासिनियों (वाराङ्गनाओं) का उपभोग करता था ।

कदाचिद्दशरथ इवायोध्यायां पुरि स्थितः सुमित्रोपेतो रममाण-
रामभरतप्रेक्षणेन क्षणमाह्लादमन्वभूत् ।

सुधा—कदाचिद्दशरथ इति । कदाचित्=कदापि । दशरथ.=रामजनकः ।
अयोध्यायां पुरि=साकेतनगर्याम् । स्थितः=अवस्थितः । सुमित्रोपेतः—सुमित्रया=
सुमित्रानाम्पत्न्या । उपेतः=युक्तः । रममाणरामभरतप्रेक्षणेन—रममाणस्य=
क्रीडमानस्य, रामस्य=राघवस्य, भरतस्य=रामानुजस्य, प्रेक्षणेन=दर्शनेन । क्षणम्=
मुहूर्तम् । आह्लादम्=आनन्दम् । अन्वभवत्=अनुबभूव । पक्षे—अयोध्यायाम्—न
योद्धुं योग्या तस्याम् । पुरि=नगर्याम् । स्थितः=अवस्थितः । सुमित्रैः=शोभनैः
सुहृद्भिः । उपेतः=युक्तः । रममाणरामभरतप्रेक्षणेन—रममाणानाम्=विलासयुतानाम्,
रामाणाम्=रमणीनाम्, भरतम्=शास्त्रीयं संगीतम्, तस्य प्रेक्षणेन=श्रवणेन । क्षणम्=
मुहूर्तम् । आह्लादम्=आनन्दम् । अन्वभूत=अनुबभूव ।

हिन्दी—कदाचित् जिस प्रकार दशरथ अयोध्यापुरी में स्थित, सुमित्रा नाम की
पत्नी से युक्त, खेलते हुए राम और भरत को देखकर क्षणभर को आह्लादित हो
जाते थे उसी प्रकार उस विदर्भ नगरी में स्थित राजा नल अपने मित्रों से युक्त,
विलासयुक्त रामाओं (रमणियों) के शास्त्रीय संगीत को सुनने से क्षणभर को
आह्लादानुभव किया करते थे ।

एवमस्य सकलजीवलोकसुखसन्तानमनुभवतो यान्ति दिनानि ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । सकलजीवलोकसुखसन्तानम्—सकलानाम्,
जीवलोकानाम्=प्राणिनाम्, यत् सुखसन्तानम्=निखिलप्राणिसुखपरम्पराम् ।
अनुभवतः=अनुभूति कुर्वतः । अस्य=एतस्य, नलस्य । दिनानि=दिवसाः । यान्ति=
गच्छन्ति स्म ।

हिन्दी—इस प्रकार समस्त जीवलोकों की सुखों की परम्परा का अनुभव करते
हुए इन (राजा नल) के दिन व्यतीत हो रहे थे ।

अथ कदाचिदुष्यमत्पयोधरान्तरपतधारावलीविराजिताः कमलदल-
कान्तनयनाः, सुरचापचक्रवक्रध्रुवः, विद्युन्मणिमेखलालङ्कारधारिण्यः,
शिञ्जानामुक्तकलहंसकाः, प्रौढकरेणुसञ्चारहारिण्यः कम्पकन्धराः,
तिरस्कृतशशाङ्ककान्तिकलापोच्चमुखमण्डलाः, सकलजगज्जेगीयमानगुण-
मिममनुपमरूपलावण्यराशिराजितं राजानमवलोकयितुमिव तरन्ति
स्म वर्षाः ।

सुधा—अथेति । अथ=अनन्तरम् । कदाचित्=कस्मिंश्चित्काले । उष्यमत्पयोधरान्तर-
पतधारावलीविराजिताः—उष्यमताम्=उष्यतानाम्, पयोधराणाम्=मेघानाम्, अन्तरे=
मध्ये, पतन्ती=स्रवन्ती, धारावली=धाराश्रेणी, ताभिः विराजिताः=शोभिताः ।
कमलदलकान्तनयनाः—कमलदलानाम्=पद्मपत्राणाम्, कान्तम्=इष्टम्, नयनम्=
अतिवाहनम्, यासां ताः । सुरचापचक्रवक्रध्रुवः—सुरचापमेवचक्रम्=इन्द्रधनुश्चक्रम्,

तद् वद् वक्रा = कुटिला ध्रुवी यासां ताः । विद्युन्मणिमेखलालङ्कारधारिण्यः—विद्युद्
 एव मणिमेखला = चपला रत्नमेखला, ताम् अलम् = अत्यर्थम्, कस्य = जलस्य, अरम् =
 वेगम्, धारयन्तीति तथा । शिञ्जानामुक्तकलहंसका—शिञ्जानाः = गर्जन्यः तथा
 मुक्ताः = मानसं प्रति प्रस्थिताः, कलहंसकाः = हंसाः याभिस्ताः । यद्वा मुक्तहंसानि
 कानि जलानि यासु ताः (तत्समये हंसानां मानसे गमनात्) । प्रौढकरेणुसञ्चार-
 हारिण्यः—प्रकर्षेण ऊढं, कम् = जलम्, तेन रेणुः = रजः, सञ्चारहारिण्यः = सञ्चाररोधिकाः ।
 कम्प्रकन्धराः—कं = जलम् धरन्तीति कन्धराः = मेघाः ते, कम्प्राः = रम्याः यासु ताः ।
 तिरस्कृतशशाङ्ककान्तिकलापोच्चमुखमण्डलाः—तिरस्कृताः = छादिताः, शशाङ्कस्य =
 चन्द्रस्य, कान्तयः, तथा काय = जलाय, लापाः = ध्वनयः गर्जनानि वा, तैः उच्चमुखाः =
 मेघालोकनायोन्मुखाः, मण्डलाः = देशाः, यासु ताः । सकलजगज्जेगीयमानगुणम्—
 सकलेन = निखिलेन, जगता = संसारेण, जेगीयमानाः गुणाः, यस्य तम् = निखिल-
 लोकीयमानविशेषम् । अनुपमरूपराशिराजितम्—नास्ति उपमा यस्य स अनुपमः =
 अद्वितीयः, रूपराशिः = सौन्दर्यसमूहः तेन राजितः = शोभितस्तम् । तम् = उपर्युक्तम्,
 राजानम् = नृपम् । वर्षाः = प्रावृषः । अवलोकयितुम् = द्रष्टुम् इव तरन्ति स्म । नायिका-
 पक्षे तु—उन्नतपयोधरान्तरपतद्धारारवलीविराजिताः—उन्नतताम् = उन्नतानाम्, पयोध-
 राणां = कुचानाम्, अन्तरे = मध्ये, पतन्ती = चलन्ती, धारावली = हारावली, ताभिः
 विराजिताः = शोभिताः । यद्वा पयोधरयोः = स्तनयोः, अन्तरे = मध्येऽपतन्तीऽतिसंहत-
 त्वात् अप्रविशन्ती, हारा या सा । तथा वलीभिः = उदरखेलाभिः, विराजिताः =
 शोभिताः । कमलदलकान्तनयना—कमलदलवत् = पद्मपत्रवत्, कान्ते = प्रभायुक्ते,
 नयने = नेत्रे यासाम् ताः । सुरचापचक्रवक्रभुवः—सुरचापचक्रवत् = इन्द्रधनुश्चक्रवद्,
 वक्रे = कुटिले, ध्रुवी यासां ताः । विद्युन्मणिमेखलालङ्कारधारिण्यः = विद्युदिव मणि-
 मेखलाः अलङ्काराणि च तानि धारयन्तीति, ताः = विद्योतमानमणिकाञ्चीभूषणधारिण्यः ।
 शिञ्जानामुक्तकलहंसकाः—शिञ्जाने = शब्दायमाने, आमुक्ते = बद्धे, हंसके = चरणा-
 भरणे यासां ताः । प्रौढकरेणुसञ्चारहारिण्यः—प्रौढाश्च ते करेणवः = प्रगल्भगजाः,
 तामां सञ्चारम् = सञ्चरणम्, हरन्तीति ताः । कम्प्रकन्धराः—कम्प्राः = रम्याः, कन्धराः =
 ग्रीवाः, यासां ताः । तिरस्कृतशशाङ्ककान्तिकलापोच्चमुखमण्डलाः—तिरस्कृताः =
 निर्जिताः, शशाङ्कस्य = चन्द्रस्य, कान्तिकलापः = प्रभाः, ताभिः, उच्चानि = अत्युत्कृष्टानि,
 मुखमण्डलानि = मुखबिम्बानि, यासां ताः ।

हिन्दी—(वर्षा पक्ष में) उमड़ते हुए बादलों के मध्य से गिरती हुई धाराओं के समूह में शोभित, कमलदलों के सुन्दर आगमनवाली, इन्द्रधनुष के मण्डल जैसी टेढ़ी भीहोंवाली, विद्युन्मणि से बनी मेखलालङ्कारों को धारण करनेवाली अथवा विद्युत्सूत्री सुन्दर हंसों को मानसरोवर की ओर आमुक्त कर देने वाली, गरजती हुई तथा कारण रज (धूल) के सञ्चार में बाधा डालने वाली, रमणीक मेघों से युक्त, चन्द्रमा की कान्ति को ढक देनेवाली तथा जल की आवाजों से लोगों के मुखमण्डलों को ऊपर

उठा देने वाली वर्षा सम्पूर्ण संसार के द्वारा गाये जाते हुए गुणवाले इस अद्वितीय रूप-राशि से शोभित राजा को देखने के लिए मानो अवतरित हो रही थीं ।

(नायिका पक्ष में—) उन्नत उरोजों के मध्य से लटकते हुए हारों से शोभित कमलदल के समान सुन्दर नेत्रों वाली, इन्द्रधनुष मण्डल के समान वक्र (टेढ़ी भीहों-वाली) विद्युत् सदृश मणियों की बनी मेखला (करधनी) के आभूषणों को धारण करने वाली, बजते हुए पहने हंसक नामक चरणाभूषणों वाली, मतवाले हाथियों के समान मतवाली चाल चलने वाली, रमणीक गर्दनों वाली, अपने उठे हुए मुखमण्डलों से चन्द्रमा की दीप्ति को तिरस्कृत कर देने वाली, सुन्दरियां सम्पूर्ण संसार के द्वारा गाये जाते गुणवाले इस अनुपम रूपलावण्य की राशि से शोभित राजा को मानों देखने के लिए अवतरित हो रही थीं ।

यत्र च—

आकर्ष्य स्मरयौवराज्यपटहं जीमूतनूतलध्वनिं
नृत्यत्केकिकुटुम्बकस्य दधतं मन्द्रां मृदङ्गक्रियाम् ।

उन्मीलन्नवनीलकन्दलदलव्याजेन रोमाञ्चिता

हर्षणेव समुच्छ्रिता वसुमती दध्रे शिलीन्ध्रध्वजान् ॥ ४० ॥

अन्वयः—नृत्यत्केकिकुटुम्बकस्य मन्द्रां मृदङ्गक्रियां दधतं जीमूतनूतलध्वनिं स्मर-यौवराज्यपटहम् आकर्ष्य उन्मीलन्नवनीलकन्दलदलव्याजेन रोमाञ्चिता हर्षणेव समुच्छ्रिता वसुमती शिलीन्ध्रध्वजान् दध्रे ॥ ४० ॥

सुधा — आकर्ष्येति । नृत्यत्केकिकुटुम्बकस्य—नृत्यताम्=नर्तनयुक्तानाम् केकीनाम् मयूराणाम्, यत्कुटुम्बकम्=यूथम्, तस्य । मन्द्राम्=गम्भीराम्, मृदङ्गक्रियाम्—मृदङ्गस्य क्रियाम्=मृदङ्गनामवाद्यविशेषस्य कार्यम् । दधतम्=धारयन्तम् । जीमूतनूतलध्वनिम्—जीमूतानाम्=घनानाम्, नूतलाम्=नवीनाम्, ध्वनिम्=शब्दम् । स्मर-यौवराज्यपटहम्—स्मरस्य=कामदेवस्य यौवराज्ये=राजसिंहासनारोहणकाले, (वदन्तम्) पटहम्=वाद्यविशेषम् (इव) । आकर्ष्य=भ्रुत्वा, उन्मीलन्नवनीलकन्दलदलव्याजेन—उन्मीलिताम्=अङ्कुरितानाम् नवनीलकन्दलदलानाम्=नूतनश्यामकन्दलसमूहानाम्, व्याजेन=मिषेण, रोमाञ्चिता=पुलकिता । हर्षणे=मोदेन, समुच्छ्रिता=प्रकटिता । वसुमती=वसुन्धरा । शिलीन्ध्रध्वजान्=गोमयध्वजान् । दध्रे=अधारयत् । शार्ङ्गल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

हिन्दी—तथा जिस वर्षा ऋतु में—नाचते हुए मयूरदलों की गम्भीर मृदङ्ग जैसी ध्वनि को धारण करनेवाली बादलों की नूतन ध्वनि कामदेव के यौवराज्याभिषेक काल में बजनेवाले पटह (ढोल) के समान सुनकर अंकुरित होते हुए नवीन श्यामल शस्य के कुन्दों के दल के बहाने से रोमाञ्चित प्रसन्नता से परिपूर्ण बनी हुई वसुन्धरा गोमयछत्तों को धारण कर रही थी ॥ ४० ॥

अपि च—

पर्णः कर्णपुटायितैर्नवरसप्राग्भारविस्फारितैः

शृण्वन्ती मधुरं द्युमण्डलमिलन्मेघावलीर्गजितम् ।

शाखाग्रग्रथमानसौरभभरभ्रान्तालिपालिध्वजा-

स्तोषेणेव वहन्ति पुष्पपुलकं धाराकदम्बद्रुमाः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—नवरसप्राग्भारविस्फारितैः कर्णपुटायितैः पत्रैः मधुरं द्युमण्डलमिलन्मेघावलीर्गजितं शृण्वन्ती शाखाग्रग्रथमानसौरभभरभ्रान्तालिपालिध्वजाः धाराकदम्बद्रुमां तोषेण पुष्पपुलकं वहन्ति इव ।

सुधा—पर्णैरिति । नवरसप्राग्भारविस्फारितैः—नवरसस्य=नूतनजलस्य प्राग्भारः=उत्तमभारस्तेन, विस्फारितैः=प्रस्फुटितैः । कर्णपुटायितैः=श्रोत्रपुटरूपैः । पर्णैः=दलैः । मधुरम्=मृदुम् । द्युमण्डलमिलन्मेघावलीर्गजितम्—द्युमण्डलेन=आकाशमण्डलेन, मिलन्त्यः या मेघावत्यः=घनमालास्तासां यद् गजितम्=गर्जनम् तत् । शृण्वन्ती=आकर्णयन्ती । शाखाग्रग्रथमानसौरभभरभ्रान्तालिपालिध्वजाः—शाखाग्रेषु=वृक्षाग्र-भागेषु ग्रथमानम्=ग्रथितम्, यत् सौरभम्=सुगन्धिः, तस्य भरः=भारम्, तेन भ्रान्ताः=भ्रमणशीलाः ये अलयः=भ्रमराः, तेषाम् पाल्यः=पङ्क्तयः त एव ध्वजाः=पताकाः येषां ते । धाराकदम्बद्रुमाः—धाराकदम्बस्य=वर्षाकालफुल्लमानकदम्बस्य द्रुमाः=पादपाः । तोषेण=मुदा । पुष्पपुलकम्=कुसुमप्रसन्नताम् । वहन्ति इव=धारयन्ति इव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

हिन्दी—ओर भी—नूतन जलभार से प्रस्फुटित हुए पत्तों के रूप में कर्णपुटों से आकाशमण्डल से मिलती हुई मेघमालाओं के मधुर गर्जन को सुनती हुई, वृक्षों के अग्रभाग पर ग्रथित-सी सुगन्ध के बोझ से चक्कर काटती हुई भ्रमरपंक्तिरूपी ध्वजों-वाले वर्षाऋतु में फूलनेवाले धाराकदम्ब के वृक्ष सन्तोष से मानों फूल खिल कर पुष्प-पुलक (फूलों का रोमाञ्च) धारण कर रहे थे ॥ ४१ ॥

टिप्पणी—कदम्ब के वृक्ष दो प्रकार के होते हैं—जो वसन्त ऋतु में फूलते हैं उन्हें ध्वजी कदम्ब तथा वर्षा ऋतु में फूलनेवाले कदम्बों को धाराकदम्ब कहते हैं ।
अथ क्रमेण—

नीरं नीरजनिमुक्तं नीरजस्कं भुवस्तलम् ।

जातं जातिलतापुष्पगन्धान्धमधुपं वनम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—नीरं नीरजनिमुक्तम्, भुवः तलं नीरजस्कम्, वनं जातिलतापुष्प-गन्धान्धमधुपं जातम् ॥ ४२ ॥

सुधा—अथ=अनन्तरम् । क्रमेण=क्रमशः—नीरमिति । नीरम्=जलम् । नीरजनिमुक्तम्—नीरजैः=कमलैः, निमुक्तम्—निर्गता मुक्तिः यस्मात् तत्=सम्पन्नम् । (जातम्) । भुवः=पृथिव्याः, तलम्=पृष्ठम्, नीरजस्कम्=निर्गतम्, रजः=पांसुः यस्मात् तत्=धूलिरहितम् (जातम्) । वनम्=विपिनम् । जातिलतापुष्पगन्धान्ध-

मधुपम्—जातिलतापुष्पाणाम्=जातीकुसुमानाम्, गन्धेन=सौरभेणान्धाः, मधुपाः=भ्रमराः, यस्मिंस्तत् । जातम्=अजायत । अनुष्टुब्धम् ॥ ४२ ॥

हिन्दी—तदनन्तर क्रमशः जल कमलों से निर्मुक्त, पृथ्वीतल धूलरहित तथा वन जातीकुसुम गन्ध से मतवाले बने भ्रमरों से सम्पन्न हो गया ॥ ४२ ॥

अपि च—

धृतकदम्बकदम्बकनिष्पतन्नवपरागममन्थराः ।

हृततुषारतुषा रतिरागिणां प्रियतमा मरुतो मरुतो ववुः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—धृतकदम्बकदम्बकनिष्पतन्नवपरागपरागममन्थराः हृततुषारतुषाः रतिरागिणां प्रियतमाः मरुतः मरुतः ववुः ॥ ४३ ॥

सुधा—धृतेति । धृतकदम्बकदम्बकनिष्पतन्नवपरागममन्थराः—धृताः=कम्पिताः ये कदम्बाः, तेषाम् कदम्बकात्=समूहात्, निष्पतन्=निसरन्, योऽसौ नवः=नूतनः, परागः=केसररजः, तत्परागमेन=सङ्गमेन, मन्थराः=मन्दाः । हृततुषारतुषाः—तुषारस्य=हिमस्य, तुषाः=कणानि, हृताः=नीताः, तुषारतुषाः यैस्तादृशाः । रतिरागिणाम्—रतिरागोऽस्ति येषां तेषाम्=प्रेमिजनानाम् । प्रियतमाः=अतिशयेन प्रियाः । मरुताः=वाताः । मरुतः=मरुपर्वतात् । ववुः=अवहन् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

हिन्दी—और भी—हिलते हुए कदम्ब वृक्षों के समूह से निकलते हुए नूतन पराग के सङ्गमन से मन्थर (मन्द), तुषारसीकरों को लिये हुए, रतिरागियों के प्रियतम पवन मरु नामक पर्वत से चल रहे थे ॥ ४३ ॥

ततश्च । तिरस्कृततरणित्विषि, विगलद्वारिविप्रूषि शान्तचातकतृषि, निर्वाणवारणवपुषि, मानिनो मानग्रहग्रन्थिमुषि, जनितजवासकशुषि, विधपवधूविद्विषि, वर्धितमण्डूकहृषि, मुद्रितचन्द्रमसि, विद्राणपङ्कजसरसि, स्वाधीनप्रियप्रेयसि, प्रोषितकलहंसवयसि, नष्टनक्षत्रमण्डलमहसि, मेचकितनभसि, निष्पतन्नीपरजसि, स्फुटकुटजरजःपुञ्जपिञ्जरिताण्टदिग्भासि, भासुरसुरचापचक्रभृति, मयूरमदकृति, महिषशेषहृति, विस्तरत्सरिति, विद्योतमानविद्युति, वहन्मन्दमेघङ्कुरमरुति, हृष्यत्कृषाणयोषिति, पुष्यत्केतकीगन्धपानमत्तमधुकृति, प्रोद्भूतभूरुहि, दरिद्रनिद्राद्रुहि, सगर्वगोदुहि, कदम्बस्तम्बालम्बिमधुलिहि, मुद्रितमदनादृहासायमानघननादमुचि, पच्यमानजम्बूफलश्यामलितवनान्तररुचि, रचितपान्थसार्थशुचि, भ्रूयमाणमवमधुरमयूरवाचि, विनिद्रकोशातकोशालिनि, यूथिकाजालिनि, नवमालिकामालिनि कन्दलभाजि, पच्यमानजम्बूतरुवनराजिभ्राजि, भिक्षाक्षणक्षपितपरिव्राजि, शान्तसारङ्गरुजि, नोडनिर्माणाकुलबलिभुजि, सान्द्रेन्द्रगोपयुजि, श्च्योतत्तमालधारागृहसदृशि, श्यामायमानदशविशि, दिवापि भ्रूयमाणरजनिशङ्काकुलचक्रवाकचक्रक्रुशि, शकटसञ्चाररुधि, पल्लवितवीरुधि,

विश्रान्तजिष्णुक्षमापालयुधि, क्षीणोक्षक्षुधि, क्षीरसमुद्रनिद्राणबाणबाहु-
च्छिदि, सिन्धुरोधोभिदि, दवदहननुदि, विरहिमनस्तुदि, जनितजनमुदि,
तापिच्छच्छायानुच्छेदिनि, छन्नकुटीमध्यबध्यमानवाजिनि, विकसितबकुल-
वनविराजिनि, सीरसीमन्तितग्रामसीमनि, विजयमानमनोजन्मनि जाते
जगज्जीविनि जीमूतसमये कदाचिदम्भसि दिवसे भृगयावनपालकः प्रविश्य
राजानं विज्ञापयामास ।

सुधा—ततश्चेति । ततः=तदनन्तरम् । 'जीमूतसमये,' कथंभूते, इत्याह—
तिरस्कृततरणित्ववि—तिरस्कृता आच्छादिता, तरणेः=सूर्यस्य त्विषो येन, तस्मिन् ।
विगलद्वारिविप्रुषि—विगलन्ति=स्रवन्ति, वारिविप्रुषि=जलकणानि येन तस्मिन् ।
शान्तचातकतृषि—चातकानाम् तृट् चातकतृट्, शान्ता=शान्ति प्रापिता, चातकतृट्=
चातकपक्षितृषा येन तस्मिन् । निर्वाणवारणवपुषि—निर्वाणे=शून्ये, वारणस्य=
हस्तिनः, वपुः=शरीरम् येन तस्मिन् । मानिनीनाम्=अभिमानिनीस्त्रीणाम्, मान-
ग्रहस्य=सम्मानग्रहणस्य, ग्रन्थिं मुष्णाति=चोरयतीति तस्मिन् मानिनीमानग्रहग्रन्थि-
मुषि । जनितजवासकशुषि—जवासकान्=जवासकवृक्षान् शोषयतीति, जवासकशुट्,
जनितम्=उत्पादितम् जवासकशुट् येन, तस्मिन् । विधपवधूविद्विषि—विधपवधूः=
पतिहीनस्त्री, तान् विद्विषतीति तस्मिन् । वर्धितमण्डूकहृषि—वर्धितम्=वृद्धि प्रापितम्,
मण्डूकानाम्=भेकानाम्, हर्षम्=आनन्दम्, येन तस्मिन् । मुद्रितचन्द्रमसि—मुद्रितः=
आच्छादितश्चन्द्रमा येन तस्मिन् । विद्राणपङ्कजसरसि—पङ्कजानाम्=कमलानाम्,
सरांसि=तडागानि, पङ्कजसरांसि, विद्राणानि=विकसितानि, पङ्कजसरांसि येन
तस्मिन् । स्वाधीनप्रियप्रेयसि=प्रेयस्यः स्वाधीनपतिकाः कृता येन, तस्मिन् । प्रोषितकल-
हंसवयसि—प्रोषिताः=सेविता, कलहंसवयसः=कलहंसपक्षिणः येन तस्मिन् । नष्ट-
नक्षत्रमण्डलमहसि—नष्टानि=विगतानि, नक्षत्रमण्डलानाम्=तारकसमूहानाम्, महसि=
तेजांसि, येन तस्मिन् । मेचकितनभसि—मेचकितम्=श्यामीकृतम्, अन्धकाराच्छा-
दितम्, नभः=गगनम्, येन तस्मिन् । निष्पतस्त्रीपरजसि—नीपानाम्=कदम्बानाम्,
रजः=रेणुः, नीपरजः, निष्पतत्=आविष्कृतम्, नीपरजो येन तस्मिन् । स्फुटकुटजरजः-
पुञ्जपिञ्जरितादिग्भासि—स्फुटम्=विकसितम्, यत् कुटजरजःपुञ्जम्=कुटजपुष्प-
परागपुञ्जम्, तेन पिञ्जरिताः=पीतवर्णीकृताः, दिग्भासः=दिशाकात्स्वः, येन तस्मिन् ।
भामुरसुरचापचक्रभृति—सुरचापस्य=इन्द्रधनुषश्चक्रम् इति सुरचापचक्रम्, भामुरम्=
कान्तिमत् सुरचापचक्रं विभ्रतीति तस्मिन् । मयूरमदकृति—मयूरान्=केकीन
मत्तान् करोतीति, तस्मिन् । महिषशोषहृति—महिषानाम्, शोषम्=दृक्त्वः, येन
तीति तस्मिन् । विस्तरत्सरसि—विस्तरस्यः=विस्तारं प्रापिताः, सरितः=नद्यः, येन
तस्मिन् । विद्योतमानविद्युति—विद्योतमानाः=कान्तियुक्ताः, विद्युतः=चपलाः, येन
तस्मिन् । बहन्मन्दमेघङ्कुरमरुति—मेघान्=घनान् कुर्वन्तीति मेघङ्कुराः, बहन्तः मन्वाः
मेघङ्कुराः मरुतः=वाताः, येन तस्मिन् । हृद्यत्कृपाणयोषिति—कृपाणानां=कृपाकाणाम्,

योषितः = स्त्रियः, हृष्यत्य = मुदिताः, कृताः, कृषणयोषितो येन, तस्मिन् । पुष्यत्केतकी-
गन्धपानमत्तमधुकृति—पुष्यन्तः = विभ्रन्तः, केतकीगन्धाः = केतकीसुरभयः, तेषां
पानेन मत्ताः = मदयुक्ताः, मधुकराः = भ्रमराः, येन = तस्मिन् । प्रोद्भूतभूरुहि—
प्रोद्भूताः = उत्पादिताः, भूरुहाः = वृक्षाः, येन तस्मिन् । दरिद्रनिद्रादुहि—दरिद्राः =
निर्धेनाः, तेषां निद्राः = स्वपनानि, ताः द्रुह्यतीति तस्मिन् । सगर्वगोदुहि = साभिमानधेनु-
दुहि । कदम्बस्तम्बालम्बिमधुलिहि—कदम्बानाम् = नीपवृक्षाणाम्, स्तम्बालम्बिनः =
शाखाग्रलम्बिनः, मधुलिहः = भ्रमराः, येन तस्मिन् । मुदितमदनादृहासायमानघननाद-
मुचि—मुदितश्चासौ मदनः = प्रसन्नकामः, तस्यादृहासायमान इव = उच्चहासायमान-
समः, घननादः = मेघगर्जनम्, तम् मोचयतीति = त्यजतीति, तस्मिन् । पच्यमानजम्बू-
फलश्यामलिहवनान्तररुचि—पच्यमानानि = पक्वतां गतानि, जम्बूफलानि, तैः श्याम-
लिता वनान्तररुक् = श्यामीकृता काननमध्यकान्तियेन तस्मिन् । रचितपान्यसार्यशुचि =
कृतपथिकसमूहशोकः येन तस्मिन् । श्रूयमाणमदमधुरमयूरवाचि—मदेन = क्षीवेन,
मधुराः ये मयूराणां वाचः इति मयूरवाचः, श्रूयमाणा = आकर्ष्यमाना मद-
मधुरमयूरवाक् तस्मिन् । विनिद्रकोशातकीशालिनी—विनिद्रितानि = विकसितानि,
कोशातकीफलानि, तेन शालते = शोभते, तस्मिन् । यूथिकाजालिनि—यूथिकानाम् =
जुहीलतानाम्, जालम् = पल्लवितं कृतं, येन तस्मिन् । नवमालिकामालिनि—नवमालि-
कायाः, मालाः कृताः, येन तस्मिन् । कन्दलभाजि—कन्दलानि = अङ्कुराणि, भज-
तीति, तस्मिन् । पच्यमानजम्बूतरुवनराजिभ्राजि—पच्यमानानां जम्बूतरूणाम् =
जम्बूवृक्षाणाम्, वनराजिः = वनपङ्क्तिः, तेन भ्राजते = शोभते, तस्मिन् । भिक्षाक्षण-
क्षपितपरिव्राजि—भिक्षायाः भोजनविषयकस्य, क्षणम् = आनन्दम्, क्षपितम् = यापिनम्,
परिव्राजाम् = संन्यासिनाम्, येन तस्मिन् । शान्तसारङ्गरुजि—सारङ्गाणाम् रुक् =
मृगव्याधिः, शान्ता = समाप्ता सारङ्गरुक् येन तस्मिन् । नीडनिर्माणाकुलबलिभुजि—बलि
भुज्यत इति बलिभुक् = काकः, नीडानाम् = कुलायानाम्, निर्माणे = रचने, आकुलाः =
व्याकुलाः, बलिभुजः यस्मिन् तस्मिन् । सान्द्रेन्द्रगोपयुजि—सान्द्रः = सघनवर्षायुक्तः,
इन्द्रः = मघवा, गोपाश्च = गोपालकाश्च, योजयन्ते यत्र तस्मिन्, अथवा सान्द्राः =
सघनाः, इन्द्रगोपाः = वर्षासु जाताः क्षुद्रजन्तवः, योजयन्ते तत्र तस्मिन् । शच्योतत्त-
मालधारागृहसदृशि—शच्योतत् = क्षरत्, तमालानाम् सम्बन्धि, यदधारागृहम् तत्
सदृशि । श्यामायमानदशदिशि—श्यामायमानाः = श्यामीकृताः दशदिशः = सकलककुभः,
येन तस्मिन् । दिवापि = अहन्यपि । श्रूयमाणरजनिशङ्काकुलचक्रवाकचक्रक्रुशि—श्रूय-
माणाः = आकर्ष्यमानाः, रजनिशङ्काकुलानाम् = रात्रिचिन्तातुराणाम्, चक्रवाकानाम् =
चक्रवाकपक्षिणाम्, चक्रक्रोशः = चीत्कारो यत्र तस्मिन् । शकटसञ्चाररुधि—शकटानाम्
वाहनानाम्, सञ्चारः = गमनम्, तम् रुणद्धीति तस्मिन् । पल्लवितवीरुधि—पल्लविताः
= दलयुताः, वीरुधः = वृक्षाः, येन तस्मिन् विश्रान्तजिष्णुक्षमापालयुधि—जेतुमिच्छुः
जिष्णुः, क्षमायाः पालाः क्षमापालाः = पृथ्वीपालकाः राजानः, जिष्णुक्षमापालाः युध्यन्त
इति जिष्णुक्षमापालयुधः, विश्रान्ताः = शान्तिं प्रापिताः, जिष्णुक्षमापालयुधो येन तस्मिन्

क्षोणोक्षक्षुधि—उक्षाणाम्=अनडुहाम्, क्षुत्=क्षुधा, उक्षक्षुत्, क्षोणा=शियिलिता
 उक्षक्षुद् येन तस्मिन् । क्षीरसमुद्रनिद्राणबाणबाहुच्छिदि—बाणस्य=बाणासुरस्य, बाहू
 =भुजे, छिनत्तीति बाणबाहुच्छिद्=बाणासुरभुजच्छेदकः, क्षीरसमुद्रे=पयोनिधौ
 निद्राणः=निद्रां प्रापितः बाणबाहुच्छिद् येन तस्मिन् । सिन्धुरोधोभिदि—सिन्धोः=
 सागरस्य, रोधः=तटम्, भेतीति तस्मिन् । दवदहननुदि—दवदहनः=दावानलः,
 नुद्यते=प्रेर्यते, येन तस्मिन् । विरहिमनस्तुदि—विरहिणां मनांसि तुदन्ति=खेदयन्ति,
 तस्मिन् । जनितजनमुदि—जनितः=उत्पादितः, जनमोदः=लोकप्रसन्नता, येन
 तस्मिन् । तापिच्छायानुच्छेदिनि—तापिच्छस्य=तन्नाम्नः वृक्षस्य, छायाम् अनुच्छे-
 तीति=अनुकरोतीति, तस्मिन् । छन्नकुटीमध्यमानवाजिनि—छन्नयायाम्=आच्छादिता-
 याम्, कुट्टयाम्=कुटीरस्य, मध्ये=अन्तरे, बध्यमानः=अवरुद्धमानः, वाजी=
 घोटकः, येन तस्मिन् । विकसितवकुलघनविराजिनि—वकुलानाम्=मोलश्रीणाम्, वनम्
 =काननम्, विकसितेन=स्फुटितेन, वकुलघनेन विराजते=शोभते यस्तस्मिन् । सीर-
 सीमन्तितग्रामसीमनि—सीरेण=हलेन, सीमन्तिता=चिह्निता, ग्रामसीमा=ग्रामपरिधि-
 र्नेन, तस्मिन् । विजयमानमनोजन्मनि—विजयमानः=विजयी कृतः मनोजन्मा=
 कामदेवः, येन तस्मिन् । जाते जगज्जन्मनि—जगति=लोके, जन्म=प्राणाः येन तस्मिन्
 जाते=संचारे सति । जीमूतसमये—जीमूतानाम्=मेघानाम्, समयः=कालः, तस्मिन्
 वपन्तौ । कदाचित्=कदापि अभसि=जले । दिवसे=दिने । मृगयावनपालकः—
 मृगयायाः=आलेष्टस्य, वनपालकः=अरण्यरक्षकः । प्रविश्य=प्रवेशं कृत्वा । राजा-
 नम्=नृपं नलम् । विज्ञापयामास=निवेदयामास ।

हिन्दी—तदनन्तर सूर्यकान्ति को तिरस्कृत करने वाले-जलकणों को गिराने वाले,
 चातकों की प्यास शान्त करने वाले, आकाश में हाथी के रूप को प्रदर्शित करने वाले,
 मानिनी स्त्रियों की मानरूपी गाँठ को चुरा लेने वाले, जवासक पादप को सुखा देने
 वाले, पतिहीन (विरहिणी) स्त्रियों से द्वेष करने वाले, मेढकों के हर्ष को बढ़ाने
 वाले, चन्द्रमा को छिपा देने वाले कमलयुक्त तालाबों को विकसित करने वाले,
 स्वाधीनपतिका नारियों को प्रिय लगने वाले, कलहंस पक्षियों को सेवायुक्त करने
 वाले, नक्षत्रमण्डल के तेज को नष्ट करने वाले, आकाश को अन्धकारयुक्त कर देने
 वाले, कदम्बपराग को टपकाने वाले, विकसित कुँटज पुष्प की रज (पराग) से आठों
 दिशाओं की कान्ति को पीला कर देने वाले, भासमान इन्द्रधनुष को धारण करने
 वाले, मयूरों को मतवाला बना देने वाले, महिषों के शोष को (सूखापन या दुर्बलता
 धीरे मेघों को उत्पन्न करने वाली वायु को बहाने वाले, कृपक बालाओं को प्रसन्न कर
 को उद्भूत करने वाले, दरिद्र की निद्रा से द्रोह करने वाले, उच्छृङ्खल गायों को भी
 दुहवा लेने वाले, कदम्बपुष्प के गुच्छों में भौरों को लटका देने वाले, मुवित कामदेव
 के अट्टहास के समान मेघगर्जन करने वाले, पकते हुए जामुन के फलों से वन के मध्य

भाग की कान्ति को श्यामल बना देने वाले, यात्रीसमूह के शोक को दूर कर देने वाले, मतवाले मयूरों की मधुर ध्वनि सुनाने वाले, कोशातकी फलों के विकसित होने के कारण सुन्दर लगने वाले, यूथिका (जुही) लता के जाल को (दलयुक्त) करने वाले, नवमालिका की मालाओं वाले, अङ्कुरण को धारण करने वाले, पकते हुए जामुनों के वृक्षों की वनश्रेणी की शोभा वाले सन्यासियों के भोजन सम्बन्धी आनन्द को समाप्त कर देने वाले, मृगों के रोगों को शान्त कर देने वाले, बलि को खाने वाले कौबों को घोंसले बनाने के लिए व्याकुल कर देने वाले, घने इन्द्रगोप नामक वर्षा के विशेष प्रकार के छोटे-छोटे कीड़े मकोड़े इकट्ठे कर देने वाले, टपकती तमाल वृक्षों की धाराओं वाले घरों के समान, दशों दिशाओं को अन्धकारमय बनाने वाले, दिन में भी रात्रि की शङ्का से व्याकुल चकई चकवा को रुला देने वाले, गाड़ियों के संचार (गमनागमन) को रोक देने वाले, वृक्षों को पल्लवित कर देने वाले, जीतने के (विजय के) इच्छुक राजाओं के युद्ध को शान्त कर देने वाले, साँड़ों को भूख को क्षीण कर देने वाले, क्षीरसागर में शयन करने वाले, बाणामुर की भुजाओं को काटने वाले भगवान् विष्णु को सुला देने वाले, समुद्रतट को तोड़ देने वाले, दावानल प्रेरित करने वाले, विरही पुरुषों के मन को दुःखित कर देने वाले, लोगों की प्रसन्नता को उत्पन्न करने वाले, तापिच्छ वृक्षों की छाया का अनुकरण करने वाले, छाया हुई कुटी के अन्दर बँधे हुए घोड़े वाले, विकसित वकुल (मौलश्री) वन की शोभा वाले, हल से गाँव का सीमा की चिह्नित करने वाले; मनोजन्मा कामदेव पर विजय प्राप्त करने वाले, संसार में प्राण भर देने वाले वादलों के समय पर कदाचित् वर्षा के दिन आखेट वन के पालक ने प्रवेश करके राजा नल से निवेदन किया ।

टिप्पणी—जवास—एक प्रकार का पौधा जो कि वर्षा आरम्भ होते ही पतझड़ ले लेता है । रामचरितमानस में तुलसीदास ने भी 'अरक जवास पात बिनु भयऊ' कहकह वर्षाकाल का वर्णन किया है ।

दरिद्रनिद्राद्रुह—दरिद्र अथवा निर्धन लोगों की घास फूस से बने छप्पर के वर्षा-काल में टपकने से उन्हें नींद नहीं आती है अथवा कम निद्रा आती है अतएव वर्षा-काल को दरिद्रनिद्राद्रुह भी कहा जाता है ।

विनिद्रकोशातकी—वर्षा ऋतु आते ही सूखी हुई लोको भी हरी भरी हो जाती है । अतः वर्षा ऋतु का एक विशेषण विनिद्रकोशातकी भी है ।

वेद्य,

किं स्यादञ्जनपर्वतः स्फटिकयोर्द्वन्द्वं दधद्दीर्घयो—

रम्भोमेदुरमेघ एष किमुत श्लिष्यद्बलाकाद्वयः ।

शून्यः किन्तु करेण कुञ्जर इति भ्रान्ति समुत्पादय—

नवंद्राद्वन्द्वकरालकालवदनः कोलः कुतोऽप्यागतः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—किं दीर्घयोः स्फुटिकयोः द्वन्द्वं दधत् अञ्जनपर्वतः स्यात् ? उत किं श्लिष्य-

द्वलाकाद्वयः एषः अम्भोमेदुरमेघः ? 'किन्तु करेण शून्यः कुञ्जरः' इति भ्रान्ति समु-
त्पादयन् कुतः अपि दंष्ट्राद्वन्द्वकरालकालवदनः कोलः आगतः ॥ ४४ ॥

सुधा—किमिति । दीर्घयोः=विशालयोः स्फटिकयोः=स्फटिकद्वयोः । द्वन्द्वम्=
युगलम् । दधत्=विभ्रत् । अञ्जनपर्वतः=कृष्णगिरिः । स्यात्=भवेत् । किम् उत=
अथवा किम् । श्लिष्यद्वलाकाद्वयः=वलाकाद्वयान्वितः । एषः=अयम् । अम्भोमेदुर-
मेघः=अम्भसा=जलेन, पूर्णः, मेदुरः=श्यामलः, मेघः=घनः । किं तु=निश्चयेन
किम् । करेण=शुण्डेन, शून्यः=रहितः, कुञ्जरः=गजः । इति=इत्थम् । भ्रान्तिम्
=भ्रमम् । उत्पादयन्=जनयन् । कुतः अपि=कस्मादपि स्थानात् । दंष्ट्राद्वन्द्वकराल-
काल इव=भीषणदंष्ट्राद्वयवदन्तक इव । वदनम्=मुखं यद्वा शरीरम् यस्य सः । कोलः
=शूकरः । आगतः=आयातः ॥ ४४ ॥

हिन्दी—हे देव,

क्या दो विशाल स्फटिक पर्वतों को धारण करता हुआ काला पहाड़ है अथवा
क्या दो वलाकाओं से युक्त यह जल से भरा हुआ श्यामल मेघ है ? क्या वास्तव में
शुण्डारहित यह हाथी है' इस प्रकार भ्रम उत्पन्न करता हुआ कहीं से दो विकराल
दाढ़ों वाला साक्षात् कालरूप मुअर आ गया है ? ॥ ४४ ॥

ततश्चासौ

भिन्दन्कन्दकसेरुकन्दलभृतः स्निग्धप्रदेशान् भुवो

भञ्जनञ्जनशैलशृङ्गसदृशः फुल्ललतामण्डपान् ।

मन्दं मन्दरलीलयाब्धिसदृशं मथनंश्च लीलासरः

क्रोडः क्रोडति भाययन्निव भवत्क्रोडावने रक्षकान् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—अञ्जनशैलशृङ्गसदृशः क्रोडः कन्दकसेरुकन्दलभृतः भुवः स्निग्धप्रदेशान्
भिन्दन्, फुल्ललतामण्डपान् भञ्जन्, मन्दरलीलया अब्धिसदृशं लीलासरः मन्दं मथनं
च भवत्क्रोडावने रक्षकान् भाययन् क्रोडति ॥ ४५ ॥

सुधा—भिन्दति । अञ्जनशैलशृङ्गसदृशः=अञ्जनशैलस्य=कृष्णगिरिः, शृङ्गेण
=गिरिखरेण, सदृशः=समानः । क्रोडः=शूकरः । कन्दकसेरुकन्दलभृतः=कन्दानाम्=
मूलानाम्, कसेरुणाञ्च कन्दलानि=अङ्कुराणि विभ्रतांति तान् । भुवः=पृथिव्याः ।
स्निग्धप्रदेशान्=स्निग्धाश्च ते प्रदेशस्तान्=मनोरमस्थानि । भिन्दन्=नाशयन् । फुल्ल-
लतामण्डपान्=फुल्लन्तः=विकसन्तः लतामण्डपास्तान् । भञ्जन्=चोटयन् । मन्दर-
लीलया=मन्दरस्य=मन्दराचलस्य, लीला=क्रीडा, तया समम् । अब्धिसदृशम्=
जलनिधिमयम् । लीलासरः=क्रीडामरोवरम् । मन्दम्=मथनं । मथनं=मथनं
कुर्वन् । च=तथा । भवत्क्रोडावने=भवतः=श्रीमतः, क्रोडायाः=मनोरञ्जनस्य,
वनम्=उद्यानम्, तस्मिन् । रक्षकान्=उद्यानपालकान्, भाययन् इव=भयभीतान्
कुर्वन्निव । क्रोडति=क्रीडां करोति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

हिन्दी—तदमन्दर वह—अञ्जन पर्वत की चोटी के सदृश शूकर कन्द तथा कसेरु
के अङ्कुरों से परिपूर्ण भूमि के स्निग्ध प्रदेशों को भेदता (फाड़ता) हुआ, प्रफुल्ल लता-

मण्डपों को नष्ट करता हुआ, मन्दराचल की क्रीडा के समान सागर जैसे क्रीडा सरोवर को धीरे-धीरे मथता हुआ, आपके क्रीडोद्यान में रक्षकों को डराता हुआ खेल रहा है ॥ ४५ ॥

राजा तु तदाकर्ण्य चिन्तितवान्—

‘अच्छाच्छैः शुक्पिच्छगुच्छहरितंश्छन्ना वनान्तास्तृणैः

सेव्याः सम्प्रति सान्द्रचन्द्रकिकुलेरुत्ताण्डवैर्मण्डिताः ।

येषु क्षीरविपाण्डुपल्वलपयःकल्लोलयन्तो मनाक्

वाता वान्ति विनिद्रकेतकवनस्कन्धे लुठन्तः शनैः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—अच्छाच्छैः शुक्पिच्छगुच्छहरितैः तृणैः छन्नाः सम्प्रति सान्द्रचन्द्रकिकुलैः उत्ताण्डवैः मण्डिताः वनान्ताः सेव्याः । येषु क्षीरविपाण्डुपल्वलपयः कल्लोलयन्तः, मनाक् विनिद्रकेतकवनस्कन्धे लुठन्तः वाताः शनैः वान्ति ॥ ४६ ॥

सुधा—राजा तु, तदाकर्ण्य=तच्छ्रुत्वा, चिन्तितवान्=विचारयति स्म—अच्छाच्छैरिति । अच्छाच्छैः—अच्छैरच्छैरित्यच्छाच्छैः=उत्तमोत्तमैः । शुक्पिच्छगुच्छहरितैः—शुक्पिच्छानां गुच्छाः, ते च हरितास्तैः=हरितवर्णैः शुक्पुच्छस्तवकैः (इव) । तृणैः=घासैः, छन्नाः=आच्छादिताः, सम्प्रति=साम्प्रतम् । सान्द्रचन्द्रकिनः—सान्द्राः=प्रसन्नाश्च ते चन्द्रकिनः=मयूराः, तेषां कुलैः=प्रसन्नमयूरसमूहैः । उत्ताण्डवैः=उद्धतवृत्त्यैः । मण्डिताः=शोभिताः । वनान्ताः=वनभूमयः । सेव्याः=सेवनीयाः (सन्ति) । येषु=वनान्तेषु । क्षीरविपाण्डुपल्वलपयः—कल्लोलयन्तः—क्षीर इव विपाण्डुः=दुग्धघवलम्, पल्वलम्=अस्वातं सरः, तस्य पयोभिः=जलैः, क्षीरविपाण्डुभिः पल्वलपयोभिः कल्लोलयन्तः=क्रीडयन्तः । मनाक्=स्तोकम् । विनिद्रकेतकवनस्कन्धे—विनिद्राणाम्=विकसितानाम्, केतकानाम्=केतकीपुष्पाणाम्, वनस्कन्धम्=वनान्तम्, तस्मिन् । लुठन्तः=लुण्ठनं कुर्वन्तः । वाताः=पवनाः । शनैः=मन्दम् । वान्ति=प्रवहन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

हिन्दी—राजा यह सुनकर सोचने लगा—सुन्दर-सुन्दर तोतों की पूँछों के गुच्छों के समान हरी घास से आच्छादित इस सयय प्रसन्नमयूरों के उद्धतवृत्त्य से मण्डित वनभूमि सेवनीय है जिसमें दूध के समान उज्ज्वल पल्वलों (पोखरों) के जल से खेलती हुई कुछ-कुछ खिले हुए केतकी पुष्प (केवड़े) वाली वनभूमि पर टकराती हुई हवाएँ धीरे-धीरे बह रही हैं ॥ ४६ ॥

माद्यन्ति च तेषु सम्प्रति प्रोथिनः । ‘तद्युज्यते विहर्तुम्’ इत्यवधारयन् आहूय बाहुकनामानं सेनापतिमादिदेश ।

सुधा—माद्यन्तीति । च=तथा । तेषु=वनभूमिषु । प्रोथिनः=मूकराः । सम्प्रति=इदानीम् । माद्यन्ति=उन्मत्ताः भवन्ति । तत्=अत एव । विहर्तुम्=विहारं कर्तुम् । युज्यते=उचितमस्ति । इति=इत्थम् । अवधारयन्=विनिश्चयं कुर्वन् । बाहुकनामानम्=बाहुकाभिधम् । सेनापतिम्=बलाध्यक्षम् । आहूय=आकार्यं । आदिदेश=आदेशं चकार ।

हिन्दी—तथा उन वनभूमियों में इस समय सुकर मतवाले हो रहे हैं। 'अत एव विहार करना ठीक है' यह निश्चय करते हुए बाहुक नाम के सेनापति को बुलाकर आदेश दिया।

‘भद्र द्रुतमनुष्ठीयताम्, समादिश्यन्तां कृतवैरिविपत्तयः पत्तयः पर्याप्यन्तां मनस्तुरगास्तुरगाः, सज्जीक्रियन्तां निजवेगनिजितमातरिश्वानः श्वानः, समारोप्यन्तामपनीताहितायूषि घनूषि, गृह्यन्तां निर्मथितप्रोथियूथपाशाः पाशाः’ इति ।

सुधा—भद्रेति । भद्र ! द्रुतम् = शीघ्रम् । अनुष्ठीयताम् = क्रियताम् । कृतवैरिविपत्तयः—कृताः=आनीताः, वैरिपु=शत्रुपु, विपत्तयः=आपत्तयः याभिस्ताः । पत्तयः=सेनाः । समादिश्यन्ताम्=आज्ञाप्यन्ताम् । मनस्तुरगाः=मनसापि त्वरगामिनः, तुरगाः=अश्वाः । पर्याप्यन्ताम्=पर्यापिः सज्जीक्रियन्ताम् । निजवेगनिजितमातरिश्वानः—निजवेगेन=स्वतरसा, निजितः=विजितः, मातरिश्वा=पवनः, यैस्तादृशः । श्वानः=कुक्कुराः, सज्जीक्रियन्ताम् । सन्नद्धाः=विधीयन्ताम् । अपनीताहितायूषि—अहितानाम्=अकल्याणकराणाम्, आयूषि=वयांसि, इत्यहितायूषि, अपनीतानि=आहृतानि अहितायूषि यैस्तादृशानि । घनूषि=कामुकानि । समारोप्यन्ताम्=आरोपणं क्रियन्ताम् । निर्मथितप्रोथियूथपाशाः=प्रोथीनां, यूथपाः=सूकरसमूहाः, तेषामाशाः । निर्मथिताः=मन्यन्तानां नीताः प्रोथियूथपाशा यैस्तादृशाः । पाशाः=जालानि । गृह्यन्ताम्=धार्यन्ताम् इति ।

हिन्दी—भद्र ! शीघ्रता कीजिये । शत्रुओं पर विपत्तियाँ ढहानेवाली सेनाओं को आदेश दिये जायें, मन से भी तेज चलनेवाले घोड़ों को जीनों से कस लिया जाये । अपने वेग से वायु को भी जीतनेवाले (द्रुतगामी) कुत्ते तैयार कर लिये जायें, अहित (अपकार) करनेवालों की आयु अपहरण करनेवाले घनूपों को चढ़ा लिया जाय सूकरों के भुण्डों को मथ डालनेवाले जालों को उठा लिया जाये ।

अथ मौलिमिलन्मुकुलितकरकमलयुगलेन सेनापतिना ‘यदाज्ञापयति देवः’ इत्यभिधाय त्वरया तथा कृते सति;

सुधा—अथेति । अथ = अनन्तरम् । मौलिमिलन्मुकुलितकरकमलयुगलेन—कर एव कमलम् तस्य युगलम्, मुकुलितम् = मुद्रितम् यत् करकमलयुगलम्, तेन, मौलिना = शिरसा, मिलता = जुष्टेन, मुकुलितकरकमलयुगलेन = शिरोजुष्टमुद्रितकरकमलयुगमेन । सेनापतिना = बलाध्यक्षेण । यद्, देवः = भवान्, अज्ञापयति = आदिशति । इति = इत्थम् । अभिधाय = उक्त्वा । त्वरया = शीघ्रतया । तथा = पूर्वोक्तम् । कृते सति = विहिते सति ।

हिन्दी—तदनन्तर अपने करकमलयुगल को जोड़कर तथा शिर में लगाकर सेनापति ने ‘महाराज की जो आज्ञा’ यह कहकर शीघ्रता से तदनुसार कार्य कर लिया ।

स्वयमपि,

निर्मासं मुखमण्डले परिमितं मध्ये लघुं कर्णयोः

स्कन्धे बन्धुरमप्रमाणमुरसि स्निग्धं च रोमोद्गमे ।

पीनं पश्चिमपार्श्वयोः पृथुतरं पृष्ठे प्रधानं जवे

राजा वाजिनमारोह सकलैर्युक्तं प्रशस्तैर्गुणैः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—राजा मुखमण्डले निर्मासम्, मध्ये परिमितम्, कर्णयोः लघुम्, स्कन्धे बन्धुरम्, उरसि अप्रमाणम् च रोमोद्गमे स्निग्धम्, पश्चिमपार्श्वयोः पीनम्, पृष्ठे पृथु-तरम्, जवे प्रधानम्, सकलैः प्रशस्तैः गुणैः युक्तं वाजिनम् आरोह ।

मुधा—निर्मासमिति । राजा = नृपः । मुखमण्डले—मुखस्य मण्डलम् तस्मिन् = आननमण्डले । निर्मासम् = निर्गतं मांसं यस्मात् तम् = मांसरहितम् । मध्ये = मध्यभागे, परिमितम् = सीमितम् । कर्णयोः = श्रोत्रयोः, लघुम् = ह्रस्वम् । स्कन्धे = स्कन्धदेशे, बन्धुरम् = सुन्दरम् । उरसि = वक्षसि, अप्रमाणम् = विशालम् । च = तथा, रोमोद्गमे = लोमसमूहे, स्निग्धम् = कोमलम् । पश्चिमपार्श्वयोः = पश्चात् पार्श्वभागयोः, पीनम् = स्थूलम् । पृष्ठे = पृष्ठदेशे, पृथुतरम् = पीनतरम् । जवे = वेगे, प्रधानम् = प्रशस्तम्, सकलैः = निखिलैः, प्रशस्तैः = प्रशंसनीयैः, गुणैः = वैशिष्ट्यैः, युक्तम् = सम्पन्नम् । वाजिनम् = अश्वम् । आरोह = आरोहणञ्चकार । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—स्वयं राजा भी ऐसे घोड़े पर सवार हो गया जिसके मुखमण्डल पर अधिक मांस नहीं था, मध्य भाग परिमित था, दोनों कानों में लघुता थी, गर्दन पर सुन्दरता थी, वक्षःस्थल अप्रमाण (विशाल, अनुपम) था, रोमों का उद्गम स्निग्ध था । पिछले दोनों पार्श्व भाग मोटे थे, पीठ मोटी तथा चौड़ी थी और चाल प्रशंसनीय थी । (इस प्रकार) वह घोड़ा समस्त प्रशंसनीय गुणों से युक्त था ॥ ४७ ॥

आरुह्य च क्रमेण कार्दमिककर्पटावनद्धमूर्धजैर्दण्डखण्डपाणिभिः क्रूर-कर्मोचिताकारैर्वागुरावाहिभिरनन्तैः कृतान्तदूतैरिव पाशहस्तैः पार्पादिकै-रनुगम्यमानः, दूरादुन्नमितकन्धरैस्तथोऽर्वकणसंपुटैरकाण्डोड्डीनप्राणैरिव वनप्राणिभिराकर्ण्यमानहर्षितहयहेपारवः, पवनकम्पिततरुशाखाप्रपल्लव-व्याजेन दूरादेवोत्क्षिप्तहस्ताभिरुड्डीयमानशकुनिकुलकोलाहलच्छलेन भया-न्निवार्यमाण इव वनदेवताभिः, अभिमुखागतैरुन्मिषत्तरुपुष्पप्रकरमकरन्द-बिन्दुवर्षवाहिभिर्वनविनाशशङ्कितैरर्घ्यमिवोपपादयद्भिर्रुपहृद्यमान इव वनमारुतैः, उन्निद्रसान्द्रकुसुमकेसराङ्कुरजालजटिलाभिर्भयादुद्गतरोमाञ्च-प्रपञ्चाभिरिवोद्भ्रान्तभृङ्गरवगद्गदरुदितेन निषिध्यमान इव वनवीरुद्भिः उद्भिन्नभास्वदमन्दकन्दलावलोकनेनानन्द्यमानः श्वानुगतोऽप्यश्वानुगतः, सगजमप्यगजं तद्वनमाससाव ।

मुधा—आरुह्येति । च = तथा । आरुह्य = अश्वारोहणं विधाय । क्रमेण = क्रमशः कार्दमिककर्पटावनद्धमूर्धजैः—कार्दमिककर्पटैः = रक्तवस्त्रैः, अवनद्धानि = वृद्धानि,

मूर्द्धजानि = शिरोरुहाणि येषां तैः । दण्डखण्डपाणिभिः—दण्डानां खण्डानि = यष्टिणक-
लानि, पाणौ येषां तैः । क्रूरकर्मोचिताकारैः—क्रूरकर्मणामुचितैराकारैः =
क्रूरकार्यानुकूलवेषैः । वागुरावाहिभिः—वागुराणि वहन्तीति तैः = जालधारिभिः ।
अनन्तैः = असंख्यैः । कृतान्तदूतैरिव—कृतमन्तं येन सः कृतान्तः, तस्य दूतास्तैरिव =
यमदूतैरिव । पाशहस्तैः—पाशाः = जालानि, हस्तेषु येषां तैः = जालकरैः । पापद्विकैः
= अधमसम्पत्तिकैः । अनुगम्यमानः—अनुगमनं क्रियमाणः । दूरात् = दूरस्थानात् ।
नमितकन्धरैः—नमितम् = वक्रीकृतम्, कन्धरम् = ग्रीवादेशम्, येषां तैः । ऊर्ध्वकर्णगम्पुटैः
= उपरि कृतश्रुतसम्पुटैः । अकाण्डोड्डीनप्राणैरिव—अकाण्डे = असमये, उड्डीना =
ऊर्ध्वगताः, प्राणाः येषां तैरिव । वनप्राणिभिः—वनस्य प्राणिनस्तैः = काननजीवैः ।
आकर्ण्यमानहर्षितहयहेषारवः—हर्षितानाम् = प्रसन्नानाम्, हयानाम् = अश्वानाम्, हेषारवः
= हेषाध्वनिरिति, हर्षितहयहेषारवः—आकर्ण्यमानः = श्रूयमाणः, हर्षितहयहेषारव इति
= श्रूयमाणप्रसन्नाश्वहेषाध्वनिः । पवनकम्पिततृणास्त्राग्रपल्लव-व्याजेन—पवनेन =
वायुना, कम्पिता यास्तरुणास्त्रास्तसामग्रपल्लवव्याजेन = अग्रदलमिषेण । दूरात् एव =
दूरस्थानादेव । उद्विग्नहस्ताभिः—उत्थितौ = ऊर्ध्वकृतौ, हस्तौ = करौ यासां ताभिः =
ऊर्ध्वकृतकराभिः । उड्डीयमानशकुनिकुलकोलाहलच्छलेन—उड्डीयमानं यच्छकुनि-
कुलं तस्य कोलाहलस्य छलेन = उड्डीयमानपक्षिदलकलरव्याजेन । भयात् =
त्रासात् । निवार्यमाण इव = वार्यमाण इव । वनदेवताभिः = वनदेवीभिः । अभिमुखा-
गतैः—अभिमुखम् = सम्मुखम्, आगतैः = आयातैः । उन्मिषतरुपुष्पप्रकरमकरन्दबिन्दु-
वर्षवाहिभिः—उन्मिषताम् = विकसितानाम्, तरुपुष्पाणाम् = वृक्षकुसुमानाम्, प्रकट =
विकरणम्, तस्य मकरन्दबिन्दुवर्षणम् = परागकणवर्षणम्, तद् वहन्तीति तैः । वनविनाश-
शंकितैः—वनस्य = काननस्य, विनाशः = नाशस्तेन, शङ्कितैः = शङ्कायुक्तैः । अद्य-
इव = पूजाजलमिव, उपपादयद्भिः = कुर्वद्भिः । उपरुध्यमान इव = अवरुध्यमान इव ।
वनमारुतैः = काननपवने । उन्निद्रसान्द्रकुसुमकेसराङ्कुरजालजटिलाभिः = उन्निद्राणाम्
विकसितानाम्, सान्द्रकुसुमानाम् = घनपुष्पाणाम्, केसराङ्कुराणाम् = परागान्द्राङ्कुराणाम्
जालमेव जटस्ताभिः । भयात् = त्रासात् । उदगतरोमाश्चप्रपञ्चाभिः इव—उद्वंगत-
लोमहर्षप्रपञ्चाभिः इव । उद्विग्नान्तभृङ्गरवगदगरहितेन—उद्विग्नान्तानाम् = व्याकुलि-
तानाम्, भृङ्गाणाम् = अलीनाम्, रवस्तेन यद् गदगदं = विह्वलतापूर्णम्, रुदितम् = रोद-
नम्, तेन । निषिध्यमान इव = प्रतिषिध्यमान इव । वनवीरद्विभिः = काननलताभिः ।
उदभिन्नभास्वदमन्दकन्दलावलोकनेन—उदभिन्नानाम् = प्रकटितानाम्, भास्वताम् =
= प्रहृष्यमाणः । श्वानुगतः अपि—श्वभिः = कुक्कुरैः, अनुगतः अपि = अनुयातोऽपि ।
अश्वानुगतः = न श्वभिः अनुगतः, इति विरोधः, तत्परिहरति—अश्वानुगतः—अश्वैः =
वाजिभिः, अनुगतः = अनुयातः । सगजम् अपि—गजैः सहितम् = सकुञ्जरम् अपि ।
अगजम् = गजरहितमिति विरोधः, तत्परिहारे—अगजम्—अगम् = पर्वतम्, तस्मिन्
जायत इति अगजम् = पर्वतपादपयुक्तम् । तद्वनम् = तपाविधं काननम् । आससाद =

हिन्दी—तथा घोड़े पर सवार होकर क्रमशः रक्तवस्त्रों से बालों को बाँधे हुए हाथ में छोटे-छोटे ढण्डे लिये हुए, क्रूर कार्य के अनुकूल वेश बनाये हुए, मृग फँसाने वाले जाल लिये हुए, असंख्य यमदूतों के समान हाथों में फंदा थामे हुए, पापसम्पन्न व्यक्तियों (व्याधों) से अनुगमन किये गये, दूर से गद्गद टेढ़ी किये हुए तथा ऊपर को कान खड़े किये हुए असमय में ही प्राण उड़ते हुए जैसे वन्य-जन्तुओं वाले, प्रसन्न घोड़ों की हिनहिनाहट को सुनते हुए, वायु के द्वारा कँपाये (हिलाये) गये, वृक्षों की शाखाओं के अग्रपल्लवों के बहाने से ही उठाये हुए, उड़ते हुए पक्षिसमूह के कोलाहल के बहाने भय से मानो वनदेवियों द्वारा रोके जाते हुए, सामने आते हुए विकसित फूलों के परागकणों को ढोनेवाले, वनविकाश से शङ्कित अर्ध-सा देते हुए, घेरे हुए वन पवन वाले, खिले घने पुष्प-पराग के अङ्कुरों के जाल से युक्त, भय से खड़े रोंगटों वाले मानों घबड़ाये हुए, भौरों की भनभनाहट से गद्गद रोदन के द्वारा मानों वन-लताओं से निषिद्ध किये गये, प्रकटित कान्ति से अमन्द (चमचमाते हुए), अङ्कुरों अवलोकन से आनन्दित कुत्तों को साथ में लिये होने पर भी घोड़ों से युक्त राजा हाथियों से परिपूर्ण होते हुए भी पहाड़ों तथा वृक्षों वाले उस वन में पहुँचा ।

ततश्च केचिदुद्यत्परश्वधा गणपतयः केऽपि दृष्टसिंहिकासुतविक्रमाः शशधराः, केऽपि पाशपाणयो जम्बुकदिक्पालाः, केऽपि हरिमार्गानुसारिणो बलभद्राः, केऽपि चक्रपाणयो मधुसूदनाः, केऽपि शिवागमवर्तिनो रौद्राः, केऽप्याहिताग्नयो विप्रलोकाः, केऽपि खण्डिताञ्जनाधरप्रबालाः प्रभञ्जनाः, केऽप्युत्खातदन्तिमुष्टयो निस्त्रिशाः, तस्य पृथ्वीपतेराकुलितश्वापदाः पदा-तयो वनं रुरुधुः ।

सुधा—ततश्चेति । च=तथा । ततः=तदनन्तरम् । केचित्=केऽपि । उद्यत्परश्वधाः—उद्यन्तः=पलायमानाः, परे=उत्कृष्टाः, श्वानः=कुक्कुरास्तान्, दधतीति । तथा उद्यन्तः=सन्नद्धाः, परश्वधाः=कुठारशस्त्राणि, येषां ते । गणपतयः=सेनापतयः केऽपि । दृष्टसिंहिकासुतविक्रमाः—दृष्टः=अवलोकितः, सिंहिकासुतस्य=राहोः, विक्रमः=पराक्रमः, यैस्तादृशाः । शशधराः=चन्द्राः । अथवा—दृष्टः=अवलोकितः, विक्रमः=पराक्रमः, यैस्तादृशाः । शशधराः=चन्द्राः । अथवा—दृष्टः=अवलोकितः, सिंहिकासुतस्य, सिंहस्य, विक्रमः=पराक्रमो यैः । तथा शशान्=शशकान्, धारयन्तीति शशधराः=शशकधारिणः । पाशपाणयः—पाशाः=जालानि पाणौ येषां ते =जालहस्ताः । अथवा—पाशपाणयः=वरुणाः । जम्बुकदिक्पाला—जम्बुकदिशः=पश्चिमदिशायाः, पालाः=पालकाः । अथवा—जम्बुकानां=शृगालानाम्, दिक्पालाः=दिशारक्षकाः । ‘जम्बुकः फेरवे नीचे प्रतीचिदिगपतावपि’ । इति विश्वप्रकाशः । हरिमार्गानुसारिणः—हरिम् =मिहम् । मार्गम्=मृगसमूहश्चानुसरन्तीति । बलभद्रा—बलेन, भद्राः=शक्ताः । पक्षे—हरेः=विष्णोः, मार्गम्=अध्वानम्, अनुसरन्तीत्यनुसारिणः, बलभद्राः=विष्णुदेवाः । चक्रपाणयः—चक्रं पाणौ येषां ते=चक्रहस्ताः, विष्णुदेवाश्च । मधुसूदनाः—मधुः=क्षीद्रम्, सूदनाः=च्योतकाः । पक्षे—मधुं=मधुनामानं राक्षसम्, सूदनाः=नाशकाः, विष्णुदेवाः । शिवागमवर्तिनः—शिवायाः=

शृगाल्याः, गमः=गतिस्तदावतिनः=स्थिताः । पक्षे—शिवागमवतिनः=शैवदर्शना-
नुगामिनः । रोद्राः=भयङ्कररूपधारिणः, पक्षे—रोद्रदेवाः । आहिताग्नयः—आ=समन्ताद्,
हिताग्नयः=हितकरवह्नयः येषां ते । पक्षे—आहिताग्नयः—अग्निहोतारः । विप्र-
लोका—वीन्=पक्षिणः, प्रलोकयन्तः=पापद्विकाः । पक्षे—विप्रलोकाः=ब्राह्मणजनाः ।
खण्डिताञ्जनाधरप्रवालाः=खण्डिता, अञ्जनस्य=पश्चिमपक्षिणः, अधरप्रवालाः=
पुच्छानि, यैस्ते । अतः प्रमञ्जनाः=भीषणाः । यद्वा—अञ्जनस्य शाखिनः अधःपल्लवाः ।
पक्षे—अञ्जनाख्यायाः प्रियायाः अधरप्रवालाः=ओष्ठपल्लवाः यैस्ते । प्रभञ्जनाः=
वाताः । उत्खातदन्तिदन्तमुष्टयः—उत्खाताः, दन्तिदन्ताः=करिदन्ताः, यैस्तथोक्ताः
मुष्टयः=संग्रहाः, येषां ते । पक्षे—उत्क्षिप्तदन्तिप्रधानो मुष्टीर्येषु ते । निस्त्रिंशाः=
क्रूरकर्माणः । पक्षे—खड्गाः । आकुलितस्वापदाः—आकुलिताः=व्याकुलीकृताः
स्वापदाः=वन्यजीवाः यैस्ते । पदातयः=पदचारिणः । तस्य=तादृशस्य । पृथ्वीपतेः=
भूपतेः । वनम्=काननम् । रुधुः=वेष्टयामासुः ।

हिन्दी—तदनन्तर कुछ सैन्य टुकड़ियों के स्वामी भागनेवाले उत्तम कुत्तों को
उसी प्रकार धारण किये हुए (लिये) थे जैसे गणेशजी अपने कुठार को उद्यत
(तैयार-उठाये हुए) रहते हैं । कुछ लोग शेरनी के किशोरों के पराक्रम देख चुके
थे तथा खरगोश को पकड़े हुए थे । जैसे राहु के विशिष्ट आक्रमण को चन्द्रमा देखे
हुए है । कुछ लोग जाल में लिये हुए शृगालों के आने की दिशाओं की रक्षा कर रहे
थे जैसे हाथ में पाश लिये पश्चिम दिशा के स्वामी हों । कुछ वीर लोग सिंह के मार्ग
का अनुसरण कर रहे थे जैसे कृष्ण के मार्ग का अनुसरण बलभद्र करते थे । कुछ
लोग चक्रपाणि मधुसूदन के समान हाथ में चक्र लिये हुए मक्खियों के छत्तों से मधु
टपका रहे थे । कुछ लोग शैवदर्शन का अनुगमन करनेवाले रोद्र के समान शृगालों के
मार्ग पर ठहरकर भयङ्कर रूप धारण किये हुए (रोद्र) थे । कुछ लोग आहिताग्नि
(अग्निहोत्र करने वाले) ब्राह्मणों के समान हितकर अग्नि के निकट पक्षियों को
मारते थे । कुछ लोग खञ्जन पक्षियों के अधरप्रवाल (पूँछ का भाग) तोड़े हुए
अतः भयङ्कर प्रतीत हो रहे थे । जैसे अञ्जना नाम की प्रिया के अधरोष्ठ का पान
करनेवाले पवन हों । कुछ लोग उखाड़े गये हाथी दाँत से बनी मूठोंवाली तलवार वैसे
ही लिये हुए थे जैसे हिंसक तथा हाथी दाँतों को उखाड़कर मुट्ठी में लिये हुए हों ।
इस प्रकार उन राजा नल के पैदल बहेलियों ने जानवरों को आकुलित बनाये हुए
वन को घेर लिया ।

ततश्च तैः क्रियन्ते विकलभाः वननिकुञ्जाः कुञ्जराश्च, ध्रियन्तेऽनेक-
धारयातिपातिनः खड्गाः खड्गिनश्च, कृष्यन्ते कूजन्तः कोवण्डवण्डाः गण्ड-
काश्च, विशिष्यन्ते परितः शराः शरभाश्च, भज्यन्ते तरवस्तरक्षवश्च ।
मुधा—ततश्चेति । ततः च=तदनन्तरम् । तैः=पदातिभिः । वननिकुञ्जाः=
काननकुञ्जाः । विकलभाः—विगताः कलभाः येभ्यस्ते=व्यरेतकरिपोताः । कुञ्जराः=
नागाः च विकलाः भाः येषां ते=व्याकुलकान्तयः, भयाविति शेषः । क्रियन्ते=

विधीयन्ते । अनेकधारयातिपातिनः—अनेकया, धारया=द्विधारया । अतिपातिनः=बहुपतनकर्त्तारः । खड्गाः=असयः । ध्रियन्ते । च खड्गिनः=गण्डकाः । अनेकधा=बहुधा । रयेन=जवेन । अथवा—बहुधारया=अनेकमार्गः । अतिपातिनः=आगन्तारः । ध्रियन्ते=गृह्यन्ते । कूजन्तः=ध्वनन्तः । कोदण्डदण्डा—कोदण्डानाम्=धनुषाम्, दण्डाः=यष्टयः । कृष्यन्ते=आकृष्यन्ते । कूजन्तः=रुदन्तः । गण्डाश्च=गण्डकशिखवश्च । कृष्यन्ते=घृष्यन्ते । परितः=अभितः । शराः=बाणाः । विक्षिप्यन्ते=प्रक्षिप्यन्ते । शरभाश्च=पतङ्गाश्च । विक्षिप्यन्ते=मत्ताः क्रियन्ते । तरवः=पादपाः । भज्यन्ते=नश्यन्ते । तरसवश्च=सर्पाश्च । भज्यन्ते=कर्त्त्यन्ते ।

हिन्दी—तदनन्तर उन पैदल व्याधों द्वारा वनकुअ हस्ति-शिशुओं से शून्य किये जा रहे थे तथा हाथी भय से निस्तेज किये जा रहे थे । अनेक धारों से प्रहार किये जानेवाले अथवा दोनों ओर धार वाले खड्ग धारण किये जा रहे थे तथा तेज भागने वाले अथवा बहुत मार्गों से भागने वाले गैंडे पकड़े जा रहे थे । टंकार करते हुए धनुषों के दण्ड खींचे जा रहे थे तथा चिल्लाते हुए गैंडों के बच्चे पकड़े जा रहे थे । चारों ओर बाण फेंके जा रहे थे तथा शरभ पागल बनाये जा रहे थे । वृक्ष नष्ट किये जा रहे थे तथा साँप काटे जा रहे थे ।

क्षणेन च पतन्ति पीवरा वराहाः, सीदन्ति दन्तिनः, विरसं रसन्ति सातङ्का रङ्कवः, प्रकाशैलं शैलं भधादारोहन्ति रोहिताः, शरसंघातघूर्णिता यान्ति महीं महिषाः दुर्गसंश्रयं श्रयन्ते तरलितनेत्राश्चित्रकाः, त्वरिततरं तरन्तीवोत्पतन्तो नभसि निजजवनिर्जिततुरङ्गाः कुरङ्गाः ।

सुधा—क्षणेनेति । च=तथा । क्षणेन=निमिषेण । पीवराः=स्थूलाः । वराहाः=शूकराः । पतन्ति=पतिताः भवन्ति । दन्तिनः=गजाः । सीदन्ति=व्याकुलिताः भवन्ति । सातङ्काः=भयभीताः । रङ्कवः=मृगाः । विरसम्=निष्करणम् । रसन्ति=क्रन्दन्ति । प्रकाशैलम्—प्रकाशाः=स्पष्टाः, एलाः=लताः यत्र शैले तम् । शैलम्=पर्वतम् । रोहिताः=मृगाः । भयात्=त्रासात् । आरोहन्ति=आरोहणं कुर्वन्ति । शरसंघातघूर्णिताः—शराणां, संघातः=बाणघातस्तेन, घूर्णिताः=मूर्च्छिताः । महिषाः=पशुविशेषाः । महीं=भूमिम् । यान्ति=गच्छन्ति, भूमौ पतन्तीत्याशयः । तरलितनेत्राः—तरलिते=चञ्चले, नेत्रे=नयने येषां ते । चित्रकाः=चित्रक(चीता)पशुविशेषाः । दुर्गसंश्रयम्—दुर्गस्य=पर्वतगुहायाः, संश्रयम्=आश्रयम् । श्रयन्ते=यान्ति । नभसि=गगने त्वरिततरम्=अतिशयेन त्वरितं, त्वरिततरम्=द्रुततरम् । उत्पतन्तः=उड्डीयन्तः (इव) । निजजवनिर्जिततुरङ्गाः—निजेन=स्वयेन, जवेन=वेगेन, निर्जिताः=पराजिताः, तुरङ्गाः=अश्वाः, यैस्तादृशाः । कुरङ्गाः=मृगाः । तरन्ति इव=तरणं कुर्वन्ति इव ।

हिन्दी—तथा क्षणभर में मोटे-मोटे सूकर गिरने लगे, हाथी व्याकुल होने लगे, भयभीत मृग निष्करण होकर क्रन्दन करने लगे, स्फुट लताओंवाले पर्वत पर भय से

मृग चढ़ने लगे, बाणाघात से मूर्च्छित भैसे भूमि पर लोटने लगे, तरलित नेत्रों वाले चीते गुफाओं में आश्रय लेने लगे, अति तीव्र मानो आकाश में उड़ते हुए अपने वेग से अश्वों को पराजित करनेवाले कुरङ्ग (मृग) तैर से रहे थे ।

तत्र च व्यतिकरे—

जाताकस्मिकविस्मयैः किमिदमित्याकर्ण्यमानः सुरैः

सन्त्रासोज्झितकर्णतालचलनाद् दिग्दन्तिनः कम्पयन् ।

जन्तूनां जनितज्वरः स मृगयाकोलाहलः कोऽप्यभूद्

येनेदं स्फुटतीव निर्भरभृतं ब्रह्माण्डभाण्डोदरम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—जाताकस्मिकविस्मयैः सुरैः किम् इदम् इति आकर्ण्यमानः, सन्त्रासो-
ज्झितकर्णतालचलनात् दिग्दन्तिनः कम्पयन् जन्तूनां जनितज्वरः सः मृगयाकोलाहलः
कः अपि अभूत् । येन इदं निर्भरभृतं ब्रह्माण्डभाण्डोदरं स्फुटति इव ।

मुधा—जातेति । च=तथा । तत्र व्यतिकरे=तदन्तरे । जाताकस्मिकविस्मयैः—
जातः=उत्पन्नः, आकस्मिकः=अकस्मात्, विस्मयः=आश्चर्यम् यैस्तैः । सुरैः=देवैः ।
'किम् इदम्'=एतत् किम् अस्ति । इति=एतत् । आकर्ण्यमानः=श्रूयमाणः । सन्त्रा-
सोज्झितकर्णतालचलनात्—सन्त्रासात्=भयात्, उज्झितम् यत् कर्णतालम्=श्रवणतालम्,
तस्य चलनम्=प्रचलनम्, तस्मात् । दिग्दन्तिनः—दिशाम्=ककुभानाम्, दन्तिनः=
नागास्तान् । कम्पयन्=चालयन् । जन्तूनाम्=प्राणिनाम् । जनितज्वरः—जनितः=
उत्पादितः, ज्वरः=तापम् येन तादृशः । सः=उक्तः । मृगयाकोलाहलः—मृगयायाः=
आखेटस्य, कोलाहलः=कलकलध्वनिः । कः अपि=कश्चिदपि । अभूत्=आसीत् ।
येन=कोलाहलेन । इदम्=एतत् । निर्भरभृतम्=निखिलम् । ब्रह्माण्डभाण्डोदरम्—
ब्रह्माण्डम्=विश्वम्, एव भाण्डम्=पात्रम्, तस्योदरम्=मध्यम् । स्फुटति इव=
विदीर्णं भवतीव ॥ ४८ ॥

हिन्दी—तथा इसी बीच में—उत्पन्न हुए आकस्मिक विस्मयवाले देवताओं के
द्वारा यह सुने जाते हुए 'कि यह क्या है' तथा डर के कारण कानों को फड़फड़ाते हुए,
दिग्गजों को कौपाता हुआ, प्राणियों के ज्वर को उत्पन्न करनेवाला शिकार का कोई
कोलाहल सा होने लगा जिससे यह सम्पूर्ण ब्रह्माण्डरूपी भाण्ड का उदर मानों फटा
जा रहा था ।

राजाप्येकशरप्रहारपातितमत्तमातङ्गः सर्वतो विहृतिरिहरिणशशक-
शम्बरवराहहननहेलया विचरन्नितस्ततस्तस्मिन्तरतमालमञ्जरीजालनीलो-
दधुषितस्कन्धकेसरमूर्ध्वस्तब्धकर्णसम्पुटमश्वचक्राय कृध्यन्तमाघूर्णितघोण-
मनवरतकृतघनघोरघर्घररवमुत्क्षिप्तपुच्छगुच्छमभिमुखमेकस्मिन्नति सान्द्र-
वद्रमुस्तास्तम्ब भाजि पङ्क्तिपल्लवप्रवेशे तं शूरशूकरमपरमिव दवदहन-

सुधा—राजेति । राजा अपि=नृपः अपि । एकशरप्रहारपातितमत्तमातङ्गः—एकेन शरप्रहारेण=बाणाघातेनैव, पातितः=भूशायितः, मत्तः=मदयुक्तः, मातङ्गः=नागः, येन तथा । सर्वतः=सर्वदिक्षु । विहारिहरिणशशकशम्बरवराहहननहेलया—विहारिणः विचरणशीलाः, हरयः=मृगेन्द्राः, हरिणाः=मृगाः, शशकाः=शशाः, शम्बराः=मृग-विशेषाः, वराहाः=शूकराश्च, तेषां हननहेला=वधहेला, तथा । इतस्ततः=यत्र तत्र । विचरन्=विहरन् । तरुणतरुमालमञ्जरीजालनीलोदधुषितस्कन्धकेसरम्—अतिशयेन तरुणं तरुणतरुम्, तेषाम्=नूतनानाम्, तमालानाम्=तमालपादपानाम्, मञ्जरीजालम्=मञ्जरीवृन्दम्, तेनैव नीलम्=नीलवर्णम्, धुषितम्, स्कन्धकेसरम्=स्कन्धस्य=ग्रीवायाः केसराः=केशाः यस्य तम् । ऊर्ध्वस्तब्धकर्णसम्पुटम्—ऊर्ध्वम्=उपरिकृतम्, स्तब्धम्=शान्तम्, कर्णपुटम्=श्रोत्रपुटम्, येन तादृशम् । अश्वचक्राय—अश्वानाम्=घोटकानाम्, चक्रम्=समूहम्, तस्मै । क्रुध्यन्तम्=कुप्यन्तम् । आधूर्णितघोणम्—आधूर्णिता=वक्रीकृता, घोणा=नासिका, येन तम् । अनवरतकृतघनघोरघर्घररवम्—अनवरतम्=निरन्तरम्, कृतम्=विहितम्, घनघोरम्=घमासानम्, घर्घररवम्=घर्घर-शब्दो, येन तादृशम् । उत्क्षिप्तपुच्छगुच्छम्—पुच्छस्य गुच्छः=लांगूलस्तबकम्, उत्क्षिप्तः=ऊर्ध्वं प्रक्षिप्तः, पुच्छगुच्छो येन तम् । अभिमुखम्=सम्मुखम् । एकस्मिन्=अद्वितीये । अतिसान्द्रभद्रमुस्तास्तम्बभाजि—अतिसान्द्रम्=अतिसघनम्, भद्रम्=श्रेष्ठम्, मुस्तास्तम्बम्, भजते=शोभते, यत्र तादृशे । पङ्क्तिपल्लवप्रदेशे—पङ्क्तेन युतः=पङ्क्तिः, तथाविधः यः पल्लवप्रदेशः=क्षुद्रजलाशयभागस्तस्मिन् । तम्=उपर्युक्तलक्षणसम्पन्नम् । शूरम्=वीरम् । शूकरम्=वराहम् । अपरमिव=अन्यम् इव । दवदहनदग्धम्—दवदहनेन=दावानलेन, दग्धम्=ज्वलितम् । अद्रिम्=पर्वतम् तथाविधम् । अद्राक्षीत्=अपश्यत् ।

हिन्दी—एक ही बाण के प्रहार से मतवाले हाथी को गिरा देनेवाले राजा ने भी चारों ओर विचरण करनेवाले सिंह, मृग, खरगोश, शम्बरमृग, शूकरों को मारने के विचार से इधर-उधर विचरण करते हुए, नूतन तमाल वृक्षों के मञ्जरीजाल की भाँति श्यामल-ग्रीवाकेसरों को ऊपर उठाये तथा दोनों कानों को ऊपर किये हुए अश्वसमूह पर क्रोध प्रकट करते हुए, नासिका टेढ़ी किये हुए, निरन्तर घनघोर घर्घर (घुरघुराहट) आवाज करनेवाले, पूँछ के गुच्छे को ऊपर फँकने वाले, सामने के एक अति सघन सुन्दर मुस्तावाले, कीचड़युक्त छोटे जलाशय में दावानल से जले हुए दूसरे पहाड़ के समान वीर सूकर को देखा ।

दृष्ट्वा च रचितशरसन्धानलाघवो राघव इव राक्षसेश्वरस्य तस्योपरि परिणद्धविविधपन्नैः पतत्रिभिरभ्यवर्षत् ।

सुधा—दृष्ट्वेति । च=तथा । दृष्ट्वा=अवलोक्य । रचितशरसन्धानलाघवः—रचितम्=कृतम्, शरसन्धानस्य=वाणसञ्चालनस्य, लाघवम्=चातुर्यम् (शीघ्रता वा) येन तादृशः (राजा) । राघव इव=राम इव । राक्षसेश्वरस्य=दैत्यराजस्य

रावणस्य उपरि । तस्य = बराहस्योपरि । परिणद्धविविधपत्रैः—परिणद्धैः = संयुक्तैः, विविधपत्रैः = बहुविविधपत्रैः । पतत्रिभिः = बाणैः । अभ्यवर्षयत् = वर्षणमकरोत् ।

हिन्दी—उसे देखकर बाणसन्धान में दक्ष राजा नल ने विविध पंखों से युक्त बाणों से उसी प्रकार वर्षा की, जैसे राम ने राक्षसराज रावण पर बाणवर्षा की थी ।

तत्र च व्यतिकरे—

किमश्वः पाश्वेषु प्लवनचतुरः किं नु नृपतिः

शरामुञ्चन्नुच्चैश्चलतरकराकृष्टधनुषा ।

किमालोलः कोलः परिहृतशरः शौर्यरसिको

न जानीमस्तेषां क इह परमो वर्ण्यत इति ॥ ४९ ॥

अन्वयः—किं पाश्वेषु प्लवनचतुरः अश्वः, किं नु चलतरकराकृष्टधनुषा उच्चैः शरान् मुञ्चन् नृपतिः, किं परिहृतशरः शौर्यरसिकः आलोलः कोलः । इह तेषां परमः कः वर्ण्यते इति न जानीमः ।

सुधा—किमिति । पाश्वेषु = निकटेषु । प्लवनचतुरः—प्लवने = कूदने, चतुरः = दक्षः, अश्वः = वाजी । किं नु = निश्चयेन किम् । चलतरकराकृष्टधनुषा—चल-तराभ्याम् = चञ्चलतराभ्याम्, कराभ्याम् = हस्ताभ्याम्, आकृष्टम् धनुः = चापम्, येन तेन । उच्चैः शरान् = बाणान् । मुञ्चन् = त्यजन् । नृपतिः = राजा नलः । किम् । परिहृतशरः—परिहृतः = परिरक्षितः, शरः = बाणप्रहारः, येन तथाविधः । शौर्य-रसिकः—शौर्येण = पराक्रमेण, रसिकः = आनन्दितः । आलोलः = अतिचपलः । कोलः = शूकरः । इह = अत्र । तेषाम् = एतेषाम् । कः परमः = कः श्रेष्ठः । वर्ण्यते = कथ्यते । इति = इत्यम् । न जानीमः = न विदमः । शिखरिणीवृत्तम् ।

हिन्दी—उस समय उछलने में चतुर घोड़ा परम (बड़ा) है, अथवा क्या चञ्चल हाथों से खींचे गये धनुष से तेज बाण छोड़ता हुआ नृपति परम है अथवा क्या बाणों से अपने को बचाता हुआ और शौर्यरसिक चञ्चल शूकर परम है ? अर्थात् उन सबमें कौन सबसे बड़ा कहा जाय, यह नहीं समझ में आ रहा था ॥ ४९ ॥

अपि च—

अजनि जनितपृथ्वीमण्डलोत्पादकम्पं

किमपि चलितशैलं द्वन्द्वयुद्धं तयोस्तत् ।

स्थलिततुरगवेगो विस्मयेनैष यस्मिन्

दिनपतिरपि शौर्याश्रयसाक्षी बभूव ॥ ५० ॥

अन्वयः—तयोः चलितशैलम्, जनितपृथ्वीमण्डलोत्पादकम्पम्, किम् अपि द्वन्द्व-युद्धम् अजनि, यस्मिन् विस्मयन एव, स्थलिततुरगवेगः दिनपतिः अपि शौर्याश्रयसाक्षी बभूव ।

सुधा—अजनीति । तयोः = नृपशूकरयोः । चलितशैलम्—चलितः शैलं येन तत् =

भूमण्डले, उत्पादकम्पम् = प्रचलनम्, येन तत् । किमपि । द्वन्द्वयुद्धम् = परस्परयुद्धम् ।
अजनि = अजनिष्ट । यस्मिन् = यस्मिन्युद्धे । विस्मयेन = आश्चर्येण । एषः = अयम् ।
स्खलिततुरगवेगः — स्खलितः तुरगवेगः = अश्वगतिः, येन सः । दिनपतिः = दिवाकरः ।
अपि शौर्याश्चर्यसाक्षी — शौर्यस्य = पराक्रमस्य, आश्चर्यस्य च साक्षी । बभूव = अभूत ।
मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—और भी— राजा नल तथा शूकर का वह पर्वत हिला देनेवाला तथा पृथ्वीमण्डल को कँपा देने वाला द्वन्द्व युद्ध हुआ जिसमें आश्चर्य के कारण भगवान् सूर्य अपने घोड़ों की गति को रोककर उनके अद्भुत शौर्य के साक्षी बने । अर्थात् अनेक अद्भुत शौर्य के सामने सूर्य की गति भी स्थिर-सी हो गयी ॥ ५० ॥

अथ कथमपि नाथं प्रोथियूथस्य जित्वा

ज्वरित इव विशालं सालसः सालमूले ।

सुखमभजत राजा राजमानः श्रमाम्भः-

कणकलितकपोलालोललीलालकेन ॥ ५१ ॥

अन्वयः -- अथ कथम् अपि प्रोथियूथस्य विशालं नाथं जित्वा ज्वरित इव सालसः श्रमाम्भः कणकलितकपोलालोललीलालकेन राजमानः राजा सालमूले सुखम् अभजत ।

सुधा—अथेति । अथ = अनन्तरम् । कथमपि = केनापि प्रकारेण । प्रोथियूथस्य -- प्रोथीनाम् । यूथस्तस्य = शूकरसमूहस्य । विशालम् = महान्तम् । नाथम् = नायकम् । जित्वा = विजित्य । ज्वरितः = ज्वरयुक्तः इव । सालसः—अलसेन सहितः = आलस्य-युतः । श्रमाम्भः कणकलितकपोलालोललीलालकेन — श्रमाम्भः कर्णः = श्रमस्वेदबिन्दुभिः, कलितम् = शोभितम्, कपोलम् = गण्डस्थलम्, आलोलम् = चञ्चलम्, लीलालकञ्च = सुन्दरकेशसमूहश्च तत् तेन । राजमानः = भ्राजमानः । राजा = नृपः नलः । सालमूले = सालतरोरधः । सुखम् = आनन्दम् । अभजत = असेवत । मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—तदनन्तर किसी प्रकार शूकरसमूह के विशाल नायक (शूकर) को जीतकर ज्वरयुक्त व्यक्ति के समान आलस्य के साथ श्रमस्वेदकणों से शोभितकपोल तथा चञ्चल सुन्दर अलकों से शोभित होता हुआ राजा (नल) सालवृक्ष के नीचे सुख से बैठ गया ॥ ५१ ॥

तत्र च स्थितं श्रममुकुलितनयनारविन्दम्, आन्दोलयन्तः कुसुमिततरुन्, तरलयन्तः शिखिशिखण्डमण्डलानि, ताण्डवयन्तस्तनुलतापल्लवनिबहान्, वहन्तो वहन्निर्झरजलशिशिरशोकरनिकरान्, करालयन्तः कुटजकुड्मलानि, मकरन्दबिन्दुमुचो मन्दमानन्दयामासुः कम्पितनीपवनाः पवनाः ।

सुधा—तत्रेति । च = तथा । तत्र = तस्मिन् स्थाने । स्थितम् = अवस्थितम् । श्रममुकुलितनयनारविन्दम्—श्रमेण = परिश्रमेण, मुकुलिते = मुद्रिते, नयनारविन्दे = नेत्रकमले, यस्य तम् । कुसुमिततरुन्—कुसुमिताः = पुष्पितास्तरवो वृक्षास्तान् । आन्दोलयन्तः = कम्पयन्तः । शिखिशिखण्डमण्डलानि = मयूरमण्डलानि, तरलयन्तः = चपलयन्तः ।

तनुलतापल्लवनिवहान् — तनुलतानाम् = दुर्बलवल्लीनाम्, पल्लवानाम् = दलानाम्
 निवहाः = पङ्क्तयः, तान् । ताण्डवयन्तः = नृत्यन्तः । वहन्निर्भरजलशिशिरसीकर-
 निकरान् — वहताम् = प्रवहताम्, निर्भरजलानाम् = निर्भरपयसाम्, शिशिराणि =
 शीतलानि, सीकराणि = बिन्दूनि, तेषाम् निकराः = समूहास्तान् । वहन्तः = प्रवहन्तः ।
 कुटजकुड्मलानि — कुटजपुष्पकलिकाः । करालयन्तः = विकसन्तः । मकरन्दबिन्दुमुचः =
 मकरन्दबिन्दूनि = मधुरससीकराणि, मोचयन्तीति = त्यजन्तीति, मकरन्दबिन्दुमुचः ।
 कम्पितनीपवनाः — कम्पितानि = चालितानि, नीपवनानि = कदम्बकाननानि, यैस्ता-
 दृशाः । पवनाः = वाताः । मन्दम् = मन्थरम् । आनन्दयामासुः = मोदयामासुः ।

हिन्दी — वहाँ बैठे हुए परिश्रम के कारण अधखुले कमल नयनोंवाले राजा को
 पुष्पयुक्त पादपों को हिलाता हुआ, मधूरमण्डल को आनन्दित करता हुआ, पतली
 लताओं के पत्तों को नचाता हुआ, बहते हुए भरनों के जलबिन्दुओं के समूह को बहाता
 हुआ, कुटजपुष्पों की कलियों को विकसित करता हुआ, मधुबिन्दु टपकानेवाला,
 कदम्बवन को कंपानेवाला पवन धीरे-धीरे आनन्दित करने लगा ।

अनन्तरमनवरतकरालकाकौलेयककुलकवलनाकुलितकोलकरिकुरङ्ग-
 ण्ठीरवकिशोरदृष्टपृष्ठधाविते परितः परिजने, जनितविविधमृगवधूबंध-
 व्याधीनव्याधान्निवारयितुमिवान्तरान्तरा प्रसारितकरे मध्यस्थतां गतवति
 गभस्तिमालिनि, सहस्रवाधतमृगविनाशशोकभरादिव वनवीरुधां पतत्सु
 पुष्पलोचनेभ्यो बाष्पेष्विव मध्याह्नोष्णविलीनमकरन्दबिन्दुषु, श्रूयमाणेषु
 वनदेवतानां वनविमर्दोपालम्भेष्विव तरुखण्डोड्डीनविविधविहङ्गविरुतेषु,
 विघट्टितार्भककुरङ्गकुटुम्बनोकरुणकूजितव्याजेनान्यायमिव पूतकुर्वतीषु वन-
 राजिषु, इतस्ततः सञ्चरच्चटुलतरतुरङ्गरशिखरशिखोत्खातधरणिमण्डला-
 द्वनविनाशवार्ता गगनचरेभ्यः कथयितुमिवोत्पतितेऽम्बरतलमकृतपरित्राणे च
 मूर्च्छित इव पुनः पुनः पतति भुवि भवनपारावतपतत्रिपत्रधूसरे धलिपटले,
 सकम्पकपिकलापोल्ललनलुलिततरुतरुणमञ्जरीपुञ्जनिकुञ्जादुद्वेजिते मञ्जु-
 च सम्पन्ने सैन्यस्य श्रमावसरे तस्यैव सरससरलशालद्रुमस्याधस्तान्निषण्णे
 श्रमभाजि राजनि;

सुधा — अनन्तरमिति । अनन्तरम् = पश्चात् । अनवरतकरालकाकौलेयककुल-
 कवलनाकुलितकोलकरिकुरङ्गण्ठीरवकिशोरदृष्टपृष्ठधाविते — अनवरतम् = निरन्तरम्,
 काकम् = द्रोणम्, कौलेयकम् = पवानम्, च तेषां कुलम् = समूहम्, तस्य कवलनाय =
 खादनाय आकुलितः, करालः = भयङ्करश्चासी, काकौलेयककुलकवलनाकुलितकरालश्च,
 तथाविधः यः, कोलः = वराहः, तथा च, करी = दन्ती, कुरङ्गः = मृगः कण्ठीरवकिशोराः =
 सिंहकिशोराश्च, तेषां दृष्टताम् = दृष्टीनाम्, पृष्ठधाविते = पश्चात्पलायमाने । परितः =
 कम्पितपर्वतम् । जनितपृथ्वीमण्डलोत्पादकम्पम् — जनितम् = उत्पादियम्, पृथ्वीमण्डले =

अभितः, परिजने=सेवकवर्गे । जनितविविधमृगवधूवैधव्याधीन्—जनितानाम्=उत्पन्नानाम्, विविधानाम् = अनेकेषाम्, मृगाणाम् = पशूनाम्, वधूनाम्=स्त्रीणाम्, वैधव्याधयस्तान्—वैधव्यस्य, आधयः=सङ्घटास्तान् । निवारयितुम्=निवारणं कर्तुम् इव । अन्तरान्तरा=मध्ये-मध्ये । प्रसारितकरे—प्रसारिताः=विस्तारिताः, कराः=रश्मयः, येन तस्मिन् । मध्यस्थताम्=मध्यस्थरूपे, गतवति=प्रयाते सति । गमस्तिमालिनि=मूर्धे । सहसंवर्धित-मृगविनाशशोकभराद् इव—सह=साकम्, संवर्धितेन=संवर्धनेन, मृगाणाम्=हरिणानाम्, विनाशशोकः=नाशदुःखम्, तेन भरः=भारम् तस्मादिव । वनवीरुधाम्=वनलतानाम् । पतत्सु=स्रवत्सु । पुष्पलोचनेभ्यः=पुष्पाण्येव लोचनानि, तेभ्यः=कुमुदनयनेभ्यः । वाष्पेषु=अश्रुषु इव । मध्याह्नेष्वणविलीनमकरन्दबिन्दुषु—मध्याह्नेष्वणेन=मध्यमन्दितापेन, विलीनाः=अन्तर्हितानि, यन्मकरन्दबिन्दूनि, तेषु । वनदेवतानाम्=वनदेवीनाम् । वनविमर्दोपालम्भेषु—वनविमर्देन=काननविनाशेन ये उपा-लम्भास्तेषु । श्रूयमाणेषु=आकर्ष्यमाणेषु, इव । तरुखण्डोद्धूतविविधविहङ्गविरुतेषु—तरुखण्डेषु=पादपशकलेषु, उड्डीनाः, ये विविधविहङ्गाः=अनेकपक्षिणः, तेषाम् विरुतेषु=कूजनेषु । विघट्टिताभंककुरङ्गकुटुम्बिनाकरुणकूजितव्याजेन—विघट्टितैः=वियुक्तैः, अभंकैः=शिथुभिः, कुरङ्गकुटुम्बिनीनाम्=मृगस्त्रीणाम्, करुणेन=दयया, यत् कूजनं=क्रन्दनम्, तस्य व्याजेन=छलेन । अन्यायम् इव=अधर्मम् इव । पूत्कुर्वन्तीषु=धिवकुर्वन्तीषु । वनराजिषु=काननपङ्क्तिषु । इतस्ततः=यत्र तत्र । सञ्चरच्चटुलतरतुरङ्ग-खुरशिखरशिखोत्खातधरणिमण्डलात्—सञ्चरन्तः=सञ्चलन्तः, चटुलतराः=अतिचञ्चलाः, ये तुरङ्गाः=अश्वाः, तेषां खुरशिखरशिखानाम्=खुराग्रभागानाम्, उत्खातम्=कर्तितम्, यद् धरणिमण्डलम्=भूमण्डलम्, तस्मात् विनाशवात्तम्=नाशकथाम् । गगनचरेभ्यः=लेचरेभ्यः । कथयितुम् इव=आख्यातुमिव । उत्पतिते=उड्डीयमाने । अम्बरतलम्=गगनतलम् । अकृतपरित्राणे=न कृतं, परित्राणम्=रक्षणम्, येषां तादृशे । मूर्च्छिते=मूर्च्छां गते सति । इव । पुनः पुनः=बारम्बारम् । भवनपारावत-पतत्रिपत्रधूसरे=भवनपारावतानाम्=गृहकपोतानाम्, पतत्रिणाम्=पक्षिणाम्, पत्राणि इव=पक्षाणीव, धूसरे धूलिपटले=रजःपटले । भुवि=भूतले । पतति=स्रवति । सकम्पकपिकलापोल्ललनलुलिततरुणमञ्जरीपुञ्जिकुञ्जात्—सकम्पानां=कम्पमानानाम् कपीनाम्=वानराणाम्, कलापः=समूहस्तस्योल्ललनेन=उच्छलनेन, लुलितम्=सुन्दरम्, तरुणाम्=वृक्षाणाम्, तरुणमञ्जरीणां=विकसितकुसुमानाम्, पुञ्जम्=समूहम्, तस्य निकुञ्जात्=कुञ्जात् । उद्वेजिते=प्रकम्पमाने । मञ्जुगुञ्जति=सुन्दरं, गुञ्जारवं कुर्वति । वनान्तरम्=मध्येकाननम् । अपरम्=अन्यम् । उच्चलिते=प्रयाते । चञ्चल-चञ्चरीकचक्रवाले=चञ्चलानाम्=चपलानाम्, चञ्चरीकाणाम्=भ्रमराणाम्, चक्र-वालम्=समूहम्, तस्मिन् । चङ्क्रमणक्रमेण=परिभ्रमणक्रमेण । सैन्यस्य=सेनादलस्य । श्रमावसरे=विश्रामकाले । सम्पन्ने=समागते । तस्य=उपरिनिर्दिष्टस्य । सरससरल-शालद्रुमस्य—सरसः=मधुरः, सरलः=ऋजुश्चासी, शालद्रुमः=शालवृक्षस्तस्य । अधस्तात्=प्रधस्तलम् । निषण्णे=अधिशयाने । श्रमभाजि=परिश्रमयुते । राजनि=वृषे ।

हिन्दी—इसके बाद निरन्तर कीवों, कुत्तों को खाने के लिए आकुलित भयङ्कर कोल (शूकर) हाथी-मृग और सिंहों के छोनों की निगाहों के पीछे चारों ओर परिजन (नौकर-चाकर) भाग रहे थे। उत्पन्न हुए विविध मृगियों के साक्षात् वैधव्य-आधिरूपी व्याघ्र (बहेलिये) से बचाने के लिए मानों बीच-बीच में मध्यस्थता करते हुए सूर्य मगवान् अपनी किरणों के रूप में हाथ फैलाये हुए थे। साथ-साथ रहने के कारण बड़े हुए मृगों के विनाश शोक के बोझ से मानों वृक्ष लताएँ दोपहर की गर्मी के कारण गर्म मकरन्दबिन्दुओं के रूप में पुष्परूपी लोचनों से आँसू बहा रही थीं। वनदेवियाँ वन-विनाश के कारण वृक्षखण्डों पर उड़ते हुए विविध पक्षियों के कलरव रूप में मानों उलाहना दे रही थीं। बिछुड़े हुए बच्चों के लिए करुणा से रोती हुई हरिणियों के बहाने से वनपङ्क्तियाँ मानों अन्याय को धिक्कार रही थीं। इधर-उधर घूमते हुए अति चञ्चल घोड़ों के खुरों के अग्रभाग से कटे भूमण्डल से आकाश में उड़ते हुए मानों वन-विनाश का समाचार कहने के लिए तथा रक्षा न पाने के कारण मूर्च्छित जैसे बारम्बार पृथ्वी पर घरेलू कबूतरों के पक्षों (पंखों) के समान घूसरित धूलि के पटल (तहें) गिर रहे थे। काँपते हुए वन्दरों के झुण्ड उछल-कूद से सुन्दर वृक्षों के विकसित पुष्पों के पुञ्ज को मसल (रगड़) रहे थे जिससे व्याकुल चञ्चल भ्रमर-समूह मञ्जुल गुआर करता हुआ दूसरे वन को उड़कर जाने लगा था तथा सेना के क्रमशः चक्कर काटते-काटते थक जाने के कारण विश्राम करने का समय हो चुका था (अतः) राजा उसी सरस तथा सरल शाल वृक्ष के नीचे थका हुआ बैठ गया था।

अकस्मात् कुतोऽपि

वल्लीवल्कपिनद्धधूसरशिराः स्कन्धे दधदण्डकं
 ग्रीवालम्बितमृन्मणिः परिकुथत्कौपीनवासाः कृशः ।
 एकः कोऽपि पटच्चरं चरणयोर्बद्ध्वाऽध्वगः श्रान्तवान्-
 आयातः क्रमुकत्वचा विरचितां भिक्षापुटीमुदहन् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—वल्लीवल्कपिनद्धधूसरशिराः, स्कन्धे दण्डकं दधत्, ग्रीवालम्बितमृन्मणिः परिकुथत्कौपीनवासाः, कृशः, चरणयोः पटच्चरं बद्ध्वा, श्रान्तवान् क्रमुकत्वचादिरचितां भिक्षापुटीम् उदहन्, कः अपि एकः अध्वगः आयातः।

मुधा—बल्लीति। वल्लीवल्कपिनद्धधूसरशिराः—वल्क्याः=सतायाः वल्कम्=वल्कलम्, तेन पिनद्धम्=बद्धम्, धूसरशिराः=पलितमस्तकम्, यस्य तथा। स्कन्धे=स्कन्धदेशे। दण्डकम्=लगुडम्। दधत्=बिभ्रत्। ग्रीवालम्बितमृन्मणिः—मृन्मणिः=मृदः=मृत्तिकायाः मणिः मृन्मणिः, ग्रीवायां=कण्ठे लम्बितः मृन्मणिर्यस्य सः। परिकुथत्कौपीनवासाः—परिकुथत्=परिधारयत् कौपीनम् वासः वस्त्रम्, यः सः। कृशः=दुर्बलशरीरः। चरणयोः=पादयोः, पटच्चरम्=जीर्णवस्त्रखण्डम्। बद्ध्वा=सम्बध्य। श्रान्तवान्=कलान्तः। क्रमुकत्वचा=पूगद्रुमवल्केन। विरचिताम्=निर्मिताम्। भिक्षा-

पुटीम् = यात्रापुटिकां, भिक्षाभोलिकां वा । उद्वहन् = धारयन् । कः अपि = कश्चिदपि । एकः अध्वगः—अध्वानं गच्छतीति = गान्धः । आयातः = आगतः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—अकस्मात् कही से लतावलक से पलित शिर को बाँधे हुए, कंधे पर डण्डा रखे हुए, गले में मिट्टी का गुरिया लटकाये हुए, कौपीन (लंगोटी) पहने हुए, दुबला-पतला, पावों में फटा-पुराना वस्त्र बाँधे हुए, थका हुआ सुपाड़ी के पेड़ के कली से बनी भिक्षा पोटली को लिए हुए कोई एक पथिक आया ॥ ५२ ॥

आगत्य च राजानमवलोक्य सविस्मयमेष चिन्तयाञ्चकार —

‘अब्जश्रीसुभगं युगं नयनयोमोलिर्महोष्णीषवा-

नूर्णारोमसखं मुखं च शशिनः पूर्णस्य धत्ते श्रियम् ।

पद्मं पाणितले गले च सदृशं शङ्खस्य रेखात्रयं

तेजोऽप्यस्य यथा तथा सजलधेः कोऽप्येष भर्ता भुवः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—अस्य नयनयोः युगम् अब्जश्रीसुभगम्, मोलिः महोष्णीषवान्, च ऊर्णारोमसखं मुखं पूर्णस्य शशिनः श्रियं धत्ते । पाणितले पद्मं च गले शङ्खस्य सदृशं रेखात्रयम्, तेजः अपि यथा तथा एषः कः अपि सजलधेः भुवः भर्ता (अस्ति) ।

मुधा—आगत्येति । आगत्य च = आयात्य च । राजानम् = नृपम् । अवलोक्य = दृष्ट्वा । चिन्तयाञ्चकार = चिन्तयामास—

अब्जश्रीरिति । अस्य = एतस्य । नयनयोः = चक्षुषोः । युगम् = युगलम् । अब्जश्रीसुभगम्—अब्जश्रिया = पङ्कजकान्त्या, सुभगम् = सुन्दरम् । मोलिः = शिरोभागः । महोष्णीषवान् = बृहदुष्णीषयुक्तः । च = तथा । ऊर्णारोमसखम् = ऊर्णा भ्रूमध्ये शुभरोमावर्तः, (‘ऊर्णा मेवादिनोस्मि स्यादन्तरावर्तकेध्रुवः’ इति विश्वः) । सखा = मित्रम्, यस्य तादृशम् । मुखम् = आननम् । पूर्णस्य शशिनः = पूर्णचन्द्रस्य । श्रियम् = शोभाम् । धत्ते = दधाति । पाणितले = करतले । पद्मम् = कमलम् (कमलचिह्नम्) । च = तथा । गले = कण्ठे । शङ्खस्य = कम्बोः । सदृशम् = समम् । रेखात्रयम्—त्रयाणां रेखाणां समाहारः इति रेखात्रयम् = रेखाणां त्रिसंख्यकत्वम् । तेजः = ओजस्विता । अपि यथा स्यात् तथा, तदनुकूलमेव । एषः = अयम् । कः अपि = कश्चित् । सजलधेः—जलधिभिः सहिता सजलधिस्तस्याः । भुवः = भूमेः । भर्ता = स्वामी, अर्थात् चक्रवर्ती सम्राट् अस्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—तथा आकर, राजा को देखकर विस्मय सहित यह सोचने लगा—

इसके दोनों नयन कमल कान्ति के सदृश सुन्दर हैं, शिर विशाल उष्णीष (पगड़ी या साफा) से युक्त है, दोनों भौंहों के मध्य ऊर्णा रेखा है, हाथ में पद्म चिह्न तथा गले में शंख सदृश तीन रेखाएँ हैं । इन सबके अनुकूल ही तेज है । यह कोई समुद्रों सहित पृथ्वी का भर्ता (चक्रवर्ती सम्राट्) है ॥ ५३ ॥

तदेवंविधाः खलु महनीया महानुभावा भवन्ति । इत्येवमधार्य समुपसृत्य ‘स्वस्ति स्वकान्तिर्निजितमकरध्वजाय तुभ्यम्’ इत्यवादीत् ।

सुधा—तदिति । एवंविधाः=ईदृशाः सुलक्षणाः । खलु=नूनम् । महनीयाः=पूजनीयाः । महानुभावाः=महाशयाः । भवन्ति=जायन्ते । इति । एवम्=एतद् । अवधार्य=निश्चित्य । समुपमृत्य=सन्निकटमेतत् । स्वस्ति=कल्याणमस्तु । स्वकान्ति-निजितमकरध्वजाय=स्वकान्त्या=आत्मप्रभया, निजितः=पराजितः, मकरध्वजः=महामहो यो यो तस्मै । तुभ्यम्=भवते । इति=इत्थम् । अवादीत्=अकथयत् ।

हिन्दी—इस प्रकार के वास्तव में पूजनीय महानुभाव होते हैं यह निश्चय कर समीप जाकर अपनी कान्ति से कामदेव को पराजित करनेवाला तुम्हारा कल्याण हो' यह कहा ।

राजापि सविस्मयमना मनागुन्नमितमस्तकः स्वागतप्रश्नेनाभिनन्द्य 'तीर्थ-यात्रिक ! कुतः प्रष्टव्योऽसि । क्व च कियच्चाद्यापि गन्तव्यम् । उपविश । विश्रम्य कथय काञ्चिदपूर्वा किंवदन्तीम् । अनेकदेशदृश्वानः किलाश्रयदर्शिनो नवन्तीति । न चाकस्मिकं दर्शनमपूर्वः परिचयः स्वल्पा प्रीतिरित्येकमध्या-शङ्कनीयम् । अपूर्वदर्शनेऽपि न जात्या मणयः स्वच्छतामपह्नवते । तदेहि । अहर्निशमेकत्र गोष्ठीसुखमनुभवावः' इत्येनमवादीत् ।

सुधा - राजेति । सविस्मयमना=साश्चर्यचैताः, राजा अपि=नृपोऽपि । मनाक्=तोकम् । उन्नमितमस्तकः—उन्नमितं मस्तकं येन तादृशः=उन्नतशिरः । स्वागत-प्रश्नेन=स्वागतपृच्छया । अभिनन्द्य=सत्कृत्य । तीर्थयात्रिक ! =हे तीर्थयात्राकर ! कुतः प्रष्टव्योऽसि=कस्मात् स्थानात् आगम्यते त्वया । च=तथा । क्व=कुत्र । कियत् कृत्वा । कथय=भण । काञ्चिद=कामपि । अपूर्वाम्=विलक्षणाम् । किंवदन्तीम्=अद्भुतद्वारः भवन्ति । इति आकस्मिकम्=अकस्माज्जातम् दर्शनम् । अपूर्वः=अद्भुतः । परिचयः=संस्तवः । स्वल्पा=अतितुच्छा । प्रीतिः=प्रेम । इति एकमपि=किमपि । नाशङ्कनीयम्=आशङ्का नैव करणीया । अपूर्वदर्शनेऽपि=अद्भुतदर्शनेऽपि । जात्या=जन्मना । मणयः=रत्नानि । स्वच्छताम्=उज्ज्वलताम् । न अपह्नवते=नाच्छादयन्ति । तद एहि=तद् आगच्छ । मुहूर्तम्=क्षणम् । एकत्र=एकस्थाने । गोष्ठ्याः=सभायाः, सुखम्=आनन्दम् । अनुभवावः=अनुभवं कुर्वः । इति एनम्=अमुं पान्थम् । अवादीत्=अब्रवीत् ।

हिन्दी—अश्चर्यचकित राजा ने थोड़ा सा माथा ऊँचा कर स्वागत प्रश्न से अभि-नन्दन कर 'हे तीर्थयात्री ! कहाँ से आ रहे हो ? कहाँ को और कितनी दूर अभी जाना है ? बैठो, विश्राम करके कोई अपूर्व वार्ता सुनाओ । अनेकों स्थानों को देखने वाले 'चाय' अथवा 'अल्पप्रीति' इनमें से कोई एक भी शंका नहीं करनी चाहिए । पहले से न देखे होने पर भी जन्म से मणि स्वच्छता (उज्ज्वलता) की नहीं छिपाती है । अतः

आओ । क्षणभर एकत्र हम दोनों गोष्ठी के सुख का अनुभव करें ।' यह उस पथिक से कहा ।

असावपि 'अपूर्वकौतुककथाकर्णनरसिक ! श्रूयतां यद्येवम्' इत्यभिधाय सुखोपविष्टस्यास्य समीपे स्वयमुपविश्य कथयितुमारभत् ।

मुधा—असाविति । असौ अपि=एषोऽपि । अपूर्वकौतुककथाकर्णनरसिक !—अपूर्वाः=अश्रुतपूर्वाः, कौतुककथाः=अद्भुतवार्ताः, तेषाम्, आकर्णने=श्रवणे, रसिकः=आनन्दितः, तत्सम्बुद्धौ । यदि एवम्, तर्हि श्रूयताम्=आकर्ण्यताम् । इति अभिधाय=कथयित्वा, सुखोपविष्टस्य—सुखेन = आनन्देन, उपविष्टस्य = आसीनस्य । अस्य = एतस्य राज्ञः । समीपे=पार्श्वे । स्वयम् = आत्मना । उपविश्य = आसनमास्थाय । कथयितुम्=गदितुम् । आरभत्=आरम्भयामास ।

हिन्दी—उसने भी 'हे अलौकिक कथाओं को सुनने का आनन्द लेनेवाले (राजन्) यदि ऐसा है तो सुनिये । यह कहकर सुख से बैठे हुए इन राजा के पास स्वयं बैठकर कहना आरम्भ किया ।

‘अस्ति स्वर्गसमः समस्तजगतां सेव्यत्वसंख्याग्रणी-

देशो दक्षिणदिङ्मुखस्य तिलकः स्त्रीपुंसरत्नाकरः ।

यस्मिंस्त्यागमहोत्सवव्यसनिभिर्धन्यैरशून्या जनै-

रुद्देशाः स्पृहणीयभावभरिताः कं नोत्सुकं कुर्वते ॥ ५४ ॥

अन्वयः—समस्तजगतां सेव्यत्वसंख्याग्रणीः दक्षिणदिङ्मुखस्य तिलकः स्त्रीपुंसरत्नाकरः स्वर्गसमः देशः अस्ति, यस्मिन् त्यागमहोत्सवव्यसनिभिः धन्यैः जनैः अशून्याः स्पृहणीयभावभरिताः उद्देशाः कम् उत्सुकं न कुर्वते ।

मुधा—अस्तीति । समस्तजगताम्=निखिललोकानाम् । सेव्यत्वसंख्याग्रणीः—सेव्यत्वसंख्यानाम्=सेवनीयस्थानानाम् । अग्रणीः=अग्रगण्यः । दक्षिणदिङ्मुखस्य तिलकः—दक्षिणदिशः=अवाचीदिशारूपनायिकायाः, मुखस्य=आननस्य, तिलकः । स्त्रीपुंसरत्नाकरः—स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ, तयोः रत्नयोरेवाकरः=सागरः । स्वर्गसमः—स्वर्गेण=नाकेन, समः=तुल्यः, देशः अस्ति । यस्मिन्=यत्र देशे । त्यागमहोत्सवव्यसनिभिः—त्याग एव महोत्सवः तस्य व्यसनमस्तीति तैः=त्यागरूपोत्सवाभ्यासिभिः । धन्यैः=सुकृतिभिः । जनैः=लोकैः । अशून्याः=युक्ताः । स्पृहणीयभावभरिताः—स्पृहणीयस्य=आकांक्षितस्य, भावः, तेन भरिताः=पूरिताः । उद्देशाः=उन्नतप्रदेशाः । कम्=कं जनम् । उत्सुकम्=उत्साहसम्पन्नम् । न कुर्वते=न विदधति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—सम्पूर्ण संसार के सेवनीय स्थानों में अग्रणी दक्षिण दिशारूपी नायिका का मुखतिलक, उत्तम स्त्रियों तथा पुरुषों का सागर बना हुआ स्वर्ग सदृश (विदर्भ) देश है जिसमें त्याग रूपी महोत्सव के अभ्यासी धन्य जनों से परिपूर्ण, आकांक्षित भाव-रेष हुए उन्नत स्थल किसे नहीं उत्साहित करते हैं ॥ ५४ ॥

कथं चासौ न प्रशस्यते—यत्रत्रिपुरपुरन्धरोध्रतिलकहारिणा हरिवि-
रिञ्चिचूडामणिमरीचिचक्रकोरचुम्बितचरणनखचन्द्ररुचिनिचयेन भगवता
सेव्यते सेव्यतयाऽपहसितकैलासश्रीः श्रीशैलः शूलपाणिना ।

सुधा—कथमिति । कथं=केन प्रकारेण । असौ=एषः देशः । न प्रशस्यते= न श्लाघते । यत्र=यस्मिन् देशे । सेव्यतया=रमणीयतया । अपहसितकैलासश्रीः अपहसिता=तिरस्कृता, कैलासश्रीः=कैलासपर्वतशोभा, येन तादृशः । श्रीशैलः= श्रीशैलनामकः पर्वतः । त्रिपुरपुरन्धरोध्रतिलकहारिणा—त्रिपुरपुङ्गवीनाम्=त्रिपुरा-
सुरविधवानाम्, रोध्रतिलकम्=सिन्दूरस्य तिलकं, हरतीति, तेन=त्रिपुरासुर-
सुन्दरीवैधव्यकारिणा । हरिविरिञ्चिचूडामणिमरीचिचक्रकोरचुम्बितचरणनखचन्द्र-
रुचिनिचयेन—हरेः=विष्णोः, विरञ्चेष्ट=विधातुश्च, चूडामणेः=मुकुटारत्नस्य, यत्
मरीचिचक्रम्=किरणजालम्, तदेव चकोरः=चकोरपक्षी तेन चुम्बितः चरणनखरूपः
चन्द्रः=पादनखमुधाकरः, तस्य रुचिनिचयः=कान्तिसमूह इव । रुचिः=कान्तिर्यस्य ।
तादृशेन भगवता=परमात्मना । शूलपाणिना—शूलम्=त्रिशूलम् । प्राणौ=करे यस्य
तेन शङ्करेण सेव्यते=निवासस्थानं क्रियते ।

हिन्दी—वह प्रशंसनीय क्यों न हो—जहाँ रमणीयता से कैलास की सुपमा को
तिरस्कृत करनेवाला श्रीशैल नामक पर्वत है जिसको त्रिपुरासुर की विधवा के मिन्दूर
तिलक को मिटानेवाले विष्णु तथा विधाता के मुकुटारत्नों के किरणसमूहरूपी चकोर
के द्वारा चुम्बित चरणनखरूपी चन्द्रमा के कान्तिसमूह के समान कान्तिवाले भगवान्
शूलपाणि (शिव) के द्वारा निवासस्थान बनाया गया है ।

यत्र च विकचविविधवनविहारसुरमिसमीरणान्दोलितकदलीदलव्यजन-
वीज्यमाननिधुवनविनोदखेदविद्रावणनिद्रालुद्रविडमियुगसनाथपरिसराःसर-
सघननिचुलतलचलच्चकोरचक्रवाककुलकपिञ्जलमयूरहारिण्यो नाक-
कावेरीतीरभूमयः । सरससहकारकारस्कराः

सुधा—यत्र चेति । च=तथा । यत्र=यस्मिन् देशे । विकचविविधवनविहार-
सुरमिसमीरणान्दोलितकदलीदलव्यजनवीज्यमाननिधुवनविनोदखेदविद्रावणनिद्रालुद्रविड-
मियुगसनाथपरिसराः—विकचेष्ट=विकसितेषु, विविधवनविहारेषु=अनेककानन-
विहारेषु, सुरमिताः=युगन्धिता, ये समीरणाः=वाताः, तैरान्दोलितानि=कम्प-
मानानि, कदलीदलव्यजनानि=रम्भापत्रव्यञ्जनानि, तैः वीज्यमानाः, निधुवनस्य=
मिथुनस्य, विनोदः=मनोरञ्जनम्, तस्य खेदः=क्लेशः, तद्विद्रावणाय=समाप्यै,
निद्रालवः=निद्रायमाणाः, ये मिथुनाः=युगलाः, तैः सनाथाः=संयुक्ताः, ये परिस-
रमयुक्ताः, घनाः=सान्द्राः, निचुलाः=वेत्रलताः, तासां तले, चलन्तः=ध्रमन्तः,
चकोरचक्रवाककुलकपिञ्जलमयूराः=चकोरचक्रवाकदलजातकशिबिनः, तैः हारिण्यः=

मनोरमाः । कलमकेदारमाराः—कलमकेदाराणि = शालिक्षेत्राणि, सारम् = मुख्यम्, यासां ताः । सरसहकारकारस्कराः—सरसाः = मधुराः, सहकाराः = आभ्रपादपाः, कारस्करपादपाश्च यत्र ताः । कावेरीतीरभूमयः—कावेरीतीरस्य = कावेरीनदीतटस्य, भूमयः = प्रदेशाः । नाकलोककमनीयताम्—नाकलोकस्य = स्वर्गस्य, कमनीयताम् = सुन्दरताम् । कलयन्ति = शोभयन्ति ।

हिन्दी—जहाँ खिले हुए अनेक प्रकार के वनविहार से सुगन्धित पवन से हिलते हुए केने के पत्ते पंखों के रूप में डुलाते हुए मैथुन के विनोद की व्याकुलता (थकावट) को समाप्त करने के लिए नींद में पड़े द्रविड दम्पतियों से शोभित परिसर (मैदान) (और) सरस घने वनों के नीचे घूमते हुए चकोर-चकई-चकवों के झुण्ड, चातक तथा मयूर के कारण मनोरम, कलम धान के खेतों की प्रमुखतावाली, मधुर आम एवं कारस्कर वृक्षोंवाली कावेरी नदी के तटवाली भूमि स्वर्गलोक की कमनीयता को शोभित कर रही थी ।

किं बहुना—

अस्तु स्वस्ति समस्तरत्ननिधये श्रीदक्षिणस्यै दिशे

स्वर्गस्पर्धिसमृद्धये हृदयहृद्गोदावरीरोधसे ।

यत्र त्रस्तकुरङ्गकार्भकदृशः सम्भोगलीलाभुवः

सौख्यस्यायतनं भवन्ति रसिकाः कन्दर्पशस्त्रं स्त्रियः ॥५५॥

अन्वयः—अस्तु । समस्तरत्ननिधये श्रीदक्षिणस्यै दिशे स्वर्गस्पर्धिसमृद्धये हृदय-हृद्गोदावरीरोधसे स्वस्ति । यत्र त्रस्तकुरङ्गकार्भकदृशः, सम्भोगलीलाभुवः रसिकाः स्त्रियः सौख्यस्य आयतनं कन्दर्पशस्त्रं भवन्ति ।

सुधा—किं बहुना = किमधिकम् । अस्तिवति । अस्तु = स्यात् । समस्तरत्ननिधये—समस्तानां = निखिलानां, रत्नानाम् = मणीनाम्, निधिः = आकरः, तस्यै । श्रीदक्षिणस्यै दिशे = अवाच्यै दिशायै । स्वर्गस्पर्धिसमृद्धये—स्वर्गाय = नाकाय, स्पर्द्धन्ते = स्पर्द्धां करोति, समृद्धिः = सम्पत्तिर्यस्यास्तस्यै । हृदयहृद्गोदावरीरोधसे—गोदावर्याः = गोदावरी-नद्याः, रोधः = तटम्, हृदयहृत् = मनोहरम् यद् गोदावरीरोधः, तस्यै । स्वस्ति = कल्याणं भवन् । यत्र = यस्मिन् स्थाने । त्रस्तकुरङ्गकार्भकदृशः—त्रस्तानां = भीतानाम्, कुरङ्गकार्भकानाम् = मृगजिघृक्षानाम्, दृशः = नेत्राणि इव दृशः यासां ताः । सम्भोगलीला-भुवः—सम्भोगलीलायाः = सुरतिक्रीडायाः, भुवः = स्थानभूताः । रसिकाः = रसयुताः । स्त्रियः = ललनाः । सौख्यस्य = आनन्दस्य, आयतनम् = भवनम् । कन्दर्पशस्त्रम् = कन्दर्पस्य = मदनस्य, शस्त्रम् = आयुधम् । भवन्ति = सन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—अधिक क्या कहें—अस्तु । समस्त रत्नों की खान दक्षिण दिशा तथा स्वर्ग की सम्पत्ति से स्पर्द्धा (होड़) करने वाले गोदावरी नदी के तट का मङ्गल (शुभ), हो जहाँ भयभीत कुरङ्गणावकों के समान सुन्दर नेत्रों वाली, सुरति क्रीडा का आधार रसिक स्त्रियाँ सुख का घर तथा कामदेव का शस्त्र होती हैं ॥ ५५ ॥

तत्र प्रणतसुरासुरशिरःशोणमरीचिचयवहलकुङ्कुमानुलेपपल्लवित-
पादारविन्दद्वयस्य क्रीञ्चभिदो भगवतः सुगन्धिगन्धमादनाधिवासिनः
स्कन्ददेवस्य दर्शनार्थमितो गतवानस्मि ।

सुधा--तत्रेति । (अहम्) तत्र=तत्स्थाने । प्रणतसुरासुरशिरःशोणमरीचिचय-
वहलकुङ्कुमानुलेपपल्लवितपादारविन्दद्वयस्य — प्रणतानाम् = अवतनानाम्, सुरासुरा-
णाम् = देवराक्षसानाम्, शिरसाम् = मस्तकानाम्, शोणाः = रक्तवर्णाः, मरीचयः =
किरणाः, तेषां चयवहलः = समूहाधिक्यम्, तदेव कुङ्कुमानुलेपः = केसरमुगन्धलेपः, तेन
पल्लवितम्, पादारविन्दद्वयम् = चरणकमलयुगलम्, यस्य तस्य । क्रीञ्चभिदः—क्रीञ्चम्=
क्रीञ्चनामानं पर्वतं भेत्तीति तस्य । सुगन्धिगन्धमादनाधिवासिनः—मुगन्ध्रीनि=
सुरभियुक्ते, गन्धमादने=गन्धमादनपर्वते, अधिवसति=निवसति इति तस्य । भगवतः=
देवस्य । स्कन्ददेवस्य=स्वामिकार्तिकेयस्य । दर्शनार्थम्=अवलोकनाय । गतवान्
अस्मि=अगच्छम् ।

हिन्दी—वहाँ अवतत देवताओं तथा राक्षसों के शिरों की लाल-लाल किरणों के
समूह के रूप में कुङ्कुम के अनुलेप से पल्लवित चरणकमल वाले, क्रीञ्च पर्वत को
भेदने वाले, सुगन्धित गन्धमादन पर्वत पर निवास करने वाले भगवान् स्कन्ददेव
(स्वामिकार्तिकेय) के दर्शन करने के लिए मैं गया था ।

तस्माच्च निवर्तमानेन क्वचिदेकस्मिन्नध्वरोधिनी न्यग्रोधपादपतले
दीर्घाध्वश्रान्तेन विश्राम्यता मया श्रूयतां यदाश्चर्यमालोकितम् ।

सुधा—तस्मादिति । च=तथा । तस्मात्=तत्स्थानात् । निवर्तमानेन=परा-
वर्तमानेन । क्वचिद्=कुत्रचित् । एकस्मिन् अध्वरोधिनि=मार्गाविरोधिनि । न्यग्रोध-
पादपतले=वटवृक्षतले । दीर्घाध्वश्रान्तेन=महन्मार्गवलान्तेन । विश्राम्यता=विश्रामं
कुर्वता । मया यद् आश्चर्यम्=यद् वैचित्र्यम् । आलोकितम्=दृष्टम् । तत् श्रूयताम्=
आकर्ण्यताम् ।

हिन्दी—तथा वहाँ से लौटते हुये कहीं एक मार्ग में बाधा डालने वाले बरगद
के पेड़ के नीचे लम्बे मार्ग की थकावट से विश्राम करते हुए मैंने जो आश्चर्य देखा
वह सुनिये ।

अतिललितपदविन्याससारसाधुसिन्धुरवधूस्कन्धमभिरुडा, प्रौढसखी-
सहायप्राया, प्रान्तपतच्चामरमरुक्षतितालकवल्लरी, कर्णकुबलयालङ्कार-
धारिणी, रुचिररुचिमञ्चरणनूपुरा, पुरः सरसरागगान्धविककण्ठकन्दर-
घ्रियमाणमायूरातपत्रमण्डला, मण्डलितमदनवापचक्रवक्त्रः भूपालपुत्रिका
कापि क्वापि कुतोऽप्युच्चलिता तदेव न्यग्रोधपादपच्छाया मण्डपमश्रियत् ।

सुधा—अतिकलितेति । तदेव=उपयुक्तम् एव । न्यग्रोधपादपच्छाया मण्डपम्—
न्यग्रोधपादपस्य = वटवृक्षस्य, छाया मण्डपम् = छाया मण्डलम् तत् । अतिललितपद-

विन्याससारसाधुसिन्धुरवधूस्कन्धम्—अतिललितेन=अतिसुन्दरेण, पदविन्याससारेण =
चरणन्यासमहत्त्वेन, साधवाः=उत्तमायाः, सिन्धुरवधवाः=करिण्याः, स्कन्धम्=स्कन्ध-
देशम् । अभिरूढा=तिरस्कारिणी । प्रौढसखीसहायप्राया—प्रायः=प्रायशः, प्रौढाः=
वयस्काः, सख्यः=सखीजनाः, एव सहायाः=साहायकारिण्यः, यस्याः सा । प्रान्त-
पतञ्चामरमरुत्तितालकवल्ग्वरी—प्रान्तयोः=पार्श्वयोः, पतङ्गिः=चलङ्गिः, चामर-
महङ्गिः=चामरपवनैः, नर्तिताः=स्फुरिताः, अलका एव वल्ग्वर्यः यस्याः सा । कर्ण-
कुवलयालङ्कारधारिणी—कुवलयमेवालङ्कारम् कुवलयालङ्कारम्, कर्णयोः कुवला-
लङ्कारं धारयतीति =श्रोत्रकमलाभूषणधारिणी । रुचिररुचिमचरणनूपुरा—रुचिमन्ती=
कान्तिमन्ती, चरणी=पादी, रुचिमचरणौ, रुचिराणि=सुन्दराणि रुचिमचरणयोः
नूपुराणि यस्याः सा । पुरः=सम्मुखम् । सरसरागगान्धर्विककण्ठकन्दरविनिःसरत्सरस-
गीतप्रेङ्खोलनप्रयोगेषु-सरसैः=मधुरैः रागैः=गीतैः, गान्धर्विकेण=गान्धर्वसम्बन्धिना,
कण्ठकन्दरेण = कण्ठरूपकुहरेण, विनिःसरन्तः=निर्गच्छन्तः, सरसाः=मधुराः, ये गीत
प्रेङ्खोलनप्रयोगाः स सङ्गीतलहरीप्रयोगास्तेषु । दत्तावधाना—दत्तम्=कृतम्, अवधानम्=
ध्यानम्, यया सा । नेत्रे=नयने । मनाक्=किञ्चित् । मीलयन्ती=मुकुलयन्ती ।
ध्रियमाणमायूरातपमण्डला—मयूर इव मायूरम्, ध्रियमाणम्=विध्रियमाणं, मायूरम्
आतपमण्डलम् यया सा । मण्डलितमदनचापचक्रवक्रभूः—मण्डलितम्=मण्डलाकार-
कृतम्, यत् मदनस्य=कामदेवस्य, चापचक्रम्=धनुर्वृत्तम् तद्वद् वक्रं=वङ्किमे ध्रुवौ
यस्याः सा । क्वापि=कुत्रापि । कुतोऽपि=कस्मादपि स्थानात् । उच्चलिता=प्रयाता ।
कापि=काचित् । भूपालपुत्रिका=राजपुत्री । अशिश्रियत्=आश्रिता बभूव ।

हिन्दी—उपर्युक्त वटवृक्ष के छायामण्डप के नीचे अतिललित पदचापों से सुन्दरी
करिणी की गति को मात करनेवाली, सयानी सखियों को साथ में लिये हुए, दोनों
ओर से चामरों द्वारा की गयी वायु से उड़ती हुई लटरूपी लताओंवाला, कानों में
कमल पुष्प के आभूषण पहने हुए, रुचिमान् चरणों में रुचिर नूपुर पहने हुए, सामने
मधुर राग से गन्धर्व सम्बन्धी कण्ठरूपी कन्दरा से निकलते हुए सरस गीतों की लहरों
के प्रयोगों में मन लगाये हुए, दोनों नेत्रों को कुछ-कुछ बन्द करती हुई मयूरछत्र को
धारण किये हुए, टेढ़े मदन चाप के समान तिरछी भौंहों वाली कहीं को जाने के लिए
किसी स्थान से आयी हुई एक राजकन्या ने आश्रय लिया ।

तां चालोक्य चिन्तितवानस्मि विस्मितमनाः—

किं लक्ष्मीः स्वयमागता मुररिपोर्वेवस्य वक्षःस्थलात्

कोपात्पत्युरुतावतारमकरोद् देवी भवानी भुवि ।

श्यामाम्भोजसदृक्षपक्ष्मलचलक्षेत्रामिमां पश्यतो

घातस्तात करोषि किं न वदने चक्षुःसहस्रं मम ॥ ५६ ॥

अन्वयः—किं देवस्य मुररिपोः वक्षःस्थलात् स्वयं लक्ष्मीः आगता, उत देवी
भवानी पत्युः कोपात् भुवि अवतारम् अकरोत् । हे तात घातः ! श्यामाम्भोजसदृक्ष
पक्ष्मलचलक्षेत्राम् इमां पश्यतः मम वदने चक्षुःसहस्रं किं न करोषि ।

सुधा—तामिति । च=तथा । ताम्=राजकन्यकाम् । आलोक्य=दृष्ट्वा । विस्मयमनाः=आश्चर्यचेताः । (अहम्) चिन्तितवान् अस्मि=चिन्तायामास—

किमिति । देवस्य मुररिपोः=मुरारेः भगवतः विष्णोः । वक्षःस्थलात्=हृदयात् । स्वयम्=आत्मना । लक्ष्मीः=रमा । आगता=आयाता । उत=अथवा । देवी भवानी=पार्वती देवी । पत्युः=भर्तुः शिवस्य । कोपात्=क्रोधात् । भुवि=पृथिव्याम् । अवतारम् अकरोत्=अवतारत् । हे तात धातः=हे ब्रह्मन् ! इयामाम्भोज-सदृक्षपक्ष्मलचलनेत्राम्—श्यामम् अम्भोजम्=नीलाम्भुजम्, तत्सदृशे=समे, पक्ष्मल-चलती=निमिषचलती, नेत्रे=नयने, यस्यास्ताम्=पक्ष्मचञ्चलनयनम् । इमाम्=एताम् । पश्यतः=अवलोकयतः । मम=मे । वदने=शरीरे । चक्षुःसहस्रम्=नयन-सहस्रम् । किम् न करोषि=किन्न सम्पादयसि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—तथा उसे देखकर विस्मित मन में सोचने लगा—

क्या मुरदेव के शत्रु भगवान् विष्णु के वक्षःस्थल से स्वयं लक्ष्मी जी आ गयी हैं अथवा पार्वती देवी पति शिवजी के क्रोध से पृथ्वी पर अवतार ले आयी हैं । हे तात ब्रह्माजी ! नीलकमल सदृश चञ्चल नेत्रोंवाली इन (राजपुत्री) को देखनेवाले मेरे शरीर में हजार आँखें क्यों नहीं कर देते हो (जिससे कि मैं जी भरकर इस देख लूँ) ॥ ५६ ॥

अपि च—

इन्दोः सौन्दर्यमास्यं कलयति कमलस्पर्धिनी नेत्रपत्रे
कालिन्ध्याः कुन्तलाली तुलयति विभवं भव्यभङ्गं स्तरङ्गः ।
यस्याः किं श्लाघ्यतेऽन्यत्सुभगगुणनिधेः काप्यपूर्वं यस्याः
पुष्पेषोर्वैजयन्ती जयति युवजनोन्मादिनी यौवनश्रीः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—आस्यम् इन्दोः सौन्दर्यं कलयति, नेत्रपत्रे कमलस्पर्धिनी, कुन्तलाली भव्यभङ्गः स्तरङ्गः कालिन्ध्याः विभवं तुलयति । सुभगगुणनिधेः यस्याः अन्यत् किं श्लाघ्यते यस्याः युवजनोन्मादिनी कापि अपूर्वा यौवनश्रीः पुष्पेषोः वैजयन्ती जयति ।

सुधा—इन्दोरिति । आस्यम्=मुखम् । इन्दोः=विधोः । सौन्दर्यम्=कमनीयताम् । कलयति=तुलयति । नेत्रपत्रे=नयनदले । कमलस्पर्धिनी=कमलं स्पर्धां कुतः । कुन्तलाली=केशपाशम् । भव्यभङ्गः=कौटिल्येन भव्यः, स्तरङ्गः=वीचिभिः । कालिन्ध्याः=यमुनायाः । विभवम्=ऐश्वर्यम् । तुलयति=तुलनां करोति । सुभगगुण-निधेः=सुभगानाम्=उत्तमानाम्, गुणानाम्=वैशिष्ट्यानाम्, निधिः=आकरभूता तस्याः । यस्याः अन्यत्=अधिकम् । किं श्लाघ्यते=किं प्रशस्यते । यस्याः । युवज-नोन्मादिनी=तद्वर्जनमत्कारिणी । कापि=काचित् । अपूर्वा=अद्वितीया । यौवनश्रीः=तादृश्यशोभा । पुष्पेषोः=कामदेवस्य । वैजयन्ती=विजयपताका । जयति=विज-यते । स्रग्धरा वृत्तम् ।

हिन्दी—और भी—(इसका) मुख चन्द्रमा के सौन्दर्य की बराबरी कर रहा था। नेत्र कमल से स्पर्धा करते और केशों का समूह सुन्दर लहरों से कालिन्दी यमुना के विभव की तुलना कर रहा था। समस्त शुभ गुणों की खान जिसकी अधिक क्या प्रशंसा की जाय, जिसकी युवकों को पागल बना देनेवाली कोई अपूर्व यौवनश्री काम-देव की वैजयन्ती थी ॥ ५७ ॥

अपि च—

आकारः स मनोहरः स महिमा तद्वैभवं तद्वयः
सा कान्तिः स च विश्वविस्मयकरः सौभाग्यभाग्योदयः ।
एकैकस्य विशेषवर्णनविधौ तस्याः स एव क्षमो
यस्यास्मिन्नुत्तरगप्रभोरिव भवेज्जिह्वासहस्रद्वयम् ॥ ५८ ॥

अन्वयः—सः मनोहरः आकारः, सः महिमा, तद् वैभवं, तद् वयः, सा कान्तिः च सः विश्वविस्मयकरः सौभाग्यभाग्योदयः । एकैकस्य तस्याः विशेषवर्णनविधौ सः एव क्षमः यस्य अस्मिन् उत्तरगप्रभोः इव जिह्वासहस्रद्वयं भवेत् ।

सुधा—आकार इति । सः = तादृशः । मनोहरः = मनोरमः । आकारः = आकृतिः । सः महिमा = तादृशी महत्ता । तद् वैभवम् = तादृगैश्वर्यम् । तद्वयः = तादृग् आयुः । सा कान्तिः = तादृशी प्रभा । च = तथा । सः विश्वविस्मयकरः = निखिलाश्चर्यकरः । सौभाग्यभाग्योदयः = भव्यभाग्यविकासः । एकैकस्य = प्रत्येकस्य । तस्याः = उपर्युक्तायाः । विशेषवर्णनविधौ—विशेषाणाम् = गुणानाम्, वर्णनविधौ = आख्यानविधौ । सः एव क्षमः = स एव समर्थः । यस्य = यस्य जनस्य । अस्मिन् = आख्यानविधौ । उत्तरग प्रभोः—उत्तराणाम् = सर्पाणाम्, प्रभुः = स्वामी, तस्य = शेष-नागस्य इव । जिह्वासहस्रद्वयम् = रसनासहस्रयुगलम् । भवेत् = स्यात् । शार्दूलविक्री-डितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

हिन्दी—और भी—वह मनोहर आकार, वह महिमा, वह ऐश्वर्य, वह आयु, वह कान्ति तथा वह सबको अचम्भित कर देनेवाला दिव्य भाग्योदय, इनमें से प्रत्येक का उस (राजकन्या) के वर्णन करने में वही मनुष्य समर्थ है जिसकी इसमें शेषनाग के समान दो हजार जीभें हों ।

सापि यथा त्वमिदानीं मामिह पृच्छसि तथार्धपथमिलितं कञ्चिदुदी-चीनमध्वगं दक्षिणस्यां दिशि प्रस्थितमादरेण पृच्छन्ती मुहूर्तमिव तत्रैव विश्रमितुमारभत् ।

सुधा—सापीति । यथा = येन प्रकारेण । इदानीम् = साम्प्रतम् । त्वम् । इह = अत्र । माम् पृच्छसि । तथा सापि = सा राजकन्यापि । अर्धपथमिलितम् = अर्धमार्ग-प्राप्तम् । कञ्चित् = कमपि । उदीचीनम् = उत्तरदिगागतम् । अध्वगम् = पथिकम् । दक्षिणस्यां दिशि = अवाच्यां दिशायाम् । प्रस्थितम् = प्रयान्तम् । आदरेण = सम्मानेन ।

पृच्छन्ती=प्रश्नं कुर्वन्ती । मुहूर्तम् इव=क्षणम् इव । तत्रैव=तस्मिन्नेव स्थाने ।
विश्रमितुम्=विश्रामं कर्तुम् । आरभत्=प्रारम्भयामास ।

हिन्दी—जिस प्रकार तुम इस समय मुझसे पूछ रहे हो, उसी प्रकार उसने भी
बाधे मार्ग में मिले दक्षिण दिशा को जानेवाले उत्तर दिशा के पथिक से आदर के साथ
पूछते हुए क्षणभर वहीं विश्राम करना प्रारम्भ किया ।

श्रुतश्रायं मयापि तेन तस्याः पुरः कस्यचिदुदीच्यनरपतेः श्लाघ्यमान-
कथावशेषालापः ।

सुधा—श्रुतेति । च=तथा । मयाऽपि । तेन=पथिकेन । तस्याः पुरः=राज-
कन्यासमक्षम् । कस्यचित्, उदीच्यनरपतेः=उत्तरदिशो भूपतेः । अयम्=एषः । श्लाघ्य-
मानकथावशेषः—श्लाघ्यमानः = प्रशस्यमानः, कथावशेषः = कथांशः । श्रुतः=
आकर्णितः ।

हिन्दी—और मैंने भी उस (पथिक) के द्वारा कहे जाते हुए उत्तर दिशा के
राजा का प्रशस्यमान यह कथांश सुना ।

तस्मिन्स्मितमुखे यूनि यूपदीर्घभुजद्वये ।

ते धन्या न्यपतन्येषां कन्दर्पसदृशे दृशः ॥ ५९ ॥

अन्वयः—ते धन्याः येषां दृशः तस्मिन् स्मितमुखे यूपदीर्घभुजद्वये कन्दर्पसदृशे यूनि
न्यपतन् ।

सुधा—तस्मिन्निति । ते=ते जनाः । धन्याः=प्रशंसाहर्हिः । येषाम् दृशः=दृष्टयः ।
तस्मिन् । स्मितमुखे—स्मितं मुखं यस्य तस्मिन्=स्मिततानने । यूपदीर्घभुजद्वये—
यूपदीर्घयोः=यज्ञस्तम्भसदृशयोः विशालयोः, भुजयोः=बाह्वोः द्वयं=युगलं, यस्य
तस्मिन् । कन्दर्पसदृशे=मदनसमे । यूनि=तरुणपुरुषे । न्यपतन्=अपतन् । अनु-
ष्टुब्धवृत्तम् ।

हिन्दी—वे लोग धन्य हैं जिनकी निगाहें (दृष्टियाँ) मृदु मुस्कराते हुए यज्ञस्तम्भ
के समान विशाल दो भुजाओं वाले कामदेव के सभान सुन्दर युवक पर पड़ी हों ।

किं बहुना—

सा त्वं मन्मथमञ्जरी स च युवा भृङ्गस्तवंवोचितः

श्लाघ्यं तद्भूवतोः किमन्यदपरं किं त्येतवाशास्महे ।

भाग्ययोग्यसमागमेन युवयोर्मानुष्यमाणिक्वयोः

श्रेयानस्तु विधेर्विचित्ररचनासंकल्पशिल्पश्रमः ॥ ६० ॥

अन्वयः—सा त्वं मन्मथमञ्जरी, स च युवा भृङ्गः तव एव उचितः । भवतोः
अन्यत् किम् अपरं श्लाघ्यम्, तत् तु एतत् वाशास्महे भाग्यैः मानुष्यमाणिक्वयोः युवयोः
योग्यसमागमेन विधेः विचित्ररचनासंकल्पशिल्पश्रमः तु श्रेयान् अस्तु ।

सुधा—सा त्वमिति । सा=एतादृशी त्वम् । मन्मथमञ्जरी—मन्मथस्य=काम-
देवस्य, मञ्जरी=वल्लरी (अंसि) । च=तथा । स युवा=स तरुणः । भृङ्गः=

मधुपः । तव एव उचितः=त्वदेव योग्यः । भवतोः=युवयोः । अन्यत् किम्=अपरम्
श्लाघ्यम्, अन्यत्प्रशंसनीयं किम् । तत्तु=तदेव तु । आशास्महे=कामयामहे । भाग्यः=
देवात् । मानुष्यमाणिक्ययोः=मानवरत्नयोः । युवयोः=भवतोः । योग्यसमागमेन=
उपयुक्तमिलनेन । विधेः=ब्रह्मणः । विचित्ररचनासंकल्पशिल्पश्रमः-विचित्रः=अपूर्वः,
रचनायाः=सृष्टेः, संकल्पः=विचारः, एव शिल्पम्=कौशलम्, तस्मिन् श्रमः=
आयासः । तु श्रेयान्=श्रेष्ठः सफलः स्यात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—अधिक क्या—तुम कामदेव की मञ्जरी हो और वह युवक भीरे के
समान तुम्हारे ही योग्य है । तुम दोनों के विषय में और क्या प्रशंसनीय है । हम यही
कामना करते हैं कि भाग्य से तुम दोनों मनुष्य और रत्न के उपयुक्त मिलन से विघाता
का अद्भुत रचनासंकल्परूपी शिल्प में किया गया श्रम सफल हो जाये ॥ ६० ॥

तन्न जाने सः कः सुकृती तेन तस्याः श्रवणादेवोल्लसद्बहुलपुल-
काङ्कुरोत्तम्भितांशुकायाः पुरो विस्तरेणैवं वर्णितः ।

सुधा—तन्नेति । तत्=अतः । न जाने=न वेदिम् । कः सुकृती=कः पुण्यात्मा
जनः । तेन=पथिकेन । तस्याः=राजपुत्र्याः । श्रवणात् एव=आकर्षणात् एव ।
उल्लसद् बहुल पुलकाङ्कुरोत्तम्भितांशुकायाः—उल्लसता=विहसता, बहुलपुलकेन=
अतिगद्गदेनाङ्कुराणि=रोमाणि, तथा उत्तम्भितम्=उद्गतम्, अंशुकम्=वस्त्रम्, च
यस्यास्तस्याः । पुरः=सम्मुखम्, विस्तरेण=विस्तारक्रमेण । एवम्=इत्थम् । वर्णितः
=कथितः ।

हिन्दी—अतः नहीं मालूम है कि कौन ऐसा पुण्यात्मा व्यक्ति है जिसके सम्बन्ध
में सुनने से ही उस राजकुमारी का अति उल्लास के कारण रोमाञ्च हो गया तथा
उसका वस्त्र ऊपर उठ गया । उसने उसके सामने इस प्रकार उस पुरुष का वर्णन
किया ।

न च मयापि विस्मयविस्मृतविवेकेन केयं कस्येयं कुत्र कुतो वा प्रस्थि-
तेति प्रश्नाग्रहः कृतः । केवलमदृष्टपूर्वरूपोत्पन्नाकस्मिककौतुकातिरेकास्त-
मितसमस्ताऽवग्यापारेणैकाग्रतया ग्रहणिरुद्धेनेवान्धेनेव मूकेनेव मूर्छितेनेव
विषयविघूर्णितेनेव स्तोभस्तम्भितेनेव गतायामपि तस्यां तेनाध्वनीनेन सह
तत्रैव न्यग्रोधतरुतले सुचिरमासितमासीत् ।

सुधा—न चेति । च=तथा । विस्मयविस्मृतविवेकेन—विस्मयेन=आश्चर्येण,
विस्मृतः=स्मृतिपथादपगतः, विवेकः=ज्ञानम्, यस्य तेन । मया अपि । इयम्=एषा
राजपुत्री का ? कस्येयम्=इयम् कस्य दुहिता ? कुत्र=कुत्रास्याः निवासः । कुतः=
कस्मात् स्थानात् । प्रस्थिता=प्रयाता । इति=एवम् । प्रश्नाग्रहः=पृच्छाहठः । कृतः
=विहितः । केवलम्=मात्रम् । अदृष्टपूर्वरूपोत्पन्नाकस्मिककौतुकातिरेकास्तमितसम-
स्तान्यवग्यापारेण—अदृष्टपूर्वरूपा—न दृष्टः पूर्वं रूपः यस्याः साः=अनवलोकितप्राक्स्व-
रूपा, तथा उत्पन्नः=सञ्जातः, आकस्मिकः=अकस्मात्, कौतुकातिरेकः=आश्चर्या-

ध्रियम्, तेनास्तमितः = समाप्ति प्रापितः, समस्तः = सम्पूर्णः, अन्यव्यापारः = अपर-
कृत्यम्, तेन । एकाग्रतया = सावधानतया । ग्रहनिरुद्धेन इव = ग्रहगृहीतेन इव ।
अन्धेन इव = विगतचक्षुषेव । मूकेनेव = वाक्शक्तिरहितेनेव । मूर्च्छितेनेव = मूर्च्छां गते-
नेव । विपविघूर्णितेनेव — विषेण = गरलेन, विघूर्णितः = उन्मत्तस्तेनेव । स्तोभस्तम्भि-
तेन = किं कर्त्तव्यविमूढेनेव । तस्याम् = राजपुत्र्याम् । गतायाम् = प्रस्थितायाम् अपि ।
तेन अघवनीनेन सह = अमुना पथिकेन समम् । तत्रैव = तस्मिन्नेव स्थले । न्ययोधतरु-
तले = वटवृक्षस्थाधः । सुचिरम् = बहुकालं यावत् । आसितम् आसीत् = उपविष्ट आसीत् ।

हिन्दी — विस्मय के कारण विवेकहीन मैंने भी — यह कौन थी, किसकी कन्या
थी, कहाँ रहती थी अथवा कहाँ को चली गयी, यह सब पूछने का आग्रह नहीं किया ।
केवल इससे पूर्व मैंने ऐसा रूप नहीं देखा था अत एव उत्पन्न हुए आतस्मिक अति
कीतूहल से समस्त अन्य व्यापारों के शान्त हो जाने से एकाग्रचित्त किसी ग्रह द्वारा
पकड़े हुए की भाँति, अन्धे के समान, मूक के समान, बेहोश व्यक्ति के समान, विप से
उन्मत्त जैसा कि कर्त्तव्यविमूढ-सा उसके चले जाने पर भी उस पथिक के साथ वहीं
वटवृक्ष के तले मैं बहुत देर तक बैठा रहा ।

तदायुष्मन्नेष कथितः स्ववृत्तान्तः ।

तस्यां दिशि तया सकलजगज्ज्योत्स्नया, अस्मिन्नपि देशे निःशेषजन-
नयनकुमुदेन्दुना त्वया दृष्टेन, दृष्टं यदद्रष्टव्यम् । अभूच्च मे श्लाघ्यं जन्म ।
जाते कृतार्थे चक्षुषी । सम्पन्नः सफलः परिभ्रमणप्रयासः ।

सुधा — तदिति । तत् = एतत् । आयुष्मन् = हे दीर्घजीविन् ! एषः = अयम् ।
स्ववृत्तान्तः = आत्मसमाचारः । कथितः = निवेदितः ।

तस्यामिति । तस्यां दिशि = तस्यां दिशायाम् । सकलजगज्ज्योत्स्नया — सकलस्य =
सम्पूर्णस्य, जगत् = लोकस्य, ज्योत्स्ना = चन्द्रिका, तथाभूता तथा । तया = राजपुत्र्या ।
अस्मिन् अपि देशे = एतस्मिन्नपि स्थाने । निःशेषजननयनकुमुदेन्दुना — निशेषजनानाम् =
समस्तलोकानाम्, नयनयोः = नेत्रयोः, कुमुदस्य = कुमुदपुष्पस्य, इन्दुः = चन्द्रः इव तेन ।
त्वया = भवता । दृष्टेन = अवलोकितेन । यद् द्रष्टव्यम् = यद् दर्शनीयं वस्तु । तद्
दृष्टम् = अवलोकितम् । च = तथा । मे = मम । जन्म = जीवनम् । श्लाघ्यम् = प्रशंस-
नीयम् । अभूत् = अभवत् । चक्षुषी = नयने । कृतार्थे = सफले । जाते = वभूयतुः ।
परिभ्रमणप्रयासः — परितः = सर्वतः, भ्रमणस्य = चङ्क्रमणस्य, प्रयासः = प्रयत्नः ।
सफलः सम्पन्नः = सफलतां गतः ।

हिन्दी — हे आयुष्मन् ! इस प्रकार यह मैंने अपना वृत्तान्त कह दिया ।

उस दिशा में सम्पूर्ण संसार की ज्योत्स्नारूपा उस राजकन्या के तथा इस देश में
सम्पूर्ण लोगों के नयनों के लिए कुमुद के लिए चन्द्रमा जैसे आपके देखने से जो द्रष्टव्य
था वह देख लिया तथा मेरा जन्म श्लाघ्य हो गया, नयन कृतार्थ हो गये, परिभ्रमण
का प्रयत्न सफल हो गया ।

तदिदानीं किमन्यत् । अनुमन्यस्व स्वविषयगमनाय माम् इत्यभिधाय व्यरंसीत् । राजाप्येतदाकर्ण्य चिन्तितवान् ।

सुधा—तदिति । तत्=अतः । इदानीम्=साम्प्रतम् । अन्यत्=अपरम् । किम्=अधिकं न किञ्चिदवशिष्टमित्यर्थः । स्वविषयगमनाय=स्वस्य=आत्मनः, विषयाय=देशाय, गमनम्=प्रस्थानम्, तस्मै । माम्, अनुमन्यस्व=अनुमतिं देहि । इति=इत्थम् । अभिधाय=उक्त्वा । व्यरंसीत्=व्यरमत् । राजा अपि=तृतीयः । एतत्=इदम् । आकर्ण्य=श्रुत्वा । चिन्तितवान्=व्यचारयत् ।

हिन्दी—अब और क्या कहना है ? मुझे अपने देश जाने की अनुमति दीजिये । यह कहकर (वह) चुप हो गया । राजा भी यह सुनकर सोचने लगा ।

स्त्रीमाणिक्यमहाकरः स विषयः पान्थोऽप्ययं तथ्यवाग्
व्यापारोऽपि विधेर्विचित्ररचनस्तत्किं न सम्भाव्यते ।

किन्त्वाश्रयंमदृष्टरूपविभवोप्याकर्ण्यमाना सती
कान्तेत्युन्नतचेतसोऽपि कुरुते नाम्नैव निम्नं मनः ॥ ६१ ॥

अन्वयः—सः विषयः स्त्रीमाणिक्यमहाकरः अयं पान्थः अपि तथ्यवाक्, विधेः व्यापारः अपि विचित्ररचनः । तत् किं न सम्भाव्यते । किन्तु आश्रयम्, अदृष्टरूप-विभवः अपि आकर्ण्यमाना सती कान्ता इति नाम्ना एव उन्नतचेतसः मनः निम्नं कुरुते ।

सुधा—स्त्रीति । सः=एषः । विषयः=देशः । स्त्रीमाणिक्यमहाकरः—स्त्रियः एव माणिक्यानि तेषां महाकरः=नारीरत्नमहासागरः । अयम्=एषः । पान्थः=पथिकः अपि । तथ्यवाक्--तथ्या=सत्या, वाक्=वाणी, यस्य सः=सत्यवादी (अस्ति) । विधेः=विधातुः । व्यापारः=कार्यकलापः अपि । विचित्ररचनः--विचित्राः=अद-भुताः, रचनाः यस्मिन्, तादृशः । तत् किं न सम्भाव्यते—सर्वमेव सम्भवितुं शक्यते । किन्तु=परन्तु । आश्रयम्=वैचित्र्यम् अस्ति । अदृष्टरूपविभवः—न दृष्टः अदृष्टः=अनवलोकितः, रूपस्य=स्वरूपस्य, विभवः=ऐश्वर्यम्, येन तादृशः अपि । आकर्ण्य-माना=श्रूयमाणा सती (राजपुत्री) । कान्ता इति=कान्ता शब्द इति । नाम्ना एव=अभिधानेनैव । उन्नतचेतसः—उन्नतम्=विशालम्, चेतः=मनः यस्य तस्य (मे) । मनः=चेतः । निम्नम्=अनुन्नतम् । कुरुते=करोति । शादूलविह्वीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—वह देश स्त्रीरत्नों का विशाल सागर है तथा यह पथिक भी सत्यवादी है । विधाता का कार्यव्यापार भी अदभुत रचनाओं वाला है । उसमें क्या सम्भव नहीं है किन्तु आश्रयं है कि उस सुन्दरी के रूप वैभव को मैने देखा भी नहीं है, सुनने मात्र पर कान्ता इस शब्द के नाम से ही उन्नत चित्तवाला मेरा मन अनुन्नत सा हो रहा है ॥ ६१ ॥

तथाहि-

नो नेत्राञ्जलिना निपीतमसकृत्तस्याः स्वरूपामृतं

नो नामान्वयपल्लवोऽपि च मया कर्मावतंसोक्तः ।

चित्रं चुम्बति चुम्बकाश्मकमयो यद्वद्लाद् दूरत-

स्तद्वत्तजितधैर्यमेतदपि मे तस्यां मनो धावति ॥ ६२ ॥

अन्वयः—मया नेत्राञ्जलिना तस्याः स्वरूपामृतम् असकृत् नो निपीतम्, च नामान्वयपल्लवः अपि नो कर्णावतंसोक्तः । चित्रं यद्वत् बलात् दूरतः चुम्बकाश्मकम् अयः चुम्बति, तद्वत् मे एतद् तजितधैर्यम् अपि मनः तस्यां धावति ।

सुधा—नो नेत्रेति । मया नेत्राञ्जलिना—नेत्र एव अञ्जलिस्तेन=नयनाञ्जलिना । तस्याः=राजपुत्र्याः । स्वरूपामृतम्—स्वरूपमेवामृतम्, तत्=आकृतिसुधाम् । असकृत्=बारम्बारम् । नो निपीतम्=नैव पीतम् । च=तथा । नामान्वयपल्लवः=अभिधान-वंश किसलयः, अपि । नो=नैव । कर्णावतंसोक्तः=श्रोत्राभूषणीकृतः । चित्रम्=आश्चर्यम् । चुम्बकाश्मकम्=चुम्बकनामप्रस्तरम् । यद्वद्=यथा, दूरात्=दूरतः । अयः=लोहम् । चुम्बति=आश्लिषति । तद्वत्=तथा । मे=मम । एतत्=इदम् । तजितधैर्यम्—तजितम्=निपिद्धम्, धैर्यम्=स्थैर्यम्, यस्य तत् । मनः=चेतः । तस्याम्=राजपुत्र्याम् । धावति=द्रुतं याति । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—मैंने नयनरूपी अञ्जलि से उसकी रूपसुधा का बारम्बार पान नहीं किया तथा नामरूपी पल्लव को भी कर्णाभूषण नहीं बनाया । आश्चर्य है कि जिस प्रकार चुम्बक पत्थर लोहे को बलात् दूर से ही चिपटा लेता है उसी प्रकार यह तजित धैर्य वाला मन उसमें ही दीढ़ रहा है ॥ ६२ ॥

सोऽयं दुर्लभेष्वनुरागः पुंसाम्, अज्वरमस्वास्थ्यम्, अदोर्गत्यं दोःस्थ्यम् अविषास्वादनमाघूर्णनम्, असाध्वसं कम्पनम्, अनात्मविक्रयं पारवश्यम्, अजरं जाड्यम्, अनिन्धनं ज्वलनम् अलग्नग्रहमुन्मादनम्, अवात्याघातमुद्धमणम्, अमीनं मौक्यम्, अहीनश्रुतिर्बाधिर्यम्, अनष्टदृष्टिकमन्धत्वम्, अखलितमनोरथं मनःस्तम्भनम्, अमन्त्र आवेशः ।

सुधा—सोऽयमिति । सः अयम्=एव । पुंसाम्=लोकानाम् । अनुरागः=प्रेम । दुर्लभेषु=अप्राप्यवस्तुषु (भवति) । अज्वरम्=ज्वररहितम् । अस्वास्थ्यं=अस्वस्थता । अदोर्गत्यम्=दुर्गतिरहितम् । दोःस्थ्यम्=दुःस्थिरता । अविषास्वादनम्=विषस्यास्वादनम् विषादस्वादनम्, न विषास्वादनम् इति=अगरत्नपानम् । आघूर्णनम्=मूच्छनम् । असाध्वसम्=निर्भयम् । कम्पनम्=वेपथुत्वम् । अनात्मविक्रयम्=आत्म-समर्पणं विनैव, पारवश्यम्=पराधीनता । अजरम्=जरया शून्यम्, जाड्यम्=मौन्यम् । अनिन्धनम्=इन्धनेन विनैव, ज्वलनम्=दहनम् । अलग्नग्रहम्=प्रतिकूलग्रहेण विनैव, उन्मादनम्=उन्मादत्वम् । अवात्याघातम्=वात्याचक्राघातेन विनैव, उद्धमणम्=ऊर्ध्वध्रमणम् । अमीनम्=मीनेन विनैव, मौक्यम्=मूकता । अहीनश्रुतिः=विना

कर्णाभावेनेव, वाधिर्यम्=वधिरता । अनष्टदृष्टिकम्=दृष्टिनाशेन विनैव, अन्धत्वम्=दर्शनशक्तिक्षीणता । अस्खलितमनोरथम्=न स्खलितं मनोरथं यस्मात् तत्=कामनानाशेन विनैव, मनःस्तम्भनम्=मानसिकी स्तब्धता । अमन्त्रः=मन्त्रेण विनैव, आवेशः= (अजायत) ।

हिन्दी—अतः यह लोगों का जो दुर्लभवस्तुओं में अनुराग होता है, वह बिना ज्वर आये ही अस्वस्थता, दुर्गति के बिना ही दुःस्थिरता, विषपान किये बिना ही बेहोशी, भय के बिना ही कम्पन, आत्मसमर्पण के बिना ही परवशता, बुढ़ापा आये बिना ही अज्ञानता, ईंधन के बिना ही जलना, प्रतिकूल ग्रहों के न होने पर भी पागलपन, अंधड़ के बिना ही (वातविकार के बिना ही) छटपटाहट, बिना मौन के मूकता, कानों की हीनता के बिना ही वधिरता, दृष्टिनाश के बिना ही अन्धता, कामनाओं के नष्ट न होने पर भी मानसिक स्तब्धता और बिना मन्त्र के ही आवेश के समान होता है ।

सर्वथा नमः सुस्थितजनदुर्जनाय मनोजोन्मने, यस्यायमेवविधो व्यापारः, इत्यवधारयन्नवतार्य सर्वाङ्गेभ्यो भूषणानि तस्मै सदयमदात् ।

सुधा --सर्वथेति । सुस्थिरजनदुर्जनाय=सुस्थिरजनानाम्=सुस्थिरचेतसां सज्जनानाम्, दुर्जनः=दुष्टः, तस्मै । मनोजोन्मने=मनसा=चेतसा, जन्म=उत्पत्तिर्यस्य, तस्मै=कामदेवाय । सर्वथा=सर्वप्रकारेण । नमः=प्रणामः । यस्य=कामदेवस्य । अयम्=एषः । एवविधः=ईदृशः । व्यापारः=कार्यम् । इति=इत्यम् । अवधारयन्=निश्चयन् । सर्वाङ्गेभ्यः=सम्पूर्णशरीरभागेभ्यः । भूषणानि=अलङ्काराणि । अवतार्य=उन्मोच्य । सदयम्=दयया सहितम्=सकृपम् । तस्मै=पथिकाय । ददौ=दत्तवान् ।

हिन्दी—‘स्थिरचेता सज्जनों के लिए दुर्जन (दुष्ट) मनोज (कामदेव) के लिए सर्वथा नमस्कार है जिसका यह इस प्रकार का व्यापार है ।’ यह सोचते हुए सभी अङ्गों से आभूषण उतार कर दयापूर्वक उसे दे दिये ।

तैस्तैरालापैः स्थित्वा च कञ्चित्समयमिममथ यथाप्रस्थितं पान्थं कथमपि प्रेषयामास ।

सुधा—तैस्तैरिति । च=तथा । तैः तैः अलापैः=उपर्युक्तप्रकारैः कथनैः । कञ्चित्समयम्=कमपि कालम् । स्थित्वा=अवस्थाय । अथ=अनन्तरम् । इमम्=पान्थम्=पथिकम् । यथाप्रस्थितम्=अभीष्टस्थानम् । कथमपि=केनापि प्रकारेण । प्रेषयामास=अप्रेषयत् ।

हिन्दी—उस उस प्रकार की बातों से कुछ समय बिताकर, अनन्तर किसी प्रकार उस पथिक को इच्छित स्थान की ओर भेजा ।

स्वयमपि तत्कालान्तरालमिलितैर्नक्षत्रैरिव सार्द्रमृगशिरोहस्तैः सश्रवण-चित्रकृत्तिकोपस्करवाहिभिः पार्षदिकपरिजनैरनुगम्यमानो राजा निजा-वासमयासीत् ।

सुधा—स्वयमिति । तत्कालान्तरालमिलितैः—तत्कालम्=तत्क्षणम्, अन्तराले=अध्वमध्ये, मिलितैः । पक्षे—तदा=ज्योतिःप्रसिद्धे, काले=कलासमूहे, अन्तराले=अध्वमध्ये, मिलितैः=जुष्टैः, नक्षत्रैः इव=ग्रहैरिव । साद्रंमृगशिरोहस्तैः—साद्राणि=सास्त्रत्वाच्च्योतन्ति हरिणशिरांसि येषु तथाविधः । हस्ताः=येषां तैः । पक्षे—आर्द्रा-मृगशिरा-हस्तनक्षत्रसहितैः । सश्रवणचित्रकृत्तिकोपस्करवाहिभिः—सश्रवणाम्=सकर्णाम् चित्रकस्य=चित्रकमृगस्य, कृत्तिकाम्=त्वचम्, उपस्करम्=मृगयोपयोगि, वहन्ति तैः । पक्षे—श्रवणचित्रे=तदभिधे नक्षत्रे, अनयोः समाहारः=श्रवणचित्रम्, तेन सह । ताश्च ताः कृत्तिकाश्च, तासामुपस्करं=समवायं, वहन्ति तैः । पापार्द्धिकपरिजनैः—पापार्द्धिकैः=पापिष्ठैः व्याधैः, परिजनैः=सेवकैः । अनुगम्यमानः=अनुगमनं क्रियमाणः । स्वयमपि=आत्मनोऽपि, राजा=नृपः नलः । पक्षे—राजत इति राजा=चन्द्रः, निज-वासम्=आत्मभवनम् । पक्षे=स्वनिवास-स्थानम् । अयासीत्=अगच्छत् ।

हिन्दी—(राजापक्ष में) उस समय मध्यमार्ग में मिले नक्षत्रों के समान खून से सने मृगों के शिरों को हाथ में लिये हुए तथा कानों सहित चितकबरे हिरण की खाल आदि सामग्री लिये हुए पापकर्मा व्याध (शिकारी) सेवकों से अनुगम्यमान (जिसके पीछे-पीछे चल रहे थे, ऐसा) राजा भी स्वयम् अपने निवास (भवन) को चला गया ।

(चन्द्र पक्ष में) तत्काल मध्यमार्ग में उस ज्योतिःप्रसिद्ध अस्सी कलाओं के समूह के मध्य में मिले आर्द्रा-मृगशिर-हस्त सहित श्रवण-चित्रा-कृत्तिका के समुदाय से युक्त नक्षत्रों के समान चन्द्रमा अपने निवासस्थान को चला गया ।

ततः प्रभृति च—

हृद्योद्यानमरुत्तरङ्गितसरित्तीरे तरूणामध-

स्तल्पेऽनल्पसरोजिनीनवदलप्रायेऽपि खिन्नात्मनः ।

धीरस्यापि मनाङ्गमनस्तृणकुटीकोणान्तराले बला-

त्लग्नोऽप्येति विभाव्यते परवशंरङ्गंरनङ्गानलः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हृद्योद्यानमरुत्तरलिङ्गितसरित्तीरे, तरूणाम् अधः, अनल्पसरोजिनीनवदल-प्राये तल्पे अपि खिन्नात्मनः धीरस्य अपि अस्य मनाक् मनस्तृणकुटीकोणान्तराले बलात् परवशः अङ्गैः लग्नः अनङ्गानलः इति विभाव्यते ।

सुधा—हृद्योद्यानेति । हृद्योद्यानमरुत्तरङ्गितसरित्तीरे—हृद्यम्—हृदयस्य बन्धनं हृद्यम्=हृदयहारि, यद् उद्यानम्=उपवनम्, तस्य मरुद्भिः=पवनैः, तरङ्गिता=तरलिता, सरित्=सरिता, तस्यास्तीरे=रोधसि । तरूणाम्=वृक्षाणाम् । अधः=निम्नभागे । अनल्पसरोजिनीनवदलप्राये—सरोजिन्याः=कमलिन्याः, नवानि=नूतनानि, तदानीं=पत्राणि, इति, अनल्पानि=बहूनि, सरोजिनीनवदलानि प्रायः सन्ति यत्र तादृशे । तल्पे=पयङ्के, अपि । खिन्नात्मनः—खिन्ना=क्षेद्युक्तः, आत्मा=जीवः, यस्य तादृशस्य । धीरस्य अपि=धीरशालिनः अपि । अस्य=राजः । मनाक्=किञ्चित् । मनस्तृणकुटीकोणान्तराले—मनः=चित्तम्, एव तृणकुटी=पर्णकुटी, तस्याः कोणस्य यद्

अन्तरालम् = मध्यम् तस्मिन् । बलात् = हठात् । परवशैः = पराधीनैः । अङ्गैः = शरीर-
भागैः । लग्नः = दलितः । अनङ्गानलः = कामाग्निः । इति = इत्थम् । विभाव्यते =
प्रतीयते । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

हिन्दी—मनोरम उद्यान के पवन मे तरङ्गित सरिता के तट पर वृक्षों के नीचे
प्रायः अतिशय, सरोजिनी के नूनन दलोंवाले पलंग (शय्या) पर भी लेटे खिन्न
आत्मावाले धैर्यवान् राजा के भी किंचित् मनरूपी तृण कुटी के कोण के अन्तराल में
हठात् लग्न पराधीन अङ्गों से इसकी कामाग्नि ज्ञात हो रही थी ॥ ६३ ॥

एवमस्य—

पुनरपि तदभिज्ञानपृच्छतः पान्थसार्यान्

प्रतिपथमथ यूनो यान्ति तस्य क्रमेण ।

हरचरणरोजद्वन्द्वमुद्राङ्कुमौले-

मदनमदनिवासा वासराः प्रावृषेण्याः ॥ ६४ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां हरचरण-सरोजाङ्कायां

प्रथम उच्छ्वासः समाप्तः

अन्वयः—अथ हरचरणसरोजद्वन्द्वमुद्राङ्कुमौलेः तस्य यूनः मदनमदनिवासाः
प्रावृषेण्याः वासराः क्रमेण पुनः अपि प्रतिपथं तद् अभिज्ञान् पान्थसार्यान् पृच्छतः
यान्ति ।

सुधा—पुनरपीति । अथ = अनन्तरम् । हरचरणसरोजद्वन्द्वमुद्राङ्कुमौलेः—हरस्य =
शिवस्य, यत् चरणसरोजद्वन्द्वम् = पादपद्मयुगलम्, तस्य मुद्राङ्कुम् = चिह्नम्, मौली यस्य
तादृशस्य । तस्य = उक्तस्य । यूनः = युवकस्य । मदनमदनिवासाः—मदनमदस्य =
काममदस्य, निवासाः = वासाः, यत्र तादृशः । प्रावृषेण्याः—प्रावृष्टि भवाः प्रावृषेण्याः =
वर्षाकालिकाः । वासराः = दिवसाः । क्रमेण = क्रमशः । पुनः अपि = भूयोऽपि । प्रति-
पथम्—पथि-पथि = प्रतिमार्गम्, तदभिज्ञान्—तां = राजपुत्रीम्, जानन्तीति तदभिज्ञाः
तान् । पान्थसार्यान् = पथिकान् । पृच्छतः = पृच्छां कुर्वन्तः । यान्ति = गच्छन्ति ।
मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—इस प्रकार—शिवजी के चरण कमल युगल के चिह्न से युक्त ललाट
वाले उस युवक के मदनमद के निवास वर्षाकालीन दिवस क्रमशः पुनरपि प्रत्येक मार्ग
में उस (राजपुत्री दमयन्ती) के वृत्तान्त को जाननेवाले पथिकों से पूछते ही पूछते
व्यतीत हो रहे थे ॥ ६४ ॥

तससो यत्र विनाशः पथिकोच्छ्वासः पदार्थनिर्भासः ।

उदयं प्रतिपद्यासौ भुवनमुदे जयति षण्डरुचिः ॥

इति शाहजहाँपुरमण्डलान्तर्वर्तिनो नहिलवास्तव्यस्यावायं परमेश्वरदीनपाण्डेयस्य

नलचम्पूकाव्ये 'सुधा'-संस्कृत-हिन्दीटीकाद्वयोपेतः प्रथमोच्छ्वासः ॥

द्वितीय उच्छ्वासः

अथ कदाचिदवगलद्वहलपरिमलमिलदलिकुलाकुलितकुटजकदम्बकुसुम-
कर्णपूरशून्यकाननासु, विश्राम्यन्मदमुखरमयूररसनावलीकलववणितासु,
विरलतरतडिल्लताललितलावण्यासु, विगतहंसद्विजराजिषु, पतत्पयोधरासु,
क्षीणशुक्रासु वृद्धास्त्रिव गतप्रायासु वर्षासु, रतिमकुर्वाणो मदकलकलहंस-
हासहारिण्यामुत्सुकस्तरुण्यामिवागतायां, शरदि, द्विरदमदगन्धसम्बन्धानु-
धाविते कुसुमितसप्तच्छदच्छायासु विस्फूर्जति रोषोद्घुषितकेसरकरालकण्ठे
कण्ठीरवकदम्बके, गृहदीधिकाभृणालिकाकाण्डखण्डनविरामरमणीय-
मुन्नदत्सु शरत्समयप्रवेशमङ्गलमृदङ्गेष्विव हंसमण्डलेषु, स्मरशरनिकर-
निर्मथितापान्थसार्थप्रहाररुधिरनिष्यन्दबिन्दुसन्दोह इव वनस्थलीषून्मिषति
बन्धुरबन्धूककुसुमप्रकरे, प्रसरन्तीषु शरल्लक्ष्मीप्रवेशानन्दवन्दनमालासु
निशङ्कुशुकुलावलीषु, श्रूयमाणासु स्मरराजराज्यविजयघोषणासु पक्वकल-
मगन्धशालिपालिकावालिकाहर्षंगीतिषु, शरच्छ्रीकटाक्षेषून्मीलत्सु नील-
नोरजेषु, ववणति वर्षाविधूप्रस्थानपटहे षट्चरणचक्रवाले, प्रभात इव घन-
तिमिरविरामरमणीये जाते जलनिधिशयनशायिशार्ङ्गनिद्राद्रुहि त्रिनिद्र-
सान्द्रसरससरोजराजिराजितसरसि शरत्समये, स महीपतिः समासन्नवन-
विहारिकिन्नरमिथुनेन गीयमानमिदमनश्लीलं श्लोकप्रयमभृणोत् ।

सुधा—अथ कथाचिदिति । अथ = अनन्तरम् । कदाचित् = कदापि । सः = असौ ।
महीपतिः = भूपतिर्नलः । अवगलद्वहलपरिमलमिलदलिकुलाकुलितकुटजकदम्बकुसुम-
कर्णपूरशून्यकाननासु—अवगलन्तः = परिखन्तः, बहलाः = घनाः, परिमलाः = परा-
गास्तेषु मिलन्तः ये अलयः = भ्रमरास्तेषां, कुलानि = समूहानि, तैः आकुलितानि =
कम्पमानानि कुटजकुलानि = कुटजपादपयूथानि, तेषां कुसुमानि = पुष्पाण्येव, कर्ण-
पूराणि = उत्तसास्तैः शून्यानि = रिक्तानि, काननानि = अरण्यानि, यासु तासु । विश्रा-
म्यन्मदमुखरमयूररसनावलीकलववणितासु—मदेन मुखराः = मदमुखराः = क्षीवतया
कूजनपराः, ये मयूराः = केकास्तेषां रसनावली = जिह्वाश्रेणिः, तस्याः कलववणितम् =
मृदुकूजनम् । विश्रामयद् = विरमद् यन् मदमुखरमयूररसनावलीकलववणितम् =
विरलतरतडिल्लताललितलावण्यासु—विरलतरम् = विलक्षणतरम्, तडिल्लतया =
विशुद्धेयया, ललितम् = सुन्दरम्, लावण्यं—सौन्दर्यम्, यासु तासु । विगतहंसद्विजराजिषु-
तासु । पतत्पयोधरासु—पतन्तः = वर्पन्तः, स्खलन्तो वा, पयोधराः = पङ्क्तय यासु
यासु तासु । क्षीणशुक्रासु = क्षीणशुक्राख्यग्रहासु, विनष्टवीर्यासु वा । वृद्धासु = वृद्धमानासु

वृद्धवधूष्विव वो । गतप्रायामु=अल्पशेषामु । वर्षामु=प्रावृट्सु । रतिम्=चित्ता-
सक्तिम् । अकुर्वाणः=अविदधानः । मदकलकलहंसहासरिण्याम्—मदेन=क्षीवेन
कलः=रम्यः, कलहंसः=हंसपक्षी, एव हासः=विलासः, तेन हारिणी=मनोरञ्जिनी
तस्याम् । आगतायाम्=आयातायाम् इव । तरण्याम्=युवत्याम् । उत्सुकः=उत्साहयुक्तः ।
द्विरदमदगन्धसम्बन्धानुधाविते—द्विरदानाम्=गजानाम्, मदगन्धः=मदजलमुरभिः,
तत्सम्बन्धेनानुधाविते=पश्चाद्धावनशीले, शरदि=शरदऋतौ । कुमुमिताः=पुष्पिताः,
ये सप्तच्छदाः=सप्तपर्णपादपाः, तेषां छाया यासु तासु । रोषोदघुषितकेसरकरालकण्ठे-
रोपेण=कृधः, उदघुषितानि=विपर्यस्तानि, केसराणि=गलरोमाणि, तैः करालाः=
भयङ्कराः, कण्ठाः=गलप्रदेशाः, येषां तादृशि । कण्ठीरवकदम्बके—कण्ठीरवानाम्=
सिंहानाम्, कदम्बकम्=समूहम् तस्मिन् । विस्फूर्जति=गर्जति रति । गृहदीपिका-
मृणालिकाकाण्डखण्डनविरामरमणीयम्—गृहदीपिकायाः=अन्तःपुरसरस्याः, मृणः
लिकाकाण्डस्य=कमलिनीनालस्य, खण्डनाय=घोटनाय, योऽसौ विरामः=नादः, तेन
रमणीयम्=रम्यम् । शरत्समयप्रवेशमङ्गलमृदङ्गेषु—शरदः समयस्य=शरदृतौः, प्रवेशः
—आगमनम् तस्मिन् मङ्गलमृदङ्गेषु=माङ्गलिकमृदङ्गादिवाद्ययन्त्रेषु इव । हंसमण्डलेषु
=हंसपक्षियेषु । उन्नदत्सु=उच्चैः क्वणत्सु । स्मरशरनिकरनिर्मथितपान्यसार्थप्रहार-
रुधिरनिष्यन्दबिन्दुसन्दोहः—स्मरस्य=कामस्य, शराणाम्=वाणानाम्, निकरः=समू-
हस्तेन, निर्मथितः=आकुलितः, यः पान्यसार्थः=पथिकसमूहः, तस्मिन्प्रहारेण=आघातेन,
रुधिरनिष्यन्दस्य=रक्तस्रवणस्य, बिन्दूनि=सीकराणि, तेषां सन्दोह इव=समूह इव ।
वनस्थलीपु—वनानां=काननानाम्, स्थलीपु=भूमिषु । बन्धुरबन्धूककुसुमप्रकरे—
बन्धुराणाम्=सुन्दराणाम्, बन्धूककुसुमानाम्=बन्धूकपुष्पाणाम्, प्रकरः=समूहस्तस्मिन् ।
शरत्लक्ष्मीप्रवेशानन्दवन्दनमालासु—शरदेव लक्ष्मीस्तस्याः प्रवेशः=आगमः, तस्य
वन्दनमालाः=तोरणमालाः यासु । निःशङ्कशुकुलावलीषु—निःशङ्काः=निर्भयाः ये
शुकुकुलास्तेषां ये तेषामावलयः=पङ्क्त्यस्तासु । पक्वकलमगन्धशालिपालिकाबालिका-
हर्षगीतिषु—पक्वाः कलमाः=शालिविशेषा इति पक्वकलमाश्च ते संघशालयः=
सुगन्धितशालिधान्यानि, तेषां पालिकाः=रक्षिकाः, याः बालिकाः=कन्यकाः, तासां
हर्षगीतयः=प्रसन्नतागीतानि यासु तासु । स्मरराजराज्यविजयघोषणामु—स्मरराजस्य
=कामभूपतेः, राज्यस्य या विजयघोषणाः=जयोदघोपास्तासु इव । भूयमाणामु=
आकर्ष्यमाणामु । शरच्छ्रीकटाक्षेषु—शरदः श्रियः=शरत्लक्ष्म्याः, कटाक्षाः=दृष्टिभेदा
स्तादृशेषु । नीलनीरजेषु=इन्द्रीवरेषु । उन्मीलत्सु=विकसत्सु । वर्षावधूप्रस्थानपटहे—
वर्षावधवाः=प्रावृड्युवत्याः, प्रस्थाने=गमनकाले यः पटहः=वाद्यविशेषस्तादृशे । पट-
चरणचक्रवाले—पटचरणानाम्=भ्रमराणाम्, चक्रवालः=समुदायस्तस्मिन् । क्वणति
=गुञ्जति सति । प्रभात इव=प्रातःकाल सदृशम् । घनतिमिरविरामरमणीये जाते=
सान्द्रान्धकारनाशरम्ये सञ्जाते । जलनिधिशयनशायिशार्ङ्गनिद्राद्रुहि—जलनिधिरेव
शयनम्=पयोनिधिशयना, यस्यां यः शेते इति जलनिधिशायी, तथाभूतः यः शार्ङ्गी=
विष्णुदेवः, तस्य निद्रां द्रुह्यतीति तस्मिन्=निद्राविरोधे सति । विनिद्रसान्द्रसरसरोज-

राजिराजितगरसि—विनिद्राणि=फुल्लानि, सान्द्राणि=मघनानि, सरसानि=चयानि सरोजानि=कमलानि, तेषां राजिभिः=पङ्क्तिभिः, राजितानि=शोभितानि, सगंसि=तडागानि, यस्मिस्तस्मिन् । शरत्काले=शरदृतौ । समामन्नवनविहारिन्निवर्मिथुनेन—किन्नरयोः मिथुनम् किन्नरमिथुनम्, वने=विपिने, विहरति=भ्रमतीति, तथा विधम्, किन्नरमिथुनम्=किम्पुष्पयुगलम्, समामन्नम्=मन्निकटम् यत् वनविहारि-किन्नरमिथुनम् तेन । गीयमानम्=गायनं कुर्वन् । अनश्लीलम्=शिष्टं च । इदम्=एतत् । श्लोकत्रयम्—त्रयाणां श्लोकानां समाहार इति श्लोकत्रयम् तत् । अशृणोत्=समाकर्णयत् ।

हिन्दी—तदनन्तर एक बार उस राजा ने निकट के वन में विचरण करने वाले किन्नर-मिथुन (किन्नर के जोड़े) के द्वारा गाये जाते हुए यह शिष्ट तीन श्लोक सुने, (जबकि) उस समय जङ्गल बरसते हुए गहरे पराग पर भूमते हुए भौरों से आकुल कुटज तथा कदम्ब वृक्षों के पुष्प रूप कर्णाभूषणों से शून्य वन गये थे । मतवाले अधिक बोलने वाली मयूर रूपी जिह्वाओं की मधुरध्वनि समाप्त हो चुकी थी । विद्युत् रेखा की मनोरम लावण्यता कहीं-कहीं ही दिखलाई पड़ती थी । हंस पक्षियों की पङ्क्तियाँ (मानसरोवर की ओर को) जा चुकी थीं । (अथवा हंसरूपी दाँतों की पङ्क्ति समाप्त हो गई थी) वर्षा रूपी स्त्री गिरे हुये पयोधरों (कुच्चों, बादलों) वाली तथा लगभग समाप्त हो चुकी, क्षीणशुक्रा (शुक्र ग्रह से रहित या स्त्रीरज रहित) वर्षारूपी बुढ़िया में रति न करने पर (अर्थात् वृद्धारूपी वर्षा के व्यतीत हो जाने पर), जैसे मतवाले तथा सुन्दर हंगों के हास को हरने वाली शरद् रूपी तरुणी में कोई सम्बन्ध में दीड़ते हुये फूलों से लदे सप्तपर्ण वृक्षों की छाया में क्रोध से उलटे हुए की दीविका (भील) के कमल नालों को खाना समाप्त किये हंसमण्डल मङ्गल किये गये पक्षिक समूह के आहत रुधिर बिन्दु समुदाय जैसे सुन्दर बन्धूक पुष्पों की निर्भय तोतों की पङ्क्तियाँ (चारों ओर) फैल रही थीं । कामदेव के राज्य की विजय गीत गा रही थीं । शरद् रूपी लक्ष्मी के कटाक्षों के समान नीलकमल खिल रहे थे । वर्षा रूपी वधू के प्रस्थान पर वजने वाले नगाड़े के समान भौरों का समुदाय गुन-गुना रहा था । प्रभात के समान घने अन्धकार का विराम भौरों का समुदाय गुन-गुन करने वाले विष्णु भगवान् की नींद टूट चुकी थी विकसित घने एवं सुन्दर कमलपङ्क्तियों से तालाव शोभित हो रहे थे ।

धन्याः शरदि सेवन्ते प्रोल्लसच्चित्रशालिकान् ।

प्रासादान् स्त्रीसखाः पौराः केवारांश्च कृषीवलाः ॥ १ ॥

अन्वयः—शरदि प्रोलसच्चित्रशालिकान् प्रासादान् स्त्रीसखाः धन्याः पौराः, च केदारान् कृषीवलाः सेवन्ते ।

सूधा—धन्या इति । शरदि=शरत्काले प्रोलसच्चित्रशालिकान्—प्रोलसन्त्यः=शोभमानाः, चित्रशालिकाः=आलेख्यभूमिकाः, येषु तान् । प्रासादान्=सन्धानि । स्त्रीसखाः-स्त्रियः सख्यः=येषां ते=सपत्नीकाः । पौराः—पुरे भवाः पौराः=नगर-निवासिनः । धन्या=सुकृतिनः । सेवन्ते=उपभुज्यन्ते । च=तथा, प्रोलसच्चित्र-शालिकान्—प्रोलसन्तः=शोभन्तः, चित्राः=बहुविधाः, शालयः येषु, तादृशान् । केदारान्=क्षेत्राणि । स्त्रीसखाः=सपत्नीकाः । धन्याः=पुण्यवन्तः । कृषीवलाः—कृषिरेव बलं येषां ते=कृषकाः । सेवन्ते=उपभुज्यन्ते ।

हिन्दी—शरद्ऋतु में सुन्दर चित्रों से सजे हुये महलों को स्त्रियों सहित धन्य नागरिकजन तथा विभिन्न प्रकार के धानों से युक्त खेतों को पत्नियों सहित भाग्य-शाली किसान सेवन करते हैं ॥ १ ॥

नमिताः फलभारेण न मिताः शालिमञ्जरीः ।

केदारेषु हि पश्यन्तः के दारेषु विनिःस्पृहाः ॥ २ ॥

अन्वयः—केदारेषु फलभारेण नमिताः न मिताः शालिमञ्जरीः पश्यन्तः दारेषु के विनिःस्पृहाः (भवन्ति) ।

सूधा—नमिता इति । केदारेषु=क्षेत्रेषु । फलभारेण=फलानां भारस्तेन=फल-भारेण । नमिताः=नम्रतां गताः । न मिताः=अपरिमिताः । शालिमञ्जरीः=शाल्यम-मञ्जरीः । पश्यन्तः=अवलोकयन्तः । दारेषु=स्त्रीजनेषु । के=के पुरुषाः । विनिः-स्पृहाः=अनुत्कण्ठिताः, भवन्तीति ।

हिन्दी—खेतों में फल भार के कारण अपरिमित धानों की बालियों को देखते हुये स्त्रियों में कौन पुरुष अनुत्कण्ठित होते हैं ॥ २ ॥

प्रावृषं शरदं चापि बहुधाकाशहारिणीम् ।

विलोक्य नोत्सुकः कः स्यान्नरो नीरजसङ्गताम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—बहुधा आकाशहारिणीं प्रावृषं शरदं च अपि विलोक्य कः नरः नीरज-सङ्गताम् उत्सुकः न स्यात् ।

सूधा—प्रावृषमिति । बहुधा=प्रायः । आकाशहारिणीम्—आकाशम्=गगनम् हरतीति=आच्छादयतीति ताम् । प्रावृषम्=वर्षाम् । काशकुसुममनोरमां वा, शरदम्=शरदृतुम् चापि । विलोक्य=दृष्ट्वा । कः नरः=कः पुरुषः । प्रावृट् नीरजसङ्गताम्-निर्गतम्=समाप्तम्, रजःसङ्गम्=पांसुसाहचर्यम्, तस्य भावः ताम्, धूलिराहित्यम् । शरदि च नीरजानाम्=कमलाम्, सङ्गः=साहचर्यम्, तस्य भावस्ताम् । उत्सुकः=उत्कण्ठितः । न स्यात्=न भवेत् ।

हिन्दी—अधिकतर वर्षा ऋतु आकाश को बादलों से आच्छादित किये रहती है तथा शरद् ऋतु काश पुष्पों से मनोरम लगती है । इन्हें देखते हुए कौन पुरुष

वर्षा ऋतु में धूल की हीनता तथा शरदृतु में कमल-पुष्पों के लिए उत्कण्ठित नहीं हो जाते हैं ॥ ३ ॥

अनेन मृदुमूर्च्छनातरङ्गिताक्षरेण श्रवणपथप्रथमप्रियातिथिना श्लोकत्रयेण विषविषमविषयवैरस्यव्रततिकठिनकुठारेण, दारपरिग्रहपराङ्मुखोऽपि शृङ्गारश्रङ्गिशृङ्गमुत्तुङ्गमारोप्यमाणस्तदेवोद्यानममन्दमन्दारमकरन्दामोद-मत्तमधुकरमधुरझङ्काररमणीयमुपसर्तुमारभत ।

सुभा—अनेनेति । मृदुमूर्च्छनातरङ्गिरङ्गिताक्षरेण—मृद्व्याः, मूर्च्छनायाः=मधुरतानपूरस्य, तरङ्गा=ऊर्ध्वयः, ताभिः रङ्गितानि=रञ्जितानि, अक्षराणि=वर्णानि यस्य तेन । श्रवणपथप्रथमप्रियातिथिना—श्रवणपथस्य=कर्णमार्गस्य, प्रथमम्=अपूर्वम् प्रियातिथिरूपम् यत् तेन । अनेन=एतेन । श्लोकत्रयेण—त्रयाणां श्लोकानां समाहारः श्लोकत्रयम्, तेन=त्रिसंख्यश्लोकसमूहेन । विषविषमविषयवैरस्यव्रततिकठिन-कुठारेण—विषमेभ्यः=कुटिलेभ्यः, विषयेभ्यः=सांसारिकसुखेभ्यः, यद् वैरस्यम्=वैराग्यम्, तदेव व्रततिः=लता, विषस्य=गरलस्य, विषमविषयवैरस्यव्रततिस्तस्यै, कठिनं, कुठारमिव=कठोरपरशुसदृशम् तेन । दारपरिग्रहपराङ्मुखः—दाराणाम्=पत्नीनाम्, परिग्रहः=परितः ग्रहणम्, तेन पराङ्मुखः=विपरीतः, अपि । उत्तुङ्गम्=उन्नतम् । शृङ्गारश्रङ्गिशृङ्गम्—शृङ्गार एव शृङ्गी, तस्य शृङ्गस्तम्=अलङ्करण-पूर्वतमिखरम् । आरोप्यमाणः=आरुह्यमाणः । अमन्दमन्दारमकरन्दामोदमत्तमधुकरमधुर-झङ्काररमणीयम्—अमन्दानाम्=विकसितानाम्, मन्दाराणाम्=मन्दरपुष्पाणाम्, यो मकरन्दः=मधुरसः, तस्यामोदेन=प्रसन्नतया, मत्ताः=क्षीबाः, मधुकराः=भ्रमराः, तेषाम् मधुरेण=मृदुना, झङ्कारेण=गुञ्जाररवेण, रमणीयम्=मनोरमम् । तदेव=उपरि निदिष्टमेव, उद्यानम्=आरामम् । उपसर्तुम्=पार्श्वं गन्तुम् । आरभत=आरम्भयामास ।

हिन्दी—मधुर मूर्च्छना की इन तरङ्गों से ओतप्रोत कर्णमार्गों के सर्वप्रथम प्रिय अतिथि, विषम विषयभोगों से विरक्ति रूपी विषलता को काट देने के लिए कठिन कुठार-जैसे तीन श्लोकों से पत्नी-सुख से वञ्चित होते हुए भी ऊँचे शृङ्गार रूपी पर्वत के शिखर पर चढ़ते हुए राजा ने विकसित मन्दार पुष्पों के मधुरस पान से मत्तवाले बने भौरों की मधुर गुञ्जार से मनोरम बने उसी उद्यान की ओर चलना आरम्भ किया ।

प्रथमसम्मुखप्रेङ्खितेन चलच्चन्वनामोदनन्दिनान्दोलनवेगवित्रस्तकुसु-मिततरुशिखरसुप्तसुरतश्रमखिन्नकिन्नरीनिबिडतरपरिरम्यमाणकिन्नरनम-स्कृतेन क्रीडाकमलदीधिकातरङ्गोत्सङ्गरङ्गतरुणतामरसबिसरोद्गार-हारिणा यौवनमदनिरुद्धनेपथीधम्मिल्लयल्लरीचलनविलासलासकेन वन-मारुतेनोत्पुलकिततनुः स्तोकमन्तरमतिक्रम्य—देव, भवद्वैरिवधूवने बने च नारङ्गरूपशोभे भान्ति गण्डशैलस्थलालङ्कारधारिण्यो लोभलताः, नाग-

रचिताश्चन्दनपत्रभङ्गाः, नालिकेरचितस्तिलकः, नवा दृष्टिपथमवतरति घनाञ्जनयष्टिका, नाभिरम्या नीलतमालका, नाधरीकृतस्ताम्बूलोरागः, पल्लवितमेतद् दृश्यतेऽशोकजालम् । इतश्च काञ्चनगिरिरिव सुरचितः क्रीडापर्वतः । इतश्च गूर्जरकूर्चमिवाखण्डितप्रवालं बालशालवनम् । इतश्च भवद्वैरिनगरमिवानेकविधवकुलसङ्कुलं कूपकुलम् । इतश्च धूर्जटिजटाजूट इव पुंनाग-वेष्टितो वापीपरिसरः । इतश्च कुरुसेनेव कृताश्वत्थ्यामहिता च क्रीडासरित्पुलिनपालिः ।' इति भङ्गश्लेषोक्तिकुशलया वनपालिकया निवेद्यमानानि वनविनोदस्थानान्यवलोकयञ्चकार ।

सुधा—प्रथमेति । प्रथमसम्मुखप्रेङ्खितेन—प्रथमम्=अत्यर्थम्, सम्मुखे=प्रत्यक्षे, प्रेङ्खितेन=प्रवहता । चलच्चन्दनामोदनन्दिना—चलता=प्रसरता, चन्दनस्य, आमोदेन=गन्धेन, नन्दिना=प्रसन्नेन । आन्दोलनवेगवित्रस्तकुसुमिततरुशिखरसुमसुरतश्चमस्त्रिभ-
किन्नरीनिविडतरपरिरभ्यमाणकिन्नरनमस्कृतेन—आन्दोलनवेगः=प्रकम्पनम्, तेन वित्रस्ताः=भीताः, कुसुमितानाम्=पुष्पितानाम्, तरूणाम्=पादपानाम्, शिखरेषु=श्रेणिषु, सुप्ता=शयनं गताः, सुरतश्चमेण=रतिक्लेशेन, स्त्रिभ्राः=आकुलिताः याः किन्नर्यस्ताभिः निविडतरम्=गाढतरम्, परिरभ्यमाणः=आलिङ्ग्यमानः किन्नरैः=किम्पुरुषैः नमस्कृतेन=प्रणमितेन । क्रीडाकमलदीधिकातरङ्गोत्सङ्गरङ्गतरुणताम-
रसरसविसरोद्गारहारिणा—क्रीडायाः=खेलनस्य, कमलदीधिकाः=कमलकुसुमयुता वाप्यः, तासाम् यः तरङ्गोत्सङ्गः=वीचिसम्पर्कः, तेन रङ्गता=कम्पितेन तरुणतामर-
सानाम्=विकसितकमलानाम्, रसविसरोद्गारः=रसगन्धव्यक्तितेन, हारिणा=मनोरमेण । यौवनमदनिरुद्धनैषधीधम्मिल्लवल्लरीचलनविलासलासकेन—यौवनस्य=तरुणतायाः, मदः=क्षीबः, तस्मै निरुद्धाः=अवरुद्धाः, नैषधीनाम्=निषधदेशजातानाम्, धम्मिल्लानाम्=सुन्दरीणाम्, वल्लर्याः=वेण्यः, तासाम् चलनम्=कम्पनरूपम्, विलासम्=आनन्दपूर्णम् लापकम्=वृत्त्यम्, येन तादृशेन । वनमारुतेन—वनस्य=विपिनस्य, मारुतेन=पत्रनेन । उत्पुलकिततनुः—उत्पुलकितम्=उत्फुल्लितम्, तनुः=शरीरम् यस्य सः । स्तोकम्=अल्पम् । अन्तरम्=व्यवधानम् । अतिक्रम्य=अतिक्रमणं कृत्वा, पार्श्व-
मुपगम्य । देव=हे राजन् ! भवद्वैरिवधूवदने—भवतः=श्रीमतः, वैरिवधूनां=शत्रुपत्नीनाम्, वदने=मुखे । अरङ्गत रूपशोभे—अरम्=अत्यर्थम्, गतं=अपगतम्, रूपशोभे=रूपसौन्दर्ये । गण्डशैलस्थलालङ्कारधारिण्यः—गण्डशैलस्थले=कपोलफलके, अलङ्कारधारिण्यः=अलङ्कारिण्यः । लोधलताः—लोध्रस्य=विलेपनाह्वस्य, लताः=वल्लर्यः । न भान्ति=न शोभन्ते । अग्ररचिताः—अग्ररुद्रेण, चिता=युक्ताः । चन्दनपत्रभङ्गाः=चन्दनद्रव्यस्य, पत्रभङ्गाः=पत्रावलयः न (भान्ति) । अलिके=ललाटे । रचितः=कृतः । तिलकः=पुण्ड्रम्, न (भान्ति) । घनाञ्जनयष्टिका—घना=सान्द्रा, अञ्जनस्य, यष्टिकाः=शलाका । वा=अथवा । दृष्टिपथम्=चक्षुषो-
मार्गं न अवतरति । नीलतमालका—नीलतमा=कुण्डलतमा, अलका=केशाः ।

आभरम्याः = सर्वतः रमणीया, न । ताम्बूलीरागः = ताम्बूलालिमा । अधरीकृता न
 = अधरयोः न धारितः । एतद् = इदम् । शोकजालं — शोकजम् = दुःखजातम्, अलम्
 अत्यर्थम् । पुल्लवितम् = वद्धितम् । दृश्यते = अवलोक्यते । वने च, नारङ्गतत्त्वपणोमे —
 नारङ्गतत्त्वभिः उपशोभे । गण्डशैलस्यलालङ्कारधारिण्यो = सहजच्युतस्थूलपापाणस्थली-
 भूषणा । लोध्रलता — लोध्रस्य = तरुविशेषस्य, लताः = शाखा । भान्ति = शोभन्ते । नाग-
 रुचिताः — नागेभ्यः = गजेभ्यः, रुचिताः = शोभिताः । चन्दनपत्रभङ्गाः — चन्दनतरोः पत्राणां
 भङ्गविशेषाः । नालिकेरचितः — नालिकेरैः = नारिकेलतरुभिः, चितः = व्याप्तः । तिलकः =
 तिलकवृक्षः । नवा = नवीना । घनाञ्जनयष्टिका — घनस्य = सान्द्रस्य, अञ्जनस्य =
 अञ्जनपादपस्य, यष्टिका = प्रकाण्डः । दृष्टिपथमवतरति = दृश्यते । नीलतमालकाः =
 नीलवर्णाः तमालवृक्षाः । अभिरम्या = रमणीयाः, न । ताम्बूली = वल्ली । रागः = सक्तिः ।
 न, अधरीकृतः = हीनीकृतः । पल्लवितम् = किसलयितम् । अशोकजालम् — अशोकानाम् =
 अशोकपादपानाम्, जालम् = खण्डः । दृश्यते = अवलोक्यते । इतश्च — च = तथा, इतः =
 अस्मात् स्थानात् । सुरचितः = सुष्ठु रचितः । अथवा — सुरैः = देवैः, चितः =
 व्याप्तः । काञ्चनगिरिः इव = हेम-पर्यंत समः । क्रीडापर्वतः (अस्ति) । गुर्जरकूर्चम्
 इव = गुर्जरदेशजानां कूर्चसमम् । अखण्डितप्रवालम् — अखण्डिताः = अभग्नाः, प्रवालाः =
 पल्लवा यस्य तथा । पक्षे — अखण्डिताः = अकृतिताः, अत एव प्रवृद्धाः, बालाः =
 केशाः यत्र । बालशालवनम् — बालम् = नूतनम्, शालवनम् = शालवृक्षविपिनम् (अस्ति) ।
 भवद्वैरिनगरम् इव — भवतः = श्रीमतः, वैरीणाम् = अरीणाम्, नगरम् इव = जनपद-
 मिव । अनेकविधवकुलसङ्कुलम् — अनेकविधैः, वकुलैः = वकुलपादपैः । पक्षे — अनेकाः
 विधवाः = मृतभर्तृकाः येषु कलेषु = वंशेषु तैः, सङ्कुलम् = परिपूर्णम् । कूपकुलम् =
 कूपसमूहम् (अस्ति) । घूर्जटिजटाजूट इव — घूर्जटेः = शिवस्य, जटाजूटम् = सटः समूहम्
 इव । पुन्नागवेष्टितः — पुन्नागैः = पुन्नागवृक्षैः वेष्टितः = परिवृतः । पक्षे — पुन्नागः =
 वामुकिः, तेन वेष्टितः = परिवृतः । वापीपरिसरः — वापीनाम्, परिसरः = तटम्
 (अस्ति) । च = तथा । कुरुसेना इव = कौरवचमूरिव । कृताश्रत्यामहिता — कृता =
 उत्पादिता, अश्रवत्याः = पिप्पलीः, यस्याम् तथा महिता = चार्वी । पक्षे — कृतम्
 अश्रवथान्ते = द्रोणमुताय, हितं यया सा । क्रीडासरित्पुलिनपालिः — क्रीडासरितः =
 क्रीडानद्यः, पुलिनपालिः = तट पङ्क्तिः (अस्ति) । इति = इत्थम् । भङ्गश्लेषोक्ति-
 कुशलया = भङ्गश्लेषकथनदक्षया । वनपालिकया = उद्यानरक्षिकया । निवेद्यमानानि =
 कथ्यमानानि । वनविनोदस्थानानि = उपवनविहारस्थलानि । नलः अवलोकयाश्चकार =

हिन्दी—अतीव सम्मुख बहती हुई, फैलती हुई चन्दन की सुगन्ध से प्रसन्न, फूलों
 से लदी वृक्षों की चोटियों पर मैथुन के परिश्रम से व्याकुल होकर लेटी हुई तथा वायु
 के झोंकों से भयभीत किन्नरियों द्वारा गाढ़ आलिङ्गन प्राप्त किये हुये किन्नरों से नमस्कृत
 क्रीडाकमल बावलियों की लहरों के साथ हिमते हुए तामरस (कमल) के रसगन्ध के
 उद्गार को प्रकट करने के कारण अनोरम, यौवन मय को रोकने के लिए बाँधी गई

निषध देश की सुन्दरियों की वेणी के हिलने के रूप में आनन्दपूर्ण नृत्य कराने वाले वन के पवन से पुलकित शरीर वाले राजा के थोड़ा-सा समीप आकर (बोलने में चतुर वनपालिका ने कहा)—‘हे देव आपके शत्रुपत्नियों के पूर्णतः शोभाहीन मुख पर कपोलफलक को अलङ्कृत करने वाली लाल रंग से बनायी गयी लताएँ शोभित नहीं होती हैं, अगरयुक्त चन्दन रम से बनायी गयी पत्र रचनाएँ एवं माथे पर लगाया हुआ तिलक अच्छा नहीं लगता है गहरे अञ्जन की शलाका दिखलाई नहीं पड़ती है, गहरे काले रंग की अलकें सुन्दर नहीं लगती, ओठों पर लाली नहीं की जाती है तथा यह दुःखों का जाल-सा पल्लवित हो रहा है ।

‘हे देव ! नारंग के वृक्षों से शोभित वन में गण्ड शैलों से अलङ्कृत लोघ्रवृक्षों की लताएँ तथा नागों (हाथियों) से सुन्दर चन्दन वृक्षों की नष्ट की गई पत्तियाँ सुन्दर लगती हैं, नारियल के पेड़ों से युक्त तिलक वृक्ष व घने अञ्जन वृक्षों की नवीन शाखाएँ दिखलायी पड़ती हैं गहरे हरे रंग वाले तमाल वृक्ष नाभिरम्य (अत्यन्त रमणीक) हैं । ताम्बूललता की सुन्दरता कम नहीं हुई अर्थात् बढ़ी हुई है, तथा यह अशोक वृक्षों का जाल पल्लवित दिखलाई पड़ रहा है ।

तथा इधर देवताओं से युक्त ‘हेमपर्वत’ के समान सुन्दर कीड़ा पर्वत है । इधर अखण्डित बड़े हुये वालों वाले गुजरात प्रदेश के लोगों की दाढ़ी के समान अखण्ड पल्लवों वाला नूतन शाल वृक्षों का वन है । इधर जिस प्रकार आपके शत्रुओं का नगर विधवाओं से परिपूर्ण है उसी प्रकार अनेक वकुल पादपों से परिपूर्ण कूप समुदाय है । जिस प्रकार भगवान् शङ्कर वासुकि नामक विशेष प्रकार के सर्प को लपेटे रहते हैं उसी प्रकार आपका पुत्राग वृक्षों से घिरा हुआ बावलियों का परिसर (मैदान अथवा तट) है जिस प्रकार द्रोणाचार्य के पुत्र अश्वत्थामा के लिए हित करने वाली कुसेना थी उसी प्रकार उत्पन्न हुए अश्वत्थ (पीपल) के वृक्षों से परिपूर्ण क्रीडा-सरिता की तट पङ्क्तियाँ हैं ।

इस प्रकार भङ्गश्लेषोक्ति में कुशल वनपालिका (उद्यान की रखवाली करने वाली) के द्वारा बतलाये जाते हुये वन के विनोदस्थलों को (नल ने) देखा ।

**चलच्चकोरचक्रवाकचक्रचञ्चुचञ्चलचञ्चरीकचरणचूर्णितचम्पकाङ्कुर-
मरिचमञ्जरीदलदन्तुरेण वनमार्गेण स्तोकमन्तरमतिक्रान्तस्तयापुनरेवं
बभाषे ।**

मुधा—चलदिति । चलच्चकोरचक्रवाकचक्रचञ्चुचञ्चलचञ्चरीकचरणचूर्णितचम्प-
काङ्कुरमरिचमञ्जरीदलदन्तुरेण—चलन्तः=भ्रमन्तश्चकोराश्चक्रवाकाश्च, तेषां चक्राणि=
समुहानि, तेषां चञ्चुभिः, चञ्चलैः=चपलैः, चञ्चरीकचरणैः=भ्रमरपादश्चूर्णितानि=
मदितानि, चम्पकानामङ्कुराणि=मरिचानां मञ्जरीदलानि, च तैः दन्तुरेण=उच्छा-
वचेन । वनमार्गेण=काननपथा । स्तोकम्=किञ्चित् । अन्तरम्=मध्यम् । अति-
क्रान्तः=उपसृतः (राजा नलः) । तया=उपरि निर्दिष्टया वनपालिकया । पुनः=भूयः,
एवम्=इत्थम् । बभाषे=ऊचे ।

हिन्दी—धूमते हुए चकोर एवं चकई-चकवों के समूहों की चींचों और चञ्चल भीरों के चरणों से चकनाचूर किये गये चम्पा के अङ्कुरों तथा मरिच मञ्जरी दल से ऊँचे नीचे वनमार्ग से थोड़ा-सा निकट पहुँचे हुए राजा नल से उस वनपलिका ने पुनः इस प्रकार कहा ।

देव, पुरन्दरानन्दिनोद्यानस्पर्धिनोऽस्य वनस्य किं किं वर्ण्यते ।

सुधा—देव इति । देव ! = हे राजन् ! पुरन्दरानन्दिनोद्यानस्पर्धिनः—पुरन्दरस्य = शक्रस्यानन्दिनोद्यानम् = सुखकरं नन्दनवनम्, स्पर्द्धते = तुलनां करोति यस्तस्य । अस्य = एतस्य । वनस्य = उद्यानस्य । किं किं वर्ण्यते = किं किं कथ्यते ।

हिन्दी—हे देव ! इन्द्र के आनन्ददायक नन्दन वन से स्पर्धा करने वाले इस वन का क्या-क्या वर्णन किया जाये ।

यत्र त्रिजटाश्रयमनेकजटाः, स्फुरदेकपुष्पकमनेकपुष्पाः, समुद्वेजितराम-मानन्दितरामा, समुपहसन्ति लङ्केश्वरं तरवः ।

सुधा—यत्रेति । यत्र = यस्मिन् स्थाने । अनेकजटाः = विविधजटाभिर्युक्ताः । अनेकपुष्पाः—अनेकानि = बहूनि, पुष्पाणि = कुसुमानि, सन्ति येषु ते । आनन्दित-रामाः—आनन्दिताः = आनन्दयुक्ताः, रामाः = स्त्रियः, यैस्तादृशाः । तरवः = पादपाः ! त्रिजटाश्रयम्—त्रिजटास्थायाः राक्षस्याः, आश्रयः = रक्षको, यस्तम् । स्फुरदेकपुष्पकम् । स्फुरत् = प्रस्फुरद्, एकम् = अद्वितीयम्, पुष्पकम् = पुष्पकविमानम्, यस्य तम् । समुद्वेजितरामम्—समुद्वेजितः—सम्यक् उद्वेजितः = प्रकोपितः, रामः = दाशरथिर्नैतादृशम् । लङ्केश्वरम् = दशाननम् । समुपहसन्ति = उपहासम् कुर्वन्ति ।

हिन्दी—जहाँ अनेक जटाओं वाले, विविध पुष्पों से युक्त, प्रमदाओं को आनन्दित करने वाले वृक्ष, त्रिजटा के आश्रयदाता, एकमात्र पुष्पक विमान रखने वाले तथा राम को समुद्वेजित करने वाले लंकेश्वर का उपहास करते हैं ।

यस्मिंश्च मत्तमयूरहारिणि भद्रभुजङ्गप्रयाते विचित्रक्रोञ्चपदे छन्दःशास्त्र इव वंतालीयं मालिनी शिखरिणी पुष्पितात्र च दृश्यते विविधा जातिः ।

सुधा—यस्मिन्निति । च = तथा । यस्मिन् उद्याने । मत्तमयूरहारिणि—मत्तः = क्षीबः मयूरः = कैकः, हारिणि = मनोरमे । भद्रभुजङ्गप्रयाते—भद्रम् भुजङ्गानाम् = अहीनाम्, विटानाञ्च, प्रयातं = प्रयाणम्, यत्र तस्मिन् । विचित्रक्रोञ्चपदे—विचित्राः = विविधाः क्रोञ्चपदाः = क्रोञ्चपक्षिणः यत्र तस्मिन् उद्याने । वं = स्फुटम् । इयम् = एषा । ताली = तालद्रुमः । मालिनी—मालाऽस्यामस्तीति । शिखरिणी = शिखरयुक्ता । पुष्पिता = कुसुमिताप्रभागा च । छन्दःशास्त्र इव = गिङ्गन्नशास्त्र इव । वंताली, मालिनी, शिखरिणी पुष्पिता च विविधा = बहुप्रकारा । दृश्यते = अवलोक्यते ।

हिन्दी—जहाँ मत्तवाले मयूरों से मनोरम, मनोज सपों तथा विटों के गमन से युक्त विचित्रक्रोञ्चपक्षियों वाली इस उद्यान में यह तालवृक्ष शास्त्र रूप से पंक्ति युक्त, व

शिखर युक्त कुसुमित जाति वाले, छन्दःशास्त्र के मत्तमयूर, हरिणी, भुजङ्गप्रयात वैतालीय, मालिनी, शिखरिणी तथा पुष्पिता विविध जाति जैसे दिखलाई पड़ते हैं ।

यस्मिंश्च एकभीमार्जुनविनिजितानाक्रान्तानेकभीमार्जुनाः, कोपितक-
नकुलानां ह्लादितानेकनकुला, सहदेवेनैकेन स्पर्धमानानेकैः सहदेवैः सङ्गताः
न बहु मन्यते कुरुवीरान्वीरुधः ।

सुधा—यस्मिंश्चेति । यस्मिन् वने वीरुधः = लताः । आक्रान्तानेकभीमार्जुनाः—
आक्रान्ताः, अनेके = बहवः, भीमाः = अम्लवेतसाः, अर्जुनाश्च याभिस्ताः । 'भीमोऽम्ल-
वेतसे शंभो घोरे वापि वृकोदरे' इति विश्वप्रकाशः । आह्लादितानेकनकुलाः—आह्ला-
दिताः = मोदिताः, नकुलाः = नकुलजीवाः ('नेउला' इति भाषायां) याभिस्ताः । अनेकैः
= बहुभिः, सहदेवैः = सहदेववृक्षैः, सङ्गताः = साकं प्रयाताः । एकभीमार्जुनविनि-
जितान्—एकमात्रम्, भीमेन एकमात्रम्, अर्जुनेन = पार्थेन च, विनिजिताम् = पराजि-
ताम् । कोपितकनकुलाम्—कोपिताः = रोषिताः, एकमात्रं नकुलेन = माद्विसुतेन नकुल-
नाम्ना ये तान् । एकेन = एकमात्रेण, सहदेवेन = नकुलभ्रात्रा, स्पर्धमानान् = स्पर्धां
क्रियमाणान् । कुरुवीरान् = कौरवान्, न बहुमन्यते = न गौरवयन्ति ।

हिन्दी—जिस उद्यान में लताएँ कुरुवीरों कौरवों को गौरवान्वित नहीं कर रहीं
हैं क्योंकि कुरुवीर एक ही भीम और अर्जुन से आक्रान्त थे पर यह लतायें अम्लवेतस
तथा अजुनादि अनेक वृक्षों से आक्रान्त हैं, कुरुवीरों को एकमात्र नकुल (माद्रीसुत)
ने क्रुद्ध किया था पर यह लताएँ अनेकों नकुलों को (झाड़ियों में छिपने के कारण)
को प्रसन्न करने वाली हैं । कुरुवीर अकेले सहदेव (नकुलभ्राता) से प्रतिद्वन्द्विता
करते थे जब कि लतायें अनेक सहदेव वृक्षों पर फैली हुई हैं ।

किं चान्यदवलोकयतु देवः—

पटलमलिकुलानामुन्नमन्मेघनीलं

भ्रमदुपरि तरूणां पुष्पितानां विलोक्य ।

मृदुमदकलकेकानिर्भरो नृत्यसक्त-

स्तरलयति कलापं मन्दमन्दं मयूरः ॥ ४ ॥

अन्वयः—पुष्पितानां तरूणाम् उपरि भ्रमद् उन्नमन् मेघनीलम् । अलिकुलं पटलं
विलोक्य मृदुमदकलकेकानिर्भरः नृत्यसक्तः मयूरः कलापं मन्दमन्दं तरलयति ।

सुधा—पटलमिति । पुष्पितानाम् = कुसुमितानाम् । तरूणाम् = वृक्षाणाम् । उपरि
= ऊर्ध्वम् । भ्रमद् = गच्छत् । उन्नमन्मेघनीलम् = उद्गच्छन्मेघ इव नीलवर्णम् । अलि-
कुलानाम् = भ्रमरसमूहानाम्, पटलम् = पटम् । विलोक्य = दृष्ट्वा । मृदुमदकलकेका-
निर्भरः—मृदुमदकलः = कोयलमत्तकलरवयुक्तभ्रासी केकासु निर्भरः = केकासहायः,
नृत्यसक्तः = नृत्ये लग्नः । मयूरः = केकी । कलापम् = पक्षम् । मन्दमन्दम् = शनैः शनैः ।
तरलयति = चञ्चलयति । मालिनी वृत्तम् ।

हिन्दी—वल्कि आप और भी देखिये—

फूलों से लदे वृक्षों के ऊपर मड़राते हुए काले बादलों के समान भीरों का दल देखकर कोमल, मतवाली सुन्दर मोरनी सहित नाच में तत्पर मयूर अपने पंख को धीरे-धीरे हिला रहा है ॥ ४ ॥

अपि च—

भ्राम्यद्द्विरेफाणि विकासभाज्जि संयोज्य पुष्पाणि शिलीमुखेषु ।
इह स्थितः सर्वजगज्जयाय धनुश्चमं पुष्पशरः करोति ॥ ५ ॥

अन्वयः—इह स्थितः पुष्पशरः भ्राम्यद् द्विरेफाणि विकासभाज्जि पुष्पाणि शिली-
मुखेषु संयोज्य सर्वजगज्जयाय धनुः श्रमं करोति ।

सुधा—भ्राम्यदिति । अपि च=तथा च । इह=अत्र । स्थितः=अवस्थितः ।
पुष्पशरः—पुष्पाण्येव, शराः=बाणाः, यस्य सः=कुसुमशरो मदनः । भ्राम्यद्द्विरेफाणि
भ्राम्यन्तः=परिक्रमन्तः, द्विरेफाः=भ्रमराः, येषु तानि । विकासभाज्जि=विकसितानि ।
पुष्पाणि=कुसुमानि । शिलीमुखेषु=भ्रमरेषु । संयोज्य=योजयित्वा-सर्वजगज्जयाय-
सर्वस्य=सम्पूर्णस्य, जगतः=संसारस्य, जयाय=विजयाय, धनुःश्रमम्—धनुषि=चापे,
श्रमम्=परिश्रमम् । करोति=विदधाति । उपजातिवृत्तम् ।

हिन्दी—और भी—इस उद्यान में बैठा-बैठा ही पुष्पशर (कामदेव) मड़राते
हुए भीरों वाले विकसित पुष्पों को बाणों में लगाकर सम्पूर्ण संसार को जीतने के लिए
अपना धनुष कायं कर रहा है ॥ ५ ॥

इतश्च—

हरिति हरिणयूथं यूथिकाजालमूले
कुसुमजमधुबिन्दुस्यन्दसन्दोहभाजि ।
मधुरमधुकरालीगीतदत्तावधानं
लिखितमिव न दूर्वापल्लवानुल्लुनाति ॥ ६ ॥

अन्वयः - हरिति कुसुमजमधुबिन्दुस्यन्दसन्दोहभाजि यूथिकाजालमूले मधुरमधु-

करालीगीतदत्तावधानं लिखितम् इव हरिणयूथं दूर्वापल्लवान् न उल्लुनाति ।

सुधा—हरितीति । हरिति=शादले । कुसुमजमधुबिन्दुस्यन्दसन्दोहभाजि—कुसुमैः
=पुष्पैः, जातानि=उत्पन्नानि, मधुबिन्दूनि=मकरन्दसीकराणि, तेषां स्यन्दसन्दोहं=
संयोगसम्बन्धं, भजतीति तस्मिन् । यूथिकाजालमूले—यूथिकाजालस्य =जूहीपादप-
समूहस्य, मूले=अधःस्थले । मधुरमधुकरालीगीतदत्तावधानम्—मधुराणाम्=मृदूनाम्,
मधुकरालीनाम्=भ्रमरपङ्क्तीनाम्, गीतेषु=गुञ्जारवेषु, दत्तम्=कृतम्, अवधानं येन
तत् । लिखितम् इव=चित्ताङ्कितमिव । हरिणयूथम्=मृगकुलम् । दूर्वापल्लवान्=
दूर्वादलानि । न उल्लुनाति=उपर्युपरि न कर्त्तति । मालिनी वृत्तम् ।

हिन्दी—और इधर—हरे-भरे पुष्पों से निकले मधुरसबिन्दुओं से युक्त जूही के

पीधों की जड़ में (नीचे) मधुर मधुकर पंक्तिधों की गुञ्जार पर ध्यान लगाये हुये हिरणों की भुण्ड चित्र लिखित सा दूर्वादल को ऊपर से नहीं कुतर रहा है ॥ ६ ॥

इतोऽपि—

सोऽयं क्रीडाचलो भव्यलोभव्यसनवर्जित ।

यस्मिन्नासन्नसारङ्गा सारं गायति किन्नरी ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे भव्य ! लोभव्यसनवर्जित ! अयं सः क्रीडाचलः, यस्मिन् आसन्न-सारङ्गा किन्नरी सारं गायति ।

सुधा—सोऽयमिति । हे भव्य=अयि सुन्दर ! लोभव्यसनवर्जितः—लोभेन व्यसनेनैव वर्जितः=विहीनस्तत्सम्बुद्धौ । अयम्=एषः । सः=उक्तः । क्रीडाचलः=क्रीडापर्वतः (अस्ति) । यस्मिन्=यत्र । आसन्नसारङ्गाः—आसन्नाः=अवसन्नाः, सारङ्गाः=मृगाः यस्याः सा । किन्नरी=किन्नरजातीया नारी । सारम्=उत्कृष्टम् । गायति=गायनं करोति । अनुष्टुब्धवृत्तम् ।

हिन्दी—हे भव्य तथा लोभ एवं व्यसनों से रहित ! राजन् ! यह वही क्रीडाचल है जिस पर मृगों के बीच किन्नरी उत्तम गीत गाती हैं अर्थात् जहाँ गीत गाती हुई किन्नरियों के गीतों पर मुग्ध सुधबुध खोकर मृग आ जाते हैं ॥ ७ ॥

राजते राजतेनायं सानुना सानुनायकः ।

यस्मिन्निशम्य गायन्तं किन्नरं किं न रंस्यते ॥ ८ ॥

अन्वयः—राजतेन सानुना अयं सानुनायकः राजते, यस्मिन् गायन्तं किन्नरं निशम्य किं न रंस्यते ।

सुधा—राजत इति । राजतेन—रजतेन निर्मितमिति राजतम्, तेन=राजतधातु-सदृशेन । सानुना=शिखरेण । अयम्=एषः । सानुनायकः=सानुनायको नाम पर्वतः यद्वा—श्रेष्ठशिखरवान् पर्वतः । राजते=शोभते । यस्मिन्=यत्र पर्वते । गायन्तम्=गायनं कुर्वन्तम् । किन्नरम्=किंपुरुषम् । निशम्य=श्रुत्वा । किं न रंस्यते=कः जनः रमणोन्मुखः न भवति, अपितु रंस्यत एव । अत्र यमकालङ्कारः । अनुष्टुब्धवृत्तम् ।

हिन्दी—चांदी के समान चमचमाती हुई चोटियों वाला यह सानुनायक पर्वत है जिस पर गाते हुए किन्नरों के गीत सुनकर कौन व्यक्ति रमणोन्मुख नहीं हो जाता है ।

इतश्चास्य—

जनयति जलबुद्धिं बाललीलामृगाणा-

मयमिह पटुकान्तिः स्फाटिको भित्तिभागः ।

इह हरितमणीनामुल्लसन्तो मयूखाः

सरसनवतृणालीलोभमुत्पादयन्ति ॥ ९ ॥

अन्वयः—इह पटुकान्तिः स्फाटिकः अयं भित्तिभागः बाललीलामृगाणां जलबुद्धिं जनयति । इह हरितमणीनाम् उल्लसन्तः मयूखाः सरसनवतृणालीलोभम् उत्पादयन्ति ।

सुधा—इतः इति । इतः=अत्र । अस्य=एतस्य (भवनस्य) ।

जनयतीति । इह = अत्र । पटुकान्तिः = उज्ज्वलप्रभाः । स्फटिकः = स्फटिकमणि-
सदृशः । अयम् = एषः । भित्तिभागः = भित्त्यंशः । बाललीलामृगाणाम् = बालस्वभावहरि-
णानाम् । जलबुद्धिम् = जलस्य = पयसः, बुद्धिम् = मतिं भ्रान्तिं वा । जडबुद्धिम् इति वा,
जनयति = उत्पादयति । इह = अत्र । हरितमणीनाम् = हरितरत्नानाम् । उल्लसन्तः =
भासयन्तः । मयूखाः = किरणाः । सरसनवतृणालीलोभम् — सरसाः = सुरम्याः, नवाः =
नूतनाश्च, तृणालयः = तृणपङ्क्तयः, तेषां लोभम् = तृणाम् । उत्पादयन्ति = जनयन्ति ।
भालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—और इधर इस भवन का—देदीप्यमान कान्ति जैसे स्फटिक मणि के
समान यह भित्तिभाग बाल स्वभावी मृगों की मृगतृष्णा (जलतृष्णा) को उत्पन्न
करती है तथा यहाँ हरित मणियों को शोभित किरणें सरस तथा नवीन घास की
पङ्क्तियों के लोभ को उत्पन्न कर रही हैं ॥ ९ ॥

इयं च—

गौरवं गौरवंशस्य पर्वतः पर्वतस्थले ।

भ्रमरी भ्रमरीणस्य कुरुतेऽकुरुतेन ते ॥ १० ॥

अन्वयः—गौरवंशस्य पर्वतस्थले पर्वतः (अत एव) भ्रमरीणस्य ते भ्रमरी अकुरु-
तेन गौरवं कुरुते ।

सुधा—गौरवमिति । गौरवंशस्य—गौरः वंशः यस्य तस्य = उज्ज्वलकुलस्य । पर्वत-
स्थले = शैलभागे । पर्वतः = गच्छतः । (अतएव) भ्रमरीणस्य—भ्रमेण = देहवैकल्येन,
रीणस्य = खिन्नस्य । ते = तव । भ्रमरी = मधुकरी । अकुरुतेन = अकुत्सितेन गुआर-
रवेण, मधुरध्वनिना । गौरवम् = प्रतिपत्तिविशेषम् । कुरुते = विदधाति । यमकालङ्कारः ।
अनुष्टुप्वृत्तम् ।

हिन्दी—और यह—

गौरवंश में जन्मे हुए, पर्वत पर जाते हुए, अतः भ्रमण करते थके हुए, आप का
मृदु गुञ्जन द्वारा मधुकरी स्वागत कर रही है ॥ १० ॥

अपि च—

इह कवलितकन्दं कन्दरे कन्दलिन्यां

भुवि विरचितकेलि क्रीडति क्रोडयूथम् ।

इह सरसिजगर्भभ्रान्तभृङ्गः कुरङ्गाः

सरसि सरलयन्तः कन्धरां कं धयन्ति ॥ ११ ॥

अन्वयः—इह कन्दलिन्यां कन्दरे भुवि कवलितकन्दं विरचितकेलिक्रोडयूथं
क्रीडति । इह सरसि कन्धरां सरलयन्तः कुरङ्गाः सरसिजगर्भभ्रान्तभृङ्गं कं धयन्ति ।

सुधा—इहेति । इह = अत्र । कन्दलिन्याम् = कन्दयुक्तायाम् । कन्दरे = गुहायाम्,

भुवि = पृथिव्याम् । कवलितकन्दम्—कवलितम् = खादितं, कन्दम् येन तत् । विरचित-
केलि—विरचिता = कृता, केलिः = क्रीडा येन तत् । क्रोडयूथम् = वराहकुलम् । क्रीडति

==क्रीडाम् करोति । इह=अत्र । सरसि=तडागे । कन्दराम्=ग्रीवाम् । सरलयन्तः=ऋजुकुर्वन्तः । कुरङ्गाः=मृगाः । सरसिजगर्भभ्रान्तभृङ्गम्—सरसि जातानि सरसि-जानि=कमलानि, तेषां गर्भे=कोषे, भ्रान्ताः=चङ्क्रमन्तः भृङ्गाः=भ्रमराः यत्र तादृक् । कम्=जलम् । धयन्ति=पिबन्ति । मालिनी वृत्तम् ।

हिन्दी—और भी—यहाँ कन्द युक्त गुफावाली भूमि पर कन्द खाये हुए लीला (केलि) करते हुए घराहों शूकरों का यूथ खेल रहा है तथा यहाँ तालाब में गर्दन सीधी करते हुए मृग कमलकोष पर मड़राते हुए भीरों वाले जल को पी रहे हैं ॥ ११ ॥

इह पुनरनिशं निशम्य भिन्न-

द्रुममुकुलानि कुलानि षट्पदानाम् ।

श्रुतिमुखकरणं रणन्ति वीणां

तदनुगुणां गुणयन्ति किन्नरेन्द्राः ॥ १२ ॥

अन्वयः—पुनः इह अनिशं षट्पदानां भिन्नद्रुममुकुलानि रणन्ति कुलानि निशम्य किन्नरेन्द्राः श्रुतिमुखकरणं तदनुगुणां वीणां गुणयन्ति ।

सुधा—इहेति । पुनः=भूयः । इह=अत्र । अनिशम्=निरन्तरम् । षट्पदानाम्=भ्रमराणाम् । भिन्नद्रुममुकुलितानि—भिन्नद्रुमाणाम्=विभिवृक्षमाणाम्, मुकुलितानि=मञ्जरीयुक्तानि । रणन्ति=गुञ्जन्ति । कुलानि=दलानि । निशम्य=आकर्ष्य । किन्नरेन्द्राः=किपुरुषाः । श्रुतिमुखकरणम्=कर्णानन्दकरम् । तदनुगुणम्=तदनुरूपम् । वीणाम्=विपश्चीम् । गुणयन्ति=वादयन्ति । पुष्पिताग्रावृत्तम् ।

हिन्दी=पुनः यहाँ निरन्तर भीरों के विभिन्न वृक्षों की मञ्जरियों पर गुनगुनाते हुए कुलों को सुनकर, किन्नर कानों को आनन्द देने का कारण बनी उस मधुर गुञ्जार के अनुरूप ध्वनि करने वाली वीणा को बजा रहे हैं ॥ १२ ॥

इतश्च क्रीडाचलस्थलकमलदीधिकातीरतहतलमनुसरतु देवः ।

सुधा—इतश्चेति । इतश्च=तथा अस्मिन् पार्श्वे । क्रीडाचलस्थलकमलदीधिका-तीरतहतलम्=क्रीडाचलस्थलकमलदीधिकाया=पद्म-सरस्य, तीरे=तटे, तहः=पादपः, तस्य तलम्=मूलभागम् । देव=भवान् । अनुसरतु=अनुसरणं कुरुताम् ।

हिन्दी—और इधर क्रीडापर्वत के स्थलकमल तडाग (सरोवर) के तीर-वृक्षों की (सुखद) छाया में आप पधारें ।

यत्र च—

वहति नवविकासोल्लासिकिञ्जल्कतुभ्यन्-

मधुकरकृतगीता नर्तयन्नञ्जराजीः ।

वनकरिमदगन्धस्पर्धसप्तच्छवाली

कुसुमजकणशारः शारदीनः समीरः ॥ १३ ॥

अन्वयः—वनकरिमदगन्धस्पर्धिसप्तच्छदाली कुसुमजकणशारः शारदीनः समीरः मधुकरकृतगीताः अब्जराज्ञीः नर्तयन् नवविकासोल्लासि किञ्जल्कलुभ्यन् वहति ।

सुधा—वहतीति । वनकरिमदगन्धस्पर्धिसप्तच्छदाली—वनकरीणां मदगन्धः तेन स्पर्धते तथा च सप्तच्छदाली = वनगजमदसुरभिस्पर्धिसप्तच्छदसखः । कुसुमजकणशारः—कुसुमजकणाः = मकरन्दलवास्तैः, शारः = शवलः । शारदीनः—शरदिः—भवानि, मुद्गादीनि विद्यन्ते येषां ते शारदाः = कृषीवलाः, तेषामिनः = स्वामी । समीरः = पवनः । मधुकरकृतगीताः—मधुकरैः = भ्रमरैः, कृतम् = विहितम्, गीतम् = गायनम्, यासु ताः । अब्जराज्ञीः = कमलपङ्क्तिः, नर्तयन् = लासयन् । नवविकासोल्लासिकिञ्जल्कलुभ्यन्—नवानि = नूतनानि, विकासोल्लासीनि—विकसितानि, किञ्जल्कानि = परागर-जांसि, लुभ्यन् । वहति = चलति । मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—और जहाँ—वनले हाथियों की मदगन्ध से स्पर्धा करने वाले सप्तपर्ण के पुष्पों से चूर्ण पराग कणों से मिश्रित शरत्कालीन पवन गुनगुनाते हुये भौरों से युक्त कमल पंक्तियों को हिलाता हुआ तथा नवविकसित पराग को लुभाता हुआ बह रहा है ।

राजा तु तेन तस्याः सकलललितवनप्रदेशप्रकटनप्रियालापप्रपञ्चेन परि-
तोषितः 'साधु भोः सारसिके सुभाषितमञ्जरी, साधु । गृहाण परितोषिकम्'
इत्यभिधाय सर्वाङ्गीणाभरणप्रदानेन प्रसन्नाननां तामकरोत् ।

सुधा—राजति । राजा = नृपः नलः, तु । तस्याः = वनपालिकायाः । तेन = तादृ-
शेन । सकलललितवनप्रदेशप्रकटनप्रियालापप्रपञ्चेन—सकलानाम् = सम्पूर्णानाम्, ललित-
वनप्रदेशानाम् = मनोरमकाननभूमीनां, प्रकटनेन = वर्णनेन, प्रियेण = रुचिकरेण, आलाप-
प्रपञ्चेन च = वार्तालापेन च । परितोषितः = सन्तोषितः । साधु = अहो भो, सार-
सिके—सरसि वासो यस्यास्तत्सम्बुद्धौ = हे सरोवरवासिनि ! सुभाषितमञ्जरी—
सुभाषितमेव सूक्तिरेव मञ्जरी = कुसुमम्, यस्यास्तत्सम्बुद्धौ = हे सूक्तिकुशले ! साधु =
प्रशंसोक्ती सम्बोधनम् । पारितोषिकम् = पुरस्कारम् । गृहाण = स्वीकुरु । इति =
इत्यम् । अभिधाय = कथयित्वा । सर्वाङ्गीणाभरणप्रदानेन = सर्वाङ्गसम्बन्धिभूषणदानेन ।
ताम् = वनपालिकाम् । प्रसन्नाननाम् = मोदयुतवदनाम् । अकरोत् = चकार ।

हिन्दी—राजा (नल) ने उस (वनपालिका) के सम्पूर्ण मनोरम वनप्रदेश के वर्णन तथा प्रिय आलापप्रपञ्च के द्वारा प्रसन्न होकर—'शाबाश हे सरोवरनिवा-
सिनि ! सुभाषित वचनों वाली ! शाबास । पुरस्कार ग्रहण करो' यह कहकर सम्पूर्ण
शरीर के आभूषण प्रदान करके उसे प्रसन्न कर दिया ।

ततश्च सञ्चरच्चटुलभृङ्गविङ्गवेगवेल्लङ्घकुलचम्पकचूतचन्दनमन्दरा-
मन्दस्यन्वमानमकरन्दबिन्दुसन्वोहाडम्बरिताकाण्डप्रावृषि, प्रलम्बताम्बूल-
वल्लीवलयितनितम्बनिम्बकिम्बजम्बीरजम्बूस्तम्बकदम्बके कुसुमितकरवीर-
वीरुधि कोरकितकरञ्जाञ्जननिकुञ्जशिञ्जानशुककपिञ्जले, जलवसमय-
नीरवनीलतमतमालतलताण्डवितशिखण्डिनि, मण्डलितमवकलकलहंसोत्तंस-

कमलवापीमण्डिते, मञ्जरितसिन्दुवारसुन्दरामोदनन्दिनि मन्दतरमाहता-
न्दोलनविलोलकक्कोलकुड्मलफलनालिकेरलवङ्गपूगपुंनागनारङ्गरङ्गितवि-
हङ्गे भृङ्गमुखनखरपञ्जरजर्जरितसर्जखर्जरमञ्जरीरजःपुञ्जपांसुलभुवि
भुवो भूषणायमाने, 'सर्वर्तुनिवास'नामनि वने विहर्तुमारभत् ।

सुधा—ततश्चेति । ततः च = तदनन्तरञ्च । सञ्चरचचटुलभृङ्गविहङ्गवेगवेल्लद्-
वकुलचम्पकचूतचन्दनमन्दरामन्दस्यन्दमानमकरन्दबिन्दुमन्दोहाडम्बरिताकाण्डप्रावृटि—
सञ्चरन्तः = परिभ्रमन्तः, चटुलाः = चञ्चला, भृङ्गाः = मधुकराः, विहङ्गाः = पक्षिणश्च,
तेषां वेगैः, वेल्लन्तः = कम्पन्तः, वकुलाः = मूलश्रीवृक्षाः, चम्पकाः = चम्पकपादपाः,
चूताः = आम्राः, चन्दनाः, मन्दराश्च = मन्दारपादपाश्च, तेषाममन्देन = द्रुतेन, स्यन्द-
मानेन = च्यवमानेन, मकरन्दबिन्दुसन्दोहेन = मधुरससोकरपरिपूर्णन, आडम्बरिता =
आवृता, अकाण्डे = असमये, प्रावृट् = वर्षाऋतुः यत्र तस्मिन् । प्रलम्बताम्बूलवल्ली-
वलयितनितम्बनिम्बकिम्बजम्बीरजम्बूस्तम्बकदम्बके—प्रलम्बमानाभिः = लम्बमानाभिः,
ताम्बूलवल्लीभिः = ताम्बूललताभिः, वलयिताः = आवेष्टिताः, नितम्बनिम्बाः, किम्बाः
जम्बीराः जम्बूपादपाश्च तेषां स्तम्बम् = स्तम्बकानि, तेषां कदम्बानि = यूथानि, यत्र
तस्मिन् । कुसुमितकरवीरवीरुधि—कुसुमिताः करवीरवीरुधाः = करवीरलताः यत्र
तस्मिन् । कोरकितकरआनिकुआणिआनशुककपिअले—कोरकितानाम् = मुकुलिताना-
नाम्, करआनानाम् = अअनपादपानाञ्च, निकुञ्जेषु = कुञ्जेषु, शिआनः = गुआरवं
कुर्वाणः, शुकाः कपिअलाश्च = शुककपोताश्च यत्र तस्मिन् । जलदसमयनीरदनीलत-
मतमालतलताण्डवितशिखण्डिनि—जलदसमये = मेघकाले, नीरदा इव = घना इव,
नीलतमाः = श्यामतमाः, ये, तमालाः = तमालवृक्षाः, तेषां तले = तदधस्ताण्डविताः =
नृत्यन्तः, शिखण्डिनः = मयूराः, यत्र तस्मिन् । मण्डलितमदकलहंसोत्तंसकमलवापी-
मण्डिते—मण्डलितैः = शोभितैः, मदेन = क्षीवेन, कलैः = सुन्दरैः, कलहंसैः, = मरालैः,
उत्तंसाः = मण्डलीकृताः, कमलवाप्यः = कमलयुक्ताः वाप्यः, तासां मण्डितम् = मण्डलम्,
यत्र तस्मिन् । मञ्जरितसिन्दुवारसुन्दरामोदनन्दिनि—मञ्जरिताः = मञ्जरीयुताः, ये
सिन्दुवाराः = सिन्दुवारपादपाः, तेषामामोदनन्दनम् = सुरभिसौख्यम्, यत्र तस्मिन् ।
मन्दतरमाहतान्दोलनविलोलकक्कोलकुड्मलफलनालिकेरलवङ्गपूगपुंनागनारङ्गितविहङ्गे—
मन्दतरस्य = अतिमन्दस्य, माहृतस्य = पवनस्यान्दोलनेन = प्रचलनेन, विलोलानाम् =
चञ्चलानाम्, कक्कोलानाम्, कुड्मलानि = कलिकाः, फलानि च तथा नालिकेराणि
लवङ्गानि = लवङ्गफलानि, पूगानि = पूगीफलानि, पुंनागानि = पुंनागफलानि, नार-
ङ्गाणि = नारङ्गफलानि, च तेषु, रङ्गिताः = अनुरङ्गिताः, विहङ्गाः = पक्षिणो, यत्र
तस्मिन् । भृङ्गमुखनखरपञ्जरजर्जरितसर्जखर्जरमञ्जरीरजःपुञ्जपांसुलभुवि—भृङ्गाणाम् =
मधुकराणाम्, धूम्याटपक्षीणां वा, मुखैः = आननैः, नखरैः = नखैः, पञ्जरैश्च = पञ्जर-
भागैश्च, जर्जरितानाम् = चूर्णीकृतानाम्, सर्जाणाम् = सर्जवृक्षाणाम्, खर्जरवृक्षाणाञ्च,
मञ्जरीरजःपुञ्जैः = कुसुमपरागैः, पांसुला = घूसरिता, भूः = भूमिः यत्र तस्मिन् ।

भुवः=पृथिव्याः । भूषणायमाने=अलङ्कार-सदृशे । सर्वर्तुनिवासनामनि=निखिलर्तु-
नामके । वने=विपिने । विहर्तुम्=विहारं कर्तुम् (नृपो नलः) । आरभत=प्रारम्भे ।

हिन्दी—तदनन्तर मँडराते हुए चञ्चल भौरों और पक्षियों के वेग से हिलते हुए
वकुल, चम्पा, आम, चन्दन तथा मन्दार वृक्षों से पूर्ण रूप से टपकते हुए मकरन्द
बिन्दुओं के कारण असमय में ही वर्षा ऋतु जैसे वातावरण वाले, लटकती हुई ताम्बूल
लताओं से लिपटे हुए नीम, किम्ब, जम्बीर (नीवू) तथा जामुन के भुरमुटों वाले,
फूलों से लदे कनेर वृक्षों वाले मुकुलित करञ्ज तथा अञ्जन वृक्षों की भाड़ियों में
मधुर ध्वनि करते हुए शुकों एवं कवूतरो के वादलों के समय (वर्षाकाल) में अत्यन्त
श्यामल मेघों के समान तमाल वृक्षों के नीचे नाचते हुए मयूरों वाले, मण्डलाकार
मत्तवाले सुन्दर कलहंसों से शोभित कमलयुक्त बावलियों वाले, मञ्जरीयुक्त सिन्दुवार
वृक्षों की सुन्दर सुगन्ध वाले, अतीव मन्द पवन के आन्दोलन से चञ्चल कक्कोल की
कलियों तथा फलों और नारियल लवङ्ग (लोंग) पूग (सुपाड़ी) पुन्नाग और नारङ्ग
फलों में अनुरक्त पक्षियों वाले, भौरों अथवा धूम्याट पक्षियों के मुखों नाखूनों और
पंजों से जर्जरित सजं और खजूर की मञ्जरियों से निकलते हुए पराग पुञ्ज से
घूसरित भूमि वाले भूमि का आभूषण बने हुए 'सर्वर्तु निवास' नामक वन में राजा ने
विहार करना आरम्भ कर दिया ।

तत्र च व्यतिकरे प्रलयप्रचण्डपवनोल्लासिततनुतुहिनाचलगण्डशंल-
लीलामाकलन्तः, मन्दमरुत्तरङ्गिततनुतरशरदभ्रविभ्रमायमाणाः, सुरवारणे-
न्द्रविक्षोभितगगनमन्दाकिनीपतत्पाण्डुरडिण्डीरपिण्डपटलानि विडम्बयन्तः,
शकलोदितेन्दुमण्डलसहस्रसञ्छादितामिव गगनमापादयन्तो, मन्दरगिरि-
परिक्षेपक्षुभितक्षीरवारिधिरसमुच्छलितदुग्धकल्लोललीलां दर्शयन्तः, शेषा-
हिफणचक्रवालधवलाः, प्रमुदितहरादृहासलवा इव मूर्तिमन्तः पतन्तः,
अमन्दमन्द्रकोलाहलभरितभुवनान्तरालाः, सपदि धरातलभुत्फुल्लपाण्डु-
पङ्कजप्रकरप्रकारेण मण्डयन्तो निपेतुः कुतोऽपि पुण्डरीकपाण्डुपक्षपत्रराजयो
सपदि राजहंसाः ।

सुधा—तत्र चेति । च=तथा । तत्र व्यतिकरे=तस्मिन्नावसरे । प्रलयप्रचण्डपवनो-
ल्लासिततनुतुहिनाचलगण्डशंललीलाम्—प्रलयस्य=प्रलयकालस्य, प्रचण्डेन=तीव्रेण,
पवनेन=वायुना, उल्लासितं तनुः=शोभितं शरीरम्, यस्य तादृशः, तुहिनस्य=सीक-
रस्याचलः=पर्वतः, हिमालयः, तस्य गण्डशंललीलाम्=शिलाखण्डशोभा । आक-
लयन्तः=प्रकटयन्तः । मन्दमरुत्तरङ्गिततनुतरशरदभ्रविभ्रमायमाणाः—मन्देन, मरुता
=मन्देनपवनेन, तरङ्गितानि=कम्पितानि, तनूतराणि=क्षीणतराणि, शरदभ्राणि=
शरत्कालीन घनास्तानि, विभ्रमायमाणाः=विभ्रममिव कुर्वन्तः । सुरवारणेन्द्रविक्षो-
भितगगनमन्दाकिनीपतत्पाण्डुरडिण्डीरपिण्डपाटलानि—सुरवारणेन्द्रविक्षो-
भजेन, विक्षोभिता=उद्वेलिता, या गगनमन्दाकिनी=विषद्वङ्गा, तस्याः पतन्ति

पाण्डुराणि=श्वेतानि, डिण्डीरपिण्डानीव=फेनपुञ्जानीव, पटलानि=शुभ्राणि । विडम्बयन्तः=तिरस्कुर्वन्तः । शकलोदितेन्दुमण्डलसहस्रसंछादितम्—शकलः=खण्डशशी, उदितेन्दुमण्डलम्=उदयकालीनचन्द्रमण्डलम्, तस्य शकलं=खण्डम्, तेषां सहस्रम्=सहस्रसंख्यकम्, तेन सञ्छादितम्=सम्यग् आच्छादितम् । गगनम्=नभः । आपादयन्तः इव=पूरयन्त इव । मन्दरगिरिपरिक्षेपक्षुभितक्षीरवारिधिदूरसमुच्छलितदुग्धकल्लोललीलाम्—मन्दरगिरेः=मन्दरपर्वतस्य, परिक्षेपेण=क्षीरसागरे पतनेन, क्षुभितात्=उद्वेलितात्, क्षीरवारिधेः=क्षीरसागरात्, दूरम्=दूरीपर्यन्तम्, समुच्छलितस्य=सम्यगुत्कम्पितस्य, दुग्धकल्लोलस्य=क्षीरानन्दस्य, लीलाम्=क्रीडाम् । दर्शयन्तः=प्रकटयन्तः । शेषाहिफणचक्रवालधवलाः—शेषाहेः=शेषनागस्य फणानाम्, चक्रवालम्=फणसमूहम्, तद्वदधवलाः=उज्ज्वलाः । प्रमुदितहरादृहासलवाः—प्रमुदितस्य=प्रसन्नस्य, हरस्य=शिवस्यादृहासलवाः=अदृहासांशाः । मूर्तिमन्तः इव=साकारा इव । पतन्तः=स्खलन्तः । अमन्दमन्दकोलाहलभरितभुवनान्तरालाः—अमन्देन मन्द्रेण=गभीरेण, गर्जनेन कोलाहलेन=हाहारेण, भरितम्=पूरितम्, भुवनानाम्=लोकानाम्, अन्तरालम्=अन्तरम्, यैस्तादृशः । सपदि=द्रुतम् । घरातलम्=भूतलम् । उत्फुल्लपाण्डुपङ्कजप्रकरप्रकारेण—उत्फुल्लानाम्=विकसितानाम्, पाण्डुपङ्कजानाम्=श्वेतकमलानाम्, प्रकरः=समूहस्तत्प्रकारेण=तत्समेन । मण्डयन्तः=शोभयन्तः । पुण्डरीकपाण्डुपक्षपत्रराजयः=शुभ्रकमलदलसदृशपक्षपङ्क्तयः । राजहंसाः=मरालाः । सपदि=शीघ्रम् । कुतोऽपि=कस्मादपि स्थानात् । निपेतुः=अपतन् । आगच्छन्निति भावः ।

हिन्दी—इसी बीच में प्रलय के प्रचण्ड पवन से ऊपर उठाकर पटके गये हिमालय के शिलाखण्डों की क्रीडा-सी करते हुये, मन्द पवन से तरङ्गित क्षीणतर शरत्कालीन मेघों के समान लगने वाले, ऐरावत द्वारा विक्षोभित आकाशगङ्गा से गिरते हुए शुभ्र-फेन-पिण्डसमूह को विडम्बित करते हुए, उदित खण्ड चन्द्रमा के हजारों खण्डों से आच्छादित आकाशमण्डल के समान शोभावाले, मन्दराचल के (क्षीरसागर में) गिरने से क्षुभित क्षीरसागर से दूर तक छलके हुए (उमड़े हुए) दूध की छींटों की सुन्दरता को दिखलाते हुए, शेषनाग के फण-समूह के समान उज्ज्वल (शुभ्र), प्रमुदित शिवजी के अदृहास कर्णों को साकार विखेरते हुए, गम्भीर गर्जन के कोलाहल से जैसे त्रिभुवन के अन्तराल को भरते हुए, शीघ्र खिले हुए शुभ्र कमलसमूह के समान शुभ्रता से भूतल को शोभित करते हुए श्वेत कमल दल के समान पंखों वाले राजहंस कहीं से उतर पड़े ।

तथाविधे च व्यतिकरे विस्मयविस्मृतनिमेषया निर्वातनिश्चलनीलोत्पलपलाशशोभायमानलोचनः कौतुकाकूततरलितमनाः सपरिजनो नरपतिरवलोकयन्निश्चल एवावतस्थे ।

सुधा—तथाविध इति । च=तथा । तथाविधे=तादृशे । व्यतिकरे=अवस्थायाम् विस्मयविस्मृतनिमेषपयः—विस्मयेन=आश्चर्येण, विस्मृतम् निमेषपयः=पक्ष्मजलम् येन तादृशः । निर्वातनिश्चलनीलोत्पलपलाशशोभायमानलोचनः—निर्वातम्=

वातरहितम्, निश्चलम् = कम्पनरहितम् च यन्नीलोत्पलपलाशम् = नीलकमलम्, तादृशे शोभायमाने = भाजमाने, लोचने = नयने यस्य सः । कौतुकाकृततरलितमनाः = कौतुकाकृतेन = कौतुकोत्कण्ठया, तरलितम् = आन्दोलितं, मनो यस्य सः । सपरिजनः = परिजनैः, सहितः = सानुचरः । नरपतिः = नृपो नलः । अवलोकयन् = पश्यन् । निश्चल एव = स्तम्भित एव । अवतस्थे = अवस्थितवान् ।

हिन्दी—ऐसी स्थिति में आश्चर्य से विस्मृत निमेष वाले, वायु के झोंकों के बिना कम्पनरहित नील कमल के समान शोभायमान नयनों वाले, कौतुक के कारण तरलित मन वाले अनुचरों सहित राजा (नल) निश्चल देखते ही खड़े रह गये ।

ते च धार्तराष्ट्रा अपि कृतपाण्डुपक्षपाताः, द्विजातयोऽपि सुराजिताः, केचिदुच्चचञ्चुपुटविघटितनिकटबालस्थलकमलकुड्मलाः सरसरविसकिसलयानि कवलयन्तः, केऽपुन्रतसरलगलनालयो नलिनवनविमुखाः खमालोकयन्तः, केचिदुत्क्षिप्तपक्षविक्षेपपवनकम्पितकन्दलाः सलीलमुत्पतन्तः केचिन्मदमधुरनिजनिनादनिर्जितशिञ्जाननूपुराः, पुरः पुरोऽस्य धावन्तो विचरितुमारभन्त ।

सुधा—ते चेति । च = तथा । ते = इमे । राजहंसाः, राजकुमाराश्च । धार्तराष्ट्राः अपि = राजहंसा अपि कृष्णेश्वरगाननैर्हंसा धार्तराष्ट्राः । पक्षे—घृतराष्ट्रमुता अपि । कृतपाण्डुपक्षपाताः—कृतः=विहिनः, पाण्डुः=श्वेतवर्णः, पक्षातः=पक्षपतनम्, यैस्ते । पक्षे=पाण्डवपक्षपातयुक्ताः । द्विजातयः अपि = पक्षिणः अपि । पक्षे—ब्राह्मणाः अपि । सुराजितः = सुशोभितः । पक्षे—सुरया = मद्यपानेन जिताः, अर्थात् मद्यवशीभूताः । केचित् = केऽपि । उच्चचञ्चुपुटविघटितनिकटबालस्थलकमलकुड्मलाः—उच्चैः = उन्नतैः, चञ्चुपुटैः = चञ्चुभिः विघटिताः = चोटिताः, निकटानाम् = समीपानाम्, बालस्थलकमलाम् = लघुस्थलपद्मानाम्, कुड्मलाः = कलिकाः, यैस्ते । सरसरविसकिसलयानि—सरसानि = मधुराणि, विसकिसलयानि = विसतःतूनि । कवलयन्तः = खादन्तः । केऽपि = केचित् । अप्रतसरलगलनालयः—उन्नताः = उच्चाः, सरलाः = ऋजवश्च, आकाशम् । अवलोकयन्तः = पश्यन्तः । केचित् = केऽपि । उत्क्षिप्तपक्षविक्षेपपवनकम्पितकन्दलाः—उत्क्षिप्तानाम् = ऊर्ध्वकृतानाम्, पक्षाणाम् = पुंखानाम्, विक्षेपः = प्रक्षेप-स्तस्य, पवनेन = वायुना, कम्पितानि = उद्वेलितानि कमलनालानि यैस्ते । सलीलम्—लीलया सहितम् = सङ्गीडम् । उत्पतन्तः = उड्डीयन्तः । केचिन् = केऽपि । मदमधुरनिना, निर्जितानि = विजितानि, शिञ्जाननूपुराणि = ववणनकेयूराणि, यैस्ते । अस्य = एतस्य राज्ञः । पुरः पुरः = अग्रेऽग्रे । धावन्तः = प्रचलन्तः, विचरितुम् = भ्रमितुम् । आरभन्ते = प्रारंभे ।

हिन्दी—(तथा) काले चरणों और कृष्ण मुखों वाले राजहंस होते हुए भी श्वेत

पंखों को गिराने वाले (घातराष्ट्र-कीरव होते हुए भी पाण्डवों के पक्षपाती जैसे), पक्षी होकर भी सुशोभित (ब्राह्मण होकर भी मदिरा से परतन्त्र जैसे), कुछ अपनी चञ्चुपुटों से तोड़ कर निकटवर्ती स्थल कमल की छोटी-छोटी कलियाँ लिये हुए सरस विमनन्तुओं को खाते हुए, कुछ ऊँची ओर सीधी गदनें किये हुए कमलवन की ओर से विमुख हो आकाश को देखते हुए, कुछ उठाये हुए पंखों के फड़फड़ाने से उत्पन्न वायु से कमल नालों को हिलाते हुए कौतुक-सहित उड़ते हुए, तथा कुछ अपने मतवाले मधुर निनाद से तूफ़ानों को आवाज को जीतने वाले, राजहंस इस राजा के आगे आगे दौड़ते हुए (इधर इधर) घूमने लगे ।

राजापि परिधावितविहङ्गग्रहणाग्रहसमग्रव्यग्रपरिग्रहः परिहासोन्मील-
दमलदन्तकान्तिस्तबकिताधरपल्लवो विहसन्नेव तेषामन्यतममनुच्चचटुल-
चरणचारीचर्यया चारु सञ्चरन्तमीषदुत्क्षिप्तपक्षविलासविहसितविलासिनी-
लास्यलीलमुन्नमिताग्रशीवं जग्राह हेलया हंसम् ।

सुधा—राजेति । परिधावितविहङ्गग्रहणाग्रहसमग्रव्यग्रपरिग्रहः—परिधावितानाम्= इतस्ततः प्रधावताम्, विहङ्गानाम्=पक्षिणाम्, ग्रहणाय=स्वायत्तीकरणायग्रहः= प्रयासस्तस्मिन्, समग्रः=सम्पूर्णः, व्यग्रः=व्यस्तः, परिग्रहो यस्य सः । परिहासोन्मील-
दमलदन्तकान्तिस्तबकाधरपल्लवः—परिहासेन=हासेनोन्मीलताम्= विकसितानाम्, अमलदन्तानाम्=स्वच्छरदानाम्, कान्तिः=दीप्तिः, स्तबकाधर एव पल्लवो यस्य तादृशः । राजा अपि=नृपोऽपि । विहसन् एव=प्रहसन्नेव । तेषाम्=उक्तानाम् । अन्यतमम्=एकम् । अनुच्चचटुलचरणचारीचर्यया—अनुच्चयाः=निम्नया, चटुलया=चञ्चलया, च चरणचारीचर्यया=पादचलनगत्या । चारुः=सुन्दरम् । सञ्चरन्तम्=सञ्चरणं कुर्वन्तम् । ईषत्=किञ्चित् । उत्क्षिप्तपक्षविलासविहसितविलासिनीलास्य-
लीलम्—उत्क्षिप्तेन=ऊर्ध्वकृतेन, पक्षविलासेन=पक्षानन्देन, विहसितानाम्=प्रसन्ना-
नाम्, विलासिनीनाम्=रमणीनाम्, लास्यलीलामिव=नृत्यक्रीडामिव, लीला=क्रीडा यस्य तम् । उन्नताग्रशीवम्—उन्नता=ऊर्ध्वकृता, अग्रशीवा=शीवाग्रभागो येन तम् । हंसम्=मरालम् । हेलया=क्रीडया । जग्राह=गृहीतवान् ।

हिन्दी—(इधर उधर) दौड़ते हुए पक्षियों (हंसों) को पकड़ने के लिए सम्पूर्ण व्यस्तता करने वाले, हँसने के कारण विकसित उज्ज्वलदन्तकान्ति तथा गुच्छेदार अधरपल्लव वाले राजा ने भी हँसते हँसते उनमें से एक छोटे छोटे चञ्चल चरणों की सुन्दर गति से घूमते हुए कुछ ऊपर उठाये हुए पंजों के विलास से विहसितरमणियों की नृत्य लीला के समान सुन्दर लीला करने वाले, शीवा के अग्रभाग को उठाये हुये हंस को खेल खेल में ही पकड़ लिया ।

उत्क्षिप्तः स च तेन रक्तकमलगर्भविभ्रमायमाणपाणिपल्लवे, पाण्डुपक्ष इव पञ्चरागशुक्तितले, क्षणमुदयशंलशोणभाणिक्यशिखरशिखायामिन्दुरिव,

विराजितो राजहंसो मृदुवाद्यमानरौप्यघनघर्घरीजर्जरस्वरेण कृतस्वस्ति-
शब्दो विस्पष्टवर्णविशेषं राजानमुपश्लोकयाञ्चकार ।

सुधा—उत्क्षिप्त इति । च=तथा । तेन=तथाकृतेन । रक्तकमलगर्भविभ्रमाय-
माणपाणिपल्लवे—रक्तम्=अरुणम्, कमलगर्भम् = पद्मकोपम्, विभ्रमायमाणे=
सम्भ्रमे क्रियमाणे, पाणिपल्लवे = पल्लवसदृशे सुन्दरे करे, पाण्डुपद्म इव=श्वेतकमल-
सदृशः । पद्मरागशुक्तितले=शोणमाणिक्यशिलातले । क्षणम्=क्षणमात्रम् । उदय-
शैलशोणमाणिक्यशिखरशिखायाम्—उदयशैलस्य=उदयाचलस्य, शोणमाणिक्यशिख-
रस्य=रक्तमणिपर्वतस्य, शिखायाम्=शिखरे, इन्दुः इव=चन्द्र इव, विराजितः=
शोभितः । उत्क्षिप्तः=गृहीतः, सः राजहंसः=मरालः । मृदुवाद्यमानरौप्यघनघर्घरी-
जर्जरस्वरेण—मृदुना=मधुरेण । वाद्यमानेन=वादनशीलेन । रौप्यघनरूपवाद्यस्य-
रजतमेघस्य घर्घरी इति ध्वनिवाद्यसदृशेन । जर्जरस्वरेण=जर्जरध्वनिना । कृतस्वस्ति-
शब्दः—कृतः=विहितः, स्वस्ति शब्दः=जयध्वनिः, मङ्गलशब्दो वा, येन तादृशः
हंसः । विस्पष्टवर्णविशेषम्=स्पष्टाक्षरविशिष्टविधिना । राजानम्=नृपं नलम् । उप-
श्लोकयाञ्चकार=प्रशंसामकरोत् ।

हिन्दी—तथा इससे लालकमल कोष को भ्रम में डालने वाले करपल्लव में पद्म-
राग मणि की शुक्ति पर रखे पद्म के समान क्षणभर के लिए उदयाचल की लाल-
मणियों वाले शिखरों की चोटी पर चन्द्रमा के समान विराजित पकड़ा गया वह राजहंस
मधुर बज रहे रौप्यघनरूपी घर्घरी (झांझ बाजा) के समान घर्घरस्वर से 'स्वस्ति'
शब्द कहकर बड़े ही स्पष्ट अक्षरों में राजा की प्रशंसा करने लगा ।

पाण्डुपङ्कजसंलीनमधुपालीसमं

गलम् ।

यो विभति विधेयात्ते ना कपाली स मङ्गलम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—पाण्डुपङ्कजसंलीनमधुपालीसमं गलं यः विभति, सः ना कपाली ते
मङ्गलं विधेयात् ।

सुधा—पाण्डुपङ्कजेति । पाण्डुपङ्कजसंलीनमधुपालीसमम्—पाण्डुपु पङ्कजेषु संलीना-
नाम्=मधुपानाम्, आलयस्तत्समम्=श्वेतसरोजलीनालिश्रेणिनिभम् । गलम्=कण्ठम् ।
यः विभति=यो धारयति । सः ना=सः पुरुषः । कपाली—कपालमस्यास्तीति=
कपालमाली शिवः । ते=तव, नलस्य । मङ्गलम्=भद्रम् । विधेयात्=कुर्यात् ।
अनुष्टुब्धुत्तम् ।

हिन्दी—(जो) श्वेत कमल पर संलग्न भीरों की पंक्ति के समान नीले गले
(नीलकण्ठ को) जो धारण करता है वह व्यक्ति अर्थात् कपाल धारण करने वाले
शिवजी तुम्हारा (राजा नल का) मङ्गल (शुभ) करे ॥ १४ ॥

अपि च—

सरलप्रियं गुणाढ्यं लम्बितमालं विचित्रतिलकं च ।

घनमिव वपुस्तर्जयत्कथमघनं नृपजनस्याभूत् ॥ १५ ॥

अन्वयः—सरलप्रियं गुणाढ्यं लम्बितमालं विचित्रतिलकं च वनम् इव तव एतत् वपुः नृपजनस्य अवनं कथम् अभूत् ।

सुधा—सरलेति । सरलप्रियम्—सरलाः=शृजुस्वभावाः प्रियाः=सुहृदः यस्य तम् । पक्षे—सरलाः=शृजवः, प्रियाः=प्रियङ्गुवृक्षाः, यत्र तत् । गुणाढ्यम्=शौर्यादि-गुणयुक्तम् । लम्बितमालम्—लम्बिता=लम्बमाना, माला=मृक्, यस्य तम् । पक्षे—लम्बितः=प्रलम्बः, तमालाः=तमालवृक्षाः यत्र तत् । विचित्रतिलकम्—विचित्रम्=चित्रम्, तिलकम्=पुण्ड्रकम्, यस्य तम् । पक्षे—विचित्राः=अद्भुताः, तिलकाः=तिलकवृक्षाः यत्र तत् । वनम् इव=काननम् इव । तव=ते । एतत्=इदम् । वपुः=शरीरम् । नृपजनस्य=राज्ञः । अवनम्=रक्षणम् । पक्षे—वनरहितम् । कथम्=केन प्रकारेण । अभूत्=आसीत् ।

हिन्दी—और भी—(राजा पक्ष में) सरल मित्रों वाले, शौर्य आदि गुणों से युक्त, लटकती हुई माला वाला तथा विचित्र प्रकार तिलक वाला वन के समान (मनोरम) तुम्हारा यह शरीर राजाजों का अवन (रक्षक) कैसे हो गया ।

(वनपक्ष में) सरल प्रियङ्गु वृक्षों वाला गुणों से युक्त, लम्बे तमाल पादपों और विचित्र तिलक वृक्षों वाला यह वन अवन कैसे हो गया ॥ १५ ॥

अपि च—

वरसहकारकरञ्जकवीरतरोऽशोकमदनपुंनाग ।

विविधद्रुममय राजन्कथमसि न विभीतकः क्वापि ॥ १६ ॥

अन्वयः—राजन् ! वरसहकारकरञ्जकवीरतरः अशोकमदनपुन्नागविविधद्रुममय क्वापि विभीतकः सः कथम् असि ।

सुधा—वरेति । राजन्=हे नृप ! वरसहकारकरञ्जकवीरतरः—वराः=श्रेष्ठाः, सहकारकाः=सहायकाः, सचिवादयः यस्य । तथा रञ्जकः—रञ्जयतीति=मोदकः तथा वीरतरः—वीराणाम्=शूद्रकादीनामिव तरः=बलं जवो वा यस्येति तत्सम्बुद्धौ । अशोकः—न शोको यस्य सः=शोकरहितः, तथा मदनः=कामः इव । पुन्नाग इति नाम शब्दः प्रशंसायाम् । विविधद्रुममय इति उदात्तद्रुमार्थोऽप्युक्तः । तथा—सहकारः=आश्रयः, करञ्जगो=नक्तमालः, वीरतरुर्नदीसर्जः । यदमरः—‘नदीसर्जो वीरतरुश्चन्द्रः ककुभो-ऽर्जुनः ।’ अशोकः=कंकल्लिः, मदनः=शल्यः, यत्फलं विवाहे वधूवरपाणौ बध्यते । पुन्नागः=सुरपणिका । कथमिति विरोधो विभीतकस्याक्षयं त्वात् प्रकृते तु विभीतकी विशेषेण भीत इति कुत्सायामनुकम्पायाम्वा कन् । आर्यावृत्तम् ।

हिन्दी—और भी—हे राजन् ! अच्छे सहायकों वाले, रञ्जक और शूद्रक आदि वारों की भाँति वेगवान्, शोकरहित कामदेव और पुरुषों में प्रशंसनीय ! विशिष्ट पक्षियों के पोपक वृक्ष के समान आश्रयमय ! कहीं भी विभीतक (जुआ खेलने वाले) किस प्रकार हो ॥ १६ ॥

अपि च—

बाणकरवीरदमनकशतपत्रकबन्धुजीवक सुजाते ।

नृप विविधविटपरूपस्तथापि विटपः कथं नासि ॥ १७ ॥

अन्वयः—बाणकरवीरदमनकशतपत्रकबन्धुजीवक सुजाते ! नृप ! विविधविटपरूपः (असि), तथापि विटपः कथम् न असि ।

सुधा—बाणेति । बाणकरवीरदमनकशतपत्रकबन्धुजीवक—बाणाः करे यस्य ह बाणकरस्तथा, वीरदमनकः—वीराणाम्=शूराणाम्, दमनकः=नाशकस्तथा, शतपत्रकम्—शतम्=शतसंख्यकानि, पत्रकाणि=वाहनानि, यस्य सः=शतवाहनस्तथा, बन्धुजीवकः—बन्धूनाम्=भ्रातृणाम्, जीवकः=उद्धारकस्तत्सम्बुद्धौ । हे सुजाते—शोभनजातियस्य सः, तत्सम्बुद्धौ=हे शोभनकुल ! हे नृप=हे राजन् ! शब्दतः—बाण-करवीरदमनक-शतपत्रक-बन्धुजीवक-जातिविविधविटपरूपः=विभिन्नवृक्षस्वरूपः असि । तथापि (त्वम्) विटपः—विटान् पातीति=अपात्रभर्ता । न=नासि । कथमिति विरोधोद्भावेन विटपशब्दस्य वीरुदयत्वात् परिहारः ।

हिन्दी—हे हाथों में बाण धारण किये, वीरों का दमन करने वाले, सौ वाहनों वाले बान्धवों को उद्धार करने वाले ! उत्तम कुलवाले ! राजन् ! शब्दों से बाण-करवीर-दमनक, शतपत्रक, बन्धुजीवकादि विभिन्न वृक्षों के रूप वाले होकर भी आप अपात्रों (नीचों का) पालन करने वाले विटप किसी प्रकार नहीं हो ॥ १७ ॥

राजा तु तदाकर्ण्य सविस्मयम् 'अहो अस्य धैर्यं मनुष्यसन्निधौ, आश्चर्यं रूपे, माधुर्यं वाचि, प्राचुर्यं प्रजायाम्, औदार्यमर्थे, गाम्भीर्यं वर्णव्यक्तौ । प्रायेणाहारमैथुननिद्राभयभ्रमणमात्रविवेकासु कथं प्रागल्भ्यमेतत्पक्षिजातिषु । तदेव विहङ्गव्यञ्जनः कोऽपि कामचारी भविष्यति । सर्वथा मनसापि नाभ्रमन्ति विविधाश्चर्यमाञ्जि भूतानि इति चिन्तयन्नुचितजस्तमीषदुल्लसितसिन्दुवारमञ्जरीभिरिव कुन्वकान्तदीप्तिभिरच्यन्स्वागतमपृच्छत् ।

सुधा—राजेति । राजा तु=इहास्तु । तत्=पूर्वोक्तम् । आकर्ण्य=श्रुत्वा । सविस्मयम्—विस्मयेन सहितम्=साश्चर्यम् । अस्य—एतस्य पक्षिणः । मनुष्यसन्निधौ=मानवसमीपे । धैर्यम्=धीरता । रूपे=सौन्दर्ये । आश्चर्यम्=अद्भुतत्वम् । वाचि=वाण्याम् । माधुर्यम्=मधुरता । प्रजायाम्=बुद्ध्याम् । प्राचुर्यम्=बाहुल्यम् । अर्थे=वित्तं । औदार्यम्=उदारता । वर्णव्यक्तौ=वर्णोच्चारणे । गाम्भीर्यम्=गम्भीरता । अहो=आश्चर्यजनकम् । प्रायेण=प्रायशः । आहारमैथुननिद्राभयभ्रमणमात्रविवेकासु—=पर्यटनश्च, एतन्मात्रेषु, विवेकः=ज्ञानम्, यासाम् तासु । एतत्पक्षिजातिषु=एतासु विहङ्गजातिषु । कथम्=कीदृक् । प्रागल्भ्यम्=प्राचुर्यम् (अस्ति) । तत्=अतः । एषः=अयम् । विहङ्गव्यञ्जनः=पक्षिरूपः । कः अपि=कश्चित् । कामचारी=स्वेच्छा-

चारी, विद्याधरादिः । भविष्यति=स्यात् । सर्वथा=सर्वप्रकारेण । मनसा=चेतसा अपि । केऽपि=केचन । प्राणिनः=जीवाः । अवज्ञेयाः=अवमान्याः, न । यतः=हि । कर्मतः=कर्मणः । कामतः=इच्छायाः । शापतः=शापवशाद् वा । संछन्नरूपाणि अपि=प्रच्छन्नस्वरूपाणि अपि । भ्रमन्ति=अटन्ति । विविधाश्रयभाक्षि=बहुविधा-श्रयशालीनि । भूतानि=प्राणिनः । इति=इत्यम् । चिन्तयन्=विचारयन् । उचितज्ञः=यथोचितविधिज्ञः राजा । तम्=हंसम् । ईषत्=किञ्चित् । उल्लसितसिन्दुवार-मञ्जरीभिः—उल्लसिताभिः=शोभिताभिः, सिन्दुवारमञ्जरीभिः=सिन्दुवारवृक्षमञ्जरीभिः । इव=समम् । कुन्दकान्तदीप्तिभिः—कुन्दस्य=कुन्दपुष्पस्य, कान्तेः=मनोहरैः दीप्तिभिः=प्रभाभिः । अर्चयन्=सपर्याम् कुर्वन् । स्वागतम्=शुभागमनम् । अपृच्छत्=पृच्छ ।

हिन्दी—राजा ने यह सुनकर आश्चर्य सहित—‘मनुष्य के समीप इस पक्षी का धैर्य धन्य है । इसके रूप में आश्चर्य, वाणी में माधुर्य, बुद्धि में चतुरता, अर्थ में उदारता और वर्णोच्चारण में गम्भीरता धन्य है । प्रायः अहारमैथुन-निद्रा-भय तथा भ्रमण मात्र के ज्ञान वाली इस पक्षि जाति में प्रगल्भता कैसी ? अतः यह उत्तम पक्षी कोई कामचारी विद्याधर आदि होगा । सर्वथा मन से भी किन्हीं प्राणियों का अपमान नहीं करना चाहिए । क्योंकि कर्म से, इच्छा से अथवा शाप के वश प्रच्छन्नरूप वाले विविध आश्चर्यों वाले प्राणी घूमा करते हैं’ । इस प्रकार सोचते हुए उचित का ज्ञान रखने वाले राजा (नल) ने उस राजहंस से कुछ खिली हुई सिन्दुवारमञ्जरी के समान कुन्दपुष्प की मनोहर छटा से पूजा करते हुए स्वागत प्रश्न पूछा ।

असावपि प्रणयप्रणतशिराः शुचिरोचिषां चयेन पाण्डुपुष्पप्रकरप्रकारेण प्रतिपूजयन्निव ‘देव, भवदवलोकनेनाह्लादितमनसो ममाद्य स्वागतम्’ इति ब्रुवाणो राजानं रञ्जयाञ्चकार ।

सुधा—असाविति । असौ अपि=एवोऽपि । प्रणयप्रणतशिराः—प्रणयेन=प्रेम्णा, प्रणतम्=अवनतम्, शिरः=उत्तमाङ्गं, यस्य सः । शुचिरोचिषाम्=पूतकान्तीनाम् । च येन=समूहेन इव । पाण्डुपुष्पप्रकरप्रकारेण—पाण्डुपुष्पाणाम्=श्वेतकुसुमानाम्, प्रकरस्य=समूहस्य, प्रकारेण=विधिना । प्रतिपूजयन् इव=प्रत्यर्चयन्निव । देव=राजन् ! भवदवलोकनेन—भवतः=श्रीमतः, अवलोकनेन=दर्शनेन । आह्लादितमनसः=आह्लादितम्=मोदयुक्तम्, मानसम्=चेतो, यस्य तादृशस्य, मम=मे । अद्य स्वागतम्=अद्य सत्कारः (अभवत्) । इति=एवम्, ब्रुवाणः=कथ्यमानः हंसः । राजानम्=वृषम् । रञ्जयाञ्चकार=अनुरञ्जितवान् ।

हिन्दी—उस (हंस) ने भी प्रेम के कारण शिर झुकाये हुए श्वेत पुष्पसमूह के रूप में अपनी पवित्र कान्ति के समूह से मानों प्रतिपूजन करते हुए ‘हे देव आपके दर्शन मात्र से ही आह्लादित मन वाले मेरा आज स्वागत हो गया’ यह कहते हुए राजा को प्रसन्न कर दिया ।

अत्रान्तरे त्रासतरलतरतरत्तारकमकाण्डाडम्बरितवाष्पप्लवमानमिव
वहन्ती चक्षुः, उत्क्षिप्तपक्षपत्रपल्लवव्याजेन संगृहीते सहचरे शाखोद्धारमिव
दर्शयन्ती, हंसी दूरादवनिपालमवाप्य रोप्यमयघण्टाटङ्कूरकोमलया गिरा
श्लोकद्वयमपठत् ।

सुधा—अत्रेति । अत्रान्तरे=एतस्मिन्नवसरे । त्रामतरलतरतरत्तारकम्—त्रामेन=
भयेन, तरलतरम्=चञ्चलतरम्, तरत्तारकम्=लोलतारकम् । चक्षुः=अक्षि । अकाण्डा-
डम्बरितवाष्पप्लवमानम् इव—अकाण्डे=अनवसरे, आडम्बरितम् तथा वाष्पैः=अश्रुभिः
प्लवमानम् इव=तरलायमानमिव । वहन्ती=धारयन्ती । उत्क्षिप्तपक्षपत्रपल्लवव्याजेन-
उत्क्षिप्तानि = ऊर्ध्वकृतानि, पक्षपत्राणि=पुष्पान्येव, पल्लवास्तेषां व्याजेन=मिषेण ।
हंसी=राजहंमस्त्री । सहचरे=सेवके । संगृहीते=आगृहीते, सति । शाखोद्धारम् इव=
अन्यायपूत्कारचिह्नं शाखाग्रहण इव । दर्शयन्ती=प्रदर्शयन्ती, दूरात्=दूरस्थानात् ।
अवनिपालम्=नृपम् । अवाप्य=प्राप्य । रोप्यमयघण्टाटङ्कूरकोमलया—रोप्यमयस्य
=रजतमयस्य, घण्टायन्त्रस्य टङ्कूरमिव=ध्वनिरिव, कोमलया=मधुरया । गिरा=
वाण्या । श्लोकद्वयम्=द्वौ श्लोकी । अपठत्=पपाठ ।

हिन्वी—इसी बीच में भय के कारण चञ्चल पुतलियों वाले अनवसर में आमुओं
की बाढ़ में डूबी (डूब डूबाई) आँखों वाली फड़फड़ाते हुए पंखरूपी पल्लवों के बहाने
से अनुचर के द्वारा पकड़ लिए जाने पर अन्याय को प्रकट करने के लिए एक डाल में
दूसरी डाल पर बैठती हुई जैसी (विरोध प्रकट करती हुई) हंसी दूर से राजा के
निकट आकर चाँदी के घंटे की मधुर टङ्कूर के समान कोमल वाणी से (यह) दो
श्लोक पढ़ने लगी ।

एकान्ते सेवते योगं मुक्ताहारपरिच्छदः ।

हंसः समोक्षयोगोऽपि देव किं बध्यते त्वया ॥ १८ ॥

अन्वयः—देव ! मुक्ताहारपरिच्छदः योगम् एकान्ते सेवते । सः हंसः मोक्षयोगः
अपि त्वया किं बध्यते ।

सुधा—एकेति । अ=विष्णुः, तस्यापत्यमिति 'इः' । इरिव इ=कन्दर्पप्रतिमः ।
तत्सम्बुद्धौ 'ए' इति देव इति=हे कामदेवसदृश नृप ! मुक्ताहारपरिच्छदः—मुक्ता-
हारः=मौक्तिकहारस्तद्वत्परिच्छदी=पक्षती (शुभ्रत्वात्) यस्य सः । आत्मपक्षे—
त्यक्ताहारपरिवारः सन् । यः=एष हंसः । अगम्=पादपम् । एकान्ते=एकान्तस्थाने ।
मेयते=अध्यास्ते । आत्मपक्षे—योगम्=अध्यात्मम् । कान्ते=कमनीये । 'ए'—अ
इति विष्णो, तस्मिन् ए=कृष्णे । सेवते=भजते । सः=सादृशः । हंसः=हंसपक्षी,
आत्मा वा । मोक्षयोगः अपि=मोचनानुकूलः अपि । पक्षे=समः=समदर्शनः, अध-
योगः अपि=इन्द्रियसम्बद्धोऽपि । त्वया=भवता । पक्षे=पुरुषापेक्षया अन्यया प्रकृत्या ।
किं बध्यते=किमिति बन्धने नीयते । पक्षे—न बध्यत एवेत्यर्थः ।

हिन्दी—(हंस पक्ष में) हे देव ! मोतियों के हार के समान उज्ज्वल पंखों वाली

जो हंस (पक्षी) वृक्ष पर एकान्त में निवास करता है । ऐसा निरपराध मोक्ष-योग्य (छोड़ दिये जाने योग्य) हंस आप के द्वारा क्यों बाँधा (पकड़ा) गया है ?

(आत्मा पक्ष में) हे कमनीय कान्ति वाले देव (विष्णु भगवान्) भोजन तथा परिवार आदि का परित्याग किया हुआ आत्मा (जीव) जो कि एकान्त में अघ्यात्म का भजन करता है ऐसा हंस (जीवात्मा) समदर्शी और इन्द्रिय सम्बद्ध होकर भी आप की अपेक्षा अन्य (प्रकृति) के द्वारा बाँधा नहीं जा सकता है ॥ १८ ॥

नीरञ्जनपदे तिष्ठन्विश्वसंसारसङ्गतः ।

हंसः किं बध्यते क्वापि यस्य नालम्बनं प्रियम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—नीरञ्जनपदे तिष्ठन् विश्वसं सारसंगतः यस्य नालं प्रियं (सः) हंसः क्वापि किं बध्यते ।

सुधा—नीरञ्जनेति । (हंसपक्षे) जनपदे—जनानां=लोकानाम् पदे=स्थाने, पुरग्रामादौ । अतिष्ठन्=अनिवसन्, तादृशम् । विश्वसन्ति=विशेषण आसं गृह्णन्तीति विश्वसाः, तादृशं प्राणिनम् । अथवा—वयः=पक्षिणः श्रसाः यत्र तथाभूतम् । सारसम्—सारस इदं सारसम् । नीरम्=जलम् । गतः=यातः । हंसः=मरालः । यस्य=एतस्य । नालम्—नलस्येदं नालम्=तृणसम्बन्धि । वनम्=अरण्यम् । प्रियम्=रुचिकरम् (सः) क्वापि=कुत्रापि । किम् बध्यते=किमिति बन्धनं नीयते ।

(आत्मपक्षे) नीरञ्जनपदे=नीरागपदे । तिष्ठन्=वसन् । हंसः=जीवः यस्य । विश्वसंसारसङ्गतः—विश्वेभ्यः=निखिलेभ्यः, संसारसंगतः=संसारसङ्गेभ्यः । आलम्बनम्=आसक्तिः । न प्रियम्=न रुचिकरम् । क्वापि=कुत्रापि । किं बध्यते=न बध्यते एव ।

हिन्वी—(हंस पक्ष में) ग्राम नगर आदि में न रहते हुए प्राणी को जो सरस जल में रहने वाला है तथा जिसे तृण सम्बन्धी वन प्रिय है ऐसा हंस कहीं भी क्या बाँधा जाने योग्य है ।

(आत्मपक्ष में) वैराग्य पद पर स्थित जीव जिसे कि संपूर्ण सांसारिक सङ्गों से आसक्ति प्रिय नहीं है, कहीं क्या बन्धन में पड़ता है अर्थात् सांसारिक जन्म मरण के बन्धन में नहीं पड़ता है ॥ १९ ॥

अन्यच्च—

राजन्, जलपक्षिणो मुनय इव ये मीनाहारं वाञ्छन्ति, बहुधा वनव्यसनिनो बिसाधाराः । तदलमाग्रहेण ।

अन्वयः—हे राजन् ! ये अमी आहारम् न वाञ्छन्ति बहुधा वनव्यसनिनः बिसाधाराः मुनयः इव, जलपक्षिणः । ये मीनाहारम् वाञ्छन्ति, बहुधा वनव्यसनिनः बिसाधाराः (सन्ति) तत्, आग्रहेण अलम् ।

सुधा—राजन्निति । हे राजन्=हे वृष ! ये अमी=एते । आहारम्=भोजनम् । न वाञ्छन्ति=नाभिलषन्ति । बहुधा=प्रायः । वनव्यसनिनः=वनवासिनः । बिसा-

धाराः = व्यपेतः साधारः येभ्यस्ते, उत्सवादिविरुद्धाः । मुनयः = मुनिजनाः इव । जल-
पक्षिणः = जलवासिनः खगाः । मीनाहारम् = मीनाः = मत्स्याः । एव आहारम् = भोजनम्,
येषां तत् । वाञ्छन्ति = अभिलषन्ति । बहुधावनव्यसनितः = बहुधावनं = अतिप्लवनम्,
व्यसनम् येषां ते । विसाधाराः = विसम् = पद्मिनीकन्दम् आधारो जीवनं येषां ते
(भवन्ति) । तत् = अतः । अलम् आप्रहेण = आप्रहो न करणीयः ।

हिन्दी—हे राजन् ! यह आहार की कामना न करने वाले, अधिकतर वन में ही
रहने वाले, साधारण तिथिपूर्वोत्सवादि से विपरीत रहने वाले मुनियों में समान जल-
पक्षी, जो कि केवल मछलियों का ही भोजन चाहते हैं, अधिकतर दौड़ते रहते हैं और
कमलकन्द जिनका आधार है, होते हैं । अतः आप्रह नही करना चाहिए ।

राजा तु तेन तस्याः श्लेषश्लाघिना श्लोकोक्तिरसेनाह्लाद्यमानो
नर्मालापलीलया तां बभाषे ।

सुधा—राजेति । राजा तु = वृषस्तु । तेन = तादृशेन । तस्याः = हंस्याः । श्लेष-
श्लाघिना = श्लेषप्रकाशनशीलेन । श्लोकोक्तिरसेन = श्लोककथनानन्देन । आह्लाद्यमानः =
मुदितः । नर्मालापलीलया = नर्मालापस्य = मधुरभाषणस्य, लीलया = क्रीडया । ताम् =
हंसीम् । बभाषे = उक्तवान् ।

हिन्दी—राजा (नल) उसके इस प्रकार श्लेष को प्रकट करने वाले श्लोक कथन
के आनन्द से प्रसन्न हो मधुर आनाप लीला के द्वारा कहने लगे ।

‘अनेकधा यः किल पक्षपातं सदा सदम्भोजगतः करोति ।

स हंसिकेदारविहारशीलो न बध्यते किं बहुनाशकुन्तः’ ॥ २० ॥

अन्वयः—हे हंसिके ! यः सदा जगतः सदम्भः अनेकधा पक्षपातं करोति (तथा)
दारविहारशीलः बहुनाश कुन्तः सः किम् न बध्यते किल ।

अथवा—हे हंसिके ! यः सदम्भः सदा जगतः पक्षपातं करोति (तथा) दारविहार-
शीलः अनेकधा बहुनाश-कुन्तः सः किम् न बध्यते किल ।

अथवा—हे हंसि ! किं बहुना । सदम्भोजगतः यः सदा, अनेकधा पक्षपातं करोति
सः केदारविहारशीलः शकुन्तः किल न बध्यते किम् ।

सुधा—अनेकधेति । (दुर्जनपक्षे —) हे हंसिके—हे हंसपति ! यः सदा = नित्यम् ।
जगतः = सर्वस्य । सदम्भः—दम्भेन सहितः = दाम्भिकः । तथा अनेकधा = प्रणति-
प्रत्युपकारादिना । पक्षपातम् = ममत्वं । करोति = विदधाति । (तथा) दारविहारः
शीलः = दारक्रीडारतोऽग्रह्यचारी । (तथा) बहुनाशकुन्तः बहुनाशयत्येवविधः कुन्तः
प्राप्तो यस्येति = हिंसापापरतः । सः = तादृशः किन्त्र बध्यते किल = नूनं कथं न
बध्यते ।

(अथवा, अपराधिपक्षे —) हे हंसिके ! यः सदम्भः = दाम्भिकः । सदा = नित्या
जगतः = संसारस्य । पक्षपातम्—पक्षस्य = मित्रवर्गम्, पातम् = नाशम् करोति

(तथा) जगतः दारविहारशीलः=सर्वदारेषु क्रीडापरः । (तथा) अनेकधा=बहुधा । बहुनाश-कुन्तः=बहुधातिकुन्तास्त्रः । सः=महापराधी । किं न बध्यते किल=नूनमेव बध्यते ।

(अथवा यथार्थक्षे—) हे हंसि=हे हंसस्त्रि ! किं बहुना=किमधिकेन । सद्मभोजगतः=मत्पथगतः, सन् यः सदा=सर्वदा । अनेकधा=वारंवारम् । पक्ष-पातम्=पुंखनिपातम् । करोति । केदारविहारम्=क्षेत्रविचरणं शीलयति यः सः शकुन्तः=पक्षी, हंसः । किल=नूनम् । न बध्यते=बन्धने नैव नीयते । किं तहि मुच्यत एव ।

हिन्दी—हे हंसिके ! जो सदा मक्के साथ दम्भ करता है, प्रणय एवं उपकारादि अनेक प्रकार मे ममत्व करता है तथा स्त्रीक्रीडारत रहता है एवं अति विनाशकर कुन्त के समान हिंसा-तत्पर है वह तो अवश्यमेव बाँधा जाता है ।

हे हंसिके ! जो पाखण्डी सदा सभी मित्र वर्ग का नाश करता है, संसार की स्त्रियों में क्रीडारत रहता है और अनेक प्रकार से अतिधातक कुन्तास्त्र के समान महान् अपराधी है वह तो अवश्यमेव बाँधा जाता है ।

हे हंसि ! अधिक क्या कहें । उत्तम कमलों में रहते हुए जो सदा बारबार पंख फड़फड़ाता है और खेतों में विचरण करता है ऐसा हंसपक्षी निश्चय ही बाँधा नहीं जाता है, क्या वह छोड़ ही दिया जाता है ? ॥ २० ॥

किं चान्यदपि श्रूयतां बन्धस्य कारणम् ।

सुधा—अपरपरिभोगप्रतिपादनेर्ध्वयोत्कृष्टदोषदर्शनेन च हंसं प्रति हंसीं कलह-यन्नाह—किं चेति । किं च=किन्तु । अन्यत् अपि=अपरमपि । बन्धस्य=ग्रहणस्य । कारणम्=हेतुः । श्रूयताम्=आकर्ण्यताम् ।

हिन्दी—बल्कि (यही नहीं) और भी (इस हंस को) पकड़ने का कारण सुनिये ।

अस्ति मत्परिग्रहे मृणालिकानामवननायिका, सापरागस्थगितमुख-कमलापि बलादनेन विनाशिता, विनिपत्योपरि जर्जरिता नखैः खण्डित-मधरदलम्, ललितमलिकालकमण्डनम्, अपनीतः सुकुमारभावः ।

सुधा—अस्तीति । मत्परिग्रहे—मम=राज्ञः, परिग्रहे=अधिकारे । स्थितायां नायिकायां प्रवृत्तम् । मृणालिकानाम्=पद्मिनीनाम् । अवने=रक्षणे । नियुक्ता नायिका=स्वामिनी । सा अपरागस्थगितमुखकमलापि—अपरागात्=रागाभावात्, स्थगितमुखकमलापि=संवृतवक्त्रकमलापि । बलात्=बलात्कारात् । अनेन=स्वद्-भर्ता, हंसेन । विनाशिता=नाशिता । उपरि विनिपत्य=उपरि पतित्वा । जर्जरिता=चञ्चरीकृता । नखैः=करजैः । अधरदलम्=ओष्ठदलम् । खण्डितम् । ललितम्=सुन्दरम् । लालकमण्डम्—अलिकम्=ललाटम् तस्य, अलकानाम्=केशानाम्, मण्डनम्=

र्यम् । लुप्तम् । सुकुमारभावः=कौमार्यभावः । अपनीतः=उदस्तः । अस्ति ।

पक्षे तु—मय्यग्रिग्रे—मयाधिकृते । मृणालिकानाम्=कमलिनीनाम् । वनपालिका=उद्यानरक्षिका । सा—एषा । परागस्यगिनमुखकमला अपि—परागण=केसरेण, स्थगि-
नम्=स्थितम्, मुखकमलं=वक्त्रपत्र यस्याः सापि । वनान्=ग्रामान् । वि=पक्षी,
हेतु अग्निना=भक्षिता, या या । उपरि=ऊर्ध्वम्, विनिमय=परिवर्तना । नक्षैः=
कारणैः । जर्जरिता=जर्जरीकृता । अधरदलम्=कमलाधोदलम् । खण्डितम्=कलितम् ।
नक्षैः=मन्त्राणाम्, अलीनां=भ्रमराणां, कालकस्य=कृष्णनाभाः, मण्डनम्=
शोभा, दलितम् । मुकुमारभावः=कोमलस्वभावः । अपनीतः=दूरे कृतः । अस्ति ।

हिन्दी—(निन्द्यभाव में) मेरे द्वारा नियुक्त पक्षिनी रक्षण में प्रवृत्त नायिका थी जिसका प्रेमाभाव में मुख कमल वन्द किये होने पर वनात् इसने शील भंग किया, दिया कर उसे कुचल डाला, नाखूनों से उसके ओष्ठ दल को काट दिया और उसके मन्त्राण माथे पर की अलकों को बिखेर दिया इस प्रकार उसके कौमार्य को मिटा दिया ।

(प्रवृत्त भाव में) मेरे अधिकार में (संरक्षण में होने वाली) मृणालिनियों के वन की अथवा मृणालिका नाम की नायिका पराग से भरे मुख कमलवाली (कमलिनी) इस पक्षी के द्वारा जवर्दस्ती गिराकर खा ली गई, ऊपर चढ़कर नखों से जर्जर कर डाली गई, उसके निचले पत्ते काट दिये गये और सुन्दर भौरों कालिमा रूपी भ्रमण दलित कर दिया गया । इस प्रकार इसने अपने हंस के मुकुमार स्वभाव को मिटा दिया ।

किं वापीवरेणानेन न कृतम् ।

मुधा—किमिति । वा=अथवा । अनेन=एतेन । पीवरेण=स्थूलेन । किं न न विहितम्, अपितु सर्वमेवापराद्धम् ।

(अथवा) वापीवरेण—वाप्यां, वरेण=वापीप्रधानेन, अनेन=एतेन, हंसेन किं न कृतम्=किं न सम्पादितम् ।

हिन्दी—अथवा इस मुटल्ले ने क्या अपकार नहीं किया, सब कुछ किया । (अथवा) बाउली में विवरण करने वाले हंसें में प्रधान इस हंस ने क्या नहीं किया ?

तदेव यावन्मध्यं बहुधापाञ्जरभावागाहते तावन्मे कुतः संतोषः । न च नदीक्षितेद्विजन्मनि निगृहीतेऽपि गरीयः पातकमस्ति ।

मुधा—तर्हि । तत्=तस्माद् । एषः=अपराधी हंसः । पाञ्जरम्=पाञ्जरीयं दं
पाञ्जरम् । मध्यम्=पितृगतः । यावत्=यावत्कालम् । बहुधा=प्रायः । न अव-
गतोपः=परितुष्टिः । च=नथा । नदीक्षिते=सरित्स्थिते । द्विजन्मनि=पक्षिणि ।
निगृहीते=नितरां गृहीते स्नेहात्स्थीकृते । अपि । गरीयः=महत् । पातकम्=पापम् ।
नास्ति=न भवति ।

(पक्षे—) तस्माद् एषः अपराधी । बहुधा=प्रायः । अपाम्=जलानाम् । मध्यं=
अन्तः । जरत् यावत्=बृद्धावस्थापर्यन्तम् । न अवगाहते=न विहरति । कुतः=

कस्मात् तावत् । मे = मम । न सन्तोषः = सन्तुष्टिर्नास्ति । च = तथा । नदीक्षिते — दीक्षा = शैवादिमतपरिग्रहः, मंजः तोऽस्य, तस्मिन् दीक्षिते, न दीक्षिते = दीक्षारहिते । द्विजन्मनि — दाभ्यां सकाशाज्जन्म यस्य स द्विजन्मा = ब्राह्मणस्तस्मिन् । निगृहीतेऽपि = दण्डितेऽपि । गरीयः = महत् । पातकम् = पापम्, नास्ति न भवति किं पुनः अदीक्षे पक्षिणि निगृहीते महत्पातकम् स्यात् ।

हिन्दी — अतः यह अपराधी हंस पिंजड़े के अन्दर जब तक प्रायः नहीं रहता तब तक मुझे कहाँ से सन्तोष रह सकता है । फिर नदी तट पर रहने वाले पक्षी को पकड़ लेने में भी महान् पातक नहीं है ।

(अथवा) अतः यह अपराधी हंस प्रायः जल के अन्दर जब तक वृद्धावस्था पर्यन्त (बहुत समय तक) नहीं विचरण करता तब तक मुझे सन्तोष कहाँ । शैव वैष्णव आदि मत में अदीक्षित ब्राह्मण को भी जब दण्ड देने में महान् पातक नहीं होता है तो इस धृष्ट पक्षी को पकड़ने में कैसे होगा ।

अयि मृगे ! कलहंसिके, त्वं पुनः मानसङ्गतापि विमाननां सहसे, विपरीतः खल्वेषः । यतः सद्बंशकान्तारागविमुखो मधुपश्रेणिश्रयणीयां सुराजीविनीं कान्तां कामयते । तदलमनेन । 'गच्छ वत्से, यथाप्रियम्' इत्यभिहितवति वसुन्धरेश्वरे;

सुधा - अयोति । अयि मृगे = हे मत्त ! कलहंसिके ! पुनः = पुनः । त्वम् = भवती । मानसङ्गता — मानेन = सम्मानेन, संगता = संप्रयाता, अपि । पक्षे — मानसरोवर-गतापि । विमाननाम् = अवमाननाम् । पक्षे - विषु = पक्षिषु, माननाम् = पूजाम् । सहसे = सहनं करोषि । विपरीतः = विरुद्धवृत्तः । पक्षे — त्रिभिः = पक्षिभिः, परीतः = परिवृतः खलु = नूनम् । एषः = अयम् । यतः = यस्मात्कारणात् । सद्बंशकान्तारागविमुखः — सद्बंशस्य = सत्कुलस्य, कान्तानाम् = स्त्रीणाम्, रागेण = प्रेम्णा, विमुखः = विपरीतः, सद्बन्धयकान्तानुरागपराङ्मुखः । पक्षे — शोभना वंशाः = मस्करा, येषु तेषु कान्तारेषु = कान्तेषु, अगेभ्यः = पर्वतेभ्यः विमुखः । मधुपश्रेणिश्रयणीयाम् = मधुपानां श्रेणी = अलिपङ्क्तिः तस्यां श्रयणम् = आश्रयः यस्यास्ताम् । सुराजीविनीम् — सुरायाम् = मदिरायाम्, जीवनम् = जीवितम्, यस्यास्ताम् । पक्षे — शोभनां राजीविनीम् = ननिनीम्, कान्ताम् = पत्नीम् । पक्षे — कान्तियुताम् । कामयते = अभिलषति । तत् = अतः । अनेन = एतेन । अलम् = निषेधेऽव्ययम् । वत्से = हे वत्से ! यथाप्रियम् — प्रियस्यानतिक्रमेण । प्रियो भर्ता इष्ट-प्रदेशश्च तम् गच्छ = याहि । इति = इत्थम् । अभिहितवति उक्तवति । वसुन्धरेश्वरे = नृपे ।

हिन्दी — "हे मृगे ! कलहंसिके ! पुनः तुम मान (प्रेममूलक रोष) में युक्त होकर भी अपमान को सहन कर रही हो । यह विपरीत ही है । क्योंकि सद्बंश की प्रिया के अनुराग से पराङ्मुख मदिरापान करने वालों की पङ्क्ति का आश्रय करने वाली मदिरा पर ही जीवन बिताने वाली पत्नी को (वह) चाहता है । अतः यह अनर्थ है । वन्द्ये ! अपने प्रिय स्थान को जाओ" यह राजा के कहने पर;

(अथवा-) हे मुग्धे कलहंसिके ! पुनः तुम मानसरोवर में रहनेवाली पक्षियों में मान को सहन कर रही हो। वास्तव में यह (हंस) तो पक्षियों से घिरा रहता है। यह विपरीत कार्य है। क्योंकि उत्तम बांसों के वनों में पर्वतों से विमुख (हंस) भौरों की पंक्तियों आश्रय बनी हुई श्रेष्ठ कान्ति युक्त कमलिनी को यह चाहता है अतः इससे क्या ? हे वत्से तुम अपने अभीष्ट स्थान को चली जाओ। इस प्रकार राजा के कहने पर;

सापि सपरिहासं हंसी 'हंहो विहङ्गभुजङ्ग, मृणालिकां तामरसान्तर-सानुरागरञ्जितमनाः कामयसे किं वापीनदेहे नीरसेवके त्वयि न सम्भाव्यते' इत्याकलितकलहं कलहंसमवादीत् ।

सुधा—सापीति । सा = हंसी अपि । सपरिहासम् = परिहासेन सहितम् । हंहो = प्रश्न पूर्वामन्त्रणेऽव्ययम् । विहङ्गभुजङ्ग = पक्षिविलासिन् ! ताम् = नृपनिवेदिताम् । मृणालिकाम् = मृणालिकानां पालननायिकाम् । अरसाम् = निःस्नेहाम् । तरसा = बलेन, अनुरागेण = स्वासक्त्या । रञ्जितमनाः = रञ्जितचेताः । कामयसे = इच्छसि । वा = अथवा । पीनदेहे = स्थूलाङ्गे । नीरसे = निःस्नेहे ! वके त्वयि = वकप्राये त्वयि । किं न सम्भाव्यते = किं न भवितुं शक्यते । इति = एवम् । आकलितकलहम् = संगृहीतकलहंसम् = मरालम् । अवादीत् = अकथयत् ।

(अथवा-) सा हंसी अपि सपरिहासम् = परिहासयुक्तम् । विहङ्गभुजङ्ग = हे विहङ्गविलासिन् ! मृणालिकाम् = पद्मिनीम् । तामरसान्तरसानुरागं—तामरसान्ते = अम्भोजे, रसः = निर्यासः, तत्रानुरागे यस्य तत्सम्बुद्धौ = हे कमलरसप्रिय ! रञ्जितमनाः—रञ्जितम् = अनुरक्तम्, मनः = चेतः, यस्य तत्सम्बुद्धौ हे रञ्जितमनाः । किं कामयसे = किमिच्छसि । वापीनदेहे = वापीपु नक्षत्रे च ईहा = अभिलाषा यस्य तादृशे क्रियते । इति = एवम् । आकलितकलहम् = संगृहीतकलहम् । हंसम् = मरालम् । अवादीत् = अकथयत् ।

हिन्दी—वह हंसी भी परिहास सहित—'हे पक्षिविलासिन् । उस मृणालिका प्रसन्नमन तुम चाहते हो अथवा स्थूलकाय नीरस बगुले जैसे तुम में क्या सम्भावना नहीं हो सकती है ?' इस प्रकार कुछ क्रुद्ध हुए हंस से कहने लगी ।

(अथवा-) वह हंसी भी परिहास के सहित—'हे विहङ्गविलासी ! हे कमलरस में अनुराग रखने वाले ! हे प्रसन्नमन ! क्या कमलिनी को चाहते हो । बावलियों और नदियों में अभिलाषा रखने वाले, नीर के समीप मुनियों के समान रहने वाले तुम में क्या सम्भव नहीं है ।' इस प्रकार कुछ-कुछ क्रुद्ध हो हंस से कहने लगी ।

सोऽपि 'बंदधधुरन्धर, धूर्तालापपण्डित, प्रज्ञाप्राग्भारगुरो, चातुर्पाचार्य, मा मे प्रियां प्रकोपय । सबुशा एव यूयं वयं च राजहंसाः । सरसां भियमनु-

भवामः । नदीनां पात्रेष्ववस्थितिं कुर्मः । न चरणचर्यायां न श्लाघ्यामहे । तत्सपक्षेषु विपक्षो माम्भूः ।

मुधा --सोऽपोति । मः=राजहंसः अपि । हे वैदग्ध्यधुरन्धर=अयि चातुर्यभार-
वाह ! धूलालापण्डित-धूतं इव=दुष्ट इवालापे=वचने, पण्डितः=चतुरस्तत्तम्बुद्धी ।
प्रज्ञाप्राग्भारगुरो=प्रज्ञायाः=बुद्धेः, प्राग्भारेण=विशिष्टभारेण, गुरुः=गम्भीरस्त-
त्तम्बुद्धी । चातुर्याचार्य=चातुर्यस्य=दक्षतायाः, आचार्यः=गुरुस्तत्तम्बुद्धी । मे=मम ।
प्रियाम्=दयिताम् । मा प्रकोपय=क्रुद्धां न कुरु । यूयम्=भवन्तः, वयं च । सदृशा=
समानाः एव । राजहंसाः=राजसु हंसाः=श्रेष्ठाः, नृपवराः, पक्षे=मरालाः स्मः ।
(यथा) यूयम्=राजानः । सरसाम्=रसिकां ललिताम् वा, श्रियम्=राजलक्ष्मीम् ।
अनुभवथ । वयम्=राजहंसाः । सरसाम्=तडागानाञ्च । श्रियम्=शोभाम् अनुभवामः ।
यूयं नृपाः, पात्रेषु=धर्मपात्रादिषु । दीनामवस्थितिम्=दीनां स्थितिव्यवस्थाम् । न
कुरुय=विदधीय । वयं हंसाः, नदीनाम्=सरिताम्, पात्रेषु=कूलमध्येषु । अवस्थितिम्=
स्थितिम् । कुर्मः । यूयं रणचर्यायाम्=युद्धविषये, च न श्लाघध्वे=प्रशंसध्वे । इति न=
नास्ति । वयम् चरणचर्यायाम्=विलासितया पादविचरणे । न श्लाघ्यामहे=न प्रशंसा-
महे; इति न=नास्ति । तत्=अतः । भवान्, सपक्षेषु=आत्मजनेषु । विपक्षः=प्रति-
कूलः । मा भूः=नैव भूयात् । वयमपि सपक्षेषु=पुंस्त्रियुक्तेषु सत्सु । विपक्षः=विपरीतः ।
अहम् मा भूम्=मा स्याम् ।

हिन्दी—वह हंस भी—“हे चतुरश्रेष्ठ ! हे धूतं के समान बातचीत करने में
कुशल ! हे बुद्धि के विशिष्ट भार में गम्भीर ! हे चतुरता के आचार्य ! मेरी प्रिया को
क्रुद्ध मत करो । आप और हम एक से ही राजहंस (राजाओं में श्रेष्ठ अथवा हंस)
हैं । आप सरसराजलक्ष्मी का अनुभव करते हैं तो हम तडागों की शोभा का । आप
धर्मपात्रादि में दीन स्थिति नहीं करते हैं तो हम नदियों के तटों पर स्थिति (निवास)
करते हैं और रणचर्या (युद्ध के बारे में) आप प्रशंसित नहीं होते हैं ऐसी बात नहीं
है तो विलासिता से चरणों से भ्रमण में हम प्रशंसित नहीं होते हैं, ऐसा भी नहीं है ।
अतः आप आत्मीयजनों में प्रतिकूल मत होंगे या हम पंखवाले पक्षियों में विपरीत
मत होंगे ।” इस प्रकार कहने लगा ।

एषा मे हृदयं जीव उच्छ्वासः प्राण एव च ।

संसारसुखसर्वस्वं प्राणिनां हि प्रियो जनः ॥ २१ ॥

अन्वयः—एषा मे हृदयं, जीवः, उच्छ्वासः, प्राणः च एव (अस्ति) । हि प्राणिनां
संसारसुखसर्वस्वं प्रियः जनः (भवति) ।

मुधा—एषेति । एषा=इयं हंसिनी, मे=मम, हंसस्य । हृदयम्=चित्तम् । जीवः
=आत्मा, उच्छ्वासः=स्वसनम्, प्राणः=प्रधानभूतः वायुः । चैवास्ति । अभिन्नभावात् ।
हि=यतः, प्राणिनाम्=जीवानाम् । संसारसुखसर्वस्वम्--संसारस्य=लोकस्य, सुख-
सर्वस्वम्=आनन्दमूलम् । प्रियः जनः=प्रियतमः भवतीति ।

हिन्दी—यह हंसी मेरी अभिन्न होने के कारण मेरा हृदय, जीवन, श्वास और प्राण है। क्योंकि प्राणियों के लिए संसार का सुखसर्वस्व प्रियतम ही होता है ॥२१॥

रूपसम्पन्नमग्राम्यं प्रेमप्रायं प्रियंवदम् ।

कुलीनमनुकूलं च कलत्रं कुत्र लभ्यते ॥ २२ ॥

अन्वयः—रूपसम्पन्नम्, अग्राम्यम्, प्रेमप्रायम्, प्रियंवदम्, कुलीनम्, अनुकूलं च कलत्रं कुत्र लभ्यते ।

सुधा—रूपेति । रूपसम्पन्नम्—रूपेण सम्पन्नम्=रूपवतीम् । अग्राम्यम्=ग्राम्य-
त्वरहिताम् । प्रेमप्रायम्=प्रायः प्रेमयुक्ताम् । प्रियंवदम्=प्रियवादिनीम् । कुलीनाम्=
अभिजानकुलाम् । अनुकूलम्=मनोऽनुकूलाम् च । कलत्रम्=पत्नीम् । कुत्र=क्व ।
लभ्यते=प्राप्यते ।

हिन्दी—रूपसम्पन्न, नागरिकस्वभाव वाली, प्रेममयी, प्रियवादिनी, उत्तमकुल में उत्पन्न हुई, अनुकूल पत्नी कहाँ मिलती है ? ॥ २२ ॥

तदलमलीकलहारम्भेण भवानप्येवं प्रेमप्रपञ्चनाटकनायको नातिचिरा-
देव यथा भवति तथा कमप्युपकारं करिष्यामि' इति राजानमवादीत् ।

सुधा—तदिति । तत्=अतः । अलीकलहारम्भेण—अलीकम्=असत्यम्, कलहा-
रम्भेण=विवादप्रारम्भेण । अलम्=निषेधेऽप्यम् । भवान् अपि =त्वमपि । एवम्=
इत्थम् । प्रेमप्रपञ्चनाटकनायकः—प्रेमप्रपञ्चस्य=रतिविषयकस्य, नाटकस्य=दृश्यस्य,
नायकः=मुख्यः, अभिनेता । न अतिचिरादेव=शीघ्रादेव । यथा=येन प्रकारेण ।
भवति=सम्भवति । तथैव । कमपि उपकारम्=उपकारात्मकं कमपि प्रयत्नम् । करि-
ष्यामि=विधास्यामि । इति=एवम् । राजानम्=वृषम् । अवादीत्=अकथयत् ।

हिन्दी—“अतः झूठझूठ प्रलाप करना व्यर्थ है। आप भी इस प्रकार प्रेमप्रपञ्च-
वाले नाटक के नायक शीघ्र ही जिस प्रकार हो सकें वैसा ही मैं कोई भी उपकारात्मक
प्रयास करूँगा ।” यह (हं) राजा कहने लगा ।

अत्रान्तरेऽन्तरिक्षमण्डलादतिस्पष्टवर्णव्यक्तिमनोहारिणी वागभूयत ।

सुधा—अत्रेति । अत्रान्तरे=एतस्मिन्नन्तरे । अन्तरिक्षमण्डलात्=आकाशमध्यात् ।
अतिस्पष्टवर्णव्यक्तिमनोहारिणी=सुस्पष्टाक्षरप्रकटनमनोरमा । वाक्=वाणी । अभूयत=

हिन्दी—इसी बीच में आकाशमण्डल से अत्यन्त स्पष्ट अक्षर प्रकट करने वाली
मनोरम वाणी सुनाई पड़ी ।

राजनराजीवपत्राक्ष क्षिप्रं हंसो विमुच्यताम् ।

भविष्यत्येष ते दूतो दमयन्त्याः प्रलोभने ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! राजीवपत्राक्ष ! हंसः क्षिप्रं विमुच्यताम् । एषः दमयन्त्याः
प्रलोभने ते दूतः भविष्यति ।

सुधा—राजप्रति । हे राजीवपत्राक्ष ! राजीवपत्रं इव अक्षिणी यस्य तत्सम्बुद्धी=

कमलनयन ! राजन्=नृप ! हंस=मरालः । क्षिप्रम्=द्रुतम् । विमुच्यताम्=परित्यजताम् ।
एषः=अयम् हंसः । दमयन्त्याः=भीमकन्यकायाः । प्रलोभने=त्वदाकृष्टकरणे । ते=
तव नलस्य । दूतः=सन्देशवाहकः भविष्यति ।

हिन्दी—हे कमलनयन ! नृप ! हंस को शीघ्र छोड़ दीजिये । यह हंस दमयन्ती
को आपकी ओर आकृष्ट करने में आपका दूत बनेगा ॥ २३ ॥

राजा तु तस्याः सोष्मबलातैलपूरेणेवाङ्गमुत्पुलकयता, कर्णान्तरमव-
तीर्णेन, दमयन्तीति नाम्ना कोमलतैत्तिरपिच्छस्पर्शसुखमिवानुभवन्मनाङ्-
निमीलिताक्षश्चिन्तयाञ्चकार ।

सुधा—राजेति । राजा तु=नृपस्तु । तस्याः=आकाशवाण्याः । सोष्मबलातैल-
पूरेणेव=सोष्णस्नेहपूरेणेव । पुलकयता=पुलकावल्या । अङ्गम्=शरीरम् । कर्णान्तरम्
=श्रोत्रमध्यम् । अवतीर्णेन=अवतरणेन । दमयन्ती इति नाम्ना=दमयन्ती इत्य-
भिधानेन । कोमलतैत्तिरपिच्छस्पर्शसुखम् इव—कोमलस्य =मृदुलस्य, तैत्तिरस्य =
तित्तिरपक्षिणः, पिच्छस्य=पक्षस्य, स्पर्शसुखम् इव=स्पर्शानन्दसदृशम् । अनुभवन्=
अनुभवं कुर्वन्, मनाक्=किञ्चित् । निमीलिताक्षः—निमीलितेऽक्षिणी यस्य सः=
निमीलितनयनः । चिन्तयाञ्चकार=चिन्तयामास ।

हिन्दी—राजा तो उस आकाशवाणी से जैसे गरम तेल के छिड़कने से शरीर में
रोमाञ्च हो गया हो—कानों में उतरे (सुनाई पड़े) ‘दमयन्ती’ नाम से तीतर के
कोमल पंखों के स्पर्श जैसे आनन्द का अनुभव करता हुआ कुछ मीलित नयनों से
सोचने लगा ।

‘आह्लादयन्ति सौख्याम्भःशातकुम्भीयकुम्भिकाः ।

काञ्चीकलापसश्रीकाः श्रोणीबिम्बाः ध्रुता अपि ॥ २४ ॥

अन्वयः -- काञ्चीकलापकश्रीकाः सौख्याम्भः शातकुम्भीयकुम्भिकाः श्रोणीबिम्बाः
ध्रुता अपि आह्लादयन्ति ।

सुधा—आह्लादयेति । काञ्चीकलापसश्रीकाः=मेखलासौन्दर्यसम्पन्नाः । सौख्याम्भः-
शातकुम्भीयकुम्भिकाः—सौख्याम्भसः=ऐश्वर्यजलस्य, शातकुम्भीयाः—शातकुम्भम् =
हेमम्, तेन निर्मिताः, कुम्भिका इव याः, तादृशाः=कुम्भसदृशाः कामिन्यः । श्रोणीबिम्बाः
अवलोकिताः । ध्रुताः-- आकर्णिताः अपि । आह्लादयन्ति=प्रसादयन्ति ।

हिन्दी—करधनी से उत्पन्न शोभा से युक्त, ऐश्वर्य के जल से भरे सोने की घड़ों
जैसी (नितम्बों वाली) कामिनियाँ देखने और सुनने से भी प्रसन्न कर देती हैं ॥ २४ ॥

तत्केयं दमयन्ती कश्चायमाश्चर्यभूतो विहङ्गः, का चेयं नभोभारती
सर्वमेतद्विस्तरेण वेदितव्यम्’ इत्यवधारयन्नेकस्यामुत्फुल्लपल्लवितामण्ड-
पच्छायायामुन्निद्रकुसुममकरन्दशीकरासारशिशिरे शिलातले निषद्य सं
हंसमवादीत् ।

सुधा—तद्विति । तत्=अतः । इयम्=एषा । दमयन्ती=दमयन्ती नाम्नी । का=

काऽस्ति । च = तथा । अयम् = एषः । आश्रयभूतः = अद्भुतः । विहङ्गः = पक्षी । कः = कोऽस्ति । च । इयम् = एषा । नभोभारती = आकाशवाणी । कास्ति । एतत् सर्वम् = इदमखिलम् । विस्तरेण = विस्तारपूर्वकम् । वेदितव्यम् = ज्ञातव्यम् । इत्यवधारयन् = इति निश्चयन् । एकस्याम् उत्फुल्लपल्लवितलतामण्डपच्छायायाम्—उत्फुल्लपल्लवितयाः = पुष्पपल्लवयुक्तायाः, लतायाः = वीरुधायाः, मण्डपम् = मण्डलम्, तस्य छायायाम् = छायातले । उन्निद्रकुसुममकरन्दशीकरसारशिशिरे—उद् गता = समाप्ता, निद्रा येषां तादृशानां, कुसुमानाम् = पुष्पाणाम्, मकरन्दमीकरसारे = मधुबिन्दुसदृशे, शिशिरे = शीतले शिलातले = शिलापृष्ठे । निषद्य = उपविश्य । तम् = एतम् । हंसम् = मरालम् । वृषः अवादीत् = अवोचत् ।

हिन्दी—अतः यह दमयन्ती कोन है, और यह अद्भुत पक्षी हंस कोन है तथा यह आकाश-वाणी क्या है 'यह सब विस्तार सहित जानना चाहिए' यह निश्चय करते हुए, एक पुष्पित पल्लवित लतामण्डप की छाया में विकसित पुष्पों के मकरन्दबिन्दु सदृश शीतल शिलातल पर बैठकर उम हंस ने राजा कहने लगा ।

“भद्र साप्तपदीनं सख्यम्, उत्पन्नकतिपयप्रियालापा प्रीतिः, प्रयोजन-निरपेक्षं वाक्षिष्यम् अकारणप्रगुणं वात्सल्यम्, अनिमित्तसुन्दरो मंत्रीभावः सतां लक्षणम् ।

सुधा—भद्र इति । हे भद्र ! सख्यम् = मित्रता । साप्तपदीनम् = सप्तपदानि गम्यन्ते उच्यन्ते वा यत्र सख्ये तत् साप्तपदीनम् । प्रीतिः = प्रेम । उत्पन्नकतिपयप्रियालापाः = कृतकतिपयमधुरवार्ता । वाक्षिष्यम् = उदारता । प्रयोजननिरपेक्षम्—प्रयोजनस्य = अर्थस्य निर्गन्तापेक्षा यस्य तादृक् । वात्सल्यम् = वत्सलता । अकारणप्रगुणम् = निष्प्रयोजनं वर्धनशीलम् । अनिमित्तसुन्दरः = अकारणसुरम्यः, मैत्रीभावः = प्रीतिभावः भवति । इत्यम् सताम् = सत्पुरुषाणाम्, लक्षणम् भवति ।

हिन्दी—हे भाई सज्जनों की मित्रता सात ङग साध-माध चलने मात्र में हो जाती है, उनकी प्रीति कुछ प्रिय वार्तालाप से ही हो जाती है, उनमें उदारता प्रयोजनरहित होती है, वत्सलता अकारण बढ़ती है, मैत्रीभाव अकारण सुन्दर होता है । यह सज्जनों के लक्षण हैं ।

अस्ति च तत्सर्वं भवन्मूर्तायतो निःशङ्कमभिधीयसे कथय केयं दमयन्ती, कस्य सुता, कीदृग्रूपम्, कुत्र सा वसति, कश्च भवानस्माकमुपकर्तुमिच्छति, का चेयं विण्यवाणी”—इत्येवमुक्तः स कथयितुमारेभे ।

सुधा अस्तीति । च = तथा । तत्सर्वम् = तत्सम्पूर्णम्, सज्जनलक्षणम् । भवतः = श्रीमतः । मूर्ता = आकारे । अस्ति = वर्तते । अतः, निःशङ्कम् = सन्देहरहितम् (मया) । त्वम् अभिधीयसे = कथयसे । कथय = भण । इयम् = एषा । दमयन्ती का = दमयन्ती नाम्नी सुन्दरी काऽस्ति । कस्य वृषस्य सुता = दुहिता अस्ति । तस्याः = दमयन्त्याः कीदृक् रूपम् = कीदृक् सौन्दर्यम्, अस्ति । सा = दमयन्ती । कुत्र = कस्मिन् स्थाने । वसति = निवसति । च = तथा । भवान् = त्वम् । कः = कोऽस्ति । (यः)

अस्माकम् = मामकीनाम् । उपकृतुम् = उपकारं विधातुम् । इच्छति = अभिलषति । च = तथा । इयम् = एषा । दिव्यवाणी = अशरीरा वाक् । काऽस्ति इति = एवम् । उक्तः = भणितः । सः = हंसः । कथयितुम् = भणितुम् । आरेभे = प्रारम्भतः ।

हिन्दी—यह समी गुण साक्षात् आपके शरीर में हैं । अतः निर्भयतापूर्वक मैं आपसे कह रहा हूँ—‘कहो, यह दमयन्ती कौन है, किसकी पुत्री है, कैसी सुन्दरी है, वह कहाँ रहती है और आप कौन हैं जो हमारा उपकार करना चाहते हैं, तथा यह आकाशवाणी क्या है?’ इस प्रकार पूछने पर उस हंस ने कहना प्रारम्भ किया ।

‘शृङ्गाररसशृङ्गार तस्याः सौन्दर्यवीरुधः ।

कर्णमारोप्यतां देव वार्ताविस्मयपल्लवः ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे शृङ्गाररसशृङ्गार देव ! तस्याः सौन्दर्यवीरुधः वार्ता विस्मयपल्लवः कर्णम् आरोप्यताम् ।

सुधा—शृङ्गारेति । हे शृङ्गाररसशृङ्गार = अयि शृङ्गाररसस्वर्णकलश ! देव = राजन् ! तस्याः = दमयन्त्याः । सौन्दर्यवीरुधः—सौन्दर्यस्य = कमनीयतायाः, वीरुधः = लतायाः । वार्ताविस्मयपल्लवः—वार्तायाः, विस्मयः = वार्ताश्रयः स एव पल्लवः = किसलयः । कर्णम् = श्रुतम् । आरोप्यताम् = आरोपणं क्रियताम्, आकर्ष्यतामिति भावः ।

हिन्दी—हे शृङ्गाररस के स्वर्णकलश राजन् ! इस दमयन्ती की सौन्दर्यरूपी लता का अद्भुत वार्ता रूपी पल्लव कान पर चढ़ाइये अर्थात् अद्भुत वार्ता सुनिये ।

अस्ति विस्तीर्णमेदिनीमण्डलमण्डनायमानो नगनगरपुरविहारारामरमणीयः सीतासहायसञ्चरितरघुपतिपादपद्मपवित्रारण्यः पुण्यतरतरङ्गगङ्गागोदावरीवारिवारितदुरितदावानलप्रसरः मन्दर इव बलिराजजनितपरिवर्तनः, कैलास इव महेश्वरलोककृतवसतिः, मेरुरिव सुवर्णप्रकृतिकमनीयो, यदुवंश इव दृष्टशूरपुरुषावतारः, सोमान्वय इव बुधप्रधानो, वेदपाठ इवानेकैः सवर्नरूपेतः, पर्वते-पर्वते स्थाणुभिः, पुरे-पुरे पुराणपुरुषैः, जले-जले कमलोद्भूतैः, पदे-पदे देवकुलैः, वने-वने वरुणैः, स्थाने-स्थाने नन्दनोद्यानैः, अर्गलः स्वर्गस्य, तापीप्रायोऽप्यनुपतापी जनस्य, विन्ध्याद्रिमुद्रितायां विशि देशानामुत्तरोऽपि दक्षिणो देशः ।

सुधा—अस्तीति । विस्तीर्णमेदिनीमण्डलमण्डनायमानः—विस्तीर्णस्य = विस्तृतस्य मेदिनीमण्डलस्य = भूमण्डलस्य, मण्डनायमानः = भूषणायमानः । नगनगरपुरविहारारामरमणीयः—नगैः = पर्वतैः, नगरेः = जनपदैः, पुरैः = ग्रामैः, विहारैः = मठैः, आरामैः = उद्यानैश्च, रमणीयः = मनोरमः । सीतासहायसञ्चरितरघुपतिपादपद्मपवित्रारण्यः—सीतासहायस्य = जानकीसहितस्य, सञ्चरितस्य = भ्रमितस्य, रघुपतेः = रामचन्द्रस्य, ये पादपद्मे = चरणकमले, ताभ्यां पवित्राणि = पूतान्यरण्यानि = काननानि यत्र सः । पुण्यतरतरङ्गगङ्गागोदावरीवारिवारितदुरितदावानलप्रसरः—अतिशयेन पुण्याः पुण्यतरा-

स्तरङ्गा=वीचयो, यत्र तादृशैः, गङ्गागोदावरीवारिभिः=गङ्गागोदावरीजलैः, वारितः=दूरीकृतः, दुरितरूपः=पापरूपः, दावानलः=दावाग्निः, तस्य प्रमरः=विस्तारो, यत्र तादृशः । मन्दर इव=पर्वत इव । बलिराजजनितपरिवर्तनः—बलिना=बलशालिना, राज्ञा=नृपेण भीमेन, जनितम्=उत्पादितम्, परि=समन्तात्, वर्तनम्=परिरक्षणम्, यत्र तादृशः । पक्षे—बलिराजेन=बलिदैत्येन, जनितम्=उत्पादितम्, परिवर्तनम्=परिभ्रमणं यत्र तादृशः । कैलासपर्वत इव, महेश्वरलोककृतवसतिः—महान् ईश्वरः=अतिसमृद्धः, लोककृतवसतिः=जनकृतावासः । पक्षे—शिवभक्तकृतनिवासः । मेहरिव=सुमेरुपर्वत इव, सुवर्णप्रकृतिकमनीयः—सुष्ठु वर्णाः=द्विजातयः, प्रकृतयः=अमात्यादयश्च, तैः कमनीयः=काम्यः । पक्षे—सुवर्णप्रकृत्या=सुवर्णस्वभावेन काम्यः । यदुवंश इव=यदुकुल इव । दृष्टशूरपुरुषावतारः=अवलोकितबलशालिपुरुषजन्मानि । पक्षे—अवलोकितशूरसेनावतारः । सोमान्वय इव=सोमवंश इव । बुधप्रधानः=विद्वत्प्रमुखः । पक्षे—बुधग्रहविशेषः प्रमुखः यत्र तत् । वेदपाठ इव=वेदपठनसदृशः । अनेकैः=बहुभिः । सवनेः—सः=एषः, वनैः=काननैः । पक्षे—यज्ञैः । उपेतः=युक्तः । पर्वते-पर्वते=प्रतिशैले । स्थानुभिः=स्थिरपदार्थैः । पक्षे—शिवलिङ्गैः । पुरे-पुरे=प्रतिनगरे । पुराणपुरुषैः=वृद्धैः । पक्षे—विष्णुदेवैः । जले-जले=सर्वत्र नीरे । कमलोद्भवैः=पद्मोत्पत्तिभिः । पक्षे—ब्रह्माभिः । पदे-पदे=प्रतिपदे । देवकुलैः=देवगृहैः । पक्षे—सुरसमूहैः । वने-वने=प्रत्यरण्ये । वरुणैः=वृक्षैर्जलीर्वा । पक्षे=वरुणादेवैः । सूर्यदेवैर्वा । स्थाने-स्थाने=सर्वत्र । नन्दनोद्यानैः=आनन्ददायकैः उद्यानैः । पक्षे—इन्द्रवनैः । स्वर्गस्य=द्युलोकस्य । अर्गलः=मेखलीभूतः अधिकः । स्वर्गे ह्येकैकं स्थाणु-प्रभृतिः, अस्मिन्स्तु बहवः इत्यर्थः । तापीप्राय अपि=नदीप्रायेण । तत्र जनस्य=लोकस्य । अनुपतापी=न तापबहुलः । विन्ध्याद्रिमुद्रितायाम्—विन्ध्याद्रिणा=विन्ध्याचलेन, मुद्रितायाम्=पृथक्कृतायाम् । दिशि=दिशायाम् । देशानाम्=स्थानानाम् । उत्तरः=श्रेष्ठः अपि । दक्षिणः देशः=अवाची देशः । अस्ति ।

हिन्दी—विस्तृत भूमण्डल का भूषण बना हुआ, पर्वत-नगर-पुर-मठ तथा उद्यानों के द्वारा मनोरम, सीता सहित घूमते हुए रामचन्द्र के चरण-कमलों से पवित्र किये हुये अरण्य वाला, पुण्य तरंगों वाले गंगा गोदावरी नदियों के जल से पाप रूपी पालित (बलिराज दैत्य के द्वारा चारों ओर भ्रमण, मग्नन) किया हुआ, कैलास पर्वत के समान अति समृद्ध लोगों का निवास बना हुआ (शिवभक्त जनो का आवास प्रकृतियों से युक्त (सुवर्ण के स्वभाव से कमनीय), यदुवंश के समान वीर पुरुषों के के समान विद्वत्प्रधान (बुधग्रह विशेष वाला) वेदपाठ की तरह अनेक वनों से युक्त प्रतिमाओं) से जल-जल में कमल की उत्पत्ति से (ब्रह्माओं द्वारा) प्रतिपद पर

देवालयों (सुरसमूहों) से वन-वन में वृक्षों (वरुण-सूर्य देवताओं) से स्थान-स्थान पर नन्दन वनों से स्वर्ग लोक का अर्गला-सा बना हुआ लोगों के लिए नदी बहुत होने के कारण ताप रहित, विन्ध्याचल से अलग किया हुआ सभी देशों में श्रेष्ठ होकर भी दक्षिण देश है ।

यत्र शास्त्रे शस्त्रे च वेदे वंद्ये च भरते भारते च कल्पे शिल्पे च प्रधानो, धनी, धन्यो, धान्यवान्, विदग्धो वाचि, मुग्धो मुखे, स्निग्धो मनसि वसति निरन्तरमशोको लोकः ।

सुधा—यत्रेति । यत्र=यस्मिन् देशे । शास्त्रे=षड्शास्त्रविषये । शस्त्रे=आयुधे च । वेदे=श्रुती । वंद्ये=आयुर्वेदे च । भरते=भरतखण्डे । भारते=महाभारतग्रन्थे च । कल्पे=यज्ञाद्युपदेशके । शिल्पे च=कौशले । प्रधानः=मुख्यः । धनी=धनसम्पन्नः । धन्यः=प्रशंसाहर्तुः । धान्यवान्=धान्यसम्पन्नः । वाचि=वाण्याम् । विदग्धः=प्रवीणः । मुखे=आनने । मुग्धः=मोहकः । मनसि=चेतसि । स्निग्धः=प्रीतियुतः । अशोकः=शोकरहितः । लोकः=जनः । निरन्तरम्=सर्वदा । वसति=निवसति ।

हिन्दी—जहाँ शास्त्र, शस्त्र, वेद, आयुर्वेद, भरतखण्ड, महाभारत (दिव्यग्रन्थ) कल्प और शिल्प में प्रधान, धनी, धन्य, धान्यवान्, वाणी में कुशल, मुख से सुन्दर, मन से स्निग्ध शोकरहित लोग निरन्तर रहते हैं ।

यत्र क्रुद्धधूर्जटिललाटलोचनानलज्वालाकवलनाकुलः, त्रासादपाङ्गावलोकनमात्रनिजितपरमेश्वरमनसां विलासिनीनामुच्चकुचकुम्भयोः शृङ्गारसर्वस्वम्, अधरपल्लवेषु मधु, भ्रूभङ्गेषु धनुः, कटाक्षेषु पुष्पबाणान्निधाय निलीनोऽङ्गेषु जघनस्थलस्थापितरतिमकरकेतनः ।

सुधा—यत्रेति । यत्र=यस्मिन् देशे । क्रुद्धधूर्जटिललाटलोचनानलज्वालाकवलनाकुलः—क्रुद्धस्य=रुषितस्य, धूर्जटे=शिवस्य, ललाटे=मस्तके, यो लोचनानलः=नयनाग्निः, तस्य ज्वालाया, कवलेन=कविलतेनाकुलः=खिन्नः । त्रासात्=भयात् अपाङ्गावलोकनमात्रनिजितपरमेश्वरमनसाम्—अपाङ्गेन = अपाङ्गभागेनावलोकनमात्रेण = केवलं दर्शनेन, निजितानि=विजितानि, परमेश्वराणाम्=परमेश्वर्यशालिवृषाणाम्, मनांसि याभिस्तासाम् । विलासिनीनाम्=कामिनीनाम् । उच्चकुचे=उन्नतपयोधरे, त एव कुम्भे तयोः । शृङ्गारसर्वस्वम्=शृङ्गारसारभूतम् । अधरपल्लवेषु=ओष्ठकिसलयेषु । मधुमकरन्दम् । भ्रूभङ्गेषु=भ्रूवक्रतासु । धनुः=चापम् । कटाक्षेषु=दृष्टिक्षेपेषु । पुष्पबाणान्=कुसुमसायकान् । निधाय=धृत्वा । जघनस्थलस्थापितरतिमकरकेतनः—जघनस्थलेषु=जघनभागेषु, स्थापिता रतियेन तथाभूतः । मकरकेतनः=मन्मथः । अङ्गेषु=शरीरभागेषु । निलीनः=निगूढः (तिष्ठति) ।

हिन्दी—जहाँ क्रुद्ध शिवजी के ललाट के नयनानल की ज्वाला से कवलित किये, जाने के कारण व्याकुल, डर से अपाङ्ग भाग से अवलोकन मात्र द्वारा परम ऐश्वर्यशाली राजाओं के मन को जीतने वाली विलासिनी नारियों के ऊँचे-ऊँचे पयोधर

रूपी कलशों पर शृङ्गार रस के सार को अधर पल्लवों में मधु, भ्रूभङ्गों में धनुष, कटाक्षों में कुसुम-सायकों को और जघनस्थलों में रति को रखकर कामदेव (विभिन्न) अङ्गों में छिपा रहता है ।

यासां तारुण्यमेव सर्वाङ्गेषु शोभार्थमाभरणम्, उत्तुङ्गस्तनमण्डल-
लावण्यमेव मुखकमलावलोकनाय दर्पणः, तारतरनयनकान्तिरेव मुखमण्डल-
मण्डनाय चन्दनललाटिका, भ्रूभङ्गा एव विभ्रमाय मृगमदपत्रभङ्गाः,
कटाक्षा एव युवजनजयाय परमास्त्राणि, बन्धूककुसुमकान्तिदन्तच्छद एव
लोकलोचनमनोमोहनाय माहेन्द्रमणिः, मुखकमलपरिमलागतमधुकरमधुर-
सङ्कार एव विनोदाय वीणाध्वनिः ।

सुधा—यासामिति । यासाम् = रमणीनाम् । तारुण्यम् एव = तरुणत्वम् । सर्वाङ्गेषु = सम्पूर्णङ्गेषु । शोभार्थम् = शोभानिमित्तम् । आभरणम् = आभूषणम् । उत्तुङ्गस्तनमण्डल-
लावण्यम् एव । उत्तुङ्गयोः = उन्नतयोः । स्तनयोः = पयोधरयोः, मण्डलम्, तस्य लावण्यम्
कमनीयता एव । मुखकमलावलोकनाय—मुखमेव कमलम्, मुखकमलम्, तस्यावलोकनाय =
दर्शनाय । दर्पणः = मुकुरः । तारतरनयनकान्तिः एव = चञ्चलनेत्रप्रभा एव । मुखमण्डल-
मण्डनाय—मुखमण्डलस्य = आननमण्डलस्य, मण्डनाय = अलङ्कारणाय । चन्दन-लला-
टिका = चन्दनमस्तिका । भ्रूभङ्गाः एव = भ्रूविक्षेपा एव, विभ्रमाय । मृगमदपत्रभङ्गाः
= कस्तूरीपत्ररचनाः । कटाक्षा एव = भ्रूविलासा एव । युवजनजयाय = तरुणपुरुष-
विजयाय । परमास्त्राणि = महदस्त्राणि । बन्धूककुसुमकान्तिदन्तच्छद एव—बन्धूक-
कुसुमानाम् = बन्धूकपुष्पाणाम्, इव कान्तियुक्तो दन्तच्छदः = ओष्ठः एव । लोकलोचन-
मोहनाय—लोकानां लोचनानि = जननेत्राणि, मनसि च मोहनाय = सम्मोहनाय ।
माहेन्द्रमणिः—माहेन्द्रस्यैव माहेन्द्रं, स चासौ मणिः । तन्त्रबलेन विद्यमानवस्तु-
प्रकाशनमिति यावत् । तदर्थो मणिः = माहेन्द्रमणिः । मुखकमलपरिमलागतमधुकर-
मधुरसङ्कारः एव—मुखकमलात् = पद्माननात्, परिमलाय = सुगन्धायामगतः = आयातः,
मधुकराणाम् = भ्रमराणाम्, मधुरः = मृदुलः, सङ्कारः = ऋङ्कृतिरेव । विनोदाय =
आमोदाय = वीणाध्वनिः = तन्त्रीरवः अस्ति ।

हिन्दी—जिन (रमणियों) की तरुणाई ही सभी अङ्गों में शोभा निमित्त भूषण
है । (उनके) उन्नत उरोज मण्डलों की लावण्यता ही मुख कमल को देखने के लिए
दर्पण है । अति चञ्चल नयनों की कान्ति ही मुखमण्डल की शोभा के लिए चन्दन बिन्दु
है । भ्रूभङ्ग ही विभ्रम करने के लिए कस्तूरी से अङ्कित पत्र रचना हैं । कटाक्ष ही
युवकों को जीतने के लिए परम अस्त्र हैं । बन्धूक (गुड़हल) के फूलों की कान्ति वाले
ओष्ठ ही लोगों के नेत्रों और मनों को मोहित करने के लिए माहेन्द्र मणि हैं । मुखकमल
से निकले हुए सुगन्ध के लिए आये (महराते) धीरों की मधुर ऋङ्कार ही मनोरञ्जन
के लिए वीणा की ध्वनि है ।

किं बहुना—

ता एव निर्वृतिस्थानमहं मन्ये मृगेक्षणाः ।

मुक्तानामास्पदं येन तासामेव स्तनान्तरम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—ताः मृगेक्षणाः एव निर्वृतिस्थानम् अहं मन्ये । येन तासां स्तनान्तरम् एव मुक्तानाम् आस्पदम् ।

सुधा—ता एवेति । ताः=एताः । मृगेक्षणाः एव—मृगाणामीक्षणानीवेक्षणानि यासां ताः=हरिणनयनाः कामिन्यः एव । निर्वृतिस्थानम्—निर्वृतिः=मुक्तिः शर्म च, तत्स्थानम् । अहम् मन्ये । येन=येन कारणेन । तासाम्=मृगेक्षणानाम् । स्तनान्तरम्—स्तनयोः=पयोधरयोः, अन्तरम्=मध्यम् । मुक्तानाम्=मुक्तपुरुषाणाम्, मुक्तामणी-नाम् । आस्थानम्=स्थानं प्राप्यते ।

हिन्दी—अधिक क्या—उन मृगनयनियों (सुन्दरियों) को ही निर्वृति (मोक्ष अथवा लज्जाशीलता) का स्थान मैं मानता हूँ । जिससे उन मृगनयनियों के स्तनों के मध्य मुक्तों (मुक्त जनों अथवा मुक्तामणियों) को स्थान मिलता है ॥ २६ ॥

मन्ये च ताभिरेव विविधनिधुवननिधानकुम्भीभिः कुम्भोद्भवोऽपि भगवान् प्रलोभितो भविष्यति, येनाद्यापि न मुञ्चति दक्षिणां दिशमेव ।

सुधा—मन्य इति । च=तथा । मन्ये=अहम् मन्ये । विविधनिधुवननिधान-कुम्भीभिः—विविधाभिः=विभिन्नाभिः, निधुवननिधानकुम्भीभिः=सुरतक्रीडानिधान-पात्राभिः । ताभिः=मृगेक्षणाभिः । भगवान्=ऐश्वर्यवान् । कुम्भोद्भवः अपि=कुम्भजऋषिरिति । प्रलोभितः=लोभयुक्तः । भविष्यति । येन=येन कारणेन । अद्यापि=सम्प्रत्यपि (कुम्भजः=अगस्त्यः) दक्षिणां दिशम्=अवाची दिशम् । एव । न मुञ्चति=न त्यजति ।

हिन्दी—और मैं तो यह मानता हूँ कि विभिन्न प्रकार की सुरत क्रीडा का पात्र बनी हुई उन मृगनयनियों द्वारा ही कुम्भज ऋषि भी प्रलोभित हुए होंगे जिससे वह आज भी दक्षिण दिशा को नहीं छोड़ रहे हैं ।

अथवा—

देशो भवेत्कस्य न वल्लभोऽसौ स्त्रीसंकुलः सुस्थितकामकोटिः ।

दग्धैककामं त्रिदिवं बिहाय यस्मिन्कुमारोऽपि रतिं चकार ॥ २७ ॥

अन्वयः—सुस्थितकामकोटिः, स्त्रीसङ्कुलः असौ देशः कस्य वल्लभः न भवेत्, यस्मिन् कुमारः अपि दग्धैककामं त्रिदिवं बिहाय रतिं चकार ।

सुधा—देश इति । सुस्थितकामकोटिः—सुस्थिता=मनापिता, कामकोटिः=काम-कोटिदेवी, यत्र तादृशः । पक्षे—कन्दर्पकोटिः । स्त्रीसंकुलः—स्त्रीभिः, संकुलः=परि-पूर्णः । असौ=एषः, देशः=दक्षिणदेशः । कस्य=कस्य जनस्य । वल्लभः=प्रियः । न भवेत्=न स्यात् । यस्मिन्=यत्र । कुमारः अपि=स्वामिकातिकेयः अपि । पक्षे—बालोऽपि । दग्धैककामम्—दग्धः=उवलितः, एकमात्रम् कामः=मदनो यत्र तादृ-

शम् । त्रिदिवम् = स्वर्गम् । विहाय = त्यक्त्वा । रतिम् = प्रीतिम् । चकार = अकरोत् ।
पक्षे नष्टकामं विहाय त्रिदिवं क्रीडनं = रतिश्चकार ।

हिन्दी—कामकोटि देवा से सनायित (कामदेव की धनुषकोटि से युक्त) स्त्रियों से भरा हुआ वह देश किसके लिए प्रिय नहीं है, अर्थात् सभी को प्रिय है जहाँ कुमार (स्वामीकार्तिकेय-बालक) भी केवल कामदेव को (रति को नहीं) भस्म किये हुए स्वर्ग को छोड़कर रह रहे हैं (बालक भग्नकामनाओं वाले विविध खेलों को प्रेम करते हैं) ॥ २७ ॥

तस्यान्तर्भूतवैदर्भमण्डलस्यालङ्कारभूतमनाकुलममरपतिपुरप्रतिस्पर्धि-
परितः परिखाप्रान्तरूढप्रौढहृद्योद्यानमालावलपितमदभ्रंशुभ्राभ्रलिहप्रासाद-
शिखरशिखाभोगभग्नरविरथतुरङ्गवेगम्, एकत्राग्निहोत्रमन्त्रपवित्राहुति-
हतसमस्तदिव्यान्तरिक्षभौमोत्पातसङ्घातैः, कृतमन्युभिरपि मन्युशून्यैः,
उक्तपूक्तैरपि निरुक्तपरैः, सम्मार्गस्थैरपि गृहस्थैः, सकलत्रैरपि ग्रहचारिभिः
अभ्यस्ततिथिभिरप्यतिथिकुशलैः सामप्रयोगप्रधानैरपि दण्डावलम्बिभिः,
शतपथानुसारिभिरप्येकमागैः, ब्राह्मणैरध्यासितम्; एकत्र कुरुभिरिव द्रोण-
पुरःसरैः, प्रासादैरिव तुलाधारिभिः नैयायिकैरिवानुमेयानुमाननिपुणैः,
वैशेषिकैरिव द्रव्यानुगुणकर्मविशेषपण्डितैः, वैयाकरणैरिव रूपसिद्धिप्रधानैः,
रुद्रैरिवानेकग्रन्थिवद्धकपर्वकैः, विपणिवणिगजनैरधिष्ठितम्; एकत्र विट-
कौलदम्भदीक्षाभिरिव कुचरूपलोभितलोकाभिः, कुकविकाव्यपद्धतिभिरिव
भग्नयतिगणवृत्ताभिः, निशाचरीभिरिव रजनिरागिणीभिः, सर्वतोमुखजघन-
चपलाभिरप्यनार्याभिः, कर्णाटचेंटीभिर्भरितम्; एकत्र बालकमिव कुलाला-
कीर्णम्, एकत्र वृद्धमिव कुजराजितम्, एकत्र चित्रविद्ययेव प्रवर्धमान-
सकलशिशुशोभितया विन्यस्तस्वस्तिकया सर्वतोभद्रभूषणया भवनमालया-
लङ्कृतम्, एकत्र नाटकैरिव पताकाङ्कुसन्धिसङ्गतैः, दृष्टकिरातैरिव दृष्ट-
कूटकर्मभिः, शस्त्रैरिव सुधारैः, विचित्रैरपि सचित्रैः, सतुलैरप्यतुल्यैर्वकुलैः
सङ्कुलम्, विशालमपि शालासम्पन्नम्, चतुश्चरणसंयुक्तमपि चरणरहितम्
विट्सम्भृतमपि शुचिमार्गम्, सर्वत्र चत्वरधिकमपि स्थिरप्रकृतिं, मज्ज-
न्महाराष्ट्रकुटुम्बिनीमुखमण्डलविधीयमानोत्फुल्लकमलशोभायास्तुङ्गतरङ्ग-
रङ्गतरुणार्जुनराजीवराजमानराजहंसविराजितवारेर्वरदायास्तीरे रमणी-
यकरसकुण्डं कुण्डिनं नाम नगरम् ।

सुधा—तस्येति । तस्य = दक्षिणदेशस्य । अन्तर्भूतवैदर्भमण्डलस्य—अन्तर्भूतस्य =
अन्तर्गतस्य, वैदर्भमण्डलस्य = वैदर्भनाममण्डलस्य । अलङ्कारभूतम् = भूषणसदृशम् ।
अनाकुलम्—निरूपद्रवम् । अमरपतिपुरप्रतिस्पर्धि—अमरपतेः = इन्द्रस्य, पुरम् =
लोकम्, तत्स्पर्धि = तत्तुल्यम् । परितः = अभितः । परिखाप्रान्तरूढप्रौढहृद्योद्यानमाला-

वलयितमदभ्रशुभ्राभ्रलिहप्रासादशिखरशिखाभोगभग्नरविरथतुरङ्गवेगम्—परिखाप्रान्तम्
 =परिखापर्वन्तम्, रुढाभिः=स्थिताभिः, प्रोढाभिः=तरुणाभिर्हृद्याभिः=मनोरमाभिः,
 उद्यानमालाभिः=आरामपङ्क्तिभिः, वलयितम्=आलिङ्गितम्, मदभ्रशुभ्राभ्रलिहानाम्=
 अत्युन्नताकाशचुम्बिनाम्, प्रासादानाम्=सौधानाम्, शिखराणाम्=श्रेणीनाम्, शिखा-
 भोगेन=शिखाविस्तारेण, भग्नः=नाशितः, रविरथस्य=सूर्यस्यन्दनस्य, तुरङ्गानाम्=
 अश्वानाम्, वेगः=गतिः येन तादृक् । एकत्र=वचिच् । अग्निहोत्रमन्त्रपवित्राहुति-
 हृतसमस्तदिव्यान्तरिक्षभौमोत्पातसंघातैः—अग्निहोत्रमन्त्राणाम्, पवित्रैः=पावनैः,
 आहुतिभिः=हवनकर्मभिः, हतैः=नष्टैः, समस्तस्य=निखिलस्य, दिव्यस्य=स्वर्गस्य,
 अन्तरिक्षस्य=गगनस्य, भौमस्य=भूसम्बन्धिनश्चोत्पातसंघातैः=उपद्रवसमूहैः । कृत-
 मन्युभिरपि—कृतः मन्युः=यज्ञः यैस्तैरपि=कृतक्रतुभिरपि । मन्युरहितैः=यज्ञरहितैः
 इति विरोधः । तत्परिहारे—मन्युरहितैः=क्रोधशून्यैः । उक्तसूक्तैरपि—उक्तानि=पठि-
 तानि, सूक्तानि=पुरुषसूक्तश्रीसूक्तादीनि यैस्तैरपि । निरुक्तपरैः=न पठनशीलैः इति
 विरोधः । तत्परिहरति—निरुक्तपरैः=ग्रन्थविशेषकुशलैः । सन्मार्गस्यैरपि=सत्यस्थि-
 तैरपि । गृहस्थैः=गृहस्थितैः इति विरोधः । सदाचारिभिः गृहस्थजनैः इति परिहारः ।
 सकलत्रैरपि—कलत्रैः=पत्निभिः सहितैः अपि, ब्रह्माचारिभिः=निषिद्धकामैः इति
 विरोधः । तत्परिहरति—सकलत्रैरपि—सकलं=सर्वं त्रायन्त इति तैरपि=समस्त-
 रक्षकैरपि । ब्रह्माचारिभिः—ब्रह्म=वेदम्, चरेन्ति=जानन्त्यवश्यमिति तैः । अभ्यस्त-
 तिथिभिरपि—अभ्यस्ताः, तिथौ=पञ्चाङ्गविद्यायाम्, ये तैरपि । अतिथिकुशलैः=न
 तिथिज्ञाननिपुणैः, इति विरोधः । परिहारे—अतिथिकुशलैः=अतिथिसेवापरायणैः ।
 सामप्रयोगप्रधानैरपि=सामाभिघटतृतीयोपायप्रयोगपटुभिः अपि । दण्डावलम्बिभिः=चतुर्थो-
 पायसाधकैः इति विरोधः । परिहारे—सामप्रयोगप्रधानैरपि—साम=सामवेदः, तस्य
 प्रयोगः=उपयोगः प्रधानो येषां तैरपि । दण्डावलम्बिभिः=पलाशदण्डधारकैः ।
 शतपथानुसारिभिः=मार्गशतानुसरणशीलैः, अपि । एकमार्गैः=एकमार्गगामिभिः इति
 विरोधः । तत्परिहारे—शतपथानुसारिभिरपि—शतपथम्=यजुर्वेदभागम्, अनुसरन्ति=
 आचरन्ति इति तैरपि । एकमार्गैः—एकः=अद्वितीयः मार्गः=नीतियेषां तादृशैः ।
 ब्राह्मणैः=विप्रैः । अध्यासितम्=अधिवसत् । एकत्र=एकस्मिन् स्थाने । द्रोणपुरःसरैः=
 द्रोणाचार्यप्रमुखैः, कुरुभिः इव=कोरवैः इव । मानप्रधानैः जनैः । तुलाधारिभिः
 =तिर्यक् स्तम्भधारिभिः । प्रासादैः=सदनैः इव । पक्षे—तुलाधारिभिः व्यापारिवर्ग-
 रिव । अनुमेयानुमाननिपुणैः—अनुमीयते तदनुमेयम् । अनुमीयतेऽनेन तदनुमानम् ।
 यथाऽयं वह्निमान् धूमवत्वात् इत्यत्र धूमोऽनुमानम्, वह्निरनुमेयः । अनुमेयानुमानज्ञैः
 नैयायिकैः इव । अनुमेयानाम्=वस्तूनाम्, अनुमानम्=उद्देश्यमूल्यादिज्ञानम्, तज्जा-
 नन्तीति । द्रव्यानुगुणकर्मविशेषपण्डितैः=विशेषाश्चेमे पण्डिताः विशेषपण्डिताः, द्रव्य-
 स्य=रूप्यकादेरनुगुणः=सकलना तत्कर्मणि विशेषपण्डिताः=विशेषज्ञास्तैः । वैशेषि-
 कैरिव=वैशेषिकदर्शनशास्त्रज्ञैरिव । पक्षे—द्रव्यानुगता गुणकर्मविशेषाः पदार्थास्तेषु
 पण्डिताः=कुशलास्तैः । रूपसिद्धिप्रधानैः—रूपम्=स्वरूप-आकृति-प्रभृतीन्, तस्य सिद्धौ

=साधनायाम् प्रधाना ये तैः । पक्षे—रूपम्=सुसिद्धन्तम्, तस्य सिद्धौ=प्रतिपादने
 साधने वा, प्रधानाः=मुख्याः । वैयाकरणैः=व्याकरणपण्डितैः इव । अनेकग्रन्थिवद्ध-
 कपदकैः—अनेकग्रन्थिभिर्वद्धाः, कपदः=जटाबन्धः येषां तैः । रुद्रैः इव । अनेकग्रन्थि-
 वद्धैः, कपदकैः=कपर्दिकाभिः (कौडी इति भाषायाम्) तथाविधैः—विपणिवणिग्जनैः
 =व्यापारिपुरुषैः । अधिष्ठितम्=आवसितम् । एकत्र=एकस्मिन् स्थाने । विटकील-
 दम्भदीक्षाभिः—विटकीलानाम्=वाममार्गिशाक्तानाम्, दम्भः=पाखण्डः, तस्य दीक्षा
 यासु ताभिरिव । कुचरूपलोभितलोकाभिः—कुत्सितेन चरुणा मांसादिनोपलाभित-
 लोकाभिः इव । कुचयोः रूपेण लोभितः लोकः=जगत् याभिस्ताभिः । कुकविकाव्यपद्ध-
 तिभिः इव—कुकवेः=असमर्थकवेः, काव्यस्य=रचनायाः, पद्धतिभिः=सरणिभिः इव ।
 भग्नयतिगणवृत्ताभिः=छन्दोयतिगणदोषयुक्ताभिः । पक्षे—भग्नः=खण्डितः, यतिगणस्य=
 योगिवर्गस्य, वृत्तम्=आचरणं, ब्रह्मचर्यवृत्तमित्यर्थः, याभिस्ताभिः । रजनिरागिणीभिः
 =हरिद्वारजिताभिः । पक्षे—निशागीताभिः । निशाचरीभिः इव=राक्षसीभिरिव ।
 सर्वतोमुखजघनचपलाभिः—सर्वतः=सर्वदिग्भ्यः, मुखे=आनने, जघने च चपलाभिः=
 चञ्चलाभिः अपि । अनार्याभिः=दुष्टाभिः, आर्यावृत्तरहिताभिश्च । कर्णाटचेटीभिः=
 कर्णाटदासीभिः । भरितम्=परिपूर्णम् । एकत्र=एकस्मिन् स्थाने । कुलालाकीर्णम्—
 कुत्सितया लालवा चाकीर्णम्=युक्तम् । बालकमिव=बालमिव । पक्षे—कुलालैः=
 कुम्भकारैः, आकीर्णम्=युक्तम् । एकत्र=क्वचित् । कुजराजितम्—कुत्सितजरया
 जितम् । वृद्धम्=जरठम् इव । एकत्र=क्वचित् । पक्षे—कुजराजितम्—कुजैः=तरुभिः ।
 राजितम्=शोभितम् । प्रवर्धमानसकलशिशुशोभितया—प्रवर्धमानैः, सकलैः=कला-
 वद्भिः, शिशुभिः=डिम्बैः, शोभितया । चित्रविद्यया इव=चित्रकलयेव । विन्यस्त-
 स्वस्तिकया—विन्यस्ताः स्वस्तिकाः=मौक्तिकादिक्षोदरचिताश्चतुष्का यस्यां तया । सर्वतो-
 भद्रभूषणया—सर्वतः=सर्वत्र, भद्रभूषणया—भद्राणि=वास्तुशास्त्राख्यातानि भूष-
 णानि यस्यां तया । भवनमालया—प्रासादपङ्क्त्या । अलङ्कृतम्=शोभितम् । एकत्र
 =क्वचित् । पताकाङ्कसन्धिसङ्गतैः—पताका=ध्वजवासः, सैवाङ्को येषां तथा सन्धिषु
 सङ्गतानि, तैः । नाटकेषु तु—मुख्यनायकोपरि उपनायकचरितं पताका, अङ्कः=
 प्रबन्धविभागः । मुख-प्रतिमुख-गर्भ-अवमर्श-निवर्हणाख्याः पञ्चसन्धयः, तत्सहितैः । दृष्ट-
 कूटकर्मभिः दृष्टानि=अवलोकितानि, कूटः=कपटकार्याणि यैस्तैः । पक्षे—अवलोकितं
 शिखरेण कर्म यैस्तैः । दृष्टकिरातैः=दृष्टवन्त्यपुरुषैः । शस्त्रैरिव=आयुधैरिव । सुधारैः—
 मुद्ग धाराः=शोभनाधाराः येषां तादृशैः । पां=सुधायुक्तैः । विचित्रैः अपि=अद्भु-
 तैरपि । पक्षे—चित्ररहितैः अपि । सचित्रैः=चित्रयुवतैः । सतुलैरपि=तिर्यक् स्तम्भ-
 सहितैरपि । पक्षे—तुलायुक्तैः अपि । अतुलैः=अतुलनीयैः । देवकुलैः=देवमन्दिरैः ।
 गङ्गकुलम्=परिपूर्णम् । विगालम् अपि=विस्तृतम् अपि । पक्षे—शालारहितम् अपि ।
 शालासम्पन्नम्=गजवृषादिशालायुतम् । चतुश्चरणसंयुक्तम् अपि—चत्वारश्चरणाः=
 शृङ्ग यजुः सामायर्ववेदाः, तैः संयुक्तम्=युक्तम् अपि । चरणरहितम्—च=तथा, युद्ध-
 शून्यम् । पक्षे—चरणैः=पादैः । रहितम् । विटसम्भृतम् अपि—विटाः चेटविटादि-

नाटकपात्राणि । पक्षे—वैश्याः, तैः सम्भृतम्=परिपूर्णम् अपि । शुचिमागम्—शुचयः
=शुद्धाः, मार्गाः=पन्यानः यत्र तत् । सर्वत्र=सर्वतः । चत्वरधिकमपि—चत्वराणि
=चतुष्पयानि, अधिकेन=बहुलेन यत्र तत् अपि । पक्षे—च=तथा, त्वराधिकम्=
चाञ्चल्याधिक्यम् अपि । स्थिरप्रकृतिः=स्थिरस्वभावाः यत्र तत् । अथवा—स्थिरा-
मात्यादिकम् । मज्जन्महाराष्ट्रकुटुम्बिनीमुखमण्डलविधीयमानोत्फुल्लकमलशोभायाः—
मज्जन्तीनाम्=स्तनान् कुर्वन्तीनाम्, महाराष्ट्रकुटुम्बिनीनाम्=महाराष्ट्रनारीनाम्,
मुखमण्डलम्=आननमण्डलम्, तस्य विधीयमाना=क्रियमाणा, उत्फुल्लकमलशोभा=
विकसितपद्मशोभा, यस्याः तस्याः । तुङ्गतरङ्गरङ्गतरुणार्जुनराजीवराजहंसविराजित-
वारैः—तुङ्गतरङ्गेषु=उन्नतवीचिषु, रङ्गन्ति, तरुणानि=नूतनानि, अर्जुनानि=
धवलानि, यानि राजीवानि तद्वद् राजमानाः=शोभायमानाः, ये राजहंसाः=मरा-
लास्तैर्विराजितम्=शोभितम्, वारि यस्यास्तस्याः । वरदायाः=वरदानद्याः । तीरे=
तटे । रमणीयकरसकुण्डम्—रसानाम्=आनन्ददायकरसानाम्, कुण्डम्=पात्रम् ।
कुण्डिनं नाम=कुण्डिननामकम् । नगरम्=पुरम् (अस्ति) ।

हिन्दी—उस दक्षिण देश के अन्तर्गत वैदर्भमण्डल का अलङ्कार बना हुआ उपद्रव
रहित, इन्द्र की अमरावती से होड़ करने वाला, चारों ओर से खाइयों से घिरे हुए
उत्कृष्ट एवं मनोहर उद्यानों से आलिङ्गित, बहुत से गगनचुम्बी प्रासादों के शिखरों से
सूर्य के रथ की द्रुतगति को रोकने वाला, जहाँ एक स्थान पर अग्निहोत्र मन्त्रों की
पावन आहुतियों से समस्त स्वर्ग, गगन तथा भूमिसम्बन्धी उत्पात समूह को नष्ट किये
हुए मन्यु (यज्ञ) करके भी मन्यु (क्रोध) से शून्य, पुष्यसूक्त श्रीसूक्तादि पढ़े होकर भी
निरुक्त (विशेष ग्रन्थ) के पारङ्गत, सम्मार्ग (सदाचार-पथ) पर स्थिर होकर भी,
गृहस्थ, सकलत्र (सभी की रक्षा करने वाले) होकर भी ब्रह्मचारी (वैदिक आचरण
करने वाले) अभ्यस्त तिथि (पञ्चाङ्ग विद्या के अभ्यासी होकर भी अतिथिकुशल
(आतिथ्य सत्कार करने में प्रवीण), सामप्रयोग (सामवेद के उपयोग) में प्रमुख
होकर भी दण्डावलम्बी (पलाशदण्डधारण करने वाले) शतपथानुसारी (यजुर्वेद के
एकभाग के अनुसार आचरण करने वाले) होकर भी, एकमार्ग (एक नीति वाले)
ब्राह्मणों के द्वारा निवास स्थान बनाया हुआ, एकत्र द्रोण-प्रधान (दोणाचार्य प्रमुख
अथवा मान प्रधान) कौरवों के समान, तुलाधारी (तिरछे स्तम्भों वाले) प्रासादों
जैसे अनुमेय-अनुमान (वस्तुओं के उद्देश्य फल भाव आदि में अनुमेयानुमानादि
ज्ञान) में चतुर नैयायिकों जैसे, द्रव्यगुणकर्मादि पदार्थों में कुशल वैशेषिकों के समान
रूपे-पैसे-गुणावगुण तथा व्यापारादि में कुशल, रूपसिद्धि-प्रमुख वैयाकरणों (व्याकरण
के विद्वानों) के समान रूपसिद्धि (टाँका आदि लगाने) वाले, अनेक ग्रन्थियों में बाँधी
हुई कौड़ियों (जटाओं) वाले रुद्रों के समान, अनेक गठरियों में कौड़ी बाँधने वाले,
दूकानदारी करने वाले बनियों से अधिष्ठित, एकत्र (कहीं) विट-कौलों (वाममार्गी
शाक्तों) की दम्भपूर्ण दीक्षाओं के समान दीक्षा वाली, कुचरूप लोभित (कुचों के
रूप से लोभयुक्त पुरुषों वाली—निन्दित मांसादि लोभवाली) भग्नयतिगण द्रुत यति

गण तथा छन्द आदि से रहित असमर्थ कवि की काव्यपद्धति के समान मुनि समूह के शील को भङ्ग कर देने वाली, रजनिरागिणी निशाचरियों के समान रजनी (हरिद्रा का) रागिणी (अङ्गलेप करने वाली) मुखजघनस्थलादि सबसे चञ्चल अनार्या (दुष्ट-महिलाओं) के समान, कर्नाटक देश की सेविकाओं से परिपूर्ण एक ओर कुलालाकीर्ण (लार टपकाने वाले) बालक के समान कुलालों (कुम्भकारों) से सम्पन्न, कहीं कुजराजित (अशोभितया वृद्धत्व से व्याप्त) वृद्ध पुरुष के समान, कुजों (वृक्षों) से परिपूर्ण, कहीं चित्रविद्या के समान बढ़ते हुए सम्पूर्ण शिशुओं से गोभित, स्वस्तिक चिह्न विधान द्वारा सर्वतोभद्र वेदिका निर्माण के समान चारों ओर सुन्दर सजावट से पूर्ण भवनपंक्तियों से सुशोभित, कहीं पताका, अंक, सन्धियों में युक्त नाटकों के समान, ध्वजाओं, चिह्नों तथा सन्धियों वाले, कपटव्यापार को देखने वाले दुष्ट किरातों के समान, कूटों (शिखरों) से कार्यों को देखने वाले, उत्तम धार वाले शस्त्रों के समान सुधा (चूने) से पुते हुए, सचित्र होने के कारण अद्भुत, तिरछे स्तम्भों से युक्त अतुलनीय देवकुलों (देवालयों) से संकुल, विशाल गज-तुरगादि की शानाओं से सम्पन्न, चारों चरणों—ऋग्, यजुः, साम, अथर्ववेदों से युक्त होकर भी रण के वातावरण से रहित, विट्-वंशियों से सम्पन्न होकर भी पवित्र मार्गों वाला, सर्वत्र बहुत से बीराहों और स्थिर प्रकृति (मन्त्री आदि) से सम्पन्न स्नान करती हुई महाराष्ट्र-रमणियों के मुखमण्डल से प्रतिबिम्बित होने वाले उत्फुल्ल कमलों की शोभा वाली तुङ्ग तरङ्गों में रञ्जित नूतन अर्जुन (श्वेत कमल) और राजहंसों से शोभित जल वाली वरदा नदी के तट पर सौन्दर्य रस कुण्ड के समान 'कुण्डिन' नामक नगर है।

यस्य नातिदूरे दर्शनदूरीकृतदुरितोपप्लवाऽऽप्लवनजनितपातकभङ्गां गङ्गामुपहसन्ती स्वर्गमार्गाश्रयिनिःश्रेणी पुण्यपयाः पयोष्णी वहति ।

सुधा—यस्येति । यस्य=कुण्डिनपुरस्य । नातिदूरे=समीप एव । दर्शनदूरीकृत-दुरितोपप्लवाऽऽप्लवनजनितपातकभङ्गाम्—दर्शनेन=अवलोकनेन, दूरीकृतम्=नाशितम्, दुरितोपप्लवम्=पापसमूहम्, तथा आप्लवनजनितम्=स्नानजन्यम्, पातक-भङ्गम्=अघविनाशनम्, यया तादृशीम् । गङ्गाम्=सुरनदीम् । उपहसन्ती=उपहासं कुर्वन्तीम् । स्वर्गमार्गाश्रयिनिःश्रेणी=नाकमार्गस्य सोपानभूता । पुण्यपयाः—पुण्यं=पवित्रम्, पयः=सलिलम् यस्याः । पयोष्णी=पयोष्णी नाम नदी । वहति=प्रवहति । गङ्गा तु स्नानात् पातकभङ्गं करोति परं पयोष्णी दर्शनादेव पातकभङ्गाऽस्तीति विशेषः ।

हिन्दी—जिसके समीप ही दर्शन मात्र से पाप समूह को नष्ट करने वाली और स्नान से पातकों को मिटाने वाली गङ्गा का उपहास करती हुई स्वर्ग मार्ग के सोपान के समान पवित्र जल वाली पयोष्णी नदी बहती है ।

यस्य च पश्चिमदेशे प्रणतसुरासुरमौलिनीलमणिमरीचिचञ्चरीकचक्र-चुम्बितचरणाम्भोजस्य भोजकटकूपजन्मनो जरापातितथयातेः प्रचण्डवण्ड-

दाण्डिक्यदण्डनाडम्बरितगण्डपाषाणविदलितवैदर्भमण्डलस्य भगवतो भार्गवस्याश्रमः ।

सुधा—यस्येति । यस्य = कुण्डिनपुरस्य । पश्चिमप्रदेशे = प्रतीची भागे । प्रणत-सुरासुरमौलिनीलमणिमरीचिचञ्चरीकचन्द्रचुम्बितचरणाम्भोजस्य — प्रणतानाम् = अवनतानाम्, सुरासुराणाम् = देवानां राक्षसानाञ्च, मौल्यस्तेषां नीलमणीनां, मरीचिपु = किरणेषु, तत् चञ्चरीकाणाम् = भ्रमराणाम्, चक्रम् = दलम्, तेन चुम्बिते चरणाम्भोजे = चरणकमले, यस्य तस्य । भोजकटकूपजन्मनः — भोजकटकूपेति अधिष्ठाननाम, तज्जन्मास्येति । तथा च श्रुतिः 'शुक्रो भोजकटेऽभवत्' । कूपादि प्रसिद्धा हि अधिष्ठाननामानि दृश्यन्ते । तथा च शिवकूपः, किराटकूपः, जाङ्गलकूपः इत्याद्यधिष्ठाननामानि मरुदेशे । जरापातितययातेः — जरा = वृद्धत्वम्, पातिता = बलात्कृता, ययाती = ययातिनृपे येन तस्य । वृषपर्वदैत्यमुतां शमिष्ठां शुक्रमुतां देवयानीं च ययातिनृपतिरूपयेमे । ततोऽसौ शमिष्ठा प्रीत्या देवयानीमवजानन् 'तवाङ्गे जरा पततु' इति शुक्रेण ययातिः शप्तः । प्रचण्डदण्डदाण्डिक्यदण्डनाडम्बरितगण्ड-पाषाणविदलितवैदर्भमण्डलस्य — प्रचण्डः = उग्रः, दण्डः = शासनम्, यस्य तादृशम्, दाण्डिक्यम् = दाण्डिक्यनामानं नृपम्, दण्डनाय = शासनाय, आडम्बरितेन गण्डपाषाणेन = पातालगण्डशैलवृष्टिना, विदलितम् = नाशितम्, वैदर्भमण्डलम् = वैदर्भदेशमण्डलम् येन तस्य । भगवतः = प्रतापशालिनः । भार्गवस्य = शुक्राचार्यस्य । आश्रमः = आश्रमस्थानम् अस्ति ।

टिप्पणी—दाण्डिक्यो नाम भोजकटदेशाधिपः शुक्रमुतामरजःसंज्ञां क्षत्रियः किल हठात् द्विजकन्यां परिणीतवान् । इति परिभूतमन्येन शुक्रेण मन्युपाताल-शैलगण्डवृष्टिना सः वैदर्भमण्डलो हतः ।

हिन्दी—जिस कुण्डिनपुर के पश्चिम भाग में अवनत देवताओं तथा राक्षसों के मौलि भाग में लगी नीलमणियों की कान्ति पर चञ्चरीक पुञ्ज से चुम्बित चरणकमल वाले, भोजकटकूप नामक अधिष्ठान में उत्पन्न हुए, ययाति नृप को युवावस्था में ही बुढ़ापे का शाप देनेवाले, प्रचण्डशासन करने वाले, दाण्डिक्य नामक राजा (भोजकटाधीश) को दण्ड के लिए पाताल पर्वतों की चोटियों की वर्षा कर वैदर्भमण्डल को नष्ट कर देने वाले भगवान् भार्गव (शुक्राचार्य) का आश्रम है ।

यत्र च विपत्त्राः सन्ति साधवो न तु तरवः, विजृम्भमाणकमलानि सरांसि न जनमनांसि, कुवलयालङ्काराः क्रीडादीधिका न सोमन्तिन्यः, विपदाक्रान्तानि सरित्कुलानि न कुलानि ।

सुधा—यत्र चेति । च = तथा यत्र । साधवः = सज्जनाः । विपत्त्राः — विपदः त्रायन्त इति विपत्त्राः सन्ति, तरवस्तु = वृक्षास्तु । विपत्त्राः = विगतानि पत्राणि येषां ते = पत्रहीनाः न सन्ति । विजृम्भमाणकमलानि — विजृम्भमाणानि = उत्फुल्लानि, कमलानि = अम्भोजानि यत्र तादृशानि = विकसितपद्मानि । सरांसि = तड़ागानि सन्ति । पक्षे — विजृम्भमाणकम् = कुत्सितप्रसरम्, मलम् = पापम् येषु तानि । जनमनांसि = लोक-

चेतांसि तु न सन्ति ('मले किट्टे पुरीषे च पापे च कृपणे मलः' इति विश्वः) । कुवलयालङ्काराः—कुवलयानि=पद्मानि, अलङ्काराणि=भूषणानि, यासां तादृश्यः । क्रीडादीधिकाः=क्रीडासरांसि सन्ति । सीमन्तिन्यः=सीभाग्यवतिस्त्रियः, तु । कुवलयालङ्काराः—कुत्सितानि, वलयानि=कङ्कणानि, अलङ्काराणि=आभूषणानि, यासां तादृश्यः न सन्ति । विपदाक्रान्तानि—वीनाम्=पक्षिणाम्, पदैः, आक्रान्तानि=आकुलितानि, सरित्कूलानि=नदीतटानि सन्ति । विपदाक्रान्तानि—विपद्भिः=विपत्तिभिः, आक्रान्तानि=परिपूर्णानि । कुलानि=वंशानि न सन्ति ।

हिन्दी—जहाँ सत्पुरुष विपत्त (विपत्ति से रक्षा करने वाले) हैं, वृक्ष विपत्त (पत्तों से रहित) नहीं हैं, सरोवरों में कमल विजृम्भित (विकसित) हैं लोगों के मन विजृम्भमाणक मल (कुत्सित मल से विकसित) से युक्त नहीं हैं । क्रीडासरोवर कुवलयालङ्कार (कमलों से शोभा) वाले हैं, सीभाग्यवती स्त्रियाँ निन्दनीय वलयाभूषणों वाली नहीं हैं तथा जहाँ नदियों के तट पक्षियों से आकुलित रहते हैं लोगों के परिवार विपत्तियों में परिपूर्ण नहीं हैं ।

किं बहुना—

देशानां दक्षिणो देशस्तत्र वैदर्भमण्डलम् ।

तत्रापि वरदातीरमण्डलं कुण्डिनं पुरम् ॥ २८ ॥

अन्वयः—तत्र देशानां दक्षिणः देशः वैदर्भमण्डलम् (अस्ति) । तत्र अपि वरदातीरमण्डलं कुण्डिनम् (अस्तीति) ।

सुधा—देशानामिति । तत्र=तस्मिन् स्थाने । देशानाम् दक्षिणः=राज्यानाम् उत्तमः । देशः=राज्यम्, वैदर्भमण्डलम्=विदर्भराज्यस्य मण्डलम् अस्ति । तत्रापि=वैदर्भमण्डलेऽपि । वरदातीरमण्डलम्=वरदानदीतटस्य भूषणम् । कुण्डिनं पुरम्=कुण्डिननाम नगरम् । दक्षिणम् अस्तीति शेषः ।

हिन्दी—अधिक क्या—वहाँ देशों में महान् देश वैदर्भमण्डल है तथा उस वैदर्भमण्डल में भी वरदानदी तट की शोभा बना हुआ कुण्डिन नाम का नगर है ॥ २८ ॥

तत्रास्ति समस्तरिपुपक्षक्षोदवक्षदक्षिणक्षोणीपालमौलिमाणिक्यनिकषनिर्मलितचरणनखदर्पणश्चतुर्दधिपुलिनचक्रवालबालुकासंख्यसंख्यविख्यातकीर्तनीयकीर्तिसुधाधवलितवसुधरावल्यो निजभुजपङ्जरान्तरनिरुद्धशारिकायमाणरणरङ्गाङ्गणाजितोजितजयश्रीः, यौवनमवमत्तकान्तकुन्तलविलासिनीनयननीलोत्पलदलमालार्च्यमानलावण्यपुण्यप्रतिमः, रविरिव नासत्यजनक, पुरन्वर इव नाकविख्यातः, गरुत्मानिव नागमाधिक्षेपी, पद्मखण्ड इव नालसहितः, व्याकरणप्रबन्ध इव नामसम्पन्नः, धाम धाम्नाम्, आधारो धीरतायाः, पुरं पुरुषकारस्य, आश्रयः श्रेयसां, श्रियां श्रुतीनां च, राजारणाङ्गणेष्वगणितभीर्भीमो नाम ।

सुधा—तत्रेति । तत्र=कुण्डिनपुरे । समस्तरिपुपक्षक्षोदवक्षदक्षिणक्षोणीपालमौलि-

माणिक्यनिकपनिर्मलितचरणनखदर्पणः—समस्तानाम् = सम्पूर्णानाम्, रिपुपक्षक्षोद-
दक्षानाम् = शत्रुदलक्षोदप्रवीणानाम्, दक्षिणानाम् = अनुकूलानाम्, क्षोणीपालानाम् =
भूपालानाम्, मौलिमाणिक्यानि = उत्तमाङ्गमणयः, तेषां निकषेण निर्मलिताञ्चरणनखाः
एव दर्पणा येन तादृशः । चतुर्दधिपुलिनचक्रवालबालुकासंख्यविख्यातकीर्तनीयकीर्ति-
मुधाधवलितवसुन्धरावलयः—चतुर्दधिपुलिनचक्रवालबालुकावद = चतुःसमुद्रद्वीपपुञ्ज-
बालुकावद असंख्यसंख्येषु = अगणितयुद्धेषु, विख्याता = प्रसिद्धा, कीर्तनीया = प्रशंसनीया,
या कीर्तिमुधा = यशःमुधा, तया धवलितम् = शुभ्रितम्, वसुन्धरावलयम् = भूमण्डलम्,
येन तादृशः । निजभुजपञ्जरान्तरनिरुद्धशारिकायमाणरणरङ्गाङ्गणाजितजयश्रीः—
रणाङ्गणे = युद्धस्थले, अजिता = अधिकृता, निजे = स्वे, भुजपञ्जरान्तरे = भुजरूप-
पञ्जरमध्ये, निरुद्धा = अवरुद्धा, शारिकायमाणा = सारिकोपमा, रणाङ्गणाजिता,
ऊजिता = उद्दीप्ता, विजयश्रीः = जयलक्ष्मीः येन तादृशः । यौवनमदमत्तकान्तकुन्तल-
विलासिनीनयननीलोत्पलदलमालाचर्यमानलावण्यपुण्यप्रतिमः—यौवनमदेन = तारुण्य
मदेन, मत्तायाः = क्षोबायाः, कान्तकुन्तलविलासिन्यः = सुन्दरकुन्तलदेशविशेषस्य नायः.
तासां नयन एव नीलोत्पलदलमाले = नेत्ररूपनीलकमलपत्रसृजे, ताम्यामचर्यमानम् =
पूज्यमानम्, लावण्यमेव = सौन्दर्यमेव, पुण्यप्रतिमाः = पवित्रमूर्तिः, यस्य तादृशः ।
रविरिव = सूर्य इव, नासत्यजनकः = अश्विनीकुमारपिता । पक्षे—असत्यजनकः =
मिथ्योत्पादकः न । पुरन्दर इव = इन्द्र इव । नाकविख्यातः = स्वर्गप्रसिद्धः । पक्षे—
अकविषु = कुतिसतसूरिषु ख्यातः न । गरुमान् इव = गरुडसदृशः । नागमाधिक्षेपी—
नागम् = सर्पम्, आधिक्षेपी = प्रहारकर्ता । पक्षे—आगमान् = शास्त्राणि, न तिरस्करोति ।
पद्मखण्ड इव = कमलखण्ड इव । नालसहितः = नालदण्डयुक्तः । पक्षे—अलसेभ्यः हित-
कारकः न, आलेन = अनर्थेन सहितो वा न । व्याकरणप्रबन्ध इव = व्याकरणशास्त्र-
मिव । नामसम्पन्नः = प्रातिपदिकयुक्तः । पक्षे—आमसम्पन्नः = रोगयुक्तः न । धाम्नाम्
= तेजसाम् । धाम = विशिष्टतेजा । धीरतायाः = धैर्यस्य । आधारः = अवलम्बः । पुरुष-
कारस्य = वीरतायाः । पुरम् = समूहः । श्रेयसाम् = कल्याणानाम् । आश्रयः = आधारः ।
श्रियाम् = लक्ष्मीनाम्, श्रुतीनाम् = वेदानाञ्च । आश्रयः । रणाङ्गणेषु = युद्धभूमिषु ।
अगणितभीः—अगणिता = अविज्ञाता, भीः = भयम्, येनासौ । भीमः = भीमाख्यः । राजा
= नृपः अस्ति ।

हिन्दी—वहाँ समस्त शत्रुपक्ष को नष्ट कर देने में दक्ष, दक्षिण देश के राजाओं के मुकुटमणि कसौटी स्वरूप दर्पण से प्रक्षालित नखचरणों वाले, चारों समुद्रतटों के मण्डल पर छोटे-छोटे बालुओं के कणों के समान असंख्य विख्यात एवं प्रशंसनीय कीर्तिरूपी मुधा से पृथ्वीमण्डल को स्वच्छ बना देने वाले, अपनी भुजाओं रूपी पिंजड़े में बन्द की गई सारिका के समान युद्धस्थलों में उद्दीप्त विजयश्री को अजित करने वाले, यौवनमद से मत्तवाली सुन्दर कुन्तल नामक देश विशेष की सुन्दरियों के नयन रूपी नीलकमल दल की मालाओं से अचर्यमान् लावण्यरूपी पुण्यप्रतिमा वाले, सूर्य के समान नासत्य जनक (अश्विनीकुमार के जनक, असत्य को उत्पन्न करने वाले नहीं) इन्द्र

के समान नाकविख्यात (स्वर्ग में प्रसिद्ध, निन्दनीय कवियों में प्रसिद्ध नहीं) गरुड के समान नागाधिक्षेपी (सर्पों की लक्ष्मी को समाप्त कर देने वाले, आगम (वेदों) पर आक्षेप करने वाले नहीं) कमलखण्ड के समान नाल सहित (नालदण्ड सहित, आलमियों को हितकर नहीं) व्याकरणप्रबन्ध के समान नामसम्पन्न (प्रातिपदिकों में युक्त, रोगसम्पन्न नहीं) तेजों में विशिष्ट तेज, धीरता के आधार, वीरता के समूह, कल्याण-कार्यों में अग्रणी, लक्ष्मी तथा वेदों के आधार, रणभूमि में असंख्य लोगों को भयभीत करने वाले भीम नामक राजा हैं ।

यस्यानवरतमुत्कृष्टालयः क्रीडावनपादपाः पौरलोकश्च, अपरुषो दायादाः वाग्विभवश्च, विमत्सरा सभासदो देशश्च, विकसद्बुचयोऽङ्गावयवः क्रीडापर्वतश्च अपराजयो मण्डनमणयः सेनासमूहश्च, अगतरुजो वने विनाश-मन्वभवन्नितान्तं रिपवः पुष्पप्रकरश्च ।

सुधा—यस्येति । यस्य = वृषस्य भीमस्य । अनवरतम् = निरन्तरम् । क्रीडावन-पादपाः—क्रीडावनस्य = क्रीडोद्यानस्य, पादपाः = वृक्षाः । उत्कृष्टालयः—उत् = प्राबल्येन, कृष्टाः = सौरभजनितेन आनीताः, अलयो यैस्तादृशाः । पौरलोकः = पुरजनश्च । उत्कृष्टः = श्रेष्ठः, आलयः = गृहम् यस्य तादृशः । दायादाः = करदाः प्रजाः । अपरुषः = अपगता रुट् येभ्यः = नीरुजः । च तथा वाग्विभवः = वाणीविभवः । अपरुषः = स्निग्धः । सभासदः = पार्षदाः । विमत्सराः—विगतो मत्सरो येभ्यः = मात्सर्यहीनाः । च देशः = राज्यम् । विमत्सरः—विमन्तः = पशियुक्तानि, सरांसि = तडागानि, यस्मिन् तादृशः । अङ्गावयवाः = अङ्गभागाः । विकसद्बुचयः—विकसन्ती रुचिः = कान्तिर्येषु तादृशाः । क्रीडापर्वतश्च = क्रीडाशैलश्च । विकसद्बुचयः—विकसद्गुणाम् = दुर्बुक्षणाम्, बुचयः = समूहः । मण्डनमणयः = अलङ्काररत्नानि । अपराजयः—अपगता, राजिः = सन्धि-येभ्यस्तादृशाः । सेनासमूहश्च = सैन्यदलम् च । अपराजयः = पराजयरहितः, अजेयः । अगतरुजः—न गता पीडा येषां तथाविधाः, रिपवः = शत्रवः । वने = विपिने । नितान्तम् = निरन्तरम् । विनाशम्, अन्वभवन् = अनुभवमकुर्वन् । तथा । पुष्पप्रकरः = पर्वतवृक्षजः पुष्पवर्गः । वने = कानने । नितान्तरम् = निरन्तरम् । विनाशम् = नाशम् अन्वभवत् = अनुबभूव । अत्र बहुत्वैकवचनेऽप्युपलक्षणम् ।

हिन्दी—जिस राजा के क्रीडोद्यान वृक्ष निरन्तर भ्रमरों को अपनी ओर बलात् आकृष्ट किये रहते हैं तथा नगर निवासी उत्कृष्ट भवनों से सम्पन्न हैं । जिसकी प्रजा नीरोग तथा वाणी वैभव रूपेण से शून्य अर्थात् स्निग्ध है । जिसके सभासद मात्सर्य भाव से रहित तथा देश पक्षियों से घिरे हुए तडागों वाला है । जिसके अङ्गभाग विकसित कान्तिवाले तथा क्रीडा पर्वत टेढ़े मेढ़े वृक्षों का समूह है । जिसकी आभूषण-मणियाँ छिद्रों से रहित तथा सेनासमूह अजेय है । जिसके पीडायुक्त शत्रु वन में नितान्त विनाश का अनुभव करते हैं तथा जिसका शत्रु वृक्षों से उत्पन्न हुआ पुष्प-वर्ग वन में नितान्त विनाश का अनुभव करता है ।

तस्य च कन्दर्पकमनीयकान्तेर्मत्ताः करिणः सदामानो न मानिनीलोकः,
कृतविटपानमनाः क्रीडोद्यानतरवो नावरोधजनः, कटकालङ्कृतदोषः सीम-
न्तिन्यो न परिपन्थिकः ।

सुधा — तस्य चेति । च = तथा । तस्य = एतस्य । कमनीयकान्तेः — कमनीया = मनोरमा, कान्तिः = दीप्तिः, यस्य तस्य राजः । मत्ताः = क्षीबाः, करिणः = गजाः, सदा-
मानः — दाम्ना = अर्गलेन, सहिताः = अर्गलायुक्ताः । पक्षे — सदा = सर्वदा मानो गर्वो
यस्य तादृशः । मानिनीलोकः = नारीजनः नाम्ति । क्रीडोद्यानतरवः = विहारवनवृक्षाः ।
कृतविटपानमनाः — विटपानाम् = विस्ताराणाम्, अनमनं कृतं तथैः । पक्षे — कृतं
विटानाम् = लम्पटानाम्, पाने = चुम्बने, मनः येन तथा अवरोधजनः = अन्तःपुरलोकः
नास्ति । सीमन्तिन्यः = सौभाग्यवतिस्त्रियः कटकालङ्कृतदोषाः — कटकैः = बल्यैः,
अलङ्कृतौ = शोभितौ, दोषौ = बाहू, यासां ताः । परिपन्थिकः = परिपन्थी तु न
कटकालङ्कृतदोषः — कटके = स्कन्धावारे, अलम् = अत्यर्थम्, कृतदोषः = कृतोपद्रवः ।
अत्र बहुत्वैकत्वश्लेषः ।

हिन्दी — तथा उस कमनीय कान्ति वाले राजा के मतवाले हाथी सदामान
(बन्धन से युक्त) हैं परन्तु मानिनीजन (नारीलोक) सदा मान युक्त नहीं रहता
है । उसके विहार वन के वृक्ष विस्तार के कारण झुके रहते हैं परन्तु अन्तःपुरवासी
स्त्रियाँ लम्पट पुरुषों के चुम्बन में मन नहीं लगाती हैं । सौभाग्यवती स्त्रियाँ बलया-
लङ्कृत भुजाओं वाली हैं परन्तु परिपन्थी (शत्रु) सेना में पर्याप्त उपद्रव नहीं कर
पाता है ।

यस्य च चरणाम्भोजयुगलं विमलीक्रियते नमज्जनेन न मज्जनेन ।

यः शृङ्गारं जनयति नारीणां नारीणाम् ।

यः करोत्याश्रितस्य नवं धनं न बन्धनम् ।

यो गुणेषु रज्यते न रमणीनां नरमणीनाम् ।

सुधा — यस्येति । यस्य = नृपस्य । चरणाम्भोजयुगलम् = पादपद्मद्वयम् । नम-
ज्जनेन — नमता = विनम्रेण, जनेन = पुरुषेण । विमलीक्रियते = स्वच्छीक्रियते । पक्षे —
(केवलं) मज्जनेन = स्नानादिना न, विमलीक्रियते = स्वच्छतां नीयते । यः = नृपः ।
नारीणाम् = रमणीनाम् । शृङ्गारम् = शोभाम् । जनयति = उत्पादयति । अरीणाम् =
शत्रूणाम् । शृङ्गारं, न जनयति = नोत्पादयति । यः = नृपः । आश्रितस्य =
आश्रितजनस्य । नवम् = नूतनम् । धनम् = वित्तम् । करोति । आश्रितजनस्य, बन्धनम्
न करोति । यः = नृपः रमणीनाम् = नारीणाम् । गुणेषु = सौन्दर्यादिषु । न रज्यते =
अनुरक्तो न भवति । नरमणीनाम् = पुरुषरत्नानाम् । गुणेषु = दानशौर्यादक्षिण्यादिषु ।
रज्यते = अनुरक्तो भवतीति ।

हिन्दी — जिस राजा के कमल के समान सुन्दर चरण-युगल विनम्रजनों के द्वारा
उज्ज्वल बनाये जाते हैं केवल स्नानादि द्वारा स्वच्छ नहीं किये जाते हैं । जो राजा

नारियों के शृङ्गार को उत्पन्न करता है। शत्रुओं के शृङ्गार नहीं उत्पन्न करता है। जो अपने आश्रितों को धनवान् बनाता है उन्हें बन्धनयुक्त नहीं करता है। जो उत्तम पुरुषों के शौर्य, दान, दया, दाक्षिण्यादि गुणों पर अनुरक्त रहता है रमणियों में नहीं।

यस्य च नमस्याग्रहारेषु श्रूयते नलोपाख्यानं च लोपाख्यानम् ।

सुधा—यस्येति । च=तथा । यस्य=नृपस्य । नलोपाख्यानम्—नलस्य, उपाख्या-
नम्=भारतप्रसिद्धमाख्यानम् । नमस्याग्रहारेषु—नमस्यानाम्=पूज्यानाम् देवद्विजा-
दीनाम्, अग्रहारेषु=ग्रामेषु, श्रूयते=आकर्ष्यते । लोपाख्यानम्=लोपस्य कथनम्
न श्रूयते ।

हिन्दी—और जिसके पूजनीय देवमन्दिरों एवं ब्राह्मणों आदि के घरों में नल का
उपाख्यान ही सुना जाता है किसी वृत्तान्त का लोप सुनाई नहीं पड़ता है ।

**यस्य च राज्ये साक्षरस्य पुस्तकस्य बन्धः, सगुणस्य कार्मुकस्याकर्षणम्,
सुवंशप्रभवस्य छत्रस्य दण्डः, सुजातेरुद्यानविशेषस्योत्खननम्, कुलीनस्य
कन्दस्योन्मूलनारम्भः, सन्मार्गलग्नस्य पुनर्वसुभाजश्चन्द्रस्यैव, ग्रहणालोक-
नमभूत् ।**

सुधा—यस्य चेति । च यस्य=नृपस्य । राज्ये=शासने । साक्षरस्य=अक्षर-
युक्तस्य । पुस्तकस्य=ग्रन्थस्य । बन्धः=बन्धनं भवति । साक्षरस्य=अध्येतृवर्गस्य तु
बन्धनं न भवति । सगुणस्य=ज्यायुक्तस्य । कार्मुकस्य=धनुषः । आकर्षणम्=
आकर्षणं भवति । सगुणस्य=शौर्यादिगुणयुक्तस्य, पुरुषस्य तु आकर्षणं न भवति ।
सुवंशप्रभवस्य—सुष्ठु वंशः सुवंशः=सुन्दरवेणुः, तस्मिन् प्रभवः=जन्म, यस्य=सुवेणु-
जातस्य । छत्रस्य=आतपत्रस्य दण्डः=यष्टिः । न तु सुवंशप्रभवस्य=उत्तमकुल-
जातस्य, दण्डः=दमनम् भवति । सुजातेः=उत्तममालतीपादपस्य । उद्यानविशेषस्य=
विशिष्टवाटिकायाः । उत्खननम्=वृक्षपुष्टये आलवालमार्दवायोत्कृष्टं खननं भवति ।
न तु कुलीनस्य=सुकुलजातस्य उच्छेदनारम्भो भवति । सन्मार्गलग्नस्य—सद्=विद्य-
मानम्, मृगस्येदं मार्गम्, तस्मिन् लग्नम्=सक्तम्, तस्य, मृगशिरसः । पुनर्वसुभाजः,
पुनर्वसुनक्षत्रयुतस्य । चन्द्रस्य=विधोः ग्रहणालोकनम्=राहुग्रासदर्शनम्, अभूत्=बभूव ।
न तु सन्मार्गलग्नस्य=सुमार्गप्रवृत्तस्य । पुनः=भूयः । वसुभाजः=धनाढ्यस्य । ग्रहणा-
लोकनम्=घनापहरणदर्शनम् । अभूत्=बभूव ।

हिन्दी—जिसके राज्य में अक्षरों से युक्त पुस्तक ही बाँधी जाती है, पढ़े लिखे
व्यक्ति का बन्धन नहीं होता है, डोरियुक्त धनुष ही खींचा जाता है, गुणयुक्त व्यक्ति
का आकर्षण नहीं होता है, उत्तम बाँस से निकला हुआ छत्र का दण्ड होता है, उत्तम-
वंश में जन्मे हुए पुरुष को दण्ड नहीं दिया जाता है, श्रेष्ठ मालतीवृक्ष वाले उद्यान-
विशेष की खुदाई होती है, उत्तमकुल का उच्छेद नहीं होता है, पृथ्वी में संलग्न कन्द-
मूल का उखाड़ना आरम्भ किया जाता है, कुलीनपुरुष का उन्मूलन नहीं होता है,
विद्यमान् मृगशिर तथा पुनर्वसु नक्षत्रयुक्त चन्द्रमा का ग्रहण दिखलायी पड़ता है,
सन्मार्ग पर चलने वाला व्यक्ति का घनापहरण नहीं दिखलायी पड़ता है ।

किं बहुना—

देवो दक्षिणदिङ्मुखस्य तिलकः कर्णाटकान्ताकुच-

क्रीडाशैलमृगः प्रतापकदलीकन्दः स किं वर्ण्यते ।

यस्यारातिकरीन्द्रकुम्भरुधिरविलम्बासिदंष्ट्राङ्कुरा

शौर्यश्रीर्भुजदण्डमण्डपतले सिंहीव विश्राम्यते ॥ २९ ॥

अन्वयः—दक्षिणदिङ्मुखस्य तिलकः, कर्णाटकान्ताकुच-क्रीडाशैलमृगः प्रतापकदली-
कन्दः सः देवः किं वर्ण्यते । यस्य अरातिकरीन्द्रकुम्भरुधिरविलम्बासिदंष्ट्राङ्कुरा शौर्यश्रीः
भुजदण्डमण्डपतले सिंही इव विश्राम्यते ।

मुधा—देव इति । दक्षिणदिङ्मुखस्य = अवाचीदिशामुखस्य । तिलकः = तिलक-
भूतः । कर्णाटकान्ताकुचक्रीडाशैलमृगः—कर्णाटस्य=कर्णाटकदेशस्य, कान्तानाम्=रमणी-
नाम्, कुचरूपस्य = पयोधररूपस्य, क्रीडाशैलस्य = क्रीडापर्वतस्य, मृगः = हिरण्यमृगः ।
प्रतापकदलीकन्दः—प्रतापरूपायाः = शौर्यरूपायाः, कदल्याः=रम्भायाः, कन्दः=मूलभाग-
सदृशः । सः=एषः । देवः=नृपः । किं वर्ण्यते=किं कथ्यते । यस्य=नृपस्य । अराति-
करीन्द्रकुम्भरुधिरविलम्बामिदंष्ट्राङ्कुरा—अरातिरूपकरीन्द्रस्य=शत्रुरूपगजेन्द्रस्य, कुम्भ-
स्य=कुम्भस्थलस्य, यद् रुधिरम्=रक्तम्, तस्मात् विलम्बा=मिता, असिरूपदंष्ट्रा
एवाङ्कुराणि यस्यास्तादृशी=खड्गरूपदाढाङ्कुरा । शौर्यश्रीः=पराक्रमलक्ष्मीः । भुजदण्ड-
मण्डपतले—भुजदण्डरूपस्य, मण्डपस्य=बाहुमण्डलस्य, तले=अधःस्थले । सिंही इव=
मृगेन्द्रीव । विश्राम्यते=विश्रामं करोति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—अधिक क्या—दक्षिण दिशा का मुख तिलक, कर्णाटकदेश की रमणियों
के कुचरूपी क्रीडापर्वत का मृग, प्रतापरूपकदली का मूल वह राजा है । उसका कहाँ
तक वर्णन किया जाय । जिसके शत्रुरूपी गजेन्द्र के कुम्भस्थल के रुधिर से गोली बनी
हुई तलवाररूपी दाढ़ों वाली शौर्यलक्ष्मी भुजदण्डरूपी मण्डपतल पर सिंहीनी के
समान विश्राम कर रही है ॥ २९ ॥

तस्य च महामहीपतेरात्मरूपापहसितसमस्तसुन्दरीसौन्दर्यसारसम्पत्ति-
कलकुलकन्दलीकन्दर्पगजेन्द्रावष्टम्भस्तम्भयष्टिरखिलजननयनकुरङ्गवापुरा
रामणीयकपताकायमानोद्भिन्ननवयौवनश्रीः, शृङ्गारस्यागारम्, अविनिर्वनि-
ताविभ्रमाङ्कुराणाम्, आभोगः सौभाग्यभागस्य, रङ्गशाला रागवृत्तनृतस्य,
सर्वान्तिःपुरपुरन्धिकाप्रधानभूताऽस्ति प्रिया प्रियङ्गुमञ्जरी नाम ।

मुधा—तस्य चेति । तस्य = एतस्य । महीपतेः = नृपस्य । आत्मरूपापहसितसमस्त
पुरसुन्दरीसौन्दर्यसारसम्पत्तिकलकुलकन्दलीकन्दर्पदर्पगजेन्द्रावष्टम्भस्तम्भयष्टिः—आत्म-
रूपेण = स्वरूपेण, अपहसिता = तिरस्कृता, समस्तपुरसुन्दरीणाम् = निखिलदेवाङ्गना-
नानाम्, सौन्दर्यसाररूपसुन्दरतारूपा, सम्पत्तिः=सम्पदास्वरूपा, तथा च कलकुलकन्दली
= कलङ्कमूलमूलरूपकन्दलीस्तम्भा, कन्दर्पदर्पगजेन्द्रावष्टम्भस्तम्भयष्टिः—कन्दर्परूपः=
यदनरूपो, गो दर्पगजेन्द्रः—मत्तगजराजः, तस्यावष्टम्भाय = अवरोधाय, स्तम्भयष्टिः—

स्तम्भदण्डसदृशा । अखिलजननयनकुरङ्गवागुरा—अखिलजनस्य = समस्तलोकस्य, नयन-
कुरङ्गेभ्यः = नेत्ररूपमृगेभ्यः, वागुरा = बन्धनजालसदृशा । रामणीयकपताकायमानोद्भि-
न्ननवयौवनश्रीः—रामणीयकस्य = सौन्दर्यस्य, पताकायमाना = पताकासदृशा, उद्भिन्नाः
= प्रकटिता, यौवनश्रीः यस्याः सा । शृङ्गारस्यागारम् = शृङ्गारगृहभूताः ।
वनिताविभ्रमाङ्कुराणाम् = नारीभ्रमकन्दलानाम् । अवनिः = भूमिः । सोभाग्यभागस्य
सोभयांशस्य । आभोगः = विशालरूपम् । रागवृत्तनृत्तस्य = प्रेमात्मकनृत्तस्य । रङ्ग-
शाला = रङ्गभूमिः । सर्वान्तःपुरपुरन्धिकाप्रधानभूता—सर्वान्तःपुरस्य = निखिलान्तः-
राजमवनस्य, पुरन्धिकासु = रमणीषु, प्रधानभूता = प्रमुखतया । प्रिया = दयिता
भार्या । प्रियङ्गुमञ्जरी नाम = प्रियङ्गुमञ्जरीत्यभिधेया अस्ति ।

हिन्दी—उस महीपति की अपने स्वरूप से सुरमुन्दरियों के सौन्दर्य रूपी उत्तम
सम्पत्ति को तिरस्कृत करने वाली, कलङ्क समूह की जड़ से निकली अङ्कुरितकदली
जैसी, मदनरूपी मतवाले गजराज को रोकने के लिए स्तम्भनदण्ड जैसी, समस्त नयन-
रूपीमृगों के लिए बन्धन जाल, सुन्दरता की पताका-सी बनी हुई प्रस्फुटित हुई यौवन-
श्री, शृङ्गार का घर, नारियों के विभ्रमरूपी अङ्कुरों की भूमि, सोभाग्यभाग की
विशालरूपा, प्रेमात्मकनृत्त की रङ्गभूमि, समस्त अन्तःपुर की कुलाङ्गनाओं में प्रमुख
प्रियङ्गुमञ्जरी नाम की प्रियतमा है ।

यस्याः पद्मानुकारिणी कान्तिर्लोचने च, रम्भाप्रतिस्पर्धिनीरूपसम्पत्ति-
रुरुमण्डले च, सुमनोहारिणी केशकवरी भ्रमरङ्गचक्रे च भ्रमरकोद्भासिनी
ललाटपट्टिका कर्णोत्पले च, प्रवालुकाकारिणी दन्तच्छदच्छाया करचरण-
युगले च ।

मुधा—यस्या इति । यस्याः = एतस्याः राज्याः । कान्तिः = प्रभा । पद्मानु-
कारिणी = कमलानुसारिणी । च = तथा । लोचने = नयने । पद्मानुकारिणी = कमलानु-
कृतिनी स्तः । रूपसम्पत्तिः = स्वरूपसम्पदा । रम्भाप्रतिस्पर्धिनी—रम्भा = अप्सरा,
रम्भा = कदली च, तां प्रतिस्पर्द्धते = प्रतिस्पर्द्धा करते या तादृशी, वा तादृशे, उरुमण्डले
= जघनस्थले । केशकवरी = कचवेणी । सुमनोहारिणी = सुसुमहारिणी, मनोरमे वा,
भ्रमरङ्गचक्रे = भ्रमरप्रदेशे । ललाटपट्टिका = ललाटस्थली । भ्रमरकोद्भासिनी—भ्रमर-
कम् = ललाटस्थलम् तदुद्भासिनी । तथा च कर्णोत्पले = श्रोत्रकमले, भृङ्गोद्भासिनी ।
दन्तच्छदच्छाया = दन्तच्छदकान्तिः । प्रवालुकाकारिणी = विद्रुमाकारिणी । तथा च,
करचरणयुगले = हस्तपादद्वये । पल्लवानुकारिणी । स्तः । अत्र प्रथमैकत्वद्वित्वयोः
स्त्रीस्त्रीबयोश्च श्लेषः ।

हिन्दी—जिसकी कान्ति तथा दोनों नयन कमल के समान हैं, रूपसम्पदा रम्भा
अप्सरा से होड़ लगाने वाली उरु मण्डल कमल से प्रतिस्पर्द्धा करने वाले है, केशों का
जटाजूट फूलों से ग्रथित तथा भौंहों की भंगिमा अत्यन्त मनोरम है, दाँतों की कान्ति
विद्रुममणि जैसी तथा हाथ पाँव किसलय दलों जैसे हैं ।

यस्याः सुवर्णमयं वचनं नूपुरं च पदे पदे मनो हरति ।

यस्याः सुमधुरया वाचा सदृशी शोभते कण्ठे कुसुममालिका ।

अलिकालयाज्ज्वलकवल्लरीमालया सह विराजते तिलकमञ्जरी ।

सुधा—यस्या इति । यस्याः = राज्ञ्याः । वचनम् = कथनम् । सुवर्णमयम् = अका-
रादिमुद्गुवर्णयुक्तम् । तथा च, नूपुरम् = नूपुरालङ्कारम् । सुवर्णमयम् = स्वर्णयुक्तम् ।
पदे-पदे = प्रत्येकप्रकृतिविभक्तिसमुदाये । पक्षे—प्रतिचरणविन्यासे । मनः = चेतः ।
हरति = मोहयति । यस्याः । सुमधुरया = मनोहरया, वाचा = वाण्या । सुष्ठु मधुनः =
मकरन्दस्य । रयः—प्रसरो यत्र तादृशी । कुसुममालिका = पुष्पमाला । सदृशी = समी ।
कण्ठे = ग्रीवायाम् । शोभते = राजते । अलिकालया अपि—अलिकम् = ललाटम्,
आलयः = स्थानम् यस्याः सा अपि । तिलकमञ्जरी = तिलकरूपामञ्जरी । पक्षे—
तिलकवृक्षस्य मञ्जरी । अलकवल्लरीमालया सह—केशजालमेव वल्लरी = लता, तस्याः
मालया सह । तृतीयापक्षे—अलिबत्कालो वर्णो यस्याः, तादृश्या वल्लरीमालया =
लतापङ्क्त्या सह । विराजते = शोभते ।

हिन्दी—जिसके सुन्दर वर्णों से युक्त वचन तथा स्वर्णमय नूपुर पद-पद पर
(प्रत्येक प्रकृतिविभक्ति आदि पद तथा प्रत्येक कदम पर) मन प्रसन्न कर लेते हैं ।
जिसकी सुमधुर वाणी सुन्दर पराग राशिवाली कुसुममालिका कण्ठ में शोभित हो रही
है तथा ललाट पर धारण की गई भी तिलकरूपी मञ्जरी (अथवा तिलक वृक्ष की
मञ्जरी) केशों की वल्लरी (वेणी) के साथ सुन्दर लग रही है ।

किं बहुना—

तस्याः कान्तिनिरुद्धमुग्धहरिणीलीलाचलच्चक्षुष-

स्तारुण्यस्य भरादनालसलसल्लावण्यलक्ष्मीरसः ।

लुभ्यल्लोकविलोचनाञ्जलिपुटैः पेपीयमानोऽपि स-

न्नङ्गोऽप्येव न माति सुन्दरतरो रङ्गस्तरङ्गैरिव ॥ ३० ॥

अन्वयः—कान्तिनिरुद्धमुग्धहरिणीलीलाचलच्चक्षुषः तस्याः तारुण्यस्य भरात्
अनालसलसल्लावण्यलक्ष्मीरसः लुभ्यल्लोकविलोचनाञ्जलिपुटैः पेपीयमानः सन् अपि
सुन्दरतरः रङ्गतरङ्गैः इव अङ्गेषु एव न माति ।

सुधा—तस्या इति । कान्तिनिरुद्धमुग्धहरिणीलीलाचलच्चक्षुषः—कान्ती = प्रभा-
याम्, निरुद्धे = अवरुद्धे, मुग्धहरिण्याः = मत्तमृग्यायाः, चलती = चञ्चले, चक्षुषीव =
नेत्र इव चक्षुषी यस्याः । तस्याः = एतस्याः रक्ष्याः । तारुण्यस्य = तरुणतायाः ।
भरात् = गौरवात् । अनालसलसल्लावण्यलक्ष्मीरसः, अनालसेन = आलस्यहीनतया
लसन् = शोभितो भवन् लावण्यलक्ष्मीरसः—लावण्यरूपलक्ष्म्याः = सौन्दर्यश्रियाः रसः =
आनन्दः । लुभ्यल्लोकविलोचनाञ्जलिपुटैः—लोकानाम् = जनानाम्, विलोचनानि =
नेत्राणि एव अञ्जलिपुटानि, लुभ्यन्ति लोकविलोचनाञ्जलिपुटानीति तैः । पेपीयमानः
सन् अपि = वारंवारं पानं कुर्वन्नपि । सुन्दरतरः = रमणीयतरः । तरङ्गैः = वीचिभिः ।

रङ्गन्=विलसन् इव । अञ्जेषु=शरीरावयवेषु । न माति=न लसति । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ।

हिन्दी—कान्ति से मुग्ध हरिणी के लीलाकालीन चञ्चल नेत्रों के समान नेत्रों वाली उस रानी के तारुण्यभार से आनन्दहीन उल्लसित लावण्यरूपी लक्ष्मी का रस ललचाये हुए लोगों के नयनोंरूपी अञ्जलिपुट से बारवार पीकर भी वह अधिक सुन्दर रस तरङ्गों से तरङ्गित होता हुआ अञ्जों में शोभित नहीं हो रहा है ॥ ३० ॥

एवमनयोः सकलसंसारसुखरसास्वादमुदितमनसोर्यान्ति दिवसाः ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । सकलसंसारसुखरसास्वादमुदितमनसोः सकलस्य =सम्पूर्णस्य, संसारस्य=लोकस्य, सुखम्=आनन्दम् इति, सकलसंसारसुखम्, तस्य रसस्य य आस्वादः, तेन मुदिते=प्रसन्ने, मनसो=चेतसो ययोस्तयोः । अनयोः=एतयोः प्रियङ्गुमञ्जरी-भोमनृपयोः । दिवसाः=दिनानि । यान्ति=गच्छन्ति ।

हिन्दी—इस प्रकार सम्पूर्ण संसार-सुख के रसास्वाद से प्रसन्न मनवाले उन दोनों के दिन व्यतीत हो रहे हैं ।

कदाचिच्चटुलतरतरुणषट्चरणचक्रचुम्बनाक्रमणभरभज्यमानमञ्जरी-
जालगलदमन्दमकरन्दबिन्दुकर्दमितेषु विविधाङ्गविहङ्गविहारविदलितदल-
दन्तुरान्तरालेषु स्मरबन्धुसुगन्धिगन्धवाहवाजिबाह्यालीषु वरदायाः पुण्य-
पुलिनपालिपादपतलेषु रममाणयोः परिणतेन्द्रवारुणारुणकपोलकान्तिरुद्-
घुपितदेहपिण्डकण्डूनाकूततरलितकरकिसलया बालकमेकमुदरदेशलग्न-
मपरमपि पृष्ठप्रतिष्ठितमृदुहन्ती कापि कपिकुटुम्बिनी दृष्टिपथमवातरत् ।

सुधा—कदाचिदिति । कदाचित्=कदापि । चटुलतरतरुणषट्चरणचक्रचुम्बना-
क्रमणभरभज्यमानमञ्जरीजालगलदमन्दमकरन्दबिन्दुकर्दमितेषु—चटुलतरस्य = चपल-
तरस्य, तरुणस्य=यूनः, षट्चरणचक्रस्य=मधुकरसमुहस्य, चुम्बनाय=आलिङ्गनाय यः
आक्रमणभरः=आक्रमणभारः, तेन भज्यमानम्=वृत्तमानम्, यन्मञ्जरीजालम्=मञ्जरी-
दलम्, तस्मात् गलन्ति=स्रवन्ति, अमन्दानि=दीप्यमानानि, यानि मकरन्दबिन्दूनि=
परागकणानि, तैः कर्दमितेषु=पङ्क्तिषु । विविधविहङ्गविहारविदलितदलदन्तुरान्तरालेषु
—विविधानाम्, विहङ्गानाम्=पक्षिणाम्, विहारैः=भ्रमणैः, विदलितानि=नष्टानि,
यानि दलदन्तुरान्तरालानि=पर्णदन्तुरमध्यानि, तेषु । स्मरबन्धुसुगन्धिगन्धवाह-
वाजिबाह्यालीषु=स्मरबन्धोः=कामदेवध्रातुः, सुगन्धिनः=सुरभियुक्तस्य, गन्धवाहस्य=
पवनस्य, वाजिनः=अश्वस्य, ये बाह्यालयः=बाह्यविश्रामगृहाणि तादृशेषु । वरदायाः=
वरदानधाः । पुण्यपुलिनपालिपादपतलेषु—पुण्यायाः=पवित्रायाः, पुलिनपाल्याः=तट-
पङ्क्त्याः, ये पादपाः=वृक्षास्तेषां तलेषु=अधःसु । रममाणयोः=विहरमाणयोः ।
परिणतेन्द्रवारुणारुणकपोलकान्तिः—परिणतस्य=पक्वस्य, इन्द्रवारुणस्य=इन्द्रवारुणफल-
स्यारुणकान्तिरिव, कपोलकान्तिः=अरुणाभा, यस्यास्तादृशी । उद्घुपितदेहपिण्डकण्डूना-
कूततरलितकरकिसलया—उद्घुपितस्य=अप्यितस्य, देहपिण्डस्य=शरीरपिण्डस्य । कण्डूय-

नाथ = वर्षणायाकृतेन = उत्कण्ठतया, तरलिते = चञ्चले, करकिसलये, यस्यास्तादृशी ।
कापि = काचित् । कपिकुटुम्बिनी = वानरपत्नी । एकम् बालकम् = एकम् शिशुम् । उदर-
देशलग्नम् = जठरस्थानसंलग्नम् । अपरम् अपि = द्वितीयम् शिशुमपि । पृष्ठप्रतिष्ठितम् =
पृष्ठभागेऽवस्थितम् । उद्वहन्ती = वहन्ती । दृष्टिपथम् = चाक्षुष्यम् । अवातरत् =
अगच्छत् ।

हिन्दी—किसी वार अत्यन्त चञ्चल तरुण भ्रमरसमूह के चुम्बन के लिए आक्रमण-
भार से नष्ट हुये मञ्जरीजाल से टपकते हुए मकरन्दबिन्दुओं की कीचड़ वाले, विविध
पक्षियों के विहार से टूटे हुये पत्तियों के ऊँचे-नीचे भागों वाले, कामदेव के बन्धु पवन
के सुगन्धितवायुरूपी घोड़ों के लिए बाह्याली (बाहरी विश्राम गृह) वाले वरदा नदी के
पवित्र तटपङ्क्तियों वाले वृक्षों के नीचे (रानी और राजा के) रमण करते हुए, पके
हुये इन्द्रवारुण के फलों के समान कपोल कान्तिवाली, रगड़ी हुई देह के खुजलाने के
लिए उत्कण्ठा से तरलित करपल्लवों वाली कोई कपिकुटुम्बिनी (बानरी) एक बालक
(बानर-शिशु) को पेट से चिपकाये तथा दूसरे को पीठ पर लादे हुए दिखलाई पड़ी ।

तां चावलोक्य चेतस्यास्पदमकरोत्तयोरनपत्ययोविषमविषादवेदना-
व्यतिकरः ।

सुधा—तामिति । च = तथा । ताम् = मर्कटीम् । अवलोक्य = दृष्ट्वा । अनप-
त्ययोः = निःसन्तानयोः । तयोः = एतयोः, प्रियङ्गुमञ्जरीभीमयोः । चेतसि =
मनसि । विषमविषादवेदनाव्यतिकरः—विषमविषादस्य = असह्यदुःखस्य, पीडायाः,
व्यतिकरः = मंस्पर्शः, आस्पदम् अकरोत् = स्थानञ्चकार ।

हिन्दी—उस बानरी को देखकर सन्तानहीन इन दोनों (प्रियङ्गुमञ्जरी तथा
भीम) के असह्य वेदना ने घर कर लिया ।

करपत्रधाराकर्तनदुःसहदुःखदूनमनसोर्वैमनस्यमभूद् भूमि राज्ये जने
जीविते च । किमनेनाधिपत्येनापत्यशून्येन ।

सुधा—करपत्रेति । करपत्रधाराकर्तनदुःसहदुःखदूनमनसोः—करपत्रधाराया =
कृकचधाराया, कर्तनेन = छेदनेन, यत् दुःसहम् = असह्यम्, दुःखम् = क्लेशम्, तेन दूने =
खिले, मनसी = चेतसी, ययोस्तयोः । भूमि राज्ये = विशाले शासने । जने = परिवारे ।
जीवने = जीविते च । वैमनस्यम् = वैराग्यम् । अभूत् = अभवत् । (यत्) अपत्यशून्येन =
सन्तानहिनेन । अनेन = एतेन । आधिपत्येन = राज्यवैभवेन । किम् = कः लाभः ।

हिन्दी—आरे की धार से कटने जैसे असह्यदुःख से व्याकुलचित्त उन दोनों के
मन में विशालराज्य, परिवार तथा जीवन से विराग हो गया कि सन्तानहीन आधिपत्य
से क्या लाभ है ।

सर्वथा सकलसुरासुरकिरीटकोटीकोणशोणमणिमरीचिचञ्चरीकचुम्बित-
चरणाम्बुजमम्बिकाप्रियं प्रतिपद्यामहे महेश्वरमित्यन्योन्यमालोचयाम्भक्तुः ।

सुधा—सर्वथेति । सर्वथा = सर्वप्रकारेण । सकलसुरासुरकिरीटकोटीकोणशोण-

मणिमरीचिचञ्चरीकचुम्बितचरणाम्बुजम्—सकलानां = सम्पूर्णानाम्, सुरासुराणाम् = देवानामसुराणाञ्च, किरीटकोट्याम् = मुकुटैकदेशे, कोणे णोणमणेः = रक्तमणेः, मरीचय एव = किरणा एव, चञ्चरीकाः = भ्रमराः, तैश्चुम्बिते = आलिङ्गिते, चरणाम्बुजे = पादपद्मे यस्य तम् । अम्बिका-प्रियम्—अम्बिकायाः = पार्वत्याः, प्रियम् = दयितं पतिम् । महेश्वरम् = शिवम् । प्रतिपद्यामहे = आराधयामहे इति । अन्योन्यम् = परस्परम् । आलोचयाञ्चक्रतुः = विचारयामासतुः ।

हिन्दी—“मर्व प्रकार से समस्त देवताओं तथा राक्षसों के मुकुटों के ऊपर एक भाग में लगी लालमणियों की कान्ति रूपी भीरों से चुम्बित चरणकमल वाले अम्बिका प्रिय महेश्वर की हम आराधना करेंगे” यह उग दोनों ने परस्पर में विचार किया ।

अथ विपुलवियद्विलङ्घनश्रमप्रशमनार्थमरुणेन वारुणीं प्रतिपानार्थ-
मिवावतार्यमाणेषु रविरथनुरङ्गमेषु, अपरासक्ते दिवसभर्तुरि शोकभरादिव
तमःपटलेनापूर्यमाणामाश्वासयितुमिव पूर्वा दिशमभिधावमानासु पादपच्छा-
यासु, हारीतहरितहरिहारिणस्तरणेररण्यान्तराच्च मन्दमपवर्त्तमानेषु
गोमण्डलेषु, अस्ताचलवनदेवतादत्तरक्तचन्दनार्घसलिलप्लवप्लाव्यमान इव
लोहितायति पश्चिमाशामुखे, वारविलासिनीभिः कपोलमण्डलीमण्डनाय
क्रियमाणेषु पत्रभङ्गेषु, भयेनेव पादपैः प्रारब्धे पत्रसङ्कोचकर्मणि, विघटि-
ष्यमाणचक्रवाककामिनोकुरुणकूजितव्याजेन दिवसभर्तुरस्ताचलगमनं
निवारयन्तीभिरिव विरहविधुराभिः कमलिनीभिविधीयमाणेषु प्रार्थनाप्रणा-
माञ्जलिपुटेष्विव कमलमुकुलेषु, क्रमेण पश्चिमाभ्युदितरङ्गान्तरतस्तरुण-
तरताम्रतामरसानुकारि-केसरायमाण-रश्मिमञ्जरी-जाल-जटिलमवलोक्य
तरणिमण्डलमसिम्भ्रमभ्रमद्भ्रमरनिकुरम्ब इव प्रधावमाने दूरं तिमिर-
पटले, कृष्णागरुपङ्कपत्रभङ्गभूष्यमाणेष्विव दिगङ्गनामुखेषु, कोकिलकला-
पराक्रम्यमाणेष्विव वनान्तरेषु, विकचकुवलयबहलमेचकरुचिनिचयश्यामली-
क्रियमाणेष्विव सलिलाशयेषु, तापिच्छगुच्छच्छदच्छाद्यमानास्विव वन-
वृत्तिषु, नृत्यत्कलापिकुलकलापैः कालीक्रियमाणेष्विव शैलःशिरःशिला-
तलेषु, कज्जलालेख्यचित्रचर्च्यमानास्विव भवनभित्तिषु, विरहिणीनिःश्वास-
धूमश्यामलीक्रियमाणेष्विव पान्थावसथेषु, कस्तूरिकासलिलसिच्यमानास्विव
कामुकविलासवासवेशमवाटीषु, मदान्धसिन्धुरनिरुध्यमानेष्विव नृपभवनाङ्ग-
नेषु, कलितकालकञ्चुकायामिव गगनलक्ष्म्याम्, मदनशरनिकरविद्रुतदरिद्र-
विटविपादानलस्फुलिङ्गेष्विव रङ्गत्सु ज्योतिरिङ्गणेषु, काञ्चनीषु तिमिर-
करिकुम्भभेदभल्लीष्विव निशितासु प्रदीप्यमानासु प्रदीपकलिकासु, प्लव-
सागररसबिन्दुस्तबकितनारायणवक्षःस्थल इव काञ्चिदपि श्रियं कलयति

ताराविराजिते वियति, विटङ्कान्तमनुसरन्तीषु वेश्यासु वेशमपारावतपतत्रि-
पङ्क्तिषु च, भ्रमरसङ्गतासु कुलटासु कुमुदिनीषु च, नदीपालिविरहितेषु
चत्तरेषु चक्रवाकमिथुनेषु च, जाते जरद्गवयकायकालकान्तिकाशिनि
निशावतारे, तरुणतमालकाननमिवाञ्जनगिरिगुहागर्भमिवेन्द्रनीलमणिमहा-
मन्दिरदोरमिव विशति सकलजीवलोके स लोकेश्वरः 'प्रिये प्रियङ्गुमञ्जरि,
प्रसादय प्रणतप्रियकारिणममङ्गानङ्गदर्पहरं हरम् । अहं च तदाराधनावधा-
नामनुविधास्यामि' इत्यभिधाय यथावासमयासीत् ।

सुधा—अथेति । अय=अनन्तरम् । विपुलवियद्विलङ्घनभ्रमप्रशमनार्थम्—विपुल=
विशालम्, वियत्=गगनमिति तस्य विलङ्घनेन=चङ्क्रमणेन, यच्छ्रमम्=परिश्रमम्,
तस्य प्रशमनार्थम्=शान्त्यर्थम् । अरुणेन=रक्तेन । वारुणीम्=पश्चिमां, दिशाम् ।
अवतार्यमाणेषु=नीयमानेषु । रविरथतुरङ्गमेषु इव—रवेः रथम् रविरथम्=सूर्यस्यन्दनम्,
तस्य ये तुरङ्गमाः=अश्वाः, तेषु वारुणीम्=सुराम्, प्रतिपानार्थम् इव=पानकरणार्थ-
मिव । अवतार्यमाणेषु=अवतरणं विधीयमानेषु । रविरथतुरङ्गेषु=सूर्यस्यन्दनहयेषु ।
अपरासक्ते—अपरायाम्=अन्यायाम्, दिश्यङ्गनायां वा, आसक्ते=आलग्ने । दिवसभर्तृरि
दिनस्वामिनः सूर्यस्य । शोकभराद् इव=क्लेशभाराद् इव । तमःपटलेन=अन्धकार-
पटलेन । पूर्वाम्=प्राचीम् । दिशम्=ककुभम् । आपूर्यमाणाम्=परिपूर्यमाणाम् । पाद-
पच्छायासु=वृक्षच्छायासु । अभिधावमानासु=सर्वतः गच्छत्सु । हारीतहरितहरि-
हारिणः—हारीत इव=शुक इव हरितानाम्=हरितवर्णानाम्, हरिणः=अश्वास्तैः,
हारिणः=नीयमानस्य, तरणेः=सूर्यस्य, अरण्यान्तरात्=अन्यकाननात् । मन्दम्=
शनैः शनैः । गोमण्डलेषु=पशुवृन्देषु, किरणौघेषु च । अपवर्तमानेषु=चलमानेषु ।
अस्ताचलवनदेवतादत्तरक्तचन्दनार्धसलिलप्लवप्लाव्यमान इव—अस्ताचलस्य वनदेवतया
वनदेव्या, दत्ते=प्रदत्ते, रक्तस्य=अरुणिमारूपस्य, चन्दनार्धस्य सलिले=जले, प्लवेन=
पूरेण, प्लाव्यमाने=तरमाणे इव । लोहितायति=अरुणायति, पश्चिमदिशामुक्ते=
प्रतीचीदिशाभागे । वारविलासिनीभिः=वारङ्गनाभिः । कपोलमण्डलीमण्डनाय=कपोल-
पार्श्वशोभनाय । क्रियमाणेषु=विधीयमानेषु, पत्रभङ्गेषु=पत्ररचनासु । भयेन इव=
भीत्येव । पादपैः=वृक्षैः । पत्रसङ्कोचकर्मणि=दलसङ्कोचकार्ये । प्रारब्धे=आरम्भे ।
विघटिष्यमाणचक्रवालकामिनीकरुणकूजितव्याजेन—विघटिष्यमाणस्य = वियुक्तस्य,
चक्रवाकस्य=चक्रवाकपक्षिणः, कामिन्याः=प्रेयस्याः, करुणेन=दयायुक्तेन, कूजित-
व्याजेन=कूजनमिषेण । दिवसभर्तुः=सूर्यस्य । अस्ताचलगमनम्=अस्ताचलाय प्रया-
णम् । निवारयन्तीभिः=वर्जयन्तीभिः । विरहविधुराभिः=वियोगव्याकुलाभिः, कमलि-
नीभिः इव=पद्मिनीभिरिव । कमलमुकुलेषु=पद्मकलिकारूपेषु । प्रार्थनाप्रणामाञ्जलि-
पुटेषु=विनयनमस्काराञ्जलिषु । विधीयमानेषु इव=क्रियमाणेष्विव । क्रमेण=क्रमशः ।
पश्चिमाम्भोधितरङ्गान्तरतः=पश्चिमसमुद्रस्य बीचमध्यात् । तरुणतरताम्रतामरसानु-
कारिकेसरायमाणरश्मिमञ्जरीजालजटिलम्—तरुणतरस्य=अतिविकसितस्य, तामरसस्य

=कमलस्यानुकारि=अनुरूपम्, यत् केसरायमाणम्, रश्मिरूपम्=किरणरूपम्, मञ्जरी-
 जालजटिलम्=मञ्जरीदलयुतम् । अवलोक्य = दृष्ट्वा । तरणिमण्डलम्=सूर्यमण्डलम् ।
 अतिसम्भ्रमम्=अतिभ्रमेण, भ्रमति=पर्यटति, भ्रमरनिकुरम्ब इव=अलिसमूह इव ।
 प्रधावमाने=प्रचलमाने । दूरम्=अनतिनिकटम् । तिमिरपटले=अन्धकारपटे । कृष्णा-
 गरूपङ्कपत्रभङ्गभूष्यमाणेषु — कृष्णागरोः=कालागरोः, पङ्केन=रजसा । पत्रभङ्गः=
 विलेपनचित्रम्, भूष्यमाणेषु=रच्यमानेषु । दिग्ङ्गनामुत्सेपु—दिक्=दिशारूपा अङ्गनाः
 =नायिकाः, तासाम् मुखेषु=आनेषु । कोकिलकलापैः=पिकसमूहैः । आक्रम्यमाणेषु
 इव=आक्रमणं क्रियमाणेषु इव । वनान्तरेषु काननमध्यभागेषु । विकचकुवलयवहन्-
 मेचकरुचिनिचयश्यामलीक्रियमाणेषु इव—विकचानि=विकसितानि, कुवलयवहलानि=
 कमलदलानि, तेषां यन्मेचकम्=श्यामलम्, रुचिनिचयम्=कान्तिदलम्, तेन श्यामली-
 क्रियमाणेषु इव=कृष्णीविधीयमानेषु इव । सलिलाशयेषु=जलाशयेषु । तापिच्छगुच्छ-
 च्छदच्छाद्यमानासु—तापिच्छस्य=सप्तपर्णस्य, गुच्छच्छदैः=स्तवकदलैः, छाद्यमानासु=
 आवृतासु । वनवृत्तिषु इव=काननलताविव । नृत्यत्कलापिकलापैः—नृत्यतानाम्
 कलापीनाम्=मयूराणाम्, कुलकलापैः=पक्षसमूहैः, कालीक्रियमाणेषु=श्यामीक्रिय-
 माणेषु । शैलशिरःशिलातलेषु=पर्वतोच्चशैलेषु इव । कज्जलालेख्यचित्रचर्च्यमानासु-
 कज्जलेन=ममिना, आलेख्यः=चित्रणयोग्यम्, चित्रम्=चित्रणम्, तेन चर्च्यमानासु=
 विरच्यमानासु, भवनभित्तिषु=प्रासादभित्तिषु इव । विरहिणीनिःश्वासघ्नश्यामली-
 क्रियमाणेषु—विरहिणीनाम्=वियोगिनीनाम्, यत् निश्वासरूपं धूमम्, तेन कालीक्रिय-
 माणेषु, पान्यावमयेषु—पान्यानाम् आवसथेषु=आवासेषु । कामुकविलासवासवेशम-
 वाटीषु—गामुकविलासगृहेषु । कस्तूरिका-सलिलसिच्यमानासु इव=कस्तूरिकायाः
 सुगन्धिजलेनादीक्रियमाणासु इव । नृपभवनाङ्गणेषु=राजप्रासादप्राङ्गणेषु । मदान्ध-
 सिन्धुरनिरुध्यमानेषु इव—मदान्धैः=मदयुक्तैः, सिन्धुरैः=गजैः निरुध्यमानेषु इव,
 कलितकायकञ्चुकायाम्—कृष्णकञ्चुकवस्त्रयुतायाम् । गगनवक्ष्याम् इव=आकाश-
 लक्ष्यामिव । मदनशरनिकटविद्रुनदरिद्रविटविपादालम्फुलिङ्गेषु—मदनशरनिकरेण=
 कामवाणमगृहेन, विद्रुताः=भयाकुनिताः, ये दरिद्रविटाः=दरिद्रकामुकाः, तेषां विपाद-
 लम्फानलस्य=दुःखानेः, स्फुलिङ्गाः=अग्निकणास्तेषु । रङ्गत्सु ज्योतिरङ्गणेषु इव=
 रङ्गत्सु, प्रकाशपुञ्जेषु इव । काञ्चनासु=स्वर्णशृङ्गासु । तिमिरकृष्णभेदभल्लीषु-
 तिमिरकृष्णभेदनाग=अन्धकाररूपगजकुम्भभेदनाग, भल्लीषु=दीक्षणाङ्कुणेषु ।
 निक्षिप्तासु=शरकायासु, प्रदीपकलिकासु=दीपकरूपकलिकासु, प्रदीप्यमानासु=प्रज्वल-
 मानासु । पनरमानासुपुण्डरीककल्पागितशालिन्दीपरिस्फन्दसून्दरैः—प्लवमानैः=तर-
 माणैः, अथाण्डुपुण्डरीकैः कृष्णकमलैः, कल्मापितः=कृष्णीकृतः, कालिन्ध्याः=यमुनायाः
 परिस्फन्दसुन्दरैः=प्रयवणशोभनम्, तस्मिन् । अमृतमन्थनक्षणक्षुब्धक्षीरसागररसविन्दु-
 मन्थननारायणवक्षःस्थल इव—अमृतमन्थनस्थ=सुधामथनस्थ, क्षणे=काले, क्षुब्धस्थ
 आयोज्यमानस्थ, क्षीरसागरस्थ=पयोनिधेः, रसविन्दवः, नैः स्तवकितं नारायणस्थ
 यशःस्थलम्=विष्णुवक्षोभागम्, तस्मिन्, तथैव । काञ्चिद् अपि=कामपि, श्रियम्=

शोभां, कलयति = प्राप्नुवति, नारायणवक्षसि तु—श्रियम् = अन्विष्युषीं प्राप्नुवति । ताराविराजिते = नक्षत्रालङ्कृते । वियति = विहायसि । विटङ्कान्तम्—विटः = भुजङ्गः, तस्यान्तम् = तन्निकटम् । पक्षे—पक्षिणामावासयष्टेरुन्नतस्यांशस्य सन्निकटम् । अनुसरन्तीषु । वेश्यासु = वाराङ्गनासु । वेशमपारावतपतत्रिपङ्क्तिषु च = गृहकपोतपक्षिमालासु च । भ्रमरसङ्गतासु—भ्रमस्य = चङ्क्रमणस्य, रसम् = आनन्दम्, गतासु = प्रयातासु । कुलटासु = नीचस्त्रीषु । च = तथा । भ्रमरसङ्गतासु = अलिमङ्गतासु । कुमुदिनीषु = कुमुदपङ्क्तिषु । न दीपालिविरहितेषु = दीपपङ्क्तिशून्येषु, चत्वरेषु = चतुष्पथेषु न । च = तथा । नदीपालिविरहितेषु = सरित्सेतुशून्येषु । चक्रवाकमिथुनेषु—चक्रवाकानाम् = चक्रवाकपक्षिणाम्, मिथुनानि = युगलानि तेषु । जरद्गवयकायकालकान्तिकाग्निनि—जरद्गवयस्य = वृद्धगोसदृशपशोः, कायम् = शरीरम्, तस्य कान्तिकाग्नि = प्रभाभासि, यत्र तस्मिन् । निशावतारे जाते = रात्रिसमागते सति । तरुणतमालकाननम् इव = नूतनतमालवनसदृशम् । अञ्जनगिरिगुहागर्भम् इव = कृष्णशैलगुहामध्यम् इव । इन्द्रनीलमणिमहामन्दिरौदरम्—इन्द्रनीलमणेः = कृष्णकान्तमणेः, महामन्दिरम् = प्रासादम्, तस्य उदरम् = मध्यभागम् । सकलजीवलोके = निखिलसंसारे विशतीव = प्रविशतीव । सः = असौ । लोकेश्वरः = लोकनाथः । प्रिये = दयिते । प्रियङ्गुमञ्जरि = हे प्रियङ्गुमञ्जरि । प्रणतप्रियकारिणम्—प्रणतम् = अवनतम् भक्तम्, प्रियम् = प्रसन्नम्, करोतीति तम् । अभङ्गानङ्गदर्पहरम्—अभङ्गः = अखण्डः यः अनङ्गस्य = मदनस्य, दर्पः = अहंकारस्तम् हरतीति हरस्तम् = अपहारिणम्, हरम् = शिवम् । प्रसादय = सन्तोषय । अहं च = अहमपि । तदाराधनावधानाम्—तस्य = हरस्य, आराधनावधानाम् = पूजनावधानाम् । अनुविधास्यामि = करिष्यामि । इति = इत्थम् । अभिधाय = उक्त्वा । यथावासम् = आवामभवनम् । अयासीत् = अगच्छत् ।

हिन्दी—तदनन्तर विशाल आकाश को लांघने में हुये परिश्रम को शान्त करने के लिए भगवान् सूर्य के मानो पश्चिम दिशा रूपी नायिका का चुम्बन करने के लिए रथ के घोड़ों के उतर आने पर, सूर्यरूपी पति के अन्य नायिका में आसक्त होने से मानो शोकमग्न अन्धकार समूह से पूरित पूर्व दिशा को आश्वासन दिलाने के लिए उसी ओर को दौड़ती हुई वृक्षों की छाया में, शुकों के समान हरे रंग के सूर्य के घोड़ों द्वारा ले जाये जा रहे सूर्य के गोमण्डल (किरणों) के धीरे-धीरे दूसरे जंगलों में मुड़ जाने पर, हरित शुकों के कारण हरे तथा वानरों के कारण मनोरम ढंग से ढँके जङ्गलों से गायों के भुण्डों के लोट आने पर, अस्ताचल की वनदेवियों द्वारा दिये गये लाल चन्दन के अर्घ्यजल में नौका द्वारा लाल बनी हुई विशाल पश्चिमदिशा रूपी नायिका के मुख पर तैरते रहने पर, वाराङ्गनाओं द्वारा कपोलमण्डल को सजाने संवारने के लिए पत्ररचना कर लेने पर मानो भय से वृक्षों के पत्रों को सङ्कुचित कर देने पर वियुक्त हो रही चकई (चक्रवाकी) रमणी के कृष्णकन्दन के बहाने दिवानाथ (सूर्य) से अस्ताचलगमन को रोकती हुई विरह व्याकुल कमलिनियों द्वारा अपनी कमलकलियों के रूप में प्रणामाञ्जलि के रूप में प्रार्थना किये जाने पर, क्रमशः पश्चिमी-

सागर की तरङ्गों के मध्य अति तरुण ताम्रवर्णी सूर्य रूपी कमल की किरण-समूह रूपी मकरन्दमञ्जरी के जाल को देखकर सूर्यमण्डल के पास अतिशीघ्र अन्धकार रूपी भ्रमर समूह के दौड़ते रहने, पर कृष्ण अगर के पङ्क्त से निमित्त पत्ररचना से दिशारूपी नायिका के मुख के सुशोभित हो जाने पर, अन्य वनों में मानों कोकिल समूह के आक्रमण करते रहने पर, विकसित नीलकमल की श्यामल कान्ति राशि से तड़गों के जल श्यामल किये जाते रहने पर, वनलताओं को सप्तपर्ण के पत्तों के गुच्छों से आच्छादित किये जाने पर, नाचते हुये मयूरों के पंखों से पर्वतों के अत्यन्त ऊँचे शिखाखण्डों के मानों काला कर देने पर, भवनों की दीवारों पर काजल से आलेख्य चित्र अंकित किये जाते रहने पर, विरहिणी स्त्रियों के निःश्वासरूपी धुँए से पथिकों के मार्ग श्यामल किये जाते रहने पर, कामुक जनों के विलासगृहों के कक्षों को कस्तूरी जल से सिञ्चित जाते किये रहने पर, राजभवनों में मतवाले हाथियों द्वारा रुकावट डाले जाते रहने पर, आकाशलक्ष्मी के काला कूर्ता पहन लिये जाने पर, मदन के शरसमूह से भयाकुलित बेचारे विट (नीच कामुक) जनों के मानों विपादानल से निकली चिनगारियों के चलते रहने पर, अन्धकार रूपी हाथी के कुम्भ (कुब्बड) को भेदने के लिए सोने के बने पैंने अंकुश रूपी प्रदीपों के जल जाने पर तैरते हुए अपाण्डु कमलों से काली की गई यमुना के बहाव के समान सुन्दर अमृत मन्थन के समय क्षुब्ध धीरसागर के रसबिन्दुओं से नारायण के वक्षःस्थल पर मानों अपूर्व शोभा को तारों से शोभित आकाश के धारण कर लेने पर, वेश्याओं के अपने प्रिय वीरों का अनुसरण किये जाने पर तथा गृह कपोतों के विटङ्कान्त (घोंसलों के अन्दर) चले जाने पर कुलटा स्त्रियों के भ्रमरस (घूमने के आनन्द) में पड़ने तथा कुमुदिनी के भीरों से युक्त हो जाने पर, चौराहों पर दीपावलियों से विरहित न होने पर तथा चकईचकवों के जोड़ों से नदी-पालि के शून्य हो जाने पर, वृद्ध नीलगाय की शरीर कान्ति के समान रात्रि के अवतरित हो जाने पर, सम्पूर्ण जीव लोक के तरुण तमाल वन के समान अञ्जन पर्वत की गुफागर्भ के समान, अथवा इन्द्र नीलमणि से बने महान् मन्दिर के अन्दर जैसे अन्धकार में प्रविष्ट हो जाने पर वह राजा—“हे प्रिये, प्रियङ्गुमञ्जरि ! भक्त जनों का प्रिय करने वाले, कामदेव के सम्पूर्ण अभिमान को नष्ट करने वाले शिवजी को प्रसन्न करो, तथा मैं भी उनकी आराधना में ध्यान केन्द्रित करूँगा । यह कह कर अपने निवास स्थान को चले गये ।”

ततश्च—

अखण्डितप्रभावोऽथ प्रदोषेणान्धकारिणा ।

तस्याश्चित्ते स्थितः शम्भुरुदयाद्री च चन्द्रमा ॥ ३१ ॥

अवयवः—अथ प्रदोषेणान्धकारिणा अखण्डितप्रभावः चन्द्रमाः उदयाद्री च शम्भुः तस्याः चित्ते स्थितः ।

मुधा—अखण्डितेति । अथ=अनन्तरम् । प्रदोषेण—प्रकृष्टो दोषस्तेन=अतिदोष-युक्तेन । अन्धकारिणा=अन्धकनामदैत्यस्य शत्रुणा । अखण्डितप्रभावः—न खण्डितः

प्रभावो यस्य सः=अव्याहतवैभवः । शम्भुः=शिवः । तस्याः=प्रियङ्गुमञ्जरीः । चित्ते=चेतसि । स्थितः=अवस्थितः । चन्द्रपक्षे तु-अन्धकारिणा=तमस्कारिणा । प्रदोषेण=सन्ध्याकालेन । अखण्डितप्रभावः—न खण्डितः, प्रभः=प्रभावः, आवः=वृद्धिर्यस्य तादृशः । चन्द्रमाः=चन्द्रः । उदयाद्री=उदयाचले उपस्थितः जातः । अत्र शम्भुशशिनोः श्लेषालङ्कारः ।

हिन्दी—(शिवपक्ष में) तदनन्तर—प्रकृष्ट दोषों वाले अन्धक नामक शत्रु के द्वारा अखण्डित प्रभाववाले शिवजी उस प्रियङ्गुमञ्जरी के चित्त में बस गये ।

(चन्द्रपक्ष में) अन्धकार करने वाले प्रदोष (सन्ध्याकाल) के द्वारा प्रभा वृद्धि को खण्डित न किये जाने वाला चन्द्रमा उदयाचल पर स्थित हो गया (निकल आया) ।

बिभ्रते हारिणीं छायां चन्द्राय च शिवाय च ।

नभोगरुचये तस्मै नमस्कारं चकार सा ॥ ३२ ॥

अन्वयः—सा हारिणीं छायां बिभ्रते नभोगरुचये तस्मै शिवाय च चन्द्राय च नमस्कारं चकार ।

सुधा—बिभ्रत इति । (शिवपक्षे) सा=प्रियङ्गुमञ्जरी । हारिणीम्=मनोहारिणीम् । छायां=कान्तिम् । बिभ्रते=धारिणे । नभोगरुचये=भोगे=विलासे, रुचिः=अभिलाषः, यस्य स=भोगरुचिः, नास्ति भोगरुचिः यस्य तस्मै=भोगाभिलाषरहिताय । तस्मै=एतस्मै । शिवाय=शङ्कराय । नमस्कारम्=प्रणतिम् । चकार=अकरोत् ।

(चन्द्रपक्षे) हारिणीम्=हरिणस्येयं हारिणी, तादृशीम् । छायां=प्रतिबिम्बम्, कलङ्कमित्यर्थः । बिभ्रते=धारिणे । नभोगरुचये—नभोगा=आकाशव्यापिनी रुचिर्यस्य तस्मै । चन्द्राय=चन्द्रमसे । नमस्कारं चकार=प्रणनाम ।

हिन्दी—(शिवपक्ष में) उस (प्रियङ्गुमञ्जरी) ने मनोहारिणी छाया (कान्ति) को धारण करने वाले तथा भोगविलास में न रुचि रखने वाले शिवजी को प्रणाम किया ।

(चन्द्रपक्ष में) उसने हरिण जैसी छाया को धारण करने वाले तथा आकाश में विचरण करने वाले चन्द्रमा के लिए प्रणाम किया ॥ ३२ ॥

नित्यमुद्रहते तुभ्यमन्तः सारङ्गरज्जितम् ।

भूतिपाण्डुर गोवाह सोम स्वामिन्नमो नमः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—(शिवपक्षे—) हे सोमस्वामिन् ! भूतिपाण्डुर ! गोवाह ! अन्तःसारं गरज्जितं नित्यम् उद्वहते, तुभ्यं नमः नमः ।

(चन्द्रपक्षे—) हे भूतिपाण्डुरगोवाह ! सोम ! स्वामिन् ! सारङ्गरज्जितम् अन्तः नित्यम् उद्वहते, तुभ्यं नमः नमः ।

सुधा—नित्यमिति । (शिवपक्षे) हे सोमस्वामिन् !—उमया सह वर्तत इति सोमः, तथाविधः स्वामी, तत्सम्बुद्धौ=हे पावतीसहितप्रभो ! अथवा—हे चन्द्रशेखर । भूति-

पाण्डुर !—भूत्या = भस्मना, पाण्डुरः = शुभ्रवर्णः, यस्तत्सम्बुद्धौ = हे भस्मशुभ्रवर्ण !, गोवाह !—गोः = वृषः वाहनं यस्य तत्सम्बुद्धौ = अयि वृषभवाहन ! सारम् = उत्कृष्टम् । गरम् = विषं कालकूटम् । जितम् = विजितम् येन । तथा च नित्यम् = सदा । उद्वहते = धारिणे । तुभ्यम् = ते । नमः नमः = भूयोभूय नम इति ।

(चन्द्रपक्षे) हे भूतिपाण्डुर !—हे जन्मना पाण्डुरवर्ण ! गोवाह—गोः = किरणान् वहतीति, तत्सम्बुद्धौ = हे किरणधारक ! अथवा—अयि स्वभावतः शुभ्रकिरणधारक ! स्वामिन् = प्रभो ! सोम = चन्द्र ! सारङ्गरञ्जितम्—सारङ्गो मृगः, तेन रञ्जितम् = लाञ्छितम् । अन्तः = मध्यम् । नित्यम् = सदा । उद्वहते = उद्वहनकर्त्रे । तुभ्यम् = भवते । वारंवारम् नमः अस्तु ।

हिन्दी—(शिवपक्ष में—) हे उमासहित प्रभो ! भस्म से पाण्डुरवर्ण ! वेल पर सवारी करनेवाले (शिव) ! उत्कृष्ट विष (कालकूट) को जीतने वाले अन्तःकरण को सदा धारण करने वाले आपके लिए बार बार प्रणाम है ।

(चन्द्रपक्ष में—) हे जन्म से शुभ्र किरणों को धारण करने वाले सोमदेव ! मृगलाञ्छित हृदय को नित्य धारण करने वाले आपके लिए बार बार प्रणाम है ॥३३॥

एवं च नातिचिरात्—

क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्रसान्द्रसलिलोल्लोलैरिव प्लावय-

ल्लोकं लोचनलोभतः स्मरसुहृज्जातः स चन्द्रोदयः ।

यस्मिन्सम्भृतवैरदारुणरणप्रारम्भिणो भ्राम्यतः

क्रुद्धोलूककदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हंसायते ॥ ३४ ॥

अन्वयः—क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्रसान्द्रसलिलोल्लोलैः लोकं प्लावयन् इव लोचनलोभतः स्मरसुहृत् सः चन्द्रोदयः जातः । यस्मिन् सम्भृतवैरदारुणरणप्रारम्भिणः भ्राम्यतः क्रुद्धोलूककदम्बकस्य पुरतः काकः अपि हंसायते ।

मुधा—क्षुभ्यदिति । क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्रसान्द्रसलिलोल्लोलैः—क्षुभ्यतः = उद्वेलितस्य, क्षीरसमुद्रस्य = क्षीरसागरस्य, यत् सान्द्रम् = गहनम्, तस्य, उल्लोलैः = चञ्चल-वीचिभिः । लोकम् = भुवनम् । प्लावयन् इव = आप्लावनं कुर्वन्निव । लोचनलोभतः = दर्शनलोल्यात् । स्मरसुहृत्—स्मरस्य सुहृद् = कामदेवसखा । सः = एषः । चन्द्रोदयः = विधुदयः, जातः = सञ्जातः । यस्मिन् = चन्द्रोदये । सम्भृतवैरदारुणरणप्रारम्भिणः—सम्भृतः = सम्पूरितस्य, वैरस्य = शत्रुतायाः, दारुणः = कठिनो, यो रणः = युद्धम् तम् प्रारम्भिणः = आरम्भकर्तुः । भ्राम्यतः = इतस्ततः भ्रमणशीलस्य । क्रुद्धोलूककदम्बस्य—क्रुद्धानाम् = रोपयुतानाम्, उलूकानाम् = धूकानाम्, यत्कदम्बम् = समूहम् तस्य । पुरतः = समक्षम् । काकः अपि = वायसोऽपि । हंसायते = हंसवत् प्रतीयते । अत्र शार्दूलवि-क्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—इस प्रकार थोड़ी ही देर में—क्षीरसागर को खलवलाती हुई गहरे जल की उमड़ती हुई तरङ्गों की भाँति संसार को आप्लावित करते हुए, नेत्रों के लोभ से कामदेव के मित्र चन्द्रमा का उदय हो गया जिसमें परिपूर्ण शत्रुता के दारुणयुद्ध को

प्रारम्भ करने वाले, इधर उधर घूमते हुए क्रुद्ध उलूकसमूह के सामने कौआ भी हंस जैसा प्रतीत होता है ।

टिप्पणी — शत्रुतावश उलूक कौए को मारने के विचार से चाँदनी रात में जब दूँढता है तो चन्द्रमा की श्वेतकिरणों में काला कौआ भी हंस जैसा शुभ्र लगने लगता है ॥ ३४ ॥

अपि च—

श्च्योतच्चन्दनचारुचन्द्ररुचिभिर्विस्तारिणीभिर्भरा-

ज्जातेयं जगती तथाकथमपि श्वेतायमानद्युतिः ।

उन्निद्रो दिनशङ्कया कृतस्तः काको वराकः प्रिया-

मन्विष्यन्पुरतः स्थितामपि यथा चक्रभ्रमं भ्राम्यति ॥ ३५ ॥

अन्वयः—विस्तारिणीभिः श्च्योतच्चन्दनचारुचन्द्ररुचिभिः भरात् इयं जगती तथा-
कथम् अपि श्वेतायमानद्युतिः जाता । दिनशङ्कया उन्निद्रः कृतस्तः वराकः काकः
अन्विष्यन् पुरतः स्थिताम् अपि यथा चक्रभ्रमं भ्राम्यति ।

मुधा — श्च्योतदिति । विस्तारिणीभिः=विस्तारशालिनीभिः । श्च्योतच्चन्दन-
चारुचन्द्ररुचिभिः—श्च्योततः=प्रस्रवतः, चन्दनस्य=चन्दनतरोरिव, चारु=शोभनः
चन्द्रः=विधुः, तस्य या रुचयः=कान्त्यस्ताभिः । भरात्=गुहतायाः । इयम्=
एषा । जगती=पृथ्वी । तथाकथम्=यथा स्यात् तथा । श्वेतायमानद्युतिः—श्वेताय-
माना=शुभ्रायमाणा, युतिः=कान्तिः यस्याः तादृशी । जाता=सञ्जाता । दिनशङ्कया-
दिनस्य शङ्का=दिवसो जातः इति शङ्का तथा । उन्निद्रः—उदगता निद्रा=स्वपनम्
यस्मात् सः=निद्रारहितः कृतस्तः—कृतम्=विहितम्, स्तम् = ध्वनिः येन सः=
कृतशब्दः वराकः=मन्दभायः, काकः=वायसः । प्रियाम्=प्रेयसीं, काकीम् अन्विष्यन्
=अन्वेपणं कुर्वन् । पुरतः=सम्मुखम् । स्थिताम्=अवस्थिताम् अपि प्रियां यथा
चक्रभ्रमम्=कुलालचक्रवद् । अथवा—चक्रः=क्रोकः, तस्यैव भ्रमो यस्य सः । भ्राम्यति
=चङ्क्रमति ।

हिन्दी—और भी—टपकते हुए चन्दन के समान सुन्दर फैलने वाली चन्द्रमा की
कान्ति से ओझिली बनी हुई यह पृथ्वी जैसे तैसे शुभ्र कान्ति वाली लगती है । दिन
निकल आने की शङ्का से उचटी हुई नींद वाला आवाज करता हुआ बेचारा कौआ
अपनी प्रिया (कौवी) को दूँढता हुआ सामने खड़ी होने पर भी उसे देख नहीं पाता
चक्कर काटता फिरता है ॥ ३५ ॥

अपि च—

मुग्धा दुग्धधिया गवां विवधते कुम्भानघो बल्लवाः

कर्णे कँरवशङ्कया कुवल्यं कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाकांक्षया

सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका ॥ ३६ ॥

अन्वयः—चन्द्रमसः सान्द्रा चन्द्रिका कस्य चित्तभ्रमं न कुरुते । मुग्धाः वल्लवाः दुग्धधिया गवाम् अधः कुम्भान् विदधते, कैरवशङ्कया कान्ताः अपि कर्णे कुवलयं कुर्वन्ति, मुक्ताफलाकाङ्क्षया शबरी कर्कन्धूफलम् उच्चिनोति ।

सुधा—मुग्धा इति । चन्द्रमसः=चन्द्रस्य । सान्द्रा=सघना । चन्द्रिका=ज्योत्स्ना कस्य=कस्य जनस्य । चित्तभ्रमम्=चित्ते=चेतसि, भ्रमम्=भ्रान्तिम् । न कुरुते=न करोति, अर्थात् करोत्येव । तद्यथा—मुग्धाः=मत्ताः । वल्लवाः=गोपदारकाः । दुग्धधिया=पयोवुद्ध्या । गवाम्=धेनूनाम् । अधः=अधस्तात् । कुम्भान्=घटान् । विदधते=स्थितान् कुर्वन्ति । कैरवशङ्कया=श्वेतकमलभ्रान्त्या । कान्ताः=स्त्रियः अपि । कर्णे=श्रोत्रे । कुवलयम्=कमलम् । कुर्वन्ति=धारयन्ति । मुक्ताफलाकाङ्क्षया—मुक्ताफलस्य=विद्रुमस्य । आकाङ्क्षया=अभिलाषया । शबरी=किराती । कर्कन्धूफलम्=कर्कन्धू (वरमदुआ इति भाषायाम्) नामकं फलम् । उच्चिनोति=ऊर्ध्वतश्चयनं करोति ।

हिन्दी—और भी—चन्द्रमा की घनी चाँदनी किसके चित्त में भ्रम नहीं उत्पन्न कर देती है ? घनी चाँदनी को देखकर मुग्ध होकर गोप वालक गायों के नीचे दूध समझ कर वर्तन (घड़े) रख कर देते हैं, रमणियाँ कैरव (कुमुदिनी) समझ कर कमल को अपने कानों पर चढ़ा लेती हैं तथा शबरी (भीलनी) मुक्ताफल की शङ्का से कर्कन्धू फल (वरमदुआ) को ऊपर से तोड़ने लगती है ॥ ३६ ॥

यत्र च—

मुक्तादाममनोरथेन वनिता गृह्णन्ति वातायने
गोष्ठे गोपवधूर्वधीति मथितुं कुम्भीगतान्वाञ्छति ।

उच्चिन्वन्ति च मालतीषु कुसुमश्रद्धालवो मालिकाः

शुभ्रान्बिभ्रमकारिणः शशिकरान्पश्यन् को मुह्यति ॥ ३७ ॥

अन्वयः—विभ्रमकारिणः शुभ्रान् शशिकरान् पश्यन् कः न मुह्यति । वनिताः मुक्तादामभयेन वातायने गृह्णन्ति । गोपवधूः गोष्ठे कुम्भीगतान् 'दधि' इति मथितुं वाञ्छति । च कुसुमश्रद्धालवः मालतीषु मालिकाः उच्चिन्वन्ति ।

सुधा—मुक्तादामेति । बिभ्रमकारिणः=भ्रमोत्पादकान्, शुभ्रान्=श्वेतवर्णान् शशिकरान्=चन्द्ररश्मीन् । पश्यन्=अवलोकयन् । कः न मुह्यति=को न मोहमुप-याति, अर्थात् सर्व एव मोहं गच्छति । वनिताः=नार्यः । मुक्तादामभयेन=मुक्तामाल-धिया । (तान्) वातायने=गवाक्षे । गृह्णन्ति=हस्तगतान् कुर्वन्ति । गोपवधूः=गोप-स्त्रियः । गोष्ठे=गोव्रजे । कुम्भीगतान्=घटगतान् रश्मीन् । दधि=पयोविकारम् 'दही' इति मत्वा । मथितुम्=तन्मन्थनं कर्तुम् । वाञ्छन्ति=अभिलषन्ति । च=तथा । कुसुमश्रद्धालवः=पुष्पश्रद्धालुजनाः । मालतीषु=मालतीपादपेषु पतितान् तान् रश्मीन् । मालिकाः=मल्लिकापुष्पाणि इति । उच्चिन्वन्ति—उत्=ऊर्ध्वम्, चिन्वन्ति=अवचयम् कुर्वन्ति ।

हिन्दी—और जहाँ—भ्रम उत्पन्न करनेवाली चन्द्रमा की शुभ्र किरणें देखकर कौन व्यक्ति मोहित नहीं हो जाता है। वनिताएँ मुक्तामाल समझ कर उन्हें (चन्द्र-किरणों को) खिड़की में पकड़ने लगती हैं, गोपस्त्रियाँ गोशालाओं में घड़ों में पड़ती किरणों को देख कर उन्हें दही समझ कर मथने की इच्छा करने लगती हैं तथा माली लोग मालती वृक्षों पर पड़ती चन्द्र किरणों को देख कर मालती पुष्प समझ कर तोड़ने लगते हैं ॥ ३७ ॥

अपि च —

किं कर्पूरकणाः स्रवन्ति वियतः किं वा मनोनन्दिनो
मन्दाश्रन्दनबिन्दवः किमु सुधानिष्यन्दधारा इमाः ।

इत्थं भ्रान्तिममी जनस्य जनयन्त्यङ्गे लगन्तः परा-

मिन्दोः कुन्दविकासिकुड्मलदलस्रक्सुन्दरा रश्मयः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—किं वियतः कर्पूरकणाः स्रवन्ति, वा किं मनोनन्दिनः मन्दाः चन्दन-बिन्दवः (स्रवन्ति) । किमु इमाः सुधानिष्यन्दधाराः (स्रवन्ति) । इत्थं जनस्य अङ्गे लगन्तः इन्दोः कुन्दविकासिकुड्मलदलस्रक् सुन्दराः अमी रश्मयः परां भ्रान्तिं जनयन्ति ।

सुधा—किमिति । किम् इति प्रश्नेऽव्ययम् । वियतः=आकाशात् । कर्पूरकणाः=कर्पूरलवाः । स्रवन्ति=पतन्ति । वा=अथवा, किम् । मनोनन्दिनः=चित्ताह्लादकाः । मन्दाः=मन्यराः । चन्दनबिन्दवः=चन्दनकणाः (स्रवन्ति) । किमु इमाः=एताः । सुधानिष्यन्दधाराः=अमृतधाराः (स्रवन्ति) इत्यम्=अनेन प्रकारेण । जनस्य=लोकस्य । अङ्गे=शरीरे । लगन्तः=स्पृशन्तः इन्दोः=विधोः । कुन्दविकासिकुड्मलदलस्रक्सुन्दराः=कुन्ददलमालासदृशशोभनाः । अमी=इमे । रश्मयः=मयूखाः । भ्रान्तिम्=सन्देहम् । जनयन्ति=उत्पादयन्ति ।

हिन्दी—और भी—क्या यह आकाश से कर्पूर के कण गिर रहे हैं अथवा मन को प्रसन्न करने वाले मन्द चन्दन बिन्दु टपक रहे हैं ? अथवा यह अमृत टपकाने वाली धारायें बह रही हैं ? इस प्रकार लोगों के अङ्ग पर लगती हुई चन्द्रमा की कुन्दपुष्प की माला के समान सुन्दर यह किरणें अतीव भ्रान्ति उत्पन्न कर रही हैं ॥

इति जनितमुदिन्दोः सिन्दुवारस्रगाभं

किरति किरणजालं मण्डले दिङ्मुखेषु ।

हरचरणसरोजद्वन्द्वमाराधयन्ती

शुचिकुशशयनीये साथ निद्रां जगाम ॥ ३९ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दशयन्तीकथायां हरचरण-

सरोजकथायां द्वितीय उच्छ्वासः ॥

अन्वयः—अथ सा इति जनितमुद् सिन्दुवारस्रगाभं किरणजालं दिङ्मुखेषु किरति (सति) इन्दोः मण्डले हरचरणसरोजद्वन्द्वम् आराधयन्ती शुचिकुशशयनीये निद्रां जगाम ।

सुधा—इति जनितेति । अथ=अनन्तरम् । सा = प्रियङ्गुमञ्जरी । इति = इत्थम् । जनितमुद्=उत्पन्नहर्षम् । सिन्दुवारस्रगाभम्—सिन्दुवारपुष्पाणाम्, स्रक्=माला, तस्या आभेवाभा यस्य तत् । किरणजालम्=किरणसमूहम् । दिङ्मुखेषु=दशसु दिक्षु । किरति=विकिरति सति । इन्दोः=चन्द्रस्य । मण्डले=वृत्ते । हरचरण-सरोजद्वन्द्वम्—हरस्य=शिवस्य, चरणसरोजद्वन्द्वम्=पादपद्मयुगलम् । आराधयन्ती=पूजयन्ती । शुचि=पवित्रे, स्वच्छे वा । कुशशयनीये=कुशास्तरणे । निद्राम्=शयनम् । जगाम=अगच्छत् । अत्र मालिनी वृत्तम् ।

हिन्दी—तदनन्तर वह (प्रियङ्गुमञ्जरी रानी) इस प्रकार हर्ष उत्पन्न किये हुए सिन्दुवार पुष्पमाला की कान्ति के समान किरण जाल को दिशाओं में (चन्द्र द्वारा) फैला जाने पर चन्द्रमा के मण्डल में भगवान् शिव के चरणकमल युगल की आराधना करती हुई स्वच्छ एवं पवित्र कुशाओं के बिछौने पर सो गयी ॥ ३९ ॥

इति शाहजहाँपुरमण्डवर्तिनो नाहिलग्रामवास्तव्यस्याचार्यपरमेश्वरदीनपाण्डेयस्य
नलचम्पूकाव्ये 'सुधा' संस्कृत-हिन्दीटीकाद्वयोपेतः द्वितीय उच्छ्वासः ।

तृतीय उच्छ्वासः

अथ क्रमेण रजतकुम्भमम्भोभरणार्थमिवेन्दुमण्डलमादाय पश्चिमाम्भो-
निधिपुलिनमनुसरत्यां तरुणकपोतकन्धरारोमराजिराजिन्यां रजन्याम्,
अखिल-कमलखण्ड-कमलिनीनां विनिद्रायमाण-कमलकुड्मलविलोचनेषु
कज्जलरेखास्विवोल्लसन्तीषु भ्रमरराजिषु, राजीवराजिपुञ्ज-निकुञ्जे
शिञ्जानमञ्जीरमञ्जुलमुन्नदत्सु शरद्वलाहकवलक्षपक्षविक्षेपपात-तरलित-
तरुणतामरसेषु दीर्घिकावतंसेषु हंसेषु, क्रेङ्कारयति च चक्रवाकमिथुनमेलक-
मङ्गलमृदङ्ग इव रौप्यधर्धरवसरसं सारसकुले, अवश्यायजलशिशिरशीक-
रिणि मन्दान्दोलितविनिद्रद्रुममञ्जरीरजःकणकषायिते तमःसर्प-पटो-
ज्जीवितजगन्निश्वासायमाने प्रस्खलति प्रभातसुरतश्रमखिन्नसुन्दरीपुष्पमण्डले
मरुति, मनोहारिहारीतहरितहये हरिततिमिरपटलपटी गगनलक्ष्म्याः कर-
परामृष्टपयोधरे रागवति सवितरि, मृगमदमिलितबहलकुङ्कुममण्डनमञ्ज-
रीभिरिव पिञ्जरिते पुरन्दरदिङ्मुखे सुखप्रसुप्ता सा स्वप्नमद्राक्षीत् ।

सुधा.—अथेति । अथ = अनन्तरम् । क्रमेण = क्रमशः । अम्भोभरणार्थम्—अम्भसः
भरणार्थम् = जलानयनार्थम् । रजतकुम्भम् इव = रौप्यघटमिव । इन्दुमण्डलम् =
चन्द्रमण्डलम् । आदाय = आनीय । पश्चिमाम्भोनिधिपुलिनम् = प्रतीचीसिन्धुतटम् ।
अनुसरत्याम् = अनुगच्छत्याम् । तरुणकपोतकन्धरारोमराजिन्याम्—तरुणकपोतस्य =
युवपारावतस्य, कन्धरारोमराजिः = स्कन्धदेशलोमपङ्क्तिस्तद्वद्, राजिन्याम् = शोभि-
न्याम् । रजन्याम् = निशायाम् । अखिलकमलखण्डकमलिनीनाम् = निखिलकमलवन-
पद्मिनीनाम् । विनिद्रायमाणकमलकुड्मलविलोचनेषु—विनिद्रायमाणानि = विकस-
मानानि, कमलकुड्मलानि = कमलदलान्येव, विलोचनानि येषां तेषु = कमलदलनय-
नेषु । कज्जलरेखासु इव—कज्जलस्य रेखास्तास्विव = कृष्णलेखासदृशेषु । भ्रमर-
राजिषु = अलिपङ्क्तिषु । उल्लसन्तीषु = प्रमुदितासु । राजीवराजिपुञ्ज-निकुञ्जे—राजी-
वानां राजिपुञ्जः = कमलपङ्क्तिसमूहः, तस्य निकुञ्जे = वने । शिञ्जानमञ्जीरमञ्जुलम्
= नूपुरमञ्जीरमधुरम् । शरद्वलाहकवलक्षपक्षविक्षेपपवनतरलिततरुणतामरसेषु—
शरदः = सरद्वतीः, वलाहकाः—घना इव, वलक्षाणि = धवलानि, पक्षाणि = पुंखानि,
तेषां, विक्षेपपवनेन = प्रक्षेपवायुना, तरलिताः = कम्पिताः, तरुणा तामरसाः = विकच-
कमलानि, यत्र तेषु । च = तथा । चक्रवाकमिथुनमेलकमङ्गलमृदङ्ग इव—चक्रवाक-
मिथुनस्य = चक्रवाकयुगलस्य, मेलकं यत् मङ्गलं मृदङ्गम् यत्र तथैव । रौप्यधर्धरव-
सरसम् = रजतधर्धरध्वनिमधुरम् । सारसकुले = सारसपक्षिसमूहे । क्रेङ्कारयति = क्रेङ्कार-
ध्वनिं कुर्वति, अवश्याय = निश्चितरूपाय । जसशिशिरशीकरिणि = जलशीतलबिन्दुनि ।

मन्दान्दोलितविनिद्रद्रुममञ्जरीरजःकणकपायिते — मन्दान्दोलितस्य = मृदुकम्पितस्य, विनिद्रद्रुमस्य = कुसुमितपादपस्य यानि मञ्जरीरजःकणानि = कुसुमशीकराणि, तैः कपायितम्, तस्मिन् । तमःसर्पसंदष्टोज्जीवितजगन्निश्वासायमाने—तम एव सर्पः, तेन संदष्टेन, उज्जीवितम् = उन्निद्रितम्, जगत् = लोकम्, निःश्वासायमाने = निश्वास इव प्रतीयमाने सति । प्रभातसुरतश्चमखिन्नसुन्दरीकुचमण्डले—प्रभाते = प्रत्यूषे, यत्सुरतश्चमः = रतिश्चमः, तेन खिन्ना सुन्दरी = रमणी, तस्याः कुचमण्डलम् = पयोधरवृत्तम् तस्मिन् । मरुति = पवने । प्रस्खलति = प्रवहति सति । मनोहारिहारीतहरितहये—मनोहारिणः = मनोरमस्य, हारीतस्य = शुक्तस्येव, हरिताः = हरितवर्णाः, हयाः = अश्वाः, यस्य, तस्मिन् । सवितरि = सूर्ये । गगनलक्ष्म्याः = आकाशश्रियाः । हरित-तिमिरपटलपटीम् = हरितान्धकारपटलवस्त्रम् । करपरा मृष्टपयोधरे—करैः = किरणरूप-हस्तैः, परामृष्टे = दूरीकृते, पयोधरे = मेघरूपस्तने । रागवति = अरुणायमाने सति । मृगमदमिलितबहलकुङ्कुममण्डनमञ्जरीभिः—मृगमदेन = कस्तूरीसुगन्धिना, मिलितैः = मिश्रितैः, बहलकुङ्कुममण्डनमञ्जरीभिः = अत्यधिकं कुङ्कुमरूपालङ्कारकुसुमैः । पुरन्दर-दिङ्मुखे = प्राचीदिशामुखे । पिञ्जरिते इव = पीतायमाने इव । सुखप्रसुप्ता—सुखेन = आनन्देन प्रसुप्ता = निद्रां गता । सा = असौ प्रियङ्गुमञ्जरी महिषी । स्वप्नमद्राक्षीत् = स्वप्नमपश्यत् ।

हिन्दी—तदनन्तर क्रमशः जल भरने के लिये चाँदी के घड़े के समान चन्द्रमण्डल को लेकर पश्चिमी सागर के तट का अनुसरण करती हुई तरुण कपोतों के स्कन्धदेश की रोमपङ्क्ति के समान सुन्दर रात्रि के हो जाने पर सम्पूर्ण कमलवन की कमलिनियों के कमल रूपी नयनों के खिल जाने पर, काजल की रेखाओं के समान भ्रमर-पङ्क्तियों के उल्लसित हो जाने पर, कमलवन में तूपुरों तथा मंजीरों के समान शरत्कालीन मेघों जैसे शुभ्र पंखों को फड़फड़ाकर उत्पन्न हुई वायु से तरलित तरुण कमलों वाली दीर्घिकाओं (सरोवरों—झीलों) के आभूषणरूपी हंसों के द्वारा ध्वनि (क्लंकार) किये जाने पर तथा चकई-चकवा युगल को मिलाने के लिए मञ्जलमृदंग जैसे चाँदी के घर्घर शब्द के समान सरस सारसपक्षियों के ध्वनि (क्लंकार) करने पर निश्चित रूप से ओस के शीतल कणों से युक्त मन्द-मन्द आन्दोलित फूलों से लदे वृक्षों की मञ्जरियों की रज से कपायित अन्धकार रूपी सर्प के काटने से (मूर्च्छित) जगत् के जागृत होने पर निःश्वास छोड़ने जैसा प्रतीत होने पर, प्रातःकालीन रति-श्चम से खिन्न रमणी के पयोधरमण्डल पर वायु के प्रस्खलित होने पर, मनोहारी शुकों के समान हरे रंग के घोड़ों वाले भगवान् सूर्य के आकाशलक्ष्मी के गहन अन्धकार-पटल रूपी वस्त्र को किरणों रूपी हाथों से मेघ रूपी पयोधरों को हटा देने से अरुणम हो जाने पर, कस्तूरी मिश्रित अत्यधिक कुङ्कुम-शोभित मञ्जरियों से जैसे पूर्व दिशा को पिञ्जरित (पीला) कर देने पर सोई हुई उस प्रियङ्गुमञ्जरी (रानी) ने स्वप्न देखा ।

फिल सकलसुरासुरशिरःशेखरीकृतचरणकमलः, कमलाधिवासेन

ब्रह्मणा नारायणेन च रचितरुचिरस्तुतिः कृशानुरूपेण ललाटलोचनेन चन्द्र-
मसा च भासमानः विकचं कर्णं कुदलयं करे कपालं च कलयन्, अहिंसाटोपं
मनसा शिरसा च विभ्राणः प्रोज्ज्वलन्नयनाचिश्रिताभस्म च समुद्रहन्
अधिकङ्कालेन स्कन्धेन कन्धरार्धेन च विराजमानः, सालसदृशं भुजवनं
भवानीं च दधानः, सर्वदानववारं त्रिशूलं मन्दाकिनीं च धारयन्, देवो
दर्पितदनुजेन्द्रनिद्राहरो हरश्चन्द्रमण्डलादवतीर्य 'पुत्रि प्रियङ्गुमञ्जरि,
मञ्जरीमिमां गृहाण । मा भैषीः । प्रत्युषसि मन्त्रियोगाद्दमनकनामा
महामुनिरेष्यति स तेऽनुग्रहं करिष्यति' इत्यभिधाय स्वश्रवणशिखरान्तराद-
मन्दमकरन्दस्पन्दसुन्दरामोदमाद्यन्मधुकररवरमणीयां पारिजातमञ्जरी-
मदात् ।

सुधा—किलेति । सकलमुरासुरशिरःशेखरीकृतचरणकमलः—सकलैः=सप्तभिः,
सुरैः=देवैः, असुरैश्च=दानवैश्च, शिरःशेखरीकृतौ=शिरसि धारितौ, चरणकमलौ=
पादपद्मौ यस्य तादृशः । कमलाधिवासेन—कमलेऽधिवासः=निवासः यस्य तेन
ब्रह्मणा=चतुराननेन । नारायणेन च=विष्णुना च । रचितरुचिरस्तुतिः—रचिता=
विहिता रुचिरा स्तुतिः=सुस्तवनम् यस्य सः । कृशानुरूपेण=अग्निरूपेण । ललाट-
लोचनेन=भालनयनेन (कृशेन=दुर्बलेन अनुरूपेण=अनुकूलेन च) चन्द्रमसा=
चन्द्रेण । भासमानः=दीप्यमानः । कर्णं=श्रुते । विकचम्=सविकासम् । कपालं तु
विगताः कचाः=केशा अस्मादिति विकचम् । करे=हस्ते । कुदलयम्=कमलम् । कपालं
च, कलयन्=रचयन् । अहिंसाटोपम्—अहिंसायाः=दयालुतायाः आटोपम्=आवेशम् ।
अहिं च साटोपम्=सस्पन्दम् । मनसा=चेतसा । शिरसा च=शिरोभागेन च । विभ्राणः
=धियमाणः । प्रोज्ज्वलन्नयनाचिः—प्रकृष्टेनोज्ज्वलत्=दीप्यमानम् नयनाचिः=नेत्र-
वर्तिः । तथा प्रकर्षेणोज्ज्वलं भस्म=भूतिम् । समुद्रहन्=धारयन् । अधिकङ्कालेन—
अधिगतं कङ्कालम्=शरीरास्थि अर्थात् खट्वाङ्गम् येन । स्कन्धेन=स्कन्धदेशेन ।
तथा कन्धरार्धेन=गलार्धेन तु कालेन सह कालकूटविषत्वात् अधिकमिति । विराज-
मानः=शोभमानः । सालसदृशम्—सालद्रुमतुल्यं प्रांशुत्वात् । भुजवनम्=भुजप्रदेशम् ।
च सालसे=लीलामन्थरे दृशी यस्याः तादृशीम् । भवानीम्=पार्वतीम् । दधानः=
विभ्राणः । सर्वदानववारम्—सर्वान्=सम्पूर्णान् दानवान्=दैत्यान् वारयति, इत्थम्,
त्रिशूलम्—त्रीणि त्रिसंख्यकानि शूलानि सन्त्यत्र तादृशं शस्त्रम् । तथा च, सर्वदा=
सदा, नवम्=नूतना, अविच्छायाः वा, वाः=पाथो यस्यास्तादृशीम् । मन्दाकिनीम्=
गङ्गां । धारयन्=वहन् । अथवा—सर्वं ददातीति सर्वदाः । आनूयन्त इत्यानवाः
तथोक्ता वारो अस्यास्तादृशीं मन्दाकिनीं धारयन् । देवः=सुरः । दर्पितदनुजेन्द्रनिद्रा-
हरः—दर्पितानाम्=अहङ्कारयुक्तानाम्, दनुजेन्द्राणाम्=राक्षसेन्द्राणाम्, निद्राम्=
स्वपनम्, हरतीति तादृशः, हरः=शिवः । चन्द्रमण्डलात्=विधुमण्डलमध्यात् । अव-
तीर्य=अवतरणं कृत्वा । पुत्रि !=दुहित. प्रियङ्गुमञ्जरि ! इमाश्=एताम् । मञ्ज-

रीम्, गृहाण=स्वीकुरु । मा भैषीः=भयं मा कुरु । प्रत्युपसि=प्रभाते । मन्त्रियोगात्
 =भदाज्ञया । दमनक्रनामा=दमनकाभिधः । महामुनिः=महर्षिः । एष्यति=आग-
 मिष्यति । सः=महामुनिः । ते=तव । अनुग्रहम्=कृपाम् । करिष्यति=विधा-
 स्यति । इत्यभिधाय=इति कथयित्वा । स्वश्रवणशिखरान्तरात्=आत्मश्रुतात् ।
 अमन्दमकरन्दस्यन्दसुन्दराम्=अमन्दपरागच्युतसुभगाम् । आमोदमाद्यन्मधुकररवरम-
 णीयाम्—आमोदेन=गन्धेन, माद्यन्=मतां कुर्वन्, मधुकररवरमणीयाम्=मधुप-
 ध्वनिरम्याम् । पारिजातमञ्जरीम्=पारिजातवृक्षकुमुदमञ्जरीम् । अदात्=अददात् ।

हिन्दी—समस्त देवताओं तथा राक्षसों के शिरों के आभूषण रूप चरण-कमल वाले, कमल में निवास करने वाले ब्रह्माजी तथा कमला के निवास भगवान् विष्णु के द्वारा रुचिर स्तुति किये जाने वाले, अग्निस्वरूप ललाट लोचन वाले तथा कृश एवं अनुरूप चन्द्रमा से भासमान, कानों में विस्तार तथा हाथ में विकसित कमल एवं कपाल (खप्पर) लिये हुए, मनसा अहिंसा के आवेग को तथा शिर से भयंकर साँपों को धारण किये हुए, जलती हुई अग्निज्वाला वाले तथा चमचमाती चिता की भस्म को धारण करने वाले, कन्धे पर कङ्काल धारण किये हुए तथा गलाद्ध से अत्यधिक काल (विष) से शोभायमान साल वृक्ष जैसी भुजाओं को और सालस आँख वाली पार्वती को धारण किये हुए, सभी दानवों को भगाने वाले त्रिशूल को तथा सर्वदा नवीन जल देने वाली मन्दाकिनी गंगा को धारण किये हुए देव, अभिमान युक्त राक्षस-राजाओं की नींद को हरने वाले (भयभीत कर देने वाले) भगवान् शिव ने चन्द्रमण्डल से उतरकर “हे पुत्रि प्रियङ्गुमंजरी ! इस मञ्जरी को ग्रहण करो । डर मत करो । प्रातःकाल मेरे निर्देश से दमनक नामक महामुनि आयेंगे (और) तुम पर कृपा करेंगे” यह कह कर अपने कान के ऊपर से अमन्द मकरन्द (पराग) टपकाने से सुन्दर गन्ध से मत्त बनाने वाली भौरों की गुणगुनाहट से रमणीय पारिजात मंजरी दी ।

सापि ‘प्रसादोऽयम्’ इत्यभिधाय स्वप्न एव प्रणामपर्यन्तमस्तका स्तुति-मकरोत् ।

सुधा—सापीति । सा अपि=प्रियङ्गुमञ्जर्यपि । ‘अयं प्रसादः’=‘एषो भगवतः प्रसादोऽस्ति’ । इति अभिधाय=इति कथयित्वा । स्वप्न एव=निद्रायामेव । प्रमाणपर्यन्तमस्तका=शिरसा प्रणामपूर्वकम् । स्तुतिम्=प्रार्थनाम् । अकरोत्=चकार ।

हिन्दी—उस प्रियङ्गुमंजरी ने भी ‘यह प्रसाद है’ ऐसा कहकर स्वप्न में ही शिर से प्रमाणपूर्वक प्रार्थना की ।

तुभ्यं नमो नमल्लोकशोकसन्तापहारिणे ।

व्यर्थीकृतान्धकारातिदम्भारम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥

अन्वयः—नमल्लोकशोकसन्तापहारिणे, व्यर्थीकृतान्धकारातिदम्भारम्भाय तुभ्यं शम्भवे नमः ।

सुधा—तुभ्यमिति । नमल्लोकशोकसन्तापहारिणे—नमताम्=प्रणमताम्, लोका-
नाम्=जनानाम्, शोकस्य सन्तापस्य=दुःखस्य च, हारी=अपहर्ता इति तस्मै ।
व्यर्थीकृतान्धकारातिदम्भारम्भाय—अन्धकश्चासावारातिः=अन्धकनामशत्रुः, तस्य यो
दम्भारम्भः=अभिमानारम्भः, व्यर्थीकृतः=विफलतां नीतः, अन्धकारातिदम्भारम्भो
येन तस्मै । तुभ्यम्=ते । सम्भवे=शिवाय । नमः=प्रणामः (अस्तु) ।

हिन्दी—प्रणाम करने वाले लोगों के शोक दुःख को हरने वाले तथा अन्धक
नामक राक्षस शत्रु के अभिमान को विफल करने वाले आप शिव के लिए प्रणाम है ।

विभो विभूतिसम्पन्न पन्नगेन्द्र-विभूषण ।

नमो नमोघसङ्कल्प तुभ्यमभ्यन्तरात्मने ॥ २ ॥

अन्वयः—विभो, विभूतिसम्पन्न, पन्नगेन्द्रविभूषण, नमोघसंकल्प, अभ्यन्तरात्मने
तुभ्यं नमः ।

सुधा—विभो इति । हे विभो=हे सर्वव्यापक ! विभूतिसम्पन्न—विभूत्या=
भस्मना सम्पन्नः, तत्सम्बुद्धौ=हे भस्मयुक्त ! पन्नगेन्द्रविभूषण—पन्नगेन्द्राः विभूषणं
यस्य तत्सम्बुद्धौ=हे भुजगेन्द्रभूषण ! नमोघसंकल्प—नास्ति मोघः=निष्फलः संकल्पः
=विचारो ध्यानं वा यस्य तत्सम्बुद्धौ । अभ्यन्तरात्मने=अन्तरात्मरूपाय । तुभ्यम्=
भवते । नमः=प्रणामः (अस्तु) ।

हिन्दी—हे विभो ! हे भस्म रमाये हुये ! हे नागों के आभूषण वाले ! अपने संकल्प
को कभी व्यर्थ न करने वाले, अन्तरात्म-स्वरूप आपके लिए प्रणाम है ॥ २ ॥

अत्रान्तरे तरणिकोमलकान्तिभिन्न-भास्वत्सरोजदलदीर्घविलोचनायाः ।

तस्याः प्रबोधमकरोद्व्रजनीविराम-यामावसानमृदुमङ्गलतूर्यनादः ॥ ३ ॥

अन्वयः—अत्रान्तरे तरणिकोमलकान्तिभिन्नभास्वत्सरोजदलदीर्घविलोचनायाः
तस्याः रजनीविरामयामावसानमृदुमङ्गलतूर्यनादः प्रबोधम् अकरोत् ।

सुधा—अत्रान्तर इति । अत्रान्तरे=अस्मिन्नवसरे । तरणिकोमलकान्तिभिन्न-
भास्वत्सरोजदलदीर्घविलोचनायाः—कोमला कान्तिः कोमलकान्तिः, तरणेः=सूर्यस्य
कोमलकान्तिः=मदुलप्रभा, तथा भिन्ने=पृथक् कृते, भास्वती=विकसिते च, सरोजदले=
कमलदले, तादृशे दीर्घे=विशाले, विलोचने=नयने यस्यास्तादृश्याः । तस्याः=
प्रियङ्गुमञ्जरीः । रजनीविरामयामावसानमृदुलमङ्गलतूर्यनादः—रजन्याः विरामः
रजनीविरामस्य यो यामः, तस्यावसानम्=निशाविरामप्रहरसमाप्तिः, तत्र भवः
मृदुलः=मधुरः, मङ्गलः=शोभनः, तूर्यनादः=वाद्यध्वनिः । प्रबोधम्=जागरणम् ।
अकरोत्=चकार ।

हिन्दी—इसी अवसर पर सूर्य की कोमल कान्ति से विकसित देदीप्यमान कमल
के समान सुन्दर विशाल नयनों वाली उस प्रियङ्गुमञ्जरी को रात्रि के अन्तिम प्रहर
के समाप्त होने पर होने वाले मधुर मांगलिक वाद्यध्वनि ने जगा दिया ॥ ३ ॥

क्रमेण च प्राच्यां सिच्यमानायामिव बहलकुसुम्भाम्भःकुम्भैः ककुभिः, प्रभवति तारकोच्छेदनाय सुकुमारे रश्मिजाले, पूर्वाचलस्थलीमधिरोहति जगत्प्रबोधप्रारम्भमङ्गलकलशंऽशुमालिमण्डले, ताण्डवाडम्बरिणि पुण्डरीक-
खण्डे, हिण्डमानासु दीधिकामण्डनमुण्डमालासु कारण्डवमण्डलीषु, विश्राम्यत्सु श्रवणपुटेषु हृदयानन्दिनि वन्दिवृन्दारकवृन्दवन्दनारम्भरवे, रणयत्सु वीणावेणुकोणान्वैणिकवैणविकेषु, कण्ठकुहरप्रेङ्खोलनालङ्कारकुशले तारतरं गायति ग्रामरागं गायनजने जाते जरज्जपाप्रसूनभिन्नस्फुटस्फाटिक-
कान्तिसमप्रभे प्रभातसमये, सा समुत्थाय भूत्वा शुचिर्विकचनवनलिनगर्भ-
मर्घाञ्जलिभवकीर्यं भगवतः सवितुः स्तुतिमकरोत् ।

सुधा—क्रमेण चेति । च = तथा । क्रमेण = क्रमशः । बहलकुसुम्भाम्भःकुम्भैः—
बहलकुसुम्भाम्भः = गाढकेसरजलम्, येषु कुम्भेषु = घटेषु, तैः । सिच्यमानायाम् =
आद्रीक्रियमाणायाम् इव । प्राच्याम् ककुभिः = पूर्वदिशायाम् । तारकोच्छेदनाय—
तारकस्य = तारकामुरनाम्नः, उच्छेदनाय = नाशाय । पक्षे—तारकाणाम् = नक्ष-
त्राणामुच्छेदनम् = विनाशस्तस्मै । सुकुमारे = स्वामिकार्तिकेये । प्रभवति = प्रवृत्ते
सति । पक्षे—सुकुमारे = सुकोमले, रश्मिजाले = किरणसमूहे । प्रभवति = प्रवृत्ते
सति । जगत्प्रबोधप्रारम्भमङ्गलकलशे—जगतः = संसारस्य, प्रबोधरूपान् = जागरण-
रूपान्, यः आरम्भः, तस्य यो मङ्गलकलशः = माङ्गलिकघटस्तस्मिन् । अंशुमालि-
मण्डले = सूर्यमण्डले । पूर्वाचलम् = उदयाचलम् । अधिरोहति = आरोहणं कुर्वति सति ।
पुण्डरीकखण्डे = कमलवने । ताण्डवाडम्बरिणि = उद्धतनृत्यदशायाम् सम्भूते सति ।
दीधिकामण्डनमुण्डमालासु = वापीशोभनशिरःपङ्क्तिषु । कारण्डवमण्डलीषु = कारण्डव-
पथिसमूहेषु । हिण्डमानासु = कम्पमानासु । हृदयानन्दिनि = हृदयाह्लादकारिणि ।
वन्दिवृन्दारकवृन्दवन्दनारम्भरवे = वन्दिवृन्दारकाणाम् = वन्दिजनानाम्, वृन्दम् =
समूहम्, तस्य वन्दनारम्भे = प्रार्थनाप्रारम्भे, यो रवः = ध्वनिस्तस्मिन् । श्रवणपुटेषु =
कर्णकुहरेषु । विश्राम्यत्सु = प्रशान्तेषु । वीणावेणुकोणान् = तन्त्रीवंशीवादकान् ।
वैणिकवैणविकेषु—वैणिकवैणविकी = वीणावेणुवादकी, तेषु । रणयत्सु = वादयत्सु ।
कण्ठकुहरप्रेङ्खोलनालङ्कारकुशले—कण्ठकुहरस्य = व्यालदेशस्य प्रेङ्खोलनम् = कम्पनम्,
तेन मुद्रितविवृतानुनासिकादिभिर्यदलङ्करणम्, तस्मिन् कुशलः, तस्मिन् । गायकजने =
गीतकारे । तारतरम् = अत्युच्चैः ग्रामरागम् = पञ्चमरागम् । गायति = गायनं कुर्वति
सति । जरज्जपाप्रसूनभिन्नस्फुटस्फाटिककान्तिसमप्रभे—जरज्जपाप्रसूनेन = जीर्ण-
जपाकुसुमेन भिन्ना अत एव स्फुटा = प्रकटिता स्फाटिककान्तिसमा = स्फाटिकमणि-
प्रभासद्वा, प्रभा = कान्तिर्यस्य तादृशे । प्रभातसमये = प्रत्यूषकाले सञ्जाते ।
सा = प्रियङ्गुमञ्जरी । समुत्थाय = उत्थाय । शुचिर्भूत्वा = स्नात्वा । विकचनवनलिन-
गर्भम् = विकसितनूतनकमलयुतम् । अवलिम् = पुष्पावलिम् । अवकीर्यं = समर्प्य ।
भगवतः = स्वामिनः । सवितुः = सूर्यदेवस्य । स्तुतिम् = प्रार्थनाम् । अकरोत् = चकार ।

टिप्पणी—ग्रामराग—संगीतशास्त्र में एक प्रकार का गायन-भेद । “षड्जमध्यम-गान्धारास्त्रीस्त्रीग्रामान्तरां च भरतोक्तं षड्विधं गायके गायति सति ।”

हिन्दी—तथा क्रमशः केसर के गाढ़े जल से मानों पूर्व दिशा के सिञ्चित हो जाने पर, तारों के विनाश के लिए सुकुमार रश्मिजाल के प्रवृत्त हो जाने पर, संसार को जागृत करने के लिए मंगल कार्यों को प्रारम्भ करने वाले कलश के समान सूर्य-मण्डल के उदयाचल स्थल पर आरोहित हो जाने पर, कमलवन के उद्भूत नृत्य प्रदर्शित करने पर, दीधिकाओं (झीलों) की शोभा बढ़ाने वाले कारण्डव पक्षियों के झुण्ड इधर-उधर घूमने पर, श्रवण पुटों में हृदय को आनन्द देने वाले बन्दीजनों के द्वारा आरम्भ किये गये वन्दनारव के शान्त हो जाने पर, वीणा तथा वंशी बजाने वाले वैष्णिक (वीणावादक) तथा वैष्णविकों के (वंशीवादकों) के मधुर ध्वनि करने पर, कण्ठ-कुहर को कम्पित कर अलङ्कारों को निकालने में कुशल गायकों के उच्चस्वर से पञ्चमराग अलापने पर, पुराने गुड़हल के फूल से प्रतिबिम्बित स्फटिकमणि के समान कान्ति वाले प्रभात के हो जाने पर वह (प्रियङ्गुमञ्जरी) उठकर स्नानादि कर खिले हुए नूतन कमल पुष्पों की अञ्जलि अर्पित कर भगवान् सूर्यदेव की स्तुति करने लगी ।

वासरश्रीमहावल्लीपल्लवाकारधारिणः ।

जयन्ति प्रथमारम्भसम्भवा भास्वदंशवः ॥ ४ ॥

अन्वयः—वासरश्रीमहावल्लीपल्लवाकारधारिणः प्रथमारम्भसम्भवाः भास्वदंशवः जयन्ति ।

सुधा—वासरश्रीरिति । वासरश्रीमहावल्लीपल्लवाकारधारिणः—वासरश्रीरूपा महावल्ली = दिनलक्ष्मीरूपा महालता, तस्याः पल्लवाकारधारिणः = दलरूपसमाः । प्रथमारम्भसम्भवाः = प्रथमप्रहरजाताः । भास्वदंशवः—भास्वतः = सवितुः, अंशवः = रश्मयः । जयन्ति = उत्कृष्टा भवन्ति ।

हिन्दी—दिवस लक्ष्मीरूपा महालता के पल्लवों की आकृति को धारण करने वाली प्रथम प्रहर की सूर्य की किरणें उत्कृष्ट लगती हैं ॥ ४ ॥

जयत्यम्भोजिनीखण्डखण्डितालस्यसञ्चयम् ।

कौङ्कुमं पूर्वदिङ्मण्डमण्डनं मण्डलं रवेः ॥ ५ ॥

अन्वयः—अम्भोजिनीखण्डखण्डितालस्यसञ्चयम्, पूर्वदिङ्मण्डमण्डनं रवेः कौङ्कुमं मण्डलं जयति ।

सुधा—जयतीति । अम्भोजिनीखण्डखण्डितालस्यसञ्चयम्—अम्भोजिनीखण्डस्य = कमलवनस्य, खण्डितम् = नाशितम्, आलस्यसञ्चयम् = आलस्यसमूहम् येन तत् । पूर्व-दिङ्मण्डमण्डनम्—पूर्वदिशः मण्डलस्य, मण्डनम् = शोभाधायकम् । रवेः = सूर्यस्य । कौङ्कुमम् = कुङ्कुमसदृशम् । मण्डलम् = वृत्तम् । जयति = उत्कृष्टं भवति ।

हिन्दी—कमलवन के आलस्यसमूह को समाप्त कर देने वाला, पूर्व दिशा की शोभा बना हुआ सूर्य का कुङ्कुमसदृश मण्डल सर्वोत्कृष्ट लग रहा है ॥ ५ ॥

राजाऽपि प्रथमप्रबुद्धगीतध्वनिनिरस्तनिद्रः, सान्द्रविद्रुमप्रभाभासि
सन्ध्यावसरे, विधाय सान्ध्यं विधिम्, अधिकृतेन धर्मकर्मणि, तत्कालपुरः-
सरेण पुरोधसा सह तामेवान्वेष्टुमन्तःपुरमाजगाम ।

सुधा—राजेति । राजा अपि = नृपः अपि । प्रथमप्रबुद्धगीतध्वनिनिरस्तनिद्रः—
प्रथमम् = प्रथमवारम्, प्रबुद्धाय = जागरणाय, यः गीतध्वनिः = गीतरवः, तेन निरस्ता
= दूरीकृता, निद्रा यस्य सः । सान्द्रविद्रुमप्रभाभासि—सान्द्रस्य = मधनस्य, विद्रुमस्य
= विद्रुममणेः, प्रभेव भाः = कान्तिर्यस्य तस्मिन् । सन्ध्यावसरे = सायङ्काले । सान्ध्यम्
= सन्ध्यायां भवं सान्ध्यम् = सन्ध्योपासनम् । विधिम् = क्रियाम् । विधाय = कृत्वा ।
धर्मकर्मणि = धार्मिककृत्ये । अधिकृतेन = अधिकारिणा । तत्कालपुरःसरेण = तत्क्षणप्रे-
सरेण । पुरोधसा = पुरोहितेन । सह = साकम् । ताम् एव = प्रियङ्गुमञ्जरीमेव । अन्वेष्टुम्
= अन्वेष्टुं कर्तुम् । अन्तःपुरम् = राजभवनान्तर्भागम् । आजगाम = आगच्छत् ।

हिन्दी—राजा भी प्रथमवार की गई हुई गीतध्वनि से जगकर गहरे विद्रुममणि
की कान्ति के समान कान्ति वाले उषःकाल में सन्ध्यावन्दनादि क्रिया समाप्त कर
धार्मिक कर्म के अधिकारी तत्काल सामने आये हुए पुरोहित के साथ उसी रानी
प्रियङ्गुमञ्जरी को ढूँढ़ने के लिए अन्तःपुर को आये ।

दृष्ट्वा च विस्मयमानः स्फुरदरविन्दसुन्दराननाम् 'अनुगृहीतेयमिन्दु-
मौलिना' इत्यवधारयन्, अतिहर्षोत्कर्षमन्थरगिरा तां बभाषे ।

सुधा—दृष्ट्वेति । च = तथा । विस्मयमाना = आश्चर्यचकितो राजा । स्फुरदर-
विन्दसुन्दराननाम्—स्फुरत् = प्रस्फुटत्, अरविन्दम् = कमलमिव, सुन्दरमाननम् =
मुखम्, यस्यास्ताम् । दृष्ट्वा = विलोक्य । इयम् = एषा । इन्दुमौलिना—इन्दुः = विष्णुः
मौली यस्य, तेन = महादेवेन । अनुगृहीता = अनुग्रहे नीता । इति = इत्थम् । अवधा-
रयन् = निश्चयन् । अतिहर्षोत्कर्षमन्थरगिरा—अतिहर्षोत्कर्षेण = अत्यन्तप्रमत्ततया ।
मन्थरगिरा = गम्भीरवाण्या । ताम् = राज्ञीम् । बभाषे = उक्तवान् ।

हिन्दी—तथा आश्चर्यचकित राजा ने खिले हुए कमल के समान सुन्दर मुख
वाली उस (रानी) को देखकर 'इस पर शिव जी ने कृपा की है' यह निश्चय करते
हुए अत्यन्त प्रसन्नता के कारण गम्भीर वाणी से उस (रानी प्रियङ्गुमञ्जरी) से कहा—

मुग्धस्निग्धनिरुद्धशब्दहसितस्फारीभवत्लोचनं

तिर्यक्-कान्तिकपोलपालिपुलकस्पष्टीकृतान्तर्धृतिः ।

एतत्ते करभोरु पङ्कजसदृग्दृष्ट्वा मुखं मे बला-

दुर्ध्वं किञ्चिदचिन्त्यचचितचमत्कारं मनो हृष्यति ॥ ६ ॥

अन्वयः—मुग्धस्निग्धनिरुद्धशब्दहसितस्फारीभवत्लोचनम्, तिर्यक्कान्तिकपोल-
पालिपुलकस्पष्टीकृतान्तर्धृतिः (अस्ति) । हे करभोरु ! ते एतत् पङ्कजसदृक् मुखं दृष्ट्वा
बलात् मे अचिन्त्यचचितचमत्कारं मनः किञ्चिद् दुर्ध्वं हृष्यति ।

सुधा—मुग्धेति । मुग्धस्निग्धनिरुद्धशब्दहसितस्फारीभवत्लोचनम्—निरुद्धशब्दं

यदहसितम् तत्, मुग्धं स्निग्धञ्च निरुद्धशब्दहसितम्, तेन स्फारीभवत्लोचनम्=मनो-
हरस्नेहपूर्ण-निःशब्दहास्योऽफुल्लनयनम् । (तथा) तिर्यक्कान्तिकपोलपालिपुलकस्पष्टी-
कृतान्तर्धृतिः—तिर्यक्कान्तिना=वक्रप्रभायुतेन, कपोलपालिपुलकेन=गण्डस्थलरोमाञ्चेन,
स्पष्टीकृतः=प्रकटितः, अन्तर्धृतिः=आन्तरिकं धैर्यं वर्तते । हे करभोरु !—करभः=
हस्तिपोतः, यद् वा मणिबन्धकनिष्ठकयोर्मध्यभागस्तद्वद् ऊरु यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, हे कर-
भोरु ! ते=तव । एतत्=इदम् । गङ्गाजसदृक्=कमलसमम् । मुखम्=आननम् । दृष्ट्वा
=अवलोक्य । बलात्=हठात् । मे=मम् । अचिन्त्यचचितचमत्कारम्=अद्भुत-
चमत्कारपूर्णम् । मनः=चेतः । किञ्चिद् उच्चैः=अधिकमेव । हृष्यति=प्रसन्नता-
मेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—मनोहर स्नेह से पूर्ण निःशब्द हास्य से नेत्र प्रसन्न हो गये हैं तथा वक्र
कान्तिपूर्ण गालों की पुलकावलि से आन्तरिक धैर्य प्रकट हो रहा है । हे करभोरु !
तुम्हारा यह कमल जैसा सुन्दर मुख देखकर हठात् मेरा अद्भुत चमत्कारपूर्ण मन
कुछ और प्रसन्न हो उठा है जिसका न तो इससे पूर्व कभी चिन्तन किया था और न
चर्चा ही की थी ॥ ६ ॥

‘तत्कथय शप्तासि ममाज्ञया हर्षवृत्तान्तम्’ इत्यभिहिता सा स्मितमुधा-
नुविद्धमुग्धमुखवीणाक्वणकोमलालापेन सर्वमादितः स्वप्नदर्शनमाचक्षे ।

मुधा—तदिति । शप्ता=शपयदत्ता । असि त्वम् (मया) । तत् = अतएव ।
ममाज्ञया=मन्निदेशेन । हर्षवृत्तान्तम्=आनन्दवृत्तान्तम् । कथय=भण । इति=
एवम् । अभिहिता=कथिता । सा=राज्ञी । मुधामुविद्धमुग्धमुखवीणाक्वणकोमला-
लापेन—मुधयाऽनुविद्धम्=अमृतपूर्णम्, मुग्धम्=मनोरमम्, च मुखमेव वीणा, तस्याः
यत्क्वणनम्, तद्वद् कोमलम्=मधुरम् यदालापम्, तेन । सर्वम्=सम्पूर्णम् । आदितः
=प्रारम्भात् । स्वप्नदर्शनम्=स्वप्नावलोकनम् । आचक्षे=कथयामास ।

हिन्दी—‘तुम्हें मेरी शपथ (सौगन्ध) है, अतः मेरी आज्ञा से प्रसन्नता का समा-
चार कह डालो’ । ऐसा कहने पर उसने अमृत से सनी मनोरम मुखरूपी वीणा की
आवाज जैसी मृदुल बातचीत से आरम्भ से लेकर सम्पूर्ण स्वप्न देखने वाली बात
कह डाली ।

क्षितिपतिस्तु तदाकर्ण्य ‘प्रिये, मयापि स भगवान् । आत्मानुहारिणा
विनायकेन स्वामिना च शक्तिमता पुत्रेणानुगम्यमानो, दग्धकामः पूरित-
कामश्च, एककपर्वक ईश्वरश्च, ससोमश्चासोमः, सविभवश्चाविभूतिश्च,
पिनाकी चापिनाकी दृष्टः स्वप्नान्तरे तरुणार्कमण्डलमध्यवर्ती प्रणतप्रिय-
ङ्करः शङ्करः । तदेष ब्राह्मणः करोतु संवाविनोरनयोः स्वप्नयोरर्थपरामर्शम्’
इत्यभिधाय तां, तमवस्थितं पुरः पुरोहितमभाषयत् ।

मुधा—क्षितिपतिरिति । क्षितिपतिस्तु = वृषस्तु । तत् = एतत् । आकर्ण्य=
श्रुत्वा । प्रिये=दयिते । मयाऽपि=आत्मनाऽपि । आत्मानुहारिणा=स्वानुरूपेण ।

शक्तिमता=शक्तिधारिणा शस्त्रधारिणा वा । विनायकेन=नम्रेण विघ्नहरेण वा ।
 स्वामिना=प्रभुणा स्वामिकांतिकेयेन वा । पुत्रेण=सुतेन । अनुगम्यमानः=अनुग-
 च्छन् । स भगवान्=असौ शिवः । दग्धकामः—दग्धाः=नाशिताः, कामाः=अभि-
 लापाः येन सः=नाशिताभिलापः । पूरितकामः—पूरितः कामाः येन सः=सफल-
 मनोरथः, इति विरोधः । परिहारे—दग्धकामः=भष्मीकृतमदनः । एककपर्दकः—
 एकम्=केवलम्, कपर्दकम् (कौड़ी इति भाषायाम्) अस्ति अस्येति, निर्धन इत्यर्थः ।
 अपि, ईश्वरः=धनवान्, इति विरोधः । तत्परिहारे—एककपर्दकः=एकमात्रजटाबन्धः
 अस्ति अस्येति । अपि ईश्वरः=अष्टविधैश्वर्यसम्पन्नः । असोमः—सोमेन सहितः=
 चन्द्रयुक्तः अपि । असोमः=चन्द्ररहितः, इति विरोधः । परिहारे तु—असोम—सह उमया
 वर्तत इति सोमः, न सोमः असोमः=उमया रहितः । सविभवः—विभवः=धनसम्पत्तिः,
 तेन सहितः, अपि । अविभूतिः=सम्पत्तिरहितः, इति विरोधः । तत्परिहारे तु—
 सविभवः—विगतो भवो येष्यस्ते विभवाः=मुक्तात्मानः तैः सह वर्तत इति सविभवः ।
 अविभूतिः—न विशिष्टा भूतिः=भस्मः यस्य सः । पिनाकी—पिनाकम्=धनुरस्यास्तीति
 पिनाकी । च=तथा । अपिनाकी=पिनाकरहितः इति विरोधः । परिहारे—अपि-
 नाकी—अपि इति भिन्नम्, नाकी—नाकं=स्वर्गमस्यास्तीति=स्वर्गी । यद्वा 'चप
 सान्त्वने', चपयन्ति=सान्त्वयन्त्यनुनयन्त्यवश्यं चापिनः प्रसादकाः नाकिनो यस्य तादृशः ।
 तरुणार्कमण्डलमध्यवर्ती—तरुणश्चासावर्कः=उदयकालीनसूर्यः, तस्य मण्डलमध्ये वर्तत
 इति=वृत्तान्तर्गतः । प्रणतप्रियङ्करः—प्रणतानाम्=शरणागतानाम्, प्रियम्=इष्टम्,
 करोतीति=भक्तजनप्रियकरः । शङ्करः=शिवः । स्वप्नान्तरे=स्वप्ने मध्ये । दूष्टः=
 अवलोकितः । तत्=अतः । एषः=अयम् । ब्राह्मणः=विप्रः पुरोहित इति । सम्वा-
 दिनोः=समानार्थकयोः । अनयोः=एतयोः । स्वप्नयोः=द्वयोः स्वप्नयोः । अर्थपरा-
 मर्शम्=अर्थविचारणम् । करोतु=विदधातु । तामित्यभिधाय=एवं तां कथयित्वा ।
 पुरः=सम्मुखम् । अवस्थितम्=उपस्थितम् । तम्=अमुम् । पुरोहितम्=पुरोधसम् ।
 अभाषयत्=अकथयत् ।

हिन्दी—राजा भी यह सुनकर 'हे प्रिये, मैंने भी वह अपने अनुरूपशक्ति (शास्त्र)
 वाले नम्र गणेश जी तथा प्रभु (स्वामी कार्तिकेय) पुत्र को आगे किये हुए कामदेव
 को जलाने वाले होकर भी सम्पूर्ण कामनाओं को पूरा करने वाले एक कपर्दक (एक
 कौड़ी वाले) तथा ईश्वर (धन-ऐश्वर्य वाले) असोम (चन्द्र युक्त) होकर भी
 असोम (पार्वतीजी के बिना अकेले ही) सविभव (मुक्तात्मा वाले जिनके साथ हैं)
 होकर भी अविभूति (ऐश्वर्य से विगत नहीं) पिनाकी (धनुर्धारी) होकर भी अपि-
 नाकी (स्वर्गवासी) भक्तों का प्रिय करने वाले भगवान् शङ्कर को उदयकालीन सूर्य-
 मण्डल के अन्तर्गत स्वप्न देखा है । अतः यह ब्राह्मण (पुरोहित) इन मिलते-जुलते
 दोनों स्वप्नों का अर्थ परामर्श (फल का विचार) करें, ऐसा उन रानी प्रियङ्गुमञ्जरी
 से कहकर सामने खड़े हुए उस पुरोहित से कहने लगे ।

सोऽपि 'देव, विष्टया वर्धसे अनल्पपुण्यप्राप्यमेतत्तरुणन्दुमौलेरालोक-

नम्, अवश्यमवाप्स्यति देवी सकलराजचक्रचूडामणिकल्पमशेषभुवनभ्रान्त-
शुभ्रयशःपिण्डडिण्डिमपत्यम्' इत्यनेकधा तयोराशंसयाञ्चकार ।

सुधा—सोऽपीति । सः=असौ पुरोहितः, अपि । देव=राजन् !, दिष्टया वर्धसे=
सीभागेन वर्धसे । एतत्=इदम् । तरुणन्दुमौलेः=तरुणः=युवा, इन्दुः=चन्द्रः मौलो
यस्य तस्य=शङ्करस्य । आलोकनम्=दर्शनम् । अन्तर्पुण्यप्राप्यम्=महत्पुण्यलभ्यम्
(अस्ति) । अवश्यम्=तून्मेव । देवी=राज्ञी, प्रियङ्गुमञ्जरी । सकलराजचक्रचूडा-
मणिकल्पम्—सकलस्य=निखिलस्य, राजचक्रस्य=चतुर्भुजस्य, चूडामणिकल्पम्=
मौलिमणिसदृशम् । अशेषभुवनभ्रान्तशुभ्रयशःपिण्डडिण्डिमम्—अशेषम्=समस्तम्,
भुवनम्=लोकम्, भ्रान्तम्=चङ्क्रमणकारिणम्, शुभ्रम्=उज्ज्वलम्, यशःपिण्डडिण्डि-
मम्=यशःसमूहोदघोषकम् । अपत्यम्=सुतम् । अवाप्स्यति=प्राप्स्यति । इति=
एवम् । अनेकधा=भूयो भूय । तयोः=उभयोः । आशंसयाञ्चक्रे=प्रशंसयामास ।

हिन्दी—उस ब्राह्मण (पुरोहित) ने भी 'हे राजन् ! भाग्य से आप बढ़ रहे हैं ।
यह तरुणन्दुमौलि शिवजी का दर्शन बड़े पुण्य से ही प्राप्त होता है । रानी सकलराज-
समूह के चूडामणि सदृश अपनी उज्ज्वल कीर्तिपुञ्ज को उदघोषों से समस्त त्रिभुवन
को चकित कर देने वाले पुत्र को अवश्यमेव प्राप्त करेंगी ।' इस प्रकार बारम्बार उन
दोनों की प्रशंसा की ।

एवंविधे च व्यतिकरे कोऽपि कान्तकार्तस्वरस्वरूपमुत्फुल्लपाण्डुपुष्प-
मालया मेरुशिखरमिव प्रदक्षिणाक्षीणलग्नया नक्षत्रराज्या जनितशोभं जटा-
भारमुद्रहन्, अतिबहलमलयजरसरचितविचित्रपुण्ड्रकमण्डनाममरशंलशिला-
मिव रङ्गतित्रस्तोत्तसं ललाटपट्टिकां कलयन्, प्लवमान इवोज्ज्वलभूषण-
किञ्जल्ककपिलकायकान्तिकल्लोलेषु, करुणारसपूर्णवक्षःस्थलदीर्घकाया-
मन्तस्तरन्तीं बालकलहंसपक्षिपङ्क्तिमिव स्फारस्फाटिकाक्षमालिका
बिभ्राणः, कुशकोपीनवासाः, करकलितकुशकाण्डकमण्डलुमण्डलैः, तरुभि-
रिव विविधशाखैर्विधृतजटावल्कलैश्च, पर्वतरिव समेखलैः सहद्राक्षमालैश्च,
नक्षत्रैरिव समृगकृत्तिकाश्लेषः सज्येष्ठाषाढैश्च, ससम्मन्दैरपि नमदाकारमा-
कलयद्भिः अक्रोडैरपि चक्रीडापरैः, रोमशरैरपि विप्रबालकैः मुनिभिः
परिवृतः, सेवितपुराणपुरुषोऽप्यजनाद्वनप्रियः, प्रसन्नशङ्करोऽप्यनाश्रितभवः,
प्रबुद्धोऽप्यबन्दीकृतजनः, श्रमणोऽप्यजिनपरिग्रहः, ग्रहगण इव नवधात्मको
लोकानाम्, धनुर्धर इव नालीकसन्धः, वंस इव नदाम्बस्थानकप्रियः, पद्मग
इव नाकुलीनः, सरस्वतीसन्निवासस्य मुखमन्दिरस्य वन्दनमालयेव प्रथमो-
द्भेदभासिन्या दंष्ट्रिकारोमराजिरेखया श्यामलितोत्तरोष्ठपृष्ठः, कलिकाल-
कलङ्कुशङ्काशरणगतैस्त्रिभिः पुण्ययुगैरिव ससूत्रीभूय देहलग्नैः, त्रिपुष्क-
रस्नानावसरविलग्नसरसविसकाण्डकुण्डलैरिव भक्त्याराधितत्रिपुरुषरचित-

रक्षासूक्ष्मरेखानुकारिभिः सितयज्ञोपवीततन्तुभिर्भूषितदेहः, शमीविद्रुमाभा-
 धरश्च, प्रजापो विप्रजापश्च, सुतपाः कुतपश्श्लाघी च, विकलत्र, सकलत्रश्च,
 यमान्तानुसारी सकुशलश्च, विकचनवनलिनशङ्कया मिलन्मुक्तमुग्धमधुप-
 मण्डलेनेव रुद्राक्षबलयेन विराजितवामपाणिपल्लवः, न स्मृतः स्मरापस्मा-
 रेण, नाङ्गीकृतः कृतघ्नतया, नालोकितः कितववृत्तेन, नाकलितः कलिना, न
 निरुद्धो विरुद्धक्रियाभिः, अतितेजस्तया द्वितीय इव परब्रह्मणः, तृतीय इव
 सूर्याचन्द्रमसोः, चतुर्थ इव गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनाम्, पञ्चम इव
 दिक्पतीनाम्, षष्ठ इव महाभूताधिदेवतानाम्, सप्तम इव मूर्तर्तूनाम्,
 अष्टम इव सप्तर्षीणाम्, नवम इव वसूनाम्, दशम इव ग्रहाणाम्, अनवरत-
 हृदयकमलकर्णिकान्तःस्फुरज्ज्योतीरूपपरमब्रह्मकान्तिकलापेनैव बहिर्नि-
 र्गच्छताच्छमस्मानुलेपेन कनकगिरिरिव विरलचन्द्रातपेनापाण्डुरितदेहः,
 दीर्घसरसबिसकाण्डपाण्डुना प्रचण्डपवनेनोर्ध्वमुल्लासितेन जटाजूटबन्धन-
 पटप्रान्तपल्लवेन [शिरःपतद्गगनरुद्गङ्गाम्बुधाराहारिणो हरस्य स्वामि-
 भक्त्या कृतानुकरणव्रतचर्यामिव कलयन्, कोमले महसि, तरुणे वयसि वृद्धे
 तपसि पृथुनि यशसि गुरुणि श्रेयसि वर्तमानः, सदः सदाचाराणाम्, आश्रयः
 श्रुतीनाम्, मही महिम्नः, प्रपा कृपारसस्य, क्षेत्रं क्षमाङ्कुराणाम्, पात्रं
 मैत्रीसुधायाः, प्रासादः प्रसादस्य, सिन्धुः साधुतायाः, तरुणार्कमण्डलमध्या-
 न्मुनिरवातरत् ।

सुधा—एवंविध इति । एवंविधे = ईदृशे । व्यतिकरे = अवसरे । कोऽपि = कश्चिद् ।
 मुनिः = यतिः । तरुणार्कमण्डलमध्यात्—तरुणश्चासावर्कः, तस्य यन्मण्डलम्, तस्य मध्यात्
 = युवसूर्यवृत्तान्तरात् । अवातरत् = अवतीर्णो जातः । कीदृशोऽसौ मुनिः—कान्तकार्त-
 स्वरस्वरूपम् = सुन्दरकार्तस्वरप्रकृतिम् । प्रदक्षिणाक्षीणलग्नया—प्रदक्षिणया = परिक्रमया,
 क्षीणम् = नष्टम्, लग्नम् = ज्योतिषप्रणीतं मेपात्रिलग्नं, यस्यास्तया । नक्षत्रराज्या =
 नक्षत्रपञ्चम्या । मेरुशिखरम् = सुमेरुपर्वतशिखरम्, इव । सुन्दरस्वर्णवत्कान्तिम्, प्रदक्षि-
 णया अक्षीणं = अनष्टं, नक्षत्रराज्या इव सम्बद्धम् उत्फुल्लपाण्डुपुष्पमालया = विकसित-
 पाण्डुकुसुमस्रजा । जनितशोभम्—जनिता = जाता, शोभा = सुन्दरता, यत्र तादृशम् ।
 जटाभारम् = जटाजूटम् । उद्ग्रहन् = धारयन् । अतिब्रह्मललयजरसरचितविचित्रपुण्ड्र-
 कमण्डलम्—अतिब्रह्मेन = अत्यधिकेन, मलयजरसेन = चन्दनेन, रचितम् = खचितम्,
 विचित्रम् = अद्भुतम्, पुण्ड्रकमण्डलम् = तिलकशोभनम्, यस्यास्तादृशीम् । अमरशैल-
 शिखाम् इव—अमरशैलस्य = हिमालयस्य, शिलाम् इव । रङ्गद्वित्रयोतसम् = प्रवहद्-
 गङ्गाप्रवाहम् । ललाटपट्टिकाम् = भालपट्टिकाम् । कलयन् = धारयन् । उज्ज्वलभपङ्कज-
 किञ्जल्ककपिलकायकान्तिकल्लोकेषु—उज्ज्वलभस्य = विकसितस्य, पङ्कजस्य = कमलस्य,
 यत् किञ्जल्कम् = परागः, तद्वत् कपिलकायकान्तिः = गोरशरीरदीप्तिस्तस्या । कल्लोलेषु
 = तरङ्गेषु । प्लवमान इव = तरङ्गायमान इव । करुणरसपूर्णवक्षःस्थलदीधिकायाम्—

करुणरसपूर्णम् = कातररसयुक्तम्, वक्षःस्थलम् = वक्षोभागम्, एव दीर्घिका = सरसी, तस्याम् । बालकलहंसपक्षिपङ्क्तिम् = शिशुहंसपक्षिमालाम् । अन्तस्तरन्तीम् इव = मध्ये प्रवहन्तीम् इव । स्फारस्फटिकाभमालिकाम् = विशालस्फटिकजपमालाम् । विभ्राणः = दधानः । कुशकौपीनवासाः—कुशाः = दर्भाः, कौपीनवासांसि च = कौपीनवस्त्राणि च यस्य सः । करकलिनकुशकाण्डकमण्डलुमण्डलैः—करेषु कलितानि कुशकाण्डकमण्डलानाम् मण्डलानि, तादृशैः = हस्तघृतदर्भदूर्वाकमण्डलुवृन्दैः । विविधशाखैः—विविधाः = विभिन्नाः, शाखाः = लताः येषु तैः । विघृतजटावल्कलैः—विघृतं = धारितम्, जटा = मूलम्, वल्कलं = तरुत्वचं च यैः, तथाविधैः । तरुभिः इव = पादपैः इव । विविधशाखैः = विविधाभिः, कठवह्वृचादिभिः शाखाभिः । विघृतजटावल्कलैश्च = घृतसटावल्कलवस्त्रैश्च । समेखलैः—मेखलैः = पर्वतान्तप्रदेशैः सहितः । सहद्राक्षिमालैः = रुद्राक्षिपादपङ्क्तिभिः युक्तैः । पर्वतैः इव = अद्रिभिरिव । समेखलैः—मेखलैः = मौञ्जीभिः, सहितः । सहद्राक्षमालैः = रुद्राक्षमालायुतैः । समृगकृत्तिकाश्लेषैः—मृगकृत्तिकायाः = हरिणचर्मणः, श्लेषैः = रहितैः । स ज्येष्ठाषाढैः—ज्येष्ठाषाढेन = प्रशस्यन्नतदण्डेन सहितैः । पक्षे—मृगशिरः कृत्तिका अश्लेषा ज्येष्ठा आपाढाश्च नक्षत्राणि च तैः सहितैः । ससम्मदैः = तृष्णाक्षयात् सानन्दैरपि । पक्षे—अभिमानसहितैरपि । नमदाकारम्—मदाकारम् = अभिमानरूपयुक्तम् न, नम्राकारम् । आकलयद्भिः = कुर्वद्भिः । अक्रौडैः—क्रौडाः = विषयासक्तिर्नास्ति येषु तैरपि । च क्रौडापरैः = क्रौडासंसर्तैः । पक्षे—चक्रौडापरैः—चक्रिणः = विष्णोः, ईडा = स्तुतिस्तत्परैः । रोमशैः = भूयो लोमयुवतैः अपि । विप्रवालकैः—बालाः = केशाः, एव बालकाः, प्रकृष्टा बालकाः इति प्रबालकाः, विगता प्रवालका येभ्यस्ते विप्रवालकाः । पक्षे—विप्रवालकैः—विप्राणां बालकैः = डिम्बैः । मुनिभिः = यतिभिः । परिवृतः—परितो वृतः । सेविताः पुराणपुरुषाः = दृढजनाः येन तादृशोऽपि । अजनार्दनप्रियः—जनानाम् = लोकानाम्, आर्दनम् = रुदनम्, प्रियम् = रुचिरम् यस्य तादृशः । नास्ति जनार्दन प्रियो यस्य सः । पक्षे—न नारायणप्रिय । प्रपन्नशङ्करः—प्रपन्नानाम् = आश्रितानाम्, शङ्करः = सुखकरः अपि । अनाश्रितभवः—अनाश्रितः = अपरतन्त्रः, भवस्य = संसारस्य यः सः । पक्षे—प्रपन्नशङ्करः = शिवाश्रितः, अपि अनाश्रितभवः = शिवाश्रयरहितः । प्रबुद्धः = सुबुद्धः अपि । अवन्दीकृतः = हठेन गृहीतः न । पक्षे—प्रबुद्धः = सुगतः अपि, बन्दाः = बन्दका, बौद्धव्रतस्थो न । श्रमणः = क्षपणः अपि । अजिनः = अर्हन् न । पक्षे—श्रमणः = आत्मज्ञानार्थं कृतश्रमः, अपि । अजिनपरिग्रहः = मृगचर्मधरः । पक्षे—श्रमणः = जैनसंन्यासी, अपि । अजिनपरिग्रहः—अग्रहीतजैनधर्मः । ग्रहण इव—ग्रहाणाम् = सूर्यादिग्रहाणाम् इव लोकानाम् = जनानाम् नवधात्मकः = नवधाविभक्तः । अथवा ग्रहण इव = राहुकेत्वादिग्रहसमूह इव । वधात्मकः = वधाकांक्षी न = नासीत् । धनुर्धरः इव = चापधारीव । नालीकसन्धः = मिथ्या-सन्धानकर्त्ता न । अथवा—यथा धनुर्धरः अलीकसन्धः न भवति तथैव सः मिथ्या प्रतिज्ञो नासीत् । दंसः = दंशकीटः अपि, नदाम्भस्यानकप्रियः = सरित्स्थानप्रियः इव । पक्षे—दाम्भस्यानकप्रियः—दम्भः = पाखण्डः एव दाम्भः दाम्भस्थानकं प्रियं रुचिकरं यस्य

नास्तीति सः नदाम्भस्थानकप्रियः=पाखण्डभूमिरुचिरहितः । नाकुलीनः=वल्मीकि-
 निलीनः । पन्नगः=सर्पः, इव । अकुलीनो न=कुलवान् एव । सरस्वतीसन्निवासस्य—
 सरस्वती=भारती, तस्याः सन्निवासः=निवासः, तादृशस्य । मुखमन्दिरस्य=
 मुखमेव मन्दिरम्=आननमेव निवासस्थानम्, यस्य तादृशस्य, मुखमन्दिरस्य=
 आननगृहस्य । प्रथमोद्भेदभासिन्या=प्रथमप्रकटकान्त्या । दंष्ट्रिकारोमराजिरेख्या—
 दंष्ट्रिकायाः=पुच्छभागस्य, या रोमराजिः=लोमपङ्क्तिः, तस्याः रेखा=लेखा, तया ।
 प्रथमवन्दनमालयेव=प्रथमहारेण पङ्क्त्येव । श्यामलितोत्तरोष्ठपृष्ठः—श्यामलितः=
 श्यामवर्णभूतः, उत्तरोष्ठस्य=ऊर्ध्वाधरस्य, पृष्ठः=पार्श्वभागे यस्य सः । कलिकालकलङ्क-
 शङ्काशरणगतैः=कलिकालस्य=कलियुगस्य, कलङ्कस्य या शङ्का=सन्देहः, तया शरणगतैः
 =शरणस्थितैः । त्रिभिः=त्रिसंख्यकैः, पुण्ययुगैः इव=पवित्रैः सतयुग-द्वापर-त्रेतायुगैरिव ।
 सुसूत्रीभूय=अतितनुभूत्वा । देहलग्नैः=शरीरसञ्जुष्टैः । त्रिपुष्करस्नानावसरविलग्न-
 सरसविसकाण्डकुण्डलैः इव—त्रिषु पुष्करेषु स्नानम् इति त्रिपुष्करस्नानम्, तदवसरे
 विलग्नानि=सञ्जुष्टानि, यानि विसकाण्डानि=कमलतःतूनि-तान्येव कुण्डलानि तैरिव ।
 भवत्या=श्रद्धया । आराधितत्रिपुरुपरचितरक्षासूक्ष्मरेखानुकारिभिः—त्रयः पुरुषाः
 यत्रैति समुदायिन एव समुदाय इति दर्शने बहुवचनम् । आराधितास्त्रिपुरुषा यैस्तादृशः=
 सेवितहरिहरब्रह्मभिः, रचितानि=निर्मितानि, रक्षार्थं सूक्ष्मरेखानुकारीणि तादृशैः=
 रचितसूक्ष्मरेखातुल्यैः । सितयज्ञोपवीततन्तुभिः—सितानि=शुभ्राणि, यज्ञोपवीततन्तुनि=
 ब्रह्मसूत्राणि, तैः । भूषितदेहः=शोभितशरीरः । शमी—शमोऽस्यास्तीति, शमी=
 शान्तः । विद्रुमाभाधरः—विद्रुमम्=प्रवालम्, तस्याभा=कान्तिः, तत्तुल्यो अधरो=
 ओष्ठो यस्य सः । प्रजापः—प्रजां पातीति, ऋतुकृद्भ्यो प्रजात्राणमिति । विप्रजापः—
 विप्राञ्जापयति=जपं प्रापयतीति सः । सुतपाः—सुष्ठु तपोव्रतं यस्य सः=शोभन-
 तपोव्रतः । कुतपश्लाघी=कौ=पृथिव्याम् तपसा लोकोत्तरेण धर्मेण श्लाघी=
 श्लाघनशीलः । 'तपश्चान्द्रायणादौ स्याद् धर्मं लोकोत्तरेऽपि च' इति विश्वः । यदा
 कुतपो दर्भस्तदा कुतपश्लाघीत्यत्र विसर्गाभावेऽपि श्रुत्या विरोध-प्रतीतिः । विकलत्रः=
 विगतकलत्रः, अपि । सकलत्रः=सपत्नीकः । पक्षे—विकलत्रः—विकलान्=दुःखितान्,
 त्रायतीति, तथाविधः अपि, सकलत्रः—सकलम्=निखिलम् त्रायत इति=सर्वरक्षकः ।
 यमान्तानुसारी—यमाः=अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहास्तेयामन्तः पारमनुसरतीति
 सः । सकुशलः—कुशान्=दर्भान् लान्तीति गृह्णन्ति ये ते कुशलाः=दक्षाः, तैः सह ।
 विरोधपक्षे तु—यमान्तानुसारी=अन्तकस्य यमस्य अनुसरतीति=मरणधर्मी, अपि ।
 सकुशलः—कुशलैः=कल्याणैः, सहितैः । अत्र 'च' इति सर्वत्र विरोधे । विकचनवनलिन-
 शङ्कया=विकचस्य=विकसितस्य नवनलिनस्य=नूतनकमलस्य शङ्का, तया । मिलन्मुक्त-
 मुग्धमधुपमण्डलेनेव—मिलितामुक्तम्=मिलन्मुक्तम्, मुग्धानाम्=आनन्दमग्नानाम्,
 मधुपानाम्=धमराणाम् यन्मण्डलम्=समूहम् तादृशेनेव । रुद्राक्षवलयेन=रुद्राक्ष-
 जपमालाकरेण । विराजिनवामपाणिपल्लवः—पाणिरेव पल्लवः पाणिपल्लवः, विरा-
 जितः=शोभितः, वामपाणिपल्लवो यस्य सः=भूषितवामपाणिदलः । स्मरापस्मारेण=

कामव्याधिना । स्मृतः न=स्मृतिपथे नैव नीतः । कृतघ्ननया—कृतम्=उपकारम्
हन्तीति कृतघ्नः, तस्य भावः कृतघ्नता तथा । नाङ्गीकृतः=नाधिकृतः । कितव-
वृत्तेन=धूर्त्ताचारेण । नालोकितः=नैव प्रकाशितः । कलिना=कलिकालेन । नाक-
लितः=नैव गणितः । विरुद्धक्रियाभिः=विपरीतकार्यैः । न निरुद्धः=नैव पतितः ।
अतितेजस्तया=महत्तेजस्वितया । द्वितीयः=अपरः । परब्रह्मणः इव=परमेश्वर इव ।
सूर्यचन्द्रमसोः=रविचन्द्रयोः । तृतीयः इव=तदधिक इव । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणा-
ग्नीनाम्=गार्हपत्यादिवह्नीनाम् । चतुर्थ इव=तदधिक इव । दिक्पतीनाम्=चतुर्णाम्
दिगोशानाम् । अपरः=पञ्चम इव । महाभूताधिदेवतानाम्=पञ्चसंख्यकमहाभूत-
स्वामिनाम् । पष्ठः=अपर इव । मूर्त्तर्तूनाम्=साक्षात्पङ्क्तुणाम् । सप्तम इव=
अतिरिक्त इव । सप्तर्षीणाम्=मरीच्यादिसप्तर्षीणाम् । अष्टम इव=अतिरिक्त इव ।
वसूनाम्=अष्टवसूनाम् । नवमः इव=विशिष्ट इव । ग्रहाणाम्=सूर्यादिनवग्रहाणाम् ।
दशमः इव=अन्य इव । अनवरतहृदयकमलकर्णिकान्तःस्फुरज्ज्योतीरूपपरब्रह्मकान्ति-
कलापेनैव—अनवरतम्=निरन्तरम्, हृदयरूपेण कमलकर्णिकेन=हृत्कमलवृत्तेनान्तः-
स्फुरत्=मध्ये विकसद्, ज्योतिरूपम्=परब्रह्मकान्तिकलापम्, तादृशेनैव । बहिः=
बाह्ये । निःसरता=निर्गच्छता । अच्छभस्मानुलेपेन=स्वच्छभस्मधारणेन । कनक-
गिरिः इव=स्वर्णपर्वत इव । विरलचन्द्रातपेन—विरलेन=विलक्षणेन, चन्द्रातपेन=
विधुकिरणेन, चन्द्रिकयेव । अपाण्डुरितदेहः—आपाण्डुरितः=पाण्डु(गौर)वर्णयुतः,
देहः=शरीरम् यस्य तादृशः । दीर्घसरसविसकाण्डपाण्डुना—दीर्घेण = विशालेन,
सरसेन=रसयुक्तेन, विसकाण्डसमेन=कमलतन्तुसमेन । पाण्डुना=शुभ्रवर्णेन ।
प्रचण्डपवनेन=तीव्रवायुना । ऊढ्वम्=उपरि । उल्लासितेन=शोभमानेन । जटाजूट-
बन्धनपटप्रान्तपल्लवेन—जटाजूटस्य=सटासमूहस्य बन्धनम्, तस्य यत् पटप्रान्तम्=
वस्त्रान्तम्, तदेव पल्लवम्=किसलयस्तेन । शिरःपतदगगनगरुदगङ्गाम्बुधाराहारिणः—
शिरसि पतत्या गरुदगङ्गायाः यदम्बु तस्य धारां हरतीति=मूर्छितपतदाकाशगङ्गा-
प्रवाहधारिणः । हरस्य=शिवस्य । स्वामिभक्त्या=प्रभुप्रेम्णा । कृतानुकरणचर्यामिव=
विहितानुसरणमिव । आकलयन्=कुर्वन् । महसि=तेजस्वितायाम् । कोमले=मृदुले ।
वयसि=अवस्थायाम् । तरुणि=यूनि । तपसि=तपश्चरणे । वृद्धे=वृद्धभावे । यशसि=
कीर्तौ । प्रथुनि=विशाले । श्रेयसि=कल्याणे । गुरुणि=महति । वर्तमानः=अवस्थितः ।
सदाचाराणाम्=उत्तमाचरणानाम् । सदः=सदनम् । श्रुतीनाम्=वेदानाम् । आश्रयः=
आश्रयस्थानम् । महिम्नः=गरिम्णः । मही=महान् । कृपारसस्य=दयालुतायाः ।
प्रपा=निर्भरः । क्षमाङ्कुराणाम्=क्षमोत्पत्तीनाम् । क्षेत्रम्=स्थानम् । मैत्रीसुधायाः=
सख्यामृतस्य । पात्रम्=भाजनम् । प्रसादस्य=प्रसन्नतायाः । प्रासादः=भवनम् । साधु-
तायाः=सज्जनतायाः । सिन्धुः=सागरः ।

हिन्दी—ऐसे ही अवसर पर कोई मुनि तरुण सूर्यमण्डल से अवतरित हुए जिनका
स्वरूप कान्तिमान् तथा स्वर दयालु था । वह विकसित शुभ्रकमल से मेरुपर्वत के
शिखर के समान, परिभ्रमण करने के कारण क्षीण कान्ति वाले नक्षत्र जैसे सुन्दर

जटाजूट को धारण किये हुए, माथे पर अत्यन्त गहरे चन्दन रस का त्रिपुण्ड लगाये हुए ये मानो हिमालय पर्वत की शिला पर त्रिस्रोतस् गंगा बह रही हो, विकसित कमल के पराग के समान गौर शरीर की कान्तिरूपी लहरों में वह तैर-से रहे थे । कण्ठरस-पूर्ण वक्षःस्थलरूपी सरोवर के अन्दर तैरती हुई छोटे-छोटे मुन्दर हंसों की पंक्तियों के समान विशाल स्फटिकाक्षमाला को धारण किये हुए, कुशाएँ लिये और कीपीन वस्त्र पहने थे । हाथ कुशाओं एवं कमण्डलु से शोभित थे । जिस प्रकार विविध शाखाओं एवं जटाओं से युक्त वृक्ष होते हैं उसी प्रकार वह विविध कठ-वह्वृचादि वैदिक शाखाओं, जटा एवं वल्कलवस्त्रों को धारण किये थे । मेखलायुक्त पर्वत के समान मेखला (करधनी) व रुद्राक्षमाला से युक्त, नक्षत्रममूह जैसे—मृगशिर, कृत्तिका, अश्लेषा, ज्येष्ठा, पूर्वाषाढा व उत्तराषाढा से युक्त होते हैं वैसे ही वह मृगकृत्तिका (मृग-चर्म), आश्लेष (धारण किए हुए) श्रेष्ठ आपाढ़ (व्रतदण्ड) धारण किये हुए थे । ससम्पद (आनन्दयुक्त) होने पर भी वह अभिमानी नहीं, अपितु नम्र आकार वाले थे । वह अक्रोड (वासनादि रहित) चक्री (भगवान् विष्णु) के इद्रिक (स्तुतिकर्ता), रोमश (लम्बे बालों वाले) विप्रबालकों तथा मुनियों से घिरे रहने वाले, वृद्धजनों की सेवा करने वाले तथा जनता के उत्पीडन को पसन्द न करने वाले थे । वह शिवजी को प्रसन्न किये भी संसार के आश्रित नहीं थे, प्रबुद्ध (आत्मज्ञानी) तथा किसी बन्धन में नहीं थे । श्रमण (आत्मज्ञानार्थ समाधि आदि विशेष परिश्रम करने वाले) होकर भी मृगचर्म धारण किये हुए, नवधा (नौ प्रकार के) ग्रहों के समान लोगों के वधात्मक (किसी प्रकार वध की इच्छा करने वाले) नहीं थे, धनुर्धारी पुरुषों के समान मिथ्या प्रतिज्ञा वाले नहीं थे, जिस प्रकार दंस (डांस-मच्छर) नराम्भस्थानक प्रिय (नदी के जलस्थान को पसन्द करने वाला) होता है उसी प्रकार वह पाखंडी लोगों के स्थान को पसन्द नहीं करते थे । जिस प्रकार पन्नग (साँप) नाकु-लीन (बाँबी में छिपा रहने वाला) होता है वैसे ही वह अकुलीन (नीच वंश के) नहीं थे । सरस्वती के निवास वाले मुखरूपी मन्दिर की वन्दनमाला के समान सर्वप्रथम उगने वाली मूर्छों की रोमपंक्ति से श्यामल ओष्ठ भाग वाले, कलिकाल के कलङ्क की शङ्का से शरण में पहुँचे हुए तीन पवित्र युगों के समान दुर्बल होकर भी शरीर से संलग्न त्रिपुण्ड्र के स्नानावसर पर लगे हुए सरस कमलतन्तु के कुण्डल जैसे, भक्ति से आराधित त्रिपुण्ड्र (ब्रह्मा-विष्णु-महेश) रचित रक्षा-सूत्र की रेखाओं के समान शुभ्र यज्ञोपवीत के सूत्र (डोरे) की लड़ियों से शोभित शरीर वाले, शमी (इन्द्रियों को वश में रखने वाले) विद्रुम (प्रवाल) की कान्ति के समान अधरोँ वाले, प्रजाप (प्रजा का पालन करने वाले) और विप्रजाप (ब्राह्मणों द्वारा जप कराने वाले), सुतपा (अच्छे तपस्वी) तथा कुतपप्लाघी (पृथ्वी पर अलौकिक धर्म से प्रशंसनीय) विकलत्र (स्त्रीरहित) होकर भी सकलत्र (सभी लोगों की रक्षा करने वाले) अहिंसादि यमों के पार अनुसरण करने वाले) तथा कुशलाने में चतुर, विकसित नूतन कमल की शङ्का से आये हुए आनन्दमग्न मधुप-मण्डल के समान रुद्राक्षवलय से उनका बायाँ हाथ शोभित हो

रहा था। कामरूप अपस्मार (मृगी) रोग से वह पीड़ित नहीं किये गये थे, कृतघ्नता के द्वारा कभी अङ्गीकृत नहीं हुए थे। धूर्तवृत्त के द्वारा वह देखे तक नहीं गये थे कलिकाल ने उन्हें गिना तक नहीं था, विपरीत क्रियाओं द्वारा कभी रोके नहीं गये थे। अति तेजस्विता से दूसरे परब्रह्म के समान, सूर्य और चन्द्रमा से भी बड़ कर प्रकाशमान, गार्हपत्यादि तीनों अग्नियों से भिन्न चौथी अग्नि, चतुर्दिक्पालों से बड़कर पाँचवें दिक्पाल, पाँच से भिन्न छठे महाभूताधिदेवता, छः वसन्तादि ऋतुओं से भिन्न सातवें ऋतु, मसपियों से बड़ कर आठवें ऋषि, अष्ट वसुओं से अतिरिक्त नवम वसु और नवग्रहों (सूर्यादि) से विपरीत दशमग्रह जैसे वह थे। निरन्तर हृदयरूपी कमलकोष के अन्दर छिटकती हुई ज्योतिरूप परब्रह्म की कान्तिकलाप के समान चारों निकलते हुए स्वच्छ भस्म के अनुलेप से 'हेमकूट' के समान विरलचन्द्र-किरणों से ललितगरीर वाले, लम्बे व सरस कमलतन्तु के समान शुभ्र, प्रचण्ड पवन से ऊपर उठे हुए जटाजूट को बाँधने वाले वस्त्र के छोर रूपी पल्लव से शिर पर गिरती हुई आकाशगंगा की धारा के समान मनोरम शिवजी की स्वामिभक्ति से व्रतचर्या का अनुकरण-सा करते हुए, तेजस्विता में कोमल, अवस्था में तरुण, तपस्या में वृद्ध, कीर्ति में पृथु (मदान्) कल्याणकार्यों में श्रेष्ठता में स्थित, सदाचरण का सदन, वेदों का आश्रय, महिमा में महान्, कृपारूपी रस के झरने, क्षमारूपी अङ्कुरों के क्षेत्र, मित्रतारूपी मुधा के पात्र, प्रसन्नता के प्रासाद तथा साधुता के सागर थे।

टिप्पणी—अग्नि—गार्हपत्याग्नि ग्रहस्थपुरुषों के यहाँ भोजनादि पक्वान्नों में, आहवनीय यज्ञकार्य में, तथा दक्षिणाग्नि अन्तिम संस्कार में काम आती है। सप्तषि—मरीचि-अत्रि-अङ्गिरा-पुलस्त्य। यम—अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह।

राजा तु दूरत एव तमायान्तमवलोक्य विस्मयविस्फारितविलोचनो हर्षवर्षविनिःसरद्वहलपुलकोत्तम्भितोत्तरीयवासाः ससम्भ्रममासनादुत्थाय कियन्त्यपि पदान्यभिमुखं समेत्य क्षितितलमिलन्मौलिमण्डलः प्रणाममकरोत्।

सुधा—राजेति। राजा तु=नृपस्तु। दूरत एव=दूरादेव। तम्=मुनिम्। आयान्तम्=आगच्छन्तम्। अवलोक्य=दृष्ट्वा। विस्मयविस्फारितविलोचनः—विस्मयेन=आश्चर्येण, स्फारिते=विशाले, विलोचने=नयने यस्य सः। हर्षवर्षविनिःसरद्वहलपुलकोत्तम्भितोत्तरीयवासाः—हर्षस्य वर्षम् हर्षवर्षम्, तेन विनिःसरन्ति=निर्गच्छन्ति, वहलपुलकेन=बहुरोमाञ्चेन, उत्तम्भितानि=उत्थितानि, उत्तरीयवासांसि=उत्तरीयवस्त्राणि, यस्य तादृशः। ससम्भ्रमम्=सम्भ्रमम्। आसनात्=स्थानात्। उत्थाय=ऊर्ध्वं स्थित्वा। कियन्ति अपि पदानि=कतिचित् पदानि। अभिमुखम्=सम्मुखम्। समेत्य=आगत्य। क्षितितलमिलन्मौलिमण्डलः—क्षितितले=भूतले, मिलत्=लग्नीभवत्, मौलिमण्डलम्=शिरोमण्डलम् यस्य, तादृशः=भूतललग्नशिरोमण्डलः। प्रणामम् अकरोत्=प्रणामम्।

हिन्दी—और दूर से ही उन्हें (मुनि को) आते देखकर विस्मय से विशाल नेत्रों वाले, हर्ष की वर्षा के कारण निकलते हुए अति पुलक से ऊपर उठे हुए वस्त्रों

वाले राजा ने सहसा आसन से उठकर सम्मुख कुछ कदम चलकर पृथ्वीतल तक शिर झुकाकर प्रणाम किया ।

**मुनिरपि सदारुणान्तयापि सौम्यया दृशा विद्रुमप्रभाभिन्नया सुधासिन्धु-
तरङ्गमालयेय प्लावयन्नाशिषमवादीत् ।**

सुधा—मुनिरिति । मुनिः अपि=साधुरपि । सदारुणया=सकठोरया, सौम्यया=शान्तया, इति विरोधः । परिहारे तु—सदारुणान्तया—सदा=सर्वदा, अरुणान्तया=रक्तप्रान्तया । सौम्यया=सुन्दरया । दृशा=दृष्ट्या, रक्तान्तनेत्रत्वं शुभलक्षणमिति । विद्रुम-प्रभाभिन्नया=प्रवालकान्तिभिन्नया । सुधासिन्धुतरङ्गमालया इव—सुधायाः सिन्धुः, तस्य या तरङ्गमाला, तया—अमृतसागरवीचिपङ्क्त्या । प्लावयन्=आप्लावयन् इव । आशिषम्=आशीर्वादम्, अवादीत्=अथकयत् ।

हिन्दी—मुनि भी सदा अरुण-प्रान्तवाली होने पर भी सौम्य दृष्टि से विद्रुमप्रभा से निकलने वाली सुधा-सागर की तरङ्गमाला में मानो प्लावित (सरावोर) करते हुए आशीर्वाद बोले ।

**‘सिन्दूरस्पृहया स्पृशन्ति करिणां कुम्भस्थमाधोरणा
भिल्ली पल्लवशङ्कया विचिनुते सान्द्रद्रुमद्रोणिषु ।**

कान्ताः कुङ्कुमकाङ्क्षया करतले मृदन्ति लग्नं च यत्

तत्तेजः प्रथमोद्भवं भ्रमकरं सौरं चिरं पातु वः’ ॥ ७ ॥

अन्वयः—यत् प्रथमोद्भवं भ्रमकरं करिणां कुम्भस्थं सौरं तेजः आधोरणाः सिन्दूर-स्पृहया स्पृशन्ति भिल्ली सान्द्रद्रुमद्रोणिषु पल्लवशङ्कया विचिनुते, च कान्ताः करतले लग्नं कुङ्कुमकाङ्क्षया मृदन्ति, तत् वः चिरं पातु ।

सुधा—सिन्दूरेति । यत् प्रथमोद्भवम्=प्रथमजातम् । भ्रमकरम्=भ्रान्तिकरम् । करिणाम्=गजानाम् । कुम्भस्थलम्=कुम्भस्थले पतितम्, सौरम्—सूरस्येदम्=रवेः । तेजः=धामः । आधोरणाः=हस्तिपकाः । सिन्दूरस्पृहया=सिन्दूरेच्छया । स्पृशन्ति=स्पर्शं कुर्वन्ति । भिल्ली=किरातस्त्री । सान्द्रद्रुमद्रोणिषु—सान्द्रेषु=सघनेषु, द्रुमद्रोणिषु=वृक्ष-द्रोणिषु । पल्लवशङ्कया—पल्लवानां शङ्का, तया दल-भ्रान्त्या । विचिनुते=चयनं करोति । च=तथा । कान्ताः=रामाः । करतले=हस्ततले । लग्नम्=संलग्नम् । कुङ्कुमकाङ्क्षया=कुङ्कुमेच्छया । मृदन्ति । तत्=उपयुक्तम् तेजः । वः=युष्मान् । चिरम्=बहुकालम् । पातु=अवतिविति । शाङ्खलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—सर्वप्रथम निकला हुआ भ्रान्तिजनक हाथियों के कुम्भस्थल पर पड़ा हुआ सौर तेज फीलवान् (हस्तिपक) सिन्दूर की स्पृहा (कामना) से छू रहे हैं, किरात-पत्नी सघनवृक्षों के आलवालों में पल्लवों की शङ्का से चयन कर रही है तथा रमणियाँ करतल पर पड़ते हुए उस सौर तेज को कुङ्कुम की अभिलाषा से पोछ रही हैं । वही सौर तेज आपकी चिरकाल तक रक्षा करे ॥ ७ ॥

वत्साशीश्च प्रणामपर्यस्तकर्णपूरपल्लवपरामूढपादपांसुरवनिपालेन स्वयं-
मावरेणोपनीतमुच्छकञ्जनासनमग्नतिष्ठत् ।

सुधा—दत्तेति । च=तथा । दत्ताशीः=प्रदत्ताशीर्वादः । प्रणामपर्यस्तकर्णपूर-
पल्लवपरामृष्टपादपांसुः—प्रणामपर्यस्ते=प्रणामावसरे, कर्णपूरपल्लवाभ्यां परामृष्टं
पादपांसुर्यस्य सः=प्रणामावसरे कर्णपूरकिसलयोज्झितचरणरेणुः मुनिः । अवनिपालेन
=नृपेण । स्वयम्=आत्मनः । आदरेण=सम्मानेन । उनीतम्=आनीतम् । उच्च-
कम्=अत्युच्चम् । आसनम्=आसनस्यानम् । अध्यतिष्ठत्=अध्यारोहत् ।

हिन्दी—आशीर्वाद दिये जाने पर प्रणाम करने के अवसर पर कर्णपूरपल्लवों से
पैरों की पुँछी हुई धूल वाले मुनि अवनिपाल के द्वारा स्वयं आदर के साथ दिये गये
उच्च आसन पर बैठ गये ।

अथ नरपतिदत्ते प्राप्तसौन्दर्यनिर्य-

न्मणिमहसि स तस्मिन्नासने सन्निविष्टः ।

रुचिररुचिसुमेरोः सङ्गतः शृङ्गभागे

कमल इव कान्ति काञ्चिदुच्चैर्बभार ॥ ८ ॥

अन्वयः—अथ नरपतिदत्ते प्राप्तसौन्दर्यनिर्यन्मणिमहसि तस्मिन् आसने सन्निविष्टः
सः रुचिररुचिसुमेरोः शृङ्गभागे सङ्गतः कमल इव काञ्चित् कान्तिम् उच्चैः बभार ।

सुधा—अथेति । अथ=अनन्तरम् । नरपतिदत्ते—नरपतिना=नृपेण, दत्ते=सम-
पिते । प्राप्तसौन्दर्यनिर्यन्मणिमहसि—प्राप्तसौन्दर्यम्=रम्यम्, निर्यन्=निसरन्, मणी-
नाम्, महः=तेजो, यस्मात् तादृशे । तस्मिन् आसने=तत्रासने । सन्निविष्टः=आसीनः ।
सः=मुनिः । रुचिररुचिसुमेरोः—रुचिरम्=सुन्दरम्, रुचिः=कान्तिः, यस्य तस्य
सुमेरोः । शृङ्गभागे=शिखरे । सङ्गतः=सम्यक् प्रयातः । कमल इव=ब्रह्मोव ।
काञ्चिद्=कामपि । कान्तिम्=दीप्तिम् । उच्चैः, बभार=धारयामास । मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—तत्पश्चात् राजा के द्वारा दिये गये रमणीक निकलते हुए मणियों जैसे
तेज वाले वह मुनि उस आसन पर बैठे हुए सुन्दर कान्ति वाले सुमेरुपर्वत की चोटी
पर बैठे ब्रह्माजी के समान अलौकिक कान्ति को धारण कर रहे थे ॥ ८ ॥

दत्त्वार्धमर्हणीयाय तस्मै सोऽपि महीपतिः ।

स्वहस्तधौतयोर्भक्त्या ववन्दे पादयोर्जलम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—अर्हणीयाय तस्मै अर्धं दत्त्वा सः महीपतिः अपि भक्त्या स्वहस्तधौतयोः
पादयोः जलं ववन्दे ।

सुधा—दत्त्वेति । अर्हणीयाय=पूजनीयाय । तस्मै=मुनये । अर्धं दत्त्वा=अर्ध-
दानं कृत्वा । सः=असौ । महीपतिः=नृपः । भक्त्या=श्रद्धया । स्वहस्तधौतयोः=
आत्मकरक्षालितयोः । पादयोः=चरणयोः । जलम्=नीरम् । ववन्दे=प्रणनाम ।
अनुष्टुप्वृत्तम् ।

हिन्दी—पूजनीय उन मुनि को अर्ध देकर उस राजा ने भक्ति से अपने हाथों से
धोये चरणों के जल को प्रणाम किया ॥ ९ ॥

कृत्वातिथ्यक्रियां सम्यग्विनयं च प्रचाशयम् ।

तस्याग्रे भूतलं भेजे नोपविष्टः स विष्टरे ॥ १० ॥

अन्वयः—सः सम्यक् आतिथ्यक्रियां कृत्वा च विनयं प्रचाशयं तस्य अग्रे भूतलं भेजे, विष्टरे न उपविष्टः ।

सुधा—कृत्वेति । सः = नृपः । सम्यक् = सुष्ठु । आतिथ्यक्रियाम् = अतिथिसत्कारम् । कृत्वा = विधाय । च = तथा । विनयम् = नम्रताम् । प्रचाशयम् = प्रकटयन् । तस्य = मुनेः । अग्रे = समक्षे । भूतलम् = पृथ्वीतलम् । भेजे = सिपेवे । विष्टरे = आसने । नोपविष्टः = नाधिरूढो जातः । अनुष्टुब्धवृत्तम् ।

हिन्दी—वह (राजा) भली प्रकार आतिथ्य-सत्कार कर और विनय प्रकट करते हुए उन (मुनि) के समक्ष भूमि पर बैठ गये, आसन पर नहीं बैठे ॥ ११ ॥

ललाटपट्टविन्यस्तपाणिसम्पुटकुङ्मलः ।

नीचैरुवाच वाचं च चञ्चद्दशनदीधितिः ॥ ११ ॥

अन्वयः—च ललाटपट्टविन्यस्तपाणिसम्पुटकुङ्मलः चञ्चद्दशनदीधितिः (नृपः) नीचैः वाचम् उवाच ।

सुधा—ललाटपट्टेति । च = अथ च । ललाटपट्टविन्यस्तपाणिसम्पुटकुङ्मलः—पाणिसम्पुटम् = करयुगम् एव, कुङ्मलम् = कमलम्, ललाटपट्टे = भालपट्टे, विन्यस्तम् = घृतम्, पाणिसम्पुटकुङ्मलम् येन सः । चञ्चद्दशनदीधितिः = चञ्चद्दन्तकान्तिः नृपः । नीचैः = मन्दम् । वाचम् = वाणीम् । उवाच = अवोचत् । अनुष्टुब्धवृत्तम् ।

हिन्दी—तदनन्तर माथे पर कमल के समान कोमल दोनों जुड़े हाथों को रखे हुए चमचमाती दन्त कान्ति वाले राजा धीमे स्वर से बोले ॥ ११ ॥

‘अद्य मे सुबहोः कालाच्छ्लाघनीयमभूद्विदम् ।

त्वत्पादपद्मसंस्पर्शसम्पन्नानुग्रहं गृहम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—अद्य त्वत्पादपद्मसंस्पर्शसम्पन्नानुग्रहम् इदं मे गृहं सुबहोः कालात् श्लाघनीयम् अभूत् ।

सुधा—अद्य म इति । अद्य = अस्मिन् दिवसे । त्वत्पादपद्मसंस्पर्शसम्पन्नानुग्रहम्—त्वत् = भवतः, ये पादपद्मनी = चरणकमले, तयोः संस्पर्शः = स्पर्शः, तस्मात् सम्पन्नानुग्रहम् = कृपायुक्तम् । इदम् = एतत् । मे = मम । गृहम् = भवनम् । सुबहोः कालात् = चिरकालात् । श्लाघनीयम् = प्रशंसनीयम् । अभूत् = अभवत् । अनुष्टुब्धवृत्तम् ।

हिन्दी—आज आप के चरण-कमलों के स्पर्शानुग्रह से सम्पन्न यह मेरा घर चिर-काल (बहुत दिनों) के बाद प्रशंसनीय हुआ है ॥ १२ ॥

यतः समस्तमुनिमनुजवृन्दारकवृन्दवन्दनीयपादारविन्दाः, परमानन्द-परिस्पन्दभाजः पांसूनिव पाथिधान्, तृणमिव स्त्रैणम्, निधनमिव धनम्, रोगानिव भोगान्, राजयक्षमाणमिव लक्ष्मीम्, आकलयन्तः सकलसंसारसुख-विमुखाः कस्य भवादृशा भवनमवतरन्ति ।

मुधा—यत इति । यतः=यस्मात् कारणात् । समस्तमुनिमनुजवृन्दारकवृन्दवन्दनीयपादारविन्दाः—मुनीनाम् मनुजानाञ्च वृन्दारकवृन्दं तेन वन्दनीयाः पादारविन्दाः येषां ते=निखिलमुनिमानवकुलपूजनीयचरणकमलाः । परमानन्दपरिस्पन्दभाजः=ब्रह्मानन्दसुखभाजः । पायिवान्=तृणान् । पांसून् इव=रजःकणानीव । स्त्रीणम्=स्त्री-सुखम्, तृणम् इव=तुच्छमिव । धनम्=वित्तम्, निधनम् इव=मृत्युरिव । भोगान्=सुखानि, रोगान् इव=आमयानीव । लक्ष्मीम्=श्रियम् । राजयक्ष्माणम् इव=राज-रोगमिव । आकलयन्तः=गणयन्तः । सकलसंसारमुखविमुखाः—संसारस्य सुखम् संसारमुखम्, सकलेन संसारमुखेन विमुखाः=निखिललोकसुखविमुक्ताः । भवादृशाः=भवत्सदृशाः मुनयः । कस्य भवनमवतरन्ति=न कस्यापि गृहमागच्छन्ति ।

हिन्दी—क्योंकि सम्पूर्ण मुनिजनों तथा मनुष्यों द्वारा वन्दनीय चरणकमल वाले, परमानन्द के भाजन, राजाओं को धूल के समान, स्त्री-सुख को तृणवत्, धन को मृत्यु के समान, भोगों को रोगों के समान तथा लक्ष्मी को राजयक्ष्मा के समान गिनते हुए समस्त संसार के सुखों से विमुख आप जैसे (महापुरुष) किसके घर आते हैं ?

तदहमद्यानवद्यस्य भवन्नभूवं भूम्नो यशोराशेर्भाजिनम्, आरूढः पदं श्लाघार्हम्, आगतो गुणिषु गौरवम्, उपलब्धवान्धन्यताम्, सम्पन्नः पुण्य-वतामग्रणी, जातो जनस्य वन्दनीयः ।

मुधा—तदहमिति । भवन्=श्रीमन् ! तत्=अतः । अहम्=भीमवृषः । अद्य=अस्मिन् दिवसे । अनवद्यस्य=अनिन्द्यस्य । भूम्नः=महतः । यशोराशेः=कीर्ति-समूहस्य । भाजिनम्=पात्रम् । अभूवम्=बभूव । श्लाघार्हम्=प्रशंसायोग्यम् । पदम्=स्थानम् । आरूढः=आपन्नः, गुणिषु=गुणवत्सु । गौरवम्=गरिमास्थानम् । आगतः=आयातः, धन्यताम्=सफलताम् । उपलब्धवान्=प्राप्तवान् । पुण्यवताम्=पुण्य-भाजाम् । अग्रणी=अग्रेभवः । सम्पन्नः=सञ्जातः । जनस्य=लोकस्य । वन्दनीयः=वन्दनायोग्यः । जातः=भूतः ।

हिन्दी—श्रीमन् ! अतः आज मैं अनिन्दनीय विशाल कीर्तिराशि का भाजन बन गया, प्रशंसनीय पद पर आरूढ हो गया, गुणवान् पुरुषों में गौरव को पहुँच गया, धन्यता को प्राप्त हो गया, पुण्यवानों में अग्रणी बन गया तथा मनुष्यों में वन्दनीय हो गया हूँ ।

तदित्थमनेकप्रकारोपकारिणां किं ब्रवीमि, किङ्करोऽस्मीति पौनरुक्त्यं सर्वस्वामिनाम् । केनाथित्वमित्यनुचितादरो निःस्पृहाणाम् । इदं मे सर्वस्व-मात्मीक्रियतामिति स्वल्पोपचारः स्वाधीनाष्टगुणैश्वर्याणां भवताम् । तथापि प्रणयेन भक्त्या च मुखरितः किञ्चित्प्रज्ञापयामि ।

मुधा—तदित्थमिति । तत्=अतः । इत्थम्=अनेन प्रकारेण । अनेकप्रकारोपकारिणाम्=बहुधोपकारकृतां, भवताम् । किं ब्रवीमि=किं कथयामि, किङ्कुरः अस्मि=अनुचरोऽस्मि । इति=एवम् । पौनरुक्त्यम्=पुनरुक्तत्वम् । सर्वस्वामिनाम्=निखिल-

प्रभूणाम् । केन=केन घनेन, अर्थित्वम्=धनार्थता । निःस्पृहाणाम्=त्यागिणाम्, इति=एवम् । आदरः=सम्मानम् । अनुचितः=अनुपयुक्तः । मे=मम, इदम्=एतत् । सर्वत्वम्=सम्पूर्णम् । आत्मीक्रियताम्=स्वीक्रियताम्, इति=एवम् । स्वाधीनाष्टगुणैश्वर्याणाम्—स्वाधीनानि=स्वायत्तीकृतानि, अष्टगुणैश्वर्याणि यैस्तेषाम् । भवताम्=श्रीमताम् । तथापि=एतत्कृतेऽपि । प्रणयेन=प्रेम्णा । भक्त्या च=श्रद्धया च, मुखरितः=वक्तुमुद्यतः (अहम्) किञ्चिद्=किमपि । विज्ञापयामि=निवेदयामि ।

हिन्दी—इस प्रकार अनेकों तरह से उपकार करने वाले आपसे क्या कहूँ ! 'किंकर हूँ' यह कहना पुनरुक्ति दोष है क्योंकि आप सर्वस्वामी हैं । किससे आपका मतलब है यह कहना त्यागी (स्पृहारहित) पुरुषों का अनुचित आदर करना है । 'मेरा यह सर्वस्व आप स्वीकार करें' यह कहना अपने वश में अष्टसिद्धियों को रखने वाले आप जैसे महापुरुषों का मामूली सत्कार है तथापि प्रेम और भक्ति से मुखरित (वाचाल) मैं कुछ निवेदन कर रहा हूँ ।

इदं राज्यमियं लक्ष्मीरिमे दारा इमे गृहाः ।

एते वयं विधेयाः वः कथ्यतां यद्विहेप्सितम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—इदं राज्यं, इयं लक्ष्मीः, इमे दाराः, इमे गृहाः, एते वयं विधेयाः, वः यत् इह ईप्सितं कथ्यताम् ।

सुधा—इदमिति । इदम्=एतत् । राज्यम्=राज्यवैभवम् । इयम्=एषा । लक्ष्मीः=राजलक्ष्मीः । इमे=अमी । दाराः=स्त्रीजनाः । इमे=एते । गृहाः=प्रासादाः । एते=इमे । वयम्=सर्व एव । विधेयाः—विधातुं योग्याः=सेवकाः स्मः । वः=युष्माकम् । यद्=यद् वस्तु । इह=अत्र । ईप्सितम्=अभीष्टम् (अस्तु), कथ्यताम्=उच्यताम् । अनुष्टुप्वृत्तम् ।

हिन्दी—यह राज्य, यह लक्ष्मी, ये दारारों, यह भवन (सब आपके हैं) और यह हम लोग आपके सेवक हैं, आपको जो कुछ यहाँ अभीष्ट हो वह कहें ॥ १३ ॥

मुनिरप्यवनीशस्य विनयमभिनन्द्य स्निग्धमुग्धस्मितसुधाधवलिताधर-पल्लवमब्रवीत्—'उचितमेतद्भवाद्दुशां वक्तुं कर्तुं वा' ।

सुधा—मुनिरपीति । मुनिः अपि=तापसोऽपि । अवनीशस्य=अवनिपालस्य । विनयम्=नम्रताम् । अभिनन्द्य=प्रशंस्य । स्निग्धमुग्धस्मितसुधाधवलिताधरपल्लवम्—स्निग्धम्=स्नेहपूर्णम्, मुग्धम्=मोहपूर्णम्, स्मितम्=मृदुहसितम् च, तदेव सुधा=अमृतम्, तथा धवलितम् यद् अधरपल्लवम् तत् । भवादुशाम्=भवत्सदुशानाम् । वक्तुम्=कथयितुम् । कर्तुं वा=विधातुं वा । उचितम्=उपयुक्तमिति ।

हिन्दी—मुनि भी राजा की विनय की प्रशंसा करके, स्नेहपूर्ण मुग्धमन्द-मुस्कान रूपी सुधा स धवलित अधरपल्लव को शुभ्र बनाते हुए बोले—आप जैसे लोगों का यह कहना या करना उचित है ।

उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमकृत्रिमम् ।

सज्जनानां स्वभावोऽयं केनेन्दुः शिशिरीकृतः ॥ १४ ॥

अन्वयः—उपकर्तुं, प्रियं वक्तुं, अकृत्रिमं स्नेहं कर्तुम् अयं सज्जनानां स्वभावः ।
इन्दुः केन शिशिरीकृतः ।

सुधा—उपकर्तुमिति । उपकर्तुम्=उपकारं विधातुम् । प्रियम्=रुचिरम् । वक्तुम्
=कथयितुम् । अकृत्रिमम्=स्वाभाविकम् । स्नेहम्=प्रेम । कर्तुम्=विधातुम् । अयम्
=एषः । सज्जनानाम्=सत्पुरुषाणाम् । स्वभावः=प्रकृतिः । (अन्यथा) इन्दुः=
चन्द्रः । केन=पुरुषेण । शिशिरीकृतः=शीतलः कृतः । अनुष्टुब्धतम् ।

हिन्दी—उपकार करना, प्रिय बोलना, स्वाभाविक (अकृत्रिम) प्रेम करना
सज्जनों का स्वभाव होता है । (जैसे) चन्द्रमा को शीतल किसने बनाया ॥ १४ ॥

अपि च—

यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रिया ।

चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता ॥ १५ ॥

अन्वयः—यथा चित्तं तथा वाचः, यथा वाचः तथा क्रिया । चित्ते वाचि क्रियायां
च साधूनाम् एकरूपता (भवति) ।

सुधा—यथेति । यथा=यत्प्रकारकम् । चित्तम्=चेतः । तथा=तत्प्रकारकम् ।
क्रिया=करणम् । चित्ते=चेतसि । वाचि=वाण्याम् । क्रियायाम्=कर्मणि च ।
साधूनाम्=सत्पुरुषाणाम् । एकरूपता=समानता भवतीति ।

हिन्दी—और भी—जैसा चित्त हो वैसी ही वाणी हो, जैसी वाणी हो वैसी ही
क्रिया हो । चित्त, वाणी तथा क्रिया सब में सज्जनों की एकरूपता होती है ॥ १५ ॥

अपि च—

विवेकः सह सम्पत्त्या विनयो विद्यया सह ।

प्रभुत्वं प्रश्रयोपेतं चित्तमेतन्महात्मनाम् ॥ १६ ॥

अन्वयः—सम्पत्त्या सह विवेकः, विद्यया सह विनयः, प्रश्रयोपेतं प्रभुत्वम्, एतत्
महात्मनां चित्तम् (भवति) ।

सुधा—विवेक इति । सम्पत्त्या सह=सम्पत्तिकाले । विवेकः = सदसदज्ञानम् ।
विद्यया सह=विद्यासम्पन्ने सति । विनयः=नम्रता । प्रश्रयोपेतम्=प्रणययुक्तम् । प्रभु-
त्वम्=स्वामित्वम् । एतत्=इदम् । महात्मनाम्=सज्जनानाम् । चित्तम्=लक्षणम्
(भवति) ।

हिन्दी—सम्पत्ति होने पर विवेक होना, विद्या होने पर नम्र होना व प्रणययुक्त
प्रभुत्व होना यह महात्माओं का लक्षण है ॥ १६ ॥

तवेतत्समस्तमस्ति त्वयि दीर्घायुषि, भूयतामिदानीं प्रस्तुतम् । 'अनवरत-
सरासुरचक्रचूडामणिकृतचरणरजसश्चन्द्रचूडामणोर्व्वस्यावेशेनागता वयम् ।

अवाप्स्यसि सकलजलधिजलकल्लोलमालालङ्कारभाजो भुवो भर्तुरुचित-
मतिमान्यं धन्यमसामान्यं कन्यारत्नम्' इति ।

सुधा—तदिति । एतत्=इदम् । तत्सर्वम्=तदखिलम् । दीर्घायुपि=चिरजीविनि ।
त्वयि=भवति । अस्ति=वर्तते । श्रूयताम्=आकर्ष्यताम् । इदानीम्=सम्प्रति ।
प्रस्तुतम्=यत् प्राप्तञ्जिकम् (अस्ति) । वयम् । अनवरतमुरासुरचक्रचूडामणिकृतचरण-
रजसः—अनवरतम्=निरन्तरम्, सुराणाम्=देवानाम्, असुराणाञ्च=दैत्यानाञ्च, चक्र-
चूडामणौ=शिरोमणौ, कृतम् चरणरजः=पदधूलिः येन तस्य । चन्द्रचूडामणेः—चन्द्रः
चूडामणौ यस्य तस्य=चन्द्रशिरोमणेः, देवस्य=शङ्करस्य । आदेशेन=आज्ञया । आगताः
=आयाताः । सकलजलधिजलकल्लोलमालालङ्कारभाजः—सकलानाम्=निखिलानाम्,
जलधीनाम्=सागराणाम्, जलम्=नीरम्, यस्य कल्लोलमालाः=तरङ्गमालाः ताः एव
अलङ्काराणि=भूषणानि, तानि भजतीति, तस्याः । भुवः=पृथिव्याः । भर्तुः=
स्वामिनः । उच्यते=अनुकूलम् । अतिमान्यम्=बहुमाननीयम् । धन्यम्=प्रशस्यम् ।
असामान्यम्=असाधारणम् । कन्यारत्नम्—कन्यैव रत्नम् तत् = पुत्रीरत्नम् ।
अवाप्स्यसि=प्राप्स्यसि ।

हिन्दी—सो यह सब चिरजीवी आप में है । सुनिये, जो इस समय प्रासंगिक है ।
निरन्तर देवताओं और दानवों की चूडामणि में जिनके चरणों की धूल लगी रहती है
ऐसे चन्द्रचूडामणि महादेव के आदेश से हम लोग आये हैं । समस्त सागरों के जल की
तरङ्गमालारूपी भूषणों से अलङ्कृत पृथ्वी के स्वामी (सम्राट्) के अनुकूल अति-
मान्य, धन्य एवम् असाधारण कन्यारत्न को (आप) प्राप्त करेंगे ।

एवमुक्तवति तस्मिस्तपस्विनि पुत्रार्थिनी कन्यालाभं मन्यमाना विप्रियं
प्रियङ्गुमञ्जरी जरन्मञ्जरीरवज्रजंरविलक्षाक्षरया गिरा कुर्वाणेव क्रोध-
परिस्पन्दं निन्दास्तुतिधर्मेण नर्मलीलाकलहमकरोत् ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । तस्मिन् तपस्विनि=तन्मुनी । उक्तवति=
कथयति सति । पुत्रार्थिनी=पुत्रकामिनी । प्रियङ्गुमञ्जरी=राजमहिषी । कन्यालाभम्
पुत्रीप्राप्तिम् । विप्रियम्=अप्रियम् । मन्यमाना । जरन्मञ्जरीरवज्रजंरविलक्षाक्षरया—
जरन्मञ्जरीरवम्=प्राचीननूपुरध्वनिः, तद्वद् जंरं=विलक्षाक्षरा च तथा=विस्पष्टा-
क्षरया । गिरा=वाचा । क्रोधपरिस्पन्दम्=क्रोधाभिव्यञ्जितम् । कुर्वाणेव=विदधानेव ।
निन्दास्तुतिधर्मेण=निन्दाप्रणसायुक्तेन । नर्मलीलाकलहम्=नम्रक्रीडाकलहम्, अकरोत्=
चकार ।

हिन्दी—इस प्रकार उस तपस्वी के कहने पर पुत्रार्थिनी प्रियङ्गुमञ्जरी ने अप्रिय
कन्या-लाभ जानते हुए पुराने नूपुरों की आवाज के समान दूटी-फूटी अस्पष्ट अक्षरों
वाली वाणी से क्रोध की चेष्टा करती हुई निन्दा और स्तुति के आधार से नम्रतापूर्ण
कलह आरम्भ की ।

‘नयशोभाजन, कृतकुटीककुशास्त्रग्राहिन्नवेदनोद्गारं कृतवानसि क्वापि ।

सर्वदानादेयेषु प्रतिकूलवर्तिषु जलेषु रतिं कुर्वाणः पाठीर्नाहिसको धीवर
इवोपलक्ष्यसे । कुरङ्गेषु प्रीतिं बध्नासि । कदम्बैः कुरवकैर्बहुकदलीकैः
पलाशप्रायैः कुजन्मभिः सह संवससि ।

सुधा—निन्दापक्षे—नयशोभाजन=हे न यशोभाजन, अयशस्विन् !, कृतकुटीक-
कुशास्त्राहिन् !—कृतानि=कृत्रिमाणि, न तु वेदवदपौरुषेयाणि । कुटीकानि=कुत्सितानि
टीकानि, कुशास्त्राणि=कुत्सितानि शास्त्राणि च गृह्णासि इत्येवं शीलस्तत्सम्बुद्धी हे
कृतकुटीककुशास्त्रग्राहिन् ! अवेद=यस्मात् अवेदो वेदपाठरहितस्तत्सम्बुद्धी हे अवेद !
क्वापि नोद्गारम्—कुत्रापि, न उद्गारम्=उच्चारणम् । कृतवान् अस्ति=वक्तुमपि न
वेत्ति इत्यर्थः । सर्वदानादेयेषु—सर्वदा=सदा, अनादेयेषु=अश्रद्धेयेषु । प्रतिकूल-
वर्तिषु=विपरीतवर्तिषु । जलेषु=अग्नेषु जडेषु । रतिम्=प्रेम । कुर्वाणः=विदधानः ।
पाठीर्नाहिसकः=पाठीर्नाममत्स्यविशेषर्हिंसकः । धीवरः इव=धीवरजातिविशेष इव ।
उपलक्ष्यसे=बुध्यसे । धीवरोऽपि किलनादेयपयःसु कूलं कच्छं प्रतिवर्तमानेषु रतिं
कुस्ते । कुरङ्गेषु—कुत्सितः, रङ्गः=वासना, येषां तेषु, विषयेषु । प्रीतिं बध्नासि ।
कदम्बैः—कुत्सिताः अम्बाः येषां तैः=कुमातृकैः । कुरवकैः—कुत्सितो रवो=ध्वनिः येषां
तैः । बहुकदलीकैः—बहु=अति, कुत्सितमलीकम्=असत्यम् देषां तैः । पलाशप्रायैः—
पलम्=पिशितम् अश्नन्ति ये तेषां प्रायैः सद्गुणैः । कुजन्मभिः=कुत्सितं जन्म येषां
तथाविधैः । सह=साकम् । (त्वम्) संवससि=निवससि ।

प्रशसापक्षे—नयशोभाजन—नयश्च शोभा च तां जनयसीति । यद् गृहमागतोऽसि
तस्येति शेषः । कृतकुटीककुशास्त्रग्राहिन् !—कृता कौ=पृथिव्याम्, टीका=गमनं येन ।
कुशो=दर्भ, एवास्त्रं गृह्णासि अवश्यम् । एतेनाद्दृश्यशत्रूणामपि विघातोक्तिः । वेद-
नोद्गारम्—वेदना=दुःखम्, तदर्थमुद्गारमुच्चारणं क्वापि नाकरोः । सर्वदानादेयेषु—
सर्वदा=सर्वकालम्, नादेयेषु=नदीभवेयेषु । प्रतिकूलवर्तमानेषु—कूलं कूलं प्रतिवर्त-
मानेषु । जलेषु=वारिषु । रतिम्=रागम् । कुर्वाणः=विदधानः । पाठीर्नाहिसकः—
पाठी=पाठवान्, न हिंसकः=न हिंसाशीलः, धीवरः—धिया=बुद्ध्या, वरः=श्रेष्ठः ।
इव उपलक्ष्यसे=अवगम्यसे । एतेन तीर्थस्थास्नुर्दयालुर्जानी च । कुरङ्गेषु—मृगेषु,
प्रीतिम्=प्रेम बध्नासि । कदम्बकैः=कदम्बवृक्षैः । कुरवकैः=कुरवकपादपैः, बहु-
कदलीकैः=बहुरम्भावृक्षैः । पलाशप्रायैः=पलाशबहुलैः । कुजन्मभिः—कौ पृथिव्याम्
जन्म येषामिति कृत्वा भ्रूहस्तैः सह संवससि—मुनयो हि मृगनगप्रिया । वनवासित्वा-
दिति ।

हिन्दी—(निन्दा पक्ष में—) हे अयशस्विन् ! कृत्रिम निन्दनीय टीकाओं से युक्त
कुशास्त्र ग्रहण करने वाले, वेदपाठरहित ! कहीं भी उद्गार (भाषण) नहीं किये
हो । सदैव अश्रद्धेय और प्रतिकूल चलने वाले जड़ (मूर्ख) लोगों में प्रेम करते हुए
पाठीन मछलियों का शिकार करने वाले धीवर के समान जान पड़ते हो । वासनाओं
में प्रेम को बढ़ाते हो । सराव (दूषित) माताओं वाले, चीत्कार करने वाले,

अत्यधिक मिथ्या भाषण करने वाले, अधिकांश मांस खाने वाले तथा निन्दनीय कुलों में जन्मे हुए लोगों के साथ रह रहे हो ।

(प्रशंसापक्ष में—) हे न्याय तथा शोभा के जनक ! पृथ्वी पर आगमन किये हुए तथा कुशरूपी अस्त्र को ग्रहण करने वाले ! तुम कहीं भी वेदना का उच्चारण नहीं करते हो । सदा नदियों के प्रत्येक कूल वाले जल में रति करते हुए (हंस के समान) पाठ करने वाले हिंसक नहीं हो (तुम) बुद्धि से श्रेष्ठ दिखलाई पड़ते हो । मृगों में प्रीति बढ़ाते हो । कदम्ब, कुरबक, बहुतेरे कदली तथा पलाश वृक्ष बहुल पादपों के साथ रहते हो ।

किमन्यद् ब्रूमो वयम् ।

यस्य ते सदाचारविरुद्धः पुष्पवत्कान्ताराग एव प्रियः ।

सुधा—वयम् । अन्यत् किं ब्रूमः=कथयामः । (निन्दापक्षे—) यस्य ते=तव सदाचारविरुद्धः=सदाचरणविपरीतः । पुष्पवत्कान्ताराग एव—पुष्पवतीषु=रजःस्वलासु, कान्तासु=रमणीषु, रागः=अनुरक्तिर्यस्य सः एव, प्रियः=रुचिकरः ।

(प्रशंसापक्षे—) हे सदाचरणयुक्त ! विभिः=पक्षिभिः, रुद्धः=आवृतः । पुष्पवत्कान्तारागः—पुष्पवतः कान्तारस्यागः=तरुः, एव प्रियः=रुचिकरः (अस्ति) ।

हिन्दी—हम और क्या कहें । (निन्दापक्ष में—) जिन तुम्हारे लिए सदाचार से विपरीत रजस्वला स्त्रियों से अनुराग करना ही प्रिय है ।

(प्रशंसापक्ष में—) हम और क्या कहें । हे सदाचारवाले ! पक्षियों से घिरा हुआ फूलों से सम्पन्न वनैला वृक्ष ही तुम्हें रुचिकर है अर्थात् आप अरण्यवासी सदा स्तुत्य महात्मा हैं ।

‘सदलमनेन तापसहितेन कन्यावरप्रदानेन’ इति ।

सुधा—तदिति । (निन्दापक्षे—) अनेन=एतेन । तापसहितेन—तापेन सहितम्=तापसहितम् तेन=खेदयुक्तेन । कन्यावरप्रदानेन=पुत्रिकावरदानेन । अलम्=पर्याप्तमिष्टं न पूर्यत इति यावत्, यतोऽहं पुत्रार्थिनीति ।

(प्रशंसापक्षे—) हे तापस ! =अयि तपस्विन् ! तत्=अतः । कन्यावरप्रदानेन=पुत्रिकावरदानेन । हिते=त्यक्ते । अनेन=एतेन । अलं न=पर्याप्तं न । नान्यत्प्रार्थनीयमित्यर्थः ।

हिन्दी—(निन्दापक्ष में—) अतः इस ताप सहित कन्या के वरदान को देना पर्याप्त नहीं है । क्योंकि मैं पुत्रार्थिनी हूँ ।

(प्रशंसापक्ष में—) हे तापस ! अतः इस कन्या देने वाले वरदान के त्यागने से ही पर्याप्त नहीं है (अर्थात् मुझे कुछ और भी आपसे प्रार्थनीय है) ।

एवमभिहितः सोऽपि तां बभाषे ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । अभिहितः=कथितः । सः=मुनिः । अपि, ताम्=प्रियङ्गुमञ्जरीम् । बभाषे=उक्तवान् ।

हिन्दी—ऐसा कहने पर वह मुनि भी उस (प्रियङ्गुमञ्जरी) से बोले ।

‘दोषाकरमुखि, किं मामुपालभसे । प्रायः प्राणिनामीशः शम्भुरेव शुभा-
शुभं कर्मालोक्य तुलाधर इव तुलितं फलमुपकल्पयति ।

सुधा—दोषाकरमुखीति । (निन्दापक्षे—) दोषाणामाकरः दोषाकरः, दोषाकर
एव मुखं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ=हेऽवगुणसिन्धुमुखि ! मां किम् उपालभसे=किमर्थं
मामुपालम्भं ददासि । (प्रशंसापक्षे तु—) दोषाकरः=चन्द्रः, इव, मुखं यस्यास्तत्सम्बोध-
नम्=हे चन्द्रमुखि ! किमर्थं मामुपालभसे । प्रायः=बहुशः । प्राणिनान्=जीवानाम् ।
ईशः=प्रभुः । शम्भुः=शङ्करः, एव । शुभाशुभम्—शुभं चाशुभं च=उत्तममनुत्तमम् ।
कर्म आलोक्य=दृष्ट्वा । तुलाधर इव—तुलां धरतीति=तोलक एव । तुलितम्=
नाधिकं न च न्यूनम् । फलम्=परिणामम् । उपकल्पयति=ददाति ।

हिन्दी—(निन्दापक्ष में—) हे दोष भरे मुखवाली ! (प्रशंसापक्ष में—) हे
चन्द्रमुखि ! मुझे उलाहना क्यों दे रही हो । प्रायः प्राणियों के स्वामी शिवजी ही शुभ
तथा अशुभ कर्म देखकर तोलने वाले के समान नपा-तुला (अन्यूनाधिक) ठीक फल
देते हैं ।

तथाहि—

यद्यावद्यादृशं येन कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

तत्तावत्तादृशं तस्य फलमीशः प्रयच्छति ॥ १७ ॥

अन्वयः—यत् यावत् यादृशं येन शुभाशुभं कर्म कृतम्, तत् तावत् तादृशं तस्य
फलम् ईशः प्रयच्छति ।

सुधा—यद्यावदिति । यत्, यावत्=यावन्मात्रम् । यादृशम् । येन=येन लोकेन,
शुभाशुभम्=उत्तममनुत्तमं वा । कर्म=कार्यम् । कृतम्=विहितम् । तत्, तावत्=ताव-
न्मात्रम् । तादृशम्=तदनुकूलम् । तस्य फलम्=परिणामम् । ईशः=प्रभुः शङ्करः ।
प्रयच्छति=ददाति ।

हिन्दी—क्योंकि—जितना, जैसा, जिसके द्वारा शुभ अथवा अशुभ कर्म किया
गया है, उतना वैसा तदनुकूल उसका फल ईश्वर देता है (उससे अधिक अथवा न्यून
नहीं देता है ।) ॥ १७ ॥

अथवा—मत्तमातङ्गगामिनि, यस्यास्तवाप्रमाणालोचनश्रीः सा त्वं
बलिसंश्रयावलग्नः कस्य नाधिकक्षेपं जनयसि ।

सुधा—अथवेति । मत्तमातङ्गगामिनि !—मत्तः=मदयुक्तः, मातङ्ग=किरातः,
सद्वदगच्छतीति सम्बुद्धौ=हे मत्किरातगामिनि ! प्रशंसापक्षे तु—अयि मदगज-
गामिनि ! यस्याः तव=यस्यास्ते प्रियङ्गुमञ्जरीः । आलोचनश्रीः=विवेकसम्पत् ।
अप्रमाणा=प्रत्यक्षादिप्रमाणापेता । सा त्वम्=तादृशी त्वम् । बलिसंश्रयावलग्नः—
बलिनः=बलवतः । राज्ञः संश्रये=आश्रये, अवलग्नः=अवष्टब्धा । कस्य=पूज्यस्या-
पूज्यस्य वा । अधिकक्षेपम्=तिरस्कारम् । जनयसि=उत्पादयसि । सर्वस्यापि करोष्येव ।
पक्षे तु—अप्रमाणालोचनश्रियः=प्रत्यक्षादिप्रमाणातिरिक्तत्वम् । बलिः=उदररेखा ।

अवलग्नम् = मध्यम् एव । विधा सा त्वं शुभलक्षणा । कस्याधिकेपम् = मनः पीडायाः अपनोदं न करोषि ।

हिन्दी—हे मत्किरात के समान चलने वाली ! जिस तुम्हारी आलोचन श्री (विचारशक्ति) प्रमाणहीन है (अर्थात् तुम प्रत्यक्षादि प्रमाणों को नहीं मानती हो) तुम बलिसंश्रय (बलवान् राजा का आश्रय) प्राप्त कर किसका अधिकेप (अपमान) नहीं करती हो ।

(प्रशंसा पक्ष में—) हे मत्तगजगामिनि ! तुम्हारी अप्रमाण लोचन भी (आँखों की शोभा) है । ऐसी तुम बलिसंभ्रम (ध्रुवली युक्त) अवलग्न (कमर) से संलग्न किसकी मनःपीडा का नाश नहीं करती हो ।

तदलमनेनालापालसत्प्रपञ्चेन । गतो भूयिष्ठो दिवसः । समासन्नोऽस्माकमाह्लिकसमयः । सीदत्येषा ब्रह्मपरिषद् । गगनमण्डलमध्यमारोहति भगवानशेषकल्याणचिन्तामणिस्तरणिः । अरविन्दारुणवदने न नक्तं समय-मनुपालयन्त्यमी मुनयः । अनुमन्यस्व । यामो वयम् ।

मुधा—तदिति । तत् = तस्माद् हेतोः । अनेन = एतेन । आलापालसत्प्रपञ्चेन—आलापे = सम्भाषे, आलस्य = अभव्यस्य, सतः = भव्यस्य, प्रपञ्चेन = विस्तारेण, अलम् = इति निषेधे । अथवा—आलापस्य—आलेन = अवस्तरूपेण सन् न परमार्थेन सन् योऽसौ प्रपञ्चः, तेनालम्—निरर्थकत्वादिति । भूयिष्ठः = महदंशः । दिवसः = अहः । गतः = समाप्तः । अस्माकम् = मामकीनाम् । आह्लिकसमयः—अहनि भवः आह्लिकः, आह्लिक-श्रासो समयः सन्ध्यानुष्ठानकालः । समासन्नः = सन्निकटे आगतः । एषा = इयम्, ब्रह्मपरिषद् = विप्रगोष्ठी । सीदति = सिन्ना भवति । भगवान् = देवः । अशेषकल्याण-चिन्तामणिः—अशेषकल्याणाय = निखिललोकहिताय, चिन्तामणिः = चिन्तामणिमन्त्र-सदृशः । तरणिः = रविः । गगनमण्डलमध्यम् = नभोमण्डलमध्यभागम् । आरोहति = आरोहणं करोति । हे दारुणवदने = हे दारुणमुखे ! दारुणं न यशो भाजन पाठीन-हिसकेत्यादिकस्य मुनीनां प्रतिपादनाद् रोद्रं वदनं यस्यास्तत्सम्बोधनम् । न अरविम् = रविरहितम् । नक्तम् = समयम् । अपि तु सरवि सन्ध्यासमयं मुनयः अनुपालयन्ति । प्रणसायां तु—हे अरविन्दारुणवदने—अरविन्दवद् अरुणं वदनं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ = हे कमलारुणमुखे ! अमी = एते । मुनयः = साधवः । सन्ध्याकालम् अनु = पश्चात् पालयन्ति अवश्यविधायत्वात् तत्कालमेवेश्यर्थः । अनुमन्यस्व = अनुजानीहि । वयं, यामः = गच्छामः ।

हिन्दी—इस आलाप के आल (अभव्य) और सद (भव्य) प्रपञ्च से क्या लाभ ! दिन का बहुत-सा भाग समाप्त हो चुका है । हम लोगों के सन्ध्यावन्दन का समय सन्निकट है । यह ब्राह्मणपरिषद् (बैठे रहने के कारण) परेशान हो रही है । समस्त कल्याण के लिए चिन्तामणिमन्त्र के समान भगवान् सूर्य आकाशमण्डल के

मध्य पहुँच रहे हैं । हे दारुणवदने ! सूर्यहीन सन्ध्याकाल की संध्या करने का अनुष्ठान यह मुनिजन नहीं करते हैं (मध्याह्न संध्या भी करते हैं) । प्रशंसापक्ष में—हे कमल के समान अरुण मुखवाली ! यह मुनिजन संध्याकालीन संध्या ही नहीं करते हैं । अपितु मध्याह्न मन्ध्या भी करने हैं । अनुमति दीजिये । हम लोग जाते हैं ।

इत्यभिहिता सा प्रियङ्गुमञ्जरी 'महर्षे ! मर्षणीयोऽयमेकस्त्यक्तकुलवधू-
धर्मो नर्मापराधः । स्वीक्रियन्तामेतानि विविधान्युल्लसन्मयूखमञ्जरी-
रचितेन्द्रचापः क्राण्याभरणानि । गृह्यातामिदमिन्दुद्युतिधवलमनलशौचं
चीनांशुकपट्टपरिधानयुगलमियं च कुसुममालिका' इत्यभिधायस्यान्यदप्य-
तिथिसत्कारोचितमुपढौक्य प्रसादनाय प्रणाममकरोत् ।

मुधा—इत्यभिहितेति । इति=एवम् । अभिहिता=कथिता । सा=इयम् ।
प्रियङ्गुमञ्जरी=तन्नामराज्ञी । महर्षे=मुने । अयम्=एषः । एकः=अद्वितीयः ।
त्यक्तकुलवधूधर्मः—कुलवधूनाम् धर्मः, कुलवधूधर्मः, त्यक्तः=परित्यक्तः, कुलवधूधर्मः=
कुलाङ्गनामार्गः यया, तस्याः । मम=मे । नर्मापराधः=नम्रदोषः । मर्षणीयः=
क्षम्यः । एतानि=इमानि । विविधानि=अनेकानि । उल्लसन्मयूखमञ्जरीरचितेन्द्र-
चापचक्राणि—उल्लसिताः=शोभिताः, याः मयूखमञ्जरीः=किरणमञ्जरीः, ताभिः
रचितानि=रचितानि, इन्द्रचापमिव=इन्द्रधनुःसदृशानि, चक्राणि=रेखाः, तादृ-
शानि । अलङ्काराणि=आभूषणानि । स्वीक्रियन्ताम्=गृह्यन्ताम् । इदम्=एतत् ।
इन्दुद्युतिधवलम्—इन्दोद्युतिः=इन्दुद्युतिः तद्वद् धवलम्=उज्ज्वलम् । अनलशौचम्=
अनल इव शौचम्=अग्निपूतम् । चीनांशुकपट्टपरिधानयुगलम्=क्षीणांशुककौशेयवस्त्र-
द्वयम् । च=तथा । इयम्=एषा । कुसुममालिका=पुष्पमञ्जरी, गृह्याताम्=स्वीक्रिय-
ताम् । इत्यभिधाय=एवं कथयित्वा । अस्य=एतस्य । अन्यत्=अपरम् । अतिथि-
सत्कारोचितम्=आतिथ्यसत्कारयोग्यम् । उपढौक्य=आनीय । प्रसादनाय=प्रसन्न-
तायै । प्रणामम्=प्रणतिम् । अकरोत्=चकार ।

हिन्दी—ऐसा कहे जाने पर वह प्रियङ्गुमञ्जरी 'हे महर्षे ! यह कुलाङ्गनाओं के
मार्ग को छोड़ने का मेरा एक नम्र अपराध क्षमा करें । यह विविध छिटकती हुई
किरण मञ्जरियों से बनी इन्द्रधनुषी रेखाओं जैसे आभूषण स्वीकार कीजिये । यह
चन्द्रकान्ति जैसे धवल अग्नि के समान पवित्र दो कौशेयवस्त्र तथा यह कुसुममञ्जरी
लीजिये' यह कहकर और भी अतिथिसत्कारोचित सामग्री लाकर प्रसन्न करने के
लिए प्रणाम किया ।

मुनिस्तु 'गौरवमुखि, वृत्तमुक्तोऽयं हारः, दोषालयमङ्गदम्, जघन्यापदा-
श्रयं काञ्चीदाम, सदापदाधिष्ठानं नूपुरम्, अलङ्कारोभवद्विधानामेव राजते
नास्माकम् । इयं च परिमलवाहिनी माला निबद्धमधुकरालापाचीनं वासश्च
तर्बवोचितम्' इत्यनेकधा शिष्टालापलीलयातिवाह्य काश्चित्कालकलाः

करकलितकमण्डलुमण्डलेश्वरमापृच्छतां च प्रियङ्गुमञ्जरीं जरठतमाल-
नीलमम्बरतलमुदपतत् ।

सुधा - मुनिरिति । मुनिस्तु = महर्षिस्तु । गौरवमुखि = हे प्रभाववदने !, वृत्तमुक्तः = वर्तुलमौक्तिकः । पक्षे—शीलरहितः । अयम् = एषः । हारः = गलहारः । पक्षे—व्यवहारः । दोषालयम्—दोषा = बाहू, आलयो यस्य तत् । दोषा-शब्दो भुजपर्यायः, यथा—दोषा रात्रौ भुजेऽपि च इति विश्वः । पक्षे—दोषाः = अवद्यानि, तेषामालयम् = आयतनम् । अङ्गदम् = केयूरम् । जघन्यापदाश्रयम्—जघने भवं जघन्यम्, जघन्यपदम् = जङ्घास्थानम् आश्रयो यस्य तत् । पक्षे—जघन्यम् = गहितम्, जघन्यपदं = गहितस्थल-माश्रयो यस्य तत् । काञ्चीदाम = मेखला । सदापदाधिष्ठानम्—सदा = शश्वत् पदे = पादावधिष्ठानम् आश्रयो यस्य तत् । नूपुरम् । पक्षे—सताम् = सज्जनानाम्, अध्याप-दानाम् = विपत्तीनाम्, अधिष्ठानम् = नगरं स्थानं वा । अलङ्कारः = भूषणम् । भवद्विधानाम् = भवादृशानाम् एव । राजते = शोभते । न त्वस्माकम् = मामकानाम् यती-नाम् न राजते । च = तथा । इयम् = एषा । परिमलवाहिनी = सुगन्धप्रवाहिनी । पक्षे—परितः = सर्वतः, मलवाहिनी = रजोमलवाहिनी । निबद्धमधुकरालापा—निबद्धाः = सलग्नाः, मधुकराणाम् = भ्रमराणाम्, आलापाः = गुञ्जारवाणि यस्यां तादृशी । माला = सूक् । पक्षे—निबद्धम् अधुना समवेतमुरया कराला एवंभूतासौ सूक् । च = तथा । चीनं वासः = कौशेयवस्त्रम् । पक्षे—अपाचीनम् = निकृष्टम्, वस्त्रम् = वासः । तवैव = तुभ्यमेव । उचितम् = उपयुक्तम् । न तु मह्यं मुनये । इति = एवम् । अनेकधा = बहुधा । श्लिष्टालापलीलया कथञ्चिद् श्लेषोक्तिक्रीडया । काश्चित्कालकला अतिबाह्या = किमपि कालक्षेपं विधाय । करकलितकमण्डलुः—करे = हस्ते, कलितः = शोभितः, कमण्डलुयस्य तादृशः मुनिः । मण्डलेश्वरम् = राजानम् । तां प्रियङ्गुमञ्जरीं च = राज्ञीं च । आपृच्छप = कथयित्वा । जरठतमालनीलम् = वृद्धतमालपत्रवल्लीलवणम् । गगनम् = अम्बरम् । उदपतत् = उदगच्छत् ।

हिन्दी—और मुनि—हे प्रभावशालिनी मुखवाली ! वृत्तमुक्त (गोलाकार मणियों वाला) यह हार, भुजाओं में रहने वाला अंगद (केयूराभूषण) जघनस्थल की आश्रय बनी हुई मेखला, सदैव चरणों में अधिष्ठित रहने वाला नूपुर अलङ्कार आप जैसे लोगों को ही शोभित होता है, हमारे जैसे लोगों को नहीं, तथा यह सुगन्ध विखेरने वाली, मधुकरों की गुञ्जारयुक्त माला एवं कौशेयवस्त्र आपके ही योग्य हैं । (अथवा, निन्दा-पक्ष में—) आचरणहीन यह व्यवहार, दोषों का घर केयूर, निन्दनीय पदों का आश्रय बनी मेखला (करधनी) तथा सज्जनों के लिए विपदाओं का अधिष्ठान नूपुर अलङ्कार आप जैसे राजाओं के लिए ही शोभा देता है, हमारे जैसे मुनियों के लिए नहीं । फिर यह मधु (सुरा) की भाँति मादक गंधवाली करालमाला और अपचीन (निम्न कोटि के) वस्त्र लेकर मैं क्या करूँगा ।

इस प्रकार विविध द्रिष्ट आलापों वाली बात करते हुए कुछ समय व्यतीत कर

हाथ में कमण्डलु उठा कर राजा तथा रानी प्रियङ्गुमञ्जरी से कहकर पुराने तमाल पत्र के समान नीले आकाश में मुनि उड़ गये ।

वियति विशदविद्युल्लोललीलायमाने

स्फुरदुरूपरिवेषाकारकान्तौ मुनीन्द्रे

अथ गतवति तस्मिन्विस्मयोत्तानिताक्षः

क्षितिपतिरवतस्थे स्थाणुसंस्थां दधानः ॥ १८ ॥

अन्वयः—वियतीति । अथ विशदविद्युल्लोललीलायमाने, स्फुरदुरूपरिवेषाकार-
कान्तौ तस्मिन् मुनीन्द्रे वियति गतवति विस्मयोत्तानिताक्षः स्थाणुसंस्थां दधानः क्षिति-
पतिः अवतस्थे ।

सुधा—वियतीति । अथ=अनन्तरम् । विशदविद्युल्लोललीलायमाने=उज्ज्वल-
तडिच्चलगतमिति । स्फुरदुरूपरिवेषाकारकान्तौ=स्फुरद् विशालपरिवेषाकृतिदीप्तौ ।
तस्मिन्—एतस्मिन् । मुनीन्द्रो=महर्षिणि । वियति=विहायसि । गतवति=प्रयाते
सति । विस्मयोत्तानिताक्षः—विस्मयेन=आश्चर्येण, उत्तानिते=विस्तारिते, अक्षिणी
=नयने, यस्य तादृशः । स्थाणुसंस्थाम्—स्थाणुवत्=स्तम्भवत्, संस्थाम्=संस्थि-
तिम् । दधानः=विभ्राणः । क्षितिपतिः=भूमिपालो भीमः । अवतस्थे=स्थितवान् ।
मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—तदनन्तर चमकती हुई बिजली के समान चञ्चल गतिवाले, स्फुट, विशाल
गोलाकार तेज का परिवेष बनाये हुए उन महर्षि के आकाश में चले जानेपर, आश्चर्य
से विस्फारित नयनों वाले स्तम्भवत् अडिग बने हुए राजा खड़े रह गये ॥ १८ ॥

स्थित्वा च तत्कथावस्थया काश्चित्कालकलाः कलापिकुलोत्कण्ठाका-
रिणि रणति नवजलधररवरमणीये मध्याह्नगम्भीरभेरीसखे शङ्खयुगले,
विशति बिसकाण्डकवलनमपहाय तीव्रतरतपनतापताम्यत्तनुनि नवनलिनी-
छवच्छायामण्डलमुपघनदीधिकावतसे हंसकुले कुमुदकुवलयाम्भोजपत्रपुञ्ज-
पञ्जरान्तरमनुसरति परिहृतोष्णमधुनि, मुकुलितपक्षपुटे षट्चरणचक्रवाले
चटुलाग्रिमखुशिखरोल्लिखितधरणिमण्डलेषु खण्डितखर्वदूर्वानालनीलधुर-
धुरायमाणघोणाकोणेषु विमुच्यमानेषु पिपासातुरतुरङ्गेषु, धर्मविघूर्णितेषु
ससूत्कारकरविमुक्तसीकरासारवर्षणात्रिताङ्गणेषु सज्जनाय सज्जितेषु
सेवागतराजकुञ्जरेषु, क्रीडागिरिसरितमवतार्यमाणेषु लीलामृगमिथुनेषु,
पयोभिः पूर्यमाणसु पञ्जरपक्षिपयःपानपात्रीषु उद्यानारघट्टतटौ टीकमानासु
कोयण्टिमयूरमण्डलीषु, क्रीडासरःसरत्सु सङ्गीतधमस्विन्नखिन्नकिन्नरेषु,
कूपकूलकुलायकोणकूणिष्वेवातपातङ्काकुलकलविङ्गेषु, भवनवनवापी-
पुलिनपालिपांसुपटलमुत्तप्तमपहाय शीतलशंवलावर्लि भयति तरलितनक्रै,
कंकारयति क्रीञ्चकोरचक्रवाकचक्रै, क्रीडाप्ररोपितप्राङ्गणप्रान्ततदशिखर-

मध्ये मध्याह्नबलिपिण्डाय पिण्डिते क्रेकारयति काकवयसां कर्णकटुकुटुम्बके,
बकवल्लवलक्षान्क्षपति दिक्षु दीप्रान्दीप्तिदण्डांश्चण्डरोचिषि, विसर्ज्य
परिजनं राजा मज्जनभवनायोदचलत् ।

सुधा—स्थित्वेति । तत्कथावस्थया—तस्य कथा तत्कथा, तस्या अवस्था तया= तच्चर्चादिशया । काश्चित्=कतिपयाः । कालकलाः=समयम् । स्थित्वा=अतिवाह्य । कलापिकुलोत्कण्ठाकारिणि—कलापीनां कुलं कलापिकुलम्, तस्मिन् उत्कण्ठां करोती-
त्युत्कण्ठाकारिणि=उत्सुक्ताकारिणि । नवजलधररवरमणीये—नवानाम्=नूतनानाम्,
जलधराणाम्=धनानाम्, रवः=ध्वनिः, तद्वद् रमणीये=मनोरमे । मध्याह्न-
गभीरभेरीसखे—मध्याह्नस्य=मध्यदिनस्य, गभीरे=गहने, भेरीसखे=भेरीमित्रे ।
शङ्खयुगले=शङ्खयुग्मे, रणति=कूजति । विसकाण्डकवलनम्—विसकाण्डस्य=
कमलनालस्य, कवलनम्=ग्रसनम् । अपहाय=विहाय । तीव्रतरतपनतापनाम्यत्तनुनि-
तीव्रतरैः=प्रखरैः तपनतापैः=सूर्यतापैः, ताम्यन्ति, तनूनि=शरीराणि यत्र ।
विशति=प्रविशति सति । नवनलिनीच्छदच्छायामण्डलम्—नवनलिनीच्छदानाम्=
नवलकमलिनीदलानाम् छायामण्डलम्=छायावृत्तम् । उपवनदीधिकावतसे—उपवनस्य
उद्यानस्य, दीधिका=सरोवरम्, तस्याः अवतसे=भूपणे । हंसकुले=हंसदले । कुमुद-
कुवलयाम्भोजपत्रपुञ्जपञ्जरान्तरम्—कुमुदानाम्=कुमुदिनीनाम्, कुवलयानाम्, अम्भोज-
पत्राणां च=श्वेतकमलानाञ्च, पुञ्जम्=समूहम्, तदेव पञ्जरम् तदनन्तरम्=तन्म-
मध्यम् । परिहृतोष्णमधुनि—परिहृतम्=हृतम्, उष्णम्=शीतरहितम्, मधु=
मकरन्दम्, यस्मिन् । मुकुलितपक्षपुटे—मुकुलिते=संकुचिते, पक्षपुटे=पुंखपुटे, येषां
तादृशे । पट्चरणचक्रवाले=मधुकरवृन्दे । चटुलाग्रिमखुशिखरोल्लिखितधरणिमण्डलेषु-
चटुलैः=चञ्चलैः, अग्रिमैः=अग्रभागैः, खुशिखरैः=खुरश्रेणिभिः । रल्लिखितम्=
खचितम्, धरणिमण्डलम्=भूमण्डलम् येषां तेषु । खण्डितखर्वदूर्वाणालनीलधुरधुराय-
माणघोणाकोणेषु—खण्डितानि=शकलितानि, खर्वदूर्वाणालानि=हरितदूर्वादलानि, तेन
धुरधुरायमाणानि घोणाकोणानि येषां तेषु=‘धुरधुर’इति शब्दायमाननासारन्ध्रेषु ।
विमुच्यमानेषु=त्याज्यमानेषु । पिपासातुरङ्गेषु—पिपासया=तृष्णया, आतुराः=
व्याकुलाः, तुरङ्गाः=घोटकाः तेषु । धर्मविधूणितेषु—धर्मेण=आतपेन, विधूणिताः=
आकुलिताः, तादृशेषु । समूत्कारकरविमुक्तसीकरासारवर्षेण—सूत्कारेण सहितम्
समूत्कारम्, करविमुक्तेन=शुण्डात्यक्तेन, सीकरासारवर्षेण=जलबिन्दुप्रवर्षेण, आद्रि-
ताङ्गणेषु=आर्द्राजिरेषु । मज्जनाय=स्नानाय । सज्जितेषु=अलङ्कृतेषु । सेवा-
गतराजकुञ्जरेषु—सेवायै=सेवानिमित्तम्, गतेषु=प्रस्थितेषु, राजकुञ्जरेषु=राज-
हस्तिषु । क्रीडागिरिसरितम्—क्रीडागिरेः=क्रीडापर्वतस्य, सरितम्=नदीम् । अवतार्य-
माणेषु=अधःक्रियमाणेषु । लीलामृगमिथुनेषु=लीलामृगयुगलेषु । पयोभिः=वारिभिः ।
पूर्यमाणानु=पूरितासु । पञ्जरपक्षिपयःपानपात्रीषु=पञ्जरस्थ-खगजलपानभाजनेषु ।
उद्यानारघटतटीम्—उद्यानस्य=उपवनस्य, अरघटतटीम्—अरघटयन्त्रस्य=‘रहट’नाम-
जलयन्त्रस्य, तटीम्=तटभूमिम् । टीकमानासु=आयातासु । कोयटिमयूरमण्डलीषु=

कोयदीनाम् = सारसानाम्, मयूराणाञ्च मण्डलीषु = यूयेषु । क्रीडामरः सरत्सु = क्रीडा-
तडागेषु गच्छत्सु । संगीतश्रपस्विन्नस्त्रिकिन्नरेषु = संगीतश्रमेण = गीतपरिश्रमेण, स्विन्नेषु =
स्वेदयुक्तेषु, स्त्रिन्नेषु = आकुलितेषु च, किन्नरेषु = किम्पुन्नेषु । कूपकूलकुलायकोणकूणितेषु =
कूपकूलेषु = कूपतटेषु, कुलायकोणेषु च = लीडकोणेषु च, कूणितेषु = प्रविष्टेषु । आतपातङ्का-
कुलकलविङ्केषु = आतपस्यातङ्कम् = वर्मभयम्, तेनाकुलाः = पीडिताः, कलविङ्काः = चटक-
पक्षिणः तेषु । उत्तप्तम् = प्रतप्तम् । भवनवनवापीपुलिनपालिपांसुलपटलम् = भवनरूपायाः
वनवाप्याः याः पुलिनपाल्यः = तटपङ्क्तयः, तासाम् पांसुलपटलम् = रजःपटलम्, तत् ।
अपहाय = परित्यज्य । शीतलशैवलावलिम् = शीतलम् = अनुष्णम्, शैवलावलिम् = शैवाल-
पङ्क्तिम् । तरलितनक्रे = तरलितः नक्रः, तस्मिन् = चञ्चलमकरे । श्रयति = आगते सति ।
क्रीञ्चनकोरचक्रवाकचक्रे = क्रीञ्चानां, चकोराणाम्, चक्रवाकानाञ्च चक्रम् = दलम्,
तस्मिन् । क्रेङ्कारयति = क्रेङ्कारवं कुर्वति । क्रीडाप्ररोपितप्राङ्गणप्रान्ततृणिवरमध्ये =
क्रीडार्थं प्ररोपितः = खेलनार्थमारोपितः, प्राङ्गणप्रान्ते = अजिरान्ते, तृः = पादपन्तस्य
शिखरमध्ये = श्रेणिमध्ये । मध्याह्नवलिपिण्डाय = माध्यन्दिनवलेः पिण्डप्राप्त्यै । काक-
वयसाम् = काकपक्षिणाम् पिण्डिते = एकत्रीभूते । कर्णकटुकुटुम्बे = श्रुतिकटुकुटुम्बे ।
क्रेङ्कारयति = क्रेङ्कारवं कुर्वति । वकवलयवलक्षान् = वकपक्षिशुभ्रान् । दीप्रान् = द्युति-
युक्तान् । दीप्तिदण्डान् = प्रभादण्डान् । दिक्षु = काष्ठानु । चण्डरोचिषि = प्रचण्डकिरणे,
भास्करे । क्षिपति = प्रक्षेपणं कुर्वति । परिजनम् = कुटुम्बजनम् । विसर्ज्य = परित्यज्य ।
राजा = नृपः । मञ्जनभवनाय = स्नानागाराय । उदचलत = उदगच्छत् ।

हिन्दी—उन्हीं की बातचीत में कुछ क्षण बिताकर मयूरकुल को उत्कण्ठित करने
वाले नवीन मेघों की ध्वनि के समान रमणीक दोपहर के गम्भीर नगाड़े के समान दो
शंखों के बजने पर, विसकाण्ड (कमलनाल) खाना छोड़कर तीव्रतर सूर्य की किरणों
से व्याकुल शरीर, नूतन कमल दलों के छायामण्डल में घुस जाने पर उपवन के सरोवरों
की शोभा बने हुए हंस कुल के कुमोदिनी, कुवलय तथा अम्भोजपत्र पुञ्जरूपी पिंजड़ों में
चले जाने पर, उष्ण मधुरस का परित्याग कर मधुकवन्द के अपने पंखों को समेट लेने
पर, चञ्चल खुरों की टापों के अग्रभाग से पृथ्वीमण्डल को उल्लिखित किये हुए नवीन
दूब के तोड़े हुए टुकड़ों के नासिकारन्ध्रों (नथुनों) में पड़ जाने के कारण घोड़ों के प्यास
से व्याकुल हो जाने पर धूप से व्याकुल सी-सी की आवाज करते हुए सूंड से जल की बूंदों
वाली वर्षा के द्वारा भीगे शरीर वाले स्नान के लिए सेवागत गजों-हस्तियों के सज जाने
पर, लीलामृग के जोड़े के क्रीडागिरि सरोवर में उतारे जाने पर, पिंजड़ों में बन्द पक्षियों
के जल पीने वाले पात्रों को जल से परिपूर्ण कर दिये जाने पर, उपवन के अरघट्ट
(रहट) के तट की सारसों तथा मयूरमण्डनियों के (जल पीने के लिए) आ जाने
पर, संगीत के परिश्रम से स्वेदयुक्त (पसीने से तर) स्त्रिन्न किन्नरों के क्रीड़ा तडाग की
ओर चल देने पर, कुओं के किनारे बने खोखलों के कोनों में धूप के आतङ्क से कल-
विङ्क पक्षियों के व्याकुल हो जाने पर, गृह रूपी अरण्य की बउली की तट पंक्तियों की
उत्तप्त (गर्म) धूल को छोड़कर चञ्चलता के शीतल शैवाल पंक्ति में चस जाने पर,

क्रीच चकोर तथा चक्रवाक पक्षियों के समूह के क्रींका शब्द (काँव-काँव) करने पर-
क्रीडा निमित्त आरोपित किये गये आँगन के छोर वाले तरु शिखर के मध्य भाग में
दोपहर के बलि पिण्ड को लेने के लिए इकट्ठे हुए कौओं के कर्णकटु काँव-काँव करने
पर बगुलों ने पंखों के समान श्वेत चमकते हुए दीप्ति दण्डों (किरणों) के दिशाओं में
प्रचण्ड तेज फैलाने पर परिजनों का छोड़कर राजा स्नानागार के लिए चल पड़े ।

गत्वा च पृथ्वीवलयमिव पयःपूर्णसमुद्रद्रोणीकम्, केदारोदरमिव सकल-
शालिस्थानम् श्रोत्रियद्विजजनभवनमिव सकलधौतपट्टम्, अतिरमणीयं
मज्जनभवनमवतारिताभरणः स्नानपीठे निषसाद ।

सुधा—गत्वेति । च=तथा । गत्वा=यात्वा । पयःपूर्णसमुद्रद्रोणीकम्—पयसा=
जलेन, पूर्णः=युक्ता, मुद्रया सहिता समुद्रा=मुद्राङ्किता द्रोणी=जलपात्री, कुण्डिका
यत्र । स्नानीयजलादिषु मुद्रा दीयत इति राजधर्मः । पृथ्वीवलयम् इव—पृथ्व्याः
वलयः=समुद्रः तदिव । केदारोदरम् इव=क्षेत्रमध्यभागसदृशम् । सकलशालिस्थानम्—
कलशाः=कुम्भास्तेषामालिः=पङ्क्तिस्तथा सह युक्तानि स्थानानि=प्रदेशाः यत्र ।
श्रोत्रियद्विजजनभवनम् इव श्रोत्रियाः=द्विजजना इति श्रोत्रियद्विजजनाः=वैदिक-
ब्राह्मणाः येषु भवनम्=सदनम् इव । सकलधौतपट्टम्=सम्पूर्णधौतवस्त्रम् । तथा=
कलधौतस्य=सुवर्णस्य, पट्टः=आसनम्, तेन सह, तत् । अतिरमणीयम्=अतिरम्यम् ।
भवनम्=सदनम्, अवतारिताभरणः=अवतारितान्याभरणानि येन सः=विमुक्तजिभूषणः
राजा । स्नानपीठे=स्नानपीठिकायाम् । निषसाद=निषण्णो जातः ।

हिन्दी—तथा (स्नान गृह को) जाकर जल से पूर्ण एवं मुद्रा सहित द्रोणी (जल
कुण्ड) युक्त पृथ्वी वलय (समुद्र) के समान, केदार (खेत) के मध्य भाग के समान
सकल शालि स्थान (कलशों की पङ्क्तियों सहित स्थान), वैदिक ब्राह्मण जनों भवन
के समान सकलधौत पट्ट (समस्त धुले वस्त्रादि वाले अथवा कलधौत पट्ट—
स्वर्णासन) से युक्त अतिरमणीय स्नानगृह में आभरण (वस्त्राभूषण) उतार कर
नहाने की चौकी पर (राजा) बैठ गये ।

आसन्नस्थितश्चास्याधसरपाठकः पपाठ ।

सुधा—आसन्नेति । च=तथा । अस्य=नृपस्य । आसन्नस्थितः—आसन्ने=निकटे,
स्थितः=अवस्थितः । अवसरपाठकः=प्रसंगे=उचितकाले, पठतीति पाठकः=प्रशंसकः ।
पपाठ=पठितवान् ।

हिन्दी—और इनके समीप बैठ आहुति पाठ करने वाला पढ़ने लगा ।

वररजनीकरकान्ते चित्राभरणे निशानभःसदृशे ।

तव नृप मज्जनभवने सवितानाभाति परमश्रीः ॥ १९ ॥

अन्वयः—नृपः ! तव वररजनीकरकान्ते, चित्राभरणे, निशानभःसदृशे मज्जन-
भवने सविताना परमश्रीः आभाति ।

सुधा—वररजनीति । वृष=राजन् । तव=ते । वररजनीकरकान्ते—वरः=श्रेष्ठः, रजनीकरः=चन्द्रः, तस्य कान्तिरिव कान्तियस्य तस्मिन्=पूर्णचन्द्रप्रभे । पक्षे—वरा, रजनी=हरिद्रा, लेपनद्रव्यम्, तत्कुर्वन् इति रजनीकरास्तेः कान्तम्=मनोरगम् । चित्राभरणे=विचित्राभरणयुक्ते । पक्षे—रणे=युद्धे, चित्रो=व्याघ्रः, तद्वदाभाऽस्येति तादृशे । अथवा—चित्रा तथा भरणी नक्षत्रयुक्ते । निशानभःसदृशे=रात्रिगगनसमे । पक्षे—निशानैः=नेजस्विमिर्वभस्तीति कृत्वा सुभटस्य । अथवा—निशानम्=निर्मलम्, वभस्ति=शोभते, तथा सदृशः इः कामो यस्येति कृत्वा कन्दर्पप्रतिमः । मज्जनभवने=स्नानगृहे, सविताना=वितानेन सहिता, सविताना=सविस्तरा । पक्षे—सवितानना=सोल्लोना । परमश्रीः=उत्कृष्टश्रीः । आभानि=शोभते । सविता=सूर्यः । तव मज्जनभवनसमक्षे न आयाति=नैव शोभते ।

हिन्दी—हे वृष ! तुम्हारे चन्द्रमा के समान कान्ति वाले उत्कृष्ट रजनी (हल्दी लेपन द्रव्य लगाने वाले लोगों से मनोरम) विचित्र वस्त्रों तथा आभूषणों वाले (चित्रा तथा भरणी नक्षत्रों से युक्त पूणिमा चन्द्रमा के समान कान्तिमान् या युद्ध में व्याघ्र की कान्ति) जैसे—रात्रि के आकाश के समान तेजस्वियों से शोभित । अथवा) निर्मल शोभा सदृश स्नानगृह में सविस्तार उत्तम लक्ष्मी शोभित हो रही है (सूर्य आपके मज्जन भवन के सामने शोभित नहीं होता है) ॥ १९ ॥

अनन्तरमुत्तुङ्गकनककुम्भशोभास्पधिकुचमण्डलार्धबद्धोत्तरीयांशुकपरिकराः, सस्मरस्मितविकारकारिण्यः दशितसीत्काराङ्गमलिनविन्यासाः, काश्चित्समुद्रवेल इव समकरोत्क्षिप्तामलकाः काश्चित्तरुणमञ्जरीराजय इव भृङ्गारभरभुगतदेहाः, काश्चिन्वायकारिण्य इव सभाजनोद्धूलनकराः, काश्चिन्मलयाचलभूमय इवोत्कृष्टगन्धधारितलाः काश्चिद्देवलोकवसतय इव चामरधारिण्यः काश्चित्पुरंदरपुरंध्रका इव सविभ्रमकङ्कतिकोपान्तेनाकेशप्रसादनमाचरन्त्यः काश्चिद्विन्द्याटव्य इव दशितविविधपादपालकाः काश्चिद्राघवसेना इव कृतप्रहस्तमलनाः, काश्चिद्व्याकरणवृत्तय इव बाहुलतां संवाहयन्त्यः मज्जननियुक्ताः कामिन्योः राजानं स्नापयामासुः ।

सुधा—अनन्तरमिति । अनन्तरम्=तत्पश्चात् । उत्तुङ्गकनककुम्भशोभास्पधिकुचमण्डलार्धबद्धोत्तरीयांशुकपरिकराः—उत्तुङ्गस्य=उन्नतस्य, कनककुम्भस्य=स्वर्णकलशस्य, शोभाम्=सुषमाम्, स्पन्दते=स्पर्धां करोतीति, तादृशम् यत्, कुचमण्डलम्=पयोध्रवृत्तम्, तस्याङ्गे=अङ्गभागे, बद्धाः=निबद्धा, उत्तरीयांशुकैः=उत्तरीयवस्त्रैः, परिकराः=कटिप्रदेशः, यासाम् तादृश्यः । सस्मरस्मितविकारकारिण्यः=मृदुहासेन कामविकारजनन्यः । दशितसीत्काराङ्गमलनविन्यासाः—अङ्गानाम्=शरीरभाषानाम्, मलनविन्यासः=मर्दनम्, दशितः=प्रकटितः सीत्कारः=सी-सी-इति शब्दः, अङ्गमलनविन्यासेन याभिस्ताः । काश्चित् समुद्रवेल इव=सिन्धुतट इव । समकरोत्क्षिप्तामलकाः—मकरैः सहितम् समकरम्, उत्क्षिप्तम्=ऊर्ध्वक्षिप्तम्, अमलम्=स्वच्छम्,

कम् = जलम्, याभिस्ताः । काश्चिद् । तरुणतरुमञ्जरीराजय इव—तरुणानाम् = नूतना-
नाम्, तरुणाम् = पादपानाम्, मञ्जरीराजय इव = कुसुमपङ्क्तय इव । भृङ्गारभरभुग्न-
देहाः—भृङ्गाणाम् = मधुपानाम्, आरम् = आगमनम्, तस्य भरेण = गुरुत्वेन, भुग्नाः =
नम्रीभूताः, देहाः = शरीराणि, यासाम् तादृशाः । पक्षे—भृङ्गारस्य = जलपूर्णस्वर्ण-
पात्रस्य, भरेण = गुरुत्वेन, भुग्नाः = अवनम्राः, देहाः = शरीराणि, यासां तादृशाः ।
अन्यायकारिण्यः = अनुचितकार्यकारिण्यः । सभाजनोद्धूलनकरा इव—भाजनेन सहिताः
सभाजनाः, उद्धूलनकराः—उद्धूलनम् = चूर्णम्, करेपु, यासां तादृशाः स्त्रिय इव ।
पक्षे—सभाजान् = सज्जनान्, उद्धूलनकराः = मलिनकरा इव । मलयाचलभूमय इव
= मलयपर्वतभूमय इव । उत्कृष्टगन्धधारितैला—उत्कृष्टानि = उत्तमानि, गन्धधारि-
तानि = गन्धयुतानि एलाः इव । पक्षे—उत्कृष्टानि गन्धधारीणि तैलानि याभिः ताः ।
देवलोकवसतय इव = सुरलोकनगर्य इव । चामरधारिण्यः—च अमरधारिण्यः = सुर-
निवासिन्यः । पक्षे—चामरधारिण्याः = प्रकीर्णकयुताः । पुरन्दरपुरन्धिका इव = इन्द्र-
देवाङ्गता इव । सविभ्रमकङ्कतिकोपान्तेनाकेशप्रसादनम्—सविभ्रमकम् = सविलासम्,
कतिकोपान्ते = किञ्चित्कोपसमाप्ती, नाकेशप्रसादनम् = इन्द्रप्रसन्नताम्, आचरन्त्य इव =
आचरणं कुर्वन्त्य इव । पक्षे—सविभ्रमम् = सविलासम् । कङ्कतिकप्रान्तेन—कङ्कतिका
= केशमार्जनी तस्या उपान्तेन, आसमन्तात् केशानाम् प्रसादनम् = विरतीकरणम्,
आचरन्त्यः = कुर्वन्त्यः । विन्ध्याटव्य इव = विन्ध्याचलश्रेण्य इव । दशितविविधपाद-
पालिकाः—दशिताः = प्रकटिताः, विविधाः = विभिन्नाः, पादपालिकाः = पर्यायावगाराः ।
“पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः । दृष्टमश्रुस्त्रियामश्री पर्यायावसरे
क्रये ।” इत्यजयः । ततश्च दशिता विविधा, पादपालिः = पादमर्दनावसरो याभिस्ताः ।
पक्षे—प्रकटितबहुवृक्षपङ्क्तयः । राघवसेना इव = रामचन्द्रवाहिन्य इव । कृतप्रहस्त-
मलना—कृतम् = विहितम्, प्रहस्तस्य = प्रहस्तनामरावणदूतस्य, मलनम् = मर्दनम्,
याभिः तथैव । पक्षे—कृतप्रकरमलनाः । व्याकरणवृत्तय इव = व्याकरणनियमा इव ।
बाहुलतां = आधिक्यम् । संवाहयन्त्यः = प्रवर्तयन्त्यः । पक्षे—भुजलताम्, संवाहयन्त्यः
= मर्दयन्त्यः । मज्जननियुक्ताः = स्नानकर्मणि नियुक्ताः । कामिन्यः = रमण्यः । राजा-
नम् = वृषम् । स्नापयामासुः = स्नानं कारयामासुः ।

हिन्दी—तदनन्तर उन्नत स्वर्ण कलश की शोभा से स्पर्धा करने वाले पयोधर
मण्डल के अर्धभाग को उत्तरीय (चादर) से कटितक बँधे हुए मन्द मुस्कान से
कामविकार को उत्पन्न करने वाली, अङ्गों को मलते समय सीत्कार उत्पन्न कर देने
वाली, कुछ मकरोँ से उछाले गये स्वच्छ जल से युक्त समुद्र वेला के समान (जुड़े
हुए हाथों से उछाले गये आमलक चूर्ण—पाउडर वाली), कुछ भौंरों के बोझ से
अवनत नूतन वृक्षों की मञ्जरी पङ्क्तियों के समान स्वर्ण जलपत्र के बोझ से झुकी
हुई, कुछ अनुचित कार्य करने वाली सभ्यलोगों को (दुर्व्यवहारों से) मलिन करने
वाली स्त्रियों जैसी हाथों में पात्र लिए उद्धूलन (चूर्ण, अंगलेप) युक्त, मलयपर्वत
की निकटवर्ती भूमि के समान उत्तम सुगन्धित इलायची अथवा उत्तम सुगन्धित तेल

वाली, देवाङ्गनाओं की देवनगरी के समान कुछ चीर धारण किये हुए से, विभ्रम-कङ्कतिकोपान्तेनाकेश प्रसाधन (विलास पूर्वक मुख उत्पन्न करती हुई) कुछ क्रोध के समाप्त हो जाने पर नाकेश (इन्द्र) को जैसे मनाती रहती हैं उसी प्रकार विलास-पूर्वक कंधी से बालों को संवारती हुई, कुछ अनेक प्रकार की वृक्ष पंक्तियों को प्रकट करती हुई विन्ध्याटवियों के समान अनेक प्रकार की पाद-पालन विधियाँ दिखलाती हुई, कुछ प्रहस्त नामक रावण के दूत का मर्दन करने वाली राघव सेना की भाँति विशेष रूप से हाथ मलने वाली, बहुलता से प्रवृत्त होने वाले व्याकरण के नियमों के समान भुजलताओं को चलाती हुई, नहलाने के लिए नियुक्त कामिनियों ने राजा को स्नान कराया ।

किं बहुना—

तास्तास्तं स्नापयामासुरङ्गनाः कुम्भवारिणा ।

एत्य याः स्युः प्रसन्नेन द्युलोकात्कुम्भवारिणा ॥ २० ॥

अन्वयः—ताः ताः सुराङ्गनाः कुम्भवारिणा तं स्नापयामासुः, याः भवारिणा प्रसन्नेन द्युलोकात् कुम् एत्य स्युः ।

सुधा—तास्ता इति । ताः ताः सुराङ्गनाः—उपर्युक्ताः देवाङ्गना इव सुन्दर्यः । कुम्भवारिणा = कलशजलेन । तम् = राजानम् । स्नापयामासुः = स्नानं कारयामासुः । याः भवारिणा—भवस्य = लोकस्थारिः = शत्रुः, तेन = शिवेन । प्रसन्नेन = प्रसन्नया । द्युलोकात् = स्वर्गात् । कुम् = पृथिवीम् । एत्य = आगत्य स्युः ।

हिन्दी—अधिक क्या—उन-उन सुन्दरियों ने कलश के जल से उस राजा को स्नान कराया जो कि भवारि शिव की कृपा से स्वर्ग लोक से पृथ्वी तल पर आयी (जन्मी) हुई थी ॥ २० ॥

अथ विमलदुकूलप्रान्तनिर्नीरिताङ्गः

परिहितसितवासाः स्वल्पमाङ्गल्यभूषः ।

शुचिरुचितविधिज्ञः सः स्वयं स्वस्थचितः

कुशकुसुमकरः सन्कर्म धर्म्यं चकार ॥ २१ ॥

अन्वयः—अथ विमलदुकूलप्रान्तनिर्नीरिताङ्गः परिहितसितवासाः, स्वल्पमाङ्गल्य-भूषः, शुचिः, उचितविधिज्ञः, स्वस्थचितः सन् कुशकुसुमकरः सः स्वयं धर्म्यं कर्म चकार ।

सुधा—अथ विमलेति । अथ = अनन्तरम् । विमलदुकूलप्रान्तनिर्नीरिताङ्गः—विमलेन = स्वच्छेन, दुकूलप्रान्तेन = वस्त्रप्रान्तेन, निर्नीरितः = निर्जलीकृतः, अङ्गः = देहो यस्य सः । परिहितसितवासाः—परिहितम् = परिधारितम्, सितम् = शुभ्रम्, वासाः = वस्त्रम् येन सः । स्वल्पमाङ्गल्यभूषः—स्वल्पम् = किञ्चित्, माङ्गल्यम् = माङ्ग-लिकं भूषणं यस्मिन् सः । शुचिः = पवित्रः । उचितविधिज्ञः—उचिताम् = उपयुक्ताम्, विधिम् = क्रियाम्, जानातीति ज्ञः । स्वस्थचितः = प्रसन्नमनः सन् । कुशकुसुमकरः—

कृशाः=दर्भाः, कुसुमानि=पुष्पाणि, च करयोः यस्य सः । स्वयम्=आत्मना, सः=असौ नृपः । धर्म्यम्=धार्मिकम्, कर्म=कृत्यम् । चकार=अकरोत् । मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—तदनन्तर स्वच्छ वस्त्र के छोर से अंग के जल को पोंछकर शुभ्र वस्त्र तथा मांगलिक आभूषण पहने हुए, पवित्र, उचित विधि को जानने वाले प्रसन्नचित्त होकर कुशाएँ तथा फूल हाथों में लिए स्वयम् उस (राजा भीम) ने धार्मिक कार्य (पूजादि कार्य) किया ॥ २१ ॥

अनन्तरमावर्तितानेकस्वर्णवल्लभो वल्लभो जनस्य भोजनस्य समये स मयेन निर्मितया तथा स्वधर्माणं धर्मसुतसभया सभयागतजनजनितारम्भोऽरं भोजनस्थानवेदीं जनस्थानवेदीं गतवान् ।

सुधा - अनन्तरमिति । अनन्तरम्=तत्पश्चात् । आवर्तितानेकस्वर्णवल्लभः—आवर्तिताः येऽनेके स्वर्णस्य वल्लभः=तौल्यमानविशेषास्तद्वद्भा यस्य सः । जनस्य=लोकस्य, वल्लभः=प्रियः राजा । भोजनस्य समये=भोजनकाले । सः=असौ । मयेन मयदानवेन । निर्मितया=रचितया । तथा=एतया । धर्मसुतसभया=युधिष्ठिरपरिषदास्वधर्माणं सद्गुणीम् । सभयागतजनजनितारम्भः—सभयानाम्=भयभीतानाम्, आगतानाम्=शरणागतानाम्, लोकानाम्, जनितः आरम्भः=उपक्रमः येन सः । अरम्भ=अत्यर्थम् । जनस्थानवेदीम्—जनानां स्थानवेदीम्=लोकोचितासमज्ञाम् । भोजनस्थानवेदीं=भोजनस्थानवेदिकाम् । गतवान्=प्राप्तवान् ।

हिन्दी—अनन्तर अनेक बार व्यवहार में आये हुए चमकीले स्वर्णवल्लों (स्वर्ण-मापों) के समान कान्ति वाले जनप्रिय मयदानव के द्वारा निर्मित उस धर्मराज युधिष्ठिर की सभा के समान, भय के सहित आये हुए शरणागत जनों की रक्षा के लिए सदा प्रयत्नशील राजा, भोजन के समय अत्यन्त जनस्थान वेदी (योग्यतानुसार लोगों को स्थान देना जानने वाली) भोजनस्थान की वेदी पर गये ।

तस्यां च बहुविस्तीर्णस्वर्णभोजनपात्रपत्रशङ्खशुक्तिसनाथायामुपविष्टस्यास्य क्रमेण परिकरमाबध्य गाढमाढौकन्तः स्वस्य स्वस्यानुहारिणोऽन्नविशेषानादाय सूपकाराङ्गनाश्च ।

सुधा—तस्यामिति । च=तथा । बहुविस्तीर्णस्वर्णभोजनपात्रपत्रशङ्खशुक्तिसनाथायाम्—बहुविस्तीर्णानाम्=बहुविस्तृतानाम्, स्वर्णभोजनपात्राणाम्=हेमभोजनभाजनानाम्, पत्रैः=शङ्खैः, शुक्तिभिश्च सनाथायाम्=सनाथितायाम्, तस्याम्=वेदिकायाम् । उपविष्टस्य=आसीनस्य, अस्य=एतस्य राज्ञः । क्रमेण=क्रमशः, परिकरम्=मध्यभागम् । आबध्य=सन्नध्य । गाढम् आढौकन्तः=सघनं पङ्क्तिबद्धाः । स्वस्य स्वस्यानुहारिणः=निजनिजानुरूपाम् । अन्नविशेषान्=सुस्वादुभोजनानि । आदाय=आनीय । सूपकाराः=पाचकाः, सुष्टूपकारकाश्च । सूपकाराङ्गनाश्च=पाचकपत्न्यश्च (परिवेषयामासुः) ।

हिन्दी—तथा अतिविस्तृत स्वर्ण पात्रों के पत्र-शङ्ख-शुक्तियों से सम्पन्न भोजन वेदी

पर राजा के बैठे हुए क्रमशः कमर बाँधकर घनी पंक्तियों में बद्ध होकर अपने अपने अनुरूप स्वादिष्ट भोजनों को सूफकार (पाचक) एवं उनकी पत्नियाँ परोसने लगीं ।

तथा हि—

भक्तास्तस्य भक्तम्, मुद्गा मुद्गान्, मोदका मोदकान्, अशोकवर्तिन्योऽशोकवर्तीः, समांसा मांसम्, नानाशाकाः शाकानि, व्यञ्जना व्यञ्जनम्, अपरास्तु काश्चिदक्षीरा अपि क्षीरम्, अघारिका अपि घारिकाः परिवेषयामासुः ।

सुधा—भक्ता इति । भक्ताः=प्रसादकाः पाचकाः । भक्तम्=भोदनम् । मुद्गाः—मुद्गं गच्छन्तीति, मुद्गाः=प्रसन्नाः । मुद्गान्=मुद्गमिष्टानानि । मोदका=आनन्दमग्नाः । मोदकान्=मोदकमिष्टानानि । अशोकवर्तिन्यः—न शोको वर्तते येषां यासां च=शोकहीनाः । शोकवर्तीः=तन्नामभोज्यविशेषान् । समांसा—समोऽंशो ताः । मांसम्=पल्लवम् । नानाशाकाः—नाना=अनेकप्रकारा आशा येषां यासां च । शाकानि । व्यञ्जनाः=विशिष्टाञ्जनस्त्रियः । व्यञ्जनम्=पक्वान्नम् । अपरास्तु=अन्यास्तु । काश्चित्=का अपि पाचिकाः । अक्षीराः अपि=अक्षीणि ईरयन्ति विभ्रमात्कम्पयन्ति, ताः । क्षीरम्=दुग्धम् । अघारिका अपि—अघस्य=पापस्य अरिकाः=शत्रुरूपाः, दिव्यघर्माः । घारिका=तन्नामभोज्यविशेषान् । परिवेषयामासुः=भोजनस्य पात्रे चिक्षेपुः ।

हिन्दी—भक्त (प्रसन्न कर देने वाले) पाचकों ने उन्हें भात, प्रसन्न मुखवालों ने मूँग से बने पदार्थ, आनन्द मान करने वालों ने मोदक (लड्डू), शोकहीन पाचिकाओं ने शोकवर्ती नामक विशिष्ट पदार्थ, समान अंश वालों ने मांस, अनेक प्रकार की आशाओं वाली ने शोक, विशेष प्रकार से अञ्जन लगायी पाचिकाओं ने पक्वान्न तथा अन्य आँखों के विलास से युक्त स्त्रियों ने भी दूध (पापों की शत्रु अर्थात्) दिव्यधर्माचरण युक्तों ने घारिका नामक विशेष भोज्य पदार्थ परोसे ।

सोऽप्यधीशो भूभुजां भुञ्जानो भोज्यम्, लिहँलेह्यम्, आस्वादयन्स्वादः

चूषयञ्चूष्याणि, पिबन्पेयानि, आहारमकरोत् ।

सुधा—सोऽपीति । सः=असौ । अधीशः=वृषः अपि । भूभुजाम्=वृषाणाम् । भोज्यम्=भक्ष्यपदार्थम् । भुञ्जानः=खादमानः । लेह्यम्=लिह्यपदार्थम् । लिहन् । स्वादुः=स्वादिष्टम् । अस्वादयन्=आस्वाद्यं गृह्णन् । चूष्याणि=चूष्यवस्तूनि । चूषयन् । पेयानि=पेयपदार्थान् । पिबन् । आहारम्=भोजनम् । अकरोत्=चकार ।

हिन्दी—उस राजा ने भी राजाओं के भोग योग्य पदार्थ खाते हुए लेह्य (चाटने योग्य चटनी आदि को) चाटते हुए, स्वादिष्ट पदार्थों को चखते हुए, चूसने योग्य चीजों को चूसते हुए, पेय पदार्थों को पीते हुए भोजन किया ।

अनन्तरमाचम्य चन्दनेनोद्घातितपाणिपल्लवः शीघ्रमाध्याय धूपधूमम्, आस्ये निक्षिप्य कस्तूरिकाकुङ्कुमकर्पूरकर्बुराणि क्रमुकफलशकलानि, आढाय च विभ्रस्तमृगतर्णकर्णकभ्राणि शुक्तिशुक्लानि ताम्बूलदलानि, तस्मात्प्रवे-

शादपरमवकीर्णकुसुमहारि विस्तीर्णास्तीर्णस्वर्णमयवैदूर्यपर्यन्तपर्यङ्काङ्काप्तैः सह विनोदास्थायिकास्थानमगात् ।

सुधा—अनन्तरामिति । अनन्तरम्=तत्पश्चात् । आचम्य=आचमनं कृत्वा । चन्दनेन=श्रीखण्डेन । उद्धतितपाणिपल्लवः—उद्धतिते, पाणिपल्लवे यस्य सः=मदितकरकञ्जः नृपः । शीघ्रम्=द्रुतम् । धूपधूपम्=धूपसुगन्धिम् । आघ्राय=घ्रात्वा । आस्ये=मुखे । कस्तूरिकाकुङ्कुमकर्पूरकर्बुराणि—कस्तूरीकुङ्कुमकर्पूरकर्बुरितानि क्रमुकफलकलानि=कषायफलखण्डानि । निक्षिप्य=घृत्वा । वित्रस्तमृगतर्णकम्प्राणि—वित्रस्ताः=भयभीताः, मृगाः=हरिणाः, तेषां तर्णकर्णाणीव कम्प्राणि=तर्णश्रात्रमृदूनि । शुक्ति-शुक्लानि—शुक्तिः=शुक्तिका, तद्वत् शुक्लानि=शुभ्राणि । ताम्बूलीदलानि=ताम्बूल-पर्णानि । तस्मात्, प्रदेशात्=तत्स्थानात् । अपरम्=अन्यम् । अवकीर्णकुसुमहारि—अवकीर्णानि=प्रक्षिप्तानि, कुसुमानि=सुमनानि, हरतीति=प्रक्षिप्तपुष्पमनोरमम् । विस्तीर्णास्तीर्णस्वर्णमयवैदूर्यपर्यन्तपर्यङ्काङ्काप्तैः सह—विस्तीर्णास्तीर्णम्=विस्तृतविष्टर-युतम्, स्वर्णमयम्=कनकयुतम्, वैदूर्यपर्यन्तम्=वैदूर्यमणिखचितम् यत् पर्यङ्कम्=शयनीयम्, तदङ्के=तन्मध्ये । आप्तैः सह=आसीनपुरुषैः सह । विनोदस्थायिका-स्थानम्=विनोदगोष्ठीस्थलम् । अगात्=अगच्छत् ।

हिन्दी—अनन्तर आचमन कर चन्दन से करपल्लव को मल कर, शीघ्र धूप के धुएँ को सूँघ कर, मुख में कस्तूरी, कुङ्कुम और कपूर से चितकबरा किये हुए कसैले फलों के टुकड़ों को डालकर तथा भयभीत मृग के कान के समान मनोरम, शुक्ति का जैसे शुभ्र, पान के पत्तों को लेकर, उस स्थान से अन्य विखरे हुए फूलों की शोभा को हरने वाले विस्तीर्ण बिछे हुए सुनहले वैदूर्यमणि से खचित पलंग वाले विनोद गोष्ठी के स्थान को (राजा) गये ।

तत्र च सकामकामिनीकमलकोमलकरपुटपीड्यमानपादपल्लवो नर्त-यन्नाट्यपरिपाटीपटून्नटान्, भावयन्मृतलुतः कविवाचः वाचयंश्चिरन्तन-कविकथाः, शृण्वन्वीणाप्रवीणकिन्नरमिथुनगीतानि, आलोकयँल्लोचनो-त्सवकरान्विलासिनीलास्यविलासान्, वादयन्मृदुवाद्यविशेषान्, अवधारय-न्वांशिकवाद्यवेणुनिक्वाणान्, कलगिरः पाठयन्पञ्जरशुकान्, कान्ताकुच-कुम्भमण्डलावष्टम्भलीलापराङ्मुखसमयमतिवाहितवान् ।

सुधा—तत्र चेति । च=तथा । तत्र=तत्स्थाने । सकामकामिनीकमलकोमल करपुटपीड्यमानपादपल्लवः—सकामानाम्=कामनायुतानाम्, कामिनीनाम्=सुन्दरीणाम्, कमलकोमलाभ्याम्, करपुटाभ्याम्=हस्तयुगलाभ्याम्, पीड्यमानो=संवाह्यमानो पाद-पल्लवो=चरणदलो यस्य सः । नाट्यपरिपाटीपटून्—नाट्यपरिपाट्याम्=नाट्य-विधाने, पटून्=दक्षान्, नटान्=नर्तकान्, नर्तयन्=गात्रविक्षेपं कारयन् । अमृतश्रुतः=सुधाश्रुतः । कविवाचः=सूरिगिरः । भावयन्=विचारयन् । चिरन्तनकविकथाः=प्राच्यकविवाताः । वाचयन्=कथयन् । वीणाप्रवीणकिन्नरमिथुनगीतानि—वीणायाम्

प्रवीणा=तन्त्रीकुशलः, किन्नरमिथुनः=किंपुरुषयुगलः, यस्य गीतानि=गायनानि । शृण्वन्=आकर्णयन् । लोचनोत्सवकरान्=नयनानन्दकरान् । विलासिनीलास्यविलासान्=वाराङ्गनानाम् लास्यविलासान्=नृत्यामोदान् । आलोकयन्=पश्यन् । मृदुवाद्यविशेषान्=मधुरवाद्यविशिष्टान् । वादयन् । वांशिकवाद्यवेणुनिबवान्—वंशोद्भववेणुध्वनीः । अवधारयन्=आकर्णयन् । कलगिरः=मृदुवाचः । पञ्जरशुकान्=पञ्जरस्थकीरान् । पाठयन्=शिक्षयन् । कान्ताकुचकुम्भमण्डलावष्टम्भलीलया—कान्ताकुचो=रमणीययोधरी, एव कुम्भो=कलशो, तयोर्मण्डलम्, तस्य अवष्टम्भलीलया=संश्लिष्टक्रीडया । अपराह्नसमयम्=मध्याह्नान्तरकालम् । अतिवाहितवान्=व्यनीतवान् ।

हिन्दी—तथा उस स्थान पर कामना युक्त कामिनियों के कमल के समान कोमल करों से पीड्यमान चरण कमल वाले राजा ने नाट्य परिपाटी में चतुर नटों को नचाते हुए, श्रुतिमधुर कवियों की वाणी पर विचारते हुए, प्राचीन कवि कथाओं को बाँचते हुए, बीणा में प्रवीण किन्नरयुगल के गीतों को सुनते हुए, नयनानन्दकर वाराङ्गनाओं के नृत्य विलासों को देखते हुए, मधुर वाद्यविशेष बजाते हुए, वाँग से बने मुरली व वेणु आदि बाजों की आवाज सुनते हुए, पिंजड़ों में बन्द तोतों को मधुर वाणी पढ़ाते हुए तथा सुन्दरियों के कुचकुम्भमण्डल की सश्लेष क्रीडा से अपराह्न समय व्यतीत किया ।

क्रमेण च चषकायमाणविकचकमलमध्यमधुपानमत्त इव पुनर्वाहण्याशयाभिभूतभासि मदादिव लोहितायमाने निपतति मुक्तांशुकैःशुमालिनि, वनान्तरतरुशिरःश्रितशाखाशिखरेषु गलद्वहलकिञ्जल्कपुञ्जपिञ्जरासु मञ्जरीष्विव विलम्बमानासु दिनकरदीधितिषु, विस्तीर्णशिलावकाशजघनानायामुल्लसल्लोहिताधरपल्लवायामस्ताचलवनराजिरेखायामुपरि पतितमवलोक्य रागिणमहर्षतिमोर्षारोषभरादिव जाते जपापुष्पनिचयरुचि पश्चिमाशामुखे, मुखरयति नमो निजनीडनिलयनाकूनाकूजितजरदण्डजत्रजे, व्रजति तरः सन्ध्याविधिविधित्सया द्विजन्मजनमुनिनिकाये, कालागुरुसाञ्जनराग इव श्यामलयति गगनलक्ष्मीमभिसारिकाबन्धाबन्धकारे, राजः सन्ध्यावसरमावेदयन्किन्नरमिथुनमिदमगायत् ।

सुधा—क्रमेणेति । क्रमेण=क्रमशः । चषकायमाणविकचकमलमध्यमधुपानमत्त इव—चषकायमाणस्य=चषकरूपस्य, विकचस्य=विकसितस्य, कमलस्य=पद्मस्य, मध्ये=अन्तरे, यन् मधु=मकरन्दम्, तस्य पातेन मत्तः=क्षीबः इव । पुनः=भूयः । वारण्याशया=मधुवाञ्छया । मदात् इव=अभिमानादिव । अभिभूतमासि=अभिभूतकान्ती । मुक्तांशुके=मुक्ताः किरणाः येन तस्मिन् त्यक्तरश्मी । अंशुमालिनी=सूर्यलोहितायमाने=रक्तायमाने, निपतति=अधो गच्छति । वनान्तरतरुशिरःश्रितशाखाशिखरेषु—वनान्तरे=काननमध्ये, तरुशिरःश्रितेषु=वृक्षाम्राश्रितेषु, शाखाशिखरेषु=लताशिरःसु । गलद्वहलकिञ्जल्कपिञ्जरासु—गलद्भिः=स्रवद्भिः बहलैः=गाढैः,

किञ्जल्कपुञ्जः=केसरसमूहः, पिञ्जरितासु=रक्तपीतवर्णासु । दिनकरदीधितिषु=सूर्य-
रश्मिषु । मञ्जरीषु इव=कुसुमलतासु इव । बिलम्बमानासु=प्रलम्बमानासु । विस्तीर्ण-
शिलावकाशजघनायाम्—विस्तीर्णशिलावकाश एव जघनम्=श्रोणी तस्याम् । उल्लसत्लो-
हिताधरपल्लवायाम्—उल्लसन्तः=शोभन्तः, अधराः=अध.स्थिताः, प्रवालाः यस्याः ।
ईदृश्याम् । अस्ताचलवनराजिरेखायाम्=अस्ताचलारण्यराजौ । उपरि=उपरिष्ठात्,
प्राप्तम् रागिणम्=रक्तम्, अहः पतिम्=दिवसनाथम् । पतितम्=च्युतम् । अवलोक्य=
दृष्ट्वा । ईर्ष्यारोपभरात् इव=ईर्ष्यायाः रोपस्य च भारात् इव । जपापुष्पनिचय-
रुचिः—जपापुष्पाणाम्=जपाकुसुमानाम्, निचयः=राशिः, तस्य रुचिर्ब=कान्तिरिव
कान्तिर्यस्य स । पश्चिमाशामुखे=प्रत्यग्दिशामुखे । रक्ते जाते । निजनीडनिलयनाकूत-
कूजितजटदण्डजव्रजे=निजनीडेपु=स्वक्रोडेपु, निलयनाकूतेन=निलयनोत्सुकतया, कूजिते=
मुखरिते, जरदण्डजव्रजे=वृद्धपक्षिकुले, नभः=गगनम् । मुखरयति=गुञ्जायमाने सति ।
सन्ध्याविधिविधित्सया—सन्ध्याविधिम्=सान्ध्यकर्म, विधित्सया=विधातुम् इच्छया ।
द्विजन्मजनमुनिकिकाये—द्विजन्मजनाः=ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः मुनयश्च, तेषां निकाये=
समुदाये । सरः=तडागम् (स्नानार्थम्) । व्रजति=गच्छति । अभिसारिकाबन्धो—
अभिसारिणाम्=नायिकानाम्, बन्धुः=सखा, तादृशे अन्धकारे=तमसि । गगनलक्ष्मीम्=
आकाशश्रियम् । कालागुरुसाञ्जनराग इव=कृष्णागुरुसाञ्जनरागसदृशम् । श्यामलयति=
कृष्णीकुर्वति । राज्ञः=नृपस्य सन्ध्यावसरम्=पूजनकालम् । आवेदयन्=निवेदयन् ।
किन्नरमिथुनम्=किपुरुषद्वयगलम् । इदम्=एतत् । अगायत्=गीतवान् ।

हिन्दी—क्रमशः प्याले के रूप में विकसित कमलों के मध्य के मधुरस को पीने से
मतवालों जैसे, पुनः मदिरा पीने की इच्छा से मद से अभिभूत कान्ति वाले तथा मुक्त
किरणों वाले भगवान् अंगुमाली (सूर्य) के लाल होकर डूबने पर, वनान्तर तहओं
की शाखाओं की चोटियों पर गिरते हुए सघन पराग पुञ्ज से पिञ्जरित मञ्जरियों की
भाँति सूर्य की किरणों के लटक जाने पर, फैली हुई शिलावकाश रूपी जघन वाली
उल्लसित रक्ताधर पल्लवों वाली अस्ताचल की अरण्यपंक्ति रेखा के ऊपर रक्तवर्ण
दिनमणि (सूर्य) को गिरा हुआ देखकर ईर्ष्या और रोष के बोझ से मानों जपा-
कुसुम की कान्ति के समान रक्त वर्ण पश्चिम दिशा के हो जाने पर, अपने घोंसलों में
छिपने की उत्कण्ठा से चहचहाते हुए वृद्ध पक्षिकुल के आकाश को मुखरित कर देने
पर, सन्ध्यापासन विधि करने की इच्छा से ब्राह्मण क्षत्री वैश्यों तथा मुनियों के भ्रुण्ड
तालाब पर चले जाने पर कालागुरु के समान अञ्जन से अभिसारिकाओं के बन्धु
अन्धकार को आकाश लक्ष्मी को काला कर देने पर राजा के सन्ध्याकाल को बतलाते
हुए किन्नर मिथुन ने यह गाया ।

‘भोगाम्भो गाङ्गवीचीविमलितसिरसः प्राप्य शम्भोः प्रसादा-
न्मोहान्मोहानभिज्ञाः क्वचिदपि भवत प्राणिनो वर्पभाजः ।
यस्माद्यः स्मार्तविप्रप्रणतिनुतपवः सर्वसम्पन्नभोगो

मास्वान्माः स्याङ्गभूता अपि परिहरन्नस्तमेव प्रयाति’ ॥ २२ ॥

अन्वयः—भोः । गाङ्गवीचिविमलितशिरसः शम्भोः प्रसादात् भागान् प्राप्य क्वचित् अपि मोहात् ऊहानभिजाः प्राणिनः दर्पभाजः मा भवत, यस्मात् यः स्मार्तविप्रप्रणति-
नुतपदः सर्वसम्पन्नभोगः सः एषः भास्वान् अपि स्वाङ्गभूताः भाः परिहरन् अस्तं
प्रयाति ।

मुधा—भोगानिति । भोः=हे ! गाङ्गवीचिविमलितशिरसः—गाङ्गवीचिभिः=
गङ्गोमिभिः, विमलितम्=निर्मलीकृतम्, शिरः=उत्तमाङ्गम्, यस्य तस्य । शम्भोः=
शिवस्य । प्रसादात्=कृपया । भोगान्=ऐश्वर्यसुखानि । प्राप्य=लब्ध्वा । क्वचित्
अपि=कुत्रापि । मोहात्=मोहकारणात् । ऊहानभिजाः=अविमर्शकाः । प्राणिनः=
जीवाः । दर्पभाजः—दर्पम्=अभिमानं भजन्ते इति दर्पभाजः=अभिमानयुक्ताः । मा
भवत=मा स्त । यस्मात्=यतः । यः स्मार्तविप्रप्रणतिनुतपदः—स्मार्तविप्रैः=धार्मिक-
ब्राह्मणैः, प्रणतौ=प्रणामसमये, नुतपदः=स्तुतपादपदः, तथा सर्वसम्पन्नभोगः—सर्व-
सम्पत्=सकलश्रीकः, नभोगः=वियद्गामी । सः=असौ । एषः=अयम्, भास्वान्=
सूर्यः अपि । स्वाङ्गभूताः—स्वस्य=आत्मनः, अङ्गभूताः=अङ्गजाताः, भाः=दीप्तिः ।
परिहरन्=आकुञ्चन् । अस्तम्=अस्ताचलम् । प्रयाति=प्रस्थानं करोति । तस्मात्
एवंविधस्य महात्मनोऽपि रवेरस्तं विलोक्य शम्भोराधनादिकार्यं न प्रमदितव्यमित्यर्थः ।
सुगंधरावृत्तम् ।

हिन्दी—अरे ! गङ्गा की लहरों से निर्मल शिर वाले भगवान् शिव की कृपा से
भोगों को पाकर कहीं (आप) मोह से विचारहीन व्यक्तियों की भाँति अभिमान युक्त
न हो जायें क्योंकि जो स्मार्त ब्राह्मणों द्वारा प्रणाम किये जाते हैं तथा सकलश्रीक
नभोगामी हैं ऐसे यह भगवान् सूर्य भी अपनी अङ्गभूत किरणों को समेट कर अस्ता-
चल को जा रहे हैं । (अर्थात् इस प्रकार महात्माओं को भी सूर्यास्त काल देखकर
शिवजी की आराधना में लापरवाही नहीं करनी चाहिए) ।

एतदाकर्ण्य नरपतिः सान्ध्यं विधिमन्दतिष्ठत् ।

मुधा—एतदिति । एतत्=इदम् । आकर्ण्य=श्रुत्वा । नरपतिः=भूपतिः । सान्ध्यम्
=सन्ध्योपासनम् । विधिम्=कर्म । अन्वतिष्ठत्=अनुष्ठितः संजातः ।

हिन्दी—यह सुनकर नरपति सन्ध्योपासन विधि में लग गये ।

क्रमेण प्रचुरचलच्चापकुलकालकान्तिकाशिभिर्बहलतमःकल्लोलैरालो-
डिते लोके लोकेश्वरो विहितविकालवेलाव्यापारः पारसीकोपनीतपारावार-
पारीणपारावतपतत्रिपञ्जरसनाथे विकीर्णवासधूलिनि धूपधूममुचि विचित्र-
चित्रशालिनि प्रान्तप्रदीपितदीपदीप्तिबण्डखण्डिततमसि सज्जितशय्ये शय्या-
गृहे गृहीतस्पृहणीयाङ्गरागो रागसागरकल्लोललोचनयानया प्रियया प्रिय-
ङ्गुमञ्जर्या अलीककलहकोपकुटिलभ्रमब्धूकोणतर्जनजनितस्मितः स्मर-
विकारकारिकरिक्कलभकुम्भविभ्रमायमाणोत्तुङ्गपोवरकुचकुम्भपीठमारोपितो
रजनीमनैषीत् ।

मुधा—क्रमणेति । क्रमेण=क्रमशः । प्रचुरचलच्चापकुलकालकान्तिकाशिभिः—
 प्रचुरचलतः=बहुचपलस्य, चापकुलस्य=चापनामकीटविशेषममूहस्य, कालकान्तिका-
 शिभिः=कृष्णदीप्तिप्रकाशिभिः । बहलतमः कल्लोलैः=प्रचुरान्धकारकल्लोलैः ।
 आलोडिते=मथिते । लोके=संसारे । लोकेश्वरः=लोकनायकः, विहितविकालवेला-
 व्यापारः—विहितः=सम्पादितः विकाले=विशिष्टसमये, वेलाव्यापारः=सामयिक-
 क्रिया येन तादृशः । पारसीकोपनीतपारावारपारीणपारावतपतत्रिपञ्जरसनाथे—पार-
 सीकैः=पारसीकजनैः, उपनीते=आहूते, पारावारपारीणे=समुद्रपारानीते, पारा-
 वतपतत्रिपञ्जरसनाथे=कपोतपक्षिपञ्जरयुक्ते । विकीर्णवासधूलिनि—विकीर्णः=प्रसृतः
 वासः=सुरभिः, धूलिः=रजो, यत्र तादृशे । धूपधूममुचि—सुगन्धिधूममुचि । विचित्र-
 चित्रशालिनि—विचित्राणि=अद्भुतानि, चित्राणि यत्र तादृशे । प्रान्तप्रदीपितदीप-
 दीप्तिदण्डखण्डिततमसि—प्रान्ते=कोणे, प्रदीपितेन=प्रज्वलितेन, दीपस्य दीप्तिदण्डेन=
 प्रकाशदण्डेन, खण्डितम्=नाशितम्, तमः=अन्धकारो, यत्र तादृशे । सज्जितशय्ये—
 सज्जिता शय्या यत्र=आस्तीर्णशयनीये । शय्यागृहे=शयनकक्षे । गृहीतस्पृहणीयाङ्ग-
 रागः—गृहीतः=अङ्गीकृतः, स्पृहणीयः=मनोरमः, अङ्गरागः=अङ्गलेपो, येन
 तादृशः रागसागरकल्लोललोचनया - रागसागरस्य=प्रेमसिन्धोः, कल्लोलरूपे=तरङ्ग
 रूपे, लोचने=नयने यस्यास्तया । अनया=एतया । प्रियङ्गुमञ्जरी=तन्नामराजमहिष्या
 सह । अलीककलहकोपकुटिलभ्रमद्भ्रूकोणतर्जनजनितस्मितः—अलीकस्य=असत्यस्य,
 कलहस्य, कोपेन=क्रोधेन, कुटिलेन=वक्रेण, भ्रमता, भ्रूकोणेन=भ्रूप्रान्तेन, यत्
 तर्जनम्=वर्जनम्, तेन जनितम्=जातम्, स्मितम्=मृदुहासः, यस्य तादृशो नृपः ।
 स्मरविकारकारिकरिक्लभकुम्भविभ्रमायमाणोत्तुङ्गपीवरकुचकुम्भपीठम्—कामविकार-
 कारि, करिक्लभस्य=गजशावकस्य कुम्भं विभ्रमायमाणम्=भ्रमोत्पादकम्, उत्तुङ्गम्
 =उन्नतम्, पीवरम्=स्थूलम्, कुचकुम्भम्=पयोधरकुम्भसदृशम् । पीठम्=विष्टरम् ।
 आरोपितः=अध्यारूढः । रजनीम्=निशाम् । अनपीत्=क्षपितवान् ।

हिन्दी—क्रमशः पर्याप्त चञ्चल चाप कटि विशेष के भ्रुण्ड की काली कान्ति वाले
 घने अन्धकार के कल्लोलों से संसार के मथित हो जाने पर लोकेश्वर वेलानुसार
 समस्त कार्य सम्पादित कर पारसीक (फारसी) लोगों के द्वारा लाये गये समुद्रपारी
 कबूतर-पक्षियों के पिण्डों से युक्त, बिखरती हुई सुगन्धित धूलवाले, धूप के धुंये को
 निकालने वाले (छोड़ने वाले), विचित्र चित्रों से युक्त, एक कोने में जलते हुए दीपक
 के दीप्तिदण्ड से नष्ट किया जा रहा है अन्धकार जिसका ऐसे, शय्या से सुसज्जित शयन
 कक्ष में मनोरम अङ्गराग (सुगन्धित लेप) लगाये हुए प्रेमरूपी सागर की कल्लोलों के
 समान सुन्दर नयनों वाली इस प्रियङ्गुमञ्जरी प्रियतमा के साथ भूठी कलह के क्रोध
 के कारण टेंढी और घुमाई भौंहों के छोर से डाँटने के कारण उत्पन्न मृदु मुस्कान
 करने वाले ऊँचे तथा स्थूल पयोधर कुम्भ के समान पीठ (आसन—विछोना) पर
 आरोपित होकर रात्रि व्यतीत की ।

एवमस्य सकलसंसारसुखपरम्परामनुभवतो यान्ति दिवसाः ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । सकलसंसारसुखपरम्पराम्—सकलस्य संसारस्य =निखिललोकस्य, सुखपरम्पराम्=सुखभोगक्रियाम् । अनुभवतः=अनुभवं कुर्वतः । अस्य=एतस्य नृपस्य । दिवसाः=दिनानि । यान्ति=गच्छन्ति ।

हिन्दी—इस प्रकार सकल संसार की सुख परम्पराओं का अनुभव करते हुए इसके दिन व्यतीत होने लगे ।

कदाचिच्चारुचामीकराचलचलद्देहाधिदेवतेव बहुधानन्दने सुरुचिरवा-
यौवनारम्भे सुरतोत्सवमनुभवन्ती पत्युः प्राणप्रिया प्रियङ्गुमञ्जरी गर्भं
बभार ।

सुधा—कदाचिदिति । कदाचित्=कदापि । चारुचामीकराचलद्देहाधिदेवता इव
—चामीकराचलो=मेरुस्तस्य, चलद्देहे अधिष्ठातृदेवतेव । बहुधानन्दने—बहुधा =
प्रायः, नन्दयति=हर्षयति इति, तस्मिन् । सुरुचिरवा—सुष्ठु रुचिः=इच्छा रवः=
स्वरो यस्याः सा । पत्युः=भर्तुः । प्राणप्रिया=प्राणवल्लभा । प्रियङ्गुमञ्जरी=तदभि-
धाना राज्ञी । यौवनारम्भे—यौवनस्य =तारुण्यस्य, आरम्भे=आदि । सुरतोत्सवम्—
सुरतम्=मोहनम् । अनुभवन्ती=अनुभवं विदधती । गर्भं बभार=गर्भं धारया-
मास । यद्वा—बहुधानन्दने=नन्दनाख्ये । सुरुचिरवायौ—सुष्ठु=अतिशयेन, रुचिर-
वायूर्यत्र तादृशे । वनारम्भे—वनानां=काननानाम्, आरम्भः=आदिः अग्रं प्रघातं
वा । यदि वा वनान्यारभ्यन्तेऽनेनेति कृत्वा वनारम्भः । शतानन्देन हि प्रथमं नन्दनं
सृष्ट्वा तद् वृक्षावयवैर्वीजजाखादिभिरतिरवनानि जगति सृष्टानि । सुरतोत्सवम्—सुर-
तायाः=देवत्वस्योत्सवमनुभवती, प्रियङ्गुमञ्जरी गर्भं धारयामास ।

हिन्दी—कदाचित् सुन्दर सुमेरु पर्वत (स्वर्ण पर्वत) की गतिशील अधिदेवता के
के समान बहुधा आनन्द देने वाले यौवनारम्भ में रुचिकर शब्द (आवाज) वाली,
पति की प्राणवल्लभा रानी प्रियङ्गुमञ्जरी ने सुरतोत्सव का अनुभव करती हुई गर्भ
धारण किया ।

तेन च विकचचूतमञ्जरीव कोमलफलबन्धेन बन्धुररमणीयाकृतिः,
चन्द्रकलेव कलाप्रवेशेनोपचीयमानप्रभा, प्रभातवेलेवोन्मीलदंशुमालिमण्डले-
नानन्धमाना, रत्नाकरतरङ्गमालेवान्तःस्फुरन्माणिष्यकान्तिकलापेनोद्भास-
माना, गर्भसंदर्भितेन लावण्यपरमाणुपुञ्जेन व्यराजत राजमहिषी ।

सुधा—तेनेति । च=तथा । विकचचूतमञ्जरीव—विकचचूतस्य=विकसिताग्रस्य
मञ्जरी इव । कोमलफलबन्धेन=कुसुमान्तर्गूढफलारम्भकरसकणिकारूपो बन्धस्तेन ।
बन्धुररमणीयाकृतिः—मनोरमस्वरूपा । चन्द्रकला इव=चन्द्रकान्तिरिव । कलाप्रवेशेन
=कान्तिप्रवेशेन । उपचीयमानप्रभा—उपचीयमाना=संगृहीता, प्रभा=दीप्तिः ।
प्रभातवेला इव=प्रत्युषकाल इव । उन्मीलदंशुमालिमण्डलेन—उन्मीलतः=उदयतः
अंशुमालिनः=सूर्यस्य, मण्डलेन=वृत्तेन । आनन्धमानः=प्रशंस्यमाना । रत्नाकर-

तरङ्गमाला इव—रत्नाकरस्य=समुद्रस्य, तरङ्गमाला=वीचिपङ्क्तिरिव । अन्तः-
स्फुरन् माणिक्यकान्तिकलापेन—अन्तःस्फुरताम्=मध्यस्फुटताम्, माणिक्यनाम्=
रत्नानाम्, कान्तिकलापेन=दीप्त्या । उद्भासमाना=देदीप्यमाना । राजमहीषी=
प्रियङ्गुमञ्जरी । तेन=अमुना । गर्भसंश्लेषेन—गर्भाभिव्यक्तिहेतुना । लावण्यपर-
माणुपुञ्जेन—लावण्यस्य=सौन्दर्यस्य, परमाणुपुञ्जेन = परमाणुनिचयेन । व्यरा-
जत=रेजे ।

हिन्दी—विकसित आम्रमञ्जरी के समान कोमलफलबन्ध से मनोरम आकृति-
वाली चन्द्रकला के समान कलाप्रवेश से एकत्र प्रभा, प्रभातवेला के समान उगते हुए
अंशुमाली (सूर्य) के मण्डल में प्रशंसित समुद्र तरङ्गमाला के समान भीतर छिपे हुए
रत्नों की किरणों में चमकती हुई गर्भ से प्रकट होने वाली उस सौन्दर्य राशि से राज-
महीषी (प्रियङ्गुमञ्जरी) सुशोभित हुई ।

गच्छत्सु च केषुचिद्विसेषु सुवृत्ततुहिनाचलगण्डशैल्युगलमिव बालमयू-
रिकाक्रान्तम्, अनङ्गसौधशिखरद्वयमिव शेखरीकृतेन्द्रनीलकलशम्, उज्ज्वल-
रौप्यनिधानकुम्भयुग्ममिव भुजगसङ्गतमुखम्, उल्लासिहंसमिथुनमिव चञ्चू-
त्खातपङ्किलकमलकन्दम्, ऐरावतमस्तकपिण्डपाण्डुरमुच्चचूचुकश्यामलिम्ना-
ऽऽङ्कृतमापूर्यमाणमन्तःक्षीरेण क्षणं क्षणमखिलतः पयोधरद्वन्द्वमुद्वहन्ती ।

सुधा—गच्छत्स्विति । च । केषुचिद्विसेषु=कतिचिद्दिनेषु । गच्छत्सु=अतीतेषु ।
सुवृत्ततुहिनाचलगण्डशैल्युगलम् इव—सुवृत्तस्य = मण्डलाकारस्य, तुहिनाचलस्य =
हिमालयस्य, गण्डशैल्युगलम् = गण्डस्थलमिथुनम् इव । बालमयूरिकाक्रान्तम् = शिशु-
मयूरिणीग्रस्तम्, अनङ्गसौधशिखरद्वयम् इव—अनङ्गसौधस्य = कामप्रासादस्य, शिखर-
द्वयम् = श्रेणियुगलम् इव, शेखरीकृतेन्द्रनीलकलशम् = शिरोधृतेन्द्रनीलमणिकुम्भम् ।
उज्ज्वलरौप्यनिधानकुम्भयुग्मम् इव—शुभ्ररजतमुद्राकलशयुगलम् इव । भुजसङ्गत-
मुखम्—सर्पावकृद्धाननम् । उल्लासिहंसमिथुनम् इव=प्रसन्नहंसयुगलमिव । चञ्चूत्खा-
तपङ्किलकमलकन्दम्—चञ्च्वा उत्खातम् पङ्किलम् कमलकन्दम्—चञ्चुनिष्कापित-
रजोयुक्तविसखण्डम् । ऐरावतमस्तकपिण्डपाण्डुरम्=ऐरावतगजमालपिण्डमिव शुभ्रम् ।
उच्चचूचुकश्यामलिम्ना=उन्नतचूचुकश्यामकान्त्या । अऽङ्कृतम्=शोभितम् । अन्तः-
क्षीरेण=आन्तरिकदुधेन । आपूर्यमाणम्=परिपूर्णम् । पयोधरद्वन्द्वम्=कुचयुगलम् ।
उद्वहन्ती=धारयन्ती । क्षणं क्षणम्=प्रतिक्षणम् । अखिलतः=खिला बभूव ।

हिन्दी—कुछ दिन व्यतीत होने पर गोल हिमालय के दोनों गण्डस्थलों के समान
छोटी मयूरिनी से आक्रान्त, कामप्रासाद के दो शिखरों पर चढ़े इन्द्रनीलमणि के दो
अवकट हो गया हो, प्रसन्न हंस के जोड़े के समान, जिसने कि अपनी चोंच से कीचड़
से सने विमलखण्ड (भसीड़े) को उखाड़ रखा हो, ऐरावत हाथी के मस्तक पिण्ड के
समान शुभ्र, उच्च चूचुक की श्यामरंग से अऽङ्कृत, अन्दर से दूध से भरे हुए पयो-
धर युगल को वहन करती हुई (रानी) प्रतिक्षण खिल रही थी ।

बबन्ध च चन्द्रकलाङ्कुरकवलने स्पृहाम् । अभिलाषमकरोच्च चञ्चल-
चञ्चरीककुलकलरवरमणीयविकचचूतवनविहारेषु । स्पर्शममन्यत बहु
बहलमभ्यर्णविकीर्ण-विकसितकमलवननिष्पन्दिमकरन्दबिन्दोर्मन्दतरतरङ्ग-
सङ्गशीतलमलयमास्तस्य । चिन्तयाञ्चकार च चतुर्दधिलावण्यरसमास्वा-
दयितुम् । अभ्यवाञ्छदतुच्छमच्छमशेषममन्दमन्दमन्दरमन्थानमन्थोत्पन्नम-
मृतमातृप्तिं पातुम् ।

सुधा—बबन्धेति । चन्द्रकलाङ्कुरकवलने—चन्द्रकलाङ्कुरस्य = चन्द्रकिरणरूपा-
ङ्कुरस्य, कवलने = ग्रमने । स्पृहाम् = इच्छाम् । बबन्ध = अबधनात् । चलचञ्चरीक-
कुलकलरवरमणीयविकचचूतवनविहारेषु—चलचञ्चरीककुलस्य = चञ्चलभ्रमरसमूहस्य
कलरवेण = मधुरकूजेन, रमणीयेषु = मनोरमेषु, विकचचूतवनविहारेषु = विकसिता-
भ्रवनविचरणेषु । अभिलाषम् = आकांक्षाम् । अकरोत् = चकार । बहलमभ्यर्णविकीर्ण-
विकसितकमलवननिष्पन्दिमकरन्दबिन्दोः—बहलमभ्यर्णविकीर्णम् = अतिसघनविस्तृतम्,
विकसितम् यत्कमलवनम् = पद्मारण्यम् तस्मान्निष्पन्दिनः = निर्भरतः मकरन्दबिन्दोः =
मधुरसबिन्दोः । मन्दतरतरङ्गसङ्गशीतलमलयमास्तस्य = अतिमन्दवीचियुक्तशीतलमल-
याचलपवनस्य । स्पर्शम् = आलिङ्गनम् । बहु अमन्यत = धन्यममन्यत । चतुर्दधिला-
वण्यरसम् = चतुःसमुद्रसौन्दर्यरसम् । आस्वादयितुम् = आस्वादनं ग्रहीतुम् । चिन्तयाञ्च-
कार = विचारयामास । अतुच्छम् = बहु । अच्छम् = स्वच्छम् । अशेषम् = सम्पूर्णम् ।
अमन्दमन्दरमन्थानमन्थोत्पन्नम्—अमन्दमन्दरात् = प्रसीममन्दराचलात्, मन्थानमन्थो-
त्पन्नम् = मन्थानमथनजातम् । अमृतम् = सुधारसम् । आतृप्ति = तृप्तिपर्यन्तम् । पातुम्
पानार्थम् । अभ्यवाञ्छत् = ऐच्छत् ।

हिन्दी—चन्द्रकला की किरणों के उपभोग की अभिलाषा की । चञ्चल चञ्चरीक
कुल के कलरव से मनोरम, विकसित आभ्रवनों में विचरण करना चाहा । अतिसघन
फैले हुए विकसित कमलवन में टपक रहे मकरन्दबिन्दु की अतिमन्द तरङ्गों का साथ
होने के कारण शीतल मलय पवन के स्पर्श को धन्य माना तथा चारों समुद्रों के
लावण्यरस का आस्वादन करने का विचार किया ।

इत्यनेकधोत्पन्नगर्भप्रभावादनु रूपदोहदसम्पत्तिसम्पन्नाधिककमनीय-
कान्तिरुल्लसद्बहलमृगमदजललिखितविचित्रपत्रभङ्गभञ्जविपुलकपोलमण्ड-
लेन मुखेन शशाङ्कमन्तःस्फुरत्कलङ्कमुपहसन्ती द्विगुणभवनिपतेस्तस्य प्रिया
प्रियङ्गुमञ्जरी बभूव ।

सुधा—इत्यनेकेति । इति = इत्थम् । अनेकधोत्पन्नगर्भप्रभावात् = बहुप्रकारजात-
गर्भप्रभावात् । अनुरूपदोहदसम्पत्तिसम्पन्नाधिककमनीयकान्तिः—अनुरूपया = अनु-
कूलया, दोहदसम्पत्त्या = गर्भसम्पदा, सम्पन्ना = संयुक्ता, अधिककमनीया = अतिमनो-
रमा, कान्तिः = दीप्तिः, यस्याः सा । उल्लसद्बहलमृगमदजललिखितविचित्रपत्रभङ्गभञ्ज-
विपुलकपोलमण्डलेन—उल्लसता = विराजता, बहुलेन = गाढेन, मृगमदजलेन = कस्तू-

रिकावारिणा, लिखितम् = अङ्कितम्, विचित्रम् = आश्चर्यकरम्, पत्रभङ्गम् = पत्ररच-
नम्, तेन भव्यम् = सुन्दरम्, विपुलम् = विशालञ्च, कपोलमण्डलम् = कपोलवृत्तम्,
तादृशमुखेन = आननेन । अन्तःस्फुरत्कलङ्कम् — अन्तः = मध्ये, स्फुरत् = स्फुटत्, कल-
ङ्कम् = मलम् यस्य तादृशम् । शशाङ्कम् = चन्द्रम्, उपहसन्ती = उपहासं कुर्वन्ती,
प्रियङ्गुमञ्जरी = राजमहिषी । तस्य = अवनिपतेः, द्विगुणम् प्रिया = पूर्वाधिकप्रीतिकरा ।
बभूव = अभवत् ।

हिन्दी—इस प्रकार विविध उत्पन्न गर्भ-प्रभावों से अनुरूप गर्भ-रूपी सम्पत्ति से
सम्पन्न अत्यधिक कमनीय कान्ति वाली, शोभायुक्त गाढ़े कस्तूरिका जल से बनायी
गयी विचित्र पत्र रचना के कारण भव्य विशाल कपोलमण्डल वाले मुख से कलङ्क
पूर्ण चन्द्रमा का उपहास करती हुई रानी प्रियङ्गुमञ्जरी उस राजा की दूनी प्रिया
बन गई ।

तथाहि —

सा समीपस्थितज्येष्ठा पयःपूर्णपयोधरा ।

अग्रप्रावृडिवाह्लादमकरोत्तस्य भूपतेः ॥ २३ ॥

अन्वयः—समीपस्थितज्येष्ठा पयःपूर्णपयोधरा सा अग्रप्रावृड् इव तस्य भूपतेः
आह्लादम् अकरोत् ।

सुधा—सा समीपेति । समीपस्थितज्येष्ठा—समीपे = निकटे, स्थिताः = अवस्थिताः,
ज्येष्ठाः = वृद्धस्त्रियः, ज्ञातप्रसवस्वरूपाः यस्याः । तथा पयःपूर्णपयोधरा—पयसा =
दुधेन, पूर्णो = युक्ती, पयोधरो = स्तनो यस्याः । सा = प्रियङ्गुमञ्जरी । अग्रप्रावृड् इव
—अग्रम् = प्राक् प्रावृषोऽग्रप्रावृट् = आपाढ इव । तस्य = एतस्य । भूपतेः = त्वपतेः ।
आह्लादनम् = मुदम् । अकरोत् = चकार । पक्षे—समीपस्थितज्येष्ठा—समीपे = पार्श्वे,
स्थितः = अवस्थितः, ज्येष्ठः = मासो यस्याः । तथा—पयःपूर्णपयोधरा—पयसा =
वारिणा, पूर्णः पयोधरो = मेघो यस्याः । भुवो हि प्रावृट् परमोदारकारणीति भुवः
पत्युः आह्लादनं करोति ।

हिन्दी—जैसा कि—समीप में जिसके वृद्धा स्त्रियाँ बैठी रहती थीं तथा जिसके
स्तनों में दूध भर आया था, ऐसी रानी प्रियङ्गुमञ्जरी अग्रवर्षा (आपाढ की पहली
वर्षा) के समान उस राजा को प्रसन्न किये रहती थी ।

(पक्ष में) ज्येष्ठ का महीना जिसके समीप में है तथा जल से पूर्ण जिसके मेघ हैं
ऐसी आपाढमास की प्रथमवर्षा के समान उस भूपति का मनोरञ्जन करती थी ॥ २३ ॥

एवमविरतविविधवाञ्छोत्सवाविच्छेदकर्तरि भर्तरि, संज्ञयंवाज्ञाकारि-
ण्यपारे परिवारे बहुभङ्गिभाग्योपभोगक्रमेणातिक्रामति कुत्रचित्काले, काल-
कलाकुशलभूषाघनीये पूर्णप्राये प्रसवसमये, विलीनजात्यशातकुम्भभासि
भास्वत्युदयमारोहति, हततिमिरासु विश्व भणमेकं सा प्रसववेदनाव्यतिकर-
मन्वभूत् ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । अविरतविविधवाञ्छोत्सवाविच्छेदकत्तरि=निन्तरविभिन्नेच्छोत्सवसंगमे । भर्तरि=स्वामिनि । संज्ञया एव=सङ्केतेनैव । आज्ञाकारिणि=आदेशपालने । अपारे=असंख्ये । परिवारे=सेवकवृन्दे । बहुभङ्गिभाग्योपभोगक्रमेण—बहुभङ्गिना=अनेकप्रकारेण, भाग्योपभोगक्रमेण=क्रमशः भाग्यप्रदत्तोपभोगेन । कुत्रचित्=त्रवापि । काले=समये । अतिक्रामति=व्यतीते सति । कालकलाकुशलश्लाघनीये—कालकलायाम्=ज्योतिषि, कुशलैः=प्रवीणैः, श्लाघनीये=प्रशंसनीये । पूर्णप्राये=अधिकांशतः सम्पूर्ण । प्रसवकाले=दोहदसमये । विनीनजात्यशातकुम्भभाभि—विलीनजात्या=लीनगम्या, शातकुम्भभाः=हिरण्यकान्तिः, इव भाः=कान्तियम् तस्मिन्, भास्वति=रवी । उदयम्=उदयाचलम् । आरोहति=आरोहणं कुर्वति । हृततिमिरासु-हृतम्=दूरीकृतम्, तिमिरम् याभिस्तासु । दिक्षु=आशामु । एकम् क्षणम्=निमिषमेकम् । सा=राज्ञी । प्रसववेदनाव्यतिकरम्=प्रजननकालीनपीडाम् । अनुभूत्=अनुबभूव ।

हिन्दी—इस प्रकार विविध इच्छाओं को निरन्तर उत्सवों आदि के द्वारा राजा के पूरा करते रहने पर संकेत मात्र से अपार परिवार के आज्ञापालन में लगे रहने पर विविध प्रकार भाग्य का उपभोग करते हुए इधर-उधर कुछ समय बिता देने पर, काल कला (ज्योतिष कार्य) में कुशल गणकों द्वारा प्रशंसनीय, लगभग पूर्ण प्रसव-काल में पिघले हुए सुवर्ण की कान्ति के समान दीप्ति वाले भगवान् भास्वान् (सूर्य) के उदयाचल पर आरोहणकाल में (सूर्य निकलते समय), दिशाओं के अन्धकार से रहित (नष्ट) हो जाने पर क्षण भर को उस प्रियङ्गुमञ्जरी ने प्रसव पीडा का अनुभव किया ।

ततश्च—

प्रभासंयोगिविख्यातं योग्यं नालस्यकर्मणः ।

पृथ्वीव पुण्यतीर्थं सा कन्यारत्नमजीजनत् ॥ २४ ॥

अन्वयः—सा प्रभासंयोगिविख्यातं नालस्यकर्मणः योग्यं पृथ्वी पुण्यतीर्थम् इव कन्यारत्नम् अजीजनत् ।

सुधा—प्रभासंयोगीति । सा=प्रियङ्गुमञ्जरी । प्रभासंयोगिदीप्तियुक्तम्, विख्यातम्=प्रसिद्धम् । नालस्य=नलस्य नृपतेरिदं=नलसम्बन्धिनः, कर्मणः=अगण्यं पुण्यात्कर्म कर्म तस्य । योग्यम्=उचितम् । कन्यारत्नम्=कन्यैव रत्नम् तत्=सुतारत्नम् । पृथ्वी=भूमिः, पुण्यतीर्थम् इव । तदपि प्रभासम्=प्रभासनामकम् । योगिभिः=योगमार्गरतैः, विख्यातम्, नालस्य=असारस्य कर्मणो न योग्यम् । अथ च नालस्य कर्मणो न योग्यम् । किं तर्हि उद्यमक्रियायोग्यम् । ततस्तदर्थं केनापि न प्रमदितव्यमिति भावः ।

हिन्दी—और तब—उस (प्रियङ्गुमञ्जरी) ने कान्तियुक्त विख्यात राजा नल के पुण्यात्मक कर्म के योग्य कन्यारत्न को उसी प्रकार जन्म दिया जैसे पृथ्वी ने योगियों

के द्वारा विख्यात असार अथवा आलस्य कर्म के अयोग्य अर्थात् उद्यम क्रिया योग्य प्रभास नामक पुण्यतीर्थ को उत्पन्न किया ॥ २४ ॥

तत्र च दिवसे 'विकसितकुमुदकुन्दकान्तकीर्तनीयकीर्तिसुधया धवलानि करिष्यत्तेषां प्रवर्धमानास्मन्मुखानि' इति प्रियादिव प्रसन्नाः समपद्यन्त दश दिशः । 'मा स्म पुनरस्मदगुणानेषापहार्षीत्' इत्यपहृतैकैकसारगुणाः सभया नमस्यन्त इव तस्यै कुसुमाञ्जलिममुञ्चन् चन्द्रादयो देवाः । स्वकान्तिसर्वस्वापहारभयादिव दिवि ननृतुरप्सरसः । 'किमस्याः समं समुत्पन्नमन्यदपि कन्यारत्नम्' इत्यन्विष्यन्त इव परितः परिवभ्रमुः सुरभयः क्षमाः समीरणाः ।

सुधा—तत्र चेति । तत्र च दिवसे=तस्मिन् दिने । एषा=इयम् । प्रवर्धमाना=वर्धमाना । अस्मन्मुखानि=अस्मदाननानि । विकसितकुमुदकुन्दकान्तकीर्तनीयकीर्तिसुधया—विकसितकुमुदकुन्दकान्तिरिव=विकचकुमुदकुसुमप्रभेव । कीर्तनीया=प्रशंसनीया या कीर्तिरूपी सुधा तथा । धवलानि=उज्ज्वलानि । करिष्यति=विधास्यति । इति प्रियात्=इति प्रियकारणात् इव । दशदिशः=दशसंख्याकाः काष्ठाः । प्रसन्नाः=प्रसादिताः । समपद्यन्त=समजायन्त । पुनः=भूयः । एषा=कन्यकेयम् । अस्मदगुणान्—अस्मद वैशिष्ट्यानि । मास्म अपहार्षीत्=मापहरेत् । इति=एवम् । अपहृतैकैकसारगुणाः—अपहृताः=चोरिताः, एकैकसारगुणाः=प्रत्येकप्रमुखगुणाः यैस्ते । चन्द्रादयः देवाः=सोमादि सुराः । सभयाः=भीताः । नमस्यन्तः=प्रणमन्तः इव । तस्यै=कन्यकायै । कुसुमाञ्जलिम्=पुष्पाञ्जलिम् । अमुञ्चन्=अत्यजन् । स्वकान्तिसर्वस्वापहारभयात् इव—स्वस्य=आत्मनः, कान्तिसर्वस्वस्य प्रभाप्रमुखांशस्य अपहारभयात् इव=अपहरणभियेव । दिवि=स्वर्गे । अप्सरसः=देवाङ्गनाः, ननृतुः=नृत्यं चक्रुः । अस्याः समम्=एतस्याः सदृशम् । अन्यत् अपि=अपरमपि । कन्यारत्नम्=पुत्रीरत्नम् । समुत्पन्नम्=सञ्जातं किमिति विचिन्तायाम् । इति=एवम् । अन्विष्यन्तः=अन्वेष्टव्यं कुर्वन्तः । सुरभयः=सुगन्धियुक्ताः । क्षमाः=समाः, सश्रीकाश्च । समीरणाः=वाताः । परितः=सर्वतः । परिवभ्रमुः=भ्रमणं चक्रुः ।

हिन्दी—उस दिन विकसित कुमोदिनी के पुष्पकान्ति के समान प्रशंसनीय कीर्तिसुधा से "यह कन्या बड़ी होकर हम सब मुखों को उज्ज्वल करेगी ।" मानों इस प्रिय आशा से दशों दिशाएँ प्रसन्न हो गई । फिर "यह हमारे गुणों को चुरा न ले" मानों प्रमुख गुणों से युक्त चन्द्रादि देवों ने डर कर प्रणाम करते हुए उसे कुसुमाञ्जलि दी । मानों अपने कान्ति सर्वस्व के अपहरण के भय से स्वर्ग में अप्सरायें नाच उठीं । क्या इसके समान कोई और भी कन्यारत्न उत्पन्न हुआ है ? मानों यह दूँढते हुए सुगन्धियुक्त समर्थ समीरण चारों ओर चलने लगे ।

किं बहुना—

अमन्दानन्वनिष्यन्वमपास्तान्यक्रियाक्रमम् ।

जगज्जन्मोत्सवे तस्याः पीतामृतमिवामवत् ॥ २५ ॥

अन्वयः—तस्याः जन्मोत्सवे अमन्दानन्दनिष्यन्दम् अपास्तान्यक्रियाक्रमं जगत् पीतामृतम् इव अभवत् ।

सुधा—अमन्देति । तस्याः=कन्यायाः । जन्मोत्सवे=जन्मोत्सवकाले । अमन्दानन्दनिष्यन्दम्—अमन्दस्य=तीव्रस्यानन्दस्य=प्रसन्नतायाः, निष्यन्दम्=प्रवाहम् । अपास्तान्यक्रियाक्रमम्=त्यक्तान्यक्रियाविधिम् । जगत्=विश्वम् । पीतामृतम् इव=पीतमुधारसमिव । अभवत्=अभूत् ।

हिन्दी—अधिक क्या—उस कन्या के जन्मोत्सव पर अमन्द आनन्द प्रवाह में अन्य क्रिया क्रम को परित्याग कर संसार अमृत पिया हुआ जैसा (आनन्द मग्न) हो गया ॥ २५ ॥

अथ बहोः कालादनुरूपप्रौढप्रहरणप्राप्तिपीतहृदयेनास्फोटितमिव सफलजगद्विजयव्यवसायसाहसिकेन कुसुमसायकेन, चिरादुचिताश्रयलाभमुदितमनसा स्फूर्जितमिव शृङ्गाररसेन, शुचिकाशकुसुमहास्येन योग्यसहकारिकारणोपलम्भपूर्णमनोरथेन बलितमिव वसन्तमासेन, निजकर्मणः सफलतां मन्यमानेनोच्छ्वसितमिव मलयानिलेन, चिरकालोपलब्धश्लाघ्याधारतया हसितमिव रूपसम्पदा, विकसितमिव लावण्यलक्ष्म्या प्रवृत्तमिव समस्तस्त्रीलक्षणाधिदेवतया, कलकलितमिव कान्तिकलापश्रिया ।

सुधा—अथेति । अथ=अनन्तरम् । बहोः कालात्=अति समयात् । अनुरूपप्रौढप्रहरणप्राप्तिपीतहृदयेन—अनुरूपस्य=अनुकूलस्य, प्रौढस्य च=सुदृढस्य च, प्रहरणस्य=बाणस्य, प्राप्त्या=प्राप्तिकारणेन, पीतम्=जितम्, हृदयम्=मनः, येन तादृशेन । सकलजगद्विजयव्यवसायसाहसिकेन—सकले=निखिले, जगति=लोके, विजयव्यवसायस्य=जयोद्यमस्य, साहसिकः=कृतसाहसस्तेन । कुसुमसायकेन=पुष्पधन्वना कामदेवेन । आस्फोटितम् इव=उद्यतमिव । शृङ्गाररसेन । चिरात्=बहुकालात् । उचिताश्रयलाभमुदितमनसा—उचितेन=उपयुक्तेन, आश्रयलाभेन=शरणलाभेन, मुदितमनसा=प्रसन्नचेतसा । स्फूर्जितम् इव=उद्दीप्तम् इव । शुचिकाशकुसुमहास्येन—शुचि=पवित्रम्, काशकुसुमम्=जपापुष्पमेव, हास्यम्=हसितम्, यस्य तादृशेन । योग्यसहकारिकारणोपलम्भपूर्णमनोरथेन—योग्येन=उत्तमेन, सहकारिकारणोपलम्भेन=सहायककारणप्राप्तिहेतुना, पूर्णम् मनोरथम्=अभिलषणम् यस्य तादृशेन । वसन्तमासेन=श्रुतुराजमासेन । बलितम् इव=उत्साहयुक्तम् इव । निजकर्मणः=स्वकार्यात् । सफलतां=साफल्यम् । मन्यमानेन=अवधीर्यमाणेन । मलयानिलेन=मलयपर्वनेन । उच्छ्वसितम्=ऊर्ध्वश्वसितमिव । चिरकालोपलब्धश्लाघ्याधारतया=बहुसमयात् प्राप्तप्रशंसाधारतया । रूपसम्पदा=स्वरूपसम्पत्त्या । हसितमिव=उपहसितम् इव । लावण्यलक्ष्म्या=सौन्दर्यश्रिया । विकसितम् इव=स्फुटितम् इव । समस्तस्त्रीलक्षणाधिदेवतया=निखिलनारीचिह्नाधिदेवत्वेन । कान्तिकलापश्रिया=दीप्तिसमूहलक्ष्म्या । कलकलितम् इव=कलकलध्वनियुक्तम् इव ।

हिन्दी—अनन्तर बहुत काल से अनुकूल तथा सुदृढ शस्त्र प्राप्त करने से सकल संसार पर विजयरूपी व्यवसाय का साहस करने वाले कुसुमसायक (कामदेव) के द्वारा मानो प्रसन्न हृदय से उतावली होती हुई, चिरकाल से उचित आश्रय लाभ के कारण प्रसन्नमन शृङ्गार रस के द्वारा मानो उद्दीप्त, योग्य सहकारी कारण उपलब्ध कर पूर्ण मनोरथ वाले वसन्त मास के द्वारा शुभ्र काशपुष्प से मानों उत्साहित, अपने कर्म से सफलता को मानने वाले मलयानिल द्वारा मानों उच्छ्वासित, अधिक समय से उपलब्ध प्रशंसनीय आधारता से रूपसम्पदा के द्वारा मानों उपहसित, सौन्दर्य लक्ष्मी से मानो विकसित, समस्त स्त्रीलक्षणों की अधिदेवता के द्वारा मानों प्रवृत्त, कान्ति-कलाप की लक्ष्मी द्वारा मानों कलकल ध्वनि हो उठी ।

किं बहना—

सर्गव्यापारखिन्नस्य बहोः कालाद्विधेरपि ।

आसीदिमां विनिर्माय श्लाघ्यः शिल्पपरिश्रमः ॥ २६ ॥

अन्वयः—बहोः कालात् सर्गव्यापारखिन्नस्य विधेः अपि इमां विनिर्माय शिल्प-परिश्रमः श्लाघ्यः आसीत् ।

सुधा—सर्गव्यापारेति । बहोः कालात् = चिरात् । सर्गव्यापारखिन्नस्य = सृष्टिकर्म-खिन्नस्य । विधेः = ब्रह्मणः अपि । इमाम् = एतां दमयन्तीम् । विनिर्माय = सृष्ट्वा । शिल्पपरिश्रमः = कौशलश्रमः । श्लाघ्यः = प्रशंसनीयः । आसीत् = अभवत् ।

हिन्दी—चिरकाल से सृष्टि कार्य करने के कारण खिन्न (थके हुये) ब्रह्मा जी का भी शिल्पपरिश्रम इस दमयन्ती कन्या का निर्माण कर प्रशंसनीय बन गया ॥२६॥

एवमस्याः सततविस्तीर्णस्वर्णपूर्णपात्रपूजितपूज्यद्विजन्मनि सम्पन्ने नाम-कर्मसमये सम्मान्य मान्यजनं जनेश्वरो वरप्रदानमनुस्मृत्य दमनकमुनेः 'दमयन्ती' इति नाम प्रतिष्ठितवान् ।

सुधा—एवमिति । एवम् = इत्थम् । अस्याः = एतस्याः । नामकर्मसमये = नाम-करणकाले । सततविस्तीर्णस्वर्णपूर्णपात्रपूजितपूज्यद्विजन्मनि—सततम् = निरन्तरम्, विस्तीर्णः = विशालः, स्वर्णपूर्णपात्रैः = कनकमयपूर्णपात्रैः, पूजिताः = सत्कृताः, पूज्य-द्विजन्मानः = पूजनीयविप्राः, यत्र तस्मिन् । सम्पन्ने = पूर्णतां याते सति । जनेश्वरः = नृपः मान्यजनम् = पूजनीयपुरुषम् । सम्मान्य = सत्कृत्य । वरप्रदानम् = वरदानवार्ताम् । अनुस्मृत्य = स्मृत्वा । दमनकमुनेः = दमनकनाममुनेः । 'दमयन्ती' इति । नाम = अभि-धानम् । प्रतिष्ठितवान् = प्रख्यातम् कृतवान् ।

हिन्दी—इस प्रकार इसके नामकरण (दण्डन) के समय पर निरन्तर विशाल स्वर्णपात्रों के द्वारा पूज्य ब्राह्मणों को पूजकर नरपति ने मान्य पुरुषों का सम्मान कर वरदान देने वाली बात को स्मरण कर दमनक मुनि से 'दमयन्ती' नाम प्रतिष्ठित कराया । क्रमेण च प्रचुरामृतसंसिक्ता इव सुकुमाराः, प्रसर्तुमारभन्ताङ्गावयव-पल्लवाः, चकार च चञ्चलवामीकररुचिराङ्गणमणिदेविकासु कंश्चिद्विसंर-

नुच्चचरणप्रचारचारुचापत्यलीलाः, सहासमकरोत्परिजनं जनयन्ती बाल-
केलीः, स्वच्छन्दमानन्दयाञ्चकार पितरं तरङ्गभङ्गिरङ्गितेन, जननीमजी-
जज्जातविस्मयां स्मितमुग्धदशितदन्तकान्तिकुन्दपुष्पमनिष्पन्नाक्षरमल्पालपं
जलपन्ती ।

सुधा—क्रमेणेति । क्रमेण=क्रमशश्च । प्रचुरामृतसंसिक्ता इव—प्रचुरेण=महता
अमृतेन=सुधारसेन संसिक्ता इव=सिञ्चिता इव । सुकुमारा=कोमलाः । अङ्गावयव-
पल्लवाः=शरीरावयवदलाः । प्रसर्तुम्=वर्धितुम् । प्रारभन्त=प्रारंभिते । चञ्चच्चा-
मीकररुचिरुचिराङ्गणमणिवेदिकासु—चञ्चच्चामीकररुचिषु = दीप्यमानस्वर्णकान्तिषु,
रुचिरासु=सुन्दरासु, अङ्गणमणिवेदिकासु=अजिरमणिस्यलीषु । कैश्चिद्विषैः=कति-
पयैः दिनैः । अनुच्चरणप्रचारचारुचापत्यलीलाः=निम्नपादप्रचरणरुचिरचापत्यक्रियाः
(घुटनों के बल चलने की सुन्दर चञ्चल क्रियाएँ इति भाषायाम्) । बालकेलीः=
शैशवक्रियाः । जनयन्ती=उत्पादयन्ती । परिजनम्=बन्धुजनम् । सहासम्=सानन्दम् ।
अकरोत्=चकार । तरङ्गभङ्गिरङ्गितेन=बालोचितानन्देन । स्वच्छन्दम्=स्वतन्त्रम् ।
पितरम्=जनकम् । आनन्दयाञ्चकार=प्रसादयामास । स्मितमुग्धदशितदन्तकान्तिकुन्द-
पुष्पम्—स्मितमुग्धेन, दशिता=प्रदशिता, दन्तकान्तिः=रदकान्तिरेष, कुन्दपुष्पम्=
कुन्दनामशुभ्रकुसुमम्, तादृशम् । अनिष्पन्नाक्षरम्=अस्पष्टाक्षरम् । अल्पालपम्=किञ्चि-
द्विञ्चित् । जलपन्ती=भाषयन्ती । जननीम्=मातरम् । जातविस्मयाम्=सञ्जाताश्च-
र्याम् । अजीजनत्=उत्पादयामास ।

हिन्दी—क्रमशः पर्याप्त अमृतसिञ्चित जैसे सुकुमार अङ्गावयवरूपी पल्लवों ने
फैलता आरम्भ किया । चञ्चल चमकते हुए सोने की सुन्दर आँगन की मणिमय वेदि-
काओं (चौतरियों) पर कुछ दिनों तक (उसने) घुटनों के बल चलकर सुन्दर
चञ्चल लीलाएँ कीं, बाललीलाओं को करते हुए पारिवारिक लोगों को प्रसन्न किया,
आनन्द पूर्वक ढंग से पिता को स्वच्छन्द आनन्दित किया तथा मोहक मुस्कुराहट से
प्रदशित दाँतों की कान्तिरूपी कुन्द पुष्प के समान कुछ अस्पष्टाक्षर बोलती हुई जननी
को आश्चर्य में डालने लगी ।

किं बहुना—

अपि रेणुकृतक्रीडं नरेऽणुक्रीडयान्वितम् ।

तस्याः प्रौढं शिशुत्वेऽपि वयोवैचित्र्यमावहत् ॥ २७ ॥

अन्वयः—तस्याः रेणुकृतक्रीडम् अपि नरे अणुक्रीडया अन्वितं शिशुत्वे अपि प्रौढं
वयोवैचित्र्यम् आवहत् ।

सुधा—अपीति । तस्याः=दमयन्त्याः । रेणुकृतक्रीडम् अपि—रेणुना कृता क्रीडा
यत्र=धूलिलेलनमपि । नरे=जने । अणुक्रीडया=सूक्ष्मक्रीडया । अन्वितम्=युक्तम् ।
शिशुत्वेऽपि=बालत्वेऽपि । प्रौढम्=वृद्धम् । वयोवैचित्र्यम्—वयसः=अवस्थायाः ।
वैचित्र्यम्=विचित्रताम् । आवहत्=अधारयत् ।

हिन्दी—अधिक क्या—उसके धूल में खेलने में मनुष्य की कुछ समान क्रीडा और बचपन में भी प्रौढ अवस्था की विचित्रता को धारण किया ॥ २७ ॥

एवमियमनवरतस्वैरविहाराहारिणि क्रमेणातिक्रामति शैशवे वयसि पितुर्नियोगात् गुरुपदेशात्साधुवृद्धसंवासाद् बुद्धिविकासाच्च नातिचिरेण, प्राप्ता नैपुण्यं पुण्यकर्मारम्भेषु, जाता प्रवीणा वीणासु, निराकुला कुलाचारेषु कुशला शलाकालेख्येषु, विशारदा शारिदायेषु, प्रबुद्धा प्रबन्धालोचनेषु, चतुरा चातुरानाथजनचिकित्सासु ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । इयम्=एषा । अनवरतस्वैरविहारहारिणि=निरन्तरस्वच्छन्दविचरणाहारोपयुक्ते । शैशवे वयसि=बाल्यावस्थायाम् । अतिक्रामति=समाप्ते सति । क्रमेश=क्रमशः । पितुः=जनकस्य । नियोगात्=आज्ञायाः । गुरुपदेशात्—गुरुणाम्=गुरुजनानाम्, उपदेशात्=अनुशासनात् । साधुवृद्धसंवासात्=साधूनां वृद्धानांश्च संवासः, तस्मात्=सज्जनवृद्धसंसर्गात् । बुद्धिविकासात् च—बुद्धेः=धियः, विकासात्=प्रकाशात् । नातिचिरेण=अविलम्बेन । पुण्यकर्मारम्भेषु=पुण्यक्रियारम्भेषु । नैपुण्यम्=दाक्षिण्यम् । प्राप्ता=अधिगता । वीणासु=वीणावादनकलासु । प्रवीणा=कुशला । जाता=सञ्जाता । कुलाचारेषु=उत्तमकुलाचरणेषु । निराकुला=धैर्ययुक्ता । शलाकालेख्येषु=शूतक्रीडासु । कुशला=दक्षा । शारिदायेषु=सारिकापालनकर्मसु । विशारदा=चतुरा । प्रबन्धालोचनेषु—प्रबन्धानाम्=महाकाव्यानाम्, आलोचनेषु=आलोचनाकर्मसु । प्रबुद्धा—प्रकर्षेण, बुद्धा=बोधयुक्ता । आतुरानाथचिकित्सासु—आतुराणाम्=रोगिजनानाम्, अनाथानाम्=असहायानांश्च, चिकित्सासु=चिकित्साकर्मसु । चतुरा=प्रवीणा जाता ।

हिन्दी—इस प्रकार यह क्रमशः निरन्तर स्वच्छन्द आहार विहार वाली शैशव अवस्था के व्यतीत हो जाने पर पिता के निर्देश, गुरुजनों के उपदेश, साधुजनों एवं वृद्धों के संवास (निकट रहने) तथा बुद्धि के विकास से शीघ्र ही पुण्य कर्म करने में निपुण, उत्तम कुल के योग्य आचरणों में धैर्यवती, अक्षक्रीडाओं में (अथवा चित्रकला आदि में) कुशल, शारिका पालन में विशारद, प्रबन्धकाव्यों की आलोचना करने में प्रखर बुद्धिवाली तथा आतुरों (रोगियों) एवं अनाथ लोगों की चिकित्सा में चतुर हो गई ।

किं चान्यत्—

अकरोदनालस्यं लास्ये, प्राप प्राधान्यं धन्योचितव्यवहारेषु, वैचित्र्यं चित्रेषु, चातुर्यं तौर्यत्रिके, कौशलं शल्योद्धारै, पाटव पटह्वावदने, वामल्यं नवमाल्यग्रथने, प्रागीत्यं गीत्याम्, प्राकाम्यं कामकथासु ।

सुधा—अकरोदिति । लास्ये=नृत्ये । अनालस्यम्=आलस्यशून्यताम् । अकरोत्=चकार । अन्योचितव्यवहारेषु=प्रशंसनीयव्यवहारेषु । प्राधान्यम्=प्रधानताम् । प्राप=प्राप्तवती । चित्रेषु=चित्रकलासु । वैचित्र्यम्=विचित्रताम् । तौर्यत्रिके=वाद्यकला-

याम् । चातुर्यम् = प्रवीणताम् । शल्योदारे = शल्यचिकित्सायाम् । कौशलम् = नैपुण्यम् । पटह्वादाने = पटह्वादनकार्ये । पाटवम् = प्रावीण्यम् । नवमाल्यग्रघने = नूतनसृक्निर्माणे । वैमल्यम् = शुद्धताम् । गीत्याम् = संगीतकर्मणि । प्रागीत्यम् = वैशिष्ट्यम् । कामकथासु = मदनवात्तासु । प्राकाम्यम् = नैपुण्यम् । अकरोत् ।

हिन्दी—और क्या—नृत्यकला में उसने आलस्य नहीं किया । प्रशंसनीय व्यवहारों में उसने प्रधानता, चित्रकला में विचित्रता, वाद्यवादन में चतुरता, शल्यचिकित्सा (आपरेशन) में कुशलता, पटह्वादन में पटुता, नई नई (विविध) मालाओं गूँथने में शुद्धता, संगीत कला में प्रवीणता तथा कामकथाओं में निपुणता प्राप्त कर ली ।

किं बहुना—

न तत्काव्यं न तन्नाट्यं न सा विद्या न सा कला ।

यत्र तस्याः प्रबुद्धाया बुद्धिर्नैव व्यजृम्भत ॥ २८ ॥

अन्वयः—न तत् काव्यम्, न तत् नाट्यम्, न सा विद्या, न सा कला (आसीत्) यत्र प्रबुद्धायाः तस्याः बुद्धिः न एव व्यजृम्भत ।

सुधा—न तदिति । न तत् काव्यम् = न तादृक् किमपि काव्यम् आसीत् । न तत् नाट्यम् = न तादृक् किमतिदृश्यमभिनयं वाऽऽसीत् । न सा विद्या = न तादृक् ज्ञानम् आसीत् । न सा कला = न तादृक् शिल्पम् आसीत् । यत्र = यज्ज्ञाने । प्रबुद्धायाः = प्रवीणायाः । तस्याः = दमयन्त्याः । बुद्धिः = धीः । नैव व्यजृम्भत = न विस्फुरिताऽभवत् ।

हिन्दी—अधिक क्या—न तो ऐसा कोई काव्य था, न नाटक था न विद्या थी और न ही कला थी, जिसमें उस दमयन्ती की बुद्धि स्फुरित न हुई हो ॥ २८ ॥

एवमस्याः शैशव एव निजजरठप्रज्ञाप्रज्ञातव्यवस्तुविस्तारायाः क्रमेण तिलकभूतं नूतनचूतवनमिव वसन्तप्रवेशप्रथमपल्लवोल्लासेन, प्रत्यग्रघन-समयमहीमण्डलमिवामन्दविदलत्कन्दलकलापेन, केसरिकिशोरकण्ठपीठ-मिव नवकेसराङ्कुरोद्गारेण, करिकलभकपोलस्थलमिव प्रथममदोब्भवेन निशावसाननभस्तलमिव प्रभातप्रारम्भप्रभाप्रभावेण, सरःसलिलमिव विदलितकोमलकमलकान्तिसन्तानेन, मनोहारिणा संसारसारभूतेनाभूष्यत वपुः कान्ततरतारुण्यावतारप्राक्प्रारम्भेण ।

सुधा—एवमस्या इति । एवम् = इत्थम् । अस्याः = एतस्याः । शैशव एव = बाल्यावस्थायामेव । निजजरठप्रज्ञाप्रज्ञातव्यवस्तुविस्तारायाः—निजया = स्वकीय जरठया = प्रौढया, प्रज्ञया = बुद्धया, प्रज्ञातव्यस्य = प्रकर्षेण ज्ञातव्यस्य, वस्तुनो विस्तार प्रसारः यस्यां, तथाभूतायाः दमयन्त्याः वपुः = शरीरम्, क्रमेण = क्रमशः । संसारसारभूतेन = जगतस्तत्त्वभूतेन, मनोहारिणा = मनोरमेण । वसन्तप्रवेशप्रथमपल्लवोल्लासेन = वसन्तस्य प्रवेशः = वसन्तागमः, तस्य प्रथमपल्लवोल्लासेन = प्रथमदलविकासेन । नूतन

चूतवनमिव = नवीनाम्रकाननमिव । तिलकभूतम् = श्रेष्ठभूतम् । अमन्दविदलत्कन्दलकला-
पेन—अमन्देन = द्रुतवेगेन, विदलता = अङ्कुरितेन, कन्दलकलापेन = मूलसमूहेन । प्रत्यग्र-
घनसमयमहीभण्डलम् इव = सद्योमेघकालभूमण्डलमिव नवकेसराङ्कुरोद्गारेण = नूतन-
लोमाङ्कुरोद्गारेण । केसरकिशोरकण्ठपीठमिव—केसरकिशोरस्य = सिंहशावकस्य कण्ठ-
पीठमिव = गलभागमिव । प्रथमोद्भेदेन = प्रथमवारप्रकटनेन । करिकलभकपोलस्थल-
मिव—करिकलभस्य = गजशिखोः, कपोलस्थलमिव = गण्डस्थलमिव । प्रभातप्रारम्भ-
प्रभाप्रभावेण—प्रत्यूषारम्भकान्तिप्रभावेण । निशावसाननभस्तलमिव—निशायाः =
यामिन्याः, अवसानम् = समाप्तिः, तत्र नभस्तलमिव = गगनतलमिव । विदलितकोमल-
कमलकान्तिसन्तानेन—विदलितानाम् = विकसितानाम्, कोमलकमलानाम् = मृदुपद्या-
नानाम्, कान्तिसन्तानेन = प्रभाप्रसारेण । सरःसलिलमिव = तडागजलमिव । अभूष्यत =
अलङ्कृतमभवत् ।

हिन्दी—इस प्रकार इस शैशवकाल में ही अपनी प्रौढ बुद्धि से ज्ञातव्य वस्तुओं
के विस्तार को जानने वाली दमयन्ती का शरीर क्रमशः मनोरम संसार के सारभूत
(यौवन) से वसन्तऋतु के प्रथम प्रवेश काल में नवीन पल्लवों के विकास से उत्तम
बना हुआ, तीव्रता से अङ्कुरित जड़ समूह से तत्काल बरसने वाले बादलों के समय
भूमण्डल जैसा, केसरों (बालों) के अङ्कुरोद्गार से सिंहशावक की गर्दन के समान,
विकसित कोमल कमल कान्ति के प्रसार से सरोवर के जल के समान सुशोभित
होने लगा ।

ततश्च—

परिहरति वयो यथा यथाऽस्याः

स्फुरदुरुकन्दलशालि बालभावम् ।

द्रढयति धनुषस्तथा तथा ज्यां

स्पृशति शरानपि सज्जयन्मनोभूः

अन्वयः—यथा यथा अस्याः स्फुरदुरुकन्दलशालिवयः बालभावं परिहरति, तथा
तथा मनोभूः धनुषः ज्याम् द्रढयति, शरान् अपि सज्जयन् स्पृशति ।

सुधा—परिहरतीति । यथा यथा = यथा प्रकारम् । अस्याः = एतस्याः । स्फुरदुरु-
कन्दलशालि—विकसज्जघनमूलशालि । वयः = आयुः । बालभावम् = शैशवम् । परिहरति
= परित्यजति । तथा = तत्प्रकारम् । मनोभूः = मदनः । धनुषः = शरासनस्य । ज्याम् =
प्रत्यङ्गाम् । द्रढयति = सुस्थिराम् करोति । शरान् = सायकान् अपि । सज्जयन् =
सज्जीकुर्वन् । स्पृशति ।

हिन्दी—तदनन्तर—जैसे जैसे इस (दमयन्ती) की कन्दल के समान जघनस्थल
को विकसित करने वाली अवस्था बालभाव (बचपन) को छोड़ने लगी वैसे वैसे
कामदेव अपने धनुष की डोरी को बूढ़ करने लगे तथा बाणों को भी सजाकर छूने
लगे । अर्थात् उसे अपने बाणों का निशाना बनाने के लिए तैयार हो गये ॥ २९ ॥

अपि च —

मुञ्चन्त्याः शिशुतां भरादवतरत्तारुण्यमुद्राङ्कित-
स्फारीभूतनितान्तकान्तवपुषस्तस्याः कुरङ्गीदृशः ।

उन्मीलत्कुचकाञ्चनाब्जमुकुलं यूनां मुहुःपश्यतां

बाह्वोरन्तरमन्तरायसदृशा मन्ये निमेषा अपि ॥ ३० ॥

अन्वयः—शिशुतां मुञ्चन्त्याः भराद् अवतरत्तारुण्यमुद्राङ्कितस्फारीभूतनितान्त-
कान्तवपुषः कुरङ्गीदृशः तस्याः बाह्वोः अन्तरम् उन्मीलत् कुचकाञ्चनाब्जमुकुलं
मुहुःपश्यतां यूनां निमेषा अपि अन्तरायसदृशाः मन्ये ।

सुधा—मुञ्चन्त्या इति । शिशुताम् = शैशवम् । मुञ्चन्त्याः = परित्यजन्त्याः । भरात्
= वेगात् । अवतरत्तारुण्यमुद्राङ्कितस्फारीभूतनितान्तकान्तवपुषः—अवतरतः = प्रकटतः,
तारुण्यस्य, यन् मुद्राङ्कितम् = चिह्नितम्, तेन स्फारीभूतम् = विकसितम्, नितान्तम् =
अत्यन्तम्, कान्तम् = दीप्तिमत्, वपुः = शरीरम् यस्यास्तस्याः । कुरङ्गीदृशः—कुरङ्गी-
रिव दृशे यस्यास्तथा = मृगीदृशः । तस्याः = दमयन्त्याः । बाह्वोः = भुजयोः । अन्तरम्
= मध्यम् । उन्मीलत्कुचकाञ्चनाब्जमुकुलम् = विकसत्पयोधरस्वर्णकमलमुकुलम् । मुहुः
= वारंवारम् । पश्यताम् = अवलोकयताम् । यूनाम् = तरुणानाम् । निमेषाः = अक्षिपक्ष-
(लोम) भागा (पलक इति भाषायाम्) । अन्तराय सदृशाः = तिरोहितसदृशाः ।
मन्ये = अमन्यत । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—शैशव को छोड़ती हुई तेजी से बिखरते हुए यौवन के लक्षणों से चिह्नित
होने के कारण विकसित अत्यन्त कान्त शरीरवाली हिरणी के नेत्रों के समान सुन्दर
नेत्रों वाली उस दमयन्ती की बाहों के मध्य उभरते हुए स्वर्ण कमल की कली से समान
पयोधरों को बार-बार देखते हुए युवकों के निमेष भी मानों छिप से जाने लगे ।
(अर्थात् अपलक युवक देखने लगे ।) ॥ ३० ॥

ततश्च—

तत्तस्याः कमनीयकान्तविजितत्रैलोक्यनारीवपुः

शृङ्गारस्य निकेतनं समभवत्संसारसारं वयः ।

यस्मिन्विस्मृतपक्ष्मपालिचलनाः कामालसा दृष्टयो

नो यूनां पुनरुत्पत्तन्ति पतिताः पाशे शकुन्ता इव ॥ ३१ ॥

अन्वयः—तस्याः कमनीयकान्तविजितत्रैलोक्यनारीवपुः तद् वयः शृङ्गारस्य
निकेतनं, संसारसारम् अभवत्, यस्मिन् यूनां विस्मृतपक्ष्मपालिचलनाः कामालसाः दृष्टयः
पतिताः पाशे (पतिताः) शकुन्ता इव पुनः उत्पत्तन्ति ।

सुधा—तत्तस्या इति । तस्याः = दमयन्त्याः । कमनीयकान्तविजितत्रैलोक्यनारी-
वपुः—कमनीयेन = सुन्दरेण, कान्तेन = दीप्तेन, विजितम् = जितम्, त्रैलोक्यस्य =
त्रिभुवनस्य, नारीवपुः = स्त्रीशरीरम्, येन तत् = तद् यौवनम् । शृङ्गारस्य = शृङ्गार-
रसस्य । निकेतनम् = सदनम् । संसारसारम् = विश्वसारतत्त्वम् । अभवत् = अभूत् ।

यस्मिन्=वपुषि । यूनाम्=तरुणानाम् । विस्मृतपक्ष्मपालिचलनाः—विस्मृतं, पक्ष्म-
पालिचलनम्=यासाम् तादृश्यः । कामालसाः=मदनविह्वलाः । दृष्टयः=अवलोक-
नानि । पतिताः=च्युताः । पाशे=जाले । पतिताः । शकुन्ता इव=पक्षिण इव ।
पुनः=भूयः । नो उत्पतन्ति=न उदगच्छन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—उस दमयन्ती का सुन्दरकान्ति से तीनों लोकों की स्त्रियों के शरीर को
जीत लेने वाला वह शरीर (यौवन) संसार का तत्त्व बन गया जिसमें युवकों की
निर्निमेष पक्ष्म पङ्क्तिवाली कामविह्वल दृष्टियाँ पड़ कर जाल में पड़े हुए पक्षियों की
भाँति पुनः उठ नहीं पाती हैं ॥ ३१ ॥

अपि च—

आवधनत्परिवेषमण्डलं वक्त्रेन्दुबिम्बाद्वहिः

कुर्वच्चम्पकजृम्भमाणकलिकाकर्णावतंसक्रियाम् ।

तन्वङ्ग्याः परिनृत्यतीव हसतीवोत्सर्पतीवोल्बणं

लावण्यं ललतीव काञ्चनशिलाकान्ते कपोलस्थले ॥ ३२ ॥

अन्वयः—वक्त्रेन्दुबिम्बाद् बहिः आवधनत्परिवेषमण्डलम्, चम्पकजृम्भमाणकलिका
कर्णावतंसक्रियाम् अलं कुर्वत् तन्वङ्ग्या काञ्चन शिलाकान्ते कपोलस्थले उत्बणं लावण्यं
परिनृत्यति इव, हसति इव, उपसर्पति इव, ललति इव ।

सुधा—आवधनेति । वक्त्रेन्दुबिम्बाद् बहिः=मुखचन्द्रबिम्बात् बहिः । आवधनत्परि-
वेषमण्डलम्=आवधनत्पर्याप्तगोलवृत्तम् । चम्पकजृम्भमाणकलिकाकर्णावतंसक्रियाम्—
चम्पकस्य=चम्पकपुष्पस्य, जृम्भमाणाम्=विकसिताम्, कलिकाम्=कर्णावतंसनक्रियाम्,
श्रोत्रभागे धारणक्रियाम् । धलम् कुर्वत्=भूषयत् । तन्वङ्ग्याः=कृशशरीरायाः, दम-
यन्त्याः । काञ्चनशिलाकान्ते=स्वर्णशिलाप्रभे । कपोलस्थले=गण्डस्थले । उत्बणम्=
उत्कृष्टम् । लावण्यम्=सौन्दर्यम् । परिनृत्यति इव=परितः नृत्यति एव, हसति इव=
हासं कुर्वति इव, उपसर्पति इव सन्निकर्तम् आगच्छति इव, ललति इव=उल्लसति इव ।

हिन्दी—मुख चन्द्रबिम्ब के बाहर बनाया हुआ पर्याप्त गोलमण्डल, चम्पा की
खिलती हुई कली की भाँति कर्णाभूषण का कार्य करता हुआ उस कृशांगी के स्वर्ण
शिला की कान्ति वाले कपोल स्थल पर उत्कृष्ट सौन्दर्य नाच सा रहा है, हँस सा रहा
है, निकट खिसक सा रहा है तथा उल्लसित सा हो रहा है ॥ ३२ ॥

एतदाकर्ण्य राजा रञ्जितस्तत्कथया पुनरुदञ्चदुच्चरोमाञ्चकञ्चुकि-
कायस्तत्कालमेवान्तःस्फुरन्मनमथमनोरथभरभज्यमानमानसस्तं हंसमपृच्छत् ।

सुधा—एतदिति । एतत्=इदम् । आकर्ण्य=श्रुत्वा । राजा=नृपः । तत्कथया=
तद्वातया । रञ्जितः=अनुरक्तः । पुनः=भूयः । उच्चरोमाञ्चकञ्चुकि-
कायः=ऊर्ध्वरोमाञ्चशरीरः । उदञ्चत्=पुलकितो जातः । तत्कालमेव=तत्क्षणमेव । अन्तः-
स्फुरन्मनमथमनोरथभरभज्यमानमानसः—अन्तःस्फुरता=चेतःस्फुरता, मनोरथभरेण=
हंसम्=कलहंसम् । अपृच्छत्=अकथत् ।

हिन्दी—यह सुनकर उस कथा से प्रसन्न राजा का पुनः रोमाञ्चयुक्त शरीर हो गया । (जिससे) तत्काल अन्तःकरण में उमड़ते हुये मनोरथ के बोझ से व्यथित मन वाले राजा ने उस हंस से पूछा ।

“पक्षिराज ! राजीववनावतंस ! हंस ! पुनः कथ्यतां तस्याः संप्रति वयोवृत्तवृत्तान्तव्यतिकरः ।”

सुधा—पक्षिराज इति । राजीववनावतंस=हे कमलवनाभूषण ! पक्षिराज ! = खगराज ! हंस=कलहंस ! सम्प्रति=साम्प्रतम् । तस्याः=दमयन्त्याः । पुनः=भूयः । वयोवृत्तवृत्तान्तव्यतिकरः=यौवनवृत्तसमाचारव्यतिकरः । कथ्यताम्=भण्यताम् ।

हिन्दी—हे कमलवन को शोभित करने वाले पक्षिराज हंस ! अब उस दमयन्ती का फिर से वयःसन्धि (यौवन) का वृत्तान्त सुनाओ ।

इत्युक्तः पुनरेष तं बभाषे—

“देव, किमेकोऽस्मद्विधः पक्षी क्षीरतरङ्गधवललोचनां तां वर्णयेत् यस्यां सर्वदेवमय इवाकारो लक्ष्यते ।

सुधा—इत्युक्त इति । इति=एवम् । उक्तः=कथितः । एषः=अयम् हंसः । तम्=राजानम् । पुनः=भूयः । बभाषे=उक्तवान् । देव ! =हे राजन् ! अस्मद्विधः=मत्सदृशः । एकः=अद्वितीयः । पक्षी=खगः, हंसः । क्षीरतरङ्गधवललोचनाम्=दुग्धतरङ्गोज्ज्वलनयनाम् । ताम्=दमयन्तीम् । किम् वर्णयेत्=किं कथयेत् । यस्याः=यस्याः दमयन्त्याः । आकारः=आकृतिः । सर्वदेवमय इव=सकलदेव युक्त इव । लक्ष्यते=दृश्यते ।

हिन्दी—इस प्रकार कहे जाने पर यह हंस राजा से पुनः बोला—हे राजन् हमारे जैसा पक्षी दूध की तरङ्गों के समान उज्ज्वल नयनों वाली उस दमयन्ती का क्या वर्णन करे जिसकी आकृति ‘सर्वदेवमय’ दिखलाई पड़ती है ।

तथाहि—

सुतारा दृष्टिः, सकामाः कटाक्षाः, सुकुमाराश्चरणपाणिपल्लवाः, सुधाकान्तिः स्मितम्, अरुणो दन्तच्छदः भास्वन्तो दन्ताः, सुकृष्णाः केशाः, प्रबुद्धा वाणी, गौरी कान्तिः, गुरुः स्तनाभोगाः, पृथ्वी जघनस्थली, सुरभिनिःश्वासः, सुगन्धवाहः प्रस्वेदः, सश्रीकः सकलाङ्गभोगः ।

सुधा—तथाहीति । दृष्टिः=नयने । सुतारा=शोभनकनीतिकासम्पन्ना । पक्षे—सुष्ठुतारासम्पन्नाः । कटाक्षाः=नेत्रप्रान्तभागाः । सकामाः=साभिलाषाः । पक्षे—मदनयुक्ताः । चरणपाणिपल्लवाः—चरणो=पादौ, पाणिपल्लवौ=करकिसलयौ च । सुकुमाराः=सुकोमलाः । पक्षे—सुष्ठु कुमारेण=स्कन्देन युक्ताः । स्मितम्=मन्दहसनम् । सुधाकान्तिः=अमृत इव कान्तियुक्तम् । दन्तच्छदः=ओष्ठकान्तिः । अरुणः=आरक्तः । पक्षे—रविसारथिः । दन्ताः=रवाः । भास्वन्तः=दीप्तिमन्तः । पक्षे—सूर्यः । केशाः=केशाः । सुकृष्णाः=शोभनाः कृष्णवर्णाश्च, सुतरां कृष्णवर्णाः वा । पक्षे—विष्णुः ।

वाणी=वाक् । प्रबुद्धा=व्युत्पन्ना । पक्षे—प्रकृष्टः, बुद्धः=सुगतः । कान्तिः=शोभा, शरीरच्छटा । गौरी=गौरवर्णा । पक्षे—पार्वती । स्तनाभोगः=स्तनविस्तारः । गुरुः=विशालः । पक्षे—बृहस्पतिः । जघनस्थली=जघनभागः । पृथ्वी=विस्तृता । पक्षे—भूः । निःश्वासः=श्वसनम्, सुरभिः=सुगन्धि । पक्षे—कामधेनुः । प्रस्वेदः=स्वेदः । सुगन्ध-वाहः=सुगन्धं वहति धारयतीति तत् । पक्षे—वायुः । सकलाङ्गभोगः=सम्पूर्णशरीर-व्यवविस्तारः । सश्रीकः=शोभासम्पन्नः । पक्षे—लक्ष्मीयुक्तः । एवमस्याः शरीरे-देवी तारा, कामदेवः, स्कन्दः सुधा (चन्द्रो वा), अरुणः, सूर्यः, कृष्णः, बुद्धः, पार्वती, बृहस्पतिः, पृथ्वी, सुरभिः, वायुः, लक्ष्मी च वसन्ति इति भावः ।

हिन्दी—जैसे कि—उसकी दृष्टि सुन्दर कनीनिका वाली, कटाक्ष कामनाओं से युक्त, चरण और हस्तकिसलय कोमल, मुस्कुराहट अमृत के समान कान्तियुक्त, ओष्ठ अरुण वर्ण वाले, दाँत कान्तिमान्, केश बहुत काले, वाणी व्युत्पन्न, कान्ति गौरवर्ण की, स्तनों का विस्तार विशाल, जघनस्थली विस्तृत, निःश्वास सुगन्धित, पसीना सुगन्धयुक्त, और सम्पूर्ण शरीर शोभासम्पन्न था ।

किञ्चान्यत्—नक्षत्रमयीव निर्मिता विधिना । तथाहि—भद्रपदा ज्येष्ठा सुहस्ता पूर्वोत्तरा सार्द्रहृदया मूलं कन्दर्पस्य ।

सुधा—किञ्चेति । किञ्च=किन्तु । अन्यत्=अपरम् । विधिना=ब्रह्मणा । (सा) नक्षत्रमयी इव । निर्मिता=रचिता । तथाहि, भद्रपदा—भद्रं पदं=पदन्यासो यस्याः । ज्येष्ठा=प्रथमापत्यम् । सुहस्ता=शोभनी हस्ती यस्याः सा । पूर्वोत्तरा—पूर्वम्=उत्कृष्टम्, उत्तरम्=वचो यस्याः सा । सार्द्रहृदया—सार्द्रम्=अनिष्टुरम्, हृदयम्=चेतः, यस्याः सा । कन्दर्पस्य=कामदेवस्य । मूलम्=जडम् कारणं वा । पक्षे—भद्र-पद-ज्येष्ठा-हस्त-पूर्वा-उत्तरा-आर्द्रा-मूलानि नक्षत्राणि ।

हिन्दी—बल्कि ब्रह्मा ने उसे नक्षत्रमयी जैसे बनाया है जैसे कि भद्रपद, ज्येष्ठा, हस्त, पूर्वा, उत्तरा, आर्द्रा, मूल, नक्षत्र ।

जैसे कि (वह) सुन्दर अथवा पद विन्यास वाली सन्तानों में प्रथम (बड़ी) सुन्दर हाथों वाली, उत्कृष्ट वचनों वाली, कोमलहृदया तथा कामदेव को उत्पन्न करने वाली है ।

किं बहुना—

लावण्यातिशयः स कोऽपि मधुरास्ते केऽपि दुग्धिभ्रमा

सा काचिभ्रवकन्दलीमृदुतनोस्तारुण्यलक्ष्मीरपि ।

सौभाग्यस्य च विश्वविस्मयकृतः सा कापि सम्पद्यया

लग्नानङ्गमहाग्रहा इव कृताः सर्वे युवानो जनाः ॥ ३३ ॥'

अर्थः—सः कः अपि लावण्यातिशयः, ते के अपि दुग्धिभ्रमाः मधुराः, नक्ष-कन्दली मृदुतनोः सा तारुण्यलक्ष्मीः अपि काचित् । विश्वविस्मयकृता सौभाग्यस्य सा कापि सम्पत्, यथा सर्वे युवानः जनाः लग्नानङ्गमहाग्रहाः इव कृताः (भवन्ति) ।

मुधा—लावण्येति । सः=असौ । कः अपि=कश्चित् । लावण्यातिशयः=सौन्दर्यातिरेकः (अस्ति) । ते केऽपि=केचित् । दृग्विभ्रमाः=दृष्टिविलासाः । मधुराः (सन्ति) । नवकन्दलीमृदुतनोः=नूतनाङ्कुरकोमलशरीरायाः । सा=एषा । तारुण्यलक्ष्मीः अपि=यौवनश्रीरपि । काचित्=अलौकिकैव । विश्वविस्मयकृता—विस्मये कृता विस्मयकृता, विश्वम् विस्मयकृता इति सा=लोकाश्चर्यकृता । सौभाग्यस्य=शोभनादृष्टस्य । सा कापि=काचित् । सम्पत्=सम्पत्तिः (अस्ति) । यया=यत्सम्पदा । सर्वे=निखिलाः । युवानः जनाः=तरुणपुरुषाः । लग्नानङ्गमहाग्रहाः इव—महान्तः ग्रहाः महाग्रहाः, अनङ्ग एव महाग्रहाः, लग्नाः अनङ्गमहाग्रहा इति=कामग्रहप्रस्ताः भवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—अधिक क्या कहें—वह कोई सौन्दर्यातिरेक है, वे कोई दृष्टि विलास भी मधुर हैं । नूतन अङ्कुरों के समान कोमल शरीरवाली वह तारुण्य लक्ष्मी भी अलौकिक है विश्व को विस्मय में डालने वाली सौभाग्य की वह सम्पत्ति भी अलौकिक है जिसके द्वारा सभी युवा पुरुष कामदेवरूपी महाग्रहों से ग्रस्त होते हैं ।

टिप्पणी—राहु शनि आदि अत्यधिक अनिष्ट करने वाले क्रूर ग्रह महाग्रह कहलाते हैं ॥ ३३ ॥

राजा—‘ततस्ततः’ ।

हंसः—‘ततस्तस्या पुनरिदानीं—

दूराभोगभरेण भुग्नगतिना श्लिष्टा नितम्बस्थली

धत्ते स्वर्णसरोजकुड्मलकलां मुग्धं स्तनद्वन्द्वकम् ।

आलापाः स्मितसुन्दराः परिचितभ्रूविभ्रमा दृष्टय-

स्तस्यास्तजितशैशव्यतिकरं रम्यं वयो वर्तते ॥ ३४ ॥

अन्वयः—तस्याः नितम्बस्थली भुग्नगतिना दूराभोगभरेण श्लिष्टा वर्तते, मुग्धं स्तनद्वन्द्वकं स्वर्णसरोजकुड्मलकलां धत्ते, आलापाः स्मितसुन्दराः, दृष्टयः परिचितभ्रूविभ्रमाः, तजितशैशव्यतिकरं वयः रम्यं वर्तते ।

मुधा—दूराभोगभरेणेति । तस्याः=दमयन्त्याः । नितम्बस्थली=नितम्बभागः । भुग्नगतिना=भुग्नगतिहेतुना । दूराभोगभरेण=विस्तारभारेण । श्लिष्टा=सञ्जुष्टा वर्तते । मुग्धम्=मोहकरम् । स्तनद्वन्द्वकम्=पयोधरयुगलम् । स्वर्णसरोजकुड्मलकलाम्=कनककमलकलिकाकान्तिम् । धत्ते=धारयति । आलापाः=गिरः । स्मितसुन्दराः=मन्दहाससुन्दराः । दृष्टयः=दर्शनशक्तयः । परिचितभ्रूविभ्रमाः—भ्रूवो विलासाः, परिचिताः भ्रूविलासा इति ताः=भ्रूरागैः परिचिताः (सन्ति) । तजितशैशव्यतिकरम्—तजितम्=वर्जितम्, शैशव्यतिकरम्=बाल्यावस्थामिलनम् । तत् वयः=तारुण्यम् । रम्यम्=रमणीयम् । वर्तते=अस्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—राजा—इसके बाद ।

हंस—फिर उसके इस समय—

नितम्ब भाग स्थलित गति के कारण विस्तार के भार से जुड़ा हुआ है, मनोहर

पयोधरयुगल स्वर्ण कमल की कली की शोभा धारण कर रहे हैं उसके आलाप मन्द-
मुस्कान से सुन्दर हैं, दृष्टि भ्रूविलास से परिचित सी है । शैशव के मिलन से युक्त
यीवन रमणीक हो गया है ॥ ३४ ॥

तदेष तस्याः सकलयुवजनमनोमयूरवासयष्टेः समस्तसंसारसौन्दर्याधि-
देवतायाः कथितो वृत्तान्तः ।

सुधा—तदिति । तत् = अतः । एषः = अयम् । सकलयुवजनमनोयष्टेः—मन एव
यष्टिः = मनोयष्टिः, सकलानां युवजनानां मनोयष्टिरिव तस्याः = सम्पूर्ण तरुणलोकेतो-
यष्टेः । समस्तसंसारसौन्दर्याधिदेवताया—समस्तस्य = सम्पूर्णस्य, संसारस्य = लोकस्य,
सौन्दर्यस्य = सुन्दरतायाः, अपि देवता = अधिष्ठात्री, तस्याः । तस्याः = एतस्याः दम-
यन्त्याः । वृत्तान्तः = इतिवृत्तः । कथितः = वर्णितः ।

हिन्दी—इस प्रकार यह समस्त युवाजनों के मन मयूर की निवासस्थली तथा
सम्पूर्ण संसार की सुन्दरता की अधिष्ठात्री (दमयन्ती) का वृत्तान्त (मैंने) कह
सुनाया ।

किमन्यत्—

हरचरणसरोजाराधनावाप्तपुण्यः

परमसुकृतकन्दो वन्दनीयः स कोऽपि ।

अपि जयतु स यस्तां दुर्लभां लप्स्यतेऽस्मि-

न्निति कथितकथः सन्तोऽपि हंसो व्यरंसीत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां हरचरणसरो-
जाङ्कायां तृतीय उच्छ्वासः ।

अन्वयः—हरचरणसरोजाराधनावाप्तपुण्यः, परमसुकृतकन्दः सः कोऽपि वन्दनीयः
(अस्ति) । सः अपि जयतु । यः तां दुर्लभां प्राप्स्यते इति अस्मिन् कथितकथः सन् सः
हंसः अपि व्यरंसीत् ।

सुधा—हरचरणेति । हरणचरणसरोजाराधनावाप्तपुण्यः—हरचरणो = शिवपादौ
सरोज इव = कमल इव, तयोः या आराधनाः = उपासना, तथा अवाप्तम् = प्राप्तम्,
पुण्यं येन तथा । परमसुकृतकन्दः—परमसुकृतस्य = महत्तः पुण्यस्य, कन्दः = मूलम् ।
सः = असौ । कोऽपि = कश्चिद् अनुपमः । वन्दनीयः = प्रणम्यः (अस्ति) । सः अपि =
असावपि, जयतु = विजयताम् । यः = यः पुण्यात्मा । ताम् = उपर्युक्ताम् । दुर्लभाम् =
दुष्प्राप्याम् । प्राप्स्यते = लप्स्यते । इति = एवम् । अस्मिन् = एतस्मिन् । कथितकथः—
कथिता = वर्णिता, कथा = आख्या येन तथा । सन् । सः हंसः अपि = असौ कलहंस-
पक्षी अपि । व्यरंसीत् = व्यरम् । मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—भगवान् शिव के चरण कमल की आराधना से पुण्य प्राप्त किया हुआ,
परम पुण्य की जड़ वह पुरुष प्रणाम करने योग्य है । उस पुण्यात्मा की जय हो । जो
कि उस दुर्लभ दमयन्ती को प्राप्त करेगा । इस प्रकार इस कथा का वर्णन करते हुए
वह हंस भी चुप हो गया ॥ ३५ ॥

इति शाहजहाँपुरमण्डलान्तर्वर्तिनो नाहिलग्रामवास्तव्यस्याचार्यपरमेश्वरदीनपाण्डेयस्य
'सुधा' संस्कृत-हिन्दी-टीकाव्याख्ये नलचम्पूकाव्ये तृतीय उच्छ्वासः ।

चतुर्थ उच्छ्वासः

एवमेतदाकर्ण्य राजा तत्कालमाघूणितमाश्रयेण, आकुलितमौत्सुक्येन, आमन्त्रितमुत्कण्ठया, कटाक्षितं कन्दर्पेण, अभिवादितं रणरणकेन, ज्योत्कारितमाग्रहग्रहेण, पृष्ठकुशलमकालतरलतया, स्वीकृतमस्वास्थ्येन, अवलोकितं चिन्तया चेतस्वं स्वयमेव स्वस्थीकृत्य वितर्कितवान् ।

सुधा - एवमिति । एवम् = इत्थम् । एतद् आकर्ण्य = एतच्छ्रुत्वा । राजा = नृपः तत्कालम् = तत्क्षणम् । आश्रयेण = विस्मयेन । आघूणितम् = आपतितम् । औत्सुक्येन = उत्सुकतया । आकुलितम् = व्याकुलितम् । उत्कण्ठया = उत्साहेन । आमन्त्रितम् । कन्दर्पेण = मदनेन । कटाक्षितम् = कटाक्षविषयीकृतम् । रणरणकेन = चिन्तया । अभिवादितम् = नमस्कृतम् । आग्रहग्रहेण = हठरूपग्रहेण । ज्योत्कारितम् = अग्निसात् कृतम् । अकालतरलया = असामयिकचपलतया । पृष्ठकुशलम् - पृष्ठे = पश्चात् कुशलम् यत्र । अस्वास्थ्येन = रुग्णतया । स्वीकृतम् = आत्मसात्कृतम् । चिन्तया = चिन्तनेन । अवलोकितम् = दृष्टम् । स्वम् चेतः = आत्ममनः । स्वयमेव = आत्मनैव । स्वस्थीकृत्य = नीरोगीकृत्य । वितर्कितवान् = अतर्कयत् ।

हिन्दी—इस प्रकार सुन कर राजा तत्काल आश्रय में पड़ गया । उत्सुकता से वह व्याकुल हो उठा, उत्कण्ठा से भर गया, कन्दर्प के कटाक्षों से युक्त हो गया, चिन्ता से नमस्कार किया गया, हठ रूप ग्रहों से आग जैसा बन गया । असामयिक चञ्चलता से कुशलता को पीछे ढकेल दिया गया । अस्वास्थ्य से स्वीकृत कर लिया गया । चिन्ता के द्वारा अवलोकन किया गया । राजा ने अपने चित्त को स्वयम् स्वस्थ कर (इस प्रकार) तर्क किया ।

प्रायः संव भवेदेषा पान्थादश्रावि या मया ।

युगायितं विनिद्रस्य यत्कृते मे त्रियामया ॥ १ ॥

अन्वयः—यत्कृते विनिद्रस्य मे त्रियामया युगायितम्, प्रायः या मया पान्थात् अश्रावि, सा एषा एव भवेत् ।

सुधा—प्राय इति । यत्कृते = यदर्थम् । मे = मम । विनिद्रस्य = विगतनिद्रस्य । त्रियामया = रात्र्या, त्रियामयेति त्रिसंख्यायितप्रहररात्रिवाचकत्वेन सामिप्रायम् । युगायितम् = युगेनेवाचरितम् । प्रायः = बहुधा । या = या सुन्दरी दमयन्ती । मया = राज्ञा । पान्थात् = पथिकजनात् । अश्रावि = श्रुतम् । सा एषा, एव = इयमेव । भवेत् = स्यात् । अनुष्टुप्भूतम् ।

हिन्दी—जिसके लिए निद्रारहित (नींद न होने के कारण) तीन प्रहर की रात मुझे युग के समान प्रतीत हुई । जिसको मैंने पथिक के मुँह से सुना था वही यह सुन्दरी हो सकती है ॥ १ ॥

तदेतन्मे—

तद्वातामृतपानार्थि भूयोऽपि श्रवणेन्द्रियम् ।

तृप्यते केन वानन्दकन्दे कान्ताकथानके ॥ २ ॥

अन्वयः—तद्वातामृतपानार्थि (मे) श्रवणेन्द्रियं भूयः अपि । वा आनन्दकन्दे कान्ताकथानके केन तृप्यते ।

सुधा—तदिति । तद्वातामृतपानार्थि = तत्कथासुधापानार्थि । मे = मम तृप्यते । श्रवणेन्द्रियम् = कर्णेन्द्रियम् । भूयः अपि = पुनरपि । (अस्ति) । वा = अथवा । आनन्दकन्दे = आनन्दमूले । कान्ताकथानके = प्रियावार्ताविषये । केन तृप्यते = कः पुरुषस्तृप्तो भवति ।

हिन्दी—सो यह मेरी श्रवणेन्द्रिय पुनः उसकी वार्तारूपी सुधा को पीना चाहती है अथवा आनन्द मूल प्रिया की चर्चा से कौन तृप्त हो सका है ? ॥ २ ॥

तत्किमेनं पुनः पृच्छामि ।

नेदं नायकस्थानम् ।

सुधा—तत्किमिति । तत् = अतः । किम् एनम् = हंसम् (प्रिया विषये) । पुनः = भूयः पृच्छामि । इति विचिकित्सायाम् ।

इदम् = एतत् । नायकस्थानम् = नायकोचितम् । न = नैवास्ति ।

हिन्दी—तब क्या इससे पुनः पूछूं ।

नहीं; यह नायक के योग्य (पुनः पूछना) नहीं है । (क्योंकि नायक का परम स्थान धैर्य ही होता है) ।

अतः सम्प्रति—

मण्डलीकृतकोदण्डः कामः कामं विचेष्टताम् ।

न व्यथिष्ये स्थितः स्थैर्यं धैर्यं धामवतां धनम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—कामः मण्डलीकृतकोदण्डः कामं विचेष्टताम्, स्थैर्यं स्थितः न व्यथिष्ये । धैर्यं धामवतां धनम् (भवति) ।

सुधा—मण्डलीकृततेति । (अतः सम्प्रति = इदानीम्) कामः = मदनः । मण्डलीकृतकोदण्डः—मण्डलीकृतं कोदण्डं येन तथा = वर्तुलीकृतचापः । कामम् = इष्टम् । विचेष्टताम् = करोतु । स्थैर्यं = धैर्यं । स्थितः = अवस्थितः (अहम्) । न व्यथिष्ये = न व्याकुलीभवित्स्यामि । धैर्यम् = स्थिरता । धामवताम् = तेजस्विनाम् । धनम् = वैभवं भवति ।

हिन्दी—अतः इस समय कामदेव अपने धनुष को मण्डलाकार कर मनमाना कर लें, मैं व्याकुल नहीं होऊँगा । क्योंकि—धैर्य ही तेजस्वी पुरुषों का धन होता है ॥ ३ ॥

इति वितर्क्यं विहसन्हंसमाबभावे—‘साधु मोः सुभावितामृतमहोदधे, साधु । भूतं श्रोतव्यम् । इवानि भद्रभूयिष्ठो विवसः । तद्वयं वयस्य, समासनाह्निकसमयाः समुचितव्यापारं साधयामः ।

सुधा—इतीति । इति = इत्यम् । वितर्क्यं = तर्क कृत्वा । विहसन् = प्रहसन् । वृषः

हंसम्=हंसपक्षिणम् । आवभाषे=अकथयत् । साधु भोः, सुभाषितामृतमहोदधे ! =
अपि सूक्तिमुद्रासागर ! हंस ! साधु=‘शावाश’ इति भाषायाम् । श्रोतव्यम्=श्रवण-
योग्यम् । श्रुतम्=आकर्णितम् । इदानीम्=साम्प्रतम् । भद्रभूयिष्ठः=महत्कल्याणकरः ।
दिवसः=वासरः (अस्ति) । वयस्य=मित्र ! तद्=अतः । वयम्, सम मन्त्रालिक-
समयाः—समासत्रयः=सन्निकटः, आह्निकसमयः=दैनिककार्यकालः, येषां तथाभूताः ।
समुचितव्यापारम्=यथोचितं कार्यम् । साधयामः=सम्पादयामः ।

हिन्दी—इस प्रकार तर्क कर हँसते हुए राजा ने हंस से कहा—शावाश सूक्ति-
मुद्रा के सागर हे हंस ! शावाश !! मैं सुनने योग्य सुन चुका । (अब) आज का दिन
महान् मङ्गलमय है । हे मित्र ! दैनिक कृत्य (स्नानादि) का समय समाप्त है, अतः
हम कालोचित कार्य करने जा रहे हैं ।

भवतापि—

एताः सान्द्रद्रुमतलचलच्चक्रवाकीचकोराः

क्रीडावापीपरिसरभुवः स्थीयतां स्वेच्छयेति ।

यत्रोन्मीलत्कमलमुकुलान्याश्रयन्त्याः कुरङ्गयो

भृङ्गश्रेण्याः श्रवणसुभगं गीतमाकर्णयन्ति ॥ ४ ॥

अन्वयः—एताः सान्द्रद्रुमतलचलच्चक्रवाकीचकोराः स्वेच्छया क्रीडावापीपरिसर-
भुवः स्थीयताम् इति । यत्र उन्मीलत्कमलमुकुलानि आश्रयन्त्यः कुरङ्गयः भृङ्गश्रेण्याः
कर्णसुभगं गीतम् आकर्णयन्ति ।

सुवा—भवताऽपि=श्रीमतापि । एता इति । स्वेच्छया=आत्मेच्छया । स्थीयताम्=
तिष्ठताम् । यत्र । एताः=इमाः । सान्द्रद्रुमतलचलच्चक्रवाकीचकोराः—सान्द्रे=सघने,
द्रुमतले=वृक्षतले, चलन्तः=चञ्चलाः, चक्रवाकीचकोराः=चक्रवाक्यश्चकोराश्च, यत्र
तादृश्यः । क्रीडावापीपरिसरभुवः—क्रीडावाप्याः=खेलसरोवरस्य, याः परिसरभुवः=
प्राङ्गणभूमयस्ताः सन्ति । उन्मीलत्कमलमुकुलानि=विकसस्पदमकलिकाः । आश्रयन्त्याः
=शरणागतताः । कुरङ्गयः=मृगयः । भृङ्गश्रेण्याः=मधुकरपङ्क्त्याः । श्रवणसुभगम्=
कर्णसुखदम् । गीतम्=गायनम् । आकर्णयन्ति=शृण्वन्ति । मन्दक्रान्ता वृत्तम् ।

हिन्दी—आप भी स्वेच्छया विहार करें—जहाँ यह घने वृक्षों के तले चञ्चल चक्रई
चक्रवों वाली क्रीडा-सरोवर की परिसरभूमि है तथा जहाँ खिलती हुई कमल की
कलियों के पास बैठी हुई हरिणियाँ भ्रमर पङ्क्ति की कानों का सुख देने वाले गीत
सुन रही हैं ॥ ४ ॥

अपि च—

अतिललिततरं तरङ्गमङ्गरिवमपि तृड्भरवारि वारि वाप्याः ।

अमवलनिबहं वहन्ति यस्मिन्महिमकरं मकरन्दमम्बुजानि ॥ ५ ॥

अन्वयः—तृड्भरवारि इदं वाप्याः वारि अपि तरङ्गमङ्गः अतिललिततरम्,
यस्मिन् महिमकरं अमद अलनिबहं मकरन्दम् अम्बुजानि वहन्ति ।

सुधा—अतिललितरमिति । तृङ्भरवारि—तृङ्भरम्=तृष्णातिशयम्, वारयति=छिनत्तीति तत् । इदम्=एतत् । वाप्याः=सरोवरस्य । वारि=जलम्, अपि । तरङ्ग-भङ्गः=वीचिभङ्गः । अतिललिततरम्=अतिचारुतरं वर्तते । यस्मिन् महिमकरम्=माहात्म्यकरम् । भ्रमद्=परिभ्रमद् । अलिनिवहम्=भ्रमरकुलम् । मकरन्दम्=मधुरसम् । अम्बुजानि=कमलानि । वहन्ति=धारयन्ति । पूर्ववृत्तक्रीडावापीभूकयनापेक्ष-यापि-शब्दोऽत्र समुच्चये ।

हिन्दी—प्यार के भार को समाप्त कर देने वाला यह बावली का जल भी लहरों के टूटने से अत्यन्त सुन्दर लग रहा है । जिसमें महिमा युक्त चक्कर काटते हुए भ्रमर समूह और मकरन्द रस को कमल धारण कर रहे हैं ॥ ५ ॥

‘त्वमपि भद्रे वनपालिके कृतकमलमालानितम्बकक्रीडमिममादाय भुक्ता-वसानास्थानगोष्ठीस्थितस्य मम समीपमेष्यसि’ इत्यभिधाय राजा राज-भवनमयासीत् ।

सुधा—त्वमपीति । भद्रे वनपालिके=अयि कल्याणि वनरक्षिके ! त्वमपि=भवत्यपि । कृतकमलमालानितम्बकक्रीडम्—कृता=विहिता, कमलमालायाः=कमल-श्रेण्याः, नितम्बकम्=अधोभागम्, क्रीडा=खेलनम्, येन तादृशम् । इमम्=अमुम् । आदाय=आनीय । भुक्तावसानास्थानगोष्ठीस्थितस्य—भुक्तावसाने=भोजनानन्तरम्, आस्थानगोष्ठ्याम्=विश्रामगोष्ठ्याम् । स्थितस्य=अवस्थितस्य । मम=मे । समीपम्=पार्श्वम् । एष्यसि=आगमिष्यसि । इति अभिधाय=एवं कथयित्वा । राजा=वृषः । राजभवनम्=राजप्रासादम् । अयासीत्=अगच्छत् ।

हिन्दी—हे कल्याणी वनरक्षिके । तुम भी कमल पङ्क्ति के नीचे क्रीड़ा कर लेते पर इसको लेकर भोजन करने के पश्चात् विश्राम गोष्ठी में बैठे हुए मेरे पास ले आओगी । यह कह कर राजा राजभवन को चले गये ।

गते च राजनि राजीविनीनां जीवितसमाः समास्वादयन्स्वादुकोमल-मृणालकन्दलीः, दलयन्बलानि, कवलयन्बहलमधुरस्निग्धमुकुलानि, अनुशी-लयन्शीतलशैवलावलीः, विलासेन स हंसस्तरंस्तरङ्गान्तरेषु चिरं चिक्रीड ।

सुधा—गते चेति । च=तथा । गते राजनि=नृपे प्रयाते सति । राजीविनीनाम्=कमलिनीनाम् । जीवितसमाः=जीवनसदृशीः प्रियाः । स्वादुकोमलमृणालकन्दलीः=स्वादुकोमलकमलमूलान् । समास्वादयन्=कवलयन् । दलानि=पुष्पपत्राणि । दल-यन्=विदलयन् । बहलमधुरस्निग्धमुकुलानि=अतिमधुरचिक्कणकलिकाः । कवलयन्=आस्वादयन् । शीतलशैवलावलीः=शीताः शैवालपङ्क्तीः । अनुशीलयन्=स्पृशन् । विलासेन=आनन्देन । सः=असौ हंसः । तरङ्गान्तरेषु=वीचीसु । तरन्=तरणं कुर्वन् । चिरम्=बहुकालम् । चिक्रीड=क्रीडाश्चकार ।

हिन्दी—तथा राजा के चले जाने पर कमलिनियों के जीवन सदृश प्रिय स्वादिष्ट तथा कोमल मृणाल कन्दलियों (भसीङ्गों) को चखता हुआ (स्वाद लेता हुआ)

पुष्पपत्रों को विदलित करता हुआ, अतिमधुर स्निग्ध कलियों को खाता हुआ, शीतल-
श्रवाल (सिवार) पङ्क्तियों को स्पर्श करता हुआ आनन्द से वह हंस तरङ्गों के बीच
में तैरता हुआ बहुत देर तक क्रीडा करता रहा ।

चिन्तितवांश्च 'तेन राजा कृतकमलमालानितम्बकक्रीडमिममादाय मत्स-
मीपमेष्यसि' इति श्लिष्टार्थमिवादिष्टा वनपालिका । 'तन्न युक्तमिह चिरं
स्थातुमिति' ।

सुधा—चिन्तितवानिति । च=तथा । (सः हंसः) चिन्तितवान्=अचिन्तयद् ।
तेन=अमुना । राजा=वृषेण । कृतकमलमालानितम्बकक्रीडम्=विहितपद्मपङ्क्ति-
निम्नक्रीडम् । इमम्=एतम् । हंसम् आदाय (त्वम्) मत्समीपम्=मम पार्श्वम् ।
एष्यसि=आगमिष्यसि । इति=एवम् । श्लिष्टार्थम्=श्लेषगर्भम् इव । वनपालिका=
उद्यानरक्षिका । आदिष्टा=आज्ञप्ता । इतीति किम् । यत् कृता कमलमालायाः नितम्बके
=घनप्राये मध्यदेशे क्रीडा येनेति राजाभिप्रायः । मालाशब्दगतस्त्रीत्वेन कमलमालायाः
साक्षात्स्त्रीत्वाध्यवसायान्नितम्बशब्दः स्थयवयवोऽपि तदर्थमात्रे प्रयुक्तः । हंसेन त्वेवं प्रती-
तम् । यथा कृतकं कापटिकं वा । तथा अलमत्यर्थम् । आलानितम्=बद्धम् । तथा
वकवत् क्रीडा यस्य । तादृशमिमं गृहीत्वा मत्समीपमागमिष्यसीति । तत्=अतः ।
इह=अत्र । चिरम्=बहुकालम् । स्थातुम्=अवस्थितुम् । युक्तम्=समीचीनम् । न
=नैवास्ति ।

हिन्दी—उस (हंस) ने सोचा—उस राजा ने 'कृत-कमल—' इत्यादि श्लिष्ट
(द्व्यर्थक) वाक्य से वनकलिका को आदेश दिया है । अर्थात्—कृतक (बनावटी
वेषधारी) को अलम् (पूर्ण रूप से) आलानित (श्रृङ्खलित) कर वकक्रीड (बगुला)
के समान छटपटाने की दशा में मेरे पास ले आना । अतः यहाँ अधिक देर ठहरना
ठीक नहीं है ।

इत्यस्थान एवाशङ्कमान सह तेन राजहंसकदम्बकेनाम्बरतलमुदपतत् ।

तत्र च व्यतिकरे दिवापि स्फारस्फुरत्तारामण्डलमिव, विकचनवकुवलय-
पवनगहनमिव, अन्तरान्तरोन्निद्रकुमुदखण्डमुडुनीनास्ते क्षणमशोभयन्त नम-
स्तलम् ।

सुधा—इत्यस्थान इति । इति=इत्थम् । अस्थाने=अनवसरे एव । आशङ्कमानः
=शङ्कां कुर्वन्, हंसः । तेन=उक्तेन । राजहंसकदम्बेन=राजहंसवर्गेण । सह=
साकम् । अम्बरतलम्=गगनतलम् । उदपतत्=उडुीयामास । च=तथा । तत्र व्यति-
करे=तदवसरे । दिवापि=दिनेऽपि । स्फारस्फुरत्तारामण्डलम् इव—स्फारम्=स्पष्टम्,
स्फुरत्=दीप्तमत्, तारामण्डम्=ग्रहमण्डलम् इव, विकचनवकुवलयपवनगहनम्—विच-
चम्=विकसितम्, नवम्=नूतनम्, यत् कुवलयवनम्=कुमोदिनीवनम्, गहनम्=
सघनम्, तद्वत् अन्तरान्तरे=मध्ये मध्ये । उन्निद्रकुमुदखण्डम्—उत्=उदगता, निद्रा
यस्मात् तादृक् कुमुदखण्डम्=विकचकुमुदखण्डम् । उडुनीनाः=उत्पत्तिताः । ते=राज-
हंसाः । क्षणम्=निमिषमात्रम् । नमस्तलम्=गगनतलम् । अशोभयन्त=शुशुभिरे ।

हिन्दी—इस प्रकार अनवसर (बेमौके) पर ऐसी शङ्का करता हुआ हंस उस राजहंस समूह के साथ आकाश में उड़ गया ।

तथा उस समय दिन में भी स्पष्ट चमचमाते हुए तारामण्डल के समान विकसित नूतन घने कुमुदवन के समान, बीच-बीच में खिले हुए कुमुद खण्ड की भाँति वे राज-हंस क्षणभर में आकाश में शोभित होने लगे ।

अविलम्बिताश्च न चिरादवापुर्वैर्दर्ममण्डलमण्डनं कुण्डिनपुरम्—

**अवतेरुश्च चकितचलच्चक्रवाकालोक्यमानकृतान्धकारविभ्रमभ्रमद्भ्रम-
रभरभज्यमानाम्भोजभाजि राजभवनासन्नकन्यान्तःपुरोद्यानक्रीडासरसि ।**

सुधा—अविलम्बिता इति । तथा अविलम्बिताः=विलम्बमकुर्वाणाः (हंसाः) । न चिरात्=अचिरात् । वैदर्भमण्डलमण्डनम्—वैदर्भमण्डलस्य=वैदर्भराज्यस्य, यत् मण्डनम्=शोभनम्, तादृक् । कुण्डिनपुरम्=कुण्डिनपुरनामकं नगरम् । अवापुः=प्रापुः । च=तथा । चकितचलच्चक्रवाकालोक्यमानकृतान्धकारविभ्रमभ्रमद्भ्रमरभरभज्यमानाम्भोजभाजि—चकिताः चलन्तश्च चक्रवाकाः इति=चकितभ्रमच्चक्रवाक-पक्षिणः, आलोक्यमानाः, कृतान्धकाराः=विहिततमाः इव, विभ्रमात्=भ्रान्त्याः, भ्रमन्तः=चक्रमन्तः, ये भ्रमराः=अलयस्तेषां, यो भरः=भारस्तेन भज्यमानानि अम्भोजानि भजन्तीति यत्र तादृशि । राजभवनासन्नकन्यान्तःपुरोद्यानक्रीडासरसि—राजभवनस्यासन्ने=राजप्रासादनिकटे, यत् कन्यान्तःपुरम्=स्त्रीजनकक्षम्, तस्योद्यानस्य यत्क्रीडासरस्तस्मिन्=वाटिकाक्रीडातडागे । अवतेरुः=अवातरन् ।

हिन्दी—वे बिना कहीं रुके शीघ्र विदर्भ मण्डल की शोभा बने हुए कुण्डिनपुर में पहुँच गये तथा चकित चलच्चक्रवाकों (चकई चक्रवा) वाले एवम् अन्धकार का दृश्य उपस्थित कर देने वाले भ्रान्तिवण चक्रकर काटते हुए भीरों के भार से खण्डित कमल शोभा वाले राजभवन के सन्निकट कन्यान्तःपुर के उद्यानवाले क्रीडा-सरोवर में उतर पड़े ।

**सरभसप्रधावितेन सरस्तीरविहारव्यसनिना कन्तकाजनेन निवेदितां-
स्तानवलोकयितुमतिकौतुकेन दमयन्ती कन्यान्तःपुरात्पुराणमदिरारुणाय-
ताक्षी क्षिप्रमाजगाम ।**

सुधा—सरभसमिति । सरभसप्रधावितेन—सरभसम्=सभयम्, प्रधावितेन=धावमानेन । सरस्तीरविहारव्यसनिना—सरस्तीरे=सरोवरनिकटे, विहारस्य=विचरणस्य, व्यसनम् यस्य तेन । कन्यकाजनेन=नारीलोकेन । निवेदितान्=कथितान् । तान्=निदिष्टान्, राजहंसान् । अवलोकयितुम्=द्रष्टुम् । अतिकौतुकेन=महत्कीतूहलेन । पुराणमदिरायताक्षी=सघनरक्तायतनयना । दमयन्ती=तन्नाम्नी भैमी । कन्यान्तःपुरात्=स्त्रीजनभवनात् । क्षिप्रम्=दुतम् । आजगाम=आगच्छत् ।

हिन्दी—उस समय दौड़ती हुई तड़ाग तट पर विहार करने की व्यसनी स्त्रियों के द्वारा बतलाये गये उन राजहंसों को देखने के लिए अतिकौतूहल से कन्यान्तःपुर से सघन मादक अरुण विशाल नयनों वाली दमयन्ती शीघ्र आ गई ।

आगत्य च चटुलतरचरणचञ्चुलप्रहारविदलितारविन्दकन्दलानुत्ताल-
बालनिलिनीवनविहारिणस्तान्ग्रहीतुमेकैकशः सखीजनमादिदेश ।

सुधा—आगत्येति । च = तथा । आगत्य = एत्य । चटुलतरचरणचञ्चुप्रहारविद-
लितारविन्दकन्दलान्—चटुलतरैः = अतिचञ्चलैः, चरणचञ्चुप्रहारैः = पदचञ्चुप्रहारैः,
विदलिताः = नाशिताः, अरविन्दकन्दलीः = कमलमूलानि, यैस्तादृशान् । उत्तालवाल-
निलिनीवनविहारिणः—उत्ताले = तरङ्गायमाणे, नवनिलिनीवने = नूतनकमलकानने,
विहरन्ति = विचरन्ति, इति तान् । तान् = राजहंसान्, ग्रहीतुम् = धर्तुम् । एकैकशः =
एकैकम् । सखीजनम् = सखीम्, आदिदेश = आदेशं चकार ।

हिन्दी—(दमयन्ती ने) आकर अति चञ्चल चरणों तथा चोंचों के प्रहार से
कमल को विदलित करने वाले लहराते हुए (हिलते हुए) वाल कमलवन में विचरण
करने वाले उन राजहंसों को पकड़ने के लिए एक-एक सखी को आदेश दिया ।

स्वयं च चलवलयचारववाचालितप्रकोष्ठेन सविलासं विस्मयकरं
करपल्लवेन तं राजपुत्री राजहंसमुच्चिक्षेप ।

सुधा—स्वयमिति । तथा स्वयम् = आत्मना । चलवलयचारववाचालितप्रकोष्ठेन—
चलस्य = चपलस्य, वलयस्य = कंकणस्य, यच्चारवम् = मधुरध्वनिः, तेन चालितम् =
कम्पितम्, प्रकोष्ठम् = मणिबन्धः, यस्य तादृशेन । करपल्लवेन = हस्तदलेन । राजपुत्री =
राजकन्या दमयन्ती । सविलासम् = सलीलम् । विस्मयकरम् = अद्भुतम् । तम् =
अमुम् । राजहंसम् । उच्चिक्षेप = उत्थापयामास ।

हिन्दी—तथा स्वयम् चञ्चल कंकण की मनोरमध्वनि से युक्त मणिबन्धवाले कर
पल्लव से राजकन्या दमयन्ती ने सविलास उस अद्भुत राजहंस को उठा लिया ।

पाणिपङ्कजस्थित एव सोऽप्यभिमुखीभूय विभाव्य च चेतश्चमत्कारका-
रिणमस्याः कान्तिविशेषमाशिषमदात् ।

सुधा—पाणिपङ्कजेति । पाणिपङ्कजस्थितः—पाणिरेव पङ्कजम्, तस्मिन् स्थितः =
पाणिपद्मस्थः एव । सः अपि = हंसः अपि । अभिमुखीभूय = सम्मुखे भूत्वा । अस्याः =
दमयन्त्याः । चमत्कारिणम् = चमत्कारोत्पादकम् । चेतः = मनः । विभाव्य = परिशाय ।
कान्तिविशेषम् = विशिष्टकान्तियुक्तम् । आशिषम् = आशीर्वाचनम् । अदात् = दत्तवान् ।

हिन्दी—करकमल में स्थित ही उस हंस ने भी सामने होकर और इसके चम-
कारी चित्त को पहिचान कर कान्तिविशेष युक्त आशीर्वाद दिया ।

‘कन्दर्पस्य जगज्जैत्रशस्त्रेणाश्रयकारिणा ।

रूपेणानेन रम्भोर दीर्घायुः सुखिनी भव ॥ ६ ॥

अन्वयः—रम्भोर ! कन्दर्पस्य आश्चर्यकारिणा जगज्जैत्रशस्त्रेण अनेन रूपेण
दीर्घायुः सुखिनी भव ।

सुधा—कन्दर्पस्येति । रम्भोर !—रम्भावदूरे यस्यास्तत्सम्बुद्धौ = हे सुजयने !
कन्दर्पस्य = मदनस्य । आश्चर्यकारिणा = अद्भुतेन । जगज्जैत्रशस्त्रेण—जगतः = संसा-

रस्य, जैत्रम् = विजयिनम्, शस्त्रम् = आयुधम्, तेन । अनेन = एतेन । रूपेण = सौन्द-
र्येण । दीर्घायुः = चिरायुः । सुखिनी च = सुखयुक्ता च । भव = स्याः ।

हिन्दी—हे कदली के समान सुन्दर ऊरवाली ! कामदेव के अद्भुत तथा संसार
को विजित करनेवाले शस्त्र इस सौन्दर्य से तुम विरजीविनी बनो और सुखी रहो ।

अपि च—

निर्माय स्वयमेव विस्मितमनाः सौन्दर्यसारेण यं
स्वव्यापारपरिश्रमस्य कलशं वेधाः समारोपयत् ।
कन्दर्पं पुरुषाः स्त्रियोऽपि दधते दृष्टे च यस्मिन्सति
दृष्टव्यावधिरूपमाप्नुहि पतिं तं दीर्घनेत्रं नलम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—सौन्दर्यसारेण यं निर्माय स्वयम् एव विस्मितमनाः वेधा स्वव्यापार-
परिश्रमस्य कलशं समारोपयत् । यस्मिन् दृष्टे सति पुरुषाः स्त्रियः च कन्दर्पं दधते ।
दृष्टव्याधिरूपं दीर्घनेत्रं तं नलं पतिम् आप्नुहि ।

सुधा—निर्मायेति । सौन्दर्यसारेण = सौन्दर्यतत्त्वरूपेण । यम् = यं पुरुषम् । निर्माय
= विधाय । स्वयमेव = आत्मनैव । विस्मितमनाः = हृष्टचेताः । वेधा = विधाता ।
स्वव्यापारपरिश्रमस्य—स्वस्य व्यापारः स्वव्यापारः = स्वसृष्टिकर्म, तस्मिन्, यः परि-
श्रमः = आयासः, तस्य । कलशम् = घटम् । समारोपयत् = आधारयत् । यस्मिन् दृष्टे
सति, पुरुषाः = नराः । कम् कर्पम् = कमहङ्कारम् । दधते = धारयन्ति, न कमपीत्यर्थः ।
स्त्रियः = नार्यः च । कन्दर्पम् = मदनम् । दधते = धारयन्ति, सकामा भवन्तीत्यर्थः ।
दृष्टव्यावधिरूपम् = दर्शनीयसीमारूपम् । दीर्घनेत्रम् = विशालाक्षम् । तम् = अमुम् ।
नलम् = नलनामानम् । पतिम् = स्वामिनम् । आप्नुहि = लभस्व । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

हिन्दी—सौन्दर्य के तत्त्व रूप से जिसका निर्माण कर स्वयम् ही विस्मित मन
विधाता ने अपने सृष्टिरचना रूपी व्यापारपरिश्रम के कलश को आरोपित किया और
जिसको देखते ही पुरुष दर्पहीन तथा स्त्रियाँ कामयुक्त हो जाती हैं, दर्शनीय रूप सीमा
वाले, विशाल नेत्रों वाले उन नल को पति रूप में प्राप्त करो ।

दमयन्ती तु तस्मिन्क्षणे 'क्व संस्कृतवाचः पक्षिणो विवक्षितवाचश्च'
इति मनसि विस्मयं भयं च, 'नामाप्याह्लादजननं नलस्य' इति वपुषि वेपथुं
रोमाञ्चं च हृदयेऽनुरागमौत्सुक्यं च समकालमुल्लोलायमानमुद्वहन्ती चिन्त-
याञ्चकार ।

सुधा—दमयन्तीति । दमयन्ती तु = भैमी तु । तस्मिन् क्षणे = तत्समये । संस्कृत-
वाचः = संस्कृतभाषिणः । पक्षिणः = खगस्य । विवक्षितवाचः—विवक्षितम् = तथ्य-
पूर्णम्, वाक् = वचनम् यस्य । क्व = कुत्र सम्भवः । इति = एवम् । मनसि = चेतसि ।
विस्मयम् = आश्चर्यम् । भयम् = भीतिः च । नलस्य नाम अपि = अभिधानमपि ।
आह्लादजननम् = हर्षोत्पादकम् । इति = इत्थम् । वपुषि = शरीरे । वेपथुम् = कम्पनम् ।

रोमाञ्चम् = लोमहर्षणम् च । हृदये = वक्षसि । अनुरागम् = प्रेम । औत्सुक्यम् = उत्सुकताम् च । समकालम् = एककालम् । उल्लासमानम् = तरङ्गायमाणम् । उद्वहन्ती = धारयन्ती । चिन्तयाञ्चकार = विचारयामास ।

हिन्दी—दमयन्ती तो उसी समय “यह संस्कृत बोलने वाला और तथ्यपूर्ण बातों को कहने वाला पक्षी कहाँ से आ गया ।” इस प्रकार मन में विस्मय और भय से “नल का नाम ही आह्लादजनक है” इस प्रकार शरीर में कम्पन और रोमाञ्च से हृदय में अनुराग और उत्सुकता से एक साथ ही तरङ्गायमाण अवस्था को धारण करती हुई सोचने लगी ।

‘सोऽयं यस्तेन पान्थेन यान्त्या गौरीमहोत्सवे ।

नलोऽत्यनल एवासीद्वर्णितो मे पुरः पुरा’ ॥ ८ ॥

अन्वयः—सः अयम् नलः गौरीमहोत्सवे यान्त्याः मे पुरः पुरा तेन पान्थेन वर्णितः एव अनलः आसीत् ।

सुधा—सोऽयमिति । सः = असौ । अयम् = एषः । नलः = नलाभिधः जनः । यः गौरीमहोत्सवे = गौरीदेव्याः महोत्सवे । यान्त्याः = गच्छन्त्याः । मे = मम । पुरः = समक्षम् । पुरा = प्राक् । तेन पान्थेन = पथिकेन । वर्णितः = ख्यातः । एव अनलः = दाहकः । आसीत् = अभवत् ।

हिन्दी—वह ही यह नल हैं जो कि गौरी महोत्सव में जाते हुए मेरे सामने पहले उस पथिक द्वारा बतलाये गये थे तथा अनल (के समान दुःखदायी) बने हुए थे ॥ ८ ॥

अथास्याः सखी परिहासशीला नाम नाम्नेव नलस्योद्भिन्नबहलपुलकाङ्कुरामिमामवलोक्य नर्मलापमकरोत् ।

सुधा—अथेति । अथ = अनन्तरम् । अस्याः = दमयन्त्याः । परिहासशीला नाम सखी = तन्नाम्नी सखी । नलस्य नाम्ना एव = अभिधानेनैव । उद्भिन्नबहलपुलकाङ्कुराम्—उद्भिन्नम् = प्रकटितम्, बहलपुलकाङ्कुरम् = अतिपुलकरोमाञ्चम्, यस्यास्ताम् । इमाम् = एताम् दमयन्तीम् । अवलोक्य = दृष्ट्वा । नर्मलापम् = मधुरवाताम् । अकरोत् = चकार ।

हिन्दी—तदनन्तर परिहासशीला नाम की सखी नल के नाम से ही पुलकपूर्ण रोमाञ्चयुक्त इस दमयन्ती को देखकर मधुर आलाप करने लगी ।

कोष्णं किं नु निषिच्यते तव बलातैलं सखि श्रोत्रयो-

रन्तस्तिरिपक्षि पत्रमथवा मन्दं मृदु भ्राम्यति ।

येनाङ्गेषु निखातमन्मथशरप्रस्फारपिच्छच्छवि-

नीलीमेचकितोच्चकञ्चुकरुचं रोम्णां वहत्युदगमः ॥ ९ ॥

अन्वयः—सखि ! नु तव श्रोत्रयोः अन्तः किं कोष्णं बलातैलं निषिच्यते, अथ किं वा मृदु तित्तिरिपक्षिपत्रं मन्दं भ्राम्यति । येन अङ्गेषु निखातमन्मथशरप्रस्फारपिच्छ-च्छविः रोम्णां उदगमः नीलीमेचकितोच्चकञ्चुकरुचं वहति ।

सुधा—कोष्णमिति । 'सखि' इत्यामन्त्रणे । तु=तून्म् । तव=ते । श्रोत्रयोः=कर्णयोः । अन्तः=मध्ये । किम् कोष्णम्=अनत्युष्णम् । बलातैलं निषिच्यते=निषिच्यमानमस्ति । किम् वा=अथवा किम् । मृदु=कोमलम् । तित्तिरिपक्षिपत्रम्-तित्तिरिनाम्नः पक्षिणः, पत्रम्=पक्षम् । मन्दम्=शनैः शनैः । भ्राम्यति=भ्रमदस्ति । येन=कारणेन । अङ्गेषु=शरीरावयवेषु । निखातमन्मथशरप्रस्फारपिच्छविः-निखाताः=निमग्नाः ये मन्मथशराः=कामबाणाः, तेषाम् प्रस्फाराणि पिच्छानि तद्वच्छिविर्यस्य सः । रोम्णाम्=लोमानाम् । उदगमः=रोमाश्चः । नीलीमेचकितोच्चकञ्चुकरुचम्—नील्या=ओषधिविशेषेण, मेचकितस्य=श्यामलितस्य, उच्चकञ्चुकस्य=उत्कृष्टकञ्चुकस्य, रुचम्=कान्तिम् । वहति=दधाति । प्रस्फारत्वं पिच्छानाम् अप्रवेशे हेतुः । अन्यथा शरेषु प्रविष्टेषु पिच्छान्यपि कथं न प्रविष्टानि, तेन पिच्छच्छविरिति कविराचष्टे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—हे सखी ! क्या तुम्हारे कानों में कुछ-कुछ गर्म बला तेल डाला गया है, अथवा क्या कोमल तीतर पक्षी के पंख को धीरे से घुमाया जा रहा है ? जिसके कारण अङ्गों में घुसे हुए कामबाणों के स्फुट पंखों के समान कान्ति वाला उठा हुआ लोम-समूह नील रंग से रंगे हुए चमकीले उत्तम कञ्चुकी की कान्ति को धारण कर रहा है ॥ ९ ॥

दमयन्ती तु तस्याः सर्वैलक्ष्यस्मितमेवोत्तरं कल्पयन्ती शनैः शिरःकम्पतरलितावतंसोत्पला सलज्जा चलद्विलोचनान्तेन तामतर्जयत् ।

सुधा—दमयन्तीति । तस्याः=सख्याः । सर्वैलक्ष्यस्मितम् इव—सर्वैलक्ष्यम्=सविस्मयम्, स्मितम् इव=मन्दहसितमिव । उत्तरं, कल्पयन्ती=ददती । शनैः=मन्दम् । शिरःकम्पतरलितावतंसोत्पला—शिरःकम्पेन=उत्तमाङ्गकम्पेन, तरलिते=चञ्चले, अवतंसोत्पले=कर्णाभरणे यस्याः सा । सलज्जा—लज्जया सहिता=ह्रीयुता । चलद्विलोचनान्तेन—चलतोः=चञ्चलयोः, विलोचनयोः=नयनयोः, अन्तः=कटाक्षम्, तेन । ताम्=सखीम् । अतर्जयत्=अवर्जयत् ।

हिन्दी—उसको सविस्मय मन्द मुस्कराती जैसी उत्तर देती हुई धीरे-धीरे शिर हिलाने के कारण हिलते हुए कर्णाभूषणों वाली लज्जिली दमयन्ती ने चञ्चल नयनों के कटाक्ष से उस (सखी) को मना किया ।

अवादीच्च तं राजहंसम् 'अहो महानुभाव, सर्वथाश्रयं हेतुरसि' ।

सुधा—अवादीविति । च=तथा । तम्=अमुम् । राजहंसम्=हंसपक्षिणम् । अवादीत्=अकथयत् । अहो महानुभाव=अयि महाशय ! सर्वथा=सर्वप्रकारेण । आश्रयं हेतुः=विस्मयस्य कारणम् । असि ।

हिन्दी—तथा उस राजहंस से कहा कि—'हे महानुभाव ! सब प्रकार से अश्रयं के हेतु हो ।'

तथाहि—

द्रष्टव्यानुरूपं रूपम्, महाश्रयर्गर्भाः प्रपञ्चितवाच्या वाचः, सूचित-
संस्कारातिरेको विवेकः, सौजन्याश्रयः प्रश्रयः, निष्कारणोपकारधात्री मैत्री ।

सुधा—द्रष्टव्येति । द्रष्टव्यानुरूपम्—द्रष्टव्यम्, अनुरूपञ्च = दर्शनीयसुन्दरम् ।
रूपम् = आकृतिः । महाश्रयर्गर्भाः = महदद्भुतयुक्ताः । प्रपञ्चितवाच्याः = विशिष्टार्थ-
सम्पन्नाः । वाचः = वाण्यः । सूचितसंस्कारातिरेकः—सूचितम् = विज्ञप्तम्, संस्काराति-
रेकम् = संस्काराद्भुतम् येन तथा । विवेकः = विचारशक्तिः । सौजन्याश्रयः—सौजन्यम्
= सज्जनता आश्रयो यस्य तथा । प्रश्रयः = नम्रता । निष्कारणोपकारधात्री—निष्कारणम्
= अकारणम्, उपकारं दधातीति = उपकारकर्त्री । मैत्री = मित्रता । अस्ति ।

हिन्दी—क्योंकि—(तुम्हारा) दर्शनीय सुन्दर रूप है, महान् अद्भुत एवं विशिष्ट
अर्थों वाली वाणी है, अद्भुत संस्कार बतलाने वाली विचार-शक्ति है, सज्जनता का
आश्रय नम्रता है तथा अकारण उपकार करने वाली मित्रता है ।

तत्त्वमनेकधा जनितविस्मयो बहु प्रष्टव्योऽसि ।

सुधा—तद्विति । तत् = अतः । त्वम् = राजहंसः । अनेकधा = बहु-प्रकारम् ।
जनितविस्मयः—जनितः = उत्पन्नः, विस्मयः = आश्चर्यः, येन तथा । त्वम् । बहु =
अत्यर्थम् । प्रष्टव्यः असि = प्रष्टुं योग्यः असि ।

हिन्दी—अतएव बहुत प्रकार आश्चर्य उत्पन्न करने वाले (तुम) से बहुत कुछ
पूछना है ।

किं तु प्रस्तुतं पृच्छामः । कथय । कोऽयमात्मरूपसम्भावितकन्दर्पदर्प-
दावानलो नलो नाम । यस्यैतानि मन्दरमथनक्षणक्षुभितक्षीरसागरतरङ्ग-
भ्रमभ्रान्तिभाञ्जि भ्रमन्ति यशांसि ।

सुधा—किं त्विति । किन्तु = किञ्च । प्रस्तुतम् = प्रासङ्गिकम् । पृच्छामः । कथय =
वद । अयम् = एषः । आत्मरूपसम्भावितकन्दर्पदर्पदावानलः—आत्मनः = स्वस्य, रूपेण
= स्वरूपेण, सम्भावितस्य = सम्भाव्यस्य, कन्दर्पस्य = मदनस्य, दर्पाय = अहंकाराय,
दावानलः इव = दाहकसदृशः । नलः नाम = नलाख्यः । कः = को महाशयः (अस्ति) ।
यस्य = नलस्य । एतानि = इमानि । मन्थरमथनक्षणक्षुभितक्षीरसागरतरङ्गभ्रमभ्रान्ति-
भाञ्जि—मन्दरेण = मदराचलेन, मथनक्षणे = मथनकाले, क्षुभितः = उद्वेलितो, यः
क्षीरसागरः = पयोधिस्तस्य, तरङ्गाणाम् = वीचीनाम्, भ्रमेण, भ्रान्तिभाञ्जि = भ्रम-
युक्तानि । यशांसि = कीर्तयः । भ्रमन्ति = परिक्रमन्ति ।

हिन्दी—किन्तु प्रासंगिक बात ही पूछती हूँ । कहो ! यह अपने रूप से कामदेव के
अभिमान के लिए दावानल जैसा नल नाम का कौन व्यक्ति है जिसके यश मन्दराचल
के द्वारा मन्थन काल में उमड़ते क्षीर सागर की तरङ्गों के समान चक्कर काट रहे हैं ।

इत्येवमुक्तः सोऽपि 'सुन्दरि, यद्येवमुपविश्यताम् । अवधीयतां मनः ।
भूयतां सविश्रब्धम्' इत्यभिधाय कथयितुमारब्धवान् ।

सुधा—इत्येवमिति । इति । एवम्=इत्थम् । उक्तः=कथितः । सः=हंसः, अपि । सुन्दरि=हे रूपसि ! यदि एवम्=यदि ईदृशमस्ति । तर्हि । उपविश्यताम्=आस्यताम् । मनः=चेतः । अवधीयताम्=एकाग्रीक्रियताम् । सविश्रब्धम्=निश्चिन्तम् । श्रूयताम्=आकर्ष्यताम् । इति अभिधाय=एवं कथयित्वा । कथयितुम्=भणितुम् । आरब्धवान्=प्रारभत ।

हिन्वी—इस प्रकार कहे जाने पर उस हंस ने भी—“हे सुन्दरि ! यदि ऐसा है तो बैठिये, मन एकाग्र कीजिये, निश्चिन्त होकर सुनिये ।” यह कह कर कहना आरम्भ किया ।

‘अस्ति समस्तसुरासुरलोककर्णपूरीकृतकान्तकीर्तिकुन्दकुसुमः, कुसुमायुधरूपरमणीयदेहप्रभः, प्रभावयुक्तो विप्रभावश्च, शुचिरनुपतापकारी च, घनागमसमयो न वारिबहुलश्च, शिशिरस्वभावो न जाड्ययुक्तश्च, रामः कुशलवयोरामणीयकेन जनको वंदेहभागेन, नैषधः प्रजानां पतिः, विरञ्च इव नाभिभूतः समरे, वीरो वीरसेनो नाम ।

सुधा—अस्तीति । समस्तसुरासुरलोककर्णपूरीकृतकान्तकीर्तिकुन्दकुसुमः—समस्तस्य=सकलस्य, सुरासुरलोकस्य=देवासुरलोकस्य, कर्णेषु पूरीकृतानि=भरितानि, कान्तकीर्तिरूपाणि=उज्ज्वलयशोरूपाणि, कुन्दकुसुमानि=कुन्दपुष्पाणि येन सः । कुसुमायुधरूपरमणीयदेहप्रभः—कुसुमायुधस्य रूपम् इव=कामदेवसौन्दर्यमिव, रमणीया=मनोरमा, देहप्रभा=शरीरकान्तिः, यस्य सः । प्रभावयुक्तः—प्रभावः=माहात्म्यम्, तेन युक्तः=सम्पन्नः । विप्रभावः—विगतः प्रभावो यस्मात्तत्=प्रभावहीनः, इति विरोधः । विप्रभावः—विप्राणां=ब्राह्मणानां, भाः तेषांसि, तान् अवति=रक्षति । इति परिहारः । शुचिः=ग्रीष्मकालः । अनुपतापकारी=तापकर्ता न । इति विरोधः । ‘ग्रीष्मः शुचिः शुद्धेऽनुपहृते शृङ्गाराषाढयोः । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि’ इति विश्वप्रकाशः । शुचिः=पवित्रः । च=तथा । अनुपतापकारी=दुःखदायी न, इति परिहारः । घनागमसमयः—घनानामागमस्तस्य समयः=वर्षाकालः, न वारिबहुलः=जलाधिक्यम् न । इति विरोधः । पक्षे तु—घनः=प्रचुरः आगमः=सिद्धान्तो यस्य सः । न वा । अरिबहुलः—अरिः=शत्रुः, बहुलेन=आधिक्येन, यस्य सः । शिशिरस्वभावः—शिशिरः=शीतलः, शिशिरतुं वा, स्वभावः=प्रकृतिः यस्य तथाविधः । न जाड्ययुक्तः=हिमयुक्तः न । पक्षे—शिशिरस्वभावः=शान्तप्रकृतिः । न जाड्ययुक्तः=मूर्खतायुक्तः न । कुशलेन=चतुरेण, वयोरामणीयकेन=अवस्थासौन्दर्येण । रामः=चारुः । पक्षे—कुशलवयो रामणीयकेन=कुशलव-नाम्नोः पुत्रयोः सौन्दर्येण, शोभितः रामः इव । वंदेहभागेन—विदेहाः=देशास्तेषामयं वंदेहो भागस्तेन जनकारुण्यनृपतिप्रतिमः । अन्यत्र रामो दाशरथिः । वै वितर्कः । देहस्य भां=कान्ति गच्छति व्यानोति इति कृत्वा ङ प्रत्यये देशप्रभावेण शरीरकान्त्यनुहारिणा रामणीयकेन=सौन्दर्येण । कुशस्य लवस्य च जनकः=जनयिता । नैषधः=निषधदेशीयः । प्रजानाम्=जनानाम्, पतिः=प्रभुः राजा । नाभिभूतः=

नाभिजातः । विरश्चिः इव = विधातासमः । समरे = युद्धे । वीरः । न कदाचित्, अभि-
भूतः = पराजितः । वीरसेनः नाम = वीरसेनाभिधः राजा अस्ति ।

हिन्दी—समस्त देवताओं और राक्षसवर्ग के कानों को उज्ज्वल कीतिरूपी कुन्द
पुष्पों से भरने वाले, कुसुमायुध (कामदेव) के समान सुन्दर शरीरकान्ति वाले,
प्रभावयुक्त, विप्रतेज की रक्षा करने वाले, पवित्र प्रचुर सिद्धान्त वाले (वारिबहुल
नहीं), शील स्वभाव वाले (मूर्खता या, हिम से युक्त नहीं) कुशल आयु तथा
रमणीयता से अभिराम, देशों के भाग से जनक के समान (अथवा कुश और लव के
जनक राम के समान) निषध प्रजा के स्वामी, नाभि से उत्पन्न हुए ब्रह्मा के समान,
युद्ध में वीर (युद्ध में पराभूत नहीं) वीरसेन नाम के राजा हैं ।

यस्य च बहुशोभयाङ्गप्रभया सह स्फुरत्युदारामनोवृत्तिः, अखण्डन-
याज्ञया सदृशी राजते राज्यस्थितिः सज्जया सेनया सह श्लाघनीया
कृपाणयष्टिः ।

सुधा—यस्येति । च = तथा । यस्य = राज्ञः । बहुशोभया = अतिशोभया । अथवा—
बहुशः अभया = भयरहिता वा । प्रभया = कान्त्या सह, अतिभययुक्ता वा । उदाराम-
नोवृत्तिः = चेतोवृत्तिः । अखण्डनयाज्ञया—अखण्डो नयः = षाड्गुण्यम् यस्याम्, तथा ।
आज्ञया सदृशी राजते = शोभते । सज्जया—सत = शोभनो, जयो यस्याः । सेनापक्षे—
सज्जया = सुसज्जितया । सेनया = वाहन्या सह । श्लाघनीया = प्रशंसनीया । कृपाण-
यष्टिः = खड्गयष्टिः । अस्ति ।

हिन्दी—उनकी बहुशः अभया (पूर्ण-निर्भीक) अङ्ग कान्ति के साथ उदार मनो-
वृत्ति, अखण्ड षाड्गुण्ययुक्त (अखण्डन आज्ञा के सदृश) राज्यस्थिति शोभित है और
सुन्दर विजय दिलानेवाली सुसज्जित सेना के साथ प्रशंसनीय कृपाण यष्टि शोभित हो
रही है ।

यश्च शृङ्गारो नारीषु, वीरो वैरिषु, बीभत्सः परदारेषु, रौद्रो द्रोहिषु,
सहास्यो नर्मालापेषु, भयानकः संग्रामाङ्गणेषु, सकरुणः शरणागतेषु ।

सुधा—यश्चेति । यश्च = यः वीरसेनवृषः । नारीषु = रमणीषु । शृङ्गारः =
शृङ्गारवान् । वैरिषु = शत्रुषु । वीरः = पराक्रमी । परदारेषु = परस्त्रीषु । बीभत्सः =
घृणाकरः । द्रोहिषु = द्वेषिषु । रौद्रः = भयङ्करः । नर्मालापेषु = मधुरवार्तासु । सहास्यः
= हास्ययुक्तः । संग्रामाङ्गणेषु = युद्धभूमिषु । भयानकः = भयङ्करः । शरणागतेषु =
दुःखितजनेषु । सकरुणः = सदयः अस्ति । अत्र शृङ्गारादिरसानां रमणीयो निर्वाहः ।

हिन्दी—तथा जो कामिनियों में शृङ्गारवान् रहता है, शत्रुओं में वीरता दिख-
लाता है, परस्त्री गमन से घृणा रखता है, द्रोह करने वालों पर क्रोध दिखलाता है,
मधुरवार्तालापों में हँसता है, युद्ध के मैदानों में भयङ्करता दिखलाता है । तथा
शरणागतों पर दयालु रहता है ।

यस्य च चतुर्विधतटीटीकमानशरच्छन्द्रविशदयशोराशिराजहंसस्य

निस्त्रिशता कृपाणेषु, कुचातुर्यं कलत्रेषु, कूपदेशसेवा पापधिकेषु, लुब्धक-
पर्यायः कैवर्तकेषु, तीक्ष्णता शस्त्रेषु, धर्मच्छेदो धनुर्विद्यायाम् ।

सुधा—यस्येति । यस्य च = यस्य नृपस्य । चतुरुदधितटीटीकमानशरच्चन्द्रविशद-
यशोराशिराजहंसस्य—चतुरुदधेः = चतुःसमुद्रस्य, तटीम् = तटभागम्, टीकमानः =
चिह्नितः, शरच्चन्द्रस्य = शरत्कालीनचन्द्रमसो, विशदा = शुभ्रा, यशोराशिः = कीर्ति-
राशिर्येन तादृशस्य, राजहंसस्य = राजहंसपक्षिणः कृपाणेषु = खड्गेषु । निस्त्रिशता =
क्रूरता । कलत्रेषु = स्त्रीषु । कुचातुर्यम्—कुचाभ्याम्, आतुर्यम् = दुर्वहभरत्वात् । अनैपुण्यं
नान्येषु । कूपदेशसेवा = कूपभागस्य सेवनम् । पापधिकेषु = मृगयाभ्यासेषु । कुत्सित
उपदेशो येषां तेषां दाम्भिकानाम् सेवा अन्येषु न । लुब्धकपर्यायः—“लुब्धकः” इति
पर्यायः = एकार्यम् शब्दान्तरम् । कैवर्तकेषु = तरिवाहकेषु । तथा—कुत्सितो लुब्धो
लुब्धकः, तस्य पर्यायः = परिणामो नान्येषु । तीक्ष्णता = आयःशूलिकत्वम् । शस्त्रेषु =
आयुधेषु । धर्मच्छेदः—धर्मनामाद्रुमः यन्मयं धनुर्विधीयते, तस्य च्छेदः = छेदनम्,
कर्तनम् । धनुर्विद्यायाम् = धनुर्वेदे । तथा धर्मस्य = पुण्यस्य, छेदः = नाशः अन्यत्र
न भवति ।

हिन्दी—चारों समुद्रों के तटों पर चिह्नित शरत्कालीन चन्द्रमा की उज्ज्वल
कीर्तिराशि जैसे राजहंसों वाले जिस राजा की क्रूरता खड्गों में ही है अन्य में नहीं,
कुचों के भार की आतुरता स्त्रियों में पाई जाती है कुचातुर्य (अनैपुण्य) अन्यत्र नहीं,
कूपदेशसेवा (कुये के पास बैठना) मृगया के अभ्यास कार्यों में होती है निन्दनीय
उपदेश वाले दाम्भिकों की सेवा नहीं, 'लुब्धक' पर्याय कैवर्तों (केवटों—मल्लाहों)
में होता है निन्द्य लोभ का परिणाम अन्यत्र नहीं, तीक्ष्णता (पैनापन) शास्त्रों में
होती है किसी व्यक्ति में नहीं, धर्म नाम का पेड़ का काटा जाना धनुर्विद्या में होता है
धर्म का नाश अन्यत्र नहीं होता है ।

एवमस्य हरस्येव करस्थं कृत्वाशेषमण्डलमनवरतविख्यातविजयाभि-
नन्दिनः, सुन्दरकैलासनाभिरम्यवनान्तरेषु विहरतः मदननिरुद्धनैषधीपीनो-
च्चकुचकुम्भावटम्भमसृणितवक्षःस्थलस्य सुखेनाभिक्रामन्ति दिवसाः ।

सुधा—एवमिति । एवम् = इत्थम् । हरस्य इव = महादेवस्येव । अस्य = एतस्य
राशः । करस्थम् = हस्तगतम् । शेषमण्डलम्—शेषाख्यो नागस्तस्य मण्डलम् = कुण्डला-
कारं वपुः । तथा अशेषमण्डलम् = समस्तदेशम् । अनवरतविख्यातविजयाभिनन्दिनः—
हरपक्षे—निरन्तरम्, विख्यातम् = प्रख्यातम्, विजयाभिनन्दनम् = भङ्गाभिनन्दनम्, यस्य
तस्य । नृपपक्षे—अनवरतं विख्यातम्, विजयाभिनन्दनम् = जयस्वागतम्, यस्य तस्य ।
सुन्दरकैलासनाभिरम्यवनान्तरेषु—हरपक्षे—सुन्दरस्य—मनोरमस्य कैलासनाभेः = कैलास
नाम पर्वतस्याधः, रम्येषु = रमणीयेषु, वनान्तरेषु = काननान्तरेषु । नृपपक्षे—कम् =
जलम् । एला = लता । असनः = पीतमालः, तैः सुन्दरैरभिरम्येषु काननविशेषेषु ।
विहरतः = विचरतः । मदननिरुद्धनैषधीपीनोच्चकुचकुम्भावटम्भमसृणितवक्षःस्थलस्य—

मदनेन = कामेन, निरुद्धानां = अवरुद्धानाम्, नैपथीनां = निपथदेशीयनारीणाम्, पीनानि = स्थूलानि, उच्चानि = उन्नतानि, कुचकुम्भानि = पयोधरकलशानि, तैः, अवष्टम्भेन = संस्पर्शेन मसृणितम् = कोमलितम्, वक्षःस्थलम्, यस्य तथोक्तस्य सतः । सुखेन = आनन्देन । दिवसाः = दिनानि । अमिक्रामन्ति = यान्ति ।

हिन्दी—इस प्रकार जैसे शेषनाग का मण्डल हाथ में पकड़े हुए शिवजी हों, उसी प्रकार सम्पूर्ण देश को अपने हाथ में संभाले, निरन्तर प्रसिद्ध भोग के कारण प्रसन्न सुन्दर कैलास पर्वत के रमणीक वन प्रदेशों में विचरण करने वाले प्रसन्न शिवजी की भाँति निरन्तर विख्यात विजय का स्वागत करने वाले, जल, इलायची तथा पीतमाल के कारण अभिरम्य (रमणीक) वन विहार करने वाले, कामदेव के द्वारा निरुद्ध निपथ देश की कामिनियों के स्थूल एवं उन्नत कुचकुम्भों के संस्पर्श से कोमल वक्षःस्थल वाले उस राजा के दिन सुख से व्यतीत हो रहे हैं ।

कदाचिच्चतुर्दधिवेलावलयितवसुन्धराविख्यातमपत्यमभिलषन्नादर-
चरणाङ्गुष्ठानिष्ठचूतकैलासोन्मूलनागतपतद्दशवदनाविरसविरुतविहसिता-
मरमण्डलीमहितमहिमानमनवरतविरञ्चिरचितविचित्रनामसामवस्तुस्तुति-
मनवरतसकललोककल्याणकामधेनुमनुपमवर्चसमर्चयाञ्चकार भगवन्त-
मम्बिकापतिम् ।

सुधा—कदाचिदिति । कदाचित् = कदापि । चतुर्दधिवेलावलयितवसुन्धराविख्या-
तम् — चतुर्दधेः = चतुःसमुद्रस्य, वेला = तटम्, तेन वलयिता = आवृता, या वसुन्धरा =
भूमिस्तस्यां विख्यातः = प्रसिद्धस्तादृशम् । अपत्यम् = सुतम् । अभिलषन् = इच्छन् ।
अनादरचरणाङ्गुष्ठानिष्ठचूतकैलासोन्मूलनागतपतद्दशवदनविरसविरुतविहसितामरमण्डली-
महितमहिमानम्—अनादरेण—अनायासेन, चरणाङ्गुष्ठेन = पादाङ्गुष्ठेन, निष्पृच्छत्,
कैलासः = कैलासनामपर्वतः, तस्योन्मूलनाय = उत्पाटनाय, आगतस्य = आयातस्य,
पततः = स्खलतः, दशवदनस्य = रावणस्य, यत् विरसम् = नीरसम्, विरुतम् = रुदनम्,
तेन विहसिता = प्रसन्नीभूता, या अमरमण्डली = सुरमण्डली, तेन, महिता = प्रशंसिता,
महिमा यस्य तम् । अनवरतविरञ्चिरचितविचित्रनामसामवस्तुस्तुतिम्—अनवरतम् =
निरन्तरम्, विरञ्चिता = ब्रह्मणा, विचित्रनामभिः = भर्गभगवत्त्रिनेत्रादिभिः, सामभिः =
सामवेदमन्त्रैः, वस्तुस्तुतिः = स्तवनकृतम्, यस्य तम् । अनवरतसकललोककल्याणकाम-
धेनुम् = निरन्तरनिखिललोककल्याणकामधेनुवद्गुणम् । अनुपमवर्चसम् = अद्भुततेज-
स्विनम् । भगवन्तम् = प्रभुम् । अम्बिकापतिम् = पार्वतीशं शिवम् । अर्चयाञ्चकार =
पूजयामास ।

हिन्दी—कदाचित् चारों समुद्रतटों से घिरी वसुन्धरा में विख्यात सुत की
अभिलाषा करते हुए (राजा ने) अतितेजस्वी उमापति भगवान् शिव की अर्चना
की । जो (भगवान् शिव) अनायास पाँव के अंगूठे से दबाये हुए कैलास पर्वत को
उखाड़ कर फेंकने के लिए आये हुए पर्वत से गिरने के कारण रावण के करुण क्रन्दन
से हँसते हुए देव समूह द्वारा पूजनीय महिमा वाले हैं, तथा ब्रह्माजी निरन्तर जिनके

नामों पर आधारित सामवेद के मन्त्रों से सदा स्तुति किया करते हैं और जो सकल-लोक कल्याण के लिए कामधेनु सद्गुण हैं।

अतिभक्तितोषितहरलब्धवरश्च निरुपमरूपयानुरूपया रूपवत्यभिधानया प्रियया सह मकरकेतनकेलिफलमनुभवन्नतिचिरमासाञ्चक्रे ।

सुधा—अतिभक्त्यति । अतिभक्तितोषितहरलब्धवरः—अतिभक्त्या=महद्भक्त्या, तोषितः=प्रसादीकृतः, हरः=शिवः, तेन लब्धः=प्राप्तः वरश्च येन सः । निरुपम-रूपया—निरुपमः=उपमारहितः रूपो यस्यास्तया । अनुरूपया=अनुकूलया । रूपवत्य-भिधानया=रूपवत्याख्यया । प्रधानया=मुख्यया । प्रियया सह=प्रेयस्या समम् । मकरकेतनकेलिफलम्=कामक्रीडाफलम् । अनुभवन्=अनुभवं कुर्वन् । अतिचिरम्=बहुकालम् । आसाञ्चक्रे=सुखमुदास ।

हिन्दी—अत्यन्त भक्ति से विजयी को प्रसन्न कर तथा वरदान प्राप्त कर राजा अनुपम रूपवाली अनुरूपा नाम की प्रधान पत्नी के साथ कामदेव की क्रीडा का फल (आनन्द विलास) का अनुभव करते हुए चिरकाल तक सुख भोगते रहे ।

अतिक्रामति तु कियत्यपि समये सम्पन्नसत्त्वा समपद्यत रूपवती ।

सुधा—अतिक्रामतीति । कियत्यपि समये=किञ्चित्काले । अतिक्रामति=व्यतीते सति । तु । रूपवती=तन्नाम्नी राज्ञी । सम्पन्नसत्त्वा-सम्पन्नं सत्त्वम् यस्यां सा=गर्भिणी । समपद्यत=समभवत् ।

हिन्दी—कुछ समय व्यतीत होने पर रानी रूपवती गर्भवती हुई ।

तेन च समस्तसंसारवस्तूद्घृतकान्तिकणकलितगर्भारम्भेण, नारायण-नाभिरिव विरञ्चोत्पत्तिकमलकन्दबन्धेन, कल्पपादपलतेव पल्लवारम्भोच्छ-वासेन, मनाङ्गेदुरितोदरा रराज राजीवनयना राजपत्नी ।

सुधा—तेनेति । च=तथा । तेन=उक्तेन । समस्तवस्तूद्घृतकान्तिकणकलित-गर्भारम्भेण—समस्तैः=सम्पूर्णैः, वस्तुभिः=पदार्थैः, उद्घृतानि,=उदगतानि, कान्तिकणानि=कान्तिबिन्दूनि, तैः कलितः=निमित्तः, यो गर्भस्तस्यारम्भः, तेन । विरञ्चोत्पत्तिकमलकन्दबन्धेन—विरञ्चोत्पत्तेः=ब्राह्मण उत्पत्तेः, कमलकन्देन=कमल-मूलेन, बन्धः=बन्धनम्, तेन । नारायणनाभिरिव=विष्णुनाभिरिव । पल्लवारम्भोच्छ-वासेन=नूतनदलाविभवेन । कल्पपादपलता इव=कल्पवृक्षलता इव । मनाक्=किञ्चित् । मेदुरितोदरा—मेदुरितः=वधितः उदरः=जठरः यस्याः, सा=वर्धमानोदरा । राजीवनयना=कमलपत्राक्षी । राजपत्नी=राजमहिषी रूपवती । रराज=गुणगुणे ।

हिन्दी—उस समस्त संसार के पदार्थों से निकले हुए कान्तिकणों से निमित्त गर्भ के आरम्भ से ब्रह्मा को उत्पन्न करने वाले कमलमूल से शोभित नारायणनाभि के समान, नूतन पल्लवों के आविर्भाव से कल्पवृक्ष की लता के समान कुछ-कुछ बढ़े हुये उदरवाली राजीवनयना राजपत्नी रूपवती सुन्दर लगने लगी ।

क्रमेण च मेघकोच्छचूचुकुकुम्भकपोलिपाण्डुरा निम्नयन्ती मृग-

लाञ्छनच्छायमवाञ्छदच्छामृतपयः पिष्टमूर्तिमन्मधुसमयमदनमृगाङ्कु-
मण्डलरसेनात्मानमालेपुम् ।

सुधा—क्रमेणेति । क्रमेण = क्रमशः । मेचकोच्चचूचुकुचकुम्भकपोलिपाण्डिम्ता-
मेचकयोः = श्यामलयोः, उच्चचूचुकुचकुम्भयोः, कपोलयोश्च = गण्डस्थलयोश्च, यत्पा-
ण्डिमा = पाण्डुरता शुभ्रता वा तेन । मृगलाञ्छनच्छायम्—मृगलाञ्छनः = चन्द्रः, तस्य
च्छायम् = प्रसारम् । निम्नयन्ती = अधःकुर्वन्ती । अच्छामृतपयः पिष्टमूर्तिमन्मधुसमय-
मदनमृगाङ्कुमण्डलरसेन—अच्छम् = स्वच्छम्, अमृतमेव यत्पयः = नीरम्, तेन पिष्टो =
घृष्टः योऽसौ मूर्तिमतां मधुसमयः = वसन्तः, मदनः = कामदेवः, मृगाङ्कुश्च = चन्द्रश्च,
तेषां मण्डलानां रसस्तेन । आत्मानम् = स्वम् । आलेपुम् = आलेपनं कर्तुम् । अवाञ्छत्
= इष्येत् ।

हिन्दी—क्रमशः श्यामता उन्नत चूचुकों वाले कुचकुम्भों एवं कपोलों की शुभ्रता
से मृगलाञ्छन चन्द्रमा को नीचा दिखाती हुई रानी स्वच्छ अमृतजल से पिष्ट मूर्तिमान्
वसन्त मदन चन्द्रमण्डल के रस से अपने को लिप्त करने की इच्छा करने लगी ।

अग्रतः सखीजनविधृतमपास्य मणिमयमुकुरमण्डलमनवरतनिशानिर्मल-
करवालतलेष्वात्ममुखकमलमवलोकयाञ्चकार ।

सुधा—अग्रत इति । अग्रतः = सम्मुखात् । सखीजनविधृतम् = सखीभिः धृतम् ।
मणिमयमुकुरमण्डलम् = रत्नमयदर्पणम् । अपास्य = दूरीकृत्य । अनवरतनिशानिर्मल-
करवालतलेषु—अनवरतम् = निरन्तरम्, निशानिर्मलानि = शाणोज्ज्वलानि, करवालानि
= खड्गानि, तेषां तलेषु = धारासु । आत्ममुखकमलम् = स्वप्नाननम् । अवलोकया-
ञ्चकार = ददर्श ।

हिन्दी—सामने सखियों द्वारा रखे गये मणिमय दर्पणमण्डल को हटाकर निरन्तर
शान रखने से उज्ज्वल बनी तलवारों की धारों में (वह) निरन्तर अपना मुख कमल
देखा करती थी ।

निरस्य नीलोत्पलमजरठकण्ठीरवकण्ठकेसरस्तबकमकरोत्कर्णवतंसम् ।

अतिबहलकुङ्कुमाङ्ककस्तूरिकापङ्कमपहाय मत्तमातङ्गमदकर्ममेन निज-
भुजशिखरयोर्विरचयाञ्चकार विचित्रपत्रभङ्गान् ।

सुधा—निरस्येति । नीलकमलम् = इन्दीवरम् । निरस्य = अपास्य । जरठकण्ठी-
रवकण्ठकेसरस्तबकम्—जरठस्य = वृद्धस्य, कण्ठीरवस्य = मयूरस्य, कण्ठे = गलप्रदेशे
यत् केसरस्तबकम् = केसरगुच्छम् । कर्णवतंसम् = कर्णाभरणम् । अकरोत् = चकार ।
अतिबहलकुङ्कुमाङ्ककस्तूरिकाम्—अतिबहलम् = सघनम्, कुङ्कुमाङ्कम् यस्यां तथा
कस्तूरिका ताम् । अपहाय = विहाय । मत्तमातङ्गमदकर्ममेन—मत्तानाम् = मदयुतानाम्,
मातङ्गानाम्, यत् मदकर्मम् = मदपङ्कम् तेन । निजभुजशिखरयोः = आत्मबाहु-
प्रान्तयोः । विचित्रपत्रभङ्गान् = अद्भुतचित्राङ्कान् । विरचाञ्चकार = रचयामास ।

हिन्दी—नीलकमल को हटाकर वयस्क कण्ठीरव (मयूर) के कण्ठ के समान

नीले केसर गुच्छे को कानों का आभूषण बना रही थी । अत्यधिक गाढ़े कुङ्कुम से युक्त कस्तूरी को छोड़कर मतवाले हाथियों के मदपङ्क से अपनी भुजाओं के छोर पर विचित्र चित्र (पत्रभङ्ग) बनाया करती थी ।

एवमन्तःस्फुरद्गर्भानुरूपदोहदसुखमनुभवन्ती कदाचिदुच्चस्थानस्थिते सौम्यग्रहग्रामे, महाराजजन्मोचितेऽह्नि शुभसम्भारकारणायां कालवेलायां जातप्राये प्रभाते प्रभाप्रतानजनितपरिवेषमशेषतेजस्वितेजःपुञ्जापहारिण-मालोहितपादपल्लवोल्लसितपङ्कजच्छायम्, द्यौरिव रविमण्डलम्, उन्न-मन्मेघमालेव विद्युल्लोलम्, अरणिरिव वितानवैश्वानरम्, नरपालप्रिया प्रीणितगोत्रं पुत्रमजीजनत् ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । अन्तःस्फुरद्गर्भानुरूपदोहदसुखम्—अन्तः= मध्ये, स्फुरत् गर्भस्य=स्पन्दतो गर्भस्यानुरूपम्=अनुकूलम्, दोहदसुखम्=गर्भानन्दनम् । अनुभवन्ती=अनुभवं कुर्वन्ती । कदाचित्=कदापि । उच्चस्थानस्थिते=उत्तमस्थान-गते । सौम्यग्रहग्रामे=सौम्यग्रहसमूहे । महाराजजन्मोचिते=महाराजजन्मयोग्ये । अह्नि=दिवसे । शुभसम्भारकारणायाम्=उत्तमसम्भारहेतुकायाम् । कालवेलायाम्=उपयुक्त-वेलायाम् । जातप्राये प्रभाते=प्रायः प्रत्युषसञ्जाते । प्रभाप्रतानजनितपरिवेशम्—प्रभा-प्रतानेन=कान्तिविस्तारेण, जनितम्=जातम्, परिवेषम्=मण्डलम्, यस्य तम् । अशेषतेजस्वितेजःपुञ्जापहारिणम्—अशेषम्=निखिलम्, यत् तेजस्वितेजःपुञ्जम्=ओज-स्विनामोजःसमूहम्, तदपहरतीति, तम् । आलोहितपादपल्लवोल्लसितपङ्कजच्छायम्—आलोहिताभ्याम्=रक्ताभ्याम्, पादपल्लवाभ्याम्=चरणदलाभ्याम्, उल्लसिता=शोभिता, पङ्कजच्छाया यस्य तादृशम् । द्यौरिव=आकाशमिव । रविमण्डलम्=सूर्य-मण्डलम् । उन्नमन्मेघमालेव—उन्नमन्ती=उद्वेलन्ती, मेघमाला=घनावलिरिव । विद्युताम्=चपलानाम्, लोलः=विलासस्तम् । अरणिरिव=यज्ञकाष्ठमिव । वितान-वैश्वानरम्=विस्तृताग्निम् । प्रीणितगोत्रम्=कुलतृप्तिदायकम् । पुत्रम्=सुतम् । नरपालप्रिया=भूपालप्रेयसी । अजीजनत्=अजनयत् ।

हिन्दी—इस प्रकार अन्दर स्पन्दन करते हुए गर्भ के अनुरूप दोहदसुख (गर्भ पीड़ा का आनन्द) का अनुभव करती हुई, कदाचित् सौम्यग्रह-समूह के उच्च स्थान पर स्थिर होने पर, महाराज के जन्मयोग्य दिन पर शुभ तैयारियों वाली वेला में लगभग प्रभात होते समय, कान्ति के प्रसार से उत्पन्न गोलपरिवेष बनाये हुए, समस्त तेजस्वियों के तेजःपुञ्ज का अपहरण करने वाले लाल चरणदलों से कमलकान्ति को शोभित करने वाले, वंश को तृप्त कर देने वाले पुत्र को राजपत्नी ने उसी प्रकार जन्म दिया जैसे आकाश ने सूर्यमण्डल को, उमड़ती हुई मेघमाला ने विद्युद्विलास को तथा अग्नि ने विस्तृत वैश्वानर (अग्नि) को जन्म दिया ।

तत्र च दिवसे—

सांशुकोन्नतवंशस्य तस्य राज्ञः पुरस्य च ।

बभूव लक्ष्मीः सा कापि यया स्वर्गोऽपि निर्जितः ॥ १० ॥

अन्वयः—सांशुकोन्नतवंशस्य तस्य राज्ञः पुरस्य च सा कापि लक्ष्मीः बभूव यया स्वर्गः अपि निजितः ।

सुधा—सांशुकेति । सांशुकोन्नतवंशस्य—अंशुना=रविणा, सह सांशुकः उन्नतो वंशो यस्य तस्य=सूर्यवंशस्य, सपताकोच्छ्रितवेणुकस्य । तस्य=एतस्य । राज्ञः=तुपस्य । पुरस्य=नगरस्य च । सा=एषा । कापि=काचिद् अपि । लक्ष्मीः=शोभा । बभूव=अभवत् । यया=शोभया । स्वर्गः अपि=द्युलोकः अपि । निजितः=विजितः ।

हिन्दी—उस दिन पर वहाँ—उन्नत सूर्यवंशी उस राजा की तथा उसके वन्ध-विशिष्टवज्र वंश वाले नगर की ऐसी शोभा हुई कि उसके द्वारा स्वर्ग लोक भी जीत लिया गया ॥ १० ॥

अपि च—

सवृद्धबालाः कालेऽस्मिन्मुक्ताहारविभूषणाः ।

प्राप्ताः प्रीतिं पुरे पौरा वनेषु च तपस्विनः ॥ ११ ॥

अन्वयः—अस्मिन् काले पुरे सवृद्धबालाः मुक्ताहारविभूषणाः पौराः, वनेषु तपस्विनः च प्रीतिं प्राप्ताः ।

सुधा—सवृद्धेति । अस्मिन्=एतस्मिन् । काले=समये । पुरे=नगरे । सवृद्धबालाः—वृद्धः=पितामहादिः, बालः=पुत्रादिः, ताभ्यां सहेति । मुक्ताहारविभूषणाः—मौक्तिकहारालङ्करणः । पौराः=नगरवासिनः । वनेषु=अरण्येषु च । सवृद्धबालाः=सवृद्धकेशाः कूचदिरसंस्कारात् । तथा मुक्ताहारविभूषणाः—मुक्ताः आहाराः=भोजनादिकर्माणि यैः, तथा व्यपेतभूषाश्च । तपस्विनः=यतयः । प्रीतिम्=आनन्दम् । प्राप्ताः=अधिगताः ।

हिन्दी—उस समय नगर में आवालवृद्ध मौक्तिक हारों से अलङ्कृत नगर वासी तथा वनों में बड़े हुए केशों वाले तपस्वी लोग व्रतोपवास से शोभित प्रसन्नता को प्राप्त हुए ॥ ११ ॥

सूतो गृहे च—

अलङ्कृतनिशान्तेन तरुणारुणरोचिषा ।

प्रदीपानां प्रभा तेन प्रभातेन यथा जिता ॥ १२ ॥

अन्वयः—अलङ्कृतनिशान्तेन तरुणारुणरोचिषा तेन प्रभातेन यथा प्रदीपानां प्रभा जिता ।

सुधा—अलङ्कृतेति । अलङ्कृतनिशान्तेन—अलङ्कृतम्, निशान्तम्=रात्र्यन्तं गृहं येन तेन । तरुणारुणरोचिषा—तरुणारुणः=मध्याह्नार्कः, तद्वदरोचिर्यस्य तेन । तेन=शिशुना । प्रभातेन=प्रातःकालेन । यथा=येन प्रकारेण । प्रदीपानाम्=दीपकानाम् । प्रभा=दीप्तिः । जिता=विजिता ।

हिन्दी—तथा सौरीगृह में—रात्रि के अन्तिम प्रहर को अलङ्कृत करने वाले मध्याह्न के सूर्य के प्रकाश के समान उस बालक ने प्रदीपों की कान्ति को जिस प्रकार प्रभात के द्वारा जीत लिया जाता है, जीत लिया ॥ १२ ॥

चिरात्पल्लवितं राजवंशेन, समुच्छ्वसितं राज्यश्रिया, प्रीतं प्रणयिभिः,
प्रनृतं पौरैः, प्रमुदितं बान्धवैः, विद्राणं द्रोहिजनैः, उन्नतितं वियत्यदृष्ट-
मङ्गलवादित्रैः, चित्रायितमतिबहलपरिमलपतत्पुष्पवृष्ट्या, विकसितं
दिग्वधूवदनारविन्दैः, विलसितमतिसुरभिसुखस्पर्शसमीरणेन, स्वच्छन्दायितं
बन्दीकृतारातिरमणीभिः, आढ्यायितमर्थलोकेन ।

सुधा—चिरादिति । चिरात्=बहुकालात् । राजवंशेन=वृषकुलेन । पल्लवितम्=नवाङ्कुरमिव प्रसरितम् । राज्यश्रिया=राज्यलक्ष्म्या । समुच्छ्वसितम्=सम्यग् उच्छ्वसितम् । प्रणयिभिः=प्रियतमैः । प्रीतम्=प्रसारीभूतम् । पौरैः=नागरिकैः । प्रनृतम्=प्रकर्षेण नृतम् । बान्धवैः=बन्धुजनैः । प्रमुदितम्=प्रीतम् । द्रोहिजनैः=द्विष्टैः । विद्राणम्=विदीर्णीभूतम् । अदृष्टमङ्गलवादित्रैः=अनवलोकितमङ्गलवाद्यैः । उन्नतितम्=उन्नादं कृतम् । अतिबहलपरिमलपतत्पुष्पवृष्ट्या—अतिबहूलेन=अतिप्रगाढेन, परिमलेन=सुगन्धिना, पतत्या पुष्पवृष्ट्या=कुसुमवर्षया । चित्रायितम्=भक्तिविशेष-विन्यासायितम् । दिग्वधूवदनारविन्दैः=दिग्ङ्गनामुखकमलैः । विकसितम्=विकचनं कृतम् । अतिसुरभिसुखस्पर्शसमीरणेन=बहुसुगन्धिसुखस्पर्शपवनेन । विलसितम्=विलासः कृतः । बन्दीकृतारातिरमणीभिः—बन्दीकृता या आरातीनां=शत्रूणाम्, रमण्यः=कामिन्यस्ताभिः । स्वच्छन्दायितम्=स्वतन्त्रायितम् । अर्थलोकेन=याचक-गणेन । आढ्यायितम्=अर्थयितम् ।

हिन्दी—बहुत समय बाद राजवंश ने पुत्र रूप नवाङ्कुर को धारण किया । (इन पर मानो) राज्यलक्ष्मी ने उच्छ्वास लिया । प्रेमीजन प्रसन्न हो उठे । नागरिक नाच उठे । बान्धव प्रमुदित हो उठे । विद्रोही लोग विदीर्ण हो गये । आकाश में अदृष्ट मङ्गल-वाद्य बज उठे । अत्यन्त गाढ़े सुगन्धित पराग के परसते हुए पुष्पों की वर्षा से आकाश चित्रित-सा हो उठा । दिग्ङ्गनाओं के मुखकमल विकसित हो उठे । अति सुगन्धित सुख-स्पर्श विलसित हो उठा, बन्दी बनाई गई शत्रुपत्नियाँ स्वच्छन्दता का अनुभव करने लगीं (मुक्त कर दी गईं) तथा याचक लोग धनवान् (मनचाहा दान मिलने के कारण) हो गये ।

किं बहुना—

अवृष्टिनष्टधूलीकमशरन्निर्मलाम्बरम् ।
अपीतमत्तलोकं च जगज्जन्मोत्सवेऽभवत् ॥ १३ ॥

अन्वयः—जन्मोत्सवे जगत् अवृष्टिनष्टधूलीकम् अशरन्निर्मलाम्बरम् अपीतमत्त-लोकं च अभवत् ।

सुधा—अकृष्टीति । किं बहुना=किमधिकेन (तस्य) । जन्मोत्सवे=जन्मोत्सव-काले । जगत्=लोकम् । अवृष्टिनष्टधूलीकम्—अवृष्ट्या=विना वर्षणेन, नष्टा धूलिः=रजो यस्य तत् । अशरद्=शरद्वसुविनैव । निर्मलाम्बरम्=स्वच्छं गगनम् । अपीतमत्त-लोकम्—अपीतेन=मद्यपानविनैव, मत्तम्=मदयुक्तम्, लोकम्=विश्वम् । अभवत्=बभूव ।

हिन्दी—उसके जन्मोत्सव में जगत् बिना वर्षा के ही धूलरहित हो गया, शरत् काल के बिना ही आकाश निर्मल हो गया तथा मदिरा पान किये बिना लोग मत-वाले हो उठे ॥ १३ ॥

भूते च विभवभूयिष्ठे षष्ठीजागरणव्यतिकरे, अतिक्रान्तेषु च सूतक-दिवसेषु नामकरणोचितेऽह्नि 'न लास्यति धर्मधनान्येष साधुभ्यः' इति ब्राह्मणाः, प्रविश्य तस्य 'नलः' इति नाम प्रतिष्ठापयामासुः ।

सुधा—भूत इति । च=तथा । विभवभूयिष्ठे=ऐश्वर्यबाहुल्ये सति । षष्ठीजागरण-व्यतिकरे—षड्रात्रिजागरणसमाप्ती । भूते=जाते सति । तथा । सूतकदिवसेषु=त्रोरी-दिनेषु । अतिक्रान्तेषु=व्यतीतेषु । नामकरणोचिते=नामकरणयोग्ये । अह्नि=दिवसे । एषः=अयमर्भकः । साधुभ्यः=सत्पुरुषेभ्यः । धर्मधनानि=धर्म-सम्पत्तौ । न लास्यति=न छेत्स्यसि । इति=एवम् । ब्राह्मणाः=विप्राः । प्रविश्य=प्रवेशं कृत्वा । तस्य=बालस्य । 'नल' इति, नाम=अभिधानम् । प्रतिष्ठापयामासुः=प्रस्थापयामासुः ।

हिन्दी—वैभवपूर्ण षष्ठी (छठी) जागरण समाप्त होने पर तथा सूतकदिनों के व्यतीत हो जाने पर नामकरण के योग्य दिवस में—“यह बालक सत्पुरुषों से धर्म रूपी सम्पत्ति का उच्छेदन नहीं करेगा” इस प्रकार उसका ब्राह्मणों ने नल नाम प्रति-ष्ठापित किया ।

क्रमेण च चतुरुदधिवेलावनविकासोचितकीर्तिकुन्दकन्दलैर्विश्वम्भराभि-लम्भलम्पाकैः कुमारसेवकैरिव सकलचक्रवर्त्तिचिह्नैरलङ्कृतावयवो विस्तर-जटालवालः, कल्पपादपाङ्कुर इव वर्धितुमारभत ।

सुधा—क्रमेणेति । क्रमेण=क्रमशश्च । चतुरुदधिवेलावनविकासोचितकीर्तिकुन्द-कन्दलैः—चतुरुदधेः=चतुःसमुद्रस्य, वेलायाः=तटरूपपृथिव्याः यद् वनम्=काननम्, तस्य विकासोचिताः=विकासयोग्याः, कीर्तयः=यशंसि, एव कुन्दकन्दलानि=मूलकन्द-लानि, तैः । विश्वविश्वम्भराभिलम्भलम्पाकैः—विश्वस्य=सम्पूर्णस्य, विश्वम्भरस्य=लोकपालकस्य, चक्रवर्तिसम्राजः, अभितः=सर्वतः, लम्भलम्पाकैः=राजचिह्नैः, रेखा-कृतैश्चक्रचापकुलिशादिभिः । कुमारसेवकैः इव=राजकुमारसेवाकर्मकरैरिव । सकल-चक्रवर्त्तिचिह्नैः=सम्पूर्णचक्रच्छत्रचामरादिराजचिह्नैः । अलङ्कृतावयवः—अलङ्कृतानि अवयवानि यस्य तथा=भूषिताङ्गः । विस्तरजटालवालः—विस्तरन्तः जटालाः=स्वभाव-जटाबन्धाः, बालाः=कषाः, यस्य तथा । कल्पपादपाङ्कुर इव=कल्पवृक्षस्याङ्कुर इव । वर्धितुम्=एधितुम् । आरभत=प्रारम्भे ।

हिन्दी—क्रमशः चारों समुद्रों के तटरूप पृथ्वी के विकास योग्य कीर्ति रूपी मूल कन्दलों से सम्पूर्ण विश्व के भरणपोषणसूचक चक्रवर्ती समाट् की रेखाएँ उस बालक को सेवक की भाँति समस्त चक्रवर्ती चक्र छत्र आदि राजचिह्नों से अलङ्कृत कर रही थी, विस्तृत जटाओं वाले बाल कल्पवृक्ष के अङ्कुरों जैसे थे ऐसे सुन्दर बालक ने बढ़ना आरम्भ किया ।

विरचितचूडाकरणादिसंस्कारक्रमश्च प्राप्ते विद्याग्रहणकाले निमित्त-
मात्रीकृतोपाध्यायः स्वयमेव समस्तानवद्यविद्याम्भोनिधेः परं पारमवाप ।

सुधा—विरचितेति । विरचितचूडाकरणादिसंस्कारक्रमः—विरचिताः = रचितानि
चूडाकरणादिसंस्काराणां क्रमाणि येन तथा । विद्याग्रहणकाले = विद्याप्राप्तिसमये ।
प्राप्ते = अधिगते । निमित्तमात्रीकृतोपाध्यायः—निमित्तमात्रम् = कारणमात्रम्, कृतः
उपाध्यायः = आचार्यः, येन तथा । स्वयम् एव = आत्मनैव । समस्तानवद्यविद्याम्भो-
निधेः—समस्तानाम् = सम्पूर्णानाम्, अनवद्यविद्यानाम् = पवित्रविद्यानाम्, अम्भोनिधिस्त-
स्मात् = सागरात्, परम् = महत् । पारम् अवाप = प्राप ।

हिन्दी—क्रमशः चूडाकरणादि संस्कार हो जाने पर विद्या प्राप्त करने के समय
नाममात्र के लिए उपाध्याय (आचार्य—गुरु) का अवलम्बन लेकर स्वयमेव समस्त
पवित्रविद्याओं के सागर से महान् पार को प्राप्त किया ।

तथाहि—

प्रबुद्धबुद्धिबौद्धे, सविशेषशेषुषीको वंशेषिके, विख्यातः सांख्ये, रज्जित-
लोको लोकायते, प्राप्तप्रभः प्राभाकरे, प्रतिच्छन्दकश्छन्दसि, अनल्पविकल्पः
कल्पज्ञाने, शिक्षाक्षमः, शिक्षायाम्, अकृतापशब्दः शब्दशास्त्रे, अभियुक्तो
निरुक्ते, सज्जो ज्योतिषि, तत्त्ववेदी वेदान्ते, प्रसिद्धः सिद्धान्तेषु, स्वतन्त्र-
स्तन्त्रीवाद्येषु, पटुः पटहे, अप्रतिमल्लो मल्लरीषु, निपुणः पणवेषु, प्रवीणो
वेणुषु, चित्रकृच्चित्रविद्यायाम्, उद्दामः कामतन्त्रे, कुशलः शालिहोत्रे, श्रेष्ठः
काष्ठकर्मणि, सावलपो लेप्ये, पण्डितः कोदण्डे, शौण्डः शारिषु, गुणवान्
गणिते, बहुलो बाहुयुद्धेषु, चतुरश्चतुरङ्गद्युतक्रीडायाम्, उपदेशको देश-
भाषासु, अलौकिको लोकज्ञाने ।

सुधा—प्रबुद्धेति । तथा हि । बौद्धे = बौद्धदर्शने । प्रबुद्धबुद्धिः—प्रबुद्धा बुद्धिर्यस्य सः ।
वंशेषिके = वंशेषिकदर्शने । सविशेषम् = विशिष्टरूपेण । उपोक्तः = ज्ञाता । सांख्ये = सांख्य-
शास्त्रे । विख्यातः = प्रख्यातः । लोकायते = चार्वाकदर्शने । रज्जितलोकः—रजिताः =
प्रसादीकृताः, लोकाः = जनाः, येन तथा । प्राभाकरे = मीमांसाशास्त्रे । प्राप्तप्रभः—
प्राप्ता = अधिगता, प्रभा = कान्तिर्येन तथा । छन्दसि = छन्दःशास्त्रे । प्रतिच्छन्दकः =
स्वतन्त्रः । कल्पज्ञाने = कल्पशास्त्रज्ञाने । अनल्पविकल्पः—अनल्पम् = पर्याप्तम्, विकल्प-
यस्मिन् सः । शिक्षायाम् = शिक्षाशास्त्रे । शिक्षाक्षमः = अध्यापनसमर्थः । शब्दशास्त्रे =
व्याकरणशास्त्रे । अकृतापशब्दः—अकृतम् अपशब्दं येन तथा = उपयुक्तशब्दकृतः ।
निरुक्ते = अन्वयस्य प्रकाशके शास्त्रे । अभियुक्तः = परिपूर्णः । ज्योतिषि = ज्योतिः-
शास्त्रे । सज्जः = अलङ्कृतः । वेदान्ते = वेदान्तशास्त्रे । तत्त्ववेदी = तत्त्ववित् । सिद्धा-
न्तेषु = सिद्धान्तज्ञानेषु, विपश्चिवाद्येषु । स्वतन्त्रः = आत्मनिर्भरः । पटहे = पटहवादने ।
पटुः = चतुरः । मल्लरीषु = मल्लीवाद्येषु । अप्रतिमल्लः = अनुपमः । पणवेषु = पण-
वाद्येषु । निपुणः = कुशलः । वेणुषु = वेणवादिवाद्येषु । प्रवीणः = दक्षः । चित्रविद्यायाम् =

चित्रज्ञाने । चित्रकृत्—चित्रकरः । कामतन्त्रे=कामशास्त्रे । उद्दामः=प्रशस्तः । शालिहोत्रे=अश्वविद्यायाम् । कुशलः=निपुणः । काष्ठकर्मणि=काष्ठकलायाम् । श्रेष्ठः=उत्तमः । लेप्ये=लेपनकार्ये । सावलेपः=साहंकारः । कोदण्डे=धनुर्विद्यायाम् । पण्डितः=प्रवीणः । शारिषु=अक्षःकर्मसु । शीण्डः=उत्कृष्टः । गणिते=गणितविद्यायाम् । गुणवान्=गुणान्वितः । बाहुयुद्धेषु=भुजयुद्धेषु । बहुलः=सफलः । चतुरङ्ग-द्यूतक्रीडायाम्=चतुरङ्गद्यूतक्रीडाकर्मणि । चतुरः=कुशलः । देशभाषासु=विभिन्न-भाषासु । उपदेशकः=उपदेश । लोकज्ञाने=सांसारिकज्ञाने । अलौकिकः=अद्भुतः । अभवदिति शेषः ।

हिन्दी—क्योंकि बौद्ध दर्शन में वह प्रबुद्ध बुद्धि वाले, वैशेषिक दर्शन में विशेष पद्धतियों के जानकार, सांख्ययोग में विख्यात, लोकायत (चार्वाक) दर्शन में लोगों को प्रभावित करने वाले, प्राभाकर (मीमांसा) में प्रतिभावान्, छन्दःशास्त्र में स्वच्छन्द विचारों वाले, कल्प (पितरों की अर्चना विधि) में पर्याप्त कल्पना वाले, शिक्षाशास्त्र में शिक्षा देने में समर्थ, निरुक्त में प्रवीण, ज्योतिष शास्त्र में सुसज्जित, वेदान्त के तत्त्व को जानने वाले, सिद्धान्त ज्ञान में प्रसिद्ध, वीणावादन में स्वतन्त्र, पटह (नगाड़ा) बजाने में पटु, भल्लरी (झाँझ) बजाने में अनुपम, पणव बजाने में निपुण, वेणुवादन में प्रवीण, चित्रकला में अचम्भित कर देने वाले, कामशास्त्र में प्रशस्त अश्वविद्या में कुशल, काष्ठ-कला में श्रेष्ठ, रत्नकला में अभिमानी, धनुर्विद्या में पण्डित, द्यूतविद्या में उत्कृष्ट, गणित में गुणी, बाहुयुद्ध में सफल, चतुरङ्ग द्यूतक्रीडा (एक विशेष प्रकार का जुआ) में चतुर, देश भाषाओं में उपदेशक तथा लौकिक ज्ञान (व्यवहार) में अलौकिक हो गये ।

किं बहुना—

रसे रसायने ग्रन्थे शस्त्रे शास्त्रे कलास्वपि ।

नले न लेभिरे लोकाः प्रमाणं निपुणा अपि ॥ १४ ॥

अन्वयः—रसे, रसायने, ग्रन्थे, शस्त्रे, शास्त्रे, कलासु अपि निपुणाः लोकाः अपि नले प्रमाणं न लेभिरे ।

सुधा—रस इति । रसे=शृङ्गारादि काव्यरसज्ञाने, पारदादिद्रव्यरसज्ञाने च । रसायने—जरामरणाद्यपह-औषधिज्ञाने । ग्रन्थे=काव्यशास्त्रे । शस्त्रे=आयुधज्ञाने शास्त्रे=शास्त्रज्ञाने । कलासु=अन्यासु विविधकलासु च अपि । निपुणाः=कुशलाः । लोकाः=अपि=जनाः अपि । नले=तदाख्ये नृपे । प्रमाणम्='इयत्ताम्' इति । न लेभिरे=न प्रापुः ।

हिन्दी—अधिक क्या—रस, रसायन, काव्य, शस्त्र, शास्त्र तथा कलाओं में निपुण लोग भी राजा नल में सीमा (ज्ञान की बाह) न पा सके ॥ १४ ॥

क्रमेण शैशवमतिक्रामतोऽस्य सेवकैरिवाङ्गावयवैरप्यनुवृत्तिः कृता ।

सुधा—क्रमेणेति । क्रमेण = क्रमशः । शैशवम् = शैशवावस्थाम् । अतिक्रामतः = अतिक्रमणं कुर्वतः । अस्य = एतस्य नलस्य । सेवकैः = अनुचरैः । इव = समम् । अङ्गा-
यवैः = शरीरभागैः । अपि अनुवृत्तिः = अनुगतिः । कृता = विहिता ।

हिन्दी—क्रमशः शैशव अवस्था को पार किये हुए इस राजा (नल) के शरीर-
वयवों ने भी सेवकों के समान ही अनुगमन किया अर्थात् तरुणता प्राप्त की ।

तथाहि —

श्रवणासक्तस्य लोचनद्वयमपि श्रवणसम्मतिमकरोत् । उन्नतस्वभावस्य
नासावंशोऽप्युन्नतिं जगाम । वक्रोत्तिकुशलस्य केशकलापोऽपि वक्रतां भेजे ।
शङ्खनिर्मलगुणस्य कण्ठोऽपि शङ्खाकारमधारयत् । पृथुलतेरंसकूटद्वयमपि
पृथुलमभूत् । प्रमाणवेदिनो वक्षःस्थलमपि सुप्रमाणमजायत । मध्यस्थस्य
तस्य रोमराजिरपि मध्ये स्थिता शुशुभे । सुवृत्तस्य बाहूयुगलमपि सुवृत्त-
मभवत् । गम्भीरप्रकृतेर्नाभिरपि गम्भीरा व्यराजत । पल्लवसुकुमारहृदयस्य
हस्तचरणैरपि पल्लवसौकुमार्यमङ्गीकृतम् ।

सुधा—तथाहीति । तथाहि=यतः । श्रवणासक्तस्य—श्रवणे=शास्त्राकर्णने, आसक्तः
=अनुरक्तः, तस्य । लोचनद्वयम् अपि = आन्तरिकबाह्यनयनद्वयमपि । श्रवणसम्मतिम्
=कर्णानुकूलताम् । अकरोत्=चकार । उन्नतस्वभावस्य—उन्नतः=उत्कृष्टः, स्वभावः
=प्रकृतिर्यस्य, तस्य । नासावंशः अपि = नासिकाप्रभागोऽपि । उन्नतिम् = उत्कृष्टत्वम् ।
जगाम = अव्रजत् । वक्रोत्तिकुशलस्य—वक्रोत्तिभाषणे, कुशलस्य = चतुरस्य । तस्य ।
केशकलापः अपि = कचकलापोऽपि । वक्रताम् = कौटिल्यम् । भेजे = सिखेवे । शङ्ख-
निर्मलगुणस्य = शंखसदृशनिर्मलगुणवतः राज्ञः । कण्ठः अपि = गलभागोऽपि । शङ्खा-
कारम् = कम्बुकण्ठत्वम् । आधारयत् = धृतवान् । पृथुलतेः = पुष्टस्य तस्य । अंसकूटद्वयम्
अपि = स्कन्धशिखरद्वयमपि । पृथुलम् = विस्तृतम् । अभूत् = अभवत् । प्रमाणवेदिनः-
प्रमाणं = तर्कशास्त्रम् मानञ्च वेत्तीति तस्य । वक्षःस्थलम् अपि = उरःस्थलम् अपि ।
सुप्रमाणम् = सुविशालम् । अजायत = अभवत् । मध्यस्थस्य = अकृतपक्षपातस्य । तस्य
= नृपस्य । रोमराजिः अपि = लोमपङ्क्तिरपि । मध्ये = उदरे । स्थिता = सुस्थिता ।
शुशुभे = शोभिता बभूव । सुवृत्तस्य—सुष्ठु = शोभनम्, वृत्तम् = चरित्रम् यस्य । बाहू-
युगलम् अपि = भुजोद्वयमपि । सुवृत्तम् = वर्तुलम् । अभवत् = बभूव । गम्भीरप्रकृतेः
गम्भीरा प्रकृतिः यस्य = गहनस्वभावस्य । नाभिः अपि = नाभिभागोऽपि । गम्भीरा =
गहना । व्यराजत = अशोभत । पल्लवसुकुमारहृदयस्य = पल्लवसदृशकोमलहृदयस्य ।
हस्तचरणैः = करपादैः अपि । पल्लवसौकुमार्यम् = दलकोमलताम् । अङ्गीकृतम् = स्वीचकार ।

हिन्दी—क्योंकि—शास्त्रश्रवण में आसक्त राजा के दोनों नेत्रों ने भी कानों की
सङ्गति की । उच्च स्वभाव वाले (राजा का) नासिका भाग भी ऊँचा हो गया ।
वक्रोत्ति में कुशल के केशकलाप भी वक्र (टेढ़े—घुँघराले) हो गये शंख के समान
निर्मल गुणों के साथ ही कण्ठ भाग भी शङ्खाकार हो गया । अति पुष्ट होने के साथ

ही उसके कंधों के शिखर भी विस्तृत हो गये । तर्कशास्त्र के प्रत्यक्षादि प्रमाण में तथा मान को जानने के साथ ही उसका वक्षःस्थल भी सुविशाल हो गया । मध्यस्थ (पक्षपात न करनेवाले) उस राजा का मध्य उदर (भाग) में रोमपङ्क्ति सुन्दर लगने लगी । उत्तम चरित्र के साथ ही दोनों भुजायें तथा दोनों ऊह भाग भी मुडोल हो गये । गम्भीर प्रकृति के साथ ही उसकी नाभि भी गम्भीर (गहरी) हो गई । पल्लवों के समान कोमल हृदय वाले उस नल के हाथों तथा पैरों ने भी पल्लवों की कोमलता अंगीकार कर ली ।

अथ किं बहुना—

सोष्णीषमूर्धा ध्वजवक्रपाणिरूर्णाङ्गुविस्तीर्णललाटपट्टः ।

सुस्निग्धमूर्तिः ककुदुन्नतांसः कस्यैष न स्यान्नयनाभिरामः ॥ १५ ॥

अन्वयः—सोष्णीषमूर्धा, ध्वजवक्रपाणिः ऊर्णाङ्गुविस्तीर्णललाटपट्टः, सुस्निग्ध-
मूर्तिः ककुदुन्नतांसः एषः कस्य नयनाभिरामः न स्यात् ।

सुधा—सोष्णीषेति । सोष्णीषमूर्धा—उष्णीषेन सहितं सोष्णीषम् । सोष्णीषमूर्धा=सशिवेष्टनशिरः । उष्णीषाकारं शारीरिकं लक्षणमुष्णीषम् । ध्वजवक्रपाणिः=ध्वजम्, चक्रञ्च पाणी यस्य सः=ध्वजचक्रहस्तः । ऊर्णाङ्गुविस्तीर्णललाटपट्टः—ऊर्णायाः=भ्रमर्याः, अङ्कम्=चिह्नम्, विस्तीर्णं=विशाले, ललाटपट्टे=भालपट्टे, यस्य सः । सुस्निग्धमूर्तिः—सुस्निग्धा=शोभना, मूर्तिः=आकृतियस्य सः । ककुदुन्नतांसः=ककुदु इव उन्नतो स्कन्धो यस्य तथा=उच्चस्कन्धदेशः । एषः=अयम् । कस्य=कस्य जनस्य । नयनाभिरामः=नेत्ररमणीयः । न=नास्ति, अपि तु सर्वेषाम् नयनसुख-
करोऽस्ति । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ।

हिन्दी—और अधिक क्या—पगड़ी से शोभित शिर, ध्वज तथा चक्र से चिह्नित हाथ भीहों के बीच भीरों से चिह्नित विशाल भालपट्ट, सुस्निग्धमूर्ति ककुदु (ठिल्ला) जैसे उन्नत कंधों वाले यह (नल) किसकी नयनों से रमणीय नहीं है ॥१५॥

अपि च—

आस्यश्रीः सन्निभेन्दोः समदवृषककुद्वन्धुरः स्कन्धसन्धिः ।

स्निग्धा रुक्कुन्तलानामनुहरति दूशोऽद्वन्द्वमिन्दोवरस्य ॥

स्थानं वक्षोऽपि लक्ष्म्याः स्पृशति भुजयुगं जानुनो वृत्तरम्ये ।

जङ्घे क्षामोऽवलग्नः किमु निषधपतेः श्लाघनीयं न तस्य ॥ १६ ॥

अन्वयः—तस्य निषधपतेः आस्यश्रीः इन्दोः सन्निभा, स्कन्धसन्धिः समदवृषककुद्वन्धुरः, कुन्तलानां रुक् स्निग्धा, दूशोः द्वन्द्वम् इन्दोवरस्य रुक् अनुहरति । वक्षः अपि लक्ष्म्याः स्थानम्, भुजयुगं जानुनः स्पृशति, वृत्तरम्ये जङ्घे अवलग्नः क्षामः । किमु श्लाघनीयं न ।

सुधा—आस्यश्रीरिति । तस्य=एतस्य । निषधपतेः=निषधराजस्य । आस्यश्रीः=मुखकान्तिः । इन्दोः=चन्द्रस्य । सन्निभा=सदृशा । स्कन्धसन्धिः=स्कन्धयोः सन्धि-

देशः । समदवृषककुदबन्धुरः=सत्तवृषभककुम्भनोरमः । कुन्तलानाम्=केशानाम् । रुक्=कान्तिः । स्निग्धा=मनोहरा । दृशो द्वन्द्वम्=नयनयुगलम् । इन्दीवरस्य=नीलकमलस्य । रुक्=कान्तिम् । अनुहरति=अनुकरोति । वक्षः अपि=वक्षःस्थलमपि । लक्ष्म्याः=श्रियः । स्थानम्=पदम् । भुजयुगम्=बाहुयुगलम् । जानुनः=जानुभागम् । स्पृशति=स्पृशं करोति । वृत्तरम्ये=गीनसुमनोहरे जंघे । अवलग्नः=मध्यभागः । भ्रामः=क्षीणः । अस्ति । (तस्य) किमु न श्लाघनीयम्=किं प्रशंसनीयं नास्ति, अपितु सर्वमेव मनोरममित्यभिप्रायः । सुगंधरा वृत्तम् ।

हिन्दी—और भी—उस निषधराज की मुखकान्ति चन्द्रमा के समान सुन्दर है उसके कंधों के जोड़ मतवाले सांड के कूकुद (ठिल्ला) के समान मनोरम, तथा केशों की कान्ति मनोहर है । उसकी दोनों आँखें नीलकमल की कान्ति का अनुकरण करती हैं, वक्षःस्थल लक्ष्मी का स्थान है । उसकी दोनों भुजायें घुटनों को स्पर्श करती हैं जघनस्थल गोल रमणीक हैं तथा मध्यभाग (कमर) पतली है अर्थात् उसका कोई भी भाग ऐसा नहीं है जो कि रमणीक न हो ॥ १६ ॥

अस्ति च तस्य नरपतिसूनोः समानशीलवयोविद्यालङ्कारकान्तिकलापरिपूर्णदेहः शरीरमात्रद्वितीयोऽप्यद्वितीयहृदयमेकं जीवितमपर उच्छ्वासः सालङ्कायनसूनुः श्रुतशीलो नाम मन्त्री मित्रं च ।

सुधा—अन्तोति । च=तथा । तस्य=एतस्य । नरपतिसूनोः=राजपुत्रस्य । समानशीलवयोविद्यालङ्कारकान्तिकलापरिपूर्णदेहः—समानम्=अनुकूलम्, शीलम्=सौजन्यम्, वयः=आयुः, विद्या=ज्ञानम्, अलङ्कारकान्तिकलापश्च, तैः परिपूर्णः, देहः=कायः, यस्य सः । शरीरमात्रद्वितीयः—शरीरमात्रेण=देहमात्रेण, द्वितीयः=भिन्नः अपि । अद्वितीयहृदयम्=अभिन्नहृदयम् । एकं जीवितम्=अद्वितीयजीवनम् । अपरः=अन्यः । उच्छ्वासः=प्राणः । सालङ्कायनसूनुः=सालङ्कायनस्य पुत्रः । श्रुतशीलः नाम='श्रुतशील' इत्यभिधः । मन्त्री=सचिवः । मित्रम् च=सखा चास्ति ।

हिन्दी—उस राजकुमार के समान शील, आयु, विद्यालङ्कार, कान्तिकलाप से परिपूर्ण शरीर वाला, शरीर मात्र से भिन्न अद्वितीय हृदय एक प्रकार का जीवन, स्वासमात्र से भिन्न के समान सालङ्कायन का पुत्र श्रुतशील नामक मन्त्री तथा मित्र है ।

एकदा तु पूर्वविषयधूकुङ्कुमपङ्कपल्लवितववनायमाने निरुद्धान्धतमसे सौगन्धिकबन्धुनि बन्धूककुसुमारुणे वियति तरतीव तरुणतरे तरणिमण्डले, मण्डयति कुसुम्भकुसुमकेसरप्रकरायमाणे गमनाङ्गणमम्भोजमुकुलनिद्रामुषि रोचिषां चये, चलिते च विचरितुमुपवनतरराजिकर्णोत्पले निद्राविरामविधुत पक्षे पक्षिकुले, कृतप्राभातिककर्मणः सभाङ्गणमण्डपमध्यवतिनो दत्तसेवावसरस्य राज्ञः प्रविष्टे मन्त्रिणि सालङ्कायने, प्रणामपर्यस्तकर्णोत्पलधवलितसभाङ्गणे यथासत्तमुपविष्टप्रस्तुतसेवालापरञ्जितराजनि राजन्यचक्रे,

प्रक्रान्ते शास्त्रीयविनोदे, श्रुतिशीलेन सममन्यैश्च क्रीडासहायैरनुचरैरनुगम्यमानो नलः सेवासुखमनुभवितुमागतवान् ।

सुधा—एकदेति । एकदा तु=वारमेकं तु । पूर्वदिग्वधूकुङ्कुमपङ्कपल्लवितवदनायमाने—पूर्वादिग् एव वधूः=पूर्वदिग्वधूः, तस्याः कुङ्कुमपङ्केन=परागकंदमेन, पल्लवितम् वदनायमानं, तस्मिन्=पूर्वदिशास्त्रीकुङ्कुमकंदमपल्लवसदृशमुखप्रतीते । निरुद्धान्ततमसि—निरुद्धम्=अवरुद्धम्, अन्धतमः=गाढान्धकारम्, येन तादृशे । सौगन्धिकबन्धुनि=कमलबन्धुनि । बन्धूककुसुमारुणे=बन्धूकपुष्पसदृशरक्ते । तरुणतरे=अति-तरुणे । तरणिमण्डले=सूर्यमण्डले । वियति=विहायसि । तरति इव=तरणं कुर्वति सतीव । गगनाङ्गणम्=वियत्प्राङ्गणम् । कुसुम्भकुसुमकेसरप्रकरायमाणे—कुसुम्भानाम्=कुसुम्भपुष्पाणाम् केसरम्, तस्य प्रकारायमाणे=विकारयमाणे । अम्भोजमुकुलनिद्रामृषि=कमलमुकुलनिद्राहारिणि । रोचिषां चये=कान्तिसमूहे । च=तथा । उपवन-तरराजिकर्णोत्पले—उपवनस्य=उद्यानस्य, तरराजिरूपकर्णपुष्पे । विचरितुम्=विहरितुम् । प्रचलिते=प्रयाते । निद्राविरामविधुतपक्षे=निद्रासमाप्तिविधुतपक्षे । पक्षिकुले=खगकुले । कृतप्राभातिककर्मणः—कृतम्=सम्पादितम्, प्राभातिकं कर्म येन तस्य । सभाप्राङ्गणमण्डपमध्यवर्तिनः=सभाप्राङ्गणमण्डपमध्यस्थितस्य । दत्तसेवावसरस्य—दत्तः सेवार्थं अवसरो येन तस्य । राज्ञः=वृषस्य । सालङ्कायने=तन्नाममन्त्रिणि । प्रविष्टे=समागते । प्रणामपर्यन्तकर्णोत्पलधवलितसभाङ्गणे—प्रणामपर्यन्ते=प्रणामावसरे, कर्णोत्पलधवलितसभाङ्गणे=कर्णभिरणोज्ज्वलसभाप्राङ्गणे । यथासतम्=यथोचितमासनम् । उपविष्टप्रस्तुतसेवालापरञ्जितराजनि—उपविष्टाः=आसीनाः, प्रस्तुतसेवा=उद्यतसेवाः, आलापरञ्जिताश्च=आलापानुरक्ताः च, राजानः यस्मिन् । राजन्यचक्रे=राजसमूहे । शास्त्रीयविनोदे=शास्त्रीयचर्चाविषयकमनोरञ्जे । प्रक्रान्ते=प्रारम्भे । श्रुतिशीलेन समम्=श्रुतशीलमन्त्रिणा सह । अन्यैः=अपरैः । क्रीडासहायैः=क्रीडासहयोगिभिः । अनुचरैः=सेवकैः । अनुगम्यमानः=अनुनीयमानः । नलः=नलाख्यः वृषः । सेवासुखम्=सेवानन्दम् । अनुभवितुम्=अनुभवं कर्तुम् । आगतवान्=आगच्छत् ।

हिन्दी—एक समय पूर्वदिग्वधू के कुङ्कुमपङ्क से बने पल्लवों जैसे मुख के समान प्रतीत होने वाला, कमलबन्धु, बन्धूक पुष्प के समान अरुण सूर्यमण्डल अन्धकार को नष्ट कर आकाश में तैर सा रहा था । कुसुम्भ पुष्प के केसर पुअ की भाँति गगनाङ्गण में कमलमुकुलों की निद्रा को चुरा लेने वाली कान्ति राशि बिखर रही थी उपवन के वृक्षों की पंक्तिरूप कर्णाभूषण हिल रहे थे, निद्रा समाप्त होने से पक्षिकुल पंख फड़फड़ा रहे थे । ऐसे अवसर पर प्रातःकालीन कर्म समाप्त कर सभामण्डप में बैठे हुए राजा के सेवा करने का अवसर प्रदान किये हुए मन्त्री सालङ्कायन ने प्रवेश किया । आश्रित वृष वर्ग ने प्रयाण के अवसर पर अपने कर्णाभूषणों की उज्ज्वल कान्ति से सभा प्राङ्गण को धवलित कर रखा था (उनके) यथास्थान बैठ जाने पर तथा की गयी सेवा एवम् आलापों से राजा को प्रसन्न करने पर शास्त्रीय चर्चाओं द्वारा मनोविनोद प्रारम्भ

हुआ । तभी श्रुतशील के साथ अन्य क्रीडा सहायकों को साथ में लिये हुए नल सेवा सुख का अनुभव प्राप्त करने के लिए आये ।

आगत्य च क्षितितलमिलनमोलिमण्डलः प्रणम्य पितुः पादारविन्दद्वयम् दूरदत्तमासनं भेजे ।

सुधा—आगत्येति । आगत्य च=आगमनम् विधाय च । क्षितितलमिलनमोलिमण्डलः—क्षितितलम्=भूतलम्, मिलत्=स्पृशत्, मोलिमण्डलम्=भालमण्डलम्, यस्य सः नलः । पितुः=जनकस्य । पादारविन्दद्वयम्=चरणकमलयुगलम् । प्रणम्य=नत्वा । अदूरदत्तम्=निकटवर्तिनम् । आसनम् । भेजे=अभजत् ।

हिन्दी—आकर पृथ्वी तल तक शिर झुका कर पिता के चरणकमल को प्रणाम कर निकट ही दिये गये आसन पर (नल) बैठ गया ।

उपविष्टे च तस्मिन्नभिवादानादुत्पन्नमन्युरीषत्कोपकम्पितकरपरामृष्टः कूर्चाग्रिमग्रन्थिरग्रणीर्मन्त्रिमण्डलस्य भूभङ्गभीषणया शोणकोणान्तरतरत्तरलतारया दृशाऽभिमुखमस्य सालङ्कायनः प्रणयपरुषाक्षरमभाषत ।

सुधा—उपविष्ट इति । तस्मिन्=एतस्मिन् नले । उपविष्टे च=आसनग्रहणे सति । अनभिवादानात्=नमस्कृत्यकरणहेतोः । उत्पन्नमन्युः=सञ्जातक्रोधः । ईषत्कर्म्मपितकरपरामृष्टः कूर्चाग्रिमग्रन्थिः—ईषत्=किञ्चित्, कम्पितकरेण=सकम्पहस्तेन, परामृष्टः=स्पृष्टः, कूर्चाग्रिमग्रन्थिः=केशाग्रग्रन्थिभागः । सालङ्कायनः=तदभिधो मन्त्री । मन्त्रिमण्डलस्य=सचिवमण्डलस्य । अग्रणी=मुख्यः । भूभङ्गभीषणया=भ्रूक्षेपभयङ्करया । शोणकोणान्तरतरत्तरलतारया—शोणयोः=रक्तवर्णयोः, कोणयोरन्तरे=कोणमध्ये । तरती=चलती, या तरलतरा=अतिशयेन तरला, तथा । दृशा=दृष्ट्या । अस्य=एतस्य । अभिमुखम्=सम्मुखम् । प्रणयपरुषाक्षरम्—प्रणयेन=प्रेम्णा, परुषेण=कठोरेणाक्षरम् । अभाषत=अकथयत् ।

हिन्दी—उसके बैठ जाने पर अभिवादन न करने के कारण उत्पन्न हुए क्रोध वाले, क्रोध के कारण कुछ काँपते हुए हाथ से अपनी मूँछों के छोर को छूते हुए भीहों की वक्रता से भयङ्कर लाल कोनों के मध्य तैरती हुई पुतलियों वाली दृष्टि से मन्त्रिमण्डल के अग्रणी सालङ्कायन उस नल के सम्मुख प्रेम और रूक्षता युक्त बातें कहने लगे ।

कुमार, राजहंसोऽपि 'अहंसरूपः' इति मा स्म मोहवान्भूः ।

सुधा—कुमार इति । हे कुमार=हे राजकुमार, नल ! राजहंसः=राजमुख्यः अपि । अहम्, सरूपः=रूपवान्, इत्यमुना प्रकारेण । मोहवान् मास्म भूः=मोहं मा याः । रूपमदो हि नीच-चिह्नम् । यत्र राजहंसः सः कथमहंस्वरूप इति विरोधद्योतकोऽपि शब्दः ।

हिन्दी—हे राजकुमार ! राजहंस (राजप्रमुख) होकर भी तुम 'मैं सरूप हूँ' (सुन्दर हूँ) यह अभिमान मत करो ।

अनुभवति च मूढः शास्त्रसंघात इव कोशशून्यताम् ।

मुधा—अनुभवतीति । ननु यदि रूपात् अहङ्काराद् वा नृपः मूढः स्यात् तर्हि को दोषः ? इत्याशङ्क्याह—मूढः=मूर्खः । पक्षे—चमूढ चम्वा=सेनया, ऊढः=वृत्तः । शस्त्र-संघात इव=शस्त्रनिचय इव । मूढः । कोशशून्यताम्=प्रत्याकारशून्यताम्, घनहीन-ताम् च । अनुभवति=अनुभवं करोति ।

हिन्दी—मोह से घिरा हुआ (मूढ) कोशशून्यता का अनुभव उसी प्रकार करता है जैसे सेना के द्वारा शस्त्रसमूह के उठा लेने पर कोशशून्यता का अनुभव करता है ।

अविभवः पुरुषो मेष इव कम्बलस्योपयोगं गच्छति ।

मुधा—अविभव इति । अविभवः—नास्ति विभवो यस्य सः=निर्धनः । पुरुषः=नरः । बलस्य=शक्तेः सैन्यस्य वा । कम् उपयोगम्=साफल्यम् । गच्छति=याति । यथा—अविभवः—अवेः=मेढाद्, भवः=जातः । मेष इव । कम्बलस्य=आच्छादनविशेषस्य । उपयोगम् गच्छति=याति ।

हिन्दी—निर्धन पुरुष बल के किस उपयोग में आता है ? भेड़ों से उत्पन्न हुआ मेढा कम्बल के ही काम आता है । (अर्थात् कोशशून्य व्यक्ति किसी काम का नहीं रह जाता है) ।

प्रद्युम्नजातोऽपि बाणयुद्धव्यतिकरकारिण्या सदोषया योवनावस्थया निरुद्धोऽनिरुद्ध इव को नाम न क्लेशमनुभवति ।

मुधा—प्रद्युम्नेति । प्रद्युम्नजातः=प्रकृष्टोजःपुञ्जः अपि । बाणयुद्धव्यतिकरकारिण्या—बाणैः=शब्दैः, युद्धम्=कोलाहलम्, व्यतिकरकारिणी=सम्पर्ककारिणी तया । सदोषया—सह दोषैरिति, तया=दोषान्वितया । योवनावस्थया=तारुण्यावस्थया, निरुद्धः=अवरुद्धः । अनिरुद्ध इव=कृष्णपौत्र इव । को नाम क्लेशम्=दुःखम् । न अनुभवति=दुःखानुभवं न करोति । अपि तु करोत्येव । पक्षे—प्रद्युम्नः=कामः, तस्माज्जातः अनिरुद्धः=तदभिधः कृष्णपौत्र इव । बाणयुद्धव्यतिकरकारिण्या—बाणेन बाणाख्येन दैत्येन समं युद्धव्यतिकरकारिण्या=युद्धसम्बन्धविधायिन्या । योवनावस्थया—योवने अवतिष्ठत इति कृत्वा । तारुण्ये स्थितया । उषया=उषास्थया पत्न्या । सदा=सर्वदा । निरुद्धः=वशीकृतः । क्लेशम्=दुःखम् । अनुभवति=अनुभूतवान् इत्यागमः । युद्धव्यतिकरः अनङ्गसूनोः क्लेशानुभवहेतुः ।

हिन्दी—प्रकृष्ट तेज से उत्पन्न होकर भी शब्दों की कलह करने का अवसर देने वाली दोषपूर्ण योवनावस्था से घिरा हुआ अनिरुद्ध के समान कौन पुरुष दुःख का अनुभव नहीं करता है ?

प्रद्युम्न पक्ष में—प्रद्युम्न से उत्पन्न होकर भी अनिरुद्ध ने बाणासुर के साथ युद्ध सम्बन्ध कराने वाली (बाण की पुत्री) तरुणी उषा के द्वारा सदा वशीकृत किये हुए क्लेश का अनुभव किया था ।

टिप्पणी—कृष्ण पौत्र, प्रद्युम्न के पुत्र अनिरुद्ध बाणासुर की पुत्री उषा की प्रेरणा से विप्रकला में प्रवीण किसी दैत्य स्त्री द्वारा उड़ाकर उषा के महल में ले जाये गये

थे । अन्तःपुर में किसी पुरुष के होने का समाचार पाकर बाणासुर ने इनसे घमासान युद्ध किया तथा उस युद्ध में अनिरुद्ध को अत्यन्त दुःख का अनुभव करना पड़ा था ।

तत्तात ! सुविषमेऽधवर्त्तिनि विद्युद्विलास इवास्थिरे स्थितस्तारुण्ये मा स्म विस्मर स्मयेन विनयम् ।

सुधा—तविति । तात = हे पुत्र ! तत् = तस्मात् कारणात् । सुविषमे, घर्त्तिनि—सुविषमे = अत्यनुचिते, अधे = अविनयरूपपापे, वर्तत इति तस्मिन् । विद्युद्विलास इव—विद्युतः = रोचमानाः, विलासाः = शृङ्गारादयः, यस्मिन् । अस्थिरे = चञ्चले, तारुण्ये = यौवने । स्थितः सन् । स्मयेन = गर्वेण । विनयम् = नम्रताम् । मास्म, विस्मरः = विस्मार्थीः ।

पक्षे—सुविषमेधवर्त्तिनि—सुविषे = सुष्ठुजलयुते, मेधे = घने, वर्त्तिनि = विद्यमाने । अस्थिरे = चञ्चले । विद्युद्विलासे = तडिद्विलासे । इव = समम् । तारुण्ये = यौवने । स्थितः = अवस्थितः । (त्वम्) स्मयेन = अहङ्कारेण । विनयम् = नम्रत्वम् । मा स्म विस्मर = मा विस्मार्थीः ।

हिन्दी—हे वत्स ! अतएव अतिविषम पापों में वर्तमान रुचिकर विलास (शृङ्गारादि) वाले चञ्चल तारुण्य में (तुम) अभिमान से विनय को मत भूल जाओ ।

पक्ष में—हे वत्स ! अतएव सुन्दर जल वाले मेघ में रहने वाले चञ्चल विद्युद्विलास के समान युवावस्था में अवस्थित (तुम) अभिमान से विनय को मत भूल जाओ ।

अविनीतोऽग्निरिव दहति ।

सुधा—अविनीत इव । अविनीतः = अविनयी पुरुषः । अग्निः इव = वह्निरिव । दहति = आत्मनः परस्य च दाहमुत्पादयति ।

पक्षे—अविनीतः—अविः = ऊर्णायुः, तेन नीतः । अग्नि इव = वह्निरिव । दहति = तन्नेतारम् दहति ।

हिन्दी—अविनयी पुरुष अग्नि के समान अपने को तथा दूसरों को भी जला डालता है ।

अथवा—अवि (कम्बल) में लगी आग कम्बल को तो जलाती ही है उसे ओढ़ने वाले का भी जला डालती है ।

अजातनयश्छाग इव नाभिनन्द्यते जनेन ।

सुधा—अजातेति । अजातनयः—अजातः = अनुत्पन्नः, नयः = नम्रत्वम् यस्मिन् सः । छागः इव = अजापुत्र इव । जनेन = लोकेन । नाभिनन्द्यते = न स्तूयते । पक्षे—अजातनयः = अजापुत्रः छागः इव (दाहको नरः) जनेन = लोकेन । नाभिनन्द्यते = स्तुतिमपि न प्राप्नोति ।

हिन्दी—अविनयी पुरुष बकरे के समान लोगों से स्तुति का पात्र नहीं बन पाता है । (अथवा) अजासुत बकरे की लोग कभी प्रशंसा नहीं करते हैं ।

किं च ब्रूमः—

सुसहायशून्यस्य भवतो यस्यामीमांसाभियोगा राक्षसा इव, अन्यायाः पारदारिका इव, अयोगक्रिया लोहकारा इव, अश्रुतागमाः शोकवेगा इव सहायाः ।

सुधा—किमिति । किञ्च=किन्तु । ब्रूमः=वयं कथयामः । सुसहायशून्यस्य=सुमित्ररहितस्य । भवतः=तव । यस्य । अमी=एते । मांसाभियोगाः—मांसेऽभियोगे येषां ते=आमिषाभियुक्ताः । पक्षे—न मीमांसाभियोगो=विचारोत्साहो येषाम् । राक्षसा इव=दैत्याः इव । अन्यायाः—अन्याम्=अन्यसम्बद्धाम्, अयन्ते=गच्छन्ति, इत्यन्यायाः । पक्षे—न विद्यते न्यायः येषां तेऽन्यायाः=न्यायरहिताः । पारदारिका इव=परदाररता इव । अयोगः—अलब्धलाभो लब्धपरिरक्षणं रक्षितसम्बद्धं च योगः, तस्य क्रिया नास्ति येषां ते । पक्षे—अयो गच्छतीत्ययोगा=लौहगताः क्रिया येषां ते । लोहकारा इव=अयस्कारा इव । अश्रुतागमाः—न श्रुता आगमः=शास्त्रम् यस्ते । पक्षे—अश्रुतायाः=नयनजलत्वस्यागमो येषु ते । शोकवेगा इव=शोकप्रसरा इव । साहायाः=सहायकाः सन्तीति ।

हिन्दी—किन्तु बतलाये देता हूँ—सुसहायक शून्य जिन तुम्हारे यह राक्षसों के समान मांस खाने में लगे हुए (अथवा—मीमांसा-विचार से शून्य) परदारासक्तों के समान अन्य स्त्रियों के पास जाने वाले, लोहे की क्रिया में लगे हुए लोहार के समान अयोगक्रियाओं (निष्प्रयोजन कार्यों) को करने वाले, शोक वेग को बढ़ाने वाले अश्रु-जलत्व के समान शस्त्रों का ज्ञान न रखने वाले सहायक हैं ।

न च ते दुःशिक्षितनृपकलभव्याकरणमार्गेषु निपुणा नर्तकीव मित्रमण्डली ।

सुधा—न चेति । दुःशिक्षितनृपकलभ=हे अशिक्षितराजकिशोर ! च=तथा । ते=तव । मित्रमण्डली=मित्रसमुदायः । व्याकरणमार्गेषु=शब्दतत्त्वज्ञानमार्गेषु, शब्द-तत्त्वावबोधे हि नीतिशास्त्राधिगमः, नीत्यवगमे हि कृत्याकृत्यविमर्शनम्, तस्मात्सम्पदः । न निपुणा=न चतस्रेषुपुण्यमस्तीति भावः । पक्षे—दुःशिक्षितनृपकलभव्याकरणमार्गेषु—दुःशिक्षिता=अनधीता, नृपकला=राजनीतिः, यया सा, तथा करणमार्गेषु=भरतोक्त-वृत्त्यक्रियासु, भव्या=प्रशस्ता । नर्तकी इव=वाराङ्गनेव । न निपुणा=न कुशला ।

हिन्दी—हे दुःशिक्षित नृपकलभ ! तुम्हारी मित्रमण्डली व्याकरणमार्ग (नीति-शास्त्र में उचितमार्ग) में नर्तकी के समान निपुण नहीं है ।

पक्ष में—हे दुःशिक्षितनृपकल (नृपनीति को न जानने वाली) अनुपमा नर्तकी के समान उचित अनुकरण हावभाव दिखाने में निपुण नर्तकी के समान तुम्हारी मित्र-मण्डली निपुण नहीं है ।

तदायुष्मन्नहितया प्रकृत्या भुजङ्ग इव भयाय लोकस्य ।

सुधा—तद्विति । आयुष्मन्=चिरजीविन् ! तत्=अतः । अहितया=हितेतरया । पक्षे—अहेर्भावः अहिता तथा=सर्पसम्बन्धिन्या । प्रकृत्या=स्वभावेन, भुजङ्ग इव=सर्प इव । लोकस्य=जनस्य । भयाय=भयहेतवे ।

हिन्दी—हे आयुष्मन् ! सो अविनयादि स्वभाव के कारण (आप) सर्प के समान लोगों के लिए भयदायक हैं ।

उग्रसेनः कंसानुरागं जनयेत् ।

सुधा—उग्रसेन इति । उग्रसेनः—उग्रा सेना यस्य सः=क्रूरशासकः । कम्=कं नरम् । सानुरागम्=सप्रेम । जनयेत्=उत्पादयेत् । उचितपरिवारो हि सानुरागाय भवति । परिवारः लोकस्योपद्रवं रक्षणं वा कुरुते । पक्षे—उग्रसेनः=तन्नामदैत्यः । कंसानुरागम्—कंसे=कंसाभिधे राजनि, अनुरागम्=प्रेम । जनयेत्=उत्पादयेत् । इत्यागमोक्तोल्लिङ्गनम् ।

हिन्दी—क्रूर शासक किसको (अपने प्रति) अनुराग उत्पन्न कर सकता है ? उग्रसेन दैत्य कंस राजा में (पुत्रत्व से) अनुराग उत्पन्न कर सकता है ।

अमृतमथनोद्यतहरिबाहुपञ्जर इव मन्दरसानुगतः को न घृष्यते ।

सुधा—अमृतेति । मन्दरसानुगतः—मन्दो रसः=प्रीतिर्येषां तैरनुगतः=अनुयातः । अमृतमथनोद्यतहरिबाहुपञ्जरः इव—अमृतमथनाय, उद्यतस्य=तत्परस्य, हरेः=विष्णोः, बाहुपञ्जर इव=भुजपञ्जर इव । मन्दरसानुगतः—मन्दरस्य=मन्दरनाम्नः गिरेः, सानुगतः=तटप्राप्तः । कः नु घृष्यते=को नु घृष्टो भवति ।

हिन्दी—मन्द प्रीतिवाले लोगों से घिरा कौन व्यक्ति अमृतमथनोद्यत विष्णु की भुजपञ्जर से नहीं रगड़ जाता है ।

अथवा—अमृत मन्थन के लिए उद्यत विष्णु भगवान् के बाहुपञ्जर के समान मन्दराचल पर्वत की चोटी पर पहुँचा हुआ कौन नहीं रगड़ जाता है ?

शुनोमिवास्थिरतां परिहर ।

सुधा—शुनीमिति । शुनीम् इव=कुक्कुरीम् इव । अस्थिरतां=चञ्चलताम् । त्यज=जहि । शुनीपक्षे—अस्थिरताम्=अस्थितत्पराम् इति भावः ।

हिन्दी—जिस प्रकार कुतिया हड्डी चूसने में लगी रहती है उसी प्रकार (अस्थिरता में संलग्न तुम) अपनी चञ्चलता को छोड़ दो ।

कुशीलताग्राही मा स्म तैलिक इव केवलं खलोपभोगाय भूः ।

सुधा—कुशीलेति । कुशीलताग्राही—कुत्सिता=निन्दिता, शीलता ग्राह्यतेऽनेन सः=लील्यादिग्राही त्वम् । तैलिक इव=तैलिकसमम् । केवलम् । खलोपभोगाय—खलानाम्=दुष्टानाम्, उपभोगाय मा स्म भूः । कुशीलो हि दुर्जनानामेवोपभोगाय भवति न तु सज्जनानाम् । पक्षे—कुशीलताम लतां गृह्णातीति, कुशीलताग्राही । तैलिक इव । खलोपभोगा—खलः=पिण्याकः स एवोपयोगस्तस्य ।

हिन्दी—लील्यादि ग्रहण करनेवाले तुम (कुशी नामक लता को ग्रहण करनेवाले) तेली के समान दुष्टों के उपयोग के लिए (खली के उपयोग के लिए) केवल मत बन जाओ ।

आवर्जय गुणान् । निर्गुणे धनुषी सुवर्ग्येऽपि कस्याग्रहो भवति ।

सुधा—आवर्जयेति । गुणान् = वैशिष्ट्यान् । आवर्जय = अर्जय । निर्गुणे = गुणहीने, प्रत्यक्षाहीने वा । धनुषि इव = कोदण्ड इव । सुवश्ये अपि = सुकुलजातेऽपि, सुवेणावपि । कस्य = कस्य जनस्य । आग्रहः = आदरः भवति । गुणानामेवाग्रहो जनस्य न केवलं कुलीनानामित्याशयः ।

हिन्दी—(इन अकृत्यों—त्रुटियों को छोड़कर) गुणों को अर्जित करो । जिस प्रकार उत्तम बाँस से बने (परन्तु) डोरी रहित धनुष का कोई आदर नहीं करता है उसी प्रकार उत्तम कुल में उत्पन्न होकर भी निर्गुण व्यक्ति का कोई भी आदर नहीं करता है ।

अभ्यस्य कलाः । निष्कलो वीणाध्वनिरिव प्रशस्यते न पुरुषः । त्यज जाड्यम् । जाड्ययोगेन हिमानी दूष्यतां याति ।

सुधा—अभ्यस्येति । कलाः = विद्वत्तादिकाः । अभ्यस्य = अभ्यासं कुरु । निष्कलः = कलाभिः रहितः । पुरुषः = जनः । पक्षे—निष्कलः = कलयितुमशक्यः । वीणाध्वनिः = विपञ्चीशब्दः । न प्रशस्यते = न शंस्यते । जाड्यम् = जडताम् । त्यज = जहि । हि—जाड्ययोगेन = मूर्खत्वेन । मानी = स्तब्धः पुमान् । दूष्यताम् याति = दूषितो भवति । पक्षे—हिमानी = हिमसंहतिः । जाड्ययोगेन = अतिशीत्यात् । दूष्याम् याति = दूष्यत इत्यर्थः ।

हिन्दी—कलाओं (विद्वत्ता आदि) का अभ्यास करो । कलाओं से शून्य व्यक्ति उसी प्रकार प्रशंसित नहीं होता है जैसे स्वरहीन वीणा-ध्वनि की कोई प्रशंसा नहीं करता है । जड़ता छोड़ दो । क्योंकि जड़ता के कारण मानी पुरुष दूषित हो जाता है । जैसे हिमानी अतिशीतलता के कारण ही दूषित हो जाती है ।

मा स्म मुखरो भूः । कर्णाटचेटीमिव मुखरतां न शंसन्ति साधवः ।

सुधा—मेति । मुखरः = वाचालः मा भूः । मुखरताम्—मुखे रतम् = सुरतम् यस्याः ताम् । कर्णाटचेटीम् इव = कर्णाटदेशस्थ चेटीम् इव । साधवः = सज्जनाः । मुखरताम् = वाचालताम् । न शंसन्ति = न स्तुवन्ति ।

हिन्दी—वाचाल मत बनो । मुखरत (केवल मुख पर ही सुन्दरता रखने वाली, हृदय से कठोर) कर्णाटदेश की चेटी के समान, वाचालता की सज्जन प्रशंसा नहीं करते हैं ।

भज माधुर्यम् । धवलबलीवर्दपङ्क्तिरिव समाधुर्या वाणी मनो हरति ।

सुधा—भजेति । माधुर्यम् = मधुरताम् । भज = सेवस्व । समाधुर्या—माधुर्येण सह सुमधुरा । वाणी = वाक् । समाधुर्या—समा = अविषमा, धुर्या = धूर्वाहिनी । धवलबली-वर्दपङ्क्तिः इव = उज्ज्वलवृषश्रेणीसमम् । मनः = चेतः । हरति = मोहयति, असाश-कीलिकामिव वहति ।

हिन्दी—स्वभाव से मधुर बनो । मधुर वाणी उसी प्रकार मन को हर लेती है जैसे बराबर धुरी वाली गाड़ी को उज्ज्वल बेलों की जोड़ी वहन करती है ।

वर्जय वैपरीत्यम् । विपरीतं शबमिव को न परिहरति ।

सुधा—वर्जयेति । वैपरीत्यम्=विपरीतस्वभावम् । वर्जय=त्यज । विपरीतम्=विभिः=पक्षिभिः, परीतम्=व्याप्तम् । शवम्=मृतकम् इव । विपरीतम्=विहृद्वाचारिणम् । को न परिहरति=को न परित्यजति । अपि तु सर्वमेव परित्यजति ।

हिन्दी—विपरीत आचरण छोड़ दो । पक्षियों से घिरे मृतक (शव) के समान विपरीत आचरण करने वाले व्यक्ति को कौन नहीं छोड़ देता है ?

कमलदीर्घाक्ष, शिक्षाक्रमेऽस्मिन्नपरमप्यभिधीयसे ।

सुधा—कमलेति । हे कमलदीर्घाक्ष—कमलमिव सुन्दरे दीर्घे=विशाले च अक्षिणी यस्य तत्सम्बुद्धी हे पद्मविशालनयन ! अस्मिन्=एतस्मिन् । शिक्षाक्रमे=उपदेशक्रमे । अपरम् अपि=अन्यदपि । अभिधीयसे=कथ्यसे ।

हिन्दी—हे कमल के समान सुन्दर तथा विशाल नेत्रों वाले ! इस उपदेशक्रम में (कुछ) और भी कह रहा हूँ ।

मा गाः स्त्रियाः श्रियो वा विश्वासम् ।

सुधा मेति । स्त्रियाः—स्तृणाति=प्रच्छादयति (दुर्विनीता सती) आत्मनः परस्य वा गुणगणम् इति स्त्री । यस्यां तु सतीधर्मयोगात् अस्यार्थस्यान्यथात्वम् । तत्र आवृणोति कल्याणपरम्पराभिः स्वकुलं पतिकुलं च, सा स्त्री । तस्याः=दुर्विनीतायाः अबलायाः । वा=अथवा । श्रियः=लक्ष्म्याः । विश्वासम्—विश्वस्मिन्=सर्वत्र, निक्षेप्य योग्येऽयोग्ये वा, आसः=उपवेशनम्, स्थापनम्, विश्वासस्तम् । मा गाः=मा गच्छेः । धनार्थे हि पिता पुत्रेभ्यः, पुत्राश्च पितृभ्यो द्रुहन्ति इति भावः ।

हिन्दी—स्त्री अथवा लक्ष्मी का विश्वास मत करो ।

टिप्पणी—(१) स्तृञ् आच्छादने घातु से स्त्री शब्द सिद्ध होता है । घात्वर्थ से अपने तथा दूसरों के गुणों को छिपाने वाली, कल्याणपरम्पराओं से अपने कुल और पितृकुल को आच्छादित रखने वाली, लोभ अथवा स्वभाव से अतीव अनुराग रखने वाली स्त्री होती है अतएव उसके विश्वास को वर्जित किया गया है ।

(२) श्री=लक्ष्मी को विश्व (सब को, चाहे योग्य हो अथवा अयोग्य हो) आस (स्थापन करना, रखना) निषिद्ध किया गया है क्योंकि लक्ष्मी के लिए ही पिता-पुत्रों से तथा पुत्र-पिता द्रोह करते हुए देखे गये हैं, इस प्रकार लक्ष्मी सदैव अपाधिभूत होती है ।

अधिकमलवसतिरनार्यसंगता स्त्री श्रीश्च कं न प्रतारयति ।

सुधा—अधिकेति । अधिकमलवसतिः—अधिको, योऽसी मलः=पापम्, तस्य, वसतिः=आस्पदम् । अनार्यसंगता—अनार्यैः=असाधुभिः संगता=कृतमैत्रीका स्त्री । कम्=कम् पुरुषम्, न प्रतारयति=वञ्चयति । श्रीश्च=लक्ष्मीश्च । अधिकमलम्=कमले पद्मे वा वसतिः=वासी यस्याः । कमलं हि तरणशीलम्, सा च तेनाविनाभावसम्बद्धा । ततः पद्मासना श्रीः कं पुरुषं न । प्रतारयति = प्रकर्षेण तारयति । किं विनिष्टा । न नारी=अनारी, अमानुषी । अः=विष्णुः, तत्संगता=असंगता । सर्वमपि प्रलम्भयति ।

हिन्दी—स्त्रीपक्ष में—नारी सभी प्रकार के पापों का घर होती है तथा दुष्टों के साथ संगत स्त्री किसी को धोखा दे देती है ।

श्रीपक्ष में—लक्ष्मी का निवास कमल है जो कि प्रतिक्षण चञ्चल तथा क्षरणशील है—नष्ट हो जाता है, पुनः हो जाता है । तदनुसार लक्ष्मी भी अस्थिर होती है । पुनः अनारी—अमानुषी एवं अ—विष्णुभगवान् से संगत (साथ में) होने के कारण भी किसको लुभाकर वञ्चित नहीं कर देती है अर्थात् सभी लक्ष्मी से सदा वञ्चित रहते हैं ।

या कालकूटद्वितीया नीरोषितापि नार्द्रहृदया भवति । स्वीकृतापि विवाहेन कंसानलञ्घनचापलेनोद्वेजयति ।

सुधा—या कालकूटेति । (स्त्रीपक्षे—) या=स्त्री । कालकूटद्वितीया—काले=समये यत् कूटम् = कपटम्, द्वितीयम् = अपरम् यस्याः । नीरोषिता=नीरोष्यते स्मेति नीरोषिता=प्रसादिता अपि । नार्द्रहृदया=आर्द्र हृदयम् यस्याः=स्निग्धहृदया, न भवति । विवाहेन=उद्धाहेन । सानलम्=अग्निसाक्षिकम् । स्वीकृता=गृहीता अपि । कम्=कं पुरुषम् अपि । घनचापलेन=गाढलीत्येन । उद्वेजयति=पीडयति ।

(लक्ष्मीपक्षे—) या=लक्ष्मी । कालकूटद्वितीया—कालकूटम्=तन्नामविषम्, द्वितीयम्=अपरम्, अस्याः । तदनन्तरमुत्पन्नत्वात् । नीरोषिता—नीरे=जले, उषिता=वासकृता, जलधिपुत्रीत्वात् । अपि । न आर्द्रहृदया=निर्जलवक्षाः । घनचापलेन=अतिचञ्चलेन विवाहेन—विः=पक्षी, गरुडः, वाहनम् यस्य तेन=विष्णुना, स्वीकृता=अङ्गीकृता अपि । कंसानलम्=कंसरूपाग्निम् । उद्वेजयति=पीडयति नाशयति वा । अथवा—उश्च अश्च वा=शिवाविष्णू उत्कृष्टौ वा यस्य स उद्वः—ईश्वरो विष्णुश्च यस्य प्रसन्नः, तस्मिन् जयति । अथवा—या श्रीः विष्णुना स्वीकृतापि सती नीरे उषिता । कालकूटद्वितीयापि सती घनस्य=मेघस्य, चापलेन=विलसितेन, कंसमेव जगत्सन्तापकारित्वात् अनलम् । उद्वेजयति=पीडयति । अर्थात् शमयितरि विवाहे गरुडवाहने आर्द्रहृदया न भवति ।

हिन्दी—(स्त्रीपक्ष में) स्त्री समय-समय पर कपट को ही अपना सहयोगी बनाती है, प्रसन्न होकर भी कभी स्निग्ध हृदया नहीं हो पाती है, अग्नि को साक्षी कर विवाह द्वारा स्वीकार की गई भी गाढ़ चञ्चलता से किसी पुरुष को भी पीड़ित कर देती है ।

(श्रीपक्ष में) लक्ष्मी कालकूट नामक मयङ्कर विष के साथ उत्पन्न हुई है (अत एव उसका विषैला प्रभाव होना स्वाभाविक ही है ।) वह जल में रहकर भी स्निग्ध-हृदया नहीं है । अत्यन्त चञ्चल पक्षी गरुड को वाहन बनाने वाले विष्णु भगवान् के द्वारा कंस राक्षसरूपी अग्नि को वह पीड़ित करती है ।

अथवा—‘उ’=शिव तथा ‘अ’=विष्णु दोनों ही देवता जिस पर अत्यन्त प्रसन्न हैं, ऐसी जल में वास करती हुई कालकूट विष की बहन होती हुई (तदनुकूल गुण-वाली) मेघ के विलास से किस वीर पुरुष को पीड़ित नहीं कर देती हैं ।

अस्याः कारणेऽभ्रान्तः समस्तोमन्दरागः सदालोकः, लोलनेत्रीकृता घृष्टा भुजङ्गमण्डली, प्राप्तो जलधी राजकुमारपराभवम् ।

सुधा—अस्या इति । (स्त्रीपक्षे—) अस्याः=एतस्याः स्त्रियाः । कारणे=हेतो । सदा=सर्वदा । समस्तः लोकः=सर्वलोकः । अमन्दरागः=दृढानुरागः । भ्रान्तः=भ्रमयुक्तो भवति । लोलनेत्रीकृता = चञ्चलनयना । भुजङ्गमण्डली = भुजङ्गानाम्, विटादिनीचपात्राणाम्, मण्डली=वृन्दम् । घृष्टा=विप्रलब्धा । जलधीः=जडबुद्धिः जनः । राजकुमारपराभवम्—कुमारेण—कुत्सितोमारस्तेन=कुत्सितकामदेवेन, राजकुमारेण=राज्ञः सकाशात् कुमारेण पराभवम्=पराजयम् । प्राप्तः=गतः ।

(श्रीपक्षे) हे राजकुमार ! अस्याः=एतस्याः स्त्रियाः । कारणे=हेतो । समस्तः=सम्पूर्णः । अभ्रान्तः=अभ्रम्=गगनम् अन्तो यस्य । तथा=अत्युच्चः । मन्दरागः=मन्दरा-लः । सदालोकः=सुकान्तः । समस्तः=सम्यग् अस्तः=क्षितः । भुजङ्गमण्डली=सर्पमण्डली (निश्चलनेत्रापि) । लोलनेत्रीकृता=चञ्चलनेत्रीकृता । घृष्टा=धर्पणे नीता । जलधिः=समुद्रः । अस्याः हेतो पराभवम्=मन्यनलक्षणं पराजयम् । प्राप्तः=गतः ।

हिन्दी—(स्त्रीपक्ष में) जिस स्त्री के कारण सदा समस्त लोक दृढानुरक्त हो चक्कर लगाता है । भुजंग मण्डली (नीच पुरुषों का समुदाय) चञ्चल नयनों से जिसके पीछे-पीछे घसीटती है तथा मूर्ख व्यक्ति कुत्सित स्वभाव वाले राजा कामदेव के द्वारा (जिस स्त्री के कारण) पराजय को प्राप्त होता है ।

(लक्ष्मीपक्ष में) हे राजकुमार ! जिस लक्ष्मी के कारण गगनपर्यन्त विस्तृत सुकान्त सम्पूर्ण मन्दराचल समुद्र में फेंक दिया गया तथा जिस लक्ष्मी के लिए समुद्र भी मन्यनरूप पराजय को प्राप्त हुआ है ।

अनयावष्टब्धः को न गुरुवारणयोग्यो भवति, को न वाजिपृष्ठमारोहति कंकणवञ्चनातः प्रकटयति, कः कण्ठे हारावमोचनं न कुरुते, को न काञ्चनशृङ्खलामनुभवति । कुरङ्ग इवान्धीभूतः को वागुरावञ्चनं करोति, कः कार्मुकनिर्मुक्तशिलीमुख इव बल्लक्षमागच्छति ।

सुधा—अनयेति । अनया=एतया स्त्रिया । अवष्टब्धः=आश्रितः । कः=कः पुरुषः । गुरुवारणयोग्यः—गुरुणाम्=गुरुजनानाम्, वारणे=निषेधे, योग्यः=पात्रः, न भवति । वा=अथवा । आजिपृष्ठम्—आजिः=कलहः, तस्य पृष्ठम्=तदुपरि । को न आरोहति=आरोहणं करोति । वा वञ्चनातः=प्रतारणात् । कणम्=शब्दायमानः । कं मुखं न प्रकटयति=स्फुटयति । कः=को तरः । कण्ठे=गलदेशे । हारावमोचनम्—हा—हा हा इति आरावः=ध्वनिः, तस्य मोचनम्=त्यागः । न कुरुते=न विदधाति । कः, काञ्चनशृङ्खलाम्—कामपि, शृङ्खलाम्=बन्धनम् । न अनुभवति । वा अन्धी-भूतः=मोहयुक्तः । कुरङ्गः इव=मृगसदृशः, कः गुरो=गुरुविषये । अञ्चनम्=पूजनम् न करोति । अथवा—वागुरावञ्चनम्—वागुरैः=जालतन्तुभिः, आवञ्चनम्=मोचनम् करोति । कार्मुकनिर्मुक्तशिलीमुख इव—कार्मुकात् = कोदण्डात्, निर्मुक्तः = निर्गतः,

शिलीमुखः इव—बाणसदृशः कः । वैलक्ष्यम्—विसदृशो लक्ष्यत इति विलक्षः, तस्य भावो वैलक्ष्यम्=स्फुटं वेद्यम्, कः=को नरः, न आगच्छति=न आयाति ।

(श्रीपक्षे) अनया=एतया, लक्ष्म्या । अवष्टब्धः=आश्रितः । को नरः । गुरुवारण-योग्यः—गुरुः=महान्, वारणः=गजः, तस्य योग्यः न भवति । वा=अथवा, कः नरः वाजिपृष्ठम्=अश्वपृष्ठम् । न आरोहति=आरोहणं करोति । नवम्=नूतनम्, वङ्कणम्=हस्तमूत्रं च, अतः=अस्याः लक्ष्म्याः न प्रकटयति । कण्ठे=गलदेशे । हारावमुच्च-नम्=हारधारणम् कः न कुरुते=विदधाति, काञ्चनशृङ्खलाम्=स्वर्णशृङ्खलाम् । कः न अनुभवति । वा कुरङ्गः—कुत्सितो रङ्गो यस्य सः=धूर्त इव । अन्धीभूतः=मोहान्धः कः । अगुरो=निम्नकोटिजने, अञ्चनम्=पूजाम् करोति । अथवा विष्णुसन्तानं करोति । कार्मुकिनर्मुक्तशिलीमुख इव—कार्मुकः=कामयुक्तश्चासौ, निर्मुक्तशिलीमुखः=पुष्पाद् बहिर्गतं, भ्रमर इव, वै=तूनम्, लक्षम्=पुनः कामुकत्वम् । अथवा—वैनक्षम्=कान्तिहीनताम् । आगच्छति=आप्नोति ।

हिन्दी — (स्त्रीपक्ष में) इस स्त्री के आश्रित बना हुआ कौन व्यक्ति पानों के निषेध का पात्र नहीं बनता है, अथवा कौन कलह में नहीं फँसता है । अथवा बन्धना से (धूर्तता से) बोलता हुआ कौन सुख को प्रकट नहीं करता है । कौन पुरुष गले में हाहाकार की ध्वनि नहीं निकालता तथा कौन किसी प्रकार की शृङ्खला (जंजीर) के बन्धन का अनुभव नहीं करता अर्थात् सभी प्रकार से बन्धनों में फँस जाता है । कौन मोहान्ध कुरङ्ग की भाँति विशाल वासना का उपासक नहीं बनता अथवा कौन मोहान्ध कुरङ्ग की भाँति (स्त्री-विषय) जाल से मुक्त हो पाता है । धनुष से छूटे हुए बाण के समान (स्त्री का) स्पष्ट लक्ष (निशाना) नहीं बन जाता है ।

(श्रीपक्ष में) इस लक्ष्मी से घिरा हुआ (आश्रित बना हुआ) कौन पुरुष महान् हाथी-घोड़ों की पीठ पर नहीं बैठता, नूतनकङ्कण कौन नहीं पहनता, गले में हार कौन नहीं पहनता, तथा कौन पुरुष सोने की जंजीर (आभूषण) धारण नहीं करता, दुष्ट पुरुष के समान धन-मदान्ध कौन व्यक्ति नीचों की नहीं पूजा करता अथवा विशाल वासना नहीं करता है । लक्ष्मी से अन्धा बना हुआ कौन पुरुष धनुष से निकले बाण के समान (फूल से मुक्त हुए भौरे के समान) स्पष्ट लक्ष (निशाना) नहीं बन जाता है अथवा कान्तिहीन नहीं हो जाता है ।

कस्य न पराभूतिर्भवति । कस्य नापूर्वं यशः समुच्छलति ।

सुधा—कस्येति । (स्त्रीपक्षे) कस्य=स्त्रीवशीभूतस्य कस्य जनस्य । पराभूतिः=पराभवः न भवति । कस्य । अपूर्वयशः—‘अः’ पूर्वम् यस्माद् यशः इति अपूर्वयशः=अप-कीर्तिः । न=नैव । समुच्छलति=सम्यक् प्रसरति ।

(श्रीपक्षे) (श्रीयुतस्य) कस्य पुरुषस्य परा=उत्कृष्टा भूतिः=उन्नतिः । न भवति (अथवा) । कस्य अपूर्वम्=अलौकिकम् । यशः=कीर्तिः । न समुच्छलति=समन्तात् न प्रसरति ।

हिन्दी—(स्त्रीपक्ष में) स्त्री के वशीभूत कौन व्यक्ति पराजित नहीं होता है और किसका अपयश नहीं फैलता है ?

(श्रीपक्ष में) लक्ष्मीयुक्त किस पुरुष की उत्कृष्ट उन्नति नहीं होती है तथा किसकी अपूर्व कीर्ति नहीं फैलती है ?

किमतोऽप्यस्याः परमुच्यते ।

सुधा—किमिति । किम् अतः अपि=अस्मादपि । परम्=अधिकम् । अस्याः=एतस्याः । स्त्रियाः=लक्ष्म्याः । वा उच्यते=कथ्यते ।

हिन्दी—इससे और अधिक इस स्त्री अथवा श्री के विषय में क्या कहा जाय ।

यादवप्रियं शार्दूलमिव शूरं महत्तरं भयान्नोपसर्पति । सुनयनादेवरं सिंहमिव बलभद्रं दृष्ट्वा प्रपलायते । न वसुदेवेऽपि चक्षुः पातयति ।

सुधा—यादवेति । (स्त्रीपक्षे) या=या स्त्री । दवप्रियम्—दवम्=उत्पातम् प्रीणातीति दवप्रियम् । अथवा—दुमोतीति दवः=कुतश्चिद् वैगुण्यात् उपतापजनकः, यः प्रियः=कान्तः, तम् । शूरम्=वीरम् । महत्तरम्=वृद्धम् । शार्दूलमिव=सिंहम् इव । भयात्=त्रासात् । न उपसर्पति=समीपं न गच्छति । शार्दूलपक्षे—दवः=काननम्, प्रियं तस्य तम् । सुनयना—शोभने नयने यस्याः सा स्त्री । अथवा—सुनयनादे—नयम्=प्रवर्तनप्रोत्साहनायामामन्त्रम् । नादे=शब्दे । वरम्=प्रियंवदम् । बलभद्रम्—बलेन=शक्त्या भद्रम्, दृष्ट्वापि । प्रपलायते=प्रणश्यति । सिंहमिव, सिंहस्तु नादे=शब्दे, वरम्=श्रेष्ठम् सिंहमिव दृष्ट्वा प्रपलायते=पलायितो भवति । वसुदे=धनप्रदे । अवे=रक्षके अपि । चक्षुः=नयनम् न पातयति, सम्मुखं न पश्यति ।

(श्रीपक्षे) या=लक्ष्मी । यादवप्रियम्—यादवः=यदुवंश्याः, तेषां प्रियः तम् । शूरम्=शूरनामाद्यपुरुषम् । महत्तरम्=अतिमहान्तम् । सिंहमिव=शार्दूलमिव । भयात्=स्थितिलङ्घनलक्षणात् । न उपसर्पति=न तत्समीपं गच्छति । एतेन श्वशुरो वध्वा न स्पृश्यत इति स्थितिरुक्ता । सुनयनादेवरम्=गदनामानम् कृष्णानुजम् । बलभद्रम्=कृष्णाग्रजम् अपि ज्येष्ठसम्बन्धेन प्रतीतम् । वीक्ष्य प्रपलायते—प्रकर्षेण पलायते, स्पर्शभयात् । सा वसुदेवेऽपि=कृष्णपितर्यपि । चक्षुः=नयनम् । न पातयति ।

हिन्दी—(स्त्रीपक्ष में) स्त्री अनुराग रखने वाले (उपतापजनक) पराक्रमी (परन्तु) वृद्ध प्रिय के निकट भय से उसी प्रकार नहीं जाती है जैसे जंगल में रहने वाले शार्दूल (शेर) के पास कोई व्यक्ति भय से नहीं जाता है । सुन्दर नेत्रों वाली वह बलशाली तथा कल्याणकर देवर को देखकर सिंह के समान भाग जाती है (अथवा हे सुनय ! शब्द में प्रियंवद तथा शक्ति से कल्याण कर (परन्तु) वृद्ध (बुढ़े) को देख कर भी भाग जाती है । धन देने वाले तथा रक्षक-पुरुष में भी वह दृष्टि तक नहीं डालती है ।

(लक्ष्मीपक्ष में) लक्ष्मी यदुकुल में उत्पन्न पुरुषों के प्रिय शूर नामक महान् यदुराज के पास भय से नहीं जाती है । वह सुनयना देवर (कृष्ण के छोटे भाई गव)

तथा बलभद्र (बड़े भाई) को सिंह के समान देख कर तेजी से भाग जाती है ।
वसुदेव (कृष्ण के पिता) पर भी वह दृष्टि तक नहीं डालती है ।

केवलमनवरतशिक्षितवैदग्ध्यकलापराधात्मिकात्रपापरा परिहृत्य गुणिनो
गुरून् परपुरुषे मायाविनि कृतकेशिवधे धृतमन्दरागे रागं बध्नाति ।

सुधा—केवलमिति । (स्त्रीपक्षे) केवलम् । अनवरतशिक्षितवैदग्ध्यकला—नृत्यते
इति नवम्=प्रशस्यम्, न नवमनवम्=अप्रशस्यम्, रतम्=प्रेम यस्याः, तथा विशेषेण
दक्षो विदग्धः, तस्य भावो वैदग्ध्यम्=सन्तापः, तस्य कला=वैदग्ध्यकला, शिक्षिता
वैदग्ध्यकला यया सा । अपराधात्मिका—अपराध एव आत्मा=स्वरूपं यस्याः सा ।
अत्रपापरा—न त्रायते=न रक्षति नरकाद् इति अत्रम्, तथाभूतं यत्पापं कर्मण्युपसर्ग
राति=ददाति इत्यत्रपापरा । गुणिनः=सगुणान् ग्राह्यपुरुषान् । गुरून्=पित्रादीन्
च । परिहृत्य=परित्यज्य । परपुरुषे—परस्याः=अन्यनार्याः, पुरुषे=कान्ते । माया-
विनि=कापटिके । कृतकेशिवधे—कृतके=कृत्रिमे, अशिवम्=अकल्याणम्, दक्षाती-
त्यशिवधे । धृतमन्दरागे=धृतक्षणप्रेमणि । रागम्=प्रेम । बध्नाति=अनुरज्यत
इति भावः ।

(लक्ष्मीपक्षे) (लक्ष्मी) केवलम् । अनवरतशिक्षितवैदग्ध्यकलापराधात्मिका—
अनवरतम्=निरन्तरम् शिक्षितः, वैदग्ध्यकलापः=दक्षातिशयितः यया सा चासौ राधा-
त्मिका=कृष्णपत्नीरूपा । त्रपापरा=सलज्जा । गुणिनः=शीर्यादियुक्तान् । गुरून्=
शूरादीन् यदूनामादिपुरुषान् । परिहृत्य=परित्यज्य । परपुरुषे=कृष्णे । रागम्=प्रीतिम्
बध्नाति । किंभूते, मायाविनि—माया=त्रिलोकीनिर्माणलक्षणा, वामन-वृत्ति-महिला-
त्वादिलक्षणा वा विद्यते यस्य तस्मिन् । कृतकेशिवधे—कृतः विहितः केशिनः=अश्व-
रूपदैत्यस्य वधो येन तस्मिन् । धृतमन्दरागे—धृतः मन्दरः=मन्दरनामा अगः=पर्वतो
येन तादृशि ।

हिन्दी—(स्त्रीपक्ष में) स्त्री केवल अप्रशंसनीय संताप देने की कला सीखी हुई;
अपराधस्वरूपा, नरक से रक्षा न करने वाले पापों को प्रदान करती है । वह पिता
आदि को तथा शीर्यादि गुणों से युक्त पुरुष को छोड़ कर मायावी, कृत्रिम तथा
अकल्याणकर निम्न श्रेणी का प्रेम रखने वाले अन्य स्त्री के प्रियतम में प्रेम बढ़ाती है ।

(लक्ष्मीपक्ष में) लक्ष्मी केवल निरन्तर वैदग्ध्यकलाप (ज्ञान की विविधता)
की शिक्षा लिए रहती है । वह राधा स्वरूपा (कृष्ण की पत्नी) तथा अत्यन्त
सलज्जालु है । वह गुणी 'शूर' आदि नाम वाले अन्य यदुवंशियों को छोड़कर मायावी
(त्रिभुवन की रचना करने वाले) केशी नाम राक्षस का संहार करने वाले तथा
मन्दराचल को धारण करने वाले परास्पर पुरुष (भगवान् कृष्ण) में प्रेम बढ़ाती है ।

तवायुष्मन्नतिगम्भीरगुहागिरीन्द्रभूरिव हव्यहरा भेयोर्जयनां शरणं न
स्त्री शीर्वी ।

सुधा—तद्विति । (स्त्रीपक्षे) आयुष्मन् ! =अयि दीर्घजीविन् राजपुत्र ! तत्=
तस्मात् हेतोः । अतिगम्भीरगुहा—अतिगम्भीर=अतिशयेन, बिभेतीति भीः=भीरः,

अगुहा—न गौर्वाङ् यस्य सः अगुः, तं जहानीति सा अगुहा । अथवा—नतिगम्भीरगुहा
नती—नम्रतायाम्, गम्भीरा गौर्वाङ् यस्य तं नतिगम्भीरगुं जहानीति । गिरीन्द्रभूः
इव—गिरीन्द्रे—हिमालये, भवा—जाता, पार्वती इव । हृदयहरा—हृदये=चित्ते,
हरः=शिवः, यस्यास्तथा । अथवा—हृदयहरा=हृदयहारिणी । श्रेयोपिनाम्=
कल्याणेच्छुजनानाम् । शरणम्=रक्षणम् । न नास्ति ।

(श्रीपक्षे) वा=अथवा । श्रीः=लक्ष्मीः । अतिगम्भीरगुहा=अतिगहनगुहायुता,
गिरीन्द्रभूः=हिमालयस्य भूमिः, इव । हृदयहरा=मोहकारिणी । श्रेयोपिनाम्=
कल्याणाभिलाषिणाम् । नराणाम् शरणम्=रक्षित्री । न=नैवास्ति ।

हिन्दी—(स्त्रीपक्ष में) हे आयुष्मन् ! अतः स्त्री अतिशय डरपोक, अमृदुभाषी
को ध्याग देने वाली, (अथवा—न्याय में गम्भीर वाणी वाले व्यक्ति का परित्याग
करने वाली) हृदय में हर का ध्यान रखने वाली, गिरीन्द्रपुत्री पार्वती के समान
हृदयहारिणी, कल्याण चाहने वाले पुरुषों की रक्षा करने वाली नहीं होती है ।

(श्रीपक्ष में) हे आयुष्मन् ! अतः लक्ष्मी अत्यन्त गहन गुफाओं वाली, हिमालय
भूमि के समान मनोहारिणी कल्याण चाहने वाले पुरुषों की रक्षा करने वाली नहीं
होती है ।

शृङ्गारप्रधानास्तात ! गाव इव विचारिताः सरसा भवन्ति न स्त्रियः ।

सुधा—शृङ्गारेति । (स्त्रीपक्षे) हे तात=हे वत्स ! शृङ्गारप्रधानाः—शृङ्गारः
रसः प्रधानं यासु ताः । गावः इव=धेनवः इव । विचारिताः=भ्रमिताः । स्त्रियः ।
सरसाः=मधुराः न भवन्ति । अथवा—गावः इव=गिरः इव । सरसाः=मधुराः ।
न भवन्ति (गोपक्षे) हे तात ! शृङ्गारप्रधानाः—शृङ्गारस्य अरम्भ=अग्रम्, प्रधानम्
यासु ताः । सरसाः=सदुग्धाः । विचारिताः=विवेचिताः । गावः=धेनवः । सरसाः
भवन्ति, न स्त्रियः=स्त्रियस्तु सरसाः न भवन्ति ।

हिन्दी—शृङ्गाररसप्रधान (सजावट पसन्द करने वाली) स्त्रियाँ गायों के समान
इधर-उधर चक्कर काटती अच्छी नहीं होती हैं ।

सींगों के अग्रभाग वाली चरती हुई गायें ही अच्छी होती हैं । स्त्रियाँ नहीं ।

**तदेताः कन्दर्पकण्डूकषणविनोदमात्रोपकारिण्यो नात्यन्तविश्वासयोग्याः
सर्वथा विश्वस्तं विश्वासमिव नरं कुर्वन्ति स्त्रियः ।**

सुधा—तबिति । तत्=अतः । कन्दर्पकण्डूकषणविनोदमात्रोपकारिण्यः—कन्दर्पस्य
=कामदेवस्य, कण्डूकषणम्, तेन विनोदमात्रेण=मनोरञ्जनेन, उपकुर्वन्तीत्युपका-
रिण्यः । एताः स्त्रियः=नायं । अत्यन्तविश्वासयोग्याः=अतिविश्वासाहर्हिः । न=न
पुरुषम् । विश्वासम् इव—विगतः=समाप्तः, एवासः=एवसनम्, यस्य तथा । कुर्वन्ति
=विदधन्ति ।

हिन्दी—अतः यह कामजन्य खुजलाहट से विनोद करके उपकार करने वाली

स्त्रियाँ अत्यन्त विश्वास योग्य नहीं होती हैं । वे सर्वथा विश्वास योग्य पुरुष को विगत-
श्वास (मृतप्राय) बना देती हैं ।

श्रियोऽपि दानोपभोगाभ्यामुपयोगं नयेत् । न लोभं कुर्यात् । बहुलोभानु-
गतः किरणकलापोऽपि सन्तापयति जनम् ।

सुधा—श्रिय इति । श्रियः अपि=लक्ष्म्यः अपि । उपयोगम्=उपयुक्तताम् ।
दानोपभोगाभ्याम्—दानम् च उपभोगम् च, ताभ्याम्=दानकरणेन स्वयमुपयोगेन च ।
नयेत् । लोभम्=तृष्णाम् न कुर्यात् । बहुलोभानुगतः—बहुलोभेन=अतितृष्ण्या
अनुगतः=अनुयातः । किरणकलापः अपि=रश्मिसमूहः अपि । जनम्=लोकम् ।
सन्तापयति=पीडयति ।

हिन्दी—लक्ष्मी का भी दान देकर तथा स्वयम् उपभोग करके उपयोग करना
चाहिए । लोभ नहीं करना चाहिए । अधिक लोभ के पीछे पड़ा हुआ मनुष्य उसी
प्रकार पीड़ित होता है जैसे सूर्य का घना किरण समूह लोगों को सन्तप्त कर देता है ।

अतः पुत्र ! प्राप्स्यसि नचिरान्निकुलकमलराजहंसीं राज्यश्रियम् ।
अनवरतं कृतयशोदानन्दे हि नारायणं इव त्वयि चिरं रंस्यते खल्वियं
लक्ष्मीः ।

सुधा—अत इति । अतः=अस्माद् हेतोः । पुत्र=हे तात ! न चिरात्=दुतम् ।
निकुलकमलराजहंसीम्—निकुलकमलस्य=आत्मनः वंशस्य कमलस्य । राजहंसी-
सदृशीम् । राज्यश्रियम्=राजलक्ष्मीम् । प्राप्स्यसि=अवाप्स्यसि । अनवरतम्=
शश्वत् । कृतयशोदानन्दे—कृतः=सम्पादितः, यशोदायाः=यशोदास्यायाः, जनन्याः,
आनन्दो येन तस्मिन् । नारायणे इव=कृष्णे इव । त्वयि=राजपुत्रे । खलु=तूनम् ।
इयम्=एषा । लक्ष्मीः=राज्यश्रीः । चिरम्=बहुकालम् रंस्यते=रमणं करिष्यति ।
अथवा—निरन्तरम् कृतयशः=कृतकीर्तिः त्वम्, दानं देहि=दानेन धनं वितर । हि—
यतः नारायण इव त्वयि चिरम् इयं राजलक्ष्मी रंस्यते ।

हिन्दी—अतः पुत्र ! शीघ्र अपने वंशरूपी कमल की राजहंसी के समान राज्य-
लक्ष्मी प्राप्त करोगे । निरन्तर कीर्ति प्राप्त करते हुए दान दो क्योंकि नारायण के
समान तुम्हारे पास बहुत समय तक यह लक्ष्मी रमण करेगी । जैसे यशोदा नाम की
माता को आनन्दित करने वाले कृष्ण (नारायण) में चिरकाल तक लक्ष्मी ने वास
किया था ।

पाहि प्रजाः । प्रजापो ब्राह्मण इव अत्रियोऽपि न लिप्यते पातकैः ।

सुधा—पाहोति । प्रजाः=प्रजाम् । पाहि=पालय । प्रजापः—प्रकृष्टो जापो
यस्मिन् तथा । ब्राह्मणः इव=विप्र इव । पक्षे—प्रजापः=प्रजापालकः । अत्रियः
अपि=अत्रियवंशजातः अपि । पातकैः=अघैः । न लिप्यते=लितो न भवति ।

हिन्दी—प्रजा का पालन करो । उत्कृष्ट जप करनेवाले ब्राह्मण के समान प्रजा-
पालक क्षत्रिय भी पापों से लित नहीं होता है ।

मा च वृद्धि प्राप्य गुणेषु द्वेषं कार्षीः । व्याकरणे हि वृद्धिर्गणं बाधते, न सत्पुरुषेषु ।

सुधा—मा चेति । च=तथा । वृद्धि प्राप्य=राज्यसमृद्धिं लब्ध्वा । गुणेषु=पाण्डित्यादिषु । द्वेषम्=विरोधम् । मा कार्षीः=मा कुर्याः । हि=यतः । व्याकरणे=व्याकरणशास्त्रे एव । वृद्धिः=वृद्धिकार्यम् । गुणम् बाधते=गुणकार्ये बाधकं भवति । अन्यत्र तु सत्पुरुषेषु=साधुषु । वृद्धिः=उन्नतिः । गुणम्=पाण्डित्यादिकम् । न बाधते=बाधाम् न करोति, अपि तु गुणमपि वर्धते ।

हिन्दी—समृद्धि पाकर गुणों में द्वेष मत करो । क्योंकि व्याकरण शास्त्र में वृद्धि गुण-कार्य को रोकती है सज्जनों में प्रगति गुण से विद्रोह नहीं करती है ।

वत्स, मा चैवं चेतसि कृथाश्छान्दसोऽयम् । छान्दसश्च गुरुर्वक्रस्वभाव एव भवति तत्किमनेनेति । यस्माच्चतुरानन्दिपदः पुण्यश्लोको भवान् । अतोऽङ्गभावं यान्ति ते वक्रोक्तयोऽपि गुरवः । सरलतया लघवोऽप्यन्तरङ्गा भवन्ति । किन्तु ते ह्यवसाने कुटिलतामपि दर्शयन्ति ।

सुधा—वत्स इति । वत्स=पुत्र ! अयम्=एषः । छान्दसः=छन्दस्त्वम् । चेतसि=मनसि । एवम्=इत्थम् । मा कृथाः=मा कुरुष्व । छान्दसः=छन्दःशास्त्रस्य । गुरुः=गुरुचिह्नम् (५) । वक्रस्वभावः एव=कुटिलरूप एव । भवति । तत्=एतत् । अनेन=वक्रत्वेन किमिति । यस्मात्=यत्कारणात् । चतुरानन्दिपदः—चतुरान्=विज्ञान् आनन्दयति तथाविधं, पदम्=राज्यम् यस्य तथा । भवान्=राजपुत्रः । पुण्यश्लोकः—पुण्यम्=पवित्रम्, श्लोकम्=यशः, यस्य तथा=पूतकीर्तिः अस्ति । अतः=अस्मात्कारणात् । ते=तव । वक्रोक्तयः=कुटिलभाषिणः । गुरवः=गुरुजनाः अपि । अङ्गभावम्=तव भावनां यान्ति । त्वयि भावितात्मानो भवन्तीत्यर्थः । सरलतया=श्रुततया । लघवः अपि=लघुचिह्नानि (१), क्षुद्रजनाः अपि । अन्तरङ्गाः=अन्तर्गताः आत्मीयाः वा । भवन्ति । किन्तु=किञ्च ते लघुचिह्नानि (१) क्षुद्रजनाः वा । अवसाने=पादान्ते वा । कुटिलताम्=वक्रत्वम् अपि । दर्शयन्ति=प्रदर्शयन्ति ।

हिन्दी—वत्स ! यह इस प्रकार की स्वच्छन्दता चित्त में मत लाना । छान्दस=वेदगत अथवा छन्दःशास्त्र में गुरु टेढ़े स्वभाव का होता ही है, इससे क्या । अर्थात् इससे कोई हानि नहीं होती है । क्योंकि चतुर पुरुषों को आनन्ददायी, राज्य वाले आप पुण्य कीर्ति वाले हैं । अतः वे कुटिल उक्ति वाले गुरु (५) (गुरुजन) भी अन्तरङ्ग (आत्मीय) हो जाते हैं । सरलतया लघु (ह्रस्व) (नीच) भी अन्तरङ्ग हो जाते हैं किन्तु वे अवसान (पादसमाप्ति पर) (अन्त में) कुटिलता (५) भी दिखलाते हैं ।

टिप्पणी—छन्दःशास्त्र में गुरु तथा लघु दो प्रकार के वर्ण होते हैं जिनके चिह्न क्रमशः ५, १ हैं । गुरु का आकार टेढ़ा तथा लघु का सीधा होता है । पदान्त में विकल्प से गुरु का लघु अथवा लघु का गुरु हो जाने का विधान है । (संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गं सम्मिश्रम् । विज्ञेयमक्षरं दीर्घं पादान्तस्य विकल्पेन ।)

तत्किं बहुना—

तथा भव यथा तात त्रैलोक्योदरदर्पणे ।

विशेषं भूषितस्तैस्तैर्नित्यमात्मानमीक्षसे ॥ १७ ॥

अन्वयः—तात ! तथा भव यथा त्रैलोक्योदरदर्पणे तैः तैः विशेषैः भूषितः नित्यम् (त्वम्) आत्मानम् इक्षसे ।

सुधा—तथेति । तात=हे वत्स ! तथा=तादृशः भव । यथा, त्रैलोक्योदरदर्पणे—त्रैलोक्यस्य उदररूपदर्पणे । तैस्तैः=आकल्पितैः । विशेषैः=दानादिगुणैः । भूषितः=अलङ्कृतः । भुवि=पृथिव्याभूषितो वा । नित्यम्=सदा । आत्मानम्=अविनश्वरम् स्वम् । ईक्षमे=पश्यमि । अन्योऽपि तैस्तैराकल्पविशेषैः मण्डितमात्मानं दर्पणे पश्यति । यशोऽर्थमेव प्रयतितव्यमिति भावः ।

हिन्दी—अतः अधिक क्या—हे तात ! प्रजारक्षण आदि से ऐसे बनो जिससे त्रैलोक्य के आंगनरूपी दर्पण में अपने विशेष दानादि गुणों से अलङ्कृत होकर तथा इस पृथ्वी पर रह कर सदा अपनी पवित्र आत्मा को देख सको ।

किं चान्यत्—

बिभर्ति यो ह्यर्जुनवारिपोरुषं करोति नम्रे च न वा रिपो रुषम् ।

न तेन राजा सहसागराजिता भवेन्मही किं सहसागरा जिता ॥ १८ ॥

अन्वयः—हि यः अर्जुनवारिपोरुषं बिभर्ति, च नम्रे रिपो वा रुषं न करोति । तेन राजा अगराजिता सहसागरा सहसा किं मही जिता न भवेत् ।

सुधा—बिभर्तीति । यः=यो नृपः । अर्जुनवारिपोरुषम्—अर्जुनम् एव, वृणोति=आच्छादयति, वारयति वा इत्येवं शीलं, निजप्रकर्षेण तच्चरित्रापह्नवकारि, पोषम्=पराक्रमम् । बिभर्ति=धत्ते । च=तथा । नम्रे=विनम्रे । रिपो=शत्रो । वा=अथवा । रुषम्=क्रोधम् । न करोति=न विदधाति । तेन=तथाविधेन । राजा=नृपेण । अगराजिता—अगैः=पर्वतैः, राजिता=शोभिता, अष्टसंख्यकुलाचलालङ्कृता । सहसागरा—सागरैः, सहिता=समुद्रा । सहसा=बलेन । किम् । मही=भूमिः । जिता=विजिता । न भवेत्=न स्यात्, अपि तु जितैवेत्याशयः । यमकालङ्गारः । वंशस्थ-वृत्तमत्र । 'जती तु वंशस्थमुदीरितं जरी' इति लक्षणात् ।

हिन्दी—बल्कि और भी—क्योंकि जो राजा अर्जुन के यश को आच्छादित कर लेने वाले पराक्रम को धारण करता है अथवा नम्र शत्रु पर कभी क्रोध नहीं करता है ऐसे राजा के द्वारा पर्वतों से अलङ्कृत समुद्रों सहित सम्पूर्ण पृथ्वी क्या जीत नहीं ली जाती है ? अर्थात् अवश्य जीत ली जाती है ॥ १८ ॥

अपि च—

'किं तेन जातु जातेन मातुयौवनहारिणा ।

आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ष्वजो यथा' ॥ १९ ॥

अन्वयः—मातुः यौवनहारिणा तेन जातेन किम्, यः जातु स्वस्य वंशस्य अग्रे यथा ध्वजः न आरोहति ।

सुधा—किमिति । मातुः = जनन्याः । यौवनहारिणा = तारुण्यापहारिणा । तेन = एतेन । जातेन = सुतेन । किम् = कः लाभः । यः = सुतः । जातु = कदाचित् । स्वस्य = आत्मनः । वंशस्य = कुलस्य । अग्रे = समक्षे । यथा = येन प्रकारेण । वंशस्य = वेणु-काष्ठस्य । अग्रे = उपरि । ध्वजः = पताका । आरोहति तथैव न आरोहति ।

हिन्दी—और भी—माता के यौवन को हरने वाले ऐसे पुत्र से क्या लाभ होता है जो कि अपने वंश के आगे उसी प्रकार उन्नत नहीं हो जाता जैसे बांस के छोर पर ध्वज ऊँचा दिखलाई पड़ता है ॥ १९ ॥

एवमुक्त्वा विश्रान्तवाचि वाचस्पतिसमे मन्त्रिणि राजापि प्रेमाद्र्या दूशा नलमवलोक्य वक्तुमारभत ।

सुधा—एवमिति । एवम् = इत्थम् । उक्त्वा = कथयित्वा । वाचस्पतिसमे = बृहस्पति-सदृशे । मन्त्रिणि = अमात्ये । विश्रान्तवचसि = शान्तवचसि सति । राजापि = वृषः अपि । प्रेमाद्र्या—प्रेम्णा आर्द्रा = नञ्नीकृता तथा, दूशा = दृष्ट्या । नलम् = नलनामानं पुत्रम् । अवलोक्य = कृष्ट्वा । वक्तुम् = कथयितुम् । आरभत = प्रारम्भे ।

हिन्दी—इस प्रकार कहकर बृहस्पतिसदृश मन्त्री चुप हो जाने पर राजा ने भी स्नेहाद्रं दृष्टि से नल को देखकर कहना प्रारम्भ किया ।

‘तात, युक्तमुक्तोऽसि सालङ्कायनेन । कस्यान्यस्य निर्यान्ति वदनार-विन्दादेवविधाः पदे पदेऽर्थसमर्था मृद्वधो मृष्टाः श्लिष्टाश्च वाचः ।

तद्दर्शितस्तवानेन निर्वापितदेहः स्नेहः । स्वीकृतस्त्वं मनसा समस्त-साम्राज्यभारोद्धहनधुर्यतां प्रति । तेनायमनुशास्ति ।

सुधा—तात इति । तात = वत्स ! सालङ्कायनेन = सालङ्कायननाममन्त्रिणा । युक्तम् = उचितम् । उक्तः असि = भणितः असि । अन्यस्य = अपरस्य । कस्य = कस्य सामान्यजनस्य । वदनारविन्दात्—वदनम् = मुखमेवारविन्दम्, तस्मात् = मुखकमलात् । एवंविधाः = ईदृश्यः । पदे पदे = प्रतिपदे । अर्थसमर्थाः = अर्थगम्भीराः । मृद्वधः = कोमलाः । मृष्टाः = मधुराः । श्लिष्टाः = श्लेषयुक्ताः, बद्धयपूर्णाः । वाचः = गिरः । निर्यान्ति = निसरन्ति । तत् = अतः । अनेन = एतेनामात्येन । तव = ते । निर्वापितदेहः—निर्वा-पितः = वृत्ति नीतः, देहः = कायः येन तथा । स्नेहः = प्रेम । दर्शितः = प्रदर्शितः । त्वम् मनसा = चेतसा । समस्तसाम्राज्यभारोद्धहनधुर्यताम् प्रति—समस्तस्य = सम्पूर्णस्य, साम्राज्यस्य = राज्यस्य, भारोद्धाहेन = भारवहनकार्ये, या धुरी तस्या भावस्तां प्रति । स्वीकृतः = अङ्गीकृतः असि । तेन = तस्मात् । अयम् = एषः । मन्त्रिवरः, अनुशास्ति = उपदिशति ।

हिन्दी—हे वत्स ! मन्त्री सालङ्कायन ने तुमसे ठीक कहा है । और किसके मुखार-विन्द से इस प्रकार पद पद पर अर्थ गम्भीर कोमल मधुर तथा श्लिष्ट वाणी निकल

सकती है। शरीर को तृप्त कर देने वाले स्नेह को इन्होंने तुम्हारे ऊपर दिखलाया है। हृदय से समस्त साम्राज्य के भारवहन में समर्थता को स्वीकार किया है। इसी से यह (मन्त्री जी) तुम्हें उपदेश दे रहे हैं।

युज्यते चैतत् । तथाहि—

सङ्ग्रहं नाकुलीनस्य सर्पस्येव करोति यः ।

स एव श्लाघ्यते मन्त्री सम्यग्गारुडिको यथा ॥ २० ॥

अन्वयः—यः मन्त्री अकुलीनस्य सङ्ग्रहम् न करोति, स एव गारुडिकः (नाकुलीनस्य) सर्पस्य इव सम्यक् श्लाघ्यते ।

सुधा—च=तथा । एतत्=इदम् । युज्यते=उचितमस्ति । तथाहि—

सङ्ग्रहमिति । यः मन्त्री=योऽमात्यः । अकुलीनस्य=अनभिजातस्य । सङ्ग्रहम्=सङ्कलनम् । न करोति=न विदधाति । सः एव । यथा गारुडिकः=अहितुण्डिकः । नाकुलीनस्य—नाकुः=वल्मीकः, तत्र लीनस्य=प्रच्छन्नस्य । सर्पस्य=अहेः इव । सम्यक्=समीचीनम् । प्रशस्यते=प्रशंसितो भवति । मन्त्रः—कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत्, देशकालविभागो, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गः, गारुडादिविषयश्च, तद् योगान्मन्त्री ।

हिन्दी—यह उचित ही है। क्योंकि—

जो मन्त्री नीच परम्परा वाले लोगों का संग्रह नहीं करता है वह गारुडिक (साँप बुझाने वाले) के समान जो कि बिल में घुसे साँप पकड़कर प्रशंसित होता है, प्रशंसा का पात्र बनता है ।

किं च—न पश्यसि साम्प्रतमिदमस्माकमतिभीरुभूपालमण्डलमिव बलिभिराक्रान्तम्, अशेषमङ्गम्, अतिजीर्णशीर्णकर्पटमिवावरीतुं न शक्यते क्वाप्युपरिपतितभ्रूचक्रा भीरुभटपेटोव नष्टा दृष्टिः ।

सुधा—किं चेति । न पश्यसि=नावलोकयसि । साम्प्रतम्=इदानीम् । इदम्=एतत् । अस्माकम्=मामकानाम् । बलिभिः आक्रान्तम्=वलयः=त्वक् शोथित्यानि, तैराक्रान्तम्=बलशालिभिः आक्रान्तम् । अतिभीरुभूपालमण्डलम् इव=अतिकापुरुष-रूपमण्डलम् इव । अशेषम्=सम्पूर्णम् । अङ्गम्=आवरणं संव्यानम् । अङ्गपक्षे—संवरणम् । अतिजीर्णशीर्णम्=अतिसीष्ठत्वात् अशक्यम् । कर्पटम् इव=वस्त्रम् इव । आवरीतुम्=आवरणं भवितुम् । न शक्यते=सामर्थ्यम् न गच्छति । क्वापि । उपरिपतितभ्रूचक्रा—उपरिपतितम्=शोथित्यात् सस्तम्, भ्रूचक्रम् यस्याम् । भीरुभूपालमण्डली-पक्षे—प्रतिभटानामिति शेषः । भीरुभटपेटो इव=भीतवीर्यपेटोसमा । दृष्टिः । नष्टा=नाशं गता । भीरवो हि वैरिणि विलोकयति पलायन्ते ।

हिन्दी—किन्तु—देखते नहीं, इस समय यह हमारे समस्त अंग बलियों से घिरे (बलवान् पुरुषों से आक्रान्त) अत्यन्त डरपोक रूपमण्डल के समान अतिजीर्ण शीर्ण कपड़े जैसे ओढ़ने-ढकने (घेरने) के समर्थ नहीं हैं। ऊपर से पड़ी भ्रूचक्र (लटकी हुई भींह) (भ्रूचक्र वाली) भीरुभटपेटो (कायरवीर मण्डली) जैसी कोई दृष्टिहीन हो जाय ।

ये हितवर्गोपदेशिनो मुख्यास्तेऽपि सालङ्कायनप्रभृतयो मन्त्रिण इव विरलीभूता दन्ताः । शब्दशास्त्रे हि राजादीनामदन्तता श्लाघ्यते । नान्यत्र ।

सुधा—ये हितेति । ये=इमे । हितवर्गोपदेशिनः—हितवर्गम्=हितसमूहम्, उपदिशन्तीति । मुख्याः=प्रधानाः । ते अपि । सालङ्कायनप्रभृतयः=सालङ्कायनादीनामकाः । मन्त्रिणः इव=सचिवाः इव । विरलीभूताः=केचिदेव । हि=यतः । तवर्गोपदेशिनः—‘त थ द ध न’ इत्युच्चारकाः । दन्ताः=रदाः । विरलीभूताः स्युः । हि=यतः । शब्दशास्त्रे=व्याकरणे । राजादीनाम्=राजादिशब्दानाम् । अदन्तता=दन्तहीनता । श्लाघ्यते=प्रशस्यते । अन्यत्र=अन्यस्थले । न=नैव श्लाघ्यते ।

हिन्दी—जो हित की बातों का उपदेश देते हैं वैसे सालङ्कायन आदि मन्त्री विरले ही हैं, जैसे तवर्ग (त थ द ध न) का उच्चारण करने में सहायक कुछ ही दत्त होते हैं । व्याकरणशास्त्र में ‘राजा’ आदि शब्दों की अदन्तता (दन्तहीनता) प्रशंसनीय होती है अन्यत्र (राजाओं में) दन्तहीनता प्रशंसनीय नहीं होती है ।

तदिदानीं मम वन्यश्वापदमिव विषयविमुखं मनो वनाय धावति । कृतं च यन्मनुष्यजन्मनि क्रियते ।

सुधा—तदिति । तत्=अतः । इदानीम्=सम्प्रति । मम=मे । वन्यश्वापदम् इव=वने जाताः वन्याः, वन्याश्च ते श्वापदास्तेषां समाहारः=अरण्यपशव इव । विषयविमुखम्=विषयविरक्तम् । मनः=चेतः । वनाय=अरण्याय । धावति=पलायते । च=तथा । कृतम्=विहितम् । यत्=यत्कर्म । मनुष्यजन्मनि=नरजन्मनि । क्रियते=विधीयते ।

हिन्दी—अत एव इस समय मेरा विषयविमुख मन जंगली जानवरों के समान वन के लिए दौड़ रहा है । जो कार्य मनुष्यजन्म में किया जाता है वह मैं कर चुका हूँ ।

तथाहि—

एता प्राप्य परोपकारविधिना नीताः श्रियः श्लाघ्यता-

मापूर्वापरसिन्धुसीम्नि च नृपाः स्वाज्ञां चिरं ग्राहिताः ।

भूभारक्षमदोर्युगेन भवता जाता वयं पुत्रिण-

स्तत्सम्प्रत्युचितं वयस्य वयसस्तत्कर्म कुर्मो वने ॥ २१ ॥

अन्वयः—एताः श्रियः प्राप्य परोपकारविधिना श्लाघ्यतां नीताः, च नृपाः आपूर्वापरसिन्धुसीम्नि चिरं स्वाज्ञाम् ग्राहिताः । भूभारक्षमदोर्युगेन भवता वयं पुत्रिणः जाताः । तत् सम्प्रति यद् अस्य वयसः उचितं तत् कर्म वने कुर्मः ।

सुधा—एता इति । एताः=इमाः । श्रियः=लक्ष्यः । प्राप्य=लब्ध्वा । परोपकारविधिना=परोपकारविधानेन । श्लाघ्यताम्=प्रशंसनीयताम् । नीताः=प्रापिताः । च=तथा । नृपाः=राजानः । आपूर्वापरसिन्धुसीम्नि—आ=समन्तात्, पूर्वापरयोः पूर्वपश्चिमदिशोः, सिन्धोः=सागरस्य, सीम्नि=प्रान्तभागे । विरम्=बहुकालम् । स्वाज्ञाम्=आत्मादेशम् । ग्राहिताः=स्वीकारिताः । भूभारक्षमदोर्युगेन=भूमिभार-बहनसमर्थभुजयुगलेन । भवता=स्वयाऽऽत्मजेन । वयम् । पुत्रिणः=पुत्रवन्तः । जाताः=

सम्भूताः । तत् = अतः । सम्प्रति = साम्प्रतम् । यत् = यत्कर्म । अस्य = एतस्य । वयसः = अवस्थायाः, वृद्धत्वस्य । उचितम् = उपयुक्तम् । तत् कर्म । वने = कानने । (वयम्) कुर्मः = सम्पादयामः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—क्योंकि—यह सम्पदाएँ पाकर परोपकार विधि (परोपकार के कार्य करने) से उन्हें सफल (प्रशंसनीय) बना चुका हूँ । तथा समुद्र की पूर्व से लेकर पश्चिम तक सीमापर्यन्त राजाओं से मैंने चिरकाल तक अपनी आज्ञाओं का पालन भी करा लिया है । भूमि के भार को धारण करने में समर्थ भुजयुगल वाले तुम जैसे पुत्र को पाकर हम सार्थक पुत्रवान् भी हो चुके हैं । अतः एव इस वृद्धावस्था के उपयुक्त जो कर्म (ईश्वरचिन्तन) है वही अरण्य में करेंगे ।

इत्यभिधाय तत्कालमेव मोहूर्तिकानाहूयादिदेश—‘कथ्यतां यौवराज्याभिषेकोत्सवाय दिवसः’ इति ।

सुधा—इत्यभिधायेति । इति = एवम् । अभिधाय = उक्त्वा । तत्कालम् एव = तत्क्षणमेव । मोहूर्तिकान् = ज्योतिर्विदः । आहूय = आकार्यम् । आदिदेशः = आदेशं चकार । यौवराज्याभिषेकोत्सवाय = राजतिलकसमारोहाय । दिवसः = सुदिवसः । कथ्यताम् = भण । इति ।

हिन्दी—यह कह कर तत्काल ही ज्योतिषियों को बुलाकर आदेश दिया—यौवराज्याभिषेक के उत्सव के लिए (उचित) दिवस बतलाइये ।

अथ कथयामासुस्तेऽपि—देव ! श्रूयतामनवद्यतनमेव राज्याभिषेकयोग्यमहः । केन्द्रस्थानवर्त्तिनः सर्वेऽप्युच्चग्रहाः, पुण्यो मासः, पूर्णा तिथिः, श्लाघ्यो योगः, प्रशस्तो वारः, शुभं नक्षत्रम्, कल्याणी वेला, विधीयतां यद्विधेयम्’ इत्यभिधाय स्थितेषु तेऽनन्तरमेव—सुश्रोणि ! श्रूयतां यदस्माभिः श्रुतमाश्रयम् ।

सुधा—अथेति । अथ = अनन्तरम् । तेऽपि = मोहूर्तिका अपि । कथयामासुः = अकथयन् । देव = नृप ! श्रूयताम् = आकर्ण्यताम् । अनवद्यतनम् एव = अनिन्द्यतमम् एव । राज्याभिषेकयोग्यम् = राजतिलकोपयुक्तम् । अहः = दिनम् । केन्द्रस्थानवर्त्तिनः = उच्चस्थानगताः । सर्वेऽपि = समस्ताः अपिः । उच्चग्रहाः = उत्तमग्रहाः । पुण्यः मासः = पवित्रः मासः । पूर्णा तिथिः । श्लाघ्यः = प्रशंसनीयः योगः । प्रशस्तः = शुभः । वारः = दिवसः । शुभम् = कल्याणकरम् । नक्षत्रम् = ग्रहः । कल्याणी = शुभा । वेला । यद्विधेयम् = यत्करणीयम् । विधीयताम् = क्रियताम् । इति अभिधाय = एवं कथयित्वा । तेषु = एतेषु । स्थितेषु = अवस्थितेषु । अनन्तरम् एव = पश्चादेव । सुश्रोणि = सुमध्ये ! अस्माभिः यत् आश्रयम् = कौतुकम् । श्रुतम् = आकर्णितम् । तत् श्रूयताम् = आकर्ण्यताम् ।

हिन्दी—अनन्तर वे भी कहने लगे—देव ! सुनिये, राज्याभिषेक के लिए अत्यन्त प्रशंसनीय दिवस है, सभी उच्चग्रह केन्द्रस्थानवर्ती हैं, पवित्र मास है, पूर्णा तिथि, श्लाघनीय योग, प्रशंसनीय दिन, शुभनक्षत्र, कल्याणकर वेला है । अतः जो करणीय

हो कीजिए । यह कहकर उन सबके बैठ जाने से अनन्तर ही — हे सुमध्वे ! हमने (हंस ने) जो आश्चर्य सुना है, सुनिये ।

उचितमुचितमेतद्धैर्यधाम्नां नृपाणां

वयसि कटुनि कान्तालोचनानां तृतीये ।

इति रभसमिवास्य प्रस्तुतं श्लाघमानो

वियति पटुरकस्मादुत्थितस्तूर्यनादः ॥ २२ ॥

अन्वयः—तृतीये वयसि कान्तालोचनानां कटुनि धैर्यधाम्नां नृपाणाम् एतत् उचितम्, इति रभसम् इव अस्य प्रस्तुतं श्लाघ्यमानः पटुः तूर्यनादः अकस्मात् वियति उत्थितः ।

सुधा—उचितमिति । तृतीये वयसि = वानप्रस्थावस्थायाम् । कान्तालोचनानाम् = रमणीनयनानाम् । कटुनि = अप्रिये सति । धैर्यधाम्नाम् = धैर्यरूपतेजसाम् । नृपाणाम् = भूपतीनाम् । एतत् = इदम् । उचितमुचितम् = अत्युचितम् (अस्ति) । इति = एवम् । रभसम् इव = सहसेव । अस्य = एतस्य । प्रस्तुतम् = उपस्थितं कार्यम् । श्लाघ्यमानः = प्रशंस्यमानः । पटुः तूर्यनादः = तूर्य-वाद्यध्वनिः । अकस्मात् = सहसा । वियति = आकाशे । उत्थितः = समजायत । मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—“तृतीय (वानप्रस्थ) अवस्था में रमणियों के नयनों के अप्रिय हो जाने पर धैर्य-धाम नृपतियों के लिए यह अत्यन्त उचित है ।” इस प्रकार सहसा इसके प्रस्तुत कार्य की प्रशंसा करते हुए तूर्य वाद्यध्वनि अकस्मात् आकाश में गूँज उठी ।

अपि च—

उपरि परिमलान्धैः सस्वनं सञ्चरद्भि-

मधुकरनिकुरम्बैश्चुम्ब्यमाना भरेण ।

अविरलमधुधारासारसंसिक्तभूमिः

सदसि सुरविमुक्ता प्रापत्पुष्पवृष्टिः ॥ २३ ॥

अन्वयः—उपरि सस्वनं सञ्चरद्भिः परिमलान्धैः मधुकरनिकरैः चुम्ब्यमाना भरेण अविरलमधुधारासारसंसिक्तभूमिः सुरविमुक्ता पुष्पवृष्टिः सदसि प्रापत् ।

सुधा—उपरीति । उपरि = ऊर्ध्वम् । सस्वनम् = सगुनम् । सञ्चरद्भिः = भ्रमद्भिः । परिमलान्धैः = परिमलेन = सुगन्धेन, अन्धाः = जडोक्तास्तैः । मधुकरनिकरैः = भ्रमरसमूहैः । चुम्ब्यमाना = चुम्बिता । भरेण = भारेण । अविरलमधुधारा-सारसंसिक्तभूमिः = अविरलम् = अविच्छिन्नम्, मधुधारासारेण = मधुधारावर्षणेन, संसिक्ता = आर्द्राकृता, भूमिः = पृथ्वी यया तथा । सुरविमुक्ता—सुरैः = देवैः, विमुक्ता = परित्यक्ता । पुष्पवृष्टिः = कृसुमवर्षा । प्रापत् = पपात । मालिनी वृत्तम् ।

हिन्दी—ऊपर गुनगुनाते हुए, सुगन्ध से मतवाले मधुकरों के समूह द्वारा चुम्बित, बौझ से निरन्तर मधुरस की वर्षा से भूमि को गीला कर देने वाली देवताओं द्वारा छोड़ी गई पुष्पवर्षा सभा में होने लगी ॥ २३ ॥

अवतेरुश्च तत्कालमेवाम्बरतलादुल्लसद्ब्रह्मकान्तिकलापपवित्रीकृताष्ट-
दिग्भागभूमयः सकलसागरसरित्तीर्थाम्बुपूर्णकमण्डलुमुत्कुशकुसुमौषधिरुद्ध-
पाणयो दर्शनादेवापनीतसमस्तकलिकल्मषाः केऽपि कुतोऽपि ब्रह्मर्षयः ।

सुधा—अवतेरुरिति । च=तथा । तत्कालम् एव=तत्क्षणमेव । अम्बरतलात्=गगनतलात् । उल्लसद्ब्रह्मकान्तिकलापपवित्रीकृताष्टदिग्भागभूमयः—उल्लसद्भिः=शोभितैः, ब्रह्मकान्तिकलापैः=ब्रह्मतेजोराशिभिः, पवित्रीकृता=शुद्धीकृता, अष्टदिग्भागभूमिः=सर्वदिग्भागभूः यैस्तादृशाः । सकलपागर-सरित्तीर्थाम्बुपूर्णकमण्डलुम्—सकलानाम्=निखिलानाम्, सागराणाम्=सिन्धूनाम्, सरिताम्=नदीनाम्, तीर्थानाञ्च, यदम्बु=जलम्, तेन पूर्णम्=परिपूर्णम् यत् कमण्डलुम् तत् । उत्कुशकुसुमौषधिरुद्धपाणयः—उत्=उत्पाटिताः कुशाः=दर्भाः, कुसुमानि=पुष्पाणि औषधीश्च, तैर्वस्तुभिः रुद्धाः, पाणयः=हस्ताः येषां ते । दर्शनात् एव=दर्शनमात्रादेव । अपनीत-समस्तकलिकल्मषाः—अपनीतानि=दूरीकृतानि, समस्तानि=निखिलानि, कलेः कल्मषाणि=कलुषाणि, यैस्तादृशाः । केऽपि=केचित् । ब्रह्मर्षयः=तेजस्विमहर्षयः । कुतः अपि=कस्माच्चित्, स्थानात् । अवतेरुः=अवातरन् ।

हिन्दी—तत्काल ही आकाश से ब्रह्मतेजोराशि से आठों दिशाओं की भूमि को शोभित करते हुए, सभी सागर, सरिताएँ तथा तीर्थों के जल से परिपूर्ण कमण्डलु, एवं उखाड़ी हुई कुशाओं, फूलों तथा औषधियों को हाथों में लिये हुए, दर्शन से ही समस्त कलिकल्मष को मिटा देने वाले कोई ब्रह्मर्षि कहीं अवतरित हुए ।

सहर्षेण सविनयेन सपरिवारेण च चलत्कर्णोत्पलगलद्बहलरजःपुञ्ज-
पिञ्जरितकपोलपालिना पृथ्वीपालेन प्रणम्य कृतातिथेयाः समुचितान्य-
लञ्चक्रुरासनानि ।

सुधा—सहर्षेणेति । सहर्षेण=प्रसन्नतया । सविनयेन=नम्रतया । सपरिवारेण=परिवारेण सह च । चलत्कर्णोत्पलगलद्बहलरजःपुञ्जपिञ्जरितकपोलपालिना—चलता=दोलायितेन, कर्णोत्पलेन=कर्णपुष्पेण, गलता=स्रवता, बहलेन रजःपुञ्जेन=अतिशय-परागसमूहेन, पिञ्जरितो=पिङ्गलवर्णीकृतो, कपोतपाली=गण्डस्थले तेन । पृथ्वीपालेन=भूपालेन । प्रणम्य=नमस्कृत्य । कृतातिथेयाः=कृतम् आतिथ्यं तेषां ते=विहितातिथ्य-सत्काराः । ब्रह्मर्षयः । समुचितानि=उपयुक्तानि । आसनानि=विष्टराणि । अलञ्चक्रुः ।

हिन्दी—प्रसन्नता और विनय के साथ सपरिवार हिलते हुए कर्णपुष्प से गिरते हुए अत्यधिक पराग पुञ्ज से पीले बने हुए गण्डस्थल वाले भूपाल के द्वारा प्रणाम कर अतिथि सत्कार किये हुए ब्रह्मर्षियों ने समुचित आसनों को अलङ्कृत किया ।

कृतकुशलप्रश्नालापाश्च प्रस्तुतकुमाराभिषेकस्य नरपतेः स्वस्वकमण्डलु-
वारोणि दर्शयामासुः ।

सुधा—कृतेति । च=तथा । कृतकुशलप्रश्नालापाः—कृताः कुशलप्रश्ना आला-
पाश्च यैस्ते=कृतकुशलप्रश्नवार्ताः । प्रस्तुतकुमाराभिषेकस्य=प्रस्तुतराजपुत्रराजतिल-

कस्य । नरपतेः = भूपतेः । स्वस्वकमण्डलुवारीणि = निजनिजकमण्डलुजलानि (ते) ।
दर्शयामासुः = दर्शनं कारयामासुः ।

हिन्दी—कुशल प्रश्न वार्ता करने के पश्चात् राजकुमार नल के अभिषेक के लिए प्रस्तुत राजा को (उन ब्रह्मर्षियों ने) अपने अपने कमण्डलु के (तीर्थ) जल दिखलाये ।

इदं मन्दाकिन्याः सलिलमवगाहागतमरुत्-
पुरन्ध्रीणां पीनस्तनशिखरभुग्नोमिवलयम् ।

इदं कालिन्ध्याश्च प्रविकसिततीरद्रुमलता-
पतत्पुष्पैरन्तःसुरभिततरङ्गं नृप पयः ॥ २४ ॥

अन्वयः—नृप ! अवगाहागतमरुत्पुरन्ध्रीणां पीनस्तनशिखरभुग्नोमिवलयम् इदं मन्दाकिन्याः सलिलम् । च इदं प्रविकसिततीरद्रुमलतापतत्पुष्पैः अन्तःसुरभिततरङ्गं पयः कालिन्ध्याः (अस्ति) ।

सुधा—इदमिति । नृप = हे राजन् ! अवगाहागतमरुत्पुरन्ध्रीणाम्—अवगाहनाय = निमज्जनाय, आगतानाम् = आयातानाम्, मरुताम् = मरुद्गणानां, देवानाम्, पुरन्ध्रीणाम् = योषिताम् । पीनस्तनशिखरभुग्नोमिवलयम्—पीनस्तनानाम् = स्थूलपयोधराणाम्, शिखरैः = अग्रभागैः, भुग्नम् = वृटितम्, उमिवलयम् = वीचिवलयम्, यस्य तत् । इदम् = एतत् । मन्दाकिन्या = गङ्गायाः । सलिलम् = जलम् (अस्ति) । च = तथा । इदम् = एतत् । प्रविकसिततीरद्रुमलतापतत्पुष्पैः—प्रविकसिताभिः = विकचिताभिः, तीरद्रुमलताभिः = तटवृक्षलताभिः, पतितानि = स्खलितानि, पुष्पाणि तैः । अन्तःसुरभिततरङ्गम्—अन्तः = मध्ये, सुरभिताः = सुगन्धिताः, तरङ्गाः = वीचयः यत्र तत् । पयः = सलिलम् । कालिन्ध्याः = यमुनायाः (अस्ति) । शिखरिणी वृत्तम् ।

हिन्दी—हे नृप ! स्नान के लिए आयी हुई देवाङ्गनाओं के स्थूल पयोधरों के अग्रभाग से टूटे उमिमण्डल वाला, यह मन्दाकिनी का जल है, तथा यह विकसित तटवर्ती वृक्षलताओं से गिरते हुए पुष्पों द्वारा सुगन्धित तरङ्गों से युक्त जल कालिन्दी (यमुना) का है ॥ २४ ॥

इदं गोदावर्यास्त्रिनयनजटाखण्डगलितं
महाराष्ट्रीनेत्रैः कृतकुवलयं मज्जनविधौ ।

इदं चापि प्रेङ्गन्मुनिजनविकीर्णार्धकमलं
पयो विन्ध्यस्कन्धस्थलविलुलितं नामंदमपि ॥ २५ ॥ युगम् ।

अन्वयः—इदम् त्रिनयनजटाखण्डगलितं महाराष्ट्रीनेत्रैः मज्जनविधौ कृतकुवलयं गोदावर्याः (जलम्), अपि च इदं प्रेङ्गन्मुनिजनविकीर्णार्धकमलं विन्ध्यस्कन्धस्थलविलुलितं पयः नामंदम् अपि (अस्ति) ।

सुधा—इदमिति । इदम् = एतत् । त्रिनयनजटाखण्डगलितम्—त्रीणि नयनानि यस्य सः त्रिनयनः = शिवः, तस्य यत् जटाखण्डम् = सटाभागम्, तेन गलितम् =

स्रस्तम् । महाराष्ट्रीनेत्रैः—महाराष्ट्रीणाम्=महाराष्ट्ररमणीनाम्, नेत्राणि=लोचनानि तैः । मज्जनविधौ=स्नान-विधौ, कृतकुवलयम्=कृतनीलकमलम्, पयः=जलम् । गोदावर्याः=गोदावरीनद्याः (अस्ति) । अपि च=तथा । इदम्=एतत् । प्रेङ्खन्मुनि-जनविकीर्णार्धकमलम्—प्रेङ्खन्तः=भ्रमन्तः, ये मुनिजनाः=महर्षयः, तैः विकीर्णानि अर्धकमलानि=अर्धनिमित्तं पद्मानि यत्र तत् । विन्ध्यस्कन्धस्थलविलुलितम्=विन्ध्यस्य =विन्ध्याचलस्य, यत् स्कन्धस्थलम्=उपरिस्थानम्, तत्र विलुलितम्=आविर्भूतम् यत् । पयः=सलिलम् । अपि नार्मदम्=नर्मदा-जातम् (अस्ति) । शिखरिणीवृत्तम् ।

हिन्दी—यह त्रिनेत्रशिव के जटाखण्ड से गिरा हुआ, तथा महाराष्ट्र की रमणियों के नयनों द्वारा स्नान करते समय नीलकमल सा बना हुआ गोदावरी का जल है, एवं यह भ्रमण करते हुए मुनिजनों के द्वारा बिखरे गये अर्धकमलों वाला विन्ध्याचल पर्वत की चोटी पर से आविर्भूत नर्मदा का जल है ॥ २५ ॥

इतश्च—

तदेतत्पुण्यानां परममवधिं प्राप्तमुदधेः

पयः प्रक्षाल्याङ्घ्री शयनसमये शार्ङ्गधनुषः ।

विहारायोन्मज्जद्वरुणवनितावृन्दवदनैः

क्षणं यत्रोत्फुल्लन्नवकमलखण्डश्रियमधात् ॥ २६ ॥

अन्वयः—तत् शयनसमये शार्ङ्गधनुषः अङ्घ्री प्रक्षाल्य पुण्यानां परमम् अवधिं प्राप्तम् एतत् पयः उदधेः, यत्र विहाराय उन्मज्जद्वरुणवनितावृन्दवदनैः उत्फुल्लन्नव-कमलखण्ड श्रियम् अधात् ।

सुधा—तद्विति । तत्=अतः । शयनसमये=युगान्ते । शार्ङ्गधनुषः—शार्ङ्गनाम-धनुर्धस्य तस्य=भगवतः विष्णोः । अङ्घ्री=चरणी । प्रक्षाल्य=प्रक्षालनं कृत्वा । पुण्यानाम्=पवित्राणाम् । परमम्=चरमम् । अवधिम्=सीमाम् । प्राप्तम्=गतम् । एतत्=इदम् । पयः=जलम् । उदधेः=समुद्रस्य (अस्ति) । यत्र=यस्मिन्नुदधौ । विहाराय=क्रीडनाय । उन्मज्जद्वरुणवनितावृन्दवदनैः—उन्मज्जतः=स्नानं कुर्वतः, वरुणस्य=वरुणदेवस्य, वनितावृन्दम्=स्त्रीसमूहम्, तस्य वदनैः=मुखैः । उत्फुल्लन्नव-कमलखण्डश्रियम्—उत्फुल्लतः=विकसतः, नवस्य=नूतनस्य, कमलखण्डस्य=पद्म-वृन्दस्य या, श्रीस्ताम्=शोभाम्, अधात्=दधार । शिखरिणी वृत्तम् ।

हिन्दी—और इधर सो, युग के अन्त में शार्ङ्गधनुर्धारी भगवान् विष्णु के दोनों चरणों को धोकर पुण्यों की परम सीमा को पहुँचा हुआ यह जल समुद्र का है जहाँ विहार के लिए स्नान करती हुई वरुण की पत्नियों के मुखों से खिलते हुए नवीन कमलखण्ड की शोभा को (जल ने) धारण किया था ॥ २६ ॥

राजा तु तत्कालमुन्मीलद्बहलपुलकाङ्कुरकोरकितवेहः किमप्यद्भुतर-सेनावेशित इव विधूय शिरश्चिन्तयाञ्चकार ।

सुधा—राजेति । राजा तु = वृपस्तु । तत्कालम् = तत्क्षणम् । उन्मीलद्बहल-
१८ नक्ष०

पुलकाङ्कुरकोरकितदेहः = विकसद्बहलपुलकरोमाञ्चितशरीरः । किमपि = किञ्चिद् ।
अद्भुतरसेन = विचित्ररसेन । आवेशित इव = आवेशयुक्त इव । शिरः = उत्तमाङ्गम् ।
विधूय = चालयित्वा । चिन्तयाञ्चकार = विचारयामास ।

हिन्दी—राजा ने तत्काल अत्यन्त पुलकायमान रोमाञ्चित शरीर होकर कुछ विचित्र रस से आवेश में आये हुए शिर हिला कर विचार किया ।

‘नूनमयमस्मद्गृहे हरिहरब्रह्माणामन्यतमः कोऽप्यवतीर्णो भविष्यति ।
यतः क्वायं शिक्षाक्रमः, क्वेयमस्माकमाकस्मिकी यूनोऽस्याभिषेकाय बुद्धिः,
क्व चानुकूलकालसम्पत्तिः, क्व चामी समस्ताभिषेकोपकरणपाणयो
महामुनयः ।

सुधा—नूनमिति । नूनम् = अवश्यम् । अयम् = एषः । अस्मद् गृहे = मङ्गले ।
हरिहरब्रह्णाम्—हरिश्च हरश्च ब्रह्मा च, हरिहरब्रह्माणस्तेषाम् = विष्णुशिवविधातृ-
णाम् । अन्यतमः = विशिष्टः । कः अपि = कश्चिद् । अवतीर्णः = गृहीतावतारः ।
भविष्यति = स्यात् । यतः = यस्मात्कारणात् । क्व = कुत्र । अयम् = एषः । शिक्षाक्रमः
= उपदेशक्रमः । क्व च । इयम् = एषा । अस्माकम् । आकस्मिकी = सहस्रोत्पन्ना ।
अस्य = एतस्य । यूनः = युवकस्य । अभिषेकाय = राजतिलकाय । बुद्धिः = विचारः ।
क्व च । अनुकूलकालसम्पत्तिः = अनुकूलमुहूर्तः । क्व च । अमी = एते । समस्ताभिषे-
कोपकरणपाणयः—समस्तानि = निखिलानि, अभिषेकाय = राजतिलकाय, उपकरणानि
= वस्तूनि, पाणिषु = हस्तेषु येषां ते । महामुनयः = महर्षयः ।

हिन्दी—निश्चय ही यह हमारे घर में विष्णु-शिव एवं ब्रह्मा जैसे देवताओं से
विशिष्ट कोई अवतारी होगा क्योंकि कहीं यह उपदेशक्रम, कहीं यह हमारी आकस्मिक
इस युवक की राज्याभिषेक के लिए बुद्धि, और कहीं अनुकूल मुहूर्त एवम् कहीं यह
समस्त राज्याभिषेकसामग्री हाथों में लिये हुए महर्षि ।

सर्वथा नमोऽस्तु घटितदुर्घटाय वेधसे । यस्यायमेवमद्भुतो व्यापारः ।
इत्यवधारन्नुत्थाय गृहीत्वा तानि तीर्थोदकानि कृत्वा कनककुम्भेषु तात्कालि-
कास्फालितमृदङ्गमल्लरीरवरभसोल्लास्यविलासिनोवृन्दैरानन्दमानो मङ्ग-
लोद्गारमुखरपरिवृतः सह सालङ्कायनेन ‘सहस्रं समास्तात एवानुपालयतु
राज्यम्’ इत्यभिवधानमनिच्छन्तमपि नलं बलाभिवेश्याभिषेकमकरोत् ।

सुधा—सर्वथेति । सर्वथा = सर्वप्रकारेण । घटितदुर्घटाय—घटितम् = योजितम्,
दुर्घटम् = शिक्षाप्रक्रमादिलक्षणम् येन, तस्मै । वेधसे = ब्रह्मणे । नमः अस्तु = प्रणामः ।
यस्य = यस्य वेधसः । अयमेव = एष एव । अद्भुतः = विचित्रः । व्यापारः = कार्यक्रमः ।
इति = इत्थम् । अवधारयन् = निश्चयन् । उत्थाय । तानि = एतानि । तीर्थोदकानि—
कृत्वा = विधाय । तात्कालिकास्फालितमृदङ्गमल्लरीरवरभसोल्लास्यविलासिनोवृन्दैः—
तात्कालिके = तत्क्षणे, आस्फालिते = स्फुटिते, मृदङ्गमल्लरीरवे = मृदङ्गमल्लरीवाद्य-

ध्वनी, रभसा=वेगेन, उल्लास्यानि=उत्कृष्टवृत्त्ययुक्तानि, विलासिनीवृन्दानि=वारा-
ङ्गनायूथानि, तैः । आनन्दमानः=आनन्दमनुभवत् । मङ्गलोद्गारमुखरपरिवृतः=
मङ्गलोच्चारणशब्दपरिवृतः । नृपः, सालङ्कायनेन सह=तन्नाममन्त्रिणा सह । “तात=
वत्स ! सहस्रं समा एव=सहस्रवर्षाणि यावदेव । राज्यम्=राज्यभारम् । पालयतु=
अवतु ।” इति=एवम् । अभिदधानम् । अनिच्छन्तम्=अनभिलषन्तम् अपि । नलम्=
नलाख्यं राजपुत्रम् । बलात्=हठात् । अभिषेकपदे=अभिषेकस्थले । निवेश्य=स्थाप्य ।
स्वयमेव=आत्मनैव । अभिषेकम्=राजतिलकम् । अकरोत्=चकार ।

हिन्दी—सर्वप्रकार असम्भव को भी सम्भव कर देने वाले विधाता के लिए प्रणाम
है जिसका यह ऐसा अद्भुत कार्य है । यह सोचता हुआ उठकर उस तीर्थजल को
लेकर तथा कनककुम्भों पर तात्कालिक उठने वाले मृदङ्ग भाँफ वाद्यों की ध्वनि
से वेग से उत्कृष्ट लास्य करती हुई वाराङ्गनाओं के समूह के द्वारा आनन्द का अनुभव
करते हुए माङ्गलिक शब्दोच्चार करने वाले पुरुषों से घिरे हुए राजा ने सालङ्कायन
मन्त्री के साथ—‘हे वत्स ! हजारों वर्षों तक राज्य का पालन करो ।’ यह कहते हुए
अनिच्छा होने पर भी नल को बलात् अभिषेकपट्ट पर बिठला कर स्वयम् (नृप
ने) राजतिलक किया ।

परिधाप्य च मङ्गलाभरणवाससी सिंहासनमारोप्य पुत्रप्रेम्णा पुरः
स्थित्वा कनकदण्डपाणिः क्षणं प्रतिहार्यमन्वतिष्ठत् ।

सुधा—परिधाप्येति । च=तथा । मङ्गलाभरणवाससी—मङ्गलम्=माङ्गलिकम्,
आभरणम्=अलङ्करणम्, वासश्च=वस्त्रञ्च, ते । परिधाप्य=धारणं कारयित्वा ।
सिंहासनम्=राज्यासनम् । आरोप्य = स्थाप्य । पुत्रप्रेम्णा = सुतस्नेहेन । पुरः=
सम्मुखम् । स्थित्वा=अवस्थाय । कनकदण्डपाणिः—कनकस्य दण्डम्=स्वर्णदण्डम्,
पाणी=करे, यस्य सः । क्षणम्=मुहूर्तम् । प्रतिहार्यम्=प्रतिहारीकार्यम् । अन्व-
तिष्ठत्=सम्पादयामास ।

हिन्दी—माङ्गलिक आभूषण तथा वस्त्र पहना कर सिंहासन पर बिठला कर पुत्र
प्रेम से सामने खड़े होकर स्वयम् स्वर्णदण्ड हाथ में लिये हुए (राजा ने) क्षणभर के
लिए प्रतिहारी का कार्य सम्पादित किया ।

सालङ्कायनोऽप्यतिस्नेहेनास्योपरि लम्बितमुक्ताकलापमालवत्सुधाधार-
मिन्दुमण्डलमिव कनकदण्डमापाण्डुरमातपत्रमधारयत् ।

सुधा—सालङ्कायन इति । सालङ्कायनः अपि=तन्नाम सचिवोऽपि । अतिस्नेहेन
=अतिप्रेम्णा । अस्य=नलस्य, उपरि । लम्बितमुक्ताकलापम्=लङ्घितमुक्तासमूहम् ।
आलवत्सुधाधारम्=वर्षदमृतधारम् । इन्दुमण्डलम् इव=चन्द्रमण्डलम् इव । कनक-
दण्डम्—कनकस्य=स्वर्णस्य, दण्डं यस्य तत् । आपाण्डुरम्=पाण्डुवर्णम् । आतपत्रम्
=आतपात्=धर्मात्, त्रायत इति=छत्रम् । अधारयत्=धृतवान् ।

हिन्दी—सालङ्कायन (मन्त्री) ने भी अतिस्नेह से इसके ऊपर मुक्तासमूह जटित

सुधाधार वपनि वाले इन्दुमण्डल के समान स्वर्ण दण्ड वाले पाण्डुवर्ण के छत्रको धारण कर लिया ।

सामन्तचक्रं च चलच्चामीकरचारुचामरकलापव्यापृतकरपल्लवमस्याधो विनयमदर्शयत् ।

सुधा—सामन्तेति । च । चलच्चामीकरचारुचामरकलापव्यापृतकरपल्लवम्—चलता=चञ्चलेन, चामीकरेण=चमत्कृतेन, चारुणा = रम्येण, चामरकलापेन=चामरसमूहेन, व्यापृतानि करपल्लवानि=हस्तपल्लवानि, यस्य तत् । सामन्तचक्रम्=सामन्तवर्गम् । अस्य=एतस्य । अग्रे=सम्मुखम् । विनयम्=नम्रताम् । अदर्शयत्=दर्शयामास ।

हिन्दी—चञ्चल चमचमाते हुए सुन्दर चामर समूह से युक्त करपल्लवों वाले सामन्तवर्ग ने इसके समक्ष विनय प्रदर्शित की ।

मुनयोऽप्युच्चारयाञ्चक्रुश्चतुर्वेदप्रशस्तमन्त्रान् । उत्थाय च गृहीत्वाक्षताञ्जिरसि विकिरन्तोऽस्य पुनरिदमवोचन् ।

सुधा—मुनय इति । मुनयः=महर्षयः अपि । चतुर्वेदप्रशस्तमन्त्रान्—चतुर्षु वेदेषु=चतुःसंख्यकेषु ऋगादिवेदेषु, प्रशस्तान्=प्रख्यातान्, मन्त्रान् । उच्चारयाञ्चक्रुः=उच्चारयामासुः । च उत्थाय=उत्थितो भूत्वा । अक्षतान् = तण्डुलान्, गृहीत्वा=आगृह्य । अस्य=एतस्य । शिरसि=मूर्ध्नि विकिरन्तः । पुनः=भूयः । इदम्=एतत् । अवोचन्=अकथयन् ।

हिन्दी—मुनियों ने भी ऋग् आदि चारों वेदों में प्रसिद्ध मन्त्रों का उच्चारण किया तथा उठकर, अक्षत लेकर इनके शिर पर छिड़कते हुए कहा—

**‘याः स्कन्दस्य जगाद् तारकजये देवः स्वयम्भूः स्वयं
स्वःसाम्राज्यमहोत्सवेऽपि च शचीकान्तस्य वाचस्पतिः ।
ताभिस्तेऽद्य विरश्चिवक्त्रसरसीहंसीभिराशास्महे
वैदीभिर्वसुधाविवाहसमये मन्त्रोक्तिभिर्मङ्गलम् ॥ २७ ॥**

अन्वयः—तारकजये देवः स्वयम्भूः स्वयं स्कन्दस्य, स्वःसाम्राज्यमहोत्सवे अपि च वाचस्पतिः शचीकान्तस्य स्वयं याः जगाद अद्य ते वसुधा विवाहसमये विरश्चिवक्त्रसरसीहंसीभिः ताभिः वैदीभिः मन्त्रोक्तिभिः मङ्गलम् आशास्महे ।

सुधा—या इति । तारकजये=तारकासुरविजयावसरे । देवः=सुरः । स्वयम्भूः=ब्रह्मा । स्कन्दस्य=स्वामिकातिकेयस्य । स्वःसाम्राज्यमहोत्सवे=स्वर्गसाम्राज्यप्राप्त्युत्सवे । अपि च, वाचस्पतिः=बृहस्पतिः । शचीकान्तस्य=शक्याः=इन्द्राण्याः, कान्तः=पतिर्यस्तस्य=पाकशासनस्य । स्वयम् । याः=मन्त्रोक्तयः । जगाद=कथयामास । अद्य=अस्मिन् दिने । ते=तव । वसुधाविवाहसमये=भूविवाहावसरे । विरश्चिवक्त्रसरसीहंसीभिः—विरञ्चेः=ब्रह्मणः, वक्त्रम्=मुखम्, एव सरसी=सरोवरम्, तस्यां

याः हंस्यस्ताभिः । ताभिः=एताभिः । वैदीभिः=वैदिकीभिः । मन्त्रोक्तिभिः=मन्त्रा-
शीभिः मङ्गलम् । आशास्महे=कामयामहे । शादुलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—तारकासुर को जीतने के अवसर पर ब्रह्माजी ने स्कन्द को और स्वर्ग
साम्राज्य प्राप्ति के महोत्सव में बृहस्पति ने भी शचीपति इन्द्र को जो मन्त्रोक्तियों का
उच्चारण किया था, आज तुम्हारे वसुधा विवाह (पृथ्वी के पालन रूप बोझ को
अङ्गीकार कर लेने) के अवसर पर ब्रह्माजी के मुखरूपी सरोवर में हंसियों के समान
उन्हीं वैदिक मन्त्रोक्तियों से हम मङ्गल कामना कर रहे हैं ॥ २७ ॥

अन्यदपि तत्र दिवसे सुभ्रु समाकर्ण्यतां यददभुतमभूत् ।

सुधा—अन्यदिति । सुभ्रु—शोभनी भ्रुवौ यस्या तत्सम्बुद्धौ । तत्र दिवसे=तस्मिन्
दिने । अन्यद् अपि=अपरमपि ! यददभुतम्=यद्विचित्रम् । अभूत्=अभवत् । समा-
कर्ण्यताम्=श्रूयताम् !

हिन्दी—(यह बताकर हंस पुनः दमयन्ती से बोला—) हे सुभ्रु ! उस दिन
और भी जो अदभुत बात हुई (सो) सुनो ।

दिशः प्रसेदुः सुरभिर्ववौ मरुद्विवो निपेतुः सुरपुष्पवृष्टयः ।

कृताभिषेकस्य नलस्य निःस्वनारनाहता दुन्दुभयोऽपि चक्रिरे ॥ २८ ॥

अन्वयः—कृताभिषेकस्य नलस्य दिशः प्रसेदुः, सुरभि मरुत् ववौ, दिवः सुरपुष्प-
वृष्टयः निपेतुः, निःस्वनाः अनाहताः दुन्दुभयः अपि चक्रिरे ।

सुधा—दिश इति । कृताभिषेकस्य—कृतः=विहितः, अभिषेकः=राजतिलकम्,
यस्य तस्य । नलस्य=नलनृपस्य । दिशः=आशाः । प्रसेदुः=प्रसन्नाः बभूवुः । सुरभिः
=सुगन्धिः । मरुद्=वायुः । ववौ=चचाल । दिवः=स्वर्गात् । सुरपुष्पवृष्टयः=
देवकुसुमवर्षाः । निपेतुः=अपतन् । निःस्वनाः=ध्वनिरहिताः निःशब्दा वा । अनाह-
ताश्च=अताडिताश्च । दुन्दुभयः अपि चक्रिरे=अकुर्वन् । वंशस्थवृत्तम् ।

हिन्दी—नल के राज्याभिषेक होने पर दिशाएँ प्रसन्न हो गईं, सुगन्धित वायु
चलने लगी, आकाश से देवताओं के द्वारा फूलों की वर्षा की गई तथा बिना बजाई
दुन्दुभियाँ ध्वनि करने लगीं (बज उठीं) ॥ २८ ॥

अन्तरिक्षे च कोऽप्यदृश्यमान एवाशीःश्लोकद्वयमपठत् ।

सुधा—अन्तरिक्ष इति । अन्तरिक्षे=आकाशे च । कः अपि=कश्चिज्जनः ।
अदृश्यमानः एव=अगोचरः एव । आशीः श्लोकद्वयम्=आशीर्वादात्मकी द्विसंख्य-
श्लोकी । अपठत्=पपाठ ।

हिन्दी—अन्तरिक्ष में किसी अदृश्य ने दो श्लोक पढ़े ।

‘अहीनां मालिकां बिभ्रत्तथापीताम्बरं वपुः ।

हरो हरिश्च भूपेन्द्र ! करोतु तव मङ्गलम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—भूपेन्द्र ! अहीनां मालिकां बिभ्रत् तथा पीताम्बरं वपुः हरः हरिः च
तव मङ्गलं करोतु ।

सुधा—अहीनामिति । भूपेन्द्र=हे नृपेन्द्र ! अहीनाम्=सर्पाणाम् । मालिकाम्=मालाम् । बिभ्रत्=धारयन् । तथापि=पुनश्च । इताम्बरम्—इतम्=गतम्, अम्बरम्=वस्त्रम्, यस्मात् तथा । वपुः=शरीरम् यस्य सः । हरः=शिवः । च=तथा । अहीनाम्=द्युतिमतीम् । मा=लक्ष्मी, सा चासावलिका=अलिभिर्युक्ता, ताम् । बिभ्रन्=रक्षन् । तथा पीताम्बरम्—पीतम्=पीतवर्णम् अम्बरम्=वस्त्रम् यस्य तथा । वपुः=शरीरं यस्य सः । हरिः=विष्णुः । तव=ते । मङ्गलम्=कल्याणम् । विदधातु=करोतु ।

हिन्दी—हे भूपेन्द्र ! नागों गाला की पहनने वाले तथा दिगम्बर शिवजी एवम् द्युतिमती सखियों से युक्त लक्ष्मी को धारण करते हुए पीताम्बर शरीर वाले विष्णु भगवान् तुम्हारा कल्याण करें ॥ २९ ॥

अपि च—

लीलया मण्डलीकृत्य भुजङ्गान्धारयन्हरः ।

देयाद्देवो वराहश्च तुभ्यमभ्यधिकां श्रियम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—लीलया भुजङ्गान् मण्डलीकृत्य धारयन् हरः, देवः वराहः च तुभ्यम् अभ्याधिकां श्रियं देयात् ।

सुधा—लीलयेति । लीलया=क्रीडया । भुजङ्गान्=सर्पान् । मण्डलीकृत्य=वर्तुलीकृत्य । धारयन्=बिभ्रन् । हरः=शिवः । च=तथा । भुजम्=बाहुम् । मण्डलीकृत्य=वर्तुलीकृत्य । गाम्=भूमिम् । धारयन्=बिभ्रन् । देवः वराहः=वराहरूपो भगवान् । तुभ्यम्=ते । अभि=अमितः । अधिकाम्=विपुलाम् । श्रियम्=लक्ष्मीम्, सम्पदां वा । देयात्=दद्यात् ।

हिन्दी—खेल-खेल में (बिना परिश्रम के) सर्पों को गोलाकार बनाकर धारण करते हुए शिवजी तथा बाहु को गोलाकार कर पृथ्वी को धारण किये हुए वराहरूपी भगवान् विष्णु चारों ओर से तुम्हारे लिए विपुल सम्पदा प्रदान करें ॥ ३० ॥

इत्याशास्य विश्रान्तायां वियद्वाचि स्थित्वा च कञ्चित्कृतोचितापचितिषु गतेषु क्षणादन्तर्धानं मुनिषु 'समुच्छ्रीयन्तां वैजयन्त्यः, बह्यन्तां तोरणानि, सिच्यन्तां चन्दनाम्भोभिः पन्थानः, मण्ड्यन्तां मसृणमुक्ताफलक्षोदरङ्गावलीभिः प्राङ्गणानि, कुसुमप्रभाज्जि चत्वरानि, पूज्यन्तां द्विजन्मानो देवताश्च, दीप्यन्तां दानानि, गीयन्तां मङ्गलानि, विसृज्यन्तां वरिवन्धः, मुच्यन्तां पक्षिणोऽपि पञ्जरैभ्यः इति श्रूयमाणेषु परितः परिजनालापेषु लास्योन्मादिनि मृदुमङ्गलोद्गारमुखरे सञ्चरति पुरपथेषु पौरनारीजने स दिवसः सम्प्राप्तस्वर्गसुखस्येव भुक्ताशेषमुधनस्येवात्थावितामृततरस्येवानुभूतपरमानन्दस्येव राज्ञः कृतकृत्यतां मन्यमानस्यातिक्रान्तवान् ।

सुधा—इत्याशास्येति । इति=इत्थम् । आशास्य=आशीर्वादं दत्त्वा । वियद्वाचि=आकाशवाण्याम् । विश्रान्तायाम्=विरतायाम् । स्थित्वा च=अवस्थाय च ।

किञ्चित्कृतोचितापचितिपु—किञ्चित्=किमपि, कृता=विहिता, उचिता=उपयुक्ता, अपचितिः=पूजनम् येषां तेषु । मुनिपु=महर्षिषु । क्षणात्=मुहूर्तम् । अन्तर्दधानम्=अन्तर्धानम् । गतेषु=प्रस्थितेषु । वैजयन्त्यः=पताकाः । समुच्छ्रियन्ताम्=उदधूयन्ताम् । तोरणानि=तोरणचिह्नानि । बध्यन्ताम्=स्थिरीक्रियन्ताम् । चन्दनाम्भोभिः=चन्दनजलैः । पन्थानः=मार्गाणि । सिच्यन्ताम्=आर्द्रीक्रियन्ताम् । मसृणमुक्ताफल-क्षोदरङ्गावलीभिः=मुक्तामणिपिष्टरङ्गपङ्क्तिभिः । प्राङ्गणानि=अजिराणि । मण्ड-घन्ताम्=सज्जीक्रियन्ताम् । कुसुमप्रभाञ्जि=पुष्पकान्तियुक्तानि । चत्वरानि=चतु-ष्पथानि (अपि) मण्डघन्ताम् । द्विजन्मानः=बाह्याणाः । देवताः=सुराश्च । पूज्य-न्ताम्=अर्च्यन्ताम् । दानानि दीयन्ताम्=वितरन्ताम् । मङ्गलानि=मङ्गलगीतानि । गीयन्ताम् । वैरिबन्धः=बन्दीकृताः शत्रवः । विसृज्यन्ताम्=निबन्धाः क्रियन्ताम् । पक्षिणः अपि=खगाः अपि । पञ्जरेभ्यः । मुच्यन्ताम्=त्यजन्ताम् । इति=एवम् । परितः=अभितः । परिजनालापेषु=सेवकालापेषु । श्रूयमाणेषु=आकर्ण्यमानेषु । लास्योन्मादिनि=नृत्योन्मादिनि । मृदुमङ्गलोद्गारमुखरे=मधुरमङ्गलोच्चामुखरे । पौरनारीजने=नागरमणीजने । पुरपथेषु=नगरवर्त्मसु । सञ्चरति=सञ्चरणं कुर्वति सति । सः=असौ नलः । सम्प्राप्तस्वर्गसुखस्य इव—सम्प्राप्तम्=समधिगतम्, स्वर्ग-सुखम्=स्वर्गानन्दम्, येन तस्य इव । भुक्ताशेषभुवनस्य इव=भुक्तम् अशेषम्=सम्पूर्णम्, भुवनम्=विश्वम्, येन तस्य सदृशम् । आस्वादितामृततरसस्य इव—आस्वादितः अमृत-तरसः=सुधारसः येन तस्येव अनुभूतपरमानन्दस्येव—अनुभूतं परमानन्दम्=परम-सुखम् येन तस्येव । राज्ञः=नृपस्य । कृतकृत्यताम्=धन्यताम् । मन्यमानस्य=स्वीकुर्वाणस्य । अतिक्रान्तवान्=व्यतीतवान् ।

हिन्दी—इस प्रकार आशीर्वाद देकर आकाशवाणी के चुप हो जाने पर; ठहर कर कुछ उचित ढंग से पूजा किये जाने के पश्चात् क्षणभर में उन मुनियों के अन्तर्धान हो जाने पर “वैजयन्तियाँ फहराई जायें, तोरण वन्दनवार बाँधी जायें, चन्दन जल से पथ सींच दिये जायें, सुन्दर मुक्ताफल चूर्ण के विविध रंगों से आंगन मण्डित किये जायें तथा चौराहों को फूलों से शोभित किया जाय, देवताओं तथा ब्राह्मणों को पूजा जाये, दान दिये जायें, मङ्गलगीत गाये जायें, कंद किये गये शत्रु छोड़ दिये जायें पक्षियों को पिंजड़ों से मुक्त कर दिया जाय” इस प्रकार चारों ओर परिजनों द्वारा किये गये वार्तालाप सुनाई पड़ने लगे, नृत्योन्माद में मधुर मङ्गलमय शब्दों से मुखरित नगर सुन्दरियाँ नगरपथों पर निकल पड़ीं । वह दिन मानो स्वर्ग सुख प्राप्त किये हुए, सम्पूर्ण भुवनों का भोग किये हुए, अमृततरस का आस्वादन लिये हुए तथा परमानन्द का अनुभव प्राप्त किये हुए जैसे कृतकृत्य मानते हुए राजा का व्यतीत हुआ ।

एवमतिक्रामत्सु केषुचिद्विषयेषु, जरठीभूते महोत्सवव्यतिकरे, गतवति यथायथमाममन्त्रितायाते समस्तसामन्तलोके, यौवराज्यरञ्जिते च परितः परिजने जनेश्वरो रिपुपयोधिबडबानलं नलमाबभाषे ।

सुधा—एवमिति । एवम् = इत्थम् । केचिद् दिवसेषु = कतिपयदिनेषु । अतिक्रामत्सु = गच्छत्सु । महोत्सवव्यतिकरे = महोत्सवसमारोहे । जरठीभूते = जरठीसञ्जाते । यथायथम् = यथास्थानम् । आमन्त्रितायाते = आहूतागते । समस्तसामन्तलोके = निखिलसामन्तमण्डले । गतवति = प्रयाते सति । च = तथा । परितः = अभितः । योवराज्यरञ्जिते = योवराज्यानुरक्ते । परिजने = प्रजाजने । जनेश्वरः = नृपः । रिपुपयोधिवडवानलम् — रिपुः = शत्रुरेव, पयोधिः = सागरः, तस्मै वडवानलः = वडवाग्नि-सदृशस्तम् । नलम् = राजकुमारं नलम् । आबभाषे = अकथयत् ।

सुधा—इस प्रकार कुछ दिन व्यतीत हो जाने पर, महोत्सव की चहल-पहल पुरानी पड़ जाने पर तथा आमन्त्रित आये हुए समस्त सामन्तमण्डल के यथास्थान चले जाने पर और चारों ओर प्रजाजन के योवराज्य में अनुरक्त हो जाने पर राजा ने शत्रु-सागर के लिए वडवानल के समान (राजकुमार) नल से कहा ।

‘तात ! किमपि ब्रूमो यदि न खिद्यसे । सम्प्रति प्रियं सख्यं श्रेयस्कर-मस्माकमेणम्, न स्त्रेणम् । आभरणाय योग्या जटाभाराः, न हाराः । साहाय्याय साधवो बुधाः, न बान्धवाः । शयनायोचिता कुशपूलिका, न तूलिका । क्रीडायै वरा वेगवन्तो निर्झरप्रवाहाः, न वाहाः । प्रार्थनीयाश्च हरप्रसादा न प्रासादाः ।

सुधा—तात इति । तात = वत्स ! यदि न खिद्यसे = यदि त्वं खेदं न करोषि । तर्हि, किमपि = किञ्चिदपि । (वयम्) ब्रूमः = कथयामः । सम्प्रति = अधुना । अस्माकम् प्रियम् = रुचिरम् । सख्यम् = मित्रत्वम् । श्रेयस्करम् = कल्याणकरम् । एणम् = मृगचर्ममेव, स्त्रेणम् — स्त्रीणामिदं स्त्रेणम् तु न श्रेयस्करम् । आभरणाय — अलङ्करणाय । योग्याः = उपयुक्ताः । जटाभाराः सन्ति । हाराः = मालास्तु न सन्ति । साहाय्याः = सहायताकरणीयाः । साधवः = सत्पुरुषाः । बुधाः = विद्वांसः सन्ति । बान्धवाः = बन्धुजनास्तु न सन्ति । शयनोचिता = शयनयोग्या । कुशपूलिका = दर्भ-पूलिका । न तु तूलिका । क्रीडायै = क्रीडाकरणाय । वराः = श्रेष्ठाः । वेगवन्तः = द्रुतं वहन्तः । निर्झरप्रवाहाः = स्रोतःप्रवाहाः सन्ति । वाहाः = अश्वादयः । न सन्ति । हरप्रसादाः = शिवकृपाः । प्रार्थनीयाः = प्रार्थनायोग्याः । न च प्रासादाः = राजभवनानि । प्रार्थनीया न सन्ति ।

हिन्दी—हे वत्स ! यदि खेद न हो तो हम कुछ कहें । इस समय मृगवर्ग से ही मित्रता करना श्रेयस्कर है, स्त्रियों से नहीं । अलङ्करण के लिए योग्य जटाभार ही हैं, हार नहीं । सहायता करने योग्य साधु, विद्वान् ही हैं, बान्धव नहीं । शयन योग्य कुशों के पूले ही हैं तूलिका (गद्दे) नहीं । खेल के लिए श्रेष्ठ वेगवान् भरतों के प्रवाह ही हैं घोड़े हाथी आदि वाहन नहीं, तथा भगवान् शिव की कृपा ही प्रार्थनीय है, महल नहीं ।

तदायुष्मन्नेव वृष्टोऽस्याश्लिष्टोऽसि क्षमितोऽसि बुरुक्तमुक्तः इत्यभिधायोत्सङ्गमारोप्य च तत्कालगलबृहलबाष्पाम्बुप्लाविते वक्षसि निधाय

परिष्वज्य च पुनः पुनः पुलककोरकितभुजलताभ्यामन्तर्मन्युभरनिरुध्यमानो-
त्तरमजस्रमास्त्रवदश्रुक्लिन्नकपोलमाविर्भवन्मोहमूर्च्छान्धकारकुञ्चितलोचन-
मिममाघ्रायमूर्धनि वनाय वनितासहायः प्रतस्थे ।

सुधा—तदिति । आयुष्मन् ! = हे चिरजीविन् ! तत् = अतः । एषः = अयम् ।
दृष्टः = अवलोकितः । असि । आपृष्टः = आकथितः । असि । आश्लिष्टः = अश्लिङ्गितः
असि । क्षमितः = क्षमाकृतः । असि । दुरुक्तम् = दुर्भणितम् । उक्तः = कथितः । असि ।
इति = एवम् । अभिधाय = उक्त्वा । उत्सङ्गम् = अङ्गम् । आरोप्य च = अभिधाय
च । तत्कालगलद्वहलबाष्पाम्बुप्लाविते—तत्कालम् = तत्क्षणम्, गलता = स्रवता, बह-
लेन = अतिशयेन, बाष्पाम्बुना = अश्रुजलेन, यत् प्लावितम् तादृशि । वक्षसि = वक्षः-
स्थले । निधाय = धारयित्वा । परिष्वज्य = आलिङ्ग्य च । पुनः पुनः = बारं बारम् ।
पुलककोरकितभुजलताभ्याम्—पुलकेन = हर्षेण, कोरकितम् = रोमाञ्चितम्, पुलक-
रोमाञ्चिते, भुजलते = बाहुलते ताभ्याम् । अन्तर्मन्युभरनिरुध्यमानोत्तरम्—अन्तः = अन्त-
रिकम्, यन् मन्युभरः = शोकभारः तेन निरुध्यमानम् = अवरुध्यमानम् उत्तरम् =
कथनम् यस्य तम् । अजस्रम् = निरन्तरम्, आस्त्रवदश्रुक्लिन्नकपोलम्—आस्त्रवद्भिः =
आस्त्रवद्भिः, अश्रुभिः = लोचनवारिभिः, क्लिन्ने = आर्द्रे, कपोले = गण्डस्थले, यस्य
तम् । आविर्भवन्मोहमूर्च्छान्धकारकुञ्चितलोचनम्—आविर्भवता = प्रकटता, यत् मोहम्
= जाड्यम्, तेन मूर्च्छारूपेण यदन्धकारम्, तेन कुञ्चिते = मीलिते, लोचने = नयने, यस्य
तम् । इमम् = एतम्, सुतम् । मूर्धनि = शिरसि । आघ्राय = आघ्राणम् विधाय ।
वनितासहायः = सपत्नीकः । वनाय = काननाय । प्रतस्थे = चचाल ।

हिन्दी—अतः हे आयुष्मन् ! तुम्हें देखा, पृष्ठा, आलिङ्गन किया, क्षमा किया
तथा दुर्वचनों को भी कहा, यह कहकर और गोद में बिठला कर, तत्काल बहते हुए
अत्यधिक अश्रुजल से भीगे हुए वक्षःस्थल पर रखकर और आलिङ्गन कर पुनः पुनः
रोमाञ्च के कारण दोनों भुजलताओं से आन्तरिक शोक के कारण उत्तर न देते हुए
अश्रुजल से भीले बने हुए गालों वाले प्रकट होते हुए मोह के कारण बने हुए मूर्च्छा
रूपी अन्धकार से नेत्रों को बन्द किये हुए इन नल के शिर को सूँघकर पत्नी सहित
राजा वन के लिए चल दिए ।

प्रस्थिते च तस्मिन्परिहृतराज्ये राजनि, रजनीवियुज्यमानचलच्चक्रवा-
कीष्विव कृतकण्ठाकन्दासु प्रजासु, प्रतिभवनमुच्चलितेषु जरत्पौरजनेषु,
'कल्याणिन् एष पितृप्रणयप्रणामाञ्जलिरस्य क्रमागतकर्मकारिणः श्रुतशील-
स्य कृतापराधस्यापि त्वया सहनीयाः कतिपयेऽप्यस्मदनुकम्पयाऽपराधाः ।
पश्य । पयोराशेर्नोद्वेगाय मृगाङ्गस्य मीलयन्तोऽपि कमलाकरान्कराः । किं
न सहन्ते सुमनसोऽपि भ्रमरभरभञ्जनानि' इत्यभिधाय समर्प्य च स्वसुत-
मुच्चलिते च प्रेम्णानुगतभूभुजि भुजायामनिर्जितसाले सालङ्कायने, बाल-
मत्स्य इव शुष्यत्सरःसलिलसन्तापवेपिताङ्गः, करिकलम इव वियुज्यमान-

यूथपतिः पतद्बहलबाष्पबिन्दुसन्दोहैर्वक्षसि विधीयमानहारः 'हा तात' इति
ब्रुवन्नलो न लोचने तं दिवसं समुदमीलयत् ।

सुधा—प्रस्थित इति । च=तथा । परिहृतराज्ये=परिहृतम्=परित्यक्तम्, राज्यम्=
राज्यभारम्, येन तादृशि । तस्मिन्=एतस्मिन् । राजनि=नृपे । प्रस्थिते=गते सति ।
रजनीवियुज्यमानचलच्चक्रवाकीषु इव—रजन्याम्=निशायाम् (पत्या चक्रवाकेण),
वियुज्यमानाः=वियुक्ताः, या चलच्चक्रवाक्यः=चञ्चलचक्रवाकीपक्षिण्यः, तास्विव ।
कृतकरुणाक्रन्दासु—कृतम्=विहितम्, करुणम् आक्रन्दनम्=चीत्कारम्, याभिस्तासु ।
प्रजासु=जनतासु । जरत्पौरजनेषु=जरठनागरिकजनेषु । प्रतिभवनम्=भवनं भवनम् ।
उच्चलितेषु=प्रस्थितेषु । कल्याणित्=श्रेयस्कर ! क्रमागतकर्मकारिणः—क्रमागतम्=
परम्परानुसारम्, कर्म करोतीति तस्य । अस्य=एतस्य । मम=नलाख्यस्य । एषः=
अयम् । पितृ-प्रणयप्रणामाञ्जलिः—पितुः=जनकस्य, प्रणयः=प्रेमं, तेन प्रणामा-
ञ्जलिः=नमस्कृतिः । श्रुतशीलस्य=श्रुत शीलं यस्य, तस्य=वेदाद्यधीतस्य । कृता-
पराधस्य=अपराधिनः अपि । कतिपये=केऽपि । अपराधाः=अपराधव्यवहाराः ।
अस्मदनुकम्पया=मयि कृपया । त्वया=भवता । सहनीयाः=सह्या एव । पश्य=
अवलोकय । मृगाङ्गस्य=चन्द्रस्य । कराः=रश्मयः । कमलाकरान्=पद्मसमूहान् ।
मीलयन्तः=मुकुलयन्तः, अपि । पयोराशेः=सागरस्य । उद्वेगाय=उद्वेलनाय । न
(किम् ?) । सुमनसः=पुष्पाणि अपि । भ्रमरभरभञ्जनानि=अलिभारमर्दनानि ।
किम् न सहन्ते, अपितु सहन्त एव । इति=एवम् । अभिधाय=कथयित्वा । च=
तथा । स्वमुतम्=स्वात्मजम् । समर्प्य=समर्पणं कृत्वा । च । प्रेम्णा=स्नेहेन ।
अनुगतभूभुजि=अनुगतराजनि । भुजायाम्=बाहौ । अनिजितसाले=अपराजेये ।
सालङ्कायने=सालङ्कायनमन्त्रिणि । उच्चलिते=उदगते । बालमत्स्य इव=क्षुद्रमीन
इव । शुष्यत्सरःसलिलसन्तापवेपिताङ्गः—शुष्यतः=शोषं गच्छतः, सरसः=तडागस्य,
यत् सलिलम्, तस्य सन्तापेन=वियोगदुःखेन, वेपितम्=कम्पितम्, अङ्गम्=शरीरा-
वयवम्, यस्य सः । वियुज्यमानयूथपतिः—वियुज्यमानः=पृथक् कृतः, यूथपतिना=
यूथाधिपेन यस्तथा । करिकलभः इव=गजशावकसदृशः । वक्षसि=वक्षःस्थले । पतद्-
बहलबाष्पबिन्दुसन्दोहैः—पतद्भिः=स्खलद्भिः, बहलैः=अधिकैः, बाष्पबिन्दुसन्दोहैः=
अश्रुकणसमूहैः । विधीयमानहारः—विधीयमानः=क्रियमाणः, हारः=स्रक् येन तथा ।
नलः=नलाभिधः, राजपुत्रः । हा तात=हा पितुः । इति=एवम् । ब्रुवन्=ब्रुवन् ।
तम् दिवसम्=तद्दिनम्, लोचने=नयने । न समुदमीलयत्=उन्मीलनं न चकार ।

हिन्दी—राज्य छोड़कर उस राजा के चले जाने पर जिस प्रकार रात्रि में पति
से बिछुड़ने पर चञ्चल चकई पक्षी दुःखी होती है उसी प्रकार राजा में पति
करने लगी । नगर के वृद्धजन अपने-अपने भवनों को चले गये । 'हे कल्याणवर !
यह परम्परागत कार्य करने वाले श्रुतिशील इस (मुझ) व्यक्ति की पितृ प्रेम से
प्रणामाञ्जलि है । इस (मेरे) के अपराध करने पर भी तुम्हें कृपाकर कुछ अपराध
क्षमा (सहन) कर देने चाहिए । देखो—मृगाङ्ग (चन्द्रमा) की फिरफेर कमल-समूह

को मुकुलित करती हुई भी समुद्र को क्या तरङ्गित नहीं करती हैं ? क्या सुमन झीरों के भार तथा छेदन को सहन नहीं करते हैं ? यह कहकर और अपने पुत्र को (मन्त्रियों आदि को) सौंपकर, प्रेम से अपराजेय मन्त्री सालङ्कायन के राजा के पीछे-पीछे चले जाने पर जिस प्रकार तालाब सूखने पर जल के सन्ताप से मछली का बच्चा काँपने लगता है, उसी प्रकार काँपते हुए, यूथपति से वियुक्त हापी के बच्चे के समान, वक्षःस्थल पर गिरते हुए अश्रुबिन्दुओं के समूह से हार-सा बनाये हुए (वक्षःस्थल आँसुओं से भिगोये हुए) नल—हा तात ! यह कहते हुए उस दिन आँखें नहीं खोल सके ।

केवलममन्दमन्यूद्गारगद्गदयागिरा पुनः पुनरिमं श्लोकमपठत् ।

सुधा—केवलमिति । केवलम्=मात्रम् । अमन्दमन्यूद्गारगद्गदया—अमन्देन=पर्याप्तेन, मन्यूद्गारेण=शोकोद्गारेण, या गद्गदा=पुलकिता, तादृश्या गिरा=वाण्या । पुनः पुनः=भूयोभूयः । इमम् श्लोकम् । अपठत्=पपाठ ।

हिन्दी—केवल पर्याप्त शोकोद्गार से बार-बार यह श्लोक पढ़ा—

तत्तातस्य कृतादरस्य रभसादाह्वाननं दूरत-

स्ताच्चाङ्गे विनिवेश्य बाहुयुगलेनाश्लिष्य सम्भाषम् ।

ताम्बूलं च तदर्धंचवितमतिप्रेम्णा मुखेनापितं

पाषाणोपम हा कृतघ्न हृदय स्मृत्वा न किं दीर्यसे ॥ ३१ ॥

अन्वयः—कृतादरस्य तातस्य तत् दूरतः रभसात् आह्वाननम्, च अङ्गे निवेश्य बाहुयुगलेन आश्लिष्य तत् सम्भाषणम्, च तत् अर्धंचवितं ताम्बूलम् अतिप्रेम्णा मुखेन अपितं स्मृत्वा हा पाषाणोपम कृतघ्नहृदय ! किं न दीर्यसे ।

सुधा—तदिति । कृतादरस्य—कृतमादरं येन तस्य=कृतसम्मानस्य । तातस्य=पितुः । तत्=उक्तविधम् । दूरतः=दूरात् । रभसात्=द्रुतम् । आह्वाननम्=आगमनाय कथनम् । च=तथा । अङ्गे=उत्सङ्गे । विनिवेश्य=संस्थाप्य । बाहुयुगलेन=भुजयुग्मेन । आश्लिष्य=आलिङ्ग्य । तत्=तथा । सम्भाषणम्=आलपनम् । च=तथा । अर्धंचवितम्=अपूर्णस्वादितम् । ताम्बूलम्=ताम्बूलपत्रम् । अतिप्रेम्णा=बहुस्नेहेन । मुखेन=आननेन । अपितम्=सन्निवेशितम् । स्मृत्वा=संस्मृत्य । हा पाषाणोपम ! =हा पाषाणसदृश कठोर ! कृतघ्नहृदय=नीचहृदय ! किं न दीर्यसे=विदीर्णं कथं न भवसि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—आदरयुक्त पिताजी का उस प्रकार दूर से शीघ्र बुलाना, गोद में बिठलाकर दोनों बाहों से आलिङ्गन कर वैसे बातें करना तथा उस प्रकार अधखाया पान अत्यन्त प्रेम से मुख से निकाल कर देना, याद कर, हा पत्थर जैसे कठोर नीच-हृदय ! तू फट क्यों नहीं जाता ।

एतच्चाकर्ण्य दमयन्ती चिन्तितवती—‘अहो, स्नेहवानार्द्रहृदयः खल्वसौ महानुभावः । तत्सर्वथास्मत्प्रीतिपात्रं भवितुमर्हति’ इत्यवधारयन्ती पुनः प्रपच्छ ।

सुधा—एतदिति । च । एतत्=इदम् । आकर्ण्य=श्रुत्वा । दमयन्ती=भेमी चिन्तितवती=चिन्तायामास । अहो=आश्चर्यम् । खलु=तून् । असौ=एषः ।

महानुभावः=महाशयः । स्नेहवान्=स्नेही । आर्द्रहृदयः=दयार्द्रचेताश्च । तत्=अतः । सर्वथा=सर्वप्रकारेण । अस्मत्प्रीतिपात्रम्=मम प्रेमभाजनम् । भवितुम् अर्हति=भवितुम् योग्योऽस्ति । इति=एवम् । अवधारयन्ती=निश्चययन्ती । पुनः=भूयः । पप्रच्छ=अप्रच्छत् ।

हिन्दी—यह सुनकर दमयन्ती सोचने लगी—“अहा ! वास्तव में महानुभाव स्नेहवान् तथा दयालु हृदय हैं । अतः सब प्रकार हमारे प्रेम के योग्य हैं” यह निश्चय करती हुई पुनः (उसने) पूछा ।

हुं हंस ततस्ततः । सोऽपि राजहंसः कथानुपसंहर्तुमिच्छन्निमं श्लोकमुच्चारयाञ्चकार ।

सुधा—हुमिति । हुम्=‘हाँ’ इति प्रश्नेऽव्ययम् । हंस=हे हंसपक्षिन् ! ततः ततः=तदनन्तरं किमिति ? सः=असौ । राजहंसः अपि=राजहंसपक्ष्यपि । कथाम्=वार्ताम् । उपसंहर्तुम्=समाप्त्यर्थम् । इच्छन्=अभिलषन् । इमम्=एतम्, श्लोकम् । उच्चारयाञ्चकार=उच्चारयामास ।

हिन्दी—हाँ ! हे राजहंस ! फिर क्या हुआ ? वह राजहंस ने भी कथा को समाप्त करने की इच्छा से यह श्लोक उच्चरित किया ।

‘सुन्दरोदरि, ततश्च—

किमपि परिजनेन स्वेन तैस्तैर्विनोदैः

पितृविरहविषादं सोऽथ विस्मर्यमाणः ।

गमयति परिवर्त्तं वासराणामिदानीं

हरचरणसरोजद्वन्द्वदत्तावधानः ॥ ३२ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां हरचरण-

सरोजाङ्गायां चतुर्थ उच्छ्वासः समाप्तः ।

अन्वयः—अथ स्वेन परिजनेन किमपि पितृविरहविषादं विस्मर्यमाणः हरचरण-सरोजद्वन्द्वदत्तावधानः सः इदानीं वासराणां परिवर्त्तं गमयति ।

सुधा—किमपीति । हे सुन्दरोदरि=अयि सुभगशरीरे ! ततश्च=तदनन्तरम् । अथ=अनन्तरम् । स्वेन=आत्मना । परिजनेन=सेवकेन । किमपि=किञ्चिदपि । पितृविरहविषादम्=पितृवियोगजनितखेदम् । विस्मर्यमाणः=विस्मृतिपथं नीयमानः । हरचरणसरोजद्वन्द्वदत्तावधानः—हरस्य=शिवस्य, चरणसरोजद्वन्द्वयोः=पादपद्मयुगलयोः, दत्तम्=कृतम्, अवधानम्=ध्यानम्, येन तथा । सः=नलः । इदानीं=साम्प्रतम् । वासराणाम्=दिवसानाम् । परिवर्त्तम्=समापनम् । गमयति=चालयति । मालिनी-वृत्तम् ।

हिन्दी—हे सुन्दरि ! इसके बाद—

अपने सेवक वृन्द द्वारा कुछ पितृविरह से उत्पन्न विषाद को भुलाते हुए, भगवान् शिव के चरणकमल में ध्यान लगाये हुए वह (नल) अब दिन बिता रहे हैं ॥ ३२ ॥ इति शाहजहाँपुरमण्डलान्तर्वर्तिनो नाहिलग्रामवास्तव्यस्याचार्यपरमेश्वरवीनपाण्डेयस्य

नलचम्पूकाव्ये ‘सुधा’ संस्कृतहिन्दीटीकाद्वयोपेतः चतुर्थ उच्छ्वासः ।

पञ्चम उच्छ्वासः

अथ विश्रान्तवाचि वाचस्पताविवोच्चारितानष्टविस्पष्टवर्णो वर्णित-
निषधराजे राजहंसे 'अहं सेवार्थी' इत्यभिधायोपरुध्यमाना कृतोत्तरासङ्गे
द्विजन्मना श्रुतानुरागेण । 'वत्से, चिरान्मिलितासि' इत्युवत्वंवाणिलिष्टा हृदये
प्रवृद्धया चिन्तया । 'पुत्रि, कथं-कथमपि दृष्टासि' इति सम्भाष्येवाल्लिङ्गिता
सर्वाङ्गेष्टकम्पजनन्या रोमाञ्चावस्थया । 'तरुणि, त्यज्यतामिदानीं शैशव-
व्यवहारः', इत्यभिधायैव मुग्धे स्पृष्टा प्रमुखेन मुखे वैवर्ण्येन । 'मुग्धे मुच्यतां
स्वच्छन्दभावः' इत्यनुशास्यैव ग्राहिता निजाज्ञां गुरुणा मकरध्वजेन दम-
यन्ती । तथापि क्षणमिव महानुभावतामवलम्ब्यानुपलक्षितावस्थभवतस्थे ।

सुधा—अथेति । अथ=अनन्तरम् । वाचस्पती इव=वृहस्पतिसदृशे । उच्चारिता
नष्टविस्पष्टवर्णो—उच्चारितानि=कथितानि, अनष्टानि=विद्यमानानि, विस्पष्टवर्णानि=
वैशिष्ट्येन स्पष्टाक्षराणि येन तस्मिन् । राजहंसे=राजहंसपक्षिणि । विश्रान्तवाचि—
विश्रान्ता=समाप्ता, वाक्=वाणी, यस्य तादृशि । अहम्=एषोऽहम् । सेवार्थी=
सेवितुकामः अस्मि । इति=एवम् । अभिधाय=उक्त्वा । कृतोत्तरासङ्गेन—कृतः=
उत्पादितः, उत्तरे=उत्तरस्यां दिशि, विषये आसङ्गः=आसक्तिर्येन, तादृशेन नलाधार-
त्वादुत्तरस्याः । द्विजन्मना—द्वाम्याम् ('तस्मिन्स्मितमुखे यूनि गृध्रदीर्घभुजद्वये' २ उ०
५९ श्लोक०) येनोदीच्याध्वगेनोक्तं तस्मात् एकस्मात् द्वितीयाद् हंसात्, जन्म=उत्पत्ति-
र्यस्य, तथाविधेन, श्रुतानुरागेण—श्रुतात्=आकर्णनात्, योजनुरागः=प्रेमबन्धः, तेन ।
उपरुध्यमाना=व्याप्यमाना । वत्से=सुते । चिरात्=दीर्घकालात्, मिलिता=प्राप्ता
असि । इति=एवम् । उक्त्वा=कथयित्वा एव । हृदये=चेतसि । प्रवृद्धया—प्रकर्षेण
वृद्धि गतया । चिन्तया । आश्लिष्टा=आलिङ्गिता । पुत्रि=वत्से । कथंकथम् अपि=
केनापि प्रकारेण । दृष्टा=अवलोकिता असि । इति=एवम् । सम्भाष्य=कथयित्वा इव ।
सर्वाङ्गेषु=निखिलशरीरावयवेषु । उत्कम्पजनन्या—उत्कम्पम्=कम्पनम्, जनयति=
उत्पादयति इति तया । रोमाञ्चावस्थया=रोमाञ्चदशया । आलिङ्गिता=आश्लिष्टा ।
इव । तरुणि=हे युवति ! इदानीम्=साम्प्रतम् । शैशवव्यवहारः=बालत्वव्यवहारः ।
त्यज्यताम्=जहीहि । इति=एवम् । अभिधायैव=उक्त्वा इव । मुग्धे ! प्रमुखेन—
प्रकृष्टम् मुखं यस्य तेन=प्रधानेन । वैवर्ण्येन=विवर्णत्वेन । मुखे=आने । स्पृष्टा=
स्पर्शकृता । स्वच्छन्दभावः=स्वतन्त्रता । मुच्यताम्=त्यज्यताम् । इति=एवम् ।
अनुशास्यैव=शिक्षितैव । गुरुणा=दुर्वहभारेण । मकरध्वजेन=मदनेन । निजाज्ञाम्=
स्वादेशम् । ग्राहिता इव=स्वीकारितैव । दमयन्ती=भेमी । तथापि=एतत्कृतेऽपि ।
क्षणमिव=महूर्त्तमिव । महानुभावताम्=गम्भीरताम् । अवलम्ब्य=आलम्बनं कृत्वा ।
अनुपलक्षितावस्थम्=अप्रकटितावस्थम् । अवतस्थे=अतिष्ठत् ।

हिन्दी—तदनन्तर वाचस्पति के समान उच्चारित स्पष्टाक्षरों वाले, निषधाराज का वर्णन करने वाले राजहंस के चुप हो जाने पर उत्तर (उत्तर दिशा) से सम्बन्ध रखने वाले तथा केवल श्रवण के आधार पर उत्पन्न होने वाले द्विजन्मा अनुराग ने 'मैं सेवक हूँ' यह कहकर उसे (दमयन्ती को) घेर लिया । वत्से ! बहुत दिनों बाद मिली हो' मानों यह कहकर हृदय में बढ़ी हुई चिन्ता ने उसे आलिङ्गित कर लिया । 'पुत्रि ! किसी प्रकार से तू दिखलाई पड़ सकी है' मानों यह कह कर सम्पूर्ण अङ्गों में उत्कम्पन से उत्पन्न हुई रोमाञ्चावस्था ने आलिङ्गन कर लिया । 'हे युवती ! अब वचन का व्यवहार छोड़ दो' यह कहकर मानों उसके सुन्दर मुख को अत्यधिक विवर्णता ने छु दिया । 'मुग्धे ! स्वच्छन्दता छोड़ दो' इस प्रकार मानों अनुशासन करते हुए दुर्वह कामदेव ने दमयन्ती को अपनी आज्ञा ग्रहण कराई । तथापि क्षणभर गम्भीरता का अवलम्बन कर उसने उस अवस्था को प्रकट नहीं होने दिया ।

तां च तथा बलात्सरलीभवन्निश्वाससूचितान्तर्मन्मथव्यथावेगाम्, अकाण्डकुण्ठतर्ध्यासिधारां, हृत्पुण्डरीके मनोरथानीतनलावलोकनार्थमिवान्तर्मुखीभूतचक्षुर्व्यापाराम्, आकस्मिकस्मरापस्मारेण दाम्यन्तीं दमयन्तीमवलोक्य तदिङ्गिताकारकुशला परिहासव्यसनिनी परिहासशीला नाम सखी 'महानुभाव, नास्माकमद्यापि तद्गुणश्रवणाय श्राम्यति श्रोत्रेन्द्रियम् । न तृप्यति प्रश्नरसायनाय जिह्वा । न सन्तुष्यति विशेषज्ञानाय शेमुषी । नानुरागायोपरमते मनः । तत्कथं कृतवानसि गीतस्येव विस्वरम्, वाद्यस्येव वितालम्, लास्यस्येवान्यथापदप्रचारम्, अत्यन्तरसविच्छेदकारिणं कथाप्रक्रमस्य विरामम्, एतत्परमपि पिपासया पयः पातुमुद्यतस्येवाविरतायां तृषि वारिधारानिवारणम् । इयं सा भुञ्जानस्याधंतृप्तिः, सोऽयमप्राप्तरतस्य रिरंसाव्याघातः । तन्न युक्तमिवान्तरे विरन्तुम् । निष्कारणोपकारिन्, प्रवर्त्यतां पुण्यराशेस्तस्य स्वरूपाख्यानामृतप्रपामण्डपो, निर्वान्तु च चिरकालमनङ्गः प्रीष्मोपतप्ता एवंविधकन्यकाः प्रसारितश्रवणाञ्जलयः' इति दमयन्तीमर्धक्षणेन कटाक्षयन्ती तं राजहंसमालापयाञ्चकार ।

मुधा—तामिति । च = तथा । बलात् = हठात् । सरलीभवन्निश्वाससूचितान्तर्मन्मथव्यथावेगाम्—सरलीभवद्भिः = सामान्यीभवद्भिः, निश्वासीः = प्रवासीः सूचितम् = प्रकटितम्, अन्तः = आन्तरिकम्, मन्मथस्य = मदनस्य, व्यथायाः = पीडायाः, वेगम् = गतिर्यया ताम् । अकाण्डकुण्ठतर्ध्यासिधाराम्—अकाण्डे = अनवसरे, कुण्ठता = मन्थरीकृता, धैर्यरूपासिधारा = धैर्यरूपखड्गधारा इव ताम् । हृत्पुण्डरीके—हृत् = मनः, एव, पुण्डरीकम् = कमलम् तस्मिन् । मनोरथानीतनलावलोकनार्थम्—मनोरथेन = कामनया, आनीतम् = आहूतम्, नलस्य = नलाभिधस्य, अवलोकनार्थम् = दर्शननिमित्तम् । अन्तर्मुखीभूतचक्षुर्व्यापाराम्—अन्तर्मुखीभूतम् = अन्तर्लीनतां गतम्, चक्षुषोः = नयनयोः, व्यापारम् = कार्यम् यस्यास्ताम् इव । आकस्मिकस्मरापस्मारेण—आकस्मिकम् =

अकस्मात्, स्मरम् = कामदेवरूपम्, अपस्मारम् = अपस्मारकं, तेन । दाम्यन्तीम् = परिगृहीताम् । तथा = तेन प्रकारेण । ताम् = एताम् । दमयन्तीम् = मैत्रीम् । अव-
लोक्य = दृष्ट्वा । तदिङ्गिताकारकुशला — तत् = तस्याः दमयन्त्या, इङ्गिताकारे = सङ्केत-
परिज्ञाने, कुशला = दक्षा । परिहासव्यसनिनी — परिहासः = परिहसनम्, व्यसनम् यस्याः
सा । परिहासशीला नाम = परिहासशीलाभिधा । सखी = सहेलिका । महानुभाव =
महाशय ! अद्य अपि = अद्य दिनमपि । अस्माकम् श्रोत्रेन्द्रियम् = मत्कर्णेन्द्रियम् । तद्-
गुणश्रवणाय = तद् वैशिष्ट्यमाकर्णनाय । न श्राम्यति = श्रान्ता न भवति । जिह्वा =
रसना । प्रश्नरसायनाय — प्रश्नमेव रसायनम् = पृच्छारसायनम्, तस्मै । न तृप्यति = तृप्ति
न गच्छति । शेमुषी = मनः । विशेषज्ञानाय = विशेषज्ञानप्राप्तिहेतवे । न सन्तुष्यति =
सन्तोषं न याति । मनः = चेतः । अनुरागाय = प्रेम्णे । न उपरमते । तत् = अतः ।
गीतस्य = गायनस्य । विस्वरम् — विगतः स्वरः = ध्वनिः, यस्मात्तत् एव । कथम् कृत-
वान् असि = केन प्रकारेण विहितवान् असि । वाद्यस्य = वादनयन्त्रस्य । वितालम् इव =
तालराहित्यमिव । लास्यस्य = नृत्यस्य । अन्यथापदप्रचारम् इव = अन्यत्र पदचालनमिव ।
कथाप्रक्रमस्य = वर्णन-क्रमस्य । अत्यन्तरसविच्छेदकारिणम् = महदानन्दनाशकरम् ।
विरामम् = विश्रान्तिम् । एतत्परम् अपि = अतोऽधिकमपि । पिपासया = तृषया । पयः
= जलम् । पातुम् = पानार्थम् । उद्यतस्य = तत्परस्य । अविरतायाम् = निरन्तरायाम् ।
तृषि = तृषायाम् । वारिधाराविचारणम् इव = जलधारापृथक्करणसदृशम् । कथम्
कृतवानसि इति शेषः । इयम् = एषा । सा भुञ्जानस्य । अर्द्धतृप्तिः = अपूर्णतृप्तिः ।
सः = असौ । अयम् । अप्राप्तरतस्य = अलब्धरत्यानन्दस्य । रिरंसाव्याघातः —
रन्तुमिच्छा रिरंसा, रिरंसायां सत्यां, व्याघातः = अन्तरायः । तत् = अतः । अन्तरे =
मध्ये । विरन्तुम् = विरामं कर्तुम् । युक्तमिव न = नोचितम् । निष्कारणोपकारिन् =
अयि अकारणोपकारक ! पुण्यराशेः = पुण्यपुञ्जस्य । तस्य = एतस्य । स्वरूपाख्याना-
मृतप्रपामण्डपः — स्वरूपस्य = तदाकारस्याख्यानम् = वर्णनम्, स्वरूपाख्यानरूपस्य अमृतस्य =
सुधायाः, प्रपः = पानकः, यो मण्डपः । प्रवर्यताम् । च = तथा । चिरकालम् = बहु-
कालम् । अनङ्गग्रीष्मोपतप्ताः — अनङ्गस्य = मदनस्य, ग्रीष्मेण = उष्मणा, उपतप्ताः =
सन्तप्ताः । प्रसारितश्रवणाञ्जलयः = विस्तारितकर्णाञ्जलयः । एवंविधकन्यकाः = ईदृ-
शालाः । निर्वन्तु = तृप्तिमनुभवन्तु । इति = एवम् । दमयन्तीम् = मैत्रीम् । अर्द्धक्षणेन
= क्षणार्धम् । कटाक्षयन्ती = कटाक्षं कुर्वन्ती । (परिहासशीला नाम सखी) तम्
= एतम् । राजहंसम् = राजहंसपक्षिणम् । आलापयाश्चकार = आलापम् अकरोत् ।

हिन्दी—हठात् सरलता से निकलते हुए निःश्वासाँ से आन्तरिक कामकथा का
वेग प्रकट हो रहा था, धैर्यरूपी कृपाणधारा असमय में ही कुण्ठित हो रही थी, मनोरथ
से हृदय कमल में लाये गये नल को देखने के लिए आँखों का व्यापार (देखना) कुछ
छिप-सा गया था । अकस्मात् आये हुए कामविकाररूपी अपस्मार (मिर्गी) से ग्रस्त
हुई उस प्रकार दमयन्ती को देखकर, उसके संकेत आदि को पहिचानने में कुशल
विनोदी स्वभाव वाली परिहासशीला नाम की सखी आधे क्षणभर दमयन्ती को कटाक्ष

करती हुई उस राजहंस से कहने लगी—हे महानुभाव ! आज भी उनके गुण सुनने के लिए हमारे कान थके नहीं हैं । प्रश्न रसायन से जीभ तृप्त नहीं हो रही है मन उनके सम्बन्ध में विशेष जानकारी के लिए सन्तोष नहीं कर पा रहा है । चित्त उनके अनु-राग से शान्त नहीं हो रहा है । अतः आप विना स्वर के यह कौन-सा गीत गा गये हो । किस प्रकार विना ताल के बाजा बजा गये हो, विना पाँव चलाये कौन सा नाच नाच गये हो, जिसने हम सबको मुग्ध कर दिया । इस कथा-प्रसंग का विराम अत्यन्त रस (आनन्द) भंग कर रहा है । इससे भी बढ़कर यह कहा जा सकता है कि कथा-प्रसंग का विराम वैसा ही है जैसे प्यास के कारण जल पीने के लिए तैयार व्यक्ति को प्यास बुझने से पहले ही जलधारा से अलग कर दिया जाय । इस प्रकार यह कथा-प्रसङ्ग-समाप्ति खाते हुए व्यक्ति का अधखायापन है । सुरत सुख प्राप्त हुए विना ही रमण की इच्छा में व्याधात (बाधा) करना इसी को कहते हैं । अतः बीच में ही इस प्रकार कथा-विराम कर देना उचित नहीं है । हे निष्कारण उपकार करने वाले ! उस पुण्यराशि (नल) के स्वरूपवर्णनरूपी कथामृत का पान कराने वाले मण्डप को विस्तृत कीजिये जिससे बहुत देर तक मदन की उष्णता से सन्तप्त होकर अपनी कर्णा-ललि को फँलाई हुई इस प्रकार की कन्याएँ कुछ तृप्ति का अनुभव करें ।

सोऽपि 'सुन्दरि, किमन्यत्तस्य समस्तस्त्रीहृदयप्रासादप्रतिष्ठापितप्रति-मस्याद्यापि प्रशस्यते ।

सुधा सोऽपीति । सः=राजहंसः अपि । सुन्दरि=हे सुवदने ! समस्तस्त्रीहृदय-प्रासादप्रतिष्ठापितप्रतिमस्य—समस्तेषु=निखिलेषु, स्त्रीहृदयप्रासादेषु=नारीहृदयभुवनेषु, प्रतिष्ठापिता=प्रकृष्टतया स्थापिता, प्रतिमा=मूर्तिः, यस्य तस्य । तस्य=नलस्य । अद्यापि=सम्प्रत्यपि । अन्यत्=अपरम् । किम् प्रशस्यते=किं प्रशंसा क्रियते ।

हिन्दी—वह राजहंस भी—हे सुन्दरि ! उसकी और क्या प्रशंसा की जाय जबकि उसकी प्रतिमा समस्त स्त्रीहृदयरूपी प्रासादों पर प्रतिष्ठित हो चुकी है ।

यत्र श्रयमाणे न मधुरो वेणुवीणाक्वणः, दृष्टे नाभिरामः कामः, सम्भा-षिते न सारा सरस्वती, परिचिते न श्लाघ्यममृतम्, अभ्यस्ते नानन्दोद्दुः
प्रसादिते न प्रशंसास्पदं धनदः ।

सुधा—यत्रेति । यत्र=यस्मिन् । श्रयमाणे=आकर्ण्यमाने । वेणुवीणाक्वणः=वेणोः=मुरलिकायाः, वीणायाश्च=विपञ्च्याश्च, क्वणः=नादः । मधुरः=मृदुलः । न (जायते) । यस्मिन्, दृष्टे=अवलोकिते । कामः=मदनः । अभिरामः=सुन्दरः । न जायते । सम्भाषिते=वार्ताकृते । सरस्वती=वाणी । सारा=तत्त्वयुता, न । परिचिते=परि-जाने । अमृतम्=सुधारसम् । श्लाघ्यम्=प्रशंसनीयम्, न । अभ्यस्ते=परिशीलिते । इन्दुः=चन्द्रः । आनन्दी=आनन्दयुक्तः न । प्रह्लादिते=प्रसन्नीकृते । धनदः=कुबेरः । प्रशंसास्पदम्=प्रशंसनीयः । न परिजायते ।

हिन्दी—जिसके सम्बन्ध में सुनने पर बाँसुरी और वीणा की ध्वनि मधुर नहीं लगती जिसे देख लेने पर कामदेव भी सुन्दर नहीं लगता, जिससे बातचीत कर लेने

पर सरस्वती में तत्त्व नहीं मालूम पड़ता, जिससे परिचय कर लेने पर अमृत भी प्रशंसनीय नहीं रह जाता, जिसके अभ्यास करने पर चन्द्रमा आनन्द देने वाला नहीं रह जाता है तथा जिसके प्रसन्न हो जाने पर धनद कुबेर प्रशंसा के पात्र नहीं बन पाते हैं ।

किं बहुना—

भवति यदि सहस्रं वाक्पटूनां मुखानां
निरुपममवधानं जीवितं चापि दीर्घम् ।

कमलमुखि तथापि क्षमापतेस्तस्य कर्तुं
सकलगुणविचारः शक्यते वा न वेति ॥ १ ॥

अन्वयः—कमलमुखि ! यदि वाक्पटूनां मुखानां सहस्रं भवति, अपि च जीवितं दीर्घम् अवधानं निरुपमम् (भवति) । तथापि तस्य क्षमापतेः सकलगुणविचारः कर्तुं शक्यते वा न वा (शक्यते) इति ।

सुधा—भवतीति । कमलमुखि—कमलमिव मुखं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ = हे सरसिज-वदने ! यदि = चेत् । वाक्पटूनाम्—वाचि पटवस्तेषाम् = गीर्दक्षाणाम् । मुखानाम् = आननानाम् । सहस्रम् = सहस्रसंख्याकम् । भवति । अपि च जीवितम् = जीवनम् । दीर्घम् = चिरम् । अवधानम् = ध्यानम् । निरुपमम् = उपमारहितम् (भवति) । तथापि तस्य = एतस्य । क्षमापतेः = भूपतेः । सकलगुणविचारः = निखिलवैशिष्ट्य-विचारः । कर्तुम् = विधातुम् । शक्यते = सम्भूयते । वा = अथवा । न शक्यत इति सन्देहः । मालिनी वृत्तम् ।

हिन्दी—अधिक क्या—हे कमलमुखि ! यदि बोलने में दस लोगों के हजार मुख हो जायें तथा उनका जीवन भी लम्बा (चिरकालिक) एवम् ध्यान अनुपम हो जाये तथापि उस भूपति (नल) के सम्पूर्ण गुणों पर विचार किया जा सकता है अथवा नहीं इसमें सन्देह है ॥ १ ॥

अपि च—

संसाराम्बुनिधौ तदेतदजनि स्त्रीपुंसरत्नद्वयं
नारीणां भवती नृणां पुनरसौ सौभाग्यसीमा नलः ।

सा त्वं तस्य कुरङ्गशावनयने योग्यासि पृथ्वीपते-

रेतस्ते कथितं किमन्यदधुना यामो वयं स्वस्ति ते ॥ २ ॥

अन्वयः—संसाराम्बुनिधौ तत् एतत् स्त्रीपुंसरत्नद्वयम् अजनि, पुनः नारीणां भवती पुनः नृणाम् असौ सौभाग्यसीमा नलः । कुरङ्गशावनयने ! सा त्वं तस्य पृथ्वीपतेः योग्या असि, एतत् ते कथितम् । अधुना अन्यत् किम्, वयम् यामः, ते स्वस्ति ।

सुधा—संसारेति । संसाराम्बुनिधौ = विश्ववन्द्योनिधौ । त्वं = तथा । एतत् = इदम् । स्त्रीपुंसरत्नद्वयम्—स्त्री च पुमांश्च, तावेव रत्नौ द्वौ तत् = नारीनररत्नयुगलम् । अजनि = अजायत । नारीणाम् = रमणीनाम् । भवती = श्रीमती । पुनः = भूयः । नृणाम् = पुंसाम् । असौ = सः । सौभाग्यसीमा = परमभाग्यवान् । नलः = नलाख्यः नृपः ।

अजति । कुरङ्गशावनयने = अयि मृगशावकाक्षि ! सा = एषा । त्वम् = भवती । तस्य = नलाख्यस्य । पृथ्वीपतेः = भूपतेः । योग्या = अर्हा । असि । एतत् = इदम् । ते = तुभ्यम् । कथितम् = वर्णितम् । अधुना = सम्प्रति । अन्यत् = अपरम् । किम् कथयामः । वयम्, यामः = गच्छामः । ते = तुभ्यम् । स्वस्ति = कल्याणं भवतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—और भी—संसार-सागर में यह स्त्री तथा पुरुष दो ही रतन उत्पन्न हुए । पुनः नारियों में आप तथा पुरुषों में भाग्य की सीमा बना हुआ वह नल (भूपति) है । हे कुरङ्गशावकनयने ! इस प्रकार तुम भूपति (नल) के सर्वथा योग्य हो । यह तुम्हें बतला चुके हैं । अब और क्या कहें ! हम जा रहे हैं । तुम्हारा कल्याण हो ॥२॥

अन्यच्च—

चन्द्रमुखि, महानाम्नि सुसन्धिकृति सुसमासाख्याततद्धिते सत्कारके परिभाषाकुशले बलाबलविचारिणि विचार्यमाणे व्याकरणे प्रेक्ष्यमाणे च दूते नापशब्दसम्बन्धो भवति । तत्प्रेक्ष्यतां तथाविधस्तस्यान्तिकं कोऽपि दूतः ।

सूधा -- अन्यदिति । चन्द्रमुखि = अयि चन्द्रवदने ! महानाम्नि = महदभिधाने । नाम प्रातिपादिकं तद्विषयं प्रकरणं नपि नामेत्युपचारे सति महदिति विशेषणस्य सफलत्वम् । नाममात्रस्य महच्छब्देन व्यवच्छेद्याभावात् । सुसन्धिकृति = सुष्ठुसन्धिकारके । सुष्ठुसन्धिर्वर्णसंश्लेषः कृतसंज्ञकप्रत्ययश्च यत्र । सुसमासाख्याततद्धिते — सुष्ठु समासा = शुभसन्देशः, आख्यातम् = कथितम्, यस्य तद्धिते = तत्कल्याणकारके । समासः = तत्पुरुषादिः । आख्यातम् = क्रिया । तद्धितः = अणादिः, तस्मिन् । सत्कारके = सत्क्रियाकृति । कारकम् = अपादानादिः, तस्मिन् । परिभाषाकुशले — परितः, भाषामु, कुशलः = प्रवीणस्तस्मिन् । परिभाषा = न्यायसूत्राणि तस्मिन् । बलाबलविचारिणि = शक्त्यशक्तिविचारकारके । बलाबलम् = पूर्वापरविधीनां वाधस्थितौ । प्रेक्ष्यमाणे = प्रहिते । दूते = संदेशवाहके । च = तथा । विचार्यमाणे = विचारं क्रियमाणे । व्याकरणशास्त्रे । अपशब्दसम्बन्धः = अपवादसम्बन्धः, असाधुशब्दः । न भवति । तत् = अतः । तथाविधः = उपर्युक्तगुणयुक्तः । कः अपि = कश्चिदपि । दूतः = संदेशहारकः । तस्य = नलस्य । अन्तिकम् = पादवंम् । प्रेक्ष्यताम् = भवत्या प्रेक्षणीयः स्यात् ।

हिन्दी—और भी—दूतपक्ष में—हे विधुवदने । बड़े नाम वाले (प्रतापी) शत्रु मित्र दोनों पक्षों में उत्तम सन्धि स्थापित करने वाले, सन्देश भेजने वाले का हित चाहने वाले, शुभ कार्य करने वाले, विभिन्न भाषाओं में कुशल, बलाबल (शक्ति-अशक्ति) का विचार रखने वाले भेजे गये दूत में किसी प्रकार अपशब्द की शक्का नहीं रह जाती है । अतः उपर्युक्त गुणों से सम्पन्न कोई दूत उनके पास भेज दीजिये ।

व्याकरणपक्ष में—प्रातिपादिक, उत्तम सन्धियों (अच् हलादि) को करने वाले सुन्दर समास प्रसिद्ध तद्धित तथा उत्तम कारकों वाले, न्यायसूत्रों वाले, पूर्वापर का विचार करने वाले विचारणीय व्याकरणशास्त्र में अपशब्द का सन्देह नहीं रह जाता है ।

‘न च बृहत्या सम्पदान्विते जगत्याख्याते सत्कृतगुरुगणे शार्दूलविक्रीडिताडम्बरिणि पुण्यश्लोके पर्यालोच्यमाने छन्दसि प्रार्थ्यमाने च तस्मिन्निषधेश्वरे वृत्तभङ्गो भवति’ इत्यभिधाय गन्तुमुच्चलत् ।

सुधा—न चेति । बृहत्या = विशालया । सम्पदा = सम्पत्त्या । अन्विते = युक्ते । जगति = संसारे । आख्याते = प्रसिद्धे । सत्कृतगुरुगणे—सत्कृतः = सभाजिनः, गुरुगणः = गुरुजनसमुदायो येन तस्मिन् । शार्दूलविक्रीडिताडम्बरिणि = सिंहविलम्बिते । पुण्यश्लोके = पुण्यकीर्तौ । प्रार्थ्यमाने = स्तूयमाने । तस्मिन् = एतस्मिन् । निषधेश्वरे = नल-नृपे । वृत्तभङ्गः = शीलनाशः । न भवति । इति = एवम् । अभिधाय = कथयित्वा । गन्तुम् = यातुम् । उदचलत् = उच्चवाल ।

वेदपक्षे—बृहती जगती शब्दौ छन्दोजातिवचनी तृतीयान्तौ तेन । ख्याते = प्रसिद्धे । सम्पदान्विते—सङ्गतैः पदैः अन्विते । अथवा छन्दसि पदान्विते कथं यथा भवति बृहत्यां बृहत्यां जातो आसोऽवस्थानं यस्येति । सत्कृतगुरुगणे = गुरुगणयुक्ते । शार्दूलविक्रीडिताडम्बरिणी—शार्दूलविक्रीडितं नाम छन्दः, तस्याडम्बरिणि । पुण्यश्लोके = पवित्रछन्दसि । पर्यालोच्यमाने = विचार्यमाणे । छन्दसि = वृत्ते । वृत्तभङ्गः = छन्दोभङ्गः । न भवति ।

हिन्दी—“विशाल सम्पदा से युक्त, लोक प्रसिद्ध, गुरुजनों का सत्कार करने वाले, सिंह-सदृश वीर, पुण्यकीर्ति वाले निषध देश के राजा में प्रार्थना करने पर शील भंग नहीं होता है ।” यह कहकर चलने के लिए (हंस) उठ खड़ा हुआ ।

वेदपक्ष में—बृहती छन्द की सम्पदा से युक्त, प्रसिद्ध जगती छन्द वाले, गुरु वर्णों को विशेष स्थान देने वाले, शार्दूलविक्रीडित छन्द के समान समृद्ध, पवित्र श्लोकों वाले वेद के पर्यालोचन में छन्दोभङ्ग दोष नहीं होता है ।

टिप्पणी—यहाँ पर निषधराज नल की प्रार्थना तथा वेद के पर्यालोचन में केवल शाब्दी समानता है आर्थी समानता नहीं ।

उच्चलितं च तं परिहासशीला पुनर्बभाषे ।

‘महानुभाव, यथेयमनुरागकन्दलैरालापस्त्वयोक्ता, तथा सोऽपि स्पृहणी-योक्तिभिरभिधातव्यः । यतो न ह्येकहस्ततलेन तालिका बाधते, न चक्रं तप्तमतप्तेनापरेण लोहं लोहेन सन्धीयते, नाप्येकं रक्तमरक्तेनान्येन वस्त्रमपि वाससा संयोजितं शोभां लभते । केवलं विद्युगलमेव भवति’ इति ।

सुधा—उच्चलितमिति । च = तथा । उच्चलितम् = गमनायोद्यतम् । तम् = राजहंसम् । परिहासशीला = तन्नामसखी । पुनः = भूयः । बभाषे = उक्तवती । महानुभाव = हे महाशय ! यथा = येन प्रकारेण । इयम् = एषा दमयन्ती । अनु-रागकन्दलैः = प्रेमाङ्कुरितैः । आलापैः = कथनैः । त्वया = भवता । उक्ता = कथिता । तथा = तेन प्रकारेण । स्पृहणीयोक्तिभिः = काम्यालापैः । सः = नलनृपः अपि । अभिधातव्यः = कथनीयः । यतो हि = यस्मात्कारणात् । एकहस्ततलेन = एकमात्रकरतलेन ।

तालिका न वाद्यते=तालिकावादनं न क्रियते । च=तथा । एकम्, तप्तम्=उष्णम् ।
लोहम्=अयोभागम् । अपरेण=अन्येन । अतप्तेन=अनुष्णेन । लोहेन=अयःखण्डेन ।
न सन्धीयते=संयुक्तं न क्रियते । अपि=तथा । एकम् रक्तम्=लोहितम् । वस्त्रम्
अपि=वासोऽपि । अन्येन=अपरेण । अरक्तेन=अलोहितेन । वाससा=वस्त्रेण ।
मंथोजितम्=सम्मीलितम् । शोभाम्=सुषमाम् । न लभते=न प्राप्नोति । केवलम् ।
वियुगलम्=विपरीतम् । एव भवति ।

हिन्दी—जाने के लिए उद्यत उस राजहंस से परिहासशीला सखी पुनः कहने लगी—

हे महानुभाव ! जिस प्रकार आपने अनुराग अंकुरित करने वाली बातों को इन (दमयन्ती) से कहा है उसी प्रकार चाह उत्पन्न करने वाली उक्तियों द्वारा उन (राजा नल) से भी कहता, क्योंकि एक हाथ से ताली नहीं बजती है । एक गर्म लोहा दूसरे ठंडे लोहे से जोड़ा नहीं जाता है एवम् एक लाल वस्त्र दूसरे अरक्त—रंगहीन वस्त्र से जोड़ा हुआ शोभा नहीं पाता । केवल विपरीतता ही होती है ।

एवंवादिनीं दमयन्ती परिहासशीलामलपत्—सखि, किमस्य निष्कारण-वत्सलस्यैवमभ्यर्थ्यते । यस्यास्मासु निरपेक्षः पक्षपातः, स्वभावजं सौजन्यम्, अकृत्रिमः स्नेहभावः, अनुपचरितमुपकारित्वम्, अपरिचया प्रीतिः, अनभ्यासं सौहार्दम्, अवष्टपूर्वा मैत्री ।

सुधा—एवमिति । दमयन्ती=मैत्री । एवं वादिनीम्=इत्थं कथयन्तीम् । परिहासशीलाम्=तन्मार्गिणी सखीम् । अलपत्=अभाषत । सखि=प्रेयसि ! निष्कारण-वत्सलस्य=अकारणानुरागकारिणः । अस्य=एतस्य । एवम्=इत्थम् । किम् अभ्यर्थ्यते=किं निवेद्यते । अस्य=यस्य जनस्य । अस्मासु=अस्मद्विधामु । निरपेक्षः=आकाङ्क्षारहितः । पक्षपातः=मित्राद्यवष्टम्भः । स्वभावजम्=अकृत्रिमम् । सौजन्यम्=सुजनता । अकृत्रिमः=प्राकृतिकः । स्नेहभावः=प्रेमभावः । अनुपचरितम्=आडम्बर-रहितम् । उपकारित्वम्=उपकारिता । अपरिचया=अनभिज्ञा । प्रीतिः=स्नेहः । अनभ्यासम्=अभ्यासः=सामीप्यम् तेन शून्यम् । सौहार्दम्=मैत्रीभावः । अवष्टपूर्वा-दृष्टा=अवलोकितता, पूर्वम्=प्राक् इति दृष्टपूर्वा, न दृष्टपूर्वैत्यदृष्टपूर्वा । मैत्री=सख्यम् ।

हिन्दी—दमयन्ती इस प्रकार कहती हुई परिहासशीला सखी से कहने लगी—
हे सखि, अकारण स्नेह करने वाले उस (राजहंस) से इस प्रकार क्या निवेदन कर रही हो जिसका हम पर बिना कुछ चाहे पक्षपात, स्वाभाविक सौजन्य, सरल स्नेहभाव, आडम्बरहीन उपकार करना, अपरिचित दशा में प्रीति, समीप न होते हुए भी सौहार्द तथा ऐसी मित्रता जो कि इससे पूर्व कभी न देखी गई हो, है ।

तदेवंविधो निर्निमित्तबन्धुः किमभ्यर्थ्यते । केन यच्चयन्ते चन्द्रचन्दन-सज्जनाः परोपकाराय । किन्तु कतिपयमुहूर्त्तमैत्रोरज्जितास्मन्मनसो बुस्त्य-जस्याकाण्ड एवात्य गन्तुमुत्सहमानस्य किं भूमः । मा गा इत्यशकुनम्,

गच्छेति निष्ठुरता, यदिष्टं तद्विधीयतामित्यौदासीन्यम्, आदर्शान्निप्रियो-
ऽसीति क्रियाशून्यालापः, कस्त्वमेवंविधो दिव्यवाक्पक्षिरत्नमित्यप्रस्तुतप्रश्न-
केनार्थोत्प्रेक्षाप्रकान्तम्, किं ते प्रियमाचरामीत्युपचारवचनम्, कृतोपकारोऽसीति
प्रत्यक्षस्तुतिः ।

सुधा—तदिति । तत्=अतः । एवंविधः=एतत्प्रकारकः । निनिमित्तबन्धुः—
निर्गतं निमित्तं यस्मात् तथा बन्धुः=अकारणभ्राता । किम् अभ्यर्च्यते=किं प्राथ्यते ।
चन्द्रचन्दनसज्जनाः—चन्द्रः=विद्युः, चन्दनम्=मलयजम् सज्जनाश्च=सत्पुरुषाश्च ।
परोपकाराय=परोपकारकरणार्थम् । केन=केन जनेन । याचयन्ते=याचना क्रियन्ते ।
स्वभावात् एव ते जीतत्वाद्युपकारं कुर्वन्ति । किन्तु=किञ्च । कतिपयमुहूर्तमैत्री-
स्मरणतः—कतिपयैः मुहूर्तैः=कतिचित्क्षणैः, या मैत्री=सख्यभावस्तथा, रञ्जिष्णु
=अनुरक्तम्, उत्सन्नमनस्तस्य । दुस्त्यजस्य=कष्टत्यजस्य । अकाण्डे=असमये एव ।
अस्य=एतस्य । गन्तुम्=यात्रम् । उत्सहमानस्य=उत्सुकस्य, राजहस्तस्य । किं ब्रूयः
=किं स्तुयामः । मा गाः=प्रश्नानं मा कुरु । इति=एवं कथनम् । अशकुनम्=
अशुभम् । गच्छ=प्रयाहि इति । निष्ठुरता=क्रूरत्वम् । यद् इष्टम्=यद् रुचिकरम् ।
तद्विधीयताम्=तत्क्रियताम् । इति कथनम् । औदासीन्यम्=उदासीनता । आदर्शनात्
=दर्शनकालाद् एव । प्रियः असि=त्वम् रुचिरः असि । इति=एवम् । क्रियाशून्यालापः
=निष्क्रियप्रलापः । त्वम् एवंविधः=ईदृशः । दिव्यवाक्पक्षिरत्नम्=अलौकिकवाणी-
युतः पक्षिवरः । कः असि इति । अप्रस्तुतप्रश्नः=अनुचितपृच्छा । केन=केन कारणेन ।
अर्थी=हेतुकः इति । अप्रकान्तम्=प्रकरणशून्यत्वम् । ते=तव । किं प्रियम्=किं
रुचिकरम् । आचरामि=विदधामि । इति । उपचारवचनम्=औपचारिकतामात्रम् ।
कृतोपकारः असि=त्वया महदुपकारः कृतः इति । प्रत्यक्षस्तुतिः=समक्षप्रशंसा अस्ति ।

हिन्दी—अतः इस प्रकार अकारण बन्धु से क्या प्रार्थना की जाय । परोपकार के
लिए चन्द्रमा (शीतार्थ) चन्दन (शीतार्थ) और सज्जनों से कौन याचना करता है ?
किन्तु कुछ ही क्षणों में हुई मित्रता से प्रसन्न मन वाले हमारे लिए बीच में ही इसे
छोड़ देना दुःखदायी है । असमय में ही जाने के लिए उत्सुक बने इससे क्या कहें ।
'मत जाओ' यह कहना असंगुन है, 'जाओ' यह कहना निष्ठुरता है । 'जैसा चाहो
करो' यह कहना उदासीनता है । 'जब से देखा है तब से प्रिय लगते हो' यह कहना
क्रियाशून्य आलाप (बकवास) है । "इस प्रकार दिव्यवाणी बोलने वाले श्रेष्ठ पक्षी
कौन हो ।" यह अप्रासङ्गिक प्रश्न है । 'किस निमित्त आये हो' यह पूछने का कोई
प्रकरण नहीं है । 'आपका क्या प्रिय कार्य कहें' यह कहना उपचारमात्र है तथा
'आपने बड़ा उपकार किया है' यह कहना प्रत्यक्ष स्तुति है ।

तत्र जानीमः कल्याणबन्धो, किमुच्यसे । वरमदर्शनमेव भवावुशाम्, न
तु लूयमानाङ्गावयवदुःसहो दर्शनव्याघातः । वरमनास्वावितमेवामृतम्, न
तु सकृत्प्येत्या पुनरलामुखम् ।

सुधा—तदिति । तत्=अतः । कल्याणबन्धो=अयि भद्र ! न जानीमः=न विद्यः । किम् उच्यसे=किं कथ्यसे । भवादृशाम्=भवत्समानाम् । अदर्शनम्=अनव-
लोकनम् । वरम्=श्रेष्ठम् । लूयमानाङ्गावयवदुःसहः=खिद्यमानशरीरावयवदुःखदः ।
दर्शनव्याघातः—दर्शनस्य=अवलोकनस्य, व्याघातः=विच्छेदः । तु न वरम्=
नोपयुक्तम् । अमृतम्=सुधारसम् । अनास्वादितम्=अपीतम् एव वरम् । सकृत्पीत्वा=
एकवारं पानं कृत्वा । पुनः=पश्चात् । अलाभदुःखम्=अप्राप्तिदुःखम् । तु न वरम् ।

हिन्दी—अतः हे कल्याणबन्धो ! समझ में नहीं आता है कि हम आपसे क्या कहें !
आप सदृश लोगों को दर्शन न करना ही अच्छा है, परन्तु कटे हुये शरीरावयवों के
समान दुःखदायी दर्शन का विच्छेद होना अच्छा नहीं । अमृत का रसास्वादन न करना
अच्छा है पर एकबार पीकर पुनः न मिलने का दुःख अच्छा नहीं ।

अतः प्रार्थ्यसे भूयो दर्शनार्थम्, इयं भविष्यति भवत्प्रियस्य कस्याप्युपा-
यनमात्रमस्मदनुस्मरणनाटकसूत्रधारी हारलता' इत्यभिधाय नलमुररीकृत्य
'महानुभाव, द्वाभ्यां श्रुतोऽसि पान्थादस्माद्राजहंसाच्च, द्वाभ्यामुह्यसे वाचा
हृदयेन च, द्विकालं स्मर्यसे दिवा नक्तं च, द्वयो गतिरस्माकमिदानीं त्वं वा
मृत्युर्वा' इति द्विसंख्यसंदेशार्थमिव द्विगुणीकृत्योन्मुच्य च स्वकण्ठकन्दला-
भुक्तकण्ठतामिव स्वां मूर्तिमतीं तस्य मुक्तावलीं गले व्यलम्बयत् ।

सुधा—अत इति । अतः=अस्माद् हेतोः । भूयः=पुनः । दर्शनार्थम्=दर्शनहेतवे ।
प्रार्थ्यसे=निवेद्यसे । इयम्=एषा । हारलता=मुक्तावली । भवत्प्रियस्य=भवन्मित्रस्य ।
कस्यापि=नलादिकस्यापि । उपायनमात्रम्=उपहारस्वरूपमात्रम् । अस्मदनुस्मरण-
नाटकसूत्रधारी—अस्माकम्, अनुस्मरणस्य=अनुस्मृतेः, नाटकस्य=दृश्यस्य, रूपकस्य
वा, सूत्रधारी=आरम्भकरी । भविष्यति । इति=एवम् । अभिधाय=कथयित्वा ।
नलम्=नलाख्यं प्रियम् । उररीकृत्य=हृदये विधाय, हृदि स्वीकृत्य । महानुभाव=
महाशय ! द्वाभ्याम्=वारद्वयम्, प्रथमं पान्थात्=पथिकात् । पश्चात् अस्मात् राज-
हंसात्=राजहंसपक्षिणः । श्रुतः असि=आकर्णितोऽसि । वाचा=वाण्या । हृदयेन
च=अभ्यन्तरेण, च । द्वाभ्याम्=द्वाभ्यां पदार्थाभ्याम् । उह्यसे=घार्यसे । दिवानक्तम्
च=अहर्निशम् । द्विकालम्=अष्टयामम् । स्मर्यसे=स्मृतिपथं नीयसे । अस्माकम्=मामकी-
नाम् । इदानीम्=सम्प्रति । त्वम्=भवान् । वा=अथवा । मृत्युः=मरणम् इति ।
द्वयो गतिः=द्विसंख्यकैव अवस्थितिः । द्विसंख्यसन्देशार्थम् इव=तव प्राप्तिः, मृत्युर्वा
इति सूचनार्थम् इव । द्विगुणीकृत्य=अतोऽपि वर्धयित्वा । उत्कण्ठाम् इव । स्वकण्ठकन्द-
लात्=आत्मगलाङ्कुरात् । उन्मुच्य=अवतार्य द्विगुणीकृत्य । स्वाम्=निजाम् । मूर्ति-
मतीम्=प्रतिमूर्तिम् इव । मुक्तावलीम्=हारलताम् । तस्य=एतस्य, राजहंसस्य । गले=
कण्ठदेशे । व्यलम्बयत्=लम्बवदपातयत् ।

हिन्दी—अत एव पुनः दर्शन देने के लिए मैं प्रार्थना कर रही हूँ । यह हार
लता किसी प्रिय (नल) के लिए उपहार मात्र, हमारे स्मृतिरूपीनाटक की सूत्रधार

(आरम्भ करने वाली) बनेगी । यह कहकर नल को हृदय में बसाकर—हे महानुभाव ! एक बार पथिक से तथा दुबारा राजहंस से (दोवार) सुने गये हो, काशी तथा हृदय दो से धारण किये जा चुके हो, दिन तथा रात दोनों समय स्मरण किये जाते हो, अब 'तुम' अथवा 'मृत्यु' दो ही हमारी गतियाँ हैं । मानों 'तुम' या 'मृत्यु' यह दो सन्देश भेजने के लिए अपने कण्ठ कन्दल से अपनी प्रतिमूर्ति जैसी मुक्तावली को उतारकर दोहरा करके उसके गले में लटका दिया ।

सोऽपि “सुन्दरि, सोऽयं स्कन्धीकृतो मया मुक्तावलीच्छलेन तस्य पुरो भवद्वर्णनाभारः” इत्यभिधाय स हतेन विहङ्गमगणेनोत्पपात ।

सुधा—सोऽपीति । सः=राजहंसः अपि । सुन्दरि=हे सुवदने ! अयम् = एषः मया = राजहंसेन । मुक्तावलीच्छलेन = मुक्ताहारमिवेण । तस्य = नलस्य । पुरः = समक्षम् । भवद्वर्णनाभारः—भवतः=तव, वर्णनायाः=आख्यानस्य भारः । स्कन्धीकृतः=अङ्गीकृतः । इति = एवम् । अभिधाय = कथयित्वा । तेन विहङ्गमणेन = पक्षिसमूहेन । सह = साकम् । उत्पपात = उदपतत् ।

हिन्दी—वह राजहंस भी “हे सुन्दरि ! इस प्रकार यह मुक्तावली के बहाने उन (नल) के समक्ष आपके वर्णन करने का भार मैंने स्वीकार कर लिया है” । यह कह कर वह उस विहङ्ग समुदाय के साथ उड़ गया ।

उत्पतिते च नभस्तलम् ‘आगच्छत, सम्पद्यन्तां सफललोचनाः, पश्यतापूर्वं श्रीरत्नम्’ इति चलत्पक्षपल्लवव्याजेन दूराद्विक्पालानिवाह्वयति तीव्रब्रध्नमयूखसन्तप्तां दिवमिवोपबीजयति, दिक्कुञ्जरनिरुद्धावकाशा आशा इवाश्वासयति, पक्षिमण्डले तस्मिन्विस्मयोन्मुखी सा भूपालपुत्री निर्निमेषं निक्षिप्य चक्षुश्चिरमूर्ध्वंवावतस्थे ।

सुधा—उत्पतित इति । च = तथा । नभस्तलम् = आकाशमण्डलम् । उत्पतिते = उड्डीयमाने सति । आगच्छत = आयात । सफलोचना = सार्थकनयना । सम्पद्यन्ताम् = क्रियन्ताम् । अपूर्वम् = अद्वितीयम् । श्रीरत्नम् = शोभारत्नम् । पश्यत = अवलोकयत । इति = एवम् । चलत्पक्षपल्लवव्याजेन — चलद्भ्याम् = चञ्चलयोः, पक्षयोः = पुंश्वयोः, व्याजेन = मिश्रेण । दूरात् = दूरस्थानात् । दिक्पालान् = दिग्गजान् । आवाहयति = आह्वयति । इव तीव्रब्रध्नमयूखतप्तम् — तीव्रैः = प्रखरैः, ब्रध्नमयूखैः = रविकिरणैः, तप्तम् = सन्तप्तम् । दिवम् = आकाशम् । उपबीजयति इव = व्यजनं कुर्वतीव । दिक्कुञ्जरनिरुद्धावकाशा—दिक्कुञ्जरैः = दिग्गजैः, निरुद्धः = अवरुद्धः, अवकाशः = अन्तरम्, यासां ताः । आशाः = दिशः । आश्वासयति इव = धैर्यधारणं कारयति सतीव । पक्षिमण्डले = खग-वृन्दे । तस्मिन् = राजहंसे । विस्मयोन्मुखी = आश्चर्योन्मुखी । सा = इयम् । भूपालपुत्री = राजकुमारी दमयन्ती । निर्निमेषम् = निमेषरहितम् । चक्षुः = नेत्रम् । चिरम् = बहुकालम् । ऊर्ध्वम् = उपरि । निक्षिप्य = प्रक्षिप्य एव । अवतस्थे = अतिष्ठत् ।

हिन्दी—(पक्षिसमूह के साथ) उस राजहंस के “आओ, अपने नेत्र सफल करो

अनुपम कन्यारत्न को देखो ।" इस प्रकार अपने चञ्चल पंखों को फड़फड़ाने के बहाने दूर से मानो दिक्पालों को बुलाते हुए, प्रखर सूर्यकिरणों से व्याकुल आकाश को मानों पंखा झलते हुए, दिग्गजों से घिरी हुई, मानों सभी दिशाओं को घेयँ बँधाते हुए आकाशमण्डल में उड़ जाने पर, आश्चर्य से ऊपर मुँह उठाये वह राजकुमारी अपलक आँखें डालकर बहुत देर तक ऊपर देखती खड़ी रही ।

चिन्तितवती च—

‘तात तावन्ममाप्येवं न विधत्से प्रजापते ।

पक्षौ पक्षिवदुड्डीय येन पश्यामि तन्मुखम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—तात प्रजापते ! तावत् मम अपि एवं पक्षौ न विधत्से, येन पक्षिवत् उड्डीय तन्मुखं पश्यामि ।

सुधा—तातेति । तात प्रजापते =अयि पितः विधातः ! तावत्, मम=मद् देहे अपि । एवम्=इत्यम् । पक्षौ=पुंखी । न विधत्से=न निर्मायसे । येन=यथा । पक्षिवत्=खगसदृशम् । उड्डीय=उड्डीयनं विधाय । तन्मुखम्=प्रियनलाननम् । पश्यामि=अवलोकयामि ।

हिन्दी—तथा सोचने लगी—

हे तातविधातः, तो मेरे भी इसी प्रकार पंख क्यों नहीं बना देते हो जिससे पक्षियों के समान उड़ कर उन (प्रिय नल) का मुख देख सकूँ ॥ ३ ॥

अपि च—

उड्डीय वाञ्छितं यान्तो वरमेते विहङ्गमाः ।

न पुनः पक्षहीनत्वात्पङ्गुप्रायं कुमानुषम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—एते विहङ्गमाः वाञ्छितम् उड्डीय यान्तः वरम् । पुनः पक्षहीनत्वात् पङ्गुप्रायं कुमानुषं न वरम् ।

सुधा—उड्डीयेति । एते=इमे । विहङ्गमाः=पक्षिणः । वाञ्छितम्=यथेष्टम् । उड्डीय=उत्पत्य । यान्तः=गच्छन्तः । वरम्=श्रेष्ठम् । पुनः=भूयः । पक्षहीनत्वात्=पङ्गुभावात् । पङ्गुप्रायम्=पङ्गुवत् । कुमानुषम्=कुपुरुषत्वम् । न वरम् ।

हिन्दी—और भी—यह पक्षी मन चाहे स्थान को उड़कर जाते हुए अच्छे हैं, परन्तु पंखहीन होने के कारण पङ्गुवत् निन्दनीय मानवजीवन अच्छा नहीं है ।

टिप्पणी—यद्यपि “मनोरपत्यं स्त्रीमानुषी पुमान्मानुषः” इस व्याख्या से ‘कुमानुषम्’ में पुलिग का प्रयोग होना चाहिए तथापि लोकाश्रयत्व से दिया गया नपुंसक लिग भी उपयुक्त है । कविभवनूति ने भी इसी प्रकार प्रयोग किया है—

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थामु य-

द्विधामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहायो रसः ।

कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारस्थितं
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तद्दुर्लभम् ॥

इति चिन्तयन्ती गतेष्वपि तेषून्मुखी तां दिशमनुविस्मयविस्फारलोचना निस्पन्दतया काष्ठकल्पामवस्थां दधानां चिरात्सखीभिः सम्बोध्य स्वगृह-मनीयत ।

सुधा—इति चिन्तयन्तीति । इति=एवम् । चिन्तयन्ती=विचारयन्ती । तेषु=पक्षिषु । गतेषु अपि=प्रयातेष्वपि । ताम् दिशम् अनु=पक्षिगमनदिशा पश्चात् । उन्मुखी=ऊर्ध्वमुखी । विस्मयविस्फारलोचना—विस्मयेन=आश्चर्येण, विस्फारिते=प्रस्फुटिते, लोचने=नयने, यस्यास्तथा । निस्पन्दतया=स्तब्धतया । काष्ठकल्पाम्=यष्टिमाम् । दशाम्=अवस्थाम् । दधाना=विभ्राणा । चिरात्=बहुकालात् । सखीभिः=सखी-जनेन । सम्बोध्य=आहूय । स्वगृहम्=आत्मसदनम् । मनीयत=अप्राप्यत ।

हिन्दी—इस प्रकार सोचती हुई, उन पक्षियों के उड़कर चले जाने पर भी उसी दिशा की ओर आश्चर्य से आँखें फेंकाकर देखती हुई, चुपचाप (निश्चल) काठ के समान अवस्था धारण करती हुई, देर तक सखियों द्वारा बुलाकर वह अपने घर पहुँचाई गई ।

ततः प्रभृति च तस्याः सरलीभवन्ति निश्वासा न हासाः, स्खलन्ति वाचो न शुचः, वर्धते तन्द्रा न निद्रा, द्रवति स्वेदाम्भो न स्तम्भः, मन्दायते स्वरो न स्मरः, वाञ्छा चन्दनाय न स्पन्दनाय, सन्तापशान्तये तद्गुणादानं न स्नानम्, प्रीयते हारो नाहारः, सुखायाङ्गे लगन्नुद्यानप्रभञ्जनो न जनः ।

सुधा—ततः प्रभृतीति । ततः प्रभृति=तद्दिनादारभ्य । तस्याः=दमयन्त्याः । निःश्वासाः=उच्छ्वासाः, एव । सरलीभवन्ति=सुकराः अभवन् । हासाः=हासविलासाः, सुकराः नासन् । वाचः=गिरः । स्खलन्ति=स्खलिताः जाताः । शुचः=चिन्ताः, न स्खलन्ति । तन्द्रा=आलस्यम् । वर्धते=एधते, निद्रा न वर्धते । स्वेदाम्भः=स्वेदजलम् (पसीना) । द्रवति=स्रवति । स्तम्भः=स्थिरत्वम्, न द्रवति । स्वरः=ध्वनिः । मन्दायते=मन्दो भवतिस्म । स्मरः=कामपीडा, न मन्दायते । चन्दनाय=शैत्यर्थं चन्दनप्राप्त्यै । वाञ्छा=अभिलाषा । न स्पन्दनाय=इतस्ततः भ्रमणाय न वाञ्छा । तद्गुणादानम्=नलगुणश्रवणम् । सन्तापशान्तये=तापशमनकारणाय । स्नानम् न=स्नानकरणं ताप-शान्तिकारणं न । हारः=सक् । प्रीयते=रोचते । आहारः=अशनम् न रोचते । अङ्गे=शरीरे । लगन्=स्पृशन् । उद्यानप्रभञ्जनः=उद्यानपवनः । सुखाय=आमोदाय । जनः=लोकः, सुखाय न ।

हिन्दी—उस दिन से उस (दमयन्ती) को लम्बी लम्बी स्वाँसे छोड़ना ही सरल बन गया, हँसना नहीं । बोली ही लड़खड़ाने लगी, शोक कम नहीं हुआ । तन्द्रा (जेंभाई लेना) बढ़ गया, नींद नहीं बढ़ी । पसीना निकलने (बहने) लगा, शरीर को अकड़ नहीं गई । स्वर धीमा पड़ गया, काम-पीड़ा धीमी नहीं पड़ी । चाह (शीतोपचार हेतु) चन्दन के लिए रह गई, कहीं चलने फिरने क्या हिलने डुलने को भी मन नहीं होता था । सन्ताप शान्त करने के लिए उस (नल) की कहानियाँ सुनना ही रह गया,

स्नान करना नहीं । हार रुचिकर लगते थे, भोजन करने की इच्छा तक नहीं होती । शरीर को छूता हुआ उद्यान पवन ही अच्छा लगता, किसी का स्पर्श तक अच्छा नहीं लगता था ।

पठति च मुहुर्मुहुरिमं श्लोकम्—

विश्राम्यन्ति न कुत्रचिन्न च पुनर्मुह्यन्ति मार्गेष्वपि

प्रोत्तुङ्गे विलगन्ति नान्तरतरुश्रेणीशिखापञ्जरे ।

खिद्यन्ते न मनोरथाः कथममी तं देशमुत्कण्ठया

धावन्तः पथि न स्खलन्ति विषमेऽप्यास्ते स यस्मिन्प्रियः ॥ ५ ॥

अन्वयः—इमे मनोरथाः उत्कण्ठया तं देशं धावन्तः कुत्रचित् न विश्राम्यन्ति, पुनः मार्गेषु अपि न मुह्यन्ति, प्रोत्तुङ्गे अन्तरतरुश्रेणीशिखापञ्जरे न विलगन्ति, न खिद्यन्ते । विषये अपि पथि यस्मिन् स प्रियः आस्ते, न स्खलन्ति ।

मुधा—पठतीति । च=तथा । मुहुर्मुहुः=वारंवारम् । इमम्=एतम् । श्लोकम्=छन्दम् । पठति=वाचयति ।

विश्राम्यन्तीति । इमे=एते । मनोरथाः—मनसि रथाः=सङ्कल्पाः । उत्कण्ठया=उत्सुकतया । तम् देशम्=तत्स्थानम् । धावन्तः=द्रुतं व्रजन्तः । कुत्रचित्=क्वापि न विश्राम्यन्ति=विश्रामं न कुर्वन्ति । पुनः=भूयः । मार्गेषु=वर्त्मसु अपि । न मुह्यन्ति=मूर्च्छिता न भवन्ति । प्रोत्तुङ्गे=अत्युन्नते । अन्तरतरुश्रेणीशिखापञ्जरे—अन्तरे=मध्ये, तरुणाम्=पादपानाम्, श्रेण्यः=पङ्क्तयः, तासां शिखाः=शिखराणि, एव पञ्जरम्=जालम्, तस्मिन् । न विलगन्ति=निरुद्धाः न भवन्ति । न च, खिद्यन्ते=खिन्नाः भवन्ति । विषमे=असमे अपि । पथि=मार्गे । यस्मिन् पथि=यद्वर्त्मनि । सः=असौ । प्रियः=प्रियतमः नलः । आस्ते=वर्तते (तम्) । न स्खलन्ति=विचलिताः न भवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—तथा बार-बार यह श्लोक पढ़ने लगती थी—

(मेरे) यह मनोरथ उत्सुकता से उस ओर दौड़ पड़ते हैं, कहीं विश्राम तक नहीं लेते हैं पुनः मार्ग में कहीं मूर्च्छित (थकने से) नहीं होते । अन्दर पादप पंक्तियों के ऊँचे गिखार रूपी पञ्जर (जाल) में फँस कर खिन्न नहीं होते हैं । उस विषम पथ (टेढ़े-मेढ़े मार्ग) में जहाँ वह प्रियतम (नल) है, कभी विचलित नहीं होते हैं ॥५॥

तेऽपि राजहंसाः शशाङ्कधरेषु, सप्रपञ्चपञ्चाननेषु, शिवरूपेषु, वनेषु, सुशोभां कौमुदीं दधत्सु, शश्वदनुकृतसामुद्रवृद्धिषु, चन्द्रमण्डलरूपेणैव सरः सलिलेषु विहरन्तस्तुहिनाद्रिकुञ्जानिष सत्प्रपथगाश्रगनगरग्रामाग्रहारपत्तनं प्रवेशानुलङ्घयन्तः कतिपयदिवसं रासेदुःखानं निषधायाः ।

मुधा—तेऽपीति । ते=अमी । राजहंसाः अपि=राजहंससङ्गा अपि । शशाङ्कधरेषु—शशाः=शशाकाः, अङ्के=क्रोडे, यस्यास्तथाभूता, धरा=भूमियेषु (शिवपक्षी-चन्द्रधरेषु) । सप्रपञ्चपञ्चाननेषु—प्रपञ्चेन सहिताः, सप्रपञ्चाः=सच्छयानः, पञ्चाननाः=

सिंहाः येषु (शिवपक्षे—साङ्गवेदपञ्चमुखेषु) । शिवरूपेषु = कल्याणाकृतिषु (शिवपक्षे—हररूपेषु) । वनेषु = काननेषु । शश्वत् = निरन्तरम् । अनुकृतसामुद्रवृद्धिषु—अनुकृतम् = कृतानुकरणम्, सामुद्रवृद्धिषु = सागरीवृद्धिषु (चन्द्रपक्षे—अनुपश्चात् कृता सामुद्री वृद्धियेन । चन्द्रागमो हि जलधिविवृद्धये) । अथवा न विद्यन्ते नावो यत्र तदनु, अनु यथा भवति एवं कृतवृद्धिषु । सुशोभाम् = शोभायुक्ताम् । कौमुदीम्—कुमुदानामियं ताम् (पक्षे—चन्द्रिकाम्) । दधत्सु = धारयत्सु । चन्द्रमण्डलरूपेषु इव = चन्द्रमण्डलाकारवृत्तरूपेषु इव । सरःसलिलेषु = सरोवरजलेषु । विहरन्तः = विचरन्तः । तुहिनाद्रिकुञ्जानि इव = हिमालयकुञ्जानीव । सत्त्रिपथगात्—सत्राणि = ब्राह्मणादीनां भोजनानि यज्ञाः वा विद्यन्ते येषु, ते च ते पन्थानश्च, सत्त्रिपथाः, तान्गच्छन्ति = प्राप्नुवन्ति इति तान् । हिमाद्रिकुञ्जानि सह त्रिपथगया गङ्गया । नगनगरग्रामाग्रहारपत्तनप्रदेशान् = पर्वतनगरग्रामदानभूमिपत्तनक्षत्राणि । उल्लङ्घयन्तः = उल्लङ्घनं कुर्वन्तः । कतिपयदिवसैः = कतिचिद्दिनैः । निषध्यायाः = निषधदेशस्य । उद्यानम् = आरामम् । आसेदुः = प्रापुः ।

हिन्दी—वे राजहंस भी खरगोशों की निवास भूमिवाले (चन्द्र धारण किये हुए शिवजी का निवास भूमिवाले) प्रपञ्चयुक्त सिंहों वाले (साङ्गवेदयुक्त पाँच मुखों वाले शिव के निवास से युक्त) कल्याणरूप (शिवरूप) वनों में शोभायुक्त कौमुदी (चन्द्रिका) धारण करते हुए, निरन्तर समुद्रवृद्धि का अनुकरण करने वाले, चन्द्रमण्डलाकार तड़ागों के जल में विहार करते हुए हिमालय पर्वत के कुञ्जों वाले, यज्ञों से शोभित मार्गों वाले (गंगा नदी के मार्ग में पड़ने वाले) पर्वत-नगर-गाँव दानभूमि में तथा नगर क्षेत्रों को पार करते हुए कुछ ही दिनों में निषध नगर के उद्यान में पहुँच गये ।

टिप्पणी—अग्रहारः—अग्रम् = ब्राह्मणभोजनम्, तदर्थं ह्रियते = राजधनात् पृथक् क्रियते क्षेत्रादिः, इति अग्रहारः । (नीलकण्ठः) अर्थात् ब्राह्मण भोजन के लिए राजकीय धन से पृथक् किया गया क्षेत्रादि अग्रहार कहलाता है । आचार्य श्री तारानाथजी ने इसे और भी स्पष्ट कर दिया हैः—

क्षेत्रोत्पन्नशस्यादुद्धृत्य ब्राह्मणोद्देश्येन स्याप्यं धान्यादिः, गुरुकुलावृत्तब्रह्मचारिणे देयः क्षेत्रादिः, ग्रासभेदश्च । (वाचस्पत्यम्—तारानाथः) अर्थात् खेत से उपजे हुए अनाज से निकाल कर ब्राह्मण को देने के उद्देश्य से रखा गया अनाज आदि अग्रहार कहलाता है । भोजन से निकाला गया प्रथम ग्रास (कवल) को भी अग्रहार कहते हैं ।

क्रीडितुमारभन्त च स्वच्छन्दम् ।

मुधा—क्रीडितुमिति । च = तथा । स्वच्छन्दम् = स्वैरम् । क्रीडितुम् = क्रीडां कर्तुम् । (ते) आरभन्त = प्रारंभे ।

हिन्दी—तथा स्वच्छन्दता से उन्होंने खेलना आरम्भ कर दिया ।

अथ तेषामन्यतमामवलोक्य क्रीडातडागपङ्कजपञ्जरे राजहंसीमागत्य त्वरया हंसवर्शानोत्सुकं सरोरक्षिका राजानं व्यजिज्ञपत्—

सुधा—अयेति । अयः=अनन्तरम् । तेषाम्=राजहंसानाम् । अन्यतमाम्=एकाम् राजहंसाम् । क्रीडातडागपङ्कजपञ्जरे=क्रीडातडागस्य = क्रीडासरोवरस्य, पङ्कजानामेव= कमलानामेव, पञ्जरम्=जालम्, तस्मिन् । अवलोक्य=वीक्ष्य । त्वरया=द्रुतम् । आगत्य=एत्य । सरोरिका=तडागपालिका । हंसदर्शनोत्सुकम्—हंसस्य दर्शनम्, तस्मै उत्सुकस्तं हंसावलोकनोत्कण्ठितम् । राजानम्=भूपालम् । व्यजिजपत्=असूचयत् । हिन्दी—तदनन्तर उनमें से एक राजहंसी को क्रीड़ा सरोवर के कमल जाल में देखकर शीघ्रता से आकर तडाग की रक्षा करने वाली ने हंसदर्शन के लिए उत्सुक राजा को सूचित किया ।

देव, हंसवार्त्तामनुदिनं पृच्छति देवस्तदद्य काचित्—

कुर्वते नालकवलनं दूरं विक्षिपति गर्भजम्बालम् ।

त्वदरिवधरिव राजन्नुद्यानसरोगता हंसी ॥ ६ ॥

अन्वयः—राजन्, त्वद् अरिवधूः, इव उद्यानसरोगता हंसी नालकवलनं कुर्वते गर्भजम्बालं दूरं विक्षिपति ।

सुधा—देव इति । देव=हे महाराज ! देवः=भवान् । अनुदिनम्=नित्यम् । हंसवार्त्ताम्=हंसवृत्तान्तम् । पृच्छति । तत्=अतः । अद्य=अस्मिन् दिने । काचित्=कापि-

कुर्वत इति । राजन्=हे नृप । त्वत्=तव । अरिवधूः इव=शत्रुस्त्रीरिव । उद्यान-सरोगता=उपवनतडागगता । हंसी=राजहंसी । नालकवलनम्=विसकाण्डप्राप्तम् । कुर्वते=विदधाति । गर्भजम्बालम्—गर्भे=मध्ये, यो जम्बालः=कर्दमः, तम् । दूरम्, विक्षिपति=परिक्लिपति । अरिवधूस्तु—उद्यानेन=पलायनेन, सरोगता=रोगवत्ता, यस्याः । तथा अलकस्य=केशसमूहस्य, वलनम्=बन्धनम्, न करोति, । गर्भजम्=उदर-जातम् । बालम्=स्वपुत्रमपि दूरम् विक्षिपति । आर्यावृत्तम् ।

हिन्दी—हे देव, आप नित्य हंस का समाचार पूछते रहते हैं सो आज कोई—

राजन् ! उद्यान तडाग में आई हुई हंसी कमलनाल खा रही है तथा अन्दर के कीचड़ को वैसे ही दूर फेंक रही है जैसे अरिपत्नी (भय से) तेजी से भागने के कारण सरोगता (रोगावस्था प्राप्त कर) बालों को नहीं ठीक करती (बाँधती) है तथा अपने गर्भ से उत्पन्न हुए बालक को भी फेंक देती है—उसका मोह नहीं करती है ।

अपि च—

अभिलपति नालमशनं स्वपिति नवाम्भोजपत्रशयनेऽपि ।

नीरागमना नृपते तव रिपुवनितायते हंसी ॥ ७ ॥

अन्वयः—नृपते, नीरागमना हंसी नालम् अशनम् अभिलपति, नवाम्भोजपत्रशयने स्वपिति अपि, तव रिपुवनितायते ।

सुधा—अभिलपतीति । नृपते=हे भूपाल ! नीरागमना—नीरे=जले आगमनं यस्याः सा=जलागता । हंसी=राजहंसी । नालम्=विसकाण्डम् । अशनम्=आहारम् । अभिलपति=वाञ्छति । नवाम्भोजपत्रशयने—नवानाम्=नूतनानाम्, अम्भोजपत्राणाम्=

कमलदलानाम्, शयनम् = शय्या, तस्मिन् । स्वपिति अपि = शयनमपि करोति । सा तव = ते । रिपुवनिनायते = शत्रुपत्नीवद् आचरति । यथा शत्रुपत्नी—नीरागमना = नीरागम् = वैराग्योपेतम्, मनः = चेतः यस्या । अतएव, अलम् = अत्यर्थम् । अशनम् = आहारम् । नाभिलषति = नेच्छति । न वा = नापि । अम्भोजशयने = कमलदलतल्पेऽपि । स्वपिति = शेते । आर्यावृतम् ।

हिन्दी—और भी—

हे राजन् ! जल में आई हुई राजहंसी कमलनाल के आहार की अभिलाषा करती है, नूतन कमलदलों की शय्या पर सोती भी है । (वह) तुम्हारे शत्रुओं की पत्नियों के समान आचरण कर रही है । शत्रु पत्नी वैराग्यपूर्ण चित्त होकर जी भरकर भोजन भी करना नहीं चाहती है अथवा कमलपत्र की शय्या पर भी उसे नींद नहीं आती है ।

राजापि तस्याः श्लिष्टार्थमिदमार्यायुगलमवधारयन्स्तोकस्मितसुधा-धवलताधरपल्लवः 'लवङ्गिके, यथा कथयसि तथा तेऽप्यागता हंसाः कथ-मन्यथा तस्याः खल्वेकाकिन्याः संभवः' इति तद्वार्तया यावदास्ते;

सुधा—राजापीति । राजा अपि = नृपतिरपि । तस्याः = सरोवरपालिकायाः । श्लिष्टार्थम् = श्लेषात्मकम् । इदम् = एतत् । आर्यायुगलम् = आर्याद्वयम् । अवधारयन् = शृण्वन् । स्तोकस्मितसुधाधवलताधरपल्लवः—स्तोकम् = स्वल्पम्, स्मितम् = मृदुहसितम्, इव सुधा = अमृतम्, तथा धवलतो, अधरपल्लवो = ओष्ठदली, यस्य तथा । लवङ्गिके ! यथा = यथाप्रकारम् । कथयसि = वर्णयसि । तथा = तत्प्रकाराः, ते हंसा अपि = हंस-पक्षिणः अपि । आगताः = आयाताः । अन्यथा तस्याः = हंसाः । खलु = नूनम् । एका-किन्याः । कथं सम्भवः = कथं सम्भाव्यते । इति = एवम् । तद् वार्तया = हंसीकथया । यावत् आस्ते = वर्तते ।

हिन्दी—उसके श्लेषार्थक दो आर्याश्लोकों को सुनते हुए कुछ मन्द मुस्कानरूपी सुधा से धवलित अधरपल्लवों वाले राजा भी—“हे लवङ्गिके जैसा तुम कह रही हो उसी प्रकार के हंस आ भी गये हैं । अन्यथा वास्तव में उस अकेली हंसी की सम्भावना कैसे की जा सकती है ।” इस प्रकार वार्ता कर ही रहे थे कि—

तावन्नीलोत्पलदलदीर्घलोचना चन्द्रमुखी बन्धूककुसुमकान्तदन्तच्छदा नीलांशुकपटीं परिदधाना पक्वकलमञ्जरीगौराङ्गी प्रकाशहासा हंसेरनु-गम्यमाना । मूर्तिमती शरदिव वनपालिका प्रविश्य;

सुधा—तावति । तावत् = तत्कालम् । नीलोत्पलदलदीर्घलोचना—नीलोत्पल-दलमिव दीर्घे लोचने यस्यास्तथा = नीलकमलपत्रायताक्षी । चन्द्रमुखी = विधुवदनी । बन्धूककुसुमकान्तदन्तच्छदा—बन्धूककुसुमस्य = बन्धूकपुष्पस्य, कान्तिरिव दन्तच्छदम् = दन्तकान्तिः यस्यास्तथा । नीलांशुकपटीम् = नीलसाटिकाम् । परिदधाना = बिभ्राणा । पक्वकलमञ्जरीगौराङ्गी—पक्वशालिहि गौरः स्यात्, अतस्तन्मञ्जरीवद्गौरमङ्गं यस्या-स्तथा । प्रकाशहासा—प्रवृद्धाः, काशाः = काशपुष्पाण्येव हासो यस्यास्तथा । हंसेः =

हंसपक्षिभिः । अनुगम्यमाना=अनुयाता । मूर्तिमती=साकारा । शरद् इव = शरद्वतुर्वि ।
वनपालिका=उद्यानरक्षिका । प्रविश्य = प्रवेशं कृत्वा ।

हिन्दी—उमी समय नीलकमल दल के समान विशाल नेत्रोंवाली, चन्द्रमुखी, बन्धूक पुष्प की कान्ति के समान उज्ज्वल दाँतों वाली, नीली साड़ी पहने हुए, पके हुए सुन्दर धानों की बालियों के समान गौर वर्ण वाली विकसित काश पुष्प के समान हासयुक्त, हंसों के पीछे-पीछे आती हुई मूर्तिमती शरद् ऋतु के समान वनपालिका ने प्रवेश कर —

‘देव, सोऽयं कथमप्यागतो रणरणककारणमपराधी विहङ्गः’ इत्यभिधाय तं राजहंसमुभयकरकमलाञ्जलिगतमुत्फुल्लपाण्डुपङ्कजार्धमिव पुरः पादारविन्दयोर्निधाय राज्ञः प्रणाममकरोत् ।

सुधा — देव इति । देव = राजन् ! रणरणककारणम् = उत्कण्ठोत्पादकः । अपराधी = अपराधशीलः । कथम् अपि = यथाकथम् । आगतः = आयातः । सः अयम् = स एषः । विहङ्गः = खगो राजहंसः अस्ति । इति = एवम् । अभिधाय = कथयित्वा । तम् = एतम् । राजहंसम् = हंसपक्षिणम् । उभयकरकमलाञ्जलिगतम् = उभयहस्तपद्माञ्जलि-कृतम् । उत्फुल्लपाण्डुपङ्कजार्धम् इव = अर्द्धविकसितश्वेतकमलमिव । पुरः = समक्षम् । निधाय = धृत्वा । राज्ञः = नृपस्य । पादारविन्दयोः = चरणकमलयोः । प्रणामम् अकरोत् = प्रणनाम ।

हिन्दी—हे राजन् “उत्सुकता उत्पन्न करने वाला अपराधी यह वही हंस है” यह कहकर दोनों करकमलों की अंजलि में रखे अर्द्ध उत्फुल्ल श्वेत कमल के समान उस राजहंस को सामने रखकर राजा के चरणकमलों में प्रणाम किया ।

राजापि ‘सारसिके, साधु कृतम् । तत्क्रियतामशून्यः स्वाधिकारः । गम्यतामिदानीं यथास्थानम्’ इत्यभिधाय तुष्टिप्रदानपरितोषितां तां लवङ्गिकासहितां विसृज्य, विरलीकृतपरिजनः प्रत्युज्जीवनौषधमिव प्राणरक्षामिव स्वस्थीकरणमणिमिवाश्वासनाभेषजमिवाह्लादनकन्दमिव तमये स्थितमानन्दनिःस्पन्दपक्ष्मपालिना चिरं चक्षुषाऽवलोक्य बहुमानयन्मुग्धस्मिन्नेन स्वागतमपृच्छत् ।

सोऽपि ‘देव’ वरुणामृतमनुभवतो ममाद्य स्वागतम्’ इत्यभिधायोपश्लोक-याञ्चकार ।

सुधा—राजेति । राजा अपि = नृपः अपि । सारसिके = लक्ष्मिन्वनपालिके । साधु = शोभनम् । कृतम् = विहितम् । तत् = अतः । स्वाधिकारः = स्वत्वम् । अशून्यः = पूर्णः । क्रियताम् = विधीयताम् । इदानीम् = साम्प्रतम् । यथास्थानम् = अभीष्टस्थानम् । गम्यताम् = प्रस्थानं क्रियताम् । इत्यभिधाय = एवं कथयित्वा । तुष्टिप्रदानपरितोषिताम् = उपयुक्तपुरस्कारवतुषाम् । ताम् = एताम् । लवङ्गिकासहिताम् = लवङ्गिकापरिचारिका-युक्ताम् । विसृज्य = परित्यज्य । विरलीकृतपरिजनः = विरलीकृताः = दूरीकृताः, परिजनाः

=सेवकाः येन तथा । प्रत्युज्जीवनौषधमिव=पुनर्जीवनदायिरसायनमिव । प्राणरक्षाक्षर-
मिव=जीवनरक्षावर्णमिव । स्वस्थीकरणमणिमिव=स्वास्थ्यकारकरत्नसदृशम् । आश्वा-
सनाभेषजमिव=धैर्यौषधमिव । आह्लादनकन्दमिव=प्रसन्नतामूलमिव । अग्रे स्थितम्=
पुरोर्वर्तितम् । तम्=एतम् । आनन्दनिःस्पन्दपक्ष्मपालिना=प्रसन्नतानि स्पन्दनिर्निमेषेण ।
चक्षुषा=नेत्रेण । विरम्=बहुकालम् । अवलोक्य=दृष्ट्वा । बहुमानयन्=अति-
सम्मानयन् । मुग्धस्मितेन = मुग्धमृदुहासेन । स्वागतम् = स्वागतसत्कारवचनम् ।
अपृच्छत्=पप्रच्छ ।

सः=हंसः अपि । देव=राजन् ! दर्शनामृतम्—दर्शनरूपममृतम्=दर्शनसुधा-
रसम् । अनुभवतः=अनुभवं कुर्वतः । मम=राजहंसस्य । अद्य=अस्मिन् दिने ।
स्वागतम् अस्ति । इति अभिधाय=कथयित्वा । उपलोक्याच्चकार=प्रशंसयामास ।

हिन्दी—राजा ने भी —“हे सारसिके ! अच्छा किया । अतः अपने अधिकार को
पूरा करो । अब अपने स्थान को जाओ ।” यह कहकर संतुष्टि के लिए पुरस्कार देकर
लवङ्गिका सहित उसे विदा कर, सेवकों को भी वहाँ से हटाकर पुनः जीवनदायिनी
औषधि के समान, प्राणरक्षा वाले अक्षरों के समान, स्वस्थ बनाने वाली मणि के समान,
आश्वासन भेषज सदृश आनन्दकन्द जैसे सम्मुख उपस्थित उस राजहंस को बहुत देर
तक आनन्द से निर्निमेष दृष्टि से देखकर, बहुत प्रकार सम्मान करते हुए मुग्ध मन्द
मुस्कान के साथ स्वागत (कुशल-क्षेम) पूछा ।

उसने भी “हे देव ! (आपके) दर्शनरूपी अमृत का अनुभव कर आज मेरा
स्वागत हो गया है”—यह कहकर प्रशंसा करनी प्रारम्भ की ।

देव—

प्रसृतकमलगन्धं नीरसंसक्तकण्ठं
धृतकुवलयमालं जातभङ्गोर्मिकं च ।
त्वयि कृतरुषि भीतास्ताववास्तां तडागं
निजमपि च कलत्रं शत्रवो नाद्रियन्ते ॥ ८ ॥

अन्वयः—प्रसृतकमलगन्धं, नीरसंसक्तकण्ठं धृतकुवलयमालं जातभङ्गोर्मिकं च
तडागं त्वयि कृतरुषि भीताः शत्रवः न आद्रियन्ते । तावत् निजं कलत्रं अपि प्रसृतकमल-
गन्धं, नीरसं सक्तकण्ठं धृतकुवलयमालं जातभङ्गोर्मिकं न आस्ताम् ।

सुधा—प्रसृतेति । प्रसृतकमलगन्धम्—प्रसृतः कमलानां गन्धो यत्र तत्=व्याप्त-
पद्मसुरभिम् । नीरसंसक्तकण्ठम्—नीरेण=जलेन, संसक्तः—युक्तो, कण्ठः=पालिप्रान्तः
यस्य तत् । धृतकुवलयमालम्—धृता, कुवलयानां माला येन तत्=धृतनीलोत्पल-
पङ्क्तिम् । जातभङ्गोर्मिकम्—जाता=उत्पन्ना, भङ्गोर्मयः=वक्रतरङ्गाः यत्र तथाविधम् ।
तडागम्=सरोवरम् । त्वयि=भवति । कृतरुषि=कृतकोपे । भीताः=त्रस्ताः ।
शत्रवः=अरयः । तावत् । न आद्रियन्ते=न सस्कुर्वन्ति । यावत् कलत्रम्=स्त्रीजनम् ।
प्रसृतकमलगन्धम्—प्रसृतः=व्याप्तः, के=मूर्ध्नि, मलगन्धो, यस्यास्ताम् । नीरसम्—

निर्गतो रसः=वक्त्रामृतकलाशृङ्गारादिर्वा यत्र । तथा सक्तकण्ठम्—सक्तः=अन्तर्लग्नः, कण्ठो यस्य तत् । तथा धृतकुवलयमालम्—धृता, कुत्तिसतवलयानां=सुवर्णाद्यभावात्काचादिवलयानाम्, माला येन तत् । तथा जातभङ्गोर्मिकम्—जातभङ्गा=भग्ना, ऊर्मिका=अङ्गलीयकम्, यस्य तत् । न आस्ताम् । मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—हे देव, व्याप्त कमलगन्ध वाले, किनारे तक जल से भरे हुए, कुवलय (कमल) की पंक्तियों को धारण किये हुए, टेढ़ी-मेढ़ी लहरों से तरङ्गित होने वाले, तालाब को कौन कहे, तुम्हारे क्रुद्ध हो जाने पर भयभीत बने हुए शत्रु अपनी पत्नियों को भी आदर नहीं देते हैं । जैसे (आपके क्रोध करने पर) शत्रु, शिर में फैली हुई दुर्गन्ध वाली, शृङ्गारादि से रहित, दुर्बल कण्ठ वाली तथा सुवर्णादि के अभाव में काँच के वलय धारण किये हुये तथा जिनके हाथों में ऊर्मिका (अगूठी) भी नहीं रही है ऐसी अपनी पत्नी का भी आदर नहीं करते हैं ॥ ८ ॥

किं चान्यत्—

असमहरिततीरं विस्रजम्बालशेषं

स्फुटकुमुदपरागोल्लाससम्पद्वियुक्तम् ।

वयमिह बहुशोकं दृष्टवन्तो वनान्ते

त्वदरियुवतिलोकं ग्रीष्ममासे सरश्च' ॥ ९ ॥

अन्वयः—इह असमहरिततीरं विस्रजम्बालशेषं स्फुटकुमुदपरागोल्लाससम्पद्वियुक्तं वनान्ते ग्रीष्ममासे, वयं त्वद्-अरियुवतिलोकम्, सरः च बहुशोकं दृष्टवन्तः ।

सुधा—असमेति । इह=अत्र । असमहरिततीरम्—हरिततीः=सिंहपद्धतेः सकाशाद्, ईरः=क्षेत्रत्रासो, इति हरिततीरः, असमः=विषमः हरिततीरो यस्य । अथवा—मा=लक्ष्मीः, तथा सह समम्, न सममसमम्=अश्रीकम्, यथा हरिततीः=वानरपङ्क्तीः, ईरयति=क्षिपति यस्तम्, यत्तद्वा । विस्रजम्बालशेषम्—विगतस्रजं विस्रजम्=विगतमालम्, तथा बालशेषं हतभर्त्रादित्वात् । स्फुटकुमुदपरागोल्लाससम्पद्वियुक्तम्—स्फुटं कु=कुत्सा, यस्य तं स्फुटकुम्, तथा उदगतोपरागस्य=रागाभावस्थोल्लासो यस्य, स चासौ सम्पद्वियुक्तश्च । अथवा—स्फुटा कुत्तिसितोदरभरणादिमात्रजामुद्यस्य स स्फुटकुमुत् तथापगतो रागोल्लासो यस्य, स्फुटकुमुच्चासावपरागोल्लासश्च स्फुटकुमुदपरागोल्लासः, स चासौ सम्पद्वियुक्तश्च । वनान्ते=अरण्यप्रान्ते । ग्रीष्ममासे=ऊष्णकाले वयम् । त्वद्=तव । अरियुवतिलोकम्—अरयः=शत्रवः, तेषां युवतयः=पत्नयः, तेषां लोकं=समूहः तम् । तडागम् च । बहुशोकम्—बहुः=अधिकम्, शोकः=दुःखम्, यस्या=अतिदुःखम् । दृष्टवन्तः=अवलोकितवन्तः । ईदृशं त्वच्छत्रुस्त्रीजनमपश्यम । ग्रीष्मे सरश्च । तदपि कीदृक् । समं हरितं तीरं यस्य तत्समहरिततीरम्, न समहरिततीरमसमं हरिततीरम्=विषमं शुष्कं च तीरं यस्य इत्यर्थः । विस्रजामगन्धिकजम्बासः=दुर्गन्धिकदमं एव शेषो यत्र । तथा—विकसितकुमुदरेणूल्लाससम्पद्विशून्यम् । नास्तिकं=जलम् यत्र इत्येकम् । बहुशः इति क्रियाविशेषणम् ।

हिन्दी—बल्कि और भी—विषम (भयंकर) सिंहसमूह से भयभीत की जा रही, परित्यक्त (पतिहीन) होने के कारण माला आदि शृङ्गाररहित, केवल जिसके बच्चे ही शेष रह गये हैं, और उदरभरणादि मात्र हो जाने से कुत्सित प्रसन्नता को प्राप्त हुई तथा अवगत रागोत्प्लास वाली व सम्पत्तिरहित, प्रान्त में अतिशोकाकुल तुम्हारी शत्रु-पत्नी तथा ग्रीष्मकाल में ऊँचे-नीचे एवं सूखे तटवाले जिसमें कीचड़मात्र शेष रह गयी हो, एवम् विकसित कुमुदपरागोत्प्लास की सम्पत्ति जिसकी नष्ट हो चुकी है ऐसे जलरहित तालाब को हमने बहुत बार देखा है ॥ ९ ॥

राजापि श्लेषोक्तिनिधे, तथा गृहीत्वास्मन्मनो गतवानसि, यथा सुख-संवित्तिशून्याः सन्तापारम्भिणो रणरणकाङ्क्षुरप्ररोहकाः कथमप्यस्माक-मेतेर्जितक्रान्ता दिवसाः ।

सुधा—राजापीति । राजा अपि=नृपतिरपि । हे श्लेषोक्तिनिधे=अयि श्लिष्ट-वचनसागर ! अस्मन्मनः=मम चेतः । तथा गृहीत्वा=तेन प्रकारेण स्वाधीनं कृत्वा । गतवान् असि=प्रयातवान् असि । यथा—सुखसंवित्तिशून्याः=सुखचेतनाहीनाः । सन्तापारम्भिणः=खेटोत्पादकाः । रणरणकाङ्क्षुरप्ररोहकाः=उत्कण्ठोत्पादकाः । अस्माकम्, एते दिवसाः=इमे दिवसाः । कथम् अपि=केनापि प्रकारेण । अतिक्रान्ताः=व्यतीताः ।

हिन्दी—राजा भी (कहने लगे) हे श्लिष्टवचनों के सागर ! तुम हमारे मन को इस प्रकार लेकर चले गये थे कि सुख और चेतनाशून्य खेद उत्पन्न करने वाले तथा उत्कण्ठा प्रेरित करने वाले हमारे यह दिन किस प्रकार व्यतीत हुए ।

तत्कथय । का नामाभिनन्दनीया सा दिक् यस्यां विहारमकरोः । के ते सफलचक्षुषो जनाः यंश्चिरमालोकितोऽसि । के लब्धसुभाषितामृतरसास्वादाः, यैः सम्भाषितोऽसि । के प्राप्तप्राणितव्यफलाः यैः सह गोष्ठीमनुष्ठितवानसि ।

सुधा—तविति । तत्=अतः । कथय=भण । सा=एषा । अभिनन्दनीया=स्वागतयोग्या । का नाम दिक्=का दिशाऽस्ति । यस्यां=यद्दिशि । (त्वम्) विहारम्=विचरणम् । अकरोः=कृतवान् असि । च ते, सफलचक्षुषः=सफलनयनाः । के जनाः=के लोकाः । यैः=जनैः । चिरकालम्=अतिकालम् । आलोकितः असि=दृष्टः असि । लब्धसुभाषितामृतरसास्वादाः—सुभाषितमेवामृतरसम्, तस्य स्वादम्, लब्धम्=प्राप्तम् सुभाषितामृतरसास्वादम्=सूक्तिसुधारसानन्दम् यैः, तादृशाः जनाः के सन्ति । यैः जनैः सम्भाषितः=सङ्कथितः असि । प्राप्तप्राणितव्यफलाः=लब्धसफलजीवितफलाः । के जनाः । यैः, सह=साकम् । गोष्ठीम्=सभाम् । अनुष्ठितवान् असि=कृतवान् असि ।

हिन्दी—अत एव कहिये । वह कौन-सी अभिनन्दनीय दिशा है जिसमें तुमने विचरण किया । और वे सफल नेत्रों वाले लोग कौन हैं जिन्होंने तुम्हें बहुत समय तक देखा है । सूक्तिसुधारस का आस्वादन करने वाले वे कौन लोग हैं जिन्होंने तुमसे

बातचीत की है। किन लोगों ने अपने जीवन का फल प्राप्त किया है जिनके साथ तुमने गोष्ठी की है।

स्पृहणीयसङ्गम, गते त्वयि तर्कशास्त्रमिव प्रस्तुतपरमोहम्, व्याकरण-मिव भूतनिष्ठमिदमस्माकमासीन्नमनः।

सुधा—स्पृहणीयेति। हे स्पृहणीयसङ्गम—स्पृहणीयः=आकाङ्क्षणीयः, संगमः=संगतिः यस्य तत्सम्बुद्धौ। त्वयि गते=त्वत्प्रयाते। तर्कशास्त्रम् इव=न्यायशास्त्रमिव। प्रस्तुतपरमोहम्=उत्कृष्टमोहम्, अथवा—परमः=विशिष्टः ऊहः=विचारो यत्र तथा। व्याकरणमिव=व्याकरणशास्त्रसदृशम्। इदम्=एतत्। अस्माकम्। मनः=चेतः। भूतनिष्ठम्—भूतः=संजाता निष्ठा यत्र, भूतार्थे निष्ठा=प्रत्यय, यत्रवा। आसीत्=अभूत्।

हिन्दी—हे स्पृहणीय संगति वाले हंस ! तुम्हारे चले पर मेरा मन तर्कशास्त्र के समान उत्कृष्ट विचार वाला (अथवा परम मोह वाला), व्याकरणशास्त्र में भूतार्थ निष्ठ (प्रत्यय) के समान भूतनिष्ठ (क्लेशयुक्त) हो गया।

टिप्पणी—व्याकरणशास्त्र में भूत अर्थ में निष्ठा प्रत्यय होते हैं। त्त तथा क्तवत् प्रत्ययों को निष्ठा कहा जाता है।

‘तदेह्येहि’ इत्यभिधाय स्वयं करकमलतलेनोत्क्षिप्य सस्नेहं परामृशत्।

सुधा—तदिति। तत्=अतः। एहि एहि=आगच्छ, आगच्छ। इति अभिधाय=एवं कथयित्वा। स्वयम्=आत्मना। करकमलतलेन=पाणिपद्मेन। उत्क्षिप्य=उत्थाप्य। सस्नेहम्=सप्रेम। परामृशत्=पंस्पर्श।

हिन्दी—अतः ‘आओ, आओ। यह कहकर स्वयं करकमल से उठाकर सप्रेम स्पर्श किया।

सोऽपि ‘एष महान्प्रसादो यदेवमनुकम्पतेऽस्मान्देवः’ इत्यभिधाय गमनादारभ्य दमयन्तीदर्शनालापव्यतिकरमशेषं हारलतार्पणपर्यन्तमाचक्षे।

सुधा—सोऽपीति। सः=हंसः अपि। एषः=अयम्। महान् प्रसादः=अति-प्रसन्नताविषयः। यत् अस्मान्। देवः=प्रभुः। एवम्=इत्थम्। अनुकम्पते=कृपां करोति। इत्यभिधाय=एवं कथयित्वा। गमनात्=प्रस्थानात्। आरभ्य=प्रारभ्य। दमयन्तीदर्शनालापव्यतिकरम्—दमयन्त्याः=भीमपुत्र्याः, दर्शनम् आलापश्च, तयोर्व्यतिकरम्=विषयकम्। अशेषम्=निखिलम्। हारलतार्पणपर्यन्तम्=मुक्तालतार्पणान्तम्। आचक्षे=अकथयत्।

हिन्दी—उस हंस ने भी ‘यह महती प्रसन्नता की बात है कि आप मुझ पर इस प्रकार कृपा कर रहे हैं।’ यह कहकर प्रस्थान से लेकर दमयन्ती-दर्शन तथा उससे वार्तालाप विषयक हारलता अर्पणपर्यन्त वृत्तान्त कह सुनाया।

आख्याय च चरणेनैकेन ग्रीवाप्रावाकृष्य तां तथास्थितामेव मुक्तावली-मिदमवावीत्।

सुधा—आख्यायेति । च=तथा । आख्याय=कथयित्वा । एकेन चरणेन=एक-
पादेन । ग्रीवाग्रात्—ग्रीवायाः=कण्ठदेशस्य, अग्रम्=अग्रभागस्तस्मात् । ताम्=
एताम् । तथाविधाम् एव=द्विगुणीकृताम् एव । मुक्तावलीम्=हारलताम् । आकृष्य=
विकृष्य । इदम्=एतत् । आवादीत्=अभणत् ।

हिन्दी—यह कहकर एक चरण से ग्रीवा के अग्रभाग ले उपर्युक्त (वर्णित)
मुक्तावली को खींच (उतार) कर यह कहा ।

‘उन्मादिनी मदनकामुकमण्डलज्या

सौभाग्यभाग्यपरवैभववैजयन्ती ।

मुक्तावली कुलधनं नरनाथ संघा

कण्ठग्रहं तव करोतु भुजेव तस्याः ॥ १० ॥

अन्वयः—नरनाथ, उन्मादिनी मदनकामुकमण्डलज्या सौभाग्यभाग्यपरवैभववैज-
यन्ती कुलधनम् एषा सा मुक्तावली तव कण्ठग्रहं तस्याः भुजा इव करोतु ।

सुधा—उन्मादिनीति । नरनाथ=हे नरेन्द्र ! मदनकामुकमण्डलज्या—मदनस्य=
कामदेवस्य, यत् कामुकम्=धनुः, तस्य मण्डलज्या=प्रत्यञ्चा, तादृशी । सौभाग्य-
भाग्यपरवैभववैजयन्ती—सौभाग्यस्य, भाग्यस्य, च परा=उत्कृष्टा, या वैभववैजय-
=ऐश्वर्यपताका, तादृशी । कुलधनम्=कुलसम्पत्तिरिव । एषा=इयम् । सा मुक्तावली=
हारलता । तव=ते । कण्ठग्रहम्=गलालिङ्गनम् । तस्या=दमयन्त्याः । भुजा इव=
बाहुरिव । करोतु=विदधातु । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

हिन्दी—हे नरनाथ ! उन्मत्त बना देने वाली, मदन के धनुर्मण्डल की प्रत्यञ्च
(डोरी) के समान, सौभाग्य तथा भाग्य की उत्कृष्ट ऐश्वर्यपताका जैसी कुलधन-
रूपिणी यह मुक्तावली तुम्हारे गले का आलिङ्गन उस (दमयन्ती) को भुजा के
समान करे ॥ १० ॥

अपि च—

प्रेमप्रपञ्चनवनाटकसूत्रधारी मूर्ता मनोभववृपस्य नियन्त्रणाज्ञा ।

तस्याः स्वयंवरपरिग्रहेतुरेषां हारावली हृदि पदं भवतः करोतु ॥ ११ ॥

अन्वयः—प्रेमप्रपञ्चनवनाटकसूत्रधारी मनोभववृपस्य मूर्ता नियन्त्रणाज्ञा तस्याः
स्वयंवरपरिग्रहेतुः एषा हारावली भवतः हृदि पदं करोतु ।

सुधा—प्रेमेति । प्रेमप्रपञ्चनवनाटकसूत्रधारी—प्रेम्णः=प्रीतेः, प्रपञ्चनरूपं नव-
नाटकम्, तस्य, सूत्रधारी=प्रीतिविस्ताररूपनूतननाटकारम्भकर्त्री । मनोभववृपस्य—
मनोभवः=कामदेव एव वृपस्तस्य=मदनराजस्य । मूर्ता=मूर्तिरूपा । नियन्त्रणाज्ञा=
निरोधाज्ञा । तस्याः=एतस्याः दमयन्त्याः । स्वयंवरपरिग्रहेतुः—स्वयंवे-
वरोत्सवे, परिग्रहाय=परिपीडनाय हेतुः=कारणभूता । एषा=इयम् । हारावली=
मुक्तावली । भवतः=श्रीमतः । हृदि=चेतसि । पदं करोतु=स्थानं विदधातु । वसन्त-
तिलकावृत्तम् ।

हिन्दी—और भी—प्रेम के विस्ताररूपी नवीन नाटक के सूत्रधार के समान, सम्राट् मदन की मूर्तिमती निरोधाज्ञा, उस (दमयन्ती) के स्वयंवर में पाणिग्रहण का कारण बनी हुई यह रत्नावली आपके हृदय में स्थान प्राप्त करे ॥ ११ ॥

राजा तु तामादाय निरूप्य च चिरं चिन्तयामास ।

सुधा—राजेति । राजा तु=नृपस्तु । ताम्=रत्नावलीम् । आदाय=गृहीत्वा । निरूप्य च=निरीक्ष्य च । चिरम्=बहुकालम् । चिन्तयामास=अचिन्तयत् ।

हिन्दी—राजा भी उस रत्नावली को लेकर और देखकर बहुत देर तक सोचते रहे ।

‘आनन्दिसुन्दरगुणामलकोपमान-

मुक्ताफलप्रचयमद्भुतमुद्वहन्ती ।

एषा च सा च नयनोत्सवकारिकान्ति-

श्चेतोहरा हृदि पदं न करोति कस्य’ ॥ १२ ॥

अन्वयः—अद्भुतम् आनन्दिसुन्दरगुणामलकोपमानमुक्ताफलप्रचयम् उद्वहन्ती, चेतोहरा नयनोत्सवकारिकान्तिः एषा, सा च कस्य हृदि पदं न करोति ।

सुधा—आनन्दीति । अद्भुतम्=विचित्रम् । आनन्दिसुन्दरगुणामलकोपमानमुक्ताफलप्रचयम्—आनन्दि=आनन्ददायि, सुन्दरगुणः=सुष्ठुतन्तुः, कान्त्यादिगुणश्च आमलकोपमानानाम्=आमलकसदृशानाम्, मुक्ताफलानाम्=मौक्तिकानाम् पक्षे—मुक्तं, मतं कोपं मानं च यथा सा=त्यक्तपापक्रोधमाना तस्य फलानि=परिणामानि, तेषाम् प्रचयम्=समवायम्, पक्षे—रतिरूपफलसमूहम् । उद्वहन्ती=धारयन्ती । चेतोहरा=मनोरमा । नयनोत्सवकारिकान्ति—नयनयोः=नेत्रयोः, उत्सवकारि=आनन्ददायिनी, कान्तिः=दीप्तिः, यस्यास्तथा । एषा=इयम्, मुक्तावली । सा=दमयन्ती च । कस्य=कस्य जनस्य । हृदि=चेतसि । पदम्=स्थानम् । न करोति=न विदधाति । अर्थात् सर्वस्यापि करोत्येव । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

हिन्दी—अद्भुत, आनन्द देने वाली, सुन्दर गुणों (सूत्रों—शौर्यादि) वाली, तथा आमलक (आंवला) फल के समान, मुक्ताफलसमूहवाली (मल कोप तथा मान से मुक्त एवम् फलों (पुण्य) के समूह को धारण किये हुये) मनोरम, नयनानन्ददायिनी, कान्तियुक्त यह (मुक्तावली) तथा वह (दमयन्ती) किसके हृदय में स्थान नहीं कर लेती है अर्थात् सभी को प्रिय लगती है ॥ १२ ॥

इति चिन्तयन्निगुणामेकगुणीकृत्य पुनः सस्पृहमंक्षत । हंसस्तु विहस्य परिहासमकरोत् ।

सुधा—इति चिन्तयन्निति । इति=एवम् । चिन्तयन्=विचारयन् । द्विगुणाम्=द्विगुणीकृतम् । एकीगुणीकृत्य=सरलां कृत्वा । पुनः=भूयः । (नृपः) सस्पृहम्=सोरकण्ठम् । ऐक्षत्=अवलोकयत् । हंसस्तु=हंसपक्षी तु । विहस्य=हसित्वा । परिहासम्=प्रहसनम् । अकरोत्=चकार ।

हिन्दी—यह सोचते हुए दोहरी की हुई मुक्तावली को एकहरा कर पुनः उत्कण्ठा सहित देखा । हँस हँस कर परिहास करने लगा—

‘तया दत्ता मयानीता स्वयमाह्लादिनी त्वया ।

इत्यनेकगुणाप्येषा कथमेकगुणीकृता’ ॥ १३ ॥

अन्वयः—तया दत्ता मया आनीता स्वयम् आह्लादिनी इति अनेकगुणा अपि एषा त्वया एकगुणी कथं कृता ।

सुधा—तयेति । तया=दमयन्त्या । दत्ता=समर्पिता । मया=राजहंसेन । आनीता=प्रापिता । स्वयम्=आत्मना । आह्लादिनी=आनन्दाभिव्यञ्जिका । इति=एवम् । अनेकगुणा=चारुतादिबहुगुणयुक्ता, तन्तुसारिका च । अपि । एषा=इयम् । त्वया=भवता । एकगुणी=सरला एकगुणयुता वा । कथम् कृता=किमिति विहिता ।

हिन्दी—उस (दमयन्ती) के द्वारा दी गई तथा मेरे (हंस) द्वारा लाई गई, स्वयम् आनन्द की अभिव्यञ्जिका इत्यादि अनेक गुणों वाली यह मुक्तावली आपने एकगुणवाली (एकहरी) कैसे कर ली है ॥ १३ ॥

राजापि परिहासेनान्तःसूत्रं दर्शयन् ‘पक्षिपुङ्गव, किं न पश्यस्येकगुणवेयम् ।

सुधा—राजेति । राजापि=तृपोऽपि । परिहासेन=हासेन । अन्तःसूत्रम्=मध्य-तन्तुम् । दर्शयन्=प्रदर्शयन् । पक्षिपुङ्गव—पक्षिपु पुङ्गवस्तत्सम्बुद्धौ=हे खगश्रेष्ठ ! किम् न पश्यसि=किं नावलोकयसि । इयम्=एषा मुक्तावली । एकगुणा एव=एक-तन्तुरेव । (अस्ति) ।

हिन्दी—राजा ने भी परिहास से उसके भीतरी सूत्र को दिखलाते हुए (कहा) है पक्षिवर ! क्या देखते नहीं हो यह तो एकगुणवाली ही है ।

अथवा—

कः करोति गुणवान्गुणसंख्यां श्लाघ्यजन्ममहसः स्फुटमस्याः ।

कुम्भिकुम्भपरिणाहिनि तस्याः स्वैरमास्यत यया कुचयुग्मे’ ॥ १४ ॥

अन्वयः—श्लाघ्यजन्ममहसः अस्याः गुणसङ्ख्यां स्पष्टं कः गुणवान् करोति । यया तस्याः कुम्भिकुम्भपरिणाहिनि कुचयुग्मे स्वैरम् आस्यत ।

सुधा—क इति । श्लाघ्यजन्ममहसः=श्लाघ्यम्=प्रशंसनीयम्, जन्ममहः=जन्मोत्सवम्, यस्यास्तस्याः । अस्याः=एतस्याः । गुणसंख्याम्=गुणाख्याम् । स्पष्टम्=स्फुटम् । कः गुणवान्=कः गुणी । पुरुषः करोति । अर्थात् कोऽपि कर्तुं न शक्त इति । यया=यया मुक्तावल्या । तस्याः=दमयन्त्याः । कुम्भिकुम्भपरिणाहिनी—कुम्भिनः=गजस्य, कुम्भम्, द्वय परिणाहः=विशालता, यस्य तादृश । कुचयुग्मे=पयोधरयुग्मे । स्वैरम्=स्वच्छन्दम् । आस्यत=निवासमकरोत् ।

हिन्दी—अथवा—उत्पत्तिकाल से ही प्रशंसनीय इस मुक्तावली के गुणों का वर्णन कौन कर सकता है, जिसने उस (दमयन्ती) के हाथी के कुम्भ सदृश विशाल कुच-युगल में स्वच्छन्दता से निवास किया है ॥ १४ ॥

इत्यभिधाय नीत्वा च निजकण्ठकन्दलम्, 'इहास्ते सा तव पूर्वप्रणयिनी' इत्यन्तःस्थितां दमयन्तीं दर्शयितुमिव हृन्मध्यवर्तिनीं तामकरोत् ।

सुधा—इत्यभिधायेति । इत्यभिधाय=एवमुक्त्वा । निजकण्ठकन्दलम्=आत्मगल-मूलम् । नीत्वा=अग्रे कृत्वा च । सा=असौ । तव=ते । पूर्वप्रणयिनी=पूर्वप्रेमिका दमयन्ती । इह=अत्र कण्ठकन्दले । आस्ते=वर्तते । इति=एवम् । अन्तःस्थिताम्=अन्तर्वर्तिनीम् । दमयन्तीम्=भैमीम् । दर्शयितुम् इव=प्रकटितुमिव । हृन्मध्यवर्तिनीम्=हृदयान्तर्गताम् । ताम्=एताम् । अकरोत्=चकार ।

हिन्दी—यह कहकर और अपने कण्ठमूल के आगे बढ़ाकर, 'वह तुम्हारी पूर्व-प्रणयिनी यह है' इस प्रकार मानो अपने हृदय के अन्दर बसी हुई दमयन्ती को दिख-लाने के लिए हृदय के मध्य में ही (वक्षःस्थल पर) उस (मुक्तावली) को कर लिया (पहन लिया) ।

कृत्वा च किञ्चिदनुच्चस्मितं मधुरमधुरया वाचा 'विहङ्गपुङ्गव, पुनः कथ्यतां कीदृशी सा, कीदृशूपा, किं च वयः, कीदृशी लावण्यसम्पत्, कीं विनोदः, कीदृशं वाग्वेदग्ध्यम्, किं प्रियम्, का गोष्ठी इति श्रुतामप्यपूर्वामिव तद्वार्तामादरेण पृच्छन्नागच्छश्च चटुलकरकृतशरसन्धानस्यानवरतविरचिता-द्भुतभ्रमणकर्मकामुककुवलयस्य लक्ष्यतां मकरकेतोरविदितापक्रमानति-बह्वेलालवानवतस्थे ।

सुधा—कृत्वेति । च=तथा । किञ्चित्=स्तोकम् । अनुच्चस्मितम्=मन्दहासम् । कृत्वा=विधाय । मधुरमधुरया=अतिमनोरमया । वाचा=वाण्या । विहङ्गपुङ्गव=हे पक्षिवर ! पुनः=भूयः । कथ्यताम्=ब्रूहि । सा=दमयन्ती । कीदृशी=कथंविधा । कीदृशूपा=कीदृगाकारा । किं च वयः=आयुः । कीदृशी लावण्यसम्पत्=सौन्दर्यश्रीः । कः विनोदः=आल्लादनम् । कीदृशम् वाग्वेदग्ध्यम्=वाणीविलासः । किं प्रियम्=रुचिरम् । का गोष्ठी चास्ति । इति श्रुताम्=आकणिताम् अपि । अपूर्वाम्=अद्भु-ताम् इव । तद्वार्ताम्=तत्कथाम् । आदरेण=सम्मानेन । पृच्छन्=पृच्छां कुर्वन् । आगच्छन्=आचलंश्च चटुलकरकृतशरसन्धानस्य—चटुलाभ्याम्=चपलाभ्याम्, कराभ्याम्=हस्ताभ्याम्, कृतं शरसन्धानम्=बाणचालनम् येन तस्य । अनवरतविरचिता-द्भुतभ्रमणकर्मकामुककुवलयस्य—अनवरतम्=निरन्तरम्, विरचितम्=रचितम्, अद्भु-तम्=विचित्रम्, भ्रमणकर्म येन तथा, कामुककुवलयस्य=पद्मधनुस्य तस्य । मकर-केतोः=मदनस्य । लक्ष्यताम्=उद्दिष्टताम् । अविदितापक्रमान्=अज्ञातापक्रमान् । अतिबहून्=बहुतरान् । वेलालवान्=वैलाक्षणानि । अवतस्थे=स्थितिवान् ।

हिन्दी—कुछ मन्द मुस्कराते हुए अतिमधुरवाणी से—हे पक्षिवर ! पुनः कहिये । वह कैसी है, किस रूप की है, क्या आयु है, कैसी सौन्दर्य की सम्पत्ति है, कैसा विनोद है कैसा वाग्विलास है, क्या प्रिय है, कैसी गोष्ठी है ? यह सुनकर भी मानों पहले कभी जिसे न सुना हो, इस प्रकार उसकी बात आवर से पूछते हुए, चञ्चल हाथों से शर-

सन्धान किये हुये निरन्तर अद्भुत कमलरूपी धनुष घुमाने का कार्य करने वाले मकर-केतु (काम) का लक्ष्य बने हुये अविदित कालक्षेप से बहुत क्षणों तक (तृप नल) बैठे रहे ।

स्थिते च विभूष्य मध्यमं नभोभागं भगवति भासुरभासि भास्वति, श्रवणपुटपथमवतरति च प्रहरावसानप्रहारभांकारिभेरीरवे, 'वयस्य, विश्व-म्यस्तामिदानीममन्दारतरुपरिकरितरोधसि मन्दिरोद्यानारविन्ददीघिकायामेवं प्रार्थ्यसे च । न गन्तव्यमविसर्जितेन त्वया पूर्ववत्, इति नियम्य तं राज-हंसं स्वयमप्याह्लिकायोदतिष्ठत् ।

सुधा—स्थित इति । भासुरभासि—भासुरा=दीप्तिमती, भा=कान्तिर्यस्य तस्मिन् । भगवति, भास्वति=सूर्यदेवे । मध्यम्=मध्यगतम् । नभोभागम्=गगनतलम् । विभूष्य=अलङ्कृत्य । स्थिते=गते सति । प्रहरावसानप्रहारभांकारिभेरीरवे—प्रहरावसाने=यामसमाप्ती, प्रहारेण=आघातेन, भांकारि=ध्वनिकारि, यन् भेरीरवम्=भेरीशब्दम् तस्मिन् । श्रवणपुटपथम्=कर्णकुहरमार्गम् । अवतरति च । वयस्य=सखे ! इदानीम्=साम्प्रतम् । मन्दारतरुपरिकरितरोधसि—मन्दारतरुभिः=मन्दारपादपैः, परिकरितम्=परितः वृत्तम् रोधो यस्तस्मिन् । मन्दिरोद्यानारविन्ददीघिकायाम्—मन्दिरोद्यानस्य=भवनोपवनस्य आरविन्ददीघिका=कमलवापी, तस्याम् । विश्वम्यताम्=विश्वामं क्रियताम् । एवम्=इत्थम् । प्रार्थ्यसे=अवस्थातुं निवेद्यसे । तथा, अविसर्जितेन=अपरित्यक्तेन । त्वया=भवता पक्षिणा । पूर्ववत्=पुरावत् । न गन्तव्यम्=अन्यत्र न यातव्यम् । इति=एवम् । तं राजहंसं=तं खगम् । नियम्य=नियमितं कृत्वा । स्वयम् अपि=आत्मनाऽपि । आह्लिकाय=दैनिककृत्याय । उदतिष्ठत्=प्राचलत् ।

हिन्दी—कान्तिपूर्ण भगवान् भुवनभास्कर के आकाश तल को शोभित कर मध्य-भाग में चले जाने पर तथा प्रहर समाप्त होने पर प्रहार से (बजने वाले) नगाड़े की आवाज कानों में सुनाई पड़ने पर—हे मित्र ! अब मन्दार वृक्षों से घिरे तट वाले भवनोद्यान की कमल दीघिका में विश्वाम कीजिये, यह मेरी प्रार्थना है तथा मेरी अनु-मति (मुझसे विदा हुए) बिना पहले की भाँति तुम कहीं चले न जाना । इस प्रकार उस राजहंस को नियंत्रित कर स्वयम् भी दैनिक कार्य करने के लिये (तृप नल) उठ खड़े हुए ।

एवं च—

शिथिलितसकलान्यध्यापृतेस्तस्य राज्ञः

परिहृतनिजबन्धोर्यान्ति हंसेन सार्धम् ।

विनमनु दमयन्तीवृत्तवार्ताविनोदै-

रविवितपरिवर्ता वासराः शारदीनाः ॥ १५ ॥

अन्वयः—अनुदिनम् अध्यापृतेः निजबन्धोः तस्य राज्ञः हंसेन सार्धं शिथिलितसक-लानि, दमयन्तीवृत्तवार्ताविनोदैः शारदीनाः वासराः अविवितपरिवर्ताः यान्ति ।

सुधा—शिथिलितेति । अनुदिनम् = प्रतिदिनम् । अव्यापृतेः = अव्यस्तस्य । परिहृतनिजबन्धोः—परिहृताः = सर्वतः परित्यक्ताः, निजबान्धवा येन तस्य । तस्य = एतस्य । राज्ञः = वृषस्य । हंसेन = हंसपक्षिणा । सार्धम् = समम् । शिथिलित-सकलानि—शिथिलितानि = श्लथितानि, सकलानि = निखिलानि इति । दमयन्तीवृत्त-वार्ताविनोदः—दमयन्त्याः वृत्तवार्तायाः = समाचारकथायाः, विनोदः = मनोरञ्जनैः । शारदीनाः—शरदि भवम् शारदं रूपमुष्णत्वातिशयादिः तद्विद्यते यस्यासौ शारदी इतो येषु ते शारदीनाः = शरत्कालीनाः । वासराः = दिवसाः । अविदितपरिवर्त्ताः—अविदितं परिवर्तनम् यत्र तादृशः = अज्ञातपरिवर्तनदशाः । यान्ति = गच्छन्ति । मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—प्रतिदिन किसी कार्य में मन न लगने के कारण उदासीन, अपने भाई बान्धवों को भी समीप रहने से मना किये हुये उस राजा के हंस के साथ रहने के कारण अन्य सभी कार्य शिथिल पड़ गये । दमयन्ती के समाचार वार्ता विनोदों से शरत्कालीन दिन इस प्रकार व्यतीत होने लगे जैसे पता नहीं कब दिन निकला और कब समाप्त हो गया ॥ १५ ॥

एकदा प्रस्फुरत्प्रभातारम्भप्रभया प्रभिद्यमाने नवनीलाञ्जनिकाकुसुम-कान्तिनि तमसि, विलीनलाक्ष्मभोभिरिव सिच्यमानायां शनैः शचीदयित-दिशि मन्दमुन्मिषत्कमलमुकुलोच्छलच्चटुलालिचक्रवालकलकलेनोन्निद्रितेन तन्द्रामुद्रितोन्मिषच्चक्षुषा चलच्चञ्चूकोटिकण्डूयनविरामधुतपक्षरोमराजिना राजहंसकदम्बकेनानुगम्यमानो विहाय विहङ्गमः सरस्तीरम्, उपसृत्य किन्नरमधुरगीतध्वनिविनिद्रितमावश्यकवसाने राजानम्, इदमवादीत् ।

सुधा—एकदेति । एकदा = एकस्मिन् दिने । प्रस्फुरत्प्रभातारम्भप्रभया—स्फुरतः = स्फुटतः, प्रभातस्य = प्रातःकालस्य, आरम्भे = आदौ, या प्रभा = कान्तिस्तया । नव-नीलाञ्जनिकाकुसुमानाम् = तापिच्छपुष्पाणाम्, कान्तिः = दीप्तिरिव कान्तियस्य तस्मिन् । तमसि = अन्धकारे । प्रभिद्यमाने = समाप्ते सति । विलीनलाक्ष्मभोभिः—विलीनैः = स्रस्तैः लाक्ष्मभोभिः = लाक्षारसैः । शनैः = मन्दम् । शचीदयितदिशि = ऐन्द्रीदिशायाम् (पूर्वे) सिच्यमानायामिव = आर्द्रीक्रियमाणामिव । उन्मिषत्कमलमुकुलोच्छलच्चटु-लालिचक्रवालकलकलेन—उन्मिषद्भिः = विकसद्भिः, कमलमुकुलैः = कमलकलिकाभिः, उच्छलन्तः उत्पतन्तः, ये चटुलाः = चञ्चलाः, अलिचक्रवालाः = घमरसमूहवालाः, तेषां यत्कलकलम् = गुञ्जनम्, तेनोन्निद्रितम्, तेन । तन्द्रामुद्रितोन्मिषच्चक्षुषा—तन्द्रया, मुद्रितम् = चपलेन, चञ्चूकोटिना = चञ्चवग्रभागेन यत्कण्डूयनम्, तस्य विरामे = तदन्ते, धुता = कम्पिता, रोमराजिः = लोमपङ्क्तिः यस्य तादृशेन । राजहंसकदम्बेन = राजहंसपक्षिसमु-दायेन । अनुगम्यमानः—अनु = पश्चात् गम्यमानः । सरस्तीरम् = तडागतटम् । विहाय = त्यक्त्वा । विहङ्गमः = राजहंसः । किन्नरमधुरगीतध्वनिविनिद्रितम्—किन्नराणाम् = किंप्रुषाणाम्, मधुरः = मृदुलः, गीतध्वनिः = गायनशब्दः, तेन विनिद्रितः = निद्रासूय-

कृतस्तम् । आवश्यकतावसाने = अनिवार्यनिद्रासमाप्ती । राजानम् = नृपम् । उपगम्य = समीपं गत्वा । इदम् = एतत् । अवादीत् = अकथयत् ।

हिन्दी—एक बार निकलती हुई प्रभात आरम्भ होने की कान्ति से नवीन तापिच्छ की कान्ति के समान अन्धकार के समाप्त हो जाने पर, गले हुए साक्षारस (लाख) से मानो ऐन्द्री दिशा (पूर्वदिशा) धीरे-धीरे सींची जा रही थी, खिलती हुई कमल कलिकाओं से उल्लस कर निकलते हुए चञ्चल अलिसमूह की गुञ्जार से विनिद्र, जम्हाई के कारण बन्द हुई आँखों को खोलते हुए, चञ्चल चोंच के अग्रभाग से खुल जाने के बाद फड़फड़ाते हुए पंखों की पंक्तियों वाले राजहंस वर्ग के आगे-आगे चलता हुआ सरोवर के तट को छोड़कर किन्नरों की मधुर गीत ध्वनि से उचित समय पर जगे हुए राजा के पास पहुँचकर राजहंस इस प्रकार बोला ।

‘देव, विज्ञापयामो देवस्य दर्शनम्, अनालेप्यं चन्दनम्, अस्पर्शं कर्पूर-पांसुपटलोद्धूलनम्, अपातव्यममृतम् । अनास्वाद्यं रसायनम्, अलेह्यं मधु । कुतः किलतदनुभवतामस्माकमपि वर्षसहस्रेणापि परितोषः । किं तु तिरयति स्वातन्त्र्यं प्राणिनां परपरिग्रहो दुस्त्यजाश्च जलजन्मोऽपि जन्मभूमयो भवति । अवगमिष्यति च विश्वब्धमेतत्सर्वमपि देवो यादृशा येन च जन्मान्तराराधनो-परोधेन प्रेषिता वयम् । अनवसरः खल्वयमस्य कथाप्रक्रमस्य । तदादिशतु देवोऽस्मान्गमनाय । न च प्रस्तुतानुचरालापेषु वयं विस्मरणीयाः । किमन्य-ज्जन्म च जीवितं च तदेवं श्लाघ्यं मन्यामहे, यत्र प्रसङ्गेन भवादृशा अनु-स्मृतिं कुर्वन्ति । तदेष प्रस्थानप्रार्थनाप्रणामः’ इत्युक्तवन्तमिममवनिपालः कथमपि विसर्जयामास ।

सुधा—देव इति । हे देव = राजन् ! देवस्य = भवतः । दर्शनम् = अवलोकनम् । विज्ञापयामः = कथयामः । (एतद्दर्शनम्) अनालेप्यम् = लेपनक्रियया विनैव । चन्दनम् । अस्पर्शम् = स्पर्शहीनम् । कर्पूरपांसुपटलोद्धूलनम् = कर्पूररजोराशिस्नानम् । अपातव्यम् = पातुं योग्यं पातव्यम् न पातव्यमपातव्यम् = अपेयम् । अमृतम् = सुधारसम् । अनास्वा-द्यम् = अस्वाद्यम् । रसायनम् = ओषधम् । अलेह्यम् = लेह्यगुणरहितम् । मधु = मधुरसम् । किल = खलु । एतदनुभवताम् = एतदनुभवकृताम् । अस्माकम् = नः । वर्षसहस्रेण अपि = सहस्राब्दपर्यन्तम् अपि । कुतः = कस्मात् । परितोषः = सन्तोषः । किं तु = किञ्च । पर-परिग्रहः = विवाहः । प्राणिनाम् = जीवानाम् । स्वातन्त्र्यम् = स्वच्छन्दताम् । तिरयति = तिरस्करोति, आच्छादयति पूरीकरोति वा । जलजन्मः अपि = जले = तीरे जन्म येषां तान् अपि । जन्मभूमयः = उत्पत्तिभूमयः । दुस्त्यजाः = दुःखेन त्यागयोग्याः भवन्ति । यादृशा = यादृग्विधिना । येन च जन्मान्तरा = अन्यजन्मनः । आराधनोपरोधेन = आराधनायाः उपरोधेन = फलेन पुण्येन वा वयम् । प्रेषिताः = प्रहिताः । एतत्सर्वम् = सर्वं सम्पूर्णमपि । देवः = भवान् । विश्वब्धम् = सुस्थिरम् । अवगमिष्यति = ज्ञास्यति । खलु = किल । अयम् = एषः । अस्य = एतस्य । कथाप्रक्रमस्य = वार्ताक्रमस्य । अनवसरः

= उचितावसरो नास्ति । तत् = अतः । देव = भवान् । अस्मान् = अस्मज्जनान् । गमनाय = प्रस्थानाय । आदिशतु = आज्ञापयतु । तथा । प्रस्तुतानुचरालापेषु = प्रस्तुत-सेवकचर्चासु । वयम् न विस्मरणीयाः = विस्मृतिपथं न प्रापणीयाः । अन्यत् = अपरम् । जन्म = भवम् । जीवितम् = जीवनम् च । किम् तदेव जन्म जीवितञ्च । वयम् । श्लाघ्यम् प्रशंसनीयम् । मन्यामहे । यत्र = यस्मिन् । भवादृशाः = भवत्समाः जनाः । अनुस्मृतम्-अनु = पश्चात्, स्मृतिम् = स्मरणं कुर्वन्ति । तत् = अतः । एषः = अयम् । प्रस्थानप्रार्थना-प्रणामः — प्रस्थाने = प्रचलनकाले, प्रार्थनाद्योतकः प्रणामः अस्ति । इति = एवम् । उक्तवन्तम् = कथयन्तम् । अमुम् = एतम् । अवनिपालः = भूपालः । कथम् अपि = कष्टेन । विसर्जयामास = विसर्ज ।

हिन्दी — देव ! मैं आपका दर्शन चाहता हूँ जो कि एक प्रकार का लेपन करने योग्य चन्दन है, बिना छुए कर्पूर रज की राशि में स्नान है, न पीने योग्य अमृत है, न चखने योग्य औषधि है, न चाटने योग्य मधु है । निश्चय ही यदि हम हजारों वर्ष अनुभव करते रहें तब भी सन्तोष कहाँ से हो सकता है । किन्तु परपरिग्रह (विवाह) प्राणियों की स्वतन्त्रता को मिटा देता है । जल में रहनेवालों को भी जन्म भूमि छोड़ना कठिन होता है । जैसे और जिस दूसरे जन्म के पुण्य के कारण हम लोगों को आपने भेजा है यह सब भी सुस्थिर हो जायेगा । वास्तव में इस कथा-प्रक्रम का यह उचित अवसर नहीं है, अतः आप हमें जाने की आज्ञा दें । प्रस्तुत सेवकों के वातालापों में आप हमें भुलायेंगे नहीं । अन्य जन्म तथा जीवन से क्या, हम उसी (जन्म एवं जीवन) को प्रशंसनीय मानते हैं जहाँ प्रसङ्ग वश आप जैसे लोगों स्मरण कर लिया करते हैं । 'अतः यह चलते समय प्रार्थना द्योतक मेरा प्रणाम है' यह कहते हुए उस राजहंस को किसी प्रकार विसर्जित किया ।

गते च तस्मिन्प्रविस्मरणीयोपकारे कादम्बकदम्बकेश्वरे, श्रवणप्रणालि-कया प्रविश्य मानसं सरस्तरलयन्त्यां विदभंराजहंससुतायां, प्रहरति प्रत्यङ्ग-मनङ्गधानुष्के, समीपवनविकासिकुन्दमकरन्दास्वादमदमेदुरगिरां गच्छति श्रवणपथमतिमधुरे मधुलिहां झङ्कारे, आकर्णपूरीकृतकार्मुकगुणे रणरण-कारम्भिणि तत्रावसरे ;

सुधा — गते चेति । च = तथा । तस्मिन् = एतस्मिन् । अविस्मरणीयोपकारे — अविस्मरणीयः = स्मर्त्तुं न योग्यमुपकारो यस्य तस्मिन् = विस्मृतियोग्योपकारे । कादम्ब-कदम्बकेश्वरे — कादम्बानाम् = पक्षीणाम्, कदम्ब = समूहम्, तस्येश्वरः तस्मिन् । श्रवण-प्रणालिकया = आकर्णमार्गेण । मानसम् = चेतसम् । सरः = तडागम् एव । प्रविश्य = प्रवेशं कृत्वा । तरलयन्त्याम् = आन्दोलितायाम् । विदभंराजसुतायाम् = विदभंराजपुत्र्यां दमयन्त्याम् । प्रत्यङ्गम् = अङ्गमङ्गम् । अनङ्गधानुष्के = मदनधनुर्धरे । प्रहरति = आघातं कुर्वति । समीपवनविकासिकुन्दमकरन्दास्वादमदमेदुरगिराम् — समीपम् = पार्श्वम्, यद् नम् = अरण्यम्, तस्मिन् यद् विकासिकुन्दमकरन्दम् = विकचकुन्दपुष्पमधुरसम्, तस्य

आस्वादेन=पानेन, मदा=मत्ता, मेदुरगिरश्च=कोमलवाण्यश्च येषां तेषाम् । मधुलि-
हाम्=भ्रमराणाम् । अतिमधुरे=मधुरतमे । ऋङ्कारे=गुञ्जाररवे । श्रवणपथम्=कर्ण-
मार्गम् । गच्छति=प्रयाते सति । आकर्णपूरीकृतकामुंकगुणे—आकर्णम्=कर्णपर्यन्तम्,
पूरीकृतः कामुकस्य=धनुषः, गुणः=ज्या यस्मिन् । रणरणकारम्भिणि=औत्सुक्य-
कारिणि । तत्रावसरे=तस्मिन् काले ।

हिन्दी—उस अविस्मरणीय उपकार वाले हंस समूह के चले जाने पर श्रवणरूपी
नालिका से मन रूपी तड़ाग में प्रवेशकर व्याकुल विदर्भ राजपुत्री के अङ्ग प्रत्यङ्ग में
धनुर्धारी अनङ्ग के प्रहार करने पर, समीपवर्ती वन में विकसित कुन्द पृष्प के मकरन्द
के आस्वाद से मतवाली मधुरवाणी वाले भ्रमरों की अतिमधुर ऋङ्कार के श्रवण पथ
पर पहुँचने पर कान पर्यन्त धनुष की डोर खींचे हुए उत्सुकता उत्पन्न करने वाले उस
अवसर पर—

आविर्भूतविषादकन्दमसमव्यामोहमीलन्मन-

श्चिन्तोत्तानितनिर्निमेषनयनं निःश्वासदग्धाघरम् ।

जातं स्थानकमुत्सुकस्य नृपतेस्तत्तस्य यस्मिन्नभूत

प्रेयान्पञ्चमराग एव रिपवः शेषास्तु सर्वे रसाः ॥ १६ ॥

अन्वयः—उत्सुकस्य तस्य नृपतेः स्थानकं जातम्, यस्मिन् आविर्भूतविषादकन्दम्
असमव्यामोहमीलन्मनः, चिन्तोत्तानितनिर्निमेषनयनम्, निःश्वासदग्धाघरम् अभूत् ।
पञ्चमराग एव प्रेयान्, शेषाः सर्वे रसाः तु रिपवः ।

सुधा—आविर्भूतेति । उत्सुकस्य=उत्कण्ठितस्य । तस्य=एतस्य । नृपतेः=भूपतेः ।
स्थानकम्=अवस्थानांतरम् । जातम्=सम्भूतम् । यस्मिन्=यत्र स्थानके । आविर्भूत-
विषादकन्दम्—विषादस्य=खेदस्य, कन्दम्=मूलम्, इति विषादकन्दम्, आविर्भूतम्=
जातम्, यत् विषादकन्दम् तत् । असमव्यामोहमीलन्मनः—असमः=विषमः व्यामोहः
तेनोन्मीलितम्=व्यथितम्, यन्मनः=चेतस्तत् । चिन्तोत्तानितनिर्निमेषनयनम्—चिन्ता-
या उत्तानिते=विस्फारिते, निर्निमेषे=निमेषरहिते, नयने=चक्षुषी यत्र । निःश्वास-
दग्धाघरम्—निःश्वासी=उच्छ्वासीः, दग्धे=ज्वलिते, अघरे=ओष्ठे यत्र । अभूत्=
आसीत् । पञ्चमराग एव=कोकिलकूजनमेव । प्रेयान्=प्रियः । शेषाः=अवशिष्टाः,
सर्वे=निखिलाः । रसाः तु, रिपवः=शत्रवः (इव बभूवुः) । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—उत्कण्ठा युक्त उस भूपाल की ऐसी अवस्था हो गई कि जिसमें विषाद-
रूपी कन्द निकल आया, विषमव्यामोह से मन व्यथित हो गया । चिन्ता के कारण
नयन विस्फारित तथा अपलक रह गये, निःश्वासी से ओष्ठ जल गये । केवल कोयलों
की मधुरकूक ही प्रिय लगती थी, शेष सभी रस शत्रु से बन गये ॥ १६ ॥

ततश्च वृश्चिकदंशतुःसहव्यथामवस्थामनुभवन्निव, कण्टकेश्वरणमर्मणि
विध्यमान इव, मुहुर्मुहुर्मुर्मुर्पुञ्जराजीवाङ्गानि धारयन्प्रप्रीप्मानिलोल्लो-
लैरालिङ्गयमानो, मनागपि न क्वापि शर्म लेभे ।

सुधा—ततश्चेति । ततश्च=तदनन्तरश्च । वृश्चिकदंशदुःसहव्यथाम् इव=वृश्चिकस्य= 'विच्छ' इति नाम्नः दंशविशिष्टस्य, दंशेन, दुःसहा=दुःखेन सहनीया, व्यथा=पीडा तथैव । अवस्थाम्=दशाम् । अनुभवन्=अनुभवं कुर्वन् । कण्टकैः=शूलैः । चरणमर्मणि=कोमलपददेशे, विध्यमानः इव=वेद्ययुतो यथा । मुहुर्मुहुः=बारम्बारम्, तापातिरेका-रप्रतिक्षणं । मुर्मुर्पुञ्जराजीवाङ्गानि=क्षणमात्रशुष्कत्वात् मुर्मुर्=तुषवत्तिः, तस्य पुञ्जः=समूहः, येषु, तानि तथाभूतानि, राजीवानि=कोमलानि, ('मुर्मुर्स्तुषवत्तो स्यान्मन्मथे रविवाजिनि' इति विश्वप्रकाशः) अङ्गानि । तथाविधव्यथाम्, धारयन्=वहन् । उग्रग्रीष्मानिलोल्लोलैः=तीव्रग्रीष्मपवनवेगैः । आलिङ्ग्यमानः=आलिङ्गनम् क्रियमाणः । (नृपः) मनाक्=किञ्चिदपि । क्वापि=कुत्रापि । शर्म=शान्तिम् । वा न लेभे=नाप्नोत् ।

हिन्दी—तदनन्तर विच्छ के डंक मारने जैसी असह्य पीडा का अनुभव करता हुआ, कांटों से बिधे कोमल पद के समान बारबार भूसी की आग के ढेर में कमल जैसे कोमल अंगों को धारण करते हुए के समान, उग्रग्रीष्मपवन के झकड़ों से आलिङ्गमान् के समान, नृप थोड़ी भी कहीं शान्ति नहीं पा रहा था ।

तथापि—

श्च्योतच्चन्द्रमणिप्रणालशिशिराः सौगन्ध्यरुद्धाम्बरै-

निर्गच्छन्नवधूपधूमपटलैः सम्भिन्नवातायनाः ।

सौधोत्सङ्गभुवो विकीर्णकुसुमाः पूर्णेन्दुरश्मिश्चिया

रम्यायां निशि नो हरन्ति हृदयं हृद्यं किमुद्वेगिनाम् ॥ १७ ॥

अन्वयः—श्च्योतच्चन्द्रमणिप्रणालशिशिराः सौगन्ध्यरुद्धाम्बरैः निर्गच्छन्नवधूपधूमपटलैः सम्भिन्नवातायनाः सौधोत्सङ्गभुवः विकीर्णकुसुमाः पूर्णेन्दुरश्मिश्चिया रम्यायां निशि नो हरन्ति उद्वेगिनां हृदयम् नो ।

सुधा—श्च्योतबिति । श्च्योतच्चन्द्रमणिप्रणालशिशिराः—श्च्योतता=स्खलता, चन्द्रमणेः=चन्द्रकान्तमणेः, प्रणालेन=प्रवाहेन, शिशिराः=शीतलाः । सौगन्ध्यरुद्धाम्बरैः—सुगन्धिततमोभिः । निर्गच्छन्नवधूपधूमपटलैः—निर्गच्छद्भिः=निःसरद्भिः । नवैः=नूतनैः, धूपधूमपटलैः=धर्मधूममण्डलैः । सम्भिन्नवातायनाः—सम्भिन्नाः=सम्यग् भरिताः, वातायनाः=गवाक्षमार्गाः । सौधोत्सङ्गभुवः—सौधानाम्=प्रासादाकुसुमानि=पुष्पाणि यत्र तथा । पूर्णेन्दुरश्मिश्चिया—पूर्णेन्दोः=पूर्णचन्द्रस्य, रश्मयः=किरणाः, तेषां श्रीः=सुषमा, तथा । रम्यायाम्=रमणीयायाम् । निशि=निशायाम् । हृदयम्=मनोरमम्, वा हृदयम् चेतः । नो हरन्ति=अपहरणं न कुर्वन्ति । उद्वेगिनाम्=उद्वेगपूर्णजनानाम् । किम् हृदयम्=हृदयहारि । नो=नैव भवति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अर्थान्तरग्यासालङ्कारः ।

हिन्दी—चन्द्रकान्तमणि के प्रवाह से शीतल, सुगन्धित आकाश मण्डल को अबरुद्ध

क्रिये हुए निकलती हुई नवीन धूप रूपी धूमपटलों से जिसके गवाक्ष भर गये हैं ऐसे भवनों की प्राङ्गणभूमि, जहाँ पुष्प बिखरे हुए हैं, पूर्णचन्द्रमा की किरणों की सुषमा से रमणीय रात्रि में हृदय को हरण नहीं करती (प्रिय नहीं लगती) है क्योंकि उद्वेग-पूर्ण व्यक्तियों के लिए कोई भी वस्तु मनोरम (हृद्य) नहीं होती है ॥ १७ ॥

अपि च—

हृद्योद्यानसरस्तरङ्गशिखरप्रेङ्खोलनायासिताः

सम्भोगश्रमखिन्नकिन्नरवधूस्वेदोदबिन्दुच्छिदः ।

सायं सान्द्रविनिद्रकैरववनान्यान्दोलयन्तः शनैः-

रङ्गेऽङ्गारसमाः पतन्ति पवनाः प्रालेयशीता अपि ॥ १८ ॥

अन्वयः—हृद्योद्यानसरस्तरङ्गशिखरप्रेङ्खोलनायासिताः सम्भोगश्रमखिन्नकिन्नरवधू-स्वेदोदबिन्दुच्छिदः सान्द्रविनिद्रकैरववनानि शनैः आन्दोलयन्तः सायं प्रालेयशीता अपि पवनाः अङ्गे अङ्गारसमाः पतन्ति ।

सुधा - हृद्योद्यानेति । हृद्योद्यानसरस्तरङ्गशिखरप्रेङ्खोलनायासिताः—हृद्यस्य = रमणीयस्य, उद्यानसरसः=वाटिकातडागस्य, ये तरङ्गाः = बीचयस्तेषां, शिखरैः = अग्र-भागैः, प्रेङ्खोलने आयासिताः=वेदिताः । सम्भोगश्रमखिन्नकिन्नरवधूस्वेदोदबिन्दुच्छिदः—सम्भोगस्य=सुरतस्य, श्रमः=आयासस्तेन, खिन्नाः=हृदयुक्ताः, याः किन्नरवध्वस्तासां ये स्वेदोदबिन्दवः स्वेदसीकराणि, तानि छिदन्तीति=सुरतश्रमखिन्नकिन्नरी स्वेदजल-बिन्दुमुषः । सान्द्रविनिद्रकैरववनानि—सान्द्राणि = सघनानि विनिद्राणि=विकसितानि याणि कैरववनानि=कमलवनानि तानि । शनैः=मन्दम् । आन्दोलयन्तः=कम्पयन्तः । सायम्=सान्ध्यम् । प्रालेयशीताः=हिमशीतलाः । अपि पवनाः=वाताः । अङ्गे=शरीरे । अङ्गारसमाः=अङ्गारा इव । पतन्तिः । शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् । उपमालङ्कारः ।

हिन्दी—मनोरम उद्यानसरोवर की लहरों के अग्रभाग से टकराने के कारण थका हुआ, सुरतश्रम से खिन्न किन्नरियों के पसीने की बूंदों को समाप्त करने वाला, घने विकसित कमलवनों को आन्दोलित करता हुआ सायंकालीन वर्ष के समान शीतल-पवन भी शरीर में अंगारों जैसा (गर्म) लगता है ॥ १८ ॥

तदाप्रभृति चास्य प्रायः प्रीतिरभूद्दक्षिणात्यजनेष्वेव, पुलकमकरोष्मा-मपि विवर्धदेशस्य, श्रुतापि श्रवणयोः सुखमजीजनद्दक्षिणा विक् ।

सुधा—तदेति । तदाप्रभृति=तत्कालादेव । च । अस्य=एतस्य । प्रायः । दक्षि-णात्यजनेषु = दक्षिणदिक्निवासिलोकेषु एव । प्रीतिः=स्नेहः । अभूत्=बभूव । विवर्ध-देशस्य = विवर्धनगरस्य । नाम अपि = अभिधानमपि । पुलकम् = रोमाञ्चम् । अकरोत् = चकार । श्रवणयोः = कर्णयोः । श्रुता = आकर्णिता । अपि दक्षिणा दिक् = अवाची दिशा । सुखम् = आनन्दम् । अजीजनत् = उत्पादयामास ।

हिन्दी—तब से इसका स्नेह प्रायः दक्षिणदिशा में रहने वाले लोगों में ही हो

गया । विदर्भ देश का नाम भी पुलकावलि करने लगा । कानों में सुनी हुई दक्षिण दिशा सुख उत्पन्न करने लगी ।

किं बहुना—

लिप्तेवामृतपङ्केन स्पृष्टेवानन्दकन्दलैः ।

आसीद्दिग्दक्षिणा तस्य कर्णयोर्मनसो दृशोः ॥ १९ ॥

अन्वयः—दक्षिणा दिक् तस्य कर्णयोः मनसः दृशोः अमृतपङ्केन लिप्ता इव, आनन्द-कन्दलैः स्पृष्टा इव आसीत् ।

सुधा—लिप्तेति । दक्षिणा दिक् = अवाची दिशा । तस्य = राज्ञः । कर्णयोः = श्रोत्रयोः । मनसः = चेतसः । दृशोः = चक्षुषोः । अमृतपङ्केन = सुधाकदम्बेन । लिप्ता = लेपयुता सदृशी । आनन्दकन्दलैः = आनन्दाङ्कुरैः । स्पृष्टा इव = स्पर्शकृतेव । आसीत् = अभूत् । उपमालङ्कारः ।

हिन्दी—अधिक क्या—दक्षिण दिशा उसके कानों, मन तथा नयनों में अमृत पङ्क से लिपी हुई सी एवम् आनन्दाङ्कुरों से स्पर्श की गई जैसी लगती थी ॥ १९ ॥

दमयन्त्यपि हंसदर्शनदिवसादारभ्य भ्रमद्भृङ्गकुलकलकलोन्नादित-
पर्यन्तेषु, प्रत्यग्रोल्लूतपुष्पपल्लवास्तरणेषु, विचलद्विनोदविहङ्गेषु विहरति
नासन्नोद्यानलतामण्डपेषु, न च विकचकुवलयकल्लारकुशेशयसारवारिणि
रणच्चटुलचञ्चरीकचक्रवाकचक्रे क्रीडति क्रीडासरसि न च स्पृशति पाणि-
नापि माणिक्यमालामण्डनानि, न च रचयति रुचिरालकवल्लरीभङ्गान्त-
रालेषून्मिषत्कुसुमविन्यासान्, न च क्वचिदुच्चहंसतूलिकातल्पेऽपि कोमल-
कपोलावष्टम्भभाजि निद्रासुखमनुभवति, केवलमधिपाण्डुगण्डस्थलस्थापित-
पाणिपल्लवा प्रेषयन्ती प्रतिक्षणमुत्तरस्यां विशि दृशं तद्देशागतानगने
पक्षिणोऽपि सस्पृहं पश्यन्ति, तत्रत्यानध्वगानपि बन्धुबुद्ध्यालपयन्ती,
तन्मण्डलगताय मरुतेऽप्यपनीतोत्तरीयांशुका हृदयमर्पयन्ती दिनं विनमनङ्गे-
नाभ्यभूयत ।

सुधा—दमयन्तीति । दमयन्ती अपि = भैमी अपि । हंसदर्शनदिवसात् = हंसावलो-
कनदिनात् । आरभ्य = प्रारभ्य । आसन्नोद्यानलतामण्डपेषु = निकटवर्तिवाटिकालता-
कुञ्जेषु । भ्रमद्भृङ्गकुलकलकलोन्नादितपर्यन्तेषु—भ्रमतः = पर्यटतः, भृङ्गकुलस्य =
अलिबुन्दस्य, यः, कलकलः = कलकलरवः, तेन, उन्नादितपर्यन्तेषु = उन्नादितान्तेषु ।
प्रत्यग्रोल्लूत पुष्पपल्लवास्तरणेषु—प्रत्यग्रम् = सद्यः, उल्लूतानि = उच्छेदितानि,
पुष्पाणि = कुसुमानि पल्लवानि = बलानि, एव आस्तरणानि, तेषु । विहङ्गेषु—विचलन्तः = प्रचलन्तः विनोदाय = मनोरञ्जनाय, ये विहङ्गाः = पक्षिण-
स्तेषु । विहरति = भ्रमति । न = नैव । च = तथा । विकचकुवलयकल्लारकुशेशयसार-
वारिणि—विकचानि = विकसितानि, कुवलयानि = श्वेतकमलानि, कल्लाराणि =

नीलकमलानि, कुशेशयानि=रक्तकमलानि, न एव साराणि यस्मिन् तस्मिन्, वारिणि=जले । रणच्चटुलचञ्चरीकचक्रवाकचक्रे—रणन्तः=गुञ्जन्तः, चटुलाः=चञ्चलाः, चञ्चरीकाः=भ्रमराश्चक्रवाकाश्च, तेषां चक्रम्=दलम्, तस्मिन् । क्रीडासरसि=क्रीडा-तडागे । क्रीडति=खेलति । न=नैव (अक्रीडत्) । च माणिक्यमालामण्डनानि=मणिमालाशोभितानि अपि । पाणिना=करेण । न स्पृशति=स्पर्शं न करोति । रुचिरालकवल्लरीभृङ्गान्त रालेपु=मनोरमवेणीवल्लरीरूपमृङ्गमध्येषु । उन्मिषत्कुसुमविन्यासान्—उन्मिषन्ति=विकचितानि, यानि कुसुमानि=पुष्पाणि, तेषां विन्यासान् । न रचयति=न कल्पयति । वचचित्=क्वापि । उच्चहंसतूलिकातल्पे=उच्चे हंससदृशे शुभ्रे तूलिकासने अपि । कोमलकपोलावष्टम्भभाजि=मृदुगण्डस्थलशोभि । निद्रामुखम्=निद्रानन्दम् । तानुभवति=अनुभवं न करोति । केवलम्=मात्रम् । अधिपाण्डुगण्डस्थलस्थापितपाणिपल्लवा—अधिपाण्डुगण्डस्थले=पाण्डुरकपोलस्थलोपरि, स्थापिते=घृते पाणिपल्लवे=करपल्लवे यस्याः सा । प्रतिपलम्=प्रतिक्षणम् । उत्तरस्यां दिशि=उदीची दिशायाम् । दृशम्=चक्षुः । प्रेषयन्ती=प्रहिती । तद्देशात्=तत्स्थानात् । आगतान्=आयातान् । पक्षिणः=खगान् अपि । गगने=आकाशे । सस्पृहम्=सोत्कण्ठम् । पश्यन्ती=अवलोकयन्ती । तत्रत्यान्=तत्र निवासिनः । अध्वगान्=पथिकान् अपि । बन्धुबुद्धया=भ्रातृमत्या । आलपन्ती=आलापं कुर्वन्ती । तन्मण्डलगताय=तद्दिग्गताय । मरुते=पवनाय । अपनीतांशुका=परित्यक्तवस्त्रा । हृदयम्=चेतः । अर्पयन्ती=समर्पयन्ती । दिनं दिनम्=प्रतिदिनम् । अनङ्गेन=मदनेन । अभ्यभूयत=अभिभूता अभवत् ।

हिन्दी—दमयन्ती भी हंस को देखने वाले दिन से लेकर निकटवर्ती उद्यानलता-मण्डपों में घूमने लगी जहाँ घूमते हुए भौरों के समूह की मधुर गुआर हो रही थी ताजे तोड़े गये फूलों एवं पल्लवों के बिछौने बने हुए थे, रखे गये मनोविनोदार्थ पक्षी विहार कर रहे थे । विकसित नील, रक्त तथा श्वेत कमल युक्त जल में चञ्चल गुन-गुनाते भौरों और चक्रवाक के समूह क्रीडा सरोवर पर क्रीडा कर रहे थे परन्तु दमयन्ती का मन नहीं लगता था । वह मणिमाणिक्य की मालाओं को हाथ से छूती तक नहीं थी । रुचिर केशों की वेणीरूपी भ्रमरों के मध्य भाग में खिले हुये फूलों की वह विन्यास रचना (गूँथना) नहीं करती थी । कहीं ऊँचे हंसों जैसे शुभ्र रुई के गद्दे पर भी कोमल कपोलों के भाग को रखकर निद्रा के सुख का अनुभव नहीं करती थी । केवल पीले गालों पर अपने कमल जैसे कोमल हाथ रखे हुए वह हर समय उत्तर की ओर को ही देखती हुई, उस ओर से आते हुए आकाश में पक्षियों को उत्कण्ठा से अवलोकन करती हुई, उस दिशा के पथिकों को भी भाई समझकर आलाप (बात-चीत) करती हुई, उस ओर को चलती हुई वायु के लिए ऊपर से वल्ल उतार कर अपना हृदय अर्पण करती हुई प्रतिदिन कामदेव से पराजित हो रही थी ।

तथाहि—

लास्यं पांसुकणायते नयनयोः, शल्यं श्रुतेर्वल्लकी,
नाराचाः कुचयोः सखन्वनरसाः कर्पूरवारिच्छदाः ।

तस्याः काप्यरविन्दसुन्दरदृशः-सा नाम जज्ञे दशा

प्राणत्राणनिबन्धनं प्रियकथा यस्यामभूत्केवलम् ॥ २० ॥

अन्वयः—लास्यं तस्याः नयनयोः पांसुकणायते, वल्लकी ध्रुतेः शल्यं, कुचयोः सचन्दनरसाः कर्पूरवारिच्छटाः नाराचाः । अरविन्दसुन्दरदृशः सा कापि दशा नाम जज्ञे यस्यां प्रियकथा केवलं प्राण-त्राण-निबन्धनम् अभूत् ।

सुधा—लास्यमिति । लास्यम् = नृत्यम् । तस्याः = दमयन्त्याः । नयनयोः = नेत्रयोः । पांसुकणायते = रजःकणवत् पीडयति । वल्लकी = वीणा । श्रुतेः = कर्णस्य । शल्यम् = कण्टकवत् पीडाकरा । कुचयोः = पयोधरयोः । सचन्दनरसाः = चन्दनरसयुक्ताः । कर्पूरवारिच्छटाः = कर्पूरस्य वारि = कर्पूरजलम्, तस्य छटाः = गोभाः । नाराचाः = बाणसदृशाः पीडकाः । अरविन्दसुन्दरदृशः = अरविन्दमिव सुन्दरम् दृक् । यस्यास्तस्याः = कमलदृशः दमयन्त्याः । सा = एषा । कापि दशा = काचिदवस्था, नाम । जज्ञे = उत्पन्नाभूत् । यस्याम् = यद्दशायाम् । प्रियकथा = प्रियवार्ता । केवलम्, प्राण-त्राण-निबन्धनम् = जीवनरक्षाकरम् । अभूत् = अभवत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—क्योंकि—नृत्य उसके नयनों में धूल से समान खटकने लगा, वीणा कानों में कांटों की भाँति चुभने लगी, पयोधरों पर चन्दन रसयुक्त कर्पूरजल की छटाएँ बाणों के समान छिद्रने लगी । अरविन्द के समान सुन्दर नयनों वाली उस दमयन्ती की कुछ विचित्र सी दशा हो गई जिसमें केवल प्रियतम की कथा वार्ता ही उसके प्राणों की रक्षा का निबन्ध रह गई ॥ २० ॥

एवमनयोरन्योन्यप्रेषितप्रच्छन्नदूतोक्तिर्वधितानुरागयोः चलन्त्यङ्गानि न मनोरथाः, परिवर्तते चक्षुर्न हृदयम्, कृशतामेत्यङ्गयष्टिः नोत्कण्ठा, मन्वतां यात्युत्साहो नाभिलाषः, स्फारीभवति निःसहता न निद्रा, वर्धते चिन्ता न रतिः, शुष्यत्यधरपल्लवो नाग्रहरसः ।

सुधा—एवमिति । एवम् = इत्थम् । अन्योन्यप्रेषितप्रच्छन्नदूतोक्तिर्वधितानुरागयोः —अन्योन्येन, प्रेषिता = पारस्परिकप्रहिता, प्रच्छन्नदूतोक्तिः = दूतसमाचारः, तथा वर्धितः = एधितः, अनुरागः = स्नेहः, ययोस्तयोः । अनयोः = एतयोः । अङ्गाः = शरीरावयवाः । चलन्ति = कम्पन्ते । मनोरथाः = अभिलाषास्तु । न चलन्ति = न प्रचलन्ति । चक्षुः = अक्षि । परिवर्तते = पुनर्लिकापरिवर्तनं करोति । हृदयम् = चेतस्तु । न परिवर्तते = स्नेहभिन्नम् न भवति । अङ्गयष्टिः = अङ्गम् शरीरम् एव यष्टिः = लतिका, अङ्गलतिका । कृशताम् = क्षीणताम् । एति = गच्छति । उत्कण्ठा = उत्सुकता, तु नैव क्षीणायते । उत्साहः । मन्वताम् = शिथिलताम् । याति = गच्छति । अभिलाषः = कामस्तु । नैव मन्दायते । निःसहता = असह्यता । स्फारीभवति = विस्तारयति । निद्रा तु नैवायाति । चिन्ता = चिन्तनम् । वर्धते = एधते । रतिः = प्रेम तु न वर्धते । अधर-पल्लवः = ओष्ठपल्लवः । शुष्यति = नीरसतां याति । नाग्रहरसः = पारस्परिकमिल-मान्तरे आग्रहानन्दः । न शुष्यति ।

हिन्दी—इस प्रकार एक दूसरे के द्वारा भेजे गये गुप्त दूत समाचार में बड़े हुए अनुराग वाले उन दोनों के अङ्ग तो काँप रहे थे, पर मनोरथ नहीं। नयन इधर-उधर चल रहे थे पर हृदय विचलित नहीं होता था। शरीरयष्टि दुर्बल हुई जा रही थी, पर उत्कण्ठा नहीं। उत्साह मन्द पड़ रहा था, पर अभिलाषा नहीं। असह्यता विस्तार ले रही थी पर नींद नहीं आती थी। चिन्ता बढ़ने लगी, रति नहीं। अधरपल्लव सूख गये परन्तु आग्रह रूपी रस (आनन्द) नहीं कम हुआ।

किं बहुना—

कर्पूराम्बुनिषेकभाजि सरसैरम्भोजिनीनां दलं-
रास्तीर्णंऽपि विवर्तमानवपुषोः स्रस्तस्रजि स्रस्तरे।

मन्दोन्मेषदृशोः किमन्यदभवत्सा काप्यवस्था तयो-
र्यस्यां चन्दनचन्द्रचम्पकदलश्रेण्यादि वल्लीयते ॥ २१ ॥

अन्वयः—कर्पूराम्बुनिषेकभाजि, अम्भोजिनीनां सरसैः दलैः आस्तीर्णं अपि स्रस्त-
स्रजि स्रस्तरे विवर्तमानवपुषोः मन्दोन्मेषदृशोः तयोः सा कापि अवस्था अभवत् यस्याम्
अन्यत् किं चन्दनचन्द्रचम्पकदलश्रेण्यादि वल्लीयते।

सुधा—कर्पूरेति। कर्पूराम्बुनिषेकभाजि—कर्पूरस्य, यदम्बु=कर्पूरजलं, तस्य
निषेकानि तानि भजतीति यत्र=कर्पूरजलबिन्दुशोभि। अम्भोजिनीनाम्=कमलानाम्।
सरसैः=कोमलैः। दलैः=पल्लवैः। आस्तीर्णं अपि। स्रस्तस्रजि—स्रस्ताः=विकीर्णाः
स्रजः=मालाः, यत्र तादृशे। स्रस्तरे=विष्टरे। विवर्तमानवपुषोः—विवर्तमाने=
परावर्तमाने, वपुषी=शरीरे, ययोस्तयोः। मन्दोन्मेषदृशोः—मन्दनिर्निमेषचक्षुषोः,
तयोः=दमयन्तीनलयोः। सा=एषा। कापि=काचित्। अवस्था=दशा। अभवत्=
बभूव। यस्याम्=यदवस्थायाम्। अन्यत् किम्=अपरम् किम्। चन्दनचन्द्रचम्पक-
दलश्रेण्यादिः—चन्दनम्, चन्द्रः=सुधाकरः, चम्पकदलश्रेण्यादिः च=चम्पकपत्रपुष्पादिः
च। वल्लीयते=अग्नवत् प्रतीयते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

हिन्दी—अधिक क्या—कर्पूरजलबिन्दुओं से सिञ्चित, कमल के सरस दलों से
बिछे हुए पुष्पमालाओं से बिछे बिछौने पर भी करवटें बदलते हुए मन्व निर्निमेष दृष्टि
वाले उन दोनों की कुछ और ही दशा हो गई थी जिसमें और क्या कहें चन्दन,
चन्द्रमा तथा चम्पे की दल पङ्क्तियों जैसे पदार्थ भी दुःखदायी प्रतीत हो रहे थे।

आसीच्च तयोः कृतान्योऽन्यगुणप्रश्नालापजपयोः पुनरुक्तावर्तितनामधेय-
स्वाध्याययोः सङ्कल्पसमागमाबद्धध्यानयोः स्मरानले स्वं हृदयं जुह्वतोस्तप्य-
मानयोरङ्गीकृतमौनव्रतयोरपि वियोग एव, न योगः।

सुधा—आसीदिति। कृतान्योन्यगुणप्रश्नालापजपयोः=विहितपारस्परिकगुणप्रश्न-
वातजपयोः। पुनरुक्तावर्तितनामधेयस्वाध्याययोः—पुनरुक्तम्=भूयः कथितम्, आवर्तित-
तं नामैव स्वाध्यायः याभ्याम् तयोः। सङ्कल्पसमागमाबद्धध्यानयोः—सङ्कल्पे=चिन्त-
नकर्मणि, यः समागमः तम् आबद्धं ध्यानम्=अवधानम् ययोः। स्मरानले=कामाग्नी।

स्वम् = आत्मानम् । हृदयम् = चेतः । जुह्वतोः = हवनं कुर्वतोः । तथ्यमानयोः = व्याकुलयोः । अङ्गीकृतमौनव्रतयोः — अङ्गीकृतम् = स्वीकृतम्, मौनव्रतम् = मौनसङ्कल्पम्, याभ्यां तयोः । तयोः = एतयोः, अपि । वियोगः = विरतिः । एव आसीत् । योगस्तु नैवासीत् ।

हिन्दी—एक दूसरे के गुण प्रश्न वार्ता रूप जप में लगे हुए, बार-बार नाम ग्रहण रूपी स्वाध्याय करने वाले, चित्त में मिलन विषयक धारणा बनाये हुए, कामानि में अपने हृदय को हुतते हुए व्याकुल मौन बने उन दोनों (दमयन्ती और नल) के लिए वियोग (विशेष प्रकार की योग साधना) ही था योग (मिलन) नहीं था ।

कदाचित्तु तरुणजननयनकुरङ्गवागुरामनङ्गगजेन्द्रमदप्रवाहढक्काप-
हसितसुरासुरसुन्दरीरूपश्रियं शृङ्गाररसराजधानीमवलोक्य यौवनावस्थां
दमयन्त्याः 'कोऽस्याः किलानुरूपः पतिर्भवेत्' इति, चिरं चिन्ताकुलो
विदभैश्वरः स्वयं स्वयंवरधर्मप्रारम्भाय समं मन्त्रिभिर्मन्त्रनिश्चयं चकार ।

सुधा—कदाचिदिति । कदाचित् = कदापि तु । तरुणजननयनकुरङ्गवागुराम्—
तरुणजनानां = युवजनानाम्, नयनानि एव तुरङ्गाः = मृगाः, तस्य वागुराम् = जाल-
रूपम् । अनङ्गगजेन्द्रमदप्रवाहढक्काम् — अनङ्ग एव गजेन्द्रः = कामगजराजः, तस्य
मदस्य = शीघ्रस्य यो प्रवाहः तस्य ढक्कारूपम् = गर्जनरूपम् । अहसितसुरासुर-
गुणरीरूपश्रियम् — अहसिता = तिरस्कृता, सुराणाम् = देवानाम्, असुराणाम् =
राक्षसानाञ्च, सुन्दरीणाम् = रमणीनाम्, श्री = शोभा, यया ताम् । शृङ्गाररसराज-
धानीम् — शृङ्गाररसस्य, राजधानीमिव । दमयन्त्याः । यौवनावस्थाम् = तरुणदशाम् ।
अवलोक्य = दृष्ट्वा । किल = खलु । अस्याः = एतस्याः । दमयन्त्याः । अनुरूपः =
अनुकूलः । कः = को जनः । पतिः = भर्ता । भवेत् = स्यात् । इति = एवम् । चिरम् =
बहुकालम् । चिन्तातुरः — चिन्तया आतुरः = दुःखितः । विदभैश्वरः = विदभैराजो
भीमः । स्वयम् = आत्मना । स्वयंवरधर्मप्रारम्भाय = आत्मानुरूपपतिवरणारम्भाय ।
मन्त्रिभिः = अमात्यैः । समम् = साकम् । मन्त्रनिश्चयम् = मन्त्रणम् । चकार = अकरोत् ।

हिन्दी—कदाचित् युवक जनों के नयन रूपी मृगों को बाँध लेने वाली जालरूप,
मदन गजेन्द्र के मद प्रवाह की गड़गड़ाहट, देवताओं एवं दैत्यों की रमणियों के सौन्दर्य
को तिरस्कृत करने वाली, शृङ्गार रस की राजधानी बनी हुई, दमयन्ती की यौवना-
वस्था को देखकर “वास्तव में इसके अनुरूप कौन पति हो सकता है” यह बहुत देर
तक सोचते हुए विदभैराज भीम ने स्वयं स्वयंवर धर्म को प्रारम्भ करने के लिए
मन्त्रियों के साथ विचार विमर्श किया ।

न चिराच्च प्राच्यप्रतीच्योदीच्यदाक्षिणात्यनरपतिनिमन्त्रणे सप्राभृता-
न्प्रगल्भप्रायान्प्रधानन्प्रेषयामास ।

सुधा—न चिरादिति । च = तथा । न चिरात् = अविलम्बम् । प्राच्यप्रतीच्योदीच्य-
दाक्षिणात्यनरपतिनिमन्त्रणे = पूर्वपश्चिमोत्तरदक्षिणनिवासितृपतिनिमन्त्रणे । सप्राभृताम्

= उपहारयुतान् । प्रगल्भप्रायान् = महच्चतुरान् । प्रधानप्रेष्यान् = प्रमुखदूतान् ।
प्रेषयामास = प्रेषितवान् ।

हिन्दी — शीघ्र ही पूर्व, पश्चिम, उत्तर तथा दक्षिण दिशाओं में रहनेवाले राजाओं को निमन्त्रण देने के लिये उपहार युक्त अति प्रगल्भ प्रमुख दूतों को भेजा ।

प्रस्थितं कञ्चिदुदीच्यनरपतिनिमन्त्रणाय प्रबुद्धवृद्धब्राह्मणमाप्तसखी-
मुखेन दमयन्ती श्लिष्टार्थमिदमवादीत् ।

मुधा — प्रस्थितमिति । दमयन्ती = भैमी । उदीच्यनरपतिनिमन्त्रणाम् = उत्तरदिङ्-
नृपतिनिमन्त्रणाय । कञ्चित् = कमपि । प्रस्थितम् = प्रयातम् । प्रबुद्धवृद्धब्राह्मणम् =
प्रबुद्धः = चतुरः, वृद्धः = जठरश्च, ब्राह्मणः = विप्रः, तम् । आमसखीमुखेन = विश्वस्व-
सखीजनेन । श्लिष्टार्थम् = श्लेषयुक्तम् । इदम् = एतत् । अवादीत् = प्राह ।

हिन्दी — दमयन्ती ने उत्तर दिशा के राजाओं को निमन्त्रण देने के लिए प्रस्थान
करने वाले किसी चतुर वृद्ध ब्राह्मण से विश्वस्त सखी द्वारा श्लेषभरी भाषा में
यह कहा ।

‘भूपालामन्त्रणे तात तथा सञ्चार्यतां यथा ।

नलोपागमबुद्धिः स्यात्प्राथ्यसे किमतः परम्’ ॥ २२ ॥

अन्वयः — तात भूपालामन्त्रणे तथा सञ्चार्यताम्, यथा नलोपागमबुद्धिः स्यात् ।
अतः परं किं प्राथ्यसे ।

मुधा — भूपालेति । तात = हे विप्र ! भूपालामन्त्रणे — भूपालानाम्, आमन्त्र-
नृपतिनिमन्त्रणे । भवता । तथा = तेन प्रकारेण । सञ्चार्यताम् = सञ्चरणं क्रियताम् ।
यथा = येन प्रकारेण । नलोपागमबुद्धिः — लोपागमबुद्धिः = आगमावनतिः, शास्त्रप्रतीति-
लोप्या, न स्यात् इति वाच्यार्थः । दृष्टार्थस्तु — यथा नलस्य = नलनृपस्य, आगमबुद्धिः =
आगमनाय विचारः । स्यात् = भवेत् । अतः परम् = अस्मादधिकम् । किं प्राथ्यसे =
निवेद्यसे ।

हिन्दी — हे तात ! राजाओं को निमन्त्रित करने में ऐसा कीजियेगा कि जिससे
आगमबुद्धि — शास्त्रीयपद्धति का लोप (उल्लंघन) न हो । यही प्रार्थना है इससे
अधिक क्या कहा जाय ।

(दृष्टार्थं) हे तात राजाओं को निमन्त्रित करने में ऐसा कीजियेगा कि जिससे
(इस स्वयंवर में) राजा नल भी आने का विचार बना सकें । इससे अधिक क्या
निवेदन किया जाये ॥ २२ ॥

सोऽप्यवगतश्लोकार्थस्तथाविधमेव प्रत्युत्तरमवात् ।

मुधा — सोऽपीति । सः = वृद्धब्राह्मणः अपि । अवगतश्लोकार्थ — अवगतम् =
ज्ञातम्, श्लोकस्य = छन्दसः, अर्थम् येन सः । तथाविधम् = तत्प्रकारकम् एव । प्रत्युत्तरम्
= तदुत्तरम् । अवात् = दत्तवान् ।

हिन्दी — श्लोक का अर्थ समझे हुए इस वृद्ध ब्राह्मण ने भी उसी प्रकार उत्तर
दिया ।

केनापि व्यवहारेण कयापि प्रौढलीलया ।

करिष्याम्यागमस्यार्थं रभसेन न लङ्घनम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—केन अपि व्यवहारेण कया अपि प्रौढलीलया आगमस्य अर्थं रभसेन नलं धनं करिष्यामि ।

सुधा—केनापीति । केनापि व्यवहारेण=कथमपि व्यवहारं कृत्वा । कया अपि प्रौढलीलया=कयापि प्रौढकलया । आगमस्य=शास्त्रस्य । आगमनस्य वा । अर्थं=हेतो । रभसेन=त्वरितम् । न लङ्घनम् कथ्यामि=उल्लघनं न विधास्यामि । अथवा—नलम्=नलनृपम् । धनम्=सुदृढविचारयुक्तम् (आगमाय) । करिष्यामि=सम्पादयिष्यामि ।

हिन्दी—किसी भी व्यवहार से और किसी भी प्रौढ कला के द्वारा मैं शास्त्र के विषय में शीघ्र उल्लंघन नहीं करूँगा । (दृष्टार्थं) किसी भी व्यवहार या प्रौढ कला द्वारा इस स्वयंवर में आने के लिए मैं राजा नल को दृढविचारयुक्त बनाऊँगा ॥ २३॥

‘तदायुष्मति सुखमास्ताम्’ इत्यभिधाय गत्वान् ।

सुधा—तदिति । तत्=अतः । आयुष्यति=चिरजीविनि ! सुखम् आस्ताम्=आनन्देन स्थीयताम् । इति=एवम् । अभिधाय=कथयित्वा । गतवान्=प्रस्थितवान् ।

हिन्दी—अतः ‘हे आयुष्मति ! सुख से रहिये’ यह कहकर चला गया ।

अथ नातिचिरेणागतस्तया रहः समाहूय स ब्राह्मणः सोमशर्मा नर्मालापलीलया दमयन्त्या बभाषे ।

सुधा—अथोति । अथ=अनन्तरम् । नातिचिरेण=द्रुतम् । आगतः=आयातः । सः=असौ । सोमशर्मा ब्राह्मणः=सोमशर्माभिधः विप्रः । तया=एतया । दमयन्त्या=भयन्त्या । रहः=एकान्ते । समाहूय=आकार्यं । नर्मालपलीलया=कोमलवाचा । बभाषे=कथितम् ।

हिन्दी—तदनन्तर देर किये बिना ही आये हुए उस सोमशर्मा ब्राह्मण को एकान्त में बुलाकर दमयन्ती ने कोमल वाणी द्वारा कहा—

‘आहूतोदीच्यभूपेन तातादेशविधायिना ।

नालीकापि त्वया वार्ता विद्वन्नावेदिता मम’ ॥ २४ ॥

अन्वयः—विद्वन् ! तातादेशविधायिना आहूतोदीच्यभूपेन त्वया नालीका वार्ता अपि मम निवेदिता ।

सुधा—आहूतेति । विद्वन् = पण्डित ! तातादेशविधायिना—तातस्य=पितुः आदेशविधायिना=आज्ञाकारकेण । आहूतोदीच्यभूपेन—आहूताः=आकारिताः, उदीच्यभूपाः=उत्तरविभूपाः, येन तेन । त्वया=भवता । न=नैव । अलीका वार्ता अपि=मिथ्या-समाचारः अपि । अथवा—नलस्येयं नालीका=नलसम्बन्धिनी । वार्ता=कथा अपि । मम=मे । न निवेदिता=नावेदिता ।

हिन्दी—हे विद्वन् ! पिताजी के आदेश का पालन करने वाले तथा उत्तर दिशा के राजाओं को बुलाने वाले आपने मुझसे झूठी भी बात नहीं निवेदन की है ।

(दृष्टार्थ) हे विद्वन् ! पिताजी के आदेश का पालन करने वाले तथा उत्तरी राजाओं को निमन्त्रण देने वाले अपने राजा नल सम्बन्धी वार्ता भी मुझे नहीं बतलाई है ॥ २४ ॥

सोऽपि 'एष कथयामि श्लेषोत्तिकुशले, श्रूयताम्' इत्यभिधाय विहसन्ना-
ख्यातुमारब्धवान् ।

सुधा—सोऽपि । सः=असौ विप्रः, अपि । एषः=अयमहम् । कथयामि=ब्रवीमि । श्लेषोत्तिकुशले—श्लेषोक्ता=श्लिष्टभाषाकथने, कुशला=दक्षा, तत्सम्बुद्धौ=अपि श्लिष्टभाषिणि ! श्रूयताम्=आकर्ष्यताम् । इति=एवम् । अभिधाय=कथयित्वा । विहसन्=मन्दं हसन् । आख्यातुम्=कथयितुम् । आरब्धवान्=प्रारम्भत ।

हिन्दी—उसने भी—हे श्लेषभाषण में चतुर ! सुनो मैं कह रहा हूँ । यह कहकर मन्द मुस्कराते हुए कहना प्रारम्भ किया ।

इतो निर्गत्य मया मण्डलेश्वरामन्त्रणक्रमेण परिभ्रमताऽश्रंकवानेककूट-
कोटिस्थपुटितकटकस्य निषधनाम्नो महीध्रस्य दक्षिणारण्यस्थलीषु मृगया-
सक्तः;

सुधा—इत इति । इतः=अस्मात् स्थानात् । निर्गत्य=निष्क्रम्य । मया=विप्रेण मण्डलेश्वरामन्त्रणक्रमेण—मण्डलेश्वरान्=मण्डलनृपान् । आमन्त्रणक्रमेण=निमन्त्रण-
क्रमेण । परिभ्रमता=चक्रमता । अश्रङ्कवानेककूटकोटिस्थपुटितकटकस्य=गगनचुम्ब्य-
नेकपर्वतश्रेणिपुटितकटकस्य । निषधनाम्नः=निषधाख्यस्य । महीध्रस्य=पर्वतस्थ ।
दक्षिणारण्यस्थलीषु=अवाचीवनभूमिषु । मृगयासक्तः=आखेटलग्नः ।

हिन्दी—इस स्थान से निकल कर मैंने मण्डलेश्वरों (भूपालों) को निमन्त्रण देने के क्रम से घूमते हुए गगनचुम्बी अनेक पर्वत शिखरों से युक्त समुदाय वाले निषध नामक पर्वत की दक्षिणी वनस्थली में आखेट करने में संलग्न—

माद्यन्मांसलतुङ्गपुङ्गवककुत्कूटोन्नतांसस्थलः

कालिन्दीजलकान्तिकुन्तलशिराः पूर्णन्दुबिम्बाननः ।

एकः कोऽपि मनोहरः पथि युवा दृष्टः स यस्मिन्सकृद्-

दृष्टे नष्टनिमेषया मम दृशा लब्धं फलं जन्मनः ॥ २५ ॥

अन्वयः—माद्यन्मांसलतुङ्गपुङ्गवककुत्कूटोन्नतांसस्थलः, कालिन्दीजलकान्तिकुन्तल-
शिराः पूर्णन्दुबिम्बाननः कः अपि एकः मनोहरः युवा पथि दृष्टः । यस्मिन् सकृद् नष्ट
निमेषया दृष्टे मम दृशा जन्मनः फलं लब्धम् ।

सुधा—माद्यन्निति । माद्यन्मांसलतुङ्गपुङ्गवककुत्कूटोन्नतांसस्थलः—माद्यत्=मत्तम्
मांसलम्=मांसयुक्तम्, तुङ्गम्=उन्नतम्, पुङ्गवं=श्रेष्ठम्, ककुत्=कुम्भम्, इव तथा
कूटम्=पर्वतमिवोन्नतम्=उच्चम्, अंसस्थलम्=स्कन्धस्थानम्, यस्य तथा । कालिन्दी-

जलकान्तिकुन्तलशिराः—कालिन्ध्याः=यमुनायाः, जलम्=नीरम्, तस्य या कान्तिः=दीप्तिस्तथा कुन्तलयुतम्=कचयुक्तम्, शिरः=उत्तमाङ्गम् यस्य तथा । पूर्णन्दुबिम्बाननः=पूर्णन्दुः=पूर्णचन्द्रः, तस्य बिम्बबिम्बाननं=मुखं यस्य तथा । कः अपि=कश्चिदपि । एक मनोहरः=मनोरमः । युवा=तरुणः । पथि=मार्गे । दृष्टः=अवलोकितः । यस्मिन्=एतस्मिन्युवके । सकृत्=एकवारम् । नष्टनिमेषया=निनिमेषया । दृशा=चक्षुषा । दृष्टे=अवलोकने । मम=मे । जन्मनः=जीवनस्य । फलम्=साफल्यम् । लब्धम्=प्राप्तम् ।

हिन्दी—मत्त मांसल, ऊँचे तथा उत्तम कोटि के पर्वतशिखरों के समान उन्नतकंधों वाले कालिन्दी जल की कान्ति के समान श्यामल केशों से युक्त शिर वाले, पूर्णमासी के चंद्रमा के बिम्ब के समान सुन्दर मुख वाले किसी एक मनोहर युवक को मैंने मार्ग में देखा । जिसके एक बार ही अपलक दृष्टि से देख लेने पर मैंने अपने जन्म का फल पा लिया (जन्म सफल हो गया) ॥ २५ ॥

तेनापि 'दाक्षिणात्योऽयम्' इति निश्चित्य साभिलाषमाभाषितोऽस्मि । मयापि कृतोचितालापेनोत्तम् ।

सुधा—तेनेति । तेन=युवजनेन अपि । दाक्षिणात्यः=दक्षिणदिग्वासी । अयम्=एषः । इति=एवम् । निश्चित्य=निश्चयं कृत्वा । साभिलाषम्=अभिलाषया सहितम् अहम् । आभाषितः=कथितः अस्मि । मयापि=मामकेनापि । कृतोचितालापेन—कृतः=विहितः, उचितः=उपयुक्तः, आलापः=कथनम् येन तादृशेन । उक्तम्=भणितम् ।

हिन्दी—उसने भी 'यह दक्षिणदेश का निवासी है' यह निश्चय कर अभिलाषा सहित मुझसे बातचीत की । मैंने भी उचित ढंग से वार्तालाप कर लेने के पश्चात् कहा—

'यथेयमाकृतिलोकलौचनानन्ददायिनी

तव भद्र तथा सत्यं सत्यागोऽसि नलो भवान्' ॥ २६ ॥

अन्वयः—भद्र ! यथा इयं तव लोकलौचनानन्ददायिनी आकृतिः, तथा सत्यं सत्यागः नलो भवान् असि ।

सुधा—यथेति । भद्र ! =हे कल्याणकर ! यथा=येन प्रकारेण । इयम्=एषा । तव=ते । लोकलौचनानन्ददायिनी=जननयनानन्ददात्री । आकृतिः=आकारः । तथा=तेनैव प्रकारेण । सत्यम्=अवितथम् । सत्यागः—सत्=शोभनः, त्यागो यस्य=सुत्यागयुक्तः । न लोभवान्=लोभयुक्तः नैव असि । अथवा नलः=नलाश्रयः । भवान्=श्रीमान् इति पृथग् वाक्यद्वयम् । एकवाक्यतायां तु भवान् असि इति मध्यम-पुरुषोऽयुक्तः ।

हिन्दी—हे भद्र ! जैसी यह लोगों के नयनों का सुख देने वाली आपकी आकृति है वैसे ही सचमुच आप उत्तम त्याग गुण से युक्त हैं, लोभी नहीं हैं ॥ २६ ॥

टिप्पणी—नलो भवान् यह पृथक्पद मान लेने पर । 'आप नल हैं' यह श्लिष्टार्थ भी हो जाता है । वैसे 'असि' क्रियापद मध्यम पुरुष होने के कारण उपर्युक्त अर्थ उचित नहीं है ।

एवमुक्तः सोऽपि मनाङ्मुग्धस्मितमेवोत्तरं कल्पितवान् ।

अथ प्रथमवयोविभूषिताङ्गस्तुङ्गतुरङ्गमारूढो गाढग्रथितपरिकरः करेण कोदण्डमाकलयंस्तद्वितीयो युवा तमेव देशमागतवान् ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्यम् । उक्तः=कथितः । सः=असौ । अपि मनाङ्ग=किञ्चित् । मुग्धस्मितम्=मृदुहासयुतम् एव । उत्तरम् कल्पितवान्=उत्तरयामास

अथ=अनन्तरम् । प्रथमवयोविभूषिताङ्गः—प्रथमेन, वयसा=कौमारावस्थया, विभूषितम्=शोभितम्, अङ्गम्=शरीरम्, यस्य सः । तुङ्गतुरङ्गम्=उच्चाश्वम् । आरूढः आरोहणकृतः । गाढग्रथितपरिकरः—गाढम्=घनम्, ग्रथितम्, परिकरम्=कटिभागम् येन तथा । करेण=हस्तेन । कोदण्डम्=धनुः । आकलयन्=गृह्णन् । तद् द्वितीयः=तदपरः । युवा=तरुणः । तम् एव देशम्=तत्स्थानमेव । आगतवान्=आगच्छत् ।

हिन्दी—ऐसा कहने पर वह भी कुछ-कुछ मधुर मुस्कान के साथ उत्तर सोचने लगा ।

तदनन्तर प्रथमावस्था (यौवन) से अलङ्कृत ऊँचे घोड़े पर सवार कमर में पेटी बांधी हुए, हाथ से धनुष लिये दूसरा युवक उसी स्थान पर आया ।

आगत्य च बालनीलनलशालिनि शिलोच्चयस्थलीप्रदेशे काञ्चित्काञ्चन-कुम्भकान्तिकुचकण्ठलुठितकुसुममालिकामवलोकयन्निदमवादीत् ।

सुधा—आगत्येति । च=तथा । आगत्य=आगम्य । बालनीलनलशालिनि=नूतनश्यामनलशस्ययुते । शिलोच्चयस्थलीप्रदेशे=पर्वतस्योच्चस्थलभागे । काञ्चित्=कामपि । काञ्चनकुम्भकान्तिकुचकण्ठलुठितकुसुममालिकाम्—काञ्चनकुम्भस्य=स्वर्ण-कलशस्य, कान्तिः=प्रभा, ययोः तथा । कुचौ=पयोधरी, कण्ठश्च=गलदेशश्च, तेषु लुठिता=लम्बिता, कुसुममालिका=पुष्पस्रक्, यस्यास्तादृशीम् सुन्दरीम् । अवलोकयन्=पश्यन् । इदम्=एतत्, अवादीत्=अवोचत् ।

हिन्दी—आकर नवीन श्यामल नलघास से युक्त पर्वत के उच्च भाग पर स्वर्ण कुम्भ के समान कान्ति वाले पयोधरों पर तथा गले में पुष्पमाला पहने हुए किसी नायिका को देखते हुए कहा—

‘युवराज, पश्य—

नद्यास्तीरे विदर्भायाः कापि गोपालबालिका ।

गाः समुच्चारयत्येषा क्षेत्रीकृत्य नलं वरम्’ ॥ २७ ॥

अन्वयः—विदर्भायाः नद्याः तीरे कापि गोपालबालिका वरं नलं क्षेत्रीकृत्य गाः समुच्चारयति ।

सुधा—नद्या इति । विदर्भायाः=विशिष्टाः दर्भाः यत्र यस्याः=बहुकुशयुक्तायाः । नद्याः=सरितः । तीरे=तटे । एषा=इयम् । कापि=काञ्चित् । गोपालबालिका=गोपालकन्यका । वरम्=श्रेष्ठम् । नलम्=तृणविशेषम् । क्षेत्रीकृत्य=केदारीकृत्य । गाः=धेनुः । समुच्चारयति—मुदा सहितम् समुच्चारयति=चारणं करोति । नल-

पक्षे तु विदर्भायाः=विदर्भाभिधायाः । नद्याः=सरितः । तीरे=तटे । एषा=इयम् । कापि=काचित् । गोपालबालिका—गाम्=पृथ्वीम्, पालयति=अवति इति गोपालः, तस्य=भूपतेः, बालिका=पुत्री । वरम्=श्रेष्ठम्, वरयितारम् । नलम्=नलाख्यं नृपम् । क्षेत्रीकृत्य=आश्रयीकृत्य । गाः=गिरः । समुच्चारयति=सानन्दं कथयति ।

हिन्दी—हे युवराज ! देखो, विशेषरूप से कुशों से युक्त नदी के तट पर यह कोई ग्वाले की कन्या अच्छी 'नल' नामक घास को अपना खेत मानकर गायें चरा रही है ।

(नलपक्ष में) हे युवराज देखो विदर्भनदी के तट पर यह कोई राजकुमारी नल को वर मानकर प्रसन्नता से कह रही है ॥ २७ ॥

एतदाकर्ण्य मयाप्युक्तम्—'महानुभाव, न केवलमियन्यापि क्वापि कापि' इति ।

इत्युक्तवन्तं मामवलोक्य भावितार्थः स पुनः सस्मितमवोचत् ।

सुधा—एतदिति । एतत्=इदम् । आकर्ण्य=श्रुत्वा । मया अपि उक्तम्=कथितम् । महानुभाव=महाशय ! केवलम् इयम्=एषा, न । अन्या अपि=अपरापि । कापि=काचित् । क्वापि=कुत्रचिदपि । इति ।

इति=एवम् । उक्तवन्तम्=कथयन्तम् । माम् अवलोक्य=दृष्ट्वा । भावितार्थः=भावितम्=ज्ञातम्, अर्थम्=तात्पर्यम्, येन सः । सः=असौ । पुनः=भूयः । सस्मितम्=मन्दहासयुतम् । अवोचत्=अकथयत् ।

हिन्दी—यह सुनकर मैंने भी कहा—महानुभाव, केवल यही नहीं, और कोई दूसरी भी कहों है ।

इस प्रकार कहते हुए मुझे देखकर तात्पर्य समझ कर मुस्कराते हुये उसने पुनः कहा ।

‘इयं च सा च—

अनुभवतु चिराय चञ्चलाक्षीरसपरिणामफलानि गोपपुत्री ।

अपसरति महोद्यमेन यस्याः कथमपि सम्प्रति नैषधेऽनुरागः’ ॥ २८ ॥

अन्वयः—चञ्चला गोपपुत्री क्षीरसपरिणामफलानि चिराय अनुभवतु, यस्याः महोद्यमेन नैषधे अनुरागः सम्प्रति कथम् अपि अपसरति ।

सुधा—अनुभवतिवति । इयम् च=एषा च । सा च=असौ च । चञ्चला=चपला । गोपपुत्री=गोपालदारिका । क्षीरसपरिणामफलानि=दुग्धजातफलानि दधिसर्पिषादि । चिराय=बहुकालाय । अनुभवतु । यस्याः=एतस्याः । महोद्यमेन=महत्प्रयासेन । एषः=अयम् । गोविन्दये अनुरागः=प्रेम । सम्प्रति=इदानीम् । कथमपि=केनापि प्रकारेण । न अपसरति=दूरं न गच्छति ।

अथवा दमयन्तीपक्षे—चञ्चलाक्षी=चपलनयना । गोपपुत्री=भूपालदारिका दमयन्ती । रसपरिणामफलानि=शृङ्गारारिसपरिपाकफलानि । चिराय=बहुकालाय । अनुभवतु=उपभुङ्क्ताम् । यस्याः । महोद्यमे=महत्प्रयासे । नैषधे=नले । अनुरागः=प्रेम । सम्प्रति । कथम् अपि=केनापि प्रकारेण । न अपसरति=दूरं न गच्छति ।

हिन्दी—यह और वह—

चञ्चल गोपाल कन्या दूध से सम्बन्ध रखने वाले दही भी आदि का बहुत समय अनुभव करे जिसके महान् उद्यम से यह धेनु सम्बन्धी अनुराग इस समय किसी प्रकार दूर नहीं हो रहा है ।

अथवा—चञ्चल नयनों वाली राजकुमारी शृङ्गारादि रसों की परिपक्वावस्था का बहुत समय तक अनुभव करे जिसका महान् उद्यम में नल पर प्रेम इस समय किसी प्रकार दूर नहीं हो रहा है ।

आस्तां तावदन्यत् । अध्वन्य, कथय कुतः प्रष्टव्योऽसि, किं च कियद्वा-
द्यापि वर्त्मातिक्रमितव्यम् इति ।

सुधा—आस्तामिति । तावत्=तावत्कालम् । अन्यत्=अपरम् । आस्ताम्=भवतु ।
अध्वन्य=अयि पथिक ! कथय=भण । कुतः=कस्मात् पृष्ठव्यः । असि=प्रष्टुं योग्यः
योग्यः असि । अद्यापि=इदानीमपि । किम् च कियद् वा=किम् कियद् दूरं वा ।
वर्त्म=मार्गम् । अतिक्रमितव्यम्=गन्तव्यम् इति ।

हिन्दी—अन्य बातें छोड़िये । हे पथिक ! कहिये किससे पूछा जाय, अभी क्या
और कितनी दूर मार्ग चलना है ।

अथ कथितस्ववृत्तान्तेन मयापि कोऽयमशेषमनुष्यमस्तकमणिः, कश्च
भवानपि स्वप्रज्ञाप्राग्भारपराङ्मुखीकृतपुरन्दरगुरुः इति पर्यनुयुक्तः स
पुनरुक्तवान् ।

सुधा—अथेति । अथ=अनन्तरम् । मया अपि स्ववृत्तान्तेन=आत्मवृत्तेन । कथितः
=उक्तः । सः=असौ । अयम्=एषः । अशेषमस्तकमणिः=निखिलजनशिरोमणिः ।
कः अस्तिः । भवान् अपि=श्रीमान् अपि । स्वप्रज्ञाप्राग्भारपराङ्मुखीकृतपुरन्दरगुरुः—
स्वस्य=आत्मनः, प्रज्ञायाः=बुद्धेः, प्राग्भारेण=पूर्वभारेण, पराङ्मुखीकृतः=पश्चान्मुखी-
कृतः विपरीतकृतो वा । पुरन्दरगुरुः=बृहस्पतिर्येन सः । कः अस्ति । इति=एवम् ।
पर्यनुयुक्तः=परितः, अनु=पश्चाद् युक्तः सः । पुनः=भूयः । उक्तवान्=उवाच ।

हिन्दी—अनन्तर मैंने भी उससे अपना समाचार कहा । यह समस्त जनों का
शिरोमणि कौन है और अपनी बुद्धि बल से इन्द्र के गुरु बृहस्पति को भी पराजित
करने वाले आप भी कौन हैं यह पूछने पर उसने पुनः कहा ।

‘अयमसौ सौम्य ! समस्तशस्त्रशास्त्रकोविदो विदारितवंरी वरसेनिर्नलः ।
किमन्यदहमपि श्रुतशीलो नामास्यैवाज्ञाकारी, इत्यभिधाय विश्रान्तवान् ।

सुधा—अयमिति । सौम्य=हे सुभग ! समस्तशस्त्रशास्त्रकोविदः—समस्तानाम्=
अखिलानाम्, शस्त्राणाम्=आयुधानाम्, शास्त्राणाम्=व्याकरणादिषट्शास्त्राणाम् च,
कोविदः=पटुः । विदारितवंरी—विदारिताः=नाशिताः वैरिणः=शत्रवः येन सः ।
वरसेनिः=वीरसेनसुतः । नलः=नलाख्यः । अयम्=एषः । असौ=सः अस्ति । अन्यत्
किम्=अपरम् किम् । अहमपि । श्रुतशीलः नाम=श्रुतशीलाख्यः । अस्य=नलस्य एव ।

आज्ञाकारी=आदेशपालकः । अस्मि । इति=एवम् । अभिधाय=कथयित्वा । विभ्रान्त-
वान्=विरराम ।

हिन्दी—हे सौम्य ! यह समस्त शस्त्र तथा शास्त्रों में पटु, शत्रुओं का विदारण करने वाले, वीरसेन के पुत्र नल हैं । अधिक क्या कहूँ मैं भी श्रुतशील नाम का इन्हीं का आदेशपालक हूँ । यह कह कर चुप हो गया ।

नलोऽपि कृत्वा त्वदाश्रयास्तास्ताः प्रकटितप्रेमकन्दलाः कथाः, समर्थं च स्वयंवरामन्त्रणमुत्सुकतया तत्कालमेवोड्डीय गन्तुमीहमानः सम्भाषितेन स्मितेनालोकितेन च माममृतवर्षेणैवाह्लादयन्ननिच्छन्तमपि प्रतिग्राह्य च बलादनर्घ्याणि स्वाङ्गाभरणानि चिरादेव व्यसर्जयत् ।

मुधा—नल इति । नलः अपि=नलाख्यः नृपः अपि । त्वदाश्रयाः=त्वदधीनाः । ताः ताः । प्रकटितप्रेमकन्दलाः—प्रकटितम् प्रेमकन्दलम्=अनुरागमूलम्, याभिस्ताः । कथाः=वार्ताः । कृत्वा=विधाय । स्वयंवरामन्त्रणम्=स्वयंवरनिमन्त्रणम् च । समर्थं=स्वीकृत्य । उत्सुकतया=उत्कण्ठया । तत्कालम्=तत्क्षणम् एव । उड्डीय=उत्पत्य । गन्तुम्=चलितुम् । ईहमानः=इच्छुकः । सम्भाषितेन=सम्भाषणेन । स्मितेन=मन्द-
हसितेन । आलोकितेन=अवलोकनेन च । माम्=ब्राह्मणम् । अमृतवर्षेण=मुधावर्षेण । आह्लादयन् इव=प्रसन्नयन्निव । अनिच्छतम् अपि=अनभिलषितमपि । बलात्=हठात् । अनर्घ्याणि=बहुमूल्यानि । स्वाङ्गाभरणानि=आस्माङ्गभूषणानि । प्रतिग्राह्य=ग्राहयित्वा । चिरादेव=विलम्बादेव । व्यसर्ज=विसर्जयामास ।

हिन्दी—नल ने भी तुम से सम्बन्धित उन-उन प्रेम प्रकट करने की जड़ कथाओं को कह कर उत्सुकता से स्वयंवर के निमन्त्रण का समर्थन कर, तत्काल ही मानों उड़ कर पहुँच जाने की इच्छा करते हुए, सम्भाषण, मन्द मुसकान तथा दर्शन के द्वारा मुझे अमृत वर्षा से प्रसन्न करते हुए न चाहते हुये भी जबर्दस्ती बहुमूल्य अपने शरीर से आभूषण उतार कर देकर बड़ी देर में विसर्जित किया ।

स्वयं च मृगयाव्यसनितया मृगयालुभिः सह—

धीरं रङ्गन्तमारुह्य सारं रंहसि वाजिनम् ।

हारं रम्यं गले बिभ्रत्स्वरं रन्तुमगात्पुनः ॥ २९ ॥

अन्वयः—धीरं रङ्गन्तं रंहसि सारं वाजिनं आरुह्य गले रम्यं हारं बिभ्रन् पुनः

स्वरं रन्तुम् अगात् ।

मुधा—स्वयमिति । च=तथा । मृगयाव्यसनितया—मृगयायाः=आखेटस्य, व्यसनम्, तस्य भावस्तया । मृगयालुभिः सह=आखेटकैः सह ।

धीरमिति । धीरम्=अत्रासम् । रङ्गन्तम्=घनगन्तम् । रंहसि=केने । सारम्=

उत्कृष्टम् । वाजिनम्=अश्वम् । आरुह्य=आरोहणं कृत्वा । गले=कण्ठे । रम्यम्=रमणीयम् । हारम्=हाराभूषणम् । बिभ्रत्=धारयन् । पुनः=पुनः । स्वरम्=स्वच्छन्दम् । रन्तुम्=विचरितुम् । अगात्=अगच्छत् ।

हिन्दी—शिकार का अभ्यासी होने के कारण स्वयम् शिकारियों के साथ वह—
घेर्यवान्, दौड़ने में उत्तम चाल में श्रेष्ठ घोड़े पर सवार होकर गले में सुन्दरहार
पहने पुनः स्वेच्छा से विहार करने चला गया ॥ २९ ॥

तदायुष्मति, स्वामिसुते ! यथा मया तत्कथाप्रश्नानुराग उपलक्षितस्तथा
निश्चितमचिरादयमेष्यति' इत्यभिधाय स ब्राह्मणः स्वगृहगात् ।

मुधा—तदिति । तत्=अतः । आयुष्मति=चिरजीविनि । स्वामिसुते=हे राज-
पुत्रि ! मया=ब्राह्मणेन । यथा=यत्प्रकारः । तत्कथाप्रश्नानुरागः—तस्य=नलस्य,
कथायाम्=वार्तायाम्, प्रश्ने च, अनुरागः=प्रेम । उपलक्षितः=अवलोकितः । तथा
निश्चितम्=असन्दिग्धम् । अचिरात्=अविलम्बम् । अयम्=एषः नलः । एष्यति=
आगमिष्यति । इत्यभिधाय=एवं कथयित्वा । सः=असौ । ब्राह्मणः=विप्रः । स्वगृहम्
=निजभवनम् । अगात्=अगच्छत् ।

हिन्दी—“अतः हे आयुष्मति, राजपुत्री, जैसा मैंने उसके कथा और प्रश्नों में
अनुराग देखा उससे निश्चित है कि वह शीघ्र ही आयेगा ।” यह कहकर वह ब्राह्मण
अपने घर चला गया ।

गते च तस्मिन्दमयन्ती 'श्लाघ्यः स कः कालः, धन्यः स कतमो वासरः,
सलक्षणा सा का नाम वेला, यस्यामिदमिन्दुदर्शनेनैव कुमुदमस्मच्चक्षुस्तदा-
लोकेन कम्प्यानन्दमनुभविष्यति, इति चिन्तयन्ती कान्यपि दिनानि
कयाप्यवस्थया व्यनैषीत् ।

मुधा—गत इति । च तस्मिन् गते=तत्प्रस्थानानन्तरम् । दमयन्ती=भैमी । सः
=असौ । कः कालः=कः समयः । श्लाघ्यः=प्रशंसनीयः । सः=असौ । कतमः=कः
धन्यः=सफलः । वासरः=दिवसः । सा=असौ । का नाम वेला=कतमः कालः ।
यस्याम्=वेलायाम् । इन्दुदर्शनेन इव=चन्द्रावलोकनसमम् । कुमुदम्=कुमोदिनीम् ।
अस्मच्चक्षुः=मम नयनम् । तदालोकेन=तद्दर्शनेन । कम् अपि आनन्दम्=कमपि
सुखम् । अनुभविष्यति=अनुभवं करिष्यति । इति=एवम् । चिन्तयन्ती=विचार-
यन्ती । कानि अपि दिनानि=केऽपि वासराः । कयापि अवस्थया=कयापि दशाया ।
व्यनैषीत्=यापितवती ।

हिन्दी—उस ब्राह्मण के चले जाने पर दमयन्ती ने—“कौन-सा वह प्रशंसनीय
समय होगा, कौन-सा वह उत्तम दिन होगा, कौन-सी वह धन्य वेला होगी जिसके
कुमोदिनी के चन्द्र दर्शन के समान मेरी आँखें उस (नल) को देखने से किसी
विशिष्ट आनन्द का अनुभव करेंगी” । यह सोचते-सोचते कुछ दिन किसी प्रकार
व्यतीत किये ।

अथ नलोऽप्यामन्त्रितस्तेन ब्राह्मणेन रणरणकेन च, प्रेरितो मन्त्रिणा
मवनेन च, परिषतः सेनयोत्कण्ठया च, तत्कालमेव विवर्धमण्डलाभिमुख-
मुवचलत् ।

सुधा—अथेति । अथ=अनन्तरम् । नलः=नलाख्यः नृपः अपि । तेन=उक्तेन । ब्राह्मणेन=विप्रेण । रणरणकेन च=उत्साहेन च । आमन्त्रितः=निमन्त्रितः । मन्त्रिणा=अमात्येन । मदनेन=कामेन । च प्रेरितः । सेनया=वाहिन्या । उत्कण्ठया=उत्सुकतया च । परिवृत्तः=परिवेष्टितः । तत्कालम्=तत्क्षणम् एव । विदर्भमण्डलाभिमुखम्=विदर्भनगरदिशाम् । उदचलत्=उच्चचाल ।

हिन्दी—तदनन्तर नल भी उस ब्राह्मण द्वारा अधिक उत्साह से आमन्त्रित, अमात्य एवम् कामदेव से प्रेरित सेना तथा उत्कण्ठा से घिरा हुआ तत्काल ही विदर्भ नगर की ओर चल दिया ।

चलिते च चतुरङ्गबलचलनचूर्णितशिलोच्चयचक्रवाले चक्रिचक्रचङ्क्रमणचीत्कारबधिरितिककुभिषिपमवैरिवृन्दवनवैद्युतानले नले, चलन्तश्चटुलतरचरणप्रहाररणितधरणिमण्डलाः कान्तकाञ्चनरचनारोचिष्णवश्चकासांचक्रुश्चक्रवर्तिवाहोचिताः साश्चर्यमपर्यन्तपर्यायाः पर्याणितास्तुरङ्गाः शृङ्गारिताश्च चलच्चारुचामरावधूलनालङ्कृतकपोलभित्तिभागसंलगितभृङ्गसङ्गीतमुखरितमुखमण्डलाः कथमप्याधोरणनिरुध्यमानशौर्यविकारस्फुरणाः स्फुरत्कुम्भभित्तिसिन्दूरा दूरापसारितस्यन्दनाः स्यन्दमानामन्दमदकर्मितमेदिनीकाः कम्पयाम्बभूवुर्भुवं भूरिभारभुग्नाङ्गपन्नगशिरःशिथिलावष्टम्भामिभेन्द्राः ।

सुधा—चलित इति । च=तथा । चतुरङ्गबलचलनचूर्णितशिलोच्चयचक्रवाले—चतुरङ्गबलस्य=चतुरङ्गिण्याः सेनयाः, चलनेन=प्रयाणेन, चूर्णितम्=पिष्टीकृतम्, शिलोच्चयस्य=पर्वतोच्चभागस्य, चक्रवालम्=समूहम्, येन तस्मिन् । चक्रिचक्रचङ्क्रमणचीत्कारबधिरितिककुभि—चक्रीणाम्=सर्पाणाम्, चक्रम्=समूहम्, तस्य चङ्क्रमणेन=परिभ्रमणेन, यो चीत्कारः=कोलाहलस्तेन बधिरीकृताः ककुभिः=दिशाः यस्य तस्मिन् । विषमवैरिवृन्दवनवैद्युतानले—विषमम्=कठिनम्, यद् वैरिवृन्दम्=अरिदलम्, तद्रूपं यद्, वनम्=विपिनम्, तस्मिन् वैद्युतानलः=तद्दिदिनिरिव यस्तस्मिन् । नले=नलाख्ये नृपे । चटुलतरचरणप्रहाररणितधरणिमण्डलाः—चटुलतरैः=अतिचञ्चलैः, चरणप्रहारैः=पदाघातैः, रणिताः=ध्वनिकृताः, ये धरणिमण्डलाः=भूभागाः । चलन्तः=कम्पिताः, अभवन् । कान्तकाञ्चनरचनारोचिष्णवः=दीप्तस्वर्णभूषणकान्तयः । चक्रवर्तिवाहोचिताः—चक्रवर्तिनाम्=सम्राजाम्, वाहोचिताः=वाहनयोग्याः । साश्चर्यम्=आश्चर्यसहिम् । अपर्यन्तपर्यायाः=अद्वितीयाः । पर्याणिताः=आसनयुताः । तुरङ्गाः=अशवाः । चकासयाञ्चक्रुः=शुशुमिरे । चलच्चारुचामरावधूलनालङ्कृतकपोलभित्तिभागसंलगितभृङ्गसङ्गीतमुखरितमुखमण्डलाः—चलताम्=प्रचलताम्, चारुचामराणाम्=सुन्दरचमरव्यजनानाम्, अवधूलनेन=कम्पनेन, अलङ्कृताः=शोभिताः, ये कपोलभित्तिभागाः=गण्डस्थलदेशास्तेषु संलगिताः, ये भृङ्गाः=मधुपास्तेषां सङ्गीतेन=भृङ्गारवेण, मुखरितानि=ध्वनितानि, मुखमण्डलानि येषां ते ।

कथम् अपि = केनापि प्रकारेण । आघोरणनिरुध्यमानशौर्यविकारस्फुरणाः—आघोरणैः
= हस्तिपकैः, निरुध्यमानः = अवरुध्यमानः, यः शौर्यविकारः = पराक्रमः, तेन स्फुरणाः
= स्फुरिताः । स्फुरत्कुम्भभित्तिसिन्दूराः = प्रकटत्कुम्भभित्तिसिन्दूराः । दूरापसारित-
स्यन्दनाः—दूरम्, अपसारितानि = पृथक्कृतानि, स्यन्दनानि = रथाः, येऽयस्ते ।
स्यन्दमानामन्दमदकदमितमेदिनीकाः—स्यन्दमानेन = स्रवतेन, अमन्देन = स्वच्छेन,
मदेन = मदजलेन, कदमिता = पङ्क्तीकृता मेदिनी यैस्ते । इमेन्द्राः = गजेन्द्राः । भूरि-
भारभुग्नाङ्गपन्नगशिरःशिथिलावष्टम्भाम्—भूरिभारेण = पर्याप्तभारेण, भुग्नाङ्गाः =
सङ्कुचितशरीराः ये पन्नगाः = नागास्तेषां, शिरोभिः = उत्तमाङ्गैः, शिथिलाः =
श्लथीकृताः अवष्टम्भाः = स्तम्भाः, यस्यास्तादृशीम् । भुवम् = भूमिम् । कम्पयाम्बभूवुः
= कम्पयामासुः ।

हिन्दी—चतुरङ्गिणी सेना के चलने से पर्वतों के उच्चभाग (शिलासमूह) चकना-
चूर हो गये । सर्पों के समूहों के चक्कर काटने से हुए चोत्कार के कारण दिशाएँ बधिर
हो उठी विषय शत्रु समुदाय के लिये नृप नल विद्युतीय अग्नि के समान बन गये ।
सेना के चञ्चल चरणों के प्रहार से भूमण्डल ध्वनि करके काँप उठा । चमचमाते हुए
स्वर्णभूषणों के समान कान्तिमान्, चक्रवर्ती सम्राटों की सवारी योग्य, आश्चर्ययुक्त,
अद्वितीय जीन कसे हुए घोड़े उद्भासित हो उठे । चञ्चल सुन्दर चवरो के कम्पन से
अलङ्कृत कपोलस्थलों में चिपटे हुए भौरों की मधुर गुञ्जार से हाथियों के मुखमण्डल
शोभित हो उठे । किसी प्रकार फीलवानों (हस्तिपकों) द्वारा रोके जा रहे शौर्यविकार
को प्रकट कर रहे चमकते हुए सिन्दूर से युक्त कुम्भभित्त वाले, जिनसे रथ दूर हटा
दिये गये थे तथा जिनके टपकते हुए स्वच्छमदजल से कीचड़युक्त पृथ्वी हो रही थी,
ऐसे गजेन्द्रों ने पर्याप्त भार से संकुचित अङ्गों वाले सर्पों के शिरोभाग से शिथिल किये
गये स्तम्भों वाली पृथ्वी को कंपा दिया ।

किं बहुना । तत्रावसरे—

पूर्वापरपयोराशिसीमासङ्क्रान्तसैनिके ।

तस्मिन्सस्मार भूभारद्वाराहवपुषो हरेः ॥ ३० ॥

अन्वयः—तस्मिन् पूर्वापरपयोराशिसीमासङ्क्रान्तसैनिके भारात् भूः वराहवपुषः
हरेः सस्मार ।

सुधा—किमिति । किं बहुना = अधिकेन किम् । तत्रावसरे = तस्मिन् काले ।

पूर्वापरेति । तस्मिन् = एतस्मिन् । पूर्वापरपयोराशिसीमासङ्क्रान्तसैनिके—पूर्वापरयोः

= पूर्वपश्चिमयोः पयोराशेः = समुद्रस्थ, सीमायाम्, सङ्क्रान्ताः = व्याप्ताः, सैनिकाः =

भटाः, यत्र तस्मिन् । भारात् = भारकारणात् । भू = धरा । वराहवपुषः = शूकरशरीर-

धारिणः । हरेः = भगवतः विष्णोः । सस्मार = स्मृति चकार ।

हिन्दी—अधिक क्या कहें । उस अवसर पर—उस पूर्व और पश्चिम समुद्रपर्यन्त
सैनिकों की व्यापकता से भार के कारण भूमि वराहरूपधारी भगवान् विष्णु का स्मरण
करने लगी ॥ ३० ॥

अपि च—

आसीत्पिण्डितपाण्डुपङ्कजवनं श्वेतातपत्रैः क्वचि-
न्मायूरातपवारणैः क्वचिदभूदुन्नालनीलोत्पलम् ।

उन्मेघं क्वचिदुर्ध्वधूलिपटलैस्तस्य प्रयाणोऽभव-

त्प्रोद्वीचि क्वचिदम्बरं सर इव प्रेङ्खत्पताकापटैः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—तस्य प्रयाणे क्वचित् अम्बरं श्वेतातपत्रैः पिण्डितपाण्डुपङ्कजवनम्, क्वचित् मायूरातपवारणैः नालनीलोत्पलम् आसीत्, क्वचित् ऊर्ध्वधूलिपटलैः उन्मेघम् प्रेङ्खत्पताकापटैः प्रोद्वीचि सरः इव अभवत् ।

सुधा—आसीदिति । तस्य = नृपनलस्य । प्रयाणे = प्रस्थाने । क्वचित् = क्वापि । अम्बरम् = नभः । श्वेतातपत्रैः = शुभ्रच्छत्रैः । पिण्डितपाण्डुपङ्कजवनम्—पिण्डितम् = मुकुलितम् पाण्डु = पाण्डुवर्णम् पङ्कजवनम् = कमलवनम् इव । क्वचित् मायूरातपवारणैः = मयूरपुङ्खच्छत्रैः । नालनीलोत्पलम् = नालदण्डयुक्तं नीलकमलमिव ! आसीत् = अभूत् । ऊर्ध्वधूलिपटलैः = उपरिरजःपटलैः । उन्मेघम् = उन्नतमेघम् । प्रेङ्खत्पताकापटैः = चलदध्वजाञ्चलैः । प्रोद्वीचि = प्रवृद्धोर्ध्वं रङ्गम् । सरः = तडागम् इव । अभवत् = बभूव । अत्रोपमालङ्कारः । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—और भी—उसके प्रस्थान के समय आकाश शुभ्र छत्रों से मुकुलित शुभ्र कमलवन जैसा बन गया था । कहीं पर मयूर पंखों से बने छत्रों नालदण्डयुक्त नील कमलों का वन बन गया था, कहीं ऊपर उड़ती हुई धूल से उन्नत मेघ बन गये थे फड़फड़ाते हुए ध्वज वस्त्रों से लहराता हुआ तालाव जैसा आकाश हो गया था ॥ ३१ ॥

जाताश्च जङ्घाजघनस्पृशो, वक्षःस्थलीलोलनलम्पटाः, ग्रीवाग्रहणा-
ग्रहिण्यः, प्रसभं लगन्त्यो वस्त्रेषु, निस्त्रपाः स्त्रिय इव, नखपदाभिघातोद्यताः
चुम्बन्त्यश्चिबुककपोलाधरचक्षूषि सैनिकानाम्, अतिप्रसरेण शिरोऽवलग्नः,
प्रबला धूलयो, वियदावरणाश्च चक्रुर्च्चैरतिप्रसङ्गमासन्नवननिकुञ्जेषु ।

सुधा—जाता इति । जङ्घाजघनस्पृशः—जङ्घे जघने च स्पृशन्तीति ताः=जङ्घा-
जघनस्थलस्पर्शकराः । वक्षःस्थलीलोलनलम्पटाः = वक्षःस्थलमर्दनलोलुपाः । ग्रीवाग्रहणा-
ग्रहिण्यः—ग्रीवायाः ग्रहणम्, तस्मै आग्रहिण्यः = गलग्रहणायाग्रहकारिण्यः । प्रसभम् =
हठात् । वस्त्रेषु = वासःसु । लगन्त्यः = संलग्न्यः । निस्त्रपाः = निर्लज्जाः । स्त्रियः =
नार्यः इव । नखपदाभिघातोद्यताः—नखाः = अश्वादीनां खुराः, पदम् = पादविन्यासस्ते-
सामभिघातस्तस्मादुत्थिताः । पक्षे—नखक्षतपदयोश्चाभिघाते, उद्यताः = सोद्यमाः ।
सैनिकानाम् = बलिनाम् । चिबुककपोलाधरचक्षूषि—चिबुकं, कपोलो अधरो वक्षुषी,
तेषां समाहारस्तान् = चिबुकगण्डस्थलीघ्नयनानि । चुम्बन्त्यः = चुम्बनं कुर्वन्त्यः ।
अतिप्रसरेण = अतिविस्तरेण । शिरोऽवलग्नः = शिरःसु संलग्नः । प्रबलाः = प्रकृष्टाः ।
धूलयः = रजांसि । वियदावरणाश्च = नभश्छादित्यः, विगच्छद्बलाश्च । वियत् = नभः ।
विपूर्वस्येणः शतरि च वियदिति । आसन्नवननिकुञ्जेषु । उच्चैः = धोरम् । अतिप्रसङ्गम्
= अतिव्यासम् । पक्षे—रतिप्रसङ्गम् = गुरतप्रबन्धम् । चक्रुः = अकुर्वन् ।

हिन्दी—जंघा तथा जघन को छूनी हुई, वक्षःस्थल के मर्दन के लिये लोलुप ग्रीवा-ग्रहण (गलवाहें डालने-मर्दन पकड़ने) के लिये आग्रह करने वाली, हठात् वस्त्रों में लिपटी हुई निर्लज्ज स्त्रियों के समान नखपद (खुर, चरण) के अभिघात से ऊपर उठी हुई, सैनिकों के चिबुक, कपोल अधर तथा नयन चूमती हुई, अधिक प्रसार के कारण शिरों में लगी हुई प्रबल धूल तथा गगनावरण ने समीपवर्ती वनकुञ्जों में अनिव्याप्ति कर ली ।

टिप्पणी—यहाँ पर धूल तथा निर्लज्जस्त्रियों में पूर्ण समानता दिखलायी गयी है ।

कूजन्तश्च कोटिशः कोदण्डमण्डलाग्रव्यग्रपाणयः, पाणिनीया इवाधिकरणकर्मकुशलाः समुल्लसन्तो विचेलुर्बलानपटवो लाम्पट्योलुण्ठितरिपुपुरः पदातयः ।

सुधा—कूजन्त इति । च=तथा । कोटिशः=शतसहस्रशः । कूजन्तः=शब्दायमानाः कोदण्डमण्डलाग्रव्यग्रपाणयः—कोदण्डेन=धनुषा, मण्डलाग्रेण चासिना व्याकुलाः पाणयो येषां ते । अधिकरणकुशलाः—अधिकम्=बहु रणकुशलाः=रणकर्मणि दक्षाः । पक्षे—अधिकरणकुशलाः—अधिकरणकर्मणिकारके दक्षाः । पाणिनिया, इव=वैयाकरणाः इव । समुल्लसन्तः=शोभन्तः । बलानपटवः=बलानकुशलाः । लाम्पट्योलुण्ठितरिपुपुरः—लाम्पट्येन=घृष्टतया, उल्लुण्ठिताः अरिपुरः=शत्रुनगर्यो यैः ते । पदातयः=पदाति सैनिकाः । पुरः=अग्रे । विचेलुः=प्राचलन् ।

हिन्दी—बहुत प्रकार शोर करते हुए धनुष तथा तलवार हाथों में धारण किये हुए रणकार्य में कुशल सैनिक अधिकरण में कुशल वैयाकरणों के समान शोभित होते हुए उछलने में कुशल तथा घृष्टता से शत्रुपुरों को लूटकर पैदल आगे बढ़े ।

तत्र च व्यतिकरे—

मन्दं मन्दरमन्दिरेषु शयितानुस्त्रिद्वयन्किन्नरान्-

मेरोर्मस्तककन्दरे प्रतिरवानुत्थापयन्नुल्बणः ।

आध्वं धावत यात मुञ्चत पुनः पन्थानमेवंविध-

स्त्रैलोक्यं बधिरीचकार बहलः सैन्यस्य कोलाहलः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—मन्दरमन्दिरेषु शयितान् किन्नरान् मन्दम् उस्त्रिद्वयन्, मेरोः मस्तककन्दरे उल्बणः प्रतिरवान् उत्थापयन् आध्वम्, धावत, यात, मुञ्चत पुनः पन्थानम् एवंविधः सैन्यस्य बहलः कोलाहलः स्त्रैलोक्यं बधिरीचकार ।

सुधा—मन्दमिति । मन्दरमन्दिरेषु=पर्वतभवनेषु । शयितान्=शयनकृतान् । किन्नरान्=किम्पुरुषान् । मन्दम्=शनैः । उस्त्रिद्वयन्=निश्चारहितान् कुर्वन् । मेरोः=सुमेरु-पर्वतस्य । मस्तककन्दरे=शिखरमुहायाम् । उल्बणः=उज्जितान् । प्रतिरवान्=प्रति-ध्वनीन् । उत्थापयन्=कुर्वन् । आध्वम्=तिष्ठत । धावत=द्रुतं गच्छत । यात=चलत । मुञ्चत=त्यजत । पुनः=भूयः । पन्थानम्=मार्गम् । एवंविधः=एतत्प्रकारः ।

सैन्यस्य = सेनायाः । बहलः = अत्यन्तः । कोलाहलः = रवः । त्रैलोक्यम् = त्रिभुवनम् ।
बध्नीचकार = बध्नीकृतवान् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ।

हिन्दी—उस अवसर पर—पर्वतभवनों में सोते हुए किलरों को धीरे धीरे जगाते हुए मुमेरु पर्वत की शिखर गुफा में गर्जती हुई प्रतिध्वनि को उठाते हुए—“ठहरो, दौड़ो जाओ, छोड़ो फिर इस मार्ग को” सेना के अत्यधिक कोलाहल ने त्रिभुवन को कर दिया ॥ ३२ ॥

एवमसौ क्रीडितानेकपामरान् गिरीन् ग्रामांश्च बहुतरङ्गोपशोभिताः सरितः सीम्नश्च व्यूढपत्ररथान् पथः पादपान्श्च लङ्घयन्, सालसहिताः पुरी-
नारीश्च सेवमानः, पच्यमानगोधूमश्यामलाः क्षेत्रभुवो भिल्लपल्लीश्च परि-
हरन्, विधवाः शत्रुसीमन्तिनीरटवीश्चातिक्रामन्, परिवारीणि बन्धुकुलानि
सरांसि च बहुमानयन्, नातिचिरेण रविरथतुरङ्गपरिहृतविषमशिरःशिखर-
सहस्रमजस्रममरगणगन्धर्वसिद्धरुद्धस्कन्धमध्यं विन्ध्याचलमनुससार ।

सुधा—एवमिति । एवम् = इत्थम् । असौ = एषः । क्रीडितानेकपामरान्—क्रीडिता,
अनेकपाः = गजाः, अमराः = देवाश्च, येषु तादृशान् । पक्षे—क्रीडितबहुग्राम्यान् । गिरीन्
= पर्वतान् । ग्रामान् च । बहुतरङ्गोपशोभिताः—बहुभिः = बहलैः, तरङ्गैः = वीचिभिः,
उपशोभिताः = अलङ्कृताः । पक्षे—बहुतरम् = अधिकतरम् गोपैः = गोपालैः, शोभिताः
= अलङ्कृताः, सरितः = नद्यः । सीम्नः = सीमाप्रदेशाः, च । व्यूढपत्ररथान्—विशेषेणो-
ढानि व्यूढानि, पत्राणि = वाहतानि, रथाश्च यैस्तान् । पक्षे—व्यूढाः = युक्ताः, पत्ररथाः
= पक्षिणः यैस्तादृशान् । पथः = मार्गाणि । पादपान् = वृक्षान् च । लङ्घयन् = पारयन् ।
सालसहिताः—सालेन = प्राकारेण सहिताः । पुरी = नगरीः । पक्षे—सालसाः = अलस-
युताः हिताश्च । नारीः = स्त्रीः । सेवमानः = सेवाक्रियमाणः । पच्यमानगोधूमश्यामलाः—
पच्यमानैः = पचेलिमैः, गोधूमैः = शस्यविशेषैः, श्यामलाः = हरिताः । पक्षे—गोः =
भूमेः धूमः गोधूमः, ततः पच्यमानः = परिपाकं गच्छन्, बहुलीभवन्, योऽसौ गोधूमस्तेन,
श्यामलः = कृष्णायिताः । क्षेत्रभुवः = क्षेत्रभूमीः । न तु पच्यमाना चासौ गोश्चेति ट्व्
प्रसङ्गात् । भिल्लीपल्लीः = भिल्लावासान् । परिहरन् = परित्यजन् । विधवाः = पति-
वियुक्ताः । शत्रुसीमन्तिनीः = शत्रुपत्नीः । पक्षे—वि = विशेषाः धवाः = धवाभिधाः
यत्र तथा । अटवीः = अरण्यानि । अतिक्रमन् = उत्तलङ्घयन् । परिवारीणि—परि =
समन्तात्, वारि = जलम्, येषु तानि । बन्धुकुलानि = बन्धुपुत्रपुत्र्युक्तानि । सरांसि =
तडागानि । पक्षे—परिवारीणि = पारिवारिकाणि—परिवृण्वन्ति = परिवारीभवन्ति
तानि । बन्धुसमूहानि = मातृकुलानि । बहुमानयन् = बहुप्रशंसयन्, सम्मानयन्वा । नाति-
चिरेण = अल्पकालेन । रविरथतुरङ्गपरिहृतविषमशिरःशिखरसहस्रम्—रवेः = सूर्यस्य,
रथस्य ये तुरङ्गाः तैः परिहृतम् = वञ्चितम्, विषमम् = भयङ्करम्, शिरःशिखरसहस्रम् =
शिरोरूपासंख्यशिखरयुक्तम् । अजस्रम् = निरन्तरम् । अमरगणगन्धर्वसिद्धरुद्धस्कन्ध-
भागम्, यस्य तादृशम् । विन्ध्याचलम् = विन्ध्यनामपर्वतम् । अनुससार = अनुचचाल ।

हिन्दी—इस प्रकार वह अनेक हाथियों तथा देवताओं से युक्त पर्वतों एवं ग्रामों में क्रीडा कर, अत्यधिक तरङ्गों से उपशोभित नदियों की सीमाओं तथा अधिकांश गोपों से अलंकृत पर्वतीय सीमाओं, विशेषरूप से पत्र (अश्व तथा) रथ से युक्त मामों और पत्ररथ (पक्षियों) से युक्त पादपों को लाँघते हुए, साल (चहार दीवारों) से युक्त पुरों तथा अनमाई स्त्रियों का सेवन करता हुआ, पकते हुए गेहूँ के पीधों के कारण श्यामल क्षेत्र भूमियों और जलती हुई आग के धुँए से श्यामल भीलों के गोवों को छाड़ता हुआ, विधवा शत्रुस्त्रियों तथा विशेष रूप से ध्रुव नामक वृद्धों वाले वनों को लाँघता हुआ, चारों ओर से घेरकर रहने वाले भाई बान्धवों को सम्मानित करता हुआ, चारों ओर से जन से भरे तड़ामों की प्रशंसा करता हुआ, शीघ्र ही मन्वान मूर्ति के रथों के घोड़ों से वंचित हजारों उच्च शिखर रूखी शिखों को धारण करने वाले, निरन्तर देवताओं, गन्धर्वों तथा सिद्धों से घिरे हुए मध्य भाग वाले विन्ध्याचल की ओर चल दिया ।

ततश्च—

दिशि दिशि किमिमानि प्रच्यवन्तेऽन्तरिक्षा-

दविरतमुत देवी भूतधात्री प्रसूते ।

इति शबरवधूभिस्तर्क्यमाणान्यवापुः

सपदि विपुलविन्ध्यस्कन्धमध्यं बलानि ॥ ३३ ॥

अन्वयः—दिशि दिशि अन्तरिक्षात् इमानि किं प्रच्यवन्ते, उत भूतधात्री ३ अविरतं प्रसूते । इति शबरवधूभिः तर्क्यमाणानि बलानि, सपदि विपुलविन्ध्यस्कन्धमध्यम् अवापुः ।

मुधा—दिशि दिशीति । दिशि दिशि=सर्वासु दिक्षु । अन्तरिक्षात्=आकाशात् । इमानि=एतानि किम् । प्रच्यवन्ते=स्खलन्ति । उत=अथवा । भूतधात्री—भूतान् धरतीति, भूतधात्री=जीवधारिणी । देवी=पृथ्वी । अविरतम्=अजसम् । इमानि किम् प्रसूते=सृजति । इति=एवम् । शबरवधूभिः=भिल्लस्त्रीभिः । तर्क्यमाणानि=जल्पमानानि । बलानि=सेनाः । सपदि=शीघ्रम् । विन्ध्यस्कन्धमध्यम्=विन्ध्याचलस्य मध्यभागम् । अवापुः=प्रापुः । मालिनीकृतम् ।

हिन्दी—तदनन्तर—“सभी दिशाओं में आकाश से यह क्या टपक रहा है ? अथवा प्राणियों को धारण करने वाली पृथ्वी देवी यह क्या उत्पन्न कर रही है ।” इस प्रकार शबरपत्नियों द्वारा तर्क-वितर्क किये जाते हुए सेना शीघ्र ही विशाल विन्ध्याचल के मध्य भाग में पहुँची ॥ ३३ ॥

भुतशीलस्तु तुङ्गशृङ्गारङ्गत्सारङ्गाङ्गनासु नक्षत्रासन्नाकाशावकाशविश-
द्वंशजालजटिलासु चलन्निवचित्रककरिकलभकदम्बकसञ्चारशबलासु हारि-
हरिताङ्कुररमणीयासु वनस्थलीषु निक्षिप्तचक्षुषमवलोक्य राजानमिवम-
वादीत् ।

सुधा—श्रुतशील इति । श्रुतशीलः तु = तदभिधस्तस्याज्ञाकारी तु । तुङ्गशृङ्गरङ्ग-
त्सारङ्गाङ्गनामु—तुङ्गेषु = उच्चेषु, शृङ्गेषु = शिखरेषु, रङ्गन्त्यः = भ्रमन्त्यः, सार-
ङ्गाङ्गनाः = मृगवधवः, यत्र तासु । नक्षत्रासन्नाकाशावकाशविशद्वंशजालजटिलासु—
नक्षत्राणां = तारकाणां, आसन्नं = पार्श्वं, यद् आकाश एव अवकाशः = शून्यं विद्,
तत्र विशत् = प्रविशत्, वंशजालजटिलासु = वंशजालयुक्तासु । चलच्चित्रककरिकलभकदम्ब-
कसञ्चारशबलासु—चलन्तः = भ्रमन्तः, चित्राः = अद्भुताः, चित्रकाः = विविधवर्णाः,
ये करिकलभाः = गजशावकाः, तेषां कदम्बकेन = समूहेन, सञ्चारशबलाः = सञ्चरण-
शबलाः यत्र तासु । हारिहरिताडकुररमणीयासु = सुन्दरहरिताडकुररम्यासु । वनस्थलीषु
= वनभूमिषु । निक्षिप्तचक्षुषम्—निक्षिप्तम् = प्रक्षिप्तम्, चक्षुः = नेत्रम् तेन तम् । राजा-
नम् = त्वम् । अवलोक्य = दृष्ट्वा । इदम् = एतत् । अवादीत् = अवोचत् ।

हिन्दी—श्रुतशील ने ऊँचे-ऊँचे पर्वतशिखरों पर घूमती हुई मृगवधुओं वाली,
नक्षत्रों के समीप रिक्त आकाश में प्रवेश करते हुए वाँसों के झुरमुट से युक्त, चलते हुए
विचित्र रङ्गविरङ्गे हाथियों के बच्चों के झुण्ड के संचरण से परिपूर्ण, मनोरम हरे
अङ्कुरों से रमणीक बनी वनस्थली की ओर देखते हुए राजा से यह कहा ।

देव—

माद्यदन्तिकपोलपालिविगलद्दानाम्बुसिक्तद्रुमाः

क्रीडत्क्रोडकुलार्धचवितपतन्मुस्तारसामोदिताः ।

अन्तःसुस्थितपान्थमन्थरमरुल्लोललतामण्डपाः

कस्येता न हरन्ति हन्त हृदयं विन्ध्यस्थलीभूमयः ॥ ३४ ॥

अन्वय—माद्यदन्तिकपोलपालिविगलद्दानाम्बुसिक्तद्रुमाः क्रीडत्क्रोडकुलार्धचवित-
पतन्मुस्तारसामोदिता अन्तःसुस्थितपान्थमन्थरमरुल्लोललतामण्डपाः एताः विन्ध्य-
स्थलीभूमयः, हन्त ! कस्य हृदयं न हरन्ति ।

सुधा—माद्यदिति । माद्यदन्तिकपोलपालिविगलद्दानाम्बुसिक्तद्रुमाः—माद्यन्तः ये
दन्तिनः = करिणः, तेषां कपोलपालिभिः = गण्डस्थलैः, विगलद्भिः = खवद्भिः, दानाम्बुभिः =
मदजलैः, सिक्ताः, द्रुमाः = पादपाः यत्र । क्रीडत्क्रोडकुलार्धचवितपतन्मुस्तारसामोदिताः—
क्रीडत् = खेलत्, यत् क्रोडकुलम् = वराहयूथम्, तेनार्धचवितम् = अपूर्णखादितम् पतत् = खवत्,
यत् मुस्तारसम् । तेनामोदितम् = मुवासितम्, यत्र ताः । अन्तःसुस्थितपान्थमन्थरमरु-
ल्लोललतामण्डपाः—अन्तः = मध्ये, सुस्थिताः पान्थाः, यासु, तथा मन्थरेण मरुता =
मन्दपवनेन, लोलन्तः = चलन्तः, लतामण्डपाः—वीरुधमण्डपाः यासु ताः । एताः =
इमाः । विन्ध्यस्थलीभूमयः = विन्ध्याचलभूप्रदेशाः । हन्तः ! कस्य हृदयम् = चेतः ।
न हरन्ति = न मोहयन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—देव ! मतवाले हाथियों के कपोलस्थलों से बहते हुए मदजल से सिक्त
वृक्षों वाली, खेलते हुए वराहयूथों के द्वारा अधचबाये गिरते हुए मुस्ता (विशेष प्रकार
के कन्दरस से सुगन्धित, अन्दर विश्राम करते हुए पथिकों से युक्त और घीमी चलती

हुई लताओं के मण्डपवाली विन्ध्याचल की यह भूमि किसके हृदय को मोहित नहीं कर लेती हैं ॥ ३४ ॥

इतश्च पश्यतु देवः—

एषा सा विन्ध्यमध्यस्थलविपुलशिलोत्सङ्गरङ्गतरङ्गाः

सम्भोगश्रान्ततीराश्रयशबरवधूशर्मदा नर्मदा च ।

यस्याः सान्द्रद्रुमालीलिततलमिलत्सुन्दरीसन्निरुद्धैः

सिद्धैः सेव्यन्त एते मृगमृदितदलत्कन्दलाः कूलकच्छाः ॥

अन्वयः—च विन्ध्यमध्यस्थलविपुलशिलोत्सङ्गरङ्गतरङ्गाः सम्भोगश्रान्ततीराश्रय-
शबरवधूशर्मदा च एषा सा नर्मदा, यस्याः एते मृगमृदितदलत्कन्दलाः कूलकच्छाः
सान्द्रद्रुमाली ललिततलमिलत्सुन्दरी सन्निरुद्धैः सिद्धैः सेव्यन्ते ।

सुधा—इतश्चेति । इतश्च = अस्यां दिशि । देवः = भवान् । पश्यतु = अवलोकयतु ।

एषेति । विन्ध्यमध्यस्थलविपुलशिलोत्सङ्गरङ्गतरङ्गाः—विन्ध्यस्य=विन्ध्याचलस्य,
मध्ये यत्स्थलम्, तस्य विपुलेषु, शिलोत्सङ्गेषु = शिलाक्रोडेषु, रङ्गतरङ्गाः = चल-
वीचयः, यस्यास्तथा । सम्भोगश्रान्ततीराश्रयशबरवधूशर्मदा—सम्भोगेन = सुरतागमेन,
श्रान्ताः = क्लान्ताः, तासाम्, तीराश्रया = तटाश्रया शबरवधूशर्मदा = मिल्लकानुबदा
च या । एषा = इयम् । सा नर्मदा = नर्मदाख्या नदी (अस्ति) । यस्याः = नद्याः
नर्मदायाः । एते = इमे । मृगमृदितदलत्कन्दलाः—मृगैः = हरिणैः, मृदिताः = सुकोमलाः,
दलन्तः = मर्दयन्तः, कन्दलाः = अङ्कुराणि यत्र तथा । कूलकच्छाः = तटप्रदेशाः । सान्द्र-
द्रुमालीललिततलमिलत्सुन्दरीसन्निरुद्धैः—सान्द्राणाम् = सघनानाम्, द्रुमालीनाम् =
वृक्षपङ्क्तीनाम्, ललिततलेषु = मधुरच्छायासु, मिलद्भिः = लगद्भिः, सुन्दरोभिः—
कामिनीभिः, सन्निरुद्धाः = सम्यग् अवरुद्धाः ये तैः । सिद्धैः = सिद्धजनैः । सेव्यन्ते =
सेविताः भवन्ति । स्रग्धरावृत्तम् ।

हिन्दी—और श्रीमान् इधर देखें—

विन्ध्याचल के मध्यभाग की विशाल शिलाओं की गोद में घिरकती हुई, लहरों
वाली, सम्भोग से थकी तट पर विश्राम करती हुई शबर स्त्रियों को आराम देने वाली
यह वही नर्मदा नदी है जिसके यह मृगों से रोँदे गये अङ्कुरों वाली तटभूमि जहाँ कि
दुमपङ्क्तियों की सुन्दर छाया में लिपटी हुई सुन्दरियों से रोके गये सिद्ध लोग (उसका)
सेवन करते हैं ॥ ३५ ॥

अपि च, अन्तरेऽप्यस्याः—

मज्जत्कुञ्जरकुम्भमण्डलगलदानाम्बुनः सौरभाद्-

भ्राम्यद्भृङ्गकुलावलीः कुवलयश्रेणीः समाविभ्रतः ।

कललोलाः कलिकालकल्मषमुषः प्रोत्तलीललीलाकृतः

स्वःसोपानपरम्परा इव वियद्वीथीमलङ्कुर्वन्ते ॥ ३६ ॥

अन्वयः—मज्जत्कुञ्जरकुम्भमण्डलगलदानाम्बुनः सौरभाद् भ्राम्यद्भृङ्गकुलावलीः

कुवलयश्रेणी समाविभ्रतः प्रोल्लीललीलाकृतः कलिकालकल्मषमुपः कल्लोलाः स्वसो-
पानपरम्परा इव वियद्वीथीम् अलङ्कुर्वन्ते ।

सुधा—अपीति । अपि च=तथा । अस्याः=एतस्याः नर्मदायाः । अन्तरे=मध्ये
अपि—

मञ्जदिति । मञ्जत्कुञ्जरकुम्भमण्डलगलदानाम्बुनः—मञ्जताम्=स्नानकृताम्
कुञ्जराणाम्=करीणाम्, कुम्भमण्डलानि=कुम्भस्थलानि, तैः गलतः=सवतः, दाना-
म्बुनः=मदजलस्य । सौरभात्=सुगन्धेः । भ्राम्यद्भृङ्गकुवावलीः=भ्राम्यन्ति, यानि
भृङ्गकुलानि=अलिदलानि, तेषाम् आवल्यः=पङ्क्तयस्ताः । कुवलयश्रेणीः=कमल-
पङ्क्तीः । समाविभ्रतः=धारयतः । प्रोल्लीललीलाकृतः=प्रकुण्टलीलाविलामकृतः । कलि-
कालकल्मषमुपः=कलिकालस्य=कलियुगस्य, कल्मषम्=पापम्, मुपगन्ति इति तथा ।
कल्लोलाः=नर्मदायास्तरङ्गाः । स्वसोपानपरम्परा इव=स्वर्गसोपानपरिपाटीमः ।
वियद्वीथीम्=नभोमार्गम् । अलङ्कुर्वन्ति=सूयन्ति । शार्ङ्गलविक्रीडितवृत्तम् ।

हिन्दी—और भी, इसके अन्दर—

स्नान करते हुए हाथियों के कुम्भस्थल से बहने हुए मदजल की सुगन्ध से मँडरते
हुए प्रपरकुल की पंक्तियों और कमलश्रेणियों को धारण करती हुई, उत्कुण्ट विलास
नीला करती हुई कलिकाल के पापों को मिटाने वाली (नर्मदा) लहरें स्वर्ग सोपान
परम्परा के समान आकाश मार्ग को सोभित कर रही है ॥ ३६ ॥

आश्रास्यास्तीरे—

अंससंभजलार्द्रजर्जरजटाजूटर्मनाङ्मन्थरा-

स्तिम्यत्तारवतन्तुनिमित्तकुथत्कोपीनमात्रच्छदाः ।

शीतोत्कण्टकितास्थिशेषतनवः स्नात्वोत्तरन्तः शनै-

रेते पश्य पतन्ति पिच्छलशिलाजाले जरत्तापसाः ॥३७॥

अन्वयः—पश्य, अंससंभजलार्द्रजर्जरजटाजूटैः मनाक् मन्थराः स्तिम्यत्तारवतन्तु-
निमित्तकुथत्कोपीनमात्रच्छदाः शीतोत्कण्टकितास्थिशेषतनवः एते जरत्तापसाः स्नात्वा
उत्तरन्तः शनैः पिच्छलशिलाजाले पतन्ति ।

सुधा—असेति । पश्य=अवलोक्य । अंससंभजलार्द्रजर्जरजटाजूटैः—जलेन=
वारिणा, आद्राणि=क्लिन्नानि, जर्जराणि=जीर्णानि, जटाजूटानि=सटाजालानि,
अंससंसीनि=स्कन्धयोः अवलम्बितानि, जलार्द्रजर्जरजटाजूटानि, तैः । मनाक्=
किञ्चित् । मन्थराः=शिथिलाः । स्तिम्यत्तारवतन्तुभिः=वल्कलतन्तुभिः, निमित्तानि कुथत्कोपीनमात्राणि=
शीतोत्कण्टिकानि, छादयन्ति=वस्त्राणि, येषां ते । शीतोत्कण्टकितास्थिशेषतनवः=
हमे । जरत्तापसाः=वृद्धतपस्विजनाः । स्नात्वा=स्नानं विधाय । उत्तरन्तः=अव-
तरणं कुर्वन्तः । शनैः=मन्दम् । पिच्छलशिलाजाले=पिच्छलप्रस्तरसमूहे । पतन्ति
=पतनं कुर्वन्ति । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—और इधर इसके तट पर—

देखिये, जल से भीगा जर्जर जटाजूट कन्धे तक लटक रहा है, कुछ शिथिल आर्द्र वत्कल तन्तुओं से बने अत्यन्त जीर्णकीपीन मात्र वस्त्र धारण किये हुए, शीत के कारण रोमाञ्चित हड्डी मात्र शेष शरीर वाले यह वृद्ध तपस्वी स्नान कर उतरते हुए धीरे-धीरे फिसलने वाले शिलासमूह पर गिर रहे हैं ॥ ३७ ॥

इतोऽपि—

पश्येताः करिकुम्भसन्निभकुचद्वन्द्वोल्लसद्बीचयः

क्रीडन्त्यब्जविकासभासि पयसि स्वैरं पुलिन्दस्त्रियः ।

उन्मीलन्नवनीलनीरजधिया पक्ष्मांतरे नेत्रयो-

र्यासां हस्तलताहता अपि परिभ्राम्यन्ति भृङ्गाङ्गनाः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—पश्य, करिकुम्भसन्निभकुचद्वन्द्वोल्लसद्बीचयः, एताः पुलिन्दस्त्रियः अब्ज-विकासभासि पयसि स्वैरं क्रीडन्ति, यासां नेत्रयोः पक्ष्मांतरे उन्मीलन्नवनीलनीरज-धिया हस्तलताहताः भृङ्गाङ्गनाः परिभ्राम्यन्ति ।

सुधा—पश्येति । पश्य=अवलोकय । करिकुम्भसन्निभकुचद्वन्द्वोल्लसद्बीचयः—करीणाम्=हस्तीनाम्, कुम्भसन्निभेन=कुम्भस्थलसदृशेन, कुचद्वन्द्वेन=पयोधरयुगलेन, उल्लसन्त्यः=शोभयन्त्यः, बीचीः=तरङ्गान्, यास्तादृशाः । एताः=इमाः । पुलिन्द-स्त्रियः=शबरनार्यः । अब्जविकासभासि=अब्जानाम्=कमलानाम्, विकासेन=विक-चेन, भाः=कान्तिर्यस्मिन्, तादृशि । पयसि=अम्भसि । स्वैरम्=स्वच्छन्दम् । क्रीडन्ति=विहरन्ति । यासाम्=पुलिन्दस्त्रीणाम् । नेत्रयोः=नयनयोः । पक्ष्मांतरे=पक्ष्मपङ्क्तिमध्ये । उन्मीलन्नवनीलनीरजधिया=उन्मीलताम्=विकसताम्, नवानाम्=नूतनानाम्, नीरजानाम्=कमलानां, धिया=बुद्ध्या । हस्तलताहताः=करलताता-बिताः अपि । भृङ्गाङ्गनाः=भ्रमरवधवः । परिभ्राम्यन्ति=परि=परितः, भ्राम्यन्ति=चङ्क्रमन्ति । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—इधर भी—देखिये, हाथियों के कुम्भस्थल सदृश कुचयुगल से सह्रों को शोभित करती हुई यह शबर स्त्रियाँ कमलों के विकास के कारण मनोरम जल में स्वच्छन्द क्रीड़ा कर रही हैं जिनके नेत्रों के पलकों को विकसित हो रहे कमल समक कर हस्तलता से भगाये जाने पर भी भ्रमर वधुएँ चारों ओर मँडरा रही हैं ।

इतोऽप्यवलोकयतु देवः—

बालोन्मीलत्कुवलयवनं विस्तरद्गन्धरुद्ध-

भ्राम्यद्भृङ्गेरनुकृतपयःपूर्णमेघान्धकारम् ।

हर्षात्पश्यत्ययमतितरां तीरचारी मयूरः

मुग्धः पार्श्वे भ्रमति च भयान्चक्रवच्चक्रबाकः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—बालोन्मीलत्कुवलयवनं विस्तरद् गन्धरुद्धभ्राम्यद्भृङ्गेः अनुकृतपयःपूर्ण-मेघान्धकारम् अयं तीरचारी मयूरः अतितरां हर्षात् पश्यति, मुग्धः चक्रबाकः च भयात् पार्श्वे चक्रवत् भ्रमति ।

सुधा—बालोन्मीलविति । बालोन्मीलत्कुवलयवनम्—बालम्=नूतनम्, यदुन्मीलत्=विकसत्, कुवलयवनम्=कमलवनम् तत् । विस्तरदगन्धरुद्धभ्राम्यद्भृङ्गाः—विस्तरता=प्रसरता, गन्धेन=सौरभेण, रुद्धाः, अत एव भ्राम्यन्तो, भृङ्गाः=मधुपतयः । अनुकृतपयःपूर्णमेघान्धकारकम्—अनुकृतः पयःपूर्णमेघः=वारियुक्तवारिः, अन्धकारश्च=तमश्च येनेति, वनविशेषणम् । मेधाद् हि मयूरस्य हर्षः । अयम्=एषः । तीरचारी—तीरे=तटे, चरतीति=तटवर्ती । मयूरः=केकी । अतितराम्=अत्यन्तम्, हर्षात्=आमोदात् । पश्यति=अवलोकयति । मुग्धः=मोहयुतः । चक्रवाकः=चक्रवाकपक्षी । भयात्=त्रासात् । पार्श्वे=सन्निकटे । चक्रवत् भ्राम्यति=परिक्रमति । मन्त्राक्रान्तावृत्तम् ।

हिन्वी—आप इधर भी देखें—

नवीन खिले हुए कमलवन वाले, फैलती हुई गन्ध से रोके गये मँडराते हुए भीरों के द्वारा प्रतिबिम्बित जलपूर्ण मेघ तथा अन्धकार को यह तटवर्ती मयूर अत्यधिक हर्ष से देख रहा है, एवम् मुग्ध चक्रवाकपक्षी भय से समीप में चक्कर काट रहा है ।

इदं च—

कुररभरसहं सहंसमालं मुदितमयूरचकोरचक्रवाकम् ।

क इह सुचिरं विलोक्य प्रवरमते रमते नरो न रोधः ॥४०॥

अन्वयः—प्रवरमते, इह कुररभरसहं सहंसमालं मुदितमयूरचकोरचक्रवाकं रोधः सुचिरं विलोक्य कः नरः न रमते ।

सुधा—कुररभरेति । प्रवरमते—प्रवरा=अतिश्रेष्ठा, मतिः=बुद्धिर्द्वयस्य तत्सम्बुद्धिः=अयि श्रेष्ठबुद्धे ! राजन् ! इह=अत्र । कुररभरसहम्—कुरराणाम्=कुररपक्षीणाम्, भरम्=अतिशयं सहते यद्वेति । तथा । मुदितमयूरचकोरचक्रवाकम्—मुदिताः=प्रसन्नाः, मयूराश्चकोराश्चक्रवाकाश्च यत्र तथा । रोधः=तटम् । सुचिरम्=बहुकालम् । विलोक्य=दृष्ट्वा । कः नरः=कः जनः । न रमते=न मोदते । यमकालङ्कारः ।

हिन्वी—और यह—

हे प्रवरबुद्धिवाले नृप ! यह कुरर पक्षियों के भार को सहने वाले हंस पक्षियों से युक्त, प्रसन्न मयूरों तथा चकई चक्रवाक पक्षियों वाला तट चिरकाल तक देखकर कौन पुरुष प्रसन्न नहीं हो जाता है ॥ ४० ॥

इतश्च—

वककृतनिनदं नदं न दम्भात्कृतसवनं सवनं भजन्त एते ।

निरुपमविभवं भवं स्मरन्तः प्रशमधना मुनयो नयोपपन्नाः ॥४१॥

अन्वयः—प्रशमधनाः नयोपपन्नाः एते मुनयः निरुपमविभवं भवं स्मरन्तः कृत-सवनं वककृतनिनदं सवनं नदं दम्भात् न भजन्ते ।

सुधा—वककृतेति । प्रशमधनाः—प्रशमः=शान्तिः, धनम्=सम्पत्तिर्येषां ते । नयोपपन्नाः=नीतियुक्ताः । एते=इमे । मुनयः=महर्षयः । निरुपमविभवम्=अनुपमसाम-

ध्यम् । भवम्=ईश्वरम् । स्मरन्तः=स्मरणं कुर्वन्तः । कृतसवनम्—कृतम्=सम्पादितम्, सवनम्=स्नानम् यत्र । वककृतनिनदम्—वकैः=वकुलैः, कृतनिनदम्=विहितशब्दम्, यत्र । सवनम्=काननयुतम् । नदम्=जलाधारविशेषम् । दम्भात्=आदरात् । न भजन्ते=न सेवन्ते । यमकालङ्कारः ।

हिन्दी—और इधर—शान्ति रूपी सम्पत्ति वाले नीतियुक्त मुनिजन अनुपम सामर्थ्य वाले भगवान् शिव को स्मरण करते हुए, स्नान किये हुए, बगुलों द्वारा निनादित तथा वन से युक्त नदी तट को आडम्बर से नहीं सेवन करते हैं ॥ ४१ ॥

विधूतपाप्मानः खल्वमी महानुभावाः । तथाहि—

मुहुर्धिवसतां सतां मुनीनामपविपदां विपदाङ्कपङ्कभाञ्जि ।

तटनिकटवनानि नर्मदायाः कथमिभवन्ति भवन्ति कल्मषाणि ॥ ४२ ॥

अन्वयः—इभवन्ति विपदाङ्कपङ्कभाञ्जि नर्मदायाः तटनिकटवनानि मुहुः अधिवसतां सतां अपविपदां मुनीनां कथं कल्मषाणि भवन्ति ।

सुधा—विधूतेति । खलु=नूनम् । अमी=एते । महानुभावाः=महाशयाः । विधूतपाप्मानः—विधूतम्=क्षालितम्, पापम्=कल्मषम्, येभ्यस्ते । तथाहि—

मुहुरिति । इभवन्ति=गजवन्ति । तथा वीनाम्=पक्षिणाम्, पदम् अङ्के यत्र तथोक्तम् पङ्कम्, भजन्ते तानि=पक्षिचरणचिह्नितरजःशोभीनि । नर्मदायाः=नर्मदानद्याः । तटनिकटवनानि=तटसमीपकाननानि, कर्मभूतानि । मुहुः=वारंवारम् । अधिवसताम्=निवसताम् । सताम्=विदुषाम् । अपविपदाम्—अपगताः विपदभ्यः, तादृशाम् । मुनीनाम्=ऋषीणाम् । कथम् । कल्मषाणि=पापानि । भवन्ति अपि तु न भवन्त्येवेत्यर्थः ।

हिन्दी—वास्तव में ये लोग सर्वथा पापरहित हैं । क्योंकि—

हाथियों से युक्त तथा पक्षियों के चरण-चिह्नित पङ्क वाले नर्मदा नदी के तटवर्ती वनों में बार-बार निवास करने वाले विद्वानों एवं विपत्ति रहित मुनिजनों को पाप कैसे छू सकते हैं ॥ ४२ ॥

इतश्च—

क्वचित्प्रवरगैरिकासमसमुल्लसत्पल्लव

लवङ्गलवलीलतातलचलच्चकोरं क्वचित् ।

क्वचिद्गिरिसरित्तटीतरुणविस्फुरत्कन्दलं

दलघ्नचुलमञ्जरीमधुनिरुद्धभृङ्गं क्वचित् ॥ ४३ ॥

अन्वयः—क्वचित् प्रवरगैरिकासमसमुल्लसत्पल्लवम्, क्वचित् लवङ्गलवलीलता-तलचलच्चकोरम्, क्वचित् गिरिसरित्तटीतरुणविस्फुरत्कन्दलम्, क्वचित् दलघ्नचुल-मञ्जरीमधुनिरुद्धभृङ्गम् अस्ति ।

सुधा—क्वचिदिति । क्वचित्=कुत्रापि । प्रवरगैरिकासमसमुल्लसत्पल्लवम्—प्रवरम्=उत्कृष्टम्, गैरिकम्=गैरिकवर्णम्, असमम्=अप्रतिमम् तथा समुल्लसन्तः=शोभन्तः, पल्लवाः=दलानि यत्र । क्वचित्=क्वापि । लवङ्गलवलीलतातलचलच्चकोरम्—लव-

ज्ञानाम्, लवलीलतानां च, तलम्, तस्मिन् चलन्तः = चञ्चलाः, चकोराः = चकोर-
पक्षिणः यत्र । ववचित् = कुत्रचित् । गिरिसरित्तीतरुणविस्फुरत्कन्दलम् — गिरिसरितः =
गिरिनद्याः, तासां तटेपु, तरुणानि = नूतनानि, विस्फुरन्ति = दीप्यमानानि, कन्दलानि =
तुराणि यत्र । ववचित् = ववापि । दलमिचुलमञ्जरीमधुनिरुद्धभृङ्गम् — दलम् =
विजयितासु, निचुलमञ्जरीपु = वेतसीमञ्जरीपु, मधुनिरुद्धाः = मधुरसार्धाविरुद्धाः भृङ्गाः =
मधुपाः यत्र ।

हिन्दी — कहीं गहरे गैरिक (गेरु) रङ्ग जैसे अद्वितीय शोभित हो रहे पल्लव
वही लौंग तथा लवली लताओं के नीचे चञ्चल चकोर घूम रहे हैं, कहीं पवतीय
नारियों के तट पर नवीन चमकते हुये अंकुर हैं और कहीं खिली हुई वेतों की मञ्ज-
रियों के मधुरस में उलझे हुए भोर हैं ॥ ४३ ॥

ववचिच्चटलकोकिलाकुलितनूतचूताङ्कुरं
कुरङ्गकुलसेवितप्रबलसालमूलं ववचित् ।

ववचित्प्रवरसञ्चरत्सुरवधूपदैः पावनं

वनं नयति विक्रियामिह मनो मुनीनामपि ॥ ४४ ॥

अन्वयः — ववचित् चटलकोकिलाकुलितनूतचूताङ्कुरम्, ववचित् कुरङ्गकुलसेवित-
प्रबलसालमूलम्, ववचित् प्रवरसञ्चरत्सुरवधूपदैः पावनं वनम्, इह मुनीनाम् अपि मनः
विक्रियां नयति ।

सुधा — ववचिदिति । ववचित् = कुत्रचित् । चटलकोकिलाकुलितनूतचूताङ्कुरम् —
चटलैः = चञ्चलैः, कोकिलैः = कोकिलपक्षिभिः, आकुलितम् = पूरितम्, नूतम् =
नूतनम्, चूताङ्कुरम् = आम्राङ्कुरम् यत्र । ववचित् = ववापि । कुरङ्गकुलसेवितप्रबल-
कुरङ्गमालमूलम् — कुरङ्गकुलैः = मृगवृन्दैः, सेवितानि, प्रबलानि = विशालानि, शास-
मूलानि = सालवृक्षमूलानि यत्र । ववचित् = कुत्रचित् । प्रवरसञ्चरत्सुरवधूपदैः —
प्रवरैः — उत्कृष्टैः, सञ्चरद्भिः, सुरवधूपदैः = देवाङ्गनाचरणैः । पावनम् = पवित्रम् ।
वनम् = अरण्यम् । इह = अत्र । मुनीनाम् = यतीनाम् । अपि मनः = चेतः । विक्रियाम्-
विगता क्रिया यत्र तादृशीम् दशाम् । नयति = प्रापयति ।

हिन्दी — कहीं चञ्चल कोयलों से भरे नवीन आम के पेड़ कहीं मृग समुदाय से
सेवित विशाल शालवृक्षों से युक्त, उत्तम सुरसुन्दरियों के चलते हुए चरणों से पावन
बना हुआ अरण्य मुनियों की भी चित्तवृत्ति को विकृत कर देता है ॥ ४४ ॥

तद्विदमद्यतनं दिवसमस्य सैन्यस्याध्वश्रमापन्नस्वेदापनुत्तिनिमित्तमधि-
वसतु देवः ।

सुधा — तद्विति । तत् = अतः । इदम् = एतत् । अद्यतनं दिवसम् = अद्य दिनम् ।
अस्य = एतस्य । सैन्यस्य = सेनायाः । अध्वश्रमापन्नस्वेदापनुत्तिनिमित्तम् = मार्गश्रमयुक्त-
स्वेदपूरीकरणहेतुः । देवः = प्रभुः । अधिवसतु = अत्रैवाधिवासं करोतु ।
हिन्दी — अतः आज के दिन इस सेना के मार्ग में चलने के कारण थकान से युक्त
स्वेद को दूर करने के लिये महाराज यहीं निवास करें ।

यत्र—

वायुस्कन्धमवष्टभ्य स्फारितैः पुष्पलोचनैः ।

वियद्विस्तारमेते हि वीक्षन्ते इव पादपाः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—वायुस्कन्धम् अवष्टभ्य स्फारितैः पुष्पलोचनैः एते पादपाः वियद्विस्तारं वीक्षन्ते इव हि ।

सुधा—वायुस्कन्धनिति । यत्र=यस्मिन् स्थाने । वायुस्कन्धम्—पवनांसम् । अवष्टभ्य=आरुह्य । स्फारितैः=विस्तारितैः । पुष्पलोचनैः=पुष्पाण्येव लोचनानि, तैः=कुसुमनयनैः । एते=इमे । पादपाः=वृक्षाः । वियद्विस्तारम्—वियतः=गगनस्य, विस्तारम्=प्रसारम् । वीक्षन्ते इव=अवलोकयन्तीव । हि पादपूतौ । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

हिन्दी—यहाँ वायु के कन्धे पर सवार होकर पुष्प रूपी नयनों को फैला फैलाकर यह पादप मानों आकाश के विस्तार को देख रहे हैं ॥ ४५ ॥

अपि च येषाम्—

स्कन्धशाखान्तरालेषु पश्य जीमूतपङ्क्तयः ।

लम्बमाना विलोक्यन्ते चलद्वल्गुलिका इव ॥ ४६ ॥

अन्वयः—पश्य, स्कन्धान्तरालेषु लम्बमाना जीमूतपङ्क्तयः चलद्वल्गुलिका इव विलोक्यन्ते ।

सुधा—अपि चेति । पश्य=अवलोकय । अपि च=तथा च । पश्य=अवलोकय येषाम् । स्कन्धान्तरालेषु=प्रमुखशाखांमध्येषु । लम्बमानाः=प्रलम्बमानाः । जीमूतपङ्क्तयः=मेघमालाः । चलद्वल्गुलिका इव=चलती=सरती, वल्गुलिकासमम् । विलोक्यन्ते=दृश्यन्ते । अत्रोपमालङ्कारः ।

हिन्दी—और भी देखिये जिनके—तनों के मध्य झुके हुए बादलों की पंक्तियाँ रेंगती हुई वल्गुलिका जैसी मालूम पड़ती हैं ॥ ४६ ॥

येषां च—

उच्चैः शाखाग्रसंलग्ना मन्ये नूनं वनोक्तसाम् ।

कुर्वन्ति पुष्पसन्देहं निशि नक्षत्रपङ्क्तयः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—मन्ये, उच्चैः शाखाग्रसंलग्नाः नक्षत्रपङ्क्तयः नूनं वनोक्तसाम् पुष्पसन्देहं कुर्वन्ति ।

सुधा—उच्चैरिति । मन्ये=अनुमीये । येषाम्=पादपानाम् । शाखाग्रसंलग्नाः=शाखाशिखरसंलग्नाः । नक्षत्रपङ्क्तयः=नक्षत्रमालाः । निशि=रात्रौ । नूनम्=सखु । वनोक्तसाम्=वनवृक्षाणाम् । पुष्पसन्देहम्=कुसुमसंशयम् । कुर्वन्ति=विवर्धन्ति । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

हिन्दी—अनुमान है कि यह वृक्षों की शाखाओं से लगी हुई नक्षत्रपंक्तियाँ वास्तव में वन वृक्षों के फूल होने का सन्देह कर देती हैं ॥ ४७ ॥

इतश्च—एतेषु प्रचण्डपवनाहततरुतलगतसुगन्धिविविधविकचकुसुम-

प्रकरमकरन्दमापीय पुनः शिखरशाखाभिमुखमुत्पतन्त्यो विभान्ति दुरारोह-
तया कृताः केनापि निश्रेणय इव श्रेणयो मधुलिहाम् ।

सुधा—एतेष्विति । एतेषु = अमीषु । प्रचण्डपवनाहततरुतलगतसुगन्धिविष-
विकचकुसुमप्रकरमकरन्दम् — प्रचण्डेन = महता, पवनेन = वायुना, आहतानि = ताहि-
तानि, तरुतलेषु = वृक्षाधःसु, गलितानि = स्रस्तानि, सुगन्धीनि = सुगन्धयुक्तानि, विवि-
धानि = विचित्राणि, विकचकुसुमानि = विकसितपुष्पाणि, तेषां प्रकरम् = समूहम्, तस्य
यन्मकरन्दम् = मधुरसम्, तत् । आपीय = पीत्वा । पुनः = भूयः । शिखरशाखाभिमुखम्
उच्चवीरुधाभिमुखम् । उत्पतन्त्यः = उद्गच्छन्त्यः । मधुलिहाम् = भ्रमराणाम् । श्रेणयः
= पङ्क्तयः । दुरारोहतया = वृक्षाणामत्युन्नतत्वात् कष्टेन रोहणयोग्यतया । केनापि
जनेन । नि श्रेणयः इव = निष्पङ्क्तिबद्धा इव । कृताः = विहिताः । विभान्ति = लोभन्ते ।

हिन्दी—और इधर—इनमें प्रचण्ड पवन से आहत वृक्षों के नीचे गिरे हुए सुग-
न्धित विभिन्न प्रकार के विकसित पुष्पों के समूह का मकरन्द पान कर पुनः वृक्षों की
शिखर शाखाओं की ओर उड़ते हुए भोरों की पङ्क्तियाँ वृक्षों के दुरारोह होने के कारण
मानों किसी के द्वारा पंक्तिहीन बनायी गयी जैसी शोभित हो रहीं हैं ।

इतश्च - निश्चलानां सैन्यभयेन तुङ्गतरुशिखरपञ्जरपुञ्जितगोलाङ्गूल-
मण्डलानां निर्यन्नवप्ररोहाङ्कुराकाराः कुर्वन्ति वनदेवतानां क्रीडान्दोलन-
दोलारज्जुशङ्कामधोविलम्बिलाङ्गूललतिकाः ।

सुधा—निश्चलानामिति । सैन्यभयेन = चमूत्रासेन । निश्चलानाम् = सुस्थिराणाम् ।
तुङ्गतरुशिखरपञ्जरपुञ्जितगोलाङ्गूलमण्डलानाम्—तुङ्गानाम् = उन्नतानाम्, तरुशिख-
राणाम् = पादपशिरसाम्, पञ्जरे = घनच्छायायाम्, पुञ्जिताः = एकत्रिताः, ये गोला-
ङ्गूलाः = लाङ्गूलवानराः, तेषाम् मण्डलानि = वृन्दानि, तेषाम् । निर्यन्नवप्ररोहाङ्कु-
राकारा—निर्यन्ति = निःसरन्ति, नवप्ररोहानि = नूतनाङ्कुरितानि, अङ्कुराणि तदा-
काराः = तत्स्वरूपाः । अधोविलम्बिलाङ्गूललतिकाः = अधो विलम्बिन्यः = निम्नभाग-
विलम्बिन्यः लाङ्गूल एव लतिका = पुच्छलतिकास्ताः । वनदेवतानाम् = काननदेवीनाम् ।
क्रीडान्दोलनदोलारज्जुशङ्काम्—क्रीडान्दोलनस्य = खेलनस्य, दोलारज्जुः = हिण्डोलरज्जुः,
तस्य शङ्का, ताम् । कुर्वन्ति = विदधन्ति ।

हिन्दी—और इधर—सेना के भय से निश्चल बने ऊँचे-ऊँचे वृक्ष शिखरों की छाया
में एकत्रित लाङ्गूल वानर समूहों की निकलते हुए नूतन अङ्कुरों के आकार वाली,
नीचे को लटकती हुई पूछें वनदेवताओं के क्रीडा करने के लिये झूले की रस्ती की
शङ्का उत्पन्न कर रही हैं ।

इतश्च—चकासत्युड्डीयमानास्तरुशिरःशिखरशाखाप्रस्खलनविलग्नग्रहण-
विमानपङ्क्तिपताका इव विहगावलयो निश्चलम् ।

सुधा—चकासतीति । उड्डीयमानाः = उत्पतन्त्यः । विहगावलयो = खगमालाः ।
तरुशिरःशिखरशाखाप्रस्खलनविलग्नग्रहणविमानपङ्क्तिपताकाः—तरुशिरःशिखरशाखा-
ग्रेषु = पादपोच्चशाखाग्रभागेषु, स्खलनेन विलग्नाः = संलग्नाः, ग्रहणानाम् = नक्षत्र-

समूहानाम्, विमानपङ्क्तीनाम्=वायुयानमालानाम्, पताकाः इव निश्चलम्=अविचलम्, चकासति=शोभते ।

हिन्दी—और इधर—उड़ती हुई खग पङ्क्तियाँ वृक्षों की ऊँची-ऊँची शाखाओं से टकराने के कारण नक्षत्रों के विमान समूह की पताकाओं के समान शोभित हो रही हैं ।

इतश्च—विजृम्भमाणमञ्जरीजालेषु सर्वतुविकासिसहकारवनेषु वनदेवताभिरुद्दामदवदहनप्रतीकारार्थमनागतमेव सङ्गृहीतवारिगर्भाम्भोदपटलमिवालोक्ष्यते कोकिलाकुलकदम्बकम् ।

सुधा—विजृम्भेति । सर्वतुविकासिसहकारवनेषु—सर्वासु ऋतुषु विकसितानि यानि सहकारवनानि तेषु=सकलतुविकासिचूतोद्यानेषु । विजृम्भमाणमञ्जरीजालेषु—विजृम्भमाणेषु=विकचमानेषु, मञ्जरीजालेषु=मञ्जरीसमूहेषु । कोकिलाकुलकदम्बकम्=कोकिलपक्षिणाम्, घनममुदायम् । वनदेवताभिः=काननदेवीभिः । उद्दामदवदहनप्रतीकारार्थम् इव=पूरितजलगर्भघनपटलसदृशम् । अवलोक्ष्यते=दृश्यते ।

हिन्दी—और इधर सभी ऋतुओं में विकसित होने वाले आम्रोद्यानों में कोयलों का घना समूह फूलती हुई मञ्जरियों के समुदाय में वनदेवियों द्वारा प्रचण्डावानल को बुझाने के लिए बिना आये ही जल भरे हुए मेघपटल के समान दिखलाई पड़ता है ।

इतश्च - विकसितसितपुष्पपिण्डपाण्डुरशिखराः सुधाधवलितोर्ध्वभूमयो विलासप्रासादा इव कुसुमसायकस्य जराधवलमौलयः कञ्चुकिन इव वनदेवतानाम्, उन्मादयन्ति मनोऽमन्दमुचुकुन्दपादपाः ।

सुधा- -विकसेतेति । विकसितसितपुष्पपिण्डपाण्डुरशिखराः—विकसितैः सितपुष्पपिण्डैः, पाण्डुराणि=श्वेतानि, शिखराणि येषां ते । अमन्दमुचुकुन्दपादपाः—अमन्दाः=कान्तिमन्तः मुचुकुन्दपादपाः=मुचुकुन्दवृक्षाः । सुधाधवलितोर्ध्वभूमयः—सुधया=शुभ्रचूर्णेन, धवलता=शुभ्रा, ऊर्ध्वभूमिः=उच्चभूमिः येषां तथा । विलासप्रासादा इव=आनन्दभवनसमाः । कुसुमसायकस्य=मदनस्य । जराधवलमौलयः—जरया=वृद्धत्वेन, धवलाः=उज्ज्वलाः, शुभ्रवर्णा वा, मौलयः=शिरोभागा येषां ते । कञ्चुकिनः इव=अन्तःपुरसेवकाः इव । वनदेवतानाम्=काननदेवीनाम् । मनः=चेतः ! उन्मादयन्ति=मदयन्ति ।

हिन्दी—और इधर—विकसित श्वेतपुष्पों के कारण शुभ्र शिखरों वाले मुचुकुन्द वृक्ष चूने से पुती ऊर्ध्व भूमि (छतों) वाले आनन्द भवनों के समान कामदेव के बुढ़ापे के कारण सफेद वालों वाले कञ्चुकि के समान वनदेवियों के मन मतवाले बना रहे हैं ।

तदेवंविधेषून्मुकुलविगलितबहलमकरन्दसीकरासारसुरभिभूतलेषु मृगधृगपरिहृतदावानलज्वालायमानोन्मवशबरसीमन्तिनीचरणप्रहारविकशिताशोककाननेषु नवजलधरनिकुरम्बकान्तितमालतरशिरःस्थितशब्दानुमेयमाद्यन्मयूरमण्डलेषु भवनालसपुलिन्दराजसुन्दरीशिक्ष्यमाणवनकपोतकुक्कुट-

कुक्कुहकुलकुहरितेषु कूजत्कुररपरिवारितसरःपरिसरेषु चलच्चकोरसारसर-
वरमणीयेषु विहरतु देवः सह सैन्येन नर्मदोमिमन्दानिलान्दोलितलतापल्ल-
वेषु वनेषु ।

सुधा—तदिति । तत्=अतः । एवंविधेषु=एतत्प्रकारेषु । उन्मुकुलविगलितबहल-
मकरन्दसोकरासारसुरभितभूतलेषु—उन्मुकुलस्य = विकसितस्य, विगलितस्य = स्रवतः,
बहलमकरन्दस्य = अतिमधुरसस्य, सोकरासारेण = बिन्दुसमूहेन, सुरभितम् = सुगन्ध-
युक्तम्, भूतलम् = महीतलम् येषां तेषु । मुग्धमृगपरिहृतदावानलज्वालायमानोन्मद-
शबरसीमन्तिनीचरणप्रहारविकसिताशोककाननेषु—मुग्धः, मृगः परिहृतम् = मत्तहरिण-
परित्यक्तम्, दावानलेन = वनदहनेन, ज्वालायमानम् = वह्निवद्भूतम्, उन्मदानाम्
उन्मत्तानाम् शबरसीमन्तिनीनाम् = भिल्लस्त्रीणाम्, चरणप्रहारैः = पदाघातैः विकसि-
तम् = प्रस्फुटितम् अशोककाननम् = अशोकपादपारण्यम् यत्र तादृशेषु । नवजलधर-
निकुरम्बकान्तितमालतरुशिरःस्थितशब्दानुमेयमाद्यन्मयूरमण्डलेषु—नवानाम् = नूतनानाम्,
जलधराणाम् = पयोधराणाम्, निकुरम्बम् = समूहम्, तस्य कान्तिः = प्रभा, इव कान्ति-
र्येषाम् तेषाम्, तमालतरूणाम् = तमालवृक्षाणाम्, शिरःसु = शिखरेषु, स्थितानि =
अवस्थितानि, शब्दानुमेयेन = ध्वनिमात्रेण, माद्यन्तानि = मत्तानि, मयूरमण्डलानि =
केकीवृन्दानि, यत्र तादृशेषु । मदनलसपुलिन्दराजसुन्दरीशिक्ष्यमाणवनकपोतकुक्कुट-
कुक्कुहकुलकुहरितेषु—मदनेन = कामेन, अलसाः = आलस्ययुक्ताः, पुलिन्दराजसुन्दर्यः =
शबरपतिस्त्रियः, ताभिः शिक्ष्यमाणाः = पाठयमानाः, ये वनकपोताः = अरण्यकपोताः,
कुक्कुटाः = ताम्रचूडाः, कुक्कुहाश्च = पिकाश्च, तेषां कुलम् = वृन्दम्, तस्य कुहरितेषु =
कूजितेषु । कूजत्कुररपरिवारितसरःपरिसरेषु—कूजद्भिः = ववणद्भिः, कुररैः = कुरर-
पक्षिभिः, परिवारितानि = आवृतानि, सरसाम् = तडागानाम्, परिसराणि = तटानि
यत्र तेषु । चलच्चकोरसारसरवरमणीयेषु—चलन्तः = चपलाः, चकोराः सारसाश्च
तेषां रवैः = ध्वनिभिः रमणीयाः ये तेषु । नर्मदोमिमन्दानिलान्दोलितलतापल्लवेषु =
नर्मदायाः = नर्मदानद्याः, उमिभिः = तरङ्गैः, मन्दानिलः = मन्दपवनः, तेनान्दोलिताः =
तरलिताः, लताः पल्लवाश्च = योरुधवलानि येषां तादृशेषु । वनेषु = काननेषु । सैन्येन
सह = बलेन साकम् । देवः = स्वामी । विहरतु = विचरतु ।

हिन्दी—अतः आप ऐसे वनों में सेना सहित विहार करें, जहाँ की भूमि खिलती
हुई कलियों के गाढ़े मकरन्द बिन्दुओं की वर्षा से सुरभित है, मतवाले हरिणों के
के पद-प्रहारों से विकसित होने वाले अशोकवन हैं । नूतन घनसमूह की कान्ति के
ध्वनि (आवाज) करने से ही पक्षिचाने जाते हैं । मदन से अलसाई हुई शबर-
पतिसुन्दरियों के द्वारा सिखाये जाते वनकपोत, कुक्कुट तथा पिकासमूह जहाँ कलकूजन
कर रहे हैं । कूजन करते हुए कुररपक्षियों से घिरे हुए जहाँ तडागों के तट हैं । चंचल

चकोर तथा मारस पक्षियों की छवि से जो रमणीय बने हुए हैं एवं नर्मदा नदी की लहरों से बोझिल होने के कारण मन्द बने हुए पवन से जहाँ लता और पल्लव आन्दोलित हो रहे हैं ।

राजापि श्रुतशीलेन दर्शितास्तांग्तान्देशानवलोक्य चिन्तितवान् ।

सुधा—राजिति । राजापि = वृषोऽपि । श्रुतशीलेन = श्रुतशीलाभिधेन ब्राह्मणेन । दर्शितान् = प्रदर्शितान् । तान् तान् = उपरिनिर्दिष्टान् । देशान् = भूभागान् । अवलोक्य = दृष्ट्वा । चिन्तितवान् = विचारयास ।

हिन्दी—राजा ने भी श्रुतशील के द्वारा दिखाये गये उन उन देशों को देखकर विचार किया—

‘कृतक्रीडाः क्रोडंमंदकलकुरङ्गीहतमृगाः

परिभ्राम्यद्भृङ्गाः परभृतकुलाक्रान्तरवः ।

वनोद्देशाः पौष्पैः सुरभितदिगन्ताः परिमलै-

नं चेतः कस्येते विलसितविकारं विदधति ॥ ४८ ॥

अन्वयः—क्रोडैः कृतक्रीडाः मंदकलकुरङ्गीहतमृगाः, परिभ्राम्यद्भृङ्गाः, परभृतकुलाक्रान्तरवः, पौष्पैः परिमलैः सुरभितदिगन्ताः एते वनोद्देशाः कस्य चेतः विलसितविकारं न विदधति ।

सुधा कृतक्रीडा इति । क्रोडैः = शूकरैः । कृतक्रीडाः—कृताः = सम्पादिता क्रीडा-खेलनम् यत्र तथा । मंदकलकुरङ्गीहतमृगाः—मदेन, कलकुरङ्गीभिः = मनोरम-हरिणीभिः हताः = आकर्षिताः, मृगाः = हरिणा यत्र तथा । परिभ्राम्यद्भृङ्गाः—परि = परितः, भ्राम्यन्तः = चङ्क्रन्तः, भृङ्गाः = अलयः यत्र तथा । परभृतकुलाक्रान्तरवः—परभृतकुलेन = कोकिलवृन्देनाक्रान्ताः = आपूरिताः, तरवः = वृक्षाः, यत्र तथा । पौष्पैः = पुष्पजातैः । परिमलैः = सुगन्धिभिः । सुरभितदिगन्ताः—सुरभितानि = सुगन्ध-युक्तानि, दिगन्तानि = दिशाप्रान्तानि, यत्र तथा । एते = इमे । वनोद्देशाः = वनभागाः । कस्य = कस्यापि जनस्य । चेतः = मनः । विलसितविकारम्—विलसितः = शोभितः, विकारः = कामविकारो, यस्मिंस्तत् । न विदधति = न कुर्वन्ति । शिखरिणीवृत्तम् ।

हिन्दी—जहाँ शूकर क्रीडा कर चुके हैं, मत्तमनोरम मृगियों द्वारा हिरण जहाँ अपनी ओर आकृष्ट कर लिये गये हैं, चारों ओर भौंरे जहाँ मडरा रहे हैं, कोकिल वृन्द से वृक्ष भरे हुए हैं तथा फूलों की सुगन्ध से दशों दिशाएँ सुरभित हो रही हैं ऐसे वन भाग किसके मन को विकारयुक्त नहीं कर देते हैं ? ॥ ४८ ॥

इतश्च—

वीचीनां निचयाः स्पृशन्ति जलवानुव्गन्धिसौगन्धिका
नृत्यत्केकिकदम्बकानि विकसद्बीरन्धि रोधांसि च ।

धत्ते संकतमुन्नवन्मदकलकौआवलीसारसा-

नस्याः पश्यपरागपिङ्गपयसः सेव्यं च सिन्धोर्न किम् ॥ ४९ ॥

अन्वयः—उद्गन्धिसौगन्धिकाः वीचीनां निचयाः जलदान् स्पृशन्ति, नृत्यत्केकि-
कदम्बकानि विकसद्बीरुन्धि रोधांसि, सैकतम् उन्नदन्मदकलक्रीञ्चावलीसारसान् धत्ते ।
पञ्चपरागपिङ्गपयसः अस्याः सिन्धोः किं सेव्यम् न (अस्ति) ।

सुधा—वीचीनामिति । उद्गन्धिसौगन्धिकाः = उत्कृष्टगौरभयुक्ताः । वीचीनाम् =
तरङ्गाणाम् । निचयाः = राशयः । जलदान् = घनान् । स्पृशन्ति = स्पर्शं कुर्वन्ति । च =
तथा । नृत्यत्केकि-कदम्बकानि—नृत्यन्ति, केकि-कदम्बानि = मयूरवृन्दानि । विकसद्बीरुन्धि-
विकसन्ति, बीरुन्धानि = लताः, यत्र तथा । रोधांसि = तटानि । सैकतम् = तिकतायुक्तं
प्रदेशम् । उन्नदन्मदकलक्रीञ्चावलीसारसान्—उन्नतता = कूजता मदेन, कला = मनो-
रमा, क्रीञ्चावली = क्रीञ्चपङ्क्तिः, सारसाश्च = सारसपक्षिणश्च तान् । धत्ते = धार-
यति । पञ्चपरागपिङ्गपयसः—पञ्चपरागेण = कमलपरागेन, पिङ्गम् = पीतम्, पयः =
जलम्, यस्यास्तस्याः । अस्याः = एतस्याः । सिन्धोः = नद्याः । किम् = तटादिकम् ।
सेव्यम् = सेवनयोग्यम् । नास्ति । अपितु सर्वमेव सेव्यमस्तीति भावः । शादूलविक्री-
डितं वृत्तम् ।

हिन्दी—उत्कृष्ट सुगन्धवाले तरङ्ग समूह, बादलों का स्पर्श कर रहे हैं । नाचते
हुए मयूरवृन्द, विकसित होती हुई लतावाले तट, रेतीली भूमि, कलरव करती हुई
क्रीञ्चावली तथा सारसों को धारण कर रहे हैं । पञ्चपराग से पीले बने हुए जलवाली
इस नदी की कोन सी चीज सेवनीय नहीं है ? ॥ ४९ ॥

तदुचितमिहाद्य दिवसमावासं कर्तुम्' इति विचिन्त्य भ्रूकोणसंज्ञाज्ञापित-
सेनासन्निवेशस्तत्कालमेव 'विरचयत तुरङ्गममन्दुराः सरसदीर्घदूर्वा-
नीलनिम्नस्थलीषु, कुरुत कायमानानि सरित्सेव्यसैकतेषु, उन्नमयत पट-
कुटीः कूलकाननेषु, आलानयत मदमत्तमतङ्गजान् मदकण्डूकपोलकाषसेषु
सरलसालसल्लकीसर्जार्जुनस्कन्धेषु, दूरमुत्सारयत शैवलशिलाजालकाष्ठ-
कटकण्टकपटलानि, समीकुरुत विषमभूभागान्' इति सेनापतिप्रमुखमुखर-
लोककलकलमुत्तालमुत्थितमसहमानस्तद्विरामावसरं प्रतिपालयन्तेकान्तेऽन्य-
तमप्रवेशे तस्याः सरितः सूक्ष्ममुक्ताफलक्षोदधवलबालुकापुलिनपृष्ठ एवा-
स्थानगोष्ठीं बद्धन्ध ।

सुधा—तदिति । तत् = अतः । अद्य दिवसम् = अद्य दिनम् । इह = अत्र । आवासं
कर्तुम् = स्थातुम् । उचितम् = उपयुक्तम् । इति = एवम् । विचिन्त्य = चिन्तयित्वा ।
भ्रूकोणसंज्ञाज्ञापितसेनासन्निवेशः—भ्रूकोणयोः, संज्ञया = संज्ञेतेन, जापितः = प्रकटितः,
सेनायाः = सैन्यस्य, सन्निवेशः = विश्रामः, येन तथा सः । तत्कालमेव = तत्क्षणमेव ।
सरसदीर्घदूर्वा-नीलनिम्नस्थलीषु—सरसेन = मृदुलेन, दीर्घेण दूर्वा तथा नलघासेन
नीलाः = हरिताः, निम्नस्थल्यस्तासु । तुरङ्गममन्दुराः—तुरङ्गमाणां = वाजिनाम्,
मन्दुराः = शालाः । विरचयत = निर्मायत । सरित्सेव्यसैकतेषु—सरिताम् = नदीनाम्, सेव्येषु
= सेवनयोग्येषु, सैकतेषु = बालुकामयप्रदेशेषु । कायमानानि—कायो यात्यन्नेति कायमान,

लोकप्रसिद्धयारोहितादितृणविशेषकुटीराणि । कुरुत = सम्पादयत । कूलकाननेषु = तटवर्तिवनेषु । पटकुटीः = वस्त्रकुटीः (रावटियां इति भाषायाम्) । उन्नमयत = उत्तानयत । मदकण्डूकपोलकापसहेषु = बहुकण्डूकपोलधर्षणसहेषु । सरलसालसल्लकीसर्जार्जुनस्कन्धेषु — सरलाः = ऋजवः, सालाः, सल्लक्यः, सर्जाः, अर्जुनाभिधाः पादपाः, तेषां स्कन्धेषु = स्कन्धभागेषु । मदमत्तमतङ्गजान् — मदेन मत्ताः = मदक्षीवाः, ये मतङ्गजा = गजास्तान् । आलानयत = नियन्त्रयत । शैवलशिलाजालकाष्ठकूटाकण्टकपटलानि — शैवालाः, शिलाजालानि = प्रस्तरसमूहानि, काष्ठकूटानि = दारुणि, कण्टकपटलानि = शूलानि च । दूरम् उत्सारयत = दूरमपसारयत । विषमभूभागान् = नीचोच्चभूप्रदेशान् । समीकुरुत = समानम् कुरुत । इति = एवम् । सेनापतिप्रमुखमुखरलोककलकलम् = सेनापत्यादिमुह्यवातालापेन, लोककलकलम् = जनकोलाहलम् । उत्तालम् = महद्भ्वनिकरम् । उत्थितम् = सञ्जातम् । असहमानः = सहितुमसमर्थः । तद्विरामावसरम् = तच्छान्त्यवसरम् । प्रतिपालयन् = प्रतीक्षन् । तस्याः = एतस्याः । सरितः = नद्याः । एकान्ते = निर्जने । अन्यतमप्रदेशे = अन्यतमस्थले । सूक्ष्ममुक्ताफलक्षोदधवलबालुकापुलिनपृष्ठे — सूक्ष्ममुक्ताफलक्षोदेन = चूर्णितमुक्ताफलमयेन, धवलम् = उज्ज्वलम्, यत् बालुकापुलिनपृष्ठम् = सिकताभूतलम्, तस्मिन् एव स्थाने, भूतलम् । गोष्ठीम् = निवासगोष्ठीम् । बबन्धः = व्यरचयत् ।

हिन्दी — 'अतः आज के दिन यहीं आवास बनाना उचित है' यह सोचकर भोंहों के छोर से इशारा करके सेना के ठहरने की सूचना दी । तत्काल ही सरस लम्बी दूब तथा नल नामक घास वाली निचली भूमि पर षोड़ों को ठहरने के स्थान बनाओ, नदी के रेतीले स्थानों पर घास की भोपड़ियाँ तैयार करो, तटवर्ती वनभाग में राउटियाँ तान दो, अधिक खुजलाहट प्रकट करने वाले कपोलों के धर्षण को सहन करने में समर्थ सरल साल, सल्लकी, सर्ज तथा अर्जुन के वृक्षों के तनों में मदमत्त गजों को बाँध दो, शिवाल, शिलाओं, काष्ठों तथा काँटों को दूर कर दो, ऊँची नीची भूमि को बराबर करो ।' इस प्रकार सेनापतियों आदि के बोलने से जनसामान्य से उठो हुई जोर की कलकल ध्वनि को सहन करता हुआ उस कोलाहल के बन्द होने के अवसर की प्रतीक्षा कर उसी नदी के एकान्त स्थान पर जहाँ मुक्ता मणियों के चूर्ण के कारण रेतीली भूमि शुभ्र बन गई थी अपनी निवास गोष्ठी की रचना की ।

अथ नातिदूरे पुरोऽस्य शीतशैवलचक्रवाले चरतश्चक्रवाककदम्बकस्य मध्ये कोऽप्युत्क्षिप्य रक्षपुटम्, उन्नमय्य ग्रीवाग्रम्, अनङ्गपरवशो दूरादुपसर्पन्ननुरागिणीं काञ्चिच्चक्रवाकीं, दर्शितचाटुचातुर्यश्चक्रवाकयुवा दृष्टिपथमवातरत् ।

सुषा — अयेति । अथ = अनन्तरम् । नातिदूरे = समीप एव । अस्य = एतस्य । पुरः = सम्मुखम् । शीतशैवालचक्रवाले = शीतलशैवालपुञ्जे । चरतः = विचरतः । चक्रवाककदम्बकस्य = चक्रवाकवृन्दस्य । मध्ये = मध्यभागे । कः अपि = कश्चित् । रक्षपुटम् = पक्षयुगलम् । उत्क्षिप्य = उत्क्षेपणं कृत्वा । ग्रीवाग्रम् = कण्ठाग्रदेशम् । उन्नमय्य

= ऊर्ध्वं कृत्वा । अनङ्गपरवशः = कामातुरः । दशितचाटुचातुर्यं— दशितम्=प्रदशितम्, चाटुचातुर्यम्=चाटुकारितायाश्चतुरता, येन तथा । चक्रवाकयुवा = तरुणश्चक्रवाकः । अनुरागिणीम् = अनुरागयुताम् । काञ्चित् = कामपि । चक्रवाकीम् = चक्रवाकस्त्रियम् । दूरात् । उपसर्पन् = दूरादुपगच्छन् । दृष्टिपथम् अवातरत् = दृष्टिगोनरमभवत् ।

हिन्दी—तदनन्तर समीप ही इसके समक्ष शीतल शैवाल समूह में विचरण करते हुए चक्रवाकसमुदाय के मध्य में पंख फड़फड़ाकर, गर्दन के अग्रभाग को उठाकर कामातुर, चाटुकारिता की चतुरता दिखलाता हुआ कोई युवा चक्रवाक अनुरागिणी किसी चक्रवाकी की ओर जाता हुआ दूर से दिखलाई पड़ा ।

अपरे च चत्वारो राजहंसास्तामेव चक्रवाकीं कामयमानास्तमापतन्त-
मन्तरान्तरा निपत्य स्खलयाम्बभूवुः ।

सुधा—अपर इति । च = तथा । अपरे = अन्ये । चत्वारः = चतुःसंख्यकाः । राज-
हंसाः = राजहंसपक्षिणः । ताम् एव = उपरनिर्दिष्टामनुरागिणीं चक्रवाक्रीम् । कामय-
मानाः = अभिलषमाणः । तम् आपतन्तम् = एतम् आगच्छन्तं चक्रवाकम् । अन्तरान्तरा
= मध्ये मध्ये । निपत्य = पतित्वा । स्खलयाम्बभूवुः = स्खलितं चक्रुः ।

हिन्दी—दूसरे चार राजहंस उसी चक्रवाकी को चाहते हुए, आते हुए उस युवा चक्रवाक को बीच-बीच में आक्रमण कर गिराने लगे ।

तांश्चावलोक्य राजा विहसन्नासन्नवतिनं श्रुतशीलमावभाषे—वयस्य,
विलोक्यतामिदमसमञ्जसम् ।

सुधा—तानिति । च तान् = एतान् । अवलोक्य = दृष्ट्वा । राजा = नृपः । विहसन् ।
आसन्नवतिनम् = निकटवतिनम् । श्रुतशीलम् = श्रुतशीलनामानम् । आवभाषे = उक्तवान् ।
वयस्य = मित्र । इदम् = एतत् । असमञ्जसम् = वैषम्यम् । अवलोक्यताम् = दृश्यताम् ।

हिन्दी—उन्हें देखकर राजा ने हँसते हुए समीपवर्ती श्रुतशील से कहा—मित्र !
यह विषयता तो देखिये ।

अमी राजहंसाः सतीष्वपि स्वजात्युचितानुचरीषु कथमन्यासक्तामपीमां
चक्रवाककामिनीं कामयन्ते ।

न खल्वेषामियमनङ्गभूमिः ।

सुधा—अमीति । अमी = एते । राजहंसाः = राजहंसपक्षिणः । स्वजात्युचितानु-
चरीषु—स्वजातेः = आत्मवंशस्य, उचितम् = उपयुक्तम्, अनुचरीषु = अनुचरणकृतानु ।
सतीषु अपि = साहवीष्वपि । अन्यासक्ताम् = अपरासक्ताम् अपि । इमाम् = एताम् ।
चक्रवाककामिनीम् = चक्रवाकस्त्रियम् । कथम् = किमर्थम् । कामयन्ते = अभिलषन्ति ।
यथा हंसानां सानुचिता, एवं लोकपालानामपि दमयन्तीति संकेतः । न = नहि । खलु =
निश्चयेन । एषाम् = हंसानाम् । इयम् = एषा चक्रवाकी । अनङ्गभूमिः = कामभूमिरिति ।
दमयन्ती लोकपालानामनुचितेति संकेतितः ।

हिन्दी—यह राजहंस इन्हीं की जाति वाली इनके पीछे चलने वाली अन्य चक्रवाक

पर अनुरक्त इस चक्रवाकी को अन्य राजहंसियों के होते हुए भी क्यों चाह रहे हैं ? निश्चय ही इन हंसों के लिये यह चक्रवाकी कामभूमि नहीं हो सकती है।

अथवा—

किमु कुवलयनेत्राः सन्ति नो नाकनायं-
स्त्रिदिवपतिरहल्यां तापसीं यत्सिषेवे ।

हृदयतृणकुटीरे दीप्यमाने स्मराग्ना-

वुचितमनुचितं वा वेत्ति कः पण्डितोऽपि ॥ ५० ॥

अन्वयः—कुवलयनेत्राः नाकनायः नो सन्ति किमु, यत् त्रिदिवपतिः अहिल्यां तापसीं सिषेवे । हृदयतृणकुटीरे स्मराग्नी दीप्यमाने पण्डितः अपि कः उचितम् अनुचितं वा वेत्ति ।

सुधा—किमिति । कुवलयनेत्राः—कुवलयमिव नेत्रे यासाम् ताः=कमलनयनाः । नाकनायः देवाङ्गनाः । नो सन्ति=न वर्तन्ते । किमु इत्याश्रयम् । यत् त्रिदिवपतिः=सुरेन्द्रः । अहिल्याम्=गौतमपत्नीम् । तापसीम्=तपस्विनीम् । सिषेवे=भेजे । हृदय-तृणकुटीरे=हृदयरूपवह्निभोज्यकुटीरे । स्मराग्नी=कामवह्नी । दीप्यमाने=प्रज्वलिते सति । पण्डितः अपि=विद्वानपि । कः=कश्चित् । उचितम्=युक्तम् । अनुचितम्=अयुक्तम् वा । वेत्ति=जानाति । अर्थान्तरन्यासात्कारः । मालिनी वृत्तम् ।

हिन्दी—अथवा, क्या नीलकमल के समान सुन्दर नेत्रों वाली देवाङ्गनाएँ नहीं थी जो कि देवराज इन्द्र ने गौतम ऋषि की पत्नी अहिल्या तपस्विनी के साथ रमण किया ? हृदयरूपी तृणकुटीर में कामाग्नि के प्रज्वलित होने पर विद्वान् भी उचित अथवा अनुचित का विचार नहीं कर पाता है ॥ ५० ॥

एवंवादिनि राजनि, अकस्मात्कोमलकण्ठकुहरप्रेङ्खोलनालङ्कारसुन्दरो-
ऽमन्दमूर्च्छनावच्छिन्नसरसस्वरस्वरूपः प्रसन्नप्रयुज्यमानतानविशेषाभिव्य-
क्तिस्पष्टश्रुतिसुभगो गगने गान्धारग्रामगामी गीतध्वनिरवचरत् ।

सुधा—एवमिति । एवंवादिनि=इत्थमुक्तवति । राजनि=रूपे । अकस्मात्=सहसा । कोमलकण्ठकुहरप्रेङ्खोलनालङ्कारसुन्दरः—कोमलेन=मृदुता, कण्ठकुहरेण=कण्ठरन्ध्रेण, प्रेङ्खोलनेन=निःसरणेनालङ्कारमिव, सुन्दरः=रुचिरः । अमन्दमूर्च्छनाव-च्छिन्नसरसस्वरस्वरूपः—अमन्दाभिः मूर्च्छनाभिः अविच्छिन्नम्=अनवरतम्, सरसः=मधुरः, स्वरस्वरूपः=रवरूपः । प्रसन्नप्रयुज्यमानतानविशेषाभिव्यक्तिस्पष्टश्रुतिसुभगः—प्रसन्नेन, प्रयुज्यमानतानेन=प्रयुक्तेन तानेन, विशेषाभिव्यक्तिः=विशिष्टप्रकटनम् तथा श्रुतिसुभगः=कर्णसुखदः । गान्धारग्रामगामी=गान्धारपद्धत्यनुरूपः । गीतध्वनिः=गायनरवः । गगने=नभसि । उदचरत्=उच्चचाल ।

हिन्दी—इस प्रकार राजा के कहते ही अकस्मात् (सहसा) मृदु कण्ठनलिका से निःसृत होने के कारण अलङ्कारतुल्य रुचिर एवं शीघ्र निकलने वाली मूर्च्छनावीं तथा माधुर्ययुक्त स्वर से संयुक्त सुप्रयुक्त तानों के द्वारा कर्णसुखद गान्धारपद्धति (संगीत-

शास्त्र मे प्रयुक्त) की गीतध्वनि आकाश में व्याप्त हो गयी (गुञ्जायमान होने लगी) ।

**अवाहीच्च चलदलिपटलपीयमानापूर्वपरिमलोद्गारिपारिजातमञ्जरी-
मकरन्दबिन्दुवर्षवाही वायुः ।**

सुधा—अवाहीदिति । च=तथा । चलदलिपटलपीयमानापूर्वपरिमलोद्गारिपारि-
जातमञ्जरीमकरन्दबिन्दुवर्षवाही—चलद्भिः=भ्रमद्भिः, अलिपटलैः=मधुपवर्गैः पीय-
मानायां=आस्वाद्यमानायाम्, अपूर्वपरिमलोद्गारीणाम्=अद्भुतपरागपातिनाम्, पारि-
जातानाम्=पारिजातपुष्पाणाम्, मञ्जरी, तस्याः मकरन्दबिन्दुवर्षवाही=मधुरससीकर-
णवाही । वायुः=पवनः । अवाहीत्=प्राचलत् ।

हिन्दी—चक्कर काटते हुए भ्रमरों के भुण्डों द्वारा पिये जाते हुए अपूर्व पराग
बरसाने वाले पारिजात पुष्पों की मञ्जरी के परागबिन्दुओं की वर्षा करने वाली वायु
चलने लगी ।

**अथ कौतुकौत्तानिताननेन नरपतिनाप्यदृश्यत, शातकुम्भभङ्गपिशङ्ग-
प्रभामण्डलमध्यवर्तिनः प्रधानपुरुषस्याग्रे गृहीतजात्यजाम्बूनददीर्घदण्डः
कुण्डलालङ्कारवानुन्मिषन्मन्दारमुकुलमालामण्डितमौलिरवतरन्मम्बरान्नि-
निमेषः सुवेशः पुरुषः ।**

सुधा—अयेति । अथ=अनन्तरम् । कौतुकौत्तानिताननेन—कौतुकेन=आश्चर्येण
औत्तानितम्=ऊर्ध्वकृतम्, आननम्=मुखं, येन तेन । नरपतिना=भूपतिना अपि ।
शातकुम्भभङ्गपिशङ्गप्रभामण्डलमध्यवर्तिनः—शातकुम्भस्य=स्वर्णस्य, भङ्गम्=खण्डम्,
तेन पिशङ्गं, यत् प्रभामण्डलम्=कान्तिमण्डलम्, तस्य मध्यवर्ती, तस्य । प्रधानपुरुषस्य
=प्रमुखजनस्य । अग्रे=समक्षम् । गृहीतजात्यजाम्बूनददीर्घदण्डः—गृहीतं, जात्यं जाम्बून-
दस्य दीर्घं दण्डम् येन तथा=गृहीतोत्तमस्वर्णलम्बयष्टिः । कुण्डलालङ्कारवान्=कुण्डला-
भूषणयुक्तः । उन्मिषन्मन्दारमुकुलमालामण्डितमौलिः=निनिमिषन्मन्दारकलिकामाला-
विभूषितोत्तमाङ्गः । निनिमेषः=अपक्षमपङ्क्तिः । सुवेशः=शोभनवेशः । पुरुषः=जनः ।
मम्बरात्=नभसः । अवतरन्=अधः आगच्छन् । अदृश्यत=दृष्टेः ।

हिन्दी—तदनन्तर आश्चर्य से मुख ऊपर उठाये नरपति ने स्वर्ण खण्ड से पीले
कान्तिमण्डल के बीच प्रधान पुरुष के आगे उत्तम स्वर्ण के लम्बे दण्ड को लिये हुए,
कुण्डल आभूषण पहने, अपलक मन्दारकलिकाओं की माला से शिरोभाग को अङ्कित
किये उत्तमवेश धारण किये किसी पुरुष को आकाश से उतरते हुए निनिमेष देखा ।

**अवतीर्य च सोऽतिविस्मयविस्फारितविलोचनमवनिपालमवादीत्-निष-
धेश्वर, त्वरितमुत्तिष्ठ । अर्घाय सज्जो भव । किं न पश्यसि—**

सुधा—अवतीर्येति । च=तथा । अवतीर्य=अवतरणं विधाय । सः=असौ ।
अतिविस्मयविस्फारितविलोचनम्—अतिविस्मयेन=महदाश्चर्येण, विस्फारिते=विकसिते,
लोचने=नेत्रे, यस्य तम् । अवनिपालम्=भूपतिम् । अवादीत्=अकथयत् । निषधेश्वर
=अयि निषधपते । त्वरितम्=द्रुतम् । उत्तिष्ठ=उत्थितो भव । अर्घाय=अर्घदानाय ।
सज्जो भव=प्रस्तुतो भव । किम् न पश्यसि=किं प्रावलोकयसि ।

हिन्दी—उतर कर वह अति विस्मय से आँखें फैलाये हुए भूपति से कहने लगा—
हे निपधराज ! शीघ्र उठो, अर्घ (पूजन) के लिये तैयार हो जाओ । क्या देखते
नहा हो—

अवतरति घृताचीस्कन्धविन्यस्तहस्तः

श्रुतिमुखकृतगीते किन्नरे दत्तकर्णः ।

किमपि सपरिरम्भं रम्भयारभ्यमाण-

व्यजनविधिरधीशः स्वर्गिणामेष देवः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—एषः घृताचीस्कन्धविन्यस्तहस्तः श्रुतिमुखकृतगीते किन्नरे दत्तकर्णः किमपि
सपरिरम्भं रम्भया आरभ्यमाणव्यजनविधिः स्वर्गिणाम् अधीशः देवः अवतरति ।

सुधा—अवतरतीति । एषः=अयम् । घृताचीस्कन्धविन्यस्तहस्तः—घृताच्याः
स्कन्धे विन्यस्तो हस्तो येन तथा=घृताच्यप्सरास्कन्धघृनकरः । श्रुतिमुखकृतगीते=कर्ण-
प्रियकृतगायने । किन्नरे=किम्पुरुषजने । दत्तकर्णः—दत्ते कर्णे येन सः=आकृष्टश्रुतिः ।
किमपि = किञ्चिदपि । सपरिरम्भम्=आलिङ्गनसहितम् । रम्भया—रम्भा-अप्सरस्या ।
आरभ्यमाणव्यजनविधिः—आरभ्यमाणः=कृतारम्भः, व्यजनविधिः=व्यजनचालनम्
येन सः ! स्वर्गिणाम्=सुराणाम् । अधीशः=प्रभुः । देवः=सुरेन्द्रः । अवतरति=
अवतरणं करोति । मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—यह घृताची नाम की अप्सरा के कन्धे पर हाथ रखे हुए कानों को सुख
देने वाले गीत को गाने वाले किन्नरों की ओर कान लगाये, अपूर्व आलिङ्गन के साथ
रम्भा अप्सरा द्वारा पंखा भले जाते हुए देवताओं के प्रभु इन्द्रदेव अवतरण कर रहे हैं ।

अपि च—

विरचितपरिवेषाः स्वाभिरङ्गप्रभाभि-

भुवनवहनभारोद्धारधुर्यासपीठाः ।

उरसि परिविलोलदीर्घदामान एते

यमवरुणकुबेराः स्वामिनो लोकपालाः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—भुवनवहनभारोद्धारधुर्यासपीठाः स्वाभिः अङ्गप्रभाभिः विरचितपरि-
वेषाः, उरसि परिविलोलद् दीर्घदामानः एते लोकपालाः स्वामिनः यमवरुणकुबेराः ।

सुधा—विरचितेति । भुवनवहनभारोद्धारधुर्यासपीठाः—भुवनवहनस्य यद् भारम्
तस्योद्धाराय या धुरी अंशेषु पीठेषु च येषां ते=लोकवहनभारोद्धारार्थस्कन्धपीठाः ।
स्वाभिः अङ्गप्रभाभिः=निजाङ्गकान्तिभिः । विरचितपरिवेषाः=कृतपरिवेषाः । उरसि=
वक्षसि । परिविलोलद् दीर्घदामानः=परितश्चललम्बमालाः । एते=इमे । लोकपालाः
=दिवपालाः । स्वामिनः=प्रभवः । यमवरुणकुबेराः—यमः=यमराजः, वरुणः=
वारिपतिः, कुबेरः=धनाधीनश्च देवाः सन्ति ।

हिन्दी—और त्रिभुवन का भार वहन करने में समर्थ स्कन्ध तथा पृष्ठभाग वाले,
आनी अंग कान्ति से छटामण्डल बनाये हुए, वक्षःस्थल पर लटकती हुई लम्बी मालाएँ
पहने यह लोकपाल स्वामी यम, वरुण तथा कुबेर हैं ॥ ५२ ॥

राजा तु तदाकर्ण्य ससम्भ्रमोत्थानवशवल्गितोत्तरीयाञ्चलस्खलत्कनक-
ङ्कणरणत्कारमुखरितमाधाय मूर्ध्नि सम्पुटितपाणिपल्लवयुगलमाश्रयंरस-
रमवशमुच्छ्वास्यमानसर्वाङ्गपुलकः कतिपयपदान्यभिमुखं सह परिजनेनो-
च्चलितवान् ।

सुधा—राजेति । राजा तु = नृपस्तु । तत् = एतत् । आकर्ण्य = श्रुत्वा । ससंभ्रमो-
त्थानवशवल्गितोत्तरीयाञ्चलस्खलत्कनकङ्कणरणत्कारमुखरितम् — ससम्भ्रमेण = यथा-
नोत्थानेन वशवल्गितम् यदुत्तरीयाञ्चलं = आवारकवस्त्रम्, तस्मात् स्खलतां कनकङ्क-
णानाम् = स्वर्णकङ्कणभूषणानाम्, रणत्कारम् = वचनत्कारम्, मुखरितम् = ध्वनिकरणं,
यस्मिन् तादृशम् । सम्पुटितपाणिपल्लवयुगलम् — सम्पुटितम् = सञ्जुष्टम् पाणिपल्लवम् =
करदलम्, युगलम् = युगम् । मूर्ध्नि = शिरसि । आधाय = वृत्वा । आश्रयंरमरमवशम् =
कौतुकावेशवशम् । उच्छ्वास्यमानसर्वाङ्गपुलकं — उच्छ्वास्यमानः = उच्छ्वासं नीयमानः,
सर्वाङ्गेषु = सकलशरीरावयवेषु, पुलकं = पुलकावलिः, यस्य तथा । परिजनेन सह =
सेवकजनेन साकम् । कतिपयपदानि = किञ्चित् । अभिमुखम् = सम्मुखम् । उच्चलितवान् =
उच्चचाल ।

हिन्वी—राजा तो यह मुनकर घबराहट के साथ उठने के कारण उड़ते हुए
उत्तरीय वस्त्र (दुपट्टे) के अञ्चल के स्पर्श से स्वर्ण कङ्कण बजते हुए ध्वनि कर रहे
थे ऐसे जुड़े हुए दोनों सुन्दर हाथों को माथे से लगा कर कौतुक के आवेशवश लम्बी
लम्बी साँसे खींचता हुआ सर्वाङ्ग पुलकित सेवक जनों के साथ कुछ कदम सामने की
ओर बढ़ गया ।

अथ सकलसुरशिरःशेखरायमाणचरणरेणुरनेकनाककामिनीकुचकुम्भकु-
ङ्कुममञ्जरीमुद्राङ्कितविपुलवक्षःस्थली दृश्यमानमहानीलमणिमण्डननिभ-
भव्यवृत्रशस्त्रव्रणः, श्रवणशिखरारोपितप्रत्यप्रपारिजातमञ्जरीगलद्बहल-
किञ्जल्ककणानुपान्ते गायतस्तुम्बुरोः साक्षादमृतायमानगीतरसतुषारानिव
परिपूर्णकर्णोद्गीर्णान् कपोलपालिलग्नानुब्रह्मन्, अनवरतशचीचुम्बनसङ्क्रान्त
ताम्बूललाञ्छनायमानाच्छाच्छहरिचन्दननिखट्ठबन्धुरस्कन्धसन्धिः, अन्धक
इव हारयष्टघास्फालितवक्षःस्थलः, विन्ध्यगिरिरिव सहस्राक्षः, पद्मगेन्द्र इव
कुण्डली पातालमुद्रासमानश्च, कलिकालशापावतीर्णसरस्वतीगीतप्रवाह एव
मत्तमातङ्गगामी, विशि विशि विकीर्णकनककपिशांशुरंशुमानिवाविकृत-
पद्मरागारुणप्रभामण्डलमण्डनः, सह लोकपालैर्भगवान्पुरन्वरः पूर्वदिग्भागा-
म्बरावधायतत् ।

सुधा—अथेति । अथ = अनन्तरम् । सकलसुरशिरःशेखरायमाणचरणरेणुः — सकला-
नाम् = निखिलानाम्, सुराणाम् = देवानाम्, शिरःसु = उत्तमाङ्गेषु, शेखरायमाणा =
ऊर्ध्वगता, चरणरेणुः = पदधूलियस्य सः । अनेकनाककामिनीकुचकुम्भकुङ्कुममञ्जरी-
मुद्राङ्कितविपुलवक्षः — अनेकानाम् = बहूनाम्, नाककामिनीनाम् = सुरवधूनाम्, कुच-

कुम्भानि = उन्नतपयोधराणि, तेषां कुङ्कुममञ्जरी = केसरमञ्जरी, मुद्राङ्कितम् = चिह्न-
रङ्कितम्, विपुलम् = विशालम्, वक्षःस्थली = वक्षःस्थलम्, यस्य तथा । दृश्यमानमहा-
नीलमणिमण्डननिभमव्यवृत्तशस्त्रव्रणः — दृश्यमानम्, महानीलमणिमण्डननिभम् = महा-
नीलमणिशोभासदृशम्, भव्यम् = दिव्यम्, यद् वृत्तशस्त्रम् = वृत्तासुरशस्त्रम्, तस्य व्रणः
= आघातः, यस्य तथा । श्रवणशिखरारोपितप्रत्यग्रपारिजातमञ्जरीगलद्वहलकिञ्चल-
कणानुपान्ते — श्रवणशिखरे = कर्णोपरि, आरोपिता = स्थापिता, या प्रत्यग्रपारिजात
मञ्जरी = सद्योविकसितपारिजातकुसुममञ्जरी, तस्याः गलद्भिः = स्खलद्भिः, बहलैः,
किञ्चलकणैः = परागबिन्दुभिः, अनुपान्ते = कपोलभागे, पार्श्वे वा गायतः = गायनं कुरुतः ।
तुम्बुरोः साक्षात् = समक्षम् । अमृतायमानगीतरसतुषारान् इव = सुधासदृशगीतरसबिन्दून्
इव । परिपूर्णकर्णोद्गीर्णान् = सर्वतः पूर्णश्रोत्रोद्गीर्णान् । कपोलपालिलग्नान् = गण्ड-
स्थलसंलग्नान् । उद्वहन् = धारयन् । अनवरतशचीचुम्बनसङ्क्रान्तताम्बूललाञ्छनाय-
मानाच्छाच्छहरिचन्दननिरुद्धबन्धुरस्कन्धसन्धिः — अनवरतम् = निरन्तरम्, शच्या =
इन्द्राण्याश्चुम्बनेन, सङ्क्रान्तम् = संलग्नम्, यत् ताम्बूललाञ्छनम् = ताम्बूलचिह्नम्, तथा
अच्छाच्छम् = अतिसुन्दरम्, हरिचन्दनम्, तेन निरुद्धः = अवरुद्धः, बन्धुरः स्कन्धसन्धिः
= अंससन्धिभागः यस्य तथा । अन्धकः = दैत्यविशेष इव । सहस्रयष्ट्या = मुक्तालतया,
अन्यत्र हरस्येयं हारी यष्टिः शूललक्षणा तथा । आस्फालितवक्षःस्थलः = आस्फालितं
वक्षःस्थलं यस्य सः = विस्तृतवक्षो भागः । विन्ध्यगिरिरिव = विन्ध्याचलसमः । सहस्राक्षः
= प्रचुरद्राक्षपादपयुक्तः । पक्षे — सहस्राक्षः = सहस्रनयनः । पद्मेन्द्र इव = नागराजसमः ।
कुण्डली = कुण्डलीकृतः, पक्षे — कुण्डलम् = कर्णाभूषणम् तद्वान् । पातालम् = पाताल-
लोकम् । उद्भासमानः = शोयमानः । पक्षे — पाता = रक्षिता । अलम् = अत्ययम्
उद्भासमानः = रोचमानः । कलिकालशापावतीर्णसरस्वतीगीतप्रवाह इव — कलिकाले
= कलिसमये, शापात्, अवतीर्णयाः = घृतावतारायाः, सरस्वत्याः = सरस्वतीदेव्याः,
गीतप्रवाह इव = गायनगतिसमः । मत्तमातङ्गगामी — मत्तस्य = क्षीबस्य, मत्तङ्गस्य =
गजस्य इव, गच्छतीति = गमनशीलः । दिशि दिशि = सर्वासु दिक्षु । विकीर्णकन -
पिशांशुर्गुमान् इव — विकीर्णः = प्रसृताः, कनकसदृशकपिशानवः = स्वर्णपीतरश्मयः,
येन तथा । अंशुमान् = सूर्य इव । अविकृतपद्मरागारुणप्रभामण्डलमण्डनः — अविकृतम् =
विकारशून्यम्, यत् पद्मरागमणैः, अरुणम् = रक्तम्, प्रभामण्डलम् = कान्तिमण्डलम्,
तद्वन्मण्डनम् = शोभनं यस्य सः । अंशुमांस्तु अविकृतः पद्मानां रागोद्गणस्य प्रभामण्डलम् =
बिम्बम्, एतानि मण्डनं यस्य सः । भगवान् पुरन्दरः = भगवान् इन्द्रः । लोकपालैः सह =
सलोकपालः । पूर्वदिग्भागान् = प्राचीदिशातः । अम्बरात् = गगनात् । अवातरत =
अवतरणं चकार ।

हिन्दी — तदनन्तर अपनी चरणरज से समस्त देवताओं के शिरःशिखरों को
शोभित करने वाले भगवान् इन्द्र लोकपालों के साथ पूर्व दिशा से आकाश से अव-
तरित हुए । उनका विशाल वक्षःस्थल अनेक सुररमणियों के उन्नतपयोधरों के
कुङ्कुममञ्जरी मुद्राओं से चिह्नित था तथा उस पर वृत्रासुर के शस्त्रों के घाव के

चिह्न महानीलमणि के आभूषणों के सदृश शोभित हो रहे थे। कानों पर चढ़ायी गयी नूतन पारिजातमञ्जरी से निकलते हुए गाढ़े पराग बिन्दु कपोल भाग पर अटके हुए थे। समीप में गाते हुए तुम्बुरुओं के साक्षात् अमृत तुल्य गीत रस के कण कानों में भर जाने पर बाहर निकलकर बह रहे थे। निरन्तर इन्द्राणी के चुम्बन से लगे हुए ताम्बूल चिह्न सदृश अत्युत्तम हरिचन्दन से लेप से ऊँचे नीचे कन्धों के जोड़ भर गये थे। अन्धकासुर के वक्षःस्थल पर हार यष्टि (शिव जी के त्रिशूल) के समान हारयष्टि (मोतियों की माला) लगी हुई थी। विन्ध्य पर्वत पर खड़े सहस्राक्ष (रुद्राक्ष) के पेड़ों के समान वह सहस्राक्ष (हजार नेत्रों वाले) थे। सर्पराज जैसे कुण्डली (गोल डड़री) बनाये रहते हैं और पाताल को उद्भासित करते हैं वैसे ही वह भी कुण्डली (कुण्डल आभूषण धारण किये हुए) पूर्ण रूप से पाता तथा रविर कान्तिवाले थे। कलिकाल में शाप वश अवतीर्ण हुई सरस्वती का गीत प्रवाह जिस प्रकार मत्तमातङ्गगामी (मतवाले चाण्डालों का साथ करने वाला) है वैसे ही वह भी मत्तमातङ्गगामी (मतवाले हाथियों पर बैठ कर चलने वाले) थे। प्रत्येक दिशा में सुनहरी पीली किरणें बिखेरने वाले अंशुमान् सूर्य के समान विशुद्ध पद्मराग मणि की अरुण कान्तिमण्डल से वह अलंकृत हो रहे थे।

टिप्पणी—पुराणादि में कहा गया है कि प्राचीन काल में एक बार महर्षि दधीचि से सरस्वती का विवाद हुआ और क्रुद्ध होकर दधीचि ने सरस्वती को कलिकाल में चाण्डाल कुल में जन्म लेने का शाप दे दिया। इसीलिए कलिकाल में चाण्डाल ही मधुर गीत प्रवाह वाले दिखलाई पड़ते हैं।

अवतीर्य चक्षुषां सहस्रेणोन्मीलनीरजवनानुकारिणा निरूप्य पादयोः पुरः पतितमण्डाङ्गाश्लिष्टभूतलमिमम्, ऐरावतकुम्भकूटास्फालनकर्कशाङ्गुलिना, दुर्दान्तदैत्यदानववधूवैधव्यदानशालामूलस्तम्भेन, शचीकुचकलशसंस्पर्शसङ्क्रान्तकुङ्कुमपत्रवल्लीकेन, दक्षिणपाणिना, सहेलमुन्नम्य-
द्वेन पस्पर्शं।

सुधा—अवतीर्येति। अवतीर्य—अवतरणं कृत्वा उन्मीलननीरजवनानुकारिणः= विकचकमलवनसदृशेन। चक्षुषीसहस्रेण=नयनसहस्रेण। पादयोः=चरणयोः। पुरः=समक्षम्। पतितम् अण्डाङ्गाश्लिष्टभूतलम्=साण्डाङ्गम् पृथ्वीतलम्। इमम्=एतम्। निरूप्य=दृष्ट्वा। ऐरावतकुम्भकूटास्फालनकर्कशाङ्गुलिना—ऐरावतस्य=इन्द्रगजस्य, यत्कुम्भकूटम्=यत्कुम्भस्थलम्, तस्य स्फालनेन=स्पर्शेन, कर्कशाः=कठिनाः, अङ्गुल्यः यस्य तादृशेन। दुर्दान्तदैत्यदानववधूवैधव्यदानशालामूलस्तम्भेन—दुर्दान्तानाम्=दुर्धर्पाणाम्, दैत्यदानवानाम्=राक्षसाणाम्, वधवः=पत्न्यः, ताभ्यः वैधव्यदानस्वरूपाः=विधवाकरणरूपा, याः, शालाः=भवनानि, तासां स्तम्भसदृशेन। शचीकुचकलशसंस्पर्शसङ्क्रान्तकुङ्कुमपत्रवल्लीकेन—शच्याः=इन्द्राण्याः, कुचकलशयोः=पयोधरकुम्भयोः, संस्पर्शः=सम्यक् स्पर्शः, तेन सङ्क्रान्तम्=मुद्रितम्, कुङ्कुमपत्रवल्लीकम्=कुङ्कुम-

पत्राङ्कनम्, यस्मिन् तादृशेन । दक्षिणपाणिना = सव्यकरेण । सहेलम्—हेलया सहितम् = सक्रीडम् । उन्नमध्य = उत्थाप्य । मूर्ध्नि = शिरसि । पस्पर्श = स्पर्श चकार ।

हिन्दी—उतर कर विकसित कमल वन के समान सुन्दर हजार नेत्रों से देख कर चरणों के समक्ष साष्टाङ्ग पृथ्वी पर पड़े हुए उसको (राजा को) देख कर ऐरावत हाथी के कठोर कुम्भस्थल को स्पर्श करने के कारण कठोर उँगलियों वाले, दुर्दान्त दैत्यों राक्षसों की पत्नियों को वैधव्य दान करने वाले भवनों के स्तम्भों के समान, इन्द्राणी के कुचकुम्भों का स्पर्श करने के कारण कुङ्कुम पत्रावली से चिह्नित दाहिने हाथ से हँसते हुए उठा कर उसके सिर पर हाथ से स्पर्श किया ।

कृत्वा च कुशलप्रश्नालापव्यवहारानुच्चैः काञ्चनासनं समुल्लसन्मणि-
मयूखमञ्जरीजालजटिलमवनिभुजास्वभुजोपनीतमध्यतिष्ठत् ।

सुधा—कृत्वेति । च = तथा । कुशलप्रश्नालापान् = कुशलक्षेमवार्ताः । कृत्वा = विधाय । अवनिभुजा = नृपेण । स्वभुजोपनीतम् = आत्मबाह्याहृतम् । समुल्लसन्मणि-
मयूखमञ्जरीजालजटिलम्—समुल्लसत् = शोभमानम्, मणिमयूखमञ्जरीजालम् = मञ्जरीसदृशमणिकरणसमूहम्, तेन जटिलम् = युक्तम् । उच्चैः = अत्युच्चम् । काञ्चना-
सनम् = स्वर्णसिंहासनम् । अद्यतिष्ठत् = अधिष्ठितवान् ।

हिन्दी—कुशल प्रश्न वार्तालाप करके अवनिपाल (राजा) अपनी भुजाओं से अर्जित किये हुए विकसित होती हुई मञ्जरी के समान मणियों की किरण जाल से युक्त ऊँचे स्वर्णसिंहासन पर आसीन हुए ।

उपविष्टेषु यथोचितासन्नमासनेषु यमवरुणकुबेरप्रमुखेषु देवेषु क्रमेण
कृतोचिताचारः पुरः पृथ्वीपृष्ठ एव विनयाभिषद्य निषधेश्वरः पुरन्दर-
मवादीत् ।

सुधा—उपविष्टेष्विति । यथोचितासन्नम् = यथायोग्यसमीपम् । आसनेषु = पीठेषु । उपविष्टेषु = आसीनेषु । यमवरुणकुबेरप्रमुखेषु = यमवरुणादिमुख्येषु । देवेषु = सुरेषु । क्रमेण = क्रमशः । कृतोचिताचारः = विहितोपयुक्ताचरणः । पुरः = समक्षम् । पृथ्वीपृष्ठ एव = भूतल एव । निषद्य = स्थित्वा । निषधेश्वरः = निषधराजः नलः । विनयात् = नम्रतया । पुरन्दरम् = शक्रम् । अवादीत् = अबोचत् ।

हिन्दी—यथायोग्य समीप ही आसनों पर यम वरुण कुबेरादि प्रमुख देवताओं के बैठ जाने पर क्रमशः उचित पूजा सत्कार कर सामने पृथ्वी पर ही बैठ कर निषधराज नल ने नम्रता से इन्द्र से कहा ।

दिष्ट्या दिवौकसां नाथ जातो युष्मत्समागमात् ।

आकल्पं कीर्तनीयानां श्रेयसामस्मि भाजनम् ॥ ५३ ॥

अन्वयः—दिवौकसां नाथ ! दिष्ट्या युष्मत्समागमात् आकल्पं कीर्तनीयानां श्रेयसां भाजनं जातः अस्मि ।

सुधा—विष्ट्येति । दिवौकसाम् नाथ = देवानाम् स्वामिन् ! दिष्ट्या = सीमायेन । युष्मत्समागमात् = भवतां समागमनकारणात् । आकल्पम् = युगान्तम् । कीर्तनीयानाम् =

प्रशंसनीयानाम् । श्रेयसाम्=मङ्गलानाम् । भाजनम्=पात्रम् । अहम् जातः=संजातः । अस्मि ।

हिन्दी—हे देवताओं के स्वामी ! सौभाग्य से आपके आगमन से मैं सदा सर्वदा के लिए प्रशंसनीय मङ्गलों का भाजन बन गया हूँ ॥ ५३ ॥

अपि च—

इष्ट्वा क्रतून् युगशतानि तपश्चरित्वा

वाञ्छन्ति सङ्गमसुखं मुनयोऽपि येषाम् ।

तेषामनुग्रहकृतां स्वयमेत्य मेऽद्यं

युष्माकमादिशत किं प्रियमाचरामि ॥ ५४ ॥

अन्वयः—युगशतानि क्रतून् इष्ट्वा, तपः चरित्वा मुनयः अपि येषां सङ्गमसुखं वाञ्छन्ति । तेषां स्वयम् एत्य अनुग्रहकृतां युष्माकं किं प्रियम् आचरामि, मे आदिशत ।

सुधा—इष्ट्वेति । युगशतानि=युग-युगान्तराणि । क्रतून्=यज्ञान् । इष्ट्वा=यजनं कृत्वा । तपः=तपश्चरणम् । चरित्वा=कृत्वा । मुनयः=महर्षयः अपि । येषाम्=यद् देवानाम् । सङ्गमसुखम्=सम्मिलनं दर्शनं च । वाञ्छन्ति=अभिलषन्ति । तेषाम्=तथाविधानाम् । स्वयम्=आत्मनः । एत्य=आगत्य । अनुग्रहकृताम्=कृपाकारिणाम् । युष्माकम्=भवतां देवानाम् । किम् प्रियम्=किं रुचिरम् । आचरामि=आचरणं सम्पादयामि । मे=मह्यम् । आदिशत्=आज्ञापयत । वसन्ततिलककावृत्तम् ।

हिन्दी—और भी—युगों तक यज्ञ करके तथा तपश्चरण कर मुनिजन भी जिसके मिलने एहम् दर्शन करने की कामना करते हैं, वह कृपा करने वाले आप स्वयं ही आधारे हैं । मुझे, आज्ञा दीजिये आपका क्या प्रिय (अभीष्ट सत्कारादि) कहूँ ॥ ५४ ॥

इति प्रकाशितप्रश्रयालापे पाथिवपुङ्गवे पुरन्दरो वरदलितकुन्दकलिकान्तवन्तद्युतिद्योतिताधरवलमीषद्विहस्य लीलावलितकन्धरः कुबेरमुखमवलोकयाश्चकार ।

सुधा—इति प्रकाशितेति । इति=इत्थम् । पाथिवपुङ्गवे=नृपश्रेष्ठे । प्रकाशित-प्रश्रयालापे—प्रकाशितः=प्रकटितः, प्रश्रयेण=नम्रतया, आलापः=वार्तिकथनम् येन तस्मिन् । लीलावलितकन्धरः—लीलया=लीलापूर्वकम्, वलितः=वक्रीभूतः, कन्धरः=स्कन्धदेशः यस्य सः । पुरन्दरः=पुरहूतः । वरदलितकुन्दकलिकान्तवन्तद्युतिद्योतिताधरदलम्—वरदलितस्य=अर्धविकसितस्य, कुन्दस्य=कुन्दपुष्पस्य, कलिकान्त-दृशा=मुकुलप्रभासदृशा, या वन्तद्युतिः=रदकान्तिस्तया, द्योतिते=प्रकाशिते, अधर-दले=ओष्ठपल्लवे, यस्य तत् । कुबेरमुखम्=कुबेरानाम् । ईषत्=किञ्चित् । विहस्य=स्मित्वा । अवलोकयाश्चकार=दर्शनं ।

हिन्दी—इस प्रकार नृपश्रेष्ठ नल के द्वारा नम्रवार्तालाप व्यक्त करने पर अधखिली

कुन्दकली की कान्ति के समान दन्तकान्ति से प्रकाशित ओष्ठदलों वाले कुबेर के मुख की पुरन्दर ने कुछ हँसकर देखा ।

सोऽपि 'निषधेश्वर, श्रूयतामस्मदागमनकारणम् ।

सुधा—सोऽपीति । सः अपि=कुबेरः अपि । निषधेश्वर=अयि निषधराज ! अस्मदागमनकारणम्=अस्माकम् अत्रागमनहेतुम् । श्रूयताम्=आकर्ष्यताम् । इत्याह ।

हिन्दी—वह भी—हे निषधराज ! हमारे आने का कारण सुनिये (यह कहकर बताने लगे) ।

'अस्ति विदर्भाधिपतेर्भीमभूमिपालस्य सुता सुतारनयननिर्जितेन्दीवरा वरार्थिनी निजकान्तितिरस्कृतत्रिदिवनारीरूपसम्पत्तिः कुन्ददन्ती दमयन्ती नाम ।

सुधा—अस्तीति । विदर्भाधिपतेः=विदर्भराज्यनृपस्य । भीमभूमिपालस्य=भीमा-
ख्यस्य राज्ञः । सुतारनयननिर्जितेन्दीवरा=सुताराभ्याम्=शुण्डुतारकयुक्ताभ्याम्, नयना-
भ्याम्=नेत्राभ्याम्, निर्जितम्=विजितम्, इन्दीवरम्=नीलकमलम्, यया सा । वरार्थिनी
=वराकाङ्क्षिणी । निजकान्तितिरस्कृतत्रिदिवनारीरूपसम्पत्तिः—निजकान्त्या=आत्म-
प्रभया, तिरस्कृता=दूरीकृता, त्रिदिवनारीणाम्=स्वर्गरमणीनाम्, रूपसम्पत्तिः=स्वरूप-
वैभवम्, यया तथा । कुन्ददन्ती—कुन्द इव दन्ती=दन्तपङ्क्तिर्यस्यास्तथा । वरा=
श्रेष्ठा । दमयन्ती=दमयन्ती नाम्नी । सुता=दुहिता । अस्ति=वर्तते ।

हिन्दी—विदर्भराज भीम की अपनी सुन्दर कनीनिका से नीलकमल को पराजित करने वाली सुनयना, वर चुनने की अभिलाषिणी, अपनी कान्ति से स्वर्गलोक की रमणियों को तिरस्कृत करने वाली कुन्द के समान उज्ज्वल दाँतों वाली श्रेष्ठ दमयन्ती नाम की सुता है ।

तस्याश्च चम्पकदलावदातदेहायाः किल स्वयंवरमहोत्सवः साम्प्रतं प्रस्तुतः' इति नारदादधिगम्य वयमपि विदर्भाधिपतिपुरं प्रस्थिताः ।

सुधा—तस्या इति । च=तथा । चम्पकदलावदातदेहायाः—चम्पकदलम्=चम्पक-
पुष्पपत्रम्, इव अवदातः=प्रकाशितः, देहः=शरीरम्, यस्यास्तस्याः । तस्याः=
एतस्याः । किल=नूनम् । साम्प्रतम्=सम्प्रति । स्वयंवरमहोत्सवः=स्वयंवरस्य=पति-
वरणस्य, महोत्सवः=समारोहः । प्रस्तुतः=समुपस्थितः । इति=एवम् । नारदात्=
देवर्षिनारदमुखात् । अधिगम्य=प्राप्य, श्रुत्वेति । वयम् अपि=वयं सर्वे यमकुबेरादि-
देवाः अपि । विदर्भाधिपतिपुरम्=विदर्भनृपस्य नगरम् । प्रस्थिताः=चलनोद्यताः स्म ।

हिन्दी—“चम्पक पुष्प के दल सदृश कान्तियुक्त शरीरवाली उस दमयन्ती का निश्चित रूप से इस समय पतिवरण विषयक स्वयंवर महोत्सव होने जा रहा है” यह नारद से समाचार पाकर हम सब ने भी विदर्भराज के नगर के लिये प्रस्थान किया है ।

किन्तु लघयति पुरुषं स्वमुखेनाभिभावो यतस्तत्र गत्वापि दमयन्तीं किं भूमी वयमिन्द्रावयो लोकपालास्तवामर्थयामह इत्यसवृशं महिम्नोऽस्मद्विषेणु,

स्पृहणीयरूपासि कं नोत्सुकयसीत्यनुचितमपरिचितेषु चाटुचातुर्यम्, अजरसः खल्वमरा वयमिति ग्राम्यः स्वप्रशंसोपक्रमः, प्राप्नुहि त्रयाणामपि लोकानामधिपत्यमस्मत्सङ्गमादिति महत्प्रागल्भ्यप्रलोभनम्, अल्पायुषो मनुष्यास्तदस्माकं देवानां मध्ये कञ्चिद्वृणीष्वेति पापीयः परदोषोदाहरणद्वारेणाभ्यर्थनम् ।

मुधा—किन्त्विति । किन्तु=परन्तु । स्वमुखेन=निजाननेन । पुरुषम्=मानवम् । अर्थिमानः=याचकत्ववर्णनम् । लघयति=न्यूनतां प्रापयति । यतः=यस्मात् कारणात् । तत्र=तत्स्थानम् । गत्वा=यात्वा अपि । दमयन्तीम्=भीमपुत्रीम् । किं ब्रूमः=किं कथयामः । वयम् इन्द्रादयः=वयं शक्रवरुणादिसुराः । लोकपालाः=लोकेशाः । त्वाम्=दमयन्तीम् । अर्थयामहे=कामयामहे । इति=इत्थं कथनम् । महिम्नः=गौरवस्य असदृशम्=विपरीतम् । अस्मद्विशेषेषु=अस्मादंशेषु, देवेषु । स्पृहणीयरूपा असि=काम्यसुन्दर्यसि । कम् न उत्सुकयसि=कं पुरुषं न उत्सुकतां जनयसि । इति=एवम् । अपरिचितेषु । चाटुचातुर्यम्=चाटूकारित्वम् । अनुचितम्=अनुपयुक्तम् । खलु=किल । वयम् अमराः=मृत्युरहिताः । अजरसाः=वृद्धत्वरहिताः । इति=एवम् । स्वप्रशंसोपक्रमः=आत्मप्रशंसनम् । ग्राम्यः=ग्राम्यत्वम् । अस्मत्सङ्गमात्=सुरसाहचर्यात् । त्रयाणाम् अपि लोकानाम्=त्रिभुवनानामपि । आधिपत्यम्=स्वामित्वम् । प्राप्नुहि=लभस्व । इति=इत्थम् । महात्प्रागल्भ्यप्रलोभनम्=अतिधाष्टर्चपूर्णप्रयोजनम् । मनुष्याः=नराः । अल्पायुषः=अल्पजीविनः । तत्=अतः । अस्माकं देवानाम्=अस्मत्पुराणाम् । मध्ये=अन्तः । कञ्चित्=कमपि देवम् । वृणीष्व=वरय । इति=एवम् । परदोषोदाहरणद्वारेण=अन्यदोषदानेन । अभ्यर्थनम्=प्रशंसनम् । पापीयः=पापकार्यम्, भविष्यतीति ।

हिन्दी—किन्तु अपने मुख से मगिना मनुष्य को ओछा बना देता है जिससे वह जाकर भी क्या हम दमयन्ती से यह कहें कि हम इन्द्रादि देवता (लोकपाल) तुम्हें चाहते हैं । यह कहना हम जैसे देवताओं की महिमा के विरुद्ध है । तुम अत्यन्त आकर्षक रूप वाली हो, किसको उत्सुक नहीं बना देती हो । इस प्रकार अपरिचित व्यक्ति के समक्ष चाटुकारिता की बात कहना अनुचित है । वास्तव में हम देवता कभी वृद्ध नहीं होते हैं यह अपनी प्रशंसा करना गैरारूपन है । हमारे साथ से तुम तीनों लोकों का अधिपतित्व पा सकोगी यह कहना अत्यन्त धृष्टतापूर्ण प्रलोभन होगा । मनुष्य अल्पायु होते हैं अतः हम देवताओं में से किसी को भी चुन लो इस प्रकार दूसरों में दोष दिखाकर याचना करना पापकार्य है ।

अहो देशकालकार्योत्तिकुशलस्त्वमुच्यसे । गच्छाग्रे, भव दूतो देवानामशेषवैदग्ध्यविशेषोत्तिकोविद । किमन्यविह शिष्यसे, तैस्तैरुपायैः ताभिस्ताभिः कलाभिः, तैस्तैः प्रलोभनप्रकारैः, क्रियतां देयकार्यम् । आर्याणां प्रायः परोपकारकरणार्थमेव जन्म च जीवितं च, न च भवन्तमस्मदनुभावादन्यः कोऽपि

कन्यान्तःपुरे रहस्यपि वर्तमानां विदर्भेश्वरसुतामुपलक्ष्यते' इत्यभिधाय
व्यरंसीत् ।

सुधा—अहो इति । त्वम् = त्वपः नलः । देशकालकार्योत्तिकुशलः = देशकालकार्यो-
चितकथने चतुरः । (असि । अतएव,) उच्यसे = कथ्यसे । अग्रे = प्राक् । गच्छ =
प्रयाहि । देवानाम् = नुराणाम् । अशेषवेदगद्यविशेषकोविद् = निखलचातुर्यविशेषवाचकः ।
दूतः = संदेशहरः । भव । एह = अत्र विषये । अन्यत् = अपरम् । किम् शिक्ष्यसे = किम्
उपदिश्यसे । तैस्तैः उपायैः = तत्तत्प्रयत्नैः । ताभिस्ताभिः कलाभिः = तैस्तैश्चातुर्यैः ।
तैः तैः प्रलोभनप्रकारैः = तैः तैः प्रलोभनोपायैः । देवकार्यम् = सुरकृत्यम् । क्रियताम् =
विधीयताम् । आर्याणाम् = श्रेष्ठजनानाम् । जन्म = उत्पत्तिः । च । जीवितम् = जीव-
नम् । च । प्रायः = परोपकारकरणार्थम् एव = परहितसाधनार्थमेव । च = तथा ।
भवन्तम् = श्रीमन्तम् । अस्मदनुभावात् = अस्माकमनुग्रहात् । अन्यः = अपरः । कः
अपि = कश्चिदपि । कन्यकान्तःपुरे = कन्यकानामान्तरिकभवने । रहसि अपि = एकान्तेऽपि ।
वर्तमानम् = विद्यमानम् । विदर्भेश्वरसुताम् = विदर्भराजपुत्रीम् । उपसर्पन्तम् = उप-
यान्तम् । न उपलक्ष्यते = नावलोकयिष्यति । इत्यभिधाय = एवं कथयित्वा ।
व्यरंसीत् = विरराम ।

हिन्दी—तुम देश काल कार्योचित कथन में चतुर हो । अतः आगे जाओ । हम
देवताओं के समस्त चातुर्य युक्त विशिष्ट कथन के जानकार दूत बनो । इस विषय में
तुम्हें और क्या समझाया जाय । उन-उन उपायों से उन-उन कलाओं से, उन-उन
प्रलोभन विषयक उपायों से देवताओं का कार्य कीजिये । आर्यजनों का प्रायः जन्म
तथा जीवन परोपकार करने के लिये ही होता है । आपको हम लोगों के प्रभाव से
कन्याओं के अन्तःपुर में एकान्त में विदर्भराज दुहिता के पास जाने पर भी अन्य कोई
नहीं देख सकेगा । यह कह कर चुप हो गये ।

नलोऽप्येतदाकर्ण्य तदिदं सङ्कुटम् 'इतो व्याघ्र इतस्तटी, इतो दवाग्नि-
रितो वस्यवः, इतो दुष्टदन्वशूक इतोऽप्यन्धकूपः' इति न्यायात् । इतः कर्णा-
न्तकृष्टशरासनो मर्मप्रहारो प्रहरति मकरध्वज इतश्चायमेतेषामलङ्घनीय
आवेशः । तन्न जानीमः किमत्रोत्तरम् । एकत्रार्थेऽस्माकं भवतां च प्रवृत्तिरिति
प्रणयप्रार्थनाभङ्गकारिणी विहृतविनया प्रतिकलोक्तिः, अनभिज्ञोऽस्मि दूतो-
क्तीनामिति शाठ्यम्, असमर्थोऽस्मि सन्दिग्धक्रियाकारितायामित्याज्ञालङ्घ-
नम्, आज्ञालङ्घनं च सेतुबन्धनमिव स्थल्यति श्रेयःस्रोतः, षण्ढमुखदर्शनमिव
वर्धयत्यलक्ष्मीम्, रजस्वलाभिगमनमिव हरत्यायुः, इत्यनेकविधमवधार्य 'न
नाम दुरधिगमाः केऽपि पदार्थास्तत्रभवतामशेषजगदीश्वराणाम्, न च न
जानीथ ममापि प्रसिद्धमध्यवसायम्, एवं स्थितेऽप्येष वः करोम्यादेशम्,
आदिष्टपरामर्शो न श्रेयानादेशकारिणः, किन्तु बलीयान्परतो विधिः प्रमा-
णम्' इत्यभिधाय भक्त्या मयेन च देवानां दौत्यादेशं समर्थितवान् ।

सुधा--नल इति । नलः=नलाख्यः नृपः अपि । एतत्=इदम् । आकर्ष्य=श्रुत्वा । तद् इदम्=तदेतत् । सङ्कटम्=महद् विपत् । इतः=एकतः । व्याघ्रः । इतः=अपरतः । तटी=परिखा । इतः=एकतः । दवाग्निः=दावानलः । इतः=अपरतः । दस्यवः=लुण्ठकाः । इतः=एकतः । दुष्टदन्दशूकः=दुष्टसर्पः । इतः=अपरतः । अन्धकूपः=अज्ञातकूपः । इति न्यायात्=न्यायकारणात् । इतः=एकतः । कण्ठिकृष्टशरासनः=श्रोत्रपर्यन्तकृष्टचापः । मर्मप्रहारी=मर्मघातकः । मकरध्वजः=कामदेवः । प्रहरति=प्राघातं करोति । इतश्च=अपरतश्च । अयम्=एषः । एतेषाम्=एषां देवानाम् । अलङ्घनीयः=अलङ्घ्यः । आदेशः=आज्ञा । तन्न जानीमः=तन्न विद्यः । अत्र=विषयेऽस्मिन् । किम् उत्तरं स्यात् । एकत्रार्थे=एकस्मिन्नेव वस्त्वर्थे । अस्माकम्=सामकीनाम् । भवताम्=श्रीमताम् च । प्रवृत्तिः=अनुरक्तिः । इति=एवम् । प्रणय-प्रार्थनाभङ्गकारिणी=प्रेमप्रार्थनानाशिनी । विहतविनया=विनयहीना । प्रतिकूलोक्तिः=विपरीतोक्तिः । दूतोक्तीनाम्=सन्देशवाहककथनानाम् । अनभिज्ञः=अपरिचितः । अस्मि । इति शाठ्यम्=घाष्टं चम् । असमर्थः अस्मि=सामर्थ्यहीनः अस्मि । सन्दिग्ध-क्रियाकारितायाम्=सन्दिग्धकर्मकरणे । इति=एवम् । आज्ञालङ्घनम्=अवज्ञाकरणम् । आज्ञालङ्घनम्, श्रेयःश्रोतः=कल्याणनिर्भरम् । सेतुबन्धनम् इव=सेतुनिर्माणसमम् । स्खलयति=अवरोधयति । पण्डदर्शनम् इव=बलीबावलोकनसदृशम् । अलक्ष्मीम्=दरिद्र-ताम् । वर्धयति=वृद्धिं करोति । रजस्वलाभिगमनम् इव=ऋतुमतीसहवाससमम् । आयुः=वयः । हरति=नाशयति । इति=इत्थम् । अनेकविधम्=बहुप्रकारम् । अवधार्य=निश्चित्य । भवताम्=श्रीमताम् । अशेषजगदीश्वराणाम्=निखिलस्वामिनाम् । दुरधिगमा नाम=दुष्प्राप्या नाम । पदार्थाः=वस्तूनि । केऽपि न सन्ति । मम=मे । प्रसिद्धम्=विख्यातम् । अध्यवसायम्=उद्यमम् । न च । न जानीथ=न वेत्थ । एवं स्थितेऽपि=एतदवस्थायामपि । वः=युष्माकम् । आदेशम्=शासनम् । करोमि=विदधामि । आदिष्टपरावर्णः=प्रदत्ताज्ञोपरि विचारणम् । आदेशकारिणः=आज्ञापाल-कान् । श्रेयान्=कल्याणकरः । न=न भवति । किन्तु=परञ्च । परतः=महत्तः । विधिः=आदेशः । प्रमाणम् । बलीयान्=गुरुतरः । इत्थमिधाय=इति कथयित्वा । भक्त्या=श्रद्धया । भयेन=भीत्या च । देवानाम्=सुराणाम् । दौत्यादेशम्=सन्देश-हाराज्ञाम् । समर्थितवान्=अनुमोदितवान् ।

हिन्दी—नल ने भी यह सुन कर—“यह तो बड़ा संकट आ गया है । इधर व्याघ्र है तो उधर खाई है, एक ओर दावानल है तो दूसरी ओर लुटेरे हैं । एक ओर दुष्ट सर्प है तो दूसरी ओर अन्धा कुंआ है । इस न्याय से एक ओर तो कानों तक धनुष खींच कर मर्माघात करने वाला कामदेव प्रहार कर रहा है तो दूसरी ओर यह इन देवताओं का अलङ्घनीय आदेश है । इस प्रकार नहीं मालूम पड़ता कि इसका प्रणय प्रार्थना को भंग करने वाली विनय का नाश करने वाली यह प्रतिकूल उक्ति है । मैं दूत के समान बोलना नहीं जानता हूँ यह कहना शक्य है । सन्दिग्ध कर्म करने में

में असमर्थ हूँ, प्रकार कहना आज्ञा उल्लंघन करना है और आज्ञोत्लंघन करना कल्याण कर श्रोत को सेतुबन्ध के समान रोक देता है। नपुंसक के दर्जन के समान वह दरिद्रता को बढ़ाता है। रजस्वला सहवास के समान आयु को हरता है।” इस प्रकार वदुत भांति निश्चय करके—“आप सरीखे समस्त जगत् के स्वामियों में कोई भी पदार्थ दुर्लभ नहीं है। और न ही हम यह समझते हैं कि आप मेरे प्रमिद्ध (प्रेम) उद्यम को नहीं जान रहे हैं ऐसी दशा में भी यह आपका आदेश पालन कर रहा हूँ। दिये हुए आदेश पर सोच विचार करना आदेश पालन करने वाले का हितकर नहीं होता है। किन्तु बड़ों की आज्ञा ही प्रबल प्रमाण होता है।” यह कह कर भक्ति और भय से देवताओं के दूत बनने वाले आदेश का समर्थन किया।

**स्थित्वा च कश्चित्क्षणमुचितालापलीलया कृत्वा च काश्चिदन्योन्यप्रस्तुत-
प्रियव्यवहारान्, आपृच्छच, यथागतं गतेष्वथ तेषु देवेषु निषधेश्वरश्चिरं
चिन्तयाञ्चकार।**

सुधा—स्थिरवेति। च=तथा। कश्चित्क्षणम्=कश्चित्कालम्। स्थित्वा=अवस्थाय। उचितवार्तालापलीलया=उपयुक्तवार्ताप्रसङ्गक्रीडया। काश्चित् अन्योन्यप्रस्तुतप्रियव्य-
वहारान्=पारस्परिकोपस्थितप्रियवार्तालापान्। कृत्वा=विधाय। आपृच्छच=पृष्ट्वा।
यथागतम्=यथायातम्। तेषु देवेषु=इन्द्रादिसुरेषु। गतेषु=प्रयातेषु अपि। अथ=
अनन्तरम्। निषधेश्वरः=निषधनृपतिः। चिरम्=चिरकालम्। चिन्तयाञ्चकार=
चिन्तयामास।

हिन्दी—कुछ क्षण ठहर कर उचित वार्तालाप क्रीड़ा के द्वारा कतिपय पारस्परिक प्रस्तुत प्रिय व्यवहारों को करके प्रतीत के सम्बन्ध से कुछ पूछताछ कर उन देवताओं के चले जाने पर निषधराज बहुत देर तक सोचते रहे।

**तदिदम्, अनुच्छ्वासविरामं मरणम्, अमोहं मूर्च्छनम्, अरोगमङ्गव्य-
थनम्, अशल्यप्रवेशमन्तःशूलम्, अदारिद्र्यो निद्राविघातः।**

सुधा—तदिति। तत्=अतः। इदम्=एतत्। अनुच्छ्वासविरामम्=श्वासावरोधं विनैव। मरणम्=मृत्युः। अमोहम्=मोहेन विनैव। मूर्च्छनम्=अचेतनम्। अरोगम्
=रुजरहितम्। अङ्गव्यथनम्=शरीरपीडनम्। अशल्यप्रवेशम्=शल्यप्रवेशेन विनैव।
अन्तःशूलम्=आन्तरिकी पीड़ा। अदारिद्र्यः=दरिद्रताहीनः। निद्राविघातः=निद्राया
अभावः अस्ति।

हिन्दी—सो यह श्वास चलते रहते ही मरना है, मोह के बिना ही बेहोशी है, बिना रोग की अङ्गपीड़ा है। शल्यप्रवेश (सूला आदि छेदे बिना) ही आन्तरिक वेदना है। दरिद्रता के बिना ही निद्रा का अभाव है।

**किमन्यत्—तस्यामाकर्णितानुरागायां यन्ममाद्य दीर्घदौर्जन्यबोहविना
दैवेनाकस्मिकमौत्सुक्यानुरागव्यवसायं बन्धमध्यवसितं कर्तुम्।**

सुधा—किमिति। अन्यत्=अपरम्। किम्। आकर्णितानुरागायाम्—आकर्णितेन
=श्रुतेन, एव सजातः अनुरागः=प्रीतिः, तथाविधा अवस्था, तस्याम्। तस्याम्=

एतस्याम् । यत् अद्य = सम्प्रति । मम = मे । आकस्मिकम् = सहस्रोत्पन्नम् । औत्सुक्या-
नुरागव्यवसायम् = उत्कण्ठानुरागप्रयासम् । दीर्घदीर्जन्यदोहदिना = विशालदुष्टताकष्ट-
दायिना । दैवेन = भाग्येन । वन्ध्यम् = नष्टम् । कर्तुम् = विधातुम् । अध्यवसितम् =
प्रयत्नं विहितम् ।

हिन्दी—और क्या—सुन लेने मात्र से उस (दमयन्ती) में अनुराग उत्पन्न हो
गया है । जिसे कि आज मेरे आकस्मिक उत्पन्न हुए उत्कण्ठापूर्ण अनुराग विषयक
प्रयत्न को विशाल दुष्टता से दुःख देने वाले भाग्य के द्वारा नष्ट करने का प्रयास किया
जा रहा है ।

इदानीं किमत्र श्रेयो यस्माद्, अनुपयोगं गमनम्, श्लाघ्यं निवर्तनम्,
अपार्थक्यमासनम्, असाधीयानध्यवसायः ।

सुधा—इदानीमिति । इदानीम् = साम्प्रतम् । अत्र = अस्मिन् । किम् श्रेयः =
कल्याणकरम् । यस्मात्, गमनम् = प्रयाणम् । अनुपयोगम् = उपयोगरहितम् । निवर्तनम्
= परावर्तनम् । श्लाघ्यम् = प्रशंसनीयम् । आसनम् = स्थितिः । अपार्थक्यम् = व्यर्थम् ।
अध्यवसायः = प्रयासः । असाधीयान् = असफलः स्यात् ।

हिन्दी—इस समय यहाँ क्या करना हितकर होगा, जिससे जाना अनुपयोगी,
लौटना प्रशंसनीय, बैठना व्यर्थ तथा प्रयत्न करना असफल हो जाये ।

इति चिन्ताकुले नले भयान्मूकीभूतेष्वासन्नवर्तिषु परिजनेषु प्रणयात्प्रा-
वरणप्रान्तप्राच्छादितवदनभागं किमप्यासन्नमुपसृत्य शनैस्तत्कालयोग्याला-
पंरनुशीलयञ्शीलजः श्रुतशीलो नलमाबभाषे ।

सुधा—इति चिन्ताकुल इति । इति = एवम् । चिन्ताकुले = चिन्तातुरे । नले =
नलनृपे । भयात् = त्रासात् । आसन्नवर्तिषु = समीपवर्तिषु । परिजनेषु = सेवकेषु ।
मूकीभूतेषु = मोनघारितेषु । प्रणयात् = प्रेम्णः । प्रावरणप्रान्तप्राच्छादितवदनभागम्—
प्रावरणस्य = उत्तरीयवस्त्रस्य, प्रान्तेन, प्राच्छादितम् = प्रावरितम्, वदनभागम् = शरीरभागम्
येन तम् । किमपि = किञ्चित् । आसन्नम् = पार्श्वम् । उपसृत्य = उपगत्य । शनैः = मन्दम् ।
तत्कालयोग्यालापैः = तत्कालोचितवार्ताभिः । अनुशीलयन् = अनुरञ्जयन् । शीलजः =
शीलवान् । श्रुतशीलः = तदभिधः । नलम् = नलनृपम् । आबभाषे = उक्तवान् ।

हिन्दी—इस प्रकार नल के चिन्ता से व्याकुल हो जाने पर, तथा भय से समीप-
वर्ती परिजनों के मोन हो जाने पर प्रेम से चादर के छोर से शरीर भाग को ढके हुए
राजा नल के पास कुछ खिसक कर धीरे से तत्कालोचित वार्तालाप के द्वारा शीलवान्
श्रुतशील अनुरञ्जन करते हुए (नल से) इस प्रकार बोला—

‘देव, जानामि देवस्य देहं बहति बहन इव दारु दारुणो दौत्यचिन्ताभारः ।
को नाम सामान्योऽपि स्वयमभिलषितेऽर्थे दूतत्ववासभावमङ्गीकुर्यात् । विशेषे-
यतोऽनुरागिण्यङ्गनाजने । तथापि किं न जानाति देवो, यथा याचको ब्राह्मण

इव निर्वेदः कस्य सन्तोषाय, विषवैद्य इव विषादः सन्देहकारी शरीरस्य, भीमाभिमन्युनिरुद्धं कुरुबलमिव मनो महान्तं सन्तापमनुभवति ।

सुधा—देव इति । देव=अयि नृप ! जानामि=अहं वेत्ति । देवस्य=भवतः । देहम्=शरीरम् । दहनः=अग्निः । दारुः इव=काष्ठसमम् । दारुणः=कठिनः । दौत्य-चिन्ताभारः सन्देशवाहनचिन्ताभारः । दहति=ज्वलयति । सामान्यः=साधारणः अपि । कः नाम=कः समर्थः । स्वयम्=आत्मना । अभिलपिते=काम्यमाने । अर्थे=हेतौ । दूतत्वदामभावम्=दौत्यदासत्वम् । अङ्गीकुर्यात्=स्वीकुर्यात् । विशेषतः=वैशिष्ट्येन । अनुरागिणि=प्रीतियुक्ते । अङ्गनाजने=नारीजने । तथापि किम् । देवः=स्वामी । न जानाति=न वेत्ति । यथा याचकः=भिक्षुकः । ब्राह्मण इव=विप्र इव । निर्वेदः=खेदम् । कस्य=कस्य जनस्य । सन्तोषाय=सन्तुष्टिहेतवे । विषादः=विषमभक्षकः । विषवैद्य इव=विषचिकित्सक इव । शरीरस्य=देहस्य । सन्देहकारी=संशयकारी । भीमाभिमन्युनिरुद्धम्—भीमेनाभिमन्युना च निरुद्धम्=अवरुद्धम् । कुरुबलम्=कौरव-दलम् इव । भीमम्=भयङ्करम्, अभिमन्युः=क्रोधं, तेन निरुद्धम्=अवरुद्धम् । मनः=चेतः इव । महान्तम्=अत्यन्तम् । सन्तापम्=खेदम् । अनुभवति=अनुभवं करोति ।

हिन्दी—हे महाराज ! जानता हूँ कि आपके शरीर को यह दारुण दौत्य चिन्ता का भार उसी प्रकार जला रहा है जैसे अग्नि काष्ठ को जला देता है । साधारण व्यक्ति भी ऐसा कौन है जो स्वयं अभिलपित वस्तु के सम्बन्ध में दूत बनने का दासकर्म स्वीकार कर सके । फिर विशेष रूप से अनुरागयुक्त नारी के विषय में । फिर भी क्या आप नहीं जानते हैं कि जैसे निर्वेद (वेद विहीन) भिखारी ब्राह्मण के समान निर्वेद (खेद) किसके लिए सन्तुष्ट करने वाला होता है । विष खाने वाले को विषवैद्य के समान विषाद (पश्चात्ताप में डालने वाला) शरीर को संदेह करने वाला, भीम तथा अभिमन्यु के द्वारा घेरी गई कौरव सेना के समान भयानक तथा उत्कृष्ट क्रोध से घिरा हुआ मन घोर सन्ताप का अनुभव करता है ।

तदलमनेन वातूलीभ्रमेणैव मीलयता चक्षुर्द्वेगेन ।

सुधा—तदिति । तत्=अतः । वातूलीभ्रमेण इव=वायुवत् चङ्क्रमणेन इव । उद्वेगेन=उद्ध्वंसेवेगेन । चक्षुः=नयनम् । उन्मीलयता=उन्मीलनेन । अनेन=एतेन । अलम् इति निषेधेऽव्ययम् ।

हिन्दी—अतः इस प्रकार वातूली भ्रम (ऊपर को उठने वाले हवा के बवण्डर) के समान उद्वेग से आँखें बन्द करना व्यर्थ है ।

किं देवेन न श्रुतम्, अमृतमथनावसरे सुरासुरकरपरिवर्त्यमानमन्दर-मन्थाननिर्घोषबधिरितसमस्तरोदःकन्दरादिवापि दूरोच्छलितदुग्धतुषारा-सारतारकितनभसः, समुत्पन्नानेककोस्तुभादिवस्तुविस्तारादुद्वेगच्छदत्सरो-मुखमण्डलैः क्षणमिव विहितविकचनलिनखण्डशोभाद्, अनेकाश्रयंकुक्षेः क्षीरसागरादजनि जनितजगद्विस्मया स्मरजननी हस्तस्थिततरुणारविन्वा बेवी देदीप्यमानपुण्यलक्ष्मा लक्ष्मीः ।

सुधा—विमिति । किम्, देवेन = प्रभुणा । न श्रूतम् = नाकणितम् । अमृतमन्यन-
सरे = सुधामन्यनकाले । सुरासुरकरपरिवर्त्यमानमन्दरमन्थाननिर्घोषवधिरितसमस्तरोदः-
कन्दरादिवापि—सुरासुराणाम् = देवदानवानाम्, करैः = हस्तैः, परिवर्त्यमानम् = परि-
चाल्यमानम्, मन्दरमन्थानम्—मन्दरस्य = मन्दराचलस्य, मन्थानम् = मथनदण्डम्, तस्य
निर्घोषेण = गर्जनेन, वधिरितः = वधिरिकृतः, समस्तः = सम्पूर्णः, रोदःकन्दरः = क्षितिज-
कन्दराभागः, यस्य तस्मात् इवापि । दूरोच्छलितदुग्धतुपारासारतारकितनभसः—
दूरात् = दूरस्थलात्, उच्छलितम् = ऊर्ध्वच्छलितम्, यत् दुग्धतुपारासारम् = पयःकणवर्ष-
णम्, तेन तारकितम् = ताराङ्कितम्, यन्नभः = आकाशम्, यत् तस्मात् । समुत्पन्नानेक-
कोस्तुभादिवस्तुविस्तराद्—समुत्पन्नः = सञ्जातः, अनेककोस्तुभादिवस्तूनां = कौस्तुभ-
मण्यादिपदार्थानाम्, विस्तारः = प्रसारः, यस्मात्, तस्मात् । उद्वगच्छदप्सरोमुखमण्डलैः—
उद्वगच्छद्भिः = ऊर्ध्वकृतैः, अप्सरसाम्, मुखमण्डलैः = आननमण्डलैः । क्षणमिव = निमि-
षमिव । विहितविकचनलिनखण्डशोभात्—विहिता = कृता, विकचानाम् = विकसितानाम्,
नलिनखण्डानाम् = कमलखण्डानाम्, शोभा = सुषमा, यस्य तस्मात् । अनेकाश्चर्यकुले =
अनेकानाम्, आश्चर्याणाम् कुक्षिर्यस्तस्मात् = अतिकौतुकगर्भात् । क्षीरसागरात् = पयो-
निधेः । जनितजगद्विस्मया—जनितः = उत्पन्नः, जगद्विस्मयः = लोकविस्मयः, यस्यास्तथा ।
स्मरजननी = कामोत्पादिनी । हस्तस्थिततरुणारविन्दा—हस्तयोः = करयोः, स्थिते =
अवस्थिते, तरुणे = नूतने, अरविन्दे = पङ्कजे, यस्यास्तथा । देदीप्यमानपुण्यलक्ष्मा—
देदीप्यमाना = शोभमाना, पुण्यलक्ष्मा = शुभलक्षणा । लक्ष्मीः देवी = रमादेवी । अजनि
= अजायत ।

हिन्दी—क्या आपने नहीं सुना—अमृतमन्थन के अवसर पर मानो देवताओं तथा
दानवों के हाथों से चलाये जाते हुए मन्दराचल के मन्थन (मन्थनीदण्ड) के निर्घोष
से समस्त क्षितिज कन्दराओं के वधिर बनाने वाले दूर से ऊपर को उछलने वाले दुग्ध
कणों की वर्षा से आकाश को ताराङ्कित करने वाले, उत्पन्न हुए अनेक कौस्तुभमणि
आदि पदार्थों के विस्तार से जहाँ मुखमण्डल ऊपर उठाकर अप्सराएँ देख रही हैं तथा
क्षण भर में विकसित कमलखण्ड की शोभा उत्पन्न करने वाले, अनेक कौतुकों की
कोख बने क्षीरसागर से संसार भर में विस्मय उत्पन्न करने वाली, मदनजननी, हाथों में
नूतन अरविन्द धारण किये हुए शोभायुक्त पुण्य लक्ष्मणों वाली देवी लक्ष्मी उत्पन्न हुई ।

यस्या सर्वाङ्गलावण्यमधु विकचलोचनचपकैरापीयपीयूषजुषो मदनमद-
परवशाः, परस्परमेवेर्ष्यन्तश्चक्रुश्चक्रपाणिना समं सङ्गरम् ।

सुधा—यस्या इति । यस्याः = एतस्याः लक्ष्म्या । सर्वाङ्गलावण्यमधु = निखिलाङ्ग-
सौन्दर्यमधु । विकचलोचनचपकैः—विकचैः = विकसितैः, लोचनचपकैः = नयनचपकैः ।
आपीय = पीत्वा । पीयूषजुषः = सुधास्नेहितः देवाः । मदनमदपरवशाः = कामोन्माद-
पराधीनाः । परस्परम् एव = अन्योन्यमेव । ईर्ष्यन्तः = ईर्ष्या कुर्वन्तः । चक्रपाणिना—
चक्रं पाणी यस्य तेन = विष्णुना । समम् = साकम् । सङ्गरम् = युद्धम् । चक्रुः = अकुर्वन् ।

हिन्दी—जिसके सर्वाङ्गसौन्दर्यरूपी मधु को विकसित नयनरूपी प्यालों से पानकर

सुग्रास्नेही देवता कामोन्माद के पराधीन होकर आपस में ही ईर्ष्या करते हुए चक्रपाणि भगवान् विष्णु के साथ युद्ध करने लगे ।

अथ सा सर्वानप्यन्तरान्तरापततस्तानुल्लङ्घ्य मन्दरगिरिशिखरशात-कुम्भनिकषोपलायितबाहोर्भगवतश्चिक्षेप क्षेपीयः कण्ठे वैकुण्ठस्य स्वयंवर-कुसुममालाम् ।

सुधा—अयेति । अथ = अनन्तरम् । सा = असी लक्ष्मीः । अन्तरान्तरा = मध्ये मध्ये । आपततः = आस्त्रलतः । सर्वान् = अखिलान् अपि । तान् = एतान् देवान् । उल्लङ्घ्य = लङ्घयित्वा । मन्दरगिरिशिखरशातकुम्भनिकषोपलायितबाहोः—मन्दगिरेः = मन्दराचलस्य । शिखरशातकुम्भस्य = स्वर्णमयशिखरस्य, निकषोपलायितो = निकष-प्रस्तरसदृशी, बाहू = भुजे यस्य तस्य । भगवतः = विष्णोः । कण्ठे = गलदेशे । वैकुण्ठस्य = स्वर्गस्य । स्वयंवरकुसुममालाम् = स्वयंवरपुष्पमालाम् । क्षेपीयः = अतिशयेन क्षिप्रम् । चिक्षेप = प्राक्षिपत् ।

हिन्दी—अनन्तर उम (लक्ष्मी) ने बीच में गिरते हुए उन सभी देवताओं को लाँच कर मन्दरपर्वत के स्वर्णमय शिखर के कसीटीपत्थर सदृश (नीली) भुजा वाले भगवान् विष्णु के गले में वैकुण्ठ की स्वयंवर कुसुममाला अतिशीघ्रता डाल दी ।

एवं सापि कदाचिच्चम्पककलिकाकलापगौराङ्गी रागिणि त्वयि ध्व-यिष्यति देवान् । वञ्चितो यतः पूर्वमात्ममुखमण्डलश्रिया शशी, तिरस्कृतो मदनः सौभाग्येन । सकृत्प्रवृत्तायाश्च किमवगुण्ठनेन । विधेरिव वामभ्रुवाम-चिन्त्यानि चरितानि भवन्ति ।

सुधा—एवमिति । एवम् = इत्थम् । सापि = लक्ष्मीरपि । चम्पककलिकाकलाप-गौराङ्गी = चम्पककलिकासदृशगौरवर्णा । त्वयि = भवति । रागिणी = अनुरक्ता । देवान् = सुरान् । वञ्चयिष्यति = छलिष्यति । यतः = हि । पूर्वम् = प्राक् । आत्ममुख-मण्डलश्रिया—आत्मनः, मुखमण्डलस्य, श्रीस्तया = निजाननशोभया । शशीः = चन्द्रः । वञ्चितः = छलितः । सौभाग्येन = सौन्दर्येण । मदनः = मन्मथः । तिरस्कृतः = अपह-सितः । सकृत्प्रवृत्तायाः—सकृत् = एकवारमपि, प्रवृत्तायाः = प्रकर्षेण नतितायाः, तस्याः । अवगुण्ठनेन = शिरोवेष्टनेन । किं = को लाभः । विधेरिव = ब्रह्मण इव । वामभ्रुवाम-नारीणाम् । चरितानि = चरित्राणि । अचिन्त्यानि = अविचारणीयानि । भवन्ति ।

हिन्दी—इस प्रकार चम्पे की कली के समान शुभ्रवर्ण वाली वह (लक्ष्मी) भी तुम में अनुरक्त हो देवताओं को वञ्चित कर देगी । क्योंकि पहले (वह) अपने मुख-मण्डल की शोभा से चन्द्रमा को वञ्चित कर चुकी है तथा सौन्दर्य से कामदेव का तिरस्कार किया है । एकबार (थोड़ा भी) नाच चुकी स्त्री के धूँधट काढने से क्या लाभ है । ब्रह्मा के समान स्त्रियों का चरित्र विचारगम्य नहीं होता है ।

किमु न स्मरति देवो विवि विभ्रुतमर्थसारं स्वर्लोकावतरीयं पुरा गीतं गन्धर्वगायनैर्गीतगोष्ठीस्थितस्यापि युगलमिदमार्थयोर्वैवस्य ।

सुधा—किंस्विति । किमु=किमिति । देवः=भवान् । न स्मरति । यत् पुरा=प्राक् दिवि=स्वर्गलोके । गीतमोष्ठिस्थितरप=संगीतपरिपदि स्थितस्य । देवस्य=भवतः । अग्रे=समक्षम् । स्वर्लोकात्=स्वर्गात् । अवतीर्ये=अवतरणं कृत्वा । गन्धर्वः=गन्धर्वगायकः । विश्रुतम्=प्रसिद्धम् । अर्थमारम्भम्=अर्थतत्त्वयुक्तम् । आर्यवै=आर्याद्यन्वदसोः । युगलम्=युग्मम् । गीतम्=गायनपथम् नीतम् ।

हिन्दी—क्या आप को याद नहीं है कि स्वर्ग में गीतगोष्ठी में बैठे हुए आपके समक्ष पहले स्वर्ग लोक से उतरकर किन्नरगायकों ने विरुपाक्ष अर्थतत्त्ववाले आर्यावै के जोड़े को गाया था ।

क्वचिदपि कार्यारम्भेऽकल्पः कल्याणभाजनं भवति ।

न तु पुनरधिकविषादान्मन्दीकृतपौरुषः पुरुषः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—अकल्पः पुरुषः अपि क्वचित् कार्यारम्भे कल्याणभाजनं भवति, पुनः अधिकविषादात् तु मन्दीकृतपौरुषः कल्याणभाजनं न भवति ।

सुधा—क्वचिदपीति । अकल्पः=असमर्थः । पुरुषः=जनः अपि । क्वचित्=कुत्रचित् ! कार्यारम्भे=कार्यादौ । कल्याणभाजनम्=कल्याणपात्रम् भवति । पुनः=भूयः । अधिकविषादात्=अतिखेदात् । मन्दीकृतपौरुषः=शिथिलितशक्तिः पुरुषः । तु कल्याणभाजनम्=कल्याणपात्रम् । न भवति ।

हिन्दी—असमर्थ व्यक्ति भी कहीं तो कार्य के आरम्भ में कल्याण के पात्र बन जाता है और समर्थ (शक्तिशाली) व्यक्ति अत्यन्त विषाद से पौरुष मन्द पड़ जाने के कारण कल्याणभाजन नहीं बन पाता है ॥ ५५ ॥

अपहस्तितान्तरायानर्थानुररीकृतान्प्रसाधयतः ।

विधिरपि बिभेति तस्मान्निरतिशयं साहसं यस्य ॥ ५६ ॥

अन्वयः—अपहस्तितान्तरायान् अर्थान् उररीकृतान् प्रसाधयतः यस्य निरतिशयं साहसम्, तस्मात् विधिः अपि बिभेति ।

सुधा—अपहस्तीति । अपहस्तितान्तरायान्—अपहस्तितानि=दूरीकृतानि, अन्तरायानि=विघ्नानि, येभ्यस्तादृशान् । उररीकृतान्=स्वीकृतान् । अर्थान्=कार्याणि । प्रसाधयतः=कुर्वतः । यस्य=पुरुषस्य । अतिशयम्=अत्यन्तम् । साहसम् । तस्मात्=तथापुरुषात् विधिः अपि=ब्रह्मापि । बिभेति=भयं करोति ।

हिन्दी—समस्तविघ्नों को दूर कर स्वीकृत अर्थों को करते हुए अत्यन्त साहसी पुरुष से ब्रह्मा भी डरते हैं ॥ ५६ ॥

एकमनेकधा प्रस्तुतपुराणपुरुषाख्यानप्रपञ्चप्रक्रमेणातिक्रान्ते भूमिदिवसे मङ्गलोद्गार इव वाञ्छितार्थसिद्धेः, तर्जनहुङ्कार इवान्तरायानाम्, ओंकार इवोत्साहस्मृतेः, पुण्याहध्वनिरिव हृदयप्रसादप्रासादस्य पुनर्नवीकृतानुरागस्तम्भोत्तम्भनस्य तस्य नरपतेः शिवाय श्रुति श्रुतशीलेन आवितमिममेवार्थं समर्थयन्निव मध्याह्नशङ्खध्वनिः ।

मुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । अनेकधा=बहुधा । प्रस्तुतपुराणपुरुषाख्यान-
प्रपञ्चप्रक्रमेण—प्रस्तुतम्, पुराणपुरुषस्य=भगवतः विष्णोः, यदाख्यानम्=वर्णनम्,
तस्य यः प्रपञ्चप्रक्रमस्तेन । भूमि=विशिष्टभागे । दिवसे=दिने । अतिक्रान्ते=व्यतीते
सति । वाञ्छितार्थसिद्धेः=अभीष्टसिद्धेः । मङ्गलोद्गार इव=कल्याणमूचकोद्गार-
समम् । अन्तरायाणाम्=विघ्नानाम् । तर्जनहुङ्कार इव=तर्जनस्य हुङ्कारसमः । उत्साह-
स्मृतेः=उत्साहस्मरणस्य । ओङ्कार इव=तर्जनसमः । हृदयप्रसादप्रासादस्य—हृदयस्य
प्रसादः, स एव प्रासादस्तस्य=चित्ताह्लादभवनस्य । पुण्याहध्वनिः इव=स्वस्तिवाचन-
ध्वनिममः । पुनर्नवीकृते=भूयः नूतनीकृतेन । अनुरागस्तम्भेन—अनुराग एव स्तम्भस्तेन
=प्रेमस्थण्डिलेन, उत्तम्भनम्=उत्थानम्, यस्य तस्य । तस्य=एतस्य । नृपस्य=
भूपतेः । श्रुतशीलेन=श्रुतशिलाभिधेन जनेन । श्रावितम् । इमम्=एतम् एव । अर्थम्=
भावम् । समर्थयन् इव=प्रतिपादयन् इव । मध्याह्नशंखध्वनिः—मध्याह्ने=मध्यदिन-
समये, यः शंखशब्दः । श्रुतिम्=कर्णम् । शिश्राय=आश्रयं चकार ।

हिन्दी—इस प्रकार विविध भाँति प्रस्तुत भगवान् विष्णु के चरित्र वर्णन करते
हुए दिन का बहुत भाग समाप्त हो जाने पर वाञ्छित अर्थ सिद्धि के मङ्गलोद्गार के
समान, विघ्नों को दूर करने के लिये डाँट की हुङ्कार के समान, उत्साहस्मृति की
ओङ्कार (ललकार) के समान हृदय की प्रसन्नतारूपी भवन के स्वस्व्याह वचनों के
समान पुनः पुनः नूतन किये गये अनुराग स्तम्भ से उठी हुई उस नृपति के श्रुतशील
के द्वारा सुनाये गये इस अर्थ का मानो समर्थन करते हुए दोपहर की शङ्खध्वनि कानों
में पड़ी ।

राजा तु तमाकर्ण्य विसर्जितपरिजनस्तत्रैव पुलिनमध्ये मध्याह्नसमय-
समुचितव्यापारमकरोत् ।

मुधा—राजेति । राजा तु=नृपस्तु । तम्=तदध्वनिम् । आकर्ण्य=श्रुत्वा ।
विसर्जितपरिजनः—विसर्जितः=परित्यक्तः, परिजनः=सेवकवर्गः येन सः । तत्र एव
=तत्स्थान एव । पुलिनमध्ये=तटमध्ये । मध्याह्नसमयसमुचितव्यापारम्=मध्यन्दिन-
योग्यसान्ध्यादिकार्यम् । अकरोत्=चकार ।

हिन्दी—राजा ने तो वह शंखध्वनि सुनकर सभी परिजनों (सेवकों) को छोड़
कर वहीं तट पर मध्याह्नकालोचित सान्धयवन्दनादि क्रिया सम्पादित की ।

अनन्तरमतिक्रान्तेषु केषुचिन्मुहूर्तेषु गगनमध्यतलाद्विलम्बमाने मनाङ्-
मार्तण्डमण्डले चण्डवात्याहतशुष्कपत्रमिव दण्डप्रान्तप्रचलितकुलालचक्रमिव
तेन पुरन्दरादेशश्रमेण भ्रान्तमात्मनो मनः क्वाप्येकान्तकमनीयनर्मबाप्रदेश-
दर्शनविनोदेन स्वस्थीकर्तुमिच्छन्निच्छानुकूलकतिपयाप्तपरिजनपरिवृतः श्रुत-
शीलस्कन्धावष्टम्भविहारो विहाय दूरमिव शिविरसन्निवेशम्, इतस्तत-
स्तरुणतमालमण्डपमण्डलितमयूरहारिणा चलच्चकोरचक्रवाकचक्रवाल-
बलयितेन स्नानागततापसपदपङ्क्तिवत्तद्वर्वाङ्कुरेणापसरत्पयःपूरतर-
ङ्गितबालुकेन पुलिनप्रान्तेन प्राचीं दिशमयासीत् ।

सुधा—अनन्तरमिति । अनन्तरम्=तत्पश्चात् । अतिक्रान्तेषु=अतीतेषु । नेषुविन्
 मुहूर्तेषु=कतिपयक्षणेषु । गगनमध्यतलात्=आकाशमध्यतलात् । मनाक्=किञ्चित् ।
 मार्त्तण्डमण्डले=सूर्यमण्डले । विलम्बमाने=प्रलम्बमाने सति । चण्डवात्याहनशुष्कपत्रम्
 इव—तीव्रपवनाहतनीरसदलम् इव । दण्डप्रान्तप्रचलितकुलालचक्रम् इव—दण्डप्रान्तेन
 =यष्टयप्रभागेन, प्रचलितम्=सञ्चलितम्, कुलालचक्रम् इव=कुम्भकारचक्रसदृशम् ।
 तेन=एतेन । पुरन्दरादेशभ्रमेण—पुरन्दरस्य=शक्रस्यादेशरूपं, यद्भ्रमम्=आजाप्रमत्ति-
 स्तेन । भ्रान्तम्=चङ्क्रमितम् । आत्मनः=स्वस्य । मनः=चित्तम् । क्वापि=कुत्रापि ।
 एकान्तकमनीयनर्मदाप्रदेशदर्शनविनोदेन—दर्शनस्य विनोदः=दर्शनविनोदः, अवलोक-
 नानन्दः, एकान्ते=एकस्थले, कमनीयस्य=रमणीयस्य, नर्मदाप्रदेशस्य=नर्मदानदी-
 भागस्य, दर्शनविनोदस्तेन, स्वस्थीकर्तुम्=नीरुजीकर्तुम् । इच्छन्=वाञ्छन् । इच्छानु-
 कूलकतिपयामपरिजनपरिवृतः—इच्छानुसारकतिपय-आप्तसेवकजनपरिवृतः । श्रुतशील-
 स्कन्धावष्टम्भविहारः—श्रुतशीलस्य=तदाख्यस्य, स्कन्धे=अंसदेशे, अवष्टम्भः=स्वस्थः,
 घृतहस्तो वा विहरतीति, तथा शिविरसन्निवेशम्=शिविरपाश्वर्षम् । दूरम् इव=अनिकट-
 यिव । विहाय=त्यक्त्वा । इतस्ततः=सर्वदिक्षु । तरुणतमालमण्डपमण्डलितमयूर-
 हारिणा—नूतनतमालवृन्दे, मण्डलितः=एकत्रितैः, मयूरैः=केकीभिः हारी=मनोरम-
 स्तेन । चलच्चकोरचक्रवाकचक्रवालबलयितेन—चलद्भिः=गच्छद्भिः, चकोरैः=
 चकोरपक्षिभिः, चक्रवाकैः=चक्रवाकपक्षिभिः, चक्रवालैश्च, बलयितम्=रेखाङ्कितम्,
 येन । स्नानागततापसपदपङ्क्तिभिरनुवर्तितद्वर्द्धिकुरेण—स्नानाय=मज्जनाय, आगताः=
 आगताः, ये तापयाः=तपस्विजनास्तेषां, पदपङ्क्तिभिः=चरणततिभिः, खण्डितानि=
 गण्डितानि, द्वर्द्धिकुराणि=द्वर्द्धप्रभागानि यत्र तेन । अपसरत्पयःपूरतरङ्गितबालुकेन—
 अपसरता=अपसरणं कुर्वता, पयःपूरेण=वारिणा, तरङ्गिता=कम्पिता, बालुका यत्र
 तादृशेन । पुलिनप्रान्तेन=तटभागेन । प्राचीम्=पूर्वम् । दिशम्=ककुम्भम् । अयासीत्
 =अगच्छत् ।

हिन्दी—तदनन्तर कुछ क्षण बीतने पर गगन के मध्य तल से कुछ कुछ सूर्यमण्डल
 के लटक (डल) जाने पर तेज आधी से आहत सूखे पत्ते के समान, डण्डे के छोर से
 घुमाये गए कुम्भकार के चक्र के समान उस इन्द्र के आदेश रूपी भ्रान्ति के द्वारा भ्रान्त
 अपने मन को कहीं एकान्त में सुरम्यनर्मदानदी को देखने के द्वारा स्वस्थ बनाने की
 इच्छा करते हुए, इच्छानुसार कतिपय आप्त परिजनों से घिरे हुए श्रुतशील के कन्धों
 पर हाथ रख कर घूमते हुए शिविर की सन्निकटता को मानो दूर छोड़कर इधर उधर
 नूतन तमालवृक्षसमूह से मण्डलित मयूरों के द्वारा मनोरम, चलते हुए चकोर चक्रवाक
 तथा चक्रवालों से घिरे स्नानार्थ आये तपस्वियों की चरणपङ्क्ति से टूटी दूबघास के
 अङ्कुरों वाले, खिसकते हुए जल के पूर से तरङ्गित बालुका वाले तटभाग से पूर्वदिशा
 को (तट तल) चला गया ।

तत्र च चटुलचञ्चरीककुलाकुलितविविधवीरुधां तलेषु विचरतोऽस्य
 रसातलविनिर्गताः पन्नगाङ्गना इव नागमवहारिण्यस्तमालकन्दलीकोमला-

ङ्गयष्टयः श्रोणीभरालसगमनास्त्रिवलीतरङ्गिततनुमध्यलतिकाः, काश्चित्क-
ण्ठकन्दलावलम्बितमातङ्गमौक्तिकलताः स्फुरन्नक्षत्रवलयाः कृष्णपक्षरात्रय
इव कृतक्रीडाशरीरपरिग्रहाः, काश्चिदुभयश्रवणावसक्तदन्तिदन्तपत्रप्रभा-
धवलितमुखमण्डलाः सुरसरित्सलिलसंवलितकालिन्दीजलदेवता इव नर्मदया-
मन्त्रिताः, काश्चित्परिधानीकृतरक्तपल्लवास्तडिल्लतालेखामेखलाश्रलदम्बु-
वाहपङ्क्तय इव विन्ध्यस्कन्धानुबन्धिन्यः, काश्चिन्मातङ्गमदमण्डलमिलन्म-
धुकरकरालिताः सकलनीलोत्पलवनलक्ष्म्य इवान्यजलाशयेभ्यो महानदीमव-
तरन्त्यः काश्चित्लोहिताशोककुसुमस्तम्बकृतकर्णवितं सोतं सास्त्रिपुरपुरन्ध्र च
इव हरशरानलज्वालाकुलितशिरसो धूमध्यामलाः सलिलमनुसरन्त्यः काश्चि-
ल्ललितलीलामृगंरनुगम्यमानाः शरीरवत्योऽञ्जनशैलस्थलाधिदेवता इव
तीर्थाविगाहनानुरागिण्यः, काश्चिज्जराजर्जरशबरकञ्चुकिकरावलम्बलीला-
गामिन्यः स्फुरदिन्द्रनीलशिलापुत्रिका इवेन्द्रजालिकैः सन्धार्यमाणाः कृष्णा-
ञ्जनिकाकुसुमकान्त्यः काश्चिच्चिपिटनासाः कुन्दकान्तदन्तपङ्क्तयो मायूर-
पिच्छगुच्छावनद्धकर्बुरकबरीकलापाश्रलद्वलयमुखरकरतलोत्तालतालिका-
रम्भरमणीयरसिकरासकक्रीडानिर्भराः कादम्बमधुपानघूर्णितवृशो दष्टिपथ-
मवतेरुरपराङ्मुञ्जनागतास्तरुणकिरातकामिन्यः ।

सुधा—तत्रेति । च=तथा । तत्र=तत्स्थाने । चटुचञ्चरीककुलाकुलितविविध-
वीरुधाम्—चटुलैः=चञ्चलैः, चञ्चरीककुलैः=अलिङ्गदैः, आकुलिताः=परिपूर्णाः,
विविधाः=विभिन्नाः, वीरुधः=वृक्षास्तेषां । तलेषु=मूलेषु । विचरतः=भ्रमतः ।
अस्य=नृपस्य । रसातलविनिर्गताः=पाताललोकादायाताः । नागमदहारिण्यः—नागा-
नाम्=गजानाम्, मदेन=मदजलेन, हारिण्यः=शोभिन्त्यः । पक्षे—नागानाम्=वासुकि-
प्रभृतीनाम्, सर्पानाम्=अभिमानम्, हरन्ति=मुष्णन्तीति ताः । पन्नगाङ्गना इव=
सर्पपत्न्यः इव । तमालकन्दलीकोमलाङ्गयष्टयः=तमालकन्दत्यः इव कोमलाः अङ्गयष्टयः
यासां ताः=श्रोणीभारशिथिलगत्यः । त्रिवलीतरङ्गिततनुमध्यलतिकाः—त्रिवल्या=
उदरस्थितरेखात्रयभागेन, तरङ्गिताः=तरलिताः, तनु=क्षीणम्, मध्यम्=मध्यभागः
कटिः, ताः एव लतिकाः=क्षीणकटिलताः यासां ताः । काश्चित्=काः अपि । कण्ठ-
कन्दलावलम्बितमातङ्गमौक्तिकलताः—कण्ठमेव, कन्दलम्=गलाङ्कुरम्, तस्मिन्नावल-
म्बिताः मातङ्गमौक्तिकलताः=गजमुक्तालताः यासां ताः । स्फुरन्नक्षत्रवलयाः—स्फुरन्ति
=दीप्तिमन्ति नक्षत्राणि=तारकाः, एव वलयानि=कङ्कणाभूषणानि, यासां ताः ।
कृष्णपक्षरात्रयः=असितपक्षनिशा इव । धृतक्रीडाशरीरपरिग्रहाः=धृतक्रीडाशरीराः ।
काश्चित्=का अपि । उभयश्रवणावसक्तदन्तिपत्रप्रभाधवलितमुखमण्डलाः—उभयोः
श्रवणयोः=युगलकर्णयोः, अवसक्तानि=संलग्नानि, दन्तीनाम्=करिणाम्, दन्तपत्राणि
=दन्तभूषणानि, तेषां प्रभा=कान्तिः, तथा धवलितानि=शुभ्रकृतानि, मुखमण्डलानि
यासां ताः । सुरसरित्सलिलसंवलितकालिन्दीजलदेवताः—सुरसरितः=गङ्गायाः, सलिलेन

= वारिणा, सम्बलिताः = परावृताः कालिन्दीजलदेवताः = यमुनाजलदेव्यः । नर्मदाया
 = नर्मदानद्या । आमन्त्रिता इव = आहूता इव । काश्चित् = काः अपि । परिधानीकृतरक्त-
 पल्लवाः = परिधानीकृताः = वस्त्रवद्धारिताः, रक्तपल्लवाः = किसलयदलानि, याभिस्तथा ।
 तडिल्लतामेखलाः = तडिल्लताः = विद्युल्लताः, इव मेखलाः यासां ताः । विन्ध्यस्कन्धा-
 नुबन्धिन्यः = विन्ध्यस्य = विन्ध्यापलस्य, स्कन्धे = ऊर्ध्वस्थाने, अनुबन्धिन्यः = कृतानु-
 बन्धाः । चलदम्बुवाहपङ्क्त्यः इव = चलताम् = गच्छताम्, अम्बुवाहानाम् = घनानाम्,
 पङ्क्त्यः = तत्त्यः, इव । काश्चित् = काः अपि । मातङ्गमदमण्डलमिलन्मधुकरकरालिताः =
 मातङ्गानाम् = गजानाम्, मदमण्डलेन = क्षीबपुञ्जेन, मिलद्भिः = लगद्भिः, मधुकरैः =
 भ्रमरैः, करालिताः = कृष्णीकृताः । सकलनीलोत्पलवनलक्ष्म्यः इव = सकलानाम् =
 निखिलानाम्, नीलोत्पलवनानाम् = नीलकमलवनानाम्, लक्ष्म्यः = श्रियः इव । अन्य-
 जलाशयेभ्यः = अपरतडागेभ्यः । महानदीम् = नर्मदानाम्नीं सरिताम् । अवतरन्त्यः =
 अवतरणं कुर्वन्त्यः । काश्चित् = काः अपि । लोहिताशोककुसुमस्तवककृतकर्णावतंसोत्तंसाः =
 लोहिताशोककुसुमानाम् = रक्ताशोकपुष्पाणाम्, स्तवकानि = गुच्छाः, कृतकर्णावतंसोत्तंसानि
 = कृतश्रोत्राभरणानि याभिस्ताः । त्रिपुरपुरन्ध्रचः इव = त्रिपुरासुरसुन्दर्यः इव ।
 हरशरासनज्वालाकुलितशिरसः = हरस्य = शिवस्य, शरासनम् = धनुः, तस्य ज्वालाया
 = अग्निना, आकुलितानि = पीडितानि, शिरसि = उत्तमाङ्गानि, यासां ताः । धूम-
 श्यामलाः = धूमेन श्यामीकृताः । सलिलम् = जलम् । अवतरन्त्यः = अवगाहनं कुर्वन्त्यः ।
 काश्चित् = काः अपि । ललितलीलामृगैः = सुन्दरक्रीडाहरिणैः । अनुगम्यमानाः = अनु-
 चलन्त्यः । शरीरवत्यः = सशरीराः । तीर्थावगाहनानु रागिण्यः = तीर्थस्नानप्रियाः ।
 अञ्जनस्थलाधिदेवताः इव = कृष्णपर्वताधिष्ठातृदेव्यः इव । काश्चित् । जराजर्जरशबर-
 कञ्चुकिकरावलम्बलीलागामिन्यः = जराजर्जरस्य = अतिवृद्धस्य, शबरकञ्चुकिनः = भिल्ल-
 कञ्चुकिनः करवलम्बेन = हस्तसाहायेन, लीलया = कौतुकेन, गामिन्यः = गच्छन्त्यः ।
 इन्द्रजालिकैः = इन्द्रजालकारिभिः । संचार्यमाणाः = परिचात्यमानाः । कृष्णाञ्जिका-
 कुसुमकान्तयः = कृष्णाञ्जिका = तापिच्छलता, तस्य कुसुमानाम् = पुष्पाणाम्, कान्ति-
 रिव कान्तिः = दीप्तिः यासां ताः । काश्चित् । चपिटनासाः = चपिटाः नासाः यासां
 ताः । कुन्दकान्तदन्तपङ्क्त्यः = कुन्दमिव = कुन्दपुष्पसदृशम्, कान्ताः = दीप्ताः, दन्त-
 पङ्क्त्यः = रदपङ्क्त्यः यासां ताः । मायूरपिच्छगुच्छावनद्धकर्बुरकबरीकलापाः = मायूर-
 स्येदं मायूरं पिच्छम् तस्य गुच्छैः = स्तवकैः, अवनद्धाः = पितद्धाः, कर्बुरकबरीकलापाः =
 कृष्णकचकलापाः यासां ताः । चलद्वलयमुखरकरतलोत्तालतालिकारम्भरमणीयरसिक-
 रासकक्रीडानिर्भराः = चलद्भिः = चञ्चलैः, वलयैः = कङ्कणैः, मुखराणि = ध्वनितानि,
 यानि करतलानि = हस्ततलानि, तेषामुत्तालतालिकाभिः = महत्तालिकाभिः, अरम्भाः
 = प्रारम्भाः, रमणीयाः = मनोहराः रसिकरासक्रीडाः = आनन्दरासखेलनानि तासु
 निर्भराः = व्याप्ताः यास्ताः । कादम्बमधुपानघूर्णितदृशः = कादम्बस्येदं मधु = कादम्ब-
 मधु, तस्य पानेन घूर्णिताः दृशः = चक्षूषि यासां ताः । अपराह्लमज्जनागताः = अपराह्लं
 = मध्यदिनानन्तरे, मज्जनाय = स्नानार्थम्, आगताः = आयाताः । तरुणकिरातकामिन्यः
 = युवतिभिल्लनार्यः । दृष्टिपथम् = अक्षिमार्गम् । अवतेरुः = अवातरन् ।

हिन्दी—यहाँ दोपहर के बाद स्नान करने के लिए तरुण किरातस्त्रियाँ आयी हुई चंचल अलिवृन्द से व्याप्त विविध वृक्षों के तले घूमते हुए इस (राजा नल) को दिख-
लायी पड़ी। वे रसातल से निकली हुई नागमदहारिणी (हाथियों के मद को लेप करने
वाली—सर्पों के मद को हरने वाली पद्मगस्त्रियों के समान थीं। उनके अङ्ग तमाल
कन्दली के समान कोमल थे। वे श्रोणी भार के कारण धीरे धीरे चल रही थी।
उनका पतला मध्यभाग (कटिभाग-कमर) त्रिवली (नाभि पर पड़ी तीन रेखाओं)
से तरङ्गित हो रहा था। कोई अपने अङ्कुर सदृश कण्ठ में गजमुक्ताहार पहने हुए थीं
अतः चमचमाते हुए नक्षत्रों से युक्त क्रीडाशरीर धारण किये हुए कृष्णपक्ष की रात्रियों
के समान लग रही थी। कोई दोनों कानों पर चढ़ाये हुए हाथीदात के आभूषणों की
कान्ति के समान उज्ज्वलमुखमण्डलवाली थी, मानो वे देवनदी गङ्गा के जल से घिरी
कालिन्दी (यमुना) नदी की जलदेवियाँ नर्मदा नदी के बुलाने पर आयी हों। कोई
रक्तपल्लवों तथा विद्युल्लता के समान करघनी पहने हुए थी, अतः विन्ध्याचल की
चोटियों से सम्बन्ध रखने वाली चञ्चल मेघपङ्क्ति सदृश लग रही थी। कोई हाथियों के
मदपुञ्ज से लिप्त भ्रमरों द्वारा काली बना दी गयी थी अतः अन्य जलाशयों से महानदी
(नर्मदा) में उतरती हुई समस्त नीलकमल वन की लक्ष्मी जैसी मालूम पड़ती थीं।
कोई रक्ताशोकपुष्पों के गुच्छों द्वारा बनाये गये कर्णाभूषणों को कानों पर चढ़ाये थीं
अतः शिवजी के बाणरूपी अग्निज्वाला से आकुलित पानी में उतरती हुई धुँए से श्यामल
बनी त्रिपुरासुर की स्त्रियाँ जैसी लग रही थी। कोई सुन्दर क्रीडाभूषणों को साथ में
लिये तीर्थस्नान में अनुराग रखने वाली कृष्ण पर्वत पर रहने वाली सशरीरा देवियाँ लग
रहीं थी। कोई अत्यन्त बड़े शबर कञ्चुकी के हाथ पकड़े क्रीडागमन (टहलना)
करती हुई जादूगरों द्वारा चलायी जाती (नचाई जाती) हुई इन्द्रनीलमणि से बनी
पुतलियों के समान कृष्णाञ्जन पुष्प के समान कान्ति वाली मालूम पड़ती थीं। कोई
चिपटी नाक वाली थीं जिनकी दन्तपङ्क्तियाँ कुन्दकली जैसी उज्ज्वल थी। वे मयूरपिच्छ
(मोरपंख) के गुच्छों से केश कलाप को श्यामल बनाये थीं। चञ्चल वलयों (कङ्कणों)
से ध्वनित हथेलियों द्वारा जोर-जोर से तालियाँ बजाती हुई रमणीक रसिक रासक्रीडा
कर रही थीं। कदम्बरस पान किये होने के कारण उनकी आँखें चढ़ी हुई थीं।

ततश्च ताः सूक्ष्ममुक्ताफलधवलबालुकापुलिनपृष्ठे लब्धपदभागाः स्वैरं
स्वैरमनुच्चचरणचलनक्रमात्क्रैकारितनूपुररवाकृष्टकलहंसकुलमनाकुलकल-
गोततरङ्गासन्नरङ्गितकुरङ्गमनङ्गभावभूषिष्ठमनुभूय तीरविहारसुखम्,
अनन्तरमक्रूरजलचरमवेगवहत्सलिलमुत्फुल्लविविधविकसिताम्बुजजातिजी-
वितजीवजंजीवकमुत्कृजितकुररमारसितसारसमुन्मवहासिहंसावतंसमुरःप्रभा-
णाच्छोदकमतिरमणीयं हृदमवातरन् ।

सुधा—ततश्चेति । ततश्च = तत्पश्चाच्च । ताः=तरुणकिरातस्त्रियः । सूक्ष्ममुक्ताफल-
धवलबालुकापुलिनपृष्ठे—सूक्ष्ममुक्ताफलैः=मुक्ताफलचूर्णैः, धवलैः=शुभ्रे, बालुकापुलिन-

पृष्ठे=सैकततटे । लब्धपदभागाः=धृतचरणाः । स्वैरं स्वैरम्=स्वच्छन्दं स्वच्छन्दम् । अनुच्चचरणचलनक्रमात्=अल्पपदगमनक्रमात् । क्रेङ्कारितनूपुररवाकृष्टलहंसकुलम्—क्रेङ्कारितेन=क्रेङ्कारध्वनियुक्तेन, नूपुररवेण=नूपुरशब्देनाकृष्टम्, कलहंसकुलम्=हंस-पक्षिवृन्दम् येन तत् । अनाकुलकलगीततरङ्गासन्नरञ्जितकुरङ्गम्—अनाकुलानाम्=धैर्य-युतानाम्, कलगीतानाम्=मधुरगायनानाम्, तरङ्गैः=लहरीभिः, आसन्नाः=निकटस्थाताः, रङ्गिताः=अनुरागयुताः, कुरङ्गा=हरिणाः यत्र तत् । अनङ्गभावभूयिष्ठम्=कामभाव-सम्पन्नम् । तीर-विहार-सुखम्=तटभ्रमणानन्दम् । अनुभूय=अनुभवं कृत्वा । अनन्तरम्=पश्चात् । अक्रूरजलचरम्=दुष्टजलजीवररहितम् । अवेगवहत्सलिलम्=वेगहीनप्रव-हज्जलम् । उत्फुल्लविविधविकसिताम्बुजजातिजीवितजीवजीवकम्—उत्फुल्लैः=विक-सितैः, विविधैः=विभिन्नैः, विकसिताम्बुजजातिभिः=विकचकमलैः, जातिभिः । एव जीविताः=सजीवाः । जीवजीवकाः=पक्षिविशेषाः यत्र तत् । उत्कूजितकुररम्=कूजितकुररखगम् । आरसितसारसम्—आरसिताः=आनन्दिताः सारसाः=सारस-पक्षिणः यत्र तत् । अमन्दहासिहंसावतंसम्—अमन्दहासिनः=पूर्णहासयुक्ताः । हंसाः=हंसपक्षिणः, एव अवतंसम्=विभूषणम् यत्र तत् । उरः प्रमाणाच्छोदकम्=वक्षोऽ-न्तजलम् यस्मिन्, तत् । अतिरमणीयम्=सुन्दरतमम् । हृदम्=सरोवरम् अवातरन्=अवतरिताः अभवन् ।

हिन्दी—तदनन्दर वे मुक्ताचूर्ण जैसी शुध्र बालू वाले तट पर पाँव रखकर स्वच्छन्दता से कम (थोड़ा) उठा उठाकर पाँव रखने के कारण बिछुओं को मधुर ध्वनि से कलहंस वृन्द को आकृष्ट किये हुए, धीरज के साथ मधुर गीतों की तरङ्गों से मृगों को तरङ्गित करते हुए अत्यधिक कामभाव का अनुभव कर, तत्पश्चात् तट पर विहार करने के सुख से युक्त, क्रूरताहीन जलपक्षियों आदि वाले, वेगहीन जलप्रवाह वाले उत्फुल्ल विविध विकसित कमल जाति पर ही जीवित रहने वाले जीवजीव नाम के पक्षिविशेष से युक्त, कुरर पक्षियों से कूजित, सारस पक्षियों की मधुर ध्वनि वाले, पूर्ण प्रसन्न हंस ही जिसका आभूषण बने हुए थे, ऐसे छाती पर्यन्त जल वाले अति रमणीय तालाब पर उतर गये ।

अवतीर्य च ताः काश्चित्पन्नगपतिपुरन्ध्रश्च इवोद्गीर्णविषगण्डूषाः, काश्चिद्वाक्षसप्रमदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिद्व्यसन्नियः, काश्चिद्गोपालाङ्गना इव गृहीतपुण्डरीकाक्षाः, काश्चित्कातिकेयशरपङ्क्तय इव विश्लेषितक्रीडाः, काश्चित्कुरुसेना इव धार्तराष्ट्रशकुनिमार्गेणानुधावमानाः, काश्चिद्वाग्रय इव विघटितचक्रवाकमिथुनाः, काश्चित्चकोराङ्गना इव चञ्चुकृतदीर्घकमल-नालः शशधरकरनिर्मलजलमास्वावयन्त्यः, काश्चित्करिष्य इव सरसबिसा-ग्राणि प्रसमानाः काश्चित्जलयन्त्रपुत्रिका इव सम्पुटितमुखपाणिपल्लव-युगलाग्ररन्ध्रोन्मुक्तसूक्ष्मवारिधाराः, काश्चित्त्रोदनाय इव प्रियवारितरणाः स्तनगण्डशैलशिखरास्फालनोल्लसत्तरङ्गान्तरतरत्तरुणतामरसरससुरभि-लिलमवगाहमानाश्चिरं चिक्रीडुः ।

सुधा—अवतीर्येति । अवतीर्य = ह्रदावतरणं कृत्वा च । ताः=एताः । काञ्चित्= काः अपि । पन्नगपतिपुरन्ध्रचः=नागराजपत्न्यः । उद्गीर्णविषगण्डूषा इव=उद्गीर्णम्, =वमनकृतम् विषस्य=गरलस्य, जलस्य वा गण्डूपम् याभिस्ताः तथा । काञ्चित् । राक्षसप्रमदाः=राक्षसतरुण्यः । रक्तोत्पलाकृष्टिव्यसन्यः इव—रक्तोत्पलाकृष्टं पलम्= मांसम्, पक्षे—रक्ताब्जम्, तस्य आकृष्टेः=रक्तोत्पलस्य व्यसनं यासां ताः इव । काञ्चित् । गोपालाङ्गनाः=गोरक्षकस्त्रियः । गृहीतपुण्डरीकाक्षाः इव—गृहीतपुण्डरीके=अव- लोकितसिताम्बुजे इव अक्षिणी यासाम् ताः यथा । पक्षे—गृहीतः=स्वाधीनीकृतः, पुण्डरीकाक्षः=श्रीकृष्णः, याभिस्ताः इव । काञ्चित् । कातिकेयशरपङ्क्तयः इव—काति- केयस्य=पञ्मुखस्य, शराणाम्=बाणानाम्, पङ्क्तयः यथा ; विश्लेषितक्रौञ्चाः= विश्लेषितः=छिन्नाः, क्रौञ्चः=क्रौञ्चनामपर्वतः । पक्षे—विश्लेषिताक्रौञ्चपक्षी याभिस्ताः । कुरुसेनाः=कौरवचम्वः । इव=यथा । घातैराष्ट्रशकुनिमार्गेण-घृतराष्ट्रः=दुर्योधनस्य पिता, शकुनिः=दुर्योधनमातुलः, पक्षे—घृतराष्ट्रः=हंसः, शकुनिः=पक्षी च तेषां मार्गम्=वर्मम्, तेन । अनुधावमानाः=अनु=पश्चात्, धावमानाः=धावनं कुर्वाणाः । विघटितचक्रवाकमिथुनाः=चक्रवाकयुगलवियुक्ताः । रात्रयः इव=निशाः यथा । काञ्चित् चकोराङ्गनाः=चकोरस्त्रियः । इव=यथा । चञ्चूकृतदीर्घकमलनालैः— अचञ्चूनि चञ्चूनि कृतानि चञ्चूकृतानि दीर्घकमलनालानिलम्बनलिननालानि, तैः । शशधरकरनिर्मलजलम्—शशधरस्य=चन्द्रस्य, करम् इव=किरणसमम्, निर्मलम्= स्वच्छम्, जलम्=नीरम् । आस्वदयन्त्यः=आस्वादनं कुर्वन्त्यः । चकोर्यः हि चन्द्र- किरणान् पिबन्ति । काञ्चित् । सरसविसाग्राणि=रसयुक्तविसतन्त्रभागान् । ग्रासमानाः । करिष्यः इव=हस्तिन्यः समाः । काञ्चित् । जलयन्त्रपुत्रिका इव=वारिस्थित 'फव्वारा' नाम यन्त्रपुत्रिका समाः । सम्पुटितमुखपाणिपल्लवयुगलाग्ररन्ध्रीन्मुक्तसूक्ष्मवारिधाराः— सम्पुटितम्, यन्मुखे=आनने, पाणिपल्लवयुगलाग्रम्=करपल्लवयुग्माग्रभागम्, तस्य रन्ध्रैः=छिद्रैः, उन्मुक्ताः=त्यक्ताः, सूक्ष्मवारिधाराः=तनुजलधाराः, याभिस्ताः । काञ्चित् । प्रियवारितरणाः—प्रियम्=रुचिकरम्, वारितरणम्=जलावगाहनम् यासां ताः । भीरुनार्यः=कातरस्त्रियः इव । अथवा—प्रियात्=स्वामिनः, वारिता= पृथक्कृताः, रणात्=युद्धात् याभ्यस्तादृश्यः कातरनार्य इव । स्तनगण्डशैलशिलरास्फा- लनोल्ललत्तरङ्गान्तरतरत्तरुणतामरसमुरभिसलिलम्—स्तनगण्डशैलशिलारैः=पयोधर- शिलाशिलरैभ्यः, आस्फालनेनोल्ललन्तः=उल्लसन्तः, ये तरङ्गाः=वीचयः, तेषामन्तरे =तन्मध्ये, तरताम् अरुणतामरसानाम्=रक्तकमलानाम्, रसमुरभिः=मधुगन्धिः, तद्युक्तं, सलिलम्=जलम् । अवगाहमानाः=विगाहन्त्यः । विरम्=बहुकालम् । चिक्रीडुः=क्रीडयामासुः ।

हिन्दी—सरोवर में घुसकर कुछ तो सर्पराज की पत्नियों के समान विष (जल) के कुल्ले कर रही थीं, कुछ राक्षस स्त्रियों के समान रक्तोत्पलाकृष्टिव्यसनिनी (रुधिर- पूर्णमांस को खींचने की आदत वाली) लाल कमलों को खींचकर तोड़ रही थीं । कुछ गृहीत पुण्डरीकाक्ष (कृष्ण को पकड़े हुये) गोपियों के समान कमल सदृश सुन्दर

नयनों वाली थीं कुछ स्वामिकांतिकेय के बाणों की पंक्तियों से क्रौञ्चपर्वत को काटकर
अलग करने के समान ही क्रौञ्चपक्षियों को अलग हटा रही थीं। कुछ दुर्योधन और शकुनि
के पीछे जाती हुई कुरुसेनाओं के समान हंसपक्षियों के पीछे-पीछे भाग रही थीं कुछ
चकई चकवों को अलग करने वाली रातों के समान अत्यन्त काली थीं कुछ चकोर
स्त्रियों के समान चोंचों से लम्बे कमल नालों से चन्द्रमा की किरणों रूपी निर्मल जल
की भाँति ही निर्मल जल का आस्वादन कर रही थीं। कुछ जिस प्रकार हथिनियाँ
सरस बिसतन्तुओं को खाती हैं उसी प्रकार सरस बिसतन्तु खाती हुई जलयन्त्रपुत्रिका
(जल में पुतली के आकार में बने फव्वारे) जैसी मुखों पर सम्पुटित कर दलों के
अग्रभाग में छिद्रों से महीन जलधाराएँ निकाल रही थीं। कुछ अपने पतियों को युद्ध
में जाने से मना करने वाली भीरु स्त्रियों के समान जल में तैरने का आनन्द ले रही
थीं। पयोधररूपी शिलाशिखरों से टकराने से उछलती हुई तरङ्गों के मध्य हिलते हुए
अरुण कमलरस की गन्ध से सुगन्धित जल में अवगाहन करती हुई वे बहुत देर तक
क्रीड़ा करती रहीं।

**अवनिपतिरपि विस्मयविस्मृतनिमेषोन्मेषनयनस्ताश्चिरमवलोक्य चिन्त-
याञ्चकार ।**

सुधा—अवनीति । अवनिपतिः=नृपः नलः अपि । विस्मयविस्मृतनिमेषोन्मेषनयनः—
विस्मयेन विस्मृतं निमेषोन्मेषं नयनाभ्यां यस्य तथा=आश्चर्यविस्मृतक्षणोन्मेषक्षुणः ।
चिरम्=बहुकालम् । अवलोक्य=दृष्ट्वा । चिन्तयाञ्चकार=विचारयामास ।

हिन्दी—आश्चर्य से थोड़ी देर के लिये अपलक नयनों से देखकर राजा भी सोचने
लगे ।

जातिर्यत्र न तत्र रूपरचना नेत्रोत्सवारम्भिणी

रूपश्रीरपि यत्र तत्र सुलभः श्लाघ्यो न जन्मोदयः ।

इत्येकस्थसमस्तसुन्दरगुणप्रद्वेषमभ्यस्यतो

धातस्तात वृथाश्रमस्य भवतः सृष्टिक्रमो दह्यताम् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—यत्र जातिः तत्र नेत्रोत्सवारम्भिणी रूपरचना न, यत्र रूपश्रीः अपि तत्र
श्लाघ्यः जन्मोदयः सुलभः न । हे तात धातः ! एकस्थसमस्तसुन्दरगुणप्रद्वेषम् अभ्यस्यतः
वृथाश्रमस्य भवतः सृष्टिक्रमः दह्यताम् ।

सुधा—जातिरिति । यत्र=यस्मिन् । जातिः=शोभनजातिः, अस्ति । तत्र=
तस्मिन् । नेत्रोत्सवारम्भिणी=नयनानन्दकारिणी । रूपरचना=सौन्दर्यनिर्माणम् नास्ति ।
यत्र=यस्मिन् । रूपश्रीः=सुरूपत्वम् अपि अस्ति । तत्र । श्लाघ्यः=प्रशंसनीयः । जन्मो-
दयः=अन्वयः । सुलभः=सुप्राप्यः न भवति । हे तात धातः=अयि तात ब्रह्मन् !
एकस्थसमस्तसुन्दरगुणप्रद्वेषम्—एकस्थम्=एकत्र, समस्ताः=निखिलाः, सुन्दरगुणाः=
सुगुणास्तेषु, प्रद्वेषम्=प्रकर्षेण विरोधम् । अभ्यस्यतः=अभ्यासं कुर्वतः । वृथाश्रमस्य-
वृथा=व्यर्थ, श्रमः=आयासः यस्य, तस्य । भवतः=श्रीमतः । सृष्टिक्रमः=सृजन-
कार्यस्य क्रमः । दह्यताम्=दग्धो भवतु । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—जहाँ जाति है वहाँ नयनानन्दकारिणी रूपरचना नहीं, और जहाँ रूपश्री भी है वहाँ प्रशंसनीय वंश नहीं। हे तात ब्रह्मन् ! एक ही जगह 'समस्त सुन्दर गुण रहें' इससे द्वेष का अभ्यास करने वाले एवं व्यर्थ परिश्रम करने वाले आप की सृष्टि क्रम में आग लग जाये ॥ ५७ ॥

तथाहि—

ग्रीवालम्बितपद्मनाललतिकाः कर्णावतंसिकृत-

प्रत्यग्रोन्मिषतासितोत्पलदलैः सन्दिग्धनेत्रद्वयाः ।

कस्येता जलदेवता इव कुचप्राग्भारभुग्नोर्मयः

स्नानासक्तपुलिन्दराजवनिताः कुर्वन्ति नोत्कं मनः ॥ ५८ ॥

अन्वयः— ग्रीवालम्बितपद्मनाललतिकाः कर्णावतंसिकृतप्रत्यग्रोन्मिषतासितोत्पलदलैः सन्दिग्धनेत्रद्वयाः कुचप्राग्भारभुग्नोर्मयः स्नानासक्तपुलिन्दराजवनिता एताः जलदेवताः इव कस्य मनः उत्कम् न कुर्वन्ति ।

सुधा— ग्रीवेति । ग्रीवालम्बितपद्मनाललतिकाः—ग्रीवासु=गलदेशेषु, लम्बिताः=लम्बमानाः, पद्मानाम्=कमलानाम्, नाललतिकाः=नालदण्डरूपलतिकाः, यासां ताः । कर्णावतंसिकृतप्रत्यग्रोन्मिषतासितोत्पलदलैः—कर्णावतंसिकृतैः=श्रोत्राभूषणकृतैः, प्रत्यग्रैः=सद्यःश्रोतितैः, उन्मिषतैः=विकसितैः, असितैः=नीलैः, उत्पलदलैः=कमलपत्रैः । सन्दिग्धनेत्रद्वयाः—द्वयोः नेत्रयोः समाहारः इति नेत्रद्वयम्, सन्दिग्धं नेत्रद्वयं यासां ताः=सन्देहयुक्तद्विनयनाः । कुचप्राग्भागभुग्नोर्मयः—कुचयोः=पयोधरयोः, प्राग्भागेन=अग्रभागेन, भुग्नः=चूर्णिताः ऊर्मयः=बीचयः यासां ताः । एताः=इमाः । स्नानासक्तपुलिन्दराजवनिताः—स्नाने=मज्जनकार्ये, आसक्ताः=अनुरक्ताः, पुलिन्दराजवनिताः=किरातराजपत्न्यः । कस्य=कस्य जनस्य । मनः=चेतः । उत्कम्=उत्कण्ठितम् । न कुर्वन्ति=न विदधन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—क्योंकि—गले में कमलनाल की मालाएँ पहने नूतन विकसित नीलकमल दल के कर्णाभूषण बनाये जो कि दोनों के समान प्रतीत हो रहे हैं, कुचों के अग्रभाग से लहरों को तोड़ने वाली, स्नान में व्यस्त यह किरातराजपत्नियाँ किसके मन को उत्कण्ठित नहीं कर देती हैं ॥ ५८ ॥

अपि च—

एतस्याः करिकुम्भसन्निभकुचप्राग्भारपृष्ठे लुठद्-

गुञ्जागर्भगजेन्द्रमौक्तिकसरश्मेणीमनोहारिणि ।

दूरादेत्य तरङ्ग एष पतितो वेगाद्विलीनः कथं

को वान्योऽपि विलीयते न सरसः सीमन्तिनीसङ्गमे ॥ ५९ ॥

अन्वयः—एतस्याः लुठद् गुञ्जागर्भगजेन्द्रमौक्तिकसरश्मेणीमनोहारिणि करिकुम्भसन्निभकुचप्राग्भारपृष्ठे दूरात् एत्य पतितः वेगात् एषः तरङ्गः कथं विलीनः । अन्यः अपि सरसः कः सीमन्तिनीसङ्गमे न विलीयते ।

सुधा— एतस्या इति । एतस्याः = अस्याः । लुठद्गुञ्जागर्भगजेन्द्रमौक्तिकसरश्रेणी-
मनोहारिणि— लुठद्भिः गुञ्जागर्भैः = गुञ्जाग्रथितैः, गजेन्द्रमौक्तिकसरश्रेणीभिः = गज-
मुक्तामालापङ्क्तिभिर्यन्मनोहारि, तस्मिन् । करिकुम्भसन्निभकुचप्राग्भारपृष्ठे— करि-
कुम्भसन्निभे = गजकुम्भसदृशे, कुचप्राग्भारपृष्ठे = कुचाग्रभारयुक्ते पृष्ठदेशे । दूरात् =
दूरस्थानात् । एत्य = आगत्य । पतितः = अधोगतः । वेगात् = द्रुतगत्या । एषः = अयम् ।
तरङ्गः = वीचिः । कथम् = कीदृक् । विलीनः = अन्तर्लीनः जातः । अन्यः = अपरः ।
अपि । सरसः = रसिकः । कः = जनः । सीमन्तिनीसङ्गमे = नारी समागमे । न विलीयते
= विलीनो न भवति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी— इसके बीच-बीच में गुञ्जा से युक्त गज मुक्ताओं की माला की लक्ष्यों
के कारण मनोहर, गजकुम्भसदृश उन्नत पयोधरों के अग्रभाग में दूर से आकर गिरा
हुआ यह तीव्र प्रवाह कैसा विलीन हो गया । अन्य भी कौन ऐसा सरस व्यक्ति है
जो स्त्रीसंगम की दशा में विलीन नहीं हो जाता है ॥ ५९ ॥

इयं तु—

निजप्रियमुखभ्रान्त्या हर्षेणाचुम्बदम्बुजम् ।

दष्टाधरा तु भृङ्गेण सीत्कारमकरोन्मुदु ॥ ६० ॥

अन्वयः— निजप्रियमुखभ्रान्त्या हर्षेण अब्जम् अचुम्बत् । भृङ्गेण दष्टाधरा तु
मृदु सीत्कारम् अकरोत् ।

सुधा— निजप्रियेति । निजप्रियमुखभ्रान्त्या— निजस्य = स्वस्य, प्रियस्य रुचि-
करस्य, प्रियतमस्य, मुखस्य = वदनस्य, भ्रान्तिः = भ्रमस्तया । हर्षेण = मोदेन । अब्जम्
कमलम् । अचुम्बत् = चुचुम्ब । भृङ्गेण = अलिना । दष्टाधरा— दष्टे अधरे = भोष्ठे
यस्याः सा । तु मृदु = कोमलम् । सीत्कारम् = 'सी-सी' इति शब्दम् । अकरोत् =
चकार ।

हिन्दी— अपने प्रिय के मुख के भ्रम से इसने ही प्रसन्नता से कमल को चूम
लिया । कमल के अन्दर बैठे भौरे ने उसके ओठों काट दिया । (जिससे) वह
कोमलता से सी-सी करने लगी ॥ ६० ॥

अनयापि—

अविरतमिव मम्भः स्वेच्छयोच्छालयन्त्या

विकचकमलकान्तोत्तानहस्तद्वयेन ।

परिकलित इवार्धः कामबाणातिथिभ्यः

सलिलमिव वितीर्णं बाल्यलीलासुखाय ॥

अन्वयः— विकचकमलकान्तोत्तानहस्तद्वयेन स्वेच्छया अविरतम् इवम् अम्भः
उच्छालयन्त्या (अनया अपि) कामबाणातिथिभ्यः अर्धः इव परिकलितः बाल्यलीला-
सुखाय सलिलम् इव वितीर्णम् ।

सुधा— अविरतमिति । विकचकमलकान्तोत्तानहस्तद्वयेन— विकचम् कमलं विकच-

कमलम् विकसितपद्मम्, तस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत् तथा उत्तानम्=ऊर्ध्व-
प्रसारितम् यद् हस्तद्वयम्=करयुगलम्, तेन । स्वेच्छया=स्वच्छन्देन । अविरतम्=
अनवरतम् । इदम्=एतत् । अम्भः=जलम् । उच्छालयन्त्या=ऊर्ध्वं प्रक्षिपन्त्या ।
अनया=एतया अपि । कामबाणातिथिभ्यः—कामबाणानाम् = मदनशराणाम्,
अतिथयस्तेभ्यः । अर्घः=सपर्या । इव परिकलितः=आकलितः । बाल्यलीलासुखाय=
बाल्यक्रीडानन्दाय । सलिलम् इव=जलाञ्जलिः इव । वित्तीर्णम्=वितरितम् । अत्रो-
प्रेक्षालङ्कारः ।

हिन्दी—विकसित कमल की कान्ति के समान कान्तिवाले अपने दोनों हाथों को
ऊपर फैलाकर स्वेच्छया निरन्तर इस जल को उछालती हुई वह भी मदन के बाण के
मानों अतिथियों (कामियों) के लिए अर्घ दे रही थी (तथा) शैशव सुलभ सुख के
लिए मानों जलाञ्जलि दे रही थी ॥ ६१ ॥

अस्याश्च —

कर्णमूलविषये मृदु गुञ्जन्पाणिपल्लवहतोऽपि हठेन ।

एष षट्पदयुवा हरिणाक्ष्याश्चुम्बति प्रिय इवास्य सरोजम् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—पाणिपल्लवहतः एष षट्पदयुवा अपि प्रियः इव कर्णमूलविषये मृदु
गुञ्जन् हठेन हरिणाक्ष्याः आस्यसरोजं चुम्बति ।

मुधा—कर्णमूलेति । पाणिपल्लवहतः=करकञ्जताडितः । एषः=अयम् । षट्पद-
युवा=तरुणभ्रमरः । अपि । प्रिय इव=प्रियतमसमः । (अस्याः) कर्णमूलविषये=
श्रोत्ररन्ध्रपार्श्वे । मृदु=मधुरम् । गुञ्जन्=गुञ्जारवं कुर्वन् । हठेन=बलेन । हरिणाक्ष्याः
=मृगाक्ष्याः । आस्यसरोजम्=मुखकमलम् । चुम्बति=चुम्बनं करोति ।

हिन्दी—करकमल से ताडित तरुण भ्रमर भी प्रिय के समान इसके कान के समीप
गुञ्जार करता हुआ हठ करके इस मृगनयनी के मुखकमल को चूम रहा है ॥ ६२ ॥

इतोऽप्येषा—

भ्रमकरं मकरं मकरन्दिनीं कमलिनीमलिनीमलीनीकृताम् ।

तरलयन्तमवेक्ष्य महाभयाद्दतरत्सरितस्त्वरितैः पदैः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—मकरन्दिनीम् अलिनीमलिनीकृतां कमलिनीं तरलयन्तं भ्रमकरं मकरम्
अवेक्ष्य महाभयात् त्वरितैः पदैः उदतरत् ।

मुधा—भ्रमकरमिति । मकरन्दिनीम्—मकरन्दम्=मधुरसम्, अस्त्यस्यामिति=
मधुरसयुताम् । अलिनीमलिनीकृताम्—अलिनीभिः=मधुकरीभिः मलिनीकृताम्=
अस्वच्छकृताम् । कमलिनीम्=नलिनीम् । तरलयन्तम्=क्षिपन्तम् । भ्रमकरम्=
आवर्तकरं वा । मकरम्=यादो विशेषम् । अवेक्ष्य=अवलोक्य । महाभयात्=अति-
भयात् । त्वरितैः पदैः=द्रुतघरणैः । एषा=इयम्, शबरसुन्दरी । सरितः=नद्याः ।
उदतरत्=उत्तीर्णा जाताः । यमकालङ्कारः । द्रुतविसम्भितं द्रुतम् ।

हिन्दी—इधर यह भी—मधुरसयुक्त, भ्रमरियों के द्वारा मलिन बनायी गयी

कमलिनी को तरलित करते हुए, आवर्त उत्पन्न करते हुए मकर को देखकर यह शबर-
सुन्दरी अत्यन्त भय से तेज कदमों से नदी बाहर निकल गई ।

एताश्च—

मन्दायते दिनमिदं मदनोऽपि सज्ज-

स्तर्त्तिक न गच्छत गृहानिति पद्मिनीभिः ।

मीलत्सरोजगतभृङ्गरुतैरिवोक्ताः

स्नात्वा शनैरनुरसरन्ति तटं तरुण्यः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—‘इदं दिनं मन्दायते, मदनः अपि सज्जः, तत् गृहान् किं न गच्छत्’ इति
मीलत्सरोजगतभृङ्गरुतैः पद्मिनीभिः उक्ता तरुण्यः स्नात्वा शनैः तटं अनुसरन्ति ।

सुधा—मन्दायत इति । इदम्=एतत् । दिनम्=दिवसम् । मन्दायते=क्षीणायते ।
मदनः=कामः अपि, सज्जः=सज्जितो भवन्नास्ते । तत्=अतः । गृहान्=भवनानि ।
किम् न गच्छत=किमर्थं न प्रयात । इति=एवम् । मीलत्सरोजगतभृङ्गरुतैः—मीलत्
सरोजेषु=मुकुलितपद्मेषु, गताः=याताः । भृङ्गाः=भ्रमरास्तेषां रुतम्=गुञ्जनम्
तैः । पद्मिनीभिः=कमलिनीभिः । उक्ताः=कथिताः इव । तरुण्यः=युवत्यः । स्नात्वा
=स्नानं कृत्वा । शनैः=मन्दम् । तटम्=कुलम् । अनुरसरन्ति=अनुसरणं कुर्वन्ति ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

हिन्दी—“यह दिन ढल रहा है, कामदेव ने अपनी तैयारी कर ली है, अतः तुम
लोग घर क्यों नहीं जा रही हो ।” इस प्रकार मुकुलित कमलों में गुनगुनाते भौरों के
शब्दों में युक्त कमलिनियों द्वारा मानों कहे जाने पर शबरयुवतियाँ स्नान कर धीरे-
धीरे तट की ओर आ रही हैं ॥ ६४ ॥

एवमनेकविधविलासासक्तशबरसुन्दरीदर्शनाह्लादपुलकिते विविधवितर्क-
कारिणि पङ्कनिमग्नजरत्करेणुकायमाननिःस्पन्ददृशि तत्कालमुत्पन्नया
मनाङ्गमन्मथव्यथया धीरतया च स्पृहया च विचिकित्सया च जिघृक्षया च
जिहासया च समकालमाकुलिते हृदये सङ्कीर्णभावभाजि राजनि, राजीव-
वनविराजिते तस्मिन्नमंदाह्लादे सलिलक्रीडासुखमतिचिरमनुभूय तोरभुवि
सेव्यसितसैकतस्थलीमलङ्कुर्वाणासु च तासु शबरराजसुन्दरीषु श्रुतशील-
श्रान्तितवान्—

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । अनेकविधविलासासक्तशबरसुन्दरीदर्शनाह्लाद-
पुलकिते—अनेकविधैः=बहुप्रकारैः, विलासैः=आनन्दैः, आसक्ताः=अनुरक्ताः, याः
शबरसुन्दर्यः=शबरनार्यस्तासां, दर्शनेन=अवलोकनेनाह्लादेन, पुलकितः=रोमाञ्च-
युक्तः, तादृशि । विविधवितर्ककारिणि=विभिन्नशङ्काकारिणि । पङ्कनिमग्नजरत्करेणु-
कायमाननिःस्पन्दे=निनिमीलिते, दृशे=चक्षुषी, यस्य तस्मिन् । तत्कालम्=तत्क्षणम् ।
उत्पन्नया=जातया । मनाङ्ग=किञ्चित् । मन्मथव्यथया=कामपीडया । धीरतया=

घैर्येण च । स्पृहया = इच्छया च । विविकित्तया = संगयेन च । जिघृक्षया = गृहीतु-
मिच्छया च । जिहासया = त्यक्तुमिच्छया च । समकालम् = युगपदेव । आकुलिते =
व्यथिते । हृदये = चेतसि । सङ्कीर्णभाजि = सङ्कीर्णभावयुक्ते । राजनि = नृपे । राजीव-
वनविराजिते — राजीववनेन = कमलकाननेन, विराजिते = शोभिते । तस्मिन् = एत-
स्मिन् नर्मदाहृदे = नर्मदासरोवरे । सलिलक्रीडामुखम् = जलावगाहनानन्दम् । अतिचिरम्
= बहुकालम् । अनुभूय = अनुभवं कृत्वा । तीरभुवि = तटभूमौ । सेव्यसितसंकतस्थ-
लीम् = सेवनीयबालुकामयीभूमिम् । अलङ्कुर्वाणानु = शोभितङ्कुर्वाणामु । तामु =
एतामु । शबरराजसुन्दरीषु = भिल्लक्रीषु । श्रुतशीलः = श्रुतशीलाभिन्नः । चिन्तितवान्
= चिन्तयामास ।

हिन्दी—इस प्रकार विभिन्नविलासों में लगी हुई शबर सुन्दरियों को देखने से उसे
आनन्दपुलक हो गया । अनेक प्रकार के तर्कवितर्क मन में उठने लगे । कीचड़ में फँसी
बूढ़ी हथिनी के समान आँखें निनिमेष रह गईं । तत्क्षण उत्पन्न हुई थोड़ी कामपीड़ा,
धीरज, चाह, आकर्षण, ग्रहण करने की कामना एवं त्याग से एक साथ आकुलित
हृदय में विभिन्न भावों से युक्त राजा के हो जाने पर कमलवन से शोभित उस नर्मदा
सरोवर में जलक्रीडा का बहुत समय तक सुसानुभव कर शबरराज सुन्दरियाँ सुन्दर
शुभ्र बालुकामयी समीप वाली भूमि पर आकर उसे शोभित करने लगीं । तब श्रुत-
शील सोचने लगा ।

‘उन्मादि यौवनमिदं शबराङ्गनानां

देवोऽप्ययं नववयाः कमनीयकान्तिः ।

रेवातटं चलचकोरमयूरहारि

किं स्यान्न वेद्यि जयिनी च मनोभवाज्ञा ॥ ६५ ॥

अन्वयः—शबराङ्गनानाम् इदम् उन्मादि यौवनम्, अयं देवः अपि नववयाः
कमनीयकान्तिः, रेवातटं चलचकोरमयूरहारि च मनोभवाज्ञा जयिनी । किं स्यात्,
न वेद्यि ।

सुधा—उन्मादीति । शबराङ्गनानाम् = शबरसुन्दरीणाम् । इदम् = एतत् ।
उन्मादि = उन्मादकम् । यौवनम् = तारुण्यम् । अयम् = एषः । देवः = नृपः अपि ।
नववयाः—नवं = नूतनम्, वयः = आयुर्यस्य सः । कमनीयकान्तिः—कमनीया = रम-
णीया, कान्तिः = दीप्तिर्यस्य सः । रेवातटम् = नर्मदाकूलम् । चलचकोरमयूरहारि—
चलैः = चपलैः, चकोरैः = चकोरपक्षिभिः, मयूरैः = केकीभिश्च, हारि = हारकम् ।
च = तथा । मनोभवाज्ञा = मदनादेशः । जयिनी = विजयशीलः अस्ति । किम् स्यात् =
किं भवेत् । इति न वेद्यि = न जानामि । वसन्ततिलकावृतम् ।

हिन्दी—शबर सुन्दरियों का यह उन्मादी यौवन है । यह राजा भी नव अवस्था
एवं कमनीय कान्ति वाला है । रेवातट चञ्चल चकोरों एवं मयूरों से मनोहर है तथा
कामदेव की आज्ञा विजयिनी है । क्या होगा, यह समझ में नहीं आ रहा है ॥ ६५ ॥

तथाहि —

विकलयति कलाकुशलं, हसति शुचिं, पण्डितं विडम्बयति ।

अधरयति धीरपुरुषं, क्षणेन मकरध्वजो देवः ॥ ६६ ॥

अन्वयः—मकरध्वजः देवः क्षणेन कलाकुशलं विकलयति, शुचिं हसति, पण्डितं विडम्बयति, धीरपुरुषम् अधीरयति ।

सुधा—विकलयतीति । मकरध्वजः देवः=मदनदेवः । क्षणेन=निमिषेण । कला-कुशलम्—कलासु कुशलस्तम्=कलानिपुणं जनम् । विकलयति=व्याकुलीकरोति । शुचिम्=पवित्रम् । हंसति=उपहासं करोति । पण्डितम्=विद्वान् । विडम्बयति=विडम्बनां करोति । धीरपुरुषम्=धैर्यवन्तम् । अधीरयति=धैर्यहीनं करोति । आर्यावृत्तम् ।

हिन्वी—क्योंकि—कामदेव कलाकुशल व्यक्ति को व्याकुल कर देता है, पवित्र व्यक्ति का उपहास करता है, विद्वान् को विडम्बना करता है तथा धैर्यवान् पुरुष को अधीर बना देता है ॥ ६६ ॥

अपि च—

मध्ये त्रिवलीत्रिपथे पीवरकुचचत्वरे च चपलदृशाम् ।

छलयति मदनपिशाचः पुरुषं हि मनागपि स्थलितम् ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हि चपलदृशां मध्ये, त्रिवलीपथे पीवरकुचचत्वरे च मदनपिशाचः मनाक् अपि स्थलितं पुरुषं छलयति ।

सुधा—मध्य इति । हि=यतः । चपलदृशाम्=चञ्चलनेत्रीणाम् । मध्ये=कटधाम् । त्रिवलीपथे=त्रिवलीरूपत्रिमार्गे । पीवरकुचचत्वरे=स्थूलपयोधररूपचतु-रूपे । च मदनपिशाचः=दुष्टः मदनः । मनाक् अपि=किञ्चिदपि । स्थलितम्=विचलितम् । पुरुषम्=जनम् । छलयति=वञ्चयति । आर्या वृत्तम् ।

हिन्वी—चञ्चलनयनों वाली सुन्दरियों की कमर, त्रिवली रूप तिराहे तथा स्थूलपयोधर रूपी चौराहे पर मदनपिशाच थोड़ा भी विचलित हुए पुरुष को छलने लगता है ॥ ६७ ॥

तदस्तु प्रस्तुतरसानुनयेनैव प्रभूणां मतयो निवर्त्यन्ते निषिद्धनिषेवणात्,
न प्रतिकूलतया, इत्यवधारयन्नवनिपतिमवादीत् ।

सुधा—तदिति । तत्=अतः । अस्तु=भवतु । प्रभूणाम्=स्वामिनाम् । मतयः=बुद्धयः । प्रस्तुतरसानुनयेन एव=प्रकृतरसानुमत्येव । निषिद्धनिषेवणात्—निषिद्धस्य=वर्जितस्य, निषेवणम्=सेवनम्, आप्रहस्तस्मात् सकाशात् । निवर्त्यन्ते=व्याधत्यन्ते । न प्रतिकूलतया=विपरीततया हठात्, निषिद्धस्याभिजातसङ्गमादेराग्रहं कुर्वाणः प्रभुः सहसा सम्पदानुजीविनाऽनिवार्यः । परं तदभिमतं प्राक् पुरस्कृत्य दोषं च दर्शयित्वा । सहसा निवार्यमाणो हि पराभवमिव मन्येत । इति=एवम् । अवधारयन्=निश्चयन् । अवनिपतिम्=भूपतिम् । अवादीत्=अकथयत् ।

हिन्दी—अस्तु, स्वामियों की बुद्धि को प्रकृत चर्चा द्वारा ही वज्रित पदार्थ के सेवन से हटाया जा सकता है प्रतिकूल चर्चा द्वारा नहीं। यह निश्चय करते हुए राजा से बोला—

‘देव’ रमणीयः खल्वयं प्रदेशः ।

सुधा—देव इति । देव=स्वामिन् । अयम्=एषः, प्रदेशः=भूभागः । खलु=नूनम् । रमणीयः=सुरम्यः अस्ति ।

हिन्दी—हे देव ! यह स्थान निःसन्देह सुरम्य है ।

तथा ह्यत्र—

आह्लादयन्ति मृदवो मृदितारविन्द-

निस्यन्दिमन्दमकरन्दकणान्किरन्तः ।

एते किरातवनितास्तनशैलगण्ड-

सङ्घट्टजर्जररुचः सरितः समीराः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—मृदितारविन्दनिस्यन्दिमन्दमकरन्दकणान् किरन्तः किरातवनिताः तनशैलगण्डसङ्घट्टजर्जररुचः सरितः एते मृदवः समीराः आह्लादयन्ति ।

सुधा—आह्लादयन्तीति । मृदितारविन्दनिस्यन्दिमन्दमकरन्दकणान्—मृदितः=मृदुलैरविन्दैः=कमलै, निस्यन्दिनः, ये मन्दाः मकरन्दकणाः=मधुरसविन्दवस्तान् । किरन्तः=विकिरन्तः । किरातवनितास्तनशैलगण्डसङ्घट्टजर्जररुचः—किरातवनिताः=किरातस्त्रीणाम्, स्तनान्येव शैलगण्डाः=पयोधरशैलास्तैः, संघट्टेन=संघर्षेण, जर्जराः=जोर्णाः, रुचिः=कान्तिर्यस्याः । सरितः=नद्याः । एते=इमे । मृदवः=मन्दाः । समीराः=पवनाः । आह्लादयन्ति=प्रसादयन्ति । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

हिन्दी—क्योंकि यहाँ—कुचले हुए अरविन्दों से टपकते मकरन्दबिन्दुओं को बिखेरती हुई किरातस्त्रियों के स्तनरूपी शैलों से टकराने के कारण जर्जरकान्तिवाली नदी की यह मृदुल हवाएँ आह्लादित कर रही हैं ॥ ६८ ॥

एताश्च—

उपनदि पुलिने पुलिन्दबध्वः स्तनपरिणाह्विनिजितेभकुम्भाः ।

शिथिलितसलिलाद्रंकेशबन्धाः किमपि मनोभववैभवं वहन्ति ॥ ६९ ॥

अन्वयः—स्तनपरिणाह्विनिजितेभकुम्भाः शिथिलितसलिलाद्रंकेशबन्धाः पुलिन्दबध्वः उपनदि पुलिने किमपि मनोभववैभवं वहन्ति ।

सुधा—उपनदीति । स्तनपरिणाह्विनिजितेभकुम्भाः—स्तनानाम्=पयोधराणाम्, परिणाहेन=विस्तारेण, विनिजिताः=पराजिताः, इभकुम्भाः=गजकुम्भाः, याभिस्ताः । शिथिलिताद्रंकेशबन्धाः—शिथिलितानि=श्लथीकृतानि, आद्रंकेशबन्धानि=जलाद्रं-वेणीबन्धानि, याभिस्ताः । पुलिन्दबध्वः=किरातसुन्दर्यः । उपनदि=नद्याः समीपे । पुलिने=तटप्रदेशे । किमपि=किञ्चित् । मनोभववैभवम्=कामदेवैश्वर्यम् । वहन्ति=धारयन्ति । आर्यावृत्तम् ।

हिन्दी—और यह—स्तनों के विस्तार से हाथियों के कुम्भस्थलों को पराजित करने वाली, गीले वेणीबन्धनों को शिथिल किये हुए किरातस्त्रियाँ नदी के समीप तट-भूमि पर कामदेव के अपूर्व ऐश्वर्य को धारण कर रही है ॥ ६९ ॥

इतश्चावलोकयतु देवः—

सरसिजमकरन्दामोदमत्तालिंगीत-

श्रवणसुखनिमीलचक्षुषः किञ्चिदेते ।

अपि दिवसमशेषं निश्चलाङ्गाः कुरङ्गाः

पुलिनभुवि विहाराहारबन्ध्या वसन्ति ॥ ७० ॥

अन्वयः—सरसिजमकरन्दामोदमत्तालिंगीतश्रवणसुखनिमीलचक्षुषः निश्चलाङ्गाः एते कुरङ्गा, इति विहाराहारबन्ध्याः पुलिनभुवि वसन्ति ।

सुधा—इतश्चेति । इतश्च = च इह स्थाने । देवः = स्वामी । अवलोकयतु = पश्यतु ।

सरसिजेति । सरसिजमकरन्दामोदमत्तालिंगीतश्रवणसुखनिमीलचक्षुषः—सरसिज-साम् = कमलानाम्, मकरन्दामोदेन = मधुरसगन्धेन, मत्ताः = क्षीबाः ये अलयः = भ्रमराः, तेषां गीतस्य = गुञ्जारवस्य, श्रवणेन = आकर्णेनेन, सुखेन = आनन्देन, निमीलित, चक्षुषि = नेत्राणि येषां ते । निश्चलाङ्गाः = निश्चलशरीराः । एते = इमे । कुरङ्गाः = १०० । अपि विहाराहारबन्ध्याः—विहारात् = विचरणात्, आहाराच्च = अशनाच्च, बन्ध्याः = होनाः । पुलिनभुवि = तटवर्तिभूमौ । अशेषम् = पूर्णम् । दिवसम् = दिनम् । किञ्चित् = किमपि । वसन्ति = निवसन्ति । मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—कमल की मधुर सुगन्ध तथा भौरो की गुञ्जाररूपी गीत सुनकर मतवाले बने हुए आँखें बन्द किये हुए तथा निश्चल बने मृग विहार एवं भोजन छोड़कर तटवर्ती भूमि पर सम्पूर्ण दिन बड़े कष्ट के साथ रह रहे हैं ॥ ७० ॥

इतोऽपि—

पद्मान्यातपवारणानि नलिनीपत्राणि पर्यङ्किका

दोलान्दोलनदोहदोऽपि च चलद्वीचीचयैः पूर्यन्ते ।

आहारो बिसपल्लवं पुलिनभूर्लीलाविहारास्पदं

रेवावारिणि राजहंसशिखरिण्यस्तित्ठन्ति धन्याः सुखम् ॥ ७१ ॥

अन्वयः—आतपवारणानि पद्मानि, पर्यङ्किकाः नलिनीपत्राणि, चलद्वीचीचयैः दोलान्दोलनदोहदः अपि पूर्यन्ते । आहारः बिसपल्लवं पुलिनभूः लीलाविहारास्पदं रेवा-वारिणि धन्याः राजहंसशिखरिण्यः सुखं तिष्ठन्ति ।

सुधा—पद्मानीति । आतपवारणानि = छात्राणि । पद्मानि = कमलानि । पर्यङ्किका = शय्या । नलिनीपत्राणि = कमलपत्राणि । चलद्वीचीचयैः—चलताम् = चपलानाम्, वीचीनाम् = तरङ्गाणाम्, चयाः = समूहानि, तैः । दोलान्दोलनदोहदः अपि—दोलान्दोल-स्य = हिण्डोलचालनस्य, दोहदः = इच्छा । पूर्यन्ते = पूति गच्छति । आहारः = अश-नम् । बिसपल्लवम् = मृणालदलम् । पुलिनभूः = तटभूमिः । लीलाविहारास्पदम् =

क्रीडाविचरणाहम् । रेवावारिणि = रेवानद्याः जले । धन्याः = प्रशस्याः । राजहंस-
शिषवः = राजहंसपक्षिशवाकाः । सुखम् = आनन्दम् । तिष्ठन्ति = निवसन्ति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—और इधर—धूप निवारण करने वाले छातों के समान कमल हैं, विश्राम
करने के लिए शय्याएँ नलिनीपत्र हैं, चञ्चल समूहों द्वारा भूला भूलने की इच्छा भी
पूर्ण हो रही है । आहार मृणालपल्लव हैं तथा तटप्रदेश क्रीडाविहार करने का स्थान
है । इस प्रकार रेवा नदी के जल में भाग्यवान् राजहंस पक्षियों के बच्चे सुखपूर्वक
रहते हैं ॥ ७१ ॥

इहापि—

चिरविरचितचाटुश्चन्द्रेखायमाणः

प्रथमरसविसाग्रप्रासलीलार्पणेन ।

इह रमयति हंसीं राजहंसो रिरंसुः

पुलकयति च चञ्चूकोटिकण्डूयनेन ॥ ७२ ॥

अन्वयः—इह चिरविरचितचाटुः चन्द्रेखायमाणः हंसीं रिरंसुः राजहंसः प्रथम-
रसविसाग्रप्रासलीलार्पणेन रमयति चञ्चूकोटिकण्डूयनेन च पुलकयति ।

सुधा—चिरविरचितेति । इह = अत्र । चिरविरचितचाटुः—चिरम् = बहुकालम्
विरचितः = कृतः, चाटुः = चाटुकारिता येन सः । चन्द्रेखायमाणः = चन्द्रेखास-
कारः । हंसीम् = हंसस्त्रीम् । रिरंसुः = रन्तुमिच्छुः, रमणेच्छुकः । राजहंसः = राज-
पक्षी, राजा च । प्रथमरसविसाग्रप्रासलीलार्पणेन—प्रथमरसेन = उत्कृष्टप्रेम्णा विसाग्र-
प्रासस्य = मृणालाग्रकवलस्य यदर्पणम्, तेन रमयति = अनुरञ्जयति, चञ्चूकोटिकण्डूय-
नेन—चञ्चूकोटया = चञ्चवग्रभागेन कण्डूयनम्, तेन च पुलकयति = पुलकितं करोति ।
मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—इधर भी—यहाँ बहुत समय तक चाटुकारिता करता हुआ चन्द्रेखा के
समान आकृति बनाने वाले हंसी से रमण करने का इच्छुक राजहंस तथा राजा नल
उत्कृष्ट प्रेम से मृणालाग्र भाग को कवल बनाने की क्रीडा से समर्पण करने के द्वारा
मनोरञ्जन कर रहा है तथा चोंच के अग्रभाग से खुजलाकर पुलकित कर रहा है ॥ ७२ ॥

अपि च—

इह चरति चकोरः कोरकं पङ्कजाना-

मिह चलदलिचक्राच्चक्रवाको बिभेति ।

इह रमयति जीवञ्जीवको जीवितेशा-

मिह वहति विकारं हारि हारीतकोऽपि ॥ ७३ ॥

अन्वयः—इह चकोरः पङ्कजानां कोरकं चरति, चक्रवाकः चलदलिचक्रात्
बिभेति । इह जीवञ्जीवकः जीवितेशां रमयति इह हारि हारीतकः अपि विकारं वहति ।

सुधा—इहेति । इह = अत्र । चकोरः = चकोरपक्षी । पङ्कजानाम् = पद्मानाम्,

कोरकम्=कलिकाम् । चरति=भक्षयति । चक्रवाकः=चक्रवाकपक्षी । चलदन्ति-
चक्रात्=चलताम्=चपलानाम्, अलीनाम्=भ्रमराणाम्, चक्रम्=समूहम्, तस्मात् ।
बिभेति=भयं करोति । इह=अत्र । जीवन्जीवकः=पक्षिविशेषः । जीवितेशाम्=
प्रियां, जीवन्जीवकीम् । रमयति=रञ्जयति । इह=अत्र । हारि हारीतकः=मनोरमो
हारीतपक्षी अपि । विकारम्=विकृतिम् । वहति=धारयति । मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—और भी—यहाँ चकोर कमलों को चर रहा है, चक्रवाक पक्षी चलन-
भ्रमर दल से भयभीत हो रहा है जीवन्जीवक पक्षी अपनी प्रियतमा को प्रसन्न कर
रहा है तथा मनोहर हारीत (पक्षिविशेष) भी विकृति का अनुभव कर रहा है ।

एवमसौ निषधेश्वरः श्रुतशीलेन प्रज्ञापूर्वमपररमणीयप्रदेशान्तरदर्शन-
व्याजेनान्तरितशबरसुन्दरीदिवृक्षाग्रहो गृहान्प्रति प्रत्यावृत्तः ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । असौ=एषः । निषधेश्वरः=विदम्भंराजः ।
श्रुतशीलेन=तन्मात्रा जनेन । प्रज्ञापूर्वम्=बुद्धिसहितम् । अपररमणीयदेशान्तरदर्शन-
व्याजेन=अन्यकमनीयस्थानावलोकनमिदं । अन्तरितशबरसुन्दरीदिवृक्षाग्रहः—अन्त-
रिता=प्रच्छन्नीकृता, शबरसुन्दरीणाम्=किरातनारीणाम्, दिवृक्षा=दृष्टुमिच्छा, तस्याः
आग्रहः=हठः, येन सः । गृहान्=आवासस्थानानि प्रति । प्रत्यावृत्तः=प्रत्यागच्छत् ।

हिन्दी—इस प्रकार वह निषधेश्वर श्रुतशील के द्वारा बुद्धिमत्तापूर्वक अन्य
रमणीय स्थानों को देखने के बहाने से नहाते शबरसुन्दरियों को देखने की इच्छा से
आग्रह किये जाने पर घर की ओर लौट आया ।

चिन्तितवांश्च—‘कथं नु सा दमयन्ती पुरन्दरप्रमुखेषु लोकपालेष्वाथिषु
मया मनुष्यजन्मना लब्धव्येति निवारयिष्यन्ति च तां खलु दिव्यसम्बन्धा-
थिनो बान्धवाः । तत्किमिह शरणम्’ इति विमुक्तदीर्घनिःसहनिःश्वासमस-
कृच्चिन्तयति राजनि ‘राजन्, रामाजनः पथ इव वारितः सुतरां प्रवर्तते ।
नालमस्य दीर्घमनुरक्तस्य जायतेऽपरागो नाप्यलीकाभिनिवेशोऽस्य हीयते ।
किञ्चान्यदन्वपरिग्रहवर्तिनीनामपि स्त्रीणामन्यत्रापि रागाग्रहो भवति । यतः
पश्य वरुणप्रतिग्रहेऽपि प्रतीचीयं मयि रागिणी भविष्यति’ इत्येवमिममाया-
सयन्निव भगवान्भानुरुक्तुङ्गतकशिखराणि करैः पतनभयादिवावलम्बमानः
शनैर्गगनतलादवतीर्य प्रताचीं दिशमयासीत् ।

सुधा—चिन्तितवानिति । च=तथा । चिन्तितवान्=विचारयामास । नु=खलु ।
सा=असौ । दमयन्ती=भेमी । पुरन्दरप्रमुखेषु—पुरन्दरः=इन्द्रः, प्रमुखः=मुख्यः,
येषु तेषु । अथिषु=अभिलाषिषु । लोकपालेषु=दिव्यपालेषु । मनुष्यजन्मना=मानव-
योनिना । मया=मत्तः । कथम्=प्रकारेण । लब्धव्या=प्राप्तव्या । इति । ताम्=
दमयन्तीम् । खलु=तूनम् । दिव्यसम्बन्धाथिनः=देवसम्बन्धकामिनः । बान्धवाः=
बन्धुजनाः । निवारयिष्यन्ति=वारयिष्यन्ति । तत्=अतः । कथम्=किमिति । इह
=अत्र । शरणम्=रक्षणोपायः । इति=एवम् । विमुक्तदीर्घनिःसहनिःश्वासम्=

त्यक्तात्पसह्यनिःश्वासम् । असकृत्=बारंवारम् । राजनि=वृषे । चिन्तयति=विचार-
यति । राजन्=हे वृष ! रामाजनः=नारीजनः । पद्म इव=कमलमिव । वारितः=
जलात् । सुतराम्=नितराम् । वारितः=निषिद्धः । प्रवर्तते । अस्य=स्त्रीजनस्य ।
दीर्घम्=बहुकालम् । अनुरक्तस्य=सानुरागस्य सतः । अलम्=अत्यर्थम् । न अपरागः
जायते=रागापायः न स्यात् । तथा अस्य=एतस्य । अलीकाभिनिवेशः अपि=मिथ्या
नुरागप्रवृत्तिः अपि । न हीयते । किं पुनः यादृक्त्वय्यभिनिवेशः । किञ्च=किन्तु ।
अन्यदन्यपरिग्रहवर्तिनीनाम् अपि=अपरापरानुरागवर्तिनीनामपि । स्त्रीणाम्=नारी-
णाम् । अन्यत्र अपि=अन्यजनेऽपि । अनुरागः=प्रेम । भवति=जायते । यतः=
यस्मात् । पश्य=अवलोकय । वरुणप्रतिग्रहेऽपि=वरुणस्वीकृतेऽपि । इयम्=एषा ।
प्रतीची=पश्चिमाशा । मयि=ममापि विषये । रागिणी=अतुरक्ता भविष्यति । इति
एवम्=इत्थम् । इमम्=एतम् । आशवासयन् इव=धैर्यं धारयन्निव । भगवान् भानुः=
सूर्यभगवान् । पतनभयात्=स्खलनभया । उत्तुङ्गतपशिखराणि=उन्नतपादपशिखांसि ।
करैः=किरणैः । अवलम्बमानः=अवलम्बनम् क्रियमाणः । शनैः=मन्दम् । गगनतलात्
=नभस्तलात् । अवतीर्य=अवतरणं कृत्वा । प्रतीचीम् दिशम्=पश्चिमाशाम् । अयासीत्
=अगच्छत् ।

हिन्दी—तथा सोचने लगा—‘इन्द्र आदि लोकपाल जिस दमयन्ती के याचक हैं
उसे मनुष्ययोनि में जन्म लेने वाला मैं कैसे प्राप्त करूँ । उस दमयन्ती को दिव्य
सम्बन्ध चाहने वाले बान्धव अवश्य मना करेंगे । अतः मुझे क्या उपाय करना चाहिये ।’
इस प्रकार लम्बी-लम्बी असह्य साँसें खींचते हुए बार-बार राजा के चिन्तित होने पर
मानो यह कहता हुआ—‘हे राजन् ! छियाँ कमल के समान निषेध किये जाने पर
निरन्तर प्रवृत्त होती हैं पूर्ण अनुरक्त होने पर इनके अनुराग का अपराग (अभाव)
नहीं किया जा सकता है तथा मिथ्या अनुराग प्रवृत्त को दूर भी नहीं किया जा सकता
है बल्कि दूसरों को व्याही गयी छियों का भी दूसरों से हठपूर्वक प्रेम हुआ देखा जाता
है । क्योंकि देखो—वरुण के द्वारा ग्रहण की गयी यह प्रतीची (पश्चिम) दिशा भी
मुझमें अनुराग रखती है । इस प्रकार आशवासन देते हुए सूर्य भगवान् पतन भय से
ऊँचे-ऊँचे दृक्षों की चोटियों का अपने किरणरूपी करों से सहारा लेते हुए धीरे-धीरे
गगन तल से उतरकर पश्चिम दिशा की ओर चले गये ।

अम्बरान्तःप्रसारितकरे रागिणि रक्तया परिपुक्ते तु पश्चिमककुभाऽम्भो-
जिनीजीवितेश्वरे;

सुधा—अम्बरान्त इति । अम्बरान्तःप्रसारितकरे—नभोजन्तःप्रसारितांशौ । रागिणि
=रक्ततान्विते । रक्तया=रागपूर्णया । पश्चिमककुभा=प्रतीचीदिशा । परिपुक्ते=
संयुक्ते सति । अम्भोजिनीजीवितेश्वरे=कमलिनीजीवनेश्वरे रत्नौ (प्राच्या चिन्तितमिति) ।
हिन्दी—अम्बर (गगन, वज्र) के अन्दर कर (किरण, हाथ) फैलाकर अनु-
रागपूर्ण पश्चिम दिशा के साथ कमलिनी जीवनेश्वर सूर्य के पश्चिम दिशा को चले
जाने पर—

पूर्वाहं विहितोदयाहमसकृत्तन्मां विहायाधुना

यस्यामस्तमुपैति तां कथमयं रागी जघन्यामगात् ।

इत्येवं श्लथितांशुके दिनपती याते दिशं पश्चिमा-

मीर्ष्यारोषविषादिनीव तमसा प्राची ककुब्जलक्ष्यते ॥ ७४ ॥

अन्वयः—पूर्वा अहम्, असकृत् विहितोदया, तत् माम् अधुना विहाय यस्याम्
अस्मन् उपैति अयम् रागी ताम् जघन्याम् कथम् अगात् । इति एवम् श्लथितांशुके दिन-
पती पश्चिमायां दिशं याते प्राची ककुब्ज तमसा ईर्ष्यारोषविषादिनी इव लक्ष्यते ।

मुधा—पूर्वेति । पूर्वा=आद्या । अहम् । असकृत्=बहुवारम् । विहितोदया—
वि. ॥ =कृतः, उदयो यथा तथा । तत्=अतः । माम्=पूर्वाम् यस्यां दिशायाम्
प्रियायां वा । अस्तम्=समाप्तिम् । उपैति=उपगच्छति । अयम्=एषः । सूर्यः नलो
वा । रागी=रक्तः, अनुरक्तो वा । ताम्=एताम् । जघन्याम्=निकृष्टायाम् । कथम्=
केन प्रकारेण । अगात्=अगच्छत् । इति । एवम्=इत्थम् । श्लथितांशुके—शिथिल-
तम्, अंशुकम्=वस्त्रम्, किरणसमूहम् वा यस्य तस्मिन् । दिनपती=रवी नले वा ।
पश्चिमाम्=प्रतीचीम् । दिशम्=आशाम् । याते=प्रस्थिते । प्राचीककुब्ज=प्राग्दिशा ।
तमसा=अन्धकारेण । ईर्ष्यारोषविषादिनी इव=ईर्ष्याक्रोधव्याकुलेव । लक्ष्यते=दृश्यते ।
शाद्वलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—पहली मैं हूँ, मैंने अनेक बार उसका उदय किया है । पर इस समय मुझे
छोड़कर वह जिसमें अस्त हो रहा है तथा जिस पापिनी के साथ कैसे बड़े प्रेम से चला
गया है । इस प्रकार शिथिल किरणों वाले (ढीले वस्त्रों वाले) सूर्य (राजा नल)
के पश्चिम दिशा (पीछे) को चले जाने पर प्राची दिशा अन्धकार से ईर्ष्या तथा
क्रोध से व्याकुल जैसी दिखलाई पड़ती है ॥ ७४ ॥

विश्लेषाकुलचक्रवाकमिथुनैरुत्पीडमाक्रन्दिते

कारुण्यादिव मीलितासु नलिनीष्वस्तं च मित्रे गते ।

शोकेनेव दिग्गङ्गनाभिरभितः श्यामायमानैर्मुखै-

निःश्वासानलधूमवर्तय इवोद्गीर्णास्तिमोराजयः ॥ ७५ ॥

अन्वयः—विश्लेषाकुलचक्रवाकमिथुनैः उत्पीडम् आक्रन्दिते, कारुण्यात् इव नलि-
नीषु मीलितासु मित्रे अस्तंगते च, शोकेन इव अभितः दिग्गङ्गनाभिः श्यामायमानैः मुखैः
निःश्वासानलधूमवर्तय इव तमोराजयः उद्गीर्णाः ।

मुधा—विश्लेषेति । विश्लेषाकुलचक्रवाकमिथुनैः—विश्लेषेण=वियोगेन, आकु-
लानि=विकलवानि चक्रवाकानाम्=चक्रवाकपक्षिणाम्, मिथुनानि=युगलानि तैः ।
उत्पीडम्—उत्कृष्टापीडा यत्र तत्=सदुःखम् । आक्रन्दिते=करुणरहिते सति । कारु-
ण्यात्=करुणाभावात् इव । नलिनीषु=कमलिनीषु । मीलितासु=मुकुलितासु । मित्रे
=सूर्ये । अस्तंगते=अस्ताचलप्रस्थिते च । शोकेन इव=दुःखेन इव । अभितः=
परितः । दिग्गङ्गनाभिः=दिग्बधूभिः । श्यामायमानैः=कृष्णायमानैः । मुखैः=आननैः ।

निश्वासानलधूमवर्तय इव = निःश्वासरूपाग्निधूमपङ्क्तिस्तदृशम् । तमोराजयः = तमसः = अन्धकारस्य, राजयः = पङ्क्तयः । उद्गीर्णाः = प्रसृताः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—वियोग के भय से व्याकुल चकई चकवे मानो उत्कृष्ट पीडा युक्त हो करण क्रन्दन करने लगे । मानों करुणाभाव से कमलिनीदल के मुकुलित हो जाने तथा मय के अस्ताचल चले जाने पर, शोक से मानो चारों ओर दिग्बधुओं के मुख काले जाने पर निःश्वास रूपी अग्नि के धुँए की पंक्तियों जैसी अन्धकार श्रेणियाँ फैल गईं

तथाविधे च वेलाव्यतिकरे राजः सन्ध्यावसरमावेदयितुमस्यासन्नविहारि हारि लीलाकिन्नरमिथुनमिदमगायत्—

सुधा—तथेति । च = तथा । तथाविधे = तादृशे । वेलाव्यतिकरे = सान्ध्यकाले अस्य = राजः नृपस्य । सन्ध्यावसरम् = सान्ध्यपूजनकर्मावसरम् । आवेदयितुम् = निवेदयितुम् । आसन्नविहारि = समीपे विचरणशीलम् । हारि = मनोरमम् । लीलाकिम्पुरुष-युगलम् । इदम् = एतत् । अगायत् = गायनमकरोत् ।

हिन्दी—इस प्रकार सन्धि के अवसर पर उस राजा के सन्ध्यावन्दनकाल को बतलाने के लिए समीप में विचरण करने वाला मनोरम किन्नरमिथुन इस प्रकार गाने लगा—

‘रक्तेनाक्तं विनिहितमधोवक्त्रमेतत्कपालं

तारामुद्राः किमु कलयता कालकापालिकेन ।

सन्ध्यावध्वाः किमु विलुठिता कौङ्कुमी शुक्तिरेवं

शङ्कां कुर्वञ्जयति जलधावर्धमग्नार्कबिम्बम्’ ॥ ७६ ॥

अन्वयः—अधोवक्त्रं रक्तेनाक्तम् एतत् कपालं तारामुद्राः विनिहितं कालकापालिकेन कलयता किमु । सन्ध्यावध्वाः कौङ्कुमी शुक्तिः विलुठिता किमु इत्यम् उदधौ अर्धमग्नार्कबिम्बं शङ्कां कुर्वन् जयति ।

सुधा—रक्तेनेति । अधोवक्त्रम्—अधस्तात्, वक्त्रम् = मुखम्, यस्य तदधोवक्त्रम् = अधोमुखम् । तथा रक्तेनाक्तम् = रक्षिणेण लिप्तम् । एतत् = इदम् । कपालम् = पानपात्रम् । तारामुद्राः—ताराः = नक्षत्राणि एव मुद्राः = रचिकाख्यानि हस्तपादादीनामस्थ्याभरणानि । विनिहितम् = विधृतम् । कापालिकेन—कपालं अस्ति यस्य सः कापालिकस्तेन । कलयता = विभ्रता । किमु । सन्ध्यावध्वाः = सन्ध्यामुन्दर्याः । कौङ्कुमी शुक्तिः । विलुठिता = अधोमुखी लुठिता किमु इति वितर्कः । एवम् = इत्यम् । उदधौ = सिन्धौ । अर्धमग्नम् = अपूर्णनिमग्नम् । अर्कबिम्बम् = सूर्यप्रतिबिम्बम् । शङ्काम् = सन्देहम् । कुर्वन् = उत्पादयन् । जयति ।

हिन्दी—रक्षिण भरे खप्पर का मुख नीचे किये हुए तारकमुद्राओं को कालकापालिक धारण कर रहा है क्या ? सन्ध्यावधुओं की कुङ्कुम सम्बन्धी (सेन्दुरी) शुक्ती क्या उलट गई है ? इस प्रकार समुद्र में अर्धमग्न सूर्यबिम्ब शंका उत्पन्न कर रहा है ।

टिप्पणी—ओघड़ सन्त हाथ में खप्पर लिये हुए अपने शरीर पर भस्म से विभिन्न

प्रकार के चित्र बनाया करते हैं। वे रक्त पान भी करते हैं। अतः यहाँ सन्ध्याकाल में अधडूवे सूर्यबिम्ब की तुलना एक ऐसे कापालिक से की है जिसने अपने कपाल में रक्त भर कर उड़ेल दिया हो तथा आकाश में बिखरे हुए तारे ही उसके शरीर पर बनने वाले भस्म चिह्न हों ॥ ७६ ॥

अथ क्रमेण गगनमन्दाकिनीतीरतापसैविकीर्यमाणेषु सन्ध्यार्धाञ्जलि-जलबिन्दुबुद्बुदेष्विव किञ्चिदुन्मीलत्सु विरलतरतारास्तबकेषु, वासरविरामवादितावाद्येष्वमरसदनेषु, दह्यमानबहलधूममञ्जरीष्विव वियति विहरन्तीषु तनुतिमिरवल्लरीषु, स्वपत्पतत्रिकुलकोलाहलेन वासार्थिश्रान्तागताध्वगस्वागतालापमिव कुर्वाणासु वनराजिषु, अन्यत्र परिभ्रमणपरिहारार्थमिव पथिनीनां कोशपानमाचरत्सु चञ्चलचञ्चरीकेषु, रत्युत्सवोत्साहावेशमहामन्त्राक्षरेष्विव श्रूयमाणेषु महासरित्कूलकुलायनिलीनजलकुक्कुहकुहरितेषु, रामायणव्यतिकरेष्विव मन्दोदरीप्रहस्तप्रबोधितोत्सिक्तदशाननेषु सन्ध्याप्रदीपेषु जाते जरत्कुम्भकारकुक्कुटकुटुम्बपक्षपिच्छविच्छाये मनात्कमोनुविद्धे सन्ध्यारागे राजा विषादविस्मृतसन्ध्याह्लिकः परिजनानुबन्धात्सन्ध्यां ववन्दे ।

मुधा—अथेति । अथ=अनन्तरम् । क्रमेण=क्रमशः । गगनमन्दाकिनीतीर-तापसैः—गगनमन्दाकिन्याः=आकाशगङ्गायाः, तीरम्=तटम्, तत्र ये तपस्विनः=तापसजनाः तैः । विकीर्यमाणेषु=प्रसार्यमाणेषु । सन्ध्यार्धाञ्जलिजलबिन्दुबुद्बुदेषु इव—सन्ध्यार्धाया=सन्ध्याकालीन-अर्धजलदानाय, अञ्जलेः यानि जलबिन्दूनि=वारि-सीकराणि, तेषां बुद्बुदेषु इव । किञ्चित्=किमपि । विरलतरास्तबकेषु=यत्र तत्र नक्षत्रगुच्छेषु । मीलत्सु=मुकुलवत्सु । वासरविरामवादितावाद्येषु—वासरविरामे=दिनसमाप्ते, वादिताेषु=नदत्सु, वाद्येषु=वाद्ययन्त्रेषु, इव । अमरसदनेषु=देवगृहेषु । दह्यमानबहलधूपधूममञ्जरीषु इव=ज्वलत्सु बहुधूपधूमकलिकासु समम् । वियति=विहायति । तनुतिमिरवल्लरीषु=क्षीणान्धकारलतासु । विहरन्तीषु=विचरन्तीषु । स्वपत्पतत्रिकुलकोलाहलेन—स्वपताम्=निद्रितानाम्, पतत्रिणाम्=खगानाम्, यद्विकुलम्=समूहम्, तस्य कोलाहलः=कलरवस्तेन । वासार्थिश्रान्तागताध्वगस्वागतालाप-मिव—वासार्थिणाम्=निवासकामिनाम्, श्रान्तानाम्=क्लान्तानाम्, अध्वगानाम्=पथिकानाम्, स्वागतालापम् इव=सत्कारवातलापमिव । वनराजिषु=काननपङ्क्तिषु । कुर्वाणासु=विदधानासु । अन्यत्र=अन्यस्थानम् । परिभ्रमणपरिहारार्थम्=चङ्क्रमण-त्यागार्थम् । पथिमनीनाम्=कमलिनीनाम् । कोशपानम्=कणिकापानम् । शपथ-ग्रहणम् च । आचरत्सु=कुर्वत्सु । चञ्चलचञ्चरीकेषु इव=चपलभ्रमरेषु इव । महा-सरित्कूलकुलायनिलीनजलकुक्कुहकुहरितेषु—महासरितः=महानद्याः, कूले=तटे, कुलायेषु=गुहासु, निलीनानि=अन्तरितानि, यानि कुक्कुहानि=जलध्वनयः, तेषां

कुहरितेषु = कर्णरन्ध्रगतेषु । रत्युत्सवोत्साहावेशमहामन्त्राक्षरेषु—रत्युत्सवस्य = कामो-
त्सवविषयकस्योत्साहावेशस्य = उत्तेजनायाः महामन्त्रस्याक्षराणि तेषु । श्रूयमाणेषु =
आकर्ण्यमानेषु इव । रामायणव्यतिकरेषु = रामायण-प्रसङ्गेषु । मन्दोदरीप्रहस्तप्रबो-
धितोत्सिक्तदशानेषु—मन्दोदर्याः = मन्दोदरीनाम्न्याः पत्न्याः, प्रहस्तेन = सेनान्या,
प्रबोधितः = प्रकर्षेण बोधितः, उत्सिकः = उद्विक्तः सन् दशाननः = रावणो येषु तथा-
भूतेषु । सन्ध्याप्रदीपेषु इव = सान्ध्यदीपकेषु इव । जरत्कुम्भकारकुक्कुटकुटुम्बयक्षपिच्छ-
विच्छाये—जरत्कुम्भकारः = वृद्धः, कुम्भकारजातिविशेषः कुक्कुटः = पक्षिविशेषः,
तस्य कुटुम्बस्य = समुदायस्य पक्षाणाम् = पुंखानाम् पिच्छविच्छायः = स्तबकसदृश-
स्तस्मिन् । मनाक् = किञ्चित् । तमोनुविद्धे = अन्धकारमिश्रिते, सन्ध्यारणे =
सान्ध्यारणे जाते । राजा = भूपतिः । विषादविस्मृतसन्ध्याह्निकः—विषादेन = वेदेन,
विस्मृतः, सन्ध्याह्निकः = सान्ध्यदिनकर्म येन सः । परिजनानुबन्धात् परिजनानाम् =
सेवकानाम् अनुबन्धः = आग्रहः, तस्मात् । सन्ध्याम् ववन्दे = सन्ध्यावन्दनं चकार ।

हिन्दी—तदनन्तर क्रमशः आकाशगङ्गा के तट पर तपस्विजनों के द्वारा दी गई
सन्ध्या की सूर्यार्ध-अञ्जलि के जल के बुलबुलों के समान कहीं नक्षत्रों के गुच्छे निकल
रहे थे । दिवस की समाप्ति पर देवताओं के सदनो में बाजे बज रहे थे । जलती हुई
पर्याप्त घूप के धुँए की मञ्जरी के समान आकाश में क्षीण अन्धकार लताएँ फैल रहीं
थीं । सोते हुए पक्षियों के कलरव के बहाने निवास की इच्छा से आये हुए उनके
पथिकों के लिए वनपंक्ति स्वागतवार्ता कर रही थी । अन्यत्र परिभ्रमण करने के
लिए चञ्चल भौरों के द्वारा कमलिनियों का कोशपान (वापय ग्रहण) किया जा
रहा था । मदनोत्सव की उत्तेजना के महामन्त्र के अक्षरों के समान महानदी के तट
पर बनी गुफाओं में घुसी हुई जल की आवाजें कानों में सुनाई पड़ रही थीं । रामायण
के प्रसङ्गों में मानो मन्दोदरी और प्रहस्त नामक सेनापति द्वारा प्रबोधित उत्सिक्त
(घमण्डित तेल से भरे) रावण रूपी सन्ध्या दीपकों को जलाया जा चुका था ।
वृद्ध कुम्भकार जाति के विशेष प्रकार के कुक्कुटपक्षियों के समुदाय के पंखों के गुच्छों
के समान थोड़ी सान्ध्यलालिमा के अन्धकार मिश्रित हो जाने पर राजा विषाद के
कारण सन्ध्यावन्दनादि कार्य भूल गया था, अत एव अनुचरों द्वारा निवेदन किये जाने
पर उसने सन्ध्यावन्दन कार्य किया ।

ततश्च क्रमेण—

रजनिमवनिनाथः सान्ध्यकर्मविसाने

हरचरणसरोजद्वन्द्वसेवां विधाय ।

मृदुकलितविपञ्चीपञ्चमप्रायगीत—

श्रवणसुखविनोदंस्तां स तस्मिन्ननंवीत् ॥ ७७ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां ब्रम्हवैवर्तपुराण-
सरोजाङ्गायां पञ्चम उच्छ्वासः समाप्तः ।

अन्वयः—सः अविनाथः तस्मिन् सान्ध्यकर्मावसाने हरचरणसरोजद्वन्द्वेवां विधाय तां रजनिं मृदुकलितविपञ्चीपञ्चमप्रायगीतश्रवणसुखविनोदः अनैषीत् ।

सुधा—रजनिमिति । सः=तथोक्तः । अविनाथः=भूपतिः । तस्मिन्=तथाविधे । सान्ध्यकर्मावसाने—सन्ध्यायाम् भवम्=सान्ध्यम्, सन्ध्याकालीनम्, कर्म=कृत्यम्, तस्य अवसाने=समाप्ती । हरचरणसरोजद्वन्द्वसेवाम्=शिवपादपद्मयुगलसेवाम् । विधाय=सम्पाद्य । ताम्=एताम् । रजनिम्=निशाम् । मृदुकलितविपञ्चीपञ्चमप्रायगीतश्रवण-सुखविनोदः—कलितविपञ्च्याः=सुन्दरवीणायाः पञ्चमप्रायगीतम्=पञ्चमस्वरयुक्तं गायनम् । मृदु=कोमलम् यत् कलितं विपञ्चीपञ्चमप्रायगीतम्, तस्य श्रवणस्य=आकर्षणस्य ये सुखविनोदाः=आनन्दानि, तैः । अनैषीत्=अव्यवाहत् । मालिनीवृत्तम् ।

हिन्दी—तदनन्तर क्रमशः राजा ने उस सन्ध्यावन्दनादि कार्य के समाप्त होने पर शिवजी के चरण-कमल-युगल की सेवा कर वह रात्रि सुन्दर वीणा के प्रायः पञ्चमस्वर युक्त गीत सुनने के सुख विनोदों द्वारा व्यतीत की ।

इति शाहजहाँपुर-मण्डलान्तर्वर्तिनो 'नाहिल'ग्रामवास्तव्यस्याचार्यपरमेश्वरदीनपाण्डेयस्य नलचम्पूकाव्ये 'सुधा'संस्कृतहिन्दी-टीकाद्वयोपेतः पञ्चम उच्छ्वासः ॥

श्लोकानुक्रमणिका

प्रथम उच्छ्वासः

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अक्षमालापट्टिज्ञा	७	त्रिदिवपुरसमृद्धिस्पद्व्या	३२
अगाधान्तः परिस्पन्दम्	३	देशः पुण्यतमो देशः	२८
अच्छान्द्धः शुक्पिच्छगुच्छ	४६	घन्यास्ते दिवसाः स येषु	३४
अजनि जनितपृथ्वीमण्डलोत्पाद	५०	धुतकदम्बकदम्बकनिष्पतत्	४३
अत्रिजातस्य या मूर्तिः	९	नक्षत्रभूः क्षत्रकुलं प्रसूते	३७
अथ कथमपि नाथं प्रीथि	५१	नास्ति सा नगरी यत्र	२६
अप्रगल्भा पदन्यासे	६	निर्मासं मुखमण्डले परिमितम्	४७
अञ्जश्रीसुभगं युगं नयनयोः	५३	निश्चितं ससुरः कोऽपि	१०
अस्ति स्वर्गसमः समस्तजगताम्	५४	नीरं नीरजनिर्मुक्तम्	४२
अस्तु स्वस्ति समस्तरत्ननिधये	५५	नो नेत्राञ्जलिना निपीत०	६२
आकर्ष्यं स्मरयोवराज्यपटहम्	४०	पर्णैः कर्णपुटसितैर्नखर०	४१
आकारः स मनोहरः स महिमा	५८	प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यः	४
इत्थं काव्यकथा कथानकरसैः	१५	पुनरपि तदभिज्ञानपूच्छतः	६४
इन्दोः सौन्दर्यमास्यं कलयति	५७	ब्रह्मण्योऽपि ब्रह्मवित्तापहारी	३९
उत्फुल्लगल्लैरालापाः	२३	भङ्गश्लेषकथाबन्धम्	२२
उदात्तनायकोपेता गुणवद्	२५	भवन्ति फाल्गुने मासि	२७
कर्णान्ति विभ्रमभ्रान्तकृष्णार्जुन	१३	भिन्दन्कन्दकसेरुकन्दल	४५
काव्यस्याम्रफलस्येव	१७	भूमयो बहिरन्तश्च नाना	३१
किमश्वः पाश्वर्षेण प्लवनचतुरः	४९	मित्रं च मन्त्री च सुहृद्	३८
किं कवेस्तेन काव्येन	५	ये कुन्दद्युतयः समस्तभुवनैः	३५
किं लक्ष्मीः स्वयमागता मुररिपोः	५६	रोहणं सूक्तरत्नानाम् वृन्दम्	८
किं स्यादञ्जनपर्वतः स्फटिकयोः	४४	वल्लीवल्कपिन्द्धूसरशिरा	५२
चार्वी सदासदाचारसज्ज	३३	वाचः काठिन्यमायाति	१६
जननीति मुदितमनसा सततम्	३०	व्यासः क्षमाभृतां श्रेष्ठः	१२
जयति गिरिसुतायाः काम०	१	शवदबाणव्रितीयेन	१४
जयति मधुसहायः सर्व०	२	सदा हंसाकुलं बिभ्रन्	३६
जाताकस्मिकविस्मयैः	४८	सदूषणापि निर्दोषा	११
जानन्ति हि गुणान्वक्तुम्	१८	सा त्वं मन्मथमञ्जरी स च युवा	६०
तस्मिन्स्मितमुखे यूनि	५९	सोऽहं हंसायितुं मोहाद्	२१
तस्य विषयमध्ये निषधो	२९	संगता सुरसार्वभेन रम्या	२४
तेषां वंशे विशदयशसां श्रीधरः	१९	स्त्रीमाणिक्यमहाकरः स	६१
तैस्तैरास्मगुणैर्येन	२०	हृद्योद्यानमरुतरञ्जित०	६३

द्वितीय उच्छ्वासः

अखण्डित प्रभावोऽथ प्रदोषे	३१	नीरञ्जन पदे तिष्ठन्	११
अनेकधा यः किल पक्षपातम्	२०	पटलमलिकुलानामुन्नमन्	४
आह्लादयन्ति सौख्याम्भः शातकुम्भी	२४	पाण्डुपङ्कजसंलीन	१४
इति जनितमुदिन्दोः सिन्दुवार०	३९	प्रावृषं शरदं चापि बहुधा	३
इह कवलितकन्दं कन्दरे	११	मुग्धा दुग्धधिया गवाम्	३६
इह पुनरनिशं निशम्य	१२	बाणकरवीरदमनकशतपत्र०	१७
एकान्ते सेवते योगम्	१८	विभ्रते हरिणी छायाम्	३२
एषा मे हृदयं जीव	२१	भ्राम्यदद्विरेफाणि विकास०	५
क्षुभ्यत् क्षीरसमुद्रसान्द्र	३४	मुक्तादाममनोरथेन वनिता	३७
किं कर्पूरकणाः स्रवन्ति	३८	राजते राजतेनायं सानुना	८
गौरवं गौरवंशस्य पर्वतः	१०	राजन् राजीवपत्राक्ष०	२३
जनयति जडबुद्धि बाल	९	रूपसम्पन्नमग्राम्यम्	२२
तस्याः कान्तिनिरुद्धमुग्ध	३०	वरसहकारकरञ्जक	१६
ता एव निर्वृत्तिस्थानमहम्	२६	वहति नवविकासोल्लासि	१३
देवो दक्षिणदिङ्मुखस्य	२९	शृङ्गाररसशृङ्गार तस्याः	२५
देशानां दक्षिणो देशः	२८	श्च्योतच्चन्दनचारुचन्द्ररुचिभिः	३५
देशो भवेत्कस्य न बल्लभोऽसौ	२७	सरलप्रियं गुणाढ्यम्	१५
धन्या शरदि सेवन्ते	१	सोऽयं क्रीडाचलो भव्य	७
नमिताः फलभारेण	२	हरिति हरिणयूथं यूथिका	६
नित्यमुद्वहते तुभ्यम्	३३		

तृतीय उच्छ्वासः

अत्रान्तरे तरणिकोमल	३	तास्तास्तं स्नापयामासुः	२०
अथ नरपतिदत्ते प्राप्तसौन्दर्यं	८	तुभ्यं नमो नमस्लोक०	१
अथ विमलदुकूलप्रान्त	२१	दत्तवार्धमर्हणीयाय	९
अथ मे सुबहोः कालाद्	१२	दूराभोगभरेणभुग्नगतिना	३४
अपि रेणुकृतक्रीडं नरेऽणु	२७	न तत्काव्यम् न तन्नाट्यम्	२८
अमन्दानन्दनिप्यन्द	२५	परिहरति वयो यथा यथा	२९
आवधनत्परिवेषमण्डल	३२	प्रभासंयोगि विस्थाप्य योग्यम्	२४
इदं राज्यमियं लक्ष्मीरिमे	१३	भोगान् भो गाङ्गवीधी	२२
उपकृत् प्रियं वक्तुं कर्तुम्	१४	मुग्धस्निग्धनिरुद्धशब्द	६
कत्वातिथ्यक्रियां नित्यम्	१०	मुञ्चन्त्याः शिशुतां भरात्	३०
जयत्यम्भोजिनीखण्ड	५	यथा चित्तं तथा बाधो	१५
तत्तस्याः कमनीयकान्त	३१	यथावद्यावृणं येन कृतम्	१७

ललाटपट्टविन्यस्त	११	विवेकः सह सम्पत्त्या	१६
बररजनीकरकान्ते चित्रामरणे	१९	सर्गव्यापारखिन्नस्य	२६
लावण्यातिशयः स कोऽपि	३३	सा समीपस्थितज्येष्ठा	२३
वासरश्चीमहावल्ली	४	सिन्दूरस्पृहया स्पृशन्ति	७
विभो विभूतिसम्पन्न	२	हरचरणसरोजाराधनावाप्त०	३५
वियति विशदविद्युल्लोल	१८		

चतुर्थ उच्छ्वासः

अतिललिततरं हरं तरङ्गभङ्गः	५	तथा भव यथा तात त्रैलोक्य	१७
अवृष्टिनष्टधूलीकमशरत्	१३	तदेतत्पुण्यानां परममवधिम्	२६
अलङ्कृतनिशान्तेन तरुणा	१२	तद्वातमित् पानार्थि भूयोऽपि	२
अहीनां मालिकां विभ्रद्	२९	दिशः प्रसेदुः सुरभिर्ववौ मरुत्	२८
आस्यश्रीः सन्निभेन्दोः समद	१६	निर्माय स्वयमेव विस्मितप्रना	७
इदं गोदावर्यास्त्रिनयन जटा	२५	प्रायः सैव भवेदेवा पान्यात्	१
इदं मन्दाकिन्याः सलिल	२४	बभित्ति यो ह्यर्जुनवारि पौरुषम्	१८
उचितमुचितमेतत् धैर्यधाम्ना	२२	मण्डलीकृतकोदण्ड०	३
उपरिपरिमलान्धैः सस्वनं	२३	या स्कन्दस्य जगाद तारकजये	२७
एताः प्राप्य परोपकारविधिना	२१	रसे रसायने ग्रन्थे शास्त्रे	१४
एताः सान्द्रद्रुमतश्चलत्	४	लीलया मण्डलीकृत्य भुजम्	३०
कन्दर्पस्य जगज्जैत्रशस्त्रेण	६	सवृद्धबाला कालेऽस्मिन्	११
किमपि परिजनेन स्वेन तैः	३२	सङ्ग्रहं नाकुलीनस्य सर्वस्येव	२०
कि तेन जातु जातेन मातुः	१९	सांशुकोन्नतवंशस्य तस्य	१०
कोष्णं किन्तु निषिध्यते तव	९	सोऽयं यस्तेन पान्येन	८
तत्तातस्य कृतादरस्य रभसात्	३१	सोष्णीषमूर्धाध्वजचक्र	१५

पञ्चम उच्छ्वासः

अनुभवतु चिराय चञ्चलाक्षी	२८	आहूतोदीच्य भूपेन	२४
अपहास्ततान्तरायानर्था	५६	आह्लादयन्ति मृदवो मृदितारविन्द	६८
अवतरति घृताची स्कन्धविन्यस्त	५१	इष्टवा क्रतून्पुण्यशतानि तपश्चरित्वा	५४
अविरतमिदमम्भः स्वेच्छया	६१	इह चरति चकोरः कोरकम्	७३
अभिलषति नालमशनम्	७	उच्चैः शालाग्रसंलग्ना	४७
असमहरिततीरं विस्त्रजम्बाल०	९	उड्डीय वाञ्छितं यान्तो	४
अंसस्रंसि जलार्द्रजर्जर	३७	उन्मादिनी मदनकार्मुक	१०
आनन्दि सुन्दरगुणामलकोप०	१२	उन्मादि यौवनमिव शबराङ्गनानाम्	६५
आविर्भूत विषादकन्दमसम	१६	उपनदि पुलिने पुलिन्दबध्नः	६९
आसीत्पिण्डितपाण्डुपङ्कज	३१	एतस्याः करिकुम्भसन्निभ	५९

एषा सा विन्ध्यमध्यस्थल
 कर्णमूलविषये मृदु गुञ्जन्
 कर्पूराम्बु निषेकभाजि
 कः करोति गुणवान् गुणसंख्याम्
 किमु कुवलय नेत्रा सन्ति नो
 कुरुरभरसहं सहसमालं मुदित
 कुरुते नालकवलनं दूरम्
 कृतक्रीडाक्रोडेर्मदकलकुरङ्गी
 केनापि व्यवहारेण कयापि
 क्वचिच्चटलकोकिला
 क्वचित्प्रवरगैरिकासम
 क्वचिदपि कार्यारम्भेऽकल्पः
 ग्रीवालम्बितपद्मनाललतिका
 चिरविरचित चाटुश्चन्द्र०
 जातियंत्र न तत्र रूपरचना
 तथा दत्ता मयानीता स्वयम्
 तात तावन्ममाप्येवं न विद्यत्से
 दिशि दिशि किमिमानि प्रच्यवन्ते
 दिष्टया दिवौकसो नाथ जातः
 धीरं रङ्गान्तमाह्वय सारम्
 नद्यास्तीरे विदम्याः क्वापि
 निजप्रियमुखभ्रान्त्या हर्षेण
 पद्मान्यातपवारणानि नलिनी
 पश्येताः करिकुम्भ सन्निभ
 पूर्वापरपयोराशि सीमा
 पूर्वाहं विहितोदयाहमसकृत्
 प्रसृत कमलगन्धं नीरसम्
 प्रेमप्रपञ्चनवनटकसूत्रधारी
 बककृतनिनदं नदं न दम्भात्

३५ बालोन्मीलत्कुवलयवनं विस्तरद् ३९
 ६२ भवति यदि सहस्रं वाक्पटूनाम् १
 २१ भूपालमन्त्रणे तात तथा २२
 १४ भ्रमकरं मकरं मकरन्दिनी ६३
 ५० मञ्जत्कुञ्जरकुम्भमध्य ३६
 ४० मन्दं मन्दरमन्दिरेषु णयितान् ३२
 ६ मध्ये त्रिवली त्रिपथे पीवर ६७
 ४८ मन्दायते दिनमिदं मदनोऽपि ६४
 २३ माद्यन्दन्तिकपोलपालि ३४
 ४४ माद्यन्मांसलतुङ्गपुङ्गवककुद् २५
 ४३ मुहुर्ध्रुवसतां सतां मुनीनाम् ४२
 ५५ यथेयमाकृतिलोकलोचनानन्द २६
 ५८ रजनिमवनिनाथः सान्ध्य ७७
 ७२ रक्तेनाक्तं विनिहितमधोवक्त्र ७६
 ५७ लास्यं पांसु कणायते नयनयोः २०
 १३ लिप्तेवासुतपङ्केन स्पृष्ट्वा १९
 ३ वायुस्कन्धमवष्टभ्य ४५
 ३३ विकलयति कलाकुशलं हसति ६६
 ५३ विरचितपरिवेषाः स्वामिरङ्ग ५२
 २९ विश्राम्यन्ति न कुत्रचिन्न च पुनः ५
 २७ विश्लेषाकुलचक्रवाकमिथुनैः ७५
 ६० वीचीनां निचयाः स्पृशन्ति जलदान् ४९
 ७१ शिथिलित सकलान्यव्यापृते १५
 ३८ श्रव्योतश्चन्द्रमणि प्रवाल १७
 ३० सरसिजमकरन्दा मोदमत्तासि ७०
 ७४ संसाराम्बुनिधौ तदेतदजनि २
 ८ स्कन्धशाखान्तरालेषु पश्य ४६
 ११ हृद्योद्यानसरस्तरङ्ग शिखरप्रो १८
 ४९

षष्ठ उच्छ्वासः

अजनि रजनिः किमन्यत्तरणिः
 अपसृताम्बुतरङ्गित सैकता
 अपि भवत कृतार्थाः
 अयं हि प्रथमो रागः
 अरुणमणिकिरणरञ्जित

३५ आनन्ददायिनस्ते कुण्डिननगरे ४२
 ७४ आवासाः कुसुमायुधस्य शबरी ६१
 ८० आहूताः शिखरि सदृशान् ६७
 ४६ इति विविधमुदञ्चत्पञ्चयोद्गार ४७
 ३९ इह भवतु निवासः सीनिकानाम् ७३

उच्चैः कुम्भः कपिशदशनो	६०	प्रियविरहविषादस्योषधम्	४५
उज्ज्वलमुवर्णपदकस्तस्याः	४९	भजत बलसमूहाः खर्वं	७५
उत्कम्पाद् गलिताङ्गुकेषु	६९	मानोः सुता सम्बरणस्य भार्या	१५
उदयगिरिगतायां प्राक् प्रभा	१	प्राप्यदभृङ्ग भरावनन्नकुसुम	६२
उपनयति करे करेणुकायः	५९	महावराहाङ्गविनिर्गतायाः	३०
उपरमरमणीयात्किन्नर	५४	माल्यं मूर्धनि कर्णिकारकलिका	७०
एतास्याः परिपक्व शालिकलमाः	७१	मुक्ताक्षैः श्रूयमाणां सिकतिल	२७
एतास्याः सलिलावगाहसमये	१६	मृगेषु मैत्री मुदितात्मदृष्टौ	२८
कदा किल भविष्यन्ति कुण्डिनो	२१	मृदुकरपरिरम्भारम्भरोमा	५८
कालमिव कलाबहुलं सर्वं	३७	यत्र न फलितास्तरवो विकसित	६३
कूजत्क्रौञ्चं चटुलकुररद्वन्द्व	२५	यद्येतस्याः सकृदपि मरुत्	१७
गीतेर्ग्रामा किल द्वित्राः	५२	यात्यस्ताचलमन्धकारपटले	२
चक्रधरं विपमाप्तं कृतमदकल	३२	लब्धार्घचन्द्र ईशः कृत कंसभयम्	३८
जयति जगदेक चक्षुर्विश्वात्मा	३१	वर्धमानोल्लसद् रागा मुजाति	४८
जयत्यखिल लोकजित्	८	विचित्राः पत्रालीर्दलयति	२४
जयत्यमरसारथिमंदनतप्त	९	विपिनोद्देशं सरसं केतकमकरन्द	३४
जयत्यमलकौस्तुभद्युति	५	वीरपुरुषं तदेतद् वरदातट	६६
जयत्यमलभावनावनत	११	वेद विद्योपमा देवी मनोरम	५३
जयत्यम्भोजिनी बन्धुः	३	वेधा वेदनयाश्लिष्टो गोविन्दः	१४
जयत्यसमसाहसः सकल	१०	शतगुणपरिपाठ्या पर्यटन्	५५
जयत्यसुरमुन्दरी नयनवारि	७	शुष्काङ्गी घनचार्वाङ्गया	५१
जयत्युदधिनिर्गत	४	स एष निषधेश्वरः कुसुमचाप	३६
जयत्युदरनिःसरद्वरसरोज	६	सकल विषमवृत्तीमुद्रयन्	४४
तव सुभग रम्यदशया तथैव	४०	सत्काञ्च्यभ्रन्दनाद्रस्तन	७९
तव सुहृदुपभुक्तश्रीफलः	१२	सङ्गीतकात्वदोत्सुक्यात्	५०
त्वत्तो भयेन नृप पश्य	१३	साध्यनेककलोपेता	४९
त्वद्देशागतमारुतेन मृदुना	२३	सालानकमनालानम्	५७
त्वद्देशागतवायसाय ददती	२२	सानूनां सानूनां विलोक्य	६५
धुतरजनि विरामोन्मीलत्	५६	सिच्यन्तां राजमार्गाः कलश	७८
नलोऽपि मां प्रत्यनलोऽसि	१९	सुगमस्तवास्तु पण्याः क्षेमा	३३
निपतति किल दुर्बलेषु दैवम्	२०	सुरसदननिवासं सैनिका	७७
नृप चलसि यथा यथा त्वम्	६८	स्थित्वा त्वदागमनमार्गं मुखे	१८
पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रम्	२९	स्मर विहरणवेदी षट्पदानाम्	७६
पीनोन्नमद् घनपयोधरभारः	६४	स्वः सौन्दर्यविडम्बि कुण्डिन	७२
प्रसरति रणरणकरसः कुण्ठयति	४३	सैषाचलचक्रकिचक्रशाक	२६

सप्तम उच्छ्वासः

अग्रस्थामिव चेतसः पुर इव	१५	न गम्यो मन्त्राणां न भवति	१७
अङ्गाः कङ्ककलिङ्गवङ्गमगधाः	६	नोद्याने न तरङ्गिणीपरिसरे	१६
अद्यास्मत्कुलसन्ततिः सुकृतिनी	१	परिस्नानच्छाया विरहित	२५
अन्तः केवलमुल्लसन्ति न पुनः	३९	पौष्पाः पञ्चशराः शरासनमपि	१८
अनुगुणघटने न यद्यपीयम्	५	प्रस्तुतस्य विरोधेन याम्यः	४६
अपसरति न चक्षुषो मृगाक्षीः	४९	भवति हृदयहारी क्वापि कस्यापि	४७
आज्यं प्राज्य पराश्रकूरकवलैः	१२	मदनमिति युवानं यौवराज्ये	२७
आज्यं प्राज्यमभिन्न कुन्दकलिका	११	मुक्तान्तेधृतदिग्धहस्ततलयोः	१३
आपूर्वापरदक्षिणोत्तरककुद	४	यं श्रुत्वा मनोभवात्सदृशाः	१०
आभ्रह्मावधिर्वितरत्कविगिराम्	२	रङ्गस्यङ्गे कुरङ्गाक्ष्याश्रधुः	४४
आसेतोः कविकीर्तनाङ्कशिखरात्	३	लक्ष्मी विभ्राणयोः काञ्चित्	३४
इतश्चन्द्रः सान्द्रान् किरति	३२	लावण्यपुण्यपरमाणुदलम्	२२
इति विविध वितकविशविध्वस्त	५०	लावण्यामृतदीधिका कुलगृहम्	४३
इतो मकरकेतनः किरति	३३	लीलाताण्डवितभ्रुवोः स्मर	४१
ईषभिः सुत कुन्दकुङ्कुमल	२४	विगलित विलासमपरसम्	२३
कन्यामन्यानुरक्तां कथममृत	२६	षड् रसाः किल वैद्येषु भरते	१४
कर्णान्तकृष्टवलयीकृत	४०	सर्वेऽपि पक्षिणो हंसाः सर्वे	२९
का नाम तत्र चिन्ता भवती	७	सुधापङ्क्तोपलिप्तेव बद्धेव	३०
किञ्चित्कम्पितपाणिकङ्कणरवैः	३७	सुस्थिततेजो राशेर्लक्ष्मी	१९
किन्नरवदनविनिर्गतपञ्चम	३५	सोच्छ्वासं मरणं निरग्निदहनम्	४५
कुन्दे सुन्दरि चन्द्रि नन्दनि हले	९	सौधस्कन्धतलानि दीपपटलैः	३१
कलासायितमद्रिभिर्विटपिभिः	२८	स्मरराजराजधानीमङ्गल	२०
दग्धो विधि विघत्ते न सर्वं	२१	हर्षादित्युलकं विकासि रभसात्	४८
दरमुकुलितनेत्रप्रान्तपर्यस्त	४२	हर्षाद् बाष्पचिते भगात्तरलिते	३८
धन्या काप्युपराधिताद्रितनया	३६	हं-हो हंसिचकोरिचन्द्रवदने	८

षष्ठ उच्छ्वासः

अथ द्विजननिकायकीर्णसन्ध्याञ्जलिजलैरिव क्षाल्यमाने मनाविविमलतां
व्रजति तिमिरमलिनैःम्बरे, मालाकारेणैव प्रभातप्रभोद्भूदेनावचीयमानेषु
गगनपुष्पवाटिकाकुसुमेष्विव नक्षत्रेषु, निद्रापहारहुङ्कार इवोत्थिते प्रभात-
भेरीध्वनौ, नरपतेः प्रबोधनार्थमदूरे वैतालिकः पपाठ ।

सुधा—अथेति । अथ=अनन्तरम् । द्विजननिकायकीर्णसन्ध्याञ्जलिजलैः—
द्विजनानाम्=द्विजातिलोकानाम्, निकायः=समूहः, तेन कीर्णैः=व्याप्तैः सन्ध्या-
ञ्जलिजलैः=सन्ध्योपासनवारिभिः । क्षाल्यमाने=प्रक्षाल्यमाने । इव=समम् ।
मनाक्=किञ्चित् । विमलताम्=निर्मलताम् । व्रजति=गच्छति । तिमिरमलिनैः—
तिमिरेण=अन्धकारेण, मलिनम्, तस्मिन् । अम्बरे=गगने । मालाकारेण इव=
स्रक्कारेण समम् । प्रभातप्रभोद्भेदेन—प्रभातस्य=प्रातःकालस्य, प्रभा=
कान्तिस्तस्याः उद्भेदः=विकासस्तेन । गगनपुष्पवाटिकाकुसुमेषु—गगनमेव पुष्प-
वाटिका=आकाशोद्यानम् तस्य कुसुमानि=पुष्पाणि तेषु । अवचीयमानेषु इव=
सञ्चीयमानेष्विव । नक्षत्रेषु =उदुगणेषु । निद्रापहारहुङ्कार इव—निद्राम्=स्वपनम्,
अपहरतीति निद्रापहारो यः हुङ्कारः=गर्जनम्, तस्मिन्निव । उत्थिते=समुपजाते ।
प्रभातःभेरीध्वनौ=प्रातःकालीनभेरीशब्दे । नरपतेः=भूपतेः । प्रबोधनार्थम्=जाग-
रणार्थम् । अदूरे—न दूरमदूरं, तस्मिन्=समीपे । वैतालिकः=स्तुतिपाठकः । पपाठ=
अपठत् ।

हिन्दी—तदनन्तर द्विजवर्गं सान्ध्यकर्मनिमित्तं जलाञ्जलि देने लगा था । अन्ध-
कार से मलिन आकाश मानो कुछ-कुछ धुलने (स्वच्छ होने) लगा था माली के समान
प्रातःकाल की कान्ति के विकास से मानों आकाश रूपी पुष्पवाटिका के पुष्पों जैसे
नक्षत्र चुने जाने लगे थे । नींद का अपहरण करने वाली हुङ्कार के समान मानों
प्रभात की भेरी ध्वनि उठ रही थी । (ऐसे अवसर पर) भूपति को जगाने के लिए
थोड़ी दूर पर वैतालिक ने (श्लोक) पढ़ा ।

उदयगिरिगतायां प्राक्प्रभापाण्डुताया-

मनुसरति निशीथे शृङ्गमस्ताचलस्य ।

जयति किमपि तेजः साम्प्रतं व्योममध्ये

सलिलमिव विभिन्नं जाह्नवं यामुनं च ॥ १ ॥

अन्वयः—प्राक्प्रभापाण्डुतायाम् उदयगिरिगतायाम् अस्ताचलस्य शृङ्गम् अनुसरति
निशीथे साम्प्रतं व्योममध्ये विभिन्नं जाह्नवं यामुनं च सलिलम् इव किम् अपि तेजः
जयति ॥ १ ॥

सुधा—उदयगिरितीति । प्राक्प्रभापाण्डुतायाः—प्राचः=पूर्वस्य, प्रभा=कान्तिः

प्राक्प्रभा, तस्याः पाण्डुता=शुभ्रता, यत्र तथा । उदयगिरिगतायाम्=उदयाचल-
प्रस्थितायाम् । अस्ताचलस्य=अस्तगिरेः । भृङ्गम्=शिखरम् । अनुसरति=अनु-
गच्छति । निशीथे=रजन्याम् । सम्प्रतम्=इदानीम् । व्योममध्ये=गगनान्तरे ।
विभिन्नम्=विभक्तम् । जाह्नवम्=जाह्नव्या इदं जाह्नवम् । यामुनम्=यमुनाया
इदं यामुनम् च । सलिलम्=जलम् इव । किमपि=किञ्चित् । तेजः=ओजः ।
जयति=शोभते । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥ १ ॥

हिन्दी—प्राची दिशा की प्रभा (प्रकाश) से उदयाचल प्रकाशित हो रहा था ।
रात्रि अस्ताचल के शिखर का अनुसरण कर रही थी । अब आकाश के मध्य विभक्त
मानों शुभ्र गङ्गाजल तथा यमुनाजल (श्यामल) के समान कुछ-कुछ तेज शोभित
होने लगा था ॥ १ ॥

टिप्पणी—इस श्लोक में कवि ने प्रातःकालीन तेज को गगनमध्य गाङ्ग तथा
यामुन जलों के विभाजन द्वारा उत्प्रेक्षित किया है । इसी सूक्ष्म दृष्टि से कवि का नाम
भी 'यामुन-त्रिविक्रम' विख्यात् हुआ — 'प्राच्याद् विष्णुपरी हेतोरपूर्वोऽयं त्रिविक्रमः ।
निर्ममे विमलं व्योम्नि यत्पदं यमुनामपि ।' इति ।

अपि च—

यात्यस्ताचलमन्धकारपटले जातेऽरुणस्योदये

तापिच्छच्छदपशरागमहसोर्मध्यं ककुब्भागयोः ।

अन्तर्विष्णुविरञ्चयोरिव मनाग्लिङ्गोद्भवभ्रान्तिकृत्-

तेजः पाण्डुरपिञ्जरं च किमपि श्यामं च तद्वोऽवतात् ॥ २ ॥

अन्वयः—अन्धकारपटले अस्ताचलं याति, अरुणस्य उदये, जाते ककुब्भागयोः
मध्यं तापिच्छच्छदपशरागमहसोः विष्णुविरञ्चयोः अन्तः मनाक् लिङ्गोद्भवभ्रान्तिकृत्
तत् पाण्डुरपिञ्जरं किम् अपि श्यामं च तेजः वः अवतात् ॥ २ ॥

सूत्रा—यातीति । अपि च=अन्यच्च । अन्धकारपटले=तमःपुञ्जे । अस्ताचलम्=
अस्तगिरिम् । याति=गच्छति । अरुणस्य=रक्तवर्णस्य । उदये जाते=उदयाचले
व्रजति सति । ककुब्भागयोः=पूर्वपश्चिमदिशोः । मध्यम्=मध्यभागम् । तापिच्छ-
च्छदपशरागमहसोः—तापिच्छच्छदस्य=पशरागस्य, य महः=कान्तिः, इव=यथा
कान्तिः ययोस्तयोः । विष्णुविरञ्चयोः=हरिवेद्ययोः । अन्तः=मध्ये । मनाक्=
किञ्चित् । लिङ्गोद्भवभ्रान्तिकृत्=लिङ्गोत्पत्तिविषयकभ्रमकारकम् । तत् पाण्डुर-
पिञ्जरम्=शुभ्रकान्तिम् । किमपि=किञ्चिदपि । श्यामम्=कृष्णम् । तेजः=ओजः ।
वः=युष्मान् । अवतात्=रक्षतु । प्रकाशारुणोदयतमःशेवसमुदायरूपत्वात् पाण्डुर-
पिञ्जरं चेत्युक्तम् । तदित्यनेन सिद्धं यच्छब्दवाच्यमुपमानमाह—अन्तरित्यादि ।
दिग्भागयोर्विष्णुविरञ्ची, प्रकाशात्मनश्च तेजसो लिङ्गोद्भव उपमानम् । अथवा सत्त्वं
पाण्डु, तदेव विष्णुः, रजः पिञ्जरम्, तदेव स्रष्टा, तमः श्यामं तदेव च हरः, एतत्त्रयी
मयश्च रविरित्यागमिकः समयः । तदुक्तम्—त्वं शुभ्रं सह्रिलोहितपीतं रजः स

जगत्कर्ता । कृष्णं तु तमः स भवो भानुश्चैतत्त्रयीमूर्तिः । अभिधानकारोऽप्याह—
'द्वादशात्मा त्रयी तनुः' । एतेन पाण्डुतेज इत्युक्ते सत्वस्य, पिञ्जरमित्युक्ते रजसः,
श्याममित्युक्ते तमसः प्रतीतिरिति । ततश्च तमोऽन्विताया अप्राच्या अरुणान्वितायाश्च
प्राच्या मध्ये मनागीषल्लक्ष्यं किमप्यद्भुतवैभवं तदुत्कृष्टं पाण्डुरपिञ्जरं श्यामं च
तेजोऽर्थात् सत्वरजस्तमस्त्रयीमयं त्रयीतनुलक्षणं वो युष्मानवतु । अमुमेवार्थं सत्वर-
जस्तमसां संज्ञान्तरेण विष्णुविरञ्चिलिङ्गोद्भवलक्षणेन द्रव्यब्राह्म—अन्तरित्यादि ।
पुरा स्वमाहात्म्यार्थं विवदमानयोर्दुहिणनारायणयोः शिवेन स्वस्य लिङ्गोद्भवस्योर्ध्वाधो-
मानविज्ञानं महत्त्वहेतु पण उक्तः । इत्यागमः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

हिन्दी—अन्धकार-समूह के अस्ताचल चले जाने तथा अरुणोदय हो जाने पर
पूर्व और पश्चिम दिशाओं के मध्य तापिच्छ एवम् पश्चरागमणियों की कान्ति के
समान विष्णु तथा विरञ्चि के बीच कुछ-कुछ लिङ्गोत्पत्ति विषयकध्रम उत्पन्न
करने वाला वह पाण्डुर व कपासी (पिञ्जर) और कुछ श्याम रंग वाला तेज तुम
सबकी रक्षा करे ॥ २ ॥

टिप्पणी—सत्व रजः तथा तमोगुण वाले एवं शुभ्र, अरुण तथा श्याम वर्ण वाले
सूर्य भगवान् को 'त्रयीतनु' कहा गया है वह त्रिदेव के भी प्रतीक है । सूर्योदय काल में
सूर्य का बालतेज शुभ्र अरुण श्याम तीनों के मिश्रण रूप होने के कारण सत्व (शुभ्र)
रूप में विष्णु, रजः (अरुण) रूप में ब्रह्मा तथा तमः (श्याम) रूप में शिव का
ही स्वरूप है । ऐसे त्रयी तनु भगवान् सूर्य से रक्षा की प्रार्थना की गई है ।

अनन्तरमुत्तिष्ठतोत्तिष्ठतानयत गजवाजिवेगसरीः, संयोजयत शकटानि,
वेष्टयत पटकुटीः, मुकुलयत मण्डपिकाः संवृणुत काण्डपटान्, उन्मूलयत
कीलकान्, उद्वहत वेगाद्वहनीयभाण्डम्, भारयत करभकलभान्, उत्क्षिपत
क्षीणोक्षकान्, उत्तरत सरितम्, अपसरत पुरतः, कुरुत सञ्चारसहं मार्गम्,
इत्यनेकविधप्रयाणाकुललोककोलाहले समुच्छलति, नवत्सु प्रस्थानवादित्रेषु,
समुत्थाय नरपतिरावश्यकशौचावसाने नर्मदाम्भोभिषेकपूततनुरनुबन्धय
सान्ध्यविधिम्, अधिकृत्य भगवन्तमुदयगिरिशिरःशिखरभाजं भास्करम्, इमं
श्लोकमपठत् ।

सुधा—अनन्तरमिति । अनन्तरम्=तत्पश्चात् । उत्तिष्ठित=उत्थानं कुरुत ।
गजवाजिवेगसरीः=हस्त्यश्वोद्भान् । आनयत=प्रापयत । शकटानि=वाहनानि ।
संयोजयत=सञ्जुष्टानि कुरुत । पटकुटीः=वस्त्रकुटीराणि । वेष्टयत=आकुञ्चितानि
कुरुत । मण्डपिकाः=पटमण्डपानि । मुकुलयत=आकुञ्चयत । काण्डपटान्=प्रान्तर-
पटान् । संवृणुत=सङ्कोचयत । कीलकान् उन्मूलयत=उत्पाटयत । वहनीयभाण्डम्=
प्रापणीय-पात्रम् । वेगात्=द्रुतम् । उद्वहत=प्रापयत । करभकलभान्=गज-
शिखून् । भारयत्=आरोहयत् । क्षणोदकान्=भजन-पात्राणि । उत्क्षिपत=प्रक्षिप्तानि

कुह्त । सरितम्=नदीम् । उत्तरत=पारं गच्छत । पुरतः=अग्रतः । अपसरत=अपसरणं कुह्त । मार्गम्=पन्थानम् । सञ्चारसहम्=गमनयोग्यम् । कुह्त=विधत् । इति=एवम् । अनेकविधप्रयाणाकुललोककोलाहले=बहुविधप्रस्थानानुकूलजनरवे । समुच्छलति=समुत्थिते । प्रस्थानवादित्रेपु=प्रयाणवाद्येषु । नदत्सु=ववणत्सु । नरपतिः=भूपतिः । समुत्थाय=उत्थानं विधाय । आवश्यकशौचावसाने=अनिवार्यशौचादिनिवृत्त्यन्तरम् । नर्मदाम्भोजभिषेकपूततनुः—नर्मदायाः अम्भः=नर्मदाजलम्, तस्याभिषेकेण=तत्स्नानेन, पूतम्=पवित्रम्, तनुः=कायो यस्य सः । सान्ध्यविधिम्=सन्ध्योपासनादिकृत्यम् । अनुबन्ध्य=सम्पाद्य । भगवन्तम्=प्रभुम् । उदयगिरिशिरःशिखरभाजम्=उदयाचलशिखरगतम् । भास्करम्=सवितारम् । अधिकृत्य=उद्दिश्य । इमं श्लोकम्=वृत्तमिदम् । अपठत्=पपाठ ।

हिन्दी—अनन्तर 'उठो, उठो, हाथी घोड़े तथा ऊँटनियाँ ले आओ । गाड़ियाँ जोड़ो । पटकुटीरें (राउटियाँ) लपेटो । शामियाने समेटो । पदें एकत्र करो । कीलों को उखाड़ लो । ले जाने योग्य वर्तन शीघ्रता से ले जाओ । हाथियों के बच्चे को लाद लो, टूटे बर्तनों को फेंक दो, नदी पार करो । सामने से हट जाओ, मार्ग चलने योग्य बना दो' । इस प्रकार अनेक भाँति प्रस्थान करने के कारण जन-कोलाहल उठने तथा प्रयाणवाद्य बजने पर राजा ने उठ कर आवश्यक शौचादि कर्म से निवृत्त होनेपर नर्मदा के जल स्नान से शरीर पवित्र कर सन्ध्या वन्दन समाप्त कर उदयाचल के शिखर पर स्थित भगवान् भास्कर को प्रणाम कर यह श्लोक पढ़ा ।

‘जयत्यम्भोजिनीबन्धुर्बन्धूकारुणरश्मिकः ।

वैद्रुमो वासरारम्भकुम्भः पल्लववानिव’ ॥ ३ ॥

अन्वयः—अम्भोजिनीबन्धुः बन्धूकारुणरश्मिकः वैद्रुमः वासरारम्भकुम्भः पल्लववानिवान् इव जयति ॥ ३ ॥

सुधा—जयतीति । अम्भोजिनीबन्धुः—अम्भोजिनीनाम्=कमलिनीनाम्, बन्धुः=प्राता । बन्धूकारुणरश्मिकः—बन्धूकमिवारुणरश्मिरस्य सः=बन्धूकरक्तकान्तिः । वैद्रुमः=विद्रुमेणायं वैद्रुमः=विद्रुममणिनिर्मितः । वासरारम्भकुम्भः—वासरस्य=दिवसस्य, आरम्भे=आदौ प्रभाते, कुम्भः=घटः । पल्लववान् इव=पल्लवयुक्तो यथा । जयति=शोभते । अत्रोपमालङ्कारः । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ३ ॥

हिन्दी—कमलिनीबन्धु, बन्धूक पुष्प के समान अरुणरश्मियों वाले सूर्य भगवान् दिन के आरम्भ (प्रभात) में विद्रुममणिनिर्मित पल्लवों से युक्त घड़े के समान शोभित हो रहे हैं ॥ ३ ॥

अभ्यर्च्य च पञ्चोपचारैः सुरासुरगुरुं गौरीपतिं तत्प्रियस्य भगवतो नारायणस्यापि वाञ्छितार्थसिद्धये स्तुतिमकरोत् ।

सुधा—अभ्यर्च्येति । च=तथा । पञ्चोपचारैः=पञ्चोपचारविधिना । सुरासुरगुरुम्=देवासुरगुरुम् । गौरीपतिम्=उमानाथम् । अभ्यर्च्य=सम्पूज्य । तत्प्रि-

यस्य = गौरीपतिप्रियस्य । नारायणस्यापि = भगवतो विष्णोरपि । वाञ्छितार्थसिद्धये = अभीष्टप्राप्त्यै । स्तुतिम् = स्तवनम् । अकरोत् = चकार ।

हिन्दी—(राजा ने) पञ्चोपचार विधि से देवताओं तथा दानवों के गुरु गौरी-पति शिव की पूजा कर उनके प्रिय भगवान् नारायण की भी स्तुति की ।

जयत्युदधिनिर्गतस्मरविलोलक्ष्मीलस-

द्विलासरसमन्थरस्फुटकटाक्षलक्षीकृतः ।

अमन्दरयमन्दरभ्रमणघृष्टहेमाङ्गदः

सुरारिवधनाटकप्रथमसूत्रधारो हरिः ॥ ४ ॥

अन्वयः—उदधिनिर्गतस्मरविलोलक्ष्मीलसद्विलासरसमन्थरस्फुटकटाक्षलक्षीकृतः अमन्दरयमन्दरभ्रमणघृष्टहेमाङ्गदः सुरारिवधनाटकप्रथमसूत्रधारः हरिः जयति ॥ ४ ॥

सुधा—जयत्युदधीति । उदधिनिर्गतस्मरविलोलक्ष्मीलसद्विलासरसमन्थरस्फुट-कटाक्षलक्षीकृतः—उदधेः = समुद्रात्, निर्गता = निःसृता, याः स्मरविलोला = काम-चञ्चला, लक्ष्मीः = श्रीः, तस्याः लसतः, = रमणीयस्य, विलासरसस्य = आनन्दरसस्य मन्थरैः = मन्दैः, स्फुटैः = विस्पष्टैः, कटाक्षैः, लक्षीकृतः = अवलोकितः । अमन्दरय-मन्दरभ्रमणघृष्टहेमाङ्गदः—अमन्देन रयेण = द्रुतवेगेन, मन्दरस्य = मन्दरनाम्नः पर्वतस्य, भ्रमणेन = चङ्क्रमणेन, घृष्टो = घर्षणयुक्तो, हेमाङ्गदो = स्वर्णाङ्गदाभूषणो यस्य सः । सुरारिवधनाटकप्रथमसूत्रधारः—सुरारिवधस्य = दानवसंहारस्य, यत् नाटकम्, तस्य प्रथमः = आद्यः, सूत्रधारः = आरम्भकर्त्ता । हरिः = विष्णुः । जयति = सर्वोत्कृष्टो भवतीति ॥ ४ ॥

हिन्दी—समुद्र से निकली कामचञ्चला लक्ष्मी के विलासरस से मन्द तथा विकसित कटाक्षों के निशाना बने हुए, तेजी से मन्दराचल को घुमाने से घिसे हुए सुनहले अङ्गद आभूषणों वाले, दानववध रूपी नाटक के प्रथम सूत्रधार भगवान् विष्णु की जय हो ॥ ४ ॥

जयत्यमलकोस्तुभद्युतिविराजितोरःस्थलः

सहेलहतदानवो नवतमालनीलद्युतिः ।

विनम्रसुरमस्तकच्युतविकासिपुष्पावली-

विकीर्णमधुसीकरस्नपितपावपीठो हरिः ॥ ५ ॥

अन्वयः—अमलकोस्तुभद्युतिविराजितोरःस्थलः सहेलहतदानवः नवतमालनील-द्युतिः विनम्रसुरमस्तकच्युतविकासिपुष्पावलीविकीर्णमधुसीकरस्नपितपावपीठः हरिः जयति ॥ ५ ॥

सुधा—जयतीति । अमलकोस्तुभद्युतिविराजितोरःस्थलः—अमलेन = उज्ज्वलेन कोस्तुभद्युतिना = कोस्तुभमणिकान्तिना, विराजितम् = सुशोभितम्, उरःस्थलम् = बक्षो-भागम्, यस्य सः । सहेलहतदानवः—हेलया सहितं सहेलम् = सक्तीरम्, हृताः = विनाशिताः, दानवाः = राक्षसाः येन सः । नवतमालनीलद्युतिः—नवस्य = नूतनस्य, तमालस्य =

तमालवृक्षस्य, नीलद्युतिरिव=नीलकान्तिरिव, द्युतिः=कान्तिर्यस्य सः । विनम्र-
सुरमस्तकच्युतविकासिपुष्पावलीविकीर्णमधुसीकरस्नपितपादपीठः—विनम्रेभ्यः=अवन-
तेभ्यः, सुरमस्तकेभ्यः=देवशिरोभ्यश्च्युता=पतिता, या विकासि पुष्पावली=
विकसितकुसुमपंक्तिः, तथा विकीर्णानि मधुसीकराणि=मधुकणानि, तैः स्नपितः=
सिक्तः, पादपीठः=चरणपीठो यस्य सः । हरिः=भगवान् विष्णुः । जयति=
सर्वोत्कृष्टो भवति ॥ ५ ॥

हिन्दी—उज्ज्वल कौस्तुभमणि की कान्ति से विराजित वक्षःस्थल वाले, खेल-
खेल में दानवों का संहार करने वाले, नवतमालपत्र-सी श्यामल कान्ति वाले, झुके
हुए देवताओं के माथे से गिरी हुई विकसित पुष्प पंक्ति से विखरे मधु कणों से
सरावोर पादपीठ (खड़ाऊँ) वाले भगवान् विष्णु की जय हो ॥ ५ ॥

जयत्युदरनिःसरद्वरसरोजपीठीपठ-

च्चतुर्मुखमुखावलीविहितरम्यसामस्तुतिः ।

अलब्धमहिमावधिर्मधुवध्विलासान्तकृ-

ज्जगत्त्रितयसम्भवो भवभयापहारी हरिः ॥ ६ ॥

अन्वयः—उदरनिःसरद्वरसरोजपीठीपठच्चतुर्मुखमुखावलीविहितरम्यसामस्तुतिः
अलब्धमहिमावधिः मधुवध्विलासान्तकृत् जगत्त्रितयसम्भवः भवभयापहारी हरिः
जयति ॥ ६ ॥

सूधा—जयत्युदरेति । उदरनिःसरद्वरसरोजपीठीपठच्चतुर्मुखमुखावलीविहि-
रम्यसामस्तुतिः—उदरात्=जठरभागात्, निःसरत्=निर्गच्छद्, वरम्=उत्तमम्,
सरोजम्=अम्भोजम्, पीठं यस्य तथा, पठता चतुर्मुखेन=ब्रह्मणा, मुखा-
वत्या=वदनपंवत्या, विहिता=कृता, रम्या=रमणीया, साम्या=सामवेदसम्बन्धिनी,
स्तुतिः=प्रार्थना यस्य सः । अलब्धमहिमावधिः—अलब्धा=अप्राप्ता, महिमायाः=
महत्त्वस्यावधिः=सीमा यस्य सः । मधुवध्विलासान्तकृत्—मधोः=मधुनामदैत्यस्य
वध्वाः=पत्न्याः, विलासस्य=आनन्दस्य, अन्तं करोतीति=नाशकः । जगत्त्रितयसम्भवः—
जगत्त्रितयस्य=त्रिभुवनस्य, सम्भवः=जन्म यस्मात्तथा । भवभयापहारी—भवस्य=
जगतः, भयम्=भीतिम्, अपहरतीति, सः=जगद्भयविनाशकः । हरिः=विष्णुः
जयति=सर्वोत्कृष्टो भवति ॥ ६ ॥

हिन्दी—जिनके उदर से निकले हुए कमल को आसन बनाये हुए चार मुखों से
वेद पाठ करते हुए ब्रह्मा की मुखावली द्वारा रम्य सामवेद मन्त्रों से स्तुति की जा
रही है, जिनकी महिमा की सीमा नहीं मिल सकी है, ऐसे मधुदैत्य की पत्नी के
मुखों का अन्त करने वाले भगवान् विष्णु की जय हो ॥ ६ ॥

जयत्यसुरसुन्वरीनयनवारिसंर्वाधत-

प्रतापतदल्लसत्तरुणकेकिकण्ठच्छविः ।

बलत्कनककेतकीकुसुमपत्रपीताम्बरः

सुराधिपनमस्कृतः सकललोकनाथो हरिः ॥ ७ ॥

अन्वयः—असुरसुन्दरीनयनवारिसम्बधितप्रतापतहः उल्लसत्तरुणकेकिकण्ठच्छविः दलत्कनककेतकीकुसुमपत्रपीताम्बरः सुराधिपनमस्कृतः सकललोकनाथः हरिः जयति ॥ ७ ॥

सुधा—जयत्यसुरेति । असुरसुन्दरीनयनवारिसम्बधितप्रतापतहः—असुराणाम्=दानवानाम्, सुन्दर्यः=कामिन्यः, तासां नयनवारिमिः=नेत्राधुमिः, सम्बधितः प्रतापरूपः=ऐश्वर्यरूपः, तहः=पादपो यस्य सः । उल्लसत्तरुणकेकिकण्ठच्छविः—उल्लसती=शोभमाना, तरुणस्य=यूनः, केकिनः=मयूरस्य, कण्ठच्छविरिव छविर्यस्य सः । दलत्कनककेतकीकुसुमपत्रपीताम्बरः—दलतः=विकसितस्य, कनक-केतकीकुसुमस्य=स्वर्णकेतकीपुष्पस्य, पत्रम्=दलम् इव, पितानि=पीतवर्णानि, अम्बराणि=वासांसि यस्य सः । सुराधिपनमस्कृतः—सुराणाम्=देवानाम्, अधिपस्तेन=शक्रेण, नमस्कृतः=कृतप्रणामः । सकललोकनाथः=निखिललोकस्वामी । हरिः=विष्णुः । जयति=सर्वोत्कृष्टो भवति ॥ ७ ॥

हिन्दी—असुररमणियों के नयनाश्रु से बड़े हुये प्रतापरूपी वृक्षवाले, तरुण मयूर की कण्ठच्छवि के समान शोभा वाले, विकसित स्वर्ण केतकी पुष्पपत्र के समान पीले वस्त्रों वाले, सुरेन्द्र द्वारा प्रणाम किये गये, सकललोकनाथक विष्णु भगवान् की जय हो ॥ ७ ॥

जयत्यखिललोकजिन्नरककालकेतूद्गमो

मदान्धदशकन्धरद्विरददुष्टपञ्चाननः ।

हिरण्यकशिपुप्रियामुखसरोजचन्द्रोदयः

सुरेन्द्ररिपुसिंहिकासुतशिरःकुठारो हरिः ॥ ८ ॥

अन्वयः—अखिललोकजिन्नरककालकेतूद्गमः मदान्धदशकन्धरद्विरददुष्टपञ्चाननः हिरण्यकशिपुप्रियामुखसरोजचन्द्रोदयः सुरेन्द्ररिपुसिंहिकासुतशिरःकुठारः हरिः जयति ॥ ८ ॥

सुधा—जयत्यखिलेति । अखिललोकजित्=निखिलविश्वजयी । नरककाल-केतूद्गमः—नरकस्य=नरकासुरस्य, कालाय=विनाशाय, केतोः=पुच्छलतारक-स्योद्गमः=उदयप्रतिमूर्तिः । मदान्धदशकन्धरद्विरददुष्टपञ्चाननः—मदेनान्धः मदान्धः, तस्य=मदयुक्तस्य, दशकन्धरस्य, द्विरदस्य=रावणरूपगजस्य, दुष्टः पञ्चाननः=पुष्टसिंहसमः । हिरण्यकशिपुप्रियामुखसरोजचन्द्रोदयः—हिरण्यकशिपोः=हिरण्य-कशिपुदेवस्य, प्रियाभ्यः=रमणीभ्यः, मुखसरोज्येभ्यः=मुखकमलेभ्यः, चन्द्रस्य=विधोः, उदयः=उदयसदृशः । सुरेन्द्ररिपुसिंहिकासुतशिरःकुठारः—सुरेन्द्रस्य=शक्रस्य, रिपुः=शत्रुः, सिंहिकासुतः=राहुः, तस्य शिरसे कुठारः=परशुसमः । हरिः=विष्णुः । जयति=सर्वोत्कृष्टो भवति ॥ ८ ॥

हिन्दी—समस्त संसार को जीतने वाले, नरकासुर के विनाश के लिए केतु पशु के उदय के समान, मदान्ध रावणरूपी हाथी के लिए भयङ्कर सिंहानी के रामान

हिरण्यकशिपु की पत्नी के मुखकमल के लिए चन्द्रोदय जैसे इन्द्रशत्रु राहु के शिर को काटनेवाले फरसे के समान भगवान् विष्णु की जय हो ॥ ८ ॥

जयत्यमरसारथिर्मदनतप्तलक्ष्मीलसत्-

पयोधरयुगस्थलीसरसचन्दनस्थासकः ।

अचिन्त्यगुणविस्तरः सकलकेशिकंसाङ्गना-

कपोलफलकोल्लसत्तिलकभङ्गहारी हरिः ॥ ९ ॥

अन्वयः—अमरसारथिः मदनतप्तलक्ष्मीलसत्पयोधरयुगस्थलीसरसचन्दनस्थासकः अचिन्त्यगुणविस्तरः सकलकेशिकंसाङ्गनाकपोलफलकोल्लसत्तिलकभङ्गहारी हरिः जयति ॥ ९ ॥

सुधा—जयतीति । अमरसारथिः—अमराणां सारथिः=देवाग्रणी । मदनतप्त-लक्ष्मीलसत्पयोधरयुगस्थलीसरसचन्दनस्थासकः—मदनेन=कामेन, तप्ता=आकुला, या लक्ष्मीः, तस्याः लसती या पयोधरयुगस्थली=स्तनयुगलस्य, स्थली=भूमिः, तस्यां सरसेन=आर्द्रेण, चन्दनेन=मलयजेन, स्थासकम्=स्थलम्, यस्य सः । अचिन्त्यगुण-विस्तरः—गुणानां विस्तरः=गुणप्रसारः, न चिन्त्यः अचिन्त्य=अवर्णनीयः गुण-विस्त्रो यस्य सः । सकलकेशिकंसाङ्गनाकपोलफलकोल्लसत्तिलकभङ्गहारी—केशि-कंसयोः=तन्नामराक्षसोः, अङ्गनानाम्=पत्नीनाम्, कपोलफलकेषु=गण्डस्थलेषु, लसन्ति=शोभायुक्तानि, यानि तिलकभङ्गानि=तिलकरचनाः, तानि हरतीति योजौ । हरिः=विष्णुः । जयति=विजयते ॥ ९ ॥

हिन्दी—देवताओं के अग्रणी, मदनतप्त लक्ष्मी के पयोधरयुगलरूपी स्थली पर सरस चन्दन के स्थासक की शोभा से युक्त, अवर्णनीय गुण विस्तरों वाले, समस्त केशी तथा कंस की नारियों के कपोल स्थलों पर सुशोभित तिलक रचनाओं को मिटाने वाले भगवान् विष्णु की जय हो ॥ ९ ॥

जयत्यसमसाहसः सकललोकशोकान्तकृत्

सहस्रकरभासुरस्फुरितचारुचक्रायुधः ।

बिहङ्गपतिवाहनः कलुषकन्दनिर्मूलनः

समस्तभुवनावलीभवनशिल्पधारी हरिः ॥ १० ॥

अन्वयः—असमसाहसः, सकललोकशोकान्तकृत्सहस्रकरभासुरस्फुरितचारुचक्रा-युधः, बिहङ्गपतिवाहनः, कलुषकन्दनिर्मूलनः, समस्तभुवनावली भवनशिल्पधारी, हरिः जयति ॥ १० ॥

सुधा—जयतीति । असमसाहसः—असमम् साहसम् यस्य सः=विशिष्टसाहसिकः । सकललोकशोकान्तकृत्सहस्रकरभासुरस्फुरितचारुचक्रायुधः—सकललोकानाम्=निखिल-भुवनानाम्, शोकस्य=दुःखस्य, अन्तकृत्=अन्तकारी, नाशको वा, सहस्रकरस्य=सहस्रदीधितेः सूर्यस्य, यो भासुरः=प्रकाशः, तत्सदृशम्, स्फुरितम्=दीप्तिमत्, चारु=

हविरम्, चक्रायुधम्=चक्रास्त्रम् यस्य सः । विहङ्गपतिवाहनः—विहङ्गानाम् पतिः=पक्षिराजः गरुडो वाहनं यस्य सः । कलुषकन्दनिर्मूलनः—कलुषकन्दस्य=अधमूलस्य, निर्मूलनः=उच्छेदकः । समस्तभुवनावलीभवनशिल्पधारी—समस्त-भुवनावली रूपी भवनस्य=त्रिभुवनसदनस्य । शिल्पधारी=शिल्पी, हरिः=विष्णुः । जयति=सर्वोत्कृष्टो भवति ॥ १० ॥

हिन्दी—अनुपम साहसी, समस्त संसार के शोक का नाश करने वाले, भगवान् सूर्य के प्रकाश के समान चमचमाते हुए सुन्दर चक्रायुध वाले पक्षिराज गरुड़ को वाहन बनाये हुए, कलुष (पाप) की जड़ का उच्छेदन करने वाले, अखिल त्रिभुवनावली रूपी भवन के शिल्पी (निर्माण करने वाले कारीगर) भगवान् विष्णु सर्वोत्कृष्ट हैं ॥ १० ॥

जयत्यमलभावनावनतलोककल्पद्रुमः

पुरन्दरपुरःसरत्रिदशवृन्दचूडामणिः ।

अरातिकुलकन्दलीवनविनाशदावानलः

समस्तमुनिमानसप्रवरराजहंसो हरिः ॥ ११ ॥

अन्वयः—अमलभावनावनतलोककल्पद्रुमः, पुरन्दरपुरःसरत्रिदशवृन्दचूडामणिः, अरातिकुलकन्दलीवनविनाशदावानलः, समस्तमुनिमानसप्रवरराजहंसः हरिः जयति ॥ ११ ॥

सुधा—जयतीति । अमलभावनावनतलोककल्पद्रुमः—अमला=उज्ज्वला या भावना तथा अवनतः=नम्रीभूतः, लोककल्पद्रुमः=जनरूपकल्पवृक्षो येन सः । पुरन्दर-पुरःसरत्रिदशवृन्दचूडामणिः—पुरन्दरपुरःसरस्य=इन्द्रप्रमुखस्य त्रिदशवृन्दस्य=सुर-समूहस्य चूडामणिः=शिरोमणिः इव योऽसौ । अरातिकुलकन्दलीवनविनाशदावानलः—अरातिकुलकन्दलीनाम्=शत्रुकुलमूलानाम्, वनम्=काननम् समूहं वा, तस्य विनाशाय=उन्मूलनाय, दावानलः=दाववह्निरिव योऽसौ । समस्तमुनिमानसप्रवर-राजहंसः—अखिलमुनिमानसस्य प्रवरः=श्रेष्ठः, राजहंसः=राजहंससदृशः । हरिः=विष्णुः । जयति=सर्वोत्कृष्टो भवति ॥ ११ ॥

हिन्दी—निर्मल भावनाओं से अवनत जनों के लिए कल्पवृक्षसदृश, इन्द्रादि देववृन्द के चूड़ामणि, शत्रुवृन्द रूप कन्दलीसमूह को नष्ट करने वाले दावानलसदृश, समस्तमुनिजनों के मानसरूपी मानसरोवर के उत्तम राजहंससदृश भगवान् विष्णु सर्वोत्कृष्ट हैं ॥ ११ ॥

एवमभियन्ता देवदेवं, समारुह्य विजयिवारणेन्द्रस्कन्धम्, अप्रतः प्रधा-
वितानेककरितुरगपरिजनः, पुरः पुरोधसा निर्वातिते महानदीयागे, युगसहस्र-
परिवर्त्तवृत्तान्तसाक्षिणीम्, अनवरत तपस्यवृक्षाविप्रतिष्ठितशिवलिङ्गसदृश-
रोधसम्, अनेकसुरसुन्दरीसेविततीरसङ्केतलतामण्डपाम् अनवरतमञ्ज-

द्वनगजमदामोदसुरभिततरङ्गाम्, अपरगङ्गाम्, अपरसागरराजमहिषीम्,
 अपरमार्कण्डेयतपःसिद्धिसखीम्, समुत्तीर्य भगवतीं मेकलन्याम्, उत्कुल-
 पल्लविताङ्गोल्लसल्लकीसरलसालसर्जार्जुननिम्बकदम्बजम्बूस्तम्बोदुम्बरश-
 दिरकरञ्जाञ्जनाशोकसौभाञ्जनकप्रायैस्तरुभिराकीर्णम्, अभिमतं मतङ्ग-
 जानाम्, अनुभूतसारं सारङ्गं, शिशिरतरं तरङ्गानिलं, स्वर्गवनसमं
 समञ्जरीकैलंताजालकैरुलङ्घ्य दक्षिणं नर्मदातीरपुष्पारण्यम्, अग्रतो
 गगनवीथिमिव सिंहाराशिराजितामुत्पतङ्गामुत्थितवृश्चिकामाविर्भूतसारं-
 रोहिणीमूलां च, छन्दोजातिमिव शार्दूलविक्रीडितमनोहरां हारिहरिणी-
 मन्दाक्रान्तामनवरतवसन्ततिलकोद्भासितामतिविचित्रचम्पकमालां च,
 सीतामिव बहुकोटरावणवृतामुत्पन्नकुशलवां च, लङ्कामिव सञ्चरद्विगुण-
 पञ्चाननविभीषणां चारुपुष्पकामकाण्डाडम्बरितमेघनादां, गीतविद्यामिव
 ततावनद्वधनसुषिरवंशस्वनमनोहरामनेकतालभेदां निषादऋषभमध्यम-
 ग्रामयुक्तां च, चित्रविद्यामिवानेककण्टकपत्रलतास्थानकविषमामृज्वागत-
 तापसां च, कलियुगशिवशासनस्थितिमिव महाव्रतिकान्तःपातिभिः काल-
 मुखैर्वानरैः सङ्कुलामनेकधाभिघ्नलोतसं च, कापालिकखट्वाङ्गयष्टिमिव
 समुद्रोपकण्ठलग्नाम्, मायामिव शम्बराधिष्ठिताम् मरुभूमिमिव करीरैः
 केसरिप्रसवैरसञ्चाराम्, अतिचारुचन्दनैः कृतगोरोचनाविशेषकैरक्षतदुर्वा-
 वाहिभिरारब्धमङ्गलाचारैरिव तृणस्थलैरलङ्किताम्, विवधव्याधां विन्ध्या-
 टवीमवगाहमानो मेषवृषमिथुनयुजः सधनुषः सकुम्भकन्यानेकत्र राशिभूतान्
 गिरिग्रामपारलोकानालोकयन्, 'इयं गगनवीथीव चित्रशिखाण्डमण्डिता
 सरित्तीरभूमिः, इयं सरिदिव बहुतरङ्गोपशोभिता गोष्ठवसतिः, इयं च नक्षत्र-
 मध्यगतापि न विशाखा तरुपङ्क्तिः, इयं पुष्पवत्यपि न वृषितृस्पर्शा वीरुत्,
 इयं सन्निहितमधुवानवापि हरिप्रिया वंशजालिः, इयं कृतमातङ्गसङ्गापि
 न परिहृता द्विजैः सल्लकीसन्ततिः, इमे च केचित्सशिखण्डिनो महाद्रुपदाः,
 केऽपि विन्धिषकीचकवंशा वृकोदराः, केचित्सपुण्डरीकाक्षाः पाण्डुस्तनकाः
 केऽप्युद्धृतभुवो महावराहाः, केऽप्युत्कृष्टसुरभिशीर्षमावलिहरिकराकृष्ट-
 पन्नगनेत्राः स्फुरन्मणिभिस्तयोऽमन्वरागाः केऽपि सस्याणवो दुर्गाध्याः
 भूयमाणगजवदनचीत्काराः सगुहाः कंलासकूटायमानाः सेव्याः खल्वमी
 विन्ध्यास्कन्धसन्धिसानवः इति प्रन्त्रिसूनुना 'भुतशीलेन सह विहितविबध्ना-
 लापः, कयापि वेलया कमप्यध्वानमतिक्रम्य स्वाप्यपरिमितपतन्निर्जरजल-
 तुषारस्पर्शमञ्जरितपावपपुष्पपरिमलमिलन्मधुकरभङ्गारहारिणि रममाण-
 शबरमिथुनसम्मर्बुवितामन्वमृगुशाह्वले जलस्थलीप्रवेशे भ्रान्तसंनिकानु-
 कम्पया प्रयाणदिच्छेदमकरोत् ।

सह आर्द्रेण=विलम्बेन शृङ्गवेरेण, रोहिणी=ओषधिविशेषः, मूलः=मूलकश्च यत्र
ताम् । पक्षे—आर्द्रा रोहिणी मूलानि ताराः यस्यास्तस्याम् । गगनवीथिमिव=नभो-
निकुञ्जसमाम् । शार्दूलविक्रीडितमनोहराम्—शार्दूलविक्रीडितेन=सिंहविलसितेन.
मनोहरा मनोरमा ताम् । हारिहरिणीमन्दाक्रान्ताम्—हारिभिः=चारुभिः, हरिणीभिः=
मृगीभिः, मन्दम् आक्रान्ताम्=व्याप्तम्, पक्षे—चारु हरिणीच्छन्दोभिर्मन्दाक्रान्तच्छन्दो-
भिश्च । छन्दो जातिमिव=वृत्तजातिसदृशीम् । अनवरतम्=निरन्तरम् । वसन्ततिलको-
द्भासिताम्—वसन्तैः, तिलकैश्च=वृक्षविशेषैश्च, उद्भासिताम्=शोभिताम् । अति-
विचित्रचम्पकमालाम्—अतिविचित्राः=महदद्भुता, चम्पकानां, माला=श्रेणी
यस्यां सा । पक्षे—शार्दूलविक्रीडित-मन्दाक्रान्ता-वसन्ततिलका-चम्पकमालाच्छन्दो-
युक्ताम् । बहुकोटरावणवृताम्—बहुभिः कोटरावणैः=कोटरयुक्तवनैः वृताम्=
अच्छन्नाम् । उत्पन्नकुशलवाम्—उत्पन्नः, कुशानाम्=दर्भानाम्, लवः=लेशः यस्यां
तथाविधाम् । सीताम् इव । सीता तु—बहु=प्राज्यकौटिल्येन रावणेन राक्षसेन प्रार्थिता,
तथा उत्पन्नो कुशलवो=स्वसुतो यस्यास्ताम् इव । सञ्चरद्विगुणपञ्चाननविभीषणाम्—
सञ्चरदिभिः, विगुणैः=विरज्जुभिः पञ्चाननैः=सिंहैः विशेषेण=वैशिष्ट्येन भीष-
णाम्=भयङ्करीम् । तथा सञ्चरता=विरता, द्विगुणेन पञ्चाननेन=दानवेन रावणेन
विभीषणेन च युक्ता या तथाविधाम् । लङ्काम् इव=लङ्कासमाम् । चारुपुष्पकाम्—
चारु=रुचिरम्, पुष्पम्, कम्=जलञ्च यस्यां सा ताम् । चारुपुष्पकविमानयुक्तां
वा । अकाण्डाडम्बरितमेघनादाम्—अकाण्डे=अनवसरे, आडम्बरितः=विस्तृतः,
मेघनादः=तण्डुलीयको यस्यां सा ताम् । पक्षे—मेघनादः रावणात्मजः ।

ततावनद्धधनसुपिरवंशस्वनमनोरमाम्—तता=विस्तृता, अवनद्धाः=सुश्लिष्टाः,
धनसुपिराः=बहुविवराः, वंशाः=वेणवः, तेषां स्वनेन=ध्वनिना, मनोहराम्
=रमणीयाम् । तालाः=वृक्ष-विशेषाः । निषादऋषभमध्यमग्रामयुक्ताम्—निषादाः=
शबराः ऋषभाश्च, मध्ये भवः मध्यमः । ग्रामः=श्रेटकम्, यस्यां सा ताम् । पक्षे
—ततेन=तन्त्रीगतेन, अवनद्धेन=पौष्करेण च, धनेन=कांस्थकुतेन, सुपिरसंज्ञकवंश-
स्वनेन=वंशध्वनिना, मनोहराम्=मनोहरिणीम् । अनेकतालभेदाम्—अनेकाः=
बहवः तालभेदाः, चञ्चत्पुटादयो यस्यां सा ताम् । तथा निषादेन=स्वरेण, मध्यम-
संज्ञकग्रामेण युक्ताम् । गीतविद्याम्=संगीतशिक्षाम् इव । अनेककण्टकपत्र-
लतास्थानक-विषमाम्—अनेकैः=बहुभिः, कण्टकैः, पत्रैः=दलैः लताभिः=
शाखाभिः, स्थानकैः=आलबालैश्च, विषमाम्=उच्चावस्थाम् । ऋज्वागततापसाम्
—ऋजवः=सरलाः, आगताः=आयाताः, तापसाः=मुनयो यस्यां सा ताम् । पक्षे
—बहुकलिकाकण्टकशास्त्रात्रिभिर्ज्ञिसंज्ञाभिश्चत्वारः पत्रावयवाः । एतैर्मिलित्वा शिशु-
सकलस्वस्तिकवर्द्धमानसर्वतोभद्राख्याणि पञ्चपत्राणि निष्पद्यन्ते । तथा स्थानकानि
=पार्श्वगतानि, ऋज्वागततापसाम्—ऋजवः=सरलाः, आगताः=आयाताः,
तापसाः=मुनयो यस्यां सा ताम् । पक्षे—बहुकलिकाकण्टकशास्त्रात्रिभिर्ज्ञि-
संज्ञाभिश्चत्वारः पत्रावयवाः । एतैर्मिलित्वा शिशुसकलस्वस्तिकवर्द्धमानसर्वतो-

भद्राख्याणि पञ्चपत्राणि निष्पद्यन्ते । तथा स्थानकानि पार्श्वगतऋजुऋज्वागत-
द्व्यर्धाक्ष-अर्द्ध-ऋजुगमनलीढत्वरितत्रिभिर्ज्जिज्ञानि । तैः विषमाम् । स्थानक-
शब्देनैव ऋज्वागतं गतार्थमपि व्यापकत्वात्पृथगुक्तम् । प्रायो हि चित्रे ऋज्वा-
गतमेव लिख्यते । ऋज्वागततापसाम्—ऋज्वागते तापसानि यस्यां सा ताम् ।
महाव्रतिकान्तःपातिभिः—महती आव्रतिर्येषां ते महाव्रतिकाः वृक्षाः, तेषामन्तः=
मध्ये पतन्ति अभीष्टं तैः । कालमुखैः वानरैः=मर्कटैः । सङ्कुलाम्=आच्छन्नाम् ।
अनेघाभिन्नस्रोतसम्—अनेकघा=बहुघा, भिन्नस्रोतसम्=स्फुटप्रसवणाम् । पक्षे—
महाव्रतिकाः=कापालिकाः, तदन्तःपातिभिः=अन्तर्भूतैः । कालमुखैः=शैवदशन-
विशिष्टैः । नरैः=लोकैः । सङ्कुलाम्=आचिताम् । अनेकघाभिन्नस्रोतसम्=अने-
कघाभिन्नप्रवाहाम् । कलियुगशिवशासनस्थितिमिव—कलियुगे, शिवशासनस्थिति-
मिव=एकमात्रशंकरशासनस्थितिसमम् । कलौ तु बहु आम्नाय इति भावः । श्लेष-
चित्रादिषु यवयोरैक्यम् । समुद्रोपकण्ठलग्नाम्—समुद्रस्य=सिन्धोः उपकण्ठे लग्नाम्
=संलग्नाम् । कापालिकखट्वांगयष्टिमिव—कापालिकानाम्=महाव्रतिकानाम्,
खट्वाङ्गयष्टिमिव—खट्वाङ्गयष्टिः भगवतः शिवस्य अस्त्रविशेषम्, तत्समाम् ।
शम्बरधाधिष्ठिताम्—शम्बरं=शम्बरनामदैत्येनाधिष्ठिताम् । मायाम् इव=माया-
समाम् । करीरैः=करीलनामवृक्षैः । कसरिप्रसवैः=केसरिपूर्णपुष्पैः । असञ्चाराम्—
न सञ्चारो गतिर्यस्यां सा ताम् । केसरिणाम्=सिंहानाम् । प्रसवैः=पोतैः करिण-
मीरयन्ति, तैः । पक्षे—केसरिणः=किञ्चकोपेताः प्रसवाः=पुष्पाणि यत्र तथाविधैः ।
मरुभूमिमिव=मरुस्थलीमिव ।

अतिचारुचन्दनैः—अतिचारुभिः=अतिरुचिरैश्चन्दनैः=मलयजैः । कृतगोरोचना-
विशेषकैः—कृतः=विहितः, गवां=घेनूनाम्, रोचनाविशेषः=अभिलाषातिशयो
यैस्तैः । पक्षे—गोरोचनाः गन्धविशेषवस्तूनि, तैः । अक्षतदूर्वावाहिभिः—अक्षताम्=
अलूनाम् दूर्वाम् वहत्यभीक्ष्णम्=तण्डुलदूर्वाधारिभिः । आरब्धमङ्गलाचारैः इव
आरब्धाः=प्रारब्धाः, मङ्गलाचाराः=माङ्गलिकव्यवहाराः यैस्ताभिरिव । तृणस्थलैः=
तृणयुक्तभूमिभिः । अलङ्कृताम्=विभूषिताम् । विविधव्याघ्राम्=अनेकविधव्याधि-
युक्ताम् । विन्ध्याटवीम्—विन्ध्यस्य=विन्ध्यनामपर्वतस्य । अटवीम्=अरण्यभूमिम् ।
अवगाहमानः=दिनाहमानः । मेघवृषमिथुनयुजः—मेघाणाम्, वृषाणाम् च मिथुनानि
युञ्जन्ति=धारयन्ति इति । सघनुषः—सहघनुषा, तान्=सकार्मुकान् । सकुम्भ-
कन्यान्—सकुम्भाः=मङ्गलार्थं मस्तकोपरिधृतपटाः । कन्यकाः=कुमार्यः येषु तान् ।
एकत्र=एकस्मिन् स्थाने । राशिभूतान्—राशिः=समूहः ज्योतिषोक्तामेषादि-राशि-
विशेषसंज्ञाः । गिरिग्रामपारलोकान्=पर्वतसमूहपारलोकान् । आलोकयन्=पश्यन् ।
मन्त्रिसुतेन, श्रुतशीलेन सह । 'इयं च गगनवीध्यादि' 'इमे च केचित् शिखण्डिनः'
इत्यादि च विहितदग्धालापः प्रयाणविच्छेदं चकार । तद्यथा—चित्रशिखण्डिमण्डिताः—
चित्राः=विविधवर्णाः, शिखण्डिनः=मयूराः, तैर्मण्डिता=शोभिता । चित्रशिखण्डिनः
=ससर्पयः, तैः शोभिता । सरित्तीरभूमिः=नदीतटभूमिः । बहुतरङ्गोपशोभिता—

बहुतरङ्गः=अनेकवीचिभिः, शोभिता=अलङ्कृता । सरिदिव=नदीव । गोष्ठवसतिः—
 गोष्ठैः=बल्लवैः वसतिः=वासो यस्यां तादृशी । सरित्तु बहुभिस्तरङ्गरूपशोभिता ।
 गोष्ठम्=गोकुलम् । इयं च=एषा च । नक्षत्रमध्यगतापि—नक्षत्राणां मध्ये=अन्तरे
 गता=प्रस्थिता अपि । विशाखा—विगताशाखा शाखाहीनाः, तरुणङ्कृत्यः=पादपतल्यः
 यत्र तथा न । पक्षे—विशाखादि नक्षत्रगता नैव । पुष्पवती=कुसुमवती, रजःस्वला च ।
 दूषितस्पर्शा—दूषितं=दूषणयुक्तम्, स्पर्शो यस्यास्तादृशी । वीरुत्=लता । रजस्वला
 त्वस्पृश्यवेति विरोधः । सन्निहितमधुदानवापि—सन्निहितेभ्यो मधुदा=क्षौमप्रदा,
 नवा=अविच्छायाऽपि । हरिप्रिया—हरिः=सिंहः, तस्य प्रिया=रुचिकरा । या च हरेः
 =विष्णोः, प्रिया=वल्लभा, सा कथमासन्नमधुदानवेतिविरोधः वंशजालिः=वेणुसमूह-
 युक्ता । कृतमातङ्गसङ्गापि—कृतम्=विहितम्, मातङ्गैः=गजैः सङ्गम्=साहचर्यम्
 यत्र सा=कृतगजवासाऽपि । द्विजैः=पक्षिभिः विप्रेश्च न परिहृता=परित्यक्ता ।
 सल्लकीसन्ततिः—सल्लकीनाम्=तन्नामवनवृक्षाणाम्, सन्ततिः=पंक्तिः यत्र सा ।
 मातङ्गः=चाण्डालो अत्र विरोधः ।

इमे=एते । सशिखण्डिनः—शिखण्डिभिः=मयूरैः सहः । अथ च महाद्रुपदाः=
 महद् द्रुपदम्=वृक्षस्थानम्, येषु तथोक्ताः । महाद्रुपदाः=क्षत्रविशेषाश्च । द्रुपद-
 तनयश्च शिखण्डी । 'चित्रशिखण्डिमण्डिता' इत्येतेन पूर्वमटव्यां मयूर-सदभाव उक्तः ।
 सम्प्रतिविन्ध्यस्कन्धेविविति न पीनरुक्त्यम् । विच्छिन्नकीचवंशा—विच्छिन्नाः=पृष-
 भूताः कीचकाः सच्छिद्राः वंशविशेषाः निश्छिद्राश्च येषु । वृकोदरा—वृकाः=
 वन्यश्वानः, उदरे=मध्ये येषु । पक्षे—वृकोदरः=भीमसेनः, स च विशेषेण छिन्न कीचक-
 नामराजन्वयः । पाण्डुसन्तानकाः—पाण्डुः=पाण्डुवर्णः सन्तानकः=वृक्षविशेषः येषु ।
 सपुण्डरीकाक्षाः—पुण्डरीकैः=सिताम्भोजैरक्षैश्च=विभीतकैश्च सह । पाण्डोः
 सन्तानाः एव सन्तानकाः=पाण्डुपुत्राः ते तु पुण्डरीकाक्षेण=भगवता विष्णुना सह ।
 महावराहाः—महान्तः वराहाः=शूकराः, येषु ते उद्धृतमुवः—उत्कर्षेण हृता=विस्तरेण
 रुद्धा भूयैः । महावराहः=विष्णुः स चोत्क्षिप्तपृथ्वीकः । अमन्दरागा—अमन्दो रागो येभ्यस्ते
 =वदितानुरागाः । उत्कृष्टमुरभिश्चिद्रुमावलिहरिकराकृष्टपद्मगनेत्रा—उत्कृष्टाः=
 मनोज्ञाः सुरभयः=चम्पकाः श्रीद्रुमः=पिप्पलाः तेषामावलिः=पंक्तिः, तत्र हरयः
 =वानरास्तैः आकृष्टानि पन्नगनेत्राणि येषु । पक्षे—मन्दरनामा अगः=पर्वतः
 तदोत्कृष्टा=उपधृता सुरभिः=कामधेनुः, श्रीः=लक्ष्मीर्द्रुमाः पारिजातश्च यैः ।
 'सुरभिश्चम्पके स्वर्णजातिफलवसन्तयोः । सन्धौ पले सौरभेय्याम्' इति विश्व-
 प्रकाशः । पलेः=वल्लिदेत्यस्य, हरेः=विष्णोश्च करैः आकृष्टम्=ध्रुमितम् पद्मगोः=
 वासुकिलक्षणं नेत्रम्=मन्यानम् आकर्षणरज्जुयंत्र । स्फुरन्मणिभित्तयः—स्फुरन्तः=
 दीप्तिमन्तः मणिभित्तयः=मणिजटितप्राचीराः यत्र । कैलासकूटायमानाः=कैलास-
 कूटमिवाचरन्तः । सस्याणवः—स्याणुः=स्थिरपदार्यः शिवश्च, तैः तेन वा सह इति ।
 दुर्गाश्चयाः—दुर्गा=विन्ध्यवासिनी, देवी गौरी च, दुर्गम् वा आश्रयो येषां ते वा । श्रूय-
 माणगजवदनचीत्काराः—श्रूयमाणा=आकर्ष्यमाणाः, गजानाम्=हस्तीनाम्, वदन-

चीत्काराः=मुखचीत्काराः येषु ते । कैलासे च । गजवदनः=गणेशः, गुहाः=गह्वराः
कार्तिकेयश्च । अमी=एताः । खलु=नूनम् । विन्ध्यास्कन्धसन्धिसानवः=विन्ध्या-
चलस्कन्धसन्धिश्चैव । सेव्याः=सेवनीयाः ।

इति=एवम् । मन्त्रिसूनुना=अमात्यसुतेन । श्रुतशीलेन=श्रुतशीलाभिधेन । सह=
साकम् । विहितविदग्धालापः—विहितः=कृतः, विदग्धः=नियतः, आलापः=वार्ता-
लापो येन सः । कया=कियत्या । अपि वेत्तया=समयेन । किमपि=किञ्चित् ।
मध्वानम्=मार्गम् । अतिक्रम्य=पारं गत्वा । क्वापि=कुत्रापि । अपरिमितपतन्नि-
र्झरजलतुषारस्पर्शमञ्जरितपादपपुष्पपरिमलमिलन्मधुकरझङ्कारहारिणि—अपरिमितस्य
=पर्याप्तस्य, पततः निर्झरस्य=प्रवहणस्य, जलतुषारस्पर्शेन=हिमसदृशशीतल-
जलस्पर्शेण मञ्जरितानाम्=पुष्पितानाम्, पादपानाम्=वृक्षाणाम्, यानि पुष्पाणि=
कुसुमानि, तेषां परिमलाय=सुगन्धप्राप्त्यै, मिलतः मधुकराणाम्=भ्रमराणां, झङ्का-
रान्=मधुकररवान् हरतीति तादृशि । रममाणशबरमिथुनसम्मर्दमृदितामन्दमृदु-
शाद्वले—रममाणानाम्=विहरमाणानाम्, शिविरमिथुनानाम्=भिल्लयुगलानाम्,
सम्मर्दनेन, मृदितानि=दलितानि, अमन्दमृदुशाद्वलानि=कोमलदुर्वाङ्कुराणि, यत्र
तादृशे । जलस्थलीप्रदेशे=जलयुक्तस्थाने । श्रान्तसैनिकानुकम्पया—श्रान्तेषु=क्लान्तेषु
सैनिकेषु=वीरेषु, अनुकम्पया=दयया । प्रयाणविच्छेदम्=यात्राभङ्गम् । अकरोत्=
चकार ।

हिन्दी—इस प्रकार देवाधिदेव का अभिवादन कर विजयी गजराज पर आरोहण
कर आगे-आगे अनेकों हाथियों तथा घोड़ों पर सवार परिजनों के चलते हुए, समक्ष
पुरोहित द्वारा महानदीयाग कर लेने पर हजारों युगों से परिवर्तन के समाचार को
बतलाने वाली निरन्तर ब्रह्मर्षियों द्वारा तपस्या कर रहे तथा प्रतिष्ठित शिवलिंग से
रुद्ध तट वाली, अनेक सुरसुन्दरियों से सेवित, तटवर्ती संकेतलता मण्डपों से युक्त,
जिसमें निरन्तर वन्य गज आनन्दित होकर स्नान कर रहे हैं तथा उनके मद जल की
सुगन्ध से लहरें भी सुगन्धित हो उठती हैं, जो कि दूसरी गंगा के सदृश हैं, ऐसी
साक्षात् दूसरी समुद्र पत्नी, मार्कण्डेय मुनि की मानों दूसरी तपःसिद्ध सखी भगवती
मेकलकन्या नर्मदा नदी को पार कर उत्कूल पल्लवित अङ्कुर, सल्लकी, सरल,
साल, सर्ज, अर्जुन, निम्ब, कदम्ब, जामुन, स्तम्ब, गूलड़, खैर, करञ्ज, अञ्जन,
अशोक तथा सोभाञ्जनक बहुल वृक्षों से युक्त, भतङ्गजों के प्रिय स्थल, मयूरों
द्वारा सर्वाधिक पसन्द किये हुये, तरङ्ग वायु से अतिशीतल नन्दन वन सदृश,
मञ्जरीयुक्त लताजाल वाले दक्षिण भागीय पवित्र नर्मदा तीरवर्ती विन्ध्याटवी का
भ्रमण किया ।

उस अटवी में गगनवीथियाँ, जैसे सिंह राशि से शोभित हो रही हैं, उत्कृष्ट
पतङ्ग (सूर्य) से युक्त हैं । वहाँ विच्छेद डंक उठाये झूमते हैं, आर्द्र शृङ्गवेर, रोहिणी,
तथा मूल नामक पीछों से शोभित हैं । जिस प्रकार छन्दो वर्ग शार्दूलविक्रीडित,
हरिणी, मन्दाक्रान्ता, वसन्ततिलका तथा चम्पकमाला से मनोरम होता है । वैसे ही

वह शार्दूलों (सिंहों) के विलास से युक्त मनोहर हरिणियों द्वारा मन्दतापूर्ण आक्रान्त हैं। निरन्तर वसन्त तथा तिलक वृक्षों से प्रफुल्लित, अतिविचित्र चम्पक-पंक्तियों से मण्डित हैं, सीता जैसे बहुकोट (अतिकुटिल) रावण द्वारा घिर गई थी तथा कुशलव को उत्पन्न किया था वैसे ही वह बहु कोटर (अनेक खोलों) से आवृत कुश के लव (अंश) को उत्पन्न करती हैं। लङ्का जैसे संचरद् (घूम रहे) द्विगुण पञ्चानन (दशमुख) रावण से युक्त थी वह चारु (रुचिर) पुष्पक विमान वाली आकाण्डाडम्बरित (असमय में आडम्बर युक्त) मेघनाद के गर्जन से व्याप्त रहती हैं वैसे ही सञ्चरद् (घूमते हुये) विगुण (बन्धनहीन) पञ्चानन (सिंहों) से विभीषण (भयङ्करी) बनी हुई है तथा सुन्दर पुष्पों और असमय गरजने वाले मेघों से युक्त है।

जिस प्रकार गीतविद्या तत (वीणा का शब्द) अवनद्ध (पौष्कर ध्वनि) घन (झाल की ध्वनि) सुषिर (वेणु की आवाज) अनेक ताल तथा निषाद, मध्यम, ग्राम आदि स्वरों से युक्त होती है वैसे ही विन्ध्याटवी तत (विस्तृत) अवनद्ध (एक दूसरे से सटे) घनसुषिर (बहुत से छिद्रों से युक्त) वंशस्वन (बांसों की आवाजों) के कारण मनोहर तथा अनेक तालवृक्षों से युक्त निषादों (किरातों) तथा मध्यम ग्राम (मध्यवर्ती गाँवों) से शोभित है। चित्र विद्या की भाँति वह अनेक कण्टक (काँटे) पत्र (पत्ते) लतास्थानक (थलहों) के कारण ऊँची और सीधी तापसों के आगमन से युक्त हैं। कलियुग के शिवशासन के समान महाव्रतिक (बड़े बड़े वृक्षों) के मध्य कालमुख (लंगूर) बन्दरों से संकीर्ण हैं तथा वहाँ विविध स्रोत (झरने) वह रहे हैं। कापालिक की खट्वागयष्टि (शिवजी का एक अस्त्र) जिस प्रकार समुद्रोपकण्ठ लगना (मूठ पर हड्डी लगी हुई) होती है। वैसे ही वह समुद्र के किनारे तक फैली हुई है। शम्बरराक्षसाधिष्ठित शाम्बरी माया के समान वह शम्बर (हिंसक जीवों) से अधिष्ठित है। मरुभूमि जैसे करील तथा सरि के प्रसव (पुष्पों) के कारण असंचरणीय होती है वैसे विन्ध्याटवी करीर (करी = हाथियों के ईर = ईरण — चीत्कार वाली) तथा सिंह शावकों के कारण अगम्य है।

वह अतिसुन्दर चन्दन, गोरोचन, अक्षत दुर्वा घासयुक्त भूमि तथा आरम्भ किये गये मङ्गलाचारों और तृण स्थलियों से सुशोभित है जो कि अनेक प्रकार के व्याघ्रों से परिपूर्ण है। इस प्रकार की विन्ध्याटवी का परिभ्रमण करता हुआ मेष (भेड़ों) वृष (बैलों) के जोड़ों को लिए हुये सधनुष (धनुष लिये हुए) सकुम्भ (जलकलशों सहित) एकत्र राशिभूत गिरिग्रामों के निवासियों का अवलोकन करने लगा।

यह गगनवीथी के समान चित्रशिल्पिण्डियों (विविध वर्ण के मयूरों) से सुशोभित नदीतट की भूमि, अनेक तरङ्गों से उपशोभित नदी के समान गोष्ठ वसति (पशु-वृक्ष पंक्तियों वाली नहीं है। वह पुष्पवती (फूलों से परिपूर्ण) होकर भी रजस्वला जैसी दूषित स्पर्श वाली लता से युक्त नहीं है। यह सन्निवृत्त मधुवा (समीप पुष्परस

देने वाली) नूतन छत्तों से युक्त बाँसों के झुरमुटों के कारण हरिप्रिया (सिंहों के लिए प्रिय) है । मातङ्गों के साहचर्य से युक्त होने पर भी, द्विज (पक्षियों व ब्राह्मणों) से रहित सल्लकी वृक्ष पंक्तियों वाली नहीं है ।

ये कोई शिखण्डी युक्त (मोरों से युक्त) महावृक्षों वाले, कोई कटे कीचक (वांस-विशेष) तथा भेड़ियों को अपनी गुफाओं में छिपाये रखने वाले पर्वत शिखर वैसे ही हैं जैसे कीचक राजा के वंश का उन्मूलन कर देने वाले वृकोदर (भीमसेन) । पाण्डु-सन्तानक (युधिष्ठिर आदि) जैसे पुण्डरीकाक्ष (विष्णु) के साथ ये वैसे ही कुछ शिखर पाण्डु (पीले रंग के) सन्तानक नाम के वृक्षों से युक्त हैं । जैसे महा-वराह (वराहवतारी भगवान् विष्णु) ने भूमि का उद्धार किया था उसी प्रकार कुछ शिखर महावराहों (भयङ्कर शूकरों) से युक्त हैं । कुछ शिखर उत्कृष्ट मुरभि (उत्तम सुगन्धिचम्पा—उत्तम कामधेनु) श्रीद्रुम (पीपल—पारिजात) आदि पदार्थ समूह को प्राप्त करने के लिए हरि-कर (बन्दरों—भगवान् विष्णु के हाथों) से पन्नग (वासुकि नाग) रूप नेत्र को आकृष्ट करने वाले (मन्यन रस्सी खींचने वाले) मणि-भित्तियों से चमचमाते अमन्द राग (मन्दराचल पर्वत जैसे) मालूम पड़ते हैं । कोई शिखर सस्याणु (वृक्षयुक्त) तथा दुर्गाश्रय (दुर्गा देवी का आश्रय स्थल—दुर्गम स्थानों वाले) हैं । कैलास पर्वत सदृश ऊँचे पर्वत-शिखर गुफाओं से युक्त हैं जिनमें हाथियों की चीत्कारें सुनाई पड़ती हैं ।

इस प्रकार मन्त्रिपुत्र श्रुतशील के साथ वार्तालाप करते हुये राजकुमार कुछ देर में मार्ग पार कर कहीं निरन्तर बह रहे निशंरों के हिम शीतल जल-स्पर्श से उगे वृक्ष पुष्पों के पराग के लिए झूमते हुए मधुकरों की मनोरम झङ्कार वाले, रमण कर रहे शबरमिथुनों द्वारा रौंदी गई अमन्दकोमल दूब वाले जल तथा स्थल वाले प्रदेश में थके हुए सैनिकों पर कृपा करके यात्रा को स्थगित किया ।

टिप्पणी—(१) गीतविद्या में तत-अवनद्ध-पोष्कर-घन-सुषिर आदि मनोरम ध्वनियाँ होती हैं । आचार्य भरतमुनि के अनुसार—ततं तन्त्रीगतं ज्ञेयमवनद्धं तु पोष्करम् । घनं कांस्यकृतं प्रोक्तं सुषिरं वांश्यमेव च ॥ अर्थात् तत—तन्त्री शब्द अवनद्ध पोष्करशब्द, घन झालध्वनि तथा सुषिर वेणुध्वनि होती है ।

(२) चित्र विद्या में कलिका, कण्टक, शाखा तथा त्रिभङ्गी चार पत्रावयव होते हैं । इनके मिश्रण से शिशु, सकल, स्वस्तिक, वर्धमान तथा सर्वतोभद्र पाँच पत्र निष्पन्न होते हैं ।

(३) शिव के उपासकों का एक वर्ग कापालिक (अघोरी) होता है । इस मत के अनुयायी मृत मनुष्य की खोपड़ी हाथ में रखते हैं । उसी में वह भोजन करते तथा जल पीते हैं । शिव जी के समान ही वह खट्वांग अस्त्र (टेढ़ी-मेढ़ी हथौड़ी युक्त छड़ी) भी धारण करते हैं ।

तैस्तैश्चिरन्तनवासरव्यापारैरहःशेषसहितामतिवाह्य तामपि निशामन-न्तरमुन्मिषत्पक्षमपक्षिपक्षावधूनितपवनेरिवापनीयमानेषु गगनचत्वरचर्चा-

प्रकरपाण्डुपुष्पपुञ्जकेषु नक्षत्रेषु, स्वविरहोत्पन्नतमः कलङ्ककलुषितानि
मनावकुङ्कुमपत्रपिञ्जरैः करैः परामृश्य प्रसादयति दिननाथे दिङ्मुखानि,
पुनः पूर्वक्रमेण प्रस्थानमकरोत् ।

सुधा—तंस्तैरिति । तैः तैः=तथाविधैः । चिरन्तनवासरव्यापारैः—चिरन्तानि
=पुरातनानि, वासरस्य=दिवसस्य, व्यापाराणि=कार्याणि, तैः । अहःशेषसहितम्=
दिनशेषयुक्तम् । ताम्=उपर्युक्ताम् । निशाम्=क्षपाम् । अतिवाह्य=व्यतीत्य ।
अनन्तरम्=पश्चात् । उन्मिषत्पक्ष्मपक्षिपक्षावधूनि तपवन्तैः—उन्मिषन्ति पक्ष्माणि येषां
तथाविधानाम् । पक्षीणां=खगानाम्, पक्षैः=पुंल्लैः । अवधूनिताः ये पवनाः=वाताः
स्तैरिव । गगनचत्वरचर्चाप्रकरपाण्डुपुष्पपुञ्जकेषु—गगनम्=आकाशम्, एव चत्वरम्
=चतुष्पथम्, तत्र यो चर्चाप्रकरः=वातसमूहः, तद्वत्पाण्डुपुष्पपुञ्जकेषु=श्वेत-
कुसुम-राशि-सदृशेषु । नक्षत्रेषु=उडुगणेषु । स्वविरहोत्पन्नतमः कलङ्ककलुषितानि—
स्वविरहेण=निजवियोगेन, उत्पन्नम्=सञ्जातम् यत्तमः=अन्धकारम्, तदेव, कलङ्कम्,
तेन कलुषितानि=अन्धकारयुक्तानि, दिङ्मुखानि=दिशामुखानि । कुङ्कुमपत्र-
पिञ्जरैः=परागसदृशपीतवर्णैः । करैः=मयूखैः । परामृश्य=स्पृष्ट्वा । दिननाथेन
सूर्ये । प्रसादयति=प्रकटिते सति । पुनः=भूयः । पूर्वक्रमेण=पूर्वानुसारम् । प्रस्था-
नम्=प्रयाणम् । अकरोत्=चकार ।

हिन्दी—उन-उन चिरन्तन दैनिक कार्यों से अवशिष्ट दिन तथा रात्रि व्यतीत
कर, तदनन्तर पंख फैलाते हुये पक्षियों के परों को फड़फड़ाने से उत्पन्न पवन से मानों
आकाशरूप चौराहे में फैले श्वेतपुष्पराशि रूपी नक्षत्रों में अपने विरह से उत्पन्न अन्ध-
कार कालिमा से दिशाओं को कुङ्कुमरज-सी पीली किरणों से कुछ-कुछ स्पर्श कर सूर्य
के निकलने पर पुनः पूर्ववत् प्रस्थान किया ।

एवमपसरन्मार्गान्मार्गानीवारोणि वारीणि सहंसनिनदान् नवान् सक-
रेणुरेणुस्थलमाच्छादितदिशि खराणि शिखराणि लङ्घयन् सुनीरागान् गिरि-
गहनग्रामांस्तपस्विनश्च मानयन्नेकवा नातिदूर इवोत्ककावम्बकवम्बचुम्ब्य-
मानाम्बुजराजिरजोरञ्जिताम्मसि सरित्तोरे तत्तलोपविष्टमेकमध्वन्त-
मध्वनीनमिव चारुश्लोकयुगलमतिमधुरगीततरङ्गरञ्जिताक्षरं गायन्त-
मब्राक्षीत् ।

एवमिति । एवम्=इत्थम् । मार्गान्मार्गान् अपसरसन्=मार्गदीनां लङ्घनादिकं
कुर्वन् । पक्षे—अपसरत् सैन्यभयान्निवर्तमानम्, मार्गम्=मृगसमूहो येभ्यस्तांस्तथोक्तात् ।
निवारोणि—निवारोऽस्त्येतेषु तादृशानि । वारीणि=जलानि । सहंसनिनदान्—सह
सह=साकम्, करेणुभिः=हस्तिनीभिः इति, तथाविधम् । रेणुस्थलम्=बालुकाबहुल-
स्थानम् । आच्छादितदिशि—आच्छादिताः=आवृताः, दिशः=दशसंख्याकाः येन-
तस्मिन् । खराणि=तीक्ष्णानि । शिखराणि=शृङ्गाणि । लङ्घयन्=पारयन् । सुनी-

रागान्—सुष्ठु नीरं सुनीरम्=सुजलम्, अगाः=तरवश्च येष्विति । पक्षे—सुष्ठु निर्गत-
रागान्=वैराग्यपूर्णान् । गिरिगहनग्रामान्=सघनपर्वतग्रामान् । तपस्विनः=तप-
स्विजनान् । मानयन्=पूजयन् । एकदा=एकस्मिन्नवसरे । नातिदूरे=समीप एव
यथा । उत्ककादम्बकदम्बचुम्ब्यमानाम्बुजराजिरजोरञ्जिताम्भसि—उत्केन=उत्कण्ठि-
तेन, कादम्बानाम्=हंसानाम्, कदम्बेन=समूहेन, चुम्ब्यमाना या अम्बुजराजिः=
कमलपङ्क्तिः, तस्याः रजोभिः=परागकणैः, रञ्जितम्=शोभितम्, अम्भः=वारि यत्र
तथाविधे । सरित्तोरे=नदीतटे । तरुतलोपविष्टम्=वृक्षच्छायापविष्टम् । एकम्=
अद्वितीयम् । अध्वश्रान्तम्—अध्वनि=मार्गं, श्रान्तः=क्लान्तस्तम् । अध्वनीनम्=
अध्वानमलंगामी इत्यध्वनीनस्तम्=पथिकम् । चारुश्लोकयुगलम्—चारु=रुचिरम्
श्लोकयुगलम्=श्लोकयुग्मम् । अतिमधुरगीततरङ्गरङ्गिताक्षरम्—अतिमधुरगीतस्य=
अतिरुचिरगायनस्य, तरङ्गेषु=वीचिषु, रङ्गितानि=रञ्जितानि, अक्षराणि यस्य तत् ।
गायन्तम्=आलपन्तम् । आद्राक्षीत्=अपश्यत् ।

हिन्दी—इस प्रकार सैन्य-भय से भाग रहे मृगसमूहवाले, नीवार से सम्पन्न
जल को हंसध्वनि युक्त, नदों को गजयुक्त, बालुकामय स्थल को तथा दिशाओं को
आच्छादित किये हुए, तीक्ष्ण शिखरों को पार करते हुए ही पूर्ण वैराग्य युक्त सुन्दर
जल तथा अगवृक्षों वाले, गहन पर्वतों के समूहों पर रहने वाले तपस्वियों को सम्मा-
नित करते हुए, एक बार थोड़ी ही दूर पर उत्कण्ठित हंस समूह के द्वारा चुम्ब्यमान
अम्बुज राजि के परागकणों से रञ्जित जलवाले नदीतट पर वृक्ष के तले बैठे एक
मार्ग में थके पथिक को अतिमधुर गीत की तरङ्गों से रञ्जित अक्षरों वाले रुचिर
श्लोकद्वय गाते हुए देखा ।

तव सुहृदुपभुक्तश्रीफलः कामकेलि

जनयति वनितानां कुङ्कुमालोहितानाम् ।

श्रयति स च समूहो मेखलाभूषितः सन्

जनयति वनितानां कुङ्कुमालोहितानाम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—तव सुहृदुपभुक्तश्रीफलः, कुङ्कुमालोहितानां वनितानां, कामकेलि
जनयति, मेखलाभूषितः सन् च स अहितानां समूहः कुमालः कुं श्रयति ॥१२॥

सुधा—तवेति । तव=त्वत्सम्बन्धी । सुहृदुपभुक्तश्रीफलः—सुहृत्=प्रियजनः,
उपभुक्तश्रीफलः—उपभुक्तं श्रीफलम् येन सः अनुभूतलक्ष्मीफलः, भुक्तविल्वफलो वा ।
कुङ्कुमालोहितानाम्—कुङ्कुमेन=कुङ्कुमरागेण, आलोहितानाम्=रञ्जितानाम् ।
वनितानाम्=कान्तानाम् । कामकेलिम्=मदनक्रीडाम्, जनयति=उत्पादयति । मेखला-
भूषितः=मेखलया शोभितः, मेखलायां=मेखलाभूवि, गिरिमध्यभूवि वा भूषितः=अधि-
वसन् सन् । सः=असौ । अहितानाम्=शत्रूणाम् । समूहः=ग्रुपः । कुमालः=
कुत्सितस्वक् सन् । कुम्=भूमिम् । श्रयति=आश्रयति । अत्र प्रथमतृतीयपादौ विशेष-
षण्णगतश्लेषेणालङ्कृतौ द्वितीयचतुर्थौ तु यमकेन । मालिनीवत्सम् ॥ १२ ॥

हिन्दी—(मित्र पक्ष में) तुम्हारा मित्र वर्ग लक्ष्मी के फल का उपभोग करता हुआ, कुङ्कुम रंग से रंगी कामिनियों की कामक्रीड़ा को उत्पन्न करता है और मेखला से अलंकृत होते हुए वह वनिताओं की भूमिका को उत्तर आता है ।

(शत्रु पक्ष में) तुम्हारा शत्रु समूह पर्वतमध्यभूमि पर बसता हुआ बिल फलों का उपभोग कर कुमालाएँ धारण करता है तथा यति (सन्यासी) और बनी (वनवासी) भाव (धर्म) को धारण करता है ॥ १२ ॥

अपि च—

त्वत्तो भयेन नृप पश्य जनो वनेषु

कान्त्या जितस्मर तिरोहितवानरीणाम् ।

शाखामृगश्चपल एष गिरेरुपत्य-

कां त्याजितः स्मरति रोहितवानरीणाम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—जितस्मर नृप ! पश्य, त्वत्तः भयेन अरीणां जनः कान्त्या तिरोहितवान् । एषः चपलः शाखामृगः गिरेः उपत्यकां त्याजितः रोहितवानरीणाम् स्मरति ॥ १३ ॥

सुधा—त्वत्त इति । जितस्मर—जितः=विजितः, स्मरः=कामो येन, तत्त्वद्बुद्धौ । नृप=राजन् ! पश्य=अवलोकय । त्वत्तः=भवत्तः । भयेन=भया । अरीणाम् जनः=शत्रूणां लोकः । कान्त्या=दीप्त्या । तिरोहितवान्=अष्टो जातः । एषः=अयम् । चपलः=चञ्चलः । शाखामृगः=वानरः । गिरेः=पर्वतस्य । उपत्यकायाम्=घाट्याम् । त्याजितः=वियोजितः । रोहितवानरीणाम्=रक्तमुखमकंटीनाम् । स्मरति=स्मरणं करोति । अत्र द्वितीयचतुर्थचरणयोः यमकम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १३ ॥

हिन्दी—कामदेव को जीत लेने वाले हे राजन् ! आपके भय से शत्रुओं के लोप अन्धकार में छिप गये हैं । यह चञ्चल शाखामृग (वानर) पर्वत की घाटी से निकाला (भगाया) गया, लाल मुख वाली वानरियों को याद कर रहा है ॥ १३ ॥

‘अहो नु खल्वयमनल्पशास्त्रीयसंस्कारामृतसम्पर्कपल्लवितप्रज्ञाङ्कुरः कोऽपि कुशलः काव्यवक्रोक्तिषु पथिकयुवा योग्यः, सम्भाषणस्य’ इत्यवधारयति राजनि ससम्पन्नमुत्थाय स्थित्वा च पुरः स पान्थः सप्रणाममिभं श्लोकमपाठीत् ।

सुधा—अहो न्विति । अहो नु खलू=निश्चयेनाश्चर्यम् । अयम्=एषः । अनल्पशास्त्रीयसंस्कारामृतसम्पर्कपल्लवितप्रज्ञाङ्कुरः—अनल्पम्=पर्याप्तम्, शास्त्रीयसंस्काररूपं यद् अमृतम्=सुधा, तस्य सम्पर्केण=साहचर्येण । पल्लवितानि=दल्युक्तानि, प्रज्ञाङ्कुराणि=बुद्धिरूपाङ्कुराणि यस्य सः । कोऽपि=कश्चिदपि । काव्यवक्रोक्तिषु=व्यङ्ग्यात्मकभावणेषु । कुशलः=दक्षः । पथिकयुवा=तरुणपान्थः । सम्भाषणस्य=वार्तालापस्य । योग्यः=अनुकूलः । इति=इत्थम् । राजनि=नृपे । अवधारति=

निश्चयति सति । ससम्भ्रमम्=सम्भ्रमम् । उत्थाय । पुरः=समक्षं च । स्थित्वा= अवस्थाय । सः=असौ । पान्थः=पथिकः । सप्रणामम्=साभिवादनम् । इमम्= एतम् । श्लोकम्=पद्यम् । अपाठीत्=पपाठ ।

हिन्दी—“अहा, निश्चय ही यह पर्याप्तशास्त्रीय संस्कार रूपी अमृत से सींचे जाने के कारण पल्लवित बुद्धिरूपी अङ्कुरों वाला कोई काव्यवक्रोक्ति में कुशल पथिक युवा है । अतः इससे बातचीत करनी चाहिए ।” इस प्रकार राजा के निश्चय करने पर सहसा वह पथिक उठ कर ओर सामने आकर खड़ा हो यह श्लोक पढ़ने लगा ।

‘वेधा वेदनयाश्लिष्टो गोविन्दश्च गदाधरः ।

शम्भुः शूलो विषादी च देव केनोपमीयसे’ ॥ १४ ॥

अन्वयः—देव ! वेधा वेदनया आश्लिष्टः, गोविन्दः च गदाधरः, शम्भुः शूलो विषादी च, केन उपमीयसे ॥ १४ ॥

सुधा—वेधेति । देव=राजन् ! वेधा=विधाता । वेदनया=पीडया । आश्लिष्टः= सम्बद्धः । पक्षे—वेदनयेन=वेदशब्देन, आश्लिष्टः । गोविन्दः=विष्णुदेवः । गदाधरः= गदेन=रोगेण, अधरः=विधुरः । पक्षे—गदाधरः=कौमोदकीगदाधारी । शम्भुः= शिवः । शूलमस्येति=रोगविशेषयुक्तः । पक्षे—त्रिशूलधारी । विषादी—विषाद- मस्येति=खेदयुक्तः । पक्षे—विषम्=गरलम् कालकूटं नाम । अत्तीति=कालकूटविष- पायी । केन=देवेन समम् । उपमीयसे=तुलना क्रियसे । अत्र श्लेषालङ्कारः अनुष्टु- प्वृत्तम् ॥ १४ ॥

हिन्दी—हे देव ! वेधा (ब्रह्मा) वेदना से पीड़ित, गोविन्द (विष्णु) गद (रोग) युक्त तथा शम्भु शूल और विषाद से आक्रान्त हैं अतः आपकी तुलना किससे की जाय !

(पक्ष में) हे देव ! ब्रह्मा वेदनय शब्द से आश्लिष्ट, विष्णु गदाधारी तथा शिव त्रिशूलधारी एवम् कालकूट विषपान करने वाले हैं । अतः आपकी तुलना किस देवता से की जाय ॥ १४ ॥

राजा तु तदाकर्ण्य क्षणमाग्रहोपरोधविस्मयहर्षरसैः समकालमाप्ला- वितमनाः प्रथममुत्फुल्लया दृशा, ततो मुग्धस्मितार्ष्येण, तबनु सर्वाङ्गीण- भूषणप्रदानेन, तमभ्यर्च्य ‘पान्थ, कथय केयमुत्तुङ्गकल्लोलबोलाधिरूढा- नुच्चचञ्चूत्क्षिप्तमृणालवलयान्कूजतः कलहंसानक्षसूत्रिणः प्रवर्तितब्रह्म- यज्ञोद्गारमुखरमुखांस्तीरतापसानिव विवमारोपयितुमुद्ग्रहन्तो सरित्, तरुणतटतलमलङ्कुर्वाणः प्रसन्नसरस्वतीकः करच भवान्’ इति सप्रणयम- पृच्छत् ।

सुधा—राजेति । राजा तु=रूपस्तु । तत् आकर्ष्य=तच्छ्रुत्वा । क्षणम्=किञ्चि- त्कालम् । आग्रहोपरोधविस्मयहर्षरसैः—आग्रहस्य, उपरोधस्य=बन्धनस्य, विस्म- यस्य=आश्चर्यस्य, हर्षस्य=आनन्दस्य, रसैः=आनन्दैः । समकालम्=एकमेव

समयम् । आप्लावितमनाः—आप्लावितम्=आसिक्तम्, मनः=चेतः, यस्य सः । प्रप-
मम्=प्राक् । उत्फुल्लया=प्रफुल्लया । दृशा=दृष्टया । ततः=तदनन्तरम् । मुग्ध-
स्मितार्घ्येण—मुग्धेन=मधुरेण, स्मितेन=हासेन, एव अर्घ्येण=अर्घ्यदानेन । तदनु=
तत्पश्चात् । सर्वाङ्गीणभूषणप्रदानेन—सर्वाङ्गीणानि=सम्पूर्णशरीरसम्बन्धीनि आभू-
षणानि=आभरणानि, तेषां प्रदानेन=दानेन । तम्=पन्थानम् । अभ्यर्च्यं=सम्पूज्य ।
पान्थ=अयि पथिक ! कथय=वद ; इयम्=एषा उत्तुङ्गकल्लोलदोलाधिरूढान्=उच्च-
तरङ्गरूपदोलाधिरूढान् । उच्चावच्चूत्क्षिप्तमृणालवलयान्—उच्चावच्चुम्भिः=उन्नत-
चञ्चुभिः उक्षिप्तानि=अर्ध्वं प्रक्षिप्तानि मृणालवलयानि यैस्तान् । कूजतः=कूजनम्
कुर्वतः । कलहंसान्=मरालान् । अक्षसूत्रधारिणः=अक्षसृग्विभ्रतः । प्रवर्तितब्रह्मयज्ञोद्गार-
मुखरमुखान्—प्रवर्तितः=प्रारब्धः, ब्रह्मयज्ञस्य=वेदाध्ययनस्य, उद्गारः=उच्चारः,
तेन मुखराणि=ध्वनिगुक्तानि, मुखानि=आननानि येषां ते तान् । तापसान्=तपस्वि-
जनान् इव । दिवम्=स्वर्गम् । आरोपयितुम्=आरोढुम् । उद्वहन्ती—उत्=
ऊर्ध्वम्, वहन्ती=प्रवहन्ती । सरित्=पयस्विनी । तरुणतरुतलम्—तरुणतरोः=नूतन-
वृक्षस्य, तलम्=अधोभागम् । अलङ्कुर्वाणः=शोभितं कुर्वाणः । प्रसन्नसरस्वतीकः=
विद्वान् । भवान्=श्रीमान् । कः अस्ति । इति=एवम् । सप्रणयम्=सप्रेम । अपृ-
च्छत्=प्रपच्छ ।

हिन्दी—यह सुन कर राजा ने क्षण भर आग्रह, बन्धन, आश्चर्य तथा हर्ष के
आनन्द से एक साथ प्रसन्न होकर सर्वप्रथम उत्फुल्ल दृष्टि से, तदनन्तर मधुर मुस्कान
से, और तत्पश्चात् सम्पूर्ण शरीर के आभूषणों के दान से उसका सम्मान कर प्रेम
से उससे पूछा कि हे पथिक ! बतलाओ—यह नदी कौन है जो अपनी उत्तुङ्ग तरङ्गों
रूपी हिण्डोले पर आरूढ़, ऊँची (उठी हुई) चोंचों से कमल तन्तुओं को ऊपर फेंक-
कर कलरव करते हुए, अक्षसूत्र धारण किये, वेदाध्ययन की ध्वनि से मुखरित
मुख वाले तपस्वियों के समान इन कलहंसों को स्वर्ग पहुँचाने के लिए बह रही है ।

सोऽपि 'सभ्रमरया कूलकीचकवेणुलतया सदृशी नावा तरणयोग्या
किमियमप्रसिद्धा महापदी देवस्य' इत्यभिधाय कथयितुमारब्धवान् ।

सुधा—सोऽपीति । सः=असौ । पथिकः अपि । कूलकीचकवेणुलतया सदृशी—
कूलस्य=तटस्य, कीचकवेणुलता=छिद्रबहुलवंशविशेषलता, तया सदृशी=तत्समा,
नावा=नौकया । तरणयोग्या=अवतरणानुकूला । इयम्=एषा । सभ्रमरया=
सावर्तवेगा । महापदी=विशाला नदी । किं देवस्य=भवतः । अप्रसिद्धा=
सामान्या । अस्ति । इति=एवम् । अभिधाय=उक्त्वा । कथयितुम्=गदितुम् ।
आरब्धवान्=प्रारभत ।

हिन्दी—यह भी “तटवर्ती छिद्रबहुल बांसों की लता के समान, नाव द्वारा पार
किये जाने योग्य यह भँवर तथा वेग से युक्त महानदी आपके लिए क्या अप्रसिद्ध
(साधारण-सी) है” । यह कह कर इस प्रकार कहने लगा—

भानोः सुता संवरणस्य भार्या तापी सरित्सेयमघस्य हन्त्री ।

यस्याः कुरुः सूनुरभूत्स यस्य नाम्ना कुरुक्षेत्रमुदाहरन्ति ॥ १५ ॥

अन्वयः—भानोः सुता संवरणस्य भार्या अघस्य हन्त्री सा इयम् तापी यस्याः सः कुरुः सूनुः अभूत् यस्य नाम्ना कुरुक्षेत्रम् उदाहरन्ति ॥ १५ ॥

सुधा—भानोरिति । भानोः=सूर्यस्य । सुता=दुहिता । संवरणस्य=संवरणनाम्ना राज्ञः । भार्या=पत्नी । अघस्य=पापस्य । हन्त्री=विनाशिका । सा=तथाविधा । इयम्=एषा । तापी—तपनस्य पुत्री=यमुना नदी । अस्ति । यस्याः सः=असौ । प्रसिद्धः कुरुः=कुरुनामकः । सूनुः=सुतः । अभूत्=अभवत् । यस्य=कुरोः । नाम्ना=अभिधानेन । कुरुक्षेत्रम्=तन्नामक्षेत्रविशेषम् । जनाः । उदाहरन्ति=कथयन्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् । तद्यथा—‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः’ इति ॥ १५ ॥

हिन्दी—सूर्य की पुत्री तथा नृप संवरण की भार्या, पापों का विनाश करने-वाली यह वही यमुना नदी है जिसके पुत्र कुरु के नाम से कुरुक्षेत्र कहलाता है ॥ १५ ॥

एतस्याः सलिलावगाहसमये कुर्वन्ति नित्यं नृणां

नीरन्ध्रोन्नतकर्कशस्तनतटीसंघट्टपिष्टोर्मयः ।

ध्राम्यद्भृङ्गनिभालकैः क्षणमिव व्यालोलनेत्रैर्मुखै-

रुत्फुल्लोत्पलगर्भपङ्कजवनध्रान्ति महाराष्ट्रिकाः ॥ १६ ॥

अन्वयः—एतस्याः सलिलावगाह समये नित्यं नीरन्ध्रोन्नतकर्कशस्तनतटी-संघट्टपिष्टोर्मयः महाराष्ट्रिकाः ध्राम्यद्भृङ्गनिभालकैः व्यालोलनेत्रैः मुखैः नृणाम् उत्फुल्लोत्पलगर्भपङ्कजवनध्रान्ति कुर्वन्ति ॥ १६ ॥

सुधा—एतस्या इति । एतस्याः=अस्या यमुनायाः । सलिलावगाहसमये—सलिले=जले, अवगाहस्य=निमज्जनस्य, समये=अवसरे । नित्यम्=सदा । नीरन्ध्रोन्नतकर्कश-स्तनतटीसंघट्टपिष्टोर्मयः—नीरन्ध्रे=सघने, उन्नते=उच्छ्रिते, कर्कशे=कठोरे, च स्तने=पयोधरे, त एव तटे यस्यास्तस्याः संघट्टनेन=संघर्षणेन, पिष्टाः=चूर्णीकृतायाः ऊर्मयः=तरङ्गाः, ताः । महाराष्ट्रिकाः=महाराष्ट्रप्रदेशभवाः सुन्दर्यः । ध्राम्यद्भृङ्गनिभालकैः—ध्राम्यद्भिः=इतस्ततः गच्छद्भिः, भृङ्गनिभैः=अलिसदृशैः अलकैः=केशैः । व्यालोलनेत्रैः—व्यालोलैः=चञ्चलैः, नेत्रैः=नयने येषां तैः । मुखैः=आननैः । नृणाम्=जनानाम् । उत्फुल्लोत्पलगर्भपङ्कजवनध्रान्तिम्—उत्फुल्लानि=विकसितानि, उत्पलानि=कमलानि, गर्भे=अन्तरे, तथाविधस्य, पङ्कजवनस्य=कमल-काननस्य, ध्रान्तिम्=ध्रमम् । कुर्वन्ति=विदधन्ति । अत्र ध्रान्तिमानलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

हिन्दी—इस (यमुना) के जल में स्नान करने के समय नित्य महाराष्ट्र प्रदेश की कामिनियाँ अपने सघन उन्नत तथा कठोर पयोधर-तटी की लहरों को चकनाचूर

करती हुई, उड़ रहे भ्रमरों के समान काली अलकों, चञ्चल नेत्रों एवं मुखों से लोगों को विकसित कमलों वाले सरोजवनों की भ्रान्ति उत्पन्न करती हैं ॥ १६ ॥

अपि च—

यद्येतस्याः सकृदपि मरुन्नतिताम्भोजराजि-

प्रेङ्खत्पत्रव्यजनविधुतं वारि निहारहारि ।

रोधोभाजां पिबति कुसुमैर्वासितं पादपानां

पीयूषाय स्पृहयति ततः किं क्वचिन्नाकिलोकः ॥ १७ ॥

अन्वयः—रोधोभाजाम्, पादपानां कुसुमैः वासितं मरुन्नतिताम्भोजराजिप्रेङ्खत्-
पत्रव्यजनविधुतं एतस्याः निहारहारिवारि नालिकोकः यत् सकृत् अपि पिबति ततः
किं क्वचित् पीयूषाय स्पृहयति ॥ १७ ॥

सुधा—यद्येतस्या इति । अपि च=अन्यच्च रोधोभाजाम्—रोधः=तटम्, मरुन्ति
=सेवन्त इति तथाविधानाम्=तटवर्तिनाम् । पादपानाम्=वृक्षाणाम् । कुसुमैः=
पुष्पैः, वसितम्=सुगन्धितम् । मरुन्नतिताम्भोजराजिप्रेङ्खत्पत्रव्यजनविधुतम्—
मरुद्भिः=पवनैः, नतिताः=आन्दोलिताः, या अम्भोजराजिः=कमलपंक्तिः, तस्या,
प्रेङ्खद्भिः=चञ्चलैः, पत्रव्यञ्जनैः=दलरूपव्यजनैः, विधुतम्=कम्पितम् ।
एतस्याः=अस्याः । निहारहारि=तुषारकणशोभि । वारि=जलम् । नाकिलोकः
=स्वर्गिकजनः । यत् सकृदपि=यद्येकवारमपि । पिबति=पानं करोति । ततः=
तदनन्तरम् । किम्=किमिति । क्वचित्=क्वापि । पीयूषाय=अमृताय । स्पृहयति
=अभिलषति । स्रग्धरा वृत्तम् । तथा—‘अभ्यनैर्याणां त्रयेण त्रिमुनियतियुतं स्रग्धरा
कीर्तितेयम् ॥ १७ ॥

हिन्दी—और भी—तटवर्ती वृक्षों के पुष्पों से सुवासित पवन द्वारा हिलाई गई
(झकझोरी-गई) कमलराशि के चञ्चल दलरूपी पंखों द्वारा कम्पित इस सरिता का
नीहारकणों की शोभा हरने वाला जल पी लेने पर क्या कहीं स्वर्गिकजन अमृत लेने
के अभिलाषा करता है ? ॥ १७ ॥

मामपि पुष्कराक्षनामानं वार्तिकमवगच्छतु देवः ।

सुधा—मामिति । माम्=मा अपि । पुष्कराक्षनामानम्=पुष्कराक्षामिधम् ।
वार्तिकम्=वार्तायाम्=वार्तालापे नियुक्तस्तम् । देवः=श्रीमान् । अवगच्छतु=जानातु ।

हिन्दी—मुझे भी आप पुष्कराक्ष नामक वार्तालाप में नियुक्त व्यक्ति समझें ।
तथाहि—

स्थित्वा त्ववागमनमार्गंमुखे गवाक्षे

वार्ताविशेषमधिगन्तुमिहायताक्ष्या ।

सम्प्रेषितो निषधनाय तथास्मि यस्याः

कीडागिरिस्त्वमसि सुग्धमनोमृगस्य ॥ १८ ॥

अन्वयः—निषधनाथ ! त्वदागमनमार्गमुखे गवाक्षे इह स्थित्वा वार्ताविशेषम् अधिगन्तुं तथा आयताक्ष्या सम्प्रेषितः अस्मि, यस्याः मुग्धमनोमृगस्य त्वं क्रीडागिरिः असि ॥ १८ ॥

सुधा—स्थित्वेति । निषधनाथ—निषधायाः=तन्नामनगर्याः, नाथः=प्रभुः तत्सम्बुद्धौ । त्वदागमनमार्गमुखे—त्वत्=तव, आगमनस्य, मार्गं=वर्त्मनि, मुखम्=आननम् यस्य तथाविधे । गवाक्षे=वातायने । इह=अत्र । स्थित्वा=अवस्थाय । वार्ताविशेषम्=समाचारविशिष्टम् । अधिगन्तुम्=प्राप्तुम् । तथा=दमयन्त्या । आयताक्ष्या—आयते=विशाले, अक्षिणी=नेत्रे यस्याः, तथा । सम्प्रेषितः=सम्प्रहितः । अस्मि । यस्याः=दमयन्त्याः । मुग्धमनोमृगस्य—मुग्धम्=प्रसन्नम्, मनः=चेतः, तदेव मृगस्तस्य । त्वम्=श्रीमान् । क्रीडागिरिः=लीलापर्वतः । मृगो हि गिरौ रमते मनश्चापि तथैव त्वयीति भावः । असि=भवसि । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १८ ॥

हिन्दी—और भी—हे निषधनाथ ! आपके आगमनमार्ग के सामने वाली खिड़की पर यहाँ बैठा हुआ, आपके विशेष-समाचार को पाने के लिए उसके द्वारा मैं भेजा गया हूँ । उस दमयन्ती रूपी मृगी के आप क्रीडापर्वत हैं अर्थात् जिस प्रकार मृग का मन कीडा-पर्वत पर लगता है उसी प्रकार दमयन्ती का मन भी आप में ही रम रहा है ॥ १८ ॥

एष्यति च श्वस्तनेऽहनि मार्गश्रमक्लान्तमितो नातिदूर इवोत्तुङ्गसरल-सालसर्जार्जुननिचुलनिचयान्तरचलच्चटुलचकोरमयूरहारीतहंसकुलकोलाह-ल्लिनि पयोष्णीपुलिनपरिसरे स्थितं तथा प्रहितमाप्तं क्रीडाकिन्नर-मिथुनम् ।

सुधा—एष्यतीति । मार्गश्रमक्लान्तम्—मार्गं=पथि, श्रमेण क्लान्तम्=स्निग्धम् । इतः=अस्मात् स्थानात् । नातिदूरे=पार्श्वे एव उत्तुङ्गसरलसालसर्जार्जुननिचुल-निचयान्तरचलच्चटुलचकोरमयूरहारीतहंसकुलकोलाहल्लिनि—उत्तुङ्गाः=उन्नताः सरलाः=शृजवश्च, ये सर्जार्जुननिचुलाः=सर्ज-अर्जुन-निचुल-नामवृक्षाः, तेषां निचयः=समूहस्तस्यान्तरे=तन्मध्ये, चलन्तः=परिभ्रमन्तः ये चटुलाः=चपलाश्चकोराः, मयूरा=केकिनः, हरीताः हंसाः=मरालाश्च, तेषाम् कुलम्=बुन्दम्, तस्य कोलाहलः=कलरवो यत्र तथाविधे । पयोष्णीपुलिनपरिसरे—पयोष्ण्याः=तन्नाम नद्याः, पुलिनस्य=तटस्य, परिसरे=प्रदेशे । स्थितम्=अवस्थितम् । तथा=दमयन्त्या । प्रहितम्=प्रेषितम् । आप्तम्=प्राप्तम् । क्रीडाकिन्नरमिथुनम्=लीलाकि-पुरुषयुगलम् । श्वस्तनेऽहनि=श्वस्तने दिवसे, एष्यति=गामिष्यति । भवानिति शेषः ।

हिन्दी—मार्ग में चलने से थके यहाँ से थोड़ी ही दूर पर ऊँचे सीधे सर्ज, अर्जुन तथा निचुल वृक्षों के मध्य से घूमते हुए चञ्चल चकोर, मयूर, हरियल तथा हंस पक्षियों के समुदाय के कोलाहल वाले पयोष्णी नदी के तट-प्रदेश में बैठे, उस (दमयन्ती) द्वारा भेजे हुए क्रीडा किन्नर युगल के पास आप पहुँचेंगे ।

इयं च वाच्यतां तथा स्वहस्तकिसलयलिखिताक्षरगर्भा भूर्जपत्रिका
इत्यभिधाय पुरोऽस्य लेखपत्रिकां व्यसृजत् ।

सुधा—इयमिति । इयम्=एषा पत्रिका । वाच्यताम्=पठ्यताम् । तथा=
दमयन्त्या । स्वहस्तकिसलयलिखिताक्षरगर्भा—स्वस्य=आत्मनः, हस्तकिसलयेन=
करपल्लवेन, लिखितानि, अक्षराणि=वर्णानि, गर्भे=अन्तरे यस्यास्ताम् । भूर्जपत्रिका
=भूर्जपत्रे लिखिता पत्रिका । इति=एवम् । अभिधाय=कथयित्वा । अस्य=एतस्य ।
निपधराजस्य । पुरः=समक्षम् । लेखपत्रिकाम्=भूर्जपत्रिकाम् । व्यसृजत्=अमुञ्चत् ।

हिन्दी—“यह उस (दमयन्ती) द्वारा अपने हाथ रूपी किसलय से लिखे
अक्षरों वाली भूर्जपत्रिका पढ़िये” । यह कह कर उस निपधराज के सम्मुख लेख-
पत्रिका (चिट्ठी) को रख दिया ।

राजापि पार्श्वपरिजनेनोत्क्षिप्यापितां तामतिबहलपुलकाङ्कुरकण्ट-
कितप्रकोष्ठकाण्डेन पाणिना स्वयमुन्मुच्य सादरमवाचयत् ।

सुधा—राजेति । राजा=नृपः अपि । पार्श्वपरिजनेन—पार्श्वस्थ=समीप-
वर्तिनः, परिजनेन=सेवकेन । उत्क्षिप्य=उत्थाय । अपिताम्=प्रदत्ताम् । ताम्=
भूर्जपत्रिकाम् । अतिबहलपुलकाङ्कुरकण्टकितप्रकोष्ठकाण्डेन—अतिबहलेन=पर्याप्तेन,
पुलकाङ्कुरेण=रोमाञ्चेन, कण्टकितप्रकोष्ठकाण्डम्=मणिबन्धम् यस्य तादृशेन ।
पाणिना=करेण । स्वयम्=आत्मनैव । उन्मुच्य=उद्घाटय । सादरम्=आदर-
पूर्वकम् । अवाचयत्=अपठत् ।

हिन्दी—राजा भी समीपवर्ती अनुचर के द्वारा उठाकर दी गई उस भूर्जपत्रिका
को पर्याप्त रोमाञ्च के कारण कण्टकित कलाई वाले हाथ से स्वयम् खोलकर सादर
वाँचने लगा ।

नलोऽपि मां प्रत्यनलोऽसि यत्तद्मवादृशां नैषध नैषधर्मः ।

तथाबलनां बलवद् गृहीतुं न मानसं मानसमुद्रयुक्तम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—नैषध ! नलः अपि मां प्रति अनलः असि यत् तत् एषः धर्मः न ।

तथा अबलानां मानसं बलवद् गृहीतुं मानसमुद्रयुक्तं न ॥ १९ ॥

सुधा—नलोऽपीति । नैषध=निषधायान् भवः नैषधस्तत्सम्बुद्धौ=हे निषधराज !

नलः=नलामिधः अपि । माम् प्रति=दमयन्तीं प्रति । त्वम् । अनलः=वह्नि-
सदृशः । दाहकः=सन्तापदायकः असि । तत्=तत्कर्म । भवादृशाम्=भवद्विधानाम्
महापुरुषाणाम् । एषः=अयम् । धर्मः=कर्तव्यं नैवास्ति । तथा अबलानाम्=
नारीणाम् । मानसम्=चेतः । बलवत्=बलात् । गृहीतुम्=आदातुम् । मानसमुद्र-
युक्तम्—मानरूपेण समुद्रेण=सागरेण, युक्तम्=सम्पन्नम् । त्वाम् । न=नोचितम् ।
अत्र मानसमद्वैत्येतेन सबलानामेव पराजयो नाबलानाम् । अत्र विरोधाभास-यमका-
लङ्कारो । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १९ ॥

हिन्दी—हे निषधराज ! नल होकर भी आप मेरे प्रति अनल सदृश (सन्ताप
देने वाले) हो । यह आप जैसे महापुरुषों का धर्म नहीं है तथा समान रूपवाले समुद्र

से युक्त आपको हठात् अबलाओं के मन को इस प्रकार ग्रहण करना ठीक नहीं है ॥ १९ ॥

अपि च—

निपतति किल दुर्बलेषु दैवं तदवितथं ननु येन कारणेन ।

बलवति न यथा तथाबलानां प्रभवति कृष्टशरासनो मनोभूः ॥ २० ॥

अन्वयः—दैवं किल दुर्बलेषु निपतति तत् ननु अवितथम् । येन कारणेन कृष्ट-
शरासनः मनोभूः बलवति न तथा प्रभवति तथा अबलानाम् प्रभवति ॥ २० ॥

सुधा—निपततीति । दैवं=भाग्यम् । किल=खलु । दुर्बलेषु=अशक्तेषु ।
निपतति=पतति । तत्=असौ तु । ननु=नूनम् । अवितथम्=सत्यम् । अस्तीति ।
येन कारणेन=यतो हि । कृष्टशरासनः—कृष्टम्=आकृष्टम्, शरासनम्=धनुर्धन-
सः । मनोभूः=मदनः । बलवति=सशक्ते जने । न तथा प्रभवति=तेन प्रकारेण
प्रभावशाली न भवति । यथा अबलानाम्=नारीणाम्, अशक्तानां च प्रभवतीति ।
अत्र यमकालङ्कारः ॥ २० ॥

हिन्दी—और भी—भाग्य वास्तव में दुर्बलों को ही सताता है यह एक निश्चित
सत्य है । इसी कारण से धनुष खींचे हुए मदन बलशाली पर वैसा प्रभाव नहीं
डालता है जैसा कि अबलाओं तथा अशक्तों को सताता है ॥ २० ॥

अपि च—

कदा किल भविष्यन्ति कुण्डिनोद्यानभूमयः ।

उत्फुल्लस्थलपद्माभभवच्चरणभूषिताः ॥ २१ ॥

अन्वयः—किल कदा कुण्डिनोद्यानभूमयः उत्फुल्लस्थलपद्माभभवच्चरणभूषिताः
भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

सुधा—कवेति । किल=खलु । कदा=कस्मिन् काले । कुण्डिनोद्यानभूमयः—
कुण्डिनस्य=कुण्डिनपुरस्य, उद्यानस्य=उपवनस्य, भूमयः=स्थलानि । उत्फुल्लस्थल-
पद्माभभवच्चरणभूषिताः—उत्फुल्लानाम्=विकसितानाम्, स्थलपद्मानाम्=स्थल-
कमलानाम्, आभेवाभा=कान्तिर्योस्ताभ्यां भवच्चरणाभ्याम्=श्रीमत्पद्म्याम्,
भूषिताः=शोभिताः । भविष्यन्ति । अनुष्टुप्छन्दम् ॥ २१ ॥

हिन्दी—और भी—निश्चय ही कब कुण्डिनपुर की उद्यानभूमि पूर्णविकसित
स्थलकमल की कान्ति सदृश कान्ति वाले आपके चरणों से भूषित हो सकेगी ॥ २१ ॥

इति लेखलिखितप्रणयसुभाषितामृतसरसप्लवेनाप्लावितहृदयः, 'विधे,
विधेहि मे पक्षिण इव पक्ष्यगलमुड्डीय येन तां पर्यामि' इति चिन्तयन्नर-
पतिः पुरतः स्थितं तं प्रियावार्तिकमाश्लिष्यन्निबोच्चरोसाधनिचयेन,
पिबन्निवाभिलाषतृषितया दृशा, स्नपयन्निव मधुरस्मितामृततरसेन, पुनः
पुनः सावरमभाषत ।

सुधा—इति लेखेति । इति=इत्थम् । लेखलिखितप्रणयसुभाषितामृतसरसप्लवेन—

लेखे=पत्रे, लिखितम्=अङ्कितम्, यत्प्रणयमुभाषितम्=प्रेमवार्ताकथनम्, तदेवामृत-
 रसः=सुधारसः, तस्य प्लवेन=प्रवाहेण । अप्लावितहृदयः—आप्लावितं हृदयम्
 =उरः मनो वा यस्य सः । विधे=भाग्य ! मे=मम । पक्षिण इव=खगस्येव ।
 पक्षयुगम्=पुंखद्वयम् । विधेहि=कुरु । येन=पक्षयुगलेन । उड्डीय=उड्ढयनं कृत्वा ।
 ताम्=दमयन्तीम् । पश्यामि=अवलोकयामि । इति=एवम् । चिन्तयन्=
 विचारयन् । नरपतिः=भूपतिः । पुरतः=समक्षम् । स्थितम्=अवस्थितम् । तम्=
 उक्तम् । प्रियवार्तिकम्=प्रियवार्तानियुक्तं जनम् । उच्चरोनाच्चनिचयेन—उच्चैन=
 ऊर्ध्वभूतेन, रोमाञ्चनिचयेन=रोमाञ्चसमूहेन । आश्लिष्यन्=आलिङ्गन् । इव ।
 अभिलापतृपितया—अभिलापेण=कामनया, तृपिता=पिपासिता, या दृक्=दृष्टिस्तया ।
 पिबन्निव=आस्वादयन्निव । मधुरस्मितामृतरसेन—मधुरम्=मृदु, स्मितम्=मन्द-
 हसितम्, तदेवामृतरसः=सुधारसस्तेन । स्नपयन्निव=अभिषिञ्चन्निव । पुनः पुनः=
 भूयो भूयः । सादरम्=आदरसहितम् । अभाषत=अकथयत् ।

हिन्दी—इस प्रकार पत्र में लिखे प्रणय सुभाषित रूपी असृत रस के प्रवाह से
 आप्लावितहृदय होकर—“विधे ! मेरे पक्षी के समान दो पंख बना दो, जिनसे उड़ कर
 उस (प्रिया) को देख लूँ” इस प्रकार सोचते हुए नृपति नल सामने बैठे उस प्रिय
 समाचार को बतलाने वाले व्यक्ति को मानों उच्च रोमाञ्चसमूह द्वारा आलिङ्गन कर,
 अभिलापतृपितदृष्टि से मानो पीता हुआ, मृदु मुस्कानरूपी अमृत रस से सराबोर
 करता हुआ, बारम्बार सादर कहने लगा ।

‘पुष्कराक्ष, सा सर्वथा विजयते राजपुत्री । यस्याः प्रसन्नमुदारसत्कान्ति-
 श्लिष्टं सुकुमारमनेकालङ्कारभाजनं वयो वचनं च, सप्रश्रयः प्रगल्भो
 विवेकवान्विदग्धबुद्धिर्भवद्विधः परिजनश्च’ ।

सूत्रा—पुष्कराक्ष इति । पुष्कराक्ष=अयि पुष्कराक्ष नाम वार्तिक ! सा
 राजपुत्री=राजकुमारी दमयन्ती । सर्वथा=सर्वप्रकारेण । विजयते=उत्कृष्टा
 अस्ति । यस्याः=राजपुत्र्याः । प्रसन्नम्=प्रमुदितम् । उदारसत्कान्तिश्लिष्टम्—
 उदारम्=रम्यम्, सत्कान्ति=तेजस्वि, श्लिष्टम्=सुविभक्तसंविचयवम् । सुकुमारम्
 =सुकोमलम्, अनेकालङ्कारभाजनम्=बहुभूषणपात्रम् । वयः=आयुः । वचनम्=
 वाणी । वयःशब्देन तदाधारभूतं शरीरम् । पक्षे—प्रसन्नम्=हृदिति अर्थप्रतीति-
 कृत् । उदारम्=महार्थम् । कान्तिः=ओज्ज्वल्यम् । सप्रश्रयः=सानुनयः । प्रगल्भः
 =चतुरः । विवेकवान्=ज्ञानशीलः । विदग्धबुद्धिः=कुशलधीः । भवद्विधः=श्रीम-
 त्समः=सेवकः । अत्रोपमालङ्कारः ।

हिन्दी—हे पुष्कराक्ष ! वह राजपुत्री सर्वथा उत्कृष्ट है जिसका प्रसन्न, उदार,
 सत्कान्तियुक्त, सुकुमार, बहुविध अलङ्कारभाजन, आयु तथा वचनों वाला और आप
 जैसा नम्र, चतुर, विवेकवान्, चतुरबुद्धि वाला जिसका परिजन है ।

तत्कथय ‘कथनीयकीर्तिः स्वास्ते कथमास्ते कं विनोदमनुतिष्ठति केन

व्यापारेण परिणामयति वासरं वाऽसौ भवत्स्वामिसुता' इत्येवमुक्तः स पुनः पल्लवयन्ननुरागकन्दलं नलमलपत् ।

सुधा—तदिति । तत्=अतः । कथय=वद । कथनीयकीर्तिः—कथनीया=वर्णनीया । कीर्तिः=यशः यस्याः सा । क्व=कुत्र । आस्ते=वर्तते । कथम्=केन प्रकारेण । कं विनोदम्=कं मनोरञ्जनम् । अनुतिष्ठति=अनुवर्तते । केन व्यापारेण=केनोद्यमेन । वा=अथवा । भवत्स्वामिसुता—भवतः=श्रीमतः, स्वामिनः=नृपतेः, सुता=दुहिता । असौ=सा । वासरम्=दिवसम् । परिणामयति=यापयति । इति । एवम्=इत्थम् । उक्तः=कथितः । सः=असौ । पुनः=भूयः । अनुरागकन्दलम्—अनुरागस्य=प्रेम्णः, कन्दलानि=अङ्कुराणि यस्मिन् सः तम् । नलम्=नलनृपतिम् । पल्लवयन्=आनन्दयन् । अलपत्=अवोचत् ।

हिन्दी—अतः बतलाओ—तुम्हारी वह वर्णनीय कीर्ति वाली नृपसुता दमयन्ती कहाँ है, कैसी है, किस वस्तु से मन बहलाती है तथा किस व्यापार के द्वारा अपने दिन व्यतीत कर रही है ? इस प्रकार पूछे जाने पर वह (पुष्कराक्ष) पुनः अनुरागाङ्कुर वाले राजा नल को पल्लवित (आनन्दित) करता हुआ कहने लगा ।

त्वद्देशागतवायसाय ददती दध्योदनं पिण्डितं

त्वन्नाम्नः सदृशे दृशं निदधती वन्येऽपि मुग्धा नले ।

त्वत्सन्देशकथार्थिनी मृगयते तान् राजहंसान्पुनः

क्रीडोद्यानतरङ्गिणीतरुतलच्छायासु वापीषु च ॥ २२ ॥

अन्वयः—त्वद्देशागतवायसाय पिण्डितं दध्योदनम् ददती, त्वन्नाम्नः सदृशे वन्ये नले अपि दृशम् निदधती, मुग्धा त्वत्सन्देशकथार्थिनी पुनः क्रीडोद्यानतरङ्गिणी तरुतलच्छायासु वापीषु च तान् राजहंसान् मृगयते ॥ २२ ॥

सुधा—त्वद्देशेति । त्वद्देशागतवायसाय—त्वत्=तव, देशात्=वासस्थानात्, आगताय=समागताय, वायसाय=काकाय । पिण्डितम्=पिण्डवत्कृतम् । दध्योदनम्=दधिभक्तम् । ददती=प्रयच्छती । त्वन्नाम्नः=तवाभिधानकयनात् । सदृशे=समाने । वन्ये=जाङ्गलीये । नले=नलनामघासविशेषे अपि । दृशम्=दृष्टिम् । निदधती=धारयन्ती । मुग्धा=प्रेमविह्वला । त्वत्सन्देशकथार्थिनी=तव सन्देशवार्ताभिलाषिणी । दमयन्ती । पुनः=बारम्बारम् । क्रीडोद्यानतरङ्गिणीतरुतलच्छायासु—क्रीडोद्यानतरङ्गिणीषु=लीलावाटिकासु नदीषु तरुतलच्छायासु=वृक्षाधःछायासु । वापीषु=‘वाउली’ इत्येतासु च । तान्=कथितान् । राजहंसान्=राजमरालान् । मृगयते=अन्वेषयति । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

हिन्दी—आपके देश की ओर से आए हुये कौबे को पिण्ड बनाकर दही सात देती (खिलाती) है, आपके नाम की समानता रखने वाली नल नाम की जंगली घास पर टकटकी बाँध कर देखने लगती है । प्रेम विह्वल, आपकी सन्देशवार्ता की

इच्छुक दमयन्ती बार बार क्रीडोद्यानों, नदियों तथा वृक्षों की छायाओं व बाजियों (जलाशयों) पर उन राजहंसों को खोजती रहती है ॥ २२ ॥

अपि च । साम्प्रतं तथा—

त्वद्देशागतमारुतेन मृदुना संजातरोमाञ्चया

त्वद्रूपाञ्चितचारुचित्रफलके निर्वापयन्त्या दृशम् ।

त्वन्नमामृतसिक्तकर्णपुटया त्वन्मार्गवातायने

नीचैः पञ्चमगीतिगभितगिरा नक्तं दिनं स्थीयते ॥ २३ ॥

अन्वयः—त्वद्देशागतमारुतेन मृदुना सञ्जातरोमाञ्चया, त्वद्रूपाञ्चितचारुचित्रफलके दृशं निर्वापयन्त्या, त्वन्मार्गवातायने त्वन्नमामृतसिक्तकर्णपुटया, नीचैः पञ्चम-गीतिगभितगिरा नक्तं दिनं स्थीयते ॥ २३ ॥

सूषा—त्वद्देशेति । साम्प्रतम्=इदानीम् । त्वद्देशागतमारुतेन=तव निवास-स्थानादायातेन पवनेन । मृदुना=शीतलेन । सञ्जातरोमाञ्चया—सञ्जातम्=सम्भूतम्, रोमाञ्चं यस्याः सा तथा । त्वद्रूपाञ्चितचारुचित्रफलके=तव रूपानुकूतो रुचिरचित्रपटले । दृशम्=दृष्टिम् । निर्वापयन्त्या=प्रक्षिपन्त्या । त्वन्मार्गवातायने=तव गमनमार्गवाक्षे । त्वन्नमामृतसिक्तकर्णपुटया=तव नामरूपमुधासिक्तकर्ण-पुटया । नीचैः=मन्दम् । पञ्चमगीतिगिरा=पञ्चमस्वरवाण्या गायन्त्या । नक्तं-दिवम्=अहोरात्रम् । स्थीयते=स्थिरीभूयते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

हिन्दी—और भी—तुम्हारे निवास स्थान की ओर से आने वाली मृदुल वायु से उसे रोमाञ्च हो उठता है, तुम्हारे रूप की प्रतिकृति वाले सुन्दर चित्र फलक पर वह टकटकी बाँधे रहती है । तुम्हारे आने की मार्ग की खिड़की पर तुम्हारे ही नाम रूपी अमृत रस से कर्ण पुटों से खींचती हुई धीरे धीरे पञ्चम स्वरयुक्त वाणी से गुनगुनाती हुई रात दिन बैठी रहती है ॥ २३ ॥

एवमनुगुणमनुरागस्य, सदृशं शृङ्गारस्य, सहोदरमावरस्य, प्रियं प्रेमप्रपञ्चस्य, प्रोत्साहनमनङ्गस्य, अनुकूलमुत्कण्ठायाः, समुचितमभिनिवेशस्य, कौतुकजननं जल्पति पुष्कराक्षे, श्रवणकुतूहलनि विस्मृतान्यव्यापारे तन्मयतामिवानुभवति भूमुजि, जरठीभवत्सु पूर्वाल्लिवेलालवेषु, गगनमध्यासन्नवर्तिनि व्रजति तीव्रतां ब्रधनमण्डले, स्थलयति पथि पथिकानसह्योर्मिणि घर्मंजाले, जलाशयाननुसरत्सु पिपासाकूततरलिततारकेषु श्वासिषु श्वापदेषु, पङ्किलकूलकर्वमविमर्दोद्यतेषु सरित्परिसरवनविहारि-पक्षेषु पक्षिषु कूलकुलायकोनकणितकोकूयमानकुक्कुहेषु गिरिसरित्सुरङ्गाङ्ग-णेषु रङ्गतकुरङ्गचवितखर्वद्वयनिलनीलनिम्नशाद्वलस्थलस्थितये हिण्डमानासु कारण्डवशिखण्डिमण्डलीषु, शिशिरनिवासवाञ्छया कूजत्सु करञ्जनिकुञ्ज-पुञ्जितकपिञ्जलकपोतपोतकेषु, वहति मनाङ्ग्लानकोमलकुसुमकोशकोष्णा-

मन्दमकरन्दबिन्दूद्गारिणि तापीतीरतरङ्गस्पर्शसेव्ये मध्याह्नमरुति, श्रम-
वशविलोलमोलघ्नयननीलोत्पलासु बहलतस्तलच्छायामश्रयन्तीषु सीदत्-
सैनिकनितम्बिनीषु प्रस्तावपाठकः पपाठ ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । अनुरागस्य=प्रेम्णः । अनुगुणम्=अनु-
कुलम् । शृङ्गारस्य सदृशम्=शृङ्गारानुकूलम् । आदरस्य=सम्मानस्य । सहोदरम्
=बन्धुम् । प्रेमप्रपञ्चस्य=अनुरागप्रपञ्चस्य । प्रियम्=रुचिरम् । अनङ्गस्य=
मदनस्य । प्रोत्साहनम्=उद्दीपकम् । उत्कण्ठायाः=उत्सुकतायाः । अनुकूलम्=
अनुरूपम् । अभिनिवेशस्य=प्रवृत्तेः । समुचितम्=उपयुक्तम् । कौतुकजननम्=
आश्चर्योत्पादकम् । पुष्कराक्षे=तन्नामपथिकजने । जल्पति=कथयति सति । श्रवण-
कुतूहलिनि—श्रवणे=आकर्षणे, कौतूहलं यस्य तादृशि । विस्मृतान्यव्यापारे—
विस्मृतम्=विस्मरणे नीतम्, अन्यत्=अपरम्, व्यापारम्=कर्म, यस्य तादृशि ।
भूभुजि=राजनि नले । तन्मयताम्=तल्लीनताम् । इव=समम् । अनुभवति=
अनुभूतिं कुर्वति । पूर्वाह्णवेलावेपु=पूर्वाह्णवेलायाः=प्रातःकालस्य, लवेषु=क्षणेषु ।
जरीभवत्सु=दृढत्वं गतेषु । गमनमध्यासन्नवर्तिनि—गमनमध्यस्य आकाशान्तरस्या-
सन्ने=निकटे, वर्तत इति तादृशि । ब्रह्ममण्डले=धर्ममण्डले । तीव्रताम्=प्रखरताम् ।
व्रजति=गच्छति । पथि=वर्तमनि । पथिकान्=पथिकजनान् । असह्योष्मणि—
असह्या=सोढुं, योग्या सह्याः न सह्या, असह्या उष्मा=उष्णता यत्र तस्मिन् ।
धर्मजाले=धर्मसमूहे । स्खलयति=पातयति । पीपासाकूततरलिततारकेषु—
पिपासायाः=तृष्णायाः, आकूतेन=अभिप्रायेण, तरलिताः=चञ्चलाः, तारकाः=
कनीनिकाः, यैस्तेषु श्वासिषु=द्रुतश्वासितेषु । श्वापदेषु=पशुषु । जलाशयान्=
तडागानि । अनुसरत्सु=अनुगच्छत्सु । सरित्परिसरवनविहारिकरिवराहमहिषमण्डलेषु
—सरिताम्=नदीनाम्, परिसरेषु=तटेषु, वनेषु च विहरन्तीति तादृशेषु करिणाम्=
गजानाम्, वराहाणाम्=शूकराणाम्, महिषाणाञ्च, मण्डलेषु=वृन्देषु । पङ्किल-
कूलकदम्बविमर्दितोद्यतेषु—पङ्किलानि=कदम्बयुक्तानि, यानि कूलानि=नदीतटानि,
तेषां कदम्बस्य=पङ्कस्य, विमर्दिताय=सम्भर्दनायोद्यतेषु=तटपरेषु । सम्पुटितपक्षे-
षु—सम्पुटितानि=संयुक्तानि, पक्षाणि=पुंखानि येषां ते, तेषु । पक्षिषु=खगेषु ।
विटपिकोटिकुटीरनीडनिलयनिलीयमानेषु—विटपिनाम्=वृक्षाणाम्, कोटराणि एव
कुटीराणि तेषु नीडरूपाणि निलयानि=गृहाणि, तेषु निलीयमानेषु=प्रच्छन्नेषु ।
कूलकुलायकोणकूणितकोकूयमानकुक्कुटेषु—कूलानाम्=तटवर्तिनाम्, कुलायानाम्=
नीडानाम्, कोणानि, तेषु कोकूयमानानि=कूजितानि कुक्कुटानि येषु तादृशेषु ।
गिरिसरित्सुरङ्गाङ्गणेषु—गिरीणाम्=पर्वतानाम्, सरिताम्=नदीनाम्, सुरङ्गाः=
सन्धयस्तदङ्गणेषु । रङ्गत्कुरङ्गचवितस्वर्वदूर्वानलनीलनिम्नशाद्वलस्थितये—रङ्गदिभः
=पर्यटदिभः, कुरङ्गः=मृगैश्चवितेन चर्वणेन, स्वर्वा=खण्डिता, दूर्वा=शाद्वला,
नलनीलानि=नलनामवन्धनीलवर्णतृणानि च यत्र तादृशे, निम्नशाद्वलस्थले=निम्न-
घासप्रदेशे । स्थितये=निवासाय, कारण्डवशिखण्डिमण्डलीषु=वनकुक्कुट-मयूरवृन्देषु ।

हिण्डघमानासु=मृग्यमाणासु । शिशिरनिवासवाञ्छया—शिशिरे=शीतस्थले निवा-
साय वाञ्छा=अभिलाषा तथा । करञ्जनिकुञ्जपुलिनकपिञ्जलकपोतपोतकेषु—
करञ्जानाम्=करञ्जवृक्षाणाम्, निकुञ्जेषु=लतागुल्मेषु, पुलिनेषु=नदीतटेषु च,
कपिञ्जलानाम्=कपोतानां च, पोतकाः=शिशवस्तेषु । कूजत्सु=कलरवं
कुर्वन्तु । मनाङ्ग्लानकोमलकुसुमकोशकोष्णामन्दमकरन्दबिन्दूदगारिणि—मनाक्=
किञ्चित्, म्लानेषु=मलनेषु, कोमलकुसुमकोशेषु=मृदुपुष्पकोशेषु, कोष्णानि=
ईषदुष्णानि, अमन्दानि च मकरन्दबिन्दूनि=मधुरसबिन्दूनि, तदुदगारिणी=तद्विणि
तापीतीरतरङ्गस्पर्शसेव्ये—ताप्याः=यमुनायाः, तीरस्य=तटस्य, तरङ्गाणाम्=
वीचीनाम्, स्पर्शनं सेव्ये=सेवनीये । मध्याह्नमारुति=मध्यन्दिनस्य पवने । वहति=
प्रवहति । श्रमवशविलोलमीलन्नयननीलोत्पलासु—श्रमवशात्=परिश्रमात्, विलो-
लानि=चञ्चलानि, मीलन्ति=निमीलन्ति, नयनानि=लोचनानि, तान्येवोत्पलानि
=कमलानि, यासां तासु । सीदत्सैनिकनितम्बिनीषु—सीदन्ती=श्रमिताः याः
सैनिकानाम्=योद्धानाम्, नितम्बिन्यः=कामिन्यस्तासु । बहलतरुतलच्छायायाम्—
बहलतरुणाम्=सघनवृक्षाणाम्, तले=अधस्तात् या छाया तस्याम् आश्रयन्तीषु=
विश्रान्तासु । प्रस्तावपाठकः=प्रस्तावस्य पाठकर्त्ता । पपाठ=अपठत् ।

हिन्दी—इस प्रकार अनुराग के अनुकूल, शृङ्गार के सदृश, आदर के समगुण,
प्रेम-प्रपञ्च के प्रेमी, मदन के उद्दीपक, उत्कण्ठा के अनुकूल, प्रकृति के अनुरूप, कौतू-
हलवश अन्यथा बातों को भूलकर तन्मयता का अनुभव करने लगा । उस समय
पूर्वाह्नवेला ढल चुकी थी । मध्याकाशवर्ती सूर्य-मण्डल प्रखर हो गया था । मार्ग में
पथिक असह्य गर्मी वाले धूपसमूह में व्याकुल हो रहे थे । प्यास से आकुल चञ्चल
कनीनिकाओं वाले लम्बी-लम्बी श्वासों खींचते (हाँफते) हुए पशु जलाशयों की
ओर जा रहे थे । नदियों के तटों तथा वनों में निवास करने वाले हाथी-शूकर तथा
महिषों के वृन्द कीचड़युक्त तटों की कीचड़ को उछालने लगे थे । पंख समेटे हुए
पक्षी वृक्षों के कोटरों में नीडरूपी कुटीरों वाले घरों में छिप गये थे । नदी तटों के
घोंसलों के कोनों में बैठे हुये कुक्कुट कूँ कूँ कर रहे थे । पर्वतों तथा सरिताओं के
सन्धि वाले भागों पर घूमते हुए हिरणों के द्वारा खाये जाने से टूटी दूब तथा नल-
ठहरने के लिए चक्कर काट रहे थे । शीतल स्थान पर रहने की कल्पना से
कारण्डवों (वनकुक्कुटों) तथा मयूरों के झुण्ड कूज रहे थे । करञ्जवृक्षों के
म्लान कोयल पुष्पकोषों में मामूली गर्म तथा अमरन्द मकरन्द बिन्दुओं की वर्षा
करने वाला तापी (यमुना) तट की तरङ्गों के स्पर्श से सेवन करने योग्य मध्याह्न-
पवन बह रहा था । थकी हुई सैनिकों की रमणियाँ श्रमवश चञ्चल नयनरूपी
नीलकमल बन्द करती हुई घने वृक्षों के नीचे छाया में विश्राम करने लगी थीं ।
इसी समय प्रस्ताव-पाठक ने पढ़ा—

विचित्राः पत्रालीर्दलयति गलत्स्वेदसलिलं-

रमन्दं मृदनाति प्रमदकरिकुम्भस्तनतटीः ।

प्रबन्धेनाक्रामञ्जनजघनजङ्घोरुयुगलं

श्रमः सेनाङ्गेषु प्रसरति शनैः कामुक इव ॥ २४ ॥

अन्वयः—सेनाङ्गेषु श्रमः कामुक इव शनैः प्रसरति । विचित्राः पत्रालीः गलत्-
स्वेदसलिलैः दलयति । प्रमदकरिकुम्भस्तनतटीः अमन्दं मृदनाति । जनजघनजङ्घोरुयुगलं
प्रबन्धेन आक्रामन् (आस्ते) ॥ २४ ॥

मुधा—विचित्रा इति । सेनाङ्गेषु—सेनायाः=बलस्य, अङ्गेषु=भागेषु । श्रमः
=परिश्रमः । कामुक इव=कामासक्त इव । शनैः=मन्दम् । प्रसरति=विस्तारं
याति । विचित्राः=चित्राः । पत्रालीः=वाहनावलीः । गलत्स्वेदसलिलैः—गलन्ति
=प्रस्रवन्ति, यानि स्वेदसलिलानि=स्वेदविन्दूनि, तैः । दलयति=पीडयति ।
प्रमदकरिकुम्भस्तनतटीः—प्रमदानाम्=मत्तानाम्, करिणाम्=गजानाम्, कुम्भस्त-
नानि, एव तटयस्ताः । अमन्दम्=मलिनम् । मृदनाति=मर्दयति । जनजघनजङ्घोरु-
युगलम्—जनस्य=कामिनीजनस्य, जघनजङ्घोरुयुगलम्—जघनजङ्घा-उरुद्वयम् । च
प्रबन्धेन—प्रकृष्टो बन्धः प्रबन्धस्तेन=विशिष्टबन्धेन । आक्रामन्=आक्रमणं कुर्वन्
आस्ते इति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २४ ॥

हिन्दी—सेना के विभिन्न अङ्गों में श्रम कामुक के समान धीरे-धीरे फैल रहा
रहा है । वह विचित्र पत्रावलियों (सवारियों) को बह रहे पसीने की बूंदों से
व्यथित कर रहा है । मत्तगजों के कुम्भस्थल रूपी स्तनतटों को मलिन कर रहा
है । कामिनीजन के जघन-जङ्घा तथा दोनों उरुओं पर विशेष (उत्कृष्ट) बन्ध के
साथ आक्रमण कर रहा है (अर्थात् सेना के हाथी घोड़े सैनिक आदि सभी नितान्त
थक चुके हैं) ॥ २४ ॥

अपि च—

कूजत्क्रौञ्चं चटुलकुररद्वन्द्वमुन्नाविहंसं

क्रीडत्क्रोडं निपतितलतापुष्पकिञ्जल्कहारि ।

अस्याः सान्द्रद्रुमवनतलभ्रान्तसुप्ताध्वनीं

रोधः सिन्धोः स्थगयति भवत्सैनिकानां प्रयाणम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—कूजत्क्रौञ्चं चटुलकुररद्वन्द्वम् उन्नाविहंसं क्रीडत्क्रोडं निपतितलतापुष्प-
किञ्जल्कहारि सान्द्रद्रुमवनतलभ्रान्तसुप्ताध्वनीं भवत्सैनिकानां प्रयाणं अस्याः सिन्धोः
रोधः स्थगयति ॥ २५ ॥

मुधा—कूजति । कूजत्क्रौञ्चम्—कूजन्तः=कलखं कुर्वन्तः, क्रौञ्चाः=
क्रौञ्चपक्षिणः यत्र तत् । चटुलकुररद्वन्द्वम्—चटुलानाम्=चपलानाम्, कुरराणाम्=
कुररपक्षिणाम्, द्वन्द्वानि=मिथुनानि, यत्र तत् । उन्नाविहंसम्—उत्=उच्चैः,
गच्छन्तीति तद्दृशाः हंसाः=मरालाः यत्र तत् । क्रीडत्क्रोडम्—क्रीडन्तः=खेलन्तः,

क्रोडाः=शूकराः यत्र तत् । निपतितलतापुष्पकिञ्जल्कहारि—निपतताम्=पतन-
शीलानाम्, लतानाम्=वल्लरीणाम्, पुष्पाणाम्=कुसुमानाम्, किञ्जल्केन=परागेण,
हारि=मनोरमम्, यत्र तत् । सान्द्रद्रुमवनतलश्रान्तसुसाधवनीनम्—सान्द्रस्य=सघनस्य,
द्रुमवनस्य=वृक्षसमूहस्य, तले, श्रान्ताः=क्लान्ताः, अत एव सुसाः=प्रसुताः,
अधवनीनाः=पथिकाः यत्र तत् । भवत्सैनिकानाम्=भवतः वीराणाम् । प्रयाणाम्=
प्रस्थानम् । अस्याः=एतस्याः यमुनायाः । सिन्धोः=नद्याः । रोधः=तटम् ।
स्थगयति=अवरोधयति । स्मधरा वृत्तम् ॥ २५ ॥

हिन्दी—जहाँ क्रोश्वपक्षी कल कूजन कर रहे हैं, चञ्चल कुररपक्षियों के जोड़े
हैं, हंस उच्च स्वर से कूजन कर रहे हैं, कोल (शूकर) क्रोड़ा कर रहे हैं, गिरे
हुए लता-पुष्पों का पराग मनोरम लग रहा है । सघन वृक्ष वनों के नीचे धके हुए
पथिक निद्रा का आनन्द ले रहे हैं (वहाँ) आपके सैनिकों का प्रयाण (प्रस्थान)
इस नदी तट को अवरुद्ध कर रहा है ॥ २५ ॥

राजा तु तदाकर्ण्य 'बाहुक, बाहूनां बहुमतो बाहुल्यादिहैव वासः, तद्व
सैनिकान्, अवतरत तापीतीरतरुतलाश्रयान्, आश्रयत श्रमच्छिदच्छायाः,
कुरुत पटकूटीः, कारयत कायमानानि, मुञ्चतामन्दमृदुशाद्वलेषवबलान्बली-
वर्दकान्, कूर्दयत कर्दमे महिषान्, खादयत वेसरीभिर्वंशकरीराङ्कुरान्,
प्रचारयत क्रमेण क्रमेलकान्, अवगाहावसाने पृष्ठावकीर्णपुलिनपङ्कपांसवो
विहरन्तु स्ववशं वंशस्तम्बेषु स्तम्बेरमाः, तरुबुध्नेषु बध्नीत तीव्रवेगान्वेग-
सरान्, अवतरन्तु तापीतीरतरङ्गेषु तुरङ्गाः, शिशिरतरङ्गानिलान्दोलित-
विविधविकचमञ्जरीजालजटिलेषु त्रुल्ललताखण्डमण्डपेषु मध्याह्नसमय-
मतिवाहयन्तु किन्नरमिथुनानि' इति सेनापतिमादिदेश ।

सुभा—राजेति । राजा तु=नृपस्तु । तत्=तथाविधम् । आकर्ण्य=श्रुत्वा ।
बाहुक=अयि बाहुक ! बहूनाम्=अधिकांशानाम् । बहुमतः=विचाराधिक्यम् ।
बाहुल्यात्=बहुमतत्वात् । इह=अत्र, सिन्धो रोधसि एव । वासः=अधिवासः
भवेत् । तत्=अतः । सैनिकान्=भटान् । वद=भण । तापीतीरतरुतलाश्रयान्—
तापीतीरस्य=यमुनानदीतटस्य, तरुतलाश्रयान्=पादपतलाश्रयान् । अवतरत=अव-
तरणं कुरुत । श्रमच्छिदच्छायाः—श्रमम्=परिश्रमम्, छिन्दन्तीति=नाशयन्तीति
तादृश्यच्छायास्ताः । आश्रयत=आश्रयं कुरुतः । पटकूटीः=वस्त्रगृहाणि । कुरुत=
रचयत । कायमानानि=तृणमयगृहाणि । कारयत । अमन्दमृदुशाद्वलेषु=हरित-
कोमलघासेषु । अबलान्=अशक्तान् । बलीवर्दकान्=वृषभान् । मुञ्चत=त्यजत ।
कर्दमे=पङ्के । महिषान् कूर्दयत=उच्चालयत । वेसरीभिः=गर्दभैः । वंशकरी-
राङ्कुरान्—वंशानाम्=कीचकानाम्, करीराणाम्=करीरपुष्पाणाञ्च, अङ्कुरान्
=कन्दलीः । खादयत=खादनाय दत्त । क्रमेण=क्रमानुसारम् । क्रमेलकान्=उष्टान् ।
प्रचारयत=प्रचालयत । अवगाहावसाने=स्नानसमाप्ति । पृष्ठावकीर्णपुलिन-

पङ्कपांसवः—पृष्ठेषु = पृष्ठभागेषु, अवकीर्णाः = विकीर्णाः, पुलिनस्य = तटप्रदेशस्य, पङ्कपांसवः = कदमरेणवः, यैस्तादृशाः गजाः । स्ववशम् = इच्छानुसारम् । वंशस्तम्बेषु = वेणुकाननेषु । विहरन्तु = विचरन्तु । तीव्रवेगान् = द्रुतगतीन् । वेगसरान् = मिश्रघोटकान् । तरुबुधनेषु = वृक्षस्तम्भेषु । बध्नीत = बन्धने प्रापयत । तापीतीर-तरङ्गेषु = यमुनातटविचिपु । तुरङ्गाः = अश्वाः । अवतरन्तु = अवतरणं कुर्वन्तु । किन्नरमिथुनानि = किम्पुरुषयुगलानि । शिशिरतरङ्गानिलान्दोलितविविधविकचमञ्जरी-जालजटिलेषु—शिशिरतरङ्गाणाम् = शीतलवीचीनाम्, वातैः = पवनैः । आन्दोलितानि = कम्पमानानि, विविधविकचमञ्जरीजालजटिलानि = बहुविविधविकसितमञ्जरीजाल-युक्तानि, तेषु । उत्फुल्ललताखण्डमण्डपेषु—उत्फुल्लानाम् = विकसितानाम्, लता-खण्डानाम् = वीरुखण्डानाम्, मण्डपेषु = मण्डलेषु । मध्याह्नसमयम् = माध्यन्दिन-कालम् । अतिवाहयन्तु = यापयन्तु । इति = एवम् । सेनापतिम् = बलाधिकृतम् । आदिदेश = आदेशं चकार ।

हिन्दी—राजा ने यह सुन कर—‘हे बाहुक ! अधिकांश का बहुमत है कि यहीं पड़ाव किया जाय । अतः सैनिकों से कह दो कि तापी नदी के तटवर्ती वृक्षों की छाया में उतरें तथा श्रम (थकावट) दूर करने वाली छाया में आश्रय लें । पट कुटीरों (राउटियाँ) खड़ी कर लें । तृण कुटीरों बनायें । ताजी कोमल दूब पर थके (अशक्त) बैलों को छोड़ दें । भैंसों को कीचड़ में कुदाएँ । गधों को बाँस तथा करीरों के अंकुर खिलायें । क्रमशः ऊँटों को घुमा लें । स्नान कर लेने के पश्चात् अपनी पीठों पर नदी तट की कीचड़ तथा रेणु (धूल) को ढाले हुए हाथी इच्छा-नुसार बाँसों के झुरमुटों में विहार करें । तीव्र वेग वाले खच्चरों को वृक्षों के तनों में बाँध दिया जाय । तापी नदी की तटवर्ती तरङ्गों में घोड़े उतरें । शीतल तरङ्गों वाले पवन से आन्दोलित अनेक प्रकार के विकसित मञ्जरी-जाल से जटिल प्रफुल्लित लताखण्ड-मण्डपों में किन्नर-युगल दोपहरी का समय व्यतीत करें” । इस प्रकार सेनापति को आदेश दिया ।

स्वयमपि पुष्कराक्षसूचितार्थपथश्रमखिन्नकिन्नरमिथुनविदूषया कृत-मृगयाविनोदव्यपदेशी दिशि दक्षिणस्यामाप्तस्तोकपरिवारपरिवृतो शर-न्निर्गन्तस्तोकारिवारिरमणीयासु रममाणपुलिनान्तम्बिनीवनचन्द्रबिम्ब-तासु सान्द्रद्रुमव्रीणीषु विचरितुमारभत ।

सूधा—स्वयमिति । स्वयमपि = आत्मनाऽपि राजा । पुष्कराक्षसूचितार्थपथश्रम-खिन्नकिन्नरमिथुनविदूषया—पुष्कराक्षेण = तन्नामपथिकेन, सूचिते = वर्णिते, अद्वैतपथे = अद्वैतमार्गे, एव, श्रमेण = परिश्रमेण, खिन्नेन = आकुलितेन, किन्नरमिथुनम् = किन्नरयुगलम्, विदूषया = दूष्टुमिच्छया । कृतमृगयाविनोदव्यपदेशी—कृतः = विहितः, मृगयायाः = आखेटस्य, विनोदः = आनन्दः, तस्य यो व्यपदेशः = व्याजो, येन सहितः । आप्तस्तोकपरिवारपरिवृतः—आप्तः = विश्वस्तः, स्तोकपरिवारः = अल्पपरिवारः,

तेन परिवृतः=आवृतः । दक्षिणस्यां दिशि=अवाच्यां दिशायाम् । झरनिक्षर-
ज्ञात्कारिवारिरमणीयासु—झरदिभः=पतदिभः, निर्झरैः=स्रोतोभिः, 'ज्ञात्' इति
ध्वनिकारि यद् वारि तेन, रमणीयाः=मनोरमाः, यास्तादृशीषु । रममाणपुल्लिन्द-
नितम्बिनीवदनचन्द्रबिम्बितासु—रममाणानाम्=रमणं कुर्वतीनाम्, पुल्लिन्दनितम्बिनी-
नाम्=किरातस्त्रीणाम्, वदनचन्द्रम्=मुखचन्द्रम्, बिम्बितम्=प्रतिबिम्बितं यत्
तासु । सान्द्र-द्रुमद्रोणीषु=सघनवृक्षपर्वतगुहासु । विचरितुम्=घ्रमितुम् । आरप्ता
=प्रारेभे ।

हिन्दी—(राजा नल ने) स्वयं भी पुष्कराक्ष द्वारा सूचित आधे मार्ग में ही परि-
श्रम से थके किन्नरयुगल को देखने की इच्छा से आखेट के मनोरञ्जन के बहाने कति-
पय प्रामाणिक पारिचारकों के साथ घने वृक्षों तथा पर्वतगुफाओं वाली दक्षिणी
दिशा में विचरण करना आरम्भ कर दिया, जहाँ झर्झर् ध्वनि करने वाले मनोरम
झरने बह रहे थे तथा रमण कर रही पुल्लिन्द सुन्दरियों के मुखचन्द्र उनमें प्रतिबिम्बित
हो रहे थे ।

पुरः स्थितश्चास्य वर्त्म दर्शयन् जात्यतरतुरङ्गमारोपितः पुष्कराक्षोऽप्य-
भाषत ।

सुधा—पुर इति । च=तथा । पुरस्थितः—पुरः=समक्षम्, स्थितः=अवस्थितः ।
पुष्कराक्षः=तन्नामकोऽपि । जात्यतरतुरङ्गमम्=उत्तमकोटिवाजिनम् । आरोपितः=
आरूढः । अस्य=नृपस्य । वर्त्म=मार्गम् । दर्शयन्=अवालोकयन् । अभाषत=अवोचत् ।
हिन्दी—सामने स्थित पुष्कराक्ष भी उत्तमकोटि के घोड़े पर बैठा हुआ उसका
मार्ग दिखलाता हुआ कहने लगा ।

देव, मार्कण्डेयप्रमुखमहामुनिनिवासपवित्रिताः पुण्याः खल्बिमाः
पयोष्णीपरिसरवनभूमयः ।

सुधा—देव इति । देव=राजन् ! मार्कण्डेय-प्रमुखमहामुनिनिवासपवित्रिताः—
मार्कण्डेयप्रमुखाः=मार्कण्डेयादयः, महामुनयः=महर्षयः, तेषां निवासेन=आवासेन,
पवित्रिताः=पवित्रीकृताः । खलु=किल । इमाः=एताः । पुण्याः=पूताः । पयो-
ष्णीपरिसरवनभूमयः=काननभूमयः ।

हिन्दी—हे राजन् ! मार्कण्डेय आदि महामुनियों के निवास से पवित्र बनाई गई
वास्तव में यह पुण्य पयोष्णी नदी की तटवर्ती भूमि है ।

तथाहि—ध्रूयते किलास्मादुद्देशात्पूर्वविभागे भगवतः पुराणपुरुषावता-
रस्य परशुरामस्य जनयितुर्जम्बवनेराश्रमः । ततोऽपि नातिदूरेण सुरासुर-
मौलिमालामुकुलमुक्तमकरन्दबिन्दुस्तपितपावारविन्दस्य भगवतः स्वस्वेव-
प्रसरप्रवर्तितपयोष्णीप्रवाहस्य महावराहस्यायतनम् ।

सुधा—तथाहीति । तथाहि=यतो हि । किल=खलु । अस्मात्=एतस्मात् ।
उद्देशात्=भागात् । पूर्वविभागे=पूर्वदिशास्थाने । पुराणपुरुषावतारस्य=विष्णो-

रवतारभूतस्य । परशुरामस्य = जामदग्न्यस्य । जनयितुः = पितुः । जमदग्नेः = जमद-
ग्निमुनेः । आश्रमः = आश्रमस्थानम् । श्रूयते = आकर्ष्यते । ततः = तस्मात् अपि ।
नातिदूरे = समीप एव । सुरासुरमौलिमालामुकुलमुक्तमकरन्दबिन्दुस्नपितपादार-
विन्दस्य—सुराणाम् = देवानाम्, असुराणाम् = दैत्यानाञ्च, यानि मौलिमालामुकुलानि
= भालपङ्क्तिकलिकाः, तेभ्यः, मुक्तानि यानि मकरन्दबिन्दूनि = मधुकणानि, तैः स्नपिते
= अभिषिक्ते, पादारविन्दे = चरणकमले यस्य, तस्य । भगवतः = प्रभोः । स्वस्वेद-
प्रसरप्रवर्तितपयोष्णीप्रवाहस्य—स्वस्य = आत्मनः, स्वेदस्य, यः प्रसरः = प्रवाहः, तेन
प्रवर्तितः = परावर्तितः, पयोष्ण्याः = पयोष्णीनद्याः, प्रवाहः = प्रसरो, येन सः, तस्य ।
महावराहस्य = वराहावतारस्य, भगवतः विष्णोः । आयतनम् = स्थलम् अस्तीति ।

हिन्दी—क्योंकि—इस स्थान से पूर्व की ओर भगवान् पुराणपुरुषावतारपरशु-
राम जी के जन्मदाता जमदग्नि मुनि का आश्रम सुना जाता है । वहाँ से थोड़ी दूर
पर देवताओं एवं दानवों के मौलिमालामुकुल से निकले मकरन्द बिन्दुओं से सराबोर
चरणकमलों वाले, अपने पसीने के प्रवाह से पयोष्णी नदी के प्रवाह को परिवर्तित
कर देने वाले भगवान् महावराह जी का आयतन है ।

इतोऽप्यवलोकयतु देवः—

संषा चलच्चन्द्रकिचक्रवाकचञ्चकोराकुलकूलकच्छा ।

स्वःसीमसोपानसदुत्तरङ्गा गङ्गाप्रतिस्पर्धिपयाः पयोष्णी ॥ २६ ॥

इत इति । इतः अपि = अस्यां दिशि अपि, देवः = नृपः ! पश्यतु = अवलोकयतु—

अन्वयः—सा एषा चलच्चन्द्रकिचक्रवाकचञ्चकोराकुलकूलकच्छा स्वःसीम-
सोपानसदुत्तरङ्गा गङ्गाप्रतिस्पर्धिपयाः पयोष्णी (अस्तीति) ॥ २६ ॥

सुषा—संषेति । सा = असी । एषा = इयम् । चलच्चन्द्रकिचक्रवाकचञ्च-
कोराकुलकूलकच्छा—चलच्चन्द्रकिभिः = चञ्चलमयूरैः, चक्रवाकैः = चक्रवाकपक्षिभिः,
चञ्चकोरैः = चपलचकोरपक्षिभिश्च, आकुलम् = व्याप्तम्, कूलकच्छम् = तटवर्तिक्षेत्रम्,
यस्यास्तादृशी । स्वःसीमसोपानसदुत्तरङ्गाः—स्वःसीमायाः = स्वर्गसीमायाः, सोपान-
समास्तरङ्गाः = वीचयः, यस्याः सा । गङ्गाप्रतिस्पर्धिपयाः—गङ्गायाः = सुरनद्याः,
प्रतिपधि = प्रतिद्वन्द्वि, पयः = जलम्, यस्यास्तादृशी । पयोष्णी = तप्तम नदीः अस्तीति ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २६ ॥

हिन्दी—इस ओर भी महाराज देखें—वही यह चञ्चल मयूरों, चक्रवाकों तथा
चपल चकोरों से व्याप्त तट-प्रदेश वाली, स्वर्ग की सीमा तक पहुँचने वाली सीढ़ियों
के समान तरङ्गों वाली, जल में गङ्गा से होड़ करने वाली पयोष्णी नदी है ॥ २६ ॥

यस्याः पश्यते—

मुक्ताब्जैः भूयमाणां सिकतिलपुलिनप्रान्तविश्रान्तपान्यै-

रन्धानं मञ्जुगीतप्रियहरिणकुलान्यम्बुपानागतानि ।

साण्ड्यध्यानावसाने क्षणमिव मुनयः सन्निधौ पञ्जुजाना-

मोङ्कारोच्चाररम्यं मधुकरमधुरद्वानमाकर्षयन्ति ॥ २७ ॥

यस्या इति । पश्य=अवलोकय । यस्याः=एतस्याः । एते=इमे—

अन्वयः—सिकतिलपुलिनप्रान्तविश्रान्तपान्थैः, मुक्तासैः श्रूयमाणाम्, अम्बुपानागतानि मञ्जुगीतप्रियहरिणकुलानि रुन्धानम्, सान्ध्यमध्यावसाने पङ्कजानां सन्निधौ ओङ्कारोच्चाररम्यं, मधुकरमधुरध्वानं क्षणम् इव मुनयः आकर्णयन्ति ॥ २७ ॥

सुधा—मुक्तासैरिति । सिकतिलपुलिनप्रान्तविश्रान्तपान्थैः—सिकताऽस्यास्तीति सिकतिलम्, सिकतिलं यत् पुलिनप्रान्तम्=तटभागम्, तत्=रेणुकामयतटभागं, तत्र विश्रान्ताः=विश्रामं गताः, ये पान्थाः=पथिकास्तैः । मुक्तासैः=त्यक्तनयनान्मुभिः । श्रूयमाणाम्=आकर्ण्यमाणाम् । अम्बुपानागतानि—अम्बुपानाय=जलपानार्थम्, आगतानि=आयातानि । मञ्जुगीत-प्रियहरिणकुलानि—मञ्जुगीतानि=मधुरगायनानि, प्रियाणि=रुचिकराणि, येषां तेषाम्, हरिणानाम्=मृगाणाम्, कुलानि=यूथानि । रुन्धानम्=वाधमानम् । सान्ध्यमध्यावसाने—सन्ध्यायां भवं सान्ध्यम्, तस्मिन् ध्यानस्य—अवधानस्यावसाने=समाप्ती । पङ्कजानाम्=पद्मानाम् । सन्निधौ=सन्निधौ । ओङ्कारोच्चाररम्यम्—ओङ्कारस्य=ॐ इत्यक्षरस्योच्चारः, तद्वद् रम्यम्=रमणीयम् । मधुकरमधुरध्वानम्—मधुकराणाम्=भ्रमराणाम्, मधुरम्=मनोरमम्, ध्वानम्=ध्वनिम् । क्षणम्=निमिषमात्रम् इव । मुनयः=मुनिजनाः । आकर्णयन्ति=शृण्वन्ति । स्रग्धरावृत्तम् । तद्यथा—स्रग्धैर्याणां त्रयेण त्रिमुनियतियुतं स्रग्धरा कीर्तितेयम् ।

हिन्दी—देखो—जिस नदी के यह रेतीले पुलिन-प्रदेश में विश्राम करते हुए पथिक आसू बहाकर सुनी जाने वाली, पानी पीने के लिए मधुर, आते समय संगीत के प्रेमी हिरणों के समुदायों को रोकने वाली, सन्ध्याकालीन ध्यान समाप्त होने पर पङ्कजों के समीप बैठे मुनिजन 'ओङ्कार' के उच्चारण जैसी मनोरम मधुकरों की मधुर ध्वनि को क्षण भर के लिए सुन रहे हैं ॥ २७ ॥

टिप्पणी—त्रयी तिलो वृत्तीस्त्रिभुवनमथो त्रीनपि सुरा-

नकाराद्यैर्वर्णैस्त्रिभिरभिभवत्तीर्णविकृतिः ।

तुरीयं ते घाम ध्वनिभिरवरुन्धानमणुभिः

समस्तव्यस्तं त्वां शरणमगृणात्योमिति पदम् ।

अर्थात् ॐ शब्द तीनों (ऋग् यजुः साम) वेदों, तीनों वृत्तियों, त्रिभुवनों तथा तीनों ब्रह्मा-विष्णु-महेश देवताओं का विकार-रहित अकार-उकार-मकार तीन अक्षरों द्वारा सान्निध्य कराता है । यह ब्रह्म तेज के रूप में अखिल ब्रह्माण्ड में व्याप्त होकर ब्रह्मपद भी प्राप्त कराता है । "ओमित्येतदक्षरमिदमिति" मंत्र द्वारा उपनिषद् में भी वर्णन किया गया है ।

राजा तु—नमस्याः खल्वमी महानुभावाः ।

सुधा—राजेति । राजा तु=नृपस्तु । खलु=नूनम् । अमी=एते । महानुभावाः=मुनयः । नमस्याः=वन्दनीयाः ।

हिन्दी—राजा तो—नमस्कार करने योग्य वास्तव में ये महानुभाव हैं ।
तथाहि—

मृगेषु मैत्री मुदितात्मद्रष्टो कृपा मुहुः प्राणिषु दुःखितेषु ।

येषां न ते कस्य भवन्ति वन्द्याः कौशेयकौपीनभृतो मुनीन्द्राः ॥ २८ ॥

अन्वयः—येषां मृगेषु मैत्री, आत्मद्रष्टो मुदिता, दुःखितेषु प्राणिषु मुहुः कृपा, ते कौशेयकौपीनभृतः मुनीन्द्राः कस्य वन्द्याः न भवन्ति ॥ २८ ॥

मुधा—मृगेष्विति । येषाम्=मुनीनाम् । मृगेषु=हरिणेषु पशुषु वा । मैत्री=सख्यम् । आत्मद्रष्टो—आत्मनि दृष्टिः, आत्मद्रष्टिः तस्मिन् । मुदिता=प्रसन्नता । दुःखितेषु=आकुलितेषु । प्राणिषु=जीवेषु । मुहुः=बारम्बारम् । कृपा=दया । अस्ति । ते=तथाविधाः । कौशेयकौपीनभृतः=पीतवल्कलवस्त्रधारिणः । मुनीन्द्राः=मुनीशाः । कस्य=कस्य जनस्य । वन्द्याः=पूजनीयाः । न भवन्ति=नैव सन्ति । अपि तु ते सर्वेषामेव वन्द्याः भवन्ति । उपजाति वृत्तम् ॥ २८ ॥

हिन्दी—क्योंकि—मृगों से जिनकी मित्रता रहती है, आत्मदर्शन में जो सदैव मुदित रहते हैं, दुःखी प्राणियों पर जिनकी बार बार कृपा रहती है, ऐसे कौशेय-वल्कल वस्त्रधारण करने वाले मुनिराज किसके लिए वन्दनीय नहीं होते हैं ॥ २८ ॥

इत्यवधारयस्तान्ववन्दे ।

मुधा—इतीति । इति=इत्थम् । अवधारयन्=निश्चयन् । सः । तान्=मुनीन् । ववन्दे=प्रणनाम् ।

हिन्दी—ऐसा निश्चय कर (उसने) उन्हें प्रणाम किया ।

मुनयोऽपि 'सोऽयं सोमपीथी निषधनाथः' इत्यनुध्यानादवगम्य प्रयुक्त-ब्रह्मोक्ताशिषः, अनुगृह्णन्त इवाद्राद्रिदृष्टिपातैः, आश्वासयन्त इव प्रिय-स्वागतप्रश्नालापेन, स्नपयन्त इव दरहसितदन्तज्योत्स्नामृतप्लवेन, आह्लाद-यन्त इवादरेण, दत्त्वाधर्ममनन्तरमिदमवोचन् ।

मुधा—मुनय इति । मुनयः अपि=मुनिजनाः अपि । सः=असौ । अयम्=एषः । सोमपीथी=सोमपानकर्ता । निषधनाथः=निषधदेशस्य राजा । इति=एवम् । अनु-ध्यानात्=अनुचिन्तनात् । अवगम्य=ज्ञात्वा । प्रयुक्तब्रह्मोक्ताशिषः—प्रयुक्ताः ब्रह्मोक्ताः=वेदोक्ताः, आशिषः यैस्ते=प्रयुक्तवेदोक्ताशीर्वादाः । आद्राद्रिः=अतिस्नेहपूर्णः । दृष्टि-पातैः=चक्षुःक्षेपैः । अनुगृह्णन्त इव=कृपां कुर्वन्तो यथा । प्रियस्वागतप्रश्नालापेन—प्रियस्य=स्वेष्टस्य, स्वागतप्रश्नानाम्=स्वागतपृच्छानाम् । आलापेन=कथनेन । आश्वासयन्त इव=धैर्यं धारयन्त इव । दरहसितदन्तज्योत्स्नामृतप्लवेन—दरम्=अर्द्धं यद् हसितं तेन, दन्तज्योत्स्ना=रदकान्तिः, सैवामृतप्लवस्तेन । स्नपयन्त इव=अर्द्धं यद् स्नानं कारयन्त इव । आदरेण=सम्मानेन । आह्लादयन्त इव=मोदयन्तो यथा । अधर्मम्=पूजार्थं जलम् । दत्त्वा=प्रदाय । अनन्तरम्=पश्चात् । इदम्=एतत् अवोचन्=ऊचुः ।

हिन्दी—मुनिजन भी—'यही वह सोमपानकर्ता निषधराज है' यह ध्यानशक्ति द्वारा समझकर वेदोक्त आशीर्वाद देकर स्नेहाद्रि दृष्टिपात से मानो अनुग्रह करते हुये,

प्रियजन के स्वागत-प्रश्न की वातचीत से मानों आश्वासन देते हुए, अधर्हसे दाँतों की कान्ति रूपी अमृतधारा से मानों सरावोर करते हुए, आदर से मानों प्रसन्न करते हुए अर्घ्य देकर इस प्रकार कहने लगे ।

आयुष्मन्, अस्मदीयमिह धर्मोपदेशप्रदानमेव प्रथममातिथेयमतिथि-
जनेष्वतोऽभिधीयसे । पुण्यं पयोऽस्याः सरितः तदेतदवगाह्य कुरु पुण्यमय-
मात्मानम् ।

सुधा—आयुष्मन्निति । आयुष्मन्=अयि दीर्घजीविन् ! इह=अत्र । अस्मदीयम् =अस्माकम् । धर्मोपदेशप्रदानम् एव=धार्मिकशिक्षाप्रदानमात्रम् । प्रथमम्=प्राथ-
मिकम् । आतिथेयम्=आतिथ्यम् । अतिथिजनेषु=अभ्यागतेषु । अतः अभिधीयसे=
कथ्यसे । अस्याः=एतस्याः । सरितः=नद्याः । जलम्=वारि । पुण्यम्=पवित्रम् ।
तत्=अतः । एतत्=नद्याः जलम् । अवगाह्य=निमज्ज्य । आत्मानम्=निजम् ।
पुण्यमयम्=पुण्ययुक्तम् । कुरु=विधेहि ।

हिन्दी—आयुष्मन् ! यहाँ हमारा धर्मोपदेश देना ही सर्वप्रथम अतिथिजनों में
आतिथ्य सत्कार कहा जाता है । अतः हम कह रहे हैं । इस सरिता का जल पवित्र
है । अतः इसमें स्नान कर अपने को पवित्र कर लो ।

तथाहि—

पर्वतभेदिपवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतज्जहनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहति पयः पश्यत पयोष्णी ॥ २९ ॥

अन्वयः—पयोष्णी पश्यत । पर्वतभेदिपवित्रं नरकस्य जैत्रं बहुमतज्जहनं हरिम्
इव हरिम् इव हरिम् इव पयः वहति ॥ २९ ॥

सुधा—पर्वतेति । पयोष्णी=तन्नामनदीः । पश्यत=अवलोकयत । पर्वतभेदि-
पवित्रम्=पर्वतम्=गोवर्द्धनगिरिम्, पक्षे—नगम्, भिनत्तीति, तम्=पर्वतविदारकम् ।
पवित्रम्=पावनम् । नरकस्य=नरकलोकस्य, दुर्गतेर्वा । जैत्रम्=पराभविष्णुः । बहु-
मतम्=बहुमान्याम् । गहनम्=अगाधम् । पयः=जलम् । हरिम् इव=विष्णुमिव ।
वहति=प्रवहति । पक्षे—पर्वतभेदि=गिरिविदारकः, यः पविः=वज्रम्, तं त्रायते=
धारयत इति वज्रधरम्, हरिम्=इन्द्रम् इव । जैत्रम्=अभिभावुकम् । पक्षे—पर्वत-
भेदिषु=पर्वतवासिषु । पवित्रम्=पावनम् । नरकस्य=मानवस्य । जैत्रम्=जयशीलम् ।
बहुमतज्जहनम्=बहुन्=अनेकान्, मतज्जान्=गजान्, हन्तीति तम्=अनेकगजसंहारकम् ।
हरिम्=सिंहम् इव । पयः=जलम् । वहति=प्रवहति । अत्रोपमायमकालङ्कारो ।

हिन्दी—(विष्णुपक्षमें) आपलोग पयोष्णी नदी देखें । पर्वत (गोवर्द्धन) को
विदारण करने वाले, दुर्गति या नरक को पराजित करने वाले भगवान् विष्णु के समान
पवित्र इसका जल बह रहा है

(इन्द्रपक्ष में) पर्वतों के विदारक पवि (वज्र) को धारण करने वाले विजयी
इन्द्र के समान जल बह रहा है

(सिंहपक्ष में) पर्वतों (गुफाओं) में रहने वाले, मनुष्य का संहार करने वाले तथा अनेक गजों का विनाश करने वाले सिंह के समान यह जल बह रहा है ॥ २९ ॥

राजापि—एवमेतत्—

महावराहाङ्गविनिर्गतायाः किमन्यदस्याः परतः पवित्रम् ।

यदीयमालोकनमप्यघानि निहन्ति पुंसां चिरसंचितानि ॥ ३० ॥

राजापीति । राजापि = नृपोऽपि । एवमेतत् = इत्थमेवेदम्—

अन्वयः—महावराहाङ्गविनिर्गतायाः अस्याः परतः अन्यत् किं पवित्रम्, यदीयम् आलोकनम् अपि पुंसां चिरसंचितानि अघानि निहन्ति ॥ ३० ॥

सुधा—महावराहेति । महावराहाङ्गविनिर्गतायाः—महावराहस्य=वराहाव-
तारस्य भगवतः विष्णोः, अङ्गात्=शरीरात्, विनिर्गतायाः=विनिःसृतायाः । अस्याः
=एतस्याः पयोष्ण्याः । परतः=अधिकम् । पवित्रम्=पावनम् । अन्यत्=अपरम्
किम् अस्ति । यदीयम्=यस्याः, जलम् । आलोकनम्=दर्शनम् । पुंसां=जनानाम् ।
चिरसंचितानि=बहुकालसंगृहीतानि । अघानि=पापानि । निहन्ति=नाशयति ।
वंशस्थं वृत्तम् ॥ ३० ॥

हिन्दी—राजा भी—ऐसा ही है । आदिवराह भगवान् से उत्पन्न हुई इस पयोष्णी से बढ़कर पवित्र और क्या है ? जिसका दर्शनमात्र मनुष्यों के चिर-संचित पापों को नष्ट कर देता है ॥ ३० ॥

**तद्देश करोमि भवतामादेशम्, इत्यभिधाय यथाविधिस्तानाय सरिन्म-
ध्यमवातरत् ।**

सुधा—तदिति । तत्=अतः । एषः=अयम् । भवताम्=श्रीमताम् । आदेशः=
निर्देशः । करोमि=पालयामि । इति=एवम् । अभिधाय=कथयित्वा । यथाविधि-
स्तानाय—विधिपूर्वकमज्जनाय । सरिन्मध्यम्=पयोष्णीमध्यम् । अवातरत्=अवततार ।

हिन्दी—अतः यह आपका आदेश पालन कर रहा हूँ । यह कहकर विधिपूर्वक स्नान करने के लिए नदी में उतर गया ।

**अवतीर्य च मन्त्रमार्जनप्राणसंयमसन्ध्यासूक्तजपपितृतर्पणाविसमुचिताह्नि-
कावसाने रक्तकमलगर्भसर्घ्याञ्जलिमुत्क्षिप्य भगवतो भास्करस्य स्तुति-
मकरोत् ।**

सुधा—अवतीर्येति । अवतीर्य=पयोष्णीमध्ये गत्वा । मन्त्रमार्जनप्राणसंयमसन्ध्या-
सूक्तजपपितृतर्पणाविसमुचिताह्निकावसाने—मन्त्रमार्जनम्=मन्त्रस्तानम्, प्राणसंयमः=
स्ववासप्रश्वासरोधः, सन्ध्यासूक्तम्=करन्यासोऽङ्गन्यासश्च यत्र विद्यते तत्सन्ध्यासूक्तम्,
जपः=मन्त्रजापः, पितृतर्पणम्=पितृभ्यो जलाञ्जलिदानम्, इत्यादिसमुचितानाम्
=उपयुक्तानाम्, आह्निकानाम्=दिवसकृत्यानाम्, अवसाने=समाप्ती । रक्तकमल-
गर्भमर्घ्याञ्जलिम्—रक्तकमलम्=अरुणाम्बुजम्, गर्भम्=अन्तरे, यस्थ यथाविधम्,
अर्घ्याञ्जलिम्=अर्घ्यम् । उत्क्षिप्य=दत्त्वा । भगवतो भास्करस्य=देवस्य सवितुः ।
स्तुतिम्=स्तवनम् । अकरोत्=चकार ।

हिन्दी—पयोष्णी नदी के जल में घुस कर मन्त्रों द्वारा स्नान, प्राणायाम, सन्ध्या, पाठ जप तथा पितृतर्पणादि समुचित दैनिक कार्यों के समाप्त होने पर अरुणकमल से अर्घ्य देकर भगवान् भास्कर की स्तुति की ।

जयति जगदेकचक्षुर्विश्वात्मा वेदमन्त्रमयमूर्तिः ।

तरणिस्तरणतरण्डकमघपटलपयोनिधौ पुंसाम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—जगदेकचक्षुः, विश्वात्मा, वेदमन्त्रमयमूर्तिः, पुंसाम् अघपटलपयोनिधौ तरणतरण्डकं तरणिः जयति ॥ ३१ ॥

सुधा—जयतीति । जगदेकचक्षुः—जगतः=संसारस्य, एकम्=एकमात्रम्, चक्षुः=नयनम्, योऽसौ । विश्वात्मा—विश्वस्य=जगतः, आत्मा=हृदयरूपः । वेदमन्त्रमयमूर्तिः=वेदमन्त्रयुक्तस्वरूपः । पुंसाम्=लोकानाम् । अघपटलपयोनिधौ—अघपटलस्य=पापपुञ्जस्य, पयोनिधौ=सागरे । तरणतरण्डकम्=तारकरूपः । तरणिः=सविता । जयति=सर्वोत्कृष्टो भवति । आर्यावृत्तम् ॥ ३१ ॥

हिन्दी—संसार के एकमात्र नयन रूप, विश्व के हृदय, वेदमन्त्रयुक्त स्वरूप वाले, लोगों के पाप पुञ्जरूपी सागर में तारक (पार करने वाली नौका) स्वरूप भगवान् सूर्य सर्वोत्कृष्ट हैं ॥ ३१ ॥

**तदनु च चटुलचञ्चरीककुलाकुलितकमलकुड्मलगलद्बहलमकरन्दमुर-
भिततरङ्गमुत्पतत्कपिञ्जलं जलमवगाह्य चिरमुत्तीर्य तीरमापृच्छ च मुनि-
जनमभिवाद्य च पुनः पुलिनपालिपर्यटनाय प्रस्थितः प्रणयादनुव्रजतो मुनी-
श्वितयस्त्रिदमवादीत् ।**

सुधा—तदन्विति । तदनु च=तत्पश्चाच्च । चटुलचञ्चरीककुलाकुलितकमल-
कुड्मलगलद्बहलमकरन्दमुरभिततरङ्गम्—चटुलेन=चञ्चलेन, चञ्चरीककुलेन=अलि-
वृन्देन, आकुलितेभ्यः=व्याप्तेभ्यः, कमलकुड्मलेभ्यः=कमलकोरकेभ्यो, गलत्=स्रवत्,
यद् बहलमकरन्दम्=बहुमधुरसम्, तस्य सुरभिः=सुगन्धः, तेन युक्तास्तरङ्गाः यत्र
तथाविधम् । उत्पतत्कपिञ्जलम्—उत्पतन्ति कपिञ्जलानि यत्र तत्=उड्डीयत्कपोतम् ।
जलम्=अम्भः । चिरम्=बहुकालम् । अवगाह्य=निमज्ज्य । तीरम्=तटम् । उत्तीर्य
=अवतीर्य । मुनिजनम्=तापसजनम् । आपृच्छ च=पृष्ट्वा । अभिवाद्य=प्रणम्य च ।
पुनः=भूयः । पुलिनपालिपर्यटनाय—पुलिनस्य=तटस्य, पाल्याम्=पङ्क्ति, पर्यटनम्
=भ्रमणम्, तदर्थं प्रस्थितः=प्रचलितः । प्रणयात्=प्रेम्णा । अनुव्रजतः=अन्वा-
गच्छन्तः । मुनीन्=तापसान् । निवर्तयन्=परावर्तयन् । इदम्=एतत् । आह=उवाच ।

हिन्दी—तदनन्तर चपल भ्रमरकुल से व्याप्त कमलकलिकाओं से गिर रहे (टपक रहे) अत्यधिक मकरन्दरस से सुगन्धित तरङ्गों वाले, जिसके ऊपर कपिञ्जल (कबूतर) उड़ रहे थे, ऐसे जल में बहुत देर तक स्नान कर तट पर निकल कर मुनिजनों के सम्बन्ध में पूछ-ताछ कर तथा उन्हें प्रणाम कर पुनः तट पंक्ति पर घूमने के लिए वह चल पड़ा । स्नेह से पीछे-पीछे आ रहे मुनिजनों को लौटाते हुए वह इस प्रकार कहने लगा—

‘चक्रधरं विषमाक्षं कृतमदकलराजहंससञ्चारम् ।

हरिहरविरञ्चिसदृशं भजत पयोष्णीतटं मुनयः’ ॥ ३२ ॥

अन्वयः—मुनयः ! चक्रधरं विषमाक्षं कृतमदकलराजहंससञ्चारं हरिहरविरञ्चि-
सदृशं पयोष्णीतटं भजत ॥ ३२ ॥

सुधा—चक्रधरमिति । मुनयः=अयि मुनिजनाः ! (यूयम्) चक्रधरम्=चक्र-
वाकधरम् । विषमाक्षम्=विषमम्=असमं विशालं वा, अक्षम्=रुद्राक्षिपादपं यत्र तत्
कृतमदकलराजहंससञ्चारम्—कृतः=विहितः, मदकलराजहंसानाम्=मत्तृचिरराज-
हंसपक्षिणां सञ्चारो येन तथाविधम् । हरिः=विष्णुः । चक्रम्=सुदर्शनं, धारयति ।
हरः=शिवः । विषमाक्षः=त्रिनेत्रः । विरञ्चिः=विधाता । कृतमदकलराजहंस-
सञ्चारः । अतः देवत्रयसमं पावनम् । पयोष्णीतटम्=तन्नामनद्यास्तीरम् । भजत=
सेवध्वम् । अर्थात् इहेव वसत इति । आर्यावृत्तम् ॥ ३२ ॥

हिन्दी—हे मुनिजनों ! चकई चकवों से युक्त, रुद्राक्षादि वृक्षों वाले, जहाँ मतवाले
सुन्दर राजहंस इधर-उधर घूमते फिरते हैं, ऐसे पयोष्णी नदी के तट को आपलोग
चक्रधारी भगवान् विष्णु, विषम नेत्रों वाले भगवान् शिव तथा राजहंस का वाहन
बनाये हुये भगवान् ब्रह्माजी के समान सेवन करें, अर्थात् मेरा अनुगमन करने का
कष्ट न करें ॥ ३२ ॥

एवमुक्तास्तेऽप्यार्द्रहृदयाः स्वल्पपरिचयेनाप्युपचितोचितप्रणयाः प्रियं-
वदतया प्रियमाशशंसुः ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्यम् । उक्ताः=कथिताः । ते=मुनयः । अपि ।
आर्द्रहृदयाः—आर्द्राणि=दयाद्रवितानि, हृदयानि=चेतांसि, येषां ते=दयार्द्रचेतसः ।
स्वल्पपरिचयेनापि=न्यूनकालपरिचयेनापि । उपचितोचितप्रणयाः—उपचितः=कृतः,
उचितः=उपयुक्तः, प्रणयः=प्रीतिः, यैः ते । प्रियंवदतया=मिष्टभाषित्वहेतुना ।
प्रियम्=रुचिरम् । आशशंसुः=प्रशशंसुः ।

हिन्दी—राजा के ऐसा कहने पर दयालु हृदय तथा थोड़े परिचय से भी गाढ़
स्नेह युक्त उन मुनिजनों ने मधुरभाषिताद्वारा प्रिय आशीर्वाद दिये ।

‘सुगमस्तवास्तु पन्थाः क्षेमा दिग्देवताः शिवाः शकुनाः ।

अभिलषितमर्थमचिरात्साधयतु भवानविघ्नेन’ ॥ ३३ ॥

अन्वयः—तव पन्थाः सुगमः अस्तु, दिग्देवताः क्षेमाः, शकुनाः शिवाः (सन्तु) ।
भवान् अविघ्नेन चिरात् अभिलषितम् अर्थम्, साधयतु ॥ ३३ ॥

सुधा—सुगम इति । तव=ते नृपस्य । पन्थाः=मार्गम् । सुगमः=सुकरः । अस्तु
=भवतु । दिग्देवताः=दिगीशाः । क्षेमाः=कल्याणकराः । शकुनाः=लक्षणानि ।
शिवाः=क्षेमकराः सन्तु । भवान्=श्रीमान् । अविघ्नेन=निर्विघ्नतया । चिरात्=
बहुकालात् । अभिलषितम्=आकांक्षितम् । अर्थम्=हितम् । साधयतु=पूरयतु ॥ ३३ ॥

हिन्दी—राजन् ! तुम्हारा मार्ग सुगम बने, दिग्देवता कुशल करें, शकुन कल्याण
कर हों, चिरकाल से अभिलषित वस्तुएँ आप निर्विघ्न प्राप्त करें ॥ ३३ ॥

इत्यभिधाय व्यावृत्तेषु मुनिषु कौतुकादितस्ततः सञ्चरञ्चटुलषट्चरण-
चक्रचुम्बनाकूततरलितपुष्पपरागपटलपांसुलिततरुतलेषु बहत्सुरभिशिशिर-
कोमलपवनेषु वनेषु, वनेचरमिथुनमन्मथक्रीडानुकूलेषु कलेषु, पुलिन्दडिम्भ-
काध्यासितफलितवदरीषु दरीषु, पुञ्जितकुञ्जरेषु, निकुञ्जेषु दुर्दर्शभानुषु
सानुषु, सानुचरश्चरन्नेकस्मिन्नतिनिविडसन्धिसन्निवेशे शिलान्तरालप्रदेशे,
प्रियतममुद्दिश्य पठन्त्याः किन्नर्याः साश्चर्यमार्यागीतिमिमामभृणोत् ।

सुधा—इत्यभिधायेति । इति=एवम् । अभिधाय=उक्त्वा । मुनिषु=तापसेषु ।
व्यावृत्तेषु=परावृत्तेषु । कौतुकात्=कौतूहलात् । इतस्ततः=चतुर्दिक्षु । सञ्चरञ्चटुल-
षट्चरणचक्रचुम्बनाकूततरलितपुष्पपरागपाटलपांसुलिततरुतलेषु=सञ्चरत्=भ्रमत्, यञ्च-
टुलम्=चपलम्, षट्चरणचक्रम्=भ्रमर-समूहम्, तस्य, चुम्बनाकूतेन=चुम्बनो-
त्कण्ठया, तरलितम्=कम्पितम्, पुष्पपरागपाटलम्=कुसुमकेसरपाटलम्, तेन पांसु-
लितम्=रजोयुक्तम्, तरुतलम्=वृक्षतलम्, यत्र तेषु । बहत्सुरभिशिशिरकोमलपवनेषु—
वहन्तः=चलन्तः, सुरभिशिशिराः=सुगन्धिशीतलाः, कोमलपवनाः=मृदुवाताः, यत्र
तेषु । वनेषु=काननेषु । वनेचरमिथुनमन्मथक्रीडानुकूलेषु—वनेचरमिथुनानाम्=
आरण्यकयुगलानाम्, मन्मथक्रीडायाः=मदनलीलायाः, अनुकूलेषु=उपयुक्तेषु । कूलेषु
=तटेषु । पुलिन्दडिम्भकाध्यासितफलितवदरीषु—पुलिन्दडिम्भैः=भिल्लशिशुभिः,
अध्यासितासु=आवसितासु, तासु फलवद्वदरीषु । तथा दरीषु=पर्वतकन्दरामु ।
पुञ्जितकुञ्जरेषु—पुञ्जिताः=एकत्रिताः, कुञ्जराः=गजाः, यत्र तादृशेषु । निकु-
ञ्जेषु=वीथिसु । दुर्दर्शभानुषु—दुर्दर्शः=दुःखेनावलोक्यः, भानुः=सूर्यः, यत्र तथा-
विधेषु । सानुषु=पर्वतशिखरेषु । सानुचरः=सपरिजनः । चरन्=विचरन् । एकस्मिन्
=कस्मिन्नपि । अतिनिविडसन्धिसन्निवेशे=अतिसघनसन्धिमुक्ते । शिलान्तरालप्रदेशे—
शिलायाः, अन्तरालप्रदेशे=मध्यभागे । प्रियतमम्=प्रियम् । उद्दिश्य=अभिलक्ष्य ।
पठन्त्याः=पाठं कुर्वन्त्याः । किन्नर्याः=किन्नरीजनस्य । इमाम्=एताम् । आर्यागीतिम्
=आर्याश्लोकम् । साश्चर्यम्=आश्चर्येण सह । अभृणोत्=सुश्राव ।

हिन्दी—यह कहकर मुनियों के लौट जाने के पश्चात् कौतुक से इधर-उधर घूम
रहे चञ्चल चञ्चरीकण्ड के चुम्बनों की उत्कण्ठा से तरलित पुष्प-पराग-पुञ्ज से
घूसरित वृक्षतलों वाले वह रहे सुगन्ध से शीतल कोमल पवनयुक्त वनों में किराव
युगल की काम-क्रीड़ा के अनुकूल तटों वाले, जहाँ बेर फलों वाली गुफाओं में धीलों
के बच्चे बैठे हुए थे तथा निकुञ्जों में हाथी इकट्ठे हो रहे थे, जहाँ ऊँचे पर्वत-शिखरों
के कारण सूर्य के दर्शन तक दुर्लभ थे, ऐसे प्रदेश में अनुचरों सहित घूमते हुए एक
अति सघन पर्वत-सन्धि से युक्त शिला के मध्यभाग में अपने प्रियतम को उद्देश्य कर
पड़ती हुई किन्नरी की इस आर्या गीति को आश्चर्य के साथ सुना ।

‘विपिनोद्देशं सरसं केतकमकरन्दवासितवियत्ककुभम् ।

प्राग्ममिमं वा सर संकेतकमकरन्दवासितवियत्ककुभम्’ ॥ ३४ ॥

अन्वयः—सरसं केतकमकरन्दवासितवियत्ककुभं विपिनोद्देशं वा संकेतमकरन्द-
वासितवियत्ककुभं इमं ग्रामं सर ॥ ३४ ॥

सुधा—विपिनेति । सरसम्=सजलम् । केतकमकरन्दवासितवियत्ककुभम्—
केतकमकरन्देन वासितम्, वियत्=नभः, ककुभः=दिशश्च, येन तथाभूतम् । विपि-
नोद्देशम्=अरण्यप्रदेशम् । वा=अथवा । सङ्केतकमकरन्दवासितवियत्ककुभम्—
संकेतयति=निवासयति, अनुकूलत्वाभिवासहेतुर्भवतीति संकेतकम्, अकरम्—न विद्यते
करो राजग्रहोऽशः यत्र । पर्वतीयत्वादकरम् । आसनमासितं सद्भावः । दवस्यासिताद्
वियन्तः=विश्लिष्यन्तः, कुकुभाः=तरवो यत्र, मद्वा सिताः=सम्बद्धाः, दवेनासिताः=
असम्बद्धाः वयः पक्षिणो यत्र । तथा यद् बहत् कम्=पयो यस्यां सा चासौ कुश्च,
तथा भातीति तथाविधम् । इमम्=पुरोवर्तिनम् । ग्रामम्=वसतिम् । सर=चल ।
अत्र यमकालङ्कारः ॥ ३४ ॥

हिन्दी—सजल केतकी के मकरन्द से सुगन्धित आकाश एवम् दिशाओं वाले
अरण्य प्रदेश को अथवा निवास योग्य, कर रहित, दव (जंगल) से असित (असम्बद्ध)
पक्षियों वाले तथा बहते हुए जल और भव्य भूभाग वाले इस गाँव को चलो ॥ ३४ ॥

तबनु पुनस्तत्प्रतिवादिना किन्नरेण च पठ्यमानामिमामार्यामश्रौषीत् ।

सुधा—तदन्विति । तदनु=तदनन्तरम् । पुनः=भूयः । तत्प्रतिवादिना=तत्प्रति-
द्वन्दिना । किम्=किञ्चित्, नरेण=पुरुषेण, किन्नरेण=किंपुरुषेण वा । पठ्य-
मानाम्=उच्यमानाम् । इमाम्=एताम् । आर्याम्=आर्यागीतिम् । अश्रौषीत्=
अशृणोत् ।

हिन्दी—तदनन्तर पुनः उसके प्रतिवादी किसी व्यक्ति अथवा किन्नर द्वारा पढ़ी
जा रही इस आर्या को सुना ।

‘अजनि रजनिः किमन्यत्तरणिस्तरतीव पश्चिमपयोधौ ।

धनतरुणि तरुणि विपिने क्वचिदस्मिन्नेव निवसामः’ ॥ ३५ ॥

अन्वयः—तरुणि ! रजनिः अजनि । अन्यत् किम्, तरणिः पश्चिमपयोधौ तरति
इव । धनतरुणि अस्मिन्नेव विपिने क्वचित् निवसामः ॥ ३५ ॥

सुधा—अजनीति । तरुणि=अयि युवति ! रजनिः=रात्रिः । अजनि=अजायत ।
अन्यत्=अपरम् । किम्=किमिति वक्तव्यम् । तरणिः=सूर्यः । पश्चिमपयोधौ=प्रतीची-
सागरे । तरति इव=तरणं करोतीव । धनतरुणि=घना=निविष्टास्तरवः=पादपाः
यस्मिन्तत्र । अस्मिन् एव=एतस्मिन्नेव । विपिने=कानने । क्वचित्=कुत्रापि । निव-
सामः=निवासं विधास्यामः । अत्र यमकालङ्कारः । आर्यावृत्तम् ॥ ३५ ॥

हिन्दी—हे युवति ! रात्रि हो चुकी है । अधिक क्या कहें, सूर्य पश्चिम दिशा
(सागर) में तैरने लगा है । (अतः) घने वृक्षों वाले इसी वन में कहीं पर हम
निवास कर लें ॥ ३५ ॥

एवमन्योन्यालापमाकर्ण्य किन्नरमिथुनस्य विस्मितो नरपतिः अहो मान-

नीयमहिमोद्दामा दमयन्ती यस्याः परिचारिणः पक्षिणोऽपि श्रवणस्पृहणीया-
मेवंविधसुभाषितामृतमुचं वाचमुच्चारयन्ति ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । अन्योऽन्यम्=परस्परम् । आलापम्=
वार्तालापम् । किन्नरमिथुनस्य=किम्पुरुषयुगलस्य । आकर्ष्य=श्रुत्वा । विस्मितः=
आश्चर्यचकितः । तरपतिः=भूपतिः । अहो=आश्चर्यम् । माननीयमहिमोद्दामा—
माननीयः=पूजनीयः, यो महिमा=गौरवम्, तेन उद्दामा=उद्दीप्ता । दमयन्ती=बैमी ।
यस्याः=एतस्याः दमयन्त्याः । परिचारिणः=पार्श्ववर्तिनः । पक्षिणः=खगाः । अपि ।
श्रवणस्पृहणीयाम्=आकर्षणमनोरमाम् । एवंविधसुभाषितामृतमुचः—एवं विधा=
एतादृशी सुभाषितरूपममृतं मुञ्चतीति, तादृशी । तां वाचम्=वाणीम् । उच्चारयन्ति=
कथयन्ति ।

हिन्दी—इम प्रकार किन्नर-युगल की पारस्परिक वार्ता को सुन कर विस्मित
होकर राजा सोचने लगे—अहा ! दमयन्ती माननीय महिमा से कान्तिमयी है जिसके
परिचारक पक्षी भी कर्णमनोरम इस प्रकार की सुभाषित रूपी अमृत बरसाती हुई
वाणी बोलते हैं ।

प्रथममिह तावदाभिजात्यवित्तविद्याविवेकविभवैरनाकुले कुले जन्म
ततोऽन्यनुरूपसम्पत्तिस्तदनु श्लाघानुगुणगुणलाभस्ततोऽपि च शुचिविदग्ध-
स्निग्धपरिजनावाप्तिरिति महती भाग्यपरम्परा, इति चिन्तयन्ननतिदूर-
वर्तिनः पुष्कराक्षस्य मुखमवलोकयाञ्चकार ।

सुधा—प्रथममिति । इह=अत्र । प्रथमम्=पूर्वं तावत् । आभिजात्यवित्तविद्या-
विवेकविभवैः—आभिजात्यम्=उत्तमपरम्परा, वित्तम्=धनम्, विद्या=शिक्षा,
विवेकः=ज्ञानम्, विभवः=ऐश्वर्यम् एतैः सर्वैः । अनाकुले=अहङ्कारशून्ये । कुले=
वंशे । जन्म=उत्पत्तिः । ततोऽपि=तस्मादपि । अनुरूपरूपसम्पत्तिः—अनुरूपा=
अनुकूला, रूपसम्पत्तिः=रूपसम्पदा । तदनु=तदनन्तरम् । श्लाघानुगुणम्=—
श्लाघानुगुणम्=प्रशंसाऽनुरूपम्, गुणलाभः=गुणानां प्राप्तिः । ततोऽपि च=तदनन्तर-
मपि । शुचि=पवित्रे । विदग्धस्निग्धपरिजनावाप्तिः—विदग्धानाम्=बुद्धिमताम्,
स्निग्धानाम्=स्नेहयुक्तानाञ्च, परिजनानाम्=सेवकानाम्, अवाप्तिः=प्राप्तिः । इति=
एषा । महती=विशाला । भाग्यपरम्परा=भाग्यस्य, परम्परा=परिपाटी । शृङ्खला
वा । इति चिन्तयन्=एवं विचारयन् । अनतिदूरवर्तिनः=पार्श्ववर्तिनः । पुष्क-
राक्षस्य=तन्नामजनस्य । मुखम्=आननम् । अवलोकयाञ्चकार=अपश्यत् ।

हिन्दी—सर्व-प्रथम तो उत्तम परम्परा, धन, विद्या, विवेक तथा वैभव से सम्पन्न
होकर भी अभिमान रहित कुल में जन्म, इसके पश्चात् अनुरूप रूपसम्पदा तथा
तदनन्तर प्रशंसा के अनुकूल गुणों की प्राप्ति यह बहुत बड़ी भाग्य की शृंखला है यह
सोचते हुए थोड़ी दूर पर स्थित पुष्कराक्ष के मुख को देखने लगा ।

पुष्कराक्षोऽपि पुरःसृत्य तं किन्नरमभाषत । सुन्दरक, कान्तामुखावलोक-
नासक्तः समीपमागतानप्यस्मात्त पश्यसि । तवितो दत्तदृष्टिर्भव ।

सुधा—पुष्कराक्ष इति । पुष्कराक्षः=तदभिधः जनोऽपि । पुरःसृत्य=अग्रे उप-
गम्य । तम्=उपर्युक्तम् । किन्नरम्=किपुरुषम् । अभाषत=अवोचत । सुन्दरक=
अयि सुन्दरक ! कान्तामुखावलोकनासक्तः—कान्तायाः=प्रियायाः, मुखम्=आननम्,
अवलोकने=दर्शने, आसक्तः=अनुरक्तः । समीपम्=पार्श्वम् । आगतान्=उपस्थि-
तान् अपि । अस्मान्, न पश्यसि=नावलोकयसि । तत्=अतः । इतः=अस्मात् ।
दत्तदृष्टिः—दत्ता दृष्टिर्येन सः=प्रदत्तचक्षुः । भव=एधि ।

हिन्दी—पुष्कराक्ष भी आगे बढ़कर उस किन्नर से कहने लगा—हे सुन्दरक !
प्रिया का मुख देखने में आसक्त होने से समीप आये हुए हमलोगों को भी नहीं देख
रहे हो । अतः जरा इधर तो देखिये—

स एष निषधेश्वरः कुसुमचापचक्रं विना

प्रसादितमहेश्वरः स्मर इवागतो मूर्तिमान् ।

विलोकय विलोचनामृतसमुद्रमेनं नृपं

विधेहि नयनोत्सवं कुरु कृतार्थतामात्मनः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—सः एषः निषधेश्वरः कुसुमचापचक्रं विना प्रसादित-महेश्वरः मूर्तिमान्
स्मरः इव आगतः विलोचनामृतसमुद्रम् एतम् नृपं विलोकय । आत्मनः नयनोत्सवं
कृतार्थं विधेहि ॥ ३६ ॥

सुधा—स एष इति । सः=असौ । एषः=अयम् । निषधेश्वरः=निषधनृपः
नलः । कुसुमचापचक्रं विना—कुसुमान्येव चापचक्रम्=धनुर्मण्डलम् तेन विना ।
प्रसादितमहेश्वरः—प्रसादितः=प्रसन्नोक्तः । महेश्वरः=शिवो येन सः । मूर्तिमान्
=साकारः । स्मरः=मदनः । इव=समानः । आगतः=आयातः । विलोचनामृत-
समुद्रम्—विलोचनाभ्याम्=नेत्राभ्याम्, अमृतस्य=सुधायाः, समुद्रः=सागरस्तम् ।
एतम्=इमम् । नृपम्=राजानम् । विलोकय=अवलोकय । आत्मनः=स्वस्य ।
नयनोत्सवम्=नेत्रोत्सवम् । कृतार्थम्=सफलम् । विधेहि=कुरु । अत्र व्यतिरेका-
लङ्कारः ॥ ३६ ॥

हिन्दी—वही यह निषधराज नल पुष्पधनुर्मण्डल के बिना ही शिवजी को प्रसन्न
करने वाले साक्षात् कामदेव के समान आये हैं । नयनों के लिए सुधासागर जैसे इन
नरेश का दर्शन करो । इस प्रकार अपने नयनोत्सव को सफल बनाओ ॥ ३७ ॥

त्वमपि विहङ्गवागुरे परमरहस्यसखी देव्याः सा हि त्वच्चक्षुषा पश्यति,
त्वत्कर्णाभ्यामाकर्णयति, त्वन्मनसा मनुते ।

सुधा—त्वमिति । विहङ्गवागुरे=अयि पक्षिमोहिके ! त्वम्=भवती अपि ।
देव्याः=दमयन्त्याः । परमरहस्यसखी—परमरहस्ये=नितान्तमेकान्ते, सखी=
सहचरी । हि=यतः । सा=देवी दमयन्ती । त्वच्चक्षुषा=तव दृष्ट्या । पश्यति=
अवलोकयति । त्वत्कर्णाभ्याम्=तव श्रोत्राभ्याम् । आकर्णयति=शृणोति । त्वन्मनसा
=तव चेतसा । मनुते=निश्चयति ।

हिन्दी—हे पक्षिमोहिने ! तुम भी देवी दमयन्ती की एकान्त में साथ रहने वाली सखी हो, क्योंकि वह तुम्हारी दृष्टि से ही देखती है, तुम्हारे कानों से ही सुनती तथा तुम्हारे मनपसन्द को ही पसन्द करती है ।

तदिह दमयन्तीमनोरथपान्थपिपासाच्छिदि लावण्यपुण्यहृदेऽस्मिन् राजनि निर्वापय चक्षुः, इति किन्नरमिथुनमभिमुखीकृत्य नरपतिमवादीत् ।

सुधा—तदिहेति । तत्=अतः । इह=अत्र । दमयन्तीमनोरथपान्थपिपासाच्छिदि—दमयन्त्याः=भैम्याः देव्याः, मनोरथमेव पान्थः=कामनापथिकस्तस्य, या पिपासा=तृष्णा, ताम् छिनत्तीति तस्मिन् । लावण्यपुण्यहृदे—लावण्यस्य=सौन्दर्यस्य पुण्यहृदमिव=पुण्यसरोवरमिव यस्तस्मिन् । अस्मिन्=एतस्मिन् । राजनि=नृपे । चक्षुः=नेत्रम् । निर्वापय=प्रक्षिप । इति=एवम् । किन्नरमिथुनम्=किम्पुरुषयुगलम् । अभिमुखीकृत्य=सम्मुखीनं विधाय । नरपतिम्=राजानं नलम् । अवादीत्=अकथयत् ।

हिन्दी—‘अत एव इस दमयन्ती के मनोरथ रूपी पथिक की पिपासा बुझाने वाली, सौन्दर्य के पवित्र सरोवर-सदृश इन महाराज नल की ओर देखो ।’ यह कह कर किन्नर-मिथुन को सामने कर राजा से कहा—

देव, तदेतत्किन्नरमिथुनम्, इवं हि द्वितीयमिव हृदयं देव्याः, प्रियं प्राणेभ्योऽपि प्रेम्णा प्राभृतमेतत्प्रहितं तुहिनाचलचक्रवर्तिना देवस्य, देवेन देव्यं दत्तम् । तथा च दमयन्त्याः समर्पितं परं पात्रं मन्त्रगीतेः ।

सुधा—देव इति । देव=राजन् ! तत्=अतः । एतत्=असौ । किन्नरमिथुनम्=किम्पुरुषयुगलम् । हि=यतः । इदम्=एतत् । देव्याः=दमयन्त्याः । द्वितीयम्=अपरम् । हृदयम् इव=चेत इव । प्राणेभ्योऽपि प्रियम्=अत्यन्तप्रियम् । प्रेम्णा=प्रीत्या । प्राभृतम्=एकान्तम् । तुहिनाचलचक्रवर्तिना—तुहिनाचलस्य=हिमालयस्य । चक्रवर्तिना=चक्रवर्तिनृपेण । देवस्य=महाराजस्य । प्रहितम्=प्रेषितम् । देवेन=प्रभुणा । देव्यं=दमयन्तीमात्रे । दत्तम्=समर्पितम् । तथा=महाराज्ञ्या च । समर्पितम्=प्रदत्तम् । मन्त्रगीतेः=मन्त्राः गीयन्तेऽस्यामिति मन्त्रगीतिः तस्याः । परमपात्रम्=अत्युपयुक्तम् अस्तीति ।

हिन्दी—हे राजन् ! यही वह किन्नरमिथुन है जो कि महारानी के द्वितीय हृदय, प्राणों से भी प्रिय, हिमालय के चक्रवर्ती राजा ने प्रेम से महाराज के लिए भेजा था और महाराज ने देवी (महारानी) जी को दे दिया । महारानी जी ने गुप्त मन्त्रणा योग्य इसको दमयन्ती के लिए समर्पित कर दिया ।

तथाहि—जातव्यातिः जातिषु, गीतयशो गीतकेषु, वर्धितमानं वर्धमानेषु, सारमासारितकेषु, निपुणं पाणिकासु, धाम साम्नाम्, आचार्यकर्मचार्यम्, आलयः कलाविभेदानाम्, रसगीत्यामपि सुस्वरं स्वरालापेषु, अवग्राम्यं ग्राम-रागेषु, विचित्रभाषं भाषासु, प्रवर्तकं नर्तनानाम्, कारणं करणमार्गस्य, वाद्येष्वपि प्रवीणं वीणावेणुषु, लब्धपाटवं पटहेषु, अप्रतिमललं मल्लरीषु ।

सुधा—जातेति । जातिषु—जातयः=नन्दयन्तीति प्रभृतयस्तेषु । जातख्यातिः—जाता=समुत्पन्ना, ख्यातिः—प्रसिद्धिर्यस्य तत्=सञ्जातख्याति । गीतकेषु=सङ्गीतेषु । गीतयशः—गीतम्=बहुचचितम्, यशः=कीर्तियस्य तत् । वर्धमानेषु=प्रवर्धमानेषु । वर्धितमानम्—वर्धितं मानं यत् तत् । आसारितकेषु—आसारितकाः=प्रसादितास्तेषु । सारम्=तत्त्वम् । पाणिकासु=व्यापारिकक्रियासु । निपुणम्=कुशलम् । साम्नाम्=वेदानाम् । धाम=तेजः । श्रृचाम्=वेदमन्त्राणाम् । आचार्यकम्=गुरुकल्पम् । कलादिभेदानाम्=गीतवाद्यादिभेदानाम् । आलयः=निवासः । रसगीत्यामपि=रसगान-प्रसङ्गेऽपि । स्वरालापेषु—स्वराः=मध्यमादयः सप्तः, तेषामालापेषु=कथनेषु । सुस्वरम्=शोभनं स्वरम् । ग्रामरागेषु—ग्रामाः षड्ज-मध्यम-गान्धारादयस्तेषु । अव-ग्रामम्=निपुणम् । भाषासु=षट्त्रिंशद्भाषासु । विचित्रभाषम्=अद्भुतवाक् । नर्तनानाम्=नृत्य-प्रकाराणाम् । प्रवर्तकम्=आविष्कारकम् । करणमार्गस्य=करणानि =तल-पुष्प-पुटादीन्यष्टोत्तरशत-संख्यानि, तेषां मार्गस्य=वर्तमनः । कारणम्=हेतुः । वाद्येषु=वीणादिवादनयन्त्रेषु । प्रवीणम्=कुशलम् । पटहेषु=दमदमादि-वाद्येषु । लब्धपाटवम्=पटुता-प्राप्तम् । झल्लरीषु=झालवाद्येषु । अप्रतिमलम्=अप्रतिमम् ।

हिन्दी—क्योंकि—किन्नर-मिथुन, नन्दयन्ती आदि जातियों में प्रसिद्ध, गीतप्रसङ्ग में बहुचचित, वर्धमानों में सम्मानित, आसारितकों में प्रमुख, पाणिकाओं में निपुण, सामगान में तेजस्वी, श्रृचाओं के आचार्य, कलादिभेदों के घर, रसगान में भी स्वरा-लाप करने वालों में उत्तम स्वर वाले, षड्ज-मध्यम आदि ग्रामों में निपुण, भाषाओं में विचित्रभाषी, नृत्य प्रकारों के आविष्कारक, करणमार्ग के कारण, वीणा-वेणु आदि वाद्यों में प्रवीण, पटह (ढोल) आदि बजाने में पटु, झाल आदि बजाने में अद्वितीय है ।

टिप्पणी—संगीतशास्त्र में वर्धमान, आसारितक, पणिक, साम, श्रृक् कला आदि गीत के विषय, मध्यम आदि सप्त स्वर, षड्ज-मध्यम-गान्धार तीन ग्राम, तल-पुष्प-पुटी आदि एक सौ आठ करण होते हैं ।

किंबहुना—

कालमिव कलाबहुलं सर्वरसानुप्रवेशि लवणमिव ।

तव नृप सेवां कर्तुं किन्नरयुगलं तथा प्रहितम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—नृप ! कालम् इव कला-बहुलम्, लवणम् इव सर्वरसानुप्रवेशि तव सेवां कर्तुं तथा किन्नर-युगलं प्रहितम् ॥ ३७ ॥

सुधा—कालमिति । नृप=राजन् ! कालम्=कलागीतवाद्यादयः, मुहूर्त-भेदाश्च, विदन्त्यभिधीयते वा कलाः=कलविदः, तेषां समूहः कालम् इव=मुहूर्तविद्यायाः विद्वत्समूहमिव । कलाबहुलम्—कलासु बहुलम्=निष्ठम् । लवणम्=लवणसमम् । सर्वरसानुप्रवेशि—सर्वेषु=निखिलेषु, रसेषु=शृङ्गारादिषु, अनुप्रविशतीति तत् । तव =ते । सेवाम्=सपर्याम् । कर्तुम्=विधातुम् । तथा=दमयन्त्या । किन्नर-युगलम्=किपुरुषमिथुनम् । प्रहितम्=प्रेषितमस्तीति । आर्यावृत्तम् ॥ ३७ ॥

हिन्दी—अधिक क्या कहें—हे राजन् ! काल (मुहूर्तविद्या के विद्वत्समूह के समान कलाओं में निपुण लवण के समान समस्त (शृङ्गारादि) रसों में गति रखने वाले इस किन्नर-युगल को उसने (दमयन्ती ने) तुम्हारी सेवा के लिए भेजा है ॥३७॥

तदेतदात्मपरिग्रहेणानुगृह्यताम्, इत्यभिधाय विश्रान्तवाचि तस्मिन् किन्नरयुवा किमप्युपसृत्य मृगमदमिलन्मलयजरसोत्लासिलेखालाञ्छित-ललाटपट्टापितकरकमलमुकुलं प्रणतिप्रेङ्खितमणिकर्णवितंसतया सह प्रियया प्रणाममकरोत् ।

सुधा—तदेतदिति । तत्=अतः । एतत्=किन्नरमिथुनम् । आत्मपरिग्रहेण—आत्मनः=स्वस्य, परिग्रहेण=स्वीकृतिविधानेन । अनुगृह्यताम्=अनुकम्प्यताम् । इति=एवम् । अभिधाय=उक्त्वा । विश्रान्तवाचि—विश्रान्ता=समाप्ता, वाक्=वाणी, यस्य सः तस्मिन् । तस्मिन्=पुष्कराक्षे । किन्नरयुवा=किंपुरुषतरुणः । किमपि=किञ्चित् । उपसृत्य=समीपं गत्वा । मृगमदमिलन्मलयजरसोत्लासिलेखालाञ्छित-ललाटपट्टापितकरकमलमुकुलम्—मृगमदमिलता=कस्तूरीमिश्रितेन, मलयजरसेन=चन्दनेन, उत्लासिलेखालाञ्छिते=मनोरमतिलकाङ्किते, ललाटपट्टे=भालपट्टे, अर्पितम्=समर्पितम्, करकमलम्=करकञ्जमेव, मुकुलम्=कोरकम्, यत् तत् । प्रणति-प्रेङ्खितमणिकर्णवितंसतया—प्रणत्या=अवनमत्वेन, प्रेङ्खिते=चञ्चले, कर्णवितंसे=कर्णभरणे, तयोर्भावस्तया । प्रियया=प्रेयस्याः । सह=समम् । प्रणामम्=प्रणतिम् । अकरोत्=चकार ।

हिन्दी—अतः इसे स्वीकार करने की कृपा कीजिए । यह कहकर उसके चुप हो जाने पर किन्नरयुगल ने कुछ आगे बढ़ कर कस्तूरी-मिश्रित चन्दन रस से शोभित तिलक वाले ललाटपट्ट पर करकमल जोड़कर मणिमयकर्णभूषणों से सुशोभित अपनी प्रियतमा के साथ प्रणाम किया ।

उक्तवांश्च—

लब्धार्धचन्द्र ईशः कृतकंसभयं च पौरुषं विष्णोः ।

ब्रह्मापि नाभिजातः केनोपमिमीमहे नृप भवन्तम् ॥ ३८ ॥

अन्वयः—नृप ! ईशः लब्धार्धचन्द्रः । विष्णोः पौरुषं च कृतकंसभयम् । ब्रह्मा अपि नाभिजातः । भवन्तं केन उपमिमीमहे ॥ ३८ ॥

सुधा—कथ्येति । नृप=राजन् ! ईशः=हरः । लब्धार्धचन्द्रः—अर्द्ध चन्द्रस्येत्यर्धचन्द्रः, लब्धः अर्द्धचन्द्रो येन सः=प्राप्तगलापहस्तः । विष्णोः=हरेः । पौरुषम्=बलम् च । कृतकम्=कृत्रिमम् । सभयम्=भिया युक्तम् । पक्षे—कृतं कंसस्य भयं यत् तद्=कृतकंसराक्षसभयं वा । ब्रह्मा=विरश्चिरपि । न अभिजातः=न कुलीनः । पक्षे—नाभिजातः=नाभ्या उत्पन्नः । भवन्तम्=श्रीमन्तम् । केन=केन देवेन । उपमिमीमहे=उपमां दद्याम् । नास्ति भवत्समोऽन्यः कश्चिद्देव इत्याशयः । आर्थादुक्तम् ॥ ३८ ॥

हिन्दी—और बोला—भगवान् शिव अर्द्धचन्द्र (गला दवाना) प्राप्त किये हुये हैं, भगवान् विष्णु का पराक्रम कृत्रिम, भययुक्त अथवा कंस-भय से सम्पन्न है, ब्रह्माजी भी नाभिजात (नाभि से उत्पन्न अथवा कुलीन नहीं) हैं । (अतः) आपकी उपमा किससे दी जाय ॥ ३८ ॥

इदं च—

अरुणमणिकिरणरञ्जितलिखिताक्षरमङ्गुलीयकाभरणम् ।

तस्याः करकिसलयमिव तव करकमले चिरं लगतु ॥ ३९ ॥

अन्वयः—अरुणमणिकिरणरञ्जितलिखिताक्षरम् अङ्गुलीयकाभरणं तस्याः करकिसलयम् इव तव करकमले चिरं लगतु ॥ ३९ ॥

सुधा—अरुणेति । इदञ्च = एतञ्च । अरुणमणिकिरणरञ्जितलिखिताक्षरम्—अरुणमणिः = पद्मरागादिः, तत्किरणैः = तत्कान्तिभिर्लिखितानि = अङ्कितानि, अक्षराणि यस्मिंस्तथा, अङ्गुलीयकम् = अङ्गुलीयकमुद्रा, आभरणम् = अलङ्करणम्, यस्यास्तदिव । तस्याः = दमयन्त्याः । करकिसलयम् = पाणिपल्लवम् । तव = ते । करकमले = पाणिपद्मे । चिरम् = बहुकालम् । लगतु = संलग्नं भवतु ॥ ३९ ॥

हिन्दी—और यह—पद्मरागादि मणियों की किरणों से शोभित अंकित अक्षरों वाली अंगूठी युक्त उस दमयन्ती का करकिसलय चिरकाल तक आपके करकमल को अलङ्कृत करे ॥ ३९ ॥

अनया च—

तव सुभग रम्यदशया तयेव रक्तान्तनेत्रमण्डनया ।

चीनांशुकयुगलिकया क्रियतामङ्गे परिष्वङ्गः ॥ ४० ॥

अन्वयः—सुभग ! रम्यदशया, रक्तान्तनेत्र-मण्डनया चीनांशुकयुगलिकया इव तया तव अङ्गे परिष्वङ्गः क्रियताम् ॥ ४० ॥

सुधा—तवेति । सुभग = सौम्य ! रम्यदशया—रम्या = मनोरमा, दशा = वस्त्रान्त-सूत्रम्, अवस्था वा यस्यास्तस्याः । रक्तान्तनेत्रमण्डनया—रक्तान्तम् = अरुणप्रान्तम्, नेत्रमण्डनम् = नयनशोभनम् यस्याः, तया । अथवा रक्तान्तम्—अरुणप्रान्तम् नेत्रम् = चित्रवस्त्रविशेषम्, मण्डनम् = अलङ्करणम्, यस्यास्तया । चीनांशुकयुगलिकया = सूक्ष्म-वस्त्रयुगलिकया । तया = दमयन्त्या इव । अङ्गे = शरीरे । परिष्वङ्गः = आलिङ्गित-शरीरः । क्रियताम् = विधीयताम् । आर्यावृत्तम् ॥ ४० ॥

हिन्दी—हे सुभग ! मनोरमदशावाली, रक्तान्त नेत्रों से शोभित अथवा लाल चित्रवस्त्रों से अलङ्कृत चीनांशुकयुगलिका (स्त्रीने रेखमी वस्त्रयुगल वाली—अथवा वस्त्रों की जोड़ी) दमयन्ती के समान तुम्हारे अङ्ग में आलिङ्गन करे ॥ ४० ॥

अयं च—

उज्ज्वलसुवर्णपदकस्तस्याः सन्देशकयनवूत इव ।

रुचिरमणिकर्णपूरः भयतु अवगान्तिकं भवतः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—उज्ज्वलसुवर्णपदकः, तस्याः रुचिरमणिकर्णपूरः भवतः श्रवणान्तिकं सन्देशकयनदूत इव श्रयतु ॥ ४१ ॥

सुधा—उज्ज्वलेति । उज्ज्वलसुवर्णपदकः—उज्ज्वलम्=कान्तिमत्, सुवर्णम्=स्वर्णनिमित्तम्, पदं यस्य सः । पक्षे—उज्ज्वलानि=अग्राम्याणि, सुवर्णानि=शोभनवर्णानि, पदानि=वचनानि यत्र तथा । तस्याः=दमयन्त्याः । रुचिरमणिकर्णपूरः—रुचिरमणेः=मनोरममणेः, कर्णपूरः=कर्णाभरणम् । सन्देशकयनदूत इव=सन्देशवाहक इव । भवतः=तव । श्रवणान्तिकम्=कर्णसमीपम् । श्रयतु=आश्रयतु ॥ ४१ ॥

हिन्दी—और यह उज्ज्वल सुवर्ण पद (स्वर्णनिमित्त—सुन्दरवर्णों वाला) उसका सुन्दर मणि का कर्णपूर (झुमका) आभूषण सन्देशवाहक दूत के समान आप-के कानों का आश्रय बने ॥ ४१ ॥

किञ्चान्यत्—

आनन्ददायिनस्ते कुण्डिननगरे कदा भविष्यन्ति ।

त्वन्मुखकमलविलोलन्नागरिकानयनषट्पदा दिवसाः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—ते आनन्ददायिनः, त्वन्मुखकमलविलोलन् नागरिकानयनषट्पदाः दिवसः कुण्डिननगरे कदा भविष्यन्ति ॥ ४२ ॥

सुधा—आनन्देति । ते=तथाविधाः । आनन्ददायिनः=सुखदाः । त्वन्मुखकमलविलोलन्नागरिकानयनषट्पदाः—तव मुखकमलम्=मुखमेव कमलम्, तस्मिन्, विलोलन्तः=चञ्चलाः नागरिकानयनषट्पदाः=सभ्यजनानयनभ्रमरा इव । दिवसाः=दिनानि । कुण्डिननगरे=कुण्डिनपुरे । कदा=कस्मिन् काले । भविष्यन्ति । आर्यावृत्तम् ॥ ४२ ॥

हिन्दी—वे आनन्ददायक दिवस कुण्डिन नगर में कब होंगे जब तुम्हारे मुखकमल पर सभ्यजनों के चञ्चल नयन भ्रमरों जैसे मँडरायेंगे ॥ ४२ ॥

एवमाविर्भावितप्रश्रयमुज्ज्वलितानुरागमुदीरितादरमाप्यायितप्रणयमभिधाय स्थितवति किन्नरे, नरेश्वरो दमयन्तोप्रहितप्राभृतानि स्वयमावरेण गृहीत्वा, 'सुन्दरक, तस्याः सन्देश एवास्माकं कर्णपूरः, परिकरोऽयं मणिकर्णवतंसः, तस्याः सुगृहीतेन नाम्नेव वयं मुद्रिताः प्रपञ्चोऽयमङ्गुलीमुद्रालङ्कारः, तदनुरागेणैव वयमाच्छाविताः पुनरुक्तमाच्छादनयुगलमपरं च युवां प्रेषयन्त्या तया किं न प्रहितमस्माकम्, किमन्यत्त्वत्तोऽपि प्रियं प्राभृतं भविष्यतीति । तदेहि शिबिरमनुसरामः' इत्यभिधाय बहु मानयन् किन्नरमिथुनमतिचपलकपिकुलान्दोलिततरुशिखराग्रगलितशिलास्फालनस्फुटफलरससुगन्धिता श्रवत्कुसुममकरन्दवद्रवाद्रितपांसुपटलेन वर्त्मना निजावासमुब-चलत् ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । आविर्भावितप्रश्रयम्—आविर्भावितम्=प्रकटितम्, यत्प्रश्रयम्=नम्रत्वम्, तत् । उज्ज्वलितानुरागम्=प्रस्फुटितानुरागम् । उदीरितादरम्=उच्चारितसम्मानम् । आप्यायितप्रणयम्=आप्लावितानुरागम् । अभि-

धाय = उक्त्वा । किन्नरे = किंपुरुषे । स्थितवति = अवस्थिते । नरेश्वरः = नृपो नलः । दमयन्तीप्रहितप्राभृतानि—दमयन्त्या, प्रहितानि = प्रेषितानि, प्रभृतानि = उपहारवस्तूनि । स्वयम् = आत्मना । आदरेण = सम्मानेन । गृहीत्वा = अधिगृह्य । सुन्दरक = अयि सुन्दरक ! तस्याः = दमयन्त्याः । सन्देशः = समाचारः एव । अस्माकम् = प्रेमिजनानाम् । कर्णपूरः = श्रोत्राभरणम् । अयम् = एषः । परिकरः = परिजनवर्गः । मणिकर्णावतंसः = मणिश्रोत्राभरणम् । तस्याः = प्रेयस्याः । सुगृहीतेन नाम्ना = नामग्रहणमात्रेणैव । वयं मुद्रिताः = मुद्रिकायुक्ताः । अयम् = एषः । अङ्गुलीमुदालङ्कारः = अङ्गुलीयकाभरणम् । प्रपञ्चः = वञ्चनामात्रम् । तदनुरागेण एव = तस्याः प्रेम्णैव । आच्छादितः = आवृताः । अपरम् = अन्यत् । आच्छादनवस्त्रयुगलम् = आवरणवासो-मिथुनम् । पुनरुक्तम् = पुनर्भाषितम्, यथा अस्ति । युवाम् = किन्नरयुगलम् । प्रेष-यन्त्या प्रहितवत्या । तथा = देव्या दमयन्त्या । अस्माकम् = अस्मदीयम् । किं न प्रहितम् = किन्न प्रेषितम् । अपितु सर्वं प्रहितमिति । त्वत्तः = भवत्तः अपि । अन्यद् = अपरम् । प्रियम् = रुचिकरम् । प्राभृतम् = उपहारवस्तु । किं भविष्यति । इति । तद् = अतः । एहि = आगच्छ । शिविरम् = आवासस्थलम् । अनुसरामः = अनुगच्छामः । इत्य-भिधाय = एवं कथयित्वा । किन्नरमिथुनम् = किं पुरुषयुगलम् । मानयन् = सभा-जयन् । अतिचपलकपिकुलान्दोलिततरुशिखराग्रगलितशिलास्खलनस्फुटफलरससुगन्धि-ताम्रवत्कुसुममकरन्दद्रवादितपांसुपटलेन—अतिचपलैः = महच्चञ्चलैः, कपिकुलैः = वानरवृन्दैरान्दोलिताः = कम्पायमानाः, ये तरवः = पदपाः, तेषां शिखरेभ्यः = शिख-राग्रभागेभ्यः, स्फालनेन = पतनेन, स्फुटन्ति, = प्रस्फुटन्ति, फलानि, तेषां रसेन सुगन्धितम् तथा चास्रवताम् = अपतताम्, कुसुमानाम् = पुष्पाणाम्, मकरन्दम् = मधुररसम्, तदेव द्रवम्, तेनाद्रितम् = आर्द्राकृतम् यस्य पांसुलपटलम् = रजःपटलम्, तथाविधेन । वर्त्मना = मार्गेण । निजवासम् = स्वनिवासस्थलम् । उदचलत् = उच्चचाल ।

हिन्वी—इस प्रकार नम्रता-प्रार्थना सहित उज्ज्वल अनुराग, आदरपूर्वक कथन, तथा प्रगाढ़ प्रेमपूर्वक बातें कर किन्नर के चुप हो जाने पर नृप नल दमयन्ती द्वारा भेजे गये उपहारों को आदर से स्वयम् गृहणकर—“हे सुन्दरक ! उनका सन्देश ही हमारे लिए कर्णपूर आभूषण जैसा है, यह परिजन ही मणिकर्णाभूषण है । उनके नाम लेने मात्र से ही हम मुद्रित हैं । यह अङ्गुलीयक मुद्रा (अंगूठी) आभूषण तो प्रपञ्च (सञ्ज्ञत) हैं । उनके अनुराग से ही हम आच्छादित हो चुके हैं । यह दूसरा आच्छादन वस्त्रयुगल तो पुनरुक्त है । आप दोनों को भेज देने पर उन्होंने हमें क्या नहीं भेज दिया ! क्या आप से बढ़कर भी कोई और प्रिय उपहार होगा ! अतः आओ, शिविर को हम चलते हैं ।” यह कहकर और किन्नर का सत्कार करते हुये नरपति ऐसे मार्ग से अपने निवास स्थान को उठकर चल दिये जो अत्यन्त चपल वानरवृन्द द्वारा झकझोरे गये वृक्षों के शिखराग्र से गिरे तथा शिलातल की चोट से फूटे फलों के रस सौरभ से सुगन्धित था, तथा झड़ रहे पुष्प-मकरन्द रस से जहाँ की धूल गीली बन गई थी ।

उच्चलिते च पश्चिमाम्भोनिधिसलिलक्षालितपादपल्लवे वासाथिनीवा-
स्तगिरिगह्वरं विशति वियद्वीथीपान्थे विवस्वति, क्रमेण तस्यां दिशि दिन-
कररथचक्रचङ्क्रमणचूर्णनोच्चलन्मन्दरगिरिगैरिकाधूलिपटलोल्लोल इवो-
ल्लास सन्ध्यारागः ।

सुधा—उच्चलित इति । पश्चिमाम्भोनिधिसलिलक्षालितपादपल्लवे—पश्चिमे= प्रतीच्यां दिशि, अम्भोनिधेः=जलनिधेः, सलिले=पयसि, क्षालिते=धोते, पादलल्लवे=चरणदले, यस्य तादृशे । वासाथिनि इव=निवासाकांक्षिणि समम् । वियद्वीथीपान्थे—वियद्वीथ्याः=अकाशवीथ्याः, पान्थः=पथिकः, तस्मिन् । विवस्वति=भास्करे । अस्तगिरिगह्वरम्=अस्ताचलगुहाम् । प्रविशति=विशति सति । क्रमेण=क्रमानु-
सारम् । तस्यां दिशि=प्रतीचीदिशायाम् । दिनकररथचक्रचङ्क्रमणचूर्णनोच्चलन्म-
न्दरगिरिगैरिकाधूलिपटलोल्लोल इव—दिनकरस्य=सूर्यस्य, रथचक्रस्य=स्यन्दनचक्रस्य,
चङ्क्रमणेन=भ्रमणेन, चूर्णनेन=पिष्टेन, अत उच्चलतः=उदगच्छतः, मन्दरगिरि-
गैरिकाधूलेः—मन्दराचलगैरिकारेणोः, पटलस्य=पट्टस्य, य उल्लासः=अरुणत्वम्,
तथा । उल्लासः=आनन्दः । सन्ध्यानुरागः=सान्ध्यारुणत्वम् । उदपतत्=उत्तिष्ठत् ।
इति ।

हिन्दी—पश्चिम पयोनिधि जल में पादपल्लव धोकर निवासनिमित्त आकाश-
वीथी के पथिक भगवान् विवस्वान् (सूर्यदेव) के अस्ताचल चले जाते ही क्रमशः
उसी दिशा (पश्चिम) में दिनकर के रथचक्र के चक्करों से पिसकर उड़ रही
मन्दराचल पर्वत की गेरुई धूलपटल की लालिमा सदा सान्ध्य लालिमा उमड़ पड़ी ।

तेन च संवलितानि विजृम्भितुमारभन्त जम्भनिसुम्भनककुभिर्विपिन-
जरत्कुकवाकुक्कन्धरारोमरोचीषि तमांसि ।

सुधा—तेनेति । तेन=सन्ध्यानुरागेण । विपिनजरत्कुकवाकुक्कन्धरारोमरोचीषि—
विपिनस्य=काननस्य, जरत्कुकवाकवः=वृद्धमयूराः, तेषां कन्धरेषु=स्कन्धदेशेषु
यानि रोमाणि=लोमानि, तद्वद्रोचीषि=रुचिराणि, तमांसि=अन्धकाराणि ।
संवलितानि=समृद्धानि । जम्भनिसुम्भनककुभिः—जम्भनिसुम्भनस्य=शक्रस्य, ककुभिः
=दिशायाम्, पूर्वं । विजृम्भितुम्=व्याप्तुम् । अरभन्त=प्रारभन्त ।

हिन्दी—इससे जङ्गल के वृद्ध कुकवाकु (मयूर) पक्षियों की गर्दन के बालों
की कान्ति सदा अन्धकार बढ़कर ऐन्द्री दिशा (पूर्व) में फैलने लगा ।

ततश्च नष्टचर्याक्रीडयेवावशंनमायान्तीषु दिक्कन्यकासु, वनमुनिहोमधूम-
गन्धेन सन्तप्यमाणासु वनदेवतासु, निद्रान्धसिन्धुरयूथेष्विवोन्नतवप्रस्थलीषु
परिणमत्सु शनैस्तिमिरेषु, जाते मनाग्भिन्नाञ्जनपत्रस्तबकिते निशामुखे,
नरपतिस्तेन किन्नरमिथुनेन सार्धमधंपथायातप्रज्वलितवीपिकापाणिपरिजन-
परिकरितः शरणागतकपोतमुत्पतितोलूककृतशब्दं शिविमिव शिविरसन्नि-
वेशमविशत् ।

सुधा—ततश्चेति । ततश्च = तदनन्तरञ्च । नष्टचर्याक्रीडाया इव—नष्टचर्या = शिशुक्रीडा, तथैव । दिक्कन्यकासु = दिग्बालासु । अदर्शनम् = अलक्षितम् । आया-
न्तीषु = आगच्छन्तीषु । वनमुनिहोमधूमगन्धेन—वने = आरण्ये, मुनिहोमस्य = मुनि-
यज्ञस्य, धूमेन यो गन्धः = सुरभिस्तेन । वनदेवतासु = वनदेवीषु । सन्तप्यमाणासु =
प्रसन्नासु । निद्रान्धसिधुरयूयेषु—निद्रया अन्धाः ये सिन्धुराः = निद्राकुलितगजाः,
तेषाम् यूयेषु = वृन्देषु, इव = यथा । उन्नतवप्रस्थलीषु उच्चस्थानेषु । शनैः = मन्दम् ।
परिणमत्सु = परिगच्छत्सु । मनाक् = किञ्चित् । भिन्नाञ्जनपत्रस्तवकिते = विकसिताञ्जन
दलपुञ्जे । निशामुखे = सन्ध्यामुखे । जाते = सञ्जाते । नरपतिः = भूपतिर्नलः । तेन =
उपयुक्तेन । किन्नरमिथुनेन = किन्नरयुगलेन । सार्धम् = साकम् । अर्धपयायात-
प्रज्ज्वलितदीपिकापाणिपरिजनपरिकरितः—अर्धपये = अर्धमार्गे आयाताः = समागताः
प्रज्ज्वलिताः । दीपिकाः = दीप्यः ('मशाल' इति भाषायाम्), पाणिषु = हस्तेषु,
येषां तथाविधैः, परिजनैः = सेवकैः, परिकरितः = सर्वतोमण्डलीकृतः । शरणागत-
कपोतम् = शरणाधिपारावतम् । उत्पतितः उलूकः = धूकस्तस्मै, कृतशब्दः—कृतः शब्दो
येन = दत्ताभयो येन तथाविधम् । शिविम् = रुपशिविसदृशम् । शिविरसन्निवेशम् =
आवाससन्निकटम् । अविशत् = प्राविशत् । निशासु हि कपोताः, शरणम् = नीडम्
यान्ति उलूकाश्चोड्डीयन्ते । उपमाने तु "नारदकृतां शिविप्रशंसामसूयन्तो कपोतोलूकवेष-
धारिणो, शक्राग्नी देवो सत्यं जिज्ञासमानौ शिविनृपमागतौ ।" इत्यागमः ।

हिन्दी—तदनन्तर बच्चों की विशेष-क्रीडा के समान (डुकाडम्मर या लुकाछिपी
खेल जैसी) दिग्बधुओं के अलक्षित हो जाने पर वनवासी मुनिजनों के होमधूम की
सुगन्ध से वनदेवियों के प्रसन्न हो जाने पर नींद से व्याकुल गजयूथों के उच्च स्थलों
पर चले जाने के समय धीरे-धीरे अन्धकार के प्रभावशाली हो जाने पर कुछ-कुछ
अञ्जन-पत्र के गुच्छों जैसे निशामुख (सन्ध्या) के आते ही नृपति ने उस किन्नर-
मिथुन के साथ आधे मार्ग तक भेजने के लिए आये, हाथों में मशालें लिए परिजनों
से घिरे हुए शरणागतकपोत के ऊपर झपटते हुए श्येन को दोनों की रक्षा का वचन
देने वाले राजा शिवि के समान अपने शिविर में प्रवेश किया ।

टिप्पणी—शिवि—प्राचीन काल में महाराज शिवि की प्रशंसा सुनकर देवराज
इन्द्र तथा अग्निदेव को ईर्ष्या हो उठी । यह दोनों क्रमशः श्येन एवं कपोत का वेष
धारण कर शिवि की परीक्षा लेने के लिए गये । कपोत रक्षा हेतु शिवि की गोद में
जा गिरा तथा श्येन पीछे से छपटता हुआ—भूखे की प्राणरक्षा हेतु कपोत को छोड़
देने के लिए राजा शिवि से याचना करने लगा । दयालु तथा शरणगतरक्षक राजा
शिवि ने अपने शरीर के मांस को देकर धर्मरक्षा की । परीक्षा में सफल राजा
शिवि को प्रसन्न होकर इन्द्र तथा अग्नि ने वरदान देकर पुनर्जीवित कर दिया । यह
उपाख्यान महाभारत तथा अन्य अनेक पुराणों में आता है ।

तत्र च क्रमेण कृतकरणीयस्थरमाणपाचकवृन्दोपनीतमुत्पतत्पाकपरि-
मलस्पृहणीयमत्युष्णमेवुरमांसोपवंशमाज्यप्राज्यमुपभुज्य पुष्कराक्षकिन्नर-

मिथुनाप्तजनैः सह मधुररससारमाहारम्, अनन्तरमाचान्तःशुचिचन्दनो-
द्वर्तितकरः कर्पूरपारीपरिकरितताम्बूलोज्ज्वलवदनारविन्दः 'सुन्दरक,
कमपि प्रस्तारय विद्याविनोदं त्वयापि विहंगवागुरिके, गीयतां किमपि मधु-
रम्' इति मृदुमणिपर्यङ्किकासुखासीनः किन्नरमिथुनमादिदेश ।

सुधा—तत्रेति । तत्र=तस्मिन् शिविरे । क्रमेण=क्रमशः । कृतकरणीयः—कतुं
योग्यं करणीयम्, कृतं करणीयम्=सम्पादिताह्निकं कर्म येन सः । त्वमाणपाचकवृन्दो-
पनीतम्—त्वरमाणेन=द्रुतगतिमानेन, पाचकवृन्देन=सूपकारसमूहेनोपनीतम्=प्रापि-
तम् । उत्पतत्पाकपरिमलस्पृहणीयम्—उत्पतता=उदगच्छता, पाकपरिमलेन=भोज्य-
सुगन्धेन, स्पृहणीयम्=मनोहरम् । उत्पुष्पमेदुरमांसोपदंशम्=महदुष्णम्, मेदुरमांसो-
पदंशम्=पोषकमांसोपदंशम् । आज्यप्राज्यम्=घृतसिवतं भोज्यपदार्थम् । पुष्कराक्ष-
किन्नरमिथुनाप्तजनैः—पुष्कराक्षेण किन्नरमिथुनेन, आप्तजनैः=सम्प्यलोकैश्च । सह=
समम् । मधुररससारम्=मधुरसयुक्तम् । आहारम्=भोजनम् । उपभुज्य=भुक्त्वा ।
अनन्तरम्=पश्चात् । आचान्तःशुचिचन्दनोद्वर्तितकरः—आचान्तः=आचमनान्ते शुचि
=पवित्रम्, चन्दनम्=मलयजम्, तेनोद्वर्तितः करः=उद्वर्तितपाणिः यस्य
सः । कर्पूरपारीपरिकरितताम्बूलोज्ज्वलवदनारविन्दः—कर्पूरपारी=कर्पूरखण्डम्, तेन
परिकरितः=परिवृत्तः, ताम्बूलपत्रेण उज्ज्वलम्=शोभितम्, वदनारविन्दम्=मुख-
कमलम्, यस्य तम् । सुन्दरक=अयि सुन्दरकाभिष । कम् अपि=कश्चिद् अपि । विद्या-
विनोदम्=विद्यामनोरञ्जनम् । प्रस्तारय=प्रसारय । विहङ्गवागुरिके=अयि पक्षि-
सुन्दरि ! त्वया=भवत्या, अपि । किमपि मधुरम्=किञ्चित् मनोरम् । गीयताम् ।
इति=इत्थम् । मृदुमणिपर्यङ्किकासुखासीनः—मृदुमणिपर्यङ्किकायाम्=मृदुरत्नपीठिका-
गाम् सुखेन=आनन्देनासीनः=स्थितः नृपः । किन्नरमिथुनम्=किम्पुरुषयुगलम् ।
आदिदेश=आदिष्टवान् ।

हिन्दी—वहाँ क्रमशः दैनिक कार्यों से निवृत्त होकर पुष्कराक्ष तथा किन्नरमिथुन
एवं सभ्यजनों के साथ शीघ्रता से पाचकवृन्द द्वारा लाये गये, उड़ रही भोजन सुगन्ध
के कारण रुचिकर अत्यन्त गर्म पोषक मांस को आस्वादित करते हुए, घी में तले,
मधुरभोज्य पदार्थों का उपभोग करने के उपरान्त आचमन किया, फिर पवित्र चन्दन
पर हाथ फेरकर कर्पूरखण्डयुक्त ताम्बूल से अपने मुखकमल को शोभित कर—“सुन्द-
रक, कुछ विद्याविनोद आरम्भ करो । हे पक्षिसुन्दरि ! तुम भी कोई मधुर गीत
गाओ ।” इस प्रकार सुन्दर मणिजटिल चौकी पर सुखपूर्वक बैठे राजा ने किन्नर-
मिथुन को आदेश दिया ।

वर्शिते च वांशिकेन वंशमुखोद्गीर्णगान्धारपञ्चमरागस्थानके स्थिरी-
कृतमध्यमश्रुतिप्रसन्नप्रेङ्खोलनाप्रयोगमुचितस्थानकृतकांस्यतालमकठोरतार-
स्वरम्, आकर्षदिव हृदयम्, अभिषिञ्चविदामृतेन श्रवणेन्द्रियम्, अस्तं नय-
दिवान्यविषयसन्धानम्, अनुच्चप्रपञ्चितपञ्चमं विपञ्चीस्वरसन्वाभित-
ममूतस्तिकिमपि गीतम् ।

सुधा—दर्शित इति । वांशिकेन—वंशीं वादयतीति वांशिकस्तेन । वंशमुखोद्-
गीर्णगान्धारपञ्चमरागस्थानके—वंशमुखेन=मुरलिकया, उद्गीर्णम्=निर्गतम्, यद्-
गान्धारपञ्चमरागस्थानकम्, तस्मिन् । दर्शिते=प्रदर्शिते, सति । स्थिरीकृतमध्यमश्रुति-
प्रसन्नप्रेह्लोलनप्रयोगम्—स्थिरीकृतम्=निर्धारितम्, मध्यमश्रुतिप्रसन्नप्रेह्लोलनस्य=
मध्यमस्वरप्रसादप्रेह्लोलनस्याप्रयोगो यत्र तत् । उचितस्थानकृतकांस्यतालम्—उचित-
स्थाने=उपयुक्तस्थले, कृतम्=विहितम्, कांस्यतालम् यत्र तत् । अकठोरतारस्वरम्=
मृदुतारस्वरम् । हृदयम्=चेतः । आकर्षद् इव=आहरन्त्यथा । अमृतेन=सुधया ।
श्रवणेन्द्रियं=कर्णेन्द्रियम् । अभिषिञ्चद् इव=स्नापयन्निव । अन्यविषयसन्धानम्=
अपरविषयचिन्तनम् । अस्तम्=समाप्तिम् । नयदिव=प्रापयन्निव । अनुच्चप्रपञ्चित-
पञ्चमम्—अनुच्चम्=मन्दम्, प्रपञ्चितं, पञ्चमम्=पञ्चमस्वरम्, यत्र तत् । किमपि=
किञ्चिदपि । गीतम्=सङ्गीतम् । विपञ्चीस्वरसन्दर्भितम्=तन्त्रीध्वनिसम्प्रकटितम् ।
अभूत्=बभूव ।

हिन्दी—वंशी बजाने वाले बांसुरी के मुख से निकले गन्धारपञ्चम रागस्थान-
वाले, मध्यमश्रुति-प्रसन्न, उपयुक्त स्थल पर झाल द्वारा ताल दिये जाने के कारण
कोमल वीणा-स्वर-युक्त, मानों हृदय को खींच रहे तथा अमृत से कानों को सराबोर
किये अन्य विषय के चिन्तन को समाप्त-सा कर रहे मन्द पञ्चम-स्वर-युक्त-गीत, तथा
वीणा के स्वर से मिश्रित हो उठा ।

यत्र—

प्रसरति रणरणकरसः कुण्ठयति हठेन चित्तमुत्कण्ठा ।

स्मरति स्मरोऽपि धनुषः प्रगुणीकृतनिशितबाणस्य ॥४३॥

अन्वयः—रणरणकरसः प्रसरति, उत्कण्ठा हठेन चित्तं कुण्ठयति, स्मरः अपि
प्रगुणीकृतनिशितबाणस्य धनुषः स्मरति ॥ ४३ ॥

सुधा—प्रसरतीति । यत्र=यस्मिन् संगीते । रणरणकरसः—रणरणस्य=उत्क-
ण्ठायाः, रसः=आनन्दः । प्रसरति=विस्तारं याति । उत्कण्ठा=उत्सुकता । हठेन
=बलेन । चित्तम्=मनः । कुण्ठयति=खिन्नं करोति । स्मरः=मदनः । अपि ।
प्रगुणीकृतनिशितबाणस्य—प्रगुणीकृताः=प्रत्यञ्चारोपिताः, निशितबाणाः=तीक्ष्ण-
शराः यस्मिंस्तथाविधस्य, धनुषः=शरासनस्य । स्मरति=स्मृतिपथं नयति ॥ ४३ ॥

हिन्दी—जहाँ उत्कण्ठा फैल रही थी, उत्सुकता हाट् मन को कुण्ठित कर रही
थी, मदन भी प्रत्यञ्चा पर बाण चढ़ाये हुये धनुष को याद कर रहा था ॥ ४३ ॥

एवंविधे च व्यतिकरे वंतालिकः पपाठ—

‘सकलविषयवृत्तीर्मुद्रयन्निन्द्रियाणां

हृदि विवधदवस्थां काञ्चित्पुनरावितौ च ।

ध्वनिरनुगतवीणानिकषणः कोमलोऽयं

जयतिभवनबाणः पञ्चसः पञ्चसस्य ॥ ४४ ॥

सुधा—एवमिति । एवंविधे व्यतिकरे=अवसरे । वैतालिकः=स्तुतिपाठकः ।
पपाठ=अपठत्—

अन्वयः—इन्द्रिणां सकलवृत्तीः मुद्रयन् हृदि काञ्चिद् उन्मादिनीम् अवस्थां च
विदधन् अनुगतवीणानिकवणः अयं कोमलः पञ्चबाणस्य पञ्चमः मदनबाणः ध्वनिः
जयति ॥ ४४ ॥

सकलेति । इन्द्रियाणाम्=ज्ञानकर्महेतिन्द्रियाणाम् । सकलविषयवृत्तीः=समस्त-
विषयप्रवृत्तीः । मुद्रयन्=नियन्त्रयन् । हृदि=चेतसि । काञ्चित्=कामपि । उन्मादिनीम्=
मत्तकारिणीम् । अवस्थाम्=दशाम् च । विदधन्=कुर्वन् धारयन् वा । अनुगत-
वीणानिकवणः=तन्त्रीस्वरमिश्रितः । अयम्=एषः । कोमलः=मृदुः । पञ्चबाणस्य=
मदनस्य । पञ्चमः=षड्जमध्यमादिषु पञ्चमसंख्यकः । मदनबाणः=कामशरः ।
ध्वनिः=स्वरः । जयति=सर्वोत्कृष्टः भवति । मालिनी वृत्तम् ॥ ४४ ॥

हिन्दी—और इस प्रकार के अवसर पर वैतालिक ने पढ़ा—

समस्त इन्द्रियों की विषय-प्रवृत्तियों को रोकता हुआ किसी मतवाली दशा को
बना रहा यह वीणा-स्वर से मिश्रित कोमल पञ्चशर (मदन) का पञ्चम बाण
सदृश स्वर ध्वन्य है ॥ ४४ ॥

अपि च—

प्रियविरहविषादस्योषधं प्रोषितानां

विविधविधुरचिन्ताभ्रान्तिविश्रान्तिहेतुः ।

अयममृततरङ्गः कर्णयोः केन सृष्टो

मधुररसनिधानं निःस्वनः पञ्चमस्य ॥ ४५ ॥

अन्वयः—प्रियविरहविषादस्य औषधं, प्रोषितानां विविधविधुरचिन्ताभ्रान्ति-
विश्रान्तिहेतुः कर्णयोः अमृत-तरङ्गः मधुररसनिधानं । पञ्चमस्य अयं निःस्वनः केन
सृष्टः ॥ ४५ ॥

सुधा—प्रियेति । प्रियविरहविषादस्य—प्रियस्य=प्रेमिजनस्य, पत्युः, विरह-
विषादस्य=वियोगजनितखेदस्य । औषधम्=निवारकम् । प्रोषितानाम्=विरहव्याकुल-
प्रियाणाम् । विविधविधुरचिन्ताभ्रान्तिविश्रान्तिहेतुः—विविधविधुराणाम्=अनेक-
विरहजनानाम्, या चिन्ता भ्रान्त्यः=भ्रमाभ्र, तेषाम् विश्रान्तिहेतुः=दूरीकारकः ।
कर्णयोः=श्रोत्रयोः । अमृततरङ्गः=सुधावीचिः । मधुररस-निधानम्—मधुररसस्य=
आनन्दस्य, निधानम्=निकेतनम् । पञ्चमस्य=षड्जमध्यमादिषु पञ्चमसंख्यकस्य
स्वरस्य । अयम्=एषः । निःस्वनः=मौनध्वनिः । केन सृष्टः=केनोत्पादितः ।
मालिनीवृत्तम् ॥ ४५ ॥

हिन्दी—और भी—प्रियतम के वियोगजनित विषाद को दूर करने वाली विर-
हणियों की विविध वियोगजन्य चिन्ता तथा भ्रान्तियों को शान्त करने का कारण
बनी हुई कानों में अमृततरङ्ग उत्पन्न कर देने वाली, आनन्द का निकेतन यह
पञ्चम स्वर की मौन ध्वनि किसने उत्पन्न की है ॥ ४५ ॥

अपि च—

अयं हि प्रथमो रागः समस्तजनरञ्जने ।

यस्य नास्ति द्वितीयोऽपि स कथं पञ्चमोऽभवत् ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हि समस्तजनरञ्जने अयं प्रथमः रागः यस्य द्वितीयः अपि न अस्ति सः पञ्चमः कथम् अभवत् ॥ ४६ ॥

सुधा—अयमिति । हि=यतः । समस्तजनरञ्जने—समस्तजनानाम्=निखिल-लोकानाम्, रञ्जने=प्रियकरणे । अयम्=एषः । प्रथमः=प्रधानभूतः, रागः अस्ति । यस्य द्वितीयः=अपरः । अपि नास्ति, अद्वितीयत्वात् । सः=असौ । पञ्चमः=पञ्चम-संख्यकः । कथम्=केन प्रकारेण । अभवत्=बभूव । अनुष्ठुब्धत् ॥ ४६ ॥

हिन्दी—और भी—समस्तजनों का मनोरञ्जन करने में प्रधान बना हुआ यह प्रथम राग है जिसका दूसरा तक नहीं है तो फिर यह पञ्चम कैसे हो गया ॥ ४६ ॥

इति विविधमुदञ्चत्पञ्चमोद्गारगर्भं

पठति मधुरकण्ठे धाम्नि वैतालिकेऽस्मिन् ।

अपहरति च चित्तं किन्नरद्वन्द्वगीते

सुखमय इव निद्रानिःस्पृहो लोक आसीत् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—इति विविधं पञ्चमोद्गारगर्भम् उदञ्चन् मधुरकण्ठे धाम्नि अस्मिन् वैतालिके पठति किन्नरद्वन्द्वगीते च चित्तम् अपहरति सुखमय इव निद्रानिःस्पृहः लोकः आसीत् ॥ ४७ ॥

सुधा—इति विविधमिति । इति=इत्थम् । विविधम्=बहुप्रकारम् । पञ्चमोद्गारगर्भम्—पञ्चमस्य=पञ्चमस्वरस्योद्गारो गर्भं=अन्तरे यस्य तथाविधम् । उदञ्चन्=कथयन् । मधुरकण्ठे=कलकण्ठे । धाम्नि=तेजस्विनि । अस्मिन्=एतस्मिन् । वैतालिके=वैतालनामदेवयोनिविशिष्टे । पठति=उच्चरति । किन्नरद्वन्द्वगीते—किन्नरद्वन्द्वस्य=किन्नरमिथुनस्य, गीतम्=गानम्, तस्मिन् । चित्तम्=मनः । अपहरति=अपहरणं कुर्वति सति । सुखमय इव=परब्रह्मालोकनसमयसमुत्प्लासितसान्द्रानन्दमय इव । रहस्यं हि तत्त्वं परब्रह्मास्वादसौदरत्वं पूर्वाचार्यैः व्यचारयत् । 'सुखमय इव' 'निद्रा-निमीलित इव' इत्युभयत्रापीव-शब्दो योज्यः । अथवा सुखमयः सन्निद्रा-निमीलितः लोक इवेतीव शब्दो भिन्नक्रमे । आसीत्=बभूव । मालिनी वृत्तम् ॥ ४७ ॥

हिन्दी—इस प्रकार विविध विधियों से (पञ्चम स्वर के सम्बन्ध में) पञ्चम स्वर को उद्गार पूर्ण कथन करते हुए मधुर कण्ठ वाले, तेजस्वी इस वैतालिक के पाठ करने पर तथा किन्नरयुगल के गीतों द्वारा लोगों का चित्त आकृष्ट कर लेने पर सुखमय जैसे निद्रा के प्रति निःस्पृह जैसे सभी लोग हो गये ॥ ४७ ॥

एवमनवरतमारोहावरोहमूर्च्छनामङ्गिते गीतामृतस्रोतसि निमग्नमनसि फठोरितोत्कण्ठे रणरणकारम्मभाजि राजनि 'रजनि, किं न विरमसि । विवस ! किं नाविर्भवसि । अद्यन्, किं न स्तोकतां व्रजसि । कुण्डिननगर,

किं न नेदीयो भवसि । श्रम, किमन्तरायोऽसि । विधे, किमुत्क्षिप्य न मां तत्र नयसि' इत्यनेकधा चिन्तयति स किन्नरयुवा प्रक्रमोचितश्लेषमिदमवादीत् ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । अनवरतम्=निरन्तरम् । आरोहावरोह-मूर्च्छनाभिज्ञिते—आरोहेणावरोहेण मूर्च्छनाभिर्भञ्जितः=युक्तो यस्तथाविधे । गीतामृत-स्रोतसि=गीतामृतमेव स्रोतः, तस्मिन्=गानसुधानिर्क्षरे । निमग्नमनसि—निमग्नम्=निमज्जितम्, मनः=चेतः, यस्य तादृशि । कठोरितोत्कण्ठे—कठोरिता=काठिन्य-युक्ता, उत्कण्ठा=उत्सुकता यस्य सः तस्मिन् । रणरणकारम्भभाजि—रणरणकस्य=उत्साहस्यारम्भभाजि=आरम्भशोभिनि । राजनि=तृपे । रजनि=हे रात्रि ! किन्न विरमसि=किन्न समाप्ता भवसि । दिवस=हे अहः ! किन्नाविर्भवसि=किन्नोदयसि । अध्वन्=हे वत्सन् ! स्तोक्ताम्=अल्पीयताम् । किन्न व्रजसि=किन्न यासि । कुण्डिन-नगर=हे कुण्डिनपुर ! नेदीयः=समीपस्थः । किन्न भवसि । श्रम=हे परिश्रम ! अन्तरायः=बाधकः । किमसि=किमर्थमसि । विधे=अयि देव ! माम्=तृपं नलम् । उत्क्षिप्य=उत्क्षेपणं कृत्वा । तत्र=दमयन्तीपाद्वे । किं न नयसि=किं न प्रापयसि । इति=इत्थम् । अनेकधा=बहुप्रकारम् । चिन्तयति=विचारयति । सः=असौ । किन्नरयुवा=किम्पुरुषतरुणः । प्रक्रमोचितश्लेषम्=प्रसङ्गानुकूलश्लिष्टम् । इदम्=एतत् । अवादीत्=अवोचत् ।

हिन्दी—इस प्रकार निरन्तर आरोहावरोह मूर्च्छनाओं की लहरों वाले गीत रूपी अमृतस्रोत में डूबे मन वाले, उत्कण्ठा से कठोर बने हुए उत्सुकता के वेग से परिपूर्ण राजा के हो जाने पर—हे रात्रि ! तू समाप्त क्यों नहीं हो जाती । रे दिवस ! तू निकल क्यों नहीं आता । हे पथ ! तू कम क्यों नहीं हो जाता । अरे कुण्डिनपुर ! तू नजदीक क्यों नहीं आ जाता । रे परिश्रम ! तू बाधक क्यों बन रहा है । विधातः ! उछालकर मुझे उस स्थान पर क्यों नहीं ले चलते हो' इस प्रकार अनेकानेक बातें राजा के सोचने पर वह किन्नरयुवक प्रसङ्गानुकूल श्लेषयुक्तरूप से इस प्रकार कहने लगा—

वर्धमानोल्लसद्रागा सुजातिमृदुपाणिका ।

दमयन्ती च गीतिश्च कस्य नो हृदयंगमा ॥ ४८ ॥

अन्वयः—वर्धमानोल्लसद्रागा, सुजातिमृदुपाणिका दमयन्ती गीतिः च कस्य हृदयङ्गमा नो (भवति) ॥ ४८ ॥

सुधा—वर्धमान इति । वर्धमानोल्लसद्रागा—वर्धमानः=प्रभविष्णुः, उल्लसन् रागः=अनुरागो यस्यां सा । सुजातिमृदुपाणिका—सुष्ठु=शोभना, जातिः=क्षत्रियाख्या यस्याः पाणिः=करः । पक्षे—वर्धमाने=तालविशेषे, उल्लसन् रागः=श्रीरागादिर्यत्र तथाविधाः, जातयः=नन्दयन्तीप्रभृतयः । पाणयः=समपाण्यादयः । दमयन्ती=भैमी । गीतिः=गायनं च । कस्य हृदयङ्गमा=कस्य चित्तव्यापिनी । नो=नैव भवती । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ४८ ॥

हिन्दी—वर्धमान सुन्दर अनुराग वाली, उत्तम क्षत्रिय जाति तथा कोमलकरों वाली दमयन्ती एवं बढ़ रहे अनुराग वाली व नन्दयन्ती आदि उत्तम जाति, समपाणि आदि गीतियों वाली यह गीति किसके हृदय को स्पर्श नहीं कर लेती है ॥ ४८ ॥

अपि च—

साप्यनेककलोपेता साप्यलङ्कारधारिणी ।

सापि हृद्यस्वरालापा किन्वसाधारणा तव ॥ ४९ ॥

अन्वयः—सा अनेककलोपेता अपि, सा अलङ्कारधारिणी अपि, सा हृद्यस्वरालापा अपि किन्तु तव असाधारणा ॥ ४९ ॥

सुधा—साप्यनेकेति । सा=असौ, दमयन्ती गीतिश्च । अनेककलोपेता—अनेकाभिः = बह्विभिः, कलाभिः=विज्ञानकौशलैः, उपेता=विभूषिता अपि । पक्षे—आवापादिसप्तकलायुक्ता अपि । सा अलङ्कारधारिणी=आभरणधारिणी अपि । पक्षे—उपमारूपकाद्यलङ्कारिणी अपि । सा हृद्यस्वरालापा—हृद्यः=हृदयस्पर्शी, स्वरः=कण्ठशब्दः, आलापः=मिथोभाषणं च यस्याः सा अपि । पक्षे—हृदयहारिणः स्वराः=षड्जादयः सप्त आलापः=आलतिर्यस्याः सा अपि । किन्तु=किञ्च । असाधारणा=असामान्या अनन्यविषयत्वादेकाश्रया । पक्षे—गीतिस्तु साधारणा जातिरसाधारणा चेति । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ४९ ॥

हिन्दी—और भी—(दमयन्ती पक्ष में) अनेक विज्ञानकौशलादि कलाओं से युक्त होती हुई आभूषणधारिणी होकर भी, हृदयस्पर्शी परस्पर वार्तालाप करने वाली होकर भी वह तुम्हारी होने के कारण असामान्य है । (गीति पक्ष में) आवाप आदि कलाओं से युक्त होकर भी, उपमा रूपकादि अलङ्कारों से युक्त होते हुए भी, हृदयहारी शब्दों से आलित होकर भी तुम्हारी गीति असाधारण है ॥ ४९ ॥

टिप्पणी—आवाप कला—संगीत शास्त्र में आवाप आदि सप्त कलाएँ होती हैं जिनके सम्बन्ध में वर्णन मिलता है—‘पताकेनावकृष्टिश्च विरलाङ्गुलिना च या । आवाप इति विज्ञेया कलाविदिभस्तु सा कला ॥’

अपि च—

संगीतका त्वदौत्सुक्यात्त्वां स्मरन्ती समूर्च्छना ।

किं तु तस्यास्त्वयि स्वामिल्लयमङ्गो न दृश्यते ॥ ५० ॥

अन्वयः—स्वामिन् ! त्वदौत्सुक्यात् त्वां स्मरन्ती संगीतका समूर्च्छना (भवति) किन्तु तस्याः लयमङ्गः त्वयि न दृश्यते ॥ ५० ॥

सुधा—सङ्गीतकेति । स्वामिन्=प्रभो ! त्वदौत्सुक्यात्—त्वयि औत्सुक्यं त्वदौत्सुक्यम्, तस्माद्धेतोः । त्वाम्=भवन्तम् । स्मरन्ती=स्मृतिपथं नयन्ती । संगीतका—सम्यग् गीतं प्रश्यातिरस्याः सा । समूर्च्छना—सह मूर्च्छनया वर्तत इति=समोहा (भवति) । पक्षे—सङ्गीतं गीतं स्वरगुणदूषणग्रामभृतियतिमूर्च्छनालक्षणं यस्यां (भवति) । किन्तु तस्याः=दमयन्त्याः गीत्याश्च । लयमङ्गः—लयः=तत्परता, तादृशी गीतिः । किन्तु तस्याः=दमयन्त्याः गीत्याश्च । लयमङ्गः—लयः=तत्परता,

तस्य भङ्गः=नाशः । पक्षे—लयः द्रुतमध्यविलम्बितलक्षणः, तस्य भङ्गः=नाशः । त्वयि=राजनि । न दृश्यते=नैवावलोक्यते । अत्र श्लेषालङ्कारः । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥

हिन्दी—हे नृप ! आपको पाने की उत्सुकता से आपको स्मरण करती हुई मूर्च्छनासहित गीति के समान भली प्रकार प्रख्यात कीर्ति वाली दमयन्ती बेहोश हो जाती है किन्तु गीति का लयभङ्ग जिस प्रकार नहीं होता है वैसे ही वह (दमयन्ती) की आप में बनी तत्परता कभी नष्ट नहीं होती है ॥ ५० ॥

टिप्पणी—मूर्च्छना—संगीत शास्त्र में स्वरों की तर्जना से जिसमें रागत्व उत्पन्न होता है, उसे मूर्च्छना कहते हैं । इसकी उत्पत्ति द्रुत-मध्य-विलम्बित ग्रामों से होती है । यथा—

स्वरः सन्तजितो यत्र रागत्वं प्रतिपद्यते ।

मूर्च्छनामिति तां प्राहुर्मुनयो ग्राम सम्भवात् ॥

यह मूर्च्छना इक्कीस प्रकार की होती है । 'सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामाः मूर्च्छना त्वेक-विंशतिः ॥' इति नाट्यशास्त्रम् ।

एवमुक्तवति किन्नरेश्वरे किमप्यलीककोपकुटिललोलद्भ्रूवलयावलित-कन्धरमवलोक्य किन्नरी वक्तुमारभत ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । किन्नरेश्वरे=किन्नरपती । उक्तवति=कथयति । किमपि=किञ्चिदपि । अलीककोपकुटिललोलद्भ्रूवलयावलितकन्धरम्—अलीकेन=असत्येन, कोपेन=क्रोधेन, कुटिलम्=वक्रम्, लोलद्=चञ्चलम्, भ्रूवल-यम्, आवलितम्=परावतितम् । कन्धरम्=ग्रीवादेशं, यस्य तादृशम् । अवलोक्य=दृष्ट्वा । किन्नरी=किन्नरपत्नी । वक्तुम्=कथयितुम् । आरभत=प्रारम्भे ।

हिन्दी—इस प्रकार किन्नरराज के कहने पर कुछ मिथ्या (बनावटी) क्रोध से कुटिल चञ्चल भौंहों तथा टेढ़ी गर्दन वाले पति से कहने लगी ।

सुन्दरक, मा मैवं वादीः ।

सुधा—सुन्दरक=भोः किन्नरेश्वर ! एवम्=इत्थम् । मा वादीः=मा भण ।

हिन्दी—सुन्दरक ! इस प्रकार मत कहो ।

शुष्काङ्गी घनचार्वङ्गघाः सुवाचः काकलीस्वरा ।

दमयन्त्याः कथं गीतिः सादृश्यमवगाहते ॥ ५१ ॥

अन्वयः—सुवाचः घनचार्वङ्गघाः दमयन्त्याः शुष्काङ्गी काकलीस्वरा गीति सादृश्यं कथम् अवगाहते ॥ ५१ ॥

सुधा—शुष्काङ्गीति । सुवाचः—सुष्ठु=शोभनं, वाक्=वाणी, यस्यास्तस्याः=शोभनवाण्याः । घनचार्वङ्गघाः—घनानि=निविडानि, चारुणि=रुचिराणि, अङ्गानि=शरीरावयवानि, यस्यास्तादृश्याः । दमयन्त्याः—भीमपुत्र्याः । शुष्काङ्गी=नीरस-शरीरा । काकलीस्वरा—कु=ईषत्, कलोऽस्यामिति काकलिः—निषादसंज्ञः, स्वरो यस्याः सा । गीतिः=गानम् । सादृश्यम्=समताम् । कथम् अवगाहते=कथं प्राप्यते ।

वैसादृश्यपक्षे—शुष्कम्=अनाद्रम् । काकलीश्लेष्मवैगुण्यात् द्विधाभूतः स्वरः । अनुष्टु-
वृत्तम् ॥ ५१ ॥

हिन्दी—मधुर वाणी वाली, सुपुष्ट तथा रुचिर अङ्गों वाली दमयन्ती की समा-
नता नीरस (खर-खर) स्वर वाली गीति कैसे कर सकती है ॥ ५१ ॥

अपि च—

गीतेर्ग्रामाः किल द्वित्राः सा तु ग्रामसहस्रभाक् ।

कूटतानघना गीतिः कथं तस्याः समा भवेत् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—किल गीतेः ग्रामाः द्वित्राः, सा तु ग्राम-सहस्रभाक् । कूटतानघना गीतिः
तस्याः समा कथं भवेत् ॥ ५२ ॥

सुधा—गीतेरिति । किल=नूनम् । गीतेः=गानस्य । ग्रामाः=द्रुत-मध्य-विल-
म्बिताः । द्वित्राः=द्वित्रिसंख्यकाः सन्ति । सा=दमयन्ती तु । ग्रामसहस्रभाक्—
ग्रामसहस्रान् भजतीति तादृशी । कूटतानघना—कूटतानैः=पञ्चविंशति संख्यकैः ।
घनाः=घनीभूता गीतिः । कूटस्य=छलस्य, तानेन=विस्तारेण, घना दमयन्ती
नास्तीति । तस्याः=दमयन्त्याः । समा=सदृशी । गीतिः । कथं भवेत्=किमिति
स्यात् । अनुष्टुबृत्तम् ॥ ५२ ॥

हिन्दी—और भी—वास्तव में गीति के षड्ज-मध्यम-पञ्चम—दो तीन ग्राम होते
हैं परन्तु दमयन्ती हजारों ग्रामों की स्वामिनी है । इस प्रकार ३५ कूट तानों वाली
गीति कूट (छल) से रहित दमयन्ती की समानता कैसे कर सकती है ॥ ५२ ॥

किं चान्यत्—ज्वरितेव बहुलङ्घनप्रयोगप्रकाशितमूर्च्छना बहुलकम्पा च,
उन्मत्तेव बहुभाषा बहुताला च, देश्येव बहुगा बहुदृष्टरागा च, अटवीव
बहुककुभभेदा बहुलनिषादस्थानका च गीतिरियम् ।

सुधा—किं चेति । ज्वरिता=ज्वरग्रस्ता इव । बहुलङ्घनप्रयोगप्रकाशितमूर्च्छना
—बहुलम्=अधिकम्, घनेन प्रयोगेण=घनोच्चारणेन, प्रकाशिता=प्रकटिता
मूर्च्छना यस्यास्तादृशी । अथवा बहुलङ्घनप्रयोगेण—बहुं=अत्यन्तम्, लङ्घनम्=उद्ग्राहि-
तादधिकमुच्चारणं यस्यास्तादृशी । पक्षे—बहुलङ्घनम्=शोषणम्, अनशनमिति,
प्रयोगे=उच्चारणे, प्रकाशिता=प्रकटिता, मूर्च्छना=उत्तरमन्द्रादिकाः, यस्यां सा ।
अथवा प्रकृष्टाः योगाः=क्वाथादयः । मूर्च्छना=मोहः । बहुलकम्पा—बहुलः=
अधिकः, कम्पः=अङ्गकृतं कम्पम्, चलनं स्वरकृतं चलनं वा यस्याम् सा । उन्मत्ता इव
=प्रमदेव । बहुभाषा=भैरवीप्रभृतिषट्त्रिंशद्भाषायुक्ता । बहुताला=बहुतालचञ्चु-
पुटादियुक्ता । उन्मत्ता तु बहुभाषते तालिकाश्च दत्ते । देश्येव=वाराङ्गणा इव । बहुगा
—बहून्=अनेकान्, गच्छतीति तथा । बहुदृष्टरागा—बहुदृष्टः=अत्यन्ताबलोक्तिः
रागः=श्रीरागादयः यस्यां सा । देश्या तु बहुषु=अनेकेषु, रागः=अनुरागो, यस्याः
सा । अटवी इव=अरण्यमिव । बहुककुभभेदा—बहवः=अनेकाः, ककुभभेदाः=पूर्वादि-
दिग्भेदा, यस्याः सा । अथवा बहुककुभभेदाः=अनेकध्वनिभेदाः यस्याः सा । बहुल-

निषादस्थानका—बहुला निषादाः=शबराः स्थानकानि=आलवालाश्च यस्यां तादृशी ।
पक्षे—बहुशिविरसन्निवेशो यस्यां सा । इयम्=एषा । गीतिः=गानम् अस्तीति ।

हिन्दी—और भी—जिस प्रकार ज्वरग्रस्तस्त्री अनेक अनशन (लंघन) करने के कारण बेहोशी प्रकट करती है इसी प्रकार यह गीति अत्यन्त गहन मूर्च्छनाओं से सम्पन्न होती है तथा अनेक कम्पन (कंपकपी-स्वर तथा आलाप के कारण) युक्त है । जिस प्रकार पागल स्त्री बकवाद करती तथा अनेक प्रकार तालियाँ बजाती है वैसे ही गीति भैरवी आदि ३६ भाषाओं वाली है जिस प्रकार वेश्या बहुगामिनी, अनेकों पर अनुराग रखती है वैसे ही अनेक 'ठक्कर' आदि रागों का अनुगमन करती है । पूर्वादि अनेक दिशाओं वाली अटवी (जंगल) के समान, जिसमें अनेक निषादों (भीलों) के निवास स्थान हैं वैसे ही यह गीति अनेक ध्वनि युक्त विविध निषाद (स्वर) तथा स्थानक (मन्द-मध्य-तार) युक्त है । अतः यह दमयन्ती से तुलना करने योग्य नहीं है ।

तद्वरमिदमुच्यताम्—

वेदविद्योपमा देवी मनोहरपदक्रमा ।

उद्योतिता पुराणाङ्गमन्त्रब्राह्मणशिक्षया ॥ ५३ ॥

सुधा—तदिति । तत्=अतः । वरम्=सुष्ठु । इदम्=एतत् । उच्यताम्=कथ्यताम् ।

अन्वयः—मनोहरपदक्रमा, पुराणाङ्गमन्त्रब्राह्मणशिक्षया उद्योतिता देवी वेदविद्योपमा (अस्तीति) ॥ ५३ ॥

वेदेति । मनोहरपदक्रमा—मनोहरः=मनोरमः पदक्रमः=पदव्यासो यस्या सा । पुराणाङ्गमन्त्रब्राह्मणशिक्षया—पुराणम्=जीर्णम्, अङ्गम्=वपुः, येषां तेषां, तथा मन्त्रप्रधानब्राह्मणानाम्=पुरोधादीनाञ्च, शिक्षया=उपदेशेन । पुराणानाम्=मार्कण्डेयादीनाम्, अङ्गानाम्=शिक्षाकल्पादीनाम्, मन्त्रब्राह्मणस्य=ग्रन्थविशेषस्य, शिक्षया=अभ्यासेन । उद्योतिता=भूषिता । देवी=दमयन्ती । वेदविद्योपमा=वेदशिक्षा-सदृशी । अस्तीति । अत्रोपमालङ्कारः । अनुष्टुब्धतम् ॥ ५३ ॥

हिन्दी—अतः अच्छा हो कि यह कहा जाय—

मनोरमपदक्रम से युक्त पुराण-अङ्ग-मन्त्र-ब्राह्मण-शिक्षा से उद्भासित वेदविद्या के समान देवी दमयन्ती भी जीर्ण शरीरावयवों वाले एवं मन्त्रणा में कुशल ब्राह्मणों की शिक्षा से शोभित तथा मनोहर ढंग से पदविन्यास करने वाली है ॥ ५३ ॥

टिप्पणी—वेदविद्या—वेदों का पाठ—१ संहितापाठ, २ पदपाठ, ३ क्रमपाठ, ४ चर्चापाठ, ५ श्रावकपाठ, ६ चर्चकपाठ, ७ श्रवणीपाठ, ८ क्रमपारपाठ, ९ चर-पाठ, १० जटापाठ तथा ११ दण्डपाठ एकादश प्रकार से किया जाता है ।

पुराण—मार्कण्डेय-पुराणादि अष्टादश होते हैं ।

वेदाङ्ग—व्याकरण, शिक्षा, ज्योतिष, निरुक्त, कल्प, तथा छन्द छः भेद होते हैं ।

किन्त्वियमेकपथा, सा तु दृष्टशतपथा—इत्येवमनेकविधवक्रोक्तिविशेषैरभिनन्दयति दमयन्तीकिन्नरमियुने, भूतभूयिष्ठायां विभावयामि, सुरसङ्घ इवादृश्यमानमानुषे निशीथे, स्थगितवति भृङ्गभासि तमसि भुवनम्, अनन्तरमवसरपाठकः पपाठ ।

सुधा—किन्त्विति । किन्तु=किञ्च । इयम्=एषा दमयन्ती । एकपथा=एकमार्गानुगामिनी । सा=वेदविद्या तु । दृष्टशतपथा—दृष्टं=अवलोकितम्, शतपथं=शतपथब्राह्मणं, यस्यां सा । इति=इत्यम् । एवम्=अनेन प्रकारेण । अनेकविधवक्रोक्तिविशेषैः=बहुविधवक्रोक्तिकथनैः । दमयन्तीकिन्नरमियुने=दमयन्त्याः किम्पुरुषयुगले । अभिनन्दयति=सत्कुर्वति सति । भूतभूयिष्ठायाम्—भूयिष्ठं भूता=भूतभूयिष्ठा, तस्याम्=अतिविलम्बितायाम् । विभावयामि=निशायाम् । सुरसङ्घ इव=देवसमूह इव । अदृश्यमानमानुषे—अदृश्यमानाः, मानुषाः=लौकाः, यस्मिंस्तादृशि । निशीथे=रात्री । भृङ्गभासि—भृङ्गाणां भासो यस्मिंस्तथाविधे=भ्रमरकान्ते । तमसि=अन्धकारे । भुवनम्=विश्वम् । स्थगितवति=आच्छादयति । अनन्तरम्=तत्पश्चात् । अवसरपाठकः=काले स्तुतिवाचकः । पपाठ=अपठत् ।

हिन्दी—किन्तु यह (दमयन्ती) एक पथ (केवल नल-प्रेम) पर चलने वाली है और वह (वेदविद्या) शतपथ (सैकड़ों मार्गों) को देख चुकी है, (शतपथब्राह्मण) का अनुसरण कर चुकी है । इस प्रकार अनेकविध वक्रोक्तिविशेष से दमयन्ती के किन्नरमियुन द्वारा अभिनन्दन किये जाने पर अधिक रात हो जाने पर सुरसमूह के समान मनुष्यों के अदृश्य हो जाने तथा भ्रमर-क्रान्ति सदृश घने अन्धकार में विश्व के लीन हो जाने पर अवसरपाठक ने पढ़ा—

‘उपरमरमणीयात्किन्नरद्वन्द्वगीता-

दभिभवति निशीथो नाथ नेत्राणि पश्य ।

मदनवशविलोलल्लोचनाम्भोरुहाणां

मिलतु कुलवधूनां सेवको लोक एषः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—नाथ ! पश्य । निशीथः नेत्राणि अभिभवति । रमणीयात् किन्नरद्वन्द्वगीतात् उपरम । मदनवशविलोलल्लोचनाम्भोरुहाणां कुलवधूनां सेवकः एषः लोकः मिलतु ॥ ५४ ॥

सुधा—उपरमेति । नाथ=राजन् ! पश्य=अवलोकय । निशीथः=रात्रिः । नेत्राणि=चक्षूषि । अभिभवति=पराजयति । रमणीयात्=मनोरमात् । किन्नरद्वन्द्वगीतात्=किन्नरयुगलगानात् । उपरम=विरम । मदनवशविलोलल्लोचनाम्भोरुहाणाम्—मदनवशात्=कामवशात्, विलोलन्ति=चञ्चलानि, लोचनाम्भोरुहाणि=कमलनयनानि, यासां तास्तासाम् । कुलवधूनाम्=कुलाङ्गनानाम् । सेवकः=अनुषरः । एषः=अयम् । लोकः=समूहः । मिलतु=मिलने समर्थः भवतु । मालिनी वृत्तम् ॥ ५४ ॥

हिन्दी—हे राजन् ! देखिये—निशीथ नेत्रों को पराजित करने लगा है ।

(अतः) रमणीय किन्नर-युगल के गीत से विश्राम लीजिये । (जिससे) कामपीडित चञ्चल नेत्रकमलों वाली कुलाङ्गनाओं का सेवक यह समुदाय मिल सके ॥ ५४ ॥

अपि च—

शतगुणपरिपाटया पर्यटन्नन्तराले
कमलकुवलयानामधरात्रेऽपि खिन्नः ।
उपनदि दयितायाः क्वापि शब्दं निशम्य
भ्रमति पुलिनपृष्ठे चक्रवच्चक्रवाकः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—खिन्नः चक्रवाकः अधरात्रे अपि कमलकुवलयानाम् अन्तराले शतगुणपरिपाटया पर्यटन् पुलिनपृष्ठे क्वापि दयितायाः शब्दं निशम्य चक्रवत् भ्रमति ॥ ५५ ॥

सुधा—शतगुणेति । खिन्नः=आकुलः । चक्रवाकः=चक्रवाकपक्षी । अधरात्रे=मध्यरात्रिकाले । कमलकुवलयानाम्=कमलानां, कुवलयानां च । अन्तराले=मध्ये । शतगुणपरिपाटया=अनेकविधया । पर्यटन्=परिभ्रमन् । पुलिनपृष्ठे=नदीतरे । क्वापि=कुत्रापि । दयितायाः=प्रियायाश्चक्रवाक्याः । शब्दम्=रवम् । निशम्य=श्रुत्वा । चक्रवत्=चक्रसमम् । भ्रमति=अटति । मालिनी वृत्तम् ॥ ५५ ॥

हिन्दी—और भी—खिन्न चक्रवाक आधी रात के समय पर भी कमलों और कुवलयों के मध्य में अनेक प्रकार से परिभ्रमण करता हुआ, नदी तट पर कहीं प्रिया (चक्रवाकी) की गुनगुनाहट सुनकर चक्र के समान नाच रहा है ॥ ५५ ॥

अथ यथाप्रियं प्रेषितपरिजनो रजनिशेषमतिवाहयितुमनुरूपं निरूप्य किन्नरमिथुनस्य शयनमासन्ननिद्रागृहे हंसपिच्छच्छायाच्छप्रच्छदपटाच्छादितहंसतूलतल्पमभजत् ।

सुधा—अथेति । अथ=अनन्तरम् । यथाप्रियम्=आकांक्षितम् । प्रेषितपरिजनः—प्रेषितः=प्रहितः, परिजनः=सेवकवर्गः, येन तथाविधः राजा । रजनिशेषम्—रजन्याः=निशायाः, शेषम्=अवशिष्टभागम् । अतिवाहयितुम्=यापयितुम् । किन्नरमिथुनस्य=किम्पुङ्गवयुगलस्य । अनुरूपम्=अनुकूलम् । शयनम्=शय्याम् । निरूप्य=निरीक्ष्य । आसन्ननिद्रागृहे—आसन्ने=सन्निकटे, निद्रागृहे=शयनकक्षे । हंसपिच्छच्छायाच्छप्रच्छदपटाच्छादितहंसतूलतल्पम्—हंसपिच्छस्य=हंसपक्ष्मणः, छाया, तद्वद् अच्छम्=स्वच्छम्, यत् प्रच्छदपटम्=प्रावारकपटम्, तेन आच्छादितम्=परावृतम्, हंससदृशं शुभ्रम् । तूलतल्पम्=तूलशय्याम् । अभजत्=सिधेवे ।

हिन्दी—तदनन्तर परिजनों को उनकी इच्छानुसार भेज कर, अवशिष्ट रात्रि व्यतीत करने के लिए किन्नरमिथुन के अनुरूप शय्या का निरीक्षण कर पार्श्ववर्ती शयनकक्ष में राजा स्वयम् भी हंसपंख की कान्ति सदृश स्वच्छ चादर विछे हंस जैसे शुभ्र रङ्ग वाले पलंग पर लेट गया ।

तत्र च समयस्यनुरक्तोऽयमितीर्ष्येवानायास्या निद्रायां प्रोणीवृमान्त-

रालसुप्तोत्थितविविधविहंगविरुतानि विनिद्रवनदेवतापठ्यमानप्राभातिक-
पुण्यकीर्तनानीवाकर्णयन्नेककालप्रणालिकापर्यायेण पर्यस्तेऽस्तगिरिमस्तके
मुक्तास्तबकितनीलवितानपट इव तारातिमिरपटले, पट्टांशुकवैजयन्तीष्विव
भविष्यति दिनकरोदयोत्सवे नभस्तलमलङ्कुर्वतीषु पूर्वस्यां दिशि प्रभात-
प्रभावल्लरीषु, वल्लकीक्वाणरमणीये श्रयति श्रवणपथमोषदुन्मिषत्कमल-
मुकुलमुखमुक्तमधुकरमन्द्रध्वनौ, ध्वस्तनिद्रेण प्रभातोचितषड्जानुविद्धशुद्ध-
भाषामालपतानेन किन्नरमिथुनेन गीयमानमिमं श्लोकमशृणोत् ।

सुधा—तत्रेति । तत्र=तत्स्थाने । अयम्=एष नृपतिः । दमयन्त्यनुरक्तः—
दमयन्त्यामनुरक्तः=दमयन्त्यासक्तः । इति=इत्थम् । ईर्ष्या इव=ईर्ष्या कुर्वन्निव ।
अनायन्त्याम्=अनागच्छन्त्याम् । निद्रायाम् । द्रोणीद्रुमान्तरालसुप्तोत्थितविविधविहंग-
विरुतानि—द्रोण्याम्=पर्वतगह्वरे, द्रुमाः=पादपाः, तेषाम् अन्तरालम्=अन्तरे,
मुप्तोत्थितानाम्=जागृतानाम्, विविधविहंगानाम्=बहुविधरत्नगानाम्, विरुतानि=
कूजनानि । विनिद्रवनदेवतापाठ्यमानप्राभातिकपुण्यकीर्तनानि इव=विनिद्रवनदेव-
ताभिः=जागृद्वनदेवीभिः, पठ्यमानानि=वाच्यमानानि । प्राभातिकानि=प्रातः-
कालिकानि, पुण्यकीर्तनानि=पुण्यस्तवनानि इव । आकर्णयन्=शृण्वन् । अनेककाल-
प्रणालिकापर्यायेण=बहुकालपद्धतिपर्यायेण । अस्तगिरिमस्तके=अस्ताचलशिरसि ।
मुक्तास्तबकितनीलवितान इव—मुक्ताः=तारारूपमौक्तिकानि तैः, स्तबकितम्=गुच्छ-
युक्तम् नीलवितानम्, तस्मिन्निव । तारातिमिरपटले—ताराणाम्=नक्षत्राणाम्,
तिमिरम्=तमस्तस्य पटले=पट्टे । पट्टांशुकवैजयन्तीषु=पट्टवस्त्रध्वजेषु इव । भवि-
ष्यति=आगामिकाले । दिनकरोदयोत्सवे—दिनकरस्य=सूर्यस्योदयोत्सवे=उदयरूप-
समारोहे । नभस्तलम्=गगनतलम् । पूर्वस्यां दिशि=प्राचीदिशायाम् । प्रभातप्रभा-
वल्लरीषु=प्रातःकान्तिलतासु । अलङ्कुर्वतीषु=शोभयन्तीषु । वल्लकीक्वाणरमणीये
—वल्लक्याः=वीणायाः, क्वाणः=ध्वनिः, तद्वद् रमणीयम्, तस्मिन्=मनोरमे ।
ईषदुन्मिषत्कमलमुकुलमुखमुक्तमधुकरमन्द्रध्वनौ—ईषत्=किञ्चित्, उन्मिषताम्=उन्मु-
क्तानाम्, कमलमुकुलानाम्=कमलकलिकानाम्, मुखैः=आननैः, मुक्ताः=त्यक्ताः, ये
मधुकराः=ध्रुमरास्तेषां मन्द्रध्वनिः=मन्दस्वनस्तस्मिन् । श्रवणपथम्=कर्णमार्गम् ।
श्रयति=पतति सति । ध्वस्तनिद्रेण—ध्वस्ता=नष्टा, निद्रा=स्वपनम्, यस्य सः,
तेन । प्रभातोचितषड्जानुविद्धशुद्धभाषाम्—प्रभातोचिताम्=प्रत्युषकालयोग्याम्,
षड्जानुभिः=षट्पदैः, विद्धाम्, शुद्धाम्=स्पष्टाम्, भाषाम् । आलपता=वदता ।
अनेन=एतेन । किन्नरमिथुनेन=किन्नरयुगलेन । गीयमानम्=पठ्यमानम् । इमम्=
एतम् । श्लोकम्=वृत्तम् । अशृणोत्=आकर्णयत् ।

हिन्दी—वहाँ—“यह व्यक्ति दमयन्ती पर अनुरक्त है” इस ईर्ष्या से मानों नींद
के न आने पर घाटी में वृक्षों के अन्तराल में सोने से उठे अनेक प्रकार के पक्षियों के
कलरवों को तथा जगी हुई वनदेवियों के द्वारा पढ़ी जा रही प्राभातिक पुण्यस्तुतियों को
मानों सुनते हुए, कतिपय घटिकाओं तक अस्ताचल के शिखर पर नक्षत्रों से युक्त

अन्धकार पटल के मोतियों के गुच्छों से युक्त नीले वितानपट के ममान शोभित होने पर भविष्यत् काल में मानों दिनकर उदयोत्सव पर गगनतल को पट्टवस्त्र की पताकाओं से पूर्व दिशा में शोभित किये जाने पर, कानों में वीणा की ध्वनिसदृश रमणीक, अधखिली कमल-कलिकाओं के मुखों से निकल रहे मधुकरों की मन्दध्वनि के कर्णपथ पर पड़ते ही नींद भंग किये गये प्रातःकालोचित मधुकरों से विधे शुद्ध भाषा का आलाप करते हुए किन्नरमिथुन के द्वारा गाये जा रहे इस श्लोक को राजा ने सुना ।

टिप्पणी—द्रोणी—“मध्ये निम्नः प्रान्तयोश्चोन्नतस्तहराजिविराजितः नो सद्दृशः पर्वतादिभूभागः ।” अर्थात् पर्वतों के बीच में जिसके दोनों ओर (उधर-उधर) ऊँचे-ऊँचे वृक्षों की पंक्तियाँ शोभित हो रही हों, ऐसा नौकाकार पर्वतादिभूभाग द्रोणी कहा जाता है ।

धुतरजनिविरामोन्मीलदम्भोजराजि-

स्तनुतुहिनतुषारानुदगिरदग्धवाहः ।

कलितकलभकुम्भभ्रान्तिषूद्धाटितेषु

स्खलति निधुवनान्तश्रान्तकान्ताकुचेषु ॥ ५६ ॥

अन्वयः—धुतरजनिविरामोन्मीलदम्भोजराजिस्तनुतुहिनतुषारान् उदगिरदग्धवाहः कलितकलभकुम्भभ्रान्तिषु उद्धाटितेषु निधुवनान्तश्रान्तकान्ताकुचेषु स्खलति ।

मुषा—धुतेति । धुतरजनिविरामोन्मीलदम्भोजराजिस्तनुतुहिनतुषारान्—धुतरजन्याः विरामे=निशापरिसमाप्ता, उन्मीलन्तः=विकसन्तः, ये अम्भोजराजयः=कमलपङ्क्तयः, तेषु ये तनुतुहिनतुषाराः=क्षीणतुषारबिन्दवः, तान् । उदगिरदग्धवाहः=उदगिरन्=विकिरन्, गन्धवाहः=पवनः । कलितकलभकुम्भभ्रान्तिषु—कलितकलभानाम्=रुचिरगजशावकानाम्, कुम्भस्य=कुम्भस्थलस्य, भ्रान्तिम्=भ्रमम्, कुर्वन्तु । उद्धाटितेषु=विवृतेषु । निधुवनान्तश्रान्तकान्ताकुचेषु—निधुवनान्ते=रतिक्रीडान्ते, श्रान्तानाम्=श्लथीनाम्, कान्तानाम्=रमणीनाम्, कुचेषु=स्तनेषु । स्खलति=स्रवति । अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ ५६ ॥

हिन्दी—उज्ज्वल रात्रि के अन्त में खिली कमलपंक्तियों पर पड़ी छोटी-छोटी ओस की बूंदों को गिराता हुआ गन्धवाह पवन सुन्दर गजकलभ के कुम्भस्थलों का भ्रम उत्पन्न करने वाले उठे हुए, रतिक्रीडा में थकी रमणियों के पयोधरों पर पड़ रहा है ॥ ५६ ॥

तवनु पुनः प्रभातप्रहतप्रयाणभेरीरवविनिव्रितस्यापूरयतः समविषमवनविभागानुत्कल्लोलजलनिधेरिव चलतः संन्यसमूहस्य कलकलमाकर्णयन्नुत्थाय कृतोचिताचारश्रावचितचन्द्रचूडचरणश्रटुलखुरचारीप्रचारेणाडम्बरितताण्डवस्य खण्डपरशोः पवलीलामिवाभ्यस्यता स्फुरद्घुरघुरायमाणघोणाप्रस्खलत्खलीनवराविगलितबहललालजलप्लवेन वनमुवि फेनिलजल-

निधिमिवाकारयता जात्यतरतुरगसैन्येन परिवृतः पूर्वप्रस्थानस्थित्या प्रतस्थे ।

सुधा—तदन्विति । तदनु=तदनन्तरम् । पुनः=भूयः । प्रभातप्रहृतभेरीरवनिद्रि-
तस्य—प्रभाते=प्रातःकाले, प्रहृतेन=ताडितेन, भेरीरवेण=भेरीछवनिना । विनिद्रस्य=
निद्रारहितस्य । समविपमवनविभागान्=उच्चावचकाननभागान् । आपूरयतः=
विभ्रतः । उत्कल्लोलजलनिधेः इव=उच्छलितसागरस्येव । सैन्यसमूहस्य=वाहिनी-
दलस्य । कलकलम्=कोलाहलम् । आकर्णयन्=शृण्वन् । उत्थाय=उत्थित्वा । कृतो-
चिताचारः—कृतः=सम्पादितः, उचितः=उपयुक्तः, आचारः=व्यवहारः, येन सः=
कृतनित्यकृत्यः । चारुचचितचन्द्रचूडचरणः—चारु=रुचिरम्, चचितौ=वन्दितौ,
चन्द्रचूडस्य=शिवस्य, चरणौ=पादौ, येन सः । चटुलखुरचारीप्रचारेण—चटुलेन=
चञ्चलेन, खुरचारिणा=खुरगत्या, प्रचारेण=प्रकृष्टतया पादसञ्चारेण । आडम्बरित-
ताण्डवस्य—आडम्बरितम्=अभिनीतम्, ताण्डवम्=ताण्डवलास्यम्, येन सः, तस्य ।
खण्डपरशोः=शिवस्य । पदलीलाम्=पदक्रीडामिव । अभ्यस्यता=अभ्यासं विदधता ।
स्फुरद्घुरघुरायमाणघोणायस्खलत्खलीनवशविगलितबहललालाजलप्लवेन—स्फुरता =
प्रस्फुरता, घुरघुरायमाणेन—‘घुर् घुर्’ इति क्रियमाणेन, घोणाग्रेण=नासिकाग्रभागेन,
स्खलतः=प्रस्रवतः, खलीनस्य वशात् विगलितम्=विच्युतम् यद् बहलम्=बहु,
लालाजलम्=लालारूपवारि, तस्य प्लवेन=प्रवाहेण । वनभुवि=अरण्यभूमौ ।
फेनिलजलनिधिम्—फेनिलः=फेनयुक्तः, यः जलनिधिः=सागरस्तम् । आकारयता=
आह्वयता इव । जात्यतरतुरगसैन्येन=उत्तमवाजिबलेन । परिवृतः=परितः आवृतः ।
पूर्वप्रस्थानस्थित्या=पूर्वप्रयाणावस्थया । प्रतस्थे=प्रस्थानमकरोत् ।

हिन्दी—तदनन्तर पुनः प्रातःकाल बजायी गई भेरियों के रव से जगे हुए ऊँचे नीचे वन भागों को भरते हुए, उमड़ते हुए समुद्र के समान चल रहे सैन्यसमूह के कोलाहल को सुनते हुए उठकर, नित्यकर्म से निवृत्त होकर चन्द्रचूड़ शिवजी के चरणों को प्रणाम कर चञ्चल खुरों की विशिष्ट गति से उछलते हुए ताण्डव नृत्य कर रहे, खण्डपरशु भगवान् शिव की पदलीलाओं का मानों अभ्यास कर रहे, फड़कते हुए घुरं घुरं की आवाज कर रहे नासिका के अग्रभाग से खिसकती हुई लगाम को धारण करने के कारण टपक रही लार की जलधारा से मानों वन भूमि पर फेनिल सागर का आह्वान करते हुए उत्तम घुड़सवार सेना से घिरे हुए पूर्वप्रस्थान की दशा से राजा ने प्रस्थान किया ।

स्थपुटस्थलीस्थितं स्थलमेकव्यग्रमग्रे राजा गजग्रामण्यमवलोक्य पुष्कराक्षमभाषत ।

सुधा—स्थपुटेति । स्थपुटस्थलीस्थितम्—स्थपुटस्थल्याम्=उच्चावचभूमौ स्थितम् । स्थूलम् । एकाग्रम्=मीनम् । अग्रे=सम्मुखे । गजग्रामण्यम्=हस्तिश्रेष्ठम् । अव-
लोक्य=दृष्ट्वा । राजा=नृपः नलः । पुष्कराक्षम्=तन्नामानम् । अभाषत=
अकथयत् ।

हिन्दी—अव्यवस्थित (ऊबड़ खाबड़) भूमि पर स्थूल (मोटे) चुपचाप खड़े सामने हाथी को देखकर राजा ने पुष्कराक्ष से कहा—

भद्र—

सालानकमनालानमत्युन्नतमनुन्नतम् ।

दन्तवन्तदन्तं च पश्यैनमगजं गजम् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—सालानकम् अनालानम् अत्युन्नतम् अनुन्नतं दन्तवन्तम् अदन्तं च एनम् अगजं गजं पश्य ॥ ५७ ॥

सुधा—सालानकमिति । सालानकम्—अलीनाम् समूहः आलम्, आलेन=भ्रमरसमूहेन, आनकेन=दुन्दुभिना च सहितम् सालानकम् । अनालानम्=निःशृङ्खलम् । अत्युन्नतम्=अत्युच्चम् । अनुन्नतम्—नास्ति उन्नता प्रेरणा अस्येति=स्वच्छन्दपरम् । दन्तवन्तम्=दन्तिनम् । अदन्तम्=तृणादिकं खादन्तम् । अगजम्—अगात्=पर्वतात् जातम् च । एनम्=अमुं, पुरोर्वर्तिनम् । गजम्=हस्तिनम् । पश्य=अवलोक्य । अत्र विरोधाभासालङ्कारः । अनुष्टुब्धम् ॥ ५७ ॥

हिन्दी—हे भद्र ! भ्रमर-समूह रूपी नगाड़ों से युक्त शृङ्खलादि रहित (स्वच्छन्द) अत्यन्त ऊँचे परन्तु उन्नत प्रेरणा रहित दाँतों वाले, चारा खा रहे पहाड़ी क्षेत्र से उत्पन्न हुए इस हाथी को देखो ॥ ५७ ॥

अयं हि मन्मथविलासेषु परं वैदग्ध्यमवलम्बते ।

सुधा—अयमिति । हि=यतः । अयम्=एषः गजः । मन्मथविलासेषु=काम-क्रीडासु । परम्=अत्यन्तम् । वैदग्ध्यम्=चातुर्यम् । अवलम्बते=आश्रयते ।

हिन्दी—क्योंकि यह हाथी मदन-क्रीडाओं में अत्यन्त निपुण है ।

तथाहि—

मृदुकरपरिरम्भारम्भरोमाञ्चितायाः

सरसकिसलयाग्रग्रासशेषार्पणेन ।

मदमुकुलितचक्षुश्चाटुकारी करीन्द्रः

शिथिलयति रिरंसुः केलिकोपं प्रियायाः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—मदमुकुलितचक्षुः चाटुकारी रिरंसुः करीन्द्रः सरसकिसलयाग्रग्रासशेषार्पणेन, मृदुकरपरिरम्भारम्भरोमाञ्चितायाः प्रियायाः केलिकोपं शिथिलयति ॥ ५८ ॥

सुधा—मृदुकरेति । मदमुकुलितचक्षुः—मदेन=क्षीबेन, मुकुलिते=अदंनिमीलिते, चक्षुषी=नेत्रे, यस्य तथाविधः । चाटुकारी=चाटुकारितायुक्तः । रिरंसुः—रन्तुम्=रमणं कर्तुम् इच्छुः । करीन्द्रः=गजराजः । सरसकिसलयाग्रग्रासशेषार्पणेन—सरसस्य=रसयुक्तस्य, किसलयाग्रस्य=कोमलदलस्याग्रभागस्य, ग्रासम्=कवलम्, तस्य शेषस्य=छादनावशिष्टस्यार्पणेन=दानेन । मृदुकरपरिरम्भारम्भरोमाञ्चितायाः—मृदुकरस्य=कोमलगुण्डायाः, परिरम्भः=आलिङ्गनम्, तस्यारम्भेण, रोमाञ्चः=लोमहर्षणम्, यस्यास्तस्याः । प्रियायाः=दयितायाः, करिण्याः । केलिकोपम्=सुरतिक्रोधम् । शिथिलयति=श्लथयति । मालिनीवृत्तम् ॥ ५८ ॥

हिन्दी—और भी—मद से अधखुली आँखें किये चाटुकार (खुशामदी) रमण करने का इच्छुक गजराज कोमल सूँड के आलिङ्गन से रोमाञ्चयुक्त प्रिया के केलि-कोप को शिथिल कर रहा है ॥ ५८ ॥

अपि च—

उपनयति करे करेणुकायाः किसलयभङ्गमनङ्गसङ्गताङ्गः ।

स्पृशति च चलदक्षिपक्षमलेखं मुखमखरेण करेण रेणुदिग्धम् ॥ ५९ ॥

अन्वयः—अनङ्गसङ्गताङ्गः करेणुकामः करे किसलयभङ्गम् उपनयति चलदक्षि-पक्षमलेखं रेणुदिग्धं मुखं च अखरेण करेण स्पृशति ॥ ५९ ॥

सुधा—उपनयतीति । अनङ्गसङ्गताङ्गम्—अनङ्गस्य=मदनस्य, सङ्गतेन=सङ्ग-मनेन, अङ्गम्=शरीरम् यस्य सः=कामपीडितशरीरो गजः । करेणुकायाः=प्रिय-हस्तिन्याः । करे=शुण्डे । किसलयभङ्गम्=मृदुपत्रखण्डम् । उपनयति=ददाति । चलदक्षिपक्षमलेखम्—चलदक्ष्णोः=चपलनयनयोः, पक्षमलेखम्=निमिषपङ्क्तिम् । रेणु-दिग्धम्=रेणुरूपितम् । मुखम्=आननम् च । अखरेण=मृदुना । करेण=शुण्डेन । स्पृशति=स्पर्शं करोति । आर्या वृत्तम् ॥ ५९ ॥

हिन्दी—और भी—कामपीडित शरीर वाला यह हाथी हथिनी की सूँड में कोमल पत्ते (किसलय) दे रहा है तथा चञ्चल आँखों के पलकों की पङ्क्ति को एवम् धूल से सने मुख को कोमल सूँड से स्पर्श कर रहा है ॥ ५९ ॥

अथवा विवेकपूर्वव्यवहारविचारेष्वमी मानुषेभ्यः स्तोकमेवावहीयन्ते ।

सुधा—अथेति । विवेकपूर्णव्यवहारविचारेषु=ज्ञानयुक्तव्यापारविचारेषु च । अमी=एते (पशवः) । मानुषेभ्यः=मानवेभ्यः । स्तोकम्=अल्पम् एव । हीयन्ते=न्यूनाः भवन्ति ।

हिन्दी—अथवा—विवेकपूर्ण व्यवहार तथा विचारों में यह पशु मनुष्य से कुछ ही कम होते हैं ।

तथाहि—भूयते पुरा किल नारायणनाभ्यम्भोरुहकुहरकुटीमधिशयानस्य वेदविद्यां निगदतो भगवतः पितामहस्य बृहद्रथन्तरविकीर्णभासमानानि सामानि गायतः सामस्तोभरसनिष्यन्दाबुदपद्यन्तरावतमुप्रतीककुमुदवास-नाञ्जनप्रभृतयोऽष्टौ विगगजेन्द्राः ।

सुधा—भूयते इति । भूयते=आकष्यते । पुरा=प्राचीनकाले । किल इति प्रसिद्धे । नारायणस्य=भगवतो विष्णोः । नाभ्यम्भोरुहस्य=नाभिजातकमलस्य । कुहरकुटीम्=कुहरमेव वासस्थानं । तत्र अधिशयानस्य=निवासिनः । वेदविद्यां निगदतः=वेदविद्यो-पदेशकस्य । भगवतः=परमेश्वर्यसम्पन्नस्य । पितामहस्य=ब्रह्मणः । बृहद्रथन्तरविकीर्ण-भासमानानि=बृहद्रथन्तरसंज्ञाविशिष्टस्य साम्नः स्फुटविकासभाञ्जि । सामानि=सामवेदस्य मन्त्रान् । गायतः=समुच्चारयतः । सामस्तोभरसनिष्यन्दात्=सामस्तोमस्य, किंवा पाठभेदानुसारं—सामस्तोमस्य=सामसमूहस्य, रसबिन्दुभ्यः । अष्टौ=अष्टसङ्-

ह्याकाः । दिग्गजेन्द्राः=दिग्गजाः । उदपद्यन्तः=समुत्पन्नाः, तेषां नामानि—ऐरावतः, सुप्रतीकः, कुमुदः, वामनः, अञ्जनादयः (समजायन्त) ।

हिन्दी—सुना जाता है कि प्राचीन काल में जब भगवान् नारायण (विष्णु) के नाभिकमल के मध्य भाग रूपी कुटी (निवासस्थान) में निवास करते हुए ब्रह्मा जी वेदविद्या का गान कर रहे थे । उस समय बृहद्रथन्तर के कतिपय इधर-उधर बिखरे हुए साममन्त्रों को गाते हुए सामस्तोम के रसविन्दुओं से आठ दिक्पालों की उत्पत्ति हुई, उनके नाम हैं—ऐरावत, सुप्रतीक, कुमुद, वामन, अञ्जन आदि ।

तेभ्योऽभवन्भद्रमन्द्रमृगसङ्कीर्णजातयो गिरिचरनदीचरोभयचारिणः करिणः ।

सुधा—तेभ्य इति । तेभ्यः=करिभ्यः । भद्रमन्द्रमृगसङ्कीर्णजातयः=भद्रादिनामभिः प्रसिद्धान्गजजातयः । गिरिचरनदीचरोभयचारिणः=केचित् पर्वतचारिणः, केचिन्नदीचारिणः, केचिच्चोभयचारिणः । करिणः=गजाः । अभवन्=समुत्पन्नाः ।

हिन्दी—उन हाथियों से भद्र, मन्द्र, मृग नामक पर्वत की तटहटी में घूमनेवाली, नदीतीर पर विचरण करनेवाली तथा पर्वत और नदीतीर दोनों स्थानों में घूमनेवाली हाथियों की अनेक जातियाँ उत्पन्न हुई ।

प्रसिद्धं चेतत् । 'सामजा गजाः' इति ।

सुधा—प्रसिद्धमिति । प्रसिद्धं=सुविदितं । चेतत्=वृत्तान्तमिति । यत् सामजाः=सामभ्यो जाताः । गजाः=हस्तिनः, इति ।

हिन्दी—यह सर्वजन विदित है कि हाथियों का जन्म सामगान से हुआ है ।

केचित्पुनरन्यथा कथयन्ति—किल सकलसुरासुरकरपरिवर्त्यमानमन्दरमन्थानमथितदुग्धाम्भोनिधेरजनि जनितजगद्विस्मयो लक्ष्मीमृगाङ्कसुरभिसुरद्रुमधन्वन्तरिकोस्तुभोच्चैःश्रवसां सहभूः शशधरकरकान्तिरैरावतः । तत्प्रसूतिरियमशेषवनान्यलङ्करोतीति ।

सुधा—केचित् इति । केचित्=पशुसृष्टिविधिविशारदाः । पुनरन्यथा=गजाः सामभ्यो जाता इति सिद्धान्तमुल्लङ्घ्य । कथयन्ति=स्वाभिमतं ब्रुवते । किल=इति सुविदितम् । सकलसुरासुरकरपरिवर्त्यमानमन्दरमन्थानमथितदुग्धाम्भोनिधेः—सकलं च तत् सुरासुरं—सुराः च असुराः च तेषां समूहः=देवदानवसमूहं, तेषां कराः तत्कराः तैः, परिवर्त्यमानः यो हि मन्दरमन्थानः, मन्दर एव मथनदण्डः तेन मथितः यो दुग्धाम्भोनिधिः=क्षीरसमुद्रः तस्मात् । जनितजगद्विस्मयः=सकललोकाश्चर्यकारी । लक्ष्मीमृगाङ्कसुरभिसुरद्रुमधन्वन्तरिकोस्तुभोच्चैःश्रवसां=विष्णुपत्नीशशधरकामधेनुकल्पवृक्षधन्वन्तरिकोस्तुभाऽऽख्यमणिरुच्चैःश्रवसां । सहभूः=सहोदरः । शशधरकान्तिः=चन्द्रसमद्युतिमान् । ऐरावतः=एतन्नामको गजः । अजनि=उत्पन्नः । तत्प्रसूतिः=तस्यैव सन्ततिः । इयं=हस्तिनी । अशेषवनानि=सम्पूर्णविपिनानि । अलङ्करोतीति=मण्डयति इति ।

हिन्दी—कुछ लोग हाथियों की उत्पत्ति की कथा को दूसरे ढंग (निम्न प्रकार) से कहते हैं—सभी देवता तथा दानवों के हाथों द्वारा घुमाये गये मन्दराचल रूपी मन्थदण्ड (मथानि) से क्षीरसागर के मयने पर संसार को चकित कर देने वाला चन्द्रमा की कमनीय कान्ति के सदृश उज्ज्वल वर्ण वाला ऐरावत, लक्ष्मी, चन्द्रमा, कामधेनु, कल्पवृक्ष, धन्वन्तरि, कौस्तुभमणि, उच्चैःश्रवा आदि चौदह रत्न एक साथ उत्पन्न हुए, उसी की यह सन्तान सभी वनों को सुशोभित कर रही है ।

तदेष भद्रजातिर्भविष्यति । तथाहि—

उच्चैःकुम्भः कपिशदशनो बन्धुरस्कन्धसन्धिः

स्निग्धा ताम्रद्युतिनखमणिर्लम्बवृत्तोरुहस्तः ।

शूरः सप्तच्छदपरिमलस्पर्धिदानोदकोऽयं

भद्रः सान्द्रद्रुमगिरिसरित्तीरचारी करीन्द्रः ॥ ६० ॥

अन्वयः—उच्चैःकुम्भः कपिशदशनः बन्धुरस्कन्धसन्धिः, स्निग्धा ताम्रद्युति-
नखमणिः, लम्बवृत्तोरुहस्तः सप्तच्छदपरिमलस्पर्धिदानोदकः सान्द्रद्रुमगिरिसरित्तीरचारी
भद्रः अयं शूरः (अस्तीति) ॥ ६० ॥

सुधा—तदेष इति । तत्=तस्मात् कारणात्, एष सम्मुखस्थो गजः, भद्रजाति-
र्भविष्यति=भद्रेति विशिष्टजातौ समुत्पन्नोऽयमिति तर्क्यामि, 'वर्तमानसमीपे वर्त-
मानवद् वा' इति वर्तमानप्रयोगः ।

सुधा—उच्चैरिति । उच्चैःकुम्भः—उच्चैः=उन्नतः, कुम्भः=ककुदः यस्य सः ।
कपिशदशनः=पीतरदः । बन्धुरस्कन्धसन्धिः—बन्धुरा स्कन्धसन्धिः यस्य सः=मनो-
रमस्कन्धसन्धिः । स्निग्धा=रुचिरा ताम्रद्युतिनखमणिः—ताम्रद्युतिः=ताम्रवर्णा
कान्तिः, नखमणेः, यस्य सः । लम्बवृत्तोरुहस्तः—लम्बवृत्तम्=सुविशालम्, उरु=वक्षः,
हस्तो=करी, च यस्य तथाविधः । सप्तच्छदपरिमलस्पर्धिदानोदकः सप्तच्छदस्य=सप्त-
पर्णस्य, परिमलेन=सुगन्धेन, स्पर्धते=स्पर्धां करोति, दानोदकम्=मदजलम्, यस्य
तथाविधः । सान्द्रद्रुमगिरिसरित्तीरचारी—सान्द्रद्रुमाणाम्=सघनपादपानाम्, गिरी-
णाम्=पर्वतानाम्, सरिताम्=नदीनाम्, तीरे=तटे, चरति=विचरति, तथाविधः ।
भद्रः=कल्याणकरः, उत्तमो वा । अयम्=एषः । गजः । शूरः=वीरः । अस्तीति ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ६० ॥

हिन्दी—तब तो यह (गज) भद्रजाति का होगा । क्योंकि—

ऊँचे ककुद वाला, पीले दातों वाला मनोरम स्कन्धसन्धियों वाला स्निग्ध ताम्र-
वर्ण की नखमणि वाला लम्बे चौड़े कर (सूँड) तथा वक्षःस्थल वाला, सप्तपर्ण की
सुगन्ध जैसे मदजल को बहाने वाला उत्तम यह गज पराक्रमी है ॥ ६० ॥

तन्मोदतामयम्, अनुरागिणोर्वस्पत्योः क्रीडारसविधातः कृतो न श्रेयाम्—
इत्यभिधाय हृतहृदयः, स्वैरं रसमाणमृगमिषुनविलासैरुत्लासितपुलकः

कुसुमितकाननानिलैरुत्कम्प्यमानः, क्षरन्निर्झरोपान्तपादपतलचलत्केलिकिल-
केकिकेकारवैविनोद्यमानः समीपचरसेवकसुभाषितैश्च, सममसमं च, निम्न-
गात्रमनिम्नगात्रं च ग्रावविषममग्रावविषमं च, सञ्चापदमञ्चापदं च, सपाद-
पमपादपं च, विन्ध्यस्कन्धमुल्लङ्घ्य, 'देव, विलोक्यतामिह विषमविषाणि
पन्नगकुलानि द्रोणीगहनं च, इह शरासनकरम्बाणि वनानि पापद्विकपुलिन्द-
वृन्दं च, इह बहुसुखानि शबरद्वन्द्वानि रत्नाकरस्थलं च, इह सुमधुराणि
फलानि कीचकवनं च, इहामोदितविश्वककुम्भ कुसुमानि सरित्तीरं च, इह
सत्प्रभावन्ध्यानि दवदग्धारण्यानि मुनिमण्डलं च' इति विविधवनप्रदेशान्
दर्शयतः पुष्कराक्षस्य विचित्रवचनोक्तीर्भाविष्यन् क्रमेणातिक्रम्य शिखर-
परम्परां परैरसह्यः सह्याचलमवततार ।

सुधा—तदिति । तत्=अतः । अयम्=एषः । मोदताम्=प्रसन्नो भवतु । अनु-
रागिणोः=प्रेमयुक्तयोः । दम्पत्योः=करेणु-करिण्योः । क्रीडारसविधातः—क्रीडारसे
=केलिरसे, विधातः=व्यवधानम् । कृतः=विहितः । न श्रेयान्=श्रेष्ठो नास्ति ।
इत्यभिधाय=इत्युक्त्वा । हृतहृदयः—हृतं=वशीकृतम्, हृदयम्=चेतः, यस्य सः ।
स्वैरम्=स्वच्छन्दम् । रममाणमृगमिथुनविलासैः—रममाणैः=रमणयुक्तैः, मृगमिथु-
नानां=हरियुग्मानाम्, विलासैः=आनन्दैः । उल्लासितपुलकः—उल्लासितं पुलकं
यस्य सः=प्रसन्नरोमाञ्चः । कुसुमितकाननानिलैः—कुसुमितस्य=पुष्पान्वितस्य कान-
नस्य=अरण्यस्य, अनिलैः=पवनैः । उत्कम्प्यमानः—कम्पमानगात्रः । क्षरन्निर्झरो-
पान्तपादपतलचलत्केलिकिलकेकिकेकारवैः—क्षरताम्=प्रवहताम्, निर्झराणाम्=स्रोत-
साम्, उपात्ते=पार्श्वे ये पादपाः, तेषां तले=अधस्तात्, चलन्=दोलायमानः, केलये
किलतीति केलिकिलः=क्रीडापात्रम्, केलिकिलानाम् केकिकेकारवैः=मयूरमयूरिनी-
ष्वनिभिः, विनोद्यमानः=कृतविनोदः । समीपचरसेवकसुभाषितैः=पार्श्ववर्तिसेवक-
सूक्तिभिः । समम्=साकम् । सश्रीकम्=सश्रियम् । असमम्=विषमम् । न समोऽ-
स्येति कृत्वा, उत्कृष्टं वा । निम्नगात्रम्—निम्नगा=नदीस्त्रायत इति तम् । अनिम्न-
गात्रञ्च—अनिम्नम्=उच्चम् गात्रम्=मूर्तिर्यस्य तम् । ग्रावविषमम्—ग्रावभिः=दुषद्भिः
विषमम् । अग्रावविषमम्—अग्रे अवविषमम्=समम् । सञ्चापदम्—ञ्चापदैः=पशुभिः
सहितम् । अञ्चापदम्—अञ्चानाम्, अपदम्=अभूमिम् । सपादपम्—पादपैः=वृक्षैः, सह
इति सपादपम् । अपादपम्—अपादान्=गूढपदः पातीत्यपादपम् । शून्ये हि सर्पादि-
प्राचुर्यम् । अथवा अतिवैषम्यात् सञ्चरतां पदान् न पातीत्यपादपम् । विन्ध्यस्कन्धम्=
विन्ध्यभूमिम् । उल्लङ्घ्य=तीर्त्वा । देव=राजन् ! विलोक्यताम्=पश्यतु भवान् । इह
=अत्र । विषमविषाणि—विषमं विषं येषु तादृशानि । पन्नगकुलानि=नागयूथानि ।
इह=अत्र । शरासनकरम्बाणि—शरेण=मुञ्जेन, असनेन=बीजकवृक्षेण च कर-
म्बाणि=शबलानि । पुलिन्दवृन्दं तु शरासनं धनुः करे यस्य । तथा बाणाः सन्ति
अस्येति बाणिस्तम्=सशरम् । बहुसुखानि—बहु सुखं येषां तानि । स्थलम् तु बहु=

विपुलम्, तथा सुष्ठु खानिः=आकरः यत्र तादृशानि । बहुशब्दो वैपुल्येऽपि । शवर-
द्वन्द्वानि=किरातयुगलानि । रत्नाकरस्थलम्=सागरभूमिः । सुमधुराणि=सुष्ठु मृदूनि
फलानि । वनं तु सुष्ठु मधु यत्र तत्सुमधु । तथा रणन्त्यवश्यं राणि । सच्छिद्रा हि
वंशाः वायुवशात् रणन्तीति । कीचकवनम्=वंशकाननम् । आमोदितविश्वकुम्भि-
आमोदिताः=सुरभिताः, विश्वाः=सर्वाः, ककुभः=दिशः, यैः । तीरं तु आमोदिताः
=हर्षिताः, वयः=पक्षिणः, श्वकाः=शुनः संज्ञावृकाः, कुम्भिनश्च=गजाः, यत्र ।
आमोदो हर्षेऽपि । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इति विश्वप्रकाशः । यदा तु विश्वाशुण्ठी
कुम्भी च वल्लीविशेषः । सादृश्यपुत्तेः शुनः । सत्प्रभाववन्ध्यानि=सुन्दरकान्तिशून्यानि ।
दवदग्धानि=दावानलज्वलितानि । अरण्यानि=काननानि मुनिमण्डलं तु सत्प्रभावम् ।
तथा ध्यानमस्यास्तीति ध्यानि । इति=एवम् । विविधवनप्रदेशान्=अनेककानन-
भूभागान् । दर्शयतः=प्रदर्शयतः । पुष्कराक्षस्य, विचित्रवचनोक्तीः=अद्भुतकथ-
नानि । भावयन्=विचारयन् । क्रमेण=क्रमशः । शिखरपरम्पराम्=श्रेणिपंक्तिम् ।
अतिक्रम्य=उल्लंघ्य । परैः=शत्रुभिः । असह्यः=सहनेऽक्षमः । सह्याचलम्=सह्या-
द्रिम् । अवततार=अवातरत् । अत्र विरोधाभासालङ्कारः ।

हिन्दी—अतः यह प्रसन्न होवें । अनुरागी दम्पतियों के क्रीड़ा आमोद में विघ्न
डालना अच्छा नहीं है ।' यह कह कर वह विह्वल हो उठा । स्वतन्त्र रमण कर रहे
मृगों के जोड़ों के आनन्द से रोमाञ्च हो गया । पुष्पों से युक्त वन की सुगन्धित वायु
से वह कांपने लगा । झर रहे निर्झरों के किनारे खड़े वृक्षों के नीचे हिल रहे क्रीड़ा
पात्रों पर बैठे मयूर तथा मयूरनियों की ध्वनि से तथा समीपवर्ती अनुचर वरग की
सूक्तियों द्वारा मनोविनोद करते हुए सम (शोभा सम्पन्न) तथा असम (ऊँचे नीचे),
निम्नगात्र नदियों के रक्षक तथा अनिम्नगात्र (ऊँचे आकार) वाले, प्रावविषम
(चट्टानों के कारण विषम) तथा अग्रावविषम (आगे कुछ दूर पर ढालू भूमि वाले)
सश्वापद (हिंसक पशुओं से युक्त) तथा अश्वापद (घोड़ों के न चलने योग्य),
सपादप (वृक्षों से युक्त) तथा अपादप (पदहीन सर्प आदि) विन्ध्याचल के विपिन
भाग को पार कर, देव ! देखिये । यहाँ विषम विष वाले नागकुल तथा बड़े विषाणी
(सींगों वाले जानवरों से युक्त) वाली घाटी है । यहाँ शर तथा असन वृक्षों के वन
(सींगों वाले जानवरों से युक्त) के शृण्ड रहते हैं । यहाँ अत्यन्त सुखी भोलों
एवम् धनुर्बाणधारी पुलिन्दों (किरातों) के शृण्ड रहते हैं । यहाँ अत्यन्त सुखी भोलों
के जोड़ों तथा रत्नाकर का स्थान भी बहुत सुन्दरध्वनि (खजाने से युक्त) है । यहाँ
सुमधुर फल तथा उत्तम मधु एवं रणि (ध्वनि) से युक्त विशिष्ट प्रकार के बाँस के
वन हैं । यहाँ समस्त दिशाओं को सुगन्ध से प्रसन्न करने वाले पुष्प तथा प्रसन्न पक्षी,
श्वक (बृक-भेड़िये) और हाथियों से युक्त नदी तट है । यहाँ उत्तम कान्ति में बाधा
डालने वाले दावानल से जले हुए वन तथा उत्तम कान्ति युक्त ध्यान करने वाले मुनि-
मण्डल हैं । इस प्रकार विभिन्न वनप्रदेशों को दिखलाते हुए पुष्कराक्ष की विचित्र
वचनोक्तियों पर विचार करते हुए क्रमशः पर्वत-शिखरों को पार कर शत्रुओं के लिए
असह्य भूपति सह्याद्रि पर अवतरित हुए ।

रमणीयतया स्निग्धतया च पुनः परिवर्तितमुखो विलोक्य विन्ध्यदक्षिण-
मेखलाशिखरश्रेणीपादपान् पुष्कराक्षमभाषत—

भद्र, दुस्त्यजाः खल्वमी विन्ध्यतटीतरवः । तथाहि—

सुधा—रमणीयतयेति । रमणीयतया=मनोरमतया । स्निग्धतया=कोमलतया,
च । पुनः=भूयः । परिवर्तितमुखः—परिवर्तितं मुखं यस्य सः=परिवर्तितवदनः । विन्ध्य-
दक्षिणमेखलाशिखरश्रेणीपादपान्—विन्ध्यस्य=विन्ध्याचलस्य, दक्षिणमेखलायाम्=
दक्षिणश्रेण्याम्, शिखरश्रेणिषु । पादपान्=वृक्षान् । विलोक्य=दृष्ट्वा । पुष्कराक्षम्=
तन्नामानम् । अभाषत=अकथयत् । भद्र=कल्याणकर । खलु=किल । अमी=एते ।
विन्ध्यतटीतरवः=विन्ध्याचलतटवर्तिनो वृक्षाः । दुस्त्यजाः—दुःखेन त्याज्याः सन्ति ।
तथा हि=यतो हि ।

हिन्दी—रमणीयता एवं स्निग्धता से पुनः विन्ध्याचल की दक्षिणी मेखला के
शिखरों पर खड़े वृक्षों की ओर मुँह धुमाकर पुष्कराक्ष से (वह) कहने लगा—भद्र
इन विन्ध्याचल तट-वर्ती पादपों को छोड़ना बड़ा कठिन है । क्योंकि;

आवासाः कुसुमायुधस्य शबरीसङ्केतलीलागृहाः

पुष्पामोदमिलन्मधुव्रतवधूञ्झङ्काररुद्धाध्वगाः ।

सुस्निग्धाः प्रियबान्धवा इव दशो दूरीभवन्तश्चिरात्

कस्यैते न दहन्ति हन्त हृदयं विन्ध्याचलस्य द्रुमाः ॥ ६१ ॥

अन्वयः—कुसुमायुधस्य आवासाः शबरीसङ्केतलीलागृहाः, पुष्पामोदमिलन्मधु-
व्रतवधूञ्झङ्काररुद्धाध्वगाः सुस्निग्धाः प्रियबान्धवाः इव दशः चिरात् दूरीभवन्तः एते
विन्ध्याचलस्य द्रुमाः हन्त ! कस्य हृदयं न दहन्ति ॥ ६१ ॥

सुधा—आवासा इति । कुसुमायुधस्य—कुसुमान्यायुधानि यस्य सः=पुष्पसरासनः
कामस्तस्य । आवासाः=निवासस्थानानि । शबरीसङ्केतलीलागृहाः—शबरीणाम्=
किरातीनाम्, सङ्केतस्य, लीलागृहाणि=क्रीडासभानि येषां ते । पुष्पामोदमिलन्
मधुव्रतवधूञ्झङ्काररुद्धाध्वगाः—पुष्पाणामामोदाः=सुगन्धयः, तैमिलताम् मधुव्रतवधू-
नाम्=भ्रमरीणाम्, झङ्कारेण=झङ्कृत्या, रुद्धाः=अवरुद्धाः, अध्वगाः=पथिकाः
यत्र तथाविधाः । सुस्निग्धाः=सुरुचिराः । प्रियबान्धवाः इव=प्रियबन्धुजनसदृशाः ।
दशः=चक्षुषः । चिरात्=चिरकालात् । दूरीभवन्तः=पृथग्गच्छन्तः । एते=इमे ।
विन्ध्याचलस्य=विन्ध्यपर्वतस्य । द्रुमाः=वृक्षाः । हन्त इत्याश्रये । कस्य=कस्य
जनस्य । हृदयम्=चेतः । न दहन्ति=नो ज्वलयन्ति । अपि तु सर्वेषां हृदयं दहन्ति
इति । अत्रोपमालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

हिन्दी—कामदेव का आवास बने हुए, किरात-रमणियों के संकेत वाले क्रीडागृहों
सदृश पुष्पों की सुगन्ध से मिलती हुई भ्रमरियों की झङ्कार द्वारा जहाँ पथिक ठहर
जाते हैं, सुस्निग्ध प्रियबान्धवों के समान चिरकाल से वृष्टि से दूर हो रहे विन्ध्य-
पर्वत के यह वृक्ष किसके हृदय को नहीं जलाते हैं ॥ ६१ ॥

अपि च—

भ्राम्यद्भृङ्गभरावनम्रकुसुमश्च्योतन्मधूद्गन्धिषु
छायावत्सु तलेषु पान्यनिचया विश्रम्य गेहेष्विव ।
निर्यन्निर्झरवारिवारिततृषस्तृष्यन्ति येषां फलै-

स्ते नन्दन्तु फलन्तु यान्तु च परामभ्युन्नति पादपाः ॥ ६२ ॥

अन्वयः—भ्राम्यद्भृङ्गभरावनम्रकुसुमश्च्योतन्मधूद्गन्धिषु छायावत्सु तलेषु, गेहेषु इव पान्यनिचयाः विश्रम्य निर्यन्निर्झरवारिवारिततृषः येषां फलैः तृष्यन्ति ते पादपाः नन्दन्तु, फलन्तु पराम् अभ्युन्नति च यान्तु ॥ ६२ ॥

सुधा—भ्राम्यदिति । भ्राम्यद्भृङ्गभरावनम्रकुसुमश्च्योतन्मधूद्गन्धिषु—भ्राम्यताम्=चङ्कृतताम्, भृङ्गाणाम्=मधुपानाम्, भरेण=भारेणावनम्राणि=अवनतानि, कुसुमानि=पुष्पाणि, तेभ्यश्च्योतत्=स्रवत्, यन् मधु, तस्योद्गन्धिः=उत्कृष्टसुगन्धिश्च येषु तेषु । छायावत्सु=छायायुक्तेषु । तलेषु=अधोभागेषु गेहेषु इव=भवनेष्विव । विश्रम्य=विश्रामं कृत्वा । पान्यनिचयाः=पथिकसंघाः । निर्यन्निर्झरवारिवारिततृषः=निर्यताम्=प्रवहताम्, निर्झराणाम्=स्रोतसाम्, यद् वारि=जलम्, तेन वारिता=दूरीकृता, तृट्=पिपासा येषां ते । येषाम्=येषां पादपानाम् । फलैः तृष्यन्ति=तृप्तिं यान्ति । ते=तथाविधाः । पादपाः=द्रुमाः । नन्दन्तु=प्रसीदन्तु । फलन्तु=फलयुक्ताः सन्तु । पराम्=अधिकाम् । उन्नतिम्=उत्थानम् । यान्तु=गच्छन्तु चेति । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

हिन्दी—और भी—मँडराते हुए भौरों के भार से झुके हुए फूलों से टपक रहे मधु तथा उत्कृष्ट सुगन्धों वाले छायायुक्त जिन वृक्षों के तले घरों के सदृश पथिक विश्राम कर बह रहे झरनों के जल से प्यास बुझाकर जिनके फल खाकर तृप्त होते हैं ऐसे (इस वन के) वृक्ष प्रसन्न होवें, फलें तथा उन्नति को प्राप्त करें ॥ ६२ ॥

अपि च

यत्र न फलितास्तरवो विकसितसरसीरुहाः सरस्यो वा ।

न च सज्जनाः स देशो गच्छतु निधनं श्मशानसमः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—यत्र फलिताः तरवः न वा विकसितसरसीरुहाः सरस्य न (सन्ति) न च सज्जनाः (सन्ति) । श्मशानसमः स देशः निधनं गच्छतु ॥ ६३ ॥

सुधा—यत्रेति । यत्र=यस्मिन् स्थाने । फलिताः=फलान्विताः । तरवः=पादपाः न सन्ति । वा=अथवा । विकसितसरसीरुहाः—विकसितानि, सरसीरुहाणि=कमलानि यत्र ताः । सरस्यः=तडागाः न सन्ति । तथा सज्जनाः=सत्पुरुषाः न वसन्ति । श्मशानसमः=श्मशानसदृशः । सः=असौ । देशः=स्थानम् । निधनम्=विनाशम् । गच्छतु=प्रयातु ॥ ६३ ॥

हिन्दी—और भी—जिस देश में वृक्ष फलते न हों, जहाँ फूले हुए कमलयुक्त तडाग न हों तथा जहाँ सज्जन निवास न करते हों ऐसे श्मशानसदृश देश का नाश हो जाये ॥ ६३ ॥

तत्कथय कदा पुनरिमां विन्ध्यवनवीथीं विचित्रपत्रलकुचां दमयन्तीमिव निर्विघ्नमलोकयिष्यामः । तथाहि—

सुधा— तदिति । तत्=अतः । कथय=वद । पुनः=भूयः । कदा=कस्मिन् दिने । इमाम्=एताम् । विन्ध्यवनवीथीम्—विन्ध्यस्य=विन्ध्याचलस्य । वनवीथीम्=कानन-वीरुधम् । विचित्रपत्रलकुचाम्—विचित्राणि=अद्भुतानि, पत्राणि=दलानि, लकुचानाम् यत्र ताम् । अथवा विचित्रम्, पत्रलम्=पत्ररचना कुचयोः यस्यास्ताम् । दमयन्तीम्=भ्रमोम् इव । निर्विघ्नम् विघ्नरहितम् । अवलोकयिष्यामः=दृक्ष्यामः । तथाहि=यतो हि ।

हिन्दी—अतः कहिए—कव पुनः इस विचित्र पत्रों वाले लकुच वृक्षों से युक्त विन्ध्याचल की वनवीथी को विचित्र पत्र-रचनायुक्त पयोधरों वाली दमयन्ती के समान देख सकेंगे । क्योंकि;

पीनोन्नमद्घनपयोधरभारभृग्न-

मध्यप्रदेशरुचिमल्लवलीलतायाः ।

उत्कण्ठितोऽस्मि चलदेणदृशः प्रियाया-

स्तस्याश्च पर्वतभुवो वनवीथिकायाः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—पीनोन्नमद्घनपयोधरभारभृग्नमध्यप्रदेशरुचिमल्लवलीलतायाः तस्याः चलदेणदृशः प्रियायाः पर्वतवनवीथिकायाः च उत्कण्ठितः अस्मि ॥ ६४ ॥

सुधा—पीन इति । पीनोन्नमद्घनपयोधरभारभृग्नमध्यप्रदेशरुचिमल्लवलीलतायाः—पीनयोः=स्थूलयोः, उन्नमतोः=उन्नतयोः, घनपयोधरयोः=कठिनस्तनयोः, भरेण=भारेण, भृग्ने=नग्रे, मध्यप्रदेशे=कटिप्रदेशे, रुचिम्=अभिरुचिम्, मल्लन्ते=धारयन्तीति, तथोक्ताः वल्यः एव लताः यस्याः । तस्याः=तथाविधायाः । चलदेणदृशः—चलताम्=चञ्चलानाम्, एणानाम्=मृगाणाम्, इव दृशे=चक्षुषी, यस्याः, तस्याः । प्रियायाः=दयिताया, दमयन्त्याः । वनवीथीपक्षे तु—पयोधराः=मेघाः, रुचिमतीम्=तेजस्विनी लवलीनाम्नी लता तथा । चलदेणानाम् दृक्=दर्शनम्, यस्यां तस्याः । पर्वतवनवीथिकायाः=अद्रिकानन-वीथिकायाः । उत्कण्ठितः=दर्शनोत्सुकः । अस्मि । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ६४ ॥

हिन्दी—स्थूल उन्नत कठोर पयोधरों के भार से झुके उदरभाग में कान्तिमती लवलीलता सदृश चञ्चल मृगनयनी उस प्रियतमा को तथा ऊँचे घने उठे हुए बादलों के भार से युक्त मध्यभाग में कान्तिमती लवली लताओं वाली जहाँ मृग घूमते हुए देखे जाते हैं, उस पर्वत भूमि वाली वनवीथियों को देखने के लिए मैं उत्कण्ठित हो रहा हूँ ॥ ६४ ॥

अपि च—

सानूनां सानूनां विलोक्ष्य रमणीयतां च सानूनाम् ।

सालवने सालवने विहरिष्यति सह मयाऽत्र कदा ॥ ६५ ॥

अन्वयः—सानूनां सानूनां रमणीयताम् अनूनां विलोक्य सालवने सालवने मया सह अत्र सा कदा विहरिष्यति ॥ ६५ ॥

सुधा—सानूनामिति । सानूनाम्=तटानाम् । सानूनाम्—सम्बन्धिनो ये सानव-
स्तेषाम् । तट-मार्गाणाम् । रमणीयताम्=सुन्दरताम् । अनूनाम्=पूर्णां । विलोक्य=
दृष्ट्वा । सालवने=अलवनेन सह यत् तादृशि । सालवने=सर्जितकानने । मया
सह=मया साकम् । अत्र=अस्मिन् स्थले । सा=असौ दमयन्ती । कदा=कस्मिन्
काले । विहरिष्यति=विचरणं करिष्यति । अत्र यलकालङ्कारः ॥ ६५ ॥

हिन्दी—तटवर्ती मार्गों की सम्पूर्ण रमणीयता को देखकर बिना कटे साल वृक्षों
के वन में मेरे साथ यहाँ वह कब बिहार करेगी ॥ ६५ ॥

सखे सखेदा इव वयम्, तत्कथय कियद्दूरेऽद्यापि स विदभंविषयः, यत्र
यत्र ब्रह्माण्डशुक्तिसम्पुटमध्यमुक्ताफलगुलिकया तयाऽलङ्कृतं तत्कुण्डिनं
नगरम्, इत्यभिदधाने निषधनाथे तैस्तैरालापैरनुवर्तितोक्तिः पुष्कराक्षोप्य
भाषत ।

‘देव, प्राप्ता ननु वयम् । इदं हि—

सुधा—सखे इति । सखे=मित्र ! वयम्, सखेदा इव=क्लान्ता इव । तत्=अतः ।
कथय=वद । कियद्दूरे=कियद् दूरस्थाने । अद्यापि=सम्प्रत्यपि । सः=असौ । विदभं-
विषयः=विदभंदेशः अस्ति । यत्र=यत्स्थाने । ब्रह्माण्ड-शुक्ति-सम्पुटमध्यमुक्ताफल-
गुलिकया—ब्रह्माण्डरूपे शुक्तिसम्पुटे मध्ये मुक्ताफलगुलिकया=मौक्तिकगुलिकासदृश्या
शुद्धया । तया=दमयन्त्या । अलङ्कृतम्=शोभितम् । तत्=तथाविधम् । कुण्डिनं
नगरम्=कुण्डिनपुरम् । इति=एवम् । अभिदधाने=कथयति । निषधनाथे=निषधे-
श्वरे । तैस्तैः आलापैः=तथाविधिः सम्भाषणैः । अनुवर्तितोक्तिः—अनु=पश्चात्, वर्तित-
कथनम् । पुष्कराक्षः अपि । अभाषत=अवोचत् । देव=राजन् ! ननु=किल वयं
प्राप्ताः=समागताः । इदं हि=एतत् हि ।

हिन्दी—हे सखे ! अब हम थक गये हैं अतः बतलाइये, अभी कितना दूर वह
विदभं देश है जहाँ ब्रह्माण्ड रूपी शुक्ति (सीपी) के सम्पुट (दोने) में पड़ी मुक्ता-
फल की गोली के समान गौरवर्णी उस दमयन्ती से अलङ्कृत कुण्डिनपुर नगर है ।
ऐसा निषधनाथ के कहने पर उन-उन वार्तालापों द्वारा पुष्कराक्ष भी कहने लगा ।

देव ! हम पहुँच चुके हैं । क्योंकि यह;

वीरपुरुषं तदेतद्वरदातटनामकं महाराष्ट्रम् ।

दक्षिणसरस्वती सा वहति विदर्भा नदी यत्र ॥ ६६ ॥

अन्वयः—वीरपुरुषं तत् एतत् वरदातटनामकं महाराष्ट्रं यत्र दक्षिणसरस्वती सा
विदर्भा नदी वहति ॥ ६६ ॥

सुधा—वीरपुरुषमिति । वीरपुरुषम्—वीराः पुरुषाः यत्र तत्=पराक्रमिजनयुक्तम् ।
तत्=तथाविधम् । एतत्=इदम् । वरदातटनामकम्=वरदातटाभिधम् । महाराष्ट्रम्

==महाराष्ट्रदेशः । यत्र=यस्मिन् महाराष्ट्रे । दक्षिणसरस्वती—दक्षिणस्य=अवाची-
दिशायाः, सरस्वती=तन्नाम्नी नदी समा । सा=असौ । विदर्भा नदी । वहति=
प्रवहति ॥६६॥

हिन्दी—वीर पुरुषों वाला वही वरदातट पर स्थित यह महाराष्ट्र नामक देश है
जहाँ दक्षिण देश की सरस्वती सदृश वह विदर्भा नदी प्रवाहित हो रही है ॥ ६६ ॥

इहाकरभया सिंहलद्वीपभुवा सदृशी, बहुदया त्यागिजनतया तुल्या
समृद्धनया भूनिखातकृपणजननिक्षेपकुम्भिकया समानाः प्रजा ।

सुधा—इहेति । इह=अत्र । अकरभया—न करान्=राजदेयात्, भयम्=भीतिः,
यस्याम् सा तया । सिंहलद्वीपभुवा—सिंहलद्वीपस्य=लङ्कायाः, भू तया । सदृशी=
समाना । बहुदया—बह्वी दया यस्यां सा । त्यागिजनतया तुल्या—त्यागिनां, जनतया
तु बहु ददातीति बहुदा तया समा । समृद्धनया=समृद्धो नयो यस्यां सा । कुम्भिका
तु समृत्=मृत्तिकोपेतं धनं यस्यां तया समृद्धनया । समाना=तुल्या । प्रजा=जनता ।
अस्तीति ।

हिन्दी—यहाँ कर न दिये जाने वाली सिंहलद्वीप की भूमि जैसी, अति दयालु
त्यागी जनता जैसी न्याययुक्त, भूमि में गड़े कृपण लोगों की धरोहर वाली कुम्भिका
के समान धनसम्पन्न प्रजा निवास करती है ।

इह समकरन्दानि कमलवनानि राजराजन्यचक्रं च, इह बहुधामानि
नगराणि लोकहृदयं च, इह सारम्भाणि कृपाणकुलानि दशरूपकप्रेक्षणं च,
इह बहुकृपाणि जनमनांसि प्रजापालबलं च इह महाविप्राणि ग्रामपुरपत्तनानि
मेषगोष्ठं च ।

सुधा—इहेति । इह=अत्र । समकरन्दानि=परागपूर्णानि । कमलवनानि=
अम्भोजकाननानि । राजन्यचक्रं=राजवर्गः । समः करो=राजांशो यस्य, तथा दान-
मस्यास्तीति दानि । बहुधामानि—बहूनि=अनेकानि, धामानि=भवानि, येषु,
तादृशानि नगराणि=पुराणि । लोकहृदयम्=जनहृदयञ्च, बहुधा=अनेकधा मानो-
ऽस्यास्तीति मानि । सारम्भाणि—सह आरम्भैः=उपक्रमैस्तादृशानि । कृपाणकुलानि=
खड्गयूथानि । दशरूपकप्रेक्षणम्=नाटकावलोकनम् च । सारम्=उत्कृष्टम् । तथा
भाणः=रूपकविशेषः, सोऽस्यास्तीति भाणि । बहुकृपाणि=अतिदयायुक्तानि । जन-
मनांसि=लोकचेतांसि । प्रजापालबलम्—प्रजापालरूपम्=जनतारक्षणरूपम्, बलम्=
शक्तिश्च । बहुकृपाणि—खड्गोऽस्यास्तीति तत् कृपाणि=बहूनि कृपाणिनः । महा-
विप्राणि—महान्तो विप्राः येषु तादृशानि । ग्रामपुरपत्तनानि=ग्राम-नगर-जनपदानि ।
मेषगोष्ठं च=अल्लिगोष्ठञ्च । महाविप्राणि—महान्तोऽवयो=मेण्डास्ते एव प्राणिनो
बलवन्तो यत्र ।

हिन्दी—यहाँ मकरन्दयुक्त कमलवन तथा राजसामन्त वर्ग समान कर देने वाला
वर्ग है । यहाँ अनेकों भवनों वाले नगर तथा लोकहृदय, अनेक प्रकार से मानयुक्त हैं ।
यहाँ खड्ग-समूह सदा तैयार रहते हैं और नाटक देखना उत्तम भागयुक्त होता है ।

यहाँ के निवासियों के मन बड़े कृपालु तथा प्रजापालन एवम् प्रजाबल (सेना) कृपाणों से युक्त है । यहाँ के ग्राम, नगर तथा जनपद उत्तम ब्राह्मणों से युक्त और मेघ-गोष्ठ (भेड़ों के रहने के स्थान) बड़े बड़े मेघों से युक्त रहते हैं ।

इयं च गगनवीथीव पूर्वोत्तराफाल्गुनीराशिवायूपयुक्ता ब्राह्मणा-ग्रहारभूमिः । इतश्च—

सुधा—इयमिति । इयम्=एषा । ब्राह्मणाग्रहारभूमिः—ब्राह्मणेभ्यः=विप्रेभ्यः, अग्रे =पूर्वम्, हारा=आहूता, दत्ता वा, भूमिः । गगनवीथीव=आकाशवीथीसमा । पूर्वो-त्तराफाल्गुनीराशिवायूपयुक्ता—पूर्वस्यामुत्तरस्यां च अफल्गु=सारम् उत्कृष्टं, नीरम् =जलम्, यस्यां सा, तथा शिवैः=कल्याणकरैः, यूपैः=यज्ञकीलैर्युक्ता । गगनवीथी, तु—पूर्वा-उत्तराफाल्गुन्यौ, राशयो=मेषाद्याः, वायुः=पवनः, तैरुपयुक्ता=उपयोगीकृता अस्तीति । इतश्च=अत्र च ।

हिन्दी—यह ब्राह्मणों के लिए राजाओं द्वारा दी गई भूमि पूर्वाफाल्गुनी-उत्तरा-फाल्गुनी नक्षत्रों, मेषादि राशियों तथा वायु द्वारा उपयोगी बनाई गई आकाशवीथी के समान पूर्व तथा उत्तर दिशा में पर्याप्त जल से भरी हुई एवम् कल्याणकारी यूपों (यज्ञस्तूपों) से युक्त है । और यहाँ;

आरुह्यैताः शिखरिसदृशान्ग्राममध्योच्चकूटा-

नन्योन्यांसप्रणिहितभुजाः सङ्गताः कोतुकेन ।

प्रेक्षावेशादविचलदृशो योषितः पामराणां

पश्यन्त्यस्त्वां निभृततनवो लेख्यलीलां वहन्ति ॥ ६७ ॥

अन्वयः—शिखरिसदृशान् ग्राममध्योच्चकूटान् आरुह्य अन्योन्यांसप्रणिहितभुजाः कोतुकेन सङ्गताः प्रेक्षावेशात् अविचलदृशः पामराणाम् एताः योषितः त्वां पश्यन्त्यः निभृततनवः लेख्यलीलां वहन्ति ॥ ६७ ॥

सुधा—आरुह्येति । शिखरिसदृशान्—शिखरिणाम्=पर्वतानां सदृशः, तान्=भूधराकारान् । ग्राममध्योच्चकूटान्—ग्राममध्ये=ग्रामान्तरे, उच्चकूटान्=उच्चस्थलानि । आरुह्य=आरोहणं विधाय । अन्योन्यांसप्रणिहितभुजाः—अन्योन्यानाम्=पारस्परि-काणाम्, अंसेषु=स्कन्धेषु, प्रणिहिताः=स्थापिताः, भुजाः=बाहवः, यासां ताः । कोतु-केन=कोतुहलेन, संगता=एकत्रीभूताः । प्रेक्षावेशात्=अवलोकनोत्कण्ठया । अविचल-दृशः=निश्चलनयनाः । पामराणाम्=ग्रामीणानाम् । एताः=इमाः । योषितः=स्त्रियः । त्वाम्=भवन्तम् । पश्यन्त्यः=अवलोकयन्त्यः । निभृततनवः—निभृतानि=अनुभूतानि, तनूनि=शरीराणि यासां ताः । लेख्यलीलाम्=चित्रगलाम् । वहन्ति=धारयन्ति । मदाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ६७ ॥

हिन्दी—पर्वतसदृश गाँवों के मध्य में ऊँचे स्थानों पर चढ़कर आपस में एक दूसरे के कन्धों पर बाँधें रखे कोतुहल से एकत्र होकर देखने के लिए उत्कण्ठित टक-टकी बाँधे ग्रामीण नारियाँ आपको देखती हुई चित्रगला-सी कर रही हैं ॥ ६७ ॥

किं चान्यत्—

नृप चलसि यथा यथा त्वमस्मिन्नपि वदनानि तथा तथा चलन्ति ।

तरलितनयनानि पामरीणां पवनविनर्तितपङ्कजोपमानि ॥ ६८ ॥

अन्वयः—नृप ! यथा यथा त्वम् अस्मिन् चलसि तथा तथा पामरीणां पवन-
विनर्तितपङ्कजोपमानि तरलितनयनानि वदनानि अपि चलन्ति ॥ ६८ ॥

सुधा—नृप इति । नृप=हे राजन् ! यथा यथा=यद्यत्प्रकारेण । त्वम्=भवान् ।
अस्मिन्=एतस्मिन् स्थाने । चलसि=गच्छसि । तथा तथा=तत्तत्प्रकारेण । पामरी-
णाम्=प्राकृतस्त्रीणाम् । पवनविनर्तितपङ्कजोपमानि—पवनेन=वायुना, विनर्तितानि=
कम्पितानि, तरलितनयनानि=चपलचक्षुषि येषां तानि । वदनानि=मुखानि अपि ।
चलन्ति=भ्रमन्ति ॥ ६८ ॥

हिन्दी—और दूसरी बात यह है कि हे राजन् ! जैसे जैसे तुम इस स्थान की
ओर चलते हो, वैसे वैसे ही वायु द्वारा प्रकम्पित कमल-सदृश ग्रामीण नारियों के
तरलित नयनों वाले मुख भी चलने (घूमने) लगते हैं ॥ ६८ ॥

अपि च—

उत्कम्पाद्गलितांशुकेषु रभसादत्यन्तमुच्छ्वासिषु

प्रोत्तुङ्गस्तनमण्डलेषु विलुठद्गुञ्जावलीदामसु ।

आसां स्वेदिषु दृश्यते मृगदृशां संक्रान्तबिम्बो भवा-

नाश्लिष्यन्निव गोपिकाः कृतबहुप्राकाम्यरूपो हरिः ॥ ६९ ॥

अन्वयः—उत्कम्पात् गलितांशुकेषु, रभसात् अत्यन्तम् उच्छ्वासिषु प्रोत्तुङ्गस्तन-
मण्डलेषु विलुठद्गुञ्जावलीदामसु आसां मृगदृशां स्वेदिषु संक्रान्तबिम्बः भवान् गोपिकाः
आश्लिष्यन् कृतबहुप्राकाम्यरूपः हरिः इव दृश्यते ॥ ६९ ॥

सुधा—उत्कम्पादिति । उत्कम्पात्=उत्कम्पनक्रियायाः । गलितांशुकेषु=गलितानि
=भ्रष्टानि, अंशुकानि=वस्त्राणि तेषु । रभसात्=वेगात् । अत्यन्तम्=बहु । उच्छ्वा-
सिषु=दीर्घनिःश्वांसिषु । प्रोत्तुङ्गस्तनमण्डलेषु=उत्तुङ्गपयोधरवृत्तेषु । विलुठद्गुञ्जा-
वलीदामसु--विलुठन्ति=कम्पमानानि, गुञ्जावलीदामानि=गुञ्जायुक्तमालाः यत्र
तासु । आसाम्=एतासाम् । मृगदृशाम्=मृगनयनीनाम् । स्वेदिषु=स्वेदबिन्दुषु । सङ्क्रान्त-
बिम्बः—सङ्क्रान्तं, बिम्बम्=प्रतिच्छायम्, यस्य सः । भवान्=श्रीमान् । गोपिकाः=
गोपस्त्रीः । आश्लिष्यन्=आलिङ्गन् । कृतबहुप्राकाम्यरूपः—प्राकाम्येन रूपाणि,
प्राकाम्यरूपाणि, कृतानि बहूनि प्राकाम्यरूपाणि येन तपाविधः । हरिः=माधवः ।
इव दृश्यते=अवलोकयते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६९ ॥

हिन्दी—और भी—कम्पन के कारण उनके वस्त्र नीचे गिर गये हैं, अत्यन्त बेग
से उच्छ्वास हो रहा है, उन्नत पयोधरमण्डल पर पड़ी गुञ्जा मालाओं पर इन
मृगनयनियों के स्वेदबिन्दुओं पर पड़ रहे प्रतिबिम्ब वाले आप गोपिकाओं को गले
लगाते हुए अनेक प्रकार रूप धारण किये कृष्ण जैसे लग रहे हैं ॥ ६९ ॥

अहो नु खलवाश्रयमिदमेतासां तथाविधनेपथ्यनिरपेक्षाद्युन्मादयति यूनो मनो युवतीनां यौवनश्रीः । तथाहि —

सुधा—अहोन्विति । अहो नु खलु=निश्चयमेव । आश्रयम् । एतासाम्=अमीषाम् । युवतीनाम्=तरुणीनाम् । तथाविधनेपथ्यनिरपेक्षा=तादृग्वस्त्राभरणापेक्षारहिता । यौवनश्रीः=तारुण्यशोभा अपि । यूनः=युवकस्य । मनः=चित्तम् । उन्मादयति=मदयति । तथा हि=यतो हि ।

हिन्दी—आश्चर्य है कि इन युवतियों की उस प्रकार की वस्त्रों तथा आभूषणों से अनावेष्टित यौवनश्री भी युवकों के मन को मतवाला बना देती है । क्योंकि;

माल्यं मूर्धनि कर्णिकारकलिकाः पिष्टातकं चन्दनं
मुक्तादाम गले च काचमणयो लाक्षामयाः कङ्कणाः ।

रागोऽङ्गेषु हरिद्रया नयनयोरत्युल्वणं कज्जलं
वेषोऽयं विरसस्तथापि हृदयं ग्राम्या हरन्ति स्त्रियः ॥ ७० ॥

अन्वयः—मूर्धनि कर्णिकारकलिकाः माल्यम्, पिष्टातकं चन्दनम्, गले च काच-मणयः मुक्तादाम लाक्षामयाः कङ्कणाः, अङ्गेषु हरिद्रया रागः नयनयोः अत्युल्वणं कज्जलम् । अयम् विरसः वेषः । तथापि ग्राम्यः स्त्रियः हृदयं हरन्ति ॥ ७० ॥

सुधा—माल्यमिति । मूर्धनि=शिरसि ललाटे वा । कर्णिकारकलिकाः=कर्णिकारपुष्पाणां कलिकाः एव माल्यम्=माला । पिष्टातकम्=विलेपनम् । चन्दनम्=मलयजम् । गले=ग्रीवायाम् च । काचमणय एव । मुक्तादाम=मौक्तिकमाला । लाक्षामयाः=लाक्षायुक्ताः । कङ्कणाः=कङ्कणाभरणानि । अङ्गेषु=शरीरेषु । हरिद्रया=पीतरसेन । रागः=रञ्जनम् । नयनयोः=नेत्रयोः । अत्युल्वणं कज्जलम्=अत्यधिकं कज्जलम् । अयम्=एषः । विरसः=नीरसः । वेषः=वेषभूषा । तथापि=तदपि । ग्राम्याः=ग्रामीणाः । स्त्रियः=नार्यः । हृदयम्=चेतः । हरन्ति=मोहयन्ति । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७० ॥

हिन्दी—क्योंकि—जिनके शिर पर (चोटी में) लगी हुई कनेर पुष्प की कलियाँ ही मालाएँ हैं, उबटन ही चन्दन है, गले में पड़ी काँच की मणियाँ ही मुक्तामाल हैं, लाख की चूड़ियाँ ही जिनके कंगन हैं, अङ्गों में लगी हल्दी ही रंग है तथा आँखों में बहुत-सा काजल लगा रहता है । जिनका वेष नीरस (असुन्दर) है, ऐसी ग्रामीण स्त्रियाँ भी हृदय को मोहित कर लेती हैं ॥ ७० ॥

इतश्च—कन्दलितकन्दविशेषाः कर्कशकर्कटिका विशालकालिङ्गाः कूष्माण्डमण्डितमण्डपाः सुवृत्तवृन्ताका सुहस्तितहस्तिकर्णपुनर्नवाः स्थूल-मूलकाः पिण्डितपलाण्डवो वास्तूकवास्तुभूतभूतलाः सञ्जीवितसञ्जीवन्तिकाः सर्षपराजिकाराजिराजिताः सरित्सारिणीसारिवारिसेचनसुकुमारपल्लवित-विधिधशाकाः शाकवाटिकाः ।

सुधा—इतश्च कन्दलितेति । इतश्च=अत्र च । कन्दलितकन्दविशेषाः—कन्दलिताः,

कन्दविशेषाः=विशिष्टकन्दलानि यत्र तादृश्यः । कर्कशकर्कटिकाः=कठोरकर्कटिका-
युक्ताः । विशालकलिङ्गाः=विशालाः=विस्तृताः, कलिङ्गाः=कलिङ्गपादपाः यत्र
तादृश्यः । कूष्माण्डमण्डितमण्डपाः=कूष्माण्डैः, मण्डपितानि=शोभितानि, मण्डपानि
यत्र तथाविधाः । सुवृत्तवृन्ताकाः=सुवृत्ताः=गोलाकाराः, वृन्ताकाः=वृन्तयुक्ताः यत्र
तथाविधाः । सुहस्तिहस्तिकर्णपुनर्नवाः=सुहस्तीनि हस्तिकर्णानि=पुनर्नवाशकानि
च यत्र । स्थूलमूलकाः=स्थूलानि=रीनानि, मूलानि यत्र तथाविधाः । पिण्डित-
पलाण्डवः=पिण्डितानि=पिण्डीकृतानि, पलाण्डूनि यत्र तथाविधाः । वास्तूकवास्तुभूत-
भूतलाः=वास्तूकेन=शाकविशेषेण, वास्तुभूतम्=गणनाहम्, भूतलम् यामु ताः । सञ्जी-
वितजीवन्तिकाः=सञ्जीविताः=हरिताः, जीवन्तिकाः=जीवन्तिकपादपाः, यामु ताः ।
सर्षपराजिकाराजिराजिताः=सर्षपराजिकानाम्=सुकन्दकलिकानाम्, राजिभिः=पंक्तिभिः,
राजिताः=शोभिताः । सरित्सारिणीगारिवारिसेचनसुकुमारपल्लवितविविधशाकाः=
सरिताम्=नदीनाम्, सारिणीसारिवारिणा=कुल्याजलसेचनेन, सुकुमाराणि=सुकोम-
लानि, पल्लवितानि=पल्लवयुक्तानि, विविधशकानि यामु ताः । शाक-वाटिकाः=
शाकोद्यानानि सन्तीति ।

हिन्दी—और इधर नदियों की नहरों के जल से सिञ्चित कोमल पत्ते वाली
विविध सब्जियों से सम्पन्न शाक वाटिकाएँ हैं जिनमें विशेष प्रकार के कन्द अंकुरित
हो रहे हैं, जहाँ कठोर कंकड़ियाँ लगी हुई हैं । बड़े-बड़े कलिंग के पौधे खड़े हैं, जहाँ
कूष्माण्डों से मण्डप शोभित हो रहे हैं जहाँ बड़े-बड़े गोलाकार बैंगन लगे हैं तथा
हस्ति कर्ण (हाथचिक) एवम् पुनर्नवा की बेलें पौड़ी हुई हैं । मोटी मूलियाँ उगी
हुई हैं । जहाँ पिण्ड जैसे प्याज उगे हुये हैं तथा बथुये से जहाँ की भूमि महत्वपूर्ण बन
गई है । जहाँ हरी भरी जीवन्तिका (गिलोय) खड़ी है तथा जहाँ सरसों (कड़री)
की क्यारियाँ पंक्तियों में बनी हुई हैं ।

इतश्च—विकसन्मुचुकुन्दानन्दिनो मकरन्दस्यन्दिसुन्दरसिन्दुवाराः पामरी-
संकेतनिकेतकेतकीवनाः कम्प्राभ्रातकाः कुड्मलितकङ्कोलफलाः कोरकित-
कुरण्टकाः पल्लवितवल्लिकाः फुल्लन्मल्लिकोल्लासिनः सुजातजातयो
विविधशतपत्रिकास्ताण्डवितपाण्डपिण्डितागुरुकरवीरवीरघो वृश्यमानसर्व-
र्तुपुष्पाः पुष्पायुधावासा आरामाः ।

मुधा—इतश्च विकसन्निति । इतश्च=अत्र च । विकसन्मुचुकुन्दानन्दिनः=
विकसद्भिः=विकचद्भिः, मुचुकुन्दः=मुचुकुन्दनामपादपः, आनन्दिनः=आनन्दप्रदाः ।
मकरन्दस्यन्दिसुन्दरसिन्दुवाराः=मकरन्दस्यन्दिनः=मधुरसन्ध्योतनाः, सुन्दराः=
सुश्रीकाः, सिन्दुवाराः यत्र तादृशाः । पामरीसङ्केतनिकेतकेतकीवनाः=पामरीनाम्=
ग्राम्ययुवतीनाम्, सङ्केतनिकेतनानि=संकेतसदनानि, केतकीवनानि=केतकीकामनानि,
यत्र तथाविधाः । कम्प्राभ्रातकाः=कम्प्राणि=नम्प्राणि, आभ्रातकानि=आभ्राणि,
यत्र तथाविधाः । कुड्मलितकङ्कोलफलाः=कुड्मलितानि=मुकुलितानि, कङ्कोलफलानि,

यत्र तथा । कोरकितकुरण्टकाः—कोरकितानि=कुड्मलितानि, कुरण्टकानि यत्र तथाविधाः । पल्लवितवल्लीकाः—पलविताः=कुसुमिताः, वल्लीकाः यत्र ताः । फुल्लन्मल्लिकोल्लासिनः—फुल्लन्त्यः=विकसन्त्यः, मल्लिकाः=मालतीलतास्ताभिरुल्लासिनः=आनन्दिताः । मुजातजातयः—मुजातानि=सुन्दराणि, जातीनि=जातिपुष्पाणि, यत्र तथाविधाः । विचित्रशतपत्रिकाः—विचित्राः=अद्भुताः, शतपत्रिकाः=वचपादपाः, यत्र ताः । ताण्डवितपाण्डुपिण्डितागुरुकरवीरवीरुधः—ताण्डविताः=कम्पिताः, पाण्डुपिण्डिताः=पीतवर्णाः, पिण्डिताश्चागुरुकरवीराणाम्, वीरुधः=लताः, यत्र तथाविधाः । दृश्यमानसर्वर्तुपुष्पाः—दृश्यमानानि=दृष्टव्यानि, सर्वर्तुपुष्पाणि=सर्वकालसम्भवानि कुसुमानि यत्र तथाविधाः । पुष्पायुधावासाः—पुष्पाणि=कुसुमानि, आयुधानि, यस्य तथाविधस्य मदनस्य आवासाः=सादृशानि यत्र । आरामाः=उद्यानानि । सन्ति ।

हिन्दी—और इधर उद्यान विकसित मुचुकुन्द के कारण आनन्ददायी हैं । यहाँ मकरन्दरस को टपकाने वाले सुन्दर सिन्दुवार वृक्ष हैं, ग्रामीण स्त्रियों के संकेत निकेतन वने के वड़ों के वन हैं । झुके हुए आमों के झुरमुट, मुकुलित कङ्काल फल तथा कलियों वाले कुरवक वृक्ष हैं जहाँ पल्लवित वल्लीक, प्रफुल्लित मालती के उल्लास और सुन्दर जाती पुष्प के पादप हैं, विचित्र वचा के वृक्ष हैं हिलते (काँपते) हुये पीले सुडील अगुरु तथा करवीर की लताएँ हैं । यहाँ उद्यान सभी ऋतुओं में दिखलाई पड़ने वाले फूलों से लदे कामदेव के आवास से बने हुये हैं ।

इतश्च—नातिदूरे दक्षिणदिशि दृशं निवेशयतु देवः ।

सुधा—इतश्च नातिदूर इति । इतश्च=अत्र च । नातिदूरे=निकट एव । दक्षिणदिशि=आवाचीदिशायाम् । देवः=भवान् । दृशम्=दृष्टिम् । निवेशयतु=पातयतु ।

हिन्दी—और इधर—थोड़ी दूर ही दक्षिण दिशा में आप दृष्टि तो डालिये ।

एतास्ताः परिपक्वशालिकलमाः सुस्वादुदीर्घक्षवो

वप्रप्रान्तहरित्पुणस्थलचलत्पीनाङ्गगोमण्डलाः ।

दृश्यन्ते पुरतः सरोरुहवनप्राजिष्णुनीराशयाः

प्रान्तोष्मादिविचित्रपत्रनिचयाः सस्यस्थलीभूमयः ॥ ७१ ॥

अन्वयः—एताः ताः परिपक्वशालिकलमाः सुस्वादुदीर्घक्षवः वप्रप्रान्तहरित्पुणस्थलचलत्पीनाङ्गगोमण्डलाः सरोरुहवनप्राजिष्णुनीराशयाः प्रान्तोष्मादिविचित्रपत्रनिचयाः सस्यस्थलीभूमयः पुरतः दृश्यन्ते ॥ ७१ ॥

सुधा—एता इति । एताः=इमाः, ताः । परिपक्वशालिकलमाः—परिपक्वाः=सुपक्वाः, शालिकलमाः=शालिघान्यविशिष्टानि । सुस्वादुदीर्घक्षवः—स्वादुपिण्डलम्बेक्षु-दण्डानि । वप्रप्रान्तहरित्पुणस्थलचलत्पीनाङ्गगोमण्डलाः—वप्रप्रान्तेषु=पर्वततलीय-भागेषु, हरित्पुणस्थलेषु=हरितपासस्थानेषु, चलन्तः=भ्रमन्तः, पीनाङ्गाः=स्थूल- (हृष्टपुष्ट) शरीराः, गोमण्डलाः=धेनुवृन्दानि । सरोरुहवनप्राजिष्णुनीराशयाः—

सरोरुहवनेन = कमलवनेन, भ्राजिष्णवः = शोभमानाः, नीराशयाः = जलाशयाः ।
 प्रान्तोन्नादिविचित्रपत्रिनिचयाः = प्रान्तेषु, उन्नादिनाम् = कूजताम्, विचित्रपत्रिणाम् =
 विविधखगानाम्, निचयाः = समूहाः । सस्यस्थलीभूमयः = सस्यभूप्रदेशाः । पुरतः =
 सम्मुखे । दृश्यन्ते = आलोक्यन्ते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

हिन्दी—यह वे पके शालिधान विशेष सुस्वाद्विष्ट लम्बे गन्ने, पर्वतीय भागों में
 खड़ी हरी घास के भूखण्डों में घूम रही हृष्टपुष्ट गायों के झुण्ड, कमल वनों से शोभित
 जल वाले जलाशयों के छोरों पर कल कूजन कर रहे पक्षियों के समूह एवम् सस्य
 (फसलों) से परिपूर्ण भूभाग हैं ॥ ७१ ॥

अपिच—

स्वःसौन्दर्यविडम्बि कुण्डिनमिदं सैषा विदर्भा नदी
 सा चेयं वरदा स चायमनयोः पुण्याम्भसोः सङ्गमः ।
 अस्यैवोन्मदहंसहारिणि तटे सेनास्थितिः कल्पिता
 यस्मिन्मत्तकरीन्द्रकुम्भकपणक्रीडासहाः पादपाः ॥ ७२ ॥

अन्वयः—स्वःसौन्दर्यविडम्बि इदं कुण्डिनम्, एषा सा विदर्भा नदी, सा च इयं
 वरदा, स च अयम् अनयोः पुण्याम्भसोः सङ्गमः । अस्य एव मदहंसहारिणि तटे सेना-
 स्थितिः कल्पिताम् । यस्मिन् मत्तकरीन्द्रकुम्भकपणक्रीडासहाः पादपाः सन्ति ॥ ७२ ॥

सुधा—स्व इति । स्वःसौन्दर्यविडम्बि—स्वसः = स्वर्गस्य, सौन्दर्यम् = सुन्दरताम्,
 विडम्बतीति तत् । इदम् = एतत् । कुण्डिनम् = कुण्डिनपुरम् । एषा = इयम् । सा =
 असौ । विदर्भानदी = विदर्भा सरिता । सा च इयम् = एषा । वरदा = वरदानदी । स च
 अयम् = असौ चैषः । अनयोः = एतयोर्विदर्भावरदयोः । पुण्याम्भसोः = पवित्रवारिणोः ।
 सङ्गमः = सम्मिलनम् अस्तीति । अस्य = एतस्य, सङ्गमस्य एव । उन्मदहंसहारिणि—
 उन्मदाः = मत्ताः, हंसहारिणः = कलहंसाः यत्र तादृशः । तटे = रोधसि । सेनास्थितम्
 = सैन्यस्यावस्थानम् । कल्पिताम् = विधीयताम् । यस्मिन् = यत्र । मत्तकरीन्द्रकुम्भ-
 कपणक्रीडासहाः—मत्तकरीन्द्राणाम् = मत्तगजानाम्, कुम्भानाम् = कुम्भस्थलानाम्, याः
 क्रीडाः = विलासः, तां सहन्त इति तथाविधाः । पादपाः = वृक्षाः सन्ति । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

हिन्दी—और भी—स्वर्ग की सुन्दरता से होड़ करने वाला यह कुण्डिनपुर है ।
 यही वह विदर्भा तथा वरदा नदियाँ हैं तथा यही वह इन दोनों के पवित्र जलों का
 संगम है । इसी मतवाले हंसों वाले मनोरम तट पर आप सेना को ठहरा दें, जहाँ मत्त
 गजों के कुम्भस्थलों के घर्षण क्रीडा को सहन करने वाले पादप खड़े हैं ॥ ७२ ॥

एवमनेकधा दर्शनीयप्रदेशप्रकाशनव्याजेन विनोदलीलां पल्लवयति
 पुष्कराक्षे, 'प्राप्ताः कुण्डिनपुरम्' इत्युच्च्वसितहृदयो निषधेश्वरः परम-
 परितोषात्पारितोषिकप्रदानपूर्वमिवमवादीत् ।

सुधा—एवमिति । एवम् = इत्थम् । अनेकधा = बहुप्रकारम् । दर्शनीयप्रदेशप्रका-

शनव्याजेन—दर्शनीयानाम्=दृष्टव्यानाम्, प्रदेशानाम्=स्थलानाम्, प्रकाशनस्य=व्याख्यायाः, व्याजेन=मिषेण । विनोदलीलाम्=मनोरञ्जनक्रीडाम् । पुष्कराक्षे=तन्नामजने । पल्लवयति=विकासयति सति । कुण्डनपुरम्=तन्नामनगरम् । प्राप्ताः=समागताः वयमिति । एवम्, उच्छ्वसितहृदयः=उच्छ्वसितचेताः । निषधेश्वरः=निषध-
नृपः । परमपरितोषात्=अत्यधिकानन्दात् । पारितोषिकप्रदानपूर्वकम्=पुरस्कार-
वितरणपूर्वकम् । इदम्=एतत् । अवादीत्=अकथयत् ।

हिन्दी—इस भाँति अनेक प्रकार दर्शनीय स्थलों को बताने के बहाने पुष्कराक्ष के विनोद लीला कर चुकने पर—‘हम कुण्डनपुर आ गये हैं ।’ यह कहकर ऊँची-ऊँची श्वासों लेते हुए राजा नल परम सन्तोष से पारितोषिक प्रदान कर (यह) कहने लगे—

‘भद्र, भवतः सौकुमार्यमाधुर्यमधुविश्रम्भसन्दर्भितभङ्गश्लेषगर्भाभिर्गो-
भिराक्षिप्तमनसामस्माकमविदितखेद इव, अदृष्टसमविषमविभाग इव, अनु-
त्पादितस्वेदलव इव, अर्धगव्यूतिमात्रशेषोऽतिक्रान्तः क्रीडाविहारभूमिसमो
महानपि मार्गः । समुचितश्रायं सेनानिवेशस्य सरित्सङ्गमोपकण्ठवनविभागः ।

सुधा—भद्र इति । भद्र=कल्याणन् ! भवतः=श्रीमतः । सौकुमार्यमाधुर्यमधु-
विश्रम्भसन्दर्भितभङ्गश्लेषगर्भाभिः—सौकुमार्यम्=सुकुमारता, माधुर्यम्=मधुरता,
मधु च विश्रम्भ तेन सन्दर्भिताः=प्रसङ्गयुताः भङ्गश्लेषगर्भाभिः=भङ्गश्लेषयुक्ताभिः ।
गोभिः=वाणीभिः । अक्षिसमनसाम्—अक्षिसानि=आकृष्टानि, मनांसि=चेतांसि,
येषां ते तेषाम् । अस्माकम् । अविदितखेद इव=अज्ञातखिन्नतेव । अदृष्टसमविषम-
विभाग इव—अदृष्टः=अनवलोकितः, समविषमः=उच्चावचः, विभागः=भेदः इव ।
अनुत्पादितस्वेदलव इव=स्वेदबिन्दूत्पादनं विनैव । अर्धगव्यूतिमात्रशेषः=एक-
क्रोशमात्रावशिष्टः । क्रीडाविहारभूमिसमः=खेलस्थल इव । महान् अपि मार्गः=
सुविशालोऽपि पन्थाः । अतिक्रान्तः=पारतां नीतः । अयम्=एषः । सरित्सङ्गमोप-
कण्ठवनविभागः—सरितोः=विदर्भावरदानद्योः, सङ्गमस्योपकण्ठस्य=तटवर्तिनः,
वनस्य=अरण्यस्य, विभागः=प्रदेशः । समुचितः=अतिसभीचीनः अस्तीति ।

हिन्दी—भाई, आपकी सुकुमारता, मधुरता एवं मधुर प्रसंग सहित सभङ्गश्लेष
पूर्ण वाणी से हमारा मन आकृष्ट था । (अतः) खेद का अनुभव किये बिना
अथवा ऊँची-नीची भूमि का ध्यान किये बिना तथा थकान जाने बिना केवल
एक कोस अशिष्ट यह विशाल मार्ग भी खेलने के मैदान जैसा सरलता से पार कर
लिया गया है और अब यह दोनों नदियों के संगम का तटभाग सेना के ठहरने के
लिए उपयुक्त है ।

तथा हि—

इह भवतु निवासः संनिकानामिहापि

धमतरलतुरङ्गप्रासयोग्या तृणाली ।

इह हि कवल्यन्तः पल्लवान्वारणेन्द्रा

विवधनु तरुखण्डे गण्डकण्डूयनानि ॥ ७३ ॥

अन्वयः—इह सैनिकानां निवासः भवतु, इह अपि श्रमतरलतुरङ्गग्रासयोग्या तृणाली । हि इह पल्लवान् कवलयन्तः वारणेन्द्राः तरुखण्डे गण्डकण्डूयनानि विदधतु ॥

सुधा—इह इति । इह=अत्र । सैनिकानाम्=वीराणाम्, आरक्षीणाम् । निवासः=आवासः । भवतु=अस्तु । इह अपि=अत्रापि । श्रमतरलतुरङ्गग्रासयोग्या—श्रमेण=परिश्रमेण, तरलाः=चञ्चलाः, तेषां तुरङ्गाणाम्=वाजिनाम्, ग्रासस्य=खादनस्य, योग्या=उपयुक्ता । तृणाली=घासश्रेणीः, अस्ति । हि=यतः । इह=अत्र । पल्लवान्=कोमलदलानि । कवलयन्तः=खादयन्तः । वारणेन्द्राः=मत्तगजाः । तरुखण्डे=पादपशकले । गण्डकण्डूयनानि—गण्डानाम्=कपोलस्थलानाम्, कण्डूयनानि=घर्षणानि । विदधतु=कुर्वन्तु । मालिनी वृत्तम् ॥ ७३ ॥

हिन्दी—अतः यहाँ सैनिकों का पड़ाव होवे । इस स्थान पर भी परिश्रम से थके चञ्चल घोड़ों के खाने योग्य घास श्रेणी है अतः यहाँ पल्लव खाते हुए गजराज पादप-खण्ड पर गण्डस्थलों को रगड़ें ॥ ७३ ॥

इतश्चात्यन्तमनोहरतयास्माकमासनयोग्याः सरित्सङ्गमोत्सङ्गभूमयः ॥

सुधा—इतश्चेति । अत्यन्तमनोहरतया=अतीवरमणीयतया । अस्माकम्=नः । आसनयोग्याः=विश्रामोपयुक्ताः । सरित्सङ्गमोत्सङ्गभूमयः—सरितः=विदधाम्भारदा-नद्योः, सङ्गमः=मिलनम्, तस्योत्सङ्गभूमयः=मध्यवर्तिप्रदेशाः सन्तीति ।

हिन्दी—और इधर अत्यन्त मनोरम होने के कारण हमारे ठहरने के योग्य नदियों के सङ्गम का मध्यवर्तिभाग है ।

तथा हि—

अपसृताम्बुतरङ्गितसैकता निचुलमण्डपनूतशिखण्डिकाः ।

कुररसारसहंसनिवेषिताः पुलकयन्ति न कं पुलिनश्रियः ॥ ७४ ॥

अन्वयः—अपसृताम्बुतरङ्गितसैकताः निचुलमण्डपवृत्तशिखण्डिकाः कुररसारसहंस-निवेषिता पुलिनश्रियः कं न पुलकयन्ति ॥ ७४ ॥

सुधा—अपसृतेति । अपसृताम्बुतरङ्गितसैकताः—अपसृतेन=अपसरणेनाम्बुना=जलेन, तरङ्गतानि=लोलायितानि, सैकतानि यत्र तथाविधाः । निचुलमण्डपनूत-शिखण्डिकाः—निचुलमण्डपेषु=वेत्रकुञ्जेषु, वृत्तन्तः शिखण्डिनः=मयूराः, यत्र, तथा-विधाः । कुररसारसहंसनिवेषिताः—कुररैः=कुररपक्षिभिः, सारसैः हंसैश्च निवेषिताः=संयुक्ताः । पुलिनश्रियः—पुलिनस्य, तटस्य श्रियः=शोभाः । कम्=कं जनम् । न पुलकयन्ति=रोमाञ्चितं न कुर्वन्ति । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

हिन्दी—क्योंकि—पानी के हट जाने से तरङ्गों की आकृति बनी हुई रेत व वेतों के कुञ्जों में जहाँ मोर नाच रहे हैं तथा कुरर, सारस तथा हंस निवास करते हैं ऐसी तटवर्ती शोभा किसको रोमाञ्चित नहीं कर देती है ॥ ७४ ॥

इत्यभिधाय 'भद्र, यथाक्रममकृतान्योऽन्यसम्बाधकलहम्, अनुपद्रुततीर्थ-यतनम्, अलुण्ठितासन्नोद्यानम्, अच्छिन्नचैत्यद्रुमम्, अविच्छिन्नकमलवनं

निवेशय सेनाम्' इति सेनापतिमादिदेश । सोऽपि यथादिष्टमनुतिष्ठन्निद-
मवादीत् ।

सुधा—इत्यभिघायेति । इति=एवम् । अभिघाय=कथयित्वा । भद्र=कल्याणकर !
यथाक्रमम्=क्रमानुसारम् । अकृतम्=अविहितम् । अन्योऽन्यसम्बाधकलहम्—अन्योन्यम्
=पारस्परिकम्, सम्बाधकलहम्=बाधासंघर्षम् यत्र तत् । अनुपद्रुततीर्यायतनम्—
अनुपद्रितानि=उपद्रवशून्यानि, तीर्यायतनानि=तीर्थमण्डलानि यत्र तत् । अलुण्ठिता-
सन्नोद्यानम्—अलुण्ठितानि=सुरक्षितानि आसन्नोद्यानानि=समीपवर्तिवाटिकाः यत्र तत् ।
अच्छिन्नचैत्यद्रुमम्—अच्छिन्नाः=अलूनाः, चैत्यद्रुमाः=यज्ञस्थलपादपाः यत्र तत् । अवि-
च्छिन्नकमलवनम्—अविच्छिन्नानि=अश्रुटितानि, कमलवनानि=सरसिजकाननानि,
यत्र तत् । सेनाम्=चमूम् । निवेशय=प्रवेशय । इति=एवम् । सेनापतिम्=बला-
ध्यक्षम् । आदिदेश=आज्ञापयामास । सः=असौ, सेनाध्यक्षः अपि । यथादिष्टम्=
आदेशानुसारम् । अनुतिष्ठन्=सम्पादयन् । इदम्=एतत् । अवादीत्=अवोचत् ।

हिन्दी—यह कहकर—'भद्र ! क्रमशः आपस में कलह किये बिना, उपद्रवशून्य
तीर्यायतनों वाले, जहाँ समीपवर्ती उद्यानों को लूटा नहीं जाय तथा यज्ञस्थल के
वृक्षों को काटे बिना एवम् कमल वनों को नष्ट किये बिना सेना को ठहराइये ।' यह
सेनापति को आदेश दिया । वह भी आदेशानुसार कार्य करता हुआ इस प्रकार
कहने लगा—

भजत बलसमूहाः खर्वदूर्वास्थलानि
स्थविरशुकविशीर्यत्पक्षपिच्छच्छवीनि ।
उपनदि मृदुवीचीवायुनाऽन्दोलितानां
कुसुमितलतिकानामन्तरालेष्वमूनि ॥ ७५ ॥

अन्वयः—बलसमूहाः उपनदि मृदुवीचीवायुना आन्दोलितानां कुसुमितलतिकानाम्
अन्तरालेषु स्थविरशुकविशीर्यत्पक्षपिच्छच्छवीनि अमूनि खर्वदूर्वास्थलानि भजत ॥ ७५ ॥

सुधा—भजत इति । बलसमूहाः=सैन्ययूथानि । उपनदि=सरित्ते । मृदुवीची-
वायुना=कोमलतरङ्गपवनेन । आन्दोलितानाम्=कम्पितानाम् । कुसुमितलतिकानाम्
=विकसितवीरुधाम् । अन्तरालेषु=मध्यभागेषु । स्थविरशुकविशीर्यत्पक्षपिच्छच्छवीनि—
स्थविराः=वृद्धाः, ये शुकाः=शुकपक्षिणः, तेषां विशीर्यताम्=पतताम्, पक्षाणाम्=
पुंखानाम्, पिच्छाः=तदंशाः तेषाम् । छविः=शोभा, येषु तादृशानि । अमूनि=
एतानि । भजत=सेवन्ताम् । मालिनी वृत्तम् ॥ ७५ ॥

हिन्दी—नदी के समीप कोमल तरङ्गों वाली वायु से आन्दोलित पुष्पों से लदी
लतिकाओं के मध्य वृद्ध शुकों के गिरते हुये पंखों के अंशों की शोभावाले यह कटी-छटी
दूब वाले स्थलों में बल-समूह (सैन्य) ठहरें ॥ ७५ ॥

अपि च—

स्मरधिहरणवेदीं षट्पवापानशालां
तटमनु वनमालां सस्मया मास्म भाङ्गुः ।

कमलवनविहारानन्तरं यत्र तैस्तै-

मदनमदविनोदंरासते राजहंसाः ॥ ७६ ॥

अन्वयः—तटम् अनु स्मरविहरणवेदीं पट्पदापानशालां सस्मयाः मास्म भांक्षु यत्र कमलवनविहारानन्तरं तैः तैः मदनमदविनोदैः राजहंसाः आसते ॥ ७६ ॥

सुधा—स्मरेति । तटम् अनु = तटपार्श्वम् । स्मरविहरणवेदीम्—स्मरस्य = मद-
नस्य, या विहरणवेदी ताम् = विचरणपीठिकाम् । पट्पदापानशालाम्—पट्पदानाम् =
भ्रमराणाम्, आपानशाला = आस्वादनभूमिस्ताम् । सस्मयाः = सविस्मयाः, सगर्वाः
वा । मास्म भांक्षुः = नष्टं मा कुर्वन्तु । यत्र = यस्यां भूमौ । कमलवनविहरणान्तरम्—
कमलवने = पद्मारण्ये, विहरणस्य = विचरणस्यान्तरे = मध्ये, तैस्तैः = विविधप्रकारैः,
मदनमदविनोदैः—मदनस्य = कामस्य, मदविनोदैः = मत्तमनोरञ्जनैः । राजहंसाः =
कलहंसाः । आसते = निवसन्ति । मालिनीवृत्तम् ॥ ७६ ॥

हिन्दी—और भी—तट के समीपवर्ती, कामदेव के विचरण की वेदी सी बनी
हुई भ्रमरों के मधुरसपान की शाला (उद्यान) को गर्वित-सैनिको ! मत नष्ट
करना, जहाँ कमल-वन में विहार करने के अनन्तर विभिन्न प्रकार की कामदेव की
मत्तक्रीडाओं द्वारा राजहंस निवास करते हैं ॥ ७६ ॥

अपि च—

सुरसदननिवासं सैनिका मास्म कुर्वन्

सरिति मुनिकुटीनां भङ्गमुल्लुण्ठनं वा ।

इह निषधनृपाज्ञा तस्य यः क्वापि कोऽपि

क्लममुषि तरुखण्डे खण्डनं वा करोति ॥ ७६ ॥

अन्वयः—सैनिकाः इह सरिति मुनिकुटीनाम् सुरसदननिवासं भङ्गं उल्लुण्ठनं वा
कुर्वन् तरुखण्डे क्लममुषि खण्डनम् वा मास्म करोति (इति) तस्य निषधनृपाज्ञा ॥ ७७ ॥

सुधा—सुरसदनेति । सैनिकाः = रक्षकाः । इह = अत्र । सरिति = नद्यास्तटे ।
मुनिकुटीनाम् = मुनिनिवासस्थलानाम् । सुरसदननिवासम् = देवशृङ्गसदृशनिवासस्थानम् ।
भङ्गम् = नष्टम् । उल्लुण्ठनम् = अपहरणम् । वा कुर्वन् = विदधन् । तरुखण्डे = वृक्ष-
शकले । क्लममुषि = श्रमापहारि । खण्डनम् = उच्छेदम् वा । यः कोऽपि = कश्चिदपि ।
क्वापि = कुत्रापि । मास्म करोति = मास्म विदधाति । इति तस्य निषधनृपतेः ।
आज्ञा = आदेशः । मालिनी वृत्तम् ॥ ७७ ॥

हिन्दी—और भी यहाँ नदी तट पर श्रेष्ठ मुनियों के देव-सदन जैसे निवास स्थान
को नष्ट अथवा लूटखसोट करते हुए वृक्षखण्ड में धकावट मिटाने वाला खण्डन मत
करना । यह निषध-नरेश की आज्ञा है ॥ ७७ ॥

एवमनुशासति बलानि बहूनि बहुधा बाहुके, तत्क्षणावुत्तम्भितैः, प्रेङ्ख-
त्पताकापटपल्लवविराजितैः प्रयाणयोग्ययन्त्रचित्रशालागृहैः सञ्चारिणि
गन्धर्वनगर इव रमणीये, हरिततोरणंरुड्डीनशुकावलीमय इव, गेरिका-

रक्तोन्नमितपटकुटीभिरुत्फुल्लकिशुकमय इव, श्वेतांशुकमण्डपैश्च ताण्डवित-
बृहत्पुण्डरीकखण्डमय इव, जाते सरित्सङ्गसङ्गिनि शिविरसन्निवेशे, क्रमेणा-
क्रान्तसकलदिङ्मुखेषु निषधेश्वरागमनवार्तानिवेदनदूतेष्विव विदर्भराज-
धानीधामनिगतेषु बहलसैन्यधूलिपटलेषु, रसति विपक्षक्षितिपालकर्णपुटी-
कटूनि नवजलधरध्वनितगम्भीरे तत्कालप्रहतशङ्खसहप्रयाणझल्लरीझाङ्कृते,
स्वयंवरायातसमस्तराजन्यचक्रकर्णकर्तरीषु पठ्यमानासु सानन्दवन्दारुवन्दि-
वन्दारकवृन्देनोच्चैर्नलनाममालासु, क्षणादेवोत्तम्भितशातकुम्भस्तम्भभवने
मृदुमसृणास्तरणभाजि जात्यवन्दुर्यपयन्तपर्यङ्किकायां सुखनिषण्णे राजनि,
सुस्थिते च परिजने, नातिदूरवर्त्तिनि कुण्डने दण्डपाशिकस्योच्चैर्वागुद-
तिष्ठत् ।

सुधा—एवमिति । एवम् = इत्थम् । बलानि = सैन्यानि । बहूनि = अनेकानि ।
बहुधा = विविधप्रकारम् । बाहुके = बाहुकनाम्नि बलाध्यक्षे । अनुशासति = आदिशति
सति । तत्क्षणम् = तत्कालात् । उत्तम्भितः = उत्थापितः । प्रेङ्खत्पताकापटपल्लव-
विराजितैः—प्रेङ्खद्भिः = प्रस्फुरद्भिः, पताकापटपल्लवविराजितैः = पताकापटपल्लव-
शोभितैः । प्रयाणयोग्ययन्त्रचित्रशालागृहैः—प्रयाणयोग्यैः = प्रस्थानोचितैः, यन्त्रचित्र-
शालागृहैः = यन्त्रचित्रशालासदनैः । सञ्चारिणि = सञ्चरणशीले । गन्धर्वनगरे इव—
गन्धर्वपुरसमाने । रमणीये = मनोरमे । हरिततोरणैः = हरितवर्णपताकाभिः । उड्डीन-
शुकावलीमये = उदयच्छच्छुकपङ्क्तिमये इव । गैरिकारक्तोन्नमितपटकुटीभिः = गैरिक-
वर्णाभिरुन्नमितवस्त्रकुटीभिः । उत्फुल्लकिशुकमय इव = विकसितकिशुकयुक्ते यथा ।
श्वेतांशुकमण्डपैः = शुभ्रवस्त्रमण्डपैः । ताण्डवितबृहत्पुण्डरीकखण्डमय इव = प्रकम्पित-
विशालकमलवनसमे । सरित्सङ्गसङ्गिनि = सरितोः, सङ्गे = सङ्गमे, सङ्गिनि =
विद्यमाने । शिविरसन्निवेशे = शिविरस्य, प्रवेशे । जाते = सञ्जाते । क्रमेण = क्रमशः ।
आक्रान्तसकलदिङ्मुखेषु—आक्रान्तानि = व्याप्तानि, सकलदिङ्मुखानि = सर्वदिशावद-
नानि, यत्र तेषु । निषधेश्वरागमनवार्तानिवेदनदूतेषु इव—निषधेश्वरस्य = निषधनरे-
शस्य नलस्यागमनवार्तायाः = आगमनसमाचारस्य, निवेदनाय = आवेदनाय, ये दूता-
स्तेषु । यथा । विदर्भराजधानीधामनिगतेषु—विदर्भराजधान्याः = कुण्डिनपुरस्य, धामेभ्यः
= भवनेभ्यः, निगतेषु = नियतिषु । बहलसैन्यधूलिपटलेषु = अत्यधिकसैन्यरेणुपटलेषु ।
विपक्षक्षितिपालकर्णपुटीकटूनि—विपक्षेभ्यः = शत्रुपक्षेभ्यः, क्षितिपालेभ्यः = नृपेभ्यः,
कर्णपुटेषु = श्रोत्ररन्ध्रेषु, कटूनि = अप्रियाणि । नवजलधरध्वनितगम्भीरे—नवजल-
धराणाम् = नूतनधनानाम्, यद् ध्वनितम् = गजितम्, तथा गम्भीरे = गहने । तत्काल-
प्रहतशंखसहप्रयाणझल्लरीझाङ्कृते—तत्कालम् = तत्क्षणम्, प्रहृतैः = वादितैः, शङ्खैः
सह = साकम्, प्रयाणस्य = प्रस्थानस्य, झल्लरीझाङ्कृते = झलवाद्यस्य झाङ्कृते । स्वयं-
वरायातसमस्तराजन्यचक्रकर्णकर्तरीषु—स्वयंवराय = स्वयंवरविधिनावरणहेतोः आग-
तस्य = आयातस्य, समस्तराजन्यचक्रस्य = निखिलवृत्तसमूहस्य, कर्णकर्तरीषु = श्रोत्र-

रूपकर्तरीषु । पठ्यमानासु=प्रतीतासु । सानन्दवन्दारुवन्दिवन्दारकवृन्देन—सानन्दम्, वन्दारुवन्दिवन्दारकवृन्देन=वन्दिजनपठितस्तुतिवर्गेण । उच्चैः=तारस्वरेण । नल-
नाममालासु=नलस्य नाममालासु । क्षणादेव=सहसैव । उत्तम्भितशातकुम्भस्तम्भ-
भवने—उत्तम्भितानाम्=उत्थापितानाम्, शातकुम्भस्तम्भानां, भवने=सदने । मृदु-
मसृणस्तरणभाजि=अतिकोमलस्तरणशोभि । जात्यवैदूर्यन्तपर्यङ्किकायाम्—जात्यवैदूर्य-
पर्यन्तम्=विद्रुममणिपर्यन्तम्, पर्यङ्किकायाम्=पट्टिकायुक्तपर्यङ्के । राजनि=नृपे ।
मुखनिषण्णे—मुखेन=आनन्देन, निषण्णे=समासीने । परिजने=सेवकवर्गे । सुस्थिते
=सुस्थिरतां गते च । नातिदूरवर्तिनि=पार्श्ववर्तिनि । कुण्डिने=कुण्डिननगरे ।
दण्डपाशिकस्य=दण्डपाशधरस्य, रक्षकस्य । उच्चैः=तारस्वरेण । वाक्=वाणी ।
उदतिष्ठत्=उदगमत् ।

हिन्दी—इस प्रकार बहुविधबाहुक सेनापति द्वारा सैनिकों को समझाये जाने पर तत्काल नदी संगम पर सैन्यशिविर बनाया गया । इसकी फहराती हुई पताकाओं के वस्त्र और पल्लवों से शोभित, प्रस्थान योग्य यन्त्रचित्रशालागृहों से अलंकृत, संचारण कर रहे गन्धर्व नगर के समान रमणीक, हरित तोरण पताकाओं से उड़ रहे हरे तोतों की पंक्तियों के समान लग रहे थे । गेरुए और लाल रंग की ऊँची पटकुटीरों से फूले हुए टेसुओं जैसे दिखलाई पड़ रहे थे । शुभ्र पटमण्डपों से विकसित विशाल पुण्डवन-सदृश नदियों की संगम-भूमि पर सेना का शिविर बनाया गया । क्रमशः अत्यन्त सैन्यधूलिपटल समस्त दिशाओं में आक्रमण करते हुए निषध-राज नल के आगमन की सूचना देने वाले दूतों के समान विदभंराजधानी के भवनों में प्रविष्ट हो गये । शत्रुपक्ष के राजाओं के कर्णरन्ध्रों में कटु (कर्कश) लगने वाले नूतन घनों के गम्भीर गर्जन, तत्क्षण बजाये गये शंखों के साथ प्रस्थान करने की सूचना देने वाली झल्लरी (झांझ बाजा) झनझना उठी । स्वयंवर में आये समस्त नृप वर्ग के कानों में कैंची सदृश लगने वाली सानन्द नल के नाम की माला वन्दी जन-वृन्द द्वारा उच्चैः स्वर से पढ़ी जाने लगी । क्षण भर में ही उठाये गये स्वर्ण स्तम्भों वाले भुवनों में अत्यन्त कोमल बिछौनों से शोभित विद्रुममणि की पाटियों वाले पलंग पर राजा के सुखासीन हो जाने और परिजनों के सुस्थिर हो जाने पर कुण्डिन नगर से थोड़ी ही दूर पर दण्डपाशधारी (रक्षक) की आवाज उठी ।

सिच्यन्तां राजमार्गाः कलशमुखगलच्चन्दनाम्बुच्छटाभिः

स्तम्भाः प्रेङ्खत्पताकाः कुसुमपरिवृतास्तोरणाङ्काः क्रियन्ताम् ।

स्थाप्यन्तां पूर्णकुम्भाः प्रतिनगरगृहं प्राङ्गणे धान्यमिश्रैः

सिद्धार्थैः स्वस्तिकालील्लिखत नरपतिर्नैषधः प्राप्त एषः ॥७८॥

अन्वयः—कलशमुखगलच्चन्दनाम्बुच्छटाभिः राजमार्गाः सिच्यन्ताम् । स्तम्भाः प्रेङ्खत्पताकाः तोरणाङ्काः कुसुमपरिवृताः क्रियन्ताम् । प्रतिनगरगृहं प्राङ्गणे धान्यमिश्रैः पूर्णकुम्भाः स्थाप्यन्ताम् । सिद्धार्थैः स्वस्तिकालीः लिखत । एष नैषधः नरपतिः प्राप्तः ॥ ७८ ॥

सिच्यन्ताम् इति । कलशमुखगलच्चन्दनाम्बुच्छटाभिः—कलशमुखेभ्यः=कुम्भ-
कण्ठेभ्यः, गलतः=पततः, चन्दनाम्बुनः=मलयजवारिणः, छटाभिः=धाराभिः । राज-
मार्गाः=राजपथाः । सिच्यन्ताम्=आर्द्राक्रियन्ताम् । स्तम्भाः=स्तूपाः । प्रेङ्ख-
त्यताकाः=प्रेङ्खन्ती पताकाः येषु तथाविधाः । तोरणाङ्काः=तोरणानि । कुसुमपरि-
वृताः=कुसुमैः=पुष्पैः, परिवृताः=परितः, आवृताः=आच्छादिताः ये तथाविधाः ।
क्रियन्ताम्=विधीयन्ताम् । प्रतिनगरगृहम्—नगरं नगरं गृहं गृहञ्चेति प्रतिनगर-
गृहम् । प्राङ्गणे=अजिरे । घान्यमिश्रैः=यवाक्षतादिघान्यमिश्रितैः । पूर्णकुम्भाः=
जलपूर्णघटाः । स्थाप्यन्ताम्=ध्रियन्ताम् । सिद्धार्थैः=मन्त्रादिभिः । स्वस्तिकालीः=
स्वस्तिकानाम्=स्वस्तिकचिह्नानाम्, अलयः=पङ्क्त्यस्ताः । लिखत=अङ्कयत । एषः
=अयम् । नैषधः नरपतिः—निषधयाः अयम् नैषधः=निषधदेशीयः, नरपतिः=
भूपतिः नलः । प्राप्तः=समागतः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७८ ॥

हिन्दी—कलशों के ऊपर से गिर रहे चन्दन जल की धाराओं से राजमार्ग छिड़क दिये जायें। स्तम्भों को, फहराती हुई पताकाओं तथा तोरणों को चारों ओर से पुष्पों से आवृत कर दिया जाय। प्रत्येक नगर तथा प्रत्येक घर के आंगन में सप्तधान्य पूर्ण जल से भरे हुए कलश स्थापित किये जायें। सिद्धार्थों (कामनापूर्ण करने वाले यन्त्रों) से स्वस्तिक चिह्नों की पंक्तियाँ लिख दी जावें। यह निषध देश के नरपति महाराज नल ने आगमन किया है ॥ ७८ ॥

अपि च—

सत्काञ्च्यश्चन्दनार्द्रस्तनकलशयुगामुक्तमुक्तावलीकाः
पात्राण्यावाय दूर्वावलदधिकुसुमोन्मिश्रसिद्धार्थभाज्जि ।

सोत्तंसा, हंसपिच्छच्छबिबसनभृतो वर्तिताश्चर्यचर्या

नार्यो निर्यान्तु तूर्यध्वनिलयललितं गीतमुच्चारयन्त्यः ॥७९॥

अन्वयः—सत्काञ्च्यः चन्दनान्द्रस्तनकलशयुगामुक्तमुक्तावलीकाः दूर्वादिलदधिकुसु-
मोन्मिश्रसिद्धार्थभाञ्जि पात्राणि आदाय सोतंसाः हंसपिच्छच्छिविवसनभृतः वर्तित-
श्चर्यचर्याः नार्यः तूर्यध्वनिलयललितं गीतम्, उच्चारयन्त्यः निर्यान्तु ॥ ७९ ॥

सुधा—सदिति । सत्काञ्च्यः—सत्=शोभनाः, काञ्च्यः=मेखलाः, यासां ताः । चन्दनार्द्रस्तनकलशयुगामुक्तमुक्तावलीकाः—चन्दनेन=मलयजेनार्द्रं=क्लिप्ते, स्तनकलशयुगे=कुचकुम्भयुग्मे, तयोर्मुक्ताः=त्यक्ताः, मुक्तावलीकाः=भौक्तिकमालाः, यासां ताः । दूर्वादिलदधिकुसुमोन्मिश्रसिद्धार्थभाजिज्—दूर्वादलेन दधिना कुसुमे^{श्च} मिश्रम्, सिद्धार्थम्=सर्वपम् भजन्तीति तानि । पात्राणि=भाजनानि । आदाय=नीत्वा । सोत्तंसाः=सामूषणाः । हंसपिच्छच्छबिवसनभृतः—हंसपिच्छस्य=हंसपक्षस्य, नीत्वा । सोत्तंसाः=सामूषणाः । हंसपिच्छच्छबिवसनभृतः—हंसपिच्छस्य=हंसपक्षस्य, छविः=शोभा इव छवियेषां तथा वसनानि=वासांसि बिभ्रतीति ताः । वर्तिताश्चर्याः—वर्तिताः=विद्यमानाः, आश्चर्यचर्याः=अद्भुतकार्यकलापाः यासु ताः । नार्यः=स्त्रियः । तूर्यध्वनिलयललितम्—तूर्यस्य=तूर्यनामबाष्पलोषस्य, ध्वनिना=शब्देन,

लयेन=गत्या च, ललितम्=मनोरमम् । गीतम्=गानम् । उच्चारयन्त्यः=कथयन्त्यः ।
निर्यान्तु=निर्गच्छन्तु । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ७९ ॥

हिन्दी—और भी—सुन्दर करधनी पहने, चन्दन रस से गीले किये गये स्तन-
कलशयुग्म पर मोतियों की मालाएँ पहने दूर्वा-दधि-पुष्पों से युक्त श्वेत सरसों से
मिश्रित पात्रों को लेकर आभूषणों से शोभित, हंसों के पंखों के सदृश शुभ्रवस्त्र
धारण किये, अद्भुत कार्य करने वाली नारियाँ तुरुही वाद्य की ध्वनि तथा लय से
ललित गीत उच्चारण करती हुई निकलें ॥ ७९ ॥

अपि च—

अपि भवत कृतार्थाः पौरनार्यश्चिरेण

व्रजतु निषधनाथश्चक्षुषां गोचरं वः ।

ध्रुवमयमवतीर्णः स्वर्गलोकादनङ्गो

हरचरणसरोजद्वन्द्वलब्धप्रसादः ॥ ८० ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां हरचरण-
सरोजाङ्गायां षष्ठ उच्छ्वासः ॥ ६ ॥

अन्वयः—पौरनार्यः अपि कृतार्थाः भवत । निषधनाथः वः चक्षुषां, गोचरं व्रजतु ।
ध्रुवम् अयं हरचरणसरोजद्वन्द्वलब्धप्रसादः, अनङ्गः स्वर्गत् अवतीर्णः ॥ ८० ॥

सुधा—अपीति । पौरनार्यः=पौराङ्गनाः अपि । कृतार्थाः=सफलमनोरथाः । भवत
=स्त । निषधनाथः=निषधेश्वरो नलः । वः=युष्माकम् । चक्षुषाम्=नेत्राणाम् ।
गोचरं व्रजतु=गच्छतु । ध्रुवम्=तूनम् । अयम्=एषः । हरचरणसरोजद्वन्द्वलब्ध-
प्रसादः—हरस्य चरणावेव सरोजद्वन्द्वम्=पादपद्मयुगलम्, तेन लब्धः=प्राप्तः, प्रसादो
येन सः । अनङ्गः=मदनः । स्वर्गत्=देवलोकात् । अवतीर्णः । मालिनीवृत्तम् ॥ ८० ॥

हिन्दी—और भी—पौराङ्गनाएँ सफलमनोरथ बनें, निषधराज नल तुम लोगों
के समक्ष (चिरकालतक) बने रहें । यह निषधेश्वर के रूप में अवश्यमेव भगवान्
शिव के चरणकमलयुगल से आशीर्वाद प्राप्त कर साक्षात् अनङ्ग (कन्दर्प) स्वर्ग से
अवतरित हुये हैं ॥ ८० ॥

इति शाहजहाँपुरमण्डलान्तर्वर्तिनो नाहिलग्रामवास्तव्यस्याचार्यपरमेश्वरदीनपाण्डेयस्य
नलचम्पूकाव्ये सुधा-संस्कृत-हिन्दी-टीकाद्वयोपेतः षष्ठ उच्छ्वासः ॥

सप्तम उच्छ्वासः

एवमविश्रान्तमतितारस्वरेण पुरः पौरपुरन्ध्रमण्डलान्युदण्डयतो दण्ड-
पाशिकस्य कलकलमाकर्णयत्यास्थानस्थिते राजनि, प्रविश्य प्राणमप्रेङ्खो-
लितगलकन्दलावलम्बितजाम्बूनदस्थूलशृङ्खलास्फालितवक्षःस्थलः स्थविर-
वयाः सवेषः प्रतीहारः सविनयमुक्तवान् ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । अविश्रान्तम्=अविरलम् । अतितारस्वरेण
=महदुच्चःस्वरेण । पुरः=समक्षम् । पौरपुरन्ध्रमण्डलानि=नागरिकवधूजन-
वृन्दानि । उदण्डयतः=गाढमुत्साहयतः । दण्डपाशिकस्य=वेत्रधारिणः । कलकलम्
=कोलाहलम् । आकर्णयति=श्रुतवति । राजनि=नृपे नले । आस्थानस्थिते—
आस्थाने =सभामण्डपे, स्थिते=अवस्थिते । प्राणमप्रेङ्खोलितगलकन्दलावलम्बितजाम्बू-
नदस्थूलशृङ्खलास्फालितवक्षःस्थलः—प्राणमाय=नमस्करणाय, प्रोङ्खोलिते=पुरः-
प्रवर्धिते, गलकन्दले=ग्रीवाङ्कुरेऽवलम्बिता=लम्बमाना, जम्बूनदस्य=स्वर्णस्य,
स्थूला शृङ्खला=आभरण-विशेषः, तयाऽऽस्फालितम्=विस्तीर्णम्, वक्षःस्थलम्=उरः
स्थलम् यस्य तथाभूतः । स्थविरवयाः—स्थविरम्=जठरम्, वयः=आयुर्यस्य सः ।
सवेषः—वेषेण, सहितः=अनुकूलवेषधारी । प्रतीहारः=द्वारपालः । प्रविश्य=प्रवेशं
कृत्वा । सविनयम्=सनम्रम् । उक्तवान्=कथितवान् ।

हिन्दी—इस प्रकार अविरल अत्यन्त उच्चस्वर से नागरिक वधूजनों के समक्ष
गाढ़ उत्साहित करते हुए दण्ड पाशिक के कोलाहल को सभामण्डप में स्थित राजा
के सुने जाने पर प्राणम के लिए आगे बढ़े हुये ग्रीवाङ्कुर से लटक रहे सोने के आभू-
षण-विशेष (स्थूलशृङ्खला) से विस्तारित वक्षःस्थल वाले अनुकूलवेषधारी प्रति-
हार ने प्रवेश कर सविनय निवेदन किया ।

देव, धृतमाङ्गल्यकल्पवेषाः पुष्पफलाक्षतपूर्णस्वर्णपात्रपाणयः पुरःस्थिता
अधीयाना ब्राह्मणाः कुण्डिनपुरपौराः पुरन्ध्रयश्च देवदर्शनाथितया द्वारि
सेवावसरमनुपालयन्ति ।

सुधा—देव इति । देव=राजन् । धृतमाङ्गल्यकल्पवेषाः—धृतो माङ्गल्ये कल्पो
=दक्षो, वेषः=मण्डनं यैस्ते । पुष्पफलाक्षतपूर्णपात्रपाणयः—पुष्पैः फलैः अक्षतैश्च
पूर्णानि=भृतानि, स्वर्णपात्राणि=जाम्बूनदभाजनानि, पाणिषु=करेषु येषां ते । पुरः-
स्थिताः=सम्मुखमवस्थिताः । अधीयानाः=माङ्गलिकमन्त्रं पठन्तः । ब्राह्मणाः=विप्राः ।
कुण्डिनपुरपौराः—कुण्डिनपुरस्य=तन्नामनगरस्य, पौराः=नागरिकाः । पुरन्ध्रयः=
वधूजनाश्च । देवदर्शनाथितया—देवस्य=स्वामिनः दर्शनाथितया=अवलोकनकाम-
नया । द्वारि=द्वारदेशे । सेवावसरम्=सेवायै अवसरम् । अनुपालयन्ति=प्रतीक्षन्ते ।

हिन्दी—महाराज ! मांगलिक वेषधारी, फलफूल तथा अक्षत से परिपूर्ण स्वर्ण-

पात्र हाथों में लिए, सामने अवस्थित मंगल पाठ कर रहे ब्राह्मण, कुण्डिनपुर के नागरिक तथा नगर-वधुएँ आपके दर्शन के लिए द्वार पर प्रतीक्षा कर रहे हैं ।

कथयन्ति चैवमदूरे विदभेश्वरोऽपि देवं द्रष्टुमायाति । लग्न इव श्रूयते च शङ्खस्वनविदभितो विदभोपकण्ठे पठद्वन्द्वन्दकोलाहलः ।

सुधा—कथयन्तीति । एवम्—इत्थम् । कथयन्ति=वदन्ति । अदूरे=पाद्वं एव । विदभेश्वरः अपि=विदभंनृपतिर्भीमोऽपि । देवम्=प्रभुं भवन्तम् । द्रष्टुम्=अवलोकितुम् । आयाति=समागच्छति । विदभोपकण्ठे=विदभसमीपे । शङ्खस्वन-विदभितः=शङ्खध्वनियुक्तः । पठद्वन्द्वन्दकोलाहलः—पठतः=पाठं कुर्वतः वन्दि-वृन्दस्य=वन्दिजनसमूहस्य, कोलाहलः=कलकलध्वनिः । लग्न इव=मिश्रित इव । श्रूयते=आकर्ण्यते ।

हिन्दी—वे कह रहे हैं कि—समीप ही विदभ-नरेश आपको देखने के लिए आ रहे हैं । विदभ नगरी के समीप शंखध्वनि से युक्त पाठ कर रहे वन्दीजन वृन्द का कोलाहल लगा हुआ सा सुनाई पड़ रहा है ।

तदादिशतु देवो यथाकर्तव्यम्—इत्यभिधाय स्थिते तस्मिन् 'भद्रभूते, त्वरितं प्रवेशय विदभाधिपस्य परिजनं स्वयमपि तदर्धपथमनुसर' इति नलो दोवारिकमादिदेश ।

सुधा—तदिति । तत्=अतः । देवः=प्रभुः । यथाकर्तव्यम्=यथाकरणीयम् । आदिशतु=आज्ञापयतु । इति=एवम् । अभिधाय=कथयित्वा । तस्मिन् स्थिते=तदवस्थाने सति । भद्रभूते=अयि भद्रभूते ! त्वरितम्=सत्वरम् । प्रवेशय=प्रवेशं कारय । विदभाधिपस्य=विदभंनृपतेः । परिजनम्=अनुचरम् । स्वयम्=आत्मना अपि । तदर्धपथम्=तस्य अनुचरस्यार्द्धमार्गम् । अनुसर=अनुगच्छ । इति=एवम् । नलः=नृपः नलाभिधः । दोवारिकम्=द्वारपालम् । आदिदेश=आज्ञापयामास ।

हिन्दी—अतः आप कर्तव्य-मार्ग का आदेश करें ! यह कह कर उसके चुप हो जाने पर—“हे भद्रभूति ! शीघ्र विदभ-राज के अनुचर को ले आओ तथा स्वयम् भी उसके आर्ध मार्ग का अनुसरण करो ।” यह राजा नल ने दोवारिक (द्वारपाल) को आदेश दिया ।

सोऽपि—‘यथाज्ञापयति देवः’ इत्यभिधाय यथादिष्टमकरोत् ।

अनन्तरमनतिचिरादितस्ततो बोधूयमानचारुचामरकलापपवननर्तित-कर्णकुवलयः बल्लुगबल्लगोलललनलङ्गनलास्यलीलापवैः पथि प्लवमानमिव तरलतुरङ्गमधिरुहः कनककलशशिखरैरेकदेशस्फुरितविद्युत्स्तवकैरकाण्डा-डम्बरितमेघमण्डलैरिव मायूरातपत्रखण्डैराच्छादितगगनान्तरालः, शस्त्रो-द्ग्रहणकिणाङ्कितकठोरकण्ठोपकण्ठैः कठिनप्रकोष्ठसुठल्लोहवलयैरुर्ध्व-वद्धोद्भूतजटकरलककरालमौलिभिरधोरकपरिधानैर्निशातकुन्तपाणिभिर-भितस्त्वरितपातिभिः पत्तिभिरनुगम्यमानः, मनाड्मृबुमृबङ्गध्वनिकरम्बिते

कोमलकांस्यतालशालिनि वांशिकवाद्यमानवंशनिस्वने दत्तकर्णः, कर्णिकार-
गौराङ्गोऽङ्गणस्य नातिदूरेऽप्यदृश्यत भीमभूमिपालः ।

सुधा—सोऽपीति । सः=असौ अपि । देवः=स्वामी । यथाऽऽज्ञापयति=यदा-
दिशति । इति=एवम् । अभिधाय=उक्त्वा । यथाऽऽदिष्टम्=यथानुमतम् । अक-
रोत्=चकार । अनन्तरम्=तत्पश्चात् । अनतिचिरात्=स्वल्पकालात् । इतस्ततः ।
दोधूयमानचारुचामरकलापपवननतित-कर्ण-कुवलयः—दोधूयमानेन=परिचाल्यमानेन,
चारुणा=सुन्दरेण, चामरकलापस्य=चामरव्यजनमण्डलस्य, पवनेन=समीरणेन
नतिते=दोधूयमाने, कर्णकुवलये=श्रोत्रपद्मे यस्य सः । वल्गुवल्गनोल्ललनलङ्घनलास्य-
लीलापदैः—वल्गुवद् वल्गनम्=विक्रममाणता, तेनोल्ललनम्=उच्चैर्विलपनम्, तस्य
लङ्घनम्=उल्लंघनं, तस्य लास्यम्=नृत्यभूमिः, तेषु लीलापदैः=क्रीडाचरणैः । पयि=
वर्त्मनि । प्लवमानमिव=तरन्तमिव । तरलतुरङ्गमम्=चपलाश्वम् । अधिरूढः=
आरूढः । कनककलशशिखरैः—कनककलशानाम्=स्वर्णघटानाम्, शिखरैः=अग्र-
भागेः । एकदेशस्फुरितविद्युस्तबकैः—एकदेशे=एकस्थले, स्फुरितैः=प्रस्फुरितैः,
विद्युस्तबकैः=तडिदगुच्छैः । अकाण्डाडम्बरितमेघमण्डलैः इव—अकाण्डे=अकाले,
आडम्बरितैः=आच्छादितैः, मेघमण्डलैः=घनसमूहैः, यथा । मायूरातपखण्डैः=
मयूराकृतिच्छन्नशकलैः । अत्र मायूरातपत्रसमूहानां मेघमण्डलानि सोवर्णकलशानां
विद्युत्ततयः उपमानम् । आच्छादितगगनान्तरालम्—आच्छादितम्=आवृतम्, गगना-
न्तरालम्=आकाशमध्यभागो, यस्य तथाविधः । शस्त्रोद्वहनकिणाङ्कितकठोरकण्ठो-
पकण्ठैः—शस्त्राणाम्=आयुधानाम्, उद्वहनम्=धारणम्, तेन किणाङ्कितानि=
चिह्नितानि, कठोराणि=कठिनानि, कण्ठोपकण्ठानि=स्कन्धस्थलानि येषां तैः । कठिन-
प्रकोष्ठलुठल्लोहवलयैः—कठिनप्रकोष्ठेषु=कठोरमणिकर्पूरान्तरेषु, लुठन्ति=धार-
यन्ति, लोहवलयानि=अयःकङ्कणानि येषां तैः । ऊर्ध्वबद्धोदभटजूटकैः—ऊर्ध्वम्=
उपरि, बद्धाः=नद्धाः, उदभटानाम्=वीराणाम्, जूटकाः=केशबन्धविशेषः येषां तैः ।
अलककरालमौलिभिः—अलकाः=कुटिलाः करालाः=सटालत्वात् रोद्राः, मौलयः=संयत-
केशाः येषां तैः । अधोर्लकपरिधानैः—अधो ऊरु प्रमाणमस्य तदधोर्लकम्, अधोर्लकाणि
परिधानानि=वासांसि येषां तैः । निशातकुन्तपाणिभिः—निशाताः=सौक्ष्णाः, कुन्ताः
=भल्लाः, पाणिषु=हस्तेषु, येषां तैः । अभितः=परितः । त्वरितपातिभिः=द्रुत-
गतिभिः । पत्तिभिः=सैनिकैः । अनुगम्यमानः=अनुसरणं कुर्वाणः । मनाङ्गमुदुमृदङ्ग-
ध्वनिकरम्बिते—मनाक्=किञ्चित्, मृदुना=कोमलेन, मृदङ्गध्वनिना=मृदङ्गरवेण ।
करम्बिते=मिश्रिते । कोमलकांस्यतालशालिनि=मृदुकांस्यताल-युक्ते । वांशिक-
वाद्यमानवंशनिःस्वने=वंशनिमित्तवेण्वादिवाद्यविशिष्टस्य वाद्यमानवंशनिःस्वने=वाद्य-
मानवंशध्वनी । दत्तकर्णः—दत्ते=कृते, कर्णे=श्रोत्रे येन सः=संलग्नश्रोत्रः । कर्णि-
कारगौराङ्गः—कर्णिकारस्य=कर्णिकारपुष्पस्येव, गौरम्=गौरवर्णम्, अङ्गम्=शरी-
रम्, यस्य सः । भीमभूमिपालः=महाराजो भीमः अपि । अङ्गणस्य=अजिरस्य ।
नातिदूरे=पार्श्वे एव । अदृश्यत=दृगोन्मूलो जातः ।

हिन्दी—तदन्तर थोड़ी ही दूर आँगन में कर्णिकार (कनेर) पुष्प सदृश गौरवर्ण शरीर वाले महाराज भीम दिखलाई पड़े। इधर-उधर धुमाये (चलाये) जा रहे रुचिर चामर समूह से उत्पन्न हुई वायु द्वारा उनके कर्णकुवलय हिल रहे थे। अत्यन्त उमङ्गों तथा उछालों के कारण थिरकते हुए कदमों से मार्ग में तैरते हुए जैसे चंचल घोड़े पर वह सवार थे। स्वर्ण-कलशों के शिखर भाग जैसे चमकते हुये विद्युद् गुच्छों से युक्त असमय में घिरे हुये मेघमण्डलसदृश मयूर पंखों से बने छातों से आकाश का अन्तराल आच्छादित हो रहा था। शस्त्र धारण करने के कारण बने निशानों से कठोर स्कन्धों वाला, कठिन कलाईयों में लोहे के कड़े पहिने हुये तथा जटाजूट को ऊपर की ओर बाँधे, माथे पर कराल अलकें एवम् आधे ऊँह भाग तक परिधान धारण किये पैंने भाले लिए चारों ओर से सैनिक उनका शीघ्रता से अनुसरण कर रहे थे। कुछ मृदुलमृदङ्गध्वनि मिश्रित, कोमल कांस्यताल से युक्त वंशीवादक द्वारा बजाई जा रही बाँसुरी की ध्वनि मुनने में कान लगाये हुये थे।

ततश्च चामरग्राहिणीहस्तपल्लवमवलम्बमानः सहेलमुत्थाय प्रथम-मुत्थितेन सम्भ्रमवशवल्गितवक्षःस्थलावलम्बितकुसुमदाम्ना विसर्पिकर्पूर-कुङ्कुममिलन्मृगमदामोदेन त्वरितसम्पातपतत्पटवासपांसुना सामन्तचक्रेण परिकरितः कतिपयपदानि निषधेश्वरस्तदभिमुखमगात् ।

सुधा—ततश्चेति । ततः=तदनन्तरम् । च । चामरग्राहिणीहस्तपल्लवम्—हस्त-मेव पल्लवं हस्तपल्लवम्, चामरग्राहिण्याः हस्तपल्लवम् तत्=चामरधारिणीकर-दलम् । अवलम्ब्यमानः=ग्राह्यमाणः । सहेलम्—हेलया=लीलया, सहितम्=सकौ-तुकम् । उत्थाय । प्रथमम्=पूर्वम् । उत्थितेन । सम्भ्रमवशवल्गितवक्षःस्थलाव-लम्बितकुसुमदाम्ना—सम्भ्रमवशात् वल्गिते=कम्पिते, वक्षःस्थले=उरःस्थाने, अव-लम्बितम्=प्रलम्बितम् यत्, कुसुमदाम=पुष्पमाला, तेन । विसर्पिकर्पूरकुङ्कुममिलन-मृदमदामोदेन—विसर्पिणा=प्रवहता, कर्पूरेण कुङ्कुमेन च मिलनम्=मिश्रितम्, यन्मृग-मदम्=कस्तूरिका, तस्यामोदः=सुगन्धिस्तेन । त्वरितसम्पातपतत्पटवासपांसुना—त्वरितम्=द्रुतम्, सम्पातेन=पतता, पटवासस्य=वासःसुरभिकरणद्रव्यस्य । पांसुना=रेणुना । सामन्तचक्रेण=राजसमूहेन । परिकरितः=परिवारितः । कतिपयपदानि । निषधेश्वरः=निषधनृपतिः । तदभिमुखम्=तत्समक्षम् । अगात्=अगच्छत् ।

हिन्दी—तदनन्तर चामरग्राहिणी के पाणिपल्लव का सहारा लिये हुए साभ्रम्य उठकर निषधराज, प्रथम लठे हुये सम्भ्रमवश काँपते हुये वक्षःस्थलों पर लटकती हुई पुष्पमालाओं वाले, जिनसे कर्पूर-कुङ्कुम तथा कस्तूरी की सुगन्ध फैल रही थी तथा शीघ्रता से चलने के कारण जिनसे पटवास (सुगन्धविशेषद्रव्य) की धूल झड़ रही थी, ऐसे चारों ओर लड़े सामन्त वर्ग की ओर कुछ कदम चल दिये।

सोऽपि मत्स्वरोगसृतस्य ताम्बूलप्रसेविकावाहिनः पुरुषस्य स्कन्धम-बध्दभ्य ब्रूरादेव तुरङ्गपृष्ठाववातरत् ।

सुधा—सोऽपीति । सः=असौ नृपः, अपि । मत्स्वरोपसृतस्य—सत्स्वरम्=शीघ्रम्,

उपमृतस्य=अग्रे आगतस्य । ताम्बूलप्रसेविकावाहिनः=ताम्बूलकरङ्कधारिणः । पुरुषस्य=जनस्य । स्कन्धम्=अंसस्थलम् । अवष्टभ्य=हस्ते धृत्वा । दूरात् एव=दूरस्थानात् एव । तुरङ्गपृष्ठात्=अश्वपृष्ठात् । अवातरत्=अवततार ।

हिन्दी—वह (राजा) भी शीघ्र आगे बढ़े हुये ताम्बूलपत्रवाहक के कंधे पर हाथ रखकर दूर से ही घोड़े की पीठ पर से उतर पड़ा ।

एवमन्योन्यनयनसम्पातस्मिताननौ समकालमीषन्नमितमौलिमण्डली समसमयप्रसारितभुजौ सरभसमाश्लेषवशविशीर्यमाणहारावलीगलन्मुक्ताफलच्छलेनाङ्गेष्वमान्तमिव प्रथमप्रेमामृतनिष्यन्दिबिन्दुविसरमुदिगरन्तावन्योऽन्यमाशिशिलषतुः ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । अन्योऽन्यनयनसम्पातस्मिताननौ—अन्योऽन्ययोः=परस्परयोः, नयनसम्पातेन=नेत्रप्रक्षेपणेन, अवलोकनेन वा, स्मिते=विहसिते, आनने=मुखे च ययोस्तौ । समकालम्=युगपत् । ईषन्नमितमौलिमण्डली—ईषत्=किञ्चित्, नमिते=नम्रतां गते, मौलिमण्डले=शिरोमण्डले, ययोस्तौ । समसमयप्रसारितभुजौ—समसमये=समकाले, प्रसारिते=विस्तारिते, भुजे=बाहु, ययोस्तौ । सरभसम्=सहसा । आश्लेषवशविशीर्यमाणहारावलीगलन्मुक्ताफलच्छलेन—आश्लेषवशात्=आलिङ्गनवशात्, विशीर्यमाणा=नश्यमाणाः, याः हारावत्यः=मालापङ्क्तयः, तासां गलताम्=पतताम्, मुक्ताफलानाम्=मौक्तिकानाम्, छलेन=व्याजेन । अङ्गेषु=शरीरभागेषु । अमान्तम्=आविष्टम् इव । प्रथमप्रेमामृतनिष्यन्दिबिन्दुविसरम्—प्रथमप्रेमरूपस्य=प्रथमप्रेम्णः, अमृतस्य=सुधायाः, ये निष्यन्दिबिन्दवः=स्खलद्बिन्दवः, तेषाम् विसरः=प्रवाहस्तम् । उदिगरन्तौ=उद्वमन्तौ । अन्योऽन्यम्=परस्परम् । आशिशिलषतुः=आलिलिङ्गतुः ।

हिन्दी—इस प्रकार एक दूसरे पर दृष्टि डालते हुये प्रसन्न मुख, एक साथ कुछ मस्तकमण्डल को नीचे झुकाये, एक साथ भुजाएँ फैलाये, सहसा आलिङ्गन वश टूटी हुई हार की लड़ियों के गिरते हुये मोतियों के बहाने अंगों में न अँटते हुये मानों प्रगाढ़ प्रेमामृत के टपक रहे बिन्दुओं के प्रवाह को उड़ेलते हुए दोनों ने एक दूसरे को गाढ़ आलिङ्गन किया ।

तथाविधे च व्यक्तिकरे, प्रपथे प्रेक्षकाणां दक्षिणोत्तरदिक्पालयोर्धर्मराजधनदयोरिव समागमे महान्नयनोत्सवो हर्षोत्कर्षकलकलश्च ।

सुधा—तथाविध इति । तथाविधे=तादृशे । व्यक्तिकरे=अवसरे । प्रपथे=मार्गे । प्रेक्षकाणाम्=दर्शकाणाम् । दक्षिणोत्तरदिक्पालयोः—दक्षिणस्य उत्तरदिशायाञ्च दिक्पालयोः । धर्मराजधनदयोः=यमकुबेरयोः । इव=समम् । भीमनृपनलनृपयोश्च । समागमे=सम्मेलने । महान्=अत्यन्तम् । नयनोत्सवः=नेत्रोत्सवः । हर्षोत्कर्षकलकलः—हर्षोत्कर्षस्य=आनन्दातिरेकस्य, कलकलः=कलरवश्च । समजायतेति शेषः ।

हिन्दी—उसी समय दर्शकों के समक्ष दक्षिण तथा उत्तर दिशाओं के दिग्पाल यमराज यथा कुबेर के समान महाराज भीम तथा नृपति नल के समागम में महान् नयनोत्सव तथा आनन्दातिरेक का कोलाहल हो उठा ।

तदनु पुनः प्रधावितप्रतिहारोपनीतम्, अतिविचित्रत्रिभङ्गिभङ्गोत्कीर्ण-
कर्णाटिकारूपरमणीयस्तम्भिकावष्टम्भम्, अज्जम्भमाणमाणिक्यमकरमुख-
मुक्तमौक्तिकसरविराजितम्, अपूर्वकर्मनिमित्तभव्यव्यालावलीकीर्णमुखाल-
ङ्कृतम्, उच्चकाञ्चनसिंहासनद्वितयमुभौ भेजतुः ।

सुधा—तदन्विति । तदनु = तत्पश्चात् । पुनः = भूयः । प्रधावितप्रतीहारोपनी-
तम्—प्रधावितेन, प्रतीहारेण = दूतेन, उपनीतम् = आनीतम् । अतिविचित्रत्रिभङ्गि-
भङ्गोत्कीर्णकर्णाटिकारूपरमणीयस्तम्भिकावष्टम्भम्—अतिविचित्रेण = महदद्भुतेन,
त्रिभङ्गिभङ्गेन = स्थानकविशेषवैचित्र्येण, उत्कीर्णाः = उल्लिखिताश्चित्रिता, वा, कर्णा-
टिकाः—कर्णाटकनायः यत्र तथा, रूपरमणीयम् = रूपलावण्ययुक्तम्, स्तम्भिकावष्ट-
म्भम् = स्तम्भोच्चस्थलम् यस्य तम् । अज्जम्भमाणमाणिक्यमकरमुखमुक्तमौक्तिकसर-
विराजितम्—अज्जम्भमाणेन माणिक्यमकरस्य = मणिनिमित्तग्राहस्य मुखेन = आन-
नेन, मुक्तम् = निगंतम्, मौक्तिकसरेण = मुक्ताहारेण, च विराजितम् = शोभितम् ।
अपूर्वकर्मनिमित्तभव्यव्यालावलीकीर्णमुखालङ्कृतम्—अपूर्वम् = अलौकिकम्, कर्मणा
निमित्तम् = कलया रचितम्, भव्यम् = सुन्दरम्, व्यालावलीभिः = नागपंक्तिभिः, सिंहा-
दिकहिंसकपशुपंक्तिभिर्वा, कीर्णम् = व्याप्तम्, मुखालङ्कृतम् = आननशोभितम् । उच्च-
काञ्चनसिंहासनद्वितयम्—उच्चम् = उन्नतम्, यत् काञ्चनसिंहासनद्वितयम् = स्वर्णसिंहा-
सनयुगलम् । उभौ = विदर्भेश्वर-निषधनाथौ । भेजतुः = सिविव्राते ।

हिन्दी—तदनन्तर पुनः दौड़ कर प्रतीहार द्वारा लाये गये उच्चस्वर्णनिमित्त दो
सिंहासनों पर विदर्भराज तथा निषधनाथ विराजमान हो गये । इन दोनों सिंहासनों
के ऊपरी स्तम्भों पर त्रिभंगीभंगिमा वाले कर्णाटक-रमणियों के मनोरमचित्र खुदे हुए
थे । इन चित्रों में जम्भाई लेते हुए मानों मणियों के बने मकरों के मुखों में मुक्ताहार
शोभित हो रहे थे । मुख विचित्र कलाकारिता से बनाई गई भव्यव्यालावली (सिंहादि-
हिंसक पशुओं की पंक्तियों) से अलङ्कृत थे ।

अन्योन्यकुशलप्रश्नसुखालापव्यतिकरविरामे च विदर्भेश्वरो निषधनाथ-
मवादीत् ।

सुधा—अन्योन्येति । अन्योन्यकुशलप्रश्नसुखालापव्यतिकरविरामे—अन्योन्यम् =
परस्परम्, कुशलप्रश्नरूपस्य = कुशलक्षेमपृच्छारूपस्य, सुखालापव्यतिकरस्य = आनन्द-
वार्ताव्यापारस्य । विरामे = समाप्ति । विदर्भेश्वरः = विदर्भदेशाधिपः । निषधनाथम् =
नृप नलम् । अवादीत् = अकथयत् ।

हिन्दी—परस्पर में कुशलप्रश्नविषयक आनन्दमय वार्तालाप के समाप्त हो जाने
पर विदर्भराज राजा नल से कहने लगे ।

अद्यास्मत्कुलसन्ततिः सुकृतिनी धन्याद्य दिग्दक्षिणा
पुण्यप्राप्यसमागमातिथिजना जाताः कृतार्थाः श्रियः ।
शलाघ्यं जन्म च जीवितं च निजमप्यद्यैव मन्यामहे
यत्रास्मत्सुकृतोदयेन बहुना यूयं गृहानागताः ॥ १ ॥

अन्वयः—अद्य अस्मत्कुलसन्ततिः सुकृतिनी, दिग्दक्षिणा धन्या, पुण्यप्राप्तसमा-
गमातिथिजनाः श्रियः कृतार्थाः जाताः । अद्य एव निजम् अपि जन्म च जीवितम् च
शलाघ्यम् मन्यामहे यत्र बहुना अस्मत्सुकृतोदयेन यूयम् गृहान् आगताः ॥ १ ॥

सुधा—अद्येति । अद्य=अस्मिन् दिने । अस्मत्कुलसन्ततिः—अस्माकं कुलस्य =
वंशस्य, सन्ततिः । सुकृतिनी=सफला । अद्य दिग्दक्षिणा—दिशा चासी दक्षिणा=
अवाचीदिशा । धन्या=सार्थका । पुण्यप्राप्यसमागमातिथिजनाः—पुण्यैः=सुकृतैः,
प्राप्यः=लभ्यः, समागमः येषां तथोक्ताः अतिथिजनाः=अभ्यागताः, यासु ताः ।
श्रियः=लक्ष्म्याः । कृतार्थाः=सफलाः । जाताः=प्राप्ताः । अद्य एव=अस्मिन्नेव दिने ।
निजम्=स्वकीयम् । जन्म=उत्पत्तिः । जीवितम्=जीवनञ्च । शलाघ्यम्=प्रशंस-
नीयम् । मन्यामहे=जानीमः । यत्र बहुना=अतिशयेन । अस्मत् सुकृतोदयेन=अस्माकं
पुण्योदयेन । यूयम्=भवन्तः । गृहान्=वासस्थानम् । आगताः=समायाताः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

हिन्दी—आज हमारे वंश की सन्तान सफल हो गई है, आज दक्षिण दिशा
(हमारा राज्य-क्षेत्र) धन्य है । पुण्यों से प्राप्त होने वाले अतिथिजनों के समागम से
मिलने वाली राज्यलक्ष्मी भी आज कृतार्थ हो गई है । आज ही हम सब अपना जन्म
तथा जीवन भी शलाघ्य समझते हैं जो कि आप हमारे अतिथय पुण्योदय से हमारे घर
पधारे हैं ॥ १ ॥

इतः प्रभृति च—

आब्रह्मावधिविस्तरत्कविगिरो गीर्वाणकर्णातिथेः

कीर्तेः पूर्णकलेन्दुसुन्दररुचो यास्याम्यहं पात्रताम् ।

किं चान्यज्जनितबलमोऽप्ययमभूवाकण्ठतृप्तस्य मे

युष्मत्सङ्गसुखामृतेन सफलः संसारचक्रप्रमः ॥ २ ॥

अन्वयः—अहं आब्रह्मावधिविस्तरत्कविगिरः गीर्वाणकर्णातिथेः पूर्णकलेन्दुसुन्दर-
रुचः कीर्तेः पात्रतां यास्यामि । किञ्च युष्मत्सङ्गसुखामृतेन आकण्ठतृप्तस्य मे अन्य-
ज्जनितबलमः संसारचक्रप्रमः अपि सफलः अभूत् ॥ २ ॥

सुधा—इत इति । इतः प्रभृति च=अद्य विनाञ्च—

आब्रह्मेति । अहम्=विदर्भनृपतिः । आब्रह्मावधिविस्तरत्कविगिरः—आब्रह्मावधिः
=ब्रह्मलोकपर्यन्तम्, विस्तरत्कविगिरः—विस्तरती=प्रसृतवती, या कविगीः=
सूरिवाणी, तस्याः । गीर्वाणकर्णातिथिः—गीर्वाणानाम्=देवानाम्, कर्णेषु=भोत्रेषु,
अतिथिस्तस्य । पूर्णकलेन्दुसुन्दररुचः—पूर्णकलायुक्तस्येन्दोः=विद्योः, सुन्दररुचः=

मनोरमकान्तिसदृशस्य । कीर्तः=यशसः । पात्रताम्=अर्हताम् । यास्यामि=गमिष्यामि । किञ्च । अयम्=एषः । आकण्ठतृप्तस्य=पूर्णरूपेण सन्तुष्टस्य । मे=मम, विदभन्तृपतेः । अन्यज्जनितकलमः—अन्यैः—अपरेः, जनितः=जातः, कलमः=कलान्तरितं तथाविधः । संसारचक्रभ्रमः=विश्वचक्रभ्रान्तिः । अपि । युस्मत्सङ्गसुखामृतेन—युष्मत्=युष्माकम्, सङ्गस्य=साहचर्यस्य, यत्सुखरूपममृतम्, तेन=आनन्दामृतेन । सफलः=कृतार्थः । अभूत्=अभवत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

हिन्वी—आज से ब्रह्मलोकपर्यन्त फैलनेवाली कवि वाणी का विषय वनी देवताओं के कानों की अतिथि, पूर्ण कला वाले चन्द्रमा की कान्ति सदृश कीर्ति की पात्रता को मैं प्राप्त कर सकूंगा । अधिक ब्या कहें, यह पूर्णरूपेण तृप्त, अन्य जनित परिश्रम वाला संसार-चक्र का भ्रम आप लोगों के समागमरूपी सुखामृत से सफल हो गया है ।

इत्यभिधाय प्रवणं प्रणयस्य, प्रगुणं गुणवान्, अनुकूलं कुलक्रमस्य, योग्यं भाग्योदयस्य, सद्दशं देशकालस्य, समानं मानोत्सवसन्ततेः, सरूपं रूपसम्पदाम्, उचितमाचारस्यातिथेरातिथेयमगर्वः कुर्वन्, दुर्वारवैरिवारणान्वारणान्, वायुवेगतुरगान्, समुल्लसितांशुमञ्जरीजालजनितेन्द्रचापचक्रभ्रममप्रमाणं माणिक्यम्, एकत्र ग्रथितताराप्रकरानुकारान्हारान्, उज्ज्वलभांसि वासांसि सलावण्याः पण्यनारीश्च स्वयमुपढौकयाञ्चकार ।

सुधा—इत्यभिधायेति । इत्यभिधाय=एवं कथयित्वा । प्रणयस्य=प्रेम्णः । प्रवणम्=अनुकूलम् । प्रगुणम्=अनुगुणम् । कुलक्रमस्य=वंशपरम्परायाः । अनुकूलम्=अनुसारम् । भाग्योदयस्य=भाग्यस्य=विधेरुदयस्तस्य=सौभाग्यस्य । योग्यम्=उपयुक्तम् । देशकालस्य=स्थानस्य समयस्य च । सदृशम्=समानम् । मानोत्सवसन्ततेः=मानस्य=सम्मानस्योत्सवसन्ततेः=समारोहपरम्परायाश्च । समानम्=सदृशम् । रूपसम्पदाम्=सौन्दर्याणाम् । सरूपम्=समानरूपम् । आचारस्य=आचरणस्य । उचितम्=उपयुक्तम् । अतिथेः=अभ्यागतस्य । गुणवान्=गुणसम्पन्नः । अगर्वः=निरभिमानः सः । आतिथेयम्=आतिथ्यसत्कारम् । कुर्वन्=विदधन् । दुर्वारवैरिवारणान्—दुर्वारावगजान् । वायुवेगतुरगान्=द्रुतगामिघोटकान् । समुल्लसितांशुमञ्जरीजालजनितेन्द्रचापचक्रभ्रमम्—समुल्लसितेन=शोभितेनांशुमञ्जरीजालेन=किरणमञ्जरीसमूहेन, जनितम्=उत्पन्नम्, यच्चचापचक्रस्य=धनुर्मण्डलस्य, भ्रमः=भ्रान्तिस्तम् । अप्रमाणम्=अतुलनीयम् । माणिक्यम्=मणिरत्नम् । एकत्र=एकस्मिन् स्थाने । ग्रथितताराप्रकरानुकारान्—ग्रथितान्=स्यूतान्, ताराप्रकरान्=नक्षत्रगणान् अनुकुर्वन्तीति तादृशान् । हारान्=हाराभूषणानि । उज्ज्वलभांसि=उज्ज्वलकान्तिमन्ति । वासांसि=वस्त्राणि । सलावण्याः=सौन्दर्य-सम्पन्ना सुन्दरीः । पण्यनारीः=वाराङ्गणाश्च । स्वयम्=आत्मना । उपढौकयाञ्चकार=उपायनयामास ।

हिन्वी—यह कह कर प्रेम के अनुकूल, गुणानुसार कुलक्रम के अनुकूल भाग्योदय

के योग्य, देशकालसदृश, सम्मान तथा उत्सवपरम्परा के समान, रूपसम्पदा के अनुरूप, आचरण के उपयुक्त अतिथि का निरभिमान अतिथि सत्कार करते हुए, दुर्दम्य-शत्रुओं को रोक देने वाले हाथियों, वायु के समान वेगवान् घोड़े, शोभित किरण-मञ्जरीजाल से उत्पन्न इन्द्रधनुष की भ्रान्ति वाले, अतुलनीय, मणिमणिक्य, तथा एक स्थान पर ग्रथित नक्षत्र-समूह के अनुरूप हार और उज्ज्वल कान्ति वाले वस्त्र सुन्दरी वाराङ्गनाओं को स्वयम् उपहार में दिये ।

**प्रथमसमागमेऽप्यप्रमेयप्रेमारम्भरभसोल्लासितहृदयः पुनः सोत्कर्षहर्षोद्-
भेदगद्गदाक्षरमिदमवादीत्—**

सुधा—प्रथमेति ! प्रथमसमागमेऽपि = प्रथमसम्मेलनेऽपि । अप्रमेयप्रेमारम्भरभसो-
ल्लासितहृदयः—अप्रमेयेन = अतुलनीयेन, प्रेमार्भणेन = आनन्दप्रकर्षेण, रभसा उल्ला-
सितम् = उत्कण्ठितम्, हृदयम् = चेतो यस्य सः । पुनः = भूयः । सोत्कर्षहर्षोद्-
भेदगद्गदाक्षरम्—सोत्कर्षेण हर्षोद्भेदेन = आनन्दातिशयेन, गद्गदाक्षरम् = गद्गदगिरम् ।
इदम् = एतत् । अवादीत् = अवोचत् ।

हिन्दी—प्रथम समागम में भी अतुलनीय प्रेमोत्कर्ष से उल्लसितहृदय विदभंराज
पुनः अतिशय हर्षोद्गार से गद्गद वाणी से यह कहने लगे ।

आसेतोः कपिकीर्तनाङ्कुशिखरादाराच्च विन्ध्यावधे-

रापूर्वापरसिन्धुसीमविषयस्त्वन्मुद्रया मुद्रयताम् ।

अद्यास्मद्गृहमागतस्य भवतो जाता विधेया वयं

स्वीकारः क्रियतां किमन्यदपरं प्राणेषु चार्थेषु च ॥ ३ ॥

अन्वयः—कपिकीर्तनाङ्कुशिखरात् असेतोः विन्ध्यावधेः आरात् च आपूर्वापरसिन्धु-
सीमविषयः त्वन्मुद्रया मुद्रयताम् । अद्य अस्मद् गृहम् आगतस्य भवतः वयं विधेयाः
जाताः । अन्यत् किम् प्राणेषु अर्थेषु च अपरम् स्वीकारः क्रियताम् ॥ ३ ॥

सुधा—आसेतोरिति । कपिकीर्तनाङ्कुशिखरात्—कपिकीर्तनाङ्कानि शिखराणि
यस्य सः, तस्मात् सेतोः कपिभिः कृतत्वात् । आसेतोः—आ = समन्तात् सेतोः ।
विन्ध्यावधेः = विन्ध्याचलस्य । आरात् = समन्ताच्च । आपूर्वापरसिन्धुसीमविषयः—
पूर्वतः, अपरम् = पश्चिमान्तम्, सिन्धुसीमविषयः = सागरपर्यन्तराज्यभागम् । तन्मुद्रया =
तवानुशासनेन । मुद्रयताम् = अनुशास्यताम् । अद्य = सम्प्रति । अस्मद् गृहम् = अस्माकं
भवनम् । आगतस्य = आयातस्य । भवतः = श्रीमतः । वयम् । विधेयाः—विघातुं
योग्याः = आज्ञाकारिणः । जाताः = सम्भूताः । अन्यत् = अपरम् किम् । प्राणेषु =
जीवितेषु । अर्थेषु = वित्तेषु च । अपरम् = अन्यत् । स्वीकारः क्रियताम् = स्वीकृति-
विधीयताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

हिन्दी—कपियों की कीर्ति को प्रकट करने वाले शिखरों से युक्त सेतु से लेकर
विन्ध्याचल पर्यन्त चारों ओर, पूर्व से पश्चिम तक सागर पर्यन्त भूभाग आपके
शासन से अनुशासित हो । आज हमारे घर आप आये हैं (अतः) हम सब आप के

आज्ञाकारी बन चुके हैं। अधिक क्या—हमारे प्राणों तथा अर्थ पर भी आप अपना स्वामित्व स्वीकार करें ॥ ३ ॥

एवमुपबृंहयति प्रेम, प्रकाशयति प्रियंवदताम्, उद्योतयत्युदारताम्, दर्शयत्यादरम्, आविर्भावयति सर्वभावम्, भीमभूभुजि नलोऽपि 'सरलस्वभावः स्वच्छार्द्रहृदयोऽयं महानुभावः' इति चिन्तयन् 'अलमलमखिलात्मसर्वस्वोपनयनेन, भवद्दर्शनमेवास्माकमिह सार्णवसुवर्णपूर्णवसुमतीलाभादपि परमो लाभः। नहि प्रियतमदर्शनसुखाद्वित्तलाभसुखमतिरिच्यते। न च भवद्विभवेऽप्यस्माकं परस्वबुद्धिर्नापि भवच्छरीरेऽप्यनात्मभावः। किञ्चान्यदेवंविधसूक्तसूनुतामृतगर्भगीभिरानन्दयतास्मन्मनो महानुभावेन किं न कृतमभिहितं वा प्रणयोचितम्' इति ब्रुवाणस्तं बहु मानयामास।

सुधा—एवमिति। एवम्=इत्थम्। प्रेम=प्रीतिः। उपबृंहयति=वर्धयति। प्रियंवदताम्=मिष्टभाषिताम्। प्रकाशयति=प्रकटयति। उदारताम्=उच्चाशयताम्। उद्योतयति=प्रकाशयति सति। आदरम्=सम्मानम्। दर्शयति=प्रदर्शयति। सर्वभावम्=निखिलभावम्। आविर्भावयति=प्रकटयति सति। भीमभूभुजि=भीमनामनृपे। नलः=निषधराजः अपि। सरलस्वभावः=ऋजुप्रकृतिः। स्वच्छार्द्रहृदयः=स्वच्छम्=अच्छम्, आर्द्रम्=दयायुक्तम् च, हृदयम्=चेतो यस्य सः। अयम्=एषः। महानुभावः=महाशयः। इति=एवम्। चिन्तयन्=विचारयन्। अखिलात्मसर्वस्वोपनयनेन—अखिलम्=निखिलम्, आत्मसर्वस्वम्=निजस्वकम्, उपनयनेन=समर्पणेन। अलम् इति निषेधेऽव्ययः। भवद्दर्शनम्=श्रीमदवलोकनम् एव। अस्माकम्। इह=अत्र। सार्णवसुवर्णपूर्णवसुमतीलाभात्=समुद्रपर्यन्तस्वर्णयुक्तपृथ्वीलाभात् अपि। परमः=अधिकः। लाभः। प्रियतमदर्शनसुखात्—प्रियतमस्य दर्शनस्य यत् सुखम्, तस्मात्=अवलोकनानन्दात्। वित्तसुखम्=अर्थसुखम्। नहि अतिरिच्यते=नैवाधिकं भवति। भवद्विभवेऽपि=भवतः=श्रीमतः, विभवे=सम्पत्तौ अपि। अस्माकम्। परस्वबुद्धिः=अन्यधनबुद्धिः। न=नास्ति। भवच्छरीरेऽपि=श्रीमद्देहेऽपि। अनात्मभावः=परत्वभावः। न=नास्ति। किञ्च। अन्यदेवंविधसूक्तसूनुतामृतगर्भगीभिः—अन्यत्=अपरम्, एवंविधं सूक्तं सूनुतम् एवामृतम्=सुभाषितसत्यसुधा, गर्भे=अन्तरे, यासां ताभिः, गीभिः=वाणीभिः। अस्मन्मनः=मम चेतः। आनन्दयता=सानन्दं कुर्वता। महानुभावेन=महाशयेन। किं न कृतम्=किं न विहितम्। वा=अथवा। प्रणयोचितम्=प्रेमानुरूपम्। किञ्च अभिहितम्=किञ्च कथितम्। इति=एवम्। ब्रुवाणः=कथ्यमानः। तम्=विदर्भनृपतिम्। बहु=अत्यधिकम्। मानयामास=सम्मानं चकार।

हिन्दी—इस प्रकार प्रेम को बढ़ाते हुए, मधुरभाषिता को प्रकट करते हुए, उदारता को चमकाते हुए, आदर को प्रकट करते हुए, समस्त भावों को प्रदर्शित करते हुए, सम्मान दिखलाते हुए, भीम नृप को देखकर निषधराज नल ने भी—'यह सरल

स्वभाव व स्वच्छ-दयालु हृदय महानुभाव है' यह सोचते हुए—'अपना सर्वस्व समर्पण मत कीजिये, आपका दर्शनमात्र ही हमारे लिए समुद्र सहित सुवर्णयुक्त वसुमती-लाभ से भी बढ़कर है। प्रियतम के दर्शन-सुख से अर्थलाभ का सुख बढ़कर नहीं होता है। आपके वैभव में हमारी परधन-वृद्धि भी नहीं है। आपके शरीर में भी मेरा अनात्मभाव नहीं है। बल्कि अन्य इस प्रकार के सूक्त तथा सत्य मधुर अक्षरों से हमारे चित्त को आनन्दित करते हुए आपने प्रेम के योग्य क्या नहीं किया तथा क्या नहीं कहा।' इस प्रकार कहते हुए उनका अत्यधिक सम्मान किया।

एवंविधे च व्यतिकरे वैयालिकः प्रस्तुतमपाठीत्—

आपूर्वापरदक्षिणोत्तरककुप्पर्यन्तवेलावना-

दाज्ञां मौलिषु मालिकामिव नृपाः कुर्वन्तुः दीर्घायुषोः ।

ब्रह्मस्तम्बविलम्बिकीर्तितलयोर्विस्तारिलक्ष्मीकयो-

रन्योन्यस्य दिनानि यान्तु युवयोः स्नेहेन सौख्येन च ॥ ४ ॥

अन्वयः—आपूर्वापरदक्षिणोत्तरककुप्पर्यन्तवेलावनात् नृपाः दीर्घायुषोः आज्ञां मौलिषु मालिकाम् इव कुर्वन्तु। ब्रह्मस्तम्बविलम्बिकीर्तितलयोः युवयोः दिनानि अन्योन्यस्य स्नेहेन सौख्येन च यान्तु ॥ ४ ॥

सुधा—एवमिति। एवंविधे=ईदृशे। व्यतिकरे=अवसरे। वैयालिकः=स्तुति-पाठकः। प्रस्तुतम्=उपस्थितं श्लोकम्। पपाठ=अपठत्।

आपूर्वेति। आपूर्वापरदक्षिणोत्तरककुप्पर्यन्तवेलावनात्—आ=समन्तात्, पूर्वम् =प्राक्, अपरम्=प्रत्यङ्, दक्षिणम् उत्तरञ्च, ककुप्पर्यन्तम्=दिशान्तम्, यद् वेलावनम् =तटान्तभूमिस्तस्मात्। नृपाः=राजाः। दीर्घायुषोः=दीर्घम् आयुर्गोस्तयोः=चिरजीविनोः। आज्ञाम्=अनुज्ञाम्। मौलिषु=भालपट्टेषु। मालिकाम् इव=स्रगिव। कुर्वन्तु=धारयन्तु। ब्रह्मस्तम्बविलम्बिकीर्तितलयोः—ब्रह्मस्तम्बः=ब्रह्माण्डम्, तत्र विस्तारिलक्ष्मीकयोः=प्रख्यातम्, लयो ययोस्तयोः। विस्तारिलक्ष्मीकयोः=विस्तारिता=प्रसारिता, लक्ष्मीः=श्रीः याभ्यां तयोः। युवयोः=भवतोः। दिनानि=दिवसाः। अन्योन्यस्य=परस्परस्य। स्नेहेन=प्रेम्णा। सौख्येन=आनन्देन च। यान्तु=गच्छन्तु। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

हिन्दी—इस प्रकार के अवसर पर वैयालिक ने प्रस्तुत श्लोक पढ़ा—पूर्व से पश्चिम एवम् उत्तर से दक्षिण दिशाओं तक की तटान्त भूमि के भूपति चिरजीवी आप दोनों की आज्ञा को शिर पर माला के समान धारण करें। समस्त ब्रह्माण्ड में विस्तृत कीर्ति वाले तथा लक्ष्मी का प्रसार करने वाले आप दोनों के दिवस परस्पर में स्नेह तथा आनन्द से व्यतीत होंगे ॥ ४ ॥

एवमुपक्रमाविरुद्धविद्वद्वालापलीलया परस्परमाश्रयानतुहिनशिलाशकला-कारकर्पूरपारीपरिकरितताम्बूलापणप्रणयेन च परितुष्टपरिजनपरिहास-गोष्ठया च किमप्यभिनवम्, किमपि पुरातनम्, किमप्युत्पाद्यम्, किमपि यथावस्थितं जल्पाकजनजल्पितं भावयन्तो तत्प्रतुः स्मरौयसीं वेलाम्।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । उपक्रमाविरुद्धविद्वदालापलीलया—उप-
क्रमस्य=प्रसङ्गस्याविरुद्धम्=अनुकूलम्, विदुषाम्=पण्डितानाम्, आलापस्य=
वार्तायाः, या लीला=क्रीडा, तथा । परस्परम्=अन्योन्यम् । आशयानतुहिनशिला-
शकलाकारकर्पूरपारीपरिकरितताम्बूलार्पणप्रणयेन—आशयानम्=अविलीनम्, यत्तुहिनम्
=हिमम्, तस्य यत् शिलाशकलम्=शिलाखण्डम्, तदाकारस्य कर्पूरस्य पारी=शकलम्,
तथा परिकरितस्य ताम्बूलस्यार्पणप्रणयेन=प्रदानप्रेम्णा च । परितुष्टपरिजनपरिहास-
गोष्ठ्या—परितुष्टानाम्=प्रसन्नानाम्, परिजनानाम्=सेवकानाम्, या परिहासगोष्ठी
=परिहास-परिपत्, तथा च । किमपि=किञ्चिदपि । अभिनवम्=नूतनम् । किमपि
पुरातनम्=प्राचीनम् । उत्पाद्यम्=कल्पितम् । यथावस्थितम्=यथास्थितम्, जल्पाक-
जनजल्पितम्=बावदूककथितम् । भावयन्ती=अनुभवन्ती । स्थवीयसीम्—स्थूला
स्थवीयसी, ताम् । वेलाम्=कालम् । तस्थतुः=अतिष्ठताम् ।

हिन्दी—इस प्रकार प्रसङ्गानुसार विद्वानों की बातचीत के आनन्द से परस्पर
अविगलित शिलाखण्डसदृश कर्पूरखण्डमिश्रित ताम्बूल समर्पण के प्रणय द्वारा प्रसन्न
परिजनों की परिहास-गोष्ठी द्वारा तथा कुछ नूतन कुछ पुरातन तथा कुछ कल्पित एवम्
कुछ यथास्थित बावदूक (वकवादी) व्यक्तियों के वार्तालाप का आनन्द लेते हुए
दोनों बहुत देर तक बैठे रहे ।

अनन्तरमनुसरति मध्यभागमम्बरस्यांशुमालिनि नलः 'स्वगृहानलं-
कुर्वन्तु भवन्तः' इति प्रश्रयेण विदग्धंभरं विससर्ज ।

सुधा—अनन्तरमिति । अनन्तरम्=पश्चात् । अम्बरस्य=गगनस्य । मध्यभागम्
=अन्तरालम् । अंशुमालिनि=सवितरि । अनुसरति=अनुगच्छति । नलः=निषधराजः ।
भवन्तः=श्रीमन्तः । स्वगृहान्=निजनिवासस्थानानि । अलङ्कुर्वन्तु=शोभयन्ताम् ।
इति=एवम् । प्रश्रयेण=नम्रतया । विदग्धंभरम्=नृपं भीमम् । विससर्ज=विसर्जयामास ।

हिन्दी—तदनन्तर अंशुमाली भगवान् सूर्य के मध्याकाश को चले जाने पर नल
ने यह कह कर कि—'अब आप लोग अपने अपने निवास स्थानों को शोभित करें।'
नम्रता के साथ विदग्धंभर को विदा किया ।

गते च तस्मिन् 'अहो वात्सल्यम्, अहो परमोदार्यम्, अहो लोकवृत्त-
कोशलम्, अहो वाग्विभववैदग्ध्यम्, अहो प्रथमोऽस्य विदग्धराजस्य' इति
तद्गुणप्रवणाः कथाः कुर्वन्नाप्तजनपरिजनेन सह मुहूर्तमिवासाञ्चक्रे ।

सुधा—गते चेति । तस्मिन्=नृपे विदग्धंभरे । गते=प्रस्थिते । अहो वात्सल्यम्
=धन्या वत्सलता । परमोदार्यम्=परमम्=अत्यन्तम्, ओदार्यम्=उदारता । लोक-
वृत्तकोशलम्=जनवृत्तान्तदाक्षिण्यम् । वाग्विभववैदग्ध्यम्=वाचः=वाण्याः, विभवः
=ऐश्वर्यम्, तस्य वैदग्ध्यम्=चातुर्यम् । अस्य=एतस्य, विदग्धराजस्य=विदग्धनृपतेः ।
प्रथयः=नम्रत्वम् । इति=इत्थम् । तद्गुणप्रवणाः—तस्य=विदग्धनृपस्य, गुणप्रवणाः
=गुणाढ्याः, कथाः=वार्ताः । कुर्वन्=विदग्धन् । आप्तजनपरिजनेन सह—आप्तजनेन=

प्रामाणिकेन, परिजनेन = अनुचरेण, सह = साकम् । मुहूर्तम् = क्षणम् । इव आसांचक्रे = यापयामास ।

हिन्दी — विदर्भराज के चले जाने पर—'विदर्भराज की वत्सलता धन्य है । उनकी परम उदारता भी धन्य है । लोकवृत्त में कुशलता कैसी है ! वाणी के वैभव की प्रगाढता (गहन ज्ञान) भी धन्य है । उनकी नम्रता कैसी विचित्र है ।' इस प्रकार उनके गुणों से युक्त वार्तालाप करते हुए अपने प्रामाणिक परिजन के साथ वह थोड़ी देर वहाँ बैठा रहा ।

चिन्तितवांश्च—

अनुगुणघटनेन यद्यपीयं भवति हि हस्तगतेव कार्यसिद्धिः ।

भयतरलभुजङ्गवक्रवृत्तेस्तदपि न विश्वसिमो वयं विधातुः ॥ ५ ॥

अन्वयः—यद्यपि इयम् कार्यसिद्धिः हस्तगता इव अनुगुणघटनेन भवति हि । तदपि वयं विधातुः भयतरलभुजङ्गवक्रवृत्तेः न विश्वसिमः ॥ ५ ॥

सुधा—चिन्तितवानिति । च = तथा । चिन्तितवान् = विचारयामास—

अनुगुणेति । यद्यपि, इयम् = एषा । कार्यसिद्धिः = कृत्यसाफल्यम् । हस्तगता इव = सरलतयोपलब्धा यथा । अनुगुणघटनेन—अनुगुणानाम् = अनुकूलगुणानां, घटनेन = संयोजनेन । भवति = जायते हि । तथापि वयम् विधातुः = ब्रह्मणः भाग्यस्य वा भयतरलभुजङ्गवक्रवृत्तेः—भयेन = भया, तरलः = लोलः, भुजङ्गः = महासर्पः, तस्य वा वक्रवृत्तिः = कुटिलता तस्याः, न विश्वसिमः = विश्वासं नैव कुर्मः । तरलत्वं चात्र वक्रतातिशयहेतुः ॥ ५ ॥

हिन्दी—वह सोचने लगा—यद्यपि कार्यसिद्धि हाथ में आई हुई जैसी अनुकूल गुणों के संयोग से होती है । तथापि हम भय से काँप रहे सर्प की भाँति भाग्य की टेढ़ी-मेढ़ी चाल (व्यवहार) में विश्वास नहीं करते हैं ॥ ५ ॥

तथाहि—

अङ्गाः कङ्ककलिङ्गवङ्गमगधाः सर्वेऽप्यमी पायिवा

दिक्पालाश्च मरुत्पतिप्रभृतयः कन्यायिनः सङ्गताः ।

नो विषः कथमेष्यतीह घटनां कार्यं यतस्तत्क्षणा-

ज्ञानाभङ्गिभिरिन्द्रजालसदृशं वैवं हि चित्रीयते ॥ ६ ॥

अन्वयः—अङ्गाः कङ्ककलिङ्गवङ्गमगधाः अमी सर्वे अपि पायिवाः मरुत्पति-प्रभृतयः दिक्पालाः च कन्यायिनः सङ्गताः । नो विषः इह कार्यं घटनां कथम् एष्यति ।

सुधा—अङ्गा इति । अङ्गाः = अङ्गदेशीयाः । कङ्ककलिङ्गवङ्गमगधाः—तत्तद् देशी-याश्च । अमी = एते । सर्वे = निखिला अपि । पायिवाः = राजानः । मरुत्पतिप्रभृतयः = पवनदायः । दिक्पालाः = दिगीशाश्च । कन्यायिनः = दम्पत्यभिलाषिणः । सङ्गताः = एकत्रिताः सन्ति । नो विषः = नैव जानीमः । इह = विषयेऽस्मिन् । कार्यम् = कृत्यम् । घटनाम् = सम्पन्नताम् । कथम् = केन प्रकारेण । एष्यति = गमिष्यति । यतो हि =

यस्माद् हि । दैवम् = भाग्यम् । नानाभङ्गिभिः = विविधवक्रताभिः । इन्द्रजालसदृशम् = ऐन्द्रजालिकसमम् । चित्रीयते = विचित्रतां प्रदर्शयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—क्योंकि—अङ्ग, कङ्क, कलिङ्ग तथा मगध देशों के यह समस्त भूपति तथा पवन आदि दिक्पाल उस कन्या (दमयन्ती) को ही प्राप्त करने के लिए एकत्र हुए हैं । ऐसी दशा में हमारी समझ में नहीं आ रहा है कि कार्य किस प्रकार सफल हो पायेगा, क्योंकि भाग्य विभिन्न-प्रकार की भङ्गिमाओं से तत्काल ही जादूगर की भाँति आश्चर्यजनक कार्य कर दिखलाता है ॥ ६ ॥

अथवा—

का नाम तत्र चिन्ता प्रभवति पुरुषस्य पौरुषं यत्र ।

वाङ्मनसयोरविषये विधौ च चिन्तान्तरं किमिह ॥ ७ ॥

अन्वयः—यत्र पुरुषस्य पौरुषं तत्र का नाम चिन्ता प्रभवति । वाङ्मनसयोः अविषये इह विधौ च चिन्तान्तरं किम् ॥ ७ ॥

सुधा—का नामेति । यत्र = यस्मिन् कार्ये । पुरुषस्य = मनुष्यस्य । पौरुषम् = पुरुषार्थम् भवति । तत्र = तस्मिन् विषये । का नाम चिन्ता = चिन्तैव नास्ति । वाङ्मनसयोः—वाचः = वाण्याः, मनसः = चित्तस्य, च अविषये = अगम्ये । इह = अत्र । विधौ = भाग्ये । च । चिन्तान्तरम् = अपरा चिन्ता । किम् = किमर्थं कार्या । आर्यावृत्तम् ॥ ७ ॥

हिन्दी—अथवा—जहाँ व्यक्ति का पौरुष होता है वहाँ चिन्ता करने की आवश्यकता नहीं रहती है । वाणी तथा मन से अगम्य इस भाग्य पर तो चिन्ता करनी ही नहीं चाहिए ॥ ७ ॥

एवमनेकवितर्कभङ्गभाजि भूभुजि, भुजबलशालिषु विसर्जितेषु सेवक-सामन्तेषु, विरलीकृते परितः परिजने, परिहासपेशलालापान्तजनगोष्ठी-प्रक्रमेणातिक्रान्ते स्तोकसमये, भूरिमध्याभरणावरणरमणीयरूपाः, काश्चि-दार्द्रकमुकफलहस्ताः, काश्चित्कक्षावलम्बितताम्बूलीपत्रपिण्डकरण्डकाः, काश्चित्पिहितपट्टांशुकपटलिकापाणयः, काश्चित्काश्मीरकरम्बितकस्तूरिका-मोदामन्दचन्दनभाञ्जि भाजनानि भजमानाः, काश्चिदवाननालिकेरजम्बीर-बीजपूरकपूरितपात्रीपाणयः काश्चिदसंखण्डखद्यविशेषानमूल्यमाङ्गल्य-माल्याभरणानि च सकौतुकमादाय दमयन्त्या प्रहिताः प्रथमप्रबोधितप्रती-हारसूचिताः प्रविविशुरन्युब्जाः कुब्जिका वामनिकाश्च ।

सुधा—एवमिति । एवम् = इत्थम् । अनेकवितर्कभङ्गभाजि—अनेकानि = बहूनि, वितर्कभङ्गानि भजतीति तस्मिन् = बहुविधचिन्तायुक्ते । भूभुजि = राजनि जाते । भुजबलशालिषु = बाहुबलयुक्तेषु । सेवकसामन्तेषु = अनुचरसामन्तवीरेषु । विसर्जितेषु = परित्यक्तेषु । परितः = सर्वतः । परिजने = सेवकवर्ग । विरलीकृते = विरलतया दुर्गो-चरे जाते । परिहासपेशलालापजनगोष्ठीप्रक्रमेण—परिहासेन = हासविलासेन, पेशला-

लापेन = मृदुवार्तालापेन, आसजनगोष्ठ्याः = वरिष्ठजनसभायाश्च प्रक्रमस्तेन । स्तोक-
समये = किञ्चित्काले । अतिक्रान्ते = व्यपनीते सति । भूरिभव्याभरणावरणरमणीय-
रूपाः — भूरि = बहुभिः भव्याभरणैः = विशिष्टाभूषणैः, आवरणैः = आच्छादनवस्त्रैः ।
रमणीयानि = मनोरमाणि, रूपाणि = अकृतयः यासां ताः । काश्चिदाद्रक्रमुकफलहस्ताः —
काश्चित् = कतिपयाः, आद्राणि = क्लिष्टानि, क्रमुकफलानि हस्तेषु यासां ताः । कक्षा-
वलम्बितताम्बूलीपत्रपिण्डकरण्डकाः — कक्षेषु अवलम्बिताः = आधृतास्ताम्बूलीपत्राणाम्
= ताम्बूलयुक्तभाजनाम्, पिण्डकरण्डकाः = पोटलिकाः यासु ताः । पिहितपट्टांशुकपट्ट-
लिकापाणयः — पिहिताः = आवृताः, पट्टांशुकानाम् = कौशेयवस्त्राणाम्, पोटलिकाः
पाणिषु = हस्तेषु यासां ताः । कश्मीरकरम्बितकस्तूरिकामोदामन्दचन्दनभाञ्जि —
काश्मीरकरम्बितायाः = काश्मीरदेशजातायाः, कस्तूरिकायाः आमोदस्य = सुगन्धस्या-
मन्दानि = उग्राणि, चन्दनभाञ्जि = चन्दनशोभितानि, भाजनानि = पात्राणि । भजमानाः
= सेवमानाः । अवाननारिकेरजम्बीरबीजपूरकपूरितपात्रीपाणयः — अवानानि = साद्राणि,
नारिकेरजम्बीरबीजपूरितानि तैः पूरिताः या पात्री सा पाणिषु यासां ताः । वाचम्
शुष्कं फलम् । असंख्यखण्डखाद्यविशेषानमूल्यमाङ्गल्यमाल्याभरणानि — असंख्यानि =
बहूनि, खण्डखाद्यविशेषानि = शर्करामिश्रितखाद्य-विशिष्टानि, अमूल्यानि = बहुमूल्यानि,
माङ्गल्यमालानि = माङ्गलिकहाराणि, आभरणानि = भूषणानि च तानि । सकौतुकम्
= साश्चर्यम् । आदाय = आनीय । दमयन्त्या = विदम्भराजपुत्र्या । प्रहिताः = प्रेषिताः ।
प्रथमप्रबोधितप्रतीहारसूचिताः — प्रथमः = अद्वितीयः, प्रबोधितः = जागरितः, यः, प्रती-
हारः = द्वारपालः, तेन सूचिताः = सन्दिष्टाः । अन्युब्जाः — न्युब्जाः = अधोमुख्यः, न
न्युब्जाः अन्युब्जाः = अनधोमुख्यः । दिदृक्षारसेनोर्ध्ववदनाः । कुब्जिकाः = कुब्जशरीराः ।
वामनिकाः = लघुवदनाश्च । प्रविविशुः = अप्रविशन् ।

हिन्दी — इस प्रकार राजा अनेक भाँति तर्कवितर्क में लीन हो गया । बाहुबल-
शाली सेवक सामन्तों के विसर्जित कर देने पर राजा चारों ओर से परिजनों से रहित
हो गया । हास-परिहास पूर्णवार्तालाप से उसने कुछ समय वरिष्ठ लोगों की गोष्ठी
करके व्यतीत किया । (इतने में) अतिसुन्दर वस्त्राभरणों से युक्त मनोरम सौन्दर्य-
वाली कोई हाथों में ताजे क्रमुकफल लिए हुए, कोई बगल में तम्बाकू की भरी पोटली
वाले डिब्बे को लटकाए, कोई हाथों में पट्टांशुक (रेशमी वस्त्र) की बन्दपोटली
लिए, कोई काश्मीरी कस्तूरी मिश्रितचन्दनपूर्ण पात्रों से सुशोभित, कोई ताजे नारि-
यल तथा नारङ्गी की फाँकों से भरी घालियाँ हाथों में लिये, कोई असंख्य मधुर खाद्य
पदार्थों और बहुमूल्य मांगलिक मालाओं व आभूषणों को कौतुक के सहित लेकर
दमयन्ती द्वारा भेजी गई सर्वप्रथम प्रहरी द्वारा मुँह ऊपर उठाये कुबड़ी तथा बोनी
दूतियाँ ले जाई गई ।

प्रविश्य च सविस्मयाः स्मररूपातिशायिनं नरपतिमवलोक्य 'साधु भोः
स्वामिनि, साधु । स्वानेऽभिनिबिडतासि, योग्ये जाताग्रहासि, पात्रे जात-
स्पृहासि, लप्स्यसे जन्मफलम्, अवाप्स्यसि स्त्रीस्वभावजाग्यम्, अनुमविष्यसि

यौवनसुखानि, मानयिष्यसि संसारफलमहोत्सवम् । अहो वन्दनीया सा कापि पुरुषरत्नाकरकुक्षिर्जननी, यस्यां सकलसंसारनरहारावलीमध्यमहानायको-
ज्यमुत्पन्नः' इत्यवधारयन्त्यो मनाङ्गनामितमौलिलोलितसीमन्तमुक्ताफलाः
'स्वामिन्नयमस्मदीयः प्रणामः, अन्यापि क्वापि काचित्प्रणमति' इत्यभिधाय
स्मयमानवदनकमलाः सलीलमवनिपालं प्रणेमुः ।

सुधा—प्रविश्येति । प्रविश्य=प्रवेशं कृत्वा । सविस्मयाः=साश्चर्याः । स्मर-
रूपातिशायिनम्=कामरूपातिमुन्दरम् । नरपतिम्=भूपतिम् । अवलोक्य=दृष्ट्वा ।
साधु भो स्वामिनि=धन्याऽस्ति भर्तृदारिका । स्थाने=समुचिते स्थाने । अभिनिविष्टा
=प्रवृत्ता अस्ति । योग्ये=समर्हे । जाताग्रहा—जातः=उत्पन्नः, आग्रहो यस्यै सा=
कृताग्रहा अस्ति । पाके=उचिते । जातस्पृहा—जाता=समुत्पन्ना, स्पृहा=कामना,
यस्याः सा । अस्ति । जन्मफलम्=जीवनफलम् । अवाप्स्यसि=प्राप्स्यसि । यौवनसुखानि
=तारुण्यानन्दानि । अनुभविष्यसि=अनुभूतिं करिष्यसि । संसारफलमहोत्सवः=लोके
जन्मधारणोत्सवम् । मानयिष्यसि=करिष्यसि । अहो=आश्चर्यम् । सा=असौ ।
कापि=काचित् । पुरुषरत्नाकरकुक्षिर्जननी—पुरुषेषु रत्नम् पुरुषरत्नम् । पुरुषरत्ना-
नाम्, आकरः=निधिः सैव कुक्षिजननी=उदराजननी । वन्दनीया=पूजनीयाऽस्ति ।
यस्यां=यस्यां जनन्याम् । सकलसंसारनरहारावलीमध्यमहानायकः—सकलसंसारस्य=
सम्पूर्णविश्वस्य, नराः=पुरुषाः एव हाराः, तेषाम्, आवलिः=पंक्तिस्तस्याः, मध्ये=
अन्तरे, महानायकः=महानेता । अयम्=एषः । उत्पन्नः=सञ्जातः । इति=एवम् ।
अवधारयन्त्यः=निश्चयन्त्यः । मनाङ्गनामितमौलिलोलितसीमन्तमुक्ताफलाः—मनाक्=
किञ्चित्, नामिताः=नम्रीकृताः, ये मौलयः=मस्तकानि, तैर्दोलितानि=कम्पितानि,
सीमन्तमुक्ताफलानि=सीमन्तमौक्तिकानि यासां ताः । स्वामिन्=राजन् ! अयम्=
एषः । अस्मदीयः=अस्माकम् । प्रणामः=नमस्कारः । अन्यापि=अपरापि । क्वापि
=कुत्रापि । काचित्=कापि । प्रणमति=नमस्करोति । इत्यभिधाय=इत्युक्त्वा ।
स्मयमानवदनकमलाः—वदनमेव कमलं वदनकमलम्, स्मयमानानि=विहसितानि,
वदनकमलानि=पद्याननानि यासां ताः । सलीलम्=सकोतुम् । अवनिपालम्=
भूपालम् । प्रणेमुः=नमस्कृः ।

हिन्दी—प्रवेश कर सविस्मय कामदेव से भी बढ़ कर सुन्दर नरपति को देख
कर—धन्य हो स्वामिनि ! धन्य हो । उचित स्थान पर प्रवृत्त हुई हो । योग्य वस्तु
के लिए आग्रह किया है, उचित पात्र को पाने की इच्छा की है । जन्म का फल प्राप्त
करोगी । स्त्री स्वभाव का भाग्य मिलेगा । यौवन-सुख का अनुभव करोगी । संसार-
फल के महान् उत्सव को मनाओगी । अहा—वह कोई पुरुषरत्न की निधिरूप उदर
महानायक उत्पन्न हुआ है । यह सोचती हुई थोड़ा-सा सिर मुकाये, मौलि में हिल रहे
मोतियों वाली—'स्वामिन् ! यह हमारा प्रणाम है और भी कोई कहीं प्रणाम कर

रही है ।' यह कहकर कमल-सदृश मुखवाली सुन्दरियों ने मुस्कराते हुए सकीतुक अवनिपाल को प्रणाम किया ।

अन्योऽन्यकृतसम्बोधनाश्च सहर्षमिदमवोचन् ।

सुधा—अन्योन्यमिति । अन्योन्यकृतसम्बोधनाः—अन्योन्यम् = परस्परम्, कृतम् = विहितम्, सम्बोधनं याभिस्ताः । सहर्षम् = सप्रसन्नम् । इदम् = एतत् । अवोचन् = अकथयन् ।

हिन्दी—परस्पर में एक दूसरे को सम्बोधित करती हुई सहर्ष यह कहने लगीं ।

हंहो हंसि चकोरि चन्द्रवदने चन्द्रप्रभे चन्दने
चम्पे चङ्गि लवङ्गि गौरि कलिके कक्कोलिके मालति ।
एत प्राप्नुत जन्मजीवितफलं लावण्यलक्ष्मीनिधौ
सौभाग्यामृतनिजरे नरपती निर्वाणु नेत्राणि वः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हंहो हंसि, चकोरि, चन्द्रवदने, चन्द्रप्रभे, चन्दने, चम्पे, चङ्गि, लवङ्गि, गौरि, कलिके, कक्कोलिके, मालति ! एत जन्मजीवितफलं प्राप्नुत । लावण्यलक्ष्मी-निधौ सौभाग्यामृतनिजरे नरपती वः नेत्राणि निर्वाणु ॥ ८ ॥

सुधा—हंहो इति । हंहो = सम्बोधनेऽव्ययः । हंसि, चकोरि = चक्रवाकि, चन्द्र-वदने—चन्द्र इव वदनम् = मुखं यस्याः सा, तत्सम्बोधने = अयि विधुवदने ! चन्द्रप्रभे—चन्द्रस्य = विधोः, प्रभा = कान्तिरिव कान्तिर्यस्याः सा, तत्सम्बुद्धौ । चन्दने, चम्पे, चङ्गि, लवङ्गि, गौरि, कलिके, कक्कोलिके, मालति ! एत = सर्वे आगच्छत । जन्म-जीवितफलम्—जन्मनः, जीवितस्य = जीवनस्य च, फलम् = लाभम् । प्राप्नुत = आप्नुवन्तु । लावण्यलक्ष्मीनिधौ—लावण्यस्य = सौन्दर्यस्य, लक्ष्म्याः = सौभाग्यस्य, च निधिः = आकरः, तस्मिन् । सौभाग्यामृतनिजरे—सौभाग्यरूपाय, अमृताय = सुधारसाय, निजरे = देवो यथा तथाविधे । नरपती = राजनि नले । वः = युष्माकम् । नेत्राणि = चक्षूषि । निर्वाणु = शान्तिं गच्छन्तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

हिन्दी—ओ हंसी, चकोरी, चन्द्रवदना, चन्द्रप्रभा, चन्दना, चम्पा, चङ्गी, लवङ्गी, गौरी, कलिका, कक्कोलिका, मालती ! सभी आओ, जन्म तथा जीवन का फल प्राप्त करो, सौन्दर्य एवं सौभाग्य के आकर, सौभाग्यरूपी अमृत के लिए सुर-सदृश राजा नल में आप सब अपने नयनों की प्यास बुसायें ॥ ८ ॥

अपि च—

कुन्दे सुन्दरि चन्द्रि नन्दनि हले विष्टपाद्य वधामिहे
वेध्याः सोऽयमनङ्गसुन्दरवपुः प्राणेश्वरः प्राप्तवान् ।
तस्याः सम्प्रति यत्कृते कुशतनोः कीडावने शाखिनां
वीर्यश्रासमर्द्धिद्वारग्निरपहर्षस्त्रायन्ति ते परलभाः ॥ ९ ॥

अन्वयः—कुन्दे, सुन्दरि, चन्द्रि, नन्दनि, हले ! विष्टपाद्य वधामिहे । सः अयम्

यौवनसुखानि, मानयिष्यसि संसारफलमहोत्सवम् । अहो वन्दनीया सा कापि पुरुषरत्नाकरकुक्षिर्जननी, यस्यां सकलसंसारनरहारावलीमध्यमहानायको-
ऽयमुत्पन्नः' इत्यवधारयन्त्यो मनाङ्नामितमौलिदोलितसीमन्तमुक्ताफलाः
'स्वामिन्नयमस्मदीयः प्रणामः, अन्यापि क्वापि काचित्प्रणमति' इत्यभिधाय
स्मयमानवदनकमलाः सलीलमवनिपालं प्रणेमुः ।

सुधा—प्रविश्येति । प्रविश्य=प्रवेशं कृत्वा । सविस्मयाः=साश्चर्याः । स्मर-
रूपातिशायिनम्=कामरूपातिसुन्दरम् । नरपतिम्=भूपतिम् । अवलोक्य=दृष्ट्वा ।
साधु भो स्वामिनि=धन्याऽस्ति भर्तृदारिका । स्थाने=समुचिते स्थाने । अभिनिविष्टा
=प्रवृत्ता अस्ति । योग्ये=समर्ह । जाताग्रहा—जातः=उत्पन्नः, आग्रहो यस्य सा=
कृताग्रहा अस्ति । पाके=उचिते । जातस्पृहा—जाता=समुत्पन्ना, स्पृहा=कामना,
यस्याः सा । अस्ति । जन्मफलम्=जीवनफलम् । अवाप्स्यसि=प्राप्स्यसि । यौवनसुखानि
=तारुण्यानन्दानि । अनुभविष्यसि=अनुभूतिं करिष्यसि । संसारफलमहोत्सवः=लोके
जन्मधारणोत्सवम् । मानयिष्यसि=करिष्यसि । अहो=आश्चर्यम् । सा=असौ ।
कापि=काचित् । पुरुषरत्नाकरकुक्षिर्जननी—पुरुषेषु रत्नम् पुरुषरत्नम् । पुरुषरत्ना-
नाम्, आकरः=निधिः सैव कुक्षिजननी=उदराजननी । वन्दनीया=पूजनीयाऽस्ति ।
यस्यां=यस्यां जनन्याम् । सकलसंसारनरहारावलीमध्यमहानायकः—सकलसंसारस्य=
सम्पूर्णविश्वस्य, नराः=पुरुषाः एव हाराः, तेषाम्, आवलिः=पंक्तिस्तस्याः, मध्ये=
अन्तरे, महानायकः=महानेता । अयम्=एषः । उत्पन्नः=सञ्जातः । इति=एवम् ।
अवधारयन्त्यः=निश्चयन्त्यः । मनाङ्नामितमौलिदोलितसीमन्तमुक्ताफलाः—मनाक्=
किञ्चित्, नामिताः=नम्रीकृताः, ये मौलयः=मस्तकानि, तैर्दोलितानि=कम्पितानि,
सीमन्तमुक्ताफलानि=सीमन्तमोक्तिकानि यासां ताः । स्वामिन्=राजन् ! अयम्=
एषः । अस्मदीयः=अस्माकम् । प्रणामः=नमस्कारः । अन्यापि=अपरापि । क्वापि
=कुत्रापि । काचित्=कापि । प्रणमति=नमस्करोति । इत्यभिधाय=इत्युक्त्वा ।
स्मयमानवदनकमलाः—वदनमेव कमलं वदनकमलम्, स्मयमानानि=विहसितानि,
वदनकमलानि=पद्यानानि यासां ताः । सलीलम्=सकोतुम् । अवनिपालम्=
भूपालम् । प्रणेमुः=नमस्कुरुः ।

हिन्दी—प्रवेश कर सविस्मय कामदेव से भी बढ़ कर सुन्दर नरपति को देख
कर—धन्य हो स्वामिनि ! धन्य हो । उचित स्थान पर प्रवृत्त हुई हो । योग्य वस्तु
के लिए आग्रह किया है, उचित पात्र को पाने की इच्छा की है । जन्म का फल प्राप्त
करोगी । स्त्री स्वभाव का भाग्य मिलेगा । यौवन-सुख का अनुभव करोगी । संसार-
फल के महान् उत्सव को मनाओगी । अहा—वह कोई पुरुषरत्न की निधिरूप उदर
वाली वन्दनीया माता है जिसमें समस्त संसार के पुरुषरूप हारावली के मध्य यह
महानायक उत्पन्न हुआ है । यह सोचती हुई थोड़ा-सा शिर झुकाये, मौलि में हिल रहे
मोतियों वाली—'स्वामिन् ! यह हमारा प्रणाम है और भी कोई कहीं प्रणाम कर

रही है।' यह कहकर कमल-सदृश मुखवाली सुन्दरियों ने मुस्कराते हुए सकौतुक अवनिपाल को प्रणाम किया।

अन्योऽन्यकृतसम्बोधनाश्च सहर्षमिदमवोचन् ।

सुधा—अन्योन्यमिति । अन्योन्यकृतसम्बोधनाः—अन्योन्यम् = परस्परम्, कृतम् = विहितम्, सम्बोधनं याभिस्ताः । सहर्षम् = सप्रसन्नम् । इदम् = एतत् । अवोचन् = अकथयन् ।

हिन्दी—परस्पर में एक दूसरे को सम्बोधित करती हुई सहर्ष यह कहने लगीं ।

हंहो हंसि चकोरि चन्द्रवदने चन्द्रप्रभे चन्दने
चम्पे चङ्गि लवङ्गि गौरि कलिके कक्कोलिके मालति ।
एत प्राप्नुत जन्मजीवितफलं लावण्यलक्ष्मीनिधौ
सौभाग्यामृतनिजरे नरपतौ निर्वाण्ति नेत्राणि वः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हंहो हंसि, चकोरि, चन्द्रवदने, चन्द्रप्रभे, चन्दने, चम्पे, चङ्गि, लवङ्गि, गौरि, कलिके, कक्कोलिके, मालति ! एत जन्मजीवितफलं प्राप्नुत । लावण्यलक्ष्मी-निधौ सौभाग्यामृतनिजरे नरपतौ वः नेत्राणि निर्वाण्ति ॥ ८ ॥

सुधा—हंहो इति । हंहो = सम्बोधनेऽव्ययः । हंसि, चकोरि = चक्रवाकि, चन्द्र-वदने—चन्द्र इव वदनम् = मुखं यस्याः सा, तत्सम्बोधने = अयि विधुवदने ! चन्द्रप्रभे—चन्द्रस्य = विधोः, प्रभा = कान्तिरिव कान्तिर्यस्याः सा, तत्सम्बुद्धौ । चन्दने, चम्पे, चङ्गि, लवङ्गि, गौरि, कलिके, कक्कोलिके, मालति ! एत = सर्वे आगच्छत । जन्म-जीवितफलम्—जन्मनः, जीवितस्य = जीवनस्य च, फलम् = लाभम् । प्राप्नुत = आप्नुवन्तु । लावण्यलक्ष्मीनिधौ—लावण्यस्य = सौन्दर्यस्य, लक्ष्म्याः = सौभाग्यस्य, च निधिः = आकरः, तस्मिन् । सौभाग्यामृतनिजरे—सौभाग्यरूपाय, अमृताय = सुधारसाय, निजरे = देवो यथा तथाविधे । नरपतौ = राजनि नले । वः = युष्माकम् । नेत्राणि = चक्षूषि । निर्वाण्ति = शान्तिं गच्छन्तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

हिन्दी—ओ हंसी, चकोरी, चन्द्रवदना, चन्द्रप्रभा, चन्दना, चम्पा, चङ्गी, लवङ्गी, गौरी, कलिका, कक्कोलिका, मालती ! सभी आओ, जन्म तथा जीवन का फल प्राप्त करो, सौन्दर्य एवं सौभाग्य के आकर, सौभाग्यरूपी अमृत के लिए सुर-सदृश राजा नल में आप सब अपने नयनों की प्यास बुसायें ॥ ८ ॥

अपि च—

कुन्दे सुन्दरि चन्द्रि नन्दनि हले विष्टपाद्य वर्धमिहे
वेव्याः सोऽयमनङ्गसुन्दरवपुः प्राणेश्वरः प्राप्तवान् ।
तस्याः सम्प्रति यत्कृते कुशतनोः कीडावने शाखिनां
बीर्धश्चासमरुद्भिरग्निपरुषैर्मर्त्यन्ति ते पल्लवाः ॥ ९ ॥
अन्वयः—कुन्दे, सुन्दरि, चन्द्रि, नन्दनि, हले ! विष्टपाद्य अद्य वर्धमिहे । सः अयम्

देव्याः अनङ्गसुन्दरवपुः प्राणेश्वरः प्राप्तवान् । यत्कृते सम्प्रति कुशतनोः तस्याः क्रीडावने ते अग्निपरुषैः दीर्घश्वासमरुद्भिः शाखिनां पल्लवाः म्लायन्ति ॥ ९ ॥

सुधा—कुन्द इति । कुन्दे, सुन्दरि, चन्द्रि, नन्दनि, हले ! दिष्ट्या=सौभाग्येन । अद्य=अस्मिन् दिवसे । वर्धामहे=वयमेधावहे । (यतः) सः=तथाविधः । अयम्=एषः । देव्याः=दमयन्त्याः । अनङ्गसुन्दरवपुः—अनङ्ग इव सुन्दरम् वपुयंस्य सः=मदनसुन्दरशरीरः । प्राणेश्वरः=जीवितेश्वरः । प्राप्तवान्=लब्धवान् । यत्कृते=यदर्थम् । सम्प्रति=साम्प्रतम् । कुशतनोः—कुशम्=क्षीणम्, तनुः=शरीरम् यस्यास्तस्याः । तस्याः=दमयन्त्याः । क्रीडावने=लीलाकानने । ते=तव । अग्निपरुषैः—अग्निरिव परुषैः=उष्णैः । दीर्घश्वासमरुद्भिः=दीर्घोच्छ्वाससमीरैः । शाखिनाम्=पादपानाम् । पल्लवाः=किसलयानि । म्लायन्ति=शुष्काणि भवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्वी—ओर भी—ओ कुन्दे, सुन्दरि, चन्द्रि, नन्दनि सखियो ! सौभाग्य से आज हम सब बढ़ रही हैं क्योंकि ऐसे यह देवी दमयन्ती के कामदेव से भी बढ़कर सुन्दर शरीर वाले प्राणेश्वर आ पहुँचे हैं जिनके लिए इस समय क्षीण शरीर वाली उस (दमयन्ती) के क्रीडावन में अग्नि से भी अधिक उष्ण (जलाने वाली) उच्छ्वासों की वायु से वृक्षों के पत्ते भी मलिन हो जाते हैं ॥ ९ ॥

अपि च—

यं श्रुत्वा मनोभवालसदृशा देव्या धृतोन्मादया

नीयन्ते गृहदीघिकातटतरुच्छायाश्रये वासराः ।

प्राप्तः शोणसरोजपत्रनयनो निःशेषसीमन्तिनी-

भ्राम्यन्नेत्रपतत्रिविश्रमतः सोऽयं नलो नैषधः ॥ १० ॥

अन्वयः—यं श्रुत्वा एव धृतोन्मादया मनोभवालसदृशा देव्या गृहदीघिकातटतरुच्छायाश्रये वासराः नीयन्ते । सः अयं शोणसरोजपत्रनयनः निःशेषसीमन्तिनीभ्राम्यन्नेत्रपतत्रिविश्रमतः नैषधः नलः प्राप्तः ॥ १० ॥

सुधा—यमिति । यं श्रुत्वा=यमाकर्ण्य एव । धृतोन्मादया—धृतः=स्थापितः, उन्मादो यया तथा । मनोभवालसदृशा—मनोभवस्य=कामदेवस्यालसदृष्टिरिव दृक् यस्यास्तया । देव्या=दमयन्त्या । गृहदीघिकातटतरुच्छायाश्रये—गृहदीघिकायाः=गृहवाप्याः, तटस्य ये तरवस्तेषां छायायाम् आश्रयः, तस्मिन्=गृहवापीतटपादपच्छायाश्रये । वासराः=दिवसाः । नीयन्ते=याप्यन्ते । सः=असौ । अयम्=एषः । शोणसरोजपत्रनयनः—शोणसरोजपत्रमिव नयने यस्य सः=रक्ताभोजदलनेत्रः । निःशेषसीमन्तिनीभ्राम्यन्नेत्रपतत्रिविश्रमतः—निःशेषसीमन्तिनीनाम्=समस्तसुन्दरीणाम्, भ्राम्यन्ति=चक्रमिमानि, नेत्राण्येव पतत्रिणः=पक्षिणः, तेषां विश्रामस्य ततः=वृक्षसदृशः । नैषधः=निषधदेशीयः । नलः=नलाभिधो भूपतिः । प्राप्तः=समागतः ।

हिन्वी—ओर भी—जिसको सुनकर ही उन्मादपूर्ण, कामालसदृष्टि वाली देवी (दमयन्ती) पर की बायली के किनारे लड़े वृक्ष की छाया में जाकर दिवस व्यतीत

करती है, वही यह रक्तकमल-दल सदृश सुन्दर नयनों वाले, समस्त सीमन्तिनियों (सुन्दरियों) के धूमते हुए नेत्ररूपी पक्षियों के विश्राम वृक्ष सदृश निषध-वृषति नल आये हैं ॥ १० ॥

एवमन्योन्यमभिधाय समीपमुपसृतास्ताः क्षितिपतिस्त्वनुरागतरङ्गतर-
तारकेण सादरं दूरोत्क्षिप्तपक्ष्मणा चक्षुषा सन्तोषपुञ्जमञ्जूषिका इव,
आनन्दकन्दलीरिव, अमृतपङ्कपुत्रिका इव, मधुमासविकसितसहकारमञ्ज-
रीरिव, दमयन्तीप्रेषिताः सम्पृहमवलोकयन् 'इत एत कुशलं तत्रभवतीनाम्,
उपविशत, गृह्णीत ताम्बूलम्, आवेदयत भवत्स्वामिनीसन्देशम्', इति
ससम्भ्रमं सम्भाषयामास ।

सुधा—एवमिति । एवम् = इत्थम् । अन्योन्यम् = परस्परम् । अभिधाय = कथ-
यित्वा । समीपम् = पार्श्वम् । उपसृताः = गताः । ताः = एताः । क्षितिपतिः = भूपति-
र्नलः, तु । अनुरागतरङ्गतरताकेण = प्रेमोर्मिचञ्चत्कनीनिकेन । सादरम् = ससम्मानम् ।
दूरोत्क्षिप्तपक्ष्मणा—दूरम् = दूरस्थलम्, उत्क्षिप्तानि = प्रक्षिप्तानि, पक्ष्माणि यस्य तत्तेन ।
चक्षुषा = नयनेन । सन्तोषपुञ्जमञ्जूषिका इव—सन्तोषपुञ्जस्य = सन्तुष्टिराशेः
पुञ्जिकाः इव । आनन्दकन्दलीरिव—आनन्दस्य = सुखस्य, कन्दत्यस्ताः, इव = यथा ।
अमृतपङ्कपुत्रिका इव—अमृतपङ्कस्य = मुधाकदम्बस्य, पुत्रिकाः = दारिकाः, इव = यथा ।
मधुमासविकसितसहकारमञ्जरीरिव—मधुमासे = वसन्तमासे, विकसितस्य = पुष्पितस्य
सहकारस्य = आभ्रस्य, मञ्जरीः = कलिकाः । इव = यथा । दमयन्तीप्रेषिताः = दम-
यन्त्या = भैरव्याः, प्रेषिताः = प्रहिताः ताः । सम्पृहम्—स्पृहया = कामनया, सहितम् =
सकामम् । अवलोकयन् = पश्यन् । इत एत = इत आगच्छत । तत्रभवतीनाम् = श्रीमती-
नाम् । कुशलम् = क्षेमं वर्तते । उपविशत = आसीनाः भवत । ताम्बूलं गृह्णीत =
= ताम्बूलपत्राणि स्वीकुरुत । भवत्स्वामिनीसन्देशम्—भवत्स्वामिन्याः = निजभर्तृ-
दारिकायाः, दमयन्त्याः, सन्देशम् = सन्दिष्टम् । आवेदयत = निवेदयत । इति = एवं
क्षितिपतिर्नलः । ससम्भ्रमम् = सरभसम् । सम्भाषयामास = अभाषत ।

हिन्दी—इस प्रकार परस्पर में कहकर समीप बैठी (आई हुई) दमयन्ती द्वारा
प्रेषित उन दूतियों से राजा नल ने—अनुराग रूपी लहरों से तरङ्गित पुतलियों वाले,
ऊपर उठाये पलकों वाले नयनों से सन्तोष राशि की पिटारी सबूश, आनन्द के कुन्दों
जैसी, सुधा से सनी मिट्टी की पुतलियों जैसी, मधुमास (वसन्त) में बोराये हुए आमों
की मञ्जरी सदृश दमयन्ती द्वारा भेजी गई दूतियों को सम्पृह देखते हुए—इधर आइये
आप सब कुशल से तो हैं, बैठिये पान ग्रहण कीजिये, तथा अपनी स्वामिनी (राज-
कुमारी दमयन्ती) का सन्देश कहिये ।' इस प्रकार ससम्भ्रम कहा ।

ताश्च 'महानयं प्रसादः' इति ब्रुवाणाः समुपविश्य 'राजाधिराज, राजीव-
वलवीर्घाक्षी क्षेमवार्त्ता पृच्छति 'न नाम देवस्यापघने घर्माशुघर्मोर्मिर्निमित्तः
कोऽपि खेदः समपद्यत, न वा समविषममार्गलङ्घनश्चमेन कापि परमाभिनी
परिजनस्य ग्लानिरभूत्, बहूनि विनानि देवेनाद्यनि बिलम्बितम् । इदं च

तया प्राणेश्वरस्य प्रियं प्राभृतं प्रहितम्, इदमुक्तम्, इदमेकान्तसन्दिष्टम्, इदं प्रकाशप्रश्रयापलीलायितम्, इति राजानमञ्जसा जजल्पुः ।

सुधा—ताश्चेति । ताः=दूतिकाश्च । अयम्=एषः । महान् प्रसादः=अतिशयानु-
कम्पाप्रकारः । इति=एवम् । ब्रुवाणाः=कथ्यमानाः । समुपविश्य=आसनस्थानान्यधि-
गृह्य । राजाधिराज=भो राजराजेश्वर ! राजीवदलदीर्घाक्षी—राजीवदलम्=कमल-
दलम्, इव दीर्घे=विशाले, अक्षिणी=नयने, यस्याः सा । क्षेमवार्ताम्=कुशलसमाचा-
रम् । पृच्छति । देवस्य=भवतः । अपघने=शरीरे । घर्माशुधर्मोनिमित्तः=घर्माशोः
=सूर्यस्य, घर्मोभिभिः=घर्म-किरणैः, निमित्तः=उत्पादितः । कः अपि=कश्चिदपि ।
खेदः=क्लेशः । तु न नाम समपहतं=नैव समभवत् ? वा=अथवा । समविषममार्ग-
लंघनश्रमेण—समविषमस्य=उच्चावचस्य, मार्गस्य=वर्त्मनः, लंघननेन=चलनेन यो
श्रमः=आयासस्तेन । परिजनस्य=अनुचरवृन्दस्य । कापि=काचित् । परिमायिनी=
परमाकुलियित्री । ग्लानिः नाभूत्=न बभूव । बहूनि=अनेकानि । दिनानि=अहानि ।
देवेन=प्रभुणा भवता । अध्वनि=वर्त्मनि । विलम्बितम्=वेलातिक्रमितम् । इदम्=
एतत् । प्राणेश्वरस्य=जीवितेश्वरस्य । प्रियम्=रुचिकरम् । प्राभृतम्=उपहारवस्तु-
तया=देव्या, दमयन्त्या । प्रहितम्=प्रेषितम् । इदम्=एतत् । उक्तम्=कथितम्,
इदम्=एतत् । एकान्तसन्दिष्टम्—एकान्ते=रहसि, सन्दिष्टम् । प्रकाशप्रश्रयाप-
लीलायितम्=प्रकाशम्=प्रकटरूपम्, प्रश्रयेण=नम्रतया, अलापलीलायितम्=आलापलीला-
पूर्णकृत्यम् । इति । अञ्जसा=नम्रतया । राजानम्=भूपतिम् । (ताः) जजल्पुः=ऊचुः ।

हिन्दी—वे भी—‘बड़ी यह कृपा है ।’ यह कहती हुई बैठ कर—हे राजाधिराज,
कमलदल सदृश विशाल नेत्रों वाली स्वामिनी (आपकी) कुशलक्षेम पूछती हैं क्या
सूर्य भगवान् की किरणों से उत्पन्न हुई धूप से कोई क्लेश तो नहीं हुआ ? अथवा ऊँचे
नीचे मार्ग को पार करने के परिश्रम से परिजनों को कोई अत्यन्त ग्लानि तो नहीं
हुई । मार्ग में महाराज ने बहुत दिन लगा दिये ! तथा यह ‘प्राणेश्वर’ के लिए उन्होंने
(दमयन्ती ने) प्रिय उपहार भेजा है और यही उनका एकान्तसन्देश है, यही प्रकट
रूप में नम्रतापूर्ण आलापलीलायें हैं ।’ इस प्रकार सरलतया राजा से (उन्होंने) कहा ।

सोऽपि स्मरव्यापारकोरकिताभिः शृङ्गाररससेकपल्लविताभिर्मुग्धस्मि-
तांशुमञ्जरिताभिरमृतच्छटाभिरिव वाग्मिः किमपि सरलाभिः, किमपि
नर्मोत्तिकुटिलाभिः, किमपि कथयन् किमपि पृच्छन्, किमपि सन्दिशन्,
अनुजल्पमनुजल्पितम्, अनुहासमनुहसितम्, अनुसुभाषितमनुसुभासितम्,
अनुप्रियमनुप्रीतम्, प्रसादप्रवानोदीपितोद्दामानुरागास्तः कुर्वन्नतिचिरमिव
गोष्ठीलीलायावतत्त्वे ।

सुधा—सोऽपीति । सः=तुपः नलः अपि । स्मरव्यापारकोरकिताभिः—स्मरस्य
=मदनस्य, व्यापारः=कार्यं प्रेम, सेन कोरकिताभिः=कुड्मलिताभिः । शृङ्गार-
रससेकपल्लविताभिः—शृङ्गाररसस्य सेकेन=सेचनेन, पल्लविताभिः=मुग्धस्मितांशु-

मञ्जरिताभिः—मुग्धेन=मनोहरेण, स्मितांशुना=मन्दहासकिरणेन, मञ्जरिताभिः=मञ्जरीयुक्ताभिः । अमृतच्छटाभिः=अमृतशोभिभिः । वाग्भिः=वाणीभिः । किमपि=किञ्चिदपि । सरलाभिः=ऋजुभिः । किमपि नमोत्तिकुटिलाभिः=नम्रतापूर्णवक्त्रताभिः । कथयन्=वदन् । पृच्छन्=पृच्छा कुर्वन् । सन्दिशन्=सन्देशं वितरन् । अनुजल्पम्=कथनानन्तरम् । अनुजल्पितम्=अनुवदितम् । अनुहासम्=हासानन्तरम् । अनुहसितम्=विहसितम् । अनुमुभापितम्=मूक्त्यनन्तरम् । अनुमुभापितम्=पश्चात् सुभाषितम् । अनुप्रियम्=प्रियानुकूलम् । अनुप्रीतम्=अनुप्रसादितम् । प्रसादप्रदानोद्दीपितोद्दामानुरागाः—प्रसादप्रदानेन=प्रसन्नतया, उद्दीपितः, तीवानुरागः=तीक्ष्ण प्रेम यासां ताः । ताः=क्रियाः । कुर्वन्=विदधन् । अतिचिरम् इव=बहुकालमिव । गोष्ठीलीलया=गोष्ठीक्रीडया । अवतस्थे=स्थितवान् ।

हिन्दी—वह भी काम व्यापार से कोरकित, शृङ्गाररस के सिञ्चन से पल्लवित, मुग्धमुस्कान की छटा से मञ्जरित, अमृत छटा के सदृश कुछ सरल मधुरवाणी द्वारा कुछ नम्र वक्रोक्तियों द्वारा कहते हुए, कुछ पूछते हुए, कुछ सन्देश देते हुए, बात में बात मिलाते हुए हँसी में हँसी करते हुए, सूक्तियों पर सूक्तियाँ कहते हुए, प्रियजनों में प्रसन्नता प्रकट करते हुए, प्रसन्नता-प्रदर्शन द्वारा बढ़े हुए अनुराग को और बढ़ाते हुए उन सभी क्रियाओं को करते हुए बहुत समय तक नरपति नल गोष्ठी लीला करते रहे ।

‘अहो नु खल्वस्य नरपतेः, अनश्लीलं शीलम्, अनाहार्यमौदार्यम्, अवञ्चनं वचनम्, अदन्यं दानम्, अस्मयं स्मितम्, अविचारगोचरं गाम्भीर्यम्’, इति भावयन्त्यस्ताश्च काञ्चिदुचितविनोदं रतिवाह्यं वेलां, अनुभूय किमपि गोष्ठीसुखम्, आख्याय च किञ्चिदिव दमयन्तीविनोदविलासव्यतिकरम् ‘आज्ञापयतु देवोऽस्मान् गमनाय, भवद्वात्तामृतपानार्थिनी देवी त्वरिताऽस्मत्प्रत्यावृत्तिमवेक्षमाणा तिष्ठति’ इत्यभिधायानुमता यथागतमगच्छन् ।

सुधा—अहो न्विति । अहो नु = आश्चर्यम् । खलु = नूनम् । अस्य = एतस्य । नरपतेः = भूपतेः । शीलम् = स्वभावः । अनश्लीलम् = अश्लीलताशून्यम् । औदार्यम् = उदारता । अनाहार्यम् = अकृत्रिमम् । वचनम् = कथनम् । अवञ्चनम् = छलरहितम् । दानम् । अदन्यम् = दीनताशून्यम् । स्मितम् = मृदुहासः, अस्मयम् = अहंकारशून्यम् । गाम्भीर्यम् = गम्भीरता । अविचारगोचरम् = सुस्पष्टम् । इति भावयन्त्यः = इति विचारयन्त्यः । ताः = दूतिकाः । उचितविनोदः = उपयुक्तमनोरञ्जनैः । काञ्चिद् वेलां = किमपि कालम् । अतिवाह्यं = व्यतीत्य । किमपि = किञ्चित् । गोष्ठीसुखम् = सभासुखम् । अनुभूय = अनुभवं कृत्वा । दमयन्तीविनोदविलासव्यतिकरम्—दमयन्त्याः, विनोदस्य = मनोरञ्जनस्य, विलासः = आनन्दम्, तस्य व्यतिकरम् = वातप्रसङ्गम् । आख्याय = कथयित्वा । देवः = स्वामी । अस्मान् = दूतिकाः । गमनाय = प्रस्थानाय । आज्ञापयतु = आदिशतु । देवी = राजपुत्री दमयन्ती । भवद्वात्तामृतपानार्थिनी—भवतः=श्रीमतः, वार्ता=समाचारः, तदेवामृतम् तस्य पानार्थिनी=पातुकामा । त्वरिता=द्रुततरा ।

अस्मत्प्रत्यावृत्तिम् = अस्माकं प्रत्यावर्तनम् । अवक्ष्यमाणा = निरीक्ष्यमाणा । तिष्ठति = वर्तते । इति = एवम् । अभिधाय = उक्त्वा । अनुमताः = आज्ञास्ताः । दूतिकाः । यथा-
गतम् = गन्तव्यस्थानम् । अगच्छन् = जगमुः ।

हिन्दी—अहा—वास्तव में इस राजा का स्वभाव अशीलतारहित है इसकी उदारता अकृत्रिम, वचन छलप्रपञ्च-शून्य है, दान देने में दीनता नहीं प्रकट होती है, मन्दहास अहंकारशून्य तथा गम्भीरता नितान्त स्पष्ट है । यह सोचती हुई वे उचित मनोविनोदों से कुछ समय व्यतीत कर, कुछ गोप्री सुख का अनुभव कर तथा दमयन्ती के विनोद के विलास की कुछ बातचीत कर—‘महाराज हमें जाने की आज्ञा दें, (क्योंकि) आपके समाचार रूपी अमृतपान करने की इच्छुक देवी दमयन्ती शीघ्र हमारे वापस होने की प्रतीक्षा कर रही हैं ।’ यह कह कर वे दूतियाँ अनुमति लेकर यथास्थान चली गईं ।

गतासु च तासु, प्रगल्भं प्रज्ञायाम्, अचरमं वाचि, कुशलं कलासु, निपुणं नीतौ, सप्रतिभं सभायाम्, आश्चर्यभूतमाहूय पर्वतकनामानं वामनकमुपायनी-
कृत्य कर्कशकर्कण्डूलस्थूलोज्ज्वलमुक्तावलीमुख्यभव्यभूषणांशुकादिसम्माना-
दरपरितोषितेन पुष्कराक्षपुरःसरं किन्नरमिथुनेन सह दमयन्तीं प्रति
प्रेषयामास ।

सुधा—गतास्त्विति । तासु = दूतिकासु । गतासु = प्रयातासु । प्रज्ञायाम् = बुद्धौ । प्रगल्भम् = निपुणम् । वाचि = वाण्याम् । अचरमम् = प्रवीणम् । कलासु = साहित्यादि-
कलासु । कुशलम् = दक्षम् । नीतौ = नीतिमार्गौ । निपुणम् = कुशलम् । सभायाम् =
सदसि । सप्रतिभम् = प्रतिभासम्पन्नम् । आश्चर्यभूतम् = विचित्रम् । पर्वतकनामानम् =
पर्वतकाभिधम् । वामनकम् = वामनरूपं जनम् । उपायनीकृत्य = उपहाररूपे विधाय ।
कर्कशकर्कण्डूलस्थूलोज्ज्वलमुक्तावलीमुख्यभव्यभूषणांशुकादिसम्मानादरपरितोषितेन—
कर्कशम् = कठोरम् यत् कर्कण्डूलम्, तद्वत्स्थूलम् = बृहदाकारम्, उज्ज्वलमुक्ता-
वलीमुख्यम् = दीप्तिमन्मुक्तावलीप्रमुखम्, भव्यम् = सुन्दरम्, भूषणम् = विभूषणम्, अंशु-
कादिश्च = वस्त्रादिकश्च, तैः सम्मानेन, आदरेण च परितोषितः = सन्तोषितस्तथा-
विधेन । पुष्कराक्षपुरःसरम् = पुष्कराक्षपूर्वकम् । किन्नरमिथुनेन = किंपुरुषयुगलेन,
सह = साकम् । दमयन्तीम् प्रति = दमयन्तीपादवर्गम् । प्रेषयामास = प्राहिणोत् ।

हिन्दी—उन दूतिकाओं के चले जाने पर प्रज्ञा में प्रगल्भ वाणी में प्रवीण, कलाओं में कुशल, नीतिशास्त्र में निपुण, सभा में प्रतिभायुक्त अत्यद्भुत पर्वतक नामक बीने को बुलाकर तथा उसे उपहार बनाकर कठोर कर्कण्डूल फल सदृश स्थूल उज्ज्वल मुक्तावली प्रमुख आभूषण तथा वस्त्रों आदि से सम्मान, आदर देकर सन्तुष्ट कर पुष्कराक्ष नामक व्यक्ति को किन्नरमिथुन के साथ कर दमयन्ती के पास भेजा ।

स्वयं च शाङ्खिकमुखमरुत्पूर्यमाणशङ्खस्वनविभिन्नभाङ्कारिमध्याह्न-
भेरीरवेण नियंत्रेलाविलासिनीचरच्चरणाभरणरणन्मणिनूपुरमञ्जारेण च
निवेद्यमाने मध्याह्नसमये माध्याह्निककरणायोदतिष्ठत् ।

सुधा—स्वयमिति । स्वयम्=आत्मना च । शास्त्रिकमुखमरुत्पूर्णमाणशङ्खस्वन-
विभिन्नभांकारिमध्याह्नभेरीरवेण—शङ्खं वादयतीति शास्त्रिकः, शास्त्रिकमुखस्य, मरुता
=वायुना पूर्णमाणो यः शङ्खः, तस्य स्वनेन=ध्वनिना, विभिन्नस्य=अतिरिक्तस्य भांका-
रिणा=ध्वनिकारिणा, मध्याह्नस्य=माध्यन्दिनवर्तिनः, भेरीरवेण=भेरीध्वनिना ।
निर्यद्वेलाविलासिनीचरच्चरणाभरणरणन्मणिनूपुरझङ्कारेण—निर्यद्वेलाविलासिनीनाम्
=निर्गच्छद्वाराङ्गनानाम्, चलताम्=प्रचलताम्, चरणानाम्=पादानाम्, यानि
आभरणानि=नूपुरादीनि, तेषां रणतां मणिनूपुराणां यो झङ्कारः=झङ्कृतिस्तेन ।
निवेद्यमाने=कथ्यमाने । मध्याह्नकाले=माध्यन्दिन-समये । माध्याह्निककरणाय=
माध्यन्दिनकार्यसम्पादनाय । उदतिष्ठत्=उदचलत् ।

हिन्दी—स्वयम् शंखवादक के मुख की वायु से भरी हुई शंखध्वनि के अतिरिक्त
गम्भीर ध्वनि करने वाले दोपहर को बजने वाले नगाड़े की आवाज से निकलती हुई
वाराङ्गनाओं के चलते हुये चरणों के आभूषणों (नूपुरादि) की झङ्कार से दोपहर
हो जाने की बात समझ कर दोपहर के सन्ध्यावन्दनादि कृत्य करने के लिए राजा
उठ खड़ा हुआ ।

क्रमेण च निःसृते समस्तसेवकजने, विश्रान्ततूर्यतालगीतासु निर्यातनर्तकी-
विरहखेदादिव मूकीभूतासु नृत्यशालासु, निःशब्दतया सुप्तास्विवार्था-
धिकारककुटीषु, शून्यतया मध्याह्नतन्त्रीमूर्च्छितेष्विव समस्तमण्डपेषु,
सङ्क्रान्तसेवाविलासिनीचरणकुङ्कुमपदपङ्किततया विकीर्णविकसितरक्तार-
विन्द इव प्रकाशमाने राजभवनाङ्गणे, घनं ध्वनन्तीषु भोजनावसरशङ्ख-
काहलासु, प्रधावमानेषु प्रत्यास्वादकजनेषु, परिमृज्यमानास्वर्तित्यसत्र-
शालासु, सज्जीक्रियमाणेष्वप्राशनब्राह्मणेषु, प्रवेश्यमानासु गोप्रासयोग्यासु
कपिलासु पुण्यगवीषु, प्रक्षाल्यमानेषु वायसबलिस्तम्भशिखरफलकेषु, बहि-
र्दीप्यमानेषु, दीनानाथभिक्षुकभक्ष्यपिण्डेषु, समुपलिप्यमानासु भोजनस्थान-
वेदीषु, सञ्चार्यमाणेषु चकोरपञ्जरेषु, निवेद्यमाननैवेद्यासु पूज्यराज्याधि-
देवतासु वैश्वदेवाहुतिगन्धवाहिनि वहति विविधाप्रापाकपरिमलमनोहरे
महानसमरुति, निर्वर्तितमज्जनाविक्रियाकलापे भजति भोजनमुवं भूभुजि,
बहिः सूपकारकलकलः समुल्ललास ।

सुधा—क्रमेणेति । क्रमेण=क्रमशः । समस्तसेवकजने=सम्पूर्णपरिजने । निःसृते=
निर्गते । विश्रान्ततूर्यतालगीतासु—विश्रान्तम्=विरतम्, तूर्यतालगीतम्=तूर्यादिस्वनम्,
याभ्यस्तथाविधासु । निर्यातनर्तकीविरहखेदात् इव=निर्गतवृत्त्याङ्गनावियोगदुःखाद्
यथा । मूकीभूतासु=मौनतां गतासु । नृत्यशालासु=रङ्गशालासु । निःशब्दतया=
नीरवतया । अर्थाधिकारककुटीषु—अर्थाधिकारकाणां=विस्तारधिकारिणाम्, कुटीषु=
कुटीरेषु । सुप्तासु=निद्रांगतासु । शून्यतया=रिक्ततया । मध्याह्नतन्त्री-मूर्च्छितेषु=
माध्यन्दिनकालस्यमूर्च्छितेषु । इव=यथा । समस्तमण्डपेषु=सर्वमण्डपेषु । सङ्क्रान्तसेवा-

विलासिनीचरणकुङ्कुमपद-पङ्क्ति-तया—सङ्क्रान्तानाम् = संलग्नानाम् सेवाविलासिनी-
 नाम् = सेवारमणीनाम्, चरणकुङ्कुमस्य = पदकेसरस्य, पङ्क्ति-तया = चिह्नत्वेन । विकीर्ण-
 विकसितरक्तारविन्दे—विकीर्णं = प्रसृते, विकसितरक्तारविन्दे = विकच-रक्ताम्भोजे ।
 प्रकाशमाने = देदीप्यमाने । इव = यथा । राजभवनाङ्गणे = राज-प्रासादप्राङ्गणे, भोज-
 नावसरशङ्खकाह्लासु—भोजनस्यावसरे = समये, शङ्खाः काह्लाश्च यत्र, तामु । ध्वन-
 न्तीषु = रणन्तीषु । प्रत्यास्वादकजनेषु = विभिन्नस्वादपिष्टभोज्य-पाचकेषु । प्रधानमानेषु
 = द्रतं धावितेषु । परिभूज्यमानासु = स्वच्छतां नीतासु । अतिथिसत्रशालासु = अम्भा-
 गतयज्ञशालासु । अग्राशनब्राह्मणेषु = प्रथमपङ्क्ती भोजनीयविप्रेषु । सज्जीक्रियमाणेषु =
 सन्नद्धतां नीयमानेषु । गोप्रासयोग्यासु = गोप्रासदातव्यासु । कपिलासु = कपिलवर्णसु ।
 प्रवेश्यमानेषु = प्रवेशाय नीयमानेषु । पुण्यगवीषु = पूतधेनुषु । वायसबलिस्तम्भशिखर-
 फलकेषु = काकवलिदेयस्तम्भशिखरपटलेषु । प्रक्षाल्यमानेषु = क्षाल्यमानेषु । दीनानाथ-
 भिक्षुकभैक्ष्यपिण्डेषु—दीनेभ्यः = विपन्नेभ्यः, अनाथेभ्यश्च = अशरणेभ्यश्च, भिक्षुकेभ्यः
 = याचकेभ्यः, भैक्ष्यपिण्डेषु = भोज्यपिण्डेषु । बहिः = राजप्रासादेभ्यो बाह्य-स्थाने ।
 दीयमानेषु = समर्प्यमाणेषु । भोजनस्थानवेदीषु = भोजनस्थलवेदिकासु । समुपलिप्स-
 मानासु = गोमयाद्युपलेपन-निवृत्तासु । चकोरपञ्जरेषु—चकोरपक्षि-पञ्जरेषु । सञ्चार्य-
 माणासु = प्रचाल्यमानासु । पूज्यराज्याधिदेवतासु = पूजनीयासु राज्याधिष्ठात्रिदेवीषु ।
 निवेद्यमाननैवेद्यासु—निवेद्यमानम् = अर्पण-योग्यं नैवेद्यं निवेद्यते यत्र तामु । वैश्वदेवा-
 हुतिगन्धवाहिनि—वैश्वदेवाय = अग्नये, या आहुतिः, तस्याः गन्धम् = सुरभिम्, वहतीति
 यस्तादृशि । विविधान्नपाकपरिमलमनोहरे—विविधान्नानाम् = अनेकविधभोज्यान्नानाम्,
 पाकेन = पाचनेन, परिमलः = सुगन्धिर्मनोहरः = मनोरमश्च, यस्तथाविधे । महानस-
 मारुति—महानसस्य = पाकशालायाः, मारुति = पवने । वहति = प्रवहति । निर्वर्तित-
 मज्जनादिक्रियाकलापे—निर्वर्तितः = सम्पादितः, मज्जनादिक्रियाकलापः = स्नानादि-
 कर्म येन तथाविधे । भोजनभुवम् = अशन-गृहम् । भूभुजि = राजनि । भजति = शोभ-
 माने सति । बहिः = बाह्यस्थाने । सूपकारकलकलः—सूपकाराणाम् = पाचक-पुरुषाणाम्,
 कलकलः = कोलाहलः । समुल्ललास = शुशुभे ।

हिन्वी—क्रमशः समस्त सेवकों के चले जाने पर तुरही बाद्य, ताल तथा गीत
 बन्द हो गये । नृत्यशालाएँ नर्तकियों के निकल जाने से उनके वियोग-दुःख से मारीं
 मौन हो गयीं थीं । निःशब्दता (खामोशी) के कारण अर्थाधिकारियों की कुटीरें
 जैसे सोई हुई थीं । शून्यता के कारण समस्त मण्डप मारीं दोपहर के आलस्य से
 बेहोश से पड़े थे । सेवा, विलासिनियों रमणियों के इधर-उधर घूमने से पावों के लगे
 कुङ्कुम के पदचिह्नों से राजभवन का प्राङ्गण फैले विकसित अरुण-कमल जैसा
 प्रकाशित हो रहा था । भोजन के अवसर पर शंख तथा काहल की ध्वनियाँ तीव्र हो
 उठी थीं । आस्वादक पदार्थों के बनाने वाले पाचक इधर-उधर दौड़ रहे थे । अतिथि-
 सत्रशालाएँ धोई तथा साफ सुथरी की जा रही थीं । अग्राशन (प्रथम पंक्ति में भोजन
 करने वाले) ब्राह्मणों को तैयार किया जा रहा था । गोप्रासयोग्य कपिल (कपासी वा

शुभ्रवर्ण वाली) पवित्र गायों को लाया जाने लगा था । वायसों (कौवों) के बलि-स्तम्भों की चोटियों के ऊपर के फर्श धोये जा रहे थे । बाहर दीनदुःखियों तथा अनाथ-भिक्षुकों को भिक्षा-पिण्ड बांटे जा रहे थे । भोजन करने की वेदियों (चोतरियों) को भली-भाँति लीपा जा रहा था । चकोरों के पिजड़े (इधर-उधर) घुमाये जा रहे थे । पूजनीय राज्य की अधिष्ठात्रि देवताओं को नैवेद्य निवेदन किये जा रहे थे । विविध पकवान् के बनाये जाने की सुगन्ध से मनोरम, वैश्वदेव के लिए दी हुई आहुति को सुगन्धवाही रसोईधर की वायु प्रवाहित हो रही थी स्नानादि क्रियाकलापों से निवृत्त होकर नृपति भोजन करने के स्थान पर पहुँच चुके थे तथा बाहर सूपकारों (पाचकों-रसोइयों) का कोलाहल हो उठा था ।

आज्यं प्राज्यमभिन्नकुन्दकलिकाकल्पश्च शाल्योदनो
धूपामोदमनोहरा शिखरिणी स्वादूनि शाकानि च ।
पेयास्वाद्यकवत्यलेह्यबहुलं नानाविधं भुज्यतां
भोज्यं भीममहानृपस्य सुतया सम्प्रेषितं सैनिकाः ॥ ११ ॥

अन्वयः—सैनिकाः ! भीममहानृपस्य सुतया सम्प्रेषितं प्राज्यम् आज्यम्, अभिन्न-कुन्दकलिकाकल्पः शाल्योदनः च, धूपामोदमनोहरा शिखरिणी, स्वादूनि शाकानि च पेयास्वाद्यकवत्यलेह्यबहुलं नानाविधं भोज्यं भुज्यताम् ॥ ११ ॥

सुधा—आज्यमिति । सैनिकाः=भटाः । भीममहानृपस्य=महाराजभीमस्य । सुतया=दुहितया । सम्प्रेषितम्=प्रहितम् । प्राज्यम्=पर्याप्तम् । आज्यम्=सर्पिषम् । अभिन्नकुन्दकलिकाकल्पः—अभिन्नकुन्दकलिकया, कल्पते=उपसीयत इति तथाविधः । शाल्योदनः=शालिधान्यस्योदनः । धूपामोदमनोहरा—धूपस्यामोदेन=गन्धेन, मनोहरा=मनोरमा । शिखरिणी=दधि । स्वादूनि=स्वादुिष्टानि । शाकानि च । पेयास्वाद्य-कवत्यलेह्यबहुलम्—पातुं योग्यं पेयम्, आस्वादनयोग्यम् आस्वाद्यम्, कवलेन खाद्यम् कवत्यम्, लेह्यम्=लेह्य-पदार्थश्च, बहुलेन=आधिक्येन यस्मिन्, तथाविधम् । नानाविधम्=बहुप्रकारकम् । भोज्यम्=भोजनयोग्यं खाद्यम् । भुज्यताम्=खाद्य-ताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—सैनिको ! महाराज भीम की दुहिता (दमयन्ती) द्वारा भेजे गये पर्याप्त घृत, अभिन्न कुन्दकलिका सदृश शाल्योदन (भात) धूप की सुगन्ध जैसी मनोरम मसालायुक्त दही तथा स्वादिष्ट शाक, पेय (पीने योग्य) अस्वाद्य (चखने योग्य) कवत्य (कवलों के रूप में खाने योग्य) तथा लेह्य (चाटने योग्य) अनेक प्रकार के भोज्य पदार्थ आप लोग खायें ॥ ११ ॥

अहो नु खल्वमी मत्स्यमांसैर्विरहितमुदीच्यप्रतीच्यप्राच्यजनाः प्रिय-सक्तवो भोक्तुमेव न जानन्ति ।

सुधा—अहोन्विति । अहो=आश्चर्यम् ! नु खलु=तूनमेव । अमी=एते सैनिकाः । उदीच्यप्रतीच्यप्राच्यजनाः—उदीच्याम्=उत्तरदिशायाम्, प्रतीच्याम्=पश्चिम-दिशायाम्,

प्राच्यम् = प्राचीदिशायाम्, च निवासिनः, जनाः = लोकाः । प्रियसक्तवः = सक्तुनि
प्रियाणि = रुचिकराणि येभ्यस्ते । मत्स्यमांसैः = मीनपल्लैः । विरहितम् = रहितम् ।
भोक्तुम् = अत्तुम् एव । न जानन्ति = नैव विदन्ति ।

हिन्दी—अहा—आश्चर्य है कि, उत्तर-पश्चिम तथा पूर्वदिशाओं के निवासी
जिन्हें सतुए ही रुचिकर हैं, ऐसे यह सैनिक तो मछली तथा मांसरहित भोजन करना
ही नहीं जानते हैं ।

विरलः खलु दाक्षिणात्येषु मांसाशनव्यवहारः । तदाकर्ण्यतां भो नैषधाः ।

सुधा—विरल इति । खलु = किल । दाक्षिणात्येषु = दक्षिणादेशवासिजनेषु ।
मांसाशनव्यवहारः = मांसासनस्य = मांसभक्षणस्य, व्यवहारः = व्यापारः । विरलः । तत्
= अतः । भो नैषधाः = निषधनिवासिनः । आकर्ण्यताम् = श्रूयताम् ।

हिन्दी—दक्षिण देशवासियों में कोई कोई ही मांस खाता है, अतः हे निषध-
निवासियो, सुनो—

आज्यप्राज्यपरान्नकूरकवलर्मन्दां विधाय क्षुधां

चातुर्जातिकसंस्कृतो नु शनकैरिक्षो रसः पीयताम् ।

सम्भारस्पृहणीयतेमनरसामास्वाद्य किञ्चित्ततः

स्निग्धस्तब्धदधिद्रवेण सरसः शाल्योदनो भुज्यताम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—आज्यप्राज्यपरान्नकूरकवलैः क्षुधां मन्दां विधाय चातुर्जातिकसंस्कृतः
इक्षोः रसः शनकैः पीयताम् । ततः सम्भारस्पृहणीयतेमनरसान् किञ्चिद् आस्वाद्य
स्निग्धस्तब्धदधिद्रवेण सरसः शाल्योदनः भुज्यताम् ॥ १२ ॥

सुधा—आज्येति । आज्यप्राज्यपरान्नकूरकवलैः—आज्यम् च तत् प्राज्यपरम् =
अतिपर्याप्तघृतम्, तेन कूरम् = तन्नामीदनविशेषः, तस्य कवलैः । क्षुधाम् = बुभुक्षाम् ।
मन्दाम् = शिथिलाम् । विधाय = कृत्वा । चातुर्जातिकसंस्कृतः—‘त्वगेलापत्रकं चैव
त्रिगन्धं च त्रिजातकम् । तदेव मरिचैर्युक्तं चातुर्जातिकमुच्यते’ इत्यनेन—एलामरिचेन
संस्कृतः = कृतगुणान्तश्चातुर्जातिकसंस्कृतः । इक्षोः = इक्षुदण्डस्य । रसः = द्रवः । शनकैः
= मन्दम् । पीयताम् = पानं क्रियताम् । ततः = तत्पश्चात् । सम्भारस्पृहणीयतेमन-
रसान्—सम्भारस्पृहणीयान् = मरिचादियुक्तस्वादिविष्टान्, तेमनरसान् = शाकरसान् ।
किञ्चित् = किमपि । आस्वाद्य = आस्वादनं कृत्वा । स्निग्धस्तब्धदधिद्रवेण—स्निग्धेन
= स्नेह-युक्तेन, स्तब्धेन = गाढेन, दधिद्रवेण = दधिरसेन । सरसः = रसयुक्तः । शाल्यो-
दनः = शालिभक्तः । भुज्यताम् = खाद्यताम् । सरसः = सुनिष्पन्नदीर्घताण्डुलपाकजः ।
अतिक्लिन्नतादिदोषरहितश्च । दधिद्रवो वस्त्रगालितं दधि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

हिन्दी—पर्याप्त घृत में बने कूरनामक चावलों के भात के कवलों से भूख शान्त
कर इलायची तथा मरीच (मिर्च) से युक्त ईख (गन्ने) के रस को धीरे-धीरे
पीजिये । तत्पश्चात् विविध मसालों से पकाये गये सब्जियों के रस को थोड़ा सा
बलकर चिकने, गाढ़े दधिरस से शाल्योदन (भात) खाइये ॥ १२ ॥

राजा तु 'प्रतीहार, विनिश्चीयतां किमयं बहिः कलकलव्यतिकरः' इत्यभिधाय तत्कालयोग्यपरिजनपरिवृतो भोक्तुमुपाविशत् ।

सुधा—राजेति । राजा = नृपस्तु । प्रतीहार = अयि द्वारपाल ! विनिश्चीयताम् = निश्चीयताम् । अयम् = एषः । बहिः = बाह्यभागे । कलकलव्यतिकरः = कोलाहलध्वनिः किमिति । इति = एवम् । अभिधाय = कथयित्वा । तत्कालयोग्यपरिजनपरिवृतः = तत्कालयोग्यम् = तत्क्षणोचितम्, तथाविधेन परिजनेन = सेवकवृन्देन, परिवृतः = परावृतः । भोक्तुम् = खादितुम् । उपाविशत् = उपविवेश ।

हिन्दी—राजा—'हे प्रतीहार ! निश्चय करो कि यह बाहर कोलाहल क्या है' यह कहकर तत्कालोचित परिजनों से घिरा हुआ भोजन करने को बैठ गया ।

त्वरितं च गत्वागतश्च स प्रतीहारो विज्ञापयाम्बभूव—देव, दमयन्त्या प्रहिताः सूपकाराः सैन्यजनम्, आब्राह्मणान्त्यजगोपालकम्, आकरितुरगवाहनम्, आसामन्तनियुक्तम् आस्वाद्यैस्तैस्तैरन्नविशेषैर्भोजयन्ति ।

सुधा—त्वरितमिति । त्वरितम् = द्रुतं च । गत्वा = प्रस्थाय । आगतः = आयातः च । सः = असौ । प्रतीहारः = द्वारपालः । विज्ञापयाम्बभूव = निवेदयामास । देव = राजन् ! दमयन्त्या = भैम्या । प्रहिताः = प्रेषिताः । सूपकाराः = पाचकाः । सैन्यजनम् = बलवृन्दम् । आब्राह्मणान्त्यजगोपालम्—आ = समन्तात्, ब्राह्मणान् = विप्रान्, अन्त्यजान् = शूद्रान्, गोपालान् = गोपांश्च । आकरितुरगवाहनम्—आ = समन्तात्, करिणः = गजान्, तुरगान् = घोटकान्, वाहनानि च । आसामन्तनियुक्तम्—आसामन्तकान् = आश्रितनृपान् नियुक्तान् । आस्वाद्यैः = स्वादिष्टैः । तैस्तैः = तथाविधैः । अन्नविशेषैः = विशिष्टभोज्यान्नैः । भोजयन्ति = खादयन्ति ।

हिन्दी—शीघ्र जाकर तथा वापस आये हुये उस प्रतीहार ने निवेदन किया कि देव ! दमयन्ती द्वारा भेजे गये सूपकार (पाचक) सैनिकों को, ब्राह्मणों से लेकर शूद्रों तक सभी लोगों और ग्वालों को एवम् हाथी, घोड़ों, सामन्तों व कर्मचारियों को स्वादिष्ट पूर्व-वर्णित अन्न-विशेष से भोजन करा रहे हैं ।

लग्नाः सर्वतो दृश्यन्ते पर्वताः पक्ववाप्तस्य, राशयः शाल्योदनस्य, स्तूपा सूपस्य, निर्झराः सपिषः, सिन्धवो मधुनः, निकाराः शर्करायाः, श्रोतांसि दधिदुग्धयोः, शैलाः शाकानाम्, निपानानि पानकानाम्, कुल्याः फलरसानाम्, कटाः कषायाम्ललवणतिक्तमधुरोपवंशानाम् । एवमकार्पण्यमिच्छया भोजितं सैन्यम् ।

सुधा—लग्ना इति । सर्वतः = परितः । पक्ववाप्तस्य = पक्वभोज्यपदार्थस्य । पर्वताः = भूधराः । इव दृश्यन्ते = अवलोक्यन्ते । शाल्योदनस्य = शालि-भक्तस्य । राशयः = राशिभूताः । सूपस्य = सूपसाद्यस्य । स्तूपाः = स्तम्भाः । सपिषः = घृतस्य । निर्झराः = श्रोतांसि । मधुनः = पुष्परसस्य । सिन्धवः = सागराः । शर्करायाः = इक्षुरसभूतायाः । शर्करायाः । निकाराः = राशयः । दधिदुग्धयोः = दधिपयसोः । श्रोतांसि = निर्झराः ।

शाकानाम्, शैलाः=पर्वताः । पानकानाम्=पेयपदार्थानां । निपानानि=स्थानानि । फलरसानाम्=फलतत्त्वानाम् । कुल्याः=जलप्रवाहाः । कपायाम्ललवणतित्तमधुरोप-
दंशानाम्=मधुरादिरसोपदंशानाम् । कूटाः=राशयः । लग्नाः=संलग्नाः । दृश्यन्ते
इति । एवम्=इत्थम् । इच्छया=अभिलाषया । सैन्यम्=वलम् । अकार्पण्यम्=
उदारतायुक्तम् । भोजितम्=अशनं कारितम् ।

हिन्दी—यह पकवान के चारों ओर पहाड़, शालिभात के ढेर, दाल के ढेर, घी के झरने, शहद के सागर, शक्कर की राशियाँ, दही-दूध के सोते, सब्जियों के शैल, पेय पदार्थों के ढेर, फलों के रसों के नाले तथा कसैले-खट्टे-लवण-तीखे एवम् मधुर अचारों की राशियाँ दिखलाई पड़ रही हैं । इस प्रकार सेना को जीभर कर उदारतापूर्वक भोजन करा दिया गया है ।

अपि च—

भुक्तान्ते घृतदिग्धहस्ततलयोरुद्वर्तनं चन्दनं
पश्चान्नागरखण्डपाण्डुरदलैस्ताम्बूलदानक्रमः ।

एकैकस्य मृणालतन्तुमृदुनी दत्ते ततो वाससी

देव्या किञ्चिदचिन्त्यमेव भवतः सैन्यातिथेयं कृतम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—भुक्तान्ते, घृतदिग्धहस्ततलयोः चन्दनम् उद्वर्तनं, पश्चात् नागरखण्ड-
पाण्डुरदलैः ताम्बूलदानक्रमः । ततः एकैकस्य मृणालतन्तुमृदुनी वाससी दत्ते । देव्या
किञ्चित् अचिन्त्यम् एव भवतः सैन्यातिथेयं कृतम् ॥ १३ ॥

सुधा—भुक्तान्त इति । भुक्तान्ते=भोजनोपरान्तम् । घृतदिग्धहस्ततलयोः—घृतेन
=आज्येन, दिग्धे=स्निग्धे, ये हस्ततले=करतले, तयोः । चन्दनम्=मलयजम् ।
उद्वर्तनम् । पश्चात्=तदनन्तरम् । नागरखण्डपाण्डुरदलैः—नागरैः=विदग्धजर्जैः
खण्डयन्ते=चर्वयन्ते बनवासदेवोद्भवानि नागवल्लीदलानि, इति नागरखण्डानि तथा-
विधानि पाण्डुरदलानि=पीतवर्णपत्राणि, तैः । ताम्बूलदानक्रमः—ताम्बूलानां दान-
क्रमः=प्रदानक्रमः । ततः=तत्पश्चात् । एकैकस्य=प्रत्येकस्य । मृणालतन्तुमृदुनी—
मृणालतन्तुम्=कमलतन्तुम्, इव मृदुनी=कोमले । वाससी=वस्त्रे । दत्ते=समर्पिते ।
देव्या=दमयन्त्या । किञ्चित्=किमपि । अचिन्त्यम् एव=अविचार्यम् एव । भवतः=
स्वामिनः । सैन्यातिथेयम्=सैन्यस्यातिथेयम्=अतिथिसत्कारः । कृतम्=सम्पादितम् ।

हिन्दी—और भी—भोजन कर लेने के बाद घी से चिकनी बनी हाथों की हथेलियों पर चन्दन का उबटन, फिर नागर खण्ड सदृश पीले पत्तों वाले पान देने का क्रम, तदनन्तर प्रत्येक को कमल तन्तु जैसे कोमल दो (एक जोड़े) वस्त्र प्रदान किये । इस प्रकार दमयन्ती ने आपकी सेना का उदारतापूर्वक अतिथ्यसत्कार किया ॥ १३ ॥

इयं च रसवती देवस्य तथा स्वहस्तपल्लवपरिमलनसंस्कृतैः पाकविशेषै-
रलङ्कृत्य स्वमुद्रया मुद्रिता प्रहिता—इत्यभिधाय व्यरंसीत् ।

सुधा—इयमिति । इयम्=एषा च । तथा=दमयन्त्या । स्वहस्तपल्लवपरिमलन-
संस्कृतैः—स्वहस्त एव पल्लवैः=निजकरपल्लवैः, ताम्बां परिमलनम्=यथोचितगन्ध-

द्रव्यक्षेपेण सुरभिकरणम्, तेन संस्कृतैः । पाकविशेषः=विशिष्टपक्वान्नैः । अलङ्कृत्य =भूषयित्वा । स्वमुद्रया=आत्मनामाङ्कितमुद्रया । मुद्रिता=चिह्निता । रसवती प्रहिता=प्रेषिता । इति=एवम् । अभिधाय=कथयित्वा । व्यरंसीत्=विरराम ।

हिन्दी—यह उस दमयन्ती द्वारा अपने करपल्लवों के यथोचित द्रव्य को डाल कर सुगन्ध युक्त पकाये गये विशेष प्रकार के पकवानों से अलंकृत कर रसवती भेजी गई है । यह कह कर (वह) चुप हो गया ।

राजा तु मनात्तरलितशिराः सस्मितम्—‘अहो निरतिशयमुदारगम्भीर-मुचितव्यवहारहारि लीलायितं तस्याः, स्पृहणीयपरिमलश्रायमपूर्वं इव कोऽपि पाकक्रमः ।

सुधा—राजेलि । राजा=नृपस्तु । मनाक्=किञ्चित् । तरलितशिराः—तरलितम् कम्पितम्, शिरः=उत्तमाङ्गम्, यस्य सः । सस्मितम्=स्मयेन सहितम् । अहो=आश्चर्यम् । तस्याः=दमयन्त्याः । लीलायितम्=क्रीडितम् । निरतिशयम्=अत्यन्तम् । उदारगम्भीरम्—उदारम्, गम्भीरश्च तयोः समाहारः=उदारगहनम् । उचितव्यवहार-हारि=उपयुक्तव्यवहारोचितम् । अयम्=एषः । स्पृहणीयपरिमलः=मनोरमसुरभि-युक्तः । अपूर्वः=अद्भुतः । कोऽपि=कश्चिदपि । पाकक्रमः=रसवती पाचनक्रमः अस्तीति ।

हिन्दी—राजा ने कुछ शिर हिलाकर (कहा)—अहा, उस दमयन्ती का अत्यन्त उदार, गम्भीर तथा उपयुक्त व्यवहारोचित क्रिया-कलाप, तथा यह अद्भुत मनोरम सुरभियुक्त कोई पाकक्रम (भोज्य सामग्री) है ।

तथाहि—इदमम्लमप्यनम्लास्वादम्, इदमीषत्कषायमपि मधुरतां नीतम्, इदमेकरसमप्यनेकरसीकृतम्, इदमतिमृष्टतयाऽमृतमप्यतिशेते, रसवत्यामपि रसवती विदभंराजात्मजा’ इति विभावयंस्तांस्तया प्रहितान् पाकविशेषाना-दरेणास्वादयामास ।

सुधा—तथाहि इदमिति । तथा हि=यतोहि । इदम्=एतत् । अम्लम्=अम्लरस-युक्तम् अपि । अनम्लास्वादम्—अन् अम्लं स्वादं यस्य तत्=अम्लत्वरहितम् । ईषत् कषायम्=स्तोकं कषायरसयुक्तम् । अपि । मधुरताम्=मिष्टताम् । नीतम्=प्रापितम् । एकरसम्=अद्वितीयरसम् अपि । अनेकरसीकृतम्=बहुरसयुक्तम् । अतिमिष्टतया=अतिमधुरतया । अमृतमपि=सुधामपि । अतिशेते=अतिशयस्थानमावहति । रसवत्याम् अपि रसवती=रसिका रागिणी वा । विदभंराजात्मजा=विदभंराजदुहिता । इति=एवम् । विभावयन्=सम्भावयन् । तया=दमयन्त्या । प्रहितान्=प्रेषितान् । तान्=कथितान् । पाकविशेषान्=विशिष्टपक्वान्नानि । आदरेण=सादरम् । आस्वादयामास ।

हिन्दी—क्योंकि—यह खट्टा होता हुआ भी स्वाद में खट्टा नहीं है, थोड़ा थोड़ा कसैला होता हुआ भी मधुरतायुक्त है, एक प्रमुख रस वाला होकर भी अनेक रसों से परिपूर्ण कर दिया गया है । अधिक मिठास के कारण अमृत से भी बढ़कर है । रस-वती (पाकक्रिया) में भी दक्ष होती हुई रसिका विदभंराज दुहिता है । इस प्रकार

सोचते हुये उस (दमयन्ती) द्वारा भेजे हुये उन पाकविशेषों (खाद्यपदार्थों) का आदर से राजा ने आस्वादन किया ।

चिन्तितवांश्च—

षड्रसाः किल वैद्येषु भरतेऽष्टौ नवापि वा ।

तथा तु पद्मपत्राक्ष्या सर्वमेकरसीकृतम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—किल वैद्येषु षड्रसाः, भरते अष्टौ वा नवापि । तथा पद्मपत्राक्ष्या तु सर्वम् एकरसीकृतम् ॥ १४ ॥

सुधा—चिन्तितवानिति । चिन्तितवान्=विचारयामास । च=तथा ।

षडिति । किल=खलु । वैद्येषु=भिषजेषु । षड्रसाः=मधुराम्ललवणकटुकषाय-
तिक्तेति, षट्संख्याका=रसाः । भरते=भरतस्य नाट्यशास्त्रे । अष्टौ=शृङ्गार-
हास्यादयः । वा=अथवा । नव=शान्तादियुक्ताः । अपि भवन्ति । (किन्तु) तथा=
दमयन्त्या । पद्मपत्राक्ष्या=कमलनेत्र्या तु । सर्वम्=सम्पूर्णम् । एकरसीकृतम्=
उत्कृष्टास्वादीकृतम् । आत्मविषये वा एकानुरागीकृतम् । यदनेकरसं तत्कथमेकरसी-
भवेदिति विरोधं पुनरर्थस्तु शब्द उद्भावयति । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ १४ ॥

हिन्दी—और वह सोचने लगा—आयुर्वेद में छः रस—मधुराम्ललवणकटुकषाय-
तिक्त तथा भरतमुनि के नाट्यशास्त्र में शृङ्गारादि आठ अथवा शान्तसहित नौ रस
होते हैं (किन्तु) उस कमल-नयनी दमयन्ती ने तो सब एकरस ही कर दिया है ॥

तथाहि—

अग्रस्थामिव चेतसः पुर इव व्यालम्बमानां दृशो-

जल्पन्तीमिव रुन्धतीमिव मनाङ् मुग्धं हसन्तीमिव ।

निद्रामुद्रितलोचना अपि वयं तां विश्वरूपायितां

पश्यामो बहिरन्तरे निशि दिवा मार्गेषु गेहेषु च ॥ १५ ॥

अन्वयः—चेतसः अग्रस्थाम् इव, दृशोः पुरः व्यालम्बमानानाम् इव, जल्पन्तीम् इव,
रुन्धतीम् इव, मनाक् मुग्धं हसन्तीम् इव, निद्रामुद्रितलोचना वयं विश्वरूपायिताम्
अपि तां बहिः अन्तरे निशि दिवा मार्गेषु गेहेषु च पश्यामः ॥ १५ ॥

सुधा—अप्रेति । चेतसः=चित्तस्य । अग्रस्थाम्=अग्रेऽवस्थिताम् । इव=यथा ।
दृशोः=चक्षुषोः । पुरः=समक्षम् । व्यालम्बमानानाम्=वर्तमानानाम् इव । जल्पन्तीम्=
कथयन्तीम् इव । रुन्धतीम्=अवरुन्धतीम् यथा । मनाक्=स्तोकम् । मुग्धं हसन्तीम्
इव=विहसन्तीं यथा । निद्रामुद्रितलोचना—निद्रया=निद्राहेतुना, मुद्रिते=मुकुलिते,
निमीलिते वा, लोचने=नयने, येषाम् ते । वयम् । विश्वरूपायिताम्—विश्वम्=
समस्तम्, रूपायिताम्=रूपयुक्ताम् अपि, ताम्=दमयन्तीम् । बहिः=बाह्यभागे ।
अन्तरे=हृदि गृहाभ्यन्तरे वा । निशि=निशायाम् । दिवा=दिवसे । मार्गेषु=वर्तमानेषु ।
गेहेषु=भवनेषु च । पश्यामः=अवलोकयामः । अनेनात्मानुभवसम्भावनादारेणैकरस-
त्वमेव व्यनक्ति । विश्वं रूपमस्येति विश्वरूपो हरिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

हिन्दी—क्योंकि—चित्त के आगे स्थित, आँखों के सामने उपस्थित, मानों कुछ कहती हुई, रोकती हुई, कुछ मृदुहास करती हुई विश्वरूपायिता (समस्त संसार के रूपों में व्याप्त) उस दमयन्ती को अर्द्धनिमीलनयनों वाले हम नींद के कारण आँखें बन्द हो जाने पर भी बाहर, भीतर, रात में, दिन में तथा मार्गों में, घरों में सभी स्थानों पर देख रहे हैं ॥ १५ ॥

एवमवधारयन् अतृप्त इव तथा प्रहितेषु स्वहस्तपक्वपाकरसविशेषेषु, असन्तुष्टस्तत्कथायाम्, आचम्य, चन्दनागुरुपरिमलेन पाण्डुरितपाणिपल्लवः, लवङ्गकवकोलकरम्बितताम्बूलमुत्सर्पिकर्पूरपरिमलमादाय, विकीर्णविविध-कुसुमप्रकरहारिणी यक्षकर्दमाच्छच्छटोच्छोटितपर्यन्तभित्तिभागे लम्बितप्रलम्बजाम्बूनदपद्मदाम्नि धूपधूमामोदिनि चूर्णितकर्पूररङ्गरेखाभाजि भोजनान्तरमपरेऽपराह्णविनोदमण्डपे मनाविश्रम्य रणरणकाक्रान्तहृदयो दूरदिगन्तालोकनकुतूहलितः सरित्तीरोत्तम्बिताध्रंलिहसौघस्कन्धभूमिमारुह्य च तस्यामूर्ध्वं एव ध्रियमाणमायूरातपत्रयुगलः, सलीलालसपदैरितस्ततः परिक्रामन्, नेदीयसि सरित्संगमाम्भसि मध्याह्नमखिलमवगाहनमुखमनुभूय तीरमुत्तीर्णासु तिमिरशङ्कया कृतदूरचङ्क्रमणेश्रक्वाकचक्रवालैराकुलमवलोक्यमानारु, पुलिनपांसुविहरणविरामे विकसितविविधबोरुन्धि रोधांसि दन्तीषु दन्तिपंक्तिषु दत्तवृष्टिः, विरलनलिनीपत्रान्तरालमुत्तोत्थितस्य, किञ्चिदवाञ्छितचटुलचञ्चोः, चरतः चटुलचञ्चरीकिणि विकचकमलवने, राजहंसकुलकलापस्य करिकलमदन्तदण्डपाण्डुबिसकाण्डमङ्गटङ्कारानाकर्णयन्, अपराह्णमज्जनागताभिः कुण्डिनपुरपुरन्ध्रभिराश्रयैरसोमिमुषितनिमेषैर्निष्कम्पनीलोत्पलपलाशलीलायमानैर्नैत्रपुटैरापीयमानमुखेन्दुद्युतिः, दर्शिततरङ्गधूमङ्गया दूरोच्छलद्वालशफरीच्छलेन विस्फारितविलोचनया, सरित्सङ्गमसलिलाधिदेवतयाऽपि विलोक्यमानरूपसम्पत्तिरिव, क्षणमविरलचलच्चञ्चरीकचक्रचुम्बिताम्बुरुहासु क्रीडाकमलसरसीषु, क्षणमुपान्तपङ्क्तीभूतमञ्जरितसहकारराजिषु स्मरवाजिवाह्यालीषु, क्षणमुत्पतत्पताकापटपल्लवराजितासु भीमभूपालान्तःपुरप्रासादपङ्क्तिषु, क्षणमवकीर्णकुसुमरङ्गावलीरम्यासु नगरवीथीषु विधान्तविलोचनश्रिरमवतस्थे ।

सुधा—एवमवधारयन्निति । एवम्=इत्थम् । अवधारयन्=विचारयन् । अतृप्तः इव=अतृप्तो तथा । तथा=दमयन्त्या । प्रहितेषु=प्रस्थितेषु । स्वहस्तपक्वपाकरसविशेषेषु=स्वहस्ताभ्याम्=निजकराभ्याम्, पक्वाः ये पाकरसविशेषास्तेषु=निजकरपाचित-पक्वान्नविशिष्टेषु । असन्तुष्टः, तत्कथायाम्=तस्याः वार्तायाम् । आचम्य=आचमनं कृत्वा । चन्दनागुरुपरिमलेन=चन्दनस्य=मलयजस्यागुरोश्च यः परिमलः=सुगन्धिस्तेन । पाण्डुरितपाणिपल्लवः=पाण्डुरिते=पीतवर्णकृते । पाणिपल्लवे=

करदले, यस्य सः । लवङ्गकवकोलकरम्बितताम्बूलम्—लवङ्गेन कवकोलेन च कर-
म्बितम्=मिश्रितम् यत्ताम्बूलम्, तत् । उत्सर्पिकर्पूरपरिमलम्—उपसर्पि=विकिरित्,
यत् कर्पूरपरिमलम्=कर्पूरसुगन्धिः, तत् । आदाय=गृहीत्वा । विकीर्णविविधकुसुम-
प्रकरहारिणी—विकीर्णानाम्=विकसितानाम्, विविधकुसुमानाम्=विभिन्नपुष्पाणाम्,
यः प्रकरः=समूहः, तं हरतीति सा । यक्षकर्मदाच्छच्छटोच्छोटितपर्यन्तभित्तिभागे—
यक्षकर्मस्याच्छच्छटया उच्छोटितः=शोभितः, यः पर्यन्तभित्तिभागस्तस्मिन् लम्बित-
प्रलम्बजाम्बूनदपद्मदामानि—लम्बितानि=प्रलम्बितानि, प्रलम्बानि=दीर्घाणि,
जाम्बूनदपद्मदामानि=स्वर्णकमलमालाः, यत्र तस्मिन् । धूपधामामोदिनि—धूपधाम-
स्यामोदः=सुगन्धिर्वत्र तस्मिन् । चूर्णितकर्पूररङ्गरेखाभाजि—चूर्णितेन=पिष्टेन,
कर्पूररङ्गेन, रेखा=पङ्क्तयः, भजन्ति=शोभन्ते, यत्र तथाविधे । अपरे=अन्ये ।
अपराल्लवितोदमण्डपे=मध्याह्नोपरान्तमनोरञ्जनमण्डपे । भोजनानन्तरम्=भोजनं
पश्चात् । मनाक्=किञ्चित् । विश्रम्य=विश्रामं कृत्वा । रणरणकाक्रान्तहृदयः—रण-
रणकेन=उत्साहेन, आक्रान्तम्=आविष्टम्, हृदयम्=चेतो यस्य सः । दूरदिगन्ता-
लोकनकुतूहलितः—दूरम्=सुदूरम्, दिगन्तम्=दिशापर्यन्तम्, आलोकनेन=प्रकाशितेन,
कुतूहलितः=कौतूहलयुक्तः । सरित्तीरोत्तम्भिताभ्रंलिहसौधस्कन्धभूमिम्—सरितः=
नद्याः, तीरे=तटे, उत्तम्भितस्य=तत्कालारोपितस्य, जङ्गमस्य चित्रकूटाख्यस्य अभ्रं-
लिहस्य=गगनचुम्बिनः, सौधस्य=राजप्रासादस्य, या स्कन्धभूमिः=सैन्यशिविर-
भूमिस्ताम् । आरुह्य=अधिरुह्य । तस्याम्=तत्स्कन्धभूमौ, ऊर्ध्वं एव=उपर्येव ।
ध्रियमाणमायूरातपत्रयुगलः—ध्रियमाणम्=स्थाप्यमानम्, मायूरातपत्रयुगलम्=
मयूराकृतिच्छत्रद्वन्द्वम्, येन सः । सलीलालसपदैः—सलीलम्=सक्तीडम्, सकौतुकं, वा,
अलसपदानि, तैः । इतस्ततः=दिक्षु । परिक्रामन्=परिचालयन् । नेदीयसि=निकट-
तरे । सरित्सङ्गमाम्भसि—सरितोः=नद्योः, सङ्गमस्य=सम्मिलनस्य, यदम्भस्त-
स्मिन् । मध्याह्नम्=मध्यन्दिनम् । अखिलम्=सम्पूर्णम् । अवगाहनमुखम्=निमज्ज-
नानन्दम् । अनुभूय=अनुभूतिं कृत्वा । तीरम्=तटम् । उत्तीर्णासु=पारंगतासु ।
तिमिरशङ्कया=अन्धकारसन्देहेन । कृतदूरचङ्क्रमणैः—कृतम्=विहितम्, दूरे चङ्क्र-
मणम्=परिभ्रमणम्, यैस्तैः । चक्रवाकचक्रवालैः=चक्रवाककुलैः । आकुलम्=व्याकु-
लम् । अवलोक्यमानासु=दृश्यमानासु । पुलिनपांसुविहरण-विरामे—पुलिनस्य=तट-
वर्तिनः, पांसुनि=रेणो, विहरणम्=विचरणम्, तस्य विरामे=स्थगिते । विकसित-
विविधवीरुन्धि—विकसितानि=विकचितानि, विविधानि=अनेकानि, वीरुधानि=
लताकुञ्जानि, यत्र तथाविधानि, रोधांसि=तटानि । दन्तीषु=करिषु । दन्तपंक्तिषु=
रदःपंक्तिषु । दत्तदृष्टिः=न्यस्तदृष्टिः । विरलनलिनीपत्रान्तरालसुसोत्थितस्य—
विरले=यस्मिन् कस्मिन्, नलिनीपत्रस्य=कमलदलस्यान्तराले, सुसात्=शयनात्,
उत्थितस्य=उदगतस्य । किञ्चित्=किमपि । अवाञ्छितचटुलचञ्चोः—अवाञ्छितम्
=अधःकृतम्, चटुलम् चञ्चुर्येन तथाविधस्य । चरतः=भ्रमतः । चटुलचञ्चरीकिणि
=चपलभ्रमरे । विकचकमलवने=विकसितपद्मवने । राजहंसकुलकलापस्य=हंस-

वृन्दस्य । करिकलभदन्तदण्डपाण्डुविसकाण्डभङ्गटङ्कारान् — करिकलभस्य = गजशाव-
कस्य, दन्तसमम् = रदसदृशम्, दण्डपाण्डु = शुभ्रम् । कमलदण्डं तस्य विसकाण्डस्य =
विसतन्तोः, यो भङ्गः = नाशः, तस्य टङ्कारान् = ध्वनीन् । आकर्णयन् = शृण्वन् । अप-
राह्णमज्जनागताभिः — अपराह्णे = मध्याह्नोपरान्ते, मज्जनाय = स्नानाय, आगताभिः
= आगच्छन्तीभिः । कुण्डिनपुरपुरन्धिभिः = कुण्डिननगरयुतिभिः, आश्रयंरसोमिमुषित-
निमेषैः — आश्रयंरसस्य = आश्रयानन्दस्य, उर्मिभिः = तरङ्गैः, मुषितानि निमेषाणि =
पक्ष्माणि, येषां तैः । निष्कम्पनीलोत्पलपलाशलीलायमानैः — निष्कम्पानि = स्थिराणि,
नीलोत्पलानि = नीलकमलानि, तेषां यानि पलाशानि = दलानि, तथा लीलायमानानि
= शोभायमानानि, यानि तैः । नेत्रपुटैः = नयनपुटैः । आपीयमानमुखेन्दुद्युतिः —
आपीयमाना = पीयमाना, मुखेन्दोः = मुखचन्द्रस्य, द्युतिः = कान्तिर्यस्य सः । दशिततरङ्ग-
भ्रूभङ्ग्या = प्रदर्शितो मिभ्रूभङ्ग्या । दूरोच्छलद्वालशफरीच्छलेन — दूरम् उच्छलन्ती
याः बालशफर्यः = लघुमत्स्याः, तासां छलेन = मिषेण । विस्फारितविलोचनया —
विस्फारिते = विस्तारिते, लोचने = नयने यया, तथाविधया । सरित्सगमसलिलाधि-
देवतया = नदीसङ्गमजलाधिष्ठात्रिदेव्या । अपि । विलोक्यमानरूपसम्पत्तिः इव =
वीक्ष्यमाणरूपसम्पदिव । क्षणम् = निमिषम् । अविरलचलच्चञ्चरीकचक्रचुम्बिताम्बु-
रुहासु — अविरलम् = निरन्तरम्, चलता = घ्रमता । चञ्चरीकचक्रेण = अलिसमूहेन,
चुम्बितानि = आलिङ्गितानि, अम्बुरुहाणि = कमलानि, यासां तथाविधासु । क्रीडा-
कमलसरसीषु = क्रीडाकमलतडागेषु । क्षणम् = निमिषमेकम् । उपान्तपङ्क्रीभूतमज्ज-
रितसहकाराजिषु — उपान्ते = पार्श्वे, पङ्क्रीभूताः = कर्दमीभूताः, मज्जरिताः = मज्जरी-
युक्ताः, ये सहकाराः = आम्रवृक्षास्तेषां, राजयः = पङ्क्तयः, यत्र तथाविधासु ।
स्मरवाजिवाह्यालीषु — स्मरवाजिनः = कामाश्वस्य, वाह्यालीषु = विहारभूमिषु ।
उत्पतत्पताकापटपल्लवरजितासु — उत्पतन्तीनाम् = उड्डीयन्तीनाम्, पताकानाम् = तोर-
णानाम्, पटपल्लवानि = वस्त्रपल्लवानि, राजितानि = शोभितानि, यत्र तथाविधासु ।
भीमभूपालान्तःपुरप्रासादपंक्तिषु — भीमभूपालस्य = विदर्भनरेशस्थान्तःपुरस्य, ये
प्रासादाः = राजभवनानि, तेषां पंक्तिषु = राजिषु । अवकीर्णकुसुमरङ्गावलीरम्यासु —
अवकीर्णानाम् = विकीर्णानाम्, रङ्गावलीनाम् रम्याः = रमणीयास्तासु । नगरवीथीषु
= पुरवीथीषु । विश्रान्तविलोचनः = अपलकनयनः । नृपः नलः । चिरम् = बहुकालम् ।
अवतस्थे = अतिष्ठत् ।

हिन्वी—इस प्रकार विचार करते हुए उस (दमयन्ती) के द्वारा भेजे गये तथा
उसी के द्वारा पकाये गये विशेष प्रकार के पकवानों में वह अतृप्त-सा रह गया ।
उसकी चर्चा से उसका मन नहीं भर सका । आचमन कर चन्दन तथा अगुरु की
सुगन्ध से पाण्डुवर्ण जैसे पाणिपल्लव वाले (राजा) ने लौंग तथा कक्कोल (दाल-
चीनी) से युक्त जिससे कपूर की सुगन्ध निकल रही थी, पान लिया । फिर अपराह्ण
(दोपहर बाद) मनोरञ्जन मण्डप में जिसकी दीवारें विभिन्न प्रकार के फूलों की
विखेरती हुई सुगन्ध वाली थी । यक्षकर्दम जैसी स्वच्छ, छटा से मिश्रित लम्बी

स्वर्ण कमल की मालाएँ लटक रहीं थीं। धूप के धुएँ की सुगन्ध से युक्त कपूर के चूर्ण की रेखाओं से शोभित वह मण्डप था। भोजनोपरान्त उस मण्डप में थोड़ा विश्राम कर, उत्साहित हृदय, दूर दिशाओं में देखने से कौतूहल-युक्त (राजा) नदी तट पर बने गगनचुम्बी राजप्रासाद की स्कन्धभूमि (ऊपरी भाग) पर चढ़ गया जिसके ऊपर ही बने मयूराकृति के दो छत्र लगे थे (वह) कौतुक से आलस्य युक्त कदमों से इधर-उधर घूमता हुआ निकट ही नदियों के संगम जल में दोपहर को पूर्ण स्नान का आनन्द लेकर किनारे पर निकले हुए हाथियों की पंक्तियों को देखने लगा। अन्धकार के भ्रम से चक्रवाक पक्षी दूर चक्कर काटते हुये व्याकुल हो रहे थे। हाथियों ने पुलिन की बालू में घूमना बन्द कर दिया था। तटवर्ती विविध वृक्ष लताएँ विकसित थीं। किसी किसी नलिनी दल के मध्य सोने से उठे, कुछ-कुछ खुली चञ्चल चाँच को थोड़ा नीचे किये चपल भौरों से युक्त विकसित कमलवन में राजहंस-समूह घूमने लगा था। हाथियों के बच्चों के दाँतों के समान शुभ कमल-दण्ड को (हंसों द्वारा) तोड़े जाने की ध्वनि सुनते हुए, अपराह्न में स्नान के लिए आई कुण्डिनपुर की रमणियों द्वारा आश्चर्य रस की लहरियों में डूबते हुये अपलक कम्पन-हीन नीलकमलदल के विलास को प्रस्तुत करने वाले नयनों से उनके मुखचन्द्र की कान्ति को पी रही थीं। तरङ्ग रूपी भ्रूमङ्गिमा दिखलाकर दूर उछलती हुई छोटी-सी मछली के बहाने आश्चर्य चकित नेत्रों से मानों नदी सङ्गम की जल देवी रूप-सम्पदा को देख रही थी। क्षण भर अविरल चञ्चल भौरों द्वारा चुम्बित कमलों वाली क्रीड़ा-कमल-सरोवरों में, क्षण भर समीपवर्ती पंक्तिवद्ध खड़े वौराये आम्न-वृक्षों की कतारों में कामरूपी अश्व की बाह्य लीलाओं में, क्षण भर उड़ रही पताकाओं के पट-पल्लवों से शोभित नृपति भीम के अन्तःपुर के भवनों की पंक्तियों में, क्षण भर बिखरी पुष्परङ्गावली से रम्य बनी नगरवीथिकाओं में अपने नयनों को विश्राम देता हुआ (राजा नल) बहुत देर तक खड़ा रहा।

चिन्तितवांश्च—

नोद्याने न तरङ्गिणीपरिसरे नो रम्यहर्म्ये न वा

पुष्प्यत्पुष्करगर्भगुञ्जवलिषु क्रीडातडागेष्वपि ।

वात्या घूर्णितशीर्णपर्णतरला दृष्टिमन्दीयाधुना

लुभ्यल्लुब्धकभीषितेव हरिणी श्रान्तापि विश्राम्यति ॥ १६ ॥

अन्वयः—वात्या घूर्णितशीर्णपर्णतरला मदीया दृष्टिः अधुना श्रान्ता अपि लुभ्यल्लुब्धकभीषिता हरिणी इव न उद्याने न तरङ्गिणीपरिसरे नो रम्यहर्म्ये, वा न पुष्प्यत्पुष्करगर्भगुञ्जवलिषु क्रीडातडागेषु अपि विश्राम्यति ॥ १६ ॥

सूचा—चिन्तितवानिति । चिन्तितवांश्च=विचारयामास च—

नोद्यान इति । वात्या=शम्भावायुना । घूर्णितशीर्णपर्णतरला—घूर्णिता, शीर्ण-पर्णम्=जीर्णपत्रम् इव, तरला=चञ्चला । मदीया=मम । दृष्टिः=दृक् । अधुना=सम्प्रति । श्रान्ता=श्रमयुक्ता अपि । लुभ्यल्लुब्धकभीषिता—लुभ्यता=लोभ-

युक्तेन, लुब्धकेन=व्याधेन, भीषिता=त्रस्ता । हरिणी=मृगी इव । न=नैव । उद्याने =उपवने । तरङ्गिणीपरिसरे=नदीतटे । नो रम्यहर्म्ये=नैव रमणीये भवने । वा=अथवा । पुष्प्यत्पुष्करगर्भं गुञ्जदलिषु—पुष्प्यताम्=विकचितानाम्, पुष्कराणाम् =कमलानाम्, गर्भे=अन्तरे, गुञ्जन्तः=गुञ्जारवं कुर्वन्तः, अलयः=मधुकराः यत्र तथाविधेषु । तडागेषु=सरसीषु अपि । न विश्राम्यति=विश्रामं नो लभते । अत्रोपमालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

हिन्दी—(वह) सोचने लगा—आँधी में फँसी टकटकी बाँधे नेत्रों से देखती सूखे पत्ते जैसी काँपती हुई हरिणी के समान मेरी दृष्टि न तो उद्यान में टिकती है न नदी तट पर, न रमणीक भवनों पर और न खिल रहे कमलों के अन्दर गुनगुनाते भौरों वाले तड़ागों में ही विश्राम पा रही है ॥ १६ ॥

अपि च—

न गम्यो मन्त्राणां न च भवति भ्रैषज्यविषयो
न चापि प्रध्वंसं व्रजति विहितैः शान्तिकशतैः ।

भ्रमावेशादङ्गो कमपि विदधद्भुङ्गमसमं

स्मरापस्मारोऽयं भ्रमयति दृशं घूर्णयति च ॥ १७ ॥

अन्वयः—अयं स्मरापस्मारः न मन्त्राणां गम्यः न च भ्रैषज्यविषयः भवति, अपि च न विहितैः शान्तिकशतैः प्रध्वंसं व्रजति । भ्रमावेशात् कम् अपि अङ्गम् असमं विदधत् दृशं भ्रमयति च घूर्णयति ॥ १७ ॥

सुधा—न गम्य इति । अयम्=एषः । स्मरापस्मारः=स्मररूपः अपस्माररोगः । मन्त्राणां गम्यः, न=नास्ति । भ्रैषज्यविषयः=ओषधिना शमनयोग्यः । अपि न भवति । अपि च न=नैव । विहितैः=कृतैः । शान्तिकशतैः=शतशान्तिपाठाद्युपायैः । प्रध्वंसम्=विनाशम् । व्रजति=याति । भ्रमावेशात्=भ्रान्त्यावेगात् । कम् अपि अङ्गम्=शरीरभागम् । असमम्=असह्यम् । विदधन्=कुर्वन् । दृशम्=दृष्टिम् । भ्रमयति=भ्रमे पातयति । च=तथा । घूर्णयति=मोहयति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

हिन्दी—और भी—यह काम रूपी अपस्मार (मृगी) रोग न तो मन्त्रों से दूर किये जाने योग्य है न ओषधि द्वारा ही ठीक किया जा सकता है और न किये गये सैकड़ों शान्तिपाठादि उपायों से वह विनाश को प्राप्त होता है । भ्रम के आवेश से किसी न किसी अङ्ग को वह असह्य वेदना युक्त करता हुआ दृष्टि को भ्रमित कर देता है तथा मूर्च्छित कर देता है ॥ १७ ॥

किञ्चान्यदद्भुतम्—

पौष्पाः पञ्चशराः शरासनमपि ज्याशून्यमिक्षोर्लता

जेतव्यं जगतां त्रयं प्रतिदिनं जेताप्यनङ्गः किल ।

इत्याश्चर्यपरम्पराघटनया चेतश्चमत्कारयन्

व्यापारः सुतरां विचारपद्मवीवन्धयो विधेर्वन्धताम् ॥ १८ ॥

अन्वयः—पञ्चशराः पोष्पाः, शरासनम् अपि ज्याशून्यम् इक्षोः लता, जेतव्यं जगतां त्रयं, प्रतिदिनम् अपि अनङ्गः जेता किल इति आश्चर्यपरम्पराघटनया चेतः चमत्कारयन् विधेः विचारपदवीबन्धयः व्यापारः सुतरां वन्द्यताम् ॥ १८ ॥

सुधा—किञ्चेति । किञ्च=किन्तु, अन्यत्=अपरम् । अद्भुतम्=विचित्रम् ।

पोष्पा इति । (स्मरस्य) पञ्चशराः=पञ्चबाणाः । पोष्पाः=पुष्पमयाः सन्ति । शरासनम्=धनुः अपि । ज्याशून्यम्=प्रत्यञ्चाविरहितम् । इक्षोः=इक्षु-दण्डस्य लता । जेतव्यम्=जयनीयम् । जगतां त्रयम्=त्रिभुवनम् । प्रतिदिनम्=प्रत्य-हम् अपि । अनङ्गः=मदनः । जेता=विजयी । किल=खलु । शरासनस्य ज्याशून्यस्य शरापेक्षया द्वितीयश्च जेतुरनङ्गस्य प्रतिदिनजेतव्यजात्यपेक्षया वैपम्यव्यञ्ज-कोऽत्र प्रथमः 'अपि' शब्दः । आश्चर्यपरम्पराघटनया—आश्चर्यपरम्परायाः घटना, तथा । चेतः=चित्तम् । चमत्कारयन्=चमत्कारमुत्पादयन् । विधेः=विधातुः । विचारपदवीबन्धयः=विचारपदवीरोधकः । व्यापारः=कार्यम् । सुतराम्=नितराम् वन्द्यताम्=नमस्क्रियताम् ॥ १८ ॥

हिन्दी—बलिक और भी विचित्र बात है—(मदन के) पाँचों बाण पुष्पों के ही हैं, धनुष भी ज्या (डोरी) रहित इक्षुलता (गन्ना) है । जीतने का क्षेत्र त्रिभुवन है और उसका प्रतिदिन जेता अनङ्ग (शरीररहित) ही है । इन विचित्र परम्पराओं की घटना से चित्त को चमत्कृत करता हुआ विधाता का विचार-पदवी से शून्य व्यापार वन्दनीय है ॥ १८ ॥

एवमनेकविधवितर्कंतरलितहृदये कुण्डिननगरवीथीविश्रान्तदृशि शनैर्द्वे-ल्लितमल्लिकाक्षपल्लवस्य मृदुतरतरङ्गितसरितः कमलवनवायोः समर्पित-वपुषि निषधभूभुजि, भुजगनिर्मोकधवले वसानो वाससी, रणन्मणिकङ्कण-राकूर्पंरं पूरितप्रकोष्ठः श्रीखण्डपिण्डपाण्डुरिततनुरपूर्वं इव पर्वतकः प्रतीहार-सूचितः प्रविवेश ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । अनेकविधवितर्कंतरलितहृदये—अनेकविधैः=बहुप्रकारैः, वितर्कैः=तर्कैः, तरलितम्=कम्पितम्, हृदयम्=चेतो यस्य तस्मिन् । कुण्डिन-नगरवीथीविश्रान्तदृशि—कुण्डिननगरस्य=कुण्डिनपुरस्य, वीथीषु विश्रान्ता दृक्=दृष्टिर्यस्य तस्मिन् । शनैः=मन्दम् । उद्वेल्लितमल्लिकाक्षपल्लवस्य—उद्वेल्लितानि=उत्कम्पितानि, मल्लिकानाम्=तन्नामहंसविशेषणाम्, अक्षपल्लवानि येन तथाविधैः । मृदुतरतरङ्गितसरितः—अनिशयेन मृदु मृदुतरम्, मृदुतरम्=मन्दतरम्, तरङ्गिता=कम्पिता सरित् येन तस्य । कमलवनवायोः=अम्भोजवनवातस्य । समर्पितवपुषि—समर्पितं वपुः येन तस्मिन्=अर्पितशरीरे । निषधभूभुजि=निषधनुपे । भुजगनिर्मोक-धवले—भुजगस्य=सर्पस्य, केचुलमिव धवले=उज्ज्वले । वाससी=वस्त्रे । वसानः=विभ्राणः । रणन्मणिकङ्कणैः—रणदम्भिः=क्वणदम्भिः, मणिकङ्कणैः=मणिवलयैः । आकूर्पंरम् मणिबन्धपर्यन्तम् । पूरितप्रकोष्ठः=भरित-प्रकोष्ठः । श्रीखण्डपिण्डपाण्डु-रिततनुः—श्रीखण्डस्य=चन्दनस्य पिण्डेन पाण्डुरितम्=पीतवर्णं सञ्जातम्, तनुः=शरी-

रम् यस्य सः । अपूर्वः=विलक्षणः, इव पर्वतकः=पर्वतकनामकः । प्रतीहारसूचितः—
प्रतीहारेण=द्वारपालेन, सूचितः=अनुमतः । प्रविवेश=प्राविशत् । चिरदृष्टस्यापि
पर्वतकस्य वामनस्यापूर्वत्वमिह पूर्वमभूषितस्य सम्प्रति पारितोषिकभूषणभूषितत्वा-
द्व्यतिदन्तप्रशनातात्पर्याङ्का ।

हिन्दी—उस प्रकार बहुविध तकों से तरलित हृदय, कुण्डिन नगर की वीथियों
में दृष्टि डाले शनैः शनैः मल्लिकाक्ष जाति के हंस विशेष के पंखों को कम्पित और
अत्यन्त मृदुल तरङ्गों से युक्त नदी के कमल-वन की वायु को निपधराज के शरीर
को सौंप दिये जाने पर, साँप की केचुली के समान शुभ्र वस्त्रयुगल धारण किए,
बजती हुई मणिकङ्कणों से प्रकोष्ठ को पूरित किये हुये, प्रतिहार से अनुमति लिए हुए
अद्भुत जैसा लग रहे पर्वतनामक बौने ने प्रवेश किया ।

प्रविश्य च प्रकटितप्रणयप्रणामः प्रभुणा सविस्मयस्मितहुङ्कारेणाभिभा-
षितः स्तोकोन्नमितभ्रूसंज्ञया विज्ञापयितुमारेभे ।

सुधा—प्रविश्येति । प्रविश्य=प्रवेशं कृत्वा । प्रकटितप्रणयप्रणामः—प्रकटितः
प्रणयेन प्रणामः=नम्रतया प्रणतिर्येन सः । प्रभुणा=स्वामिना । सविस्मयस्मितहुङ्का-
रेण—सविस्मयम्=साश्चर्यम्, स्मितेन=मृदुहासयुक्तेन हुङ्कारेण=‘हुं’ इति ध्वनिना ।
अभिभाषितः=कथितः । स्तोकोन्नमितभ्रूसंज्ञया—स्तोकम्=किञ्चित् उन्नमिता=
उत्थापिता या भ्रू, तस्याः संज्ञया=संकेतेन । विज्ञापयितुम्=सूचयितुम् । आरेभे=
प्रारभत ।

हिन्दी—प्रवेश कर नम्रता से प्रणाम करना प्रकट कर तथा महाराज के द्वारा
सविस्मय मुस्कराकर हुंकार किये जाने पर थोड़ी सी भौंह ऊँची कर संकेत से (उसने)
कहना आरम्भ किया ।

‘देव श्रूयताम् । इतो गतवानहम् । अनन्तरमतिशयितस्वर्गान्मार्गानि-
नेकविधचर्चाचारुणि चत्वरानि विलङ्घ्य, विहितमनःप्रसादान् प्रासादान-
वलोकयन्, इतस्ततः सस्मितस्मरालसचलद्वेलाविलासिनीविकारकूणितकोण-
क्षणाभिप्तहृदयः सेवाविरामनिःसरत्सामन्तसङ्कुलम्, अविरलगलन्मधुमञ्ज-
रीपुञ्जपिञ्जरितसरससहकारवननिकुञ्जपुञ्जितपुंस्कोकिलकुलकलरव-
रमणीयोद्यानमालावलयितम्, उपान्तकृतमणिमन्दुरामन्दिरनिबद्धस्निग्ध-
पोषणोत्कर्षहर्षह्लेषितराजवल्लभतुरङ्गम्, उत्तुङ्गशृङ्गसङ्गतमङ्गलध्वजम्,
अङ्गणोत्सङ्गरङ्गत्क्रीडाकुरङ्गविहङ्गम्, अभङ्गाङ्गरभिरभितकक्षान्तररम-
माणराजकुमारकम्, अतिसूक्ष्ममुक्ताफलरचिततरङ्गरम्यरङ्गरेखाराजिरा-
जिताजिरं राजभवनमविशम् ।

सुधा—देव इति । देव=महाराज ! श्रूयताम्=आकर्ष्यताम् । इतः=
अस्मात् स्थानात् । अहम्=पर्वतकः । गतवान्=प्रस्थितवान् । अन्तरम्=
पश्चात् । अतिशयितस्वर्गान्=स्वगादप्यतिशयसुन्दरान् । मार्गान्=पथः । अनेकविध-

चर्चाचारुणि—अनेकविधानि=बहुविधानि, चर्चाचारुणि=वातरुचिराणि । चत्वारिणि=चत्वरवर्तमानि । विलङ्घ्य=उल्लङ्घ्य । विहितमनःप्रसादान्=कृतचेतःप्रसन्नान् । प्रासादान्=भवनानि । अवलोकयन्=पश्यन् । इतस्ततः । सस्मितस्मरालसचलद्वेलाविलासिनीविकारकूणितकोणेक्षणाक्षिसहृदयः—सस्मितम्=सहासम्, स्मरालसेन=कामालसेन, चलन्तीनाम्=गच्छन्तीनाम्, वेलाविलासिनीनाम्=वाराङ्गनानाम्, विकार-कूणितेन=विकार-वक्रेण, कोणेनाक्षणा=वर्कमनयनेन, आक्षिप्तम्=आकुलितम्, हृदयम्=चेतः, यस्य तथाविधः । सेवाविरामनिःसरत्सामन्तसङ्कुलम्—सेवाविरामे=सेवाकार्यसमाप्ती, निःसरदभिः=निर्गच्छदभिः, सामन्तैः=सामन्तजनैः, सङ्कुलम्=परिपूर्णम् । अविरलगलन्मधुमञ्जरीपुञ्जपिञ्जरितसरससहकारवननिकुञ्जपुञ्जितपुंस्कोकिलकुलकलरवरमणीयोद्यानमालाबलयितम्—अविरलम्=अनवरतम्, गलता=पतता, मधुमञ्जरीपुञ्जेन=पुष्परसमञ्जरीराशिना, पिञ्जरितानि=पीतवर्णकृतानि, सरसानि=रुचिराणि, सहकारवननिकुञ्जानि=आम्रवननिकुञ्जानि, तेषु पुञ्जितानाम्=राशिकृतानाम्, पुंस्कोकिलानाम्=पिकानाम्, कुलम्=वृन्दम् । तस्य कलरवेण=कोलाहलेन, रमणीया, या उद्यान-माला=उद्यान-पंक्तिस्तया, बलयितम्=परिवृतम् । उपान्तकृतमणिमन्दुरामन्दिरनिबद्धस्निग्धपोषणोत्कर्षहर्षहेपितराजवल्लभतुरङ्गम्—उपान्ते=पार्श्वे, मणिमन्दुरामन्दिरेषु=मणिनिर्मितवाजिशालासु, निबद्धाः=बद्धाः, स्निग्धपोषणस्य=स्निग्धपुष्टतायाः, उत्कर्षहर्षेण=महत्या प्रसन्नतया, हेपिताः=हेपाध्वनिकृताः, राजवल्लभतुरङ्गाः=राजपुत्रवाजिनः, यत्र तथाविधम् । उत्तुङ्गशृङ्गसङ्गतमङ्गलध्वजम्—उत्तुङ्गेषु,=उन्नतेषु, शृङ्गेषु=शिखरेषु, संगतानि=सम्पन्नानि, मङ्गलध्वजानि=माङ्गलिकध्वजानि, यत्र तथाविधम् । अङ्गणोत्सङ्गरङ्गक्रीडाकुरङ्गविहङ्गम्—अङ्गणोत्सङ्गेषु=अजिरेषु, रङ्गन्तः=विनुदन्तः, क्रीडाकुरङ्गाः=क्रीडामृगाः, विहङ्गाश्च, यत्र तथाविधम् । अभङ्गाङ्गरक्षितकक्षान्तरममाणराजकुमारकम्—अभङ्गाङ्गरक्षिणा=सम्पूर्णरक्षिवर्गेण, रक्षिते=संरक्षिते, कक्षान्तरे=अन्यकक्षभागे, रममाणः=विहरमाणः, राजकुमारः=राजपुत्रः यत्र तथाविधम् । यतिसूक्ष्ममुक्ताफलरचिततरङ्गरम्यरङ्गरेखाराजिराजिताजिरम्—अतिसूक्ष्मैः, मुक्ताफलैः=अतिशुद्धमुक्तकैः, रचिताः=निर्मिताः, ये तरङ्गास्तैः, रम्याः=रमणीया रङ्गरेखाराजिः=रङ्गपंक्तिराशिः, तेन राजितम्=शोभितम् । अजिरम्=प्राङ्गणम् यस्य तादृशम् । राजभवनम्=राजप्रासादम् । अविशम्=अहं प्राविशाम् ।

हिन्दी—हे महाराज ! सुनिये । मैं यहाँ से गया । तदनन्तर अधिक मुन्दर (स्वर्ग से भी बढ़कर) मागों तथा अनेक प्रकार की चर्चाओं के कारण मनोरम चौराहों को लाँघ कर मन को प्रसन्न कर देने वाले प्रासादों को देखते हुए इधर-उधर मुस्कराती हुई कामालस घूम रही वाराङ्गनाओं की वासनाद्योतक तिरछी निगाहों से व्याकुल हृदय, सेवा कार्य के विराम पर निकल रहे सामन्तों से भरे हुये, अविरल टपक रहे मधुरस वाले मञ्जरी पुञ्ज से पिञ्जरित सरस आम्रवनों के निकुञ्जों में एकत्र कोकिलकुल के कलरव से रमणीक उद्यान मालाओं से घिरे हुये, समीप ही मणि-

निमित्त अथ शालाओं में बँधे स्निग्ध, पोषण की उत्कृष्टता से प्रसन्न हिनहिनाते हुये राजाओं को प्रसन्न करने वाले घोड़ों से युक्त, जिसके ऊँचे शिखरों पर मङ्गल ध्वज लगे हुये थे, तथा आँगन में क्रीडामृग एवम् पक्षी क्रीडाएँ कर रहे थे, जिसके दूसरे कक्ष में सर्वप्रकारेण अङ्गरक्षकों से रक्षित राजकुमार रमण कर रहा था, ऐसे अति-सूक्त मुक्ताफलों से बनी तरङ्गाकृतियों के कारण रमणीक रङ्गरेखाओं की पंक्तियों से शोभित आँगन वाले राजभवन में मैं प्रविष्ट हुआ ।

अतिमनोहारिणि यत्र सुपुष्करमालानि क्रीडावापीपयांसि नागयूथं च, सारवाणि लीलोद्यानसारसमिथुनानि सेवककविवृन्दं च विलम्बितानि काञ्चनकुङ्कुमदामानि गीतं च, अनलसङ्गानि लक्षप्रदीपवर्तिसुखानि प्रेक्षणकं च ।

मुधा—अतिमनोहारिणीति । यत्र=यस्मिन् राजभवने । अतिमनोहारिणि=मनोरमे । सुपुष्करमालानि=सुन्दरजलकमलमालानि । क्रीडावापीपयांसि=लीला-वाप्याः जलानि, पक्षे—सुष्ठु पुष्करं=शुण्डाग्रं यस्य तथोक्तम् । आलानम्=अगंला-स्तम्भोऽस्यास्तीति तथा नागयूथम्=गजवृन्दम् । सारवाणि=सारयुक्तानि । लीलो-द्यानसारसमिथुनानि=लीलोद्याने=क्रीडाकानने सारसमिथुनानि=सारसपक्षि-युग्मानि । च=तथा सह आरवैः सारवाणि । सेवककविवृन्दम्—सेवकानाम्=परि-चरणाम्, कवीनाम्=सूरिणाम्, वृन्दम्=यूथम्, सारोत्कृष्टा वाणी यस्य तथाविधम् । विलम्बितानि=लम्बमानानि, काञ्चनकुङ्कुमदामानि=स्वर्णकुङ्कुमस्रजानि । विशे-षेण लम्बायमानिकृतानि । गीतं च स्वरकृतविलम्बोपेतं तानोपेतं च । अनलसङ्गानि=अग्नियुक्तानि । लक्षप्रदीपवर्तिसुखानि—लक्षम्=शतसहस्रसंख्यकानि प्रदीपवर्ति-सुखानि=आनन्दानि । पक्षे नालसमनलसमोजस्वि । प्रेक्षणकम्=दृश्यम् । उच्चैः स्थाने गीयमानत्वात् । तथा गानमस्यास्तीति इति । लक्षसंख्यद्रव्यपतीनां हि वेश्मसु यावल्लक्षं दीपा ज्वालयन्ते इति ख्यातिः ।

हिन्दी—जहाँ अतिमनोहर सुन्दर पुष्करमालाओं से युक्त क्रीडावापियों के जल तथा सुन्दर शुण्डाग्रभाग वाला हाथियों का समुदाय है । जहाँ सुन्दर लीला-उद्यानों में सारसों की जोड़ियाँ और सेवकों तथा कवियों का समुदाय तथ्ययुक्त बातें करने वाला है । जहाँ काञ्चनकुङ्कुममालाएँ लटक रही हैं तथा विलम्बित (मन्यर स्वर वाले) गीत एवम् तानें गूँजती रहती हैं जहाँ लाखों विपत्तियों का प्रकाश ज्वालामय एवम् दृश्य ओजस्वी गान से युक्त हैं ।

किं बहुना—

सुस्थिततेजोराशेर्लक्ष्मीजनकस्य रत्ननिलयस्य ।

तस्योपरि प्लवन्ते वार्धेरिव वर्णकाः सर्वे ॥ १९ ॥

अन्वयः—सर्वे वर्णकाः सुस्थिततेजोराशेः लक्ष्मीजनकस्य रत्ननिलयस्य तस्य उपरि वार्धेः इव प्लवन्ते ॥ १९ ॥

सुधा—सुस्थितेति । सर्वे=निखिलाः । वर्णकाः=वर्णनकर्तारः । सुस्थिततेजो-
 राशेः—सुस्थितः तेजोराशिः=प्रतापचयो बडवानलो वा यस्य तस्य । लक्ष्मीजनकस्य
 =शोभोत्पादकस्य, लक्ष्म्याः पितुर्वा । रत्ननिलयस्य=रत्नाकरस्य सिन्धोर्वा । तस्य
 =राज्ञः सागरोपमस्य । उपरि=ऊर्ध्वम् । वार्धेः इव—वारो जलानि धीयन्तेऽस्मि-
 न्निति वाधस्तस्य=सिन्धोरिव । प्लवन्ते=तरन्ति । अपरिच्छिन्नगुणत्वादलव्यमध्य-
 मध्या बाह्यमेव वर्णयन्तीति भावः । आर्यावृत्तम् । अत्रोपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

हिन्दी—अधिक क्या कहें—सभी स्तुतिपाठकसुस्थिर तेजस्वी लक्ष्मीजनक, रत्ना-
 कर उस नृप के ऊपर सागर के समान तरते हैं ॥ १९ ॥

तत्र चलत्कञ्चुकिसङ्कुलं पातालमिवान्तःपुरमनन्तालयं प्रविश्य विविध-
 कुसुमसम्पत्सम्पन्नपुण्यपादपपरिकरिताङ्गणवापीपरिसरचलच्चक्रवाके चन्द्र-
 शालाशालिनि, शैलूष इवानेकभूमिकाभाजि, धनञ्जय इव सुभद्रान्विते, कुरु-
 वंशाख्यान इव चारुचित्रविचित्रभित्तिभाजि, तुहिनाचलोच्चकूटायमाने सुधा-
 धवलस्कन्धे धाम्नि ध्वजावलीविलसत्सप्तसप्तिसप्तौ सप्तमभूमिकायाम् इतो
 मुखवातायने निविष्टात्, इतो गतास्ताः कुब्जवामनकन्यकास्त्वद्वातव्यति-
 करविनोदारम्भिणीः सम्भाषयन्तीम्, अनवरततरललोचनालोकनर्नलोत्प-
 लोपहारमिव त्वदधिष्ठितायं दिशे दिशन्तीम्, उत्तरीयांशुकस्याच्छतया
 दृश्यमानमदनबाणव्रणकिणानुकारिकस्तूरिकापङ्कपत्रलताङ्कितकुचकलश-
 श्रियम्, अष्टमीशशाङ्कशकलश्रीशोभाभाजि ललाटपट्टे स्मरपरवशत्रिपुरुष-
 रिव 'ममेयं ममेयं ममेयम्' इति संहर्षात्कृतं स्ववर्णानुकारिस्वीकारचिह्न-
 मिव कुङ्कुममृगमदमलयजरसरचितत्रिपुण्ड्रकरेखात्रितयमुद्वहन्तीम्, आलो-
 हितेन च त्वद्वातमृतपानबालप्रवालप्रणालकेनेव कर्णप्रणयिना बालपल्लवेन
 विराजितवदनम् आसन्नमणिभित्तिदर्पणसङ्क्रान्तप्रतिबिम्बतया त्वत्सङ्गम-
 याञ्छाकृतसन्तापसंविभागार्थमिव बहून्यात्मरूपाणि सृजन्तीम्, आसन्नवर्ति-
 नीभिर्वीणादिविनोदविदुषीभिः समानवयोवेषाभिः सखीभिः सरस्वतीमिव
 सकलविद्याधिदेवताभिरुपास्यमानाम्, उन्मिषत्कुसुमाभरणरमणीयाभिश्चा-
 मरग्राहिणीभिर्वनदेवताभिरिव शरीरिणीं वसन्तमासश्रियमुपसेव्यमानाम्,
 अनुलेपनपुष्पपाणिभिः प्रसाधिकाभिर्भवानीमिवानेकनाकनायकनारीभिरा-
 राध्यमानाम्, इतस्ततो निपतन्मण्डनमणिमयूखमञ्जरीजालच्छलेनामान्त-
 मिव कान्तिरसविसरमुत्सृजन्तीम्, अशेषाङ्गावयवेषु प्रतिबिम्बतरासन्नचित्र-
 भित्तिरूपकर्मयाविभिः सुरासुरैरिव विधीयमानाश्लेषाम्, अप्रस्थिते पद्म-
 परागमणिवर्पणे कन्दर्पातुरे रागिणि शशिनोव करुणयापितच्छायाम्, अशेष-
 जगद्विजयास्त्रशालामिव मन्मथस्य, सङ्केतवसतिमिव समस्तसौन्दर्यगुणा-
 नाम्, अधिदेवतामिव सौभाग्यस्य, विपणिमिव लावण्यस्य, शिल्पसर्वस्व-

परिणामरेखामिव विधातुः, अनन्तसंसाररोहणंकरत्नकन्दलीं दमयन्तीमद्राक्षम् ।

सुधा—तत्रेति । तत्र=तस्मिन् राजभवने । चलत्कञ्चुकिसङ्कुलम्—चलदिभः=भ्रमदिभः, कञ्चुकिभिः वृद्धैः राजान्तःपुरचारिभिः, सङ्कुलम्=परिपूर्णम् । पक्षे—सञ्चरदिभरगैः सङ्कुलम् । पातालम्=नागलोकमिव । अनन्तालयम्=बहुनिलयम्, शेषनिलयम् वा । अन्तःपुरम्=राजकन्यकान्तःपुरम् । प्रविश्य=प्रवेशं कृत्वा । विविधकुसुमसम्पत्सम्पन्नपुण्यपादपपरिकरिताङ्गणवापीपरिसरचलच्चक्रवाके—विविधकुसुमसम्पदिभः=अनेकविविधपुष्पसम्पदाभिः, सम्पन्नम्=परिपूर्णम्, पुण्यपादपैः=पावनवृक्षैश्च, परिकरितम्=परिवृतम्, अङ्गणम्=अजिरम्, तस्य वाप्याः=सरस्याः, परिसरे=तटभूमौ, चलन्तः=चङ्क्रमन्तश्चक्रवाकाः=चक्रवाकपक्षिणः, यत्र तथाविधे चन्द्रशालाशालिनि=सर्वोच्चप्रकोष्ठयुक्ते । शैलूप इव=नट इव । अनेकभूमिकाभाजि—अनेकाः=बहुविधाः भूमिकाः, भजन्ते=शोभन्ते यत्र तथाविधे, बहुग्रहक्षणशोभि वा । धनञ्जय इव=अर्जूनसमः । सुभद्रान्विते—सुभद्रया=अर्जुनपत्न्याऽन्विते=संयुक्ते, सुष्ठु=शोभनानि भद्राणि=कल्याणकराणि ग्रहावयवविशेषास्तैरन्विते । चारुचित्रविचित्रभित्तिभाजि—चारुचित्रेण, विचित्रा भित्तिभञ्जते यत्र । पक्षे—चित्रविचित्रौ=शान्तनुसुतौ तावेव भित्तिभूतौ भजते यत्र तादृशे । कुरुवंशाख्यान इव=कुरुवंशवर्णन इव । तुहिनाचलोच्चकूटायमाने=हिमालयोच्चपर्वतसदृशे । सुधाधवलस्कन्धे—सुधया, धवलाः=उज्ज्वलाः, स्कन्धाः=स्तम्भाः, यत्र तथाविधे । धाम्नि=तेजोमये । ध्वजावलीविलसत्सप्तिसप्तौ—ध्वजावल्या=ध्वजपङ्क्त्या, विलसत्=शोभितः, सप्तसप्तिः=सूर्यः यत्र तस्मिन् । पक्षे सप्ताश्राः यत्र तथाविधे । सप्तभूमिकायाम्=सप्तमप्रासादे । इतः=अस्मात् स्थानात् । मुखवातायने—मुखम्=आननम्, वातायने=गवाक्षे । निविष्टाम्=घृताम् । इतो गतास्ताः=समाप्ति गताः । कुब्जवामनकन्यकाः—कुब्जाः वामनाश्च याः कन्यकाः=कन्याजनास्ताः । त्वद्वाताव्यतिकरविनोदारम्भिणीः—त्वत्=तव, वाताव्यतिकरेण=कथालपनेन, विनोदम्=मनोरञ्जनम् आरभन्ते यास्ताः । सम्भाषयन्तीम्=आलपन्तीम् । अनवरततरललोचनालोकनैः—अनवरतम्=निरन्तरम्, तरलैः=चञ्चलैः लोचनैः=नयनैः आलोकनैः=दर्शनैः । नीलोत्पलोपहारम् इव=इतदीवरोपहारम् इव । त्वदधिष्ठितायै—त्वत्=ते, अधिष्ठितायै=सनाथितायै । दिशे=ककुभायै । दिशन्तीम्=दीपयन्तीम् । उत्तरीयांशुकस्य=उत्तरीयवस्त्रस्याच्छतया=स्वच्छता । दृश्यमानमदनवाणव्रणकिणानुकारिकस्तूरिकापङ्कपत्रलताङ्कितकुचकलशश्रियम्—दृश्यमानाः, मदनबाणस्य=कामशरस्य, ये व्रणास्तेषु, किणानुकारिकस्तूरिका=चिह्नानुकारिकस्तूरिका, तस्याः पङ्केन=रजसा, पत्रलताङ्किता=पत्रलताविचिह्निता, कुचकलशयोः=पयोधरकुम्भयोः, श्रीः=शोभा, यस्यास्ताम् । अष्टमीशशाङ्कशकलश्रीशोभाभाजि—अष्टमीशशाङ्कः=अष्टमीतिथिचन्द्रः, तस्य शकलश्रीशोभा=खण्डशोभा, भजते=शोभते, यत्र तथाविधे । ललाटपट्टे=भालपट्टे । स्मरपरवशत्रिपुरुषैरिव—स्मरपरवशैः=कामव्यग्रैस्त्रिपुरुषैः इव—त्रयाणां सत्वरज-

स्तमसां पुरुषास्त्रिपुरुषाः तैरिव । यथा—‘न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्’ इत्यत्र
 त्रयाणां धर्मादीनां गणः । यथा च चण्डसिंहकृते चण्डिकाचरिते—प्रियस्त्रिवर्गश्चक्रे
 सकामम् इति । मम इयम्=एषा मम । इति । सहर्पात्कृतम्=सानन्दकृतम् । स्ववर्णानु-
 कारिस्वीकारचिह्नम् इव=स्वीकृतिचिह्नसदृशम् । कुङ्कुममृगमदमलयजरसरचितत्रि-
 पुण्ड्रकरेखात्रितयम्—कुङ्कुममदमृगस्य=कस्तूरिकायाः, मलयजस्य=चन्दनस्य च रसः,
 तेन रचितम्=मण्डितम्, त्रिपुण्ड्रकरेखात्रितयम्—त्रिपुण्ड्रकस्य=तिलकस्य, रेखात्रितयम्
 =चिह्नत्रयम् । उद्वहन्ती=धारयन्तीम् । त्वद्वातामृतपानबालप्रवालप्रणालकेन—
 त्वत्=ते, वातामृतपानाय=कथासुधाश्रवणाय, बालेन=लघुना, प्रवालेन=मण्डलेन
 प्रणालकेन=प्रणालकमार्गेण । कर्णप्रणयिना=कर्णप्रियेण । आलोहितेन=आरक्तेन ।
 बालपल्लवेन=नूतनकिसलयेन इव । विराजितवदनाम्—विराजितम्=शोभितम्,
 वदनम्=मुखं यस्यास्ताम् आसन्नमणिभित्तिदर्पणसङ्क्रान्तप्रतिबिम्बतया—आसन्नम्=
 सन्निकटम्, मणिभित्तिदर्पणे=मणिनिमित्तभित्तिमुकुरे या प्रतिबिम्बिता, तया । त्वत्स-
 ङ्गमवाञ्छाकृतसन्तापसम्बिभागार्थम्—तव सङ्गमाकाङ्क्षया कृतः=विहितः यः सन्ताप-
 सम्बिभागः=दुःखसंविभागस्तदर्थम् । बहूनि=अनेकानि, रूपाणि=स्वरूपाणि, सृज-
 न्तीम्=उत्पादयन्तीम् इव । आसन्नवर्तिनीभिः=निकटवर्तिनीभिः । वीणादिविनोद-
 विदुषीभिः—वीणादिभिः=तन्त्रीप्रभृतिभिः विनोदे=मनोरञ्जने या विदुष्यः=
 पण्डितास्ताभिः । समानवयोवेषाभिः—समानम् वयः=आयुः, वेषः=आकृतिश्च,
 यासां ताभिः । सखीभिः=सहचरीभिः । सकलविद्याधिदेवताभिः=समस्तविद्याधि-
 ष्ठात्रिदेवीभिः । सरस्वतीम्=वाग्देवीम् । उपास्यमानाम् इव=आराध्यमानाम् इव ।
 उन्मिषत्कुसुमाभरणरमणीयाभिः—उन्मिषताम्=विकसितानाम्, कुसुमानाम्=पुष्पा-
 णाम्, आभरणैः=भूषणैः, रमणीयाभिः=मनोरमाभिः । चामरग्राहिणीभिः=चामर-
 धारिणीभिः । वनदेवताभिरिव=वनदेवीभिर्यथा । शरीरिणीम्=सदेहाम् । वसन्त-
 मासश्रियम्=वसन्तमासशोभाम् । उपसेव्यमानाम्=सेव्यमानाम् । अनुलेपनपुष्प-
 पाणिभिः—अनुलेपनम्=कर्पूरागुरुचन्दनलेपनम्, पुष्पाणि=कुसुमानि, च, पाणिषु यासां
 ताभिः । प्रसाधिकाभिः=प्रसाधननारीभिः । अनेकनाकनायकनारीभिः=अनेकपुरन्दर-
 स्त्रीभिः । भवानीम्=पार्वतीदेवीम् । आराध्यमानाम्=पूज्यमानाम् इव । इतस्ततः
 =परितः । निपतन्मण्डनमणिमयूखमञ्जरीजालच्छलेन—निपतताम्=स्खलताम्,
 मण्डनमणिषु=आभूषणरत्नेषु, मयूखमञ्जरीणाम्=किरणमञ्जरीणाम्, जालम्=
 समूहम्, तस्य छलेन=व्याजेन । अमान्तम् इव । कान्तिरसविसरम्=उज्ज्वलं प्रभा-
 रसप्रसरम् । उत्सृजन्तीम् इव=उत्पादयन्ती यथा । अशेषाङ्गावयवेषु=सम्पूर्णशरीर-
 भागेषु । प्रतिबिम्बितैः=प्रतिभासितैः । चित्रभित्तिरूपकैः=चित्रभित्तिस्वरूपैः । माया-
 विभिः=मायायुक्तैः । सुरासुरैः=देवदानवैः । विधीयमानाश्लेषाम्=क्रियमाणा-
 लिङ्गनाम् इव । अग्रस्थिते=पुरःस्थिते । पद्मरामणिदर्पणे=पद्मरागमणेः, दर्पणे=
 मुकुरे । कन्दर्पातुरे=कामातुरे । रागिणि=प्रणयिनि । शशिनि=चन्द्रमसि । कव-
 णया=वयया । अपितच्छायाम् इव=अपितप्रतिबिम्बाम् इव । मन्मथस्य=मदनस्य ।

अशेषजगद्विजयास्त्रशालाम् इव—अशेषस्य=सम्पूर्णस्य, जगतः=संसारस्य, विज-
यस्य=जयस्यास्त्रशालाम्, इव=आयुधशालाम्, यथा । समस्तसौन्दर्यगुणानाम्=
निखिलसुन्दरतागुणानाम् । सङ्केतवसतिम् इव=संकेतवासस्थानम् इव । सौभाग्यस्य
आनन्दस्याधिदेवताम् इव=अधिष्ठात्रिदेवीम् । इव । लावण्यस्य=कमनीयतायाः ।
विपणिम्=आगाराम् इव । विधातुः=ब्रह्मणः । शिल्पसर्वस्वपरिणामरेखाम् इव=
सम्पूर्णशिल्पकलापरिणामचिह्नम् इव । अनन्तसंसाररोहणैकरत्नकन्दलीम् इव—अनन्त-
संसाररूपस्य, रोहणस्य=रोहणनामपर्वतस्य, एकरत्नकन्दलीम् इव=एकमात्रमणि-
कन्दलीसमाम् । दमयन्तीम्=भैमीम् । अद्राक्षम्=अहमपश्यम् ।

हिन्दी—चञ्चल सापों से संकुल पाताल लोक के समान कञ्चुकि वर्ग से परिपूर्ण
वह अन्तःपुर है । जैसे पाताल अनन्तालय (शेषनाग का घर) है, वैसे ही उस
अन्तःपुर में अनेक भवन हैं इस प्रकार के अन्तःपुर में मैंने प्रवेश किया ।

वहाँ विभिन्न पुष्प-सम्पदा से सम्पन्न पवित्र वृक्षों से घिरे आँगन की बावली
के तट पर चक्रवाक पक्षी घूम रहे थे । (अन्तःपुर) चन्द्रशालाओं (ऊँचे-ऊँचे
भवनों) से युक्त नट के सदृश अनेक भूमिकाओं (भूभागों) से शोभित सुभद्रा से
युक्त धनञ्जय के समान सुन्दर चित्र-विचित्र-भित्ति (विविध रङ्गीन चित्रमय दिवारों
से शोभित कुरुवंश के आख्यान के समान, हिमालय के उच्च शिखर सदृश चूने से
पूटे उच्च भाग वाले भवन पर जिसके सातवें भाग (सतमञ्जिले) पर ध्वजश्रेणियाँ
सूर्य के सात घोड़ों से (सप्तरश्मियों से) विलास कर रहीं थीं वहीं इधर को ही
दृष्टि लगाये हुये खिड़की पर बैठी दमयन्ती को मैंने देखा ।

वह इधर-उधर घूम रही कुब्जाओं तथा वामनकन्याओं से आपके सम्बन्ध की
कथाओं (चर्चाओं) में संलग्न मनोविनोद कर रही सेविकाओं से बातचीत कर रही
थी । निरन्तर तरलनयनों के द्वारा अवलोकन से तुम्हारी अभीष्ट दिशा (इसी ओर)
को मानो नीलकमलहार से प्रकाशित कर रही थी । उत्तरीयांशुक की स्वच्छता से
मदनबाण के धावों के अनुरूप कस्तूरिका से बनी पत्र-लताओं से चिह्नित पयोधर-
कुम्भों की शोभा दिखलाई पड़ रही थी । ललाट पर अष्टमी के चन्द्रखण्ड जैसी
शोभा लग रही थी । कुङ्कुम-कस्तूरी तथा चन्दन-रस से उसने त्रिपुण्ड लगा रखा
था जिसकी कि कामवश त्रिपुरुषों (सत्व, रज और तम) द्वारा अपने वर्णों के अनुरूप
(चन्दन-शुभ्र, कुङ्कुम-रक्त, कस्तूरिका-कृष्ण) रेखाओं के कारण जैसे “यह रेखा
मेरी है, यह रेखा मेरी है” इस प्रकार सहर्ष स्वीकारोक्ति की जा रही थी । कान
पर लगाये अरुणाभपल्लवों से युक्त उसका सुन्दर मुख आपका वार्तालाप रूपी अमृत-
पान के लिए छोटे छोटे थलहों को सींचने के लिए बरहे जैसा बना हुआ था । निकट-
वर्ती मणिभित्तियों पर पड़ रहे प्रतिबिम्ब के कारण आपके संगम की अभिलाषा से
किये गये सन्ताप के बटवारे के समान उसके बहुत से स्वरूप लग रहे थे । पार्श्व-
वर्तिनी वीणा आदि द्वारा मनोरंजन करने में निपुण समान अवस्था तथा वेषभूषा
वाली सखियों द्वारा समस्त विद्याओं की अधिदेवताओं से सेवित वह सरस्वती देवी

जैसी प्रतीत हो रही थी। विकसित कुसुमाभरणों से मनोरम, चामर डुलाने वाली सेविकाओं से सेवित वह वनदेवियों से शोभित सदेह वसन्त मास की श्री (शोभा) जैसी लग रही थी। अनुलेपन (चन्दनकपूर आदि) तथा फूल हाथों में लिए सजाने सँवारने वाली सेविकाओं से वह अनेक स्वर्गनायकों की पत्नियों से अराध्यमान पार्वती देवी जैसी थी।

इधर उधर बिखर रहीं मण्डन-मणियों की किरणों के जाल के बहाने उज्ज्वल कान्ति रस उत्पन्न करती हुई, सम्पूर्ण शरीरावयवों पर प्रतिबिम्बित आसन्नवर्ती भित्तियों (दीवारों) के दृश्यों से मायावी देवताओं तथा दानवों द्वारा मानों आलिंगन की जा रही, सामने रखे हुये पद्मराग के मणिदर्पण पर कामपीडित अनुरागी चन्द्रमा पर कृपया पड़ रही छाया जैसी परछाई से युक्त समस्त जगत् को जीतने वाले मन्मथ की अस्त्रशाला जैसी, समस्त सौन्दर्य गुणों की संकेत भूमि जैसी, सोभाग्य की अधिदेवता सदृश, लावण्य की दूकान समान, विधाता की सर्वोत्तम शिल्परेखा जैसी, अनन्त विश्व में रोहण नामक पर्वत की रत्नमयी कन्दली सदृश दमयन्ती थी।

टिप्पणी—चित्रविचित्र—कुरुवंश के मूलपुरुष चित्र तथा विचित्र नामक महापुरुष थे जिनकी अम्बिका तथा अम्बाला पत्नियाँ थीं। इन्हीं से पाण्डु तथा धृतराष्ट्र का जन्म हुआ था।

स्मरपरवशत्रिपुरुष—दमयन्ती के ललाट में लगे त्रिपुण्ड की तीनों रेखायें तीन रंग की थीं जो कि कुङ्कुम-कस्तूरी तथा चन्दन से खींची गई थीं। कवि ने इन्हीं तीनों वर्णों को लक्षित कर त्रिगुण (सत्त्व-रजः-तमः) की कल्पना की है। चन्दन की शुभ्रता से सत्त्व, कुङ्कुम की अरुणिमा से रजः तथा कस्तूरी की काली रेखा से तमोगुण को इंगित किया गया है। यही गुण त्रिपुरुष माने गये हैं।

ईक्षणा-मृतशलाकामवलोक्य च तामतिहर्षविस्मयकौतुकोत्तानितचक्षुश्चिन्तितवानहम्।

मुधा—ईक्षणेति। ईक्षणा-मृतशलाकाम्—ईक्षणाय=अवलोकनायामृतशलाका=सुधाशलाकासमां, ताम् दमयन्तीम्। अवलोक्य=दृष्ट्वा। अतिहर्षविस्मयकौतुकोत्तानितचक्षुः—अतिहर्षेण=महदानन्देन, विस्मयेन, कौतुकेन=आश्चर्येण च उत्तानिते=विस्फारिते चक्षुषी=नयने यस्य तथाविधः। अहम् चिन्तितवान्=विचारितवान्। हिन्दी—आँखों के लिए अमृतशलाका जैसी उस (दमयन्ती) से अति हर्ष विस्मय तथा कौतुक से विस्फारित नेत्र में सोचने लगा।

इयं हि—

स्मरराजराजधानी मङ्गलवलभी विलासविहगानाम्।

शृङ्गाररङ्गशाला हरति न बाला मनः कस्य ॥ २० ॥

अन्वयः—स्मरराजराजधानी विलासविहगानां मङ्गलवलभी शृङ्गाररङ्गशाला बाला कस्य मनः न हरति ॥ २० ॥

सुधा—स्मरेति । स्मरराजराजधानी—स्मरराजस्य=कामाधीशस्य, राजधानी । विलासविहगानाम्=विलासरूपपक्षिणाम् । मङ्गलवलभी=कल्याणभूमिः । शृङ्गार-
रङ्गशाला—शृङ्गारस्य=शृङ्गाररसस्य, रङ्गशाला=रङ्गभूमिः । इयम् बाला=
रमणी । कस्य=कस्य जनस्य । मनः=चेतः । न हरति=न मोहयति । आर्या
वृत्तम् । अत्र रूपकालङ्कारः ॥ ३० ॥

हिन्दी—क्योंकि यह—कामदेव की राजधानी, विलासरूपी पक्षियों की विलास-
भूमि तथा शृङ्गार की रंगशाला यह बाला किस पुरुष का मन नहीं हर लेती
है ॥ २१ ॥

अपि च—

दग्धो विधिर्विधत्ते न सर्वगुणसुन्दरं जनं कमपि ।

इत्यपवादभयादिव हरिणाक्षी वेधसा विहिता ॥ २१ ॥

अन्वयः—दग्धः विधिः कम् अपि जनं सर्वगुणसुन्दरं न विधत्ते इति अपवादभयात्
इव वेधसा हरिणाक्षी विहिता ॥ २१ ॥

सुधा—दग्ध इति । दग्धः=निन्धः । अत्र दग्धशब्दस्य निन्धो लक्ष्यार्थः । विधिः=
विधाता । कम् अपि जनम्=कमपि पुरुषम् । सर्वगुणसुन्दरम्=पूर्णगुणरमणीयम् ।
न विधत्ते=न विदधाति । इति=इदम् । अपवादभयात्=अपवादत्रासात् । वेधसा
=ब्रह्मणा । हरिणी इव=मृगोव मुनयना । इयं विहिता=रचिता । आर्यावृत्तम् ।
अत्रोपमालङ्कारः ॥ २१ ॥

हिन्दी—और भी—निन्दनीय विधाता किसी भी व्यक्ति को सर्वगुणसुन्दर नहीं
बनाता है (कोई न कोई त्रुटि उसमें अवश्य रखता है) इस अपवाद के भय से
विधाता ने यह (दमयन्ती) मृगनयनी बनाई है ॥ २१ ॥

किं चान्यत्—

लावण्यपुण्यपरमाणुदलं तदन्य-

दन्यः स चापि निपुणः खलु कोऽपि वेधाः ।

येनाद्भुता कृतिरियं विहिता विशिष्टः

कार्येण कारणविशेषगुणोऽनुमेयः ॥ २२ ॥

अन्वयः—तत् लावण्यपुण्यपरमाणुदलम्, अन्यत् खलु सः निपुणः कः अपि वेधाः
चापि अन्यः, येन इयम् अद्भुता कृतिः विहिता । विशिष्टकार्येण कारणविशेषगुणः
अनुमेयः ॥ २२ ॥

सुधा—लावण्येति । तत्=तथाविधम् । लावण्यपुण्यपरमाणुदलम्—लावण्यस्य
=सौन्दर्यस्य, परमाणुदलम् । अन्यत्=भिन्नम् एवास्ति । खलु=किल । सः=
असौ । निपुणः=कुशलः । कः अपि=कश्चिदपि । वेधाः=विधाता चापि । अन्यः=
अपरः, भविष्यति । येन=येन वेधसा । इयम्=एषा । अद्भुता=अनुपमा । कृतिः=
रचना दमयन्ती । विहिता=रचिता । विशिष्टकार्येण दमयन्त्याः रचना-विशेषकर्मणा ।

तस्याम् । कारणविशेषगुणः=कारणविशेषेण गुणविशेषः । अनुमेयः=अनुमातुं योग्यः अस्ति । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २२ ॥

हिन्दी—वह लावण्यता का परमाणु दल कुछ और ही है । निःसन्देह वह कोई और ही होगा जिसने यह अद्भुत कृति निमित्त की है । (दमयन्ती) विधाता की विशिष्ट रचना है अतः उसमें गुण-विशेष होने का भी अनुमान किया जा सकता है ॥ २२ ॥

एवं वितर्कयन्तं सापि मां पुष्कराक्षसूचितमुचितसम्भ्रमेण मनाग्वलित-
कन्धराकन्दलीकम्पितकर्णोत्पलमवलोक्य स्वागतप्रश्नानन्तरम् 'अहो बहोः
कालादभूत्सुप्रभातमद्योद्योतितमिव तमस्काण्डपिण्डीकृतं कुण्डिनम्, अका-
ण्डाडम्बरितवसन्तविकासोत्सव इवाभवत्सरित्सङ्गमोपकण्ठवनविभागः,
चिरात् सम्पन्ना सलक्षणा दक्षिणा दिगियम्, उन्निद्रित इव सह्यादिः, अमृत-
द्रवादित इवोज्जीवितोऽयं जनः' इत्यभिधाय 'पर्वतक, कच्चित्कुशली-
परवलदलदावानलो नलः' इति स्मितमुग्धमधुरया गिरा समभाषत ॥

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । वितर्कयन्तम्=तर्कं कुर्वन्तम् । माम्=पर्व-
तकनामानम् । सा=दमयन्ती, अपि । पुष्कराक्षसूचितम्—पुष्कराक्षेण सूचितम्=
विज्ञापितम् । उचितसम्भ्रमेण=उपयुक्तसन्देहेन । मनाक्=स्तोकम् । वलितकन्धरा-
कन्दलीकम्पितकर्णोत्पलम्—वलित्वा या कन्धराकन्दली=वक्रिमग्रीवाङ्कुरा, तथा
कम्पिते=चलिते, कर्णोत्पले=कर्णपुष्पे यस्य तादृशम् । अवलोक्य=दृष्ट्वा । स्वागत-
प्रश्नान्तरम्=कुशलक्षेमपृच्छापश्चात् । अहो=आश्चर्यम् । बहोः कालात्=भूयसः
समयात् । अद्य=अस्मिन् दिवसे । उद्योतितम्=दीप्तिमन्तम् । सुप्रभातम् इव=
सुन्दरप्रातःकालसमम् । तमस्काण्डपिण्डीकृतम्—तमस्काण्डेन =अन्धकारराशिना,
पिण्डीकृतम्=आवृतम्, कुण्डिनम्=कुण्डिनपुरम् । उद्योतितम्=प्रकाशितम् । सरि-
त्सङ्गमोपकण्ठवनविभागः—सरितो=नद्योः, सङ्गमस्योपकण्ठे=पाश्चै, यो वनविभागः
काननभूभागः, अकाण्डाडम्बरितवसन्तविकासोत्सव इव—अकाण्डे=असमये, आड-
म्बरितस्य=प्रफुल्लितस्य, वसन्तस्य=वसन्तर्त्तोः, विकासोत्सवः इव=उल्लासोत्सवो
यथा । तथा अभवत्=बभूव । चिरात्=बहुकालात् । इयं दक्षिणा दिक्=एषा
अवाची दिशा । सलक्षणा=लक्षणयुक्ता । सम्पन्ना=परिपूर्णा जाता । सह्यादिः=
सह्याचलः । उन्निद्रित इव=सजगो यथा । अमृतद्रवादितः—सुधारससिक्तः अयं जनः
=इयम् दमयन्ती । उज्जीवितः=पुनर्जीविताः जाता । इति=एवम् । अभिधाय=
उक्त्वा । पर्वतक=अयि पर्वतक ! परवलदलदावानलः=परवलस्य=शत्रुसैन्यस्य
यद्दलम्=समूहम्, तस्य दावानलः=विनाशकः, नलः=नलनृपः । कच्चित्कुशली=
सकुशलस्तु वर्तते । इति=इत्थम् । स्मितमुग्धमधुरया—स्मितमुग्धेन=मृदुहासेन
मधुरा=मनोरमा, तथा । गिरा=वाण्या । समभाषत=अकथयत् ।

हिन्दी—वह (दमयन्ती) भी इस प्रकार पुष्कराक्ष द्वारा सूचित, उचित सम्भ्रम
से थोड़ा-सी गर्दन रूपी कन्दली के धुमाने के कारण हिल रहे कर्णपुष्पों वाले तर्क

कर रहे मुझ पर्वतक को देखकर स्वागत प्रश्न पूछने के बाद—“अहा, बहुत समय पश्चात् आज उद्योतित सुप्रभात के सदृश अन्धकार से आवृत कुण्डिन नगर जगमगा उठा है, नदियों के संगम की निकटवर्ती वनभूमि असमय में प्रफुल्लित वसन्त ऋतु के उल्लासोत्सव जैसा हो उठी है। यह दक्षिण दिशा बहुत दिनों बाद शुभ लक्षणों से सम्पन्न हुई है, सद्यः पर्वत जग-सा पड़ा है तथा यह व्यक्ति (मैं दमयन्ती) सुधारस से सिक्त सा पुनः जीवित हो उठा है” यह कह कर—“हे पर्वतक ! शत्रु सैन्य-समूह को दावानल के समान नष्ट करने वाले महाराज नल कुशल से तो हैं !” इस प्रकार मृदु मुस्कराहट से मधुरवाणी से उसने कहा ।

**अहमपि प्रणम्य यथोचितमनन्तरमतिस्वरितसखीजनोपनीतमासनम-
ध्यास्य देवेन प्रहितानि तान्याभरणोपायनान्युपानैषम् ।**

सुधा—अहमिति । अहम्=पर्वतकः अपि । यथोचितम्=यथोपयुक्तम् । प्रणम्य =नमस्कृत्य । अनन्तरम्=पश्चात् । अतिस्वरितसखीजनोपनीतम्—अतिस्वरितम्= अतिशीघ्रम्, सखीजनेन=सहया, उपनीतम्=समानीतम् । असनम्=विष्टरम् । अध्यास्य=असीनो, भूत्वा । देवेन=स्वामिना । प्रहितानि=प्रेषितानि । तानि= तथाविधानि । आभरणोपायनानि=आभूषणाद्युपहारवस्तूनि । उपानैषम्=समर्पया- मासम् ।

हिन्दी—मैंने भी यथोचित प्रणाम कर, तदनन्तर अतिशीघ्र सखीजन द्वारा लाये गये आसन पर बैठ कर महाराज द्वारा प्रेषित आभरणोपहार वस्तुएँ प्रस्तुत कीं ।

**आदरेण तथा गृहीतेषु तेषु, बहुमते मयि, प्रकान्ते त्वद्गुणग्रहणगोष्ठी-
व्यतिकरे, नर्मसुखालापलीलयातिक्रामति स्तोककालकलापे, पुष्कराक्षोऽप्य-
भाषत ।**

सुधा—आदरेणेति । तथा=दमयन्त्या । आदरेण=आदरपूर्वकम् । तेषु=उपा- हारवस्तुषु । गृहीतेषु=स्वीकृतेषु । मयि=पर्वतके । बहुमते=सम्मानिते । त्वद्गुण- गोष्ठीव्यतिकरे—त्वद्गुणानां गोष्ठ्याः=सभायाः, व्यतिकरे=प्रसङ्गे । प्रकान्ते= प्रारम्भे सति । नर्मसुखालापलीलया=मधुरसुखवार्ताक्रीडया । स्तोककालकलापे= किञ्चित्समये । अतिक्रामति=समाप्ती । पुष्कराक्षः=पुष्कराक्षनामकः अपि । अभा- षत=अकथयत् ।

हिन्दी—उस (दमयन्ती) के द्वारा सादर उपहार वस्तुएँ ले लेने पर मुझे भी सम्मानित किया गया । आपके गुणगान का प्रसङ्ग छिड़ जाने पर मधुर सुख संवाद लीला में कुछ समय व्यतीत करने पर पुष्कराक्ष कहने लगा ।

‘देवि, विज्ञापयामि यद्यभयम् ।

सुधा—देवीति । देवि=भो देवि ! यदि=चेत् । अभयम्=निर्भयः स्याम् । (तर्हि) विज्ञापयामि=निवेदयामि ।

हिन्दी—हे देवि ! यदि अभय-प्रदान करें, तो मैं निवेदन कहूँ ।

एवमनुश्रुतमस्माभिः 'किल सकलनाकिनायकपुरन्दरपुरःसराः सर्वेऽपि लोकपालास्त्वामभिलषन्तोऽन्तःकरणारण्यलग्नमदनदावानल नलमायान्तमभ्यथितवन्तो यथा महानुभावा भवन्ति हि भवादृशाः परोपकारव्रतधर्माणि, तदेष प्रार्थ्यसे स्वप्रयोजननिरपेक्षेण त्वयास्मदर्थे दमयन्ती वरणीया इति ।

मुधा—एवमिति । एवम् = इत्थम् । अस्माभिः = सेवकजनैः । अनुश्रुतम् = आकण्ठितम् । किल = खलु । सकलनाकिनायकपुरन्दरपुरःसराः—सकलाः = समस्ताः नाकिनः = स्वर्गवासिनः देवाः, तेषां नायकाः = प्रधानाः, पुरन्दरपुरःसराः = इन्द्रादिकाः सर्वेऽपि = निखिलाः अपि । लोकपालाः । त्वाम् = देवीं दमयन्तीम् । अभिलषन्तः = कामयन्तः । अन्तःकरणारण्यलग्नमदनदावानलः—अन्तःकरणमेव अरण्यम् = हृदयकाननम्, तस्मिन् लग्नम् = संलग्नम्, मदनरूपदावानलः = कामरूपदाववह्निः येषां ते । नलम् = नलाभिधनिषधनृपतिम् । आयान्तम् = आगच्छन्तम् । अभ्यथितवन्तः = प्रार्थितवन्तः । यथा = येन प्रकारेण । भवादृशाः = भवत्सदृशाः । महानुभावाः = महापुरुषाः । परोपकारव्रतधर्माणि = परोपकारव्रतधारिणः । भवन्ति । तद् = अतः । एषः = अयम् । प्रार्थ्यसे = प्रार्थना क्रियते त्वम् । स्वप्रयोजननिरपेक्षेण = आत्मप्रयोजनापेक्षया विनैव । त्वया = भवता नलेन । अस्मदर्थे = अस्मत्लोकपालहेतोः । दमयन्ती = भैमी । वरणीया = चयनीया, भार्या कार्येति ।

हिन्दी—हम लोगों ने सुना है कि सकल देवों के नायक पुरन्दर (इन्द्र) को आगे कर समस्त लोकपालों ने तुम्हें प्राप्त करने की अभिलाषा करते हुये अन्तःकरण रूपी वन के लिए दावानल सदृश आते हुये, नल से प्रार्थना की कि आप जैसे महानुभाव ही परोपकारव्रत को धारण करने वाले होते हैं अतः आपसे हम लोगों की प्रार्थना है कि अपने मतलब को ध्यान में न कर आपको हम सब के लिए ही दमयन्ती का वरण करना चाहिए ।

तद्देवि, देवदूतकार्येणागतो निषधेश्वरः । पृच्छतु वा देवी पर्वतकम् ।

मुधा—तदिति । तत् = अतः । देवि = अयि दमयन्ति ! देवदूतकार्येण—देवानाम् = इन्द्रादिलोकपालानाम्, दूतकार्येण = दौत्येन । निषधेश्वरः = निषधनृपः नलः । आगतः = आयातः । वा = अथवा । देवी = भवती । पर्वतकम् = तन्नामकं जनम्, पृच्छतु ।

हिन्दी—अतः हे देवि ! देवताओं के दूतकार्य से निषधेश्वर नल यहाँ आये हैं । अथवा आप यह बात पर्वतक से पूछ लें ।

इति श्रुत्वा पुष्कराक्षभाषितम्, ईषद्विषादविलक्षस्मितस्मेरां दृशं मयि साचि सञ्चारितवती ।

मुधा—इति श्रुत्वेति । इति = एवम् । पुष्कराक्षभाषितम् = पुष्कराक्षकथितम् । श्रुत्वा = आकर्ण्य । ईषद्विषादविलक्षस्मितस्मेराम्—ईषद् = किञ्चित्, विषादेन = खेदेन, विलक्षस्मितस्मेराम् = अदभुतविहसितस्मेराम् । दृशम् = दृष्टिम् । मयि = ममोपरि । सञ्चारितवती = सञ्चार ।

हिन्दी—इस प्रकार पुष्कराक्ष का कथन सुन कर—कुछ व्याकुल विलक्षण काम-दृष्टि को उसने मेरी ओर थोड़ा घुमाया ।

मयापि संवादिते पुष्कराक्षवचने तस्मिन्, आकस्मिककठोरकाष्ठप्रहार-व्यथामिवानुभवन्तीं, विन्दतु वीणाक्वणो माधुर्यमितीव प्रतिपन्नमौनव्रता, लभेतां कर्णोत्पले परभागमितीव मुकुलितनयना, प्राप्नोतु शोभां मुक्तावली-दीप्तिजालमितीव मुक्तस्मिता, गच्छतु छायां कण्ठावलम्बिनी चम्पकमाले-यमितीवाङ्गीकृतवैवर्ण्या लभेतां लीलाकमलमिदं सौभाग्यमितीवोच्छ्वसित-वदना, सा क्षणमभूत् ।

सुधा—मयेति । मया = पर्वतकेनापि । तस्मिन् पुष्कराक्षवचने = पुष्कराक्षवाक्ये । संवादिते = समर्थिते । आकस्मिककठोरकाष्ठप्रहारस्य — आकस्मिकम् = सहसा, कठोरस्य = कठिनस्य, काष्ठप्रहारस्य काष्ठाघातस्य, व्यथाम् = पीडाम् । अनुभवन्तीम् = अनुभवं कुर्वन्तीम् । वीणाक्वणः = तन्त्रीध्वनिः । माधुर्यम् = मधुरताम् विन्दतु = प्राप्नोतु । इतीव = इत्येवम् यथा । प्रतिपन्नमौनव्रता = गृहीतमौना । कर्णोत्पले = कर्णपुष्पे । परभागम् = अधिकां शोभाम् । लभेताम् = प्राप्नुताम् । इतीव = इत्थं यथा । मुकुलितनयना = कोरकितनेत्रा । मुक्तावली = मुक्ताहारः । दीप्तिजालम् = प्रकाशपुञ्जम् । प्राप्नोतु = लभताम् । इतीव = इत्थं यथा । मुक्तस्मिता = त्यक्त-स्मिता । कण्ठावलम्बिनी = गलावलम्बिनी । इयम् = एषा । चम्पकमाला = चम्पकपुष्प-सङ्घः । छायां गच्छतु = शोभाशीला भवतु । इतीव = एवं यथा । अङ्गीकृतवैवर्ण्या — अङ्गीकृतम् = स्वीकृतम्, विवर्णत्वम् = मलिनत्वम् यथा तादृशी । इदम् = एतत् । लीलाकमलम् = क्रीडाकमलम् । सौभाग्यम् = सौन्दर्यम् । लभताम् = प्राप्नोतु इतीव । उच्छ्वसितवदना = व्याकुलानना । सा = दमयन्ती । क्षणम् = निमिषम् । अभूत् = बभूव ।

हिन्दी—मैंने जब पुष्कराक्ष के कथन का समर्थन कर दिया तब तो आकस्मिक कठोर काष्ठाघात जैसी पीड़ा का अनुभव करती हुई वह—‘वीणा की ध्वनि अब मधुरता प्राप्त करें’ मानों इस विचार से मौन हो गई । ‘कर्ण-पुष्प ही अधिक शोभा प्राप्त करें’ मानों इसी से उसने अपनी आँखें अर्द्धनिमीलित कर लीं । ‘मुक्तावली दीप्ति पुंज शोभा को प्राप्त करें’ मानों यह सोचकर उसने मुस्कराना छोड़ दिया । ‘गले में लटक रही यह चम्पक माला ही अब अतिशय सुन्दरता प्राप्त करें’ मानों इसी कारण उसने मलिनता धारण कर ली । ‘यह लीलाकमल सौन्दर्य प्राप्त करें’ मानों इसीलिए व्याकुलवदना वह क्षण भर को हो उठी ।

तत्र च व्यतिकरे—

विगलितविलासमपरसमाकस्मिकजातभङ्गशृङ्गारम् ।

मूकितमिव मूर्च्छितमिव मुव्रितमिव भवनमिवमासीत् ॥ २३ ॥

अन्वयः—विगलितविलासम् अपरसम्, आकस्मिकजातभङ्गशृङ्गारम्, इदं भवनं मूकितम् इव, मूर्च्छितम् इव, मुव्रितम् इव आसीत् ॥ २३ ॥

सुधा—तत्रेति । च=तथा । तत्र व्यतिकरे=तस्मिन्नवसरे ।

विगलितेति । विगलितविलासम्—विगलितो विलासो यस्मात्तत्=विलासशून्यम् ।
अपरसम्—अपगतः रसः यस्मात्तत् = रसशून्यम् । आकस्मिकजातभङ्गशृङ्गारम्—
आकस्मिकम्=अकस्मात्, जातभङ्गम्=नष्टम्, शृङ्गारम्=अलङ्करणं यस्मात्तत् ।
इदम्=एतत् । भवनम्=प्रासादम् । मूकितम्=मूकीभूतमिव । मूर्च्छितम् इव=संज्ञा-
शून्यम् इव । मुद्रितम् इव=संकुचितं यथा । आसीत्=अभूत् । आर्यावृत्तम् ॥ २३ ॥
हिन्दी—वहाँ ऐसी दशा होने पर—विलास-हीन, रसशून्य अकस्मात् सजावटभङ्ग
यह भवन मूक जैसा, संज्ञाशून्य जैसा, संकुचित सा लग रहा था ॥ २३ ॥

राजा तु 'पर्वतक ! ततस्ततः' ? पर्वतकोऽपि—देव ! श्रूतयाम् ।

सुधा—राजेति । राजा=वृषस्तु । पर्वतक=हे पर्वतक ! ततस्ततः=तदनन्तरं
किम् भवत् । इत्यपृच्छत् । पर्वतकः अपि अवदत् । देवः=राजन् ! श्रूयताम्=आकर्ण्यताम् ।

हिन्दी—राजा ने पूछा—'पर्वतक ! इसके बाद क्या हुआ ?' पर्वतक भी बोला—
देव ! सुनिये ।

अतः परम्—

ईषन्निःसृतकुन्दकुड्मलसदृदन्तप्रभामञ्जरी-
रोचिष्णुस्मितमन्थरां मयि दृशं सञ्चारयन्ती मनाक् ।
अस्यन्ती करपद्मभृङ्गमधरे बन्धूकबुद्धयागतं
वारंवारमकम्पयत्तरलितस्तोकावतंसं शिरः ॥ २४ ॥

अन्वयः—ईषत् निःसृतकुन्दकुड्मलसदृदन्तप्रभामञ्जरीरोचिष्णुस्मितमन्थरां दृशं
मयि मनाक् सञ्चारयन्ती करपद्मभृङ्गं बन्धूकबुद्धयागतम् अधरे अस्यन्ती तरलित-
स्तोकावतंसं शिरः बारम्बारम् अकम्पयत् ॥ २४ ॥

सुधा—ईषविति । किञ्चित् । निःसृतकुन्दकुड्मलसदृदन्तप्रभामञ्जरी रोचिष्णु-
स्मितमन्थराम्—निःसृतेन=निर्गतेन कुन्दकुड्मलेन, सदृशी=कुन्दकलिकया समा या
दन्तप्रभामञ्जरी=रदच्छविमञ्जरी, तथा रोचिष्णुः=रुचिकरा स्मितमन्थरा=
मन्दहासयुक्ता च, तादृशीम् । दृशम्=दृष्टिम् । मयि=ममोपरि । मनाक्=स्तोकम् ।
सञ्चारयन्ती=प्रचारयन्ती । करपद्मभृङ्गम्—करकमलेन=हस्तपद्मेन, भृङ्गम्=मधु-
पम् । बन्धूकबुद्ध्या=बन्धूकपुष्पभ्रान्त्या । आगतम्=आयातम् । अधरे=ओष्ठभागे ।
अस्यन्ती=अपास्यन्ती । तरलितस्तोकावतंसम्—तरलितस्तोकम्=किञ्चित्कम्पितम्,
अवतंसम्=कर्णाभरणम्, यस्मात् तादृक् । शिरः=उत्तमाङ्गम् । बारम्बारम्=भूयो-
भूय । अकम्पयत्=अचालयत् । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

हिन्दी—इसके बाद—किञ्चित् निकली हुई कुन्दकलिका सदृश दन्तकान्ति मञ्जरी
जैसी रुचिर मन्थर दृष्टि मुझ पर कुछ घुमाती हुई, बन्धूक पुष्प की भ्रान्ति से अधर
पर आये करकमल से भोरों को हटाती हुई दमयन्ती ने थोड़ा हिल रहे कर्णाभरण
वाले शिर को बार बार हिलाया ॥ २४ ॥

ततः परम् । वारितवारविलासिनीचाटुवचनक्रमम्, आकस्मिकविस्मय-
विस्मृतस्मितविलासम्, अतनुतुहिनहतनावनलिनदलदीनदीर्घक्षणम्, उष्ण-
सरलश्वासारम्भिविषमविषादविच्छादिताननेन्दुद्युति, तस्याः स्थानकमव-
लोक्य सखेदं सखीजनेन 'देवि, भवन्निःश्वासपवनपरम्परया पर्यस्त इवास्ता-
चलहस्तावलम्बनमयमाश्रयति भगवान्भानुः, इयं च सौभाग्यशालिनि नले
निलीनचित्तायास्तव लोकपालपार्थिवप्रार्थनाव्यतिकरमिममाकर्ण्य लज्जितेव
पिहितश्रवणा दूरे भवति वासरश्रीः, इमानि निश्चलनिलीनमधुपनिपीयमान-
गर्भमधूनि सङ्कोचयन्ति लोचनानीव कमलानि, संविभागीकृतविषादा इव
विलासवयस्याः सरसीसरोरुहिण्यः, इमाश्च 'कथमस्मत्पतयो मनुष्यकन्यकां
कामयन्ते' इतीर्ष्याशोकवशादिव दिशः श्यामायन्ते, तत्प्रेष्यतामयं पर्वतकः'
इत्यभिधीयमाना कथंकथमपि चिन्तान्तरायतिरस्कृतासकृदालापमीषदुन्नमय्य
मुखं समुल्लसदशोकपल्लवानुकारि करतलमुत्तानीकृत्य मामविस्मरणीय-
सम्मानदानावसाने व्यसर्जयत् ।

मुधा—तत इति । ततः परम्=तदनन्तरम् । वारितवारविलासिनीचाटुवचन-
क्रमम्—वारविलासिनीनाम्=वाराङ्गनानाम्, चाटुवचनानि=चाटुवाक्यानि । तेषाम्
क्रमम्, वारितम्=दूरीकृतम् वारविलासिनीचाटुवचनक्रमं यस्मात् तादृक् । आक-
स्मिकविस्मयाविस्मृतस्मितविलासम्—विस्मयेन=आश्चर्येण, विस्मृतः=विस्मरणपथं,
गतः, स्मितविलासः—मृदुहाससौन्दर्यम् यस्मात् तादृक् । अतनुतुहिनाहतनवनलनीदल-
दीनदीर्घक्षणम्—अतनुना=बहुलेन, तुहिनेन=हिमेनाहतानि, नवानि=नूतनानि,
नलनीदलानि=कमलपत्राणि, तथाविधे दीने=कातरे, दीर्घे=विशाले, अक्षिणी=
नयने यत्र तादृक् । उष्णसरलश्वासारम्भिविषमविषादविच्छादिताननेन्दुद्युति—
उष्णेन=तप्तेन, सरलश्वासारम्भणा=तीव्रश्वाससञ्चालितेन, विषमेन=असह्येन
विषादेन=खेदेन, विच्छादिता=मलिनीभूता, आननेन्दुद्युतिः=मुखकमलकान्तिर्यस्मात्
तादृक् । तस्याः=दमयन्त्याः । स्थानकम्=अवस्थाम् । अवलोक्य=दृष्ट्वा । सखेदम्
=सदुःखम् । सखीजनेन=सखीलोकेन । देवि=भतृदारिके । भवन्निःश्वासपरम्परया—
भवत्याः=देव्याः, निःश्वासपरम्परया=श्वासवायुचलनेन । पर्यस्तः=व्यापृत इव ।
भगवान् भानुः=सविता । अस्ताचलहस्तावलम्बनम्—अस्ताचलस्य=अस्तगिरेः, हस्ता-
भ्याम्=कराभ्यां, किरणाभ्याम् वा, अवलम्बम्=आधारत्वम् । आश्रयति=आश्रयं
याति । इयम्=एषा च । सौभाग्यशालिनि=भाग्यवति । नले=नलनूपे । निलीनचित्तायाः
संलग्नचेतायाः । तव=ते । इयम्=एतम् । लोकपालपार्थिवप्रार्थनाव्यतिकरम्—लोक-
पालानम्=इन्द्रप्रभृतीनाम्, प्रार्थनायाः=निवेदनस्य, व्यतिकरम्=प्रसङ्गम् । आकर्ण्य
=श्रुत्वा । लज्जिता इव=त्रपितेव । पिहितश्रवणा—पिहिते श्रवणे=कर्णे यया
सा । वासरश्रीः=दिवसशोभा । दूरे भवति=दूरं गच्छति । इमानि=एतानि ।
निश्चलनिलीनमधुपनिपीयमानगर्भमधूनि—निश्चलम्=निष्कम्पम्, निलीनाः=अन्तर्लीनाः,

ये मधुपाः=भ्रमराः, तैः निपीयमानं=पीयमानम्, गर्भे=अन्तरे, मधु=मकरन्दम्, येषां तादृशानि । कमलानि=पद्मानि । लोचनानि इव=नेत्राणीव । सङ्कोचयति निमीलन्ति । सम्बिभागीकृतविपादा—सम्बिभागीकृतम्=विभक्तम्, विपादम्=खेदम् याभिस्ताः । विलासवयस्याः=क्रीडासख्यः इव सरसी सरोरुहिण्यः=तडागकमलिन्यः । अस्मत् पतयः=अस्माकं देवीनां पतयः स्वामिनः, इन्द्रादिलोकपालाः । मनुष्यकन्यकाम् मानवपुत्रीम् । कथम्=केन प्रकारेण । कामयन्ते=अभिलषन्ति । इति=इत्थम् । ईर्ष्याशोकवशात्=ईर्ष्यायाः, शोकस्य=दुःखस्य च, वशात्=प्रभावात् । दिशः=ककुभाः । श्यामायन्तः इव=धूमेन धूमिला क्रियन्ते यथा । तत्=अतः । अयम्=एषः । पर्वतकः=तदभिधो जनः । प्रेक्ष्यताम्=प्रहितव्यः । इति=एवम् । अभिधीयमाना=कथ्यमाना । कथं कथमपि=येन केन प्रकारेण । चिन्तान्तरायतिरस्कृतासकृदालापम्—चिन्तान्तरायेण=चिन्तामाध्यमेन, तिरस्कृतम्, असकृत्=बारंबारम्, आलापम्=कथनम्, येन तथाविधम् । मुखम्=आननम् । ईषत्=स्तोकम् । उन्नमय्य=ऊर्ध्वं विधाय । समुल्लसत्=विभ्राजत् । अशोकपल्लवानुकारि=अशोककिसलयानुरूपम् । करतलम्=हस्ततलम् । उत्तानीकृत्य=उत्थाप्य । माम्=पर्वतकम् । अविस्मरणीय-सम्मानदानावसाने—अविस्मरणीयस्य=चिरस्मरणीयस्य, सम्मानदानस्य=सत्कार-प्रदानस्यावसाने=समाप्तौ । व्यसर्जयत्=विसर्जं ।

हिन्दी—तदनन्तर वाराङ्गनाओं के चाटुकार वचन-क्रम को रोक दिया गया । अचानक उत्पन्न हुआ विस्मय भुला दिया गया । अत्यधिक पड़े पाले से आहत नूतन नलिन पत्र के समान बड़ी-बड़ी आँखें मलिन पड़ गईं । गर्म, तेज श्वास चलने के कारण असह्य वेदना से मुखकमल की कान्ति फीकी पड़ गई । उसकी ऐसी दशा को देखकर सखियों ने दुःखी होकर कहा—देवि ! आपकी श्वासवायु की परंपरा से व्याकुल जैसे सूर्य भगवान् अपने हाथों (किरणों) से अस्ताचल का अवलम्बन ले रहे हैं । और यह सोभाग्यशाली नल में अनुरक्त तुम्हारे इस लोकपालों की भौमिक प्रार्थना-सम्बन्धी प्रसङ्ग को सुनकर लज्जित सी दिवसलक्ष्मी कान बन्द किये दूर चली जा रही है । यह निश्चल छिपे हुये भ्रमरों द्वारा पिये जा रहे गर्भ-मधु वाले कमल मानो नयन बन्द कर रहे हैं । विपाद का बटवारा करती हुई समान अवस्था वाली यह सरोवर की कललिनियाँ लग रही हैं तथा 'हमारे पति मानवी कन्या की कामना कर रहे हैं ?' इस ईर्ष्या तथा शोक से व्याकुल मानों दिशाएँ मलिन बनती जा रही हैं ।

'अतः इस पर्वतक को भेज दीजिये' । यह कहे जाने पर जैसे-तेैसे चिन्ता के माध्यम से तिरस्कृत बार-बार कहे जा रहे मुख को कुछ ऊपर उठा कर, अशोक किसलय का अनुकरण करने वाले करतल को उठाकर मुझे चिरस्मरणीय सम्मान प्रदान करने के अनन्तर विदा किया ।

विसर्जितश्च तया तत्कालमाविर्भवद्विषाववशसम्पन्नमोनया न पुनः सम्मा-
धितोऽस्मि, न वीक्षितोऽस्मि, न पृष्टम्, न सन्निष्टं किमपि, केवलं चलन्नेत्र-
विभागप्रान्ततरत्तारया दृष्ट्या समवलोक्य समुत्तानितकरकमलसंज्ञयैव कथ-

मपि सम्प्रेषितः 'कष्टम्' इति चिन्तयन्नलसालसैरसमञ्जसपातिभिः पश्चिम-
मुखैरिव पादैरिहायातवान् ।

सुधा—विसर्जित इति । तत्कालम् = तत्क्षणम् । आविर्भवद्विषादवशसम्पन्न-
मीनया—आविर्भवतः = प्रकटतः, विषादवशात् = खेदवशात्, सम्पन्नं मीनम् = मूकभावो
यया तथा । तथा = दमयन्त्या । विसर्जितः = कृतविसर्जनः । च । न पुनः सम्भाषितः
अस्मि = भूयो नैव कथितोऽस्मि । न वीक्षितः = नावलोकितः, अस्मि । न पृष्ठम् = न
कापि पृच्छा कृता । न किमपि सन्दिष्टम् = नैव कश्चित् सन्देशो दत्तः । केवलम् =
मात्रम् । चलन्नेत्रविभागप्रान्ततारया—चलतोः = चञ्चलयोः, नेत्रविभागयोः = नयन-
भागयोः, प्रान्ते तरती = चलती, तारा = कनीनिका, यस्यास्तया । दृष्ट्या = दृष्ट्वा ।
समवलोक्य = समीक्ष्य । समुत्तानितकरकमलसंज्ञया एव—समुत्तानितेन = उत्थापितेन
करकमलेन = हस्तपद्मेन या संज्ञा = संकेतः, तथा एव । कथम् अपि = केनापि प्रकारेण ।
सम्प्रेषितः = सम्प्रहितः अहम् । कष्टम् = दुःखम् । इति = एवम् । चिन्तयन् = विचार-
यन् । अलसालसैः = अत्यालस्ययुक्तैः । असमञ्जसपातिभिः द्विविधपातिभिः । पश्चिम-
मुखैः = विपरीतैरिव, पादैः = चरणैः अहम् । इह = अत्र । आयातवान् = आगच्छम् ।

हिन्दी—तत्काल प्रकटित विषादवश मीनधारण किये हुये उस दमयन्ती ने मुझे
विदा कर पुनः न कुछ कहा, न मेरी ओर देखा, न पूछा और न कुछ सन्देश ही दिया
केवल चञ्चल नेत्रों के एक छोर पर पुतली घुमाती हुई दृष्टि से देखकर अपने कर
कमल को उठाकर इशारे से ही मुझे भेज दिया । तथा—'कष्ट है' यह सोचता हुआ
आलस्ययुक्त, असमञ्जस (द्विविधा) में पड़े उलटे पाँवों से ही मैं यहाँ आ पाया हूँ ।

तद्देव दमयन्ती देवदूतकार्याङ्गीकरणव्यतिकरमिममाकर्ण्य परं विषाद-
मापद्यत ।

सुधा—तद्विति । तत् = अतः । देव = स्वामिन् ! भवतः । इमम् = एतम् । देवदूत-
कार्याङ्गीकरणव्यतिकरम्—देवानाम् = इन्द्रादिलोकपालानाम्, दूतकार्यस्य = दौत्य-
स्याङ्गीकरणव्यतिकरम् = स्वीकरणप्रसङ्गम् । आकर्ण्य = श्रुत्वा । दमयन्ती = भैमी ।
परम् = अत्यधिकम् । विषादम् = दुःखम् । आपद्यत = अपतत् ।

हिन्दी—स्वामिन् ! आपके इस देवताओं के दूत-कार्य को अङ्गीकार करने के
प्रसङ्ग को सुनकर दमयन्ती अत्यधिक दुःख में पड़ गई है ।

अन्यच्च । मन्ये च—

परिम्लानच्छायाविरहितसनिद्रद्रुमवनं
पतत्पङ्कभीभूतध्वनितशकुनोष्मावितनभः ।

वियोगव्याकूतादुपनदि रुदच्चक्रमिथुनं
विषीदन्त्यां देव्यामिदमपि विषण्णं जगदभूत् ॥ २५ ॥

अन्वयः—देव्यां विषीदन्त्याम् इदं जगत् अपि विषण्णम् अभूत् । परिम्लान-

च्छायाविरहितसनिद्रद्रुमवनं, पतत्पङ्कीभूतध्वनितशकुनोन्नादितनभः उपनदिवियोगा-
कृतात् रुदच्चक्रमिथुनम् ॥ २५ ॥

सुधा—अन्यदिति । अन्यत् च=अपरञ्च । मन्ये च=अनुमीये च—

परिम्लानेति । देव्याम्=दमयन्त्याम् । विपीदन्त्याम्=व्याकुलायाम् । इदम्=
एतत् । जगद्=विश्वम् अपि । विषण्णम्=खिन्नम् । अभूत्=बभूव । परिम्लान-
च्छायाविरहितसनिद्रद्रुमवनम्—परिम्लानम्=मलिनम्, छायाविरहितम्=छायाहीनम्,
सनिद्रम्=निद्रायुक्तम्, इव द्रुमवनम्=पादपसमूहम् अभूत् । पतत्पङ्कीभूतध्वनित-
शकुनोन्नादितनभः—पतद्भिः=अधोगच्छद्भिः, च पङ्कीभूतैः=पंक्तिवद्धैः, ध्वनितैः=
कूजद्भिः, शकुनैः=पक्षिभिः, उन्नादितम्=कोलाहलपूर्णम्, नभः=आकाशम् अभूत् ।
उपनदि=नदीतटे । वियोगव्याकृतात्=वियोगव्याकुलतायाः । रुदच्चक्रमिथुनम्—
रुदत्=रोदनं कुर्वत्, यत् चक्रमिथुनम्=चक्रवाकयुगलम् अभूत् । शिखरिणौ
वृत्तम् ॥ २५ ॥

हिन्दी—और भी—मैं समझता हूँ कि देवी दमयन्ती के दुःखी होने पर यह संसार
भी विषण्ण हो गया है । वृक्षसमूह मलिन, छायाविरहित, निद्रित-सा हो गया है,
आकाश नीचे को आ रहे पंक्तिवद्ध चहचहाते हुए पक्षियों से कोलाहलपूर्ण हो गया है
और नदी तट पर चक्रवाक जोड़े वियोग से व्याकुल होकर रो रहे हैं ।

इत्यभिधाय स्थिते पर्वतके तत्कालोचितमिममेवार्थं समर्थयन्नवसर-
पाठकः पपाठ ।

सुधा—इत्यभिधायेति । इति=एवम् । अभिधाय=कथयित्वा । पर्वतके स्थिते=
अवस्थिते । अवसरपाठकः—अवसरे=समये, पाठकः=प्रशंसकः, चारणः । तत्कालो-
चितम्=तत्क्षणोपयुक्तम् । इमम्=एतम् एव । अर्थम्=हेतुम् । समर्थयन्=अनुमोद-
यन् । पपाठ=अपठत् ।

हिन्दी—यह कहकर पर्वतक के चुप हो जाने पर अवसरपाठक ने तत्कालोचित
इसी अर्थ को समर्थित करते हुए पढ़ा—

‘कन्यामन्यानुरक्तां कथममृतभुजो मानुषीं कामयन्ते

तन्वङ्गीः सस्मितास्याः स्मरविवशदूशो नाकनारीविहाय ।

वक्तुं खेदादिवैतद्दिनपतिरधिकं व्रीडयैवावनम्रः

कोपेनेवारुणांशुः प्रविशति वरुणस्यालयं पश्चिमाब्धिम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—अमृतभुजः तन्वङ्गीः सस्मितास्याः स्मरविवशदूशः नाकनारीः विहाय
अन्यानुरक्तां मानुषीं कन्यां कथं कामयन्ते । अधिकं व्रीडया अवनम्रः खेदात् वक्तुम् एव
अरुणांशुः कोपेन वरुणस्य आलयम् पश्चिमाब्धिम् प्रविशति इव ॥ २६ ॥

सुधा—कन्यामिति । अमृतभुजः—अमृतम्=सुधारसम्, भुञ्जन्ति=खादन्तीति
ते । देवाः । तन्वङ्गीः=कृशकायाः । सस्मितास्याः—सस्मितानि=विहसितानि
आस्यानि=मुखानि यासां ताः । स्मरविवशदूशः—मन्मथविवशाः=कामपराधीनाः

दृशः=दृष्टयः यासां ताः । नाकनारीः=स्वर्गाङ्गनाः । विहाय=परित्यज्य । अन्या-
नुरक्ताम्—अन्ये=अपरे, नलनृपे, अनुरक्ताम्=आसक्ताम् । मानुषीम्=मानवीम् ।
कन्याम्=पुत्रीम् । कथम्=केन प्रकारेण । कामयन्ते=वाञ्छन्ति । अधिकम्=बहु । क्रीडया
=त्रपया । अवनम्रः=अवनमितः । खेदात्=दुःखात् । वक्तुम्=कथयितुम् एव ।
अरुणांशुः=सूर्यः । कोपेन=क्रोधेन । वरुणस्य=जलाधिपतेः । आलयम्=भवनम् ।
पश्चिमाग्निम्=पश्चिमसागरम् । प्रविशति इव=यथा प्रवेशं करोति । स्रग्धरावृत्तम् ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २६ ॥

हिन्दी—अमृतपान करने वाले देवता कृश शरीरवाली विस्मित नयनों वाली
काममुग्ध दृष्टि वाली स्वर्गाङ्गनाओं को छोड़कर, अन्य (नल) पर अनुरक्त मानवी
कन्या दमयन्ती के लिए क्यों लालायित हो रहे हैं ? अत्यधिक लज्जा से अवनत, खेद
से मानो यह बात कहने के लिए ही अरुणांशु सूर्य क्रोध से वरुण देव के घर पश्चिम
सागर में प्रवेश कर रहे हैं ॥ २५ ॥

राजा तु तदाकर्णयन्, अवतीर्य सौधशिखरतलालीलापदप्रचारेण सन्ध्या-
वन्दनविधिविरामोपविष्टजपद्विजजनसनाथसंकेते सरित्सङ्गमे सन्ध्या-
ह्लिकमकरोत् ।

सुधा—राजेति । राजा=नृपस्तु । तत्=तथाविधम् । आकर्ण्य=श्रुत्वा । सौध-
शिखरतलात्=प्रासाद-शिखरात् । अवतीर्य=अवतरणं कृत्वा । लीलापदप्रचारेण—
लीलया=क्रीडया, पदप्रचारेण=चरणचालेन । सन्ध्यावन्दनविधिविरामोपविष्टजपद-
द्विजजनसनाथसंकेते—सन्ध्यावन्दनविधेः=सान्ध्यपूजनप्रकारस्य, विरामे=समाप्ती,
उपविष्टाः=आसीनाः, जपन्तः=जापतत्पराः, ये द्विजजनाः=विप्राः, तैः सनाथिते=
सभाजिते, संकेते=बालुकामये । सरित्सङ्गमे=नदीसङ्गमस्थाने । सन्ध्याह्लिकम्=
सन्ध्याकालिकं दैनिक-कृत्यम् । अकरोत्=चकार ।

हिन्दी—राजा तो यह सुनते ही महल के शिखरभाग से उतर कर धीरे-धीरे
पैदल ही सन्ध्यावन्दन करने के उपरान्त बैठे हुए जपतत्पर विप्रजनों से शोभित रेतीले
नदी सङ्गम पर सायंकालीन दैनिक कृत्य करने लगा ।

ततश्च पश्चिमायां दिशि स्फुरति सन्ध्यारागे, रुधिरासवपिपासया काल-
वेतालमण्डलीव प्रधावमाना, त्रिभिः स्रोतोभिः प्रवृत्तया गङ्गया सह संहर्षा-
दिवानेकैः स्रोतसां सहस्रैर्गङ्गनतलमिव प्लावयन्ती कालिन्दीव, व्यजृम्भत
तिमिरपटलपङ्क्तिः ।

सुधा—तत इति । ततश्च=तदनन्तरम् । पश्चिमायां दिशि=प्रतीची दिशायाम् ।
सन्ध्यारागे=सान्ध्यारुणे । स्फुरति=प्रस्फुरति । रुधिरासवपिपासया=रक्तसुरा-
पानेच्छया । कालवेतालमण्डली इव=कालरूपा वेतालमण्डलीसमा, प्रधावमाना=धाव-
माना । त्रिभिः स्रोतोभिः=त्रिधाराभिः । प्रवृत्तया=प्रवहत्या गङ्गया सह=जाह्नव्या
साकम् । संहर्षाद् इव=प्रतिद्वन्द्वितयेव । अनेकैः=बहुभिः । स्रोतसां सहस्रैः=नदीनां

धाराभिः । गगनतलम् = आकाशतलम्, प्लावयन्ती = निमज्जयन्ती, कालिन्दी इव = यमुनेव । तिमिरपटलपंक्तिः = अन्धकार-पटलराशिः । व्यजृम्भत = समुल्ललास ।

हिन्दी—तदनन्तर पश्चिम दिशा में सन्ध्या की अरुणिमा के फैलने पर स्थिर-आसव की प्यास से दौड़ रही कालरूपी वैतालमण्डली के समान तीन धाराओं से प्रवाहित गङ्गा के साथ प्रतिद्वन्द्विता-सी करती हुई अनेक (सहस्रों धाराओं से आकाश तल को प्लावित करती हुई कालिन्दी) यमुना जैसी अन्धकार-पटल राशि उल्लसित होने लगी ।

अनन्तरं च चन्द्रमसा गर्भिणी पौरन्दरी दिक्केतकीपुष्पपत्रपाण्डिमान-मगमत् ।

सूधा—अनन्तरमिति । अनन्तरम् = तत्पश्चात् । चन्द्रमसा = चन्द्रेण । गर्भिणी = गर्भिता । पौरन्दरी = पुरन्दरस्येयं पूर्वदिशा । केतकीपुष्पपत्रपाण्डिमानम् = केतकी-पुष्पस्य । पत्रम् = दलम् इव, पाण्डिमानम् = पीतत्वम् । अभजत् = भेजे ।

हिन्दी—तत्पश्चात् चन्द्रमा से गर्भित पूर्वदिशा केतकी पुष्प के पत्र जैसी पीतता (पीलेपन) से शोभित हो उठी ।

उल्ललास च चण्डतरमारुतान्दोलितोदयाद्रिद्रुमकुसुमकिञ्जल्करेणुराजि-रिव कपिशा शशाङ्कच्युतिः ।

सूधा—उल्ललासेति । चण्डतरमारुतान्दोलितोदयाद्रिद्रुमकुसुमकिञ्जल्करेणुराजिः इव—चण्डतरेण = तीव्रतरेण, मारुतेन = पवनेनान्दोलिताः = प्रकम्पिताः, उदयाद्रेः = उदयाचलस्य, द्रुमाः = वृक्षाः, तेषां कुसुमकिञ्जल्करेणु = पुष्पपरागधूलिः, तस्य राजिः = समूहः, इव = यथा । कपिशा = कपिशवर्णः । शशाङ्कच्युतिः = चन्द्रकान्तिः, उल्ललास = शुशुभे ।

हिन्दी—प्रचण्ड पवन के द्वारा आन्दोलित उदयाचल के वृक्षों के पुष्पों के पराग रेणु के समान कपासी रंग की चन्द्रकान्ति शोभित हो उठी ।

अथ क्रमेण पूर्वपयोधिपुलिनाद्राजहंस इव गगनमन्दाकिनीमुच्चलितः केसरिकिशोर इवोदयगिरिगुहागह्वरात्तिमिरकरियूथपृष्ठलग्नः, स्फटिक-मयः पूर्णकुम्भ इव जगद्विजयप्रस्थानस्थितस्य मङ्गलाय मकरकेतोः केनापि सज्जीकृतः, श्रीखण्डपिण्ड इव मण्डनाय महेन्द्रविशाहस्तश्लेषोपलालितः, शङ्खिकापुष्पस्तम्ब इव गगनश्रिया श्रवणे संयोजितः, कुम्भ इवकः प्राची-वनविहारिसुरकरीन्द्रस्य प्रकटतां गतः, वासरविरामवल्लीमुल्लूय कन्द इवोद्धृतो निशाशबरिकया, पाण्डुपुष्पाक्षतगुञ्जापुञ्ज इव सिद्धवधूमिर-दयाचलचतुष्पथे विरचितः, गण्डशूल इव कैलासशिखराल्लुठित्वागतः, सीमन्तमोक्तिकमिव पूर्वविङ्मुखस्य, सितातपत्रमिव पूर्वाशाधिपतेः पुरन्ध-रस्य, क्रीडामोक्तिककन्वुक इव कालकुमारस्य क्षीरडिण्डीरपिण्डसदृशो दृष्टिपथमवततार तारापतिः ।

सुधा—अथेति । अथ=अनन्तरम् । क्रमेण=क्रमशः । पूर्वपयोधिपुलिनात्—
प्राची सिन्धुतटात् । राजहंस इव=मराल इव । गगनमन्दाकिनीम्=आकाशगङ्गाम् ।
उच्चलितः=उदगतः । उदयगिरिगुहागह्वरात्—उदयाचलस्य गुहायाः गह्वरात्=
गुहागर्भात् । तिमिरकरिर्यूयपपृष्ठलग्नः—तिमिररूपस्य=अन्धकाररूपस्य, करिर्यूय-
पस्य=गजराजस्य, पृष्ठे=पृष्ठदेशे, लग्नः केसरिकिशोरः इव=सिंहावको यथा ।
जगद्विजयप्रस्थानस्थितस्य—जगतः=विश्वस्य, विजयाय=जयाय, प्रस्थाने=प्रयाणे,
स्थितस्य=विद्यमानस्य । मकरकेतोः=कामदेवस्य । मङ्गलाय=कल्याणाय । केनापि
=केनापि जनेन । सज्जीकृतः=विभूषितः । स्फटिकमयः=स्फटिकयुक्तः । पूर्णकुम्भः
इव=पूर्णघट इव । महेन्द्रदिशा=पूर्वकाष्ठ्या । हस्तश्लेषोपलालितः—हस्तश्लेषेन=
करालिङ्गनेनोपलालितः=सम्मानितः । मण्डनाय=अलङ्करणाय । श्रीखण्डपिण्डः
इव—श्री खण्डस्य=चन्दनस्य, पिण्डः=गोलक इव । गगनश्रिया=आकाशलक्ष्म्या ।
श्रवणे=कर्णोपरि, संयोजितः=नियोजितः । शंखिकापुष्पस्तम्बक इव—शंखिकानाम
कुसुमगुच्छ इव । प्राचीवनविहारिसुरकरीन्द्रस्य—प्राच्याम्=पूर्वदिशायाम्, वनविहारिणः
=उद्यानविचरणशीलस्य, सुरकरीन्द्रस्य=देवगजेन्द्रस्यैरावतस्य । प्रकटताम् गतः=प्रग-
टितः । एकः=अपूर्वः, कुम्भः=ककुद् इव । वासरविरामवल्लरीम्=दिवसावसान-लताम् ।
उल्लूय=छित्वा । निशाशवरिकया—निशा=रजनी, रूपा शवरिका=भिल्लनी, तथा ।
उद्धृतः=निःसारितः । कन्दः इव=कन्दलमिव । सिद्धवधूभिः=सिद्धजनस्त्रीभिः ।
उदयाचलचतुष्पथे—उदयाचलस्य=उदयगिरेश्चतुष्पथे=चतुर्मागे । विरचितः=रचितो
घृतो वा । पुष्पाक्षतगुञ्जापुञ्ज इव—पुष्पाणाम्=कुसुमानाम्, अक्षतानाम्=
तण्डुलानाम्, गुञ्जानाञ्च पुञ्जः=समूहः इव । कैलासशिखरात्=कैलासपर्वतस्योच्च-
भागात् । लुटित्वा=भङ्क्वा । आगतः=आयातः । गण्डशैल इव=प्रस्तरखण्डमिव ।
पूर्वदिङ्मुखस्य=प्राचीदिशाननस्य । सीमन्तमोक्तिकम् इव=शिरोभूषणमिव । पूर्वाशा-
धिपतेः=प्राचीदिक्स्वामिनः । पुरन्दरस्य=शक्रस्य । सितातपत्रमिव=शुभ्रच्छत्र-
मिव । कालकुमारस्य=यमसुतस्य । क्रीडामोक्तिककन्दुक इव=लीलामुक्ताकन्दुकसमः ।
क्षीरडिण्डीरपिण्डसदृशः=दुग्धफेनस्य पिण्डसदृशः=गोलकसमः । तारापतिः=
उडुपतिश्चन्द्रः । दृष्टिपथम्=दृष्टमार्गम् । अवततार=अवातरत् ।

हिन्वी—इसके बाद क्रमशः पूर्वपयोधितट से आकाशगङ्गा की ओर प्रस्थित
राजहंस के समान, उदयाचल की गुफा गह्वर से निकले अन्धकार रूपी गजेन्द्र की
पीठ पर लदे सिंहावक के समान, संसार विजय के लिए प्रस्थान किये हुये कामदेव
के मङ्गल (कल्याण) के लिए किसी के द्वारा सजाये गये स्फटिकमय पूर्णकुम्भ के
समान, पूर्वदिशा द्वारा हाथों के आलिगन से सम्मानित अलङ्करण के लिए चन्दन के
गोले जैसा, आकाशलक्ष्मी के द्वारा कान पर चढ़ाये गये शंखिकापुष्प (संखुलिया) के
गुच्छे सदृश, प्राचीदिशा रूप वन में विहार करने वाले देवताओं के गजराज ऐरावत
के प्रकट हुये अनुपम कुम्भ के समान, दिवसावसानरूपी लता को काट कर रात्रि रूपी
शवरी (भीलनी) द्वारा निकाले गये कन्द सदृश, सिद्धस्त्रियों द्वारा उदयाचल के

चोराहे पर रखे फूल-अक्षत तथा गुञ्जाराशि जैसा कैलास के शिखर से टूट कर आये गण्डशैल के समान, पूर्व दिशामुख के सीमन्त मौक्तिक (एक प्रकार के आभूषण) जैसा, प्राचीदिशा के स्वामी पुरन्दर (इन्द्र) के शुभ्रछत्र के समान, कालकुमार के क्रीडा के मौक्तिककन्दुकसदृश, दुग्धधेन पिण्ड जैसा उज्ज्वल तारापति चन्द्रमा दृष्टिपथ पर अवतरित हुआ (दृष्टिगोचर) हुआ ।

तदनु च—

मदनमिति युवानं यौवराज्येऽभिषिञ्चन्

कृतकुमुदविकासो भासयन्दिङ्मुखानि ।

इमममृततरङ्गैः प्लावयञ्जीवलोकं

गगनमवजगाहे मन्दमन्दं मृगाङ्कः ॥ २७ ॥

अन्वयः—मदनं युवानां यौवराज्ये अभिषिञ्चन् इति, कृतकुमुदविकासः दिङ्मुखानि भासयन्, इमं जीवलोकम् अमृततरङ्गैः प्लावयन् मृगाङ्कः मन्दमन्दं गगनम् अवजगाहे ॥ २७ ॥

सुधा—मदनमिति । मदनम्=कामदेवम् । युवानम्=तृणम् । यौवराज्ये=युवराजपदे । अभिषिञ्चन्=राजतिलकं कुर्वन् । इति=एवम् । कृतकुमुदविकासः—कृतः=विहितः, कुमुदानाम्=कुमुदकुसुमानाम्, विकासः येन तथाविधः दिङ्मुखानि=दिशावदनानि । भासयन्=दीपयन् । इमम्=एतम् । जीवलोकम्=प्राणिलोकम् । अमृततरङ्गैः=सुधावीचिभिः । प्लावयन्=स्नपयन् । मृगाङ्कः=चन्द्रः । मन्दमन्दम्=शनैः-शनैः । यौवराज्याभिषेकाद्यनेककार्यव्यग्रतया मन्दमन्दमिति । गगनम्=आकाशम् । अवजगाहे=अवगाहनं चकार । मालिनी वृत्तम् ॥ २७ ॥

हिन्दी—तथा तदनन्तर—मदन युवक को युवराज पद पर अभिषिक्त करता हुआ, कुमुद पुष्पों को विकसित कर दिशाओं के मुखों को प्रकाशित करता हुआ इस जीवलोक को सुधा तरङ्गों से नहलाता हुआ मृगाङ्क (चन्द्रमा) ने धीरे-धीरे आकाश में अवगाहन किया ॥ २७ ॥

तदनन्तरम्, आप्लावितमिव मुक्तमयदेन दुग्धवाधिना, सिक्तभूभागाङ्गणमिवाम्बुचन्दनाम्बुच्छटाभिः, विलिप्तविग्भित्तिकमिव सान्द्रमुधापङ्कपिण्डतैः, पूरितमिवोत्सपिकपूरपांसुवृष्ट्या, प्रविष्टमिव स्फाटिकमणिमहामन्विरोदरदरीम्, उत्प्लवमानमिव ब्रवीभूततुहिनाचलमहाप्लवेन, भुवनमासीत् ।

सुधा—तदनन्तरमिति । तदनन्तरम्=तत्पश्चात् । मुक्तमयदेन—मुक्ता=त्यक्ता मर्यादा=सीमा येन, तादृशेन । दुग्धवाधिना=क्षीरसागरेण । आप्लावितम् इव=स्नापितं यथा । अमन्दचन्दनाम्बुच्छटाभिः—अमन्दाः=उज्ज्वलाः याश्चन्दनाम्बुच्छटाः=चन्दनजलशोभास्ताभिः । सिक्तभूभागाङ्गणम् इव—भूभागमेवाङ्गणम्=भूतलाजिरम् यथा । सान्द्रमुधापङ्कपिण्डतैः—मुधापङ्कस्य=अमृतकदमस्य, पिण्डतानि=

लेपनानि, सान्द्राणि=सघनानि, यानि सुधापङ्कपिण्डितानि, तैः । विलिप्तदिग्विभक्तिकम् इव—विलेपनपूर्णदिशाभित्तिमिव । उत्सपिकर्पूरपांसुवृष्टधा=सुगन्धितकर्पूररेणुवर्षया । पूरितम् इव=भरितम् इव । स्फाटिकमणिमहामन्दिरदरदरीम्—स्फाटिकमणैः=चन्द्रमणैः महामन्दिरस्य=विशालप्रासादस्योदरदरीम्=मध्यभागम् इव । प्रविष्टम्=कृतप्रवेशम् । द्रवीभूततुहिनाचलमहाप्लवेन—द्रवीभूतस्य=स्निग्धस्य, तुहिनाचलस्य=हिमालयस्य, महाप्लवेन=विशालप्लवेन । उत्प्लवमानम् इव=उत्प्रवहमानम् इव । भुवनम्=लोकम् । अभूत्=बभूव ।

हिन्दी—तदनन्तर सीमा तोड़कर उफनाये हुये क्षीरसागर द्वारा डुबाये गये जैसे अमन्द चन्दन रस की छटाओं से सिंचे भूभाग रूपी आगिन सदृश, गहरे चूने के लेप से लीपी गई दिशाओं रूपी दीवारों के समान, सुगन्धित कर्पूर रेणु की वर्षा से भरा हुआ जैसा, चन्द्रकान्तमणि से निर्मित विशाल भवन के मध्य भाग में प्रविष्ट हुआ जैसा पिघले हुये हिमालय की विशाल बाढ़ से डूब रहा जैसा संसार हो गया ।

ततश्च—

कैलासायितमद्रिभिवटपिभिः श्वेतातपत्रायितम्
मृत्पङ्केन दधीयितं जलनिधौ दुग्धायितं वारिभिः ।

मुक्ताहारलतायितं व्रततिभिः शङ्खायितं श्रीफलैः
श्वेतद्वीपजनायितं जनपदैर्जातं शशाङ्कोदये ॥ २८ ॥

अन्वयः—शशाङ्कोदये, अद्रिभिः कैलासायितम्, विटपिभिः श्वेतातपत्रायितम् मृत्पङ्केन दधीयितम्, जलनिधौ वारिभिः दुग्धायितम्, व्रततिभिः, मुक्ताहारलतायितम्, श्रीफलैः शङ्खायितम् जनपदैः श्वेतद्वीपजनायितं जातम् ॥ २८ ॥

सुधा—कैलासेति । शशाङ्कोदये=चन्द्रोदये । अद्रिभिः=पर्वतैः । कैलासायितम्=कैलासपर्वतसदृशम् । विटपिभिः=पादपैः । श्वेतातपत्रायितम्=शुभ्रच्छत्रमिव । मृत्पङ्केन=मृत्कदमेन । दधीयितम्=दधिसमानम् । जलनिधौ=सागरे । वारिभिः=जलैः । दुग्धायितम्=पयःसमम् । व्रततिभिः=लताभिः । मुक्ताहारलतायितम्=मौक्तिकहारलतासम्पन्नमिव । श्रीफलैः=बिल्वफलैः । शङ्खायितम्=शंखसमानम् । जनपदैः=ग्रामनगरैः । श्वेतद्वीपजनायितम्=श्वेतद्वीपसमानम् सर्वं लोकम् । अभूत्=आसीत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

हिन्दी—और तब—शशाङ्क के उदय काल में सभी पहाड़ कैलास पर्वत जैसे लगने लगे । वृक्ष श्वेत छत्र से लगने लगे । मिट्टी की पङ्क (कीचड़) दही-सी लगने लगी । सागर में जल दूध जैसा लगने लगा । लता वल्लरियाँ मुक्ताहार लताओं जैसी दिखाई पड़ने लगी । श्रीफल (बेल) शंख जैसे लगने लगे तथा गाँव और नगर श्वेत द्वीप सदृश लगने लगे ॥ २८ ॥

अपि च—

सर्वेऽपि पक्षिणो हंसाः सर्वेऽप्यैरावता गजाः ।

जाताश्चन्द्रांशुभिः सर्वे रौप्यपुञ्जाः शिलोच्चयाः ॥ २९ ॥

अन्वयः—चन्द्रांशुभिः सर्वे अपि पक्षिणः हंसाः, सर्वे अपि गजाः ऐरावताः सर्वे शिलोच्चयाः रोप्यपुञ्जाः जाताः ॥ २९ ॥

मुधा—सर्व इति । चन्द्रांशुभिः—चन्द्रस्य=विधोः, अंशुभिः=किरणैः । सर्वेऽपि=समस्ता अपि । पक्षिणः=खगाः । हंसा=मरालाः । गजाः=सर्वेऽपि हस्तिनः । ऐरावताः=ऐरावतसमाः । सर्वे शिलोच्चयाः=सर्वे पर्वतोच्चभागाः । रोप्यपुञ्जाः=रजतराशयः । जाताः=सञ्जाताः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २९ ॥

हिन्दी—और भी—चन्द्रमा की किरणों से सभी पक्षी हंस जैसे लगने लगे, सभी हाथी ऐरावत सदृश दिखलाई पड़ने लगे और सभी पर्वतोच्चभाग (चट्टानें) चांदी के ढेर जैसे प्रतीत होने लगे ॥ २९ ॥

अपि च—

मुधापङ्कोपलिप्तेव बद्धेव स्फटिकोपलैः ।

विलीनहिमदिग्धेव मेदिनी ज्योत्स्नया कृता ॥ ३० ॥

अन्वयः—ज्योत्स्नया मुधापङ्कोपलिप्ता इव स्फटिकोपलैः बद्धा इव विलीनहिमदिग्धा इव मेदिनी कृता ॥ ३० ॥

मुधा—मुधेति । ज्योत्स्नया=चन्द्रिकया । मुधापङ्कोपलिप्ता इव=मुधाचूर्णलिप्ता यथा । स्फटिकोपलैः=स्फटिकप्रस्तरैः । बद्धा=जटिला यथा । विलीनहिमदिग्धा इव=तुहिनव्यापृतेव । मेदिनी=भूमिः । कृता=विहिता ॥ ३० ॥

हिन्दी—और भी चन्द्रमा की ज्योत्स्ना ने चूने से लिपी पुती, स्फटिक पत्थरों से जड़ी हुई, जमे हुये बर्फ से व्याप्त जैसी मेदिनी कर डाली ॥ ३० ॥

अपि च—

सौधस्कन्धतलानि दीपपटलैः कम्पेन पाण्डुध्वजाः

हंसाः पक्षविधूननेन मृदुना निद्रान्तनादेन च ।

लक्ष्यन्ते कुमुदानि षट्पदरुतैरुत्सर्पिगन्धेन च

क्षुभ्यत्क्षीरपयोधिपूरसदृशे जाते शशाङ्कोदये ॥ ३१ ॥

अन्वयः—क्षुभ्यत्क्षीरपयोधिपूरसदृशे शशाङ्कोदये जाते दीपपटलैः सौधस्कन्धतलानि, कम्पेन पाण्डुध्वजाः हंसा पक्षविधूननेन मृदुना निद्रान्तनादेन च कुमुदानि षट्पदरुतैः उत्सर्पिगन्धेन च लक्ष्यन्ते ॥ ३१ ॥

मुधा—सौधेति । क्षुभ्यत्क्षीरपयोधिपूरसदृशे—क्षुभ्यतः=उद्वेलितस्य, क्षीरपयोधेः=क्षीरसागरस्य, पूरसदृशे=पूरसमे । शशाङ्कोदये=चन्द्रोदये । जाते=सञ्जाते । सौधस्कन्धतलानि=प्रासादोद्ध्वस्थलानि । दीपपटलैः=दीपकसमूहैः । कम्पेन=कम्पनेन । पाण्डुध्वजाः=ध्वेतपताकाः । हंसाः=मरालाः । पक्षविधूननेन—मुखस्फालनेन । मृदुना=मधुरेण । निद्रान्तनादेन=निद्रापञ्चात्कलरवेण च । कुमुदानि=कुमोदिनी-पुष्पाणि । षट्पदरुतैः=ध्रमरगुञ्जारवैः । उत्सर्पिगन्धेन च=प्रवहता सुगन्धेन च । लक्ष्यन्ते=दृश्यन्ते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

हिन्दी—और भी—उमड़ते हुये क्षीरसागर के पूर (बाढ़) सदृश चन्द्रोदय के होने पर उच्चाटालिकाएँ दीपकों के जलने से, शुभ्र पताकाएँ कम्पन से, हंस पंखों के फड़फड़ाने से और शयनोपरान्त मधुर निनाद से तथा कुमुद पुष्प भौरों की गुञ्जार और फैलती हुई सुगन्ध से ही जाने जा सकते थे अन्यथा उन सबको समझना ही असम्भव हो गया था ॥ ३१ ॥

तथाविधे च चन्द्रोदयप्रपञ्चे हठादुत्कण्ठयाभिभूयमानो निषधनाथ-
श्रिन्तयाञ्चकार ।

सुधा—तथाविध इति । तथाविधे=तादृशे । चन्द्रोदयप्रपञ्चे=विधूदयप्रपञ्चे । हठात्=बलात् । उत्कण्ठया=उत्सुकतया । अभिभूयमानः=प्रभावितः । निषधनाथः=नृपतिर्नलः । चिन्तयाञ्चकार=अचिन्तयत् ।

हिन्दी—और इस प्रकार चन्द्रमा के उदय प्रपञ्च में जबर्दस्ती प्रभावित नृपति नल सोचने लगा ।

‘इतश्चन्द्रः सान्द्रान्किरति किरणानग्निपरुषान्

इतोऽपि प्रोन्मीलत्कुमुदवनवायुर्विलसति ।

इतः कादम्बानां ध्वनितमपि निद्रालसदृशा-

मसह्यः सर्वोऽयं मनसिजमहिम्नः परिकरः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—इतः चन्द्रः अग्निपरुषान् सान्द्रान् किरणान् किरति, इतः प्रोन्मीलत्कुमुद-
वनवायुः अपि विलसति । इतः निद्रालसदृशां कादम्बानां ध्वनितम् अपि । मनसिज-
महिम्नः अयं सर्वः अपि परिकरः असह्यः ॥ ३२ ॥

सुधा—इतः इति । इतः=इतो भागे । चन्द्रः=विधुः । अग्निपरुषान्=वह्नि-
सदृशतीव्रान् । सान्द्रान्=सघनान् । किरणान्=रश्मीन् । किरति=विकिरति । इतः ।
प्रोन्मीलत्कुमुदवनवायुः—प्रोन्मीलतः=विकसतः, कुमुदवनस्य=कुमुदकाननस्य, वायुः
=पवनः अपि । विलसति=शोभते । इतः । निद्रालसदृशाम्=निद्रायुक्तदृष्टीनाम् ।
कादम्बानाम्=हंसानाम् । ध्वनितम्=कूजितम् अपि । मनसिजः=मदनस्य । महिम्नः
=महत्त्वस्य । अयम्=एषः । सर्वः अपि परिकरः=समस्तोऽपि परिकरः । असह्यः=
असहनीयः जातः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३२ ॥

हिन्दी—इधर से चन्द्रमा अग्निसदृश परुष घनी किरणों को फैला रहा है । और
इधर विकसित कुमुद वन का पवन विलसित हो रहा है । इधर नींद से अलसाई
आँखों वाले हंसों का कलरव है । कामदेव की महिमा का यह सब सामान असह्य
बन गया है ॥ ३२ ॥

अपि च—

इतो मकरकेतनः किरति दुर्निवारः शरा-

नितोऽपि वयमाकुलाः कुलिशपाणिबताज्ञया ।

तवेतदतिसङ्कटं यविह कैश्चिदुक्तं जने-

रितो विषमबुस्तटी भयमितो महाव्याघ्रतः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—इतः दुर्निवारः मकरकेतनः शरान् किरति । इतः कुलिशपाणिदत्ताज्ञया वयं अपि आकुलाः । तत् एतत् अतिसङ्कटम्, यत् इह कैश्चित् जनैः उक्तम्, इतः विषम दुस्तटी, इतः महाव्याघ्रतः भयम् ॥ ३३ ॥

सुधा—इतो मकरेति । इतः = इतस्तु । दुर्निवारः = कष्टेन निवारणीयः । मकर-केतनः = मदनः । शरान् = बाणान् । किरति = क्षिपति । इतः । कुलिशपाणिदत्ताज्ञया कुलिशं पाणी यस्य सः, तेन दत्ता आज्ञा = आदेशः तया । वयम् अपि । आकुलाः = व्याकुलाः । तत् = तादृक् । एतत् = इदम् । अतिसङ्कटम् = महद्विपत् । यत् । इह = अत्र । कैश्चित् जनैः = कैश्चित्पुरुषैः । उक्तम् = कथितम् । इतः । विषमदुस्तटी—विषमा = असह्या, दुस्तटी = दुसाध्या तटी । इतश्च । महाव्याघ्रतः = भयङ्करव्याघ्रात् । भयम् = भीतिः । ‘सर्वतोऽप्यसह्या स्थितिर्वर्तते’ इत्याशयः ॥ ३३ ॥

हिन्दी—ओर भी—इधर मकर-केतन दुर्निवार बाणों को फेंक रहा है, इधर वज्रपाणि इन्द्र द्वारा दी गई आज्ञा से भी हम लोग व्याकुल हैं । सो यह अतिसंकटपूर्ण दशा है जो कुछ लोगों से कही गई है—इधर विषम दुर्गम तटी है तो उधर महाव्याघ्र से भय है । हर प्रकार असह्यदशा बनी हुई है ॥ ३३ ॥

तदिदानीं किमिह कर्तव्यम्, कथं वा हास्येनाप्यवन्ध्यवचसामलङ्घनीयः खल्व्वादेशो लोकपालानाम्’ इति चिन्तयन्नेकाकी पद्भ्यामेव विनिर्गत्य निजनिकेतनात्समन्तादापतद्भिः शशाङ्ककिरणजालैः परिजनैरिव परिदर्शितवर्त्मा कैश्चित्काललवैः कैलासकूटायमानाट्टालकाभोगभव्यं भीमभूपालभवनमवाप्य कन्यान्तःपुरं पुरन्दरवरप्रदानाददृश्यमानरूपः प्रासादपालकैः प्रविवेश ।

सुधा—तदिति । तत् = अतः । इदानीम् = साम्प्रतम् । इह = अत्र । किर्तव्यम् = किकर्तव्यम् । वा = अथवा । कथम् = केन प्रकारेण । अवन्ध्यवचसाम् = अलङ्घ्यवाणीनाम् । लोकपालानाम् = इन्द्रादिदेवानाम् । खलु = किल । आदेशः = आज्ञा । हास्येनापि = हास्यदशयापि । न उल्लङ्घनीयः = उल्लङ्घनयोग्यः नास्तीति । इति = एवम् । चिन्तयन् = विचारयन् । एकाकी = एकलः । पद्भ्याम् = पदातिरेव । निजनिकेतनात् = आत्मभवनात् । विनिर्गत्य = निःसृत्य । समन्तात् = परितः । पतद्भिः = स्खलद्भिः । शशाङ्ककिरणजालैः = चन्द्रकिरणसमूहैः । परिजनैः इव = सेवकैरिव । परिदर्शितवर्त्मा—परिदर्शितम्, वर्त्मं = मार्गम्, यस्य सः । कैश्चित्काललवैः = कतिपयैः क्षणैः । कैलासकूटायमानाट्टालिकाभोगभव्यम्—कैलासकूटायमानाः = कैलासपर्वतसमानाः, अट्टालिकाः = उच्चसौधानि, तैः भोगभव्यम् = सुखसुन्दरम् । भीमभूपालभवनम्—भीमभूपालस्य = भीमनृपतेः, भवनम् = प्रासादम् । अवाप्य = प्राप्य । कन्यान्तःपुरं = स्त्रीजनान्तःपुरम् । पुरन्दरवरप्रदानात् = इन्द्रवरदानात् । अदृश्यमानरूपः = अलक्ष्यस्वरूपः । प्रासादपालैः = राजभवनरक्षकैः । प्रविवेश = अविशत् ।

हिन्दी—अतः अब यहाँ क्या करना चाहिए, अथवा किस प्रकार अलङ्घनीय वाणी वाले इन्द्रादि लोकपालों के आदेश का उल्लङ्घन हंसी में भी नहीं करना चाहिए । यह

सोचते हुए अकेले पैदल ही अपने निवास भवन से निकल कर चारों ओर पड़ रही चन्द्रकिरणों के जाल से परिजनों के समान मार्ग दर्शन किये जाते हुए कुछ क्षणों में कैलासपर्वत सदृश ऊँची अट्टालिकाओं से मनोरम राजा भीम के राजभवन को पाकर इन्द्र के वरदान से राजभवन के रक्षकों के अदृश्यमान स्वरूप होकर नृपनल कन्याओं के अन्तःपुर में प्रविष्ट हुआ ।

प्रविश्य च दूरादभिमुखागतेनानवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूपधूमवर्तिनर्त-
केन बहलयक्षकर्दमाम्बुसिक्तसौधस्कन्धसन्धिसञ्चारिणा गन्धवाहेन कृताभ्यु-
त्थान इव, परिक्रम्य स्तोकमन्तरम् 'इत इतो देवी वर्तते' इति गीतगोष्ठी-
स्थितसखीगीतझङ्कारेणाह्वयमान इव, यत्रास्ते दमयन्ती तत्सौधपृष्ठमारूढ-
वान् ।

मुधा—प्रविश्येति । प्रविश्य=प्रवेशं कृत्वा । दूरात्=दूरस्थानात् । अभिमुखा-
गतेन=सम्मुखमायातेन । अनवरतम्=निरन्तरम् । दह्यमानकृष्णागुरुधूपधूमवर्तिनर्त-
केन—दह्यमानस्य=ज्वलतः, कृष्णागुरोः=श्यामागुरोः, धूपस्य च धूमवर्तिनर्तकेन=
अगरवर्तिचालकेन । बहलयक्षकर्दमाम्बुसिक्तसौधस्कन्धसन्धिसञ्चारिणा—बहलेन=
अत्यधिकेन, यक्षकर्दमाम्बुना=कस्तूरिकाकर्पूरादीनां, सुगन्धिजलेन सिक्तानाम् सौध-
स्कन्धानाम्=प्रासादाट्टालिकानाम्, सन्धिषु=सन्धिभागेषु, सञ्चारिणा=भ्रममाणेन ।
गन्धवाहेन=पवनेन । कृताभ्युत्थान इव=विहितस्वागत इव । परिक्रम्य=चङ्क्रम्य ।
स्तोकम्=किञ्चिदन्तरम् । इत इतः=अत्र स्थाने । देवी=भैमी । वर्तते=तिष्ठति ।
इति=एवम् । गीतगोष्ठीस्थितसखीगीतझङ्कारेण—गीतगोष्ठीषु=संगीतपरिषत्सु,
स्थितानाम्=अवस्थितानाम्, सखीनाम्, गीतझङ्कारेण=गायनझङ्कृत्या । आह्वयमानः
इव=आकार्यमाण इव । यत्र=यत्स्थाने । दमयन्ती=भीमसुता आसीत् । तत्सौध-
पृष्ठम्=तस्मिन् प्रासादभूमिम् । आरूढवान्=आरूढोह ।

हिन्वी—प्रवेश कर, दूर से सामने आये हुये निरन्तर जल रहे कृष्णागुरु तथा धूप की धूमवती को नचाते हुये, पर्याप्त कर्पूर कस्तूरिका रसगन्ध से सिक्त प्रासाद की अट्टालिकाओं की सन्धि में सञ्चरण करने वाले गन्धवाह-पवन के द्वारा मानों उठ कर स्वागत किया गया राजा धूमकर थोड़ी दूर—इधर, इधर देवी जी हैं । इस प्रकार गीत गोष्ठियों में स्थित सखियों के गीत झंकार से मानों बुलाया जा रहा, जहाँ दमयन्ती वी उसी महल पर चढ़ गया ।

आरूढ च मनाग्यवहितोऽनुपलक्ष्यमाण इव, वेणुवीणाव्यणानुसारिणा कोमलकाकलीप्रायेण किन्नरीप्रमुखसखीनां गीतेन विनोद्यमानाम्, अलक-
वल्लरीमध्यनिवेशिततारानुकारिमौक्तिकेन कज्जलकलङ्कितनयनोत्पलपक्ष-
पालिना मुखेन सचन्द्रगगनस्पर्धया भूतलमपि पूर्णोदितेन्दुमण्डलमिवापाद-
यन्तीम्, उच्चकुक्षमण्डलविलोलया सस्मरसप्तषिग्रहगणपङ्क्त्येव हार-
लतया कृतकण्ठकन्बलाश्लेषाम्, ईषत्कपोलपारिलि परामृशता चाटुकारेण

वसन्तसमयप्रहितदूतेनेव कर्णलग्नेन कुसुममञ्जरीद्वितीयेन बालपल्लवेन विराजितवदनाम्, अच्छाच्छैः कस्तूरिकापङ्कपत्रभङ्गैर्भुजङ्गैरिव लावण्या-मृतरक्षागतैरलङ्कृतभव्यभुजशिखराम्, आसन्नभुवि विकीर्णैः पाण्डुपुष्प-प्रकरैर्गगनादवतीर्य रूपालोकनकुतूहलिभिर्नक्षत्रैरिव परिवृताम् ।

सुधा—आरुह्येति । आरुह्य=आरोहणं कृत्वा च । मनागव्यवहितः=स्तोकं स्थितः । अनुपलक्ष्यमाण इव=अदृश्यमान इव । वेणुवीणाक्वणानुसारिणा—वेणोः वीणायाश्च क्वणम्=ध्वनिम् अनुसरतीति, तेन=वेणुविपञ्चीध्वन्यनुगामिना । कोमलकाकलीप्रायेण-ईषत् कलोऽस्यास्तीति काकली 'निपादः काकलीसंज्ञो द्विश्रुत्युत्कर्षणाद् भवेत्' । कोमलेन काकलीप्रायेण=मधुरकाकलीबहुलेन । किन्नरप्रमुखसखीनाम्—किन्नरवंशजात-सखीनाम् । गीतेन=गानेन । विनोद्यमानाम्=प्रसाद्यमानाम् । अलकवल्लरीमध्यनिवेशिततारानुकारिमौक्तिकेन—अलकवल्लरीमध्ये=केशलतान्तरे निवेशितम्=तारानु-कारिणा=तारानुकृतिना, मौक्तिकेन=मुक्ताफलेन । कज्जलकलङ्कितनयनोत्पलपक्ष्म-पालिना—कज्जलेन कलङ्किता=कलङ्क इवाचरितवती, नयनोत्पलपक्ष्मपालियंत्र । कलङ्क इवाचरितयेत्याचारे विवद्विष्टे । मुखेन=आननेन । सचन्द्रगगनस्पर्श्या—सचन्द्रेण=चन्द्रमसा सहितेन, गगनेन=आकाशेन, स्पर्श्या । भूतलम्=पृथ्वीतलम् अपि । पूर्णोदितेन्दुमण्डलम् इव=पूर्णोदितचन्द्रमण्डलम् इव । उत्पादयन्तीम्=जनयन्तीम् । उच्चकुचमण्डलविलोला=उच्चपयोधरवृत्तचञ्चलया । सस्मरसप्तषिग्रहगणपङ्क्त्या इव=सकामसप्तर्षिनक्षत्रतत्या इव । हारलतया=मालया । कृतकण्ठकन्दलाश्लेषाम्—कृतः=विहितः, कण्ठकन्दले=गलकन्दले आश्लेषः, आलिङ्गनम्, यया ताम् । ईषत्क-पोलपालिम्=स्तोकं गण्डस्थलीम् । परामृशता=स्पर्शं कुर्वता । चाटुकारेण=चाटु-लेन । वसन्तसमयप्रहितदूतेन इव—वसन्तसमयेन=वसन्तर्तुना, प्रहितेन=प्रेषितेन, दूतेन=सन्देशवाहकेन, यथा । कर्णलग्नेन=श्रोत्रसंलग्नेन । कुसुममञ्जरीद्वितीयेन=पुष्पमञ्जरी-परेण । बालपल्लवेन=नवकिसलयेन । विराजितवदनाम्—विराजितम्=शोभितम्, वदनम्=आननम्, यस्यास्ताम् । अच्छाच्छैः=अतिस्वच्छैः । कस्तूरिकापङ्कपत्रभङ्गैः=कस्तूरिकापङ्केन=मृगाङ्केन रजसा, रचितरेखापत्रैः । भुजङ्गैः इव=सर्पैरिव । लावण्यामृतरक्षागतैः=सौन्दर्यसुधारकायै, आगतैः=आयातैः । अलङ्कृतभव्यभुज-शिखराम्—अलङ्कृते=शोभिते, भव्ये=सुन्दरे, भुजशिखरे=बाहुशिखरे, यस्या-स्ताम् । आसन्नभुवि=पार्श्ववर्तिभूमौ । विकीर्णैः=प्रमृतेः, पाण्डुपुष्पप्रकरैः=श्वेत-पुष्पसमूहैः । गगनात्=नभसः । अवतीर्य=अवतरणं कृत्वा । रूपालोकनकुतूहलिभिः—रूपालोकने=सौन्दर्यदर्शने, कुतूहलिभिः=कौतूहलयुक्तैः । नक्षत्रैः=उज्जुभिः इव । परिवृताम्=परितः आवृताम् ।

हिन्दी—मोघ पृष्ठ पर चढ़कर न दिखलाई पड़ता हुआ सा कुछ ठहर कर (छिप कर) वेणु तथा वीणा की ध्वनि का अनुसरण करने वाले कोमल काकली ध्वनि बहुल किन्नर जाति की सखियों के गायन से मनोरञ्जन की जा रही, केशलतामध्य लगाये गये तारा जैसे मौक्तिक द्वारा, काजल से कजरारे नयन पलक पंक्ति वाले मुख

से चन्द्रमा सहित आकाश की स्पर्धा (प्रतिद्वन्द्विता) में भूतल को भी पूर्ण उदित चन्द्रमण्डल से युक्त करती हुई, उच्च कुचमण्डल की चञ्चलता से सकाम सप्तपिण्डों की पंक्ति की भांति हारलता से कण्ठाङ्कुर का आलिङ्गन की गई, चाटुकार वसन्त-काल के द्वारा प्रेषित दूत के समान कुछ-कुछ कपोल पालि का स्पर्श कर रहे, कान पर लगे कुसुममञ्जरी के सहित नूतन किसलय से शोभित मुखवाली, स्वच्छ कस्तूरी-रज से बनाये गये रेखापत्र रूपी सपों से मानों सौन्दर्य सुधा की रक्षा के लिए आये हुआओं से शोभित सुन्दर भुजशिखरों वाली, पार्श्ववर्ती भूमि पर फैले श्वेत पुष्पसमूह से आकाश से उतरे सौन्दर्य दर्शन के लिए कौतूहल युक्त नक्षत्रों से घिरी (दमयन्ती को देखा) ।

ऊरुनितम्बमण्डलस्पर्शमुखलम्पटतया नीवीप्रान्तपुञ्जिततरङ्गं क्षीरोद-
मिव वस्त्रतां गतमच्छपाण्डु नेत्रपट्टं परिदधानाम्, 'अहमेव त्वया स्वयंवरे
वरणीयः' इत्यर्थितया पादलग्नेन शेषोरगेणेव रौप्यनूपुरवलयेन विराजित-
वामचरणपल्लवाम् ।

सुधा—ऊर्ध्वति । ऊरुनितम्बमण्डलस्पर्शमुखलम्पटतया—ऊर्वोः=जघनयोः, नितम्ब-
मण्डलस्य=नितम्बवृत्तस्य, च स्पर्शमुखस्य=स्पर्शानन्दस्य, लम्पटतया=लोभेन ।
नीवीप्रान्तपुञ्जिततरङ्गम्—नीवीप्रान्ते=नीवीबन्धनप्रान्ते, पुञ्जिततरङ्गम्=राशीकृत-
तरङ्गम् । क्षीरोदम्=क्षीरसागरम् इव । वस्त्रतां गतम्=वस्त्रत्वं प्रापितम् । अच्छ-
पाण्डुनेत्रपट्टम्—स्वच्छशुभ्रनयनपट्टम् । परिदधानाम्=विभ्राणाम् । अहम् एव,
त्वया=दमयन्त्या । वरणीयः=चयनीयः । इति=एवम् । अर्थितया=प्रार्थनया ।
पादलग्नेन=चरणसंलग्नेन । शेषोरगेण=शेषनागेन इव । रौप्यनूपुरवलयेन=रजतनूपुर-
वलयेन । विराजितवामचरणपल्लवाम्—विराजिते=शोभिते, वामचरणपल्लवे=
वामपादपत्रे, यस्यास्ताम् ।

हिन्दी—ऊरु तथा नितम्ब मण्डल के स्पर्श मुख के लोभ से नीवी के चारों ओर
पुञ्जित तरङ्गों वाले क्षीर सागर के समान वस्त्र सा बने स्वच्छ शुभ्र नेत्रपट्ट धारण
की हुई, 'मुझे ही तुम्हें स्वयंवर में चुनना चाहिए' इस प्रार्थना से पाँव में लगे शेषनाग
के सदृश रजत नूपुर वलय से शोभित बायें चरण पल्लव वाली (दमयन्ती को
देखा) ।

विषिधविलासवर्तिकाभिरिवाकारिताम्, अमृतद्रववर्णकैरिव चित्रिता-
वयवाम्, आनन्दकन्दलैरिव घटिताम्, मोहनमणिशिलायामिवोत्कीर्णाम्,
शृङ्गारदारुणीवोत्कुट्टिताम्, वशीकरणपरमाणुभिरिव विनिर्मिताम्, मदन-
मृत्पिण्डेनेव निष्पादिताम्, वज्रलेपपुत्रिकामिव वृशोः, आकर्षणमणिशलाका-
मिव हृदयस्य, जीवनौषधिमिवानुरागस्य, जयपताकामिव मदनस्य, बहल-
चन्दनाम्बुच्छटाव्रितभुवि विकीर्णसुरभिपरिमलमिलन्मधुकररवानुमेयपाण्डु-
पुष्पप्रकरे मसृणसितसुधाबन्धपिच्छले सौधस्कन्धे ज्योत्स्नामृतस्पर्शसुखमनु-

भवन्तीम्, अच्छांशुस्फटिकमणिपर्यङ्किकाङ्कभाजं दमयन्तीमलब्धनिद्रामद्रा-
क्षीत् ।

सुधा—विविधेति । विविधविलासवतिकाभिः—विभिन्नचित्रकूचिकाभिः आकारि-
ताम्=आलिखिताम् । इव । अमृतद्रववर्णकैः इव=सुधारसविन्दुभिर्यथा । चित्रिता-
वयवाम्=चित्राङ्कितशरीराम् । आनन्दकन्दलैः इव=आनन्दाङ्कुरैरिव । घटिताम्=
रचिताम् । मोहनमणिशिलायाम् इव=मोहनमणिप्रस्तरे यथा । उत्कीर्णाम्=खचि-
ताम् । शृङ्गारदारुणीव=शृङ्गारकाष्ठे यथा । उत्कुट्टिताम्=जटिताम् । वशीकरण-
परमाणुभिरिव=मोहनपरमाणुभिर्यथा । विनिमिताम्=रचिताम् । मदनमृत्पिण्डेन-
मदनमृदः=काममृत्तिकायाः, पिण्डेन=गोलकेन । इव=यथा । निष्पादिताम्=
कृताम् । दृशोः=चक्षुषोः । वज्रलेपपुत्रिकाम् इव—वज्रलेपस्य पुत्रिकाम्=पुतलि-
काम् इव । हृदयस्य=चेतसः । आकर्षणमणिशलाकाम् इव—आकर्षणमणेः=आकर्षण-
रत्नस्य, शलाकाम्=वतिकाम् इव । अनुरागस्य=प्रेम्णः । जीवनोपधिम् इव=
प्राणोपधिम् इव । मदनस्य=मन्मथस्य । जयपताकाम्=विजयपताकाम् इव । बहल-
चन्दनाम्बुच्छटाद्रितभुवि—बहलचन्दनाम्बुच्छटया=पर्याप्तमलयजाम्बुशोभया, आद्रिता
=सिक्ता, भूयंस्य तथाविधे । विकीर्णसुरभिपरिमलमिलन्मधुकररवानुमेयपाण्डुर-
पुष्पप्रकरे—विकीर्णेन=प्रसृतेन, सुरभिपरिमलेन=सुगन्धिवनेन, मिलतः मधुकरस्य=
भ्रमरस्य, रवानुमेयम्=ध्वनिनाजुमातुं योग्यं, पाण्डुरम्=शुभ्रम्, पुष्पप्रकरम्=कुसुम-
समूहं, यत्र तस्मिन् । मसृणसितसुधावन्धपिच्छले—मसृणम्=चिक्कणम्, सितसुधा-
वन्धम्=श्वेतचूर्णलेपनम्, पिच्छलम् यत्र तादृशे । सौधस्कन्धे=प्रासादाट्टालिकायाम् ।
ज्योत्स्नामृतस्पर्शसुखम्—ज्योत्स्नारूपस्य=चन्द्रिकारूपस्यामृतस्य=सुधायाः, स्पर्शस्य
सुखम्=आनन्दम् । अनुभवन्तीम्=अनुभवं कुर्वन्तीम् । अच्छांशुस्फटिकमणिपर्यङ्कि-
काङ्कभाजाम्—अच्छस्य=स्वच्छस्यांशुस्फटिकमणेः=सूर्यकान्तमणेः, पर्यङ्किकायाः=
पीठिकायाः, अङ्कम्=क्रोडम्, भजति=शोभते, या तथाविधाम् । अलब्धनिद्राम्—न
लब्धा=प्राप्ता, निद्रा=स्वपनम्, यया ताम् । दमयन्तीम्=भैमीम् । अद्राक्षीत्=
अपश्यत् ।

हिन्दी—विविध विलास कूचिकाओं से चित्रित, सी, अमृत रस सदृश रंगों से
चित्रित अङ्गों वाली, आनन्दरूपी कन्दलियों से बनाई गई जैसी, मोहनमणिशिला पर
बनाई गई जैसी, शृङ्गार रूपी काष्ठ पर तराशी गई जैसी, वशीकरण के परमाणुओं से
बनाई गई जैसी, मदन रूपी मिट्टी के पिण्ड से मानों रची गई, दृष्टि के लिए वज्रलेप
से बनी पुतली जैसी, हृदय की आकर्षण मणिशलाका सदृश, अनुराग की जीवनोपधि
जैसी, मदन की विजयपताका-सी पर्याप्तचन्दनरस की छटा से गीली की गई भूमि
वाले, बिखर रहे सुगन्धित वायु से मधुकरों की ध्वनि से जहाँ श्वेत-पुष्प राशि का
अनुमान किया जा सकता था ऐसे, चिकने श्वेत घूने से बँधे पिच्छलों वाली महल
की अट्टालिका पर चौदनी के सुधा स्पर्श सुख का अनुभव करती हुई, उज्ज्वल सूर्य-

कान्तमणि से बने हुये पलंग के ऊपर विराजित दमयन्ती को देखा जिसे नींद नहीं आ रही थी ।

तां चावलोक्य विचिन्तितवान् । 'अहो स्थानेऽभिनिवेशो लोकपालानाम् अशेषसुखनिधानाय को न स्पृहयति ।

सुधा—तामिति । ताम्=दमयन्तीम् । अवलोक्य=दृष्ट्वा च । विचिन्तितवान्=चिन्तयामास । अहो=आश्चर्यम् । लोकपालानाम्=इन्द्रादिदेवपालानाम् । स्थाने-ऽभिनिवेशः=उचितस्थाने प्रवृत्तिः । अशेषसुखनिधानाय—अशेषस्य=सम्पूर्णस्य, सुखस्य=आनन्दस्य, निधानम्=गृहम्, मूलं वा तस्मै । कः न स्पृहयति=को नाभिलषति ।

हिन्दी—उसे देखकर (वह) सोचने लगा—अहो ! उचित स्थान पर ही लोकपालों की प्रवृत्ति हुई है । समस्त सुख के निधान के लिए कौन अभिलाषा नहीं करता है ।

मन्ये च—विस्फारिततारेक्षणैरिमामेव पश्यन्नयमाकाशः सग्रहोऽभूत् ।

सुधा—मन्ये इति । मन्ये च=अनुमीये च । विस्फारिततारेक्षणैः—विस्फारिताः=प्रसारिताः, ताराः=नक्षत्राणि, कनीनिकाश्च, येषां तथाविधैः ईक्षणैः=नयनैः । इमाम्=एताम् एव । पश्यन्=अवलोकयन् । अयम्=एषः आकाशः । सग्रहः—ग्रहाः=सूर्यादयस्तैः, सहितः=सनक्षत्रः । अभूत्=बभूव ।

हिन्दी—जात होता है कि—विस्फारित पुतलियों वाले नयनों से इसी को देखता हुआ यह आकाश सग्रह हो गया है ।

अयं च चन्द्रश्चन्दनपाण्डुभिः करैरिमामेव परामृशन्मदनानलदाहमयीं व्रणलेखां कलङ्कच्छलेन हृदयेनोद्वहति ।

सुधा—अयमिति । अयम्=एषः । चन्द्रश्च=विधुश्च । चन्दनपाण्डुभिः=मलयज-सदृशशुभ्रैः । करैः=किरणैः । इमाम्=एतां दमयन्तीम् एव । परामृशन्=स्पृशन् । मदनानलदाहमयीम्=कामाग्नितापयुक्ताम् । व्रणलेखाम्=व्रणचिह्नम् । कलङ्कच्छलेन=कलङ्कव्याजेन । हृदयेन=चेतसा । उद्वहति=धारयति ।

हिन्दी—और यह चन्द्रमा चन्दन सदृश शुभ्र किरणों से इसी को स्पर्श करता हुआ कामाग्नि के ताप से युक्त व्रणचिह्न कलङ्क के बहाने हृदय से धारण करता है ।

अयमपि समीपोद्यानमारुतोऽस्याः समर्पितकुसुमगन्धः शनैस्तरीयांशुक-माक्षिपन्मदनानुरस्तिर्यक् पतति ।

सुधा—अयमिति । अयम्=एषः । समीपोद्यानमारुतः—समीपस्य=निकट-वर्तिनः, उद्यानस्य=उपवनस्य, मारुतः=पवनः, अपि । अस्याः=एतस्याः । समर्पित-कुसुमगन्धः—समर्पितः=दत्तः, कुसुमगन्धः=पुष्पगन्धः, येन सः । शनैः=मन्यम् । उत्तरीयांशुकम्=उत्तरीयवस्त्रम् । आक्षिपन्=प्रक्षिपन् । मदनानुरः=कामानुरः । स्तिर्यक्=वक्रत्वेन । पतति=स्खलति ।

हिन्दी—यह समीपवर्ती उद्यान का पवन भी इसके फूलों की सुगन्ध देकर धीरे-धीरे आंचल को उठाता हुआ काम व्याकुल टेढ़े-टेढ़े गिर रहा है।

सर्वथा जितं मनुष्यलोकेन, यत्रैवंविधमचिन्त्यम्, अनालोचनगोचरम्, अप्रतिमरूपम्, अद्भुतम्, अमूल्यमुदपद्यत स्त्रीरत्नम्।

सुधा—संबंधेति। सर्वथा=सर्वप्रकारेण। जितम्=विजितम्। मनुष्यलोकेन=मानवलोकेन। यत्र=यस्मिन् स्थाने। एवंविधम्=एतादृशम्। अचिन्त्यम्=अचिन्तनीयम्। अनालोचनगोचरम्=नेत्रैरपि अदृश्यम्। अप्रतिमरूपम्=अनुपमम्। अद्भुतम्=विचित्रम्। अमूल्यम्=महार्घम्। स्त्रीरत्नम्=नारीरत्नम्। उदपद्यत=उत्पादयामास।

हिन्दी—सर्वप्रकारेण जीत लिया है मनुष्य लोक ने जहाँ, इस प्रकार अचिन्तनीय, नयनों से भी जिसे न देखा गया हो, ऐसा अनुपम, अद्भुत, अमूल्य स्त्रीरत्न उत्पन्न किया है।

आः प्रजापते, परिणतशिल्पोऽसि। संसार, सनाथोऽसि। मदन, महोत्सववानसि। चक्षुः, कृतार्थमसि। हृदय, पूर्णमनोरथमसि। दूरागमनश्रम, सफलोऽसि।

सुधा—आः इति। आः प्रजापते=भो ब्रह्मन् ! परिणतशिल्पः=परिणतम्=समाप्तम्, शिल्पम्=रचनाकौशलम् यस्य तादृशः। असि। संसार=हे विश्व ! सनाथः=सफलः असि। मदन=हे मन्मथ ! महोत्सववान्=कृतमहोत्सवः। असि। चक्षुः=अयि नेत्र ! कृतार्थम्=कृतकृत्यम्। असि। हृदय=हे चेतः ! पूर्णमनोरथम्=पूर्णमनोरथं यस्य तत्=सफलकामम् असि। दूरागमनश्रम=दूरात्=दूरस्थानात् आगमनस्य श्रमः=परिश्रमः तत्सम्बुद्धौ। सफलः=सार्थकः असि।

हिन्दी—हे विधातः तुमने अपने कौशलकला को निखार ही दिया है। हे संसार तुम सफल हो गये हो। हे काम ! तुम्हारा महोत्सव सफल हो गया है। हे नेत्र ! तुम कृतार्थ हो। हे हृदय ! तुम्हारा मनोरथपूर्ण हो गया है। हे दूर से आने के परिश्रम ! तुम सफल हो गये हो।

सकलयुवजनमनोमधुकराकृष्टिकुसुमितलतिके निजनयननिर्जितराजीवे जीव चिरम्।

सुधा—सकलेति। सकलयुवजनमनोमधुकराकृष्टिकुसुमितलतिके—सकलानाम्=समस्तानाम्, युवजनानाम्=तृणलोकानाम्। मनोमधुकरान्=चित्तरूपभ्रमरान्, आकृष्टिः=आकर्षिका, कुसुमिता=पुष्पिता, लता=वीरुधिरिव तत्सम्बुद्धौ। निजनयन-कमलम्, यया सा तत्सम्बुद्धौ। चिरम्=बहुकालम्। जीव=प्राणान् धारय।

हिन्दी—समस्तयुवक जनों के चित्तरूपी भ्रमर को आकृष्ट करने वाली पुष्पितलतिके ! अपने नेत्रों से कमल को पराजित करने वाली ! चिरकाल तक जियो।

तथाहि—

लक्ष्मीं विभ्राणयोः काञ्चिच्चञ्चद्भूभङ्गभागयोः ।

बलिं यामो वयं तन्वि तवाब्जसदृशो दृशोः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—तन्वि, लक्ष्मीं विभ्राणयोः, चञ्चद्भूभङ्गभागयोः तव अब्जसदृशोः दृशोः वयं काञ्चिद् बलिं यामः ॥ ३४ ॥

सुधा—लक्ष्मीमिति । तन्वि=अयि कृशाङ्गि । लक्ष्मीम्=श्रियम् । विभ्राणयोः=ध्रियमाणयोः । चञ्चद्भूभङ्गभागयोः—चञ्चद्भूः=चपलभूरेव, भङ्गः=तरङ्गः, स भागः एकदेशे ययोस्तयोः । तव=ते । अब्जसदृशोः=कमलममानयोः । दृशोः=नयनयोः । वयम् । काञ्चिद्=कामपि । बलिं यामः=उपहारीभवामः । परमप्रीतिगर्भालोकोक्तिरियम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३४ ॥

हिन्दी—हे कृशागत्रे ! लक्ष्मी को (शोभा को) धारण करने वाले, चपलभू-भङ्गिमा वाले तुम्हारे कमलसदृश नयनों पर हम अपने आपको न्योछावर करते हैं ।

अपि च—

किन्नरवदनविनिर्गतपञ्चमगीतामृते श्रुतिं श्रयति ।

हरति हरिणीदृशो दृक् सालसवलिता च लुलिता च ॥ ३५ ॥

अन्वयः—किन्नरवदनविनिर्गतपञ्चमगीतामृते श्रुतिं श्रयति हरिणीदृशः सालस-वलिता च दृक् हरति ॥ ३५ ॥

सुधा—किन्नरेति । किन्नरवदनविनिर्गतपञ्चमगीतामृते—किन्नरवदनैः=किम्पुरुष-मुखैः, विनिर्गतम्=निःसरितम्, पञ्चमम्=पञ्चमस्वरूपम्, गीतामृतम्=गायनसुधा-रसम्, तस्मिन् । श्रुतिम्=कर्णम् । श्रयति=समाश्रिते जाते । हरिणदृशः—हरिणस्य दृक्सदृशो दृक्=दृष्टिर्यस्यास्तस्याः । सालसवलिता=आलस्ययुक्ता । लुलिता=चञ्चला च । दृक्=दृष्टिः । हरति=मनः मोहयति । आर्यावृत्तम् ॥ ३५ ॥

हिन्दी—और भी—किन्नरों के मुख से निकले पञ्चमस्वर वाले गीतामृत के कान में पड़ते ही मृगनयनी (दमयन्ती) की अलसायी चञ्चल दृष्टि मन को मोहित कर लेती है ॥ ३५ ॥

इत्यनेकविधानि चिन्तयन्मृदुलीलापदैरागत्य गीतगोष्ठीस्थितस्य 'कोऽयम्' इति विस्मयविस्फारितलोचनस्य सम्भ्रमवतः सखीकदम्बकस्य मध्यमविशत् ।

सुधा—इत्यनेकेति । इति=एवम् । अनेकविधानि=बहुप्रकाराणि । चिन्तयन्=विचिन्तयन् । मृदुलीलापदैः=कोमलविलासपदैः । आगत्य=एत्य । गीतगोष्ठीस्थितस्य=संगीतसंसर्गस्थितस्य । अयम्=एषः । कः=को जनः । इति । विस्मयविस्फारित-लोचनस्य—विस्मयेन=आश्चर्येण, विस्फारिते=विस्तारिते, लोचने=नयने यस्य, तस्य । सम्भ्रमवतः=घ्रान्तस्य । सखीकदम्बस्य=सखीसमूहस्य, मध्यम्=मध्यभागम् । अविशत्=विवेश ।

हिन्दी—इस प्रकार विभिन्न भाँति से सोचते हुए, कोमल विलासमय कदमों से आकर गीत गोष्ठी में बैठे हुए, भ्रम में पड़े सखी-समूह के मध्य (वह) प्रविष्ट हुआ।

प्रविष्टे च तस्मिन्, आकस्मिकविस्मयेन विस्फारितानि, भयेन भ्रमितानि, कौतुकेनोत्तानितानि, व्रीडया वलितानि, मुदा मिलदरालपक्ष्माणि, स्मराकूतेन विलुलितानि, दिदृक्षारसेनानिमिषाणि, दृष्टिसंघट्टेन मुकुलितानि, विलासेन मिलितानि, चिरं चक्षूषि विभ्राणाः किमपि चलितासनम्, उत्कम्पितहृदयम्, अपसरद्वयम्, अवगलत्स्वेदसलिलम्, उत्पुलकिताङ्गम्, अनङ्गभङ्गगुरम्, अवलोकितान्योऽन्यमुखमवतस्थिरे तदभिमुखाः सख्यः।

सुधा—प्रविष्ट इति। तस्मिन्=तादृशे, सखीसमूहे। प्रविष्टे=प्रवेशंगते। आकस्मिकविस्मयेन=अकस्मादाश्चर्येण। विस्फारितानि=विस्तारितानि। भयेन=भीत्या। भ्रमितानि=चङ्क्रमितानि। कौतुकेन=उत्कण्ठया। उत्तानितानि=उत्थापितानि। व्रीडया=लज्जया। वलितानि=सङ्कुचितानि। मुदा=हर्षेण। मिलदरालपक्ष्माणि=सम्मिलन्नमिषाणि। स्मराकूतेन=कामोत्सुकतया। विलुलितानि=चञ्चलानि। दिदृक्षारसेन=दृष्टुमिच्छा दिदृक्षा, तस्याः रसेन=आनन्देन। अनिमिषाणि=निनिमिषाणि। दृष्टिसंघट्टेन=दृक्संघर्षेण। मुकुलितानि=सङ्कुचितानि। विलासेन=आनन्देन। मिलितानि=सम्मिलितानि। चिरम्=बहुकालम्। चक्षूषि=नयनानि। विभ्राणाः=चात्यमानाः। किमपि=किञ्चित्। चलितासनम्—चलितानि=कम्पितानि, आसनानि=विष्टराणि यत्र तत्। उत्कम्पितहृदयम्=कम्पितचेतः। अपसरद्वयम्=नष्टद्वयम्। अवगलत्स्वेदसलिलम्=स्रवत्स्वेदजलम्। उत्पुलकिताङ्गम्=रोमाञ्चितशरीरम्। अनङ्गभङ्गगुरम्=कामव्यग्रम्। अवलोकितान्योऽन्यमुखम्=दृष्टपरस्परवदनम्। तदभिमुखाः=तत्समक्षम्। सख्यः=सखीजनाः। अवतस्थिरे=अतिष्ठत्।

हिन्दी—उसके प्रविष्ट होने पर आकस्मिक विस्मय से विस्फारित, भय से भ्रमित उत्कण्ठा से उत्थापित, लज्जा, से सङ्कुचित, प्रसन्नता से मिले हुये पलकों वाली, कामोत्सुकता से चञ्चल, देखने की कामना से निनिमिष, दृष्टिसंघर्ष से सङ्कुम्पित हृदय, धैर्यहीन, पसीना टपकाती हुई पुलकित शरीर, कामपीडित एक दूसरे का मुँह देखती हुई सखियाँ उसके सामने आ खड़ी हुई।

वमयन्त्यपि 'देवि, वर्धयामो वर्धयामः, कोऽपि कस्याश्चिज्जीवितेश्वरोऽप्यमत्रैवागतो वृश्यते' इति हास्योत्कर्षगद्गदगिरां, गीतमुत्सृज्य ससम्भ्रमोत्थितकुम्भवामनकन्यकानां भृशकरतलतालिकाकलितकलकलेन मनाविलासवलितमुखी तवभिमुखमवलोक्य शय्यातलाबुदञ्चलत्।

सुधा—वमयन्तीति। वमयन्ती अपि=भैमी अपि। देवी, वर्धयामः वर्धयामः=अयं भाग्यशालिन्यः स्मः। कोऽपि=कश्चित् अपि। कस्याश्चित्=कस्याः अपि जनस्य। वयम्=एवः। जीवितेश्वरः=प्राणनाथः। अत्रैव=इदमेव। आगतः=आयातः।

दृश्यते=अवलोक्यते । इति=एवम् । हर्षोत्कर्षगद्गदगिराम्—हर्षोत्कर्षेण=आनन्द-
वृद्ध्या, गद्गदा गिरः यासां तासाम् । गीतम्=गायनम् । उत्सृज्य=विमुच्य ।
ससम्भ्रमोत्थितकुब्जवामनकन्यकानाम्—ससम्भ्रमम्=भ्रमेण सहसा, उत्थितानाम्=
उदगतानाम्, कुब्जवामनकन्यकानाम्=कुब्जवामनस्त्रीणाम् । मृदुकरतलतालिकाकलित-
कलकलेन—मृदुकरतलतालिकानाम्=कोमलहस्ततलतालिकानाम्, कलितेन=सुन्दरेण,
कलकलेन=कोलाहल-ध्वनिना । मनाक्=स्तोकम् । विलासवलितमुखी=आनन्दा-
नतवदना । तदभिमुखम्=तत्सम्मुखम् । अवलोक्य=दृष्ट्वा । शय्यातलात्=शय्यायाः ।
उदचलत्=उदतिष्ठत् ।

हिन्दी—दमयन्ती भी 'देवी हम बड़ी भाग्यशालिनी हैं जो कि कोई किसी के प्राणेश्वर यहीं आये हुये दिखलाई पड़ रहे हैं ।' इस प्रकार अतिप्रसन्न गद्गद वाणी से, गीत छोड़कर सहसा शीघ्रता से उठी हुई कुबड़ी तथा बौनी नौकरानियों के कोमल हाथों की तालियों के सुन्दर कोलाहल से थोड़ा आनन्दित अवनतमुखी दम-
यन्ती उस ओर को देखकर शय्या तल से उठ खड़ी हुई ।

‘आः कुतोऽस्यानेकप्राकाररक्षकरक्षिते पक्षिणामपि दुष्प्रवेशे विशेषतो रजन्यां कन्यान्तःपुरे प्रवेशः’ इत्यद्भुतरसावेशस्तिमितेन किञ्चित्सञ्चारितेन चक्षुषा पुनः पुनर्नलमवलोक्य चिन्तयाञ्चकार ।

सुधा—आः इति । आः=अहह ! अनेकप्राकाररक्षकरक्षिते—अनेकैः=बहुभिः प्राकाररक्षकैः=प्राकारगोप्तृभिः, रक्षिते=सुरक्षिते । पक्षिणाम् अपि=खगानामपि । दुष्प्रवेशे=कष्टेन गम्ये । विशेषतः=वैशिष्ट्येन । रजन्याम्=निशायाम् । कन्यकान्तः-
पुरे=स्त्रीजनान्तःपुरप्रकोष्ठे । अस्य=एतस्य । प्रवेशः=आगमनम् । कुतः=कस्माद-
भवत् । इति । अद्भुतरसावेशस्तिमितेन—अद्भुतरसावेशेन=विचित्रानन्दावेगेन,
स्तिमितेन=स्तब्धेन । किञ्चित्=किमपि । सञ्चारितेन=चालितेन ; चक्षुषा=नेत्रेण ।
पुनः पुनः=भूयोभूयः । नलम्=नलनृपम् । अवलोक्य=दृष्ट्वा । चिन्तयाञ्चकार=
चिन्तयामास ।

हिन्दी—अहा—अनेक चहारदीवारों के रक्षकों से रक्षित जहाँ पक्षियों का भी प्रवेश दुर्गम है, विशेषकर रात में कन्यकान्तःपुर में इनका प्रवेश कहाँ से हो गया ? इस अद्भुत भावावेश से स्तब्ध कुछ सञ्चारित नेत्रों से बारम्बार नल को देखकर सोचने लगी ।

धन्या काप्युपराधिताद्रितनया यस्यास्त्वमाह्लादयन्

मुक्ताहार इव प्रसारितभुजः कण्ठे विलोठिष्यसि ।

धातस्तात तवापि धन्यममुना सृष्टेन मन्ये भ्रमं

मातर्मेदिनि वन्द्यसे किमपरं यस्यास्तवायं पतिः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—कापि उपराधिताऽद्रितनया धन्या, यस्याः कण्ठे मुक्ताहार इव प्रसारित-

भुजः त्वम् आह्लादयन् विलोठिष्यसि । धातः, तात ! अमुना सृष्टेन तव श्रमम् धन्यम् मन्ये । अपरं किम् । मातः मेदिनि ! वन्द्यसे यस्याः तव अयं पतिः ॥ ३६ ॥

सुधा—धन्येति । कापि=काचित् । उपराधिताद्रितनया—उपराधिता=आराधिता, अद्रितनया=पार्वती यया सा । धन्या=प्रशंसया । यस्याः=यत्तत्तुल्याः । कण्ठे=गलदेशे । मुक्तहारः इव=समर्पितो हारो येन सः यथा । प्रसारितभुजः=प्रसारितभुजः । त्वम् । विलोडयिष्यति=विलोडनं करिष्यति । धातः=ब्रह्मन् । तात=पितः । तव=ते अपि । अमुना=एतेन । सृष्टेन=उत्पादितेन । श्रमम्=परिश्रमम् । धन्यम्=सफलम् । मन्ये=सम्भावयामि । अपरं किम्=किमधिकम् । मातः=जननि ! मेदिनि=पृथिवि ! वन्द्यसे=वन्दनीया असि । यस्यास्तव=ते । अयम्=एव । सुन्दरस्तरुणः पतिः=स्वामी बभूव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

हिन्दी—पार्वती देवी की आराधना करने वाली वह रमणी धन्य होगी, जिसके कण्ठ से गलहार बनकर अपनी भुजाएँ (यह युवक) डालेगा । हे पिता ब्रह्मन् ! ऐसे सुन्दर पुरुष को बनाकर तुम्हारा परिश्रम भी मैं सफल मानती हूँ । अधिक क्या, हे पृथ्वी मातः ! तुम भी वन्दनीया हो जो कि तुम्हारे यह पति हैं ॥ ३६ ॥

एवं चिन्तयन्त्येव तत्कालमाकृतकौतुकहर्षभयाद्यनेकरसपरम्परापरिवर्तितनयनोत्पला लज्जावनमितमुखी विधेयविवेकवैकल्यमभजत ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । चिन्तयन्ती एव=विचारयन्ती एव । तत्कालम्=तत्क्षणम् । आकृतकौतुकहर्षभयाद्यनेकरसपरम्परापरिवर्तितनयनोत्पला—आकृतम्=अभिप्रायम्, कौतुकम्=आश्चर्यम्, हर्षम्=प्रसन्नता, भयम्=भीति च आदौ यस्य तादृशस्य, रसस्य परम्परायां=धारायां, परिवर्तिते नयनोत्पले=कमलनेत्रे यस्याः साः । लज्जावनमितमुखी—लज्जया=त्रपया, अवनमितम्=नम्रीभूतम्, मुखम्=वदनम् यस्याः सा । विधेयविवेकवैकल्यम्—विधातुं योग्यं विधेयम्, विधेयस्य=करणीयस्य, विवेकस्य=ज्ञानस्य, वैकल्यम्=विकलताम् । अभजत्=असेवत ।

हिन्दी—इस प्रकार सोचती हुई एक ही समय में वह अभिप्राय, कौतुक, हर्ष तथा भय आदि रस की धारा में अपने नयन कमलों को फेरती हुई लज्जा से अवनत-मुखी कर्तव्य विषय की विकलता में पड़ गई ।

नलोऽपि 'विहङ्गवागुरिके, भवत्स्वामिन्याः किमेवंविधः समाचारः, यदभ्यागतजनेन सह स्वागतालापमात्रेणापि न क्रियते व्यवहारः' इति तस्याः समीपवर्तिनीं पूर्वपरिचितां किन्नरीमभाषत ।

सुधा—नल इति । नलः अपि=नलाभिधः नृपः अपि । विहङ्गवागुरिके ! भवत्स्वामिन्याः—भवत्याः, स्वामिन्याः=देव्याः । किम् । एवंविधः=एतत्प्रकारः । समाचारः=वृत्तः । यत् । अभ्यागतजनेन सह=अतिथिजनेन साकम् । स्वागतालाप-मात्रेण=केवलं सत्कारवार्त्ताया अपि । व्यवहारः=शिष्टाचारः । न क्रियते=नैव विधीयते । इति=एवम् । तस्याः=दमयन्त्याः । समीपवर्तिनीम्=पार्श्ववर्तिनीम् । पूर्वपरिचिताम्=प्राज्ञातपरिचयाम् । किन्नरीम्=किन्नरपत्नीम् । अभाषत=अवदत् ।

हिन्दी—नल भी 'हे विहंगवागुरिके ! तुम्हारी स्वामिनी का क्या ऐसा आचरण है कि वह अभ्यागत व्यक्ति के साथ स्वागत वार्ता मात्र से भी शिष्टाचार नहीं करती हैं।' इस प्रकार उसकी समीपवर्तिनी पूर्वपरिचित किन्नरी से बोला ।

सापि ससम्भ्रमप्रणामपूर्वमिदमवादीत्—

सुधा—सापीति । सा=किन्नरी । अपि । ससम्भ्रमप्रणामपूर्वम्—ससम्भ्रमम्=शीघ्रतया । प्रणामपूर्वम्=प्रणतिपूर्वकम् । इदम्=एतत् । अवादीत्=अकथयत् ।

हिन्दी—वह (किन्नरी) भी शीघ्रता से प्रणाम कर इस प्रकार कहने लगी ।

किञ्चित्कम्पितपाणिकङ्कणरवैः पृष्टं ननु स्वागतं
व्रीडानम्रमुखाब्जया चरणयोन्यस्ते च नेत्रोत्पले ।
द्वारस्थस्तनयुग्ममङ्गलघटे दत्तः प्रवेशो हृदि
स्वामिन्कि न तवातिथेः समुचितं सख्याऽनयाऽनुष्ठितम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—स्वामिन् ! किञ्चित्कम्पितपाणिकङ्कणरवैः ननु स्वागतं पृष्टम् । व्रीडानम्रमुखाब्जया च चरणयोः नेत्रोत्पले न्यस्ते । द्वारस्थस्तनयुग्ममङ्गलघटे हृदि प्रवेशः दत्तः । किम् अनया सख्या अतिथेः तव समुचितं न अनुष्ठितम् ॥ ३७ ॥

सुधा—किञ्चिदिति । स्वामिन्=देव ! किञ्चित्कम्पितपाणिकङ्कणरवैः—किञ्चित्कम्पितयोः=स्तोककम्पमानयोः, पाण्योः=करयोः, कङ्कणरवैः=कङ्कणध्वनिभिः । ननु=नूनम् । अनया । स्वागतम्=सत्कारः । पृष्टम् । व्रीडानम्रमुखाब्जया—व्रीडया=लज्जया, अवनम्रम्=अवनतम्, मुखम्=आननम्, रूपमब्जम्=कमलम्, यस्यास्तया । चरणयोः=पादयोश्च । नेत्रोत्पले=नयनकमले । न्यस्ते=धृते । द्वारस्थस्तनयुग्ममङ्गलघटे=स्तनयुग्मम् एव मङ्गलघटः, द्वारस्थे=द्वारस्थापिते, स्तनयुग्ममङ्गलघटे=पयोधरयुगलमङ्गलकलशे । हृदि=चेतसि । प्रवेशः दत्तः=निवासः दत्तः । अनया सख्या=एतया सख्या । अतिथेः=अभ्यागतस्य । तव=भवतः । समुचितम्=उपयुक्तम् । कि न अनुष्ठितम्=कि न सम्पादितम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

हिन्दी—हे स्वामिन् ! कुछ-कुछ कांपते हुए हाथों के कङ्कणरव से वास्तव में (मेरी सखी ने) आपका स्वागत पूछा । लज्जा के कारण मुख कमल को नीचे झुका कर उसने आपके चरणों में नेत्रोत्पलों को अर्पित किया । अपने उस हृदयरूपी घर में जिसके द्वार पर पयोधरयुगलरूपी मंगलकलश स्थापित हैं, आपको प्रवेश दिया । इस प्रकार मेरी इस सखी ने आप अतिथि का समुचित सत्कार आदि क्या नहीं किया ॥ ३७ ॥

तदितः ससम्भ्रमोत्थितयानया समर्पितमिदमुल्लसन्मणिपर्यङ्किकापृष्ठमधितिष्ठतु देवः ।

सुधा—तदिति । तत्=अतः । इतः=अस्मात् स्थानात् । ससम्भ्रमोत्थितया—ससम्भ्रमम्=सरभसम् । उत्थितया=उद्गतया, अनया=एतया सख्या ? समर्पितम्=दत्तम् । इदम्=एतत् । उल्लसन्मणिपर्यङ्किकापृष्ठम्—उल्लसत्=उज्ज्वलम्, मणि-

पर्यङ्किकायाः, पृष्ठम् = रत्नजटितपर्यङ्कपृष्ठभागम् । देवः = स्वामी । अधितिष्ठतु = उपविशतु ।

हिन्दी—अच्छा, यहाँ से घबराकर उठकर इसके द्वारा समर्पित की गई मणिमय पर्यङ्किका पर आप आसीन हो जाइये ।

त्वमपि देवि, विद्रुममणिपर्यङ्किकामिमामदूरवर्तिनीमध्यास्व ।

सुधा—त्वमिति । देवि = स्वामिनि ! त्वमपि = भवत्यपि । अदूरवर्तिनीम् = पार्श्वस्थिताम् । इमाम् = एताम् । विद्रुममणिपर्यङ्किकाम् = विद्रुममणिरचितां पर्यङ्किकाम् । अध्यास्व = अधितिष्ठ ।

हिन्दी—हे देवि ! आप भी समीपवर्ती विद्रुममणिनिर्मित इस पर्यङ्किका पर बैठ जायें ।

भवतु च भवतोः परमुखेन श्रुतान्योऽन्यस्वरूपयोरिदानीमात्मानुभवेन नयननिवृत्तिः, फलन्तु मनोरथाः सखीनाम् इति ।

सुधा—भवत्विति । परमुखेन = अन्येन । श्रुतान्योऽन्यस्वरूपयोः—श्रुतम् = आकणितम्, अन्योऽन्यस्वरूपं ययोस्तयोः = आकणितपरस्पररूपयोः । भवतोः = देविस्वामिनोः, इदानीम् = साम्प्रतम् । आत्मानुभवेन = स्वानुभूत्या । नयननिवृत्तिः = नेत्रानन्दम् । भवतु = अस्तु । सखीनाम् च = अस्माकञ्च । मनोरथाः = कामाः । फलन्तु = सफलीभवन्तु ।

हिन्दी—दूसरों के मुँह से सुने परस्पर गुण रूप वाले आप दोनों की अब आँखें आत्म अनुभव से आनन्द प्राप्त करें तथा हम (सखियों) की भी कामनाएँ सफल होवें ।

तयाभिहितौ तौ सर्वसत्वरसखीकरपरामृष्टयोः स्फटिकप्रवालपर्यङ्किकयोस्तसङ्गभागं भेजतुः ।

सुधा—तयेति । तया = विहङ्गवागुरिकया । अभिहितौ = कथितौ । तौ = दमयन्ती-नली । सर्वसत्वरसखीकरपरामृष्टयोः—सर्वाभिः, सत्वरम् = शीघ्रम्, सखीभिः करैः = हस्तैः, परामृष्टयोः = स्वच्छीकृतयोः । स्फटिकप्रवालपर्यङ्किकयोः = विद्रुममणिनिर्मितपर्यङ्किकयोः । उत्सङ्गभागम् = क्रोडदेशम् । भेजतुः = शुशुभाते ।

हिन्दी—इस प्रकार उस (विहङ्गवागुरिका) द्वारा कहे जाने पर वे दोनों शीघ्रता से सभी सखियों द्वारा पोंछ कर साफ किये गये विद्रुममणिनिर्मित पलंगों पर क्षोभित हुए (आसीन हो गये) ।

ततश्च तौ—

हर्षाद्वाष्पचिते, भयात्तरलिते, विस्फारिते विस्मया-
दौत्सुक्यात्स्तिमिते, स्मराद्विलुलिते, सङ्कोचिते लज्जया ।
रूपालोकनकौतुकेन रमसावन्योऽन्यवक्त्राम्बुजे

किञ्चित्सावि च सम्मुखश्च नयने सञ्चारयामासतुः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हर्षात् बाष्पचिते, भयात् तरलिते, विस्मयात् विस्फारिते, औत्सुक्यात्, स्तिमिते, स्मरात् विलुलिते, लज्जया सङ्कोचिते नयने रूपालोकनकौतुकेन रमसात् अन्योऽन्यवक्त्राम्बुजे किञ्चित् साचि च, सम्मुखं च सञ्चारयामासतुः ॥ ३८ ॥

सुधा—हर्षादिति । हर्षात्=आनन्दात् । बाष्पचिते=अश्रुपूर्णं । भयात्=त्रासात् । तरलिते=चञ्चले । विस्मयात्=आश्चर्यात् । विस्फारिते=प्रसारिते । औत्सुक्यात्=उत्कण्ठायाः । स्तिमिते=स्तब्धे । स्मरात्=कामात् । विलुलिते=तरलिते । लज्जया=त्रपया । सङ्कोचिते=अर्द्धनिमीलिते । नयने=नेत्रे । रूपालोकनकौतुकेन—रूपस्य=सौन्दर्यस्यालोकनकौतुकेन=अवलोकनोत्कण्ठाया । रमसात्=शीघ्रतया । अन्योऽन्यवक्त्राम्बुजे=परस्परमुखकमले । किञ्चित्साचि=किञ्चिदधः । सम्मुखं च=समक्षं च । सञ्चारयामासतुः=अचालयताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

हिन्दी—और तब दोनों ने हर्ष से अश्रुपूर्ण, भय से तरलित, विस्मय से विस्फारित, उत्सुकता से स्तब्ध, मदन से चञ्चल, लज्जा से संकुचित नयनों को सौन्दर्य अवलोकन की उत्कण्ठा से एक दूसरे के मुखकमल कुछ नीचे झुके हुए और कुछ सामने को सञ्चालित किये ॥ ३८ ॥

तत्र च व्यतिकरे—

अन्तः केवलमुल्लसन्ति न पुनर्वाचां तु ये गोचरा
येषां नो भरतादयोऽपि कवयः कर्तुं विवेकं क्षमाः ।
लज्जामन्थरयोः परस्परमिलद्दृष्टिप्रपाते तयो-
स्ते सर्वे समकालमेव हृदये केऽप्याविरासन् रसाः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—लज्जामन्थरयोः तयोः परस्परमिलद्दृष्टिप्रपाते ते सर्वे अपि रसाः, समकालम् एव हृदये के अपि आविरासन्, ये केवलम् अन्तः उल्लसन्ति, पुनः वाचां तु गोचराः न, येषां विवेकं कर्तुं भरतादयः कवयः अपि नो क्षमाः ॥ ३९ ॥

सुधा—अन्त इति । लज्जामन्थरयोः—लज्जया=त्रपया, मन्थरयोः=शिथिलयोः, तयोः=दमयन्तीनलयोः, द्वयोः । परस्परमिलद्दृष्टिप्रपाते—परस्परम्=अन्योन्यम्, मिलति=मिलनजाते, दृष्टिप्रपाते=दङ्गिर्झरे । ते सर्वे=समस्ताः अपि । रसाः=शृङ्गारादयः । समकालम् एव=युगपदेव । आविरासन्=उद्बेलिता अभवन् । ये=ये रसाः । केवलम्=मात्रम् । अन्तः=हृदयम् । उल्लसन्ति=आनन्दयन्ति । पुनः=भूयः । वाचाम्=वाणीनाम् । गोचराः=गम्याः, वर्णनीयाः न भवन्ति । येषाम्=एतेषां रसानाम् । विवेकम्=विवेचनम् । कर्तुम्=विधातुम् । भरतादयः=भरतादिकाः । विद्वांसः अपि । न क्षमाः=समर्थाः न सन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

हिन्दी—और उस अवसर पर लज्जा से शिथिल उन दोनों के परस्पर नयन रूपी निर्झरों के मिलने पर वे सब रस हृदय में एक साथ ही उमड़ पड़े जो कि केवल अन्तःकरण को ही उल्लसित करते हैं, वाणी के विषय नहीं बन पाते और जिनका वर्णन करने को भरतादि रसमंजश विद्वान् भी समर्थ नहीं हैं ।

अपि च । तत्र च व्यतिकरे—

कर्णान्तिकृष्टवलयीकृतचापचक्र-

श्रृङ्खलद्वयस्खलनजर्जरितप्रकोष्ठः ।

लक्षद्वयेऽपि युगपद्विशिखान्विमुञ्चन्

सन्धानसत्वरकरः श्रमवान् स्मरोऽभूत् ॥ ४० ॥

अन्वयः—कर्णान्तिकृष्टवलयीकृतचापचक्रश्रृङ्खलद्वयस्खलनजर्जरितप्रकोष्ठः सन्धान-
सत्वरकरः स्मरः अपि युगपत् विशिखान् विमुञ्चन् लक्षद्वये अपि श्रमवान् अभूत् ॥ ४० ॥

सुधा—अपीति । अपि च=अन्यच्च । तत्र च व्यतिकरे=तस्मिन् काले च—
कर्णान्तेति । कर्णान्तिकृष्टवलयीकृतचापचक्रश्रृङ्खलद्वयस्खलनजर्जरितप्रकोष्ठः—

कर्णान्तस्य=श्रोत्रपर्यन्तस्य, कृष्टस्य, वलयीकृतस्य=मण्डलीकृतस्य, चापस्य=धनुषः,
चक्रेण, श्रृङ्खलद्वयस्य=कम्पितप्रत्यङ्गायाः, खलनेन=पतनेन, जर्जरितः=जीर्णभूतः,
प्रकोष्ठः=मणिबन्धः, यस्य तथाविधः । सन्धानसत्वरकरः—सन्धाने=प्रहरणे, सत्वरम्
=शीघ्रम्, करी=हस्तौ, यस्य सः । स्मरः=मदनः अपि । युगपत्=समकालम्
एव । विशिखान्=बाणान् । विमुञ्चन्=मुञ्चन् । लक्षद्वये=दमयन्तीनलोभयपक्षे
अपि । श्रमवान्=श्रमतत्परः । अभूत्=बभूव । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ४० ॥

हिन्दी—और भी ! वहाँ उस अवसर पर—कर्णपर्यन्त खींचे गये मण्डलाकार
धनुष के चक्र से चञ्चल प्रत्यङ्गा के गिरने के कारण जर्जरित हुए मणिबन्ध वाला
बाण सन्धान करने में अतिशीघ्र हाथ चलाने वाला कामदेव एक साथ बाण चलाते
हुए लक्षद्वय (दोनों निशानों) पर परिश्रम करने में जुट गया था ॥ ४० ॥

अनन्तरमाप्तसखीवचनेन स्वयमर्घदानोद्यतां ताम् 'अलमलमुत्पलाक्षि,
प्रयासेन । न खल्वसि पात्रम् । परिजातमञ्जरीजरठपवनप्रेङ्खोलनायासं न
सहते' इति दमयन्तीमभिधाय तस्याः स्वादुदुर्लभसूक्तिसुधासेककोमलालाप-
पण्डिताभिः सखीभिः सह परिमितपरिहासेन, किमपि जल्पन्, किमपि हसन्,
किमपि हासयन्, मुहूर्त्तमिवासाञ्चके ।

सुधा—अनन्तरमिति । अनन्तरम्=तत्पश्चात् । आप्तसखीवचनेन=शिष्टसखीनां
वचनेन=कथनेन । स्वयम्=आत्मना । अर्घ्यदानोद्यताम्=अर्घ्यदानाय तत्परां ।
ताम्=दमयन्तीम् । उत्पलाक्षि=कमलनयने ! अलमलं प्रयासेन=प्रयत्नं मा कुरु ।
खलु=किल । पात्रं नासि=परिश्रमार्हा नासि । पारिजातमञ्जरी=पारिजातवृक्षस्य
मञ्जरी । जरठपवनप्रेङ्खोलनायासम्—जरठस्य=तीव्रस्य, पवनप्रेङ्खोलनस्य=वायु-
वेगस्यायासम्=प्रयासम् । न सहते=सहनं न करोति । इति । दमयन्तीम्=भैमीम् ।
अभिधाय=कथयित्वा । तस्याः=दमयन्त्याः । स्वादुदुर्लभसूक्तिसुधासेककोमलालाप-
पण्डिताभिः—स्वादुभिः=दुर्लभैः सूक्तिभिः, सुधासेकं=दुष्प्राप्यैः सूक्तामृतबिन्दुभिः,
कोमलालापः=मधुरवार्ताभिश्च, पण्डिताः=चतुरास्ताभिः । सखीभिः सह=सह-
चरीभिः साकम् । परिमितपरिहासेन=सीमितविनोदेन । किमपि जल्पन्=किञ्चि-

त्कथयन्, किमपि हसन् = विहसन् । किमपि हासयन् = आह्लादयन् । मुहूर्तम् इव = क्षणमिव । आसाञ्चक्रे = अभवत् ।

हिन्दी—तदनन्तर शिष्ट सखियों के कहने से स्वयम् अर्घ्यदान के लिए उद्यत उस दमयन्ती को—“हे कमललोचने ! प्रयास मत करो । तुम इसके लायक नहीं हो । पारिजात-मञ्जरी तीव्रपवन के झोंके नहीं सह सकती है ।” ऐसा कह कर उसकी स्वादिष्ट और दुर्लभ सूक्ति सुधाबिन्दुओं से सिक्त मधुर वार्त्तालापों में कुशल सखियों के साथ थोड़ा परिहास करते हुए, कुछ कहते हुए, कुछ हँसते हुए, कुछ हँसाते हुए उसने समय व्यतीत किया ।

चिन्तितवांश्च —

लीलाताण्डवितभ्रुवोः स्मरभरभ्रान्तोल्लसत्तारयो-

रन्तमौक्तिकमालिकाधवलयोर्मुग्धस्मितस्मेरयोः ।

किञ्चित्साचिदृशोः कृतानिलचलन्नीलोत्पलस्पर्धयो-

ल्लोलैरिव याति पक्षमलदृशः कान्तिर्मदीये मुखे ॥ ४१ ॥

अन्वयः—पक्षमलदृशः लीलाताण्डवितभ्रुवोः स्मरभरभ्रान्तोल्लसत्तारयोः अन्त-मौक्तिकमालिकाधवलयोः मुग्धस्मितस्मेरयोः कृतानिलचलन्नीलोत्पलस्पर्धयोः किञ्चित्साचिदृशोः कान्तिः मदीये मुखे उल्लोलैः इव याति ॥ ४१ ॥

सुधा—चिन्तितवानिति । चिन्तितवांश्च = व्यचारयच्च—

लीलेति । पक्षमलदृशः = पक्षमलनयनायाः दमयन्त्याः । लीलाताण्डवितभ्रुवोः—लीलया = विलासेन, ताण्डविते = नर्तिते, लोलायिते वा भ्रुवे ययोस्तयोः स्मर-भरभ्रान्तोल्लसत्तारयोः—स्मरभरेण = कामभारेण, भ्रान्ते = चञ्चले, उल्लसत्तारे = शोभितकनीनिके, ययोस्तयोः । अन्तमौक्तिकमालिकाधवलयोः—अन्तः = मध्ये मौक्तिक-मालिका इव = मुक्ताहार इव धवलयोः = उज्ज्वलयोः । कृतानिलचलन्नीलोत्पलस्पर्धयोः—कृतानिलेन = कृतपवनेन, यत् चलन्नीलोत्पलम् = कम्पितं नीलकमलम्, तस्मै स्पर्धन्ते ये तयोः । किञ्चित्साचिदृशोः = किञ्चिदवनतचक्षुषोः । कान्तिः = दीप्तिः । मदीये मुखे = मम वदने । उल्लोलैः इव = तरङ्गितैरिव । याति = गच्छति । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

हिन्दी—और उसने सोचा—पक्षमल नयनों वाली दमयन्ती के विलास से चञ्चल भोंहों वाले, कामालस से चपल शोभित कनीनिकाओं वाले, अन्दर मुक्तामाल-सदृश उज्ज्वल मधुरमुस्कान से विकसित की गई वायु से कम्पित नीलकमल से स्पर्धा करने वाले कुछ नीचे झुके हुये नयनों की कान्ति मेरे मुख पर तरङ्गों के समान पड़ रही है ॥ ४१ ॥

अपि च—

वरमुकुलितनेत्रप्रान्तपर्यस्ततारं

तव तरुणि सलज्जं सस्मितं सस्मरं च ।

क्षणमभिमुखवक्त्रे विस्मयस्मेरदृष्टौ

मयि वलति वलक्षं वीक्षितं मा निरोत्सीः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—तरुणि ! क्षणं तव अभिमुखवक्त्रे विस्मयस्मेरदृष्टौ मयि दरमुकुलित-
नेत्रप्रान्तपर्यस्ततारं सलज्जं, सस्मितं, सस्मरं च वीक्षितं वलक्षं मयि मा निरोत्सीः ।

सुधा—दरेति । तरुणि=हे युवति । क्षणम्=निमिषम् । तव=ते । अभिमुख-
वक्त्रे=सम्मुखमुखे । विस्मयस्मेरदृष्टौ—विस्मयेन=आश्चर्येण, स्मेरदृष्टिः=विक-
सितदृक् यस्य तस्मिन् । मयि=नले, ममोपरि । दरमुकुलितनेत्रप्रान्तपर्यस्ततारम्—
दरमुकुलितयोः=स्वल्पसङ्कुचितयोः, नेत्रयोः-प्रान्ते=एकभागे पर्यस्ततारम्=प्रक्षिप्त-
कनीनिकम् । सलज्जम्=व्रीडायुक्तम् । सस्मितम्=सहासम् । सस्मरम्=सकामम्
च । वलक्षम्=धवलम् । वीक्षितम्=दृष्टिम् । मयि=ममोपरि । मा निरोत्सीः=मा
रुणद्धि । मालिनी वृत्तम् ॥ ४२ ॥

हिन्वी—अयि युवति ! क्षण भर तुम्हारी ओर को मुख किये, साश्चर्य विकसित
दृष्टि वाले, कुछ संकुचित नेत्रों के एक भाग में पुतलियों को फेंकते हुये, लजीले
विहसित तथा सकाम धवल अवलोकन को मुझ पर मत रोको पड़ने दो ॥ ४२ ॥

किञ्चान्यदपरमिदमाशास्महे—

लावण्यामृतदीधिका कुलगृहं सोभाग्यसौन्दर्ययो-

स्त्रैलोक्याकररत्नकन्दलिरियं जीव्यात्सहस्रं समाः ।

लोकालोकनकौतुकाय बहुना शिल्पश्रमेणादरा-

न्मन्ये यां विधिना विधाय विहितं सृष्टेर्ध्वजारोपणम् ॥ ४३ ॥

अन्वयः—लावण्यामृतदीधिका, सोभाग्यसौन्दर्ययोः कुलगृहम्, त्रैलोक्याकररत्न-
कन्दलिः इयं सहस्रं समाः जीव्यात् मन्ये यां विधिना लोकालोकनकौतुकाय बहुना
शिल्पश्रमेण आदरात् विधाय सृष्टेः ध्वजारोपणं विहितम् ॥ ४३ ॥

सुधा—किञ्चेति । किञ्च=किन्तु । अन्यत् अपरम् इदम्=एतत् । आशास्महे
=कामयामहे—

लावण्येति ।

लावण्यामृतदीधिका—लावण्यरूपम्=सौन्दर्यरूपम्, अमृतम्
=सुधा, तस्य दीधिका=सरसीसमा, सोभाग्यसौन्दर्ययोः—सोभाग्यस्य, सौन्दर्यस्य
=लावण्यस्य, च कुलगृहम्=कुलभवनम् । त्रैलोक्याकररत्नकन्दलिः—त्रैलोक्या-
करस्य=त्रिभुवनसागरस्य, रत्नकन्दलिः=रत्नलता । इयम्=एषा । सहस्रं समाः
=सहस्रवर्षाणि । जीव्यात्=जीविता भवेत् । मन्ये=सम्भावयामि । याम्=
एताम् । विधिना=धात्रा । लोकालोकनकौतुकाय—आलोकनाय कौतुकम् आलोकन-
दृष्टव्यदर्शनाद् दृष्टिफलमाप्नोतु इत्याशयः । बहुना=महता । शिल्पश्रमेण=रचना-
या । ध्वजारोपणम्=ध्वजोत्थोलनम् । विहितम्=निर्मायि । सृष्टेः=उत्पत्तेः, रचनायाः
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

हिन्दी—बल्कि इससे भी बढ़कर मेरी यह कामना है—

सौन्दर्यसुधा की बावली (सरसी), सौभाग्य तथा सौन्दर्य की कुलभवन, त्रिभुवनरूपी सागर की रत्नलता यह हजारों वर्ष जीवित रहे । मैं समझता हूँ कि इसको विधाता ने संसार को देखने का कौतुक करने के लिए बड़े रचना-परिश्रम से सादर निर्माण कर सृष्टि का झण्डा फहरा दिया है ॥ ४३ ॥

अहो आश्चर्यम्—

रङ्गत्यङ्गे कुरङ्गाक्ष्याश्चक्षुर्मे यत्र यत्र तु ।

दृश्यते तत्र तत्रैव बलाद् बाणकरः स्मरः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—कुरङ्गाक्ष्याः चक्षुः मे अङ्गे यत्र यत्र रङ्गति तत्र तत्र एव बलात् बाण-
करः स्मरः दृश्यते ॥ ४४ ॥

सुधा—रङ्गतीति । कुरङ्गाक्ष्याः=मृगाक्ष्याः, दमयन्त्याः । चक्षुः=दृक् । मे=मम । अङ्गे=शरीरे । यत्र यत्र=यस्मिन् यस्मिन् स्थाने । रङ्गति=सर्पति । तत्र तत्र एव=तत्तदेव स्थाने । बलात्=प्रसह्य । बाणकरः—बाणः करे यस्य सः=शरहस्तः । स्मरः=मदनः । दृश्यते=अवलोक्यते । अनुष्टुब्धतुम् ॥ ४४ ॥

हिन्दी—अहा ! आश्चर्य है—मृगनयनी (दमयन्ती) की दृष्टि मेरे अङ्ग पर जहाँ-जहाँ पड़ जाती है वहीं-वहीं पर जबरदस्ती हाथ में बाण लिए हुए मदन दिखलाई पड़ता है ॥ ४४ ॥

तत्कथमियमन्यार्थं प्रार्थ्यते तद्दृष्टतामयं परप्रेष्यभावः ।

सुधा—तदिति । तत्=तर्हि । इयम्=एषा दमयन्ती । अन्येषाम् अर्थे=अपराणाम् हेतो । कथं प्रार्थ्यते=मया कथमावेद्यते । तत्=तर्हि । परप्रेष्यभावः—परेषाम्=इन्द्रादिलोकपालानाम्, प्रेष्यभावः=दौत्यभावः । दृष्टताम्यं=नश्यतु ।

हिन्दी—तो फिर इसे दूसरों (इन्द्रादिलोकपालों) के लिए मैं क्यों मागूँ । अतः मेरा अन्यों का यह दौत्य कर्म का भाव नष्ट हो जाय ।

यतः—तिरयति स्वातन्त्र्यसुखम्, अभिमुखयति पारवश्यक्लेशम्, आमन्त्रयति तिरस्कारम्, आदरयति वैश्यम्, आह्वयति लघिमानम्, आवाहयति हास्यवादम्, सम्मानयत्यौचित्यभङ्गम्, अङ्गीकारयति कार्पण्यम्, अपहस्तयति वस्तुभावं, पुरुषस्य ।

सुधा—यत इति । यतः=हि । पुरुषस्य=जनस्य । स्वातन्त्र्यसुखम्=स्वाधीनता-सुखम् । तिरयति=अदृश्यं करोति । पारवश्यक्लेशम्=पराधीनतायाः दुःखम् । अभिमुखयति=सम्मुखमानयति । तिरस्कारम्=तिरस्कृतिम् । आमन्त्रयति=आह्वयति । वैश्यम्=दीनताम् । आदरयति=सत्करोति । लघिमानम्=लघुताम् । आह्वयति=आकारयति । हास्यवादम्=उपहासम् । आवाहयति=आवाहनं करोति । औचित्य-भङ्गम्=औचित्यनाशम् । सम्मानयति=सम्मानं करोति । कार्पण्यम्=कृपणताम् ।

अङ्गीकारयति=स्वीकारयति । वस्तुभावम्=वास्तविकम् । अपहस्तयति=मोचयति ।

हिन्दो—क्योंकि—दौत्यभाव व्यक्ति के स्वतन्त्रता-मुख को गायब कर देता है । पराधीनता मूलक दुःख को सामने खड़ा कर देता है । तिरस्कार को आमन्त्रित करता है, दीनता को आदर देता है लघुता को बुलाता है, उपहास कराता है । औचित्य-भङ्ग को सम्मानित करता है, कृपणता को स्वीकार कराता है तथा वास्तविक भाव को छुड़ा देता है ।

तथाहि—

सोच्छ्वासं मरणं निरग्निदहनं निःशृङ्खलं बन्धनं

निष्पङ्कं मलिनं विनैव नरकं सैषा महायातना ।

सेवासञ्जनितं जनस्य सुधियो धिक्पारवश्यं यतः

पञ्चानां सविशेषमेतदपरं षष्ठं महापातकम् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—सुधियः जनस्य सेवासञ्जनितं पारवश्यं धिक् । यतः (तत्) सोच्छ्वासं मरणम्, निरग्निदहनम्, निःशृङ्खलं बन्धनम्, निष्पङ्कं मलिनम्, एषा सा नरकं विना एव महायातना । पञ्चानां सविशेषम् एतत् अपरं षष्ठं महापातकम् (अस्ति) ॥ ४५ ॥

सुधा—सोच्छ्वासमिति । सुधियः=बुद्धिमत्तः । जनस्य=पुरुषस्य । सेवासञ्जनितम्=सेवामूलकम् । पारवश्यम्=पारतन्त्र्यम् । धिक् । यतः (पारतन्त्र्यम्) सोच्छ्वासम्=श्वाससहितम् । मरणम्=मृत्युः । निरग्निदहनम्=विनैव वह्निना ज्वलनम् । निःशृङ्खलम्=शृङ्खलाशून्यम् । बन्धनम् । निष्पङ्कम्=कदमेन विनैव । मलिनम्=मलम् । एषा सा=इयं सा । नरकं विनैव=नरकलोकेन विना एव । महायातना=घोरपीडा । एतत्=पारवश्यम् । पञ्चानाम्=पञ्चसंख्यकानां ब्रह्महत्यादीनाम् । सविशेषम्=अतिविशिष्टम् । अपरम्=अन्यत् । षष्ठम्=षट्संख्याकम् । महापातकम्=महापापम्, अस्तीति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

हिन्दो—अतः बुद्धिमान् व्यक्ति की सेवामूलकपराधीनता को धिक्कार है क्योंकि यह सश्वास मृत्यु है, बिना आग के जलना, बिना शृङ्खला (जंजीर) का बन्धन, कीचड़ रहित मल और यह नरक के बिना ही घोर यातना है । (संसार में) पाँच महापातक ब्रह्महत्या इत्यादि माने गये हैं इनको करने वाले व्यक्ति को नरक में घोर यातना सहनी पड़ती है । परन्तु इन पाँचों से बढ़कर (विशिष्ट) अन्य छठा महापातक पराधीनता है ॥ ४५ ॥

टिप्पणी—पञ्चपातक—१. ब्रह्महत्या, २. सुरापान, ३. चौर्य, ४. गुरुपत्नी-समागम तथा ५. इन महापातकों को करने वाले व्यक्ति से सम्पर्क रखना ।

किं चान्यत्—

प्रस्तुतस्य विरोधेन ग्राम्यः सर्वोऽप्युपक्रमः ।

वीणायां बाद्यमानायां वेदोद्गारो न रोचते ॥ ४६ ॥

अन्वयः—प्रस्तुतस्य विरोधेन सर्वः अपि उपक्रमः ग्राम्यः । वाद्यमानायां वीणायां वेदोद्गारः न रोचते ॥ ४६ ॥

सुधा—प्रस्तुतम्येति । प्रस्तुतस्य=प्रस्तुतप्रसङ्गस्य । विरोधेन=वैपरीत्येन । सर्वः=सम्पूर्णः अपि । उपक्रमः=प्रयत्नः । ग्राम्यः=असभ्यः भवति । यथा—वाद्यमानायां वीणायाम्=वाद्यमानविपञ्चयाम् । (वीणावादनकाले) वेदोद्गारः=वेदानामुद्घोषः । न रोचते=रुचिकरो न प्रतीयते । उभयानुरागौचित्यादात्मार्यस्य प्रस्तुतत्वम् । अत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ४६ ॥

हिन्दी—बल्कि और भी—प्रस्तुत प्रसंग के विरोध से सम्पूर्ण प्रयत्न ही अनुचित लगता है क्योंकि वीणा के बजते होने पर वेदघोष अच्छा नहीं लगता ॥ ४६ ॥

तत्किमिदानीमिदमुच्यते । लोलाक्षि, लोकपालास्त्वामस्मन्मुखेन वृण्वन्ति इति प्रस्तुतानुरागभङ्गः, तदादेशोऽपह्नयते स्वामिन्यन्यथा कथ्यते श्रेयः-स्खलनम्, यथावृत्तमेवाख्यायते स्वार्थहानिः, तद्वरमस्तु स्वार्थविधातो न तु विश्वस्तदेवतावञ्चनापातकम् इति चिन्तयन्नशेषमपि तस्यै पुरन्दरादेशं सप्रपञ्चमाचक्षे ।

सुधा - तत्किमिति । तत् । इदानीम्=साम्प्रतम् । किम् । इदम्=एतत् । उच्यते मया कथ्यते । (यत्) लोलाक्षि=चपलनयने ! लोकपालाः= इन्द्रादिदेवाः । त्वाम्=भवतीम् । अस्मन्मुखेन=मम माध्यमेन । वृण्वन्ति=वरणं कुर्वन्ति । इति=एवम् । प्रस्तुतानुरागभङ्गः— प्रस्तुतस्य=उपस्थितस्यानुरागस्य=प्रेम्णः, भङ्गः=नाशः । तदादेशः—तेषाम्=इन्द्रादिलोकपालानाम्, आदेशः=अनुमतिः । अपह्नयते=गोपायते । (अथवा) स्वामिनि=इन्द्रादिप्रभौ । अन्यथा=असत्यम् । कथ्यते=निवेद्यते । (तर्हि) श्रेयःस्खलनम्=कल्याणमार्गात् पतनम् । (यदि) यथावृत्तम् एव=समाचारानुरूपमेव । आख्यायते=कथ्यते । (तर्हि) स्वार्थहानिः=दमयन्त्यप्राप्तिः । तत्=अतः । स्वार्थविधातः=निजलाभनाशः । वरम्=श्रेष्ठम् अस्तु । विश्वस्तदेवतावञ्चनापातकम्=दत्तविश्वासदेवताछलनाघम् । तु । न वरम् । इति चिन्तयन्=एवं विचारयन् । अशेषम्=सम्पूर्णम् अपि । पुरन्दरादेशम्=इन्द्राज्ञाम् । सप्रपञ्चम्=सप्रसङ्गम् । तस्यै=दमयन्त्यै । आचक्षे=कथयामास ।

हिन्दी—अस्तु, तो क्या अब यह कहा जाय कि—हे लोलाक्षि ! लोकपाल मेरे माध्यम से तुम्हें चुन रहे हैं । ऐसा कहने से प्रस्तुत अनुराग भङ्ग हो रहा है । यदि लोकपालों का आदेश छिपाता हूँ या इन्द्रादि के विषय में कुछ और प्रकार से कहता हूँ तो कल्याण मार्ग से पतित होना है । यदि आदेशानुसार (मैं लोकपालों का दूत हूँ, वे तुम्हें वरण कर रहे हैं यह) कहता हूँ तब तो अपना मतलब ही नष्ट हो रहा है । अतः स्वार्थ का विनाश ही अच्छा है, विश्वास दिये हुए देवताओं को धोखा देने का पाप करना अच्छा नहीं । यह सोचते हुए उसने सम्पूर्ण इन्द्र का आदेश (वरण विषयक) सप्रसङ्ग कह दिया ।

सापि स्तोकस्मितस्निग्धनम्रमुखी 'हं हे प्रियंवदिके, प्रियास्मज्जीवित-
याम्बया तातेन च मध्याह्ने समाहूय किमुक्तासि, किं शिक्षिताऽसि । न नाम
बालेयम्, अविनीतेयम्, आग्रहग्रहग्रस्तेयम्, इति केनापि कर्णेजपेन तातस्य
हृदयाद् दूरीकृताहम् । वन्द्याः खलु गुरवो देवाश्च विभेमि तेभ्योऽहम्' इति
प्रियंवदिकाख्यया सख्या सार्धमन्यालापमकरोत् ।

सुधा—सापीति । सा=दमयन्ती । अपि । स्तोकस्मितस्निग्धनम्रमुखी—स्तोकम्
=किञ्चित्, स्मिता=विहसिता, स्निग्धा=स्नेहयुक्ता, नम्रमुखी च=अवनतवदना
च । हं हे प्रियंवदिके=अयि प्रियंवदे ! प्रियास्मज्जीवितया—प्रियम्=अभीष्टम्,
अस्मज्जीवितम्=मम जीवनम्, यस्य सा, तया । अम्बया=जनन्या । तातेन च=
जनकेन च । मध्याह्ने=माध्यन्दिने । समाहूय=त्वम् आकार्यम् । किम् उक्ताऽसि=किं
कथिताऽसि । किं शिक्षितासि=का दत्तशिक्षाऽसि । न नाम बाला इयम्=एषा केवलं
बालिका नास्ति । इयम् अविनीता=एषोद्गुण्डा । आग्रहग्रहग्रस्ता इयम्=एषा आग्रह-
ग्रहेण=हठग्रहेण, ग्रस्ता=सम्पन्ना । इति=एवम् । केनापि कर्णेजपेन—कर्णे=श्रोत्रे,
जपति=वदति, इति कर्णेजपस्तेन । तातस्य=पितुः । हृदयात्=चेतसः । अहम्=
दमयन्ती । दूरीकृता=पृथक्कृता । खलु=नूनम् । गुरवः=गुरजनाः । वन्द्याः=
वन्दनीयाः । देवाः=सुराश्च, वन्दनीयाः । इति तेभ्यः=गुरुजनेभ्यः देवेभ्यश्च । विभेमि
=भयं करोमि । प्रियंवदिकाख्यया=प्रियंवदिकासंज्ञया । सख्या=सहचर्या । सार्धम्=
समम् । अन्यालापम्=अपरवार्ताम् । अकरोत्=चकार । अत्र स्तोकेत्यादिना अर्थि-
नोऽपि लोकपालान् प्रत्यवज्ञा, नलं प्रत्यनुरागाग्रहं चान्यालापव्याजेन दमयन्ती प्रति-
पादितवती । न नामेति वितर्कः । किं दूरीकृताहम् इति वितर्कः ।

हिन्दी—वह (दमयन्ती) भी कुछ मुस्कराती, स्नेहयुक्त नीचे मुख किये हुए—
'अजी प्रियम्बदिके ! मेरी प्रिय प्राणरूपा जननी तथा पिताजी ने दोपहर को बुला-
कर तुमसे क्या कहा, क्या शिक्षा दी ? "यह लड़की नहीं रही । यह उद्गुण्ड तथा हठ
रूपी ग्रह से ग्रस्त है । इस प्रकार किसी कान फूकने वाले (निन्दक) ने कहकर मुझे
पिताजी के हृदय से हटा दिया है । गुरुजन तथा देवता निश्चय ही वन्दनीय हैं । मैं
उन दोनों से डरती हूँ ।" इस प्रकार प्रियम्बदिका नाम की सखी के साथ और बातें
करने लगी ।

नलोऽपि 'मदिराक्षि, मवयति मदिरा, तरलयति तारुण्यम्, अन्धयति
घनम्, उत्पथयति मन्मथः, विरूपयति रुपामिमानः, खर्वयति गर्वः । सर्व-
सर्वमेतत् । नहि शशिनि वल्लिः, अमृते च विषाडकुरः सम्भवति । तविमं
देवादेशं मावज्ञासीः । सर्वथा प्रभवन्ति प्राणिनाममो लोकपालाः । तत्रापि
विशेषतः सकलत्रिवशाधिपतिरशेषसुरकिरोटमणिमयूखमालाक्षितचरणार-

विन्दपुरन्दरो देवः । तद् वृणु कमप्यमीवाममृतभुजां मध्ये । मा नस्य स्वर्ग-
सुखानि । अभूमिरसि मर्त्यलोकस्तोकसुखानाम्' इति पुनस्तामभ्यधात् ।

सुधा—नल इति । नलः अपि=नलनृपः अपि । मदिराक्षि—मदिरे=मते,
अक्षिणी यस्यास्तत्सम्बुद्धौ=अपि मदिरनेत्रे ! मदिरा=सुरा । मदयति=यदयुक्तं
करोति । तारुण्यम्=यौवनम् । तरलयति=चपलयति । धनम्=वैभवम् । अन्धयति
=अन्धवत्करोति । मन्मथः=मदनः । उत्पथयति=पथभ्रष्टं करोति । रूपाभिमानः
=सौन्दर्यगर्वः । विरूपयति=विरूपं करोति । गर्वंः=अहङ्कारः । खर्वयति=उद्ण्ड-
यति । एतत्=इदं सर्वम् । सर्वजनकप्रसिद्धम्=सर्वपदान् उत्पादयति इति विख्यातम् ।
किन्तु त्वम् इदम् असत्यताम्=मिथ्याम् । अनैत्सीः=प्रापय । तवाङ्गे=तवशरीरे ।
एतत् सर्वम्, व्यभिचरतु=विरुद्धं भवतु । शशिनि=चन्द्रमसि । वल्लिः=अग्निः । न हि
भवति । अमृते च=सुधायाश्च । विषाङ्कुरः=विपोत्पत्तिः न सम्भवति । तत्=अतः,
इमम्=एतम् । देवादेशम्=सुराज्ञाम् । मा अवज्ञासीः=अवहेलनां मा कुरु । अमी=
एते । लोकपालाः=इन्द्रादिदेवाः । प्राणिनम्=जीवम् । सर्वथा=नितान्तम् । प्रभ-
वन्ति=स्वामिनो भवन्ति । तत्रापि=तस्मिन्नपि । विशेषतः=वैशिष्ट्येन । सकल-
त्रिदशाधिपतिः—सकलत्रिदशानाम्=सर्वदेवानाम्, अधिपतिः=स्वामी । अशेषसुर-
किरीटमणिमूखमालाचितचरणारविन्दपुरन्दरः—अशेषसुराणाम् = समस्तदेवानाम्,
किरीटस्य=मुकुटस्य, मणिमूखानाम्=मणिकिरणानाम्, मालाभिः=स्रग्भिः,
अचिते=पूजिते, चरणारविन्दे=चरणकमले, यस्य तथाविधः, पुरन्दरः=इन्द्रः । देवः
=मुरः अस्ति । तत्=अतः । अमीषाम्=एतेषाम् । अमृतभुजाम्=देवानां मध्ये
कम् अपि देवम् । वृणु=चिनु । स्वर्गसुखानि=दिव्यानन्दानि । मा नस्य=मा त्यज ।
मर्त्यलोकस्तोकसुखानाम्—मर्त्यलोकस्य=भूलोकस्य, स्तोकसुखानाम्=अल्पसुखा-
नाम् । अभूमिः असि=अपात्रा असि । इति=एवम् । पुनः=भूयः । ताम्=दम-
यन्तीम् । अभ्यधात्=अभाषत ।

हिन्वी—नल भी—‘हे मदिरनयनों वाली ! मदिरा उन्मत्त बना देती है, यौवन
चञ्चल बना देता है, धन अन्धा बना देता है, मदन पथभ्रष्ट कर देता है सौन्दर्या-
भिमान विरूप बना देता है, गर्व उद्ण्ड बना देता है यह सब लोगों में प्रसिद्ध है
किन्तु तुम इसको असत्य बना दो । यह सब तुम्हारे अङ्गों में विपरीत बन जाये ।
चन्द्रमा में आग नहीं होती है और अमृत में विष के अङ्कुर की सम्भावना नहीं की
जाती । अतः इस देवताओं के आदेश की अवहेलना मत करो । लोकपाल सर्वथा
प्राणियों के प्रभु रहते हैं । उसमें भी विशेषकर समस्त देवताओं के अधिपति इन्द्रदेव,
जिनके चरणकमल समस्त देवताओं के मुकुटमणियों की किरण मालाओं से चर्चित
हैं । अतः इन देवताओं के बीच में किसी को वरण कर लो । स्वर्गसुखों को नष्ट
मत करो । तुम मृत्यु लोक के सीमिति सुखों की पात्र नहीं हो । इस प्रकार पुनः
उससे कहने लगा ।

एवंविधे च व्यतिकरे दमयन्त्या पुनरुक्तमिमं जल्पमरण्यकरिण्येवारुतुव-
मङ्कुशमसहमानया मनात्तरलिते शिरसि, स्तोकीकृते मनसि, मुक्ते निःसह-
निश्वासमरुति, परवर्तिते चक्षुषि, विवर्णतामानीते वदनारविन्दे, प्रस्ताव-
पण्डिता प्रियंवदिका प्राह ।

सुधा—एवं विष इति । एवंविधे=एतादृशे । व्यतिकरे=प्रसङ्गे च । दमयन्त्या=
भूम्या । पुनः=भूयः । इमम्=एतम् । उक्तम्=कथितम् । जल्पम्=कथनम् ।
अरुतुदम्=अतिक्लेशदायकम् । अङ्कुशम्=तोत्रम् । असहमानया=असहन्त्या ।
अरण्यकरिण्या इव=वन्यहस्तिन्या समम् । मनाक्=स्तोत्रम् । शिरसि=उत्तमाङ्गे ।
तरलिते=कम्पिते । मनसि=चेतसि । स्तोकीकृते=स्वल्पीकृते । निःसहनिःश्वास-
मारुति—निःसहः=असह्यः, यो निःश्वासमारुत्=श्रामवायुस्तस्मिन् । मुक्ते=त्यक्ते ।
चक्षुषि=नेत्रे । परिवर्तिते=परावर्तिते । वदनारविन्दे=मुखकमले । विवर्णताम्=
वैवर्ण्यम् । आनीते=प्रापिते । प्रस्तावपण्डिता=विचार-चतुरा । प्रियंवदिका=तन्नाम-
सखी । प्राह=उवाच ।

हिन्दी—इस प्रकार के प्रसङ्ग में नल द्वारा पुनः कथित इस कथन को अत्यन्त
कष्टदायक (असह्य) अङ्कुश को न सहती हुई जंगली हथिनी के समान दमयन्ती ने
सहन न कर कुछ शिर हिलाया, मन को थोड़ा किया, असह्य निःश्वास वायु को
छोड़ा, आँखें परिवर्तित की, तथा मुखकमल को विवर्ण (हतप्रभ) बना लिया । तब
विचारचतुरा प्रियंवदिका ने कहा ।

देव, श्रुतं श्रोतव्यम्, अवधारितो देवादेशः । किं तु न स्वतन्त्रेण,
ईश्वरेच्छया प्रवृत्तिनिवृत्तयो यतः प्राणिनाम्, अनालोचनगोचरश्रायमनुरागो-
ऽङ्गनाजनस्य ।

सुधा—देव इति । देव=राजन् ! श्रोतव्यम्=आकर्षणीयम् । श्रुतम्=आकण्-
ितम् । देवादेशः—देवानाम्=इन्द्रादीनाम्, आदेशः=आज्ञा । अवधारितः=अभिज्ञातः ।
किन्तु=परन्तु । इयम्=एषा मे सखी । स्वतन्त्रा=स्वाधीना । न=नास्ति । प्रवृत्ति-
निवृत्तयः—प्रवृत्तिः=आसक्तिः, निवृत्तिः=विरक्तिश्च । ईश्वरेच्छया=ईश्वरकृपया,
भवति । यतः=हि । अङ्गनाजनस्य=स्थीजनस्य । अयम्=एषः । अनुरागः=अनु-
रक्तिः । अनालोचनगोचरः=विचारपूर्वकः न चलति ।

हिन्दी—राजन् ! जो कुछ सुनना था सब सुन लिया । देवताओं का आदेश
समझ लिया । किन्तु यह (दमयन्ती) स्वतन्त्र नहीं है । प्रवृत्ति (अनुराग) और
निवृत्ति (विराग) ईश्वर की इच्छा से होती है । क्योंकि स्त्रियों का यह अनुराग
विचारपूर्वक नहीं चलता है ।

तथाहि—तीव्रतपनतापप्रियाम्भोजिनी न सहते स्तोकमप्यमृतमुचो
रुचश्चन्द्रस्य, परिम्लायति मालतीमालिका सलिलसेकेन ।

सुधा—तथाहीति । तीव्रतपनतापप्रिया—तीव्रः=तीक्ष्णः, तपनतापः=सूर्य-
तापः, प्रियो यस्यै सा । अम्भोजिनी=कमलिनी । स्तोकम् अपि=स्वल्पमपि । अमृत-

मुचः=सुधाविषणः । चन्द्रस्य=विधोः । रुचः=कान्तयः । न सहते=सहनं न करोति । मालतीमालिका=मालतीस्रक् । सलिलसेकेन=जलसिञ्चनेन । परिम्लायति=परितः मलिनतां याति ।

हिन्दी—क्योंकि—तीव्र सूर्यताप (धूप) से स्नेह करने वाली कमलिनी थोड़ी भी अमृतवर्षी चन्द्रमा की कान्ति सहन नहीं करती है । मालती पुष्पों की माला जल के सिञ्चन से मलिन पड़ जाती है ।

प्रसिद्धं चेतत्—

भवति हृदयहारी क्वापि कस्यापि कश्चि-

न्न खलु गुणविशेषः प्रेमबन्धप्रयोगे ।

किसलयति वनान्ते कोकिलालापरम्ये

विकसति न वसन्ते मालती कोऽत्र हेतुः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—खलु प्रेमबन्धप्रयोगे गुणविशेषः न (भवति) । क्व अपि कश्चित् कस्य अपि हृदयहारी भवति । मालती वनान्ते किसलयति कोकिलालापरम्ये वसन्ते न विकसति, अत्र कः हेतुः ? ॥ ४७ ॥

सुधा—प्रसिद्धमिति । च=तथा । एतत्=इदम् । प्रसिद्धम्=विख्यातम्—

भवतीति । खलु=किल । प्रेमबन्धप्रयोगे=अनुरागविषयकव्यापारे । गुणविशेषः—गुणानां, विशेषः=वशिष्टधम् न भवति । क्व अपि=कुत्रापि । कश्चित्=कोऽपि । कस्यापि हृदयहारी—हृदयम्=मनः हरतीति सः=चित्ताकर्षकः भवति । मालती=मालतीलता । किसलयति=नदपल्लवयति । कोकिलालापरम्ये—कोकिलानाम्=पिकानाम् आलापः=कलरवस्तेन रम्ये=मनोरमे, वनान्ते=वनभागे । वसन्ते=ऋतुराजे वसन्तर्तौ । न विकसति=विकसिता न भवति । मालिनी वृत्तम् ॥ ४७ ॥

हिन्दी—और यह प्रसिद्ध है कि वास्तव में अनुराग सम्बन्धी व्यापार में गुणविशेष नहीं होता है । कहीं भी कोई किसी का भी हृदयहारी हो जाता है । (देखो) मालती (नवमालिका) नवीनपत्तों से (किसलय दलों से) युक्त, कोयलों की तान से रमणीक वनभाग वाले वसन्त में विकसित नहीं होती है ।

एकमनेकविधोपाख्याननिपुणया तत्कालोचितम्, अनुच्चस्मितसुधास्निग्धम्, अविरुद्धम्, परिमितपरिहाससुन्दरम्, अनुवृंहितानुरागम्, उचितचाटुचटुलम्, अशाठ्यम्, अकठोरम्, अनुज्झितप्रियम्, प्रियंवदिकया सहात्पाल्पं जल्पन् 'अमुक्तमिह कन्यान्तःपुरे चिरं स्थातुम्' इति चिन्तयन्नापृच्छन् नयन्तीं नलः पर्यङ्गिकापृष्ठदुवतिष्ठत् ।

सुधा—एवमिति । एवम्=इत्थम् । अनेकविधोपाख्याननिपुणया—अनेकविधेषु=बहुप्रकारेषु, उपाख्यानेषु=दृष्टान्तकथनेषु । निपुणा=प्रवीणा, तथा । प्रियम्बदिकया सह=तन्नामसख्या सह । तत्कालोचितम्=तत्क्षणोपयुक्तम् । अनुच्चस्मितसुधास्निग्धम्—अनुच्चम्=मन्दं यत् स्मितम्=हास्यम्, तदेव सुधा=अमृतम्, तथा स्निग्धम् :

अविरुद्धम् = अनुकूलम् । परिमितपरिहाससुन्दरम् — परिमितेन = मर्यादितेन, परिहा-
सेन = विनोदेन, सुन्दरम् = मनोरमम् । अनुवृंहितानुरागम् — अनुवृंहितः = वर्धितः,
अनुरागः = प्रेम, यत्र तथाविधम् । उचितचाटुचटुलम् — उचितेन चाटुना = उपयुक्त-
चाटुकारितया, चटुलम् = सुन्दरम् । अशाठ्यम् = शठताशून्यम् । अकठोरम् = कोमलम् ।
अनुज्झितप्रियम् = प्रियतायुक्तम् । अल्पाल्पम् = अल्पमल्पम्, स्तोत्रं स्तोकम् । जल्पन् =
भणन् । इह = अत्र । कन्यकान्तःपुरे = कन्याजननिवासगृहे । चिरम् = बहु-कालम् ।
स्यातुम् = अवस्थातुम् । अयुक्तम् = अनुचितम् । इति = एवम् । चिन्तयन् = विचार-
यन् । दमयन्तीम् = भैमीम् । आपृच्छय = पृष्ट्वा । नलः = निषधेश्वरः । पर्यङ्कि-
का-पृष्ठात् = पर्यङ्किकायास्तलात् । उदतिष्ठत् = उदस्थात् ।

हिन्दी — इस प्रकार बहुविध उपाख्यान कहने में निपुण प्रियंवदिका के साथ तत्कालोचित, मन्दहास्य सुधा से स्निग्ध, अनुकूल, मर्यादित परिहास के कारण सुन्दर, बढ़े हुये अनुराग के अनुरूप, उपयुक्त चाटुकारिता से मनोरम शठता से शून्य, कठोरता रहित, प्रियता का त्याग किये बिना वार्तालाप करता हुआ निषधेश्वर नल — 'यहाँ कन्याओं के अन्तःपुर में अधिक समय ठहरना उचित नहीं है' यह सोचता हुआ दमयन्ती से कुशल क्षेम पूछ कर पर्यङ्किका (आसन) पृष्ठ से उठ खड़ा हुआ ।

प्रथमोत्थितया च तया लज्जावनम्रवदनारविन्दया सह सखीकदम्बकेन द्वित्राणि पदान्यनुगम्यमानो विहसन् 'अलमलमायासेन, स्थीयतां सुखम्' इत्यभिधाय स्वगूहानयासीत् ।

सुधा — प्रथमेति । प्रथमोत्थितया — प्रथमम् = पूर्वम्, उत्थिता = उदगता, या सा तथाविधया । तया = दमयन्त्या च । लज्जावनम्रवदनारविन्दया — लज्जया = व्रीडया, ज्व-
नम्रम् = अवनतम्, वदनारविन्दम् = मुखाब्जं, यस्यास्तया । सखीकदम्बेन सह — सखीनां
कदम्बः = सहचरीसमूहस्तेन सह = साकम् । द्वित्राणि = कतिपयानि पदानि । अनुगम्य-
मानः — अनु = पश्चात्, गम्यमानः विहसन् = हसन् । अलम् अलम् आयासेन = परि-
श्रमं मा करोतु । सुखम् = आनन्दम् । स्थीयताम् = स्थिरा भवतु । इति = एवम् ।
अभिधाय = कथयित्वा । नलः । स्वगूहान् = निजावासम् । अयासीत् = अगच्छत् ।

हिन्दी — प्रथम उठी, लज्जा से अवनत मुखकमल वाली उस दमयन्ती और सखियों के समूह के साथ दो तीन कदम चल कर हैमता हुआ (नल) 'बस, अब कष्ट मत कीजिये, सानन्द ठहरिये ।' यह कहकर अपने निवास स्थान को चला गया ।

गत्वा च शिरीषकुसुमदाममृदुनि शय्यातले निषण्णश्चिन्तयाञ्चकार ।

सुधा — गत्वेति । गत्वा = प्रस्थाय च । शिरीषकुसुममृदुनि = शिरीषकुसुमसदृश-
कोमले । शय्यातले = शय्यापृष्ठे । निषण्णः = आसीनः । चिन्तयाञ्चकार = विचार-
यामास ।

हिन्दी — तथा जाकर सिरसे के पुष्प सदृश कोमल शय्या पर बैठकर सोचने लगा ।

हर्षादुत्पुलकं विकासि रभसादुत्तानितं कौतुका-
च्छङ्कारादलसं, भयात्तरलदृङ् नम्रं च लज्जाभरात् ।
तस्यास्तन्नवसङ्गमे मृगदृशो दृश्येत भूयोऽपि किं
किञ्चित्काञ्चनगौरगण्डगलितस्वेदाम्बुरम्यं मुखम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—मृगदृशः तस्याः तत् नवसङ्गमे हर्षात् उत्पुलकम्, रभसात् विकासि,
कौतुकात् उत्तानितम्, शृङ्गारात् अलसम्, भयात् तरलदृक् लज्जाभरात् च नम्रम्,
किञ्चित्काञ्चनगौरगण्डगलितस्वेदाम्बुरम्यं मुखं किं भूयः अपि दृश्येत् ॥ ४८ ॥

सुधा—हर्षादिति । मृगदृशः=मृगाक्ष्याः । तस्याः=दमयन्त्याः । तन्नवसङ्गमे—
तत्=तादृशे, नवसङ्गमे=नूतनमिलने । हर्षात्=आनन्दात् । उत्पुलकम्=रोमाञ्चि-
तम् । रभसात्=शीघ्रात् । विकासि=विकसितम् । कौतुकात्=उत्कण्ठायाः ।
उत्तानितम्=उत्थापितम् । शृङ्गारात्=शृङ्गारभावात् । अलसम्=आलस्ययुक्तम् ।
भयात्=त्रासात् । तरलदृक्=चञ्चलनेत्रम् । लज्जाभरात्=व्रीडाभारात् । च ।
नम्रम्=अवनतम् । किञ्चित्काञ्चनगौरगण्डगलितस्वेदाम्बुरम्यम्—किञ्चित्=किमपि,
काञ्चनम्=स्वर्णकान्तं, गौरगण्डयोः=शुभ्रकपोलयोः, गलितेन=स्रवितेन, स्वेदा-
म्बुना=स्वेदजलेन, रम्यम्=मनोरमम् । मुखम्=आननम् । किमिति जिज्ञासायाम् ।
भूयः अपि=पुनरपि । दृश्येत्=दृष्टिगतं भवेत् । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

हिन्दी—मृगनयनी उस (दमयन्ती) के उस नव-मिलनावसर पर हर्ष से रोमां-
चित, शीघ्रता से विकसित, उत्कण्ठा से उठा हुआ, शृङ्गार से आलस्ययुक्त, भय से
तरलित नयनों वाला एवं लज्जा के भार से अवनत कुछ स्वर्णाभि गौरकपोलों से
निकले स्वेद जल के कारण मनोरम मुख क्या पुनः दिखलाई पड़ेगा ? ॥ ४८ ॥

अपि च—

अपसरति न चक्षुषो मृगाक्षी

रजनिरियं च न याति नैति निद्रा ।

प्रहरति मदनोऽपि दुःखितानां

बत बहुशोऽभिमुखी भवन्त्यपायाः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—मृगाक्षी चक्षुषः न अपसरति, इयम् रजनिः न याति, निद्रा च न एति ।
मदनः अपि दुःखितानां प्रहरति । बत बहुशः अपायाः अभिमुखी भवन्ति ॥ ४९ ॥

सुधा—अपसरतीति । (सा) मृगाक्षी=हरिणाक्षी (दमयन्ती) । चक्षुषः=
दृष्टेः । न अपसरति=दूरं न याति । इयम्=एषा । रजनिः=रात्रिः । न याति=
नैव गच्छति । च=तथा । निद्रा, न एति=नागच्छति । मदनः=कामः अपि ।
दुःखितानाम्=पीडितानाम् । प्रहरति=आघातं करोति । बत=कष्टम् । बहुशः=
अनेकशः । अपायाः=विनाशवस्तूनि अपि । अभिमुखी भवन्ति=सम्मुखमायान्ति ॥

हिन्दी—और भी—(यह) मृगनयनी दृष्टि से ओझल नहीं हो रही है । यह

रात भी समाप्त नहीं होती और न ही नींद आ रही है । काम भी पीड़ितों पर प्रहार करता है । खेद है कि बहुतेरी विनाश की सामग्रियाँ सामने आती जाती हैं ॥ ४९ ॥

इति विविधवितर्कविशविध्वस्तनिद्राः

सजलजडिममीलत्पक्ष्म चक्षुर्दधानः ।

हरचरणसरोजद्वन्द्वमाधाय चित्ते

नृपतिरपि विदग्धः स त्रियामामनंषीत् ॥ ५० ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां हरचरणसरोजाङ्गायां

सप्तम उच्छ्वासः ॥ ७ ॥

अन्वयः—इति विविधवितर्कविशविध्वस्तनिद्राः, सजलजडिममीलत्पक्ष्मचक्षुः दधानः, हरचरणसरोजद्वन्द्वं चित्ते, आधाय विदग्धः सः नृपतिः अपि त्रियामामनंषीत् ॥ ५० ॥

सुधा—इति विविधेति । इति=इत्थम् । विविधवितर्कविशविध्वस्तनिद्राः—विविधानाम्=विभिन्नानाम्, वितर्कानाम्=वादानाम्, आवेशेन विध्वस्ता=विनष्टा, निद्रा यस्य सः । सजलजडिममीलत्पक्ष्मचक्षुः—सजलम्=अश्रुपूर्णम्, जडिमम्=जडीकृतम्, मीलत्पक्ष्म=संलग्नपक्ष्म यत् चक्षुः=दृक् तत् । दधानः=विभ्राणः । हरचरणसरोजद्वन्द्वम्—हरस्य=शिवस्य, चरणसरोजद्वन्द्वम्=पादाब्जयुगलम् । चित्ते=मनसि । आधाय=धृत्वा । विदग्धः=व्याकुलचेता । सः=असौ । नृपतिः=भूपतिर्नलः । अपि । त्रियामाम्=निशाम् । अनंषीत्=यापयामास । मालिनीवृत्तम् ॥ ५० ॥

हिन्दी—इस प्रकार विविध वितर्कों के आवेश में निद्रा भङ्ग हो गई । अश्रुपूर्ण जड़वत् बने नयनों के पलक बन्द हो गये । भगवान् शिव के चरणकमलयुगल में चित्त लगाकर इस व्याकुल नृपति नल ने भी रात्रि व्यतीत की ॥ ५० ॥

इति 'शाहजहाँपुर'मण्डलान्तर्वन्तिनो 'नाहिल'वास्तव्यस्याचार्यारमेश्वर-

दीनपाण्डेयस्य कवि श्री त्रिविक्रमभट्टस्य नलचम्पूकृतौ सुधा-संस्कृत-

हिन्दी टीकाद्वयोपेतस्य सप्तम उच्छ्वासः ।

शुभं भूयात् ।

अन्य उपयोगी ग्रन्थ

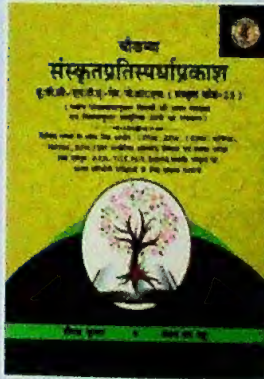

(Set in 2 Vols.)

प्रस्तुत पुस्तक में वैदिक काल से आरंभ कर के वर्ष 2017 तक लिखे गये समग्र संस्कृत साहित्य का विशद विवरण, समीक्षण तथा आकलन प्रस्तुत किया गया है। इसकी भूमिका में संस्कृत भाषा के इतिहास, अन्य भारतीय भाषाओं से उसके संबंध तथा संस्कृत साहित्य के इतर साहित्यों से संवाद पर भी विमर्श किया गया है। संस्कृत-साहित्येतिहासलेखन की समस्याएँ, संस्कृत भाषा और उसके साहित्य पर महत्वपूर्ण अध्ययन-अनुसंधान करने वाले पाश्चात्य पंडितों का परिचय, संस्कृत साहित्य में इतिहास की अवधारणा, संस्कृत और वर्तमान विश्व आदि विषयों पर जो जानकारीयें भूमिका में दी गई हैं, वे संस्कृतसाहित्य के अध्ययन को परिपूर्णता प्रदान करती हैं।

संस्कृत साहित्य का समग्र इतिहास में अनेक महत्वपूर्ण ग्रंथों पर पहली बार विचार हुआ है। संस्कृत कविता में लोकभाषाओं का प्रभाव, लोकोक्तियाँ और मुहावरे, संस्कृत में जनजीवन की कविता परंपरा, संस्कृत कवियों की समीक्षा परंपरा आदि अछूते विषय इस ग्रंथ में विवेचित हैं। मानांक कवि का वृन्दावनकाव्य, चन्द्रगोमिन का लोकानन्द नाटक आदि उपेक्षित, अज्ञातप्राय शताधिक ऐसे काव्यों व नाटकों पर यहाँ विस्तार से चर्चा की गई है, संस्कृत साहित्य के इतिहास के निर्माण में जिनकी भूमिका को नकारा नहीं जा सकता। प्रमुख महाकवियों की पारंपरिक समीक्षा का विशद विवेचन भी इस ग्रंथ की अपनी विशेषता है।

संस्कृत साहित्य के जाने माने अध्येता प्रो. राधावल्लभ त्रिपाठी ने इस ग्रंथ में संस्कृत साहित्य की सतत विकासयात्रा को उद्भवकाल, स्थापनाकाल, समृद्धि-काल, विस्तारकाल तथा आधुनिक-काल— इन पाँच कालखंडों में प्रस्तुत करते हुए उसके ऐतिहासिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य को समझने के लिये सही दृष्टि दी है।

- यू.जी.सी.-नेट/जे.आर.एफ. संस्कृत के नवीन पाठ्यक्रम पर आधारित।
- उदाहरण, चार्ट, टेबल आदि माध्यमों से विषयों का प्रतिपादन तथा सरल, सहज एवं रुचिपूर्ण भाषा में विषयों का प्रस्तुतीकरण।
- अध्यायों व विषयों की आगामी परीक्षाओं में संभावित प्रश्नों की दृष्टि से विस्तृत व्याख्या।
- पाठकों की बोधपम्यता एवं पुस्तक की गुणवत्ता हेतु नूतन पाठ्यक्रमानुसार प्रत्येक विन्दु की सरल व्याख्या।
- विभिन्न राज्यों द्वारा आयोजित असिस्टेंट प्रोफेसर, एवं कमीशन, बर्मगुड, PGT, TGT, DSSSB इत्यादि सभी परीक्षाओं हेतु अत्यन्त उपयोगी।
- विभिन्न विश्वविद्यालयों (JNU, BHU, DU) इत्यादि द्वारा आयोजित M.A., M.Phil, Ph.D. एवं शिक्षाशास्त्री (B.Ed.) के लिये भी उपयोगी।
- 1250 से अधिक विषयानुसार व

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

वाराणसी-221001

chauhambasurbharatiprakashan@gmail.com

www.chauhambha.co.in

@chauhambabooks

@chauhambabooks

ISBN : 978-83-89988-7-1

